

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Del poder disciplinari al biopoder

El cas de l'epidèmia de la sida

Teresa Torra Borràs

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Tesi doctoral

**Del poder disciplinari
al biopoder
El cas de l'epidèmia de la sida**

Teresa Torra Borràs

Director i tutor
Dr. Miguel Morey Farré

Programa de Doctorat:
Filosofia contemporània i estudis clàssics

Facultat de Filosofia

Setembre 2022

Índex

Resum	11
Agraïments	13
Nota a la traducció	15
Introducció	17
Primera part: qüestions de mètode	21
Introducció	22
1.- En memòria de Michel Foucault	25
1.1. <i>La voluntat de saber</i>	25
1.2. «La felicitat americana»	32
1.3. La mort de Michel Foucault	39
1.4. «Un rostre que no pugui canviar-se»	45
1.4.1. Alguns anys més tard...	52
2.- El mètode de Foucault	55
2.1. L'artificier	55
2.2. L'historiador	58
2.3. El problema de la història	64
2.3.1. Una política dels espais	74
2.4. Pensar el present	76
2.4.1. Una ontologia del present	81
2.4.2. Genealogia del poder	86
3.- La qüestió del poder	93
3.1. El model juridicodiscursiu del poder	97
3.2. Objecions al model juridicodiscursiu	100
3.3. El pas al model guerrer o estratègic	107
4.- Un nou model de poder	112
4.1. Microfísica del poder	115
4.2. Una definició de poder?	117
4.3. La resistència	120
4.4. Els postulats del poder, segons Deleuze	126
5.- Consideracions sobre el poder	132
5.1. Com s'exerceix el poder	135
5.2. El poder no com a identificació amb l'estat	139
5.3. El paper de l'intel·lectual amb relació al poder	143
6.- El poder, el saber i la veritat	147
6.1. La relació entre el poder i el saber	147
6.1.1. Discursos i pràctiques	152
6.1.2. Genealogia dels sabers	155
6.2. La veritat	159
6.2.1. Petita història de la veritat	164
6.2.2. Història de la veridicció	167
6.3. El subjecte de coneixement	169
6.3.1. La història d'Èdip	176

7.- La relació del poder respecte al cos	186
7.1. El poder disciplinari sobre el cos	187
7.1.1. El cos del condemnat	189
7.2. Del cos de la bruixa al cos de la posseïda	191
7.3. El cos com a lloc de resistència	199
8.- Conclusions	201

Segona part: el poder disciplinari	203
Introducció	204

I.- Del poder sobirà al disciplinari	205
0.- Introducció	205
1.- El poder sobirà	207
1.1. Els suplicis	208
1.2. El suplici com a producció de veritat	211
1.3. El suplici com a ritual politicomilitar	216
1.4. L'atrocitat	221
1.5. El poble	223
1.6. La literatura	225
2.- La desaparició del suplici	228
2.1. La guillotina	232
2.2. Canvis en la penalitat	234
3.- El càstig	238
3.1. Un càstig sense suplici	238
3.2. El discurs dels reformadors	242
3.3. De la venjança del sobirà a la defensa de la societat	245
3.4. Reorganització de les penes	251
4.- La caiguda del rei	256

II.- El poder disciplinari	260
0.- Introducció	260
1.- El poder disciplinari	262
1.1. El poder disciplinari en oposició amb el poder sobirà	267
1.1.1. De la teoria de la sobirania a la de la dominació	271
1.2. Anatomia política del cos	273
1.2.1. <i>L'home màquina</i>	276
2.- La presó	286
2.1. La presó com a forma general de càstig	287
2.2. La presó inevitable	294
2.3. La presó disciplinària	297
2.4. L'actualitat de la presó	299
3.- El funcionament del poder disciplinari	305
3.1. La docilitat dels cossos	305
3.1.1. L'art de les distribucions	305
3.1.2. El control de l'activitat	308
3.1.3. L'organització de la gènesi	311
3.1.4. La composició de les forces	313
3.2. Els mitjans del bon encarrilament	314
3.2.1. La vigilància jerarquitzada	315

3.2.2. La sanció normalitzadora	318
4.- L'individu	320
4.1. L'examen	320
4.2. L'individu disciplinari	326
4.2.1. El delinqüent	330
4.3. L'individu perillós	334
5.- El panòptic	340
5.1. La invenció del panòptic	340
5.2. El funcionament del panòptic	344
5.3. Efectes i aplicacions del panòptic	350
5.3.1. Panoptisme	353
6.- La generalització del poder disciplinari	357
6.1. Funcions de les institucions	361
6.2. La societat disciplinària	363
6.2.1. Funcions de la família	369
7.- L'hospital disciplinari	373
7.1. L'arquitectura hospitalària	373
7.1.1. L'hospital com a màquina panòptica	376
7.2. L'examen mèdic	377
8.- La normalització disciplinària	379
8.1. En la salut i en la malaltia	379
8.1.1. Antecedents històrics	380
8.1.2. <i>Allò normal i allò patològic</i>	392
8.1.3. Fisiologia i patologia	399
8.1.4. El problema d'allò que és normal. Vint anys després	404
8.1.5. «Patologia paradoxal de l'home normal»	409
8.2. La normalització disciplinària	411
9.- Conclusions	414
Tercera part: el biopoder	415
Introducció	416
I.- La sexualitat	417
0.- Introducció	417
1.- La relació entre el sexe i el poder	419
1.1. Contra la hipòtesi repressiva	421
1.2. La proliferació de discursos	424
1.3. La fixació de les perversions	429
1.4. El saber i la veritat	433
1.4.1. El discurs sobre el sexe	435
1.4.2. La confessió	438
1.5. La ciència sexual	445
1.5.1. Moviments d'alliberament	449
2.- El dispositiu de sexualitat	451
2.1. Teoria general del sexe	457
2.2. Del dispositiu d'aliança al dispositiu de sexualitat	461
2.3. La història de la sexualitat	463
2.4. La burgesia	466
2.5. En una altra economia dels cossos i dels plaers...	471

3.- Medicalització de la sexualitat	473
3.1. El discurs de la carn	473
3.2. La creuada contra la masturbació	476
3.3. La família	481
3.3.1. Nova física de l'espai familiar	483
3.3.2. L'incest	485
3.4. L'educació natural dels infants	488
3.5. La creuada a favor del matrimoni	490
3.5.1. Contra els dormitoris compartits	493
3.6. El capital humà	495
4.- L'anomalia	499
4.1. Del monstre a l'anormal	504
4.1.1. L'hermafroditisme	505
4.1.2. El monstre moral	509
4.2. La patologització del crim	511
4.2.1. Una tecnologia de l'anormal	519
4.3. Generalització de la psiquiatria	521
4.3.1. La infància	525
4.3.2. Despatologització de l'objecte	530
4.3.3. Teoria de la degeneració	532
II.- Biopoder	535
0.- Introducció	535
1.- Salut, estat i medicina	537
1.1. El dret a la salut	537
1.2. La raó d'Estat	540
1.2.1. La policia	546
1.2.2. Els objectes de la policia	555
1.3. La crisi de la medicina	559
1.3.1. El risc mèdic	560
1.3.2. La medicalització indefinida	564
1.3.3. Economia política de la medicina	568
2.- El biopoder	571
2.1. Irrupció del concepte en l'obra de Foucault	571
2.2. Del poder sobre la mort al control de la vida	573
2.3. Aspectes del biopoder	577
2.4. Camps d'aplicació del biopoder	579
2.5. Dues estratègies	581
2.5.1. Observacions	585
2.6. El dispositiu de la sexualitat	586
2.6.1. Analítica de la sexualitat	589
2.7. El desenvolupament del biopoder	590
2.7.1. Conseqüències	592
3.- Paradoxes del biopoder	594
3.1. Racisme	596
3.1.1. Nazisme i estat socialista	599

III.- Canvi d'estatut de la mort	603
0.- Introducció	603
1.- La relació entre el poder i la mort	605
1.1. La pràctica d'obrir cadàvers	605
1.1.1. Una mort múltiple i dispersa	610
1.1.2. Un saber sobre la vida i la malaltia	613
1.2. El biopoder i la desqualificació de la mort	615
2.- Redefinir la mort: el cas de la mort cerebral	618
2.1. El <i>coma dépassé</i>	618
2.2. Una nova definició de mort	620
2.3. Desenvolupament del concepte de mort cerebral	624
2.3.1. De la mort cerebral a la mort del tronc cerebral	626
2.4. Expansió geogràfica del concepte de mort cerebral	629
2.5. Tot i així, la confusió persisteix	634
2.6. Límits i fronteres de la mort	638
2.6.1. Els neomorts	641
2.6.2. La sala de reanimació com a espai d'excepció	646
IV. Dispositiu de seguretat	649
0.- Introducció	649
1.- Seguretat	651
1.1. El cas de la penalitat	655
1.1.1. L'exemple de la droga	660
1.2. La ciutat, la circulació, la no-prohibició	663
1.3. Pacte de seguretat	665
2.- Espais de seguretat	667
2.1. L'exemple de la ciutat	669
2.2. El medi	672
2.3. Diferències respecte dels mecanismes anteriors	675
3.- Tractament d'allò que és aleatori	677
3.1. El problema de l'escassetat	677
3.1.1. El poble	682
3.2. Liberalisme	684
3.3. Diferències respecte dels mecanismes anteriors	686
4.- Població	689
4.1. La naturalitat de la població	695
4.2. La població com a espècie i com a públic	699
4.3. La societat civil	701
4.4. La població amb relació a l'economia, la biologia i la filologia	709
5.- Normalització	712
5.1. Diferències respecte dels mecanismes anteriors	712
5.2. La lepra i la pesta	714
5.2.1. El model de la lepra	715
5.2.2. El model de la pesta	716
5.2.3. Del model de la lepra al model de la pesta	722
5.3. El model de la verola	725
6.- Conclusions	730

Quarta part: el cas de la sida	731
Introducció	732
I.- La irrupció de la sida	734
0.- Introducció	734
1.- Sota la mirada mèdica	736
2.- Els primers casos als Estats Units	738
2.1. Los Angeles	738
2.2. Nova York	742
2.3. Nova York i San Francisco	744
2.4. L'expansió. Setembre-desembre 1981	748
3.- Els primers casos a Europa	751
3.1. Europa	751
3.2. França	753
3.3. L'exemple de l'antiga Unió Soviètica	757
4.- Els noms no són mai innocents	759
5.- Una malaltia mediàtica	764
5.1. La sida als mitjans de comunicació	766
5.2. La nova pesta	770
5.3. El paper dels mitjans de comunicació	772
6.- L'estructura dramàtica de l'epidèmia	775
6.1. Primer acte: la revelació progressiva	777
6.2. Segon acte: la gestió de l'aleatorietat	779
6.3. Tercer acte: la negociació de la resposta pública... i l'epíleg	781
6.4. Les particularitats de l'epidèmia de la sida	783
II.- La investigació científica	788
0.- Introducció	788
1.- La investigació científica	790
1.1. Dues línies d'investigació	792
1.2. El suposat pacient zero	794
1.3. La hipòtesi africana	796
1.3.1. Els casos a França	799
2.- A la recerca del virus de la sida	801
2.1. Antecedents històrics	803
2.1.1. Què és un virus?	803
2.1.2. Virus latents, virus lents i virus oncogènics	805
2.2. El descobriment dels retrovirus humans	806
2.3. Perseguint un fals culpable	809
3.- El descobriment del virus de la sida	812
3.1. L'Institut Pasteur	812
3.2. El virus LAV	815
3.3. La publicació de resultats	820
4.- La polèmica entre França i els Estats Units	823
5.- El descobriment del VIH-2	830
III.- Condicions d'aparició	833
0.- Introducció	833
1.- Condicions d'aparició de l'epidèmia	835
2.- Una explicació biològica	837

2.1. La genealogia dels retrovirus causants de la sida	837
2.2. Hipòtesis sobre l'origen de l'epidèmia: la hipòtesi del caçador i la hipòtesi africana	838
2.3. Negacionisme i teories de la conspiració	840
2.4. Relació entre virulència i transmissibilitat	846
2.4.1. La ruptura de la patocenosi	848
3.- La medicina	851
3.1. L'apogeu de la immunologia	855
4.- Condicions d'aparició	859
4.1. El sexe	859
4.2. La droga	862
4.3. La sang	864
4.4. La situació dels hemofílics	865
4.5. Altres factors	868
5.- La novetat de la sida	870
5.1. L'aparició de malalties noves	872
5.2. La novetat de les malalties: una classificació	875
5.2.1. Primera categoria: l'aparició d'entitats nosològiques com a conceptes	876
5.2.2. Segona categoria: l'aparició de malalties per un canvi quantitatiu o qualitatiu de les seves manifestacions	876
5.2.3. Tercera categoria: l'aparició de malalties per la seva introducció a través d'una altra regió	878
5.2.4. Quarta categoria: l'aparició de malalties pel pas de gèrmens dels animals als humans	879
5.2.5. Cinquena categoria: l'aparició de malalties noves en sentit estricte	881
5.3. La sida és una malaltia nova?	883
6.- Una arqueologia patològica	885
6.1. Les infeccions oportunistes	886
6.2. Els registres antics	888
IV.- El risc de la sida	890
0.- Introducció	890
1.- L'aparició de les quatre h	892
2.- Els grups de risc: les quatre h	896
2.1. Els homosexuals	896
2.2. Els heroïnòmans	899
2.3. Els haitians	900
2.4. Els hemofílics	903
2.5. La cinquena h: les prostitutes	904
3.- Més enllà de les quatre h	906
3.1. La sang dels altres	906
3.2. La transmissió heterosexual	908
3.3. Les dones	909
3.4. La transmissió maternofetal	911
4.- Pors i discriminacions	914
5.- Grups de risc o comportaments de risc	919
6.- Una nova dimensió epidemiològica: la seropositivitat	922
7.- Geografia de la sida	927

7.1. Una malaltia estrangera	927
7.1.1. Tres models epidemiològics	929
7.2. L'epidèmia de la sida a l'Àfrica	930
7.3. Geografia de la sida	933
7.4. Dades estadístiques: 1982-1984	935
7.5. Dades estadístiques: 1985-1989	937
V.- La normalització de la sida	939
0.- Introducció	939
1.- Prevenció	941
1.1. Les nostres societats davant de la sida	941
1.2. Les dificultats en la prevenció	943
1.2.1. Un dispositiu científic sense precedents	946
1.3. Campanyes de prevenció	948
2.- Sang	951
2.1. El cas de la sang contaminada	952
2.2. El control de la sang	956
2.3. Els tests de detecció	960
3.- Sexe	965
3.1. De la 'plaga gai' a la malaltia crònica	965
3.2. De grup de risc a grup exemplar d'adaptació al risc	969
4.- Droga	977
4.1. Sida i exclusió social	977
4.2. Drogoaddicció	979
4.3. Treball i ociositat	983
4.4. Tractaments de substitució	987
4.5. Venda lliure de xeringues	989
4.6. Un problema legal i policial	991
5.- Conclusions	995
Conclusions	999
Bibliografia	1001

Resum

L'objectiu d'aquesta tesi és abordar, en primer lloc, la irrupció del biopoder en l'obra de Foucault, i, en segon lloc, analitzar el cas de la sida com a malaltia model del nostre present. Aquesta investigació està dividida en quatre parts.

A la primera part, s'hi delimita el marc teòric de la investigació i s'introdueixen i se situen els conceptes principals de l'obra filosòfica de Foucault.

A la segona part, s'hi exposa el pas del poder sobirà al poder disciplinari i, a continuació, s'analitza el poder disciplinari, de manera exhaustiva.

La tercera part està dedicada al biopoder i està dividida en quatre apartats. Al primer apartat, s'hi aborda l'objecte sexualitat, que és el que va obrir la porta a la irrupció del biopoder. El segon apartat tracta del concepte de biopoder, des de la seva aparició, fins a les seves paradoxes; amb les característiques, conseqüències i nous personatges que comporta. El tercer apartat està dedicat al canvi d'estatut de la mort, amb una anàlisi de la mort com a límit del poder, com a lloc on el biopoder troba les seves contradiccions més importants; i s'hi tracta el cas de la mort cerebral. Finalment, el quart apartat està dedicat a examinar el dispositiu de seguretat, que és com Foucault anomena aquest nou repartiment del poder i del saber, i que apareix després del poder disciplinari.

La quarta part està dedicada al cas de la malaltia de la sida i és analitzada d'acord amb l'esquema d'anàlisi de les malalties proposat per Foucault. Aquesta part està dividida en cinc apartats. El primer apartat està centrat en la irrupció de la malaltia. Al segon apartat, s'hi tracta la investigació científica que en va sorgir, des de la seva aparició i durant els primers anys de l'epidèmia. Al tercer apartat, s'hi analitzen les condicions de possibilitat que van permetre l'aparició de la malaltia. Es tracta, al quart apartat, el tema del risc de la sida. Finalment, al cinquè i últim apartat, s'hi considera la normalització que va lligada a la malaltia.

Agraïments

Al Miguel Morey, que ha estat el director de que he necessitat en tot moment, al llarg de tots aquests anys.

A l'Antoni Vicens. Aquesta tesi no hauria estat possible sense ell.

A l'Àlvaro Sanjuan, per haver-me ajudat a resoldre tantes qüestions.

A la meva família, per la seva comprensió i suport.

A totes aquelles persones que d'alguna manera o altra, en algun moment o altre, m'han acompanyat en aquest projecte. Amigues, amics, companyes de feina, entorn proper. M'agradaria fer-vos arribar el meu agraïment.

Manresa, setembre de 2022

Nota a la traducció

Quan vaig decidir que escriuria aquesta tesi en català sabia que m'enfrontava a dos reptes importants. En primer lloc, havia de fer front a la manca general d'obres filosòfiques traduïdes al català. Efectivament, de totes les obres consultades, citades i referenciades en aquesta investigació, només n'hi ha cinc de traduïdes al català i una de sola que tingui el català com a llengua original.

De les cinc obres traduïdes al català, una d'elles és la que Gilles Deleuze li va dedicar a Michel Foucault, publicada per Edicions 62 el 1987, i la traducció al català de la qual va ser a càrrec de Víctor Compta. També d'Edicions 62, he citat l'obra d'Albert Camús, *La pesta*, traduïda per Joan Fuster i publicada el 1986. He tingut accés a l'obra de La Mettrie, *L'home màquina*, publicada en català per l'Editorial Laia el 1983, amb traducció a càrrec de Joan Soler i Amigó i edició i pròleg a càrrec de Miguel Morey. He consultat la traducció al català, a càrrec de Pilar Ballesta i Pagés, del curs que Foucault va dur a terme al Collège de France, el 1975-1976, anomenat *Cal defensar la societat*, amb pròleg de Miguel Morey i publicat per Proteus l'any 2012. Finalment, he fet servir la traducció al català d'un poema de Thomas Eliot, que porta per títol *Els homes buïts*, i que va ser traduïda per Alfred Sargatal, el 1999. L'única referència directament en llengua catalana és la de Jon Arrizabalaga, «La construcció de la sida: de la 'pesta dels gais' a la malaltia dels 'altres'», de 1995.

En segon lloc, i a conseqüència directa de l'anterior, em vaig adonar que em veuria obligada a fer la traducció al català de pràcticament totes les citacions de la tesi. Tot i que no tinc ni la formació ni la titulació per dur a terme aquesta tasca, vaig creure que valia la pena intentar-ho. Reconec les limitacions, desencerts i errades que és possible que contenguin aquestes traduccions.

M'agradaria deixar constància que, en la meva tasca no professional de traductora, he procurat ser, en la mesura de les meves possibilitats, fidel a les paraules i a l'estil dels autors. Pel que fa a les citacions, en general, he intentant mantenir les remarques que hi havia al text original (cursives, cometes o marques de qualsevol tipus), tot i que he intentat homogeneïtzar-les. Igualment, si apareixien termes o expressions en altres llengües, també ho he mantingut. En el cas de les obres traduïdes al català, que esmentava més amunt, he reproduït

la citació sense modificar-la, encara que pogués anar en contra de decisions que jo havia pres a l'hora de fer les correccions.

Pel que fa a la correcció de la tesi, la idea inicial era encarregar-la a una correctora professional. Però, per una qüestió de falta de temps, i pels mateixos terminis de presentació, la correctora, la Teresa Arnal, només n'ha pogut corregir una petita part. La correcció de la resta de la tesi l'he dut a terme jo mateixa. Com en el cas de les traduccions, ho he fet tan bé com he sabut i lamento les mancances i limitacions que pugui tenir aquest text pel que fa a la correcció lingüística.

Al llarg d'aquest treball, he posat notes a peu de pàgina amb indicacions pel que fa a la traducció, la correcció o l'ús d'alguns termes, quan ho he considerat necessari.

Finalment, també voldria destacar que la meva intenció, en definitiva, ha estat la d'aportar una obra de filosofia en català. Ho faig per totes les que m'han faltat a mi, al llarg de la meva vida acadèmica.

Manresa, agost de 2022

Introducció

*La filosofia és una reflexió per a la qual
tota matèria estrangera és bona,
i, estaríem disposats a dir,
per a la qual tota bona matèria
ha de ser estrangera.¹*
Georges Canguilhem

Aquesta investigació té dos objectius principals. En primer lloc, es tracta d'abordar el concepte de biopoder en l'obra de Foucault. És per aquest motiu que efectuarem un recorregut pels conceptes més importants de la seva obra fins a la irrupció, l'any 1976, del concepte de biopoder. Es tractarà, també, d'analitzar els nous personatges, els nous problemes i les noves categories que apareixen i que l'acompanyen.

En segon lloc, analitzarem les aplicacions i les paradoxes del biopoder. I per fer això, ens centrarem en un cas que està relacionat amb el nostre present i que pot ser analitzat dels d'aquest punt de vista: la malaltia de la sida. Per tant, no es tractarà només d'explicar la filosofia de Foucault, sinó d'utilitzar les eines i els instruments que ens va proposar per poder examinar el nostre present, la nostra normalitat, allò que som.

Presentarem la malaltia de la sida com a malaltia model del nostre present, en un moviment semblant al que efectua Foucault en analitzar la lepra i la pesta com a malalties model del poder sobirà i del poder disciplinari. Es tractarà, doncs, de veure com els mecanismes de poder i de saber que gestionen la malaltia de la sida responen a una determinada economia del poder que Foucault va anomenar el dispositiu de seguretat. Aquesta nova economia de poder ja no pot ser explicada a través de malalties com la lepra i la pesta. La proposta que aquí es presenta és la d'analitzar la malaltia de la sida des d'aquesta perspectiva.

Pel que fa a la metodologia, en aquesta investigació hem tingut en compte les consideracions següents. En primer lloc, en fer una anàlisi de l'obra de Foucault, ens hem centrat, sobretot, en la producció filosòfica durant el període comprès entre 1974 i 1980. Aquest període comprèn el final de l'etapa que Foucault dedica al poder disciplinari i que culmina amb l'obra *Vigilar i castigar*,

¹ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, PUF, París, 2017, pàg. 7

l'any 1975; la publicació de l'obra *La voluntat de saber*, l'any 1976, que finalitza amb la formulació del concepte de biopoder; i el desenvolupament posterior d'aquest concepte, sobretot, als cursos del Collège de France, fins al moment en què la seva investigació filosòfica va seguir altres línies d'investigació. Per tant, pel que fa a les seves obres, ens dedicarem, sobretot, a l'anàlisi de *Vigilar i castigar* i de *La voluntat de saber*, que apareixen com les publicacions més representatives d'aquest període.

També tindrem en compte els cursos impartits al Collège de France durant aquesta època, en particular, *Els anormals* (1974-1975), *Cal defensar la societat* (1975-1976), les primeres lliçons de *Seguretat, territori, població* (1977-1978), i de manera més puntual *El poder psiquiàtric* (1973-1974) i el *Naixement de la biopolítica* (1978-1979). Aquestes lectures són indispensables per entendre l'evolució del seu pensament.

Igualment, hem complementat la investigació amb diverses conferències de Foucault, imprescindibles, en molts casos, per poder abordar els temes plantejats, com «La veritat i les formes jurídiques», de 1974, o «Crisi de la medicina o crisi de l'antimedicina?», de 1976, per exemple. Igualment, davant de cada problema que tractàvem, hem anat a buscar què en deia a les entrevistes. Cal deixar constància del valor especial que tenen les entrevistes de Foucault, tal com plantejava Gilles Deleuze a «Què és un dispositiu?», ja que, per cada estat de la qüestió exposat als seus llibres, cal veure quin era el diagnòstic que en feia, és a dir, l'actualitat corresponent segons les entrevistes. Deleuze ho formulava així:

En la majoria dels seus llibres, determina un arxiu precís, amb mitjans històrics extremadament nous, sobre l'hospital general al segle XVII, sobre la clínica al segle XVIII, sobre la presó al XIX, sobre la subjectivitat a la Grècia antiga i després al cristianisme. Però és la meitat de la seva tasca. En efecte, per preocupació de rigor, per voluntat de no barrejar-ho tot, per confiança amb el lector, no formula l'altra meitat. La formula explícitament només en les entrevistes contemporànies de cada un dels seus grans llibres: què és avui la bogeria, la presó, la sexualitat? Quins mètodes de subjectivació nous veiem aparèixer avui, i que, certament, no són ni grecs ni cristians? Aquesta última qüestió, especialment, persegueix a Foucault fins al final (no som ja grecs i ni tan sols cristians). Si Foucault va assignar, fins al final de la seva vida, tanta importància a les seves entrevistes, a França i més encara a l'estranger, no es deu al seu gust per les entrevistes, sinó perquè així traçava aquestes línies d'actualització que exigien un mode d'expressió diferent del mode d'expressió propi dels grans llibres. Les entrevistes són els diagnòstics. [...]. L'obra completa de Foucault, tal com la conceben Defert i Ewald, no pot separar els llibres, que ens han marcat a tots, i les entrevistes

que ens arrosseguen cap a un futur, cap a un arribar a ser: els estrats i les actualitats.²

En segon lloc, i des de la perspectiva del biopoder, analitzarem un cas concret que està relacionat amb el nostre present: la malaltia de la sida, com a malaltia model del dispositiu de seguretat. Realitzarem, en la mesura en què sigui possible, una genealogia d'aquesta malaltia. És a dir, es tracta d'analitzar les condicions de possibilitat que van permetre la seva irrupció; veure com, des del seu inici, es van produir canvis tant a nivell de pràctiques com a nivell de discursos; i, finalment, veure com es tracta d'un objecte lligat a un determinat dispositiu de saber i de poder, a una certa producció de veritats, a una certa intervenció sobre els individus i la població, sobre la vida i la mort. En definitiva, aixecar l'acte de naixement d'un objecte que està relacionat amb el nostre present i que forma part de la nostra normalitat.

Ens aproximarem a aquest objecte des dels instruments, armes i eines que Foucault va fer servir per analitzar objectes com la bogeria, l'home, la sexualitat, la presó o la literatura, i que poden ser utilitzats per intentar, d'alguna manera, modestament, seguir la seva tasca de diagnòstic del present. Farem servir, doncs, la seva obra com una caixa d'eines que ens permeti efectuar una anàlisi del nostre present.

Tot el que acabem de comentar en relació amb la sida, es pot aplicar al concepte de mort cerebral, que també analitzem en aquesta investigació. Malgrat que amb un desenvolupament menys extens en comparació amb el cas de la sida, al capítol dedicat a la redefinició de la mort, examinarem aquest concepte per veure com ha impactat en la nostra relació actual amb la mort. Farem un recorregut que començarà amb la invenció, gràcies a les noves tècniques de reanimació, del coma irreversible, l'any 1959. Aquest nou estadi del coma va forçar a fixar noves definicions i criteris i va obrir una terra de ningú entre el coma i la mort; va posar en dubte les fronteres últimes de la vida; i, finalment, va posar en joc la nostra definició de la mort. Seguirem amb el desenvolupament de les tècniques de transplantaments d'òrgans fins a la inauguració, el 1968, del concepte de mort cerebral.

² Deleuze, G., «Qu'est-ce qu'un dispositif?», a: Deleuze, G., *Deix régimes de Fous. Textes et entretiens, 1975-1995*, Les Éditions de Minuit, París, 2003, pàg. 324-325

Igualment, i per seguir fidels al mètode proposat per Foucault, la bibliografia escollida per analitzar aquests objectes té una particularitat importat: es tracta d'obres escrites i publicades en aquell moment històric i que s'expressen amb els termes, els coneixements i els conceptes de l'època. En el cas de la sida, hem escollit obres³ publicades durant l'inici i els primers anys de l'epidèmia, és a dir, entre 1980 i finals de la dècada dels 90.⁴ Hem intentat mantenir aquesta atmosfera, pròpia dels moments de desconcert i descontrol durant la irrupció d'una malaltia nova. En el cas de la mort cerebral, ens hem centrat en les obres que van de 1959 fins als anys 70.⁵

En ambdós casos, es tractava de submergir-se en la literatura de l'època. Analitzar què es deia, des d'on es deia i com es deia el que es deia quan es parlava de sida, o quan es parlava de mort cerebral. La intenció era desenganxar-nos dels discursos actuals sobre la malaltia, sobre la vida i la mort, i poder-nos endinsar en els discursos d'aquell moment: tant dels que venien d'instàncies científiques reconegudes i institucionalitzades, com els que provenien d'historiadors, periodistes o personal mèdic. Hem intentat, doncs, remetre'ns a l'arxiu i accedir a obres no només de filòsofs o pensadors que van reflexionar sobre el tema, sinó, i sobretot, de científics, periodistes, investigadors i historiadors. I constatar així que, tal com sostenia Foucault, cada època històrica, cada moment històric, té els seus discursos i les seves pràctiques, les seves víctimes, les seves veritats i les instàncies que les fan funcionar.

³ La recerca de tota aquesta bibliografia, tant en el cas de la sida, com en el cas de la mort cerebral, ha estat molt complicada, ja que la majoria d'obres estan descatalogades i són difícils de trobar. Moltes d'aquestes obres només les hem aconseguit gràcies a l'existència de pàgines web de llibreries de llibres antics o de segona mà.

⁴ Hem fet una excepció en el cas de dues obres escrites posteriorment: *Els nostres anys de sida*, publicada 25 anys després de l'inici de l'epidèmia, i *Sida 2.0.*, publicada 30 anys després. En ambdós casos, però, hem tingut en compte el relat sobre l'inici de l'epidèmia.

⁵ En aquest cas també hem fet dues excepcions: l'obra *Homo sacer*, la primera edició de la qual és del 1998, i *Les fronteres de la mort*, de 2012.

Primera part

Qüestions de mètode

Introducció

En aquesta primera part efectuarem un recorregut per alguns dels conceptes més importants de l'obra de Foucault. Aquest apartat no pretén ser un resum de la seva obra. Del que es tracta és d'establir un marc teòric que ens servirà per abordar el concepte de biopoder i el cas de la sida, a la tercera i quarta part d'aquesta investigació. Durem a terme un recorregut per l'obra de Foucault, doncs, amb una doble finalitat. En primer lloc, l'objectiu és tractar els diferents sistemes de poder, des del poder sobirà al poder disciplinari, i, d'aquest, a la irrupció del biopoder, a la primera i a la segona part. D'aquesta manera, situarem, en el panorama general de l'obra de Foucault, durant la seva etapa genealògica, el moment d'emergència d'aquest concepte. En segon lloc, a la tercera i quarta part, presentarem els nous personatges i els nous problemes que apareixen amb el concepte de biopoder i que seran utilitzats per analitzar el cas de la malaltia de la sida.

El primer capítol d'aquesta primera part està dedicat als últims anys de vida de Michel Foucault. Abasta un període de temps que va des de la publicació del primer volum de la *Història de la sexualitat*, l'any 1976, fins a la seva mort, l'any 1984. Es tracta d'analitzar un període de la vida de Foucault molt important per aquesta investigació, en dos sentits. És el moment en què planteja la hipòtesi del biopoder, al capítol final de *La voluntat de saber*, i és també el període de temps en què Foucault emmalalteix i finalment mor de sida. Aquest capítol ha estat redactat a partir de la lectura de les biografies sobre Foucault d'Eribon i de Macey; a partir d'entrevistes a Defert i a Favereau; també d'obres de Veyne, de Guibert i de Morey; finalment, també hem tingut en compte declaracions del propi Foucault en diverses entrevistes.⁶

En el segon capítol, ens centrarem en el mètode de Foucault, des de diferents punts de vista. A partir de les declaracions fetes en diverses entrevistes i classes al Collège de France, presentarem l'autor com a artífier, que era com ell s'havia anomenat en diverses ocasions, i també com a historiador, segons la seva concepció de la tasca d'historiador. Resseguirem el problema de la història,

⁶ L'any 2018 vaig publicar una versió d'aquest primer capítol a la revista *Oxímora*: Torra, T., «Un rostre que no pugui canviar-se», *Oxímora, Revista Internacional de Ética y Política*, número 13, 2018. Article disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/oximora/article/view/22111>

agafant de referència l'obra *Nietzsche, la genealogia, la història*, per arribar a la proposta de pensar el present. Ens aturarem a exposar, breument, la polèmica que hi va haver, especialment a França, entre els defensors d'una filosofia del temps i els defensors d'una política dels espais. Finalment, en aquest capítol, desenvoluparem com proposava que s'havia de pensar aquest present, a partir, sobretot, de l'ontologia del present i de la genealogia del poder, tenint en compte diverses entrevistes de Foucault i amb l'ajuda de textos de Morey.

El tres capítols següents estan dedicats a intentar exposar el concepte de poder en Foucault. En el tercer capítol, a partir de diverses d'obres, com *La voluntat de saber* i *Vigilar i castigar*, i del curs *Cal defensar la societat* i de diverses entrevistes, exposarem com va arribar a la qüestió del poder, dins del seu itinerari filosòfic. També analitzarem allò que ell anomenava el model juridicodiscursiu del poder, amb les seves mancances i limitacions. Igualment, exposarem les objeccions que plantejava a aquest model, i, finalment, com va fer el pas a un model guerrer o estratègic del poder.

En el quart capítol, ens centrarem en aquest nou model de poder que ens va proposar Foucault. En primer lloc, considerarem la microfísica del poder, tal com la va presentar a *Vigilar i castigar*. En segon lloc, intentarem fer una definició d'aquest model de poder, tenint sempre present que Foucault no va dur a terme mai una definició sistemàtica del poder, tot i que en parlava constantment. Ens basarem en allò exposat a *La voluntat de saber*, *Vigilar i castigar*, i també als cursos *Cal defensar la societat*, *El poder psiquiàtric* i algunes entrevistes. En tercer lloc, desenvoluparem les característiques de la resistència que apareixia davant d'aquest poder, i que havia de tenir les mateixes característiques per enfrontar-s'hi, tal com ho desenvolupava a *La voluntat de saber* i, sobretot, en diverses entrevistes. I, finalment, en tercer lloc, exposarem l'anàlisi que feia Gilles Deleuze, al curs que va dedicar-li el 1985-1986, d'aquest nou concepte de poder i que va plantejar en una sèrie de postulats.

El tema del poder continuarà essent el protagonista del cinquè capítol, en el qual presentarem, per començar, diverses consideracions sobre el poder que manifestava al curs *Seguretat, territori, població*. Plantejarem la qüestió de com s'exerceix el poder, és a dir, la pregunta sobre com funciona el poder, a partir de l'entrevista «El subjecte i el poder». També ens aturarem en la distinció entre el poder i els aparells de l'estat, o com Foucault pensava que el poder no podia

localitzar-se en els aparells de l'estat, tal com exposava al curs *Naixement de la biopolítica* i a diverses entrevistes. Finalment, tindrem en compte el problema de l'intel·lectual en relació amb aquesta nova concepció del poder, sobretot a partir de declaracions fetes a diverses entrevistes.

En el sisè capítol, analitzarem la relació, fonamental en Foucault, del poder amb el saber i la veritat. Ens centrarem, en primer lloc, en la relació del saber respecte del poder; en especial, en el fet en què poder i saber s'impliquen i es necessiten mútuament, a partir d'obres com *Vigilar i castigar*, *La voluntat de saber* i el curs *El poder psiquiàtric*, entre d'altres. Tindrem en compte, igualment, la relació entre els discursos i les institucions i també la genealogia dels sabers que proposava Foucault per explicar el reordenament d'aquests sabers. En segon lloc, desenvoluparem la proposta de relació entre el poder i la veritat, en com la veritat té efectes de poder i, a la vegada, el poder produeix un estat general de veritat que fa funcionar els discursos. Respecte del tema de la relació entre veritat i poder, ens aturarem a exposar una petita història de la veritat, que Foucault presentava al curs *El poder psiquiàtric*. Igualment, farem un recorregut per la història de la veridicció, tal com s'exposava al *Naixement de la biopolítica*. En tercer lloc, parlarem del subjecte de coneixement que, segons Foucault, no podia existir lliure de les relacions de poder; i també parlarem del coneixement i de la relació amb l'objecte de coneixement. I exposarem la història d'Èdip, que és representativa d'una determinada relació entre el poder i el saber, entre el poder polític i el coneixement, tal com manifestava a la conferència «La veritat i les formes jurídiques».

Finalment, dedicarem el setè capítol a la relació entre el poder i el cos, molt important per al desenvolupament posterior d'aquesta investigació. Farem una petita cronologia d'aquesta relació en el poder sobirà i en el disciplinari fins arribar a quin tipus de cos es planteja en el cas del biopoder, a partir de *Vigilar i castigar* i també de diverses entrevistes. Ens aturarem a plantejar el pas del cos de la bruixa al cos de la posseïda, per il·lustrar aquest canvi de relació entre el cos i el poder, tal com sostenia al curs *Els anormals*. I, per acabar, analitzarem el cos com a lloc de resistència.

1.- En memòria de Michel Foucault

*Si fos una novel·la, la coincidència ens semblaria forçada.
Foucault és a la vegada la primera personalitat
de França que mor de sida,
i l'obra del qual té la referència més valuosa
per comprendre la malaltia:
per pensar-hi i per resistir-la.⁷*
Philippe Mangeot

1.1. La voluntat de saber

*Creuen que he treballat tant, durant tots aquests anys,
per dir el mateix i no transformar-me?⁸*
Michel Foucault

L'any 1976, tot just un any i mig després de la publicació de *Vigilar i castigar*, Michel Foucault va publicar *La voluntat de saber*, primer volum d'una *Història de la sexualitat* que havia de constar de cinc llibres. L'obra, que va tenir una acollida «moderada i reservada»⁹ en els cercles intel·lectuals, sostenia Didier Eribon, va ser rebuda molt favorablement per la premsa i va esdevenir un gran èxit de vendes. Però, advertia, «sent per tot el seu entorn una certa decepció. I moltes incomprendions. [...] Foucault sembla abatut».¹⁰ És possible que lamentés la decisió d'haver publicat per si sol aquest primer volum, que en principi havia de ser un pròleg dels estudis posteriors, manifestava Eribon.

I Foucault ho expressava així en diverses ocasions, com per exemple al prefaci de l'edició alemanya:

Sé que no és prudent avançar primer, com una bengala de llum, un llibre que al·ludeix incessantment a publicacions futures. Corre el perill seriós de produir un efecte d'arbitrarietat i de dogmatisme. Les hipòtesis que avança poden

⁷ Mangeot, P., «Sida: angles d'attaque», *Vacarme*, núm. 29, octubre 2004. I Mangeot apuntava: «L'epidèmia de la sida va plantejar, de manera tràgica, una sèrie de problemes sobre els quals Foucault ja havia reflexionat: la qüestió del govern dels cossos; la qüestió de la relació entre saber i poder. Enfrontar-se a l'epidèmia implicava, inevitablement, pensar en el saber-poder mèdic, en la noció de 'salut pública', en la sexualitat, en l'articulació complexa entre minories i identitats, és a dir, una bibliografia gairebé completa del filòsof». Ibid.

Article disponible a: <https://vacarme.org/article456.html>

⁸ Foucault, M., «Une interview de Michel Foucault par Stephen Riggins», a: Foucault, M., *Dits et écrits*, IV, Gallimard, París, 1994, pàg. 536

⁹ Eribon, D., *Michel Foucault*, Flammarion, París, 1989, pàg. 291

¹⁰ Ibid., pàg. 292

semblar confirmacions que resolen les qüestions, i les pautes d'anàlisi poden conduir a malentesos i ser preses per noves teories.¹¹

En una entrevista amb Fionas, del 1977, se li va preguntar sobre aquest tema, i va respondre en els termes següents:

Aquest llibre [*La voluntat de saber*] no té cap funció demostrativa. Existeix com a preludi, per explorar el teclat i esbossar una mica els temes i veure com reaccionarà la gent, on se situaran les crítiques, on les incomprendions, on les còleres; he escrit aquest primer volum precisament per fer els altres volums en certa mesura permeables a totes aquestes reaccions.¹²

També a l'entrevista «El joc de Michel Foucault», duta a terme poc després de l'aparició de *La voluntat de saber*, descrivia per què, a diferència del que havia fet en les seves obres anteriors,¹³ s'havia decidit per la fórmula d'escriure cinc llibres sobre la història de la sexualitat:

D'aquí ve la idea d'aquest llibre-programa, una espècie de formatge gruyère, amb forats, que es pugin encaixar. No volia dir: "Això és el que penso", ja que encara no n'estic del tot segur. Però he volgut veure si això podia ser dit, i fins a quin punt podia ser dit, cosa que, per descomptat, pot resultar-vos molt decebedora. Allò que hi ha d'incert en el que he escrit és, per descomptat, incert. Sense estratagemes, ni retòrica. I tampoc no estic segur sobre el que escriuré als volums següents.¹⁴

Eribon posava de manifest que Foucault tenia la sensació d'haver creat al seu entorn moltes incomprendions. Se sentia decebut i va entrar en una crisi personal i intel·lectual. I especificava: «Foucault experimenta la desagradable sensació d'haver estat mal llegit, mal comprès. Mal estimat, potser. "Sap per què s'escriu?" –va dir una vegada [...]– "per ser estimat"».¹⁵

En una entrevista amb Bernard Pivot, a finals del 1976, Foucault sostenia:

¹¹ Prefaci a l'edició alemanya de *La voluntat de saber*, Shurkamp, Frankfurt, 1983, citat a: Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 292

¹² Foucault, M., «Les rapports du pouvoir passent à l'intérieur des corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, París, 1994, pàg. 236. L'entrevistador també li va demanar si estava d'acord amb la dramatització de la seva anàlisi i el seu caràcter de ficció, i Foucault va respondre el següent, a continuació: «Pel que fa al problema de la ficció, és per a mi un problema molt important; m'adono que no he escrit més que ficcions. No vull dir, malgrat tot, que això no sigui cert. Em sembla que existeix la possibilitat de fer funcionar la ficció dins la veritat; d'induir efectes de veritat a un discurs de ficció, i fer-ho de tal manera que el discurs de veritat susciti, fabriqui quelcom que no existeix encara, és a dir, que 'ficcioni'. Es 'ficciona' història a partir d'una realitat política que la fa veritable, es 'ficciona' una política que no existeix encara a partir d'una realitat històrica». Ibid., pàg. 236

¹³ Fins llavors, aclaria, havia estat «empaquetant les coses, sense estalviar ni una citació, ni una referència, llançant totxos bastant pesats que quedaven, en la majoria dels casos, sense resposta». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 298

¹⁴ Ibid., pàg. 298

¹⁵ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 292-293

[...] al principi, un escriu una mica les coses perquè les pensa, però també per deixar de pensar-hi. Acabar un llibre és també estar-ne fart. Mentre un segueix estimant una mica el llibre, va treballant-hi. Quan un ha deixat d'estimar-lo, també deixa d'escriure'l.¹⁶

La voluntat de saber, manifestava Miguel Morey, va tenir una rebuda agressiva i, fins i tot, «ferotge»,¹⁷ des d'alguns cercles. Semblava com si la intel·lectualitat parisenca es girés contra Foucault. I assenyalava:

Es lamentava que se l'interpretés abans de llegir-lo, sense llegir-lo veritablement, que no es llegís el que literalment deia, sense pressuposar qui ho deia, ni per què o perquè o per a qui es deia el que es deia. I és que, com sabem, no havia suportat mai que l'opinió que es tingués sobre un autor o sobre el seu discurs impedís sentir, escoltar i entendre allò que efectivament deia...¹⁸

En una entrevista del 1984 amb Fontana, Foucault expressava el següent:

El primer llibre que escrivim es llegeix perquè no som coneguts, perquè la gent no sap qui som, i es llegeix de manera desordenada i confusa, cosa que, per a mi, està bé. [...] No veig cap problema en el fet que un llibre, si es llegeix, es llegeixi de maneres diferents. El que és greu és que, a mesura que s'escriuen llibres, un acaba per no ser llegit, i de deformació en deformació, llegint els uns sobre l'espatlla dels altres, s'acaba per donar una imatge absolutament grotesca del llibre.

I això planteja efectivament un problema: ¿cal entrar en la polèmica i respondre a cada una de les deformacions, i, en conseqüència, imposar una llei als lectors, cosa que em repugna, o permetre, la qual cosa em repugna igualment, que el llibre sigui deformat fins a convertir-se en una caricatura de si mateix?¹⁹

La manera com va ser rebuda *La voluntat de saber* va decebre Foucault, apuntava Morey, i advertia del «profund desplaçament que va significar per al seu itinerari intel·lectual, i en tots els àmbits, aquesta incomprensió interessada davant del seu crit d'alerta a les estratègies del biopoder i la biopolítica».²⁰ En efecte, a Foucault li sabia greu que no s'hagués donat prou importància a l'últim capítol, dedicat al dret sobre la mort i al poder sobre la vida, «... sens dubte el més important del llibre», aclaria Morey, «i respecte del qual Foucault sempre va lamentar que no se li hagués prestat l'atenció que mereixia, i que s'aturessin la

¹⁶ Entrevista amb Bernard Pivot, el 17 de desembre de 1976, en el plató d'*Apostrophes*, citat a: Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 294

¹⁷ Morey, M., *Lectura de Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014, pàg. 15

¹⁸ Ibid., pàg. 15-16

¹⁹ Foucault, M., «Une esthétique de l'existence», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 734

²⁰ Morey, M., «Prólogo a *Il faut défendre la société*», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014, pàg. 349. Foucault es lamentava, a l'entrevista «El joc de Michel Foucault», del següent, quan un dels entrevistadors esmentava l'última part del llibre: «Sí, d'aquesta última part ningú no en parla. Malgrat que el llibre és curt, sospito que molta gent no ha arribat mai a aquest capítol. I és, precisament, el nucli del llibre». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 323

major part de lectures simplement en els aspectes més ràpidament polèmics del text».²¹ I destacava:

[...] és ben significatiu que Foucault demani aleshores un any sabàtic al Collège, i que, com qui diu, desaparegui del mapa de la intel·lectualitat parisenca; se sap que ara és a Tòquio, que freqüenta els Estats Units, i es deia que..., però durant aquell temps poc se sabia sobre què estava tramant en realitat.²²

El silenci de Foucault durant aquells anys va donar lloc a «milers de rumors»,²³ indicava Eribon, entre els quals que Foucault estava acabat, que ja no tenia res més a dir, o que es trobava en un carreró sense sortida. I especificava:

Els diaris i les revistes, sempre disposats a descobrir errors, a detectar debilitats, a proclamar fracassos, els adversaris exultants, els admiradors impacients i els amics preocupats. Tothom plantejava obsessivament la pregunta: Així, què?, quan llegirem la continuació? Foucault tenia la impressió d'estar acorralat.²⁴

Però, tanmateix, aquell llarg silenci estava a punt d'acabar. I Morey ho il·lustrava així:

Malgrat tot, pocs mesos després, els esdeveniments, tossuts, es van precipitar. Primer ens va arribar la notícia que, finalment, i contra tot pronòstic, Foucault acabava de publicar el segon i el tercer volum de la seva història de la sexualitat (*L'ús dels plaers* i *La inquietud de si*, 1984), aparentment abandonada el 1976. I es parlava inclús d'un quart volum (que segons sembla havia estat el primer que havia escrit), que podria estar gairebé llest per a la impremta (*Les confessions de la carn*).²⁵

El projecte de la *Història de la sexualitat*, com es va poder comprovar, havia estat modificat completament. Foucault no va escriure els cinc llibres anunciats inicialment. En lloc d'això, va iniciar un projecte de desxiframent de la literatura dels primers temps del cristianisme. I ho declarava així en una entrevista:

He canviat el projecte general: en lloc d'estudiar la sexualitat a les fronteres del saber i del poder, vaig intentar d'investigar més enrere, en com s'havia constituït, pel subjecte mateix, l'experiència de la seva sexualitat com a desig. Solucionar aquest problema em va portar a mirar de prop textos antics, llatins i grecs, que

²¹ Morey, M., «Prólogo a *Il faut défendre la société*», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 346

²² Ibid., pàg. 349. En una altra ocasió, Morey també esmentava aquest moment: «... literalment, i per aquells que no n'érem propers, va desaparèixer. Es deia que pràcticament s'havia establert als Estats Units [...]. En definitiva, es deien moltes coses, però, en concret, amb prou feines se'n sabia res de res». Morey, M., *Lectura de Foucault*, op. cit., pàg. 17

²³ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 343

²⁴ Ibid., pàg. 344

²⁵ Morey, M., *Lectura de Foucault*, op. cit., pàg. 18

em van demanar molta preparació, molt esforç, i que em va provocar moltes incerteses i vacil·lacions fins al final.²⁶

Havien hagut de transcórrer vuit anys de silenci i de frenètica activitat fins a la publicació, el mes de juny del 1984, dels dos volums titulats *L'ús dels plaers* i *La inquietud de si*. I Eribon ho il·lustrava de la manera següent:

És quelcom que es pot constatar: en el transcurs dels anys, el projecte de Foucault s'ha anat transformant per les vicissituds d'una "lògica del descobriment", en què les vacil·lacions i els errors, les divagacions i els penediments compleixen el seu paper, abans de ser superats i abandonats per noves intuïcions i nous descobriments. La *Història de la sexualitat* esdevé una història de les tècniques d'un mateix, en una genealogia del 'subjecte' i dels modes segons els quals s'ha constituït en el despertar de la cultura occidental.²⁷

Foucault desitjava, després de deu anys de dedicació, acabar aquells dos llibres. I Hervé Guibert²⁸ ho expressava així:

Tenia la necessitat d'acabar els llibres. Aquest llibre que havia escrit i reescrit, destruït, negat, tornat a destruir, tornat a pensar, tornat a construir, escurçat i allargat durant deu anys, aquest llibre infinit, de dubte, de renaixement, de grandiosa modèstia. Va tenir la temptació de destruir-lo per sempre, d'oferir als seus enemics aquest triomf imbècil, que poguessin difondre el rumor que ja no era capaç d'escriure un llibre, que la ment ja feia temps que la tenia morta, que el seu silenci no era més que el reconeixement del fracàs...²⁹

En una altra ocasió Guibert comentava aquest moment de dubte pel que fa a aquesta obra, però constatava: «La certesa de la proximitat de la mort va posar fi a aquest somni. Quan el temps es va esgotar, va començar a reordenar-se el llibre amb claredat».³⁰

²⁶ Foucault, M., «Une esthétique de l'existence», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 730

²⁷ Eribon., D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 341

²⁸ El 1977, Hervé Guibert, fotògraf i escriptor, va esdevenir part del cercle íntim de Foucault. David Macey remarcava: «Alguns asseguren que Guibert va ser l'últim amor de Foucault, d'altres que va ser l'objecte d'un afecte platònic intens». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, Vintage, Londres, 1993, pàg. 478. Durant la malaltia de Foucault, Guibert va escriure un diari en què anotava totes les converses amb el seu amic. I Macey indicava: «Quan Foucault va morir, Guibert no va dir res i va refusar en moltes ocasions de parlar de la seva amistat», *Ibid.*, pàg. 479. Tot i així, aclaria a continuació, poc després va escriure «Els secrets d'un home». I sis anys després de la mort de Foucault, i derivat del mateix diari, Guibert va publicar *A l'amic que no em va salvar la vida*, que va suposar un gran escàndol, i que, segons Macey, va ser escrit perquè es va adonar que, explicant l'agonia i la mort de Foucault, estava explicant el seu propi destí. I ho exposava així: «Hervé Guibert va morir el 27 de desembre del 1991 a l'edat de 36 anys. Es va suïcidar prenent-se una sobredosi de la medicació contra la sida». *Ibid.*, pàg. 479. La veracitat del retrat que fa Guibert de Foucault, assenyalava, no podia ser provada ni desacreditada: «Està acolorit, evidentment, per les pròpies fantasies de l'autor i no té pas la intenció de ser documental». *Ibid.*, pàg. 480

²⁹ Guibert, H., «Les Secrets d'un homme», a: Guibert, H., *Mauve le Vierge*, Gallimard, París, 1988, pàg. 108

³⁰ Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, Gallimard, París, 1990, pàg. 38. Guibert exposava el següent, d'aquest procés: «De la mateixa manera com amb aquest nou treball va

A la introducció de *L'ús dels plaers*, Foucault responia d'aquesta manera a aquells qui, en paraules d'Eribon, «ironitzaven sobre el seu silenci»:³¹

Dec el meu reconeixement a aquells qui han seguit les travessies i les giragoneses de la meva obra –penso en els oients del Collège de France– i aquells qui han tingut la paciència d'esperar fins al termini [...]. Pel que fa a aquells pels quals esforçar-se, començar i tornar a començar, intentar-ho, equivocar-se, reprendre-ho tot de nou de dalt a baix, i trobar encara la manera de dubtar a cada pas, pel que fa a aquells pels quals, en definitiva, més val abandonar que treballar en la reserva i la inquietud, és ben cert que no som pas del mateix planeta.³²

Aquests seran els dos últims llibres que Foucault va publicar durant la seva vida. Del testament de Foucault, redactat el setembre del 1982, se'n coneixen dues clàusules: «la mort, i no la invalidesa» i «res de publicacions pòstumes».³³ Tomàs Abraham comentava que, abans de morir, Foucault va disposar «que la seva obra estava acabada»,³⁴ i prohibia la publicació de manuscrits que no haguessin estat editats en vida. I assenyalava: «Tots els seus manuscrits havien de restar ocults o ser destruïts».³⁵ Tanmateix, advertia:

Sabia que segurament seria llegit i interpretat, però no deixaria que es fessin servir les seves pròpies paraules per dibuixar-li una identitat. No seria pòstum. No hauria sospitat mai que allò que va ser publicat després de la seva mort prolongaria la seva tasca filosòfica durant dècades, ni que els textos inèdits tindrien un volum superior als coneguts.³⁶

enderrocar els fonaments del consens sexual, havia començat a minar les galeries del seu propi laberint. [...] Involucrat en el primer terç de l'obra de la qual n'havia dissenyat el pla, les columnes i els relleus, també les zones ombrejades i les passarel·les de circulació d'acord amb les regles del sistema que havia demostrat en els seus llibres anteriors, i que li havien valgut la seva reputació internacional, l'acapara un avorriments o un dubte terrible. Atura l'obra, esborra tots els plans [...]. Pensa primer a deixar el segon volum per al final, en qualsevol cas deixar-lo en espera, per prendre un altre angle d'atac, desplaçar l'origen de la seva història i inventar nous mètodes d'exploració. De desviació en desviació, orientat cap a vies perifèriques, amb excrescències accessòries que es converteixen en llibres a títol propi més que no pas en paràgrafs, es perd, es desanima, destrueix, abandona, reconstrueix, empelta, i a poc a poc es deixa envair pel sopor excitat d'una retirada, d'una persistent mancança de publicació, davant de tots els rumors [...], cada cop més paralytitzat pel somni d'un llibre infinit, que plantejaria totes les qüestions possibles, i que no podria posar fi a res, que res no podria interrompre excepte la mort o l'esgotament, el llibre més poderós i més fràgil del món, un tresor en progrés sostingut per la mà que l'apropa i que l'allunya de l'abisme, a cada salt del pensament, i del foc al més mínim abatiment, una Bíblia destinada a l'infern. La certesa de la proximitat de la mort va posar fi a aquest somni. Quan el temps es va esgotar, va començar a reordenar-se el llibre amb claredat». Ibid., pàg. 36-38

³¹ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 344

³² Foucault, M., *L'usage des plaisirs*, Gallimard, París, 1984, pàg. 13

³³ Morey, M., «Prólogo a *Il faut défendre la société*», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 337. Defert recollia l'afirmació següent de Foucault amb referència a les publicacions pòstumes: «No em facis la jugada de Max Brod a Kafka». Defert, D., «'Je crois au temps...' Daniel Defert légataire des manuscrits de Michel Foucault», entrevista amb Guillaume Bellon, *Recto/Verso*, n. 1, juny de 2007

³⁴ Abraham, T., *La máscara de Foucault. De París a la Argentina*, Paidós, Buenos Aires, 2019, pàg. 13

³⁵ Ibid., pàg. 13

³⁶ Ibid., pàg. 13

Durant anys van anar apareixent textos seus, malgrat que no es tractava pròpiament de publicacions inèdites.³⁷ Al llarg dels anys que va durar la seva tasca docent, plantejava Abraham, els oients li van enregistrar la veu i van prendre apunts, i, a més, s'havien conservat els manuscrits llegits a classe. I advertia: «La seva paraula no se la va emportar el vent; l'auditori la va retenir i emmagatzemar, i, així, la voluntat de donar fi a la seva obra va ser traïda».³⁸

En una entrevista amb Ducio Trombardini, del 1978, Foucault manifestava:

Una experiència és quelcom d'on se'n surt transformat. Si hagués d'escriure un llibre per comunicar el que ja pensava, abans de començar a escriure, no tindria mai el coratge d'emprendre'l. Només escric perquè no sé què pensar encara d'un tema sobre el qual m'agradaria tant pensar. Per tant, el llibre em transforma, canvia el que penso. Cada llibre transforma el que pensava en acabar el llibre anterior. Jo soc un experimentador, més que un teòric. Anomeno teòric a qui construeix un sistema general deductiu o d'anàlisi i l'aplica de manera uniforme a diferents camps. No és aquest el meu cas. Soc un experimentador en el sentit que escric per canviar-me a mi mateix i no pensar el mateix que abans.³⁹

Efectivament, tal com apuntava Abraham, el Foucault del *Dits i Escrits*, dels cursos del Collège i del segon i tercer volum de la *Història de la sexualitat*, «era un altre Foucault, un de nou».⁴⁰ De la mateixa manera que havia aparegut com a nou amb *Les paraules i les coses*, després de la *Història de la bogeria*, o després ho havia estat l'autor de *Vigilar i castigar*. I evidenciava: «Però ja no estava present per fer això que sabia fer tan bé: defensar les seves noves posicions i interessos davant dels detractors, aclarir malentesos i dubtar de si mateix davant dels altres».⁴¹

³⁷ El 1994 es van publicar en francès els quatre volums titulats *Dits i Escrits*, que recopilaven entrevistes, articles i textos breus publicats durant la vida de Foucault. S'escapaven, així, de la prohibició del testament de no fer publicacions pòstumes. La mateixa clàusula és la que aclareix els més de 20 anys que es va tardar a publicar els cursos que Foucault va impartir al Collège de France, des de 1970 fins a 1984. Com que hi havia gravacions de les classes, la difusió dels cursos semblava inevitable. I, com apuntava Defert, ja hi havia alguna edició 'pirata'. Davant de la necessitat d'una edició de referència, van ser Ewald i Fontana els escollits per ser-ne coeditors. L'edició va partir de la gravació oral, és a dir, allò que s'havia fet públic i que, per tant, no es tractava d'una obra inèdita en sentit estricte. Així mateix, es va utilitzar el material escrit que feia servir Foucault. I assenyalava Defert: «Foucault escrivia gairebé íntegrament les classes, la qual cosa constitueix una garantia, una seguretat, i permet establir una edició de referència amb un aparell crític». Defert, D., «'Je crois au temps...' Daniel Defert légataire des manuscrits de Michel Foucault», op. cit.

³⁸ Abraham, T., *La máscara de Foucault*, op. cit., pàg. 13

³⁹ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 41-42

⁴⁰ Abraham, T., *La máscara de Foucault*, op. cit., pàg. 21f

⁴¹ Ibid., pàg. 21

Finalment, trenta-quatre anys després de la seva mort, es va publicar el primer text inèdit en sentit estricte: el quart i darrer volum de la *Història de la sexualitat* titulat *Les confessions de la carn*. I, en paraules d'Edgardo Castro, aquesta publicació es justificava així:

Però és cert que també havia enviat el manuscrit de *Les confessions de la carn* perquè fos publicat, malgrat que ja no tindria ni el temps ni les forces per fer les correccions requerides per la transcripció editorial. Entre anades i vingudes, van caldre gairebé trenta-cinc anys perquè, finalment, aquest volum arribés a les llibreries.⁴²

1.2. «La felicitat americana»

*Sigui com sigui, la meua vida personal no té cap interès.[...]
En la mesura en què la meua vida personal està mancada d'interès,
no val la pena convertir-la en un secret.
I, per aquesta mateixa raó, no val la pena de fer-la pública.*⁴³
Michel Foucault

En una entrevista del 1983, Foucault exposava per què les drogues havien estat realment importants per a ell: «perquè em permeten accedir a aquelles alegries terriblement intenses que busco, i que no soc capaç d'aconseguir sol».⁴⁴

Paul Veyne apuntava que Foucault li havia confessat que la seva gran passió, durant la primera joventut, va ser la de prendre's totes les drogues que va poder trobar a casa del seu pare, que era cirurgià. I ho il·lustrava així:

[...] a fi de constatar com modifiquen el pensament i que hi havia molts pensaments possibles. "Mama, què pensa, un peix?", va demanar-li un dia a la seva mare davant un pot on nedaven peixos vermells. El pensament d'un peix,

⁴² Castro, E., «Confesiones de la carne según Foucault», *Clarín Revista* *Ñ*, 23 de febrer de 2018. Article disponible a:

https://www.clarin.com/revista-enie/ideas/confesiones-carne-foucault_0_BJliyWCDM.html

⁴³ Foucault, M., «Une interview de Michel Foucault par Stephen Riggins», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 538

⁴⁴ *Ibid.*, pàg. 534. Foucault havia tema plantejat també el tema, el 1970, a «Theatrum Philosophicum», en què especificava com la droga era la manera de desplaçar les relacions entre el pensament i l'estupidesa: «Però potser, si el pensament ha de mirar de cara a l'estupidesa, la droga que la mobilitza, l'acoloreix, l'agita, la solca, la dissipa, la pobla de diferències i substitueix l'estrany llampec per la fosforescència contínua, potser la droga només doni lloc a un quasi pensament. Potser». En aquest punt, Deleuze posava una nota a peu de pàgina al text expressant: «Què es pensarà de nosaltres?». I seguia, una mica més endavant, Foucault: «Pensar ni consola ni fa feliç. Pensar s'arrossega llanguidament com una perversió; pensar es repeteix amb aplicació en un teatre; pensar ens llança de cop fora del gobelet dels daus. I quan l'atzar, el teatre i la perversió entren en ressonància, quan l'atzar vol que hi hagi tal ressonància entre els tres, llavors el pensament és un èxtasi; i val la pena pensar». Foucault, M., «Theatrum Philosophicum», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, París, 1994, pàg. 95

les drogues, la droga, la follia, tot plegat provava que la nostra manera normal de pensar no era pas l'única possible. Així debuten les vocacions filosòfiques.⁴⁵

Tot i que Foucault va conservar el gust per la droga,⁴⁶ advertia Veyne, només en prenia en «episodis controlats i separats per molt mesos, ja que el gust d'escriure, de treballar i el plaer d'ensenyar eren suficients per evitar desbordarse».⁴⁷ Quan acabava els cursos que feia cada any a Berkeley, es prenia LSD i visitava una sauna gai, on es mostrava, sostenia Veyne, «menys sàdic del que alguns han suposat *a priori*».⁴⁸ I conclouïa: «És d'això, que va morir. Es pot veure, penjat al seu despatx del Collège de France, un cartell publicitari que promociona la sauna i que, tot i estar ja malalt, no havia despenjat».⁴⁹

Durant aquells últims anys de vida, Foucault va mantenir la residència a París, però va aprofitar les temporades en què no feia cursos al Collège de France per viatjar. Al Collège, impartia només dotze hores anuals de classe i dotze de seminari. Així, la docència només li ocupava un període de temps d'uns tres mesos i podia aprofitar per viatjar: «Entre el 1970 i el 1983, va viatjar diverses vegades al Brasil, al Japó, al Canadà i, per descomptat, als Estats Units...»,⁵⁰ indicava Eribon. Però els Estats Units és el país que més va freqüentar. Tal com apuntava Veyne, a Foucault «li agradaven els Estats Units, estimava aquest país».⁵¹ I Eribon especificava:

Els Estats Units, per a Michel Foucault, és el plaer de treballar. Però també és simplement el plaer. Prova aquesta llibertat que hi ha a Nova York o a Sant Francisco, amb els barris homosexuals, on floreixen les revistes, els diaris, els bars i els clubs... Allà la comunitat gai és nombrosa, organitzada i fermament decidida a imposar els seus drets.⁵² I a més a més –cosa que no està mancada

⁴⁵ Veyne, P., *Foucault. Sa pensée, sa personne*, Éditions Albin Michel, París, 2008, pàg. 208-209

⁴⁶ Eribon posava de manifest que l'experiència de Foucault amb les drogues va anar més enllà de la marihuana que tenia al balcó de París. Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 337. I citava també el que Claude Mauriac comentava al respecte: «LSD, cocaïna, opi, ho va provar tot, excepte, és clar, l'heroïna, però potser ara hi cauria, en el seu vertigen actual». Mauriac, C., «Le Temps immobile», volum 5, *Mauriac et fils*, Grasset, 1986, pàg. 227, citat a: Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 337

⁴⁷ Veyne, P., *Foucault. Sa pensée, sa personne*, op. cit., pàg. 209

⁴⁸ Ibid., pàg. 210

⁴⁹ Ibid., pàg. 210

⁵⁰ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 330

⁵¹ Veyne, P., *Foucault. Sa pensée, sa personne*, op. cit., pàg. 209

⁵² Mirko Grmek indicava que, a mitjans dels anys seixanta, el moviment homosexual va passar a la vida pública nord-americana, a la visibilitat de les ciutats. Nova York, San Francisco i Los Angeles van esdevenir les ciutats on aquesta comunitat era més important i visible. Entre el 1969 i el 1973, 9.000 homosexuals es van instal·lar a San Francisco. Aquesta xifra va augmentar als 98.000 l'any 1982. Grmek, M., *Histoire du sida. Début et origine d'une pandémie actuelle*, Éditions Payot, París, 1990, pàg. 276-277

d'importància—, els Estats Units és el país on l'homosexualitat no està sotmesa a la limitació de l'edat, als criteris estrictament definits de la joventut.⁵³

Així, doncs, les seves estades als Estats Units es van tornar més freqüents; sobretot a Califòrnia. Foucault solia passar els dies a Berkeley i les nits a San Francisco, destacava James Miller. Els amics de Foucault el portaven a visitar els barris de la ciutat on la comunitat gai estava en ple apogeu:

En aquests barris, una quantitat sense precedent de clubs, bars i saunes, que satisfien una àmplia diversitat de gustos sexuals, mantenia un conjunt de diferents subcultures gai que era desafiadament obert i exuberantment experimental —resultat espectacular del moviment d'alliberament gai que va cobrar impuls per primera vegada a finals dels anys seixanta. Com mai no s'havia sentit abans, Foucault se sentia lliure a San Francisco per explorar el seu obsessiu interès en els 'plaers prohibits'.⁵⁴

Segons Eribon, Foucault desitjava «viure plenament aquesta homosexualitat que tant li ha costat acceptar, assumir, i que descobreix a Nova York o a San Francisco com un mode de vida i una cultura que s'exhibeix a plena llum del dia». ⁵⁵ L'ambient homosexual dels Estats Units d'aquella època era molt diferent del que predominava a París. Guibert assenyalava que «París li impedia sortir, s'hi sentia massa conegut». ⁵⁶ Abraham sostenia que Foucault «gaudia dels viatges als Estats Units perquè podia caminar pels carrers sense que ningú el reconegués». ⁵⁷ I comentava:

Si hi va haver un filòsof contemporani que va protegir la seva identitat de la mirada pública, que va despistar tot biògraf que intentés descobrir les seves intimitats, que va esborrar qualsevol detall d'allò que el seu amic Gilles Deleuze anomenava amb menyspreu 'la petita vida privada', un polissó en l'escena cultural que intercanviava màscares sobre una calavera, aquest va ser Michel Foucault.⁵⁸

⁵³ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 336

⁵⁴ Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, Harper Collins Publishers, Londres, 1993, pàg. 26. Abraham remarcava que la biografia de James Miller, apareguda nou anys després de la mort de Foucault, l'any 1993, «va provocar un escàndol majúscul». Abraham, T., *La máscara de Foucault*, op. cit., pàg. 13. L'autor, tal com indicava Abraham, i aquest va ser el motiu de l'escàndol, «ens confessa el secret del filòsof: allò que denomina el seu 'erotisme sadomasoquista'». Abraham, T., *La máscara de Foucault*, op. cit., pàg. 13

⁵⁵ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 336

⁵⁶ Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 29. I assenyalava més endavant: «Però quan anava a fer el seminari anual a prop de San Francisco, es lliurava de ple a aquestes pràctiques a les saunes de la ciutat, avui en desús a causa de l'epidèmia, i transformades en supermercats o en pàrquings». *Ibid.*, pàg. 30

⁵⁷ Abraham, T., *La máscara de Foucault*, op. cit., pàg. 12

⁵⁸ *Ibid.*, pàg. 12

Apuntava també que Foucault, «per protegir la seva invisibilitat»,⁵⁹ entrava al cinema quan els llums s'havien apagat i la pel·lícula havia començat; s'asseia al fons dels restaurants i intentava que no el reflectís cap mirall. I especificava: «la fòbia a ser reconegut el desesperava: no era, de cap manera, ni una impostura ni cap altre mode de seducció».⁶⁰ Tal com destacava Abraham:

[Foucault] aconseguia perdre la identitat amb els seus escrits. Variava de temàtica, d'estil, d'interessos. Tenia una enorme versatilitat retòrica. Era precís, concret, detallista, elegant, però canviava de dansa. No feia mai la mateixa coreografia.⁶¹

Igualment, advertia Abraham, tothom sabia que era homosexual, però Foucault, «fugia de qualsevol intent de fer-lo parlar sobre aquest tema o d'entrevistes la finalitat de les quals fos ubicar-lo en algun moviment de protesta o de reivindicació».⁶² I, malgrat la seva notorietat, advertia, «no se sabia res de la seva família, de com era casa seva, del seu oci, dels seus amics ni dels seus amors».⁶³ En una entrevista a Foucault del 1978, Jerry Bauer, l'entrevistador, acabava comentant-li: «No ha dit res de vostè, del lloc on va créixer, de com va transcórrer la seva infància», i Foucault va respondre: «Estimat amic, els filòsofs no neixen... són, i amb això n'hi ha prou!».⁶⁴

L'homosexualitat i els seus patiments van 'influir', sostenia Veyne, i segurament d'alguna manera van determinar la recerca de Foucault i alguns dels seus objectius. I manifestava que Foucault va experimentar, en la seva pròpia vida, com la psiquiatria i la psicoanàlisi eren tecnologies de poder.⁶⁵ En una entrevista amb Roger-Pol Droit, Foucault expressava que la seva experiència amb el poder psiquiàtric no es limitava a les pràctiques a l'hospital:

En la meua vida personal, em vaig sentir exclòs des del despertar de la meua sexualitat; exclòs, no realment rebutjat, sinó com algú que pertanyia a la part fosca de la societat. És un problema impressionant quan un el descobreix per si

⁵⁹ Ibid., pàg. 12

⁶⁰ Ibid., pàg. 12

⁶¹ Ibid., pàg. 13

⁶² Ibid., pàg. 12

⁶³ Ibid., pàg. 12-13

⁶⁴ Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"» a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 678

⁶⁵ Veyne, P., *Foucault. Sa pensée, sa personne*, op. cit., pàg. 209. I Veyne especificava: «Més tard descobriria que el discurs modern del 'sexe' feia de l'homosexualitat un component capital de la identitat de l'individu; una identitat que havia acceptat i que només podia confessar, ja que la ciència havia parlat i que el seu saber tenia poder sobre la 'veritable' identitat de cada un. També, una bona part de la seva energia intel·lectual va ser destinada a combatre la normativitat imposada pel saber sobre el 'sexe' i a resistir els efectes de poder induïts per aquest discurs de veritat». Ibid., pàg. 209

mateix. Molt ràpidament, es va transformar en una espècie d'amenaça psiquiàtrica: si no ets com els altres, ets anormal; si ets anormal, estàs malalt. Aquestes tres categories: no ser com tothom, no ser normal i estar malalt, malgrat ser molt diferents, s'han assimilats entre si. Però no tinc ganes de fer la meua autobiografia. No em sembla interessant.⁶⁶

Quan se li preguntava sobre el perquè d'aquesta negativa, Foucault responia: «No vull perquè podria fer l'efecte d'agrupar allò que he fet en una espècie d'unitat que em caracteritzaria i justificaria, i donaria lloc a cada un dels textos».⁶⁷

En una entrevista al diari *The Advocate*, del 1984, Foucault plantejava:

La sexualitat forma part del nostre comportament. Forma part de la llibertat de què gaudim en aquest món. La sexualitat és quelcom que creem nosaltres mateixos: és la nostra creació, més que el descobriment d'un aspecte secret del nostre desig. Hem de comprendre que amb els nostres desitjos, a través d'ells, s'instauen noves formes de relació, noves formes d'amor i noves formes de creació. El sexe no és una fatalitat; és una possibilitat d'accedir a una vida creativa. [...] No hem de descobrir que som homosexuals. [...] Més aviat, hem de crear un estil de vida gai. Un *esdevenir* gai.⁶⁸

«Els encants gairebé utòpics –intel·lectuals, climàtics i eròtics– de Califòrnia contrastaven amb la tristesa de París»,⁶⁹ declarava David Macey. I Eribon comentava, parlant d'aquella època:

La felicitat americana de Foucault: la reconciliació amb si mateix finalment realitzada. Se sent feliç amb la seva feina. Se sent feliç amb els plaers del cos. Des de principis dels anys vuitanta, es planteja molt seriosament abandonar França i París, que suporta cada cop amb més dificultats, per instal·lar-se als Estats Units. Somia despert i en veu alta de viure en aquest paradís californià. Assolellat, magnífic...

⁶⁶ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, Odile Jacob, París, 2004, pàg. 49

⁶⁷ *Ibid.*, pàg. 49

⁶⁸ Foucault, M., «Michel Foucault, une Interview: sexe, pouvoir et la politique de l'identité», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 735-736. Més endavant, en la mateixa entrevista, apareixia aquesta espècie de rèplica pòstuma de Foucault a tots els comentaris que es van fer sobre el tema del sadomasoquisme: «No crec que aquest moviment de pràctiques sexuals tingui res a veure amb l'actualització o el descobriment de tendències sadomasoquistes profundament endinsades en el nostre inconscient. Crec que el SM és molt més que això; és la creació real de noves possibilitats de plaer, que abans no havíem imaginat. La idea que el SM està lligat a una violència profunda, que la seva pràctica és un mode d'alliberar aquesta violència, un mode de donar via lliure a l'agressió, és una idea estúpida. Sabem molt bé que el que fa aquesta gent no és agressiu; que inventen noves possibilitats de plaer en utilitzar parts estranyes del cos, erotitzant aquest cos. Crec que ens trobem davant d'una espècie de creació, d'empresa creadora que té el que jo anomeno desexualització del plaer com una de les característiques principals. La idea que el plaer físic prové sempre del plaer sexual i la idea que el plaer sexual és la base de tots els plaers possibles, em semblen, realment, idees errònies. Allò que ens mostren les pràctiques SM és que podem produir plaer a partir d'objectes molt estranys, en utilitzar parts estranyes del nostre cos, en situacions molt inusuals, etcètera. [...] La possibilitat de fer servir el nostre propi cos com a font possible de nombrosos plaers és realment important». *Ibid.*, pàg. 737-738

⁶⁹ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 458

Però és allà, justament, on la nova pesta començava a produir odiosos estralls.⁷⁰

Va ser, efectivament, una temporada estranya i trista per a la comunitat homosexual de San Francisco, la que solia freqüentar Foucault. En referència a aquells anys, recordava Daniel Defert en una entrevista amb Éric Favereau: «Em repeteixo, però cal no oblidar que, a principis del 1984, no es coneixia concretament la malaltia. És cert que els nostres amics americans només parlaven de sida, però d'una manera fantasmagòrica».⁷¹

En aquella època, Foucault també es plantejava abandonar el Collège de France.⁷² A principis de l'any 1984, li va dir a Pierre Bourdieu: «Una cosa és ben certa, no tornaré a començar el curs vinent».⁷³ Sembla que també considerava, destacava Eribon, abandonar l'escriptura, ja que mai no l'havia escollit realment com a activitat: «En el fons, diu a Paul Veyne i a alguns altres, un comença escrivint per casualitat, i després segueix per inèrcia».⁷⁴ El preu que estava pagant per la glòria era massa elevat⁷⁵, i Foucault s'estava plantejant com podia canviar de vida gairebé als seixanta anys.⁷⁶

⁷⁰ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 338

⁷¹ Favereau, E., «Daniel Defert, du deuil à la lutte», a: Favereau, E., *Nos années sida, 25 ans de guerres intimes*, Éditions La Découverte, Paris, 206, pàg. 67. Guibert comentava que el director d'un gran laboratori farmacèutic productor de vacunes –que anomenava sota el pseudònim Bill a la novel·la– va ser el primer de parlar-li de la malaltia el 1981: «Acabava de tornar dels Estats Units, on havia llegit, en una revista professional, les primeres comunicacions clíniques sobre aquesta mort particular. Ell mateix l'evocava com si fos un misteri, a la vegada amb realisme i escepticisme». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 21. I deixava també constància de la primera conversa que va tenir sobre el tema amb Foucault: «L'endemà, sopant sol amb Muzil [pseudònim de Foucault], li vaig transmetre l'alarma que m'havia fet arribar Bill. Va caure a terra des del sofà, partint-se de riure: "Un càncer que afectaria exclusivament els homosexuals, no, seria massa bonic per ser veritat, és per morir-se de riure!" Però resulta que, en aquell moment, Muzil ja estava contagiats pel retrovirus [...]». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 21

⁷² Macey apuntava que, el 1983, Foucault estava mirant com podia impartir un curs sencer a Berkeley, com podia arribar a un acord a llarg termini. I assenyalava: «El seu entusiasme per treballar als Estats Units està lligat, com sempre, a la seva creixent frustració amb França, ara prou intensa per incitar-lo a parlar de renunciar a la seva càtedra al Collège de France». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 457

⁷³ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 344. Eribon destacava: «[...] li ho diu a principis de l'any 1984 a Pierre Bourdieu que es pregunta avui en dia com havia d'entendre aquella frase». Ibid., pàg. 344. A la primavera d'aquell mateix any, però, Foucault li va fer saber a Carl Gardner «que no creia que tornés a anar a Califòrnia». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 476. I advertia Macey: «Retrospectivament, aquestes paraules contenen una terrible ironia». Ibid., pàg. 476

⁷⁴ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 344

⁷⁵ Guibert destacava: «De la mateixa manera com procurava, fora dels límits en què circumscriu la seva obra, esborrar aquest nom que la celebritat havia inflat desmesuradament per tot el món, aspirava a fer desaparèixer el seu rostre, malgrat tot tan particularment reconeixible per diverses característiques i pels nombrosos retrats d'ell que la premsa difonia des de feia una desena d'anys». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 28

⁷⁶ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 344

Bernard Kouchner va deixar el seu testimoni sobre aquest canvi de vida:

Un dia, Michel em va pregar que anés a casa seva, a París. Em va rebre amb aquesta atenció meticulosa del burgès de Poitiers per a qui els gestos són importants quan tenen lloc a casa seva. Va escoltar com li enumerava maldestrament les meves esperances, entre l'acció i la reflexió, llavors em va demanar que guardés en secret el que em diria a continuació. Va parlar durant més d'una hora. Segons ell, aquest ja no era temps per a l'escriptura universitària, per al llarg i metòdic treball de biblioteca. Potser tornaria aquesta època, però, per ara, s'imposava fer un parèntesi. Escrits en un mes, els llibres publicats per histrions i falsaris superaven en tirada i fama a aquells madurats en la solitud i la reflexió. M. Foucault no es queixava d'això, però constatava el fet, i quan vaig invocar-li el veredict de la Història, la importància de la seva obra per als altres i per a mi, en va desestimar l'argument. Michel només concedia crèdit a les activitats puntuals, militants i quasi militars, que nosaltres dúiem a terme, i als corrents de pensament que tal vegada naixerien d'elles; i a les felicitats personals sorgides dels resultats immediats, palpables, d'aquestes accions. Un cop més, el militant de carrer. Es va disculpar per no ser metge (cosa que, venint d'ell, era sorprenent), i Michel em va demanar sortir de missió, durant almenys dos anys. Em va donar una data: l'aparició del segon volum de la *Història de la sexualitat*, després de la qual desitjava fer un parèntesi. Em va commoure la seva confiança. Vam repassar els terrenys d'acció possibles. Vam sospesar-ne diversos: El Salvador i el camp de Betània, però no parlava espanyol. Vam decidir que dirigiria la nostra missió al Txad, si aquesta prosseguia, i, sobretot, que seria l'organitzador i el responsable del pròxim vaixell cap al Vietnam. Vaig sortir al carrer Vaugirard mesurant l'abast d'aquest pacte secret i la importància de l'homenatge. Michel Foucault, definitivament, vindria amb nosaltres de campanya.⁷⁷

⁷⁷ Kouchner, B., «Un vrai samouraï», citat a: Charpentier, JM., Israël, H., Panis, C., *Michel Foucault: une histoire de la vérité*, Syros, París, 1985, pàg. 88-89. Sobre la decisió de marxar, també en parlava Guibert: «Un dia m'anuncià, sondejant-me estranyament, que havia pres la decisió –però jo li veia clarament als ulls que m'estava demanant consell, que de fet encara no havia pres la decisió– d'anar-se'n a la fi del món amb un equip d'aquella associació humanitària a la qual donava suport, per a una missió perillosa en què corria el risc, em va fer entendre, de no tornar mai. Anava a buscar a la fi del món aquesta petita porta de desaparició somiada darrere de la imatge del lloc ideal per morir. Espantat per aquest projecte i tractant de no mostrar-li fins a quin punt n'estava, li vaig replicar amb lleugeresa que era millor que acabés el llibre. El seu llibre infinit». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 33-34. Segons Macey, Foucault va estar debatent-se amb la idea de deixar París fins a les últimes setmanes de vida. I apuntava: «El viatge planejat l'hauria portat al mar del sud de la Xina en un vaixell llogat per Metges del Món per intentar rescatar les barques dels refugiats vietnamites. Mentre era al llit de mort, Bernard Kouchner li va assegurar que comandaria el Jean Charcot. Quan el vaixell va trobar-se amb els primers refugiats, aquests van ser rebuts en nom de Michel Foucault». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 477-478

1.3. La mort de Michel Foucault

*Per admiració cap a ell,
per l'emoció davant de la seva mort,
d'aquesta obra interrompuda.*⁷⁸

Gilles Deleuze

L'any 1983, apuntava Eribon, Foucault ja feia mesos que es queixava d'aquesta «'grip' que tant el cansa i li dificulta la feina. No para de tossir i, de vegades, pateix uns mals de cap violents. A principis del 1984, la malaltia es manifesta cada cop amb més duresa. "Em sento com dins d'una nebulosa"»,⁷⁹ expressava. Miller també parlava del tema:

Durant els mesos previs, havia estat entrant i sortint de l'hospital. Havia desenvolupat una tos seca, patia atacs d'una migranya paralitzant, i estava cada vegada més feble. Els metges li havien dit que li quedava poc temps de vida, i, per tant, treballava incansablement per completar la *Història de la sexualitat*, lluitant contra el dolor i la fatiga.⁸⁰

Defert manifestava que era molt possible que Foucault «fos ben conscient [que] estava a prop de la mort».⁸¹ I Miller especificava que: «En el moment en què va patir el col·lapse, havia acabat dos volums, i gairebé el tercer».⁸²

Veyne va deixar constància d'una conversa que va tenir amb Foucault el mes de febrer del 1984:

No tenia por de la mort, i ho deia així als seus amics, quan la conversa anava a parar al suïcidi (com un bon samurai, portava dos sabres, el més curt dels quals serveix per matar-se), i els fets han provat que no ho deia per vanitat. Els últims mesos de la seva vida treballava escrivint i reescrivint aquests dos llibres sobre l'amor antic, i liquidava així aquest deute amb ell mateix. Em feia comprovar a vegades alguna de les seves traduccions i es queixava d'una tos persistent i

⁷⁸ Deleuze, G., «La vie comme une œuvre d'art», *Le Nouvel Observateur*, 29 d'agost de 1986, citat a: Morey, M., *Lectura de Foucault*, op. cit., pàg. 17

⁷⁹ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 347-348. Segons Macey, i vist retrospectivament: «Els símptomes que presentava Foucault durant els divuit mesos anteriors a la seva mort semblen especialment clars ara: símptomes similars als de la grip, mals de cap, pèrdua de pes greu, episodis recurrents de febre i tos seca i persistent». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 476

⁸⁰ Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., 354. Macey remarcava que la malaltia no va impedir treballar a Foucault. I manifestava: «Fins que no va ser hospitalitzat, va seguir treballant a la Saulchoir cada dia, seient al seu lloc habitual al costat de la finestra de la taula que dona a l'entrada. Claude Mauriac explicava una conversa amb Daniel Defert a principis de juliol en què aquest últim va dir que Foucault ho 'sabia' des de desembre, quan va tenir "una seriosa advertència". En aquest moment, no sabia si li quedaven quinze dies o sis mesos de vida, però sí que sabia que s'estava morint. Convençut que cap tractament no seria eficaç, va decidir no consultar cap metge i va seguir treballant. Amb prou feines unes setmanes abans de la seva mort, gaudia de bona salut i aixecava peses amb regularitat. La fase final de la malaltia va ser, per sort, curta». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 476

⁸¹ Entrevista amb D. Defert, 25 de març de 1990, citat a: Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 26

⁸² Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 354

d'una febrícula incessant [...]. "Els teus metges creuran, segurament, que tens la sida", li vaig dir una dia fent broma [...]. "Això és precisament el que creuen", em va respondre amb un somriure, "i me n'he adonat perfectament per les coses que em pregunten". Al meu lector li costarà de creure que aquell mes de febrer del 1984 una febre i una tos no aixequessin les sospites de ningú; la sida era encara una pesta tan llunyana i ignorada que es convertia en quelcom llegendari i potser imaginari.

"Per cert", li vaig preguntar per simple curiositat, "existeix de veritat la sida, o es tracta d'una llegenda moralitzadora?".⁸³ "Doncs bé, escolta", em va respondre després d'un instant de reflexió, "he estudiat la qüestió, he llegit un munt de coses al respecte: sí, existeix, no es tracta d'una llegenda. Els metges americans l'han estudiat molt de prop". I després em va donar uns quants detalls tècnics, en un parell o tres de frases. "Després de tot", em vaig dir, "ell era historiador de la medicina". [...]

Retrospectivament, la seva sang freda quan li vaig fer aquesta pregunta estúpida em va deixar bocabadat; ell mateix, probablement, devia haver pensat que algun dia s'esdevindria així, va meditar la resposta que em va donar i va comptar amb la meua memòria.⁸⁴

Sembla que Foucault sabia quina era la naturalesa de la malaltia que tenia i que ho va intentar ocultar als amics i parents, malgrat que no a tots.⁸⁵ Macey apuntava: «Foucault certament sospitava que podria haver contret la sida, probablement a Califòrnia el 1982, però no es va fer mai un diagnòstic positiu. Dies abans de la seva mort, els seus metges encara deien: "Si és sida..."».⁸⁶ L'hivern anterior, assenyalava Eribon, havia dit a Georges Dumézil: «Em sembla

⁸³ En aquells moments començaven a aparèixer als diaris, advertia Veyne, articles que volien qüestionar la realitat d'aquella malaltia. Veyne, P., *Foucault, sa pensée, sa personne*, op. cit., pàg. 211

⁸⁴ *Ibid.*, pàg. 210-211

⁸⁵ Sobre la seva pròpia experiència amb la sida, Guibert expressava: «Vaig sentir la mort que venia al mirall, en la meua mirada al mirall, molt abans que ella s'hi hagués instal·lat. [...] Com Muzil, m'hauria agradat tenir la força, l'orgull insensat, i la generositat també, de no confessar-ho a ningú, per deixar que les amistats visquessin lliures com l'aire, despreocupades i eternes». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 15. Sobre si Foucault sabia quina malaltia patia, Guibert manifestava: «Encara no se sap si Muzil havia estat conscient o inconscient de la naturalesa de la malaltia que el va matar. El seu assistent em va assegurar que, en qualsevol cas, havia estat conscient del caràcter irreversible d'aquesta malaltia». *Ibid.*, pàg. 31. I també sobre aquest tema, constatava més endavant: «A finals del 1983, perquè Muzil tornava a tossir molt, ja que havia deixat de prendre antibiòtics, les dosis del qual, segons li havia assegurat un farmacèutic de barri, eren capaces, de fet, de matar un cavall, jo li vaig dir: "En realitat, esperes tenir la sida". Ell em va llançar una mirada lúgubre i inapel·lable». *Ibid.*, pàg. 41-42

⁸⁶ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 475. I Macey remarcava: «Sembla haver-hi hagut una reticència general dels metges parisencs a acceptar els diagnòstics i anunciar-los als pacients; no era desconegut que els homes homosexuals s'assabentaven dels seus diagnòstics robant notes mèdiques deixades convenientment disponibles per un metge que no estava dispost a, o que no podia, parlar obertament. Segons el seu amic i traductor Alan Sheridan, Foucault li havia dit: "Els metges [...] no sabien què li passava. Entre altres possibilitats, va parlar de sida, només per descartar-la". Paul Veyne estava convençut que Foucault sabia què estava passant, i Pierre Nora insistia que havia dit al seu entorn el que sabia». *Ibid.*, pàg. 475-476

que he contret la sida».⁸⁷ I Veyne declarava: «Cap dels seus familiars no sospitava res; no ens en vam assabentar fins l'endemà de la seva mort. Segons el testimoni de Daniel Defert, ell mateix havia anotat al seu quadern: "Sé que tinc la sida, però amb la meva histèria, me n'oblido"».⁸⁸

Defert remarcava que, al gener del 1984, el seu tractament de bactrim⁸⁹ estava funcionant eficaçment. I aclaria: «En aquella època, la representació de la sida era la d'una malaltia brutal, mortal. Aquest no era el cas, als nostres ulls».⁹⁰ Per tant, l'eficàcia del tractament havia fet desaparèixer la hipòtesi de la sida, que s'havien plantejat l'hivern del 1983. I declarava: «Estava curat, cosa que volia dir que no es tractava de la sida».⁹¹ Una mica més endavant apuntava:

Un amic novaiorquès, lligat a la premsa mèdica gai, que va passar el Nadal a casa, en parlava tota l'estona [de sida] i no va relacionar-ho amb la situació de Michel. Tot girava al voltant de la imatge del Kaposi. Aquest tumor maligne de la pell que provocava unes taques fosques i terriblement virulentes. Però Michel no tenia Kaposi. Quan pocs dies abans de la seva mort li ho vaig demanar al metge, em va respondre: "Però si ell tingués sida, ja l'hauria examinat a vostè". Aquesta resposta em va semblar d'una lògica implacable.⁹²

Al febrer del 1984, Foucault va reprendre les classes al Collège de France i va acabar els dos llibres. Defert constata que feia una vida normal malgrat que estava «extremadament demacrat, fràgil».⁹³ El dia 2 de juny del 1984, Foucault va perdre el coneixement al seu domicili de París⁹⁴ i va ser ingressat en una clínica del districte XV, on va restar uns quants dies fins que el 9 de juny va ser traslladat a l'hospital de la Salpêtrière.⁹⁵ Eribon manifestava que Foucault «va

⁸⁷ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 348

⁸⁸ Veyne, P., *Foucault, sa pensée, sa personne*, op. cit., pàg. 211

⁸⁹ Aquest medicament és la combinació dels antibiòtics sulfametoxazole i trimetoprim, que «s'empra en la profilaxi i el tractament de diverses infeccions, com també en la pneumònia per *pneumocystis carinii*». Font: Termcat. <http://www.termcat.cat/ca/Cercaterm/Fitxa/trimetoprim-sulfametoxazole/Mzg3MDYzMg=#.Wq7DFK0ZAeg.link>

⁹⁰ Favereau, E., «Daniel Defert, du deuil à la lutte», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 66

⁹¹ Ibid., pàg. 66

⁹² Ibid., pàg. 67

⁹³ Ibid., pàg. 66

⁹⁴ Guibert va deixar el seu testimoni sobre aquest moment: «Muzil es va desplomar a la cuina de casa seva abans del llarg cap de setmana de la Pentecosta, Stéphane [pseudònim de Defert] el va trobar allà, inconscient entre la seva sang. Ignorant que allò era precisament el que Muzil volia evitar, allunyant-lo de la seva malaltia, Stéphane va trucar immediatament al germà de Muzil, que el va obligar a transportar-lo a l'hospital Saint-Michel, que era a prop de casa seva». Guibert, H., *A l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 98

⁹⁵ Defert exposava que, quan el van traslladar a l'hospital de la Salpêtrière, el van instal·lar en una habitació que no havia estat ben desinfectada. Uns dos dies després, Foucault va contraure una infecció pulmonar, i va començar a circular entre el servei que potser s'havia infectat a l'hospital. Favereau, E., «Daniel Defert, du deuil à la lutte», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 68

lluitar fins al final. Però, aquesta vegada, la batalla ja estava, d'entrada, perduda».⁹⁶

Guibert, que va visitar amb freqüència Foucault a l'hospital aquell mes de juny de 1984,⁹⁷ va escriure, fent referència a la sida:

Ho he entès així, [...] la sida no és realment una malaltia, dir que ho és simplifica les coses, és un estat de feblesa i d'abandonament que obre la gàbia de la bèstia que tots tenim a dins, a la qual em veig obligat a donar plens poders perquè em devori, a la qual deixo fer sobre el meu cos viu allò que es preparava per fer sobre el meu cadàver per desintegrar-lo. Els fongs de la pneumocistosi que són als pulmons i a la respiració com una boa constrictora, i aquells de la toxoplasmosi que destrueixen el cervell, són presents a l'interior de cada un, simplement l'equilibri del seu sistema immunitari els impedeix d'obtenir carta de poblament, mentre que la sida els dona llum verda, i obre les comportes de la destrucció.⁹⁸

Tot això succeïa al principi de l'epidèmia, i, tal com apuntava Miller: «Els metges, el 1984, no podien fer res per aturar la destrucció i molt poc per alleujar el dolor».⁹⁹ I advertia: «La fi, tot i així, va arribar-li amb lentitud. Foucault va poder llegir les primeres ressenyes dels seus nous llibres que van aparèixer a mitjans de juny. Va poder corregir una última entrevista abans no es publicés».¹⁰⁰

Macey destacava que, durant aquelles setmanes, «Foucault es va recuperar fins a un cert punt».¹⁰¹ Va seguir fent plans, com anar de vacances a

⁹⁶ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. pàg. 346

⁹⁷ Sobre les visites a l'hospital, Guibert constata: «Des de la primera visita a l'hospital, les vaig descriure punt per punt, gest rere gest i sense ometre la més mínima paraula de la conversa enrarida, filtrada atroçment per la situació. Aquesta activitat diària m'alleujava i em disgustava, sabia que Muzil s'hauria entristit molt si hagués sabut que estava informant de tot allò com un espia, com un adversari, de totes aquestes petiteses degradants, en el meu diari, que tal vegada estava destinat, i això era el més abominable, a sobreviure'l, i a donar testimoni d'una veritat que ell hauria desitjat esborrar del contorn de la seva vida, per deixar-ne només les arestes ben polides, al voltant del diamant negre, brillant i impenetrable, ben tancat en els seus secrets, en què la seva biografia corria el risc de convertir-se, un trencaclosques ja aleshores ple d'inexactituds». Guibert, H., *A l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 102-103. I més endavant es preguntava: «Amb quin dret escrivia tot allò? Amb quin dret feia jo tals retallades a l'amistat? I respecte d'algú que estimava amb tot el meu cor? I vaig sentir llavors –va ser inaudit, una mena de visió, o de vertigen– que me'n donava plens poders, que em delegava aquestes transcripcions menyspreables i que les legitimava dient-me –es tractava doncs del que anomenem una premonició, un pressentiment poderós– que estava plenament capacitat, ja que no era tant l'agonia del meu amic allò que jo estava descrivint com l'agonia que m'esperava, i que seria idèntica, des d'aleshores vaig saber del cert que, a més de l'amistat, estàvem lligats per un destí tanatològic comú». Ibid., pàg. 106-107

⁹⁸ Ibid., pàg. 17

⁹⁹ Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 354-355

¹⁰⁰ Ibid., pàg. 355. Guibert va deixar testimoni d'una escena a l'hospital en què explicava a Foucault que havia tornat a treballar sobre un manuscrit: «[...] i li vaig veure a la mirada una ombra de patiment aterrit, conscient de la seva impotència per reprendre el seu propi manuscrit, el darrer volum del qual era encara només un esbós». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 102

¹⁰¹ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 471

Andalusia, fer un viatge a Elba amb Hervé Guibert o continuar amb la compra i la restauració d'una casa a prop de Vendeuve. Va poder rebre visites¹⁰² i cartes, fer entrevistes i va poder llegir les primeres revisions dels seus llibres. Però declarava: «El dia 24 de juny, el seu estat de salut havia empitjorat i tenia una febre molt alta. L'endemà tot havia acabat: Michel Foucault era mort. Tenia cinquanta-set anys».¹⁰³

Efectivament, el dia 25 de juny a les 13.15 hores moria Foucault. Defert apuntava que aquell mateix dia va poder veure el formulari d'admissió a l'hospital en què apareixia la sida com a causa de la mort. I quan va demanar al metge què volia dir allò, li va respondre: «Us asseguro que això desapareixerà, no en quedarà ni rastre».¹⁰⁴ I Defert va respondre:

“Però, espereu, aquest no és pas el problema”. I llavors, violentament, descobreixo la realitat de la sida: simular enmig de l'impensable social. Descobreixo aquesta espècie de por social que havia eclipsat tota relació amb la veritat. Trobo inadmissible que hi hagi persones que, encara joves, al final de la seva vida, no puguin tenir una relació sincera, ni del seu diagnòstic ni del seu entorn.¹⁰⁵

I al final de l'entrevista Defert manifestava:

Quan els metges em van dir que esborrarien el diagnòstic, no ho vaig comprendre. Per a mi, no hi havia cap escàndol amb el fet de tenir la sida. Michel ho hauria pogut dir, però aquest no era pas el seu estil, i les circumstàncies no es van prestar. A partir del moment que va morir sense dir-ho, sense poder o saber dir-ho, vaig sentir que jo no podia dir-ho en el seu lloc, que era contrari a l'ètica mèdica a què m'adhereixo. I no dir res en absolut era entrar en la por de l'escàndol. Havia de resoldre un problema: no parlar per ell, però no quedar-me sense fer res. Tenia l'obligació de crear alguna cosa que no fos prendre la paraula sobre la seva mort, sinó una lluita.¹⁰⁶

¹⁰² Eribon remarcava que entre les visites a l'hospital hi va haver la d'amics com Daniel Defert, Hervé Guibert i Mathieu Lindon, entre d'altres. En referència a Canguilhem expressava el següent: «Hi ha algú que Foucault vol veure, i demana que se l'avisí: és Georges Canguilhem. Però és massa tard». Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 350. Segons Abraham, el motiu d'aquesta petició era el següent: «Per repetir una frase intel·ligent, el problema no és la mort, sinó morir. Diuen que per això Foucault va demanar que Georges Canguilhem, el filòsof, metge i heroi de la Resistència, el visités a l'hospital: perquè ell “sí que sabia morir”». Abraham, T., *La màscara de Foucault*, op. cit., pàg. 18

¹⁰³ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 471

¹⁰⁴ Favereau, E., «Daniel Defert, du deuil à la lutte», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 69

¹⁰⁵ *Ibid.*, pàg. 69-70

¹⁰⁶ *Ibid.*, pàg. 75. I Guibert destacava: «Stéphane va aconseguir, malgrat tot, fer de la mort de Muzil el seu treball, de fet potser és així com Muzil havia pensat de regar-li la seva mort, inventant així l'ofici de defensor d'aquesta mort nova, original i terrible». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 27. I més endavant posava de manifest: «Stéphane es va entregar plenament a l'associació que havia fundat i hi va trobar, cal dir-ho, un sentit complet a la vida després de la mort de Muzil i, a través de la seva desaparició o més enllà, la manera de dur a terme plenament les seves forces morals, intel·lectuals i polítiques que fins llavors, a la seva ombra i amb el seu complex, vegetaven i no prenen forma en una ociositat neuròtica plena

Randy Shilts constatava que el fet que no s'admetessin públicament els diagnòstics de sida de famosos, com Foucault, «va deixar les columnes necrològiques estranyament buides de persones de carn i ossos que morien a causa de la síndrome».¹⁰⁷ I especificava:

Només els lectors d'obituaris més experts podien detectar la presència d'aquesta epidèmia en les esqueles. Un dissenyador de moda de 38 anys mort de 'càncer i pneumònia', per exemple, n'era un indicador segur, de la mateixa manera que l'home de trenta anys i escaig que no deixava una viuda sobrevivent després de sucumbir a una malaltia 'persistent' o 'prolongada'. Com de persistent pot ser una malaltia per a algú que només té trenta-dos anys? A vegades, els diaris, suprimien la sida com a causa de mort perquè els escriptors de notícies ho trobaven vergonyós; amb més freqüència, perquè ho feia la família. De fet, la falta de persones mortes de sida en les columnes necrològiques va fer que el periodista gai Larry Bush preguntés en veu alta: "Què passa? Hi ha una epidèmia i no mor ningú?"¹⁰⁸

També Macey feia referència a aquest fenomen:

En retrospectiva, només podem preguntar-nos pels rumors, ara que les referències a les necrològiques a 'rars infeccions cerebrals' i 'trastorns neurològics' són metàfores tan òbviament transparents per a les afeccions relacionades amb la sida com 'una llarga malaltia suportada amb valentia' ho és per al càncer.¹⁰⁹

Fora de l'hospital de la Salpêtrière, els periodistes assetjaven per aconseguir un diagnòstic. Calia fer un comunicat.¹¹⁰ El 27 de juny, el diari *Le Monde* publicava un butlletí emès pel Dr. Castaigne i el Dr. Sauron:

El senyor Michel Foucault va ingressar, el 9 de juny del 1984, a la clínica per a malalties del sistema nerviós de la Salpêtrière per sotmetre's a més proves a causa de les manifestacions neurològiques que complicaven un estat septicèmic. [...] Aquestes exploracions han revelat l'existència de focus de supuració cerebral. El tractament amb antibiòtics va tenir, d'entrada, un efecte favorable; una remissió va permetre Michel Foucault de conèixer les primeres reaccions després de la publicació dels seus últims llibres. Un brutal deteriorament va impedir tota esperança d'un tractament efectiu i va morir el 25 de juny a un quart de dues del migdia.¹¹¹

d'interminables trucades que exasperaven Muzil, d'articles a mitges mai acabats, tot en un desordre indescriptible. La sida va esdevenir la raó social de nombroses persones, la seva esperança de posicionament i de reconeixement públic [...]». Ibid., pàg. 139

¹⁰⁷ Shilts, R., *And the band played on*, St. Martin's Press, New York, 1988, pàg. 472

¹⁰⁸ Ibid., pàg. 472-473

¹⁰⁹ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 476

¹¹⁰ Favereau, E., «Daniel Defert, du deuil à la lutte», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 69

¹¹¹ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 350

1.4. «Un rostre que no pugui canviar-se»

*Més d'un, com jo, sens dubte,
escriu per perdre el rostre.*¹¹²

Michel Foucault

Quan el 25 de juny de 1984 –escrivia Morey– la mort va fixar d'una vegada per totes el rostre definitiu de Michel Foucault, hi va haver, tanmateix, alguna cosa així com un interval immòbil enmig del bullici, un temps d'indecisió ple d'enigmes i sorpreses. Com si, abans de fixar-se d'una vegada per sempre en un sol perfil, ens manifestés, en un abisme de facetes, tots aquells altres possibles que també va ser, que també va voler i va poder ser. Com si la consternació davant de la seva mort hagués d'anar obligadament duplicada amb el desconcert davant de la discreció de la seva existència, que finalment un menut degoteig d'evidències anava tornant transparent.

Qui acabava de morir era el pensador polèmic que més d'una vegada va esvalotar greument el consens acadèmic d'allò que es pot pensar [...]. Sens dubte era ell, i, no obstant això, per les notícies i testimonis que començaven a aparèixer, era també moltes més coses. Els aspectes més estridents de la seva vida van ser, òbviament, els que van aparèixer primer, recolzant-se sovint en les circumstàncies de la seva mort. I és que el filòsof que va gosar qüestionar la noció moderna de 'malaltia mental' acabaria els últims dies a l'Hospital de la Salpêtrière, el fustigador de la preeminència moral contemporània de la sexualitat va morir finalment de sida...¹¹³

També Miller va fer referència a les circumstàncies que van acompanyar la mort de Foucault. Una d'elles és que va ser ingressat a l'hospital de la Salpêtrière, que, durant els segles XVII i XVIII, va servir de presó de vagabunds, prostitutes, criminals i bojós, i que les reformes humanitàries posteriors a la Revolució van convertir en un asil d'insensats, com ell mateix havia explicat a la *Història de la bogeria*. A més, va morir a conseqüència d'una «plaga moderna, que produeix leprosos moderns»¹¹⁴ i que provocava una classe de resposta similar, és a dir, «un conjunt de tècniques i d'institucions per mesurar, supervisar i corregir allò que era anormal»,¹¹⁵ amb l'objectiu d'aïllar els suposadament 'culpables' i exorcitzar l'amenaça imaginària, en paraules de Foucault, «[...] dels contagis, de les plagues, de les revoltes, dels crims, de la mendicitat, de les desercions, dels individus que apareixen i desapareixen, que viuen i moren en el desordre».¹¹⁶

¹¹² Foucault, M., *L'archéologie du savoir*, Gallimard, París, 1996, pàg. 28

¹¹³ Morey, M., «L'éclair des orages possibles...», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 363-364

¹¹⁴ Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., 24

¹¹⁵ *Ibid.*, 24

¹¹⁶ Foucault, M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, París, 1975, pàg. 200

Els aspectes més polèmics de la seva vida van ser els primers a manifestar-se, destacava Morey, i es va posar èmfasi en la seva homosexualitat i en les pràctiques sadomasoquistes. I puntualitzava:

Però poc o res se sabia de tota la resta: de la seva participació en les lluites veïnals, contra procediments de desnonament o de deportació d'immigrants, alhora que ajudava a organitzar els primers vaixells de socors als *boat people* del Vietnam o col·laborava en la creació de *médecins du monde*. Pocs havien sentit a parlar dels seus tres mil quilòmetres conduint un camió carregat de queviures i medicines, juntament amb S. Signoret, B. Kouchner, J. Lebas i J.-P. Maubert, fent torns tots al volant rumb a una Polònia en una situació política difícilíssima.¹¹⁷

Segons Macey: «La mort de Foucault va ser un xoc per a molts i va atreure una àmplia cobertura mediàtica».¹¹⁸ I destacava el tribut oficial del ministre d'educació d'aleshores, Alain Savary:

La mort de Michel Foucault ens ha robat el més gran filòsof de la seva generació. Va ser un dels creadors del moviment estructuralista, que va renovar completament totes les ciències humanes. Però la seva importància per a la vida intel·lectual del nostre país es deu, potser, sobretot a l'originalitat de la seva pràctica filosòfica i a la manera en què va obrir nous camps al coneixement i a la reflexió històrica: la bogeria, el règim penal, la medicina i, més recentment, la sexualitat. El filòsof va ser també un incansable defensor de la llibertat que, en diverses ocasions, va demostrar públicament el rebuig a la coacció i a la repressió. Continuarà sent un dels referents bàsics per a tots aquells que desitgin entendre la modernitat de finals del segle XX.¹¹⁹

L'endemà de la mort de Foucault, van aparèixer diversos articles a la premsa. El diari *Libération* va dedicar la portada sencera a Foucault, apuntava Macey, amb un titular que simplement deia: "Michel Foucault és mort"; més sis pàgines a l'interior dedicades a la seva vida i obra i deu més a l'edició especial d'aquell cap de setmana.¹²⁰ *Le Matin* i *Le Monde* també destacaven a la primera pàgina la desaparició del filòsof, assenyalava Eribon.¹²¹ I Pierre Bourdieu li va dedicar un article a *Le Monde*:

¹¹⁷ Morey, M., «L'éclair des orages possibles...», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 365. En anglès i francès a l'original.

¹¹⁸ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 473. Guibert exposava que la nit de la seva mort, Christine Ockrent, presentadora del programa *Apostrophes* i que havia entrevistat Foucault en una ocasió, va passar un petit extracte de l'entrevista: «no va emetre, en realitat, més que una immensa i interminable riallada, filmada durant aquella emissió de varietats, d'un Muzil vestit amb vestit i corbata, imatges en què es retorçava literalment de riure». Guibert, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, op. cit., pàg. 36. I Guibert reconeixia que se sentia una mica gelós pel fet que «hagués pogut deixar anar una riallada tan formidable, tan impetuosa, tan lluminosa, just en una època anterior a la nostra amistat». *Ibid.*, pàg. 36

¹¹⁹ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 473-474

¹²⁰ *Ibid.*, pàg. 474

¹²¹ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 351. Macey comentava que aquest número de *Le Monde*, dedicat a la mort de Foucault, també contenia l'últim text que va escriure. I especificava:

No hi ha res més perillós que reduir una filosofia, sobretot quan és tan subtil, complexa, perversa, a una fórmula de manual. Diré, malgrat tot, que l'obra de Foucault és una llarga exploració de la transgressió, del traspàs del límit social, que està relacionada indissolublement amb el coneixement i amb el poder. [...] Hauria volgut expressar millor aquest pensament obstinat en la conquesta del domini d'un mateix; és a dir, en el domini de la pròpia història, història de les categories de pensament, història de la voluntat i dels desitjos. I també aquesta preocupació pel rigor, aquest rebuig de l'oportunisme tant en el coneixement com en la pràctica, tant en les tècniques de la vida com en les operacions polítiques que van fer de Foucault una figura insubstituïble.¹²²

Al mateix diari, Veyne proclamava: «L'obra de Foucault em sembla l'esdeveniment de pensament més important del nostre segle». ¹²³ I uns quants dies després, a *Le Nouvel Observateur*, Fernand Braudel parlava directament de «dol nacional». ¹²⁴ I remarcava: «França perd una de les ments més impressionants de la seva època, un dels seus intel·lectuals més generosos». ¹²⁵ L'editor de *Le Nouvel Observateur*, Jean Daniel, va celebrar «l'alè, la vastitud, la força insolent de la seva intel·ligència», ¹²⁶ i també va destacar «la severitat a vegades cruel del seu judici». ¹²⁷

Entre els homenatges que es van fer a Foucault, també cal esmentar la congregació de centenars de persones al pati posterior de l'hospital de la Salpêtrière. Segons Macey, la família havia anunciat que traslladaria el cos a Vandeuve-du-Poitou, on faria un funeral privat i, per tant, «la retirada solemne del cos del dipòsit de cadàvers era l'única oportunitat pública per acomiadar-se'n». ¹²⁸ Eribon relatava que van estar en silenci, esperant, durant una llarga

«Es tracta d'una crida a l'alliberament de dos joves francesos empresonats a Polònia i publicat en nom de l'Oficina d'Informació i d'enllaç per a Polònia. El text va ser redactat per Foucault amb la velocitat i fluïdesa habituals, però la seva escriptura a mà trontollava i es va veure obligat a completar l'esborrany en una màquina d'escriure». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 477

¹²² Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 351

¹²³ Ibid., pàg. 352

¹²⁴ Ibid., pàg. 352

¹²⁵ Ibid., pàg. 352

¹²⁶ Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., 14

¹²⁷ Ibid., 14

¹²⁸ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 471. Macey expressava que Danièle Ranciere, perdut entre la multitud al pati de l'hospital, «va tenir la impressió que estava veient els diferents nivells que havia constituït una vida complicada i activa». Ibid., pàg. 471. Hi havia antics camarades de les lluites dels anys 70, juntament amb vells amics. Hi havia Abbé de Broglie, en relació amb el suport de Foucault als immigrants de *Goutte d'Or*, també Hélène Cixous, de la lluita amb el GIP i dels anys d'agitació a la Universitat de Vicennes. També hi havia Jean-François Miquel, bioquímic suec que havia conegut Foucault als anys 50. Hi havia Georges Dumézil amb la seva filla, que era la fillola de Foucault. Hi havia representants de molts mons diferents, com Robert Badinter, Yves Montand i Simone Signoret, que, d'acord amb el relat de Macey, «estava a punt de col·lapsar». Ibid., pàg. 472. Jacques Derrida i Michel Serres, del món de la filosofia; Pierre Nora, Claude Gallimard i Jérôme Lindon del món de l'edició. També hi havia Paul Veyne,

estona, fins que finalment es va sentir la veu de Deleuze, «una veu trencada, sufocada, alterada pel dolor»,¹²⁹ que llegia un fragment del prefaci de *L'ús dels plaers*:

Quant al motiu que m'ha impulsat, era molt senzill. Per a alguns, fins i tot espero que sigui, en si mateix, suficient. És la curiositat; l'única espècie de curiositat, en qualsevol cas, que val la pena practicar amb certa obstinació: no la que intenta apropiari-se d'allò que és convenient conèixer, sinó la que permet dependre d'un mateix. De què serviria entossudir-se a saber si això només proporcionés l'adquisició dels coneixements, i no, en cert sentit i en la mesura d'allò possible, que s'extraviés el subjecte que coneix? Hi ha moments a la vida en què la qüestió de saber si es pot pensar d'una manera diferent del que es pensa, i percebre d'una manera diferent del que es veu, és indispensable per continuar mirant i reflexionant. [...] Què és, per tant, la filosofia –vull dir l'activitat filosòfica– sinó la tasca crítica del pensament sobre si mateix? I si no consisteix, en lloc de legitimar allò que ja se sap, a comprometre's a saber com i fins a on seria possible pensar d'una altra manera?¹³⁰

Entre finals del 1977 i principis del 1978, havia tingut lloc el famós desacord entre Foucault i Deleuze arran del cas Klaus Croissant.¹³¹ I Morey aclaria:

En realitat, va ser Foucault qui es va distanciar de Deleuze, fins al punt que ja no es van tornar a veure. Deleuze va continuar fidel al record de la seva antiga amiatat. Anys més tard, mort ja Foucault, em comentava el seu gran respecte per Foucault (i per Daniel Defert) i l'admiració que sentia pel seu treball intel·lectual, en uns termes emocionats que de cortesia retòrica no en tenien res. I la prova efectiva d'això arribaria poc temps després, amb la publicació del seu llibre sobre Foucault, a qui acabava de dedicar les classes del curs 1985-1986.¹³² «Necessitava fer-ho –declarà Deleuze aleshores–. Per admiració cap a ell, per l'emoció davant de la seva mort, d'aquesta obra interrompuda».¹³³

Eribon plantejava el següent amb relació a aquest episodi:

Un dels seus desitjos més cars [de Foucault], poc abans de morir, serà reconciliar-se amb Deleuze. Cosa que Daniel Defert sabia perfectament, ja que volia demanar a Deleuze que parlés al funeral de Foucault. I aquest també devia

Pierre Boulez, Jacques Le Goff, Ariane Mnouchkine i André Miquel, el director de la Biblioteca Nacional «on Foucault havia passat gran part de la seva vida acadèmica». Ibid., pàg. 472. «Envoltat de cares desconegudes i perdut "entre les ombres blanques d'un món descolorit", Claude Mauriac plorava al fons de la multitud amb la seva filla Nathalie». Ibid., pàg. 472. També es van congregar al pati de la Salpêtrière Jean Daniel, Serge Livrozet, Bernard-Henri Lévy, Bernard Kouchner i Alain Jaubert. Tots van veure passar el taüt obert, que es va tancar i es va posar al cotxe fúnebre que l'havia de portar a Vandœuvre-du-Poitou, on es va enterrar Foucault. Ibid., pàg. 471-472

¹²⁹ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 353

¹³⁰ Foucault, M., *L'usage des plaisirs*, op. cit., pàg. 14-15

¹³¹ Eribon remarcava que la seva 'desavinença' es va iniciar en aquell moment: «O, més exactament, la de Foucault respecte a Deleuze, ja que no hi va haver cap rampell, cap disputa, cap explicació. Senzillament, la seva dilatada complicitat es va desfer». Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 276

¹³² Morey, M., *Lectura de Foucault*, op. cit., pàg. 16-17

¹³³ Deleuze, G., «La vie comme une œuvre d'art», citat a: Morey, M., *Lectura de Foucault*, op. cit., pàg. 17.

ser el desig del mateix Deleuze, ja que dedicaria a Foucault un llibre magnífic, estremidor, vibrant d'intel·ligència i afecte.¹³⁴

Entre les notícies sobre la mort de Foucault, van aparèixer dubtes i comentaris inquietants sobre la causa de la seva mort. I Macey ho constatava així:

Enmig de tota la cobertura mediàtica, els rumors circulaven. Molts diaris (*L'Humanité*, *Le Point*, *Figaro Magazine*, *Les Nouvelles*, *Le Figaro*) van informar de la mort de Foucault sense especificar-ne la causa, mentre que d'altres, com *La Croix*, van parlar d'un tumor cerebral. A Anglaterra, *The Times* simplement va dir que Foucault havia mort 'sobtadament', i el *Guardian* parlava d'una "rara infecció al cervell". El *New York Times* mencionava "un desordre neurològic", però afirmava que "la causa de la seva mort no va ser revelada immediatament". Una notícia sense signar a *Libération*, sens dubte ben intencionada però desafortunada, s'afegia a la confusió.¹³⁵

Efectivament, dos dies després de la seva mort, va aparèixer al diari *Libération*, entre les vuit pàgines dedicades a la desaparició del filòsof, una notícia sense signar que parlava en aquests termes:

Just després de la seva mort, els rumors han corregut. Pot ser que Foucault hagi mort de sida. Com si un intel·lectual excepcional, pel fet de ser també homosexual –un dels més discrets, és veritat– pogués ser el blanc ideal d'aquesta malaltia de moda.¹³⁶

Segons l'autor de l'article, en el cas de Foucault res no suggeria que morís de sida. I declarava: «Sorprèn la virulència del rumor. Com si calgués que Foucault hagués mort vergonyosament».¹³⁷ L'escriptor de l'article, advertia Eribon, tan sols intentava avançar-se a qualsevol campanya que intentés desacreditar el filòsof. Però l'aparició de l'article va provocar la resposta irada de molts lectors que es preguntaven per què es qualificava la sida de malaltia «vergonyosa».¹³⁸ I Macey especificava: «La vergonya de *Libération* és, tanmateix, un índex de la dificultat de parlar obertament de sida –una expressió que llavors gairebé no es veia a la premsa– l'estiu de 1984».¹³⁹ La premsa gai nord-americana es va mostrar «cautelosa»¹⁴⁰ respecte a la causa de la mort de Foucault. I apuntava:

¹³⁴ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 278

¹³⁵ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 474

¹³⁶ «Hier à 13 heures...», *Libération*, 26 de juny de 1984, número 963, pàg. 2

¹³⁷ *Ibid.*, pàg. 2

¹³⁸ Eribon, D., *Michel Foucault*, op. cit., pàg. 351

¹³⁹ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 475

¹⁴⁰ *Ibid.*, pàg. 475

En una nota a peu de pàgina d'una entrevista del 1982, publicada poc després de la seva mort, l'*Advocate* va comentar que "Foucault havia estat patint una malaltia del sistema nerviós", mentre que el *New York Native* va criticar el *New York Times* per no haver assenyalat la sida com la causa de mort [...] i després va publicar que havia mort d'una "infecció que va atacar-li el sistema nerviós central". Altres obituaris van ser menys discrets i, en realitat, desaprovadors.¹⁴¹

En l'entrevista amb Defert, Favereau declarava:

La mort de Foucault va ser un d'aquests moments "en què quelcom trontolla". I és que va ser a partir dels malentesos, les mentides, les preses de poder mèdiques i polítiques, i, en general, a partir de les hipocresies que van envoltar la seva mort a l'Hospital Pitié-Salpêtrière, que Daniel Defert va decidir que el seu dol fos una 'lluita', en crear, el desembre del 1984, l'associació Aides, que transformaria el paisatge, no solament de l'epidèmia de la sida a França, sinó també el de la salut.¹⁴²

Defert manifestava que va tenir la idea de crear l'associació Aides després de la mort de Foucault per múltiples raons:

D'entrada, les raons més personals, lligades a la nostra història comuna. Amb Michel, teníem un passat militant, havíem creat, entre d'altres, un moviment sobre les presons. Un moviment al voltant d'un silenci, el silenci sobre la presó, al voltant d'un tabú social i moral. Els primers fullets en l'origen del Grup d'Informació sobre les Presons eren vers el silenci i la presa de paraula dels detinguts. [...] Jo volia viure aquest dol de la mort de Michel continuant una història comuna al voltant d'un reptè ètic de presa de paraula.¹⁴³

¹⁴¹ Ibid., pàg. 475

¹⁴² Favereau, E., «Interview avec D. Defert sur la mort de M Foucault», *Libération*, 19 de juny de 2004

¹⁴³ Favereau, E., «Daniel Defert, du deuil à la lutte», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 72. A l'entorn de la creació d'Aides arran de la mort de Foucault i del seu silenci sobre la seva pròpia malaltia hi van haver debats i polèmiques intenses, que van tenir molts protagonistes i que van allargar-se durant anys. Per posar-ne alguns exemples, Mangeot manifestava: «El 14 d'abril del 1993, a *France Culture*, Pierre Bergé, llavors president d'ARCAT-SIDA, va parlar de Michel Foucault com 'el pare' de la lluita contra l'epidèmia a França, 'el primer' que es va comprometre en una lluita que, després, el seu company Daniel Defert 'va assumir'. El tribut, llavors, va ser sorprenent. Els mateixos parents de Foucault havien deixat oberta la qüestió de si ell coneixia la malaltia que patia: sens dubte n'era conscient, va escollir mantenir-la en secret, inclús en el seu entorn proper». Mangeot, P., «Sida: angles d'attaque», op. cit. Didier Lestrade anava en una línia contrària i afirmava, en un capítol anomenat «El fracàs de Foucault», que hauria hagut de dir la veritat i anunciar públicament que sabia que moriria de sida. I sostenia: «Aquest fracàs ha boquejat tota la reflexió francesa sobre la sida. La responsabilitat filosòfica i intel·lectual de Foucault és immensa. En primer lloc, va tenir un impacte directe sobre la fundació Aides, que, per protegir Foucault, desenvolupa el principi de no-intervenció en el domini públic. No tan sols s'autoritza el silenci (ja que no dir que un està malalt és el silenci del militarisme), sinó que s'encoratja: res no incentiva la confessió, un terme que implica culpa. Però la confessió pot ser alliberadora, i, al principi de la sida, tot allò que tingués un potencial alliberador era crucial. Aides serà, doncs, la garantia francesa del secret, tant per a les celebritats com per a les persones anònimes. Mentre tothom proclama la necessitat d'autoafirmar-se, tots junts, per canviar la imatge de la malaltia, Aides no comprèn que l'afirmació de l'estatus serològic és l'arma més poderosa en la lluita contra la malaltia. És molt més eficaç que les manifestacions, que els zàpings, els *die-in* i les campanyes de prevenció. Foucault va refusar d'inscriure's en un moviment que, inclús el 1983, estava a punt de produir *coming-out* rotundes: Rock Hudson, Màgic Johnson, tots dos va ajudar a la presa de consciència de milions de persones». Lestrade, D., i

Dos anys després de la mort de Foucault, Defert i Jean Le Bitoux van decidir publicar un article a la revista *The Advocate*, en què revelaven públicament i per primer cop la veritat sobre la mort de Foucault. Constataven que l'associació Aides va ser creada pels amics de Foucault, «que per honrar la seva memòria van voler afrontar aquesta malaltia, de què ell s'havia contagiada».¹⁴⁴

Però malgrat aquestes puntualitzacions, l'any 1986 la reputació de Foucault ja estava danyada seriosament, segons Miller.¹⁴⁵ I Macey apuntava:

Durant la seva vida, Foucault havia estat criticat, de vegades, per no ser més obertament gai, i ell havia evitat, en moltes ocasions, aquest tema en debats públics. El març del 1975 Jacques Chance li va fer una llarga entrevista a *Radioscopie* en què li va preguntar si havia tingut fills. La pregunta era òbviament malintencionada, però Foucault la va evitar maldestrament dient: "No, no estic casat". Quan va morir, el van criticar per no 'sortir de l'armari' sobre la seva malaltia.¹⁴⁶

L'any 1987, l'historiador i amic de Foucault Jean-Paul Aron va anunciar públicament que s'estava morint de sida. Aron, que coneixia Foucault des del 1950, va publicar un relat sobre la seva malaltia, segons Macey, «valent i commovedor»,¹⁴⁷ però que contenia crítiques desagradables. Va aprofitar aquest anunci per atacar Foucault dient que «s'havia avergonyit»¹⁴⁸ de la seva homosexualitat. Va afirmar que el silenci de Foucault havia estat «el silenci de la vergonya, no el silenci de l'intel·lectual».¹⁴⁹

Aquestes declaracions van fer que Defert sortís en una defensa acalorada del seu company:

Vaig compartir vint-i-tres anys de vida i d'opcions morals amb Foucault, i, si haguéssim estat els homosexuals vergonyosos que diu Aron, aleshores no hauria creat mai l'associació Aides. Michel Foucault va introduir en la seva obra la pràctica de la confessió dins d'una problemàtica del poder. No va valorar mai la confessió *per se*, sempre va mostrar que en aquesta confessió hi estava

Pialoux, G., *Sida 2.0. Regards croisés sur 30 ans d'une pandémie... et demain?*, Fleuve Noir, París, 2012, pàg. 93-94

¹⁴⁴ Koskovich, G., «Letter from Paris», *The Advocate*, 4 de març de 1986, citat a: Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 24

¹⁴⁵ Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 25

¹⁴⁶ Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 477

¹⁴⁷ Ibid., pàg. 477

¹⁴⁸ Aron, JP., «Mon Sida», *Le Nouvel Observateur*, 5 de novembre de 1987, pàg. 44, citat a: Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 25

¹⁴⁹ Ibid., pàg. 25. Als comentaris del *New York Native*, comentava Macey, un activista deia que aquest tipus de declaracions eren «moralment indefensibles». Macey, D., *The lives of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 477. I remarcava: «Atès que no existien xarxes de suport que permetessin a les persones amb sida expressar-se com a alguna cosa més que víctimes, també són anacròniques». Ibid., pàg. 477

actuant el factor policia. A banda d'això, com a president d'Aides, no em correspon jutjar un home que, a causa de la sida, fa ús de confessions i provoca una sensació de vergonya.¹⁵⁰

I Miller declarava:

En aquest intercanvi irat està en joc exactament allò que Foucault havia previst vint anys abans: “la veritat invisible, el secret visible” del filòsof. I tal com va predir (i potser témer), estava adquirint inexorablement, mitjançant les peculiars circumstàncies de la seva pròpia mort, allò que durant tant de temps havia evitat gràcies a l'estil laberíntic de la seva escriptura: “un rostre que ja no pugui canviar-se”.¹⁵¹

1.4.1 Alguns anys més tard...

*Foucault descansava a la seva terra natal
davant la indiferència i la desconeixença
dels seus semblants [...].*¹⁵²

Tomás Abraham

«Quan Foucault va morir, se'l va enterrar de pressa. Com amb un alleujament consternat davant d'aquest silenci sobtat»,¹⁵³ expressava Morey en un text que commemorava el vintè aniversari de la seva mort. Amb l'excepció d'uns quants amics íntims, «Foucault estava mort i enterrat». ¹⁵⁴ I remarcava:

Molt aviat, el morbo (el mateix amb què la premsa va acompanyar els seus últims dies, des de l'ingrés a Saint Anne fins a la seva mort a causa de la sida), el mateix morbo començarà a promoure la publicació dels primers testimonis íntims i biografies. El nom de Foucault s'entregava així a un públic amb el qual no comptava, un públic per al qual Foucault no volia comptar. La ruptura del pacte d'anonimat que sempre havia sol·licitat des dels seus llibres, curiosament, fins i tot oferint-lo al gran públic, l'enterrava més i més en el silenci.¹⁵⁵

París no va poder retre-li un homenatge fins al 1988, quatre anys després de la seva mort. El primer *Encontre Internacional Michel Foucault*, apuntava Morey, «es va celebrar de manera gairebé clandestina, una reunió d'amics i coneguts, per més que fos una reunió memorable». ¹⁵⁶ I destacava:

¹⁵⁰ Defert, D., «Plus on est honteux, plus on avoue», *Libération*, 31 d'octubre de 1987, pàg. 2, citat a: Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., 25

¹⁵¹ Ibid., pàg. 25

¹⁵² Abraham, T., *La máscara de Foucault*, op. cit., pàg. 35

¹⁵³ Morey, M., «Veinte años después», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 359

¹⁵⁴ Ibid., pàg. 359

¹⁵⁵ Ibid., pàg. 360

¹⁵⁶ Ibid., pàg. 360. Segons Morey: «Les comunicacions i els debats van tenir un nivell i una audàcia inusuals. Gilles Deleuze va improvisar una classe magistral d'una bellesa inaudita. Georges Canguilhem i Paul Veyne, des de la taula, i Jean-Pierre Vernant des del públic, van

François Ewald i la resta d'amics del futur Centre Foucault estaven contents, però molt més per la intensitat intel·lectual de l'esdeveniment que per les expectatives de cara al futur, davant de les quals es mostraven bastant escèptics. Era evident que Foucault no formaria mai part de la cultura oficial, no es tractava d'això. Sabíem de sobra que inclús el seu àmbit d'investigació, 'la història dels sistemes de pensament', havia desaparegut institucionalment amb ell, i el seu antic ajudant, Ewald, havia estat acomiadat del Collège.¹⁵⁷

El febrer de l'any 2005, indicava Morey, en el marc del primer col·loqui internacional Michel Foucault, a Mèxic, Defert «comentava desolat un nou sarcasme històric a la memòria de Foucault».¹⁵⁸ Es tractava de la possible compra de la seva casa natal, a Poitiers, per part de l'estat, amb la finalitat d'establir-hi la futura seu de la direcció d'establiments penitenciaris. I Morey sostenia: «No, decididament, Foucault segueix sense formar part de la cultura oficial, de la cultura establerta».¹⁵⁹

Tanmateix, deu anys després d'aquestes paraules, la situació havia canviat radicalment. I Abraham ho manifestava així:

En el moment en què en gairebé cada racó del planeta s'organitzen congressos, simpòsiums, jornades i esdeveniments acadèmics amb el segell Michel Foucault; quan la paraula 'biopolítica' és un lloc comú [...], i quan succeeix quelcom que autoritza una oficina enquestadora a anunciar, el 2007, que 'Michel Foucault' és la menció bibliogràfica més buscada del planeta, enmig d'aquest rumor planetari ens sorprèn que, en el silenci del camp de l'Aquitània francesa, en un poblet de França ubicat a 20 quilòmetres de Poitiers que té el nom poc memorable de Vendevre-du-Poitou, al mes d'abril de 2015, es creï l'associació Le Jardin de Michel Foucault, una iniciativa de Madame Jocelyne Berge i el seu marit, François Martin Berger, els quals, després d'un suggeriment de l'entusiasta lectora del filòsof Dominique Moullé, van decidir fundar-la.¹⁶⁰

Efectivament, segons el relat d'Abraham, Moullé va anar a Vendevre-du-Poitou i es va sorprendre de veure que pel trentè aniversari de la mort del filòsof «en el seu poble natal, no se li fes cap homenatge, un oblit incomprensible que la va motivar, com a nova resident del comtat, a dur a terme una primera mostra commemorativa».¹⁶¹ Quan Berger va saber que la tomba de Foucault era allà, continuava Abraham, «va quedar consternada».¹⁶² I més encara quan una amiga li va explicar que, als Estats Units, Foucault era una referència obligada en les

acabar per compondre un retrat de l'amic d'una vivacitat estremidora. Tampoc no va faltar a la cita Pierre Boulez». Ibid., pàg. 360

¹⁵⁷ Ibid., pàg. 360-361

¹⁵⁸ Ibid., pàg. 361-362

¹⁵⁹ Ibid., pàg. 362

¹⁶⁰ Abraham, T., *La máscara de Foucault*, op. cit., pàg. 34

¹⁶¹ Ibid., pàg. 34

¹⁶² Ibid., pàg. 35

universitats més prestigioses, que la seva filosofia marcava tendència. A pesar que, constatava Abraham, «al seu lloc de naixement i descans final, l'envolti el no-res».¹⁶³ En efecte, trenta anys després de la seva mort, el cos de Foucault «descansava a la seva terra natal davant la indiferència i la desconeixença dels seus semblants [...]».¹⁶⁴

¹⁶³ Ibid., pàg. 35

¹⁶⁴ Ibid., pàg. 35

2.- El mètode de Foucault

*Allò que som –els conflictes, les tensions,
les angoixes que ens travessen–
és, en definitiva, el sòl –no m’atreveixo a dir sòlid,
perquè per definició està minat, és perillós–
sobre el qual em desplaço.¹⁶⁵*

Michel Foucault

2.1. L’artificier

*[...] soc un artesà i també, repeteixo, una mena d’artificier.
Considero els meus llibres com a mines,
com a paquets explosius...
Això és el que espero que siguin.¹⁶⁶*

Michel Foucault

A l’entrevista «El poder, una bèstia magnífica», del 1977, Foucault plantejava com abordava els diferents temes:

No soc un filòsof ni un escriptor. No faig una obra, faig recerques que són històriques i polítiques a la vegada; sovint em deixo portar per problemes que em trobo en un llibre, que no puc resoldre, i procuro, llavors, tractar-los al llibre següent. També hi ha fenòmens de conjuntura que fan que, en un moment donat, tal problema aparegui com un problema urgent, políticament urgent en l’actualitat, i a causa d’això m’hi interessi.¹⁶⁷

Apuntava que, per exemple, havia escrit *Història de la bogeria* entre el 1955 i el 1960, moment en què poca gent estava interessada en aquest problema i pràcticament ningú no coneixia l’existència de l’antipsiquiatria. Aquest llibre, doncs, va ser escrit per raons d’interès personal, comentava. I sostenia:

En canvi, quan vaig escriure quelcom sobre el sistema penal i les presons, avui fa tres anys, ho vaig fer en relació amb tot el moviment d’impugnació del sistema penal a què s’havia assistit a França, a Itàlia, a Alemanya, als Estats Units. En aquest cas era per respondre a una demanda immediata.¹⁶⁸

A «Poder i saber», entrevista també del 1977, especificava que no tenia un únic mètode que aplicava a camps diferents, sinó el contrari: «diria que és un mateix camp d’objectes, un domini d’objectes el que intento aïllar utilitzant

¹⁶⁵ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 405

¹⁶⁶ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 54

¹⁶⁷ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 376-377

¹⁶⁸ *Ibid.*, pàg. 377

instruments que trobo o forjo, en el moment mateix de fer la investigació, però sense privilegiar en absolut el problema del mètode». ¹⁶⁹

Amb la seva obra, Foucault intentava captar les relacions entre la veritat i el poder, entre el saber i el poder; tot i que aquestes relacions, aclaria, no eren fàcils de copsar. I ho expressava així:

[...] i com que no tenim una teoria general per aprehendre-les, soc, si es vol, un empirista cec, és a dir, que estic en la pitjor de les situacions. No tinc una teoria general i no tinc tampoc un instrument segur. Vaig a les palpentes, fabrico, com puc, instruments que es destinen a posar en relleu objectes. Els objectes estan d'alguna manera determinats pels instruments bons o dolents que fabrico. Són falsos si els meus instruments són falsos... Tracto de corregir els meus instruments pels objectes que crec descobrir, i en aquest moment l'instrument corregit posa de manifest que l'objecte que jo havia definit no és del tot el que jo havia cregut, i d'aquesta manera m'embarbusso o balbucejo de llibre en llibre. ¹⁷⁰

I més endavant, quan l'entrevistador li preguntava sobre la seva relació amb allò que és desconegut, responia:

Per part meva, procedeixo d'una manera completament no raonable i pretensiosa sota una aparença de modèstia, però voler parlar d'un objecte desconegut amb un mètode no definit és pretensió, presumció, deliri de presumció gairebé en sentit hegel·lià. ¹⁷¹

Per especificar per què en parlava, manifestava el següent:

En les nostres societats, hi ha actualment –i aquí és on intervé la política– una sèrie de preguntes, problemes, ferides, inquietuds, angoixes que són el veritable motor de l'elecció que faig i dels blancs que procuro analitzar, els objectes que procuro analitzar i la meua manera d'analitzar-los. Allò que som –els conflictes, les tensions, les angoixes que ens travessen– és, en definitiva, el sòl –no m'atreveixo a dir sòlid, perquè per definició està minat, és perillós– sobre el qual em desplaço. ¹⁷²

Foucault sempre va intentar, aclaria el 1981 a l'entrevista «L'intel·lectual i els poders», que entre el treball teòric que feia i la pràctica hi hagués «una espècie d'anada i tornada, d'interferència, d'interconnexió». ¹⁷³ I puntualitzava: «Em semblava que la meua llibertat de remuntar-me alt i lluny en la història era més gran si, d'altra banda, les qüestions que plantejava tenien una relació immediata i contemporània amb la pràctica». ¹⁷⁴ I ho il·lustrava així:

¹⁶⁹ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 404

¹⁷⁰ Ibid., pàg. 404

¹⁷¹ Ibid., pàg. 404-405

¹⁷² Ibid., pàg. 405

¹⁷³ Foucault, M., «L'intellectuel et les pouvoirs», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 748

¹⁷⁴ Ibid., pàg. 748

Em sembla que hi havia potser una manera més simple, diria més immediatament pràctica, de plantejar correctament la relació entre la teoria i la pràctica, i era posar-la en joc simplement en la pràctica pròpia de cadascú. En aquest sentit, podria dir que sempre vaig voler que, en algun aspecte, els meus llibres fossin fragments d'una autobiografia. Els meus llibres sempre van ser els meus problemes personals amb la bogeria, la presó, la sexualitat.¹⁷⁵

En una entrevista amb Droit, del 1975, davant de la pregunta de si volia ser anomenat historiador –a la qual cosa responia negativament– o filòsof, Foucault aclaria: «Tampoc. El que faig no és de cap manera una filosofia».¹⁷⁶

L'entrevistador li demanava com es definiria, i ell sostenia:

Soc un artificier. Fabrico quelcom que serveix, en definitiva, per a un setge, una guerra o una destrucció. No estic a favor de la destrucció, però sí de poder seguir endavant, d'avançar, d'enderrocar murs.

Un artificier és en primer lloc un geòleg. Aquell que observa els estrats del terreny, els plecs, les falles. Què resulta fàcil d'excavar? Què es resistirà? Observa com es construeixen les fortaleses. Explora els relleus que es poden fer servir per amagar-se o per llançar un assalt.

Un cop identificat tot això, queda l'experimentació, el tempteig. Envia exploradors, situa vigies, i demana informes. Defineix immediatament la tàctica que cal fer servir. La sapa? El setge? L'assalt directe? O sembrar mines? El mètode, al cap i a la fi, no és res més que aquesta estratègia.¹⁷⁷

Igualment, quan més endavant l'entrevistador li preguntava si era un escriptor, la resposta de Foucault era la següent:

Si hagués de definir-me, si hagués de donar una definició pretensiosa de mi mateix, si hagués de descriure aquesta espècie d'imatge que ens acompanya, que es burla de nosaltres i ens guia malgrat tot, llavors diria que soc un artesà i també, repeteixo, un mena d'artificier. Considero els meus llibres com a mines, com a paquets explosius... Això és el que espero que siguin.¹⁷⁸

Posava un altre cop l'exemple d'*Història de la bogeria*, i parlava de la solitud que va experimentar després de la seva publicació. Van passar anys des que va plantejar la qüestió dels efectes de poder de la psiquiatria i això va tenir ressò en la societat. I remarcava: «Tenia la impressió d'haver encès la metxa, tot i que després no s'havia sentit cap explosió. Com en els dibuixos animats, jo teclejava esperant la detonació, i la detonació no arribava».¹⁷⁹ Davant de la pregunta sobre si imaginava el seu llibre com una bomba, responia: «Per descomptat! Imaginava aquest llibre com una espècie d'explosió material de

¹⁷⁵ Ibid., pàg. 747-748

¹⁷⁶ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 47

¹⁷⁷ Ibid., pàg. 47-48

¹⁷⁸ Ibid., pàg. 54

¹⁷⁹ Ibid., pàg. 51

veritat, i encara el somio així, una ona que rebenta portes i finestres... El meu somni, que fos un explosiu eficaç com una bomba i bell com els focs d'artifici». ¹⁸⁰

Encara parlant d'*Història de la bogeria*, constata una mica més endavant:

El meu treball estava lligat directament a la forma de les portes dels asils, a l'existència de panys, etcètera. El meu discurs es relacionava amb aquesta materialitat, amb aquests espais tancats, i volia que les paraules que havia escrit travessessin els murs, esbotzessin els panys, obrissin les finestres! ¹⁸¹

Foucault plantejava que, evidentment, el seu discurs, com a discurs d'intel·lectual, funcionava dins les xarxes del poder establert. Tot i així, puntualitzava:

Però un llibre està escrit per servir a usos no definits per qui l'ha escrit. Com més usos nous, possibles i imprevistos hi hagi, més feliç seré. Cada un dels meus llibres, tant la *Història de la bogeria* com qualsevol altre, són, si voleu, petites caixes d'eines. Si la gent vol obrir-les i fer servir tant una frase, una idea o una anàlisi, com un tornavis o una cisalla, per curtcircuitar, per desqualificar, per rebentar els sistemes de poder, inclosos, si escau, aquells d'on provenen els meus llibres... doncs bé, encara millor! ¹⁸²

2.2. L'historiador

M'interessa particularment tota irregularitat, risc i imprevisibilitat que hi pugui haver en un procés històric. ¹⁸³

Michel Foucault

Bernard Henry-Levi li preguntava, a l'entrevista «No al sexe rei», l'any 1977, per l'etiqueta d'historiador –i no de filòsof–, que sovint li havien atorgat. I Foucault responia:

En una forma tan ingènua com un conte infantil, li diré que la filosofia ja fa molt de temps que es fa aquesta pregunta: “En aquest món on tot caduca, què hi ha que no ho faci? Què som, nosaltres els mortals, en relació amb allò que passa?” Crec que, des del segle XIX, la filosofia no ha deixat d'aproximar-se a aquesta qüestió: “Què s'esdevé avui, què som nosaltres, que potser no som res més que allò que s'esdevé?” L'interrogant de la filosofia es refereix a aquest present que som nosaltres mateixos. Per això la filosofia és avui completament política i totalment historiadora. És la política immanent a la història, és la història indispensable per a la política. ¹⁸⁴

¹⁸⁰ Ibid., pàg. 52

¹⁸¹ Ibid., pàg. 52

¹⁸² Ibid., pàg. 36-37

¹⁸³ Ibid., pàg. 68

¹⁸⁴ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 265-266

Knut Boesers plantejava, a l'entrevista «La tortura és la raó», també del 1977, si escrivia la història dels perdedors. Foucault remarcava:

Sí, m'agradaria molt escriure la història dels vençuts. És un bell somni que molts comparteixen: donar per fi la paraula a aquells qui no van poder prendre-la fins al present, a aquells qui van ser condemnats al silenci per la història, per la violència de la història, per tots els sistemes de dominació i explotació.¹⁸⁵

Apareixien dues dificultats davant d'aquesta tasca, sostenia. En primer lloc, els vencedors van ser qui els van prendre la paraula. I especificava:

I si malgrat tot [els vençuts] parlessin, no ho farien en la seva pròpia llengua. Se'ls ha imposat una llengua estrangera. No estan muts. No és que parlin una llengua que no hàgim sentit i ens veiem avui obligats a sentir. Pel fet d'estar dominats, se'ls va imposar una llengua i certs conceptes. I les idees que així els van ser imposades són la marca de les cicatrius de l'opressió a què estaven sotmesos. Cicatrius, empremtes que van impregnar el seu pensament. Diria inclús que impregnen fins a les seves actituds corporals. Ha existit mai la llengua dels vençuts?¹⁸⁶

Foucault posava l'exemple de les mesures d'internament i d'empresonament dels segles XVII i XVIII, que «no són mesures autoritàries, vingudes de dalt, no són mesures que hagin copejat la gent, com un raig caigut del cel, que hagin estat imposades».¹⁸⁷ En realitat, aquestes mesures havien estat percebudes com a necessàries per la gent mateixa, fins i tot entre els grups familiars, o entre grups més pobres. I ho caracteritzava així:

L'internament es percebia com una espècie de necessitat per resoldre els problemes que les persones tenien entre si. Els conflictes greus dins les famílies, fins i tot en les més pobres, no podien resoldre's sense problemes, sense internament. D'això ve el naixement de tota una literatura en què la gent explica a les instàncies de poder fins a quin punt un espòs ha estat infidel, fins a quin punt una dona ha enganyat el seu marit, fins a quin punt eren insuportables els fills. Ells mateixos reclamaven l'empresonament dels culpables en la llengua del poder dominant.¹⁸⁸

En segon lloc, també calia saber si era possible escriure la història com un procés de guerra, amb derrotes i victòries. I es demanava:

¿Podem descodificar la confrontació, l'opressió que es produeixen dins d'una societat i que la caracteritzen, podem desxifrar aquesta confrontació, aquesta lluita, com una espècie de guerra? Els processos de dominació no són més complexos, més complicats que la guerra?¹⁸⁹

¹⁸⁵ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 390

¹⁸⁶ *Ibid.*, pàg. 391

¹⁸⁷ *Ibid.*, pàg. 391

¹⁸⁸ *Ibid.*, pàg. 391

¹⁸⁹ *Ibid.*, pàg. 391

Droit li preguntava a Foucault, a l'entrevista esmentada més amunt, com definiria la història, i ell posava de manifest:

En faig d'ella un ús rigorosament instrumental. És partir d'una pregunta concreta, que trobo en l'actualitat, que es perfila per a mi la possibilitat d'una història. Però l'ús acadèmic de la història és fonamentalment conservador: trobar el passat de quelcom té, essencialment, la funció de permetre la seva supervivència. La història de l'asil, per exemple, tal com s'ha fet sovint –jo no he estat el primer de fer-la– estava destinada bàsicament a mostrar la seva necessitat, la seva fatalitat històrica.

El que jo intento fer és el contrari de mostrar la impossibilitat de la cosa, la formidable impossibilitat sobre la qual reposa el funcionament de l'asil, per exemple. Les històries que faig no són explicatives, no mostren mai la necessitat de quelcom, sinó més aviat la sèrie de desencadenants per mitjà dels quals es produeix el que és impossible, i reconduïx el seu propi escàndol, la seva pròpia paradoxa, fins ara. M'interessa particularment tota irregularitat, risc i imprevisibilitat que hi pugui haver en un procés històric.¹⁹⁰

En canvi, sostenia, la tasca dels historiadors tenia com a objectiu conservar les coses, i, per aconseguir-ho, era necessari «esborrar aquestes irregularitats o atzars, aquests esdeveniments fora de la norma».¹⁹¹ I aclaria:

Considero que la meua tasca és donar les màximes oportunitats a la multiplicitat, a l'encontre, al que és impossible, imprevisible... Aquesta manera d'interrogar la història a partir d'aquests jocs de possibilitat i d'impossibilitat és, per a mi, la més fecunda, quan es vol fer una història política i una política històrica. Al límit, es podria pensar que el més impossible ha esdevingut, finalment, necessari. Cal donar el màxim d'oportunitats al que és impossible i preguntar-se: com s'ha produït realment aquesta cosa impossible?¹⁹²

En una entrevista amb M. Dillon, del 1979, Foucault considerava el següent amb relació a la seva tasca:

No soc simplement un historiador. I no soc novel·lista. Practico un tipus de ficció històrica. En certa manera, sé molt bé que allò que dic no és veritable. Un historiador, d'allò que he escrit, podria molt ben dir: "Això no és la veritat". Per dir les coses d'una altra manera: he escrit molt sobre la bogeria; a principis dels anys seixanta, he fet una història del naixement de la psiquiatria. Sé molt bé que el que he fet és, des d'un punt de vista històric, parcial, exagerat. [...] Però el meu llibre ha tingut un efecte sobre la manera en què la gent percep la bogeria. I, d'aquesta manera, el meu llibre i la tesi que desenvolupa tenen una veritat en la realitat d'avui.

Tracto de provocar una interferència entre la nostra realitat i allò que sabem de la nostra història passada. Si ho aconseguixo, aquesta interferència produirà efectes reals sobre la nostra història present. La meua esperança és que els meus llibres aconseguixin la seva veritat un cop escrits, i no abans.

[...] En dues d'aquestes presons, els presos llegien el meu llibre. Des de la seva cel·la, alguns presos cridaven el text del meu llibre als seus camarades. Sé que el que diré és pretensions, però aquesta és una prova de veritat: de veritat política, tangible, una veritat que ha començat un cop el llibre ha estat escrit.

¹⁹⁰ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 67-68

¹⁹¹ *Ibid.*, pàg. 68

¹⁹² *Ibid.*, pàg. 68

Espero que la veritat dels meus llibres estigui en l'avenir.¹⁹³

El 1980, en una entrevista amb Trombadori, Foucault advertia que, per a ell, el problema de la veritat del que deia era un problema central. Utilitzava mètodes clàssics, com la demostració, l'esment de textos, referències i autoritats, la relació entre idees i fets, etcètera. Tanmateix puntualitzava:

[...] allò que dic als meus llibres pot ser verificat o refutat com qualsevol altre llibre d'història.

Malgrat això, les persones que em llegeixen, en particular les que aprecien el que faig, em diuen sovint rient: "En el fons, saps bé que el que dius no és més que ficció". Jo responc sempre: "Per descomptat, no es tracta que siguin cap altra cosa més que ficcions".¹⁹⁴

Més endavant, en la mateixa entrevista, manifestava que el seu problema «no era satisfer els historiadors professionals»,¹⁹⁵ sinó el següent:

El meu problema és fer jo mateix, i convidar els altres que ho facin amb mi, a través d'un contingut històric determinat, una experiència del que som, d'allò que és, no solament el nostre passat, sinó també el nostre present, una experiència de la nostra modernitat tal que en sortim transformats. Cosa que significa que al final del llibre puguem establir relacions noves amb el que hi ha en qüestió: que jo que he escrit el llibre i els que l'han llegit tinguin amb la bogeria, amb el seu estatus contemporani i la seva història en el món modern, una altra relació.¹⁹⁶

Perquè aquesta experiència a través del llibre tingués lloc era necessari que el que es digués «fos veritat en termes de veritat acadèmica, històricament verificable»,¹⁹⁷ tot i que això no era l'essencial. I remarcava:

Una experiència és sempre una ficció; és allò que un fabrica per a si mateix, que no existeix abans i que començarà a existir després. Aquesta és la relació difícil amb la veritat, el mode en què aquesta veritat es troba compromesa en una experiència amb què no està vinculada i que, fins a cert punt, la destrueix.¹⁹⁸

Això va passar també, puntualitzava, amb *Vigilar i castigar*, que els lectors i crítics van considerar com una descripció de la societat actual com a societat de la reclusió, malgrat que la investigació acabava l'any 1830. L'escriptura d'aquesta obra estava relacionada, declarava Foucault, amb una certa experiència de la nostra modernitat. El joc entre la veritat i la ficció va permetre

¹⁹³ Foucault, M., «Foucault étudie la raison d'État», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 805

¹⁹⁴ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 44

¹⁹⁵ Ibid., pàg. 44

¹⁹⁶ Ibid., pàg. 44

¹⁹⁷ Ibid., pàg. 45

¹⁹⁸ Ibid., pàg. 45

que aparegués, tot i que alterat al mateix temps, allò que ens vinculava amb la nostra modernitat. I sostenia:

Aquest és, realment, el cor del que faig. Quines conseqüències té això, o més aviat quines implicacions? La primera és que jo no em recolzo sobre un *background*¹⁹⁹ teòric continuat i sistemàtic; la segona, que no hi ha cap llibre que hagi escrit sense, almenys en part, una experiència directa, personal.²⁰⁰

Sobre l'elecció de mètode amb relació a la història, també en parlava en el curs del 1979, *Naixement de la biopolítica*. Posava l'exemple de l'anàlisi de la pràctica governamental per explicar que, decidir parlar-ne deixant de banda nocions com ara sobirà, sobirania, poble, subjecte, estat o societat civil, immediatament implicava «una certa elecció de mètode».²⁰¹ Les anàlisis històriques partien de tots aquests universals per explicar la pràctica governamental, i Foucault es proposava fer el contrari: en lloc de partir dels universals i deduir-ne els fenòmens concrets, partir de la pràctica tal com es presentava, dels fenòmens concrets, i des d'aquí passar als universals. I ho caracteritzava així:

L'historicisme parteix d'allò que és universal i ho passa, en certa manera, pel sedàs de la història. El meu problema és l'invers. Parteixo de la decisió, a la vegada teòrica i metodològica, consistent a dir: suposem que els universals no existeixen, i plantejo en aquest moment la pregunta a la història i als historiadors: com poden escriure història si no admeten a priori l'existència de quelcom com l'Estat, la societat, el sobirà, els súbdits?²⁰²

En el cas de la bogeria, posava per exemple, el seu mètode no era fer-se la pregunta de si existia la bogeria i examinar la història a veure si el remetia a quelcom com la bogeria, i, si no el remetia, deduir que la bogeria no existia. El seu mètode consistia a dir:

[...] suposem que la bogeria no existeix. Quina és, llavors, la història que podem fer dels diferents esdeveniments, de les diferents pràctiques que, aparentment, s'ajusten a aquesta cosa suposada que és la bogeria? El que volia introduir aquí és, en conseqüència, exactament invers de l'historicisme. No interrogar els universals utilitzant la història com a mètode crític, sinó partir de la decisió de la inexistència dels universals per preguntar quina història pot fer-se.²⁰³

En el curs *Cal defensar la societat*, del 1976, plantejava el paper que tenia la història amb relació al poder. El poder tenia dos aspectes: per un costat, un de

¹⁹⁹ En anglès a l'original: antecedent o context

²⁰⁰ Ibid., pàg. 46

²⁰¹ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, Gallimard/Seuil, París, 2004, pàg. 4

²⁰² Ibid., pàg. 5

²⁰³ Ibid., pàg. 5

jurídic, ja que vincula per obligació, jurament, llei; i, per l'altre, una funció, un paper i una eficàcia «màgics: el poder enlluerna, el poder petrifica».²⁰⁴ I el paper de la història, remarcava, era el següent:

La història és el discurs del poder, el discurs de les obligacions per mitjà de quals el poder sotmet; també és el discurs de l'esclat per mitjà del qual el poder fascina, atemoreix, immobilitza. En poques paraules, vinculant i immobilitzant, el poder és fundador i garant de l'ordre; i la història és precisament el discurs per mitjà del qual aquestes dues funcions que asseguren l'ordre s'intensificaran i esdevindran més eficaces.²⁰⁵

El discurs històric estava emparentat amb els rituals de poder i es podia comprendre com «una mena de cerimònia, parlada o escrita, que ha de produir en la realitat una justificació del poder i al mateix temps un enfortiment d'aquest poder».²⁰⁶ La funció tradicional de la història va ser «d'explicar el dret del poder i d'intensificar-ne l'esclat».²⁰⁷ Intentava, doncs, vincular jurídicament els 'homes'²⁰⁸ a la continuïtat del poder, per un cantó, i, per l'altre, «es tracta de fascinar-los per la intensitat, a penes sostenible, de la glòria, els seus exemples i les seves proeses».²⁰⁹ I constatava:

El jou de la llei i l'esclat de la glòria, em sembla que aquestes són les dues cares mitjançant les quals el discurs històric pretén un cert efecte d'enfortiment del poder. La història, com els rituals, com les consagracions, com els funerals, com les cerimònies, com els relats llegendaris, és un operador, un intensificador de poder.²¹⁰

²⁰⁴ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, Proteus, Capellades, 2012, pàg. 114

²⁰⁵ *Ibid.*, pàg. 114-115

²⁰⁶ *Ibid.*, pàg. 112

²⁰⁷ *Ibid.*, pàg. 112

²⁰⁸ Farem servir termes alternatius al terme 'home', sempre que sigui possible. Quan no hi hagi cap més opció, farem servir el terme home entre cometes, per indicar que es tracta d'un concepte caduc des que Foucault va declarar-ne la mort. En el cas de les citacions, mantindrem el terme tal com apareix a l'original.

²⁰⁹ *Ibid.*, pàg. 112

²¹⁰ *Ibid.*, pàg. 112

2.3. El problema de la història

*Què som nosaltres, que potser no som
res més que allò que s'esdevé?*²¹¹

Michel Foucault

A l'inici de l'obra *Nietzsche, la genealogia, la història*, Foucault manifestava que era un error ordenar la història només d'acord amb el que és útil, amb la descripció de gènesis lineals:

[...] com si les paraules haguessin mantingut el seu sentit, els desitjos, la seva direcció, les idees, la seva lògica; com si aquest món de coses dites i volgudes no hagués conegut invasions, lluites, rapinyes, disfresses, astúcies. D'aquí ve la necessitat, per a la genealogia, d'una cautela indispensable: localitzar la singularitat dels esdeveniments, fora de tota finalitat monòtona; entreveure'ls allà on menys se'ls espera, i en el que passa per no tenir història –els sentiments, l'amor, la consciència, els instints–; captar el seu retorn, no per traçar la corba lenta d'una evolució, sinó per reconèixer les diferents escenes en què han representat diferents papers; definir inclús el punt de la seva absència, el moment en què no s'han esdevingut [...].²¹²

Així, sostenia, la genealogia no s'oposava a la història, sinó que, contràriament, s'oposava «al desplegament metahistòric de les significacions ideals i de les teleologies indefinides. S'oposa a la recerca de l'origen».²¹³

I aquest va ser el primer dels cinc fronts que Foucault plantejava contra la concepció tradicional de la història: contra l'origen, la memòria, la concepció continuada, el subjecte fundador i el sentit de la història. I als quals hi afegia una proposta: una aposta per a una anàlisi històrica de nosaltres mateixos, per a una ontologia del present.

Foucault mostrava així com el Nietzsche genealogista rebutjava la recerca de l'origen:

Perquè, en primer lloc, un s'esforça a recollir l'essència exacta de la cosa, la seva possibilitat més pura, la seva identitat curosament replegada sobre si mateixa, la seva forma immòbil i anterior a allò que és extern, accidental i successiu. Buscar tal origen és intentar trobar 'allò que ja existia', 'el que és el mateix' d'una imatge exactament adequada a si mateixa; és tenir per aventüres totes les peripècies que s'han pogut esdevenir, totes les astúcies i totes les disfresses; és comprometre's a treure's totes les màscares, per desvelar, finalment, una identitat primera.²¹⁴

²¹¹ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 266

²¹² Foucault, M., «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 136

²¹³ Ibid., pàg. 136-137

²¹⁴ Ibid., pàg. 138

Però si no es buscava l'origen, apuntava Foucault, es descobria el següent: «Que darrere de les coses hi ha 'una altra cosa ben diferent': no el seu secret essencial i sense data, sinó el secret que no té essència, o que la seva essència va ser construïda peça a peça a partir de figures que li eren alienes».²¹⁵ Es descobria que havia nascut fruit de l'atzar, de les passions i els odis, de les discussions i de la necessitat de vèncer. I que allò que trobàvem al principi històric de les coses «no és la identitat encara preservada del seu origen: és la seva discordança amb les altres coses, és el disbarat».²¹⁶ I sentenciava: «La història també ensenya a riure's de les solemnitats de l'origen».²¹⁷

Proposava una concepció oposada a tota explicació històrica que apel·lés a l'origen com el lloc on les coses eren perfectes; ja que, tal com sostenia, «el començament històric és baix. No en el sentit de modest, o de discret [...], sinó d'irrisori, irònic, l'apropiat per desfer tota infatuació».²¹⁸ Igualment, s'oposava a l'origen com a lloc de la veritat, i advertia: «darrere de la veritat, sempre recent, avara i mesurada, hi ha la mil·lenària proliferació d'errors».²¹⁹

En definitiva, detallava Foucault, la tasca de la genealogia era la següent:

[...] insistir en les meticulositats i els atzars dels començaments; prestar una atenció escrupolosa a la seva mesquinesa irrisòria; preparar-se per veure'ls sorgir, finalment sense màscares, amb la cara de l'altre; no tenir pudor a anar a buscar-los allà on siguin [...]; donar-los temps per ascendir del laberint en què mai cap veritat els ha tingut sota custòdia. El genealogista necessita la història per conjurar la quimera de l'origen, una mica com el bon filòsof necessita el metge per conjurar l'ombra de l'ànima. Cal saber reconèixer els esdeveniments de la història, les seves sacsejades, sorpreses, victòries vacil·lants, derrotes mal païdes, que expliquen els inicis, els atavismes i les herències; com també cal saber diagnosticar les malalties del cos, els estats de debilitat i d'energia, les seves esquerdes i resistències, per jutjar allò que és un discurs filosòfic. La història, amb les seves intensitats, defalliments, furors secrets, grans agitacions febrils tant com els seus síncope, és el cos mateix de l'esdevenir. Cal ser metafísic per buscar-li una ànima en la idealitat llunyana de l'origen.²²⁰

Apuntava Morey que, d'aquesta manera, Foucault denunciava les explicacions històriques que parlaven de l'origen com a lloc de la veritat i el sentit,

²¹⁵ Ibid., pàg. 138

²¹⁶ Ibid., pàg. 138

²¹⁷ Ibid., pàg. 139

²¹⁸ Ibid., pàg. 139

²¹⁹ Ibid., pàg. 139

²²⁰ Ibid., pàg. 140

i que «justificarien la legitimitat dels nostres discursos o institucions actuals».²²¹ En lloc de preguntar-se per l'origen mític d'una cosa, el més important era, remarcava Morey, preguntar-se 'des de quan' funcionava. I ho il·lustrava així:

[...] Foucault s'obstina amb la pregunta pel 'des de quan' en determinar de manera rigorosa el 'començament' efectiu d'un objecte, una pràctica o una institució: al moment concret d'emergència d'una idea, sempre s'hi podia posar una data, històricament. Ni la bogeria tal com és entesa des de la psiquiatria, ni l'experiència clínica de la malaltia, ni l'home de l'humanisme modern, per posar-ne només alguns exemples, han existit 'des de sempre'. Al contrari, tenen una data de naixement molt precisa: i indagant en aquesta data de naixement ens mostren de quins compromisos complexos han sorgit: sobre quines 'desraons' recolzen la seva positivitat actual aparent.²²²

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault destacava que Nietzsche feia servir el terme 'invenció' (*Erfindung*) en oposició a 'origen' (*Ursprung*), i en posava tres exemples. En primer lloc, plantejava que Nietzsche va criticar Schopenhauer per buscar l'origen de la religió:

Ara bé, diu Nietzsche, la història no és això, la història no pot fer-se d'aquesta manera, les coses no s'han esdevingut així. La religió no té origen, no té *Ursprung*, va ser inventada, hi va haver una *Erfindung* de la religió. [...] La religió va ser produïda, no existia abans. Entre la gran continuïtat de l'*Ursprung* descrit per Schopenhauer i la ruptura que caracteritza l'*Erfindung* de Nietzsche existeix una oposició fonamental.²²³

El mateix passava amb la poesia: hi havia invenció o composició de la poesia, però no origen. I constatava:

Un dia algú va tenir la curiosa idea d'utilitzar un nombre determinat de propietats rítmiques o musicals del llenguatge per parlar, per imposar les seves paraules, per establir a través d'elles una determinada relació de poder sobre els altres.²²⁴

Finalment, posava l'exemple de l'ideal, i apuntava: «L'ideal no té origen. També va ser inventat, elaborat, produït per una sèrie de mecanismes, de petits mecanismes».²²⁵

²²¹ Morey, M., «Érase una vez...»: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto. Lecturas sobre Michel Foucault*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1978, pàg. 46

²²² *Ibid.*, pàg. 46-47

²²³ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 543-544. *Ursprung* i *Erfindung* apareixen en alemany a l'original

²²⁴ *Ibid.*, pàg. 544

²²⁵ *Ibid.*, pàg. 544

Segons Foucault, el punt fonamental de la invenció era que suposava, d'una banda, una ruptura, però també era, de l'altra, «quelcom que posseeix un començament insignificant, baix, mesquí, inconfessable».²²⁶ I ho formulava així:

Vilesa, per tant, de tots aquests començaments quan se'ls contraposa a la solemnitat de l'origen, tal com aquest és concebut pels filòsofs. L'historiador no ha de témer les mesquineses, ja que va ser de mesquinesa en mesquinesa, de petita cosa en petita cosa, com finalment es van formar les grans coses. A la solemnitat de l'origen cal oposar-hi, amb el rigor del mètode històric, la petitesa meticulosa i inconfessable d'aquestes produccions, d'aquestes invencions.²²⁷

També parlava del camí de la 'procedència', que permetia reconèixer «sota l'aspecte únic d'un caràcter, o d'un concepte, la proliferació dels esdeveniments a través dels quals (gràcies als quals, contra els quals) s'han format».²²⁸ En canvi, la genealogia:

[...] no pretén remuntar el temps per restablir una gran continuïtat més enllà de la dispersió de l'oblit; la seva tasca no és mostrar que el passat és encara aquí, ben viu en el present, animant-lo encara en secret, després d'haver imposat a tots els obstacles del camí una forma traçada des del principi. Res que s'assembli a l'evolució d'una espècie, al destí d'un poble.²²⁹

Foucault, que qualificava de perillosa l'herència transmesa a través de la procedència, tanmateix advertia:

Però no ens enganyem; aquesta herència no és una adquisició, un haver que s'acumuli i se solidifiqui; més aviat és un conjunt de falles, de fissures, de capes heterogènies que la tornen inestable i que, des de l'interior o des de baix, amenacen al fràgil hereu.²³⁰

La recerca de la procedència concernia, finalment, al cos: «Mala respiració, mala alimentació, cos dèbil i abatut d'aquells els avantpassats dels quals han comès errors».²³¹ I especificava:

El cos: superfície d'inscripció dels esdeveniments (mentre que el llenguatge els marca i les idees els dissolen), lloc de dissociació del jo (al qual intenta prestar la quimera d'una unitat substancial); volum en perpetu enfonsament. La genealogia, com a anàlisi de la procedència, és, doncs, en l'articulació del cos i de la història. Ha de mostrar el cos totalment impregnat d'història, i la història arruïnant el cos.²³²

²²⁶ Ibid., pàg. 544. Tant la poesia com la religió, especificava Foucault, van ser inventades «mitjançant fosques relacions de poder». Ibid., pàg. 544

²²⁷ Ibid., pàg. 544

²²⁸ Foucault, M., «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 141

²²⁹ Ibid., pàg. 141

²³⁰ Ibid., pàg. 141-142

²³¹ Ibid., pàg. 142

²³² Ibid., pàg. 143

Finalment, apareixia el terme 'emergència' i manifestava el següent:

De la mateixa manera que un tendeix massa sovint a buscar la procedència en una continuïtat sense interrupció, també seria equivocat explicar l'emergència pel terme final. Com si l'ull hagués aparegut, des del principi dels temps, per a la contemplació, com si el càstig sempre hagués estat destinat a donar exemple.²³³

Aquesta emergència es produïa en un cert estat de forces i, per tant, sostenia, la seva anàlisi «ha de mostrar el joc, la manera en què lluiten unes contra altres, o el combat que duen a terme davant de circumstàncies adverses».²³⁴

L'emergència suposava, doncs, «l'entrada en escena de les forces; la seva irrupció, l'impuls pel qual salten dels bastidors a l'escenari, cada una amb el seu propi vigor, la seva joventut».²³⁵ A diferència de la procedència, que designava la intensitat o la debilitat d'un instint i la marca que deixava en el cos, l'emergència «designa un lloc d'enfrontament».²³⁶ Tot i que Foucault advertia que no podia ser imaginat com un lloc tancat en què els adversaris estarien en un pla d'igualtat, sinó com un 'no-lloc', una pura distància entre adversaris que no pertanyen al mateix espai. L'obra de teatre que es representava era sempre la mateixa: «la que repeteixen indefinidament els dominadors i els dominats».²³⁷ I això era possible gràcies a les regles que permetia aquesta violència i aquesta dominació. I constatava:

En si mateixes, les regles són buides, violentes, inacabades; [...] poden adaptar-se al gust d'uns o d'altres. El gran joc de la història és qui s'apoderarà de les regles, qui ocuparà el lloc dels qui les utilitzen, qui es disfressarà per pervertir-les, fer-les servir en sentit contrari i girar-les contra aquells qui les havien imposat; qui, introduint-se en l'aparell complex, el farà funcionar de tal manera que els dominadors es trobin dominats per les seves pròpies regles.²³⁸

Oposar-se a la recerca de l'origen també suposava oposar-se al model de la memòria –com el segon front contra la concepció tradicional de la història– que pretenia mirar el passat a la recerca de les semblances, en tractar de reconèixer allò que ja som en el passat.

²³³ Ibid., pàg. 143

²³⁴ Ibid., pàg. 143

²³⁵ Ibid., pàg. 144

²³⁶ Ibid., pàg. 144

²³⁷ Ibid., pàg. 145

²³⁸ Ibid., pàg. 145-146

Morey manifestava que la funció de la història «no és ajudar a *reconèixer-nos* en el passat, sinó ajudar-nos a *conèixer* aquest passat»,²³⁹ tenint en compte que cal trencar la voluntat de reconeixement per ser capaços de conèixer-lo. I assenyalava:

[...] només quan hàgim abandonat l'esperança de trobar en el passat aquells trets que anuncien les nostres formes d'experiència o comportament presents estarem autènticament en condicions per començar a preguntar-nos per l'articulació real de les formes d'experiència o de comportament de l'època i en el domini objecte d'estudi.²⁴⁰

La història per a Foucault, indicava Morey, havia de trencar el model de la memòria, havia de ser una espècie de contramemòria, havia de ser, en definitiva:

[...] un cos de procediments amb què desmentir els embelliments propis de la memòria –memòria que, com sabem des de Nietzsche, troba la seva condició de possibilitat en tota una sèrie d'oblits interessats. La tasca de l'historiador és retornar al present aquests oblits interessats, destruir la feina maquilladora de la memòria.²⁴¹

El tercer front contra la concepció tradicional de la història era el de pressuposar una imatge lineal i continuada de la història, i Morey ho exposava així: «com si es tractés, en la història de les idees, de narrar l'avanç progressiu i pur d'aquestes idees cap a formes cada vegada més nobles, més riques i més adequades».²⁴² En lloc de pressuposar una imatge continuista i progressiva de la història de les idees, plantejava la proposta següent:

[...] cal estar atent a tots els talls, les ruptures, les discontinuïtats i els desplaçaments que esquitxen tot l'esdevenir històric de *llindars* a partir dels quals una determinada experiència d'un objecte, d'una institució o d'una pràctica es transforma radicalment, passa a ser pensada d'un altre manera, fins al punt que l'experiència anterior se'ns fa irrecuperable. Es fa impossible tornar a pensar com abans.²⁴³

I en aquest espai de dispersió d'esdeveniments, no hi apareixia un subjecte fundador, en una posició privilegiada en la qual és qui fa la història, sinó que apareixia un subjecte com a efecte d'aquest recorregut històric, irregular i discontinu. A l'*Arqueologia del saber*, Foucault sostenia:

²³⁹ Morey, M., «“Érase una vez...”: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 47

²⁴⁰ Ibid., pàg. 47

²⁴¹ Ibid., pàg. 47

²⁴² Ibid., pàg. 47

²⁴³ Ibid., pàg. 47. Morey també posava l'exemple següent: «Pensi's, per dir-ho d'una manera ràpida i no del tot correcta, en el llindar que separa el 'posseït' del 'boig psiquiatritzat', o del que separa la 'luxúria' de la 'sexualitat'». Ibid., pàg. 47

La història continuada és el correlat indispensable de la funció fundadora del subjecte: la garantia que tot allò que se li ha escapat se li podrà retornar; la certesa que el temps no dispensarà res sense restituir-lo en una unitat recomposta; la promesa que el subjecte podrà un dia –sota la forma de consciència històrica– apropiar-se novament de totes aquestes coses mantingudes allunyades per la diferència, restaurarà el seu poder sobre elles i en elles trobarà la seva morada.²⁴⁴

A «La veritat i les formes jurídiques», amb referència al subjecte de la història, manifestava:

Seria interessant intentar veure com es produeix, a través de la història, la constitució d'un subjecte que no està donat definitivament, que no és aquell a partir del qual la veritat arriba a la història, sinó un subjecte que es constitueix a l'interior mateix de la història, i que és a cada instant fundat i refundat per la història.²⁴⁵

De la mateixa manera que no s'havia de pressuposar una imatge continuada de la història, defensava Morey amb relació a aquest punt, tampoc no s'havia d'apel·lar a un subjecte fundador, no s'havia de pressuposar «un subjecte d'aquesta història eternament igual a si mateix, alguna cosa així com un home genèric».²⁴⁶ I ho il·lustrava així:

Al contrari, més que fundadors, els homes (els homes concrets, històrics que pertanyen al seu temps) són efecte d'aquest caminar atzarós de les idees, els objectes, les pràctiques, les institucions; caminar que en la mesura de les seves pròpies discontinuïtats donarà lloc a constel·lacions subjectives també diferents. I és precisament la caracterització d'aquestes diferències allò que l'historiador ha de prendre's com a tasca: l'objectiu pel qual ha de construir els seus models d'intel·ligibilitat.²⁴⁷

En una entrevista amb A. Fontana, del 1976, Foucault aclaria que volia resoldre els problemes de la constitució dels objectes i dominis «a l'interior de la trama històrica, en lloc de remetre'ls a un subjecte constituent».²⁴⁸ I constatava:

Cal desembarassar-se del subjecte constituent, desembarassar-se del subjecte mateix; és a dir, arribar a una anàlisi que pugui explicar la constitució mateixa del subjecte en la trama històrica. És el que jo anomenaria genealogia; és a dir, una forma d'història que expliqui la constitució de sabers, discursos, dominis d'objectes, etcètera, sense que hagi de referir-se a un subjecte que sigui transcendent amb relació al camp dels successos o l'entitat buida del qual recorri tot el curs de la Història.²⁴⁹

²⁴⁴ Foucault, M., *L'archéologie du savoir*, op. cit., pàg. 21-22

²⁴⁵ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pg. 540

²⁴⁶ Morey, M., «“Érase una vez...”: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 47

²⁴⁷ Ibid., pàg. 47

²⁴⁸ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 147

²⁴⁹ Ibid., pàg. 147

Morey considerava que, si era veritat que el que se'ns presentava com a intolerable era el poder, la imatge positiva del poder que Foucault ens proposava ens podia menar a pensar que «avui, el que és intolerable ja no és tant *allò que no ens deixa ser qui som*, sinó precisament *allò que ens fa ser el que som*».²⁵⁰

Arribats a aquest punt, advertia Morey, ja no era possible la pregunta pel sentit de la història, ja que la història, tal com la presentava Foucault, no tenia sentit.²⁵¹ I destacava:

El que és important, aleshores, no és la pregunta pel *sentit*, sempre forçosament còmplice amb l'ordre actual, sempre encobridor d'una necessitat de reconeixement, sinó la pregunta pel *funcionament* dels diferents avatars històrics que ens empenyeria al seu coneixement: a l'anàlisi del mode com s'oposen, es nuen o se succeeixen els diferents esdeveniments –discursius, institucionals– que acaben per articular el camp complex d'una problemàtica: una idea (tant la bogeria, la malaltia, l'home com qualsevol de les esmentades més amunt).²⁵²

A partir del moment en què s'indicava que havíem de conèixer la història i no pas reconèixer-nos-hi, sostenia Morey, des «que no hem de buscar la veritat de la nostra història sinó la història de les nostres veritats»,²⁵³ quedava fora de lloc la pregunta pel sentit de la història. I indicava:

Es dirà, llavors, que els diferents processos històrics són intel·ligibles (en el sentit que és possible analitzar-ne satisfactòriament el funcionament), però que no tenen sentit (no posseeixen una veritat que el caminar històric estaria encarregat d'oferir en el seu progressiu descobriment).²⁵⁴

A l'entrevista amb A. Fontana, Foucault assenyalava que el problema era «distingir els esdeveniments, diferenciar les xarxes i els nivells a què pertanyen, i reconstruir els fils que els uneixen i els fan engendrar-se uns a altres».²⁵⁵ Era per això que rebutjava les anàlisis que feien referència a camps simbòlics o al domini d'estructures. I ho presentava així:

Crec que a allò que hem de referir-nos no és al gran model de la llengua i dels signes, sinó a la guerra i a la batalla. La historicitat que ens llastra i ens determina és bèl·lica; no és llengüda. Relació de poder i no relació de sentit. La història no té sentit, cosa que no vol dir que sigui absurda, o incoherent. Al contrari, és

²⁵⁰ Morey, M., «Érase una vez...»: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 50

²⁵¹ Morey plantejava que pressuposar que la història té sentit és una estratègia pròpia de la racionalitat retrospectiva. Consistia a assignar un sentit, que era pertinent per al nostre present, a processos del passat històric. *Ibid.*, pàg. 50

²⁵² *Ibid.*, pàg. 50

²⁵³ *Ibid.*, pàg. 50

²⁵⁴ *Ibid.*, pàg. 50

²⁵⁵ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 145

intel·ligible i ha de poder ser analitzada fins als seus mínims detalls: però segons la intel·ligibilitat de les lluites, les estratègies i les tàctiques.²⁵⁶

La funció de l'historiador, considerava Morey, en aquesta concepció foucaultiana, era la següent: «no és dir *la veritat de la nostra història*, sinó analitzar *la història de les nostres veritats*».²⁵⁷ Això tenia dues possibles conseqüències. D'una banda, s'afirmava el «*caràcter estrictament històric de la veritat*».²⁵⁸ I ho formulava així: «la veritat és, ella també, una altra idea sostinguda per un cos de discursos i institucions lligada tan íntimament que resulta indissociable a una determinada política discursiva i institucional».²⁵⁹ El saber s'hauria d'analitzar no com una meta final o segons una lògica del 'coneixement perfecte', «sinó en la seva dimensió problemàtica, en desconstruir l'articulació significativa que en cada període històric és la seva condició de possibilitat».²⁶⁰ De l'altra, la primera conseqüència en comportava una de segona: «*l'estatut positiu de l'error*».²⁶¹ I especificava:

[...] allò que avui desqualifiquem com a errors històrics (tant si són entesos com a malentesos en el domini epistemològic com si són entesos com a crueltats 'innecessàries' en el polític), han de veure restituïda la seva plena presència històrica i analitzats com ho van ser formes positives de consciència i de comportament.²⁶²

Sostenia Foucault que Nietzsche va criticar ininterrompudament una forma d'història que comportava un punt de vista suprahistòric:

[...] una història que tindria per funció recollir, en una totalitat ben tancada sobre si mateixa, la diversitat finalment reduïda del temps; una història que ens permetria reconèixer-nos en tot i donar a tots els desplaçaments passats la forma de la reconciliació; una història que llançaria sobre allò que hi ha darrere seu una mirada de la fi del món. Aquesta història dels historiadors té un punt de suport fora del temps; pretén jutjar-ho tot segons una objectivitat apocalíptica; però és que va assumir una veritat eterna, una ànima que no mor, una consciència sempre idèntica a si mateixa.²⁶³

²⁵⁶ Ibid., pàg. 145. I Foucault feia ressaltar: «Ni la dialèctica (com a lògica de la contradicció), ni la semiòtica (com a estructura de la comunicació) poden explicar la intel·ligibilitat intrínseca dels enfrontaments. Davant d'aquesta intel·ligibilitat, la 'dialèctica' és un mode d'esquivar la realitat sempre atzarosa i oberta, replegant-la a l'esquema hegelian; i la semiologia és un mode d'esquivar el seu caràcter violent, sanguinari, mortal, replegant-la a la forma apaivagada i platònica del llenguatge i del diàleg». Ibid., pàg. 145

²⁵⁷ Morey, M., «Érase una vez...»: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 48

²⁵⁸ Ibid., pàg. 48

²⁵⁹ Ibid., pàg. 48

²⁶⁰ Ibid., pàg. 48

²⁶¹ Ibid., pàg. 48

²⁶² Ibid., pàg. 48

²⁶³ Foucault, M., «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 146

El sentit històric, destacava Foucault, havia d'escapar de la metafísica i esdevenir un instrument de la genealogia. Aquesta última no es recolzava sobre cap absolut. I ho caracteritzava així:

No ha de ser més que l'agudesa d'una mirada que distingeix, distribueix, deixa actuar les desviacions i els marges –una espècie de mirada dissociant capaç de dissociar-se a si mateixa i d'esborrar la unitat d'aquest ésser humà suposadament capaç de portar-la sobiranament cap al seu passat.²⁶⁴

La història 'efectiva' no es recolzava en cap constància, i per això es distingia de la història dels historiadors. Segons Foucault:

[...] res en l'home –ni tan sols el seu cos– és prou fix per comprendre els altres homes i reconèixer-s'hi. Tot allò en què un es recolza per girar-se cap a la història i comprendre-la en la seva totalitat, tot allò que permet tornar-la a traçar com un pacient en moviment continuat, tot això, es tracta sistemàticament de trencar-ho. Cal fragmentar allò que permetia el joc consolador dels reconeixements.²⁶⁵

El saber, en el seu ordre històric, no significava ni 'reconèixer' ni 'reconèixer-nos', aclaria. La història seria 'efectiva' si pogués introduir la discontinuïtat en el nostre ser. Ho seria en la mesura en què:

Divideixi els nostres sentiments; dramatitzi els nostres instints; multipliqui el nostre cos i l'oposi a si mateix. No es deixi res a sobre que tingui l'estabilitat tranquil·litzadora de la vida de la naturalesa, ni es deixi portar per cap obstinació muda cap a un final mil·lenari. Soscavi allò sobre el que se la vol fer reposar, i s'acarnissi contra la seva pretesa continuïtat. I és que el saber no està fet per comprendre, està fet per tallar.²⁶⁶

Morey recollia, a «La Il·lustració parisenc», una citació de Nietzsche: «Totes les coses que duren molt temps s'absorbeixen progressivament i fins a tal punt de raó que sembla increïble que hagin tingut el seu origen en la desraó».²⁶⁷ I Nietzsche mateix plantejava la pregunta següent: «La història precisada d'una gènesi no és experimentada gairebé sempre com a paradoxal i sacrílega? El bon historiador què fa, en definitiva, sinó *contradir*».²⁶⁸

²⁶⁴ Ibid., pàg. 147

²⁶⁵ Ibid., pàg. 147

²⁶⁶ Ibid., pàg. 147-148

²⁶⁷ Morey, M., «"Érase una vez...": M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 48

²⁶⁸ Ibid., pàg. 48

2.3.1. Una política dels espais

*L'època actual seria més aviat potser l'època de l'espai.
Som a l'època de la simultaneïtat, a l'època de la juxtaposició,
a l'època de la proximitat i de la llunyania,
de la contigüïtat i de la dispersió.*²⁶⁹

Michel Foucault

Plantejava Foucault, a l'entrevista amb Jean-Pierre Barou, «L'ull del poder», del 1977, que a finals del segle XVIII va començar-se a desenvolupar una política reflexiva dels espais a partir de les noves adquisicions de la física teòrica i experimental. Aquesta física estava desallotjant «la filosofia del seu vell dret de parlar del món, del *cosmos*, de l'espai finit o infinit. Aquesta doble ocupació de l'espai per una tecnologia política i per una pràctica científica ha circumscrit la filosofia a una problemàtica del temps».²⁷⁰ I posava de manifest:

Des de Kant, allò que el filòsof ha de pensar és el temps. Hegel, Bergson, Heidegger. Amb una desqualificació correlativa de l'espai que apareix del costat de l'enteniment, d'allò que és analític, conceptual, mort, fix, inert. Recordo haver parlat, fa una dotzena d'anys, d'aquests problemes d'una política dels espais, i se'm va respondre que era ben reaccionari insistir tant sobre l'espai, que el temps, el projecte, era la vida i el progrés. Cal dir que aquest retret venia d'un psicòleg –veritat i vergonya de la filosofia del segle XIX.²⁷¹

El debat sobre el temps i l'espai va ser un dels fronts d'una important polèmica que va tenir lloc entre Jean-Paul Sartre i Foucault arran de la publicació de *Les paraules i les coses*.²⁷² A l'entrevista «Foucault respon a Sartre», del 1968, Foucault sostenia que la filosofia havia estat, de Hegel a Sartre, una tasca de totalització. Però l'activitat filosòfica, defensava, havia de ser un diagnòstic del present: «dir què és el nostre present, assenyalar en què el nostre present és absolutament diferent de tot allò que no és, és a dir, del nostre passat».²⁷³

²⁶⁹ Foucault, M., «Des espaces autres», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 752

²⁷⁰ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 193

²⁷¹ Ibid., pàg. 193. Foucault declarava, a l'entrevista «Espai, saber i poder», que al final d'una conferència duta a terme el 1967 al Cercle d'études architecturales va tenir lloc l'escena següent [que suposem que és l'escena a què fa referència la citació]: «algú va prendre la paraula –un psicòleg sartraà– i em va bombardejar amb l'argument que l'espai era reaccionari i capitalista, però que la història i l'esdevenir eren revolucionaris. En aquella època, aquest discurs absurd no era del tot infreqüent. Avui qualsevol es moriria de riure en sentir-lo, però en aquells temps, no».

Foucault, M., «Espace, savoir et pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 282

²⁷² En un article publicat a la revista *Oxímora*, l'any 2014, vaig analitzar aquesta polèmica: Torra, T., «Foucault y Sartre. Muerte del hombre y ontología del presente», *Oxímora, Revista Internacional de Ética y Política*, número 5, 2014. Article disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/oximora/article/view/11005>

²⁷³ Foucault, M., «Foucault répond à Sartre», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, I, Gallimard, París, 1994, pàg. 665

L'entrevistador feia referència a l'afirmació de Sartre segons la qual Foucault menystenia la història. I Foucault responia:

Cap historiador m'ha fet mai aquest retret. Existeix una espècie de mite de la història entre els filòsofs. [...]. La història per als filòsofs és una espècie de continuïtat gran i tosca en què s'enllacen la llibertat dels individus i les determinacions econòmiques o socials. [...] Quan s'atempta contra un d'aquests tres mites, immediatament els homes de bé clamen contra la violació o l'assassinat de la història. [...] Amb relació al mite filosòfic de la història, aquest mite de l'assassinat del qual se m'acusa, m'agradaria haver-lo assassinat realment, perquè era precisament a ell a qui pretenia assassinar i no a la història en general. La història no mor, però la història per als filòsofs, aquesta, sens dubte, m'agradaria exterminar-la.²⁷⁴

Hi havia un altre punt de la crítica de Sartre contra Foucault que estava relacionat amb la història. Sartre afirmava: «És veritat, la seva perspectiva resta històrica. Distingeix èpoques, un abans i un després. Però substitueix el cinema per la llanterna màgica, el moviment per una successió d'immobilitats».²⁷⁵ En efecte, semblava que Foucault presentés la història com una successió d'imatges immòbils, però és que el que hi havia en joc, aquí, era la defensa que feia dels espais, i no del temps. El que era important no era el temps, ni la reflexió històrica, sinó fer una política dels espais. I a la conferència «Espais diferents», sostenia:

La gran obsessió del segle XIX va ser, tal com sabem, la història: temes del desenvolupament i de la paralització, temes de la crisi i del cicle, temes de l'acumulació del passat, gran sobrecàrrega dels morts, refredament amenaçador del món [...]. L'època actual seria més aviat potser l'època de l'espai. Som a l'època de la simultaneïtat, a l'època de la juxtaposició, a l'època de la proximitat i de la llunyania, de la contigüïtat i de la dispersió. [...] Potser es podria dir que alguns dels conflictes ideològics que animen les polèmiques actuals es desenvolupen entre els piadosos descendents del temps i els acarnissats habitants de l'espai.²⁷⁶

²⁷⁴ Ibid., pàg. 666-667

²⁷⁵ Sartre, J.P., «Sartre répond», *L'Arc*, número 30, 1966, pàg. 168. Foucault també va ironitzar sobre aquesta frase: «Això no és una petita imatge fixa que es col·loca davant d'una llanterna que comporta una gran decepció per als nens, que, per descomptat, a la seva edat, prefereixen la vivacitat del cinema». Eribon, D., *Michel Foucault et ses contemporains*, Fayard, París, 1987, pàg. 176

²⁷⁶ Foucault, M., «Des espaces autres», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 752. Aquesta conferència va ser escrita a Tunísia, l'any 1967, però Foucault no va permetre'n la publicació fins a la primavera del 1984, quan la polèmica sobre *Les paraules i les coses* quedava ja molt llunyana. Ibid., pàg. 752

2.4. Pensar el present

*La precària caducitat de les formes a través de les quals reconeixem el nostre present és, sens dubte, un descobriment dolorosament contemporani.*²⁷⁷

Miguel Morey

Al *Naixement de la biopolítica*, Foucault considerava que no es podia deixar que el present aparegués com una simple forma reconeguda en el passat. Si s'analitzava, per exemple, el mecanisme de la presó, «no és, en absolut i mai, per dir de manera implícita, i menys encara de manera explícita, que el que era llavors és el que és avui».²⁷⁸ I posava de manifest:

El problema consisteix a deixar actuar el saber del passat sobre l'experiència i la pràctica del present. No és, de cap manera, per reduir el present a una forma reconeguda en el passat, però que suposadament avui té validesa. Aquesta transferència dels efectes polítics d'una anàlisi històrica sota la forma d'una simple repetició és, sens dubte, allò que cal evitar a qualsevol preu [...].²⁷⁹

En qualsevol cas, i com sostenia a l'obra *Nietzsche, la genealogia, la història*: «Ja no es tracta de jutjar el nostre passat en nom d'una veritat que només posseeix el nostre present».²⁸⁰

A «La Il·lustració parisina», Morey remarcava que l'etnologia prohibia tot etnocentrisme de l'etnòleg a l'hora d'acostar-se a les cultures espacialment altres. De la mateixa manera, «la tasca històrica, entesa com una espècie d'etnologia interna a la cultura occidental, ens prohibeix tota *racionalització retrospectiva* a l'hora d'acostar-nos a les cultures temporalment altres, és a dir, al nostre passat».²⁸¹ A «El lloc de tots els llocs», especificava que podríem denominar 'racionalitat retrospectiva', parafrasejant Nietzsche, a allò que es denunciava com a etnocentrisme en el camp de l'antropologia. I ho desenvolupava així:

Es tracta de comportar-se com a historiador de la mateixa manera que l'etnòleg, que, si vol entendre alguna cosa del que s'està esdevenint en una cultura [...], no pot projectar els seus propis valors i categories, el seu sistema simbòlic occidental sobre aquella cultura, sinó que ha d'instal·lar-se en una espècie d'atenció flotant, esperant que sigui la mateixa cultura la que li mostri els principis

²⁷⁷ Morey, M., «La Ilustración parisina: del estructuralismo a las ontologías del presente», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 28

²⁷⁸ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 136

²⁷⁹ Ibid., pàg. 136

²⁸⁰ Foucault, M., «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 156

²⁸¹ Morey, M., «La Ilustración parisina: del estructuralismo a las ontologías del presente», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 29

d'organització del seu espai simbòlic. De la mateixa manera que no és lícit projectar la nostra xarxa categorial sobre les cultures que, fins i tot coexistent amb nosaltres, ens són [...] llunyanes, [...] tampoc no podem fer el mateix amb aquelles cultures que ens són llunyanes en el temps. Si volem entendre alguna cosa del passat, cal evitar llegir-lo des del present.²⁸²

Morey posava l'exemple de la bruixeria i es preguntava quina utilitat tenia afirmar que les bruixes del segle XVII eren pobres histèriques. Amb aquesta estratègia, sostenia, «obtenim de manera indirecta una requalificació del nostre present»,²⁸³ ja que analitzar el fenomen en termes de normalitat, neurosi o histèria s'entén com a correcta avui. I destacava:

Aquesta cosa anomenada bruixeria només permet que es faci la seva història com la història d'un error. Aleshores, quan preguntem per la bruixeria des d'aquesta òptica, quina resposta n'obtenim? Cap altra que no sigui la criminalització d'aquest tipus de comportament sota una veritat que és una veritat només nostra. Desconeixement del passat en la seva positivitat, per tant, i mera requalificació ideològica del present. Quan ens movem en l'espai de la biblioteca, el risc que correm és aquest: establir una història del present final en què tota la tradició fins avui quedi o desqualificada com un error que cal superar o valorada en la mesura en què era premissa i esglaió que conduïa fins a nosaltres i només en aquesta mesura. Així, per darrere i pel rebuig, allò que queda col·locat com a inapel·lable són els valors de la nostra pròpia cultura, sostrets per aquesta *ratio* baladrera a qualsevol possibilitat de crítica radical.²⁸⁴

Morey posava un altre exemple, contra aquesta racionalitat retrospectiva, amb relació a la història de la sexualitat. Plantejava que la biblioteca era plena d'obres sobre sexualitat que anaven des dels manuals de la confessió fins a tractats sobre la luxúria, i aquesta classificació tenia sentit des del punt de vista de la lògica de la biblioteca. Des del punt de vista de l'arxiu, apareixia una cosa diferent, ja que la paraula luxúria, per exemple, no podia llegir-se com a evocadora d'una sexualitat que no havia estat analitzada correctament, o vista des de les supersticions. La lògica de l'arxiver afirmava que aquesta paraula no era res més que un objecte de discurs, un objecte «definit per obra del discurs al llarg del qual es fa servir aquesta paraula».²⁸⁵ I també afirmava que, d'aquest objecte, no se'n podia pressuposar una realitat anterior i exterior a la paraula que la designa. I especificava:

Que no hi ha objecte exterior (un objecte originàriament mal conegut, anomenat luxúria) que, progressivament, al llarg del temps, ha anat revelant la seva

²⁸² Morey, M., «El lugar de todos los lugares: consideraciones sobre el archivo», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 198

²⁸³ *Ibid.*, pàg. 198

²⁸⁴ *Ibid.*, pàg. 199

²⁸⁵ *Ibid.*, pàg. 196

essència fins a mostrar-nos avui, de manera transparent, la seva veritat sota la figura de la sexualitat. Tot el que es pot dir és que existeix una manera de parlar i conduir unes pràctiques respecte del cos propi i del cos dels altres anomenada luxúria, i que existeix un altre mode de discurs i de comportament respecte del propi cos i el cos dels altres anomenada sexualitat, i entre ambdós, en principi, no hi ha d'haver continuïtat que ens permeti pensar-los conjuntament sota la categoria de l'evolució o del progrés.²⁸⁶

I encara advertia: «Al límit, ni tan sols podem suposar que es tracti del mateix objecte, que el que succeeix sota el règim de la sexualitat sigui el mateix que el que els succeïa als antics sota el règim de la luxúria»,²⁸⁷ encara que aquests últims, a causa de les seves supersticions, no ho acabessin d'entendre del tot.²⁸⁸

Amb la dissolució de la biblioteca i la instal·lació de l'arxiu, es podria defensar «que el que es tracta d'evitar és tot tipus d'història de present final, tot tipus d'història que es narri des del que és adquirit pel nostre present presumptament perfecte».²⁸⁹

La mirada de l'arxiver demanava llegir, no perquè un mateix es pogués reconèixer i requalificar –cosa que és la manera de no aprendre res–, sinó «per conèixer allò que no és un mateix».²⁹⁰ Foucault, indicava Morey, volia extreure

²⁸⁶ Ibid., pàg. 197

²⁸⁷ Ibid., pàg. 197

²⁸⁸ A «La escritura filosófica: pensar, leer, escribir», Morey també feia referència a això: «Aquí, la lliçó de Michel Foucault és irrenunciable, perquè gràcies a la seva ontologia del present, amb l'aplicació de la genealogia nietzscheana a un conjunt de conceptes amb una marcada dominància moral en la societat d'avui dia, com ara 'sexualitat' o 'bogeria', ens ha advertit seriosament del perill que hi ha a confondre progrés tecnicocientífic i progrés d'experiència i coneixement, les mans i les eines. Perquè ens ha fet entendre que allò que avui anomenem 'bogeria' no és el mateix que allò que abans era anomenat, a causa del desconeixement i la superstició, 'possessió'; que la 'luxúria' o la 'concupiscència' no són commensurables amb la 'sexualitat'. [...] El concepte de 'luxúria' no té cap utilitat per a la demografia o el control de la natalitat; la 'sexualitat' no pot ni sap fer-nos pecar, però ens fa emmalaltir. Les veritats de la 'possessió' no són les veritats de la 'malaltia mental'. La 'bogeria' com a experiència cultural no és el mateix a un costat i altre. Les veritats de la 'malaltia mental' pertanyen a un ordre de gestió tècnica de les paraules i els comportaments dels homes que és del tot incommensurable amb l'ordre de gestió tècnica, discursiu i institucional que possibilitaven les veritats de la 'possessió'. En la versió de Foucault, aquest és el problema que la genealogia nietzscheana planteja als historiadors de la cultura, [...] emplaçant-los a contradir les raons de les cròniques fetes únicament per legitimar els vencedors si les seves raons de vencedor [...]. El que hi ha són tan sols les raons dels vencedors expressant la seva impossibilitat de pensar l'experiència de la bruixeria en la seva positivitats [...]. I és evident que el filòsof no pot acceptar que es doni el nom de coneixement al que no és res més que una projecció dels límits de la pròpia experiència, que obligadament ignora allò que no és capaç de reconèixer». Morey, M., «La escritura filosófica: pensar, leer, escribir», citat a: Morey, M., «Sobre la locura (I): Una noche de la que nada sabemos...», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 117-118

²⁸⁹ Morey, M., «El lugar de todos los lugares: consideraciones sobre el archivo», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 197

²⁹⁰ Ibid., pàg. 200

de les frases dels discursos de la nostra biblioteca aquelles coses que ens permetien el reconeixement del que som, «per privilegiar tot allò que tenen d'altre, d'estrany a nosaltres i d'allunyat: el que hi ha en aquests textos de la biblioteca que remet a una altra experiència del que és real que no té res a veure amb la nostra, que li és incommensurable».²⁹¹

La biblioteca, en aquesta concepció, apareixia com «el lloc que conté la història del pensament com una aventura unitària que es va corregint en una direcció continuista i progressiva»,²⁹² sostenia Morey, i que, si poguéssim conèixer-la fins al final, «ens donarien com a resposta la veritat de la nostra memòria històrica, la veritat responsable que som on som, i no en qualsevol altre lloc».²⁹³ I apuntava:

Si la biblioteca remet directament a una tradició és perquè la seva tasca és defensar militarment el present respecte a qualsevol crítica, en establir la veritat del present en la necessitat que es desprèn de la tradició: som on som perquè necessàriament hem de ser aquí, ja que la nostra tradició ha estat la que ha estat. I això vol dir que tampoc no podem canviar de manera radical aquest present, perquè estem destinats a seguir dins del camp de joc possible d'aquesta tradició.²⁹⁴

Des de la concepció de l'arxiu, en canvi, s'havia de veure com els modes d'enunciació «s'han associat entre si, han creat espais de possibilitat, han permès unes pràctiques i n'han prohibit unes altres».²⁹⁵ I, a diferència del punt de vista de la biblioteca, passava el següent:

Cada cultura ha fet un dibuix al seu aire, i cal restituir-lo a partir d'una feina que no pot consistir a aïllar aquella col·lecció de discursos selectes que formen part de l'aristocràcia del millor i constitueixen la tradició en l'espai privilegiat d'excel·lència de la nostra biblioteca. Cal veure'l, al contrari, en l'exhaustivitat d'un arxiu interminable on ha quedat tot consignat, sense cap principi de selecció. Per què, per aprendre alguna cosa del que va ser la bogeria al segle XVIII, serien més importants els manuals mèdics, les reflexions dels filòsofs que les mateixes patografies amagades als hospitals sobre la vida miserable dels infeliços tancats als asils? En virtut de quin principi això seria així? Per què és més rellevant el que va poder dir Kant sobre les malalties del cap que totes les vides, les biografies, les patografies que hi ha tancades en algun arxiu a les golfes d'un hospital psiquiàtric qualsevol? No és clar que, des del punt de vista del coneixement històric, la reflexió de Kant hagi de ser un material més idoni que aquests documents que ens mostren el dia a dia de la constitució de la malaltia mental com a experiència de coneixement a través del discurs.²⁹⁶

²⁹¹ Ibid., pàg. 200-201

²⁹² Ibid., pàg. 201-202

²⁹³ Ibid., pàg. 202

²⁹⁴ Ibid., pàg. 203-204

²⁹⁵ Ibid., pàg. 202

²⁹⁶ Ibid., pàg. 202-203

A diferència de la biblioteca, doncs, l'arxiu no presentava un criteri de selecció sobre quins textos mereixien ser-hi i quins no tenien la dignitat suficient per ser-hi. I assenyalava:

L'exemple que ens dona Foucault en les seves investigacions concretes és ben conegut: és tracta sempre d'analitzar dominis relativament restringits, però per complet. Cal llegir tot allò que s'ha escrit sobre l'objecte en qüestió a l'època en qüestió, fullejar tots els arxius que hi ha sobre aquest objecte, sense privilegiar uns discursos com aquells que realment creen una reflexió pertinent respecte a d'altres que són mer material 'innoble'. Així, la consigna podria ser ara: exhaustivitat i suspensió de tot principi de selecció, davant l'aristocràcia de la biblioteca.²⁹⁷

A l'entrevista amb Droit, Foucault defensava que calia abandonar cert tipus de raonament freudià que plantejava buscar en els textos històrics «allò que és 'no-dit' dels discursos, allò que és 'reprimat', l'«inconscient» del sistema».²⁹⁸

I constatava:

Està bé abandonar aquesta actitud i ser més modestos i més cautelosos, a la vegada. Quan es miren els documents, sorprèn el cinisme amb què la burgesia del segle XIX deia exactament el que feia, el que es disposava a fer, i per què. Per a ella, titular del poder, el cinisme era una forma d'orgull. I la burgesia, excepte a ulls dels més ingenus, no és de cap manera ni ximple ni covarda. És intel·ligent i audaç. I deia exactament el que volia.²⁹⁹

Per poder trobar aquest discurs explícit, Foucault convidava a abandonar el material universitari i els grans textos –«no és a Hegel ni a Auguste Comte on la burgesia parla de manera directa».³⁰⁰ I ho il·lustrava així:

Al costat d'aquests textos sacralitzats, una estratègia absolutament conscient, organitzada i reflexionada es pot llegir amb claredat en una massa de documents desconeguts que constitueixen el discurs efectiu d'una acció política. La lògica de l'inconscient ha de ser substituïda, doncs, per una lògica de l'estratègia. En lloc del privilegi atorgat, a l'actualitat, al significat i a les seves cadenes cal situar les tàctiques amb els seus dispositius.³⁰¹

Era des de l'arxiu, puntualitzava Morey, des d'on el saber servia «per desprendre's de quelcom i acabar la seva sol·licitud».³⁰² El saber era el gest que permetia desfer-se de les coses que es deia que s'havien de conservar o es corria el risc de perdre's: «coses que pesen sobre la nostra experiència, determinant-la en les formes d'allò que s'ha de pensar i allò que no es pot sinó

²⁹⁷ Ibid., pag. 203

²⁹⁸ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 36

²⁹⁹ Ibid., pàg. 36

³⁰⁰ Ibid., pàg. 36

³⁰¹ Ibid., pàg. 36

³⁰² Morey, M., «El lugar de todos los lugares: consideraciones sobre el archivo», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 204

dir».³⁰³ El saber permetia obrir un espai de llibertat «davant d'allò que la tradició determinava com a clausurat d'una vegada i per sempre».³⁰⁴ La biblioteca apareixia com un lloc «d'interiorització possible»,³⁰⁵ i l'arxiu, en canvi, era el resultat del gest a través del qual es podia exterioritzar la nostra memòria, dipositar-la a un lloc aliè, el lloc on hi ha les dades esperant que la necessitat exigeixi d'anar-les a buscar. I manifestava:

(Sabem que les necessitarem quan el pes del passat interpretat pesi tant sobre nosaltres que no ens deixi viure el present. Quan se'ns obligui a viure el present d'acord amb els paràmetres d'una presumpta tradició resguardada al cor selecte d'alguna biblioteca. Llavors serà el moment d'obrir l'arxiu i contrastar aquest passat interpretat amb les dades efectives de la història tal com estan contingudes als arxius).³⁰⁶

2.4.1. Una ontologia del present

*Les transformacions que s'esdevenen davant dels nostres ulls
i que de vegades se'ns escapen
no han de convertir-nos en nostàlgics.
N'hi ha prou amb prendre-se-les seriosament:
és a dir, comprendre on anem i assenyalar
allò que ens neguem a acceptar per al futur.*³⁰⁷

Michel Foucault

Les obres³⁰⁸ de Foucault estaven estructurades en tres parts, indicava Morey. En primer lloc, el llibre començava amb l'afirmació que un objecte és un «invent recent».³⁰⁹ I ho detallava així:

Que tal objecte –la bogeria, la malaltia, la sexualitat...– és un invent recent vol dir que el lloc i la funció que ocupa en els nostres discursos i institucions ens és específic, i que aquest mode de ser-nos específic té una història recent i caduca, els detalls de la qual poden determinar-se mitjançant l'anàlisi. I, a més a més, que entre ell i l'objecte confús que sembla precedir-lo en la història i la veritat secreta del qual el nostre objecte present estaria encarregat de dir (la sexualitat respecte de la luxúria, la malaltia mental respecte de la desraó o la possessió...),

³⁰³ Ibid., pàg. 204

³⁰⁴ Ibid., pàg. 204

³⁰⁵ Ibid., pàg. 205

³⁰⁶ Ibid., pàg. 205

³⁰⁷ Foucault, M., «La stratégie du pourtour», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 795

³⁰⁸ A diferència de les entrevistes, en què, segons Morey, apareixia quelcom diferent, «com si allà el Foucault de sempre fes, a més a més, una altra cosa, més directa, més compromesa amb el present, més agressiva». Morey, M., «Prólogo (2001)», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 307

³⁰⁹ Morey, M., «La Ilustración parisina: del estructuralismo a las ontologías del presente», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 29. Morey especificava que, normalment, el mateix títol del llibre ja avançava quin era l'objecte que volia problematitzar. Ibid., pàg. 29

entre ambdós, no hi ha la línia sinuosa però continuada del progrés d'un coneixement cada vegada més adequat, sinó la brusca mutació que separa dos espais discursius, dos ordres de gestió institucional que són entre si incommensurables.³¹⁰

La segona part del llibre estava dedicada a exposar com van convergir, en un moment històric concret, les condicions de possibilitat que van permetre l'emergència d'aquest objecte, tant des del punt de vista discursiu com des del punt de vista institucional. O com puntualitzava Morey: «tant aquelles que concerneixen als modes d'allò que es pot dir, com aquelles que remeten a les formes d'allò que és visible».³¹¹

En una altra ocasió, posava d'exemple *Vigilar i castigar*, que, formulava Morey, va ser un estudi sobre el naixement de la presó com a forma penal hegemònica «realment inaugural».³¹² Igualment, s'hi podia veure la seva crítica a la racionalitat retrospectiva:

[...] és fals –on fals vol dir retrospectiu, còmplice– afirmar que la presó és una forma de gestió 'més humana' que el suplici, com és fals afirmar que la bogeria és una forma de gestió de la desraó més humana que la bruixeria. Es tracta simplement d'un efecte òptic que ha de ser desconstruït en els seus moments més significatius: un efecte que deriva del fet que, com a normalitzats segons els principis de l'ordre present, ens reconeixem com a homes davant de les seves formes de gestió, mentre que desqualifiquem com a bàrbars totes les altres – cosa que no vol dir que no ho siguin, sinó destacar que en fer-ho encobrim la barbàrie dels nostres propis modes de gestió. Desqualificant com a errors els modes antics, gairebé sense voler-ho, estem establint com a veritats els nostres modes presents–, i els sostraiem així de la possibilitat de qualsevol crítica històrica.³¹³

Finalment, a «La Il·lustració parisenca» remarcava: «el llibre es tanca tal com ha començat, amb una idèntica picada d'ullet a l'afora del no-saber, amb un mateix gest intempestiu».³¹⁴

³¹⁰ Ibid., pàg. 29-30

³¹¹ Ibid., pàg. 30

³¹² Morey, M., «"Érase una vez...": M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 49

³¹³ Ibid., pàg. 49

³¹⁴ Morey, M., «La Ilustración parisina: del estructuralismo a las ontologías del presente», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 30. Podríem posar-ne d'exemple el final de *Les paraules i les coses*: «L'home és una invenció la data recent de la qual mostra amb tota facilitat l'arqueologia del nostre pensament. I també potser el seu fi proper». Foucault, M., *Les mots et les choses*, Gallimard, París, 1966, pàg. 398. O el final de *La voluntat de saber*: «Potser algun dia la gent se sorprendrà. No s'entendrà que una civilització tan dedicada a desenvolupar aparells immensos de producció i de destrucció hagi trobat el temps i la infinita paciència per preguntar-se amb tanta ansietat respecte del sexe; potser somriuran, recordant que aquests homes que nosaltres haurem estat creien que allà hi residia una veritat almenys tan valuosa com la que ja havien demanat a la terra, a les estrelles i a les formes pures del seu pensament. [...] I hem de pensar que potser un dia, en una altra economia dels cossos i dels plaers, ja no es

El final de les obres de Foucault tenien dos vectors que apuntaven a direccions contraposades, especificava Morey a «Sobre la bogeria». En primer lloc, hi havia un vector dirigit al passat –com per exemple, en la formulació del final de *Les paraules i les coses*, quan afirmava: «L’home és una invenció la data recent de la qual mostra amb tota facilitat l’arqueologia del nostre pensament»³¹⁵–, en què «traçant la història efectiva de la noció es duu a terme una forma de contramemòria destinada a desmentir els hàbits de pensament mitjançant els quals legitimem ‘històricament’ la nostra mirada present».³¹⁶ En segon lloc, hi havia un segon vector que apuntava cap al futur. I assenyalava:

[...] deixa oberta la pregunta de què s’esdevindrà, i ens convida a pressentir la impugnació de les evidències i certes del nostre present que els homes del futur no podran evitar dur a terme: «Si aquestes disposicions desapareguessin tal com van aparèixer, si, per qualsevol esdeveniment la possibilitat del qual podem, com a molt pressentir, però la forma i promesa del qual no coneixem encara, oscil·lessin, com ho va fer, a finals del segle XVIII el sòl del pensament clàssic, llavors podria apostar-se que l’home s’esborraria, com en els límits del mar un rostre d’arena»^{317 318}.

L’estructura de les seves obres es podia llegir com una problematització del present, i ho desenvolupava així a «La Il·lustració parisenca»:

[...] una problematització d’algun dels nostres objectes morals eminents (la bogeria, la malaltia, la sexualitat, etcètera, peces fonamentals per a l’establiment de la nostra *normalitat* i envit moral privilegiat d’una cultura com la nostra en què el que és moral s’articula per elevació d’allò que és normal a normatiu), mitjançant el recurs d’establir el seu caràcter d’invent recent i la plausibilitat de la seva pròxima fi. Gest intempestiu, doncs, en què els valors del nostre present es problematitzen fins al límit de la seva irrealització en sotmetre’ls, mitjançant el detall de la *història efectiva* del seu passat i operant un efecte *retroprofètic* o de *profecia retrospectiva* des d’un suposat futur, a una torsió telescòpica (és a dir, una *mise en abîme*)³¹⁹ de la perspectiva habitual que ens els presenta com a obvis, naturals i raonables: lent i meticulós desplegament d’aquest efecte intempestiu que es troba en el cor de la crítica nietzscheana, i la formulació més

comprenderà com les astúcies de la sexualitat, i del poder que sosté el seu dispositiu, van aconseguir sotmetre’ns a aquesta austera monarquia del sexe, fins al punt de destinar-nos a la tasca infinita de forçar el seu secret i arrancar a aquesta ombra les confessions més veritables. Ironia del dispositiu: ens fa creure que ens hi va el nostre ‘alliberament’». Foucault, M., *La volonté de savoir*, Gallimard, París, 2016, pàg. 208 i 210. En aquests finals, sostenia Morey, quedava de manifest «l’efecte intempestiu (n’hi ha gairebé prou tan sols a reparar en l’ús magistral dels temps verbals) d’encuny nietzscheà que és implícit sempre en la denúncia del caràcter d’invent recent de les nostres presumptes veritats eternes». Morey, M., «Un murmullo infinito. Ontologia de la literatura y arqueología del saber», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 254

³¹⁵ Foucault, M., *Les mots et les choses*, op. cit., pàg. 398

³¹⁶ Morey, M., «Sobre la locura (I): Una noche de la que nada sabemos...», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 116

³¹⁷ Foucault, M., *Les mots et les choses*, op. cit., pàg. 398

³¹⁸ Morey, M., «Sobre la locura (I): Una noche de la que nada sabemos...», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 116

³¹⁹ En francès a l’original: metadiscurs

emblemàtica de la qual (a *Sobre veritat i mentida en sentit extramoral*, 1873) diu així: «En algun racó perdut d'aquest Univers rutilant, l'esplendor del qual es difon per innumbrables sistemes solars, hi va haver, una vegada, un astre on animals intel·ligents van inventar el coneixement. Aquell va ser l'instant més arrogant i fal·laç de la Història Universal; però tan sols va ser un instant. Al cap d'unes quantes respiracions més de la Naturalesa, aquell astre es va congelar, i els animals intel·ligents van morir»^{320, 321}.

Del que es tractava, considerava Morey, era de pensar el present, però no com una «culminació satisfeta del passat ni la tranquil·litzadora anticipació d'una reconciliació futura»,³²² sinó pensar-lo com un espai límit on Foucault formulava la pregunta següent: «Què som nosaltres, que potser no som res més que allò que s'esdevé?»³²³ I Foucault declarava, en una conversa amb Paolo Caruso: «Jo intento, en efecte, de diagnosticar, i de diagnosticar el present: de dir allò que som avui, què és el que significa actualment dir allò que diem».³²⁴ I feia ressaltar, una mica més endavant, a la mateixa entrevista:

Nietzsche ha descobert que l'activitat peculiar de la filosofia és l'activitat diagnòstica: què som nosaltres avui? I que és aquest 'avui' en què vivim? Tal activitat diagnòstica comportava un treball d'excavació sota els propis peus per establir com s'havien constituït abans d'ell tot aquell univers de pensament, de discurs, de cultura, que era el seu univers.³²⁵

A l'entrevista «Espai, saber i poder», del 1982, Foucault manifestava que feia una anàlisi històrica per fer possible una crítica del present, i per no permetre una idea del retorn. I advertia: «cal tenir una desconfiança absoluta i total cap a tot allò que es presenta com un retorn. Una de les raons d'aquesta desconfiança és lògica: no hi ha mai, de fet, un retorn».³²⁶ Calia, doncs, defensar-se contra el tema del retorn. I especificava:

Per part meva, vaig tractar la història de la bogeria o l'estudi de la presó com ho vaig fer perquè sabia molt bé –i això és, de fet, el que va exasperar a no poca gent– que duia a terme una anàlisi històrica que feia possible una crítica del present, però no permetia dir: “Tornem a la meravellosa època del segle XVIII quan els bojos...”, o bé: “Tornem als temps en què la presó no era un dels

³²⁰ Nietzsche, F., «Introduction théorique sur la vérité et le mensonge au sens extra-moral» (1873), a: Nietzsche, F., *Le livre du philosophe. Études théorétiques*, Aubier-Flammarion, París, 1969, pàg. 171

³²¹ Morey, M., «La Ilustración parisina: del estructuralismo a las ontologías del presente», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., 31-32

³²² Ibid., pàg. 32

³²³ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 266

³²⁴ Foucault, M., «Qui êtes-vous, professeur Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, I, op. cit., pàg. 606

³²⁵ Ibid., pàg. 612-613

³²⁶ Foucault, M., «Espace, savoir et pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 280

principals instruments...”. No. Crec que la història ens preserva d’aquesta espècie d’ideologia del retorn.³²⁷

En aquesta mateixa entrevista sostenia: «La història ens protegeix de l’historicisme, d’un historicisme que invoca el passat per resoldre els problemes del present».³²⁸

A l’entrevista «L’intel·lectual i els poders», plantejava com, arran de la influència de la fenomenologia en els seus anys de formació, continuava interrogant les evidències fonamentals, les nostres familiaritats. I ho desenvolupava així:

Si bé me’n vaig separar tant com va ser possible, admeto de bona gana que –i això s’admet, és clar, quan un comença a tenir una certa edat–, en definitiva, no hem sortit de la pregunta fonamental que ens havia plantejat el fet mateix que constituïa la nostra joventut. No només no n’he sortit, sinó que no he deixat de fer-me una vegada i una altra aquesta pregunta: ‘El que és obvi ha de ser efectivament obvi? No s’han d’alterar les evidències, fins i tot les més pesades?’ Això significa combatre les nostres familiaritats, no per mostrar que som estrangers en el nostre propi país, sinó per mostrar com d’estranger ens és aquest i fins a quin punt tot el que ens envolta, i que sembla ser un paisatge acceptable, és de fet el resultat de tota una sèrie de lluites, conflictes, dominacions, postulats, etc.³²⁹

A «L’estratègia d’acovardir», publicat el 1979 a *Le Nouvel Observateur*, Foucault declarava:

Em semblen molt poc convincents aquells qui diuen que avui les llibertats estan retallades, que els drets s’enfonsen i que els espais s’estrenyen al voltant de cadascun de nosaltres. Aposto que la justícia penal de fa vint anys o de fa un segle no estava més ben ordenada ni era més respectuosa. És inútil, per dramatitzar el present, allargar les seves ombres per les claredats imaginàries d’un sol declinant.

Les transformacions que s’esdevenen davant dels nostres ulls i que de vegades se’ns escapen no han de convertir-nos en nostàlgics. N’hi ha prou amb prendre-les seriosament: és a dir, comprendre on anem i assenyalar allò que ens neguem a acceptar per al futur.³³⁰

³²⁷ Ibid., pàg. 280

³²⁸ Ibid., pàg. 280

³²⁹ Foucault, M., «L’intellectuel et les pouvoirs», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 750

³³⁰ Foucault, M., «La stratégie du pourtour», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 794-795

2.4.2. Genealogia del poder

*La genealogia és grisa, és meticulosa i documenta pacientment.
Treballa amb pergamins embrollats, borrosos,
reescrits diverses vegades.*³³¹

Michel Foucault

Hi ha una manera convencional de classificar l'obra de Foucault en tres etapes principals, apuntava Morey a «Pròleg de *Tecnologies del jo*». Una primera, entre el 1961 i el 1970, coneguda amb el nom d'arqueologia i que girava al voltant de la pregunta pel saber. Una segona que s'iniciava a partir de dues obres del 1971 –*L'ordre del discurs* i *Nietzsche, la genealogia, la història*– i culminava amb la publicació de *Vigilar i castigar*, el 1975, i de *La voluntat de saber*, el 1976. Aquesta segona era coneguda amb el nom de genealogia i la pregunta principal era la pregunta pel poder. Finalment, una tercera, a partir del 1978, que girava al voltant de qüestions com la governabilitat, la subjectivitat, o, més en general, tècniques de la subjectivitat. Aquestes tres etapes, que Morey qüestionava, Deleuze les havia resumit a tres preguntes principals, que feien pensar en les preguntes kantianes: què puc saber?, què puc fer? i qui soc jo?³³²

A l'entrevista amb Droit, Foucault manifestava que *Les paraules i les coses*, en realitat, era la constatació d'un tall que es va produir a finals del segle XVIII. Aquest tall era el problema i no la solució, advertia, i va tardar anys a adonar-se que havia estat buscant la solució on no tocava: en la ideologia, el progrés de la racionalitat o els modes de producció. Calia mirar les tecnologies de poder i les transformacions que van patir, des del segle XVIII, i que justificaven aquest canvi. A *Vigilar i castigar*, va poder fer la genealogia d'aquest canvi; és a dir, l'anàlisi de les condicions històriques que van possibilitar-lo. I remarcava: «Vaig començar a comprendre com s'havia construït el personatge no solament del boig, sinó també de l'home normal, a través d'una determinada antropologia de la raó i la desraó».³³³

³³¹ Foucault, M., «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 136

³³² Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 312

³³³ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 64

Vigilar i castigar, formulava Morey, possiblement «estableix un tall que permeti dibuixar alguna cosa com ara dos dispositius: a un costat l'arqueologia del saber, i, a l'altre, la genealogia del poder».³³⁴ I ho il·lustrava així:

Recordem que *Vigilar i castigar* partia de la pregunta que es troba a cavall entre la segona i la tercera 'etapa' [...]: «Pot fer-se la genealogia de la moral moderna a partir d'una història política dels cossos?».³³⁵ I en una altre lloc afegeix: «Si jo fos pretensions, posaria com a títol general del que faig: genealogia de la moral»³³⁶.³³⁷

A partir del 1970, sostenia Morey en una altra ocasió, l'interès de Foucault es va desplaçar del tema del saber al tema del poder –en passar de l'arqueologia del saber a la genealogia del poder– i els seus procediments «van cobrar més agressivitat».³³⁸ I declarava:

Amb les seves anàlisis del poder l'obra de Foucault transcendirà el camp de la mera intel·ligibilitat històrica per presentar-se'ns com una nova proposta d'intervenció política: se'ns proposarà com la possibilitat d'un nou tipus d'anàlisis polítiques que eviti les complicitats habituals, tant de la dreta (les anàlisis de la qual semblen guiades per una imatge jurídica del poder) com de l'esquerra (per a qui el poder sembla definitivament lligat com a superestructura al domini econòmic).³³⁹

Castro constata, a *El vocabulari de Michel Foucault*, que s'entenia que formaven part del període genealògic les obres que analitzaven l'exercici del poder.³⁴⁰ La genealogia, precisava, no era una ruptura ni una oposició a l'arqueologia, sinó que «es recolzen sobre un pressupòsit comú: escriure la història sense referir l'anàlisi a una instància fundadora del subjecte».³⁴¹ I Foucault ho manifestava així a l'entrevista amb A. Fontana:

Volia veure com es podien resoldre aquests problemes constitucionals dins d'un marc històric en comptes de remetre'ls a un subjecte constituent. Però aquest marc històric no ha de ser la simple relativització del subjecte fenomenològic. No

³³⁴ Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 316

³³⁵ Citació firmada per Foucault a la contraportada de l'edició francesa (Gallimard, París, 1975), tal com especificava Morey com a referència. *Ibid.*, pàg. 316

³³⁶ Foucault, M., «M. Foucault: entretien sur la prison; le livre et sa méthode», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 753

³³⁷ Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 316-317

³³⁸ Morey, M., «“Érase una vez...”: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 49

³³⁹ *Ibid.*, pàg. 49

³⁴⁰ A diferència de l'etapa arqueològica, en què l'*Arqueologia del saber* apareixia com l'obra metodològica sobre el tema, Foucault no va escriure una obra metodològica dedicada al tema del poder, tot i que va analitzar-lo, sobretot, a *Vigilar i castigar* i a *Cal defensar la societat*, assenyalava Castro. Castro, E., *El vocabulario de Michel Foucault. Un recorrido alfabético por sus conceptos, temas y autores*, Universidad Nacional de Quilmes, Buenos Aires, 2004, pàg. 227

³⁴¹ *Ibid.*, pàg. 227

crec que el problema es resolgui historitzant el subjecte al qual es referien els fenomenòlegs i esdevenint-se, per tant, una consciència que es transforma a través de la història. En desfer-nos del subjecte constituent, hem de desfer-nos del subjecte mateix; és a dir, hem d'arribar a una anàlisi que pugui explicar la constitució del subjecte en el marc històric. I això és el que vaig anomenar genealogia; és a dir, una forma d'història que dona explicació de la constitució dels sabers, els discursos, els dominis dels objectes, etcètera, sense haver-se de referir a un subjecte, o bé transcendent amb relació al camp dels esdeveniments o bé que discorri en la seva identitat buida, al llarg de la història.³⁴²

Amb el pas de l'arqueologia a la genealogia, considerava Castro, es produïa una ampliació del camp d'investigació que permetia analitzar el saber en termes d'estratègia del poder, permetia incloure l'estudi de les pràctiques no discursives i la seva relació amb les discursives. En definitiva: «En aquest sentit, es tracta de situar el saber en l'àmbit de les lluites».³⁴³

Al curs *Cal defensar la societat*, Foucault destacava que durant els últims deu o quinze anys, havia detectat el següent:

[...] la immensa i proliferant criticabilitat de les coses, de les institucions, de les pràctiques, dels discursos; una mena de friabilitat general dels sòls, fins i tot i potser especialment els més coneguts, els més sòlids i els més pròxims a nosaltres, al nostre cos, als nostres gestos de cada dia [...].³⁴⁴

Apareixia un caràcter especialment local de la crítica que indicava l'existència d'una espècie de producció teòrica que era autònoma i no centralitzada, i que no necessitava ja d'un règim comú. I aquesta crítica havia tingut lloc pel que ell anomenava una «insurrecció dels 'sabers sotmesos'».³⁴⁵ Per sabers sotmesos Foucault entenia, d'una banda, aquells continguts històrics que havien estat «sepultats, emmascarats en coherències funcionals o sistematitzacions formals».³⁴⁶ I només ells permetien recuperar «el clivatge dels enfrontaments i de les lluites que els ordenaments funcionals o les organitzacions sistemàtiques tenen com a fita, precisament, emmascarar».³⁴⁷ De l'altra, per sabers sotmesos, es referia a sabers desqualificats com a sabers no suficientment elaborats o no conceptuals. I ho detallava així:

[...] sabers naïfs, sabers jeràrquicament inferiors, sabers per dessota del nivell del coneixement o de la científicitat exigits. [...] El del psiquiàtric, el del malalt,

³⁴² Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 147

³⁴³ Castro, E., *El vocabulario de Michel Foucault*, op. cit., pàg. 228

³⁴⁴ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit. pàg. 53

³⁴⁵ *Ibid.*, pàg. 54

³⁴⁶ *Ibid.*, pàg. 54

³⁴⁷ *Ibid.*, pàg. 54

el de l'infermer, el del metge, però paral·lel i marginal respecte al saber mèdic, el saber del delinqüent, etc. –aquest saber que jo anomenaria, si vostès volen, el 'saber de la gent' ([...] un saber particular, un saber local, regional, un saber diferencial, incapaç d'unanimitat i que només deu la seva força a la fricció que oposa a tots els que l'envolten).³⁴⁸

Considerava que, en ambdós casos, es tractava del «saber històric de les lluites»:³⁴⁹

Tant en l'àmbit especialitzat de l'erudició com en el saber desqualificat de la gent, hi raïa la memòria dels combats, la que, precisament, fins aleshores s'havia mantingut a ratlla. I així es va elaborar el que podríem anomenar una genealogia, o més aviat així es van elaborar unes recerques genealògiques múltiples, alhora redescoberta exacta de les lluites i memòria en brut dels combats; i aquestes genealogies, com a acoblament del saber erudit i el saber de la gent, no van ser possibles, i ni tan sols intentades, sense una condició: que es llevés la tirania dels discursos englobadors, amb la seva jerarquia i amb tots els privilegis de les avantguardes teòriques.³⁵⁰

Aquest acoblament dels coneixements erudits i les memòries locals, que Foucault anomenava genealogia, permetia la constitució d'un saber històric de les lluites i de com fer-les servir en les tàctiques actuals. I sostenia:

Es tracta, de fet, de posar en joc uns sabers locals, discontinus, desqualificats, no legitimats, contra la instància teòrica unitària que pretén filtrar-los, jerarquitzar-los, ordenar-los en nom d'un coneixement verdader, en nom dels drets d'una ciència que estaria en mans d'alguns.³⁵¹

La genealogia suposava una insurrecció d'aquests sabers, sobretot i en primer lloc, contra els efectes centralitzats de poder que estaven relacionats amb el funcionament d'un discurs científic organitzat i a la institució, en la nostra societat. I apuntava: «La genealogia ha de lliurar el combat, clarament, contra els efectes de poder propis d'un discurs considerat com a científic».³⁵² Amb relació al projecte d'una inscripció dels sabers en la jerarquia de poder específica de la ciència, la genealogia apareixia com aquella que trencava el sotmetiment

³⁴⁸ Ibid., pàg. 54-55

³⁴⁹ Ibid., pàg. 55

³⁵⁰ Ibid., pàg. 55

³⁵¹ Ibid., pàg. 56

³⁵² Ibid., pàg. 56. Foucault posava de manifest la pretensió de ser una ciència del discurs marxista i de la psicoanàlisi, i es preguntava: «no caldria plantejar-se la qüestió, qüestionar-nos l'ambició de poder que conté en ella mateixa la pretensió de ser una ciència? [...] "Quin tipus de saber volen desqualificar a l'hora de dir que són una ciència? Quin subjecte parlant, quin subjecte dissertant, quin subjecte d'experiència i de saber volen minorar a l'hora de dir: 'Jo que mantinc aquest discurs, mantinc un discurs científic i soc un savi'? Quina avantguarda teoricopolítica volen entronitzar, doncs, per descartar-la de totes les formes fortes, circulants i discontinues de saber?"». Ibid., pàg. 57

dels sabers històrics. I els alliberava en fer-los «capaços d'oposició i de lluita contra la coerció d'un discurs teòric unitari, formal i científic».³⁵³

A l'article «El subjecte i el poder», Foucault remarcava que el tema de la seva investigació havia estat el subjecte, i que al llarg de la seva obra havia intentat explicar els tres modes principals de subjectivació de l'ésser humà. En primer lloc, els modes d'investigació que pretenen tenir l'estatus de ciència –com, per exemple, l'objectivació del subjecte parlant en la lingüística, el del subjecte productiu en l'economia, el del subjecte viu en la biologia. En segon lloc, les pràctiques divisòries –entre el malalt i el sa, el boig i el no boig. I, finalment, en tercer lloc, el reconeixement com a subjecte d'una sexualitat.³⁵⁴

A partir del reconeixement de la centralitat del tema del subjecte, considerava Morey, «Foucault rearmarà tota la seva trajectòria anterior, rellegint-la ara des del problema del subjecte, i dotant-la d'un sentit retrospectiu que afila la seva agressivitat i multiplica les seves possibilitats».³⁵⁵ I la seva tasca va passar a prendre el nom d'ontologia històrica del present, o de nosaltres mateixos.

A l'article «El subjecte i el poder», Foucault especificava que, a finals del segle XVIII, Kant va publicar un text titulat «Què significa la Il·lustració?». Aquest text era sorprenent perquè era la primera vegada que un filòsof es preguntava: què està passant? Què és aquesta època en què vivim? I aclaria:

O, dit d'una altra manera “Qui som?” Qui som com *Aufklärer*,³⁵⁶ com a testimonis d'aquesta Il·lustració? Comparem-la amb la pregunta cartesiana: Qui soc jo? Jo, com a subjecte únic, però universal i no històric? Qui soc *jo, jo*, per a Descartes és tothom, en qualsevol lloc i en qualsevol moment.³⁵⁷

La pregunta que formulava Kant, advertia Foucault, ens analitzava a nosaltres, a la nostra situació actual. I constatava:

[...] l'anàlisi crítica del món en què vivim és cada vegada més la gran tasca filosòfica. Possiblement, el problema filosòfic més infal·libre és el de l'època actual, el de què som en aquest precís moment.

Potser l'objectiu principal, avui, no és descobrir, sinó rebutjar el que som. Hem d'imaginar i construir el que podríem ser per alliberar-nos d'aquesta espècie de 'doble vincle' polític d'individualització i totalització simultània de les estructures de poder modernes.

³⁵³ Ibid., pàg. 58

³⁵⁴ Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 222-223

³⁵⁵ Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 318

³⁵⁶ En alemany a l'original: Il·lustració

³⁵⁷ Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 231

En conclusió, podria dir-se que el problema a la vegada polític, ètic, social i filosòfic a què ens enfrontem avui en dia no és intentar alliberar l'individu de l'Estat i les seves institucions, sinó alliberar-nos de l'Estat i del tipus d'individualització que s'hi associa. Cal promoure noves formes de subjectivitat rebutjant el tipus d'individualitat que se'ns ha imposat durant diversos segles.³⁵⁸

Morey apuntava que, a «Lliçó sobre la Il·lustració»,³⁵⁹ Foucault distingia entre la filosofia entesa com una analítica de la veritat –en què situava la filosofia anglosaxona, en gran part, i els corrents epistemològics–, i l'ontologia del present –que es remuntava a Hegel o Nietzsche i que passava per l'escola de Frankfurt. I Morey especificava:

És a dir, que reprement una distinció, no per sovint implícita menys terminant del pensament nietzscheà, tindríem a un costat la pregunta “què és això?”, aplicada a establir (els protocols necessaris per determinar) la veritat del que són les coses, i, a l'altre, la pregunta “què (ens) passa?”, dedicada a dirimir el sentit i el valor de les coses que (ens) passen al nostre present. La direcció que obre aquesta segona pregunta és la que, caracteritzada com a ontologia històrica de nosaltres mateixos, emmarca finalment tot el treball de Foucault.³⁶⁰

A partir d'aquesta ontologia del present, es podia reordenar tota la seva obra sobre tres eixos principals. I Foucault ho formulava així a «Sobre la genealogia de l'ètica: una visió general del treball en curs»:

Hi ha tres dominis de genealogies possibles. D'entrada, una ontologia històrica de nosaltres mateixos en les nostres relacions amb la veritat, que ens permet de constituir-nos en subjectes de coneixement; després, una ontologia històrica de nosaltres mateixos en les relacions amb un camp de poder, en què ens constituïm en subjectes que actuen sobre els altres; finalment, una ontologia històrica de nosaltres en relació amb la moral, que ens permet de constituir-nos en agents ètics.³⁶¹

La primera ontologia històrica de nosaltres mateixos, especificava Morey, inclouria la *Història de la bogeria*, el *Naixement de la clínica* i *Les paraules i les coses*; la segona, la *Història de la bogeria* i *Vigilar i castigar*; i la tercera, la *Història de la bogeria* i la *Història de la sexualitat*.³⁶² La presència de la *Història de la bogeria* en els tres eixos, advertia, ens convidava «a recelar seriosament tant de la periodització tradicional com de la hipòtesi d'una successió de mètodes

³⁵⁸ Ibid., pàg. 232

³⁵⁹ Aquest text, puntualitzava Morey, va ser publicat sota el títol «Un cours inédit», a *Magazine Littéraire*, 207, 1984. Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 319

³⁶⁰ Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 319-320

³⁶¹ Foucault, M., «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 618

³⁶² Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 320-321

al llarg del seu itinerari intel·lectual, mostrant-nos, al contrari, les diferents obertures d'una mateixa tasca general».³⁶³

Aquesta tasca general, sostenia Morey, era caracteritzada en les paraules de Foucault següents, sota el pseudònim de Maurice Florence:

Si per pensament s'entén l'acte que posa, en les diverses relacions possibles, un subjecte i un objecte, una història crítica del pensament seria una anàlisi de les condicions en què es formen o modifiquen certes relacions de subjecte i objecte, en la mesura en què aquestes són constitutives d'un saber possible.³⁶⁴

Calia distingir, assenyalava Morey, entre els modes de subjectivació i els modes d'objectivació; és a dir, com un objecte es constitueix per a un coneixement possible.³⁶⁵

Segons l'article de Foucault:

[...] la història crítica del pensament no és ni una història de les adquisicions ni una història de les ocultacions de la veritat; és la història de l'emergència dels jocs de veritat: és la història de les 'veridiccions' enteses com a formes segons les quals s'articulen, sobre un domini de coses, discursos susceptibles de ser anomenats veritables o falsos: quines han estat les condicions d'aquesta emergència, el preu que, d'alguna manera, s'ha pagat; els seus efectes sobre allò que és real, i el mode en què, vinculant cert tipus d'objecte amb certes modalitats de subjectes, ha constituït per a un temps una àrea i uns individus donats a l'a priori històric d'una experiència possible.³⁶⁶

Morey en destacava una particularitat, i era que aquesta relació entre el subjecte i l'objecte i el seu joc amb la veritat, les condicions de possibilitat del qual Foucault volia determinat amb la seva anàlisi crítica, només es buscava en cert tipus de jocs de veritat:³⁶⁷ «aquells en què el subjecte mateix és posat com a objecte de saber possible».³⁶⁸ I constatava Morey: «D'això ve la centralitat del problema del subjecte al llarg de tota l'obra de Foucault, independentment dels rètols amb què se l'acompanyi, i, també, el vertigen, davant d'aquest entortolligament en bucle sostingut, que sovint l'acompanya».³⁶⁹

³⁶³ Ibid., pàg. 321

³⁶⁴ Foucault, M., «Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 631-632

³⁶⁵ Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 321

³⁶⁶ Foucault, M., «Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 632

³⁶⁷ Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 322

³⁶⁸ Foucault, M., «Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 633

³⁶⁹ Morey, M., «Prólogo a *Tecnologías del yo*. La cuestión del método», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 322

3.- La qüestió del poder

*Em costa creure que hagi calgut esperar fins al segle XX perquè es planteji, per fi, aquesta qüestió.*³⁷⁰

Michel Foucault

A l'entrevista amb A. Fontana, aquest comentava que Foucault havia estat el primer de plantejar el tema del poder. Però ell responia:

No crec que hagi estat el primer a plantejar aquesta qüestió. Al contrari, em sorprèn com em va costar plantejar-la. Quan hi penso ara em pregunto de què vaig poder parlar a la *Història de la bogeria* o al *Naixement de la Clínica*, per exemple, sinó del poder.³⁷¹

Foucault exposava, a l'entrevista «Poder i saber», com, durant un quant temps, va anar d'un tema a un altre: de la bogeria al saber mèdic i a la història de les institucions mèdiques, i, finalment, a la medicina en general al llindar de la modernitat. Però, advertia, «hi havia alguna cosa que jo mateix no comprenia gaire bé».³⁷² I remarcava:

Durant molt de temps vaig creure que el que buscava era una espècie d'anàlisi dels sabers i els coneixements tal com aquests poden existir en una societat com la nostra: què se'n sap, de la bogeria, que se'n sap, de la malaltia, que se'n sap, del món, de la vida? Tanmateix, ara no crec que el meu problema fos aquest. El meu veritable problema és el que, actualment, és el problema de tothom, el del poder.³⁷³

Era conscient de no haver fet servir aquesta paraula ni d'haver tingut a la seva disposició el poder com a camp d'anàlisi, manifestava a l'entrevista amb A. Fontana. Això estava lligat a la situació política en què es trobava i constatava: «No veig de quin costat –a dreta o a esquerra– podria haver-se plantejat el problema del poder».³⁷⁴ A la dreta, el problema del poder es formulava en termes jurídics, i a l'esquerra, en termes d'aparell de l'estat.³⁷⁵ I assenyalava: «El mode com s'exercia concretament i en el detall, amb la seva especificitat, les seves

³⁷⁰ Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 224

³⁷¹ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 146. Segons Alessandro Fontana i Mauro Bertani, Foucault havia plantejat el tema del poder, encara que no fos de manera explícita, ja des d'*Història de la bogeria*: «aquest poder que s'aplica i s'exerceix a través de tècniques administratives i estatals de la 'gran reclusió' dels individus perillosos (els vagabunds, els criminals, els folls)». Fontana, A., Bertani, M., «Situació del curs», a: Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 345

³⁷² Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 400

³⁷³ *Ibid.*, pàg. 400

³⁷⁴ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 146

³⁷⁵ Malgrat que mantindrem la majúscula inicial a l'estat en les citacions, perquè és així com apareix, no ho farem a la resta del text.

tècniques i les seves tàctiques, no es buscava; n'hi havia prou amb denunciar-lo en l'altre, en l'adversari, d'un mode a la vegada polèmic i global».³⁷⁶ La tasca d'anàlisi del poder va ser possible, especificava, del 1968 en endavant:

[...] a partir de les lluites quotidianes dutes a terme per la base, pels qui havien de debatre's en les malles més fines de la xarxa del poder. És aquí on va aparèixer la concreció del poder, i, a la vegada, la fecunditat versemblant d'aquestes anàlisis de poder, perquè ens adonéssim de les coses que havien restat fins llavors fora del camp de l'anàlisi política.³⁷⁷

Si s'analitzaven objectes com la normalització dels individus, les institucions penals, el tancament psiquiàtric, només per la importància del seu significat econòmic, l'anàlisi quedava bastant limitada. En canvi, indicava Foucault, «en el funcionament general dels engranatges del poder, són, sens dubte, essencials».³⁷⁸

La situació històrica a Europa, a partir de mitjans del segle xx, apuntava a «Poder i saber», també l'havia portat a pensar el problema del poder:

Necessitat de pensar aquest problema del poder i falta d'instruments conceptuals per pensar-lo. Crec que, en el fons, de manera una mica inconscient, tots els integrants de la meva generació, i jo no soc més que un d'ells, en definitiva, vam intentar d'aprehendre aquest fenomen del poder.³⁷⁹

A l'article «El subjecte i el poder», Foucault assenyalava un altre camí que l'havia portat a la qüestió del poder. El tema general de la seva investigació havia estat el subjecte,³⁸⁰ i això li havia despertat l'interès pel poder:

Aviat em va quedar clar que, si el subjecte humà està atrapat en relacions de producció i relacions de sentit, també ho està en relacions de poder de gran complexitat. Ara resulta que disposem, gràcies a la història i a la teoria econòmica, d'instruments adequats per estudiar les relacions de producció; així mateix, la lingüística i la semiòtica proporcionen instruments per estudiar les relacions de sentit. Però respecte a les relacions de poder, no hi havia eines definides; vam recórrer a formes de pensar sobre el poder que es basaven en models jurídics (què legitima el poder?) o en models institucionals (què és l'Estat?).

Per tant, calia ampliar les dimensions d'una definició de poder si volíem utilitzar-la per estudiar l'objectivació del subjecte.³⁸¹

³⁷⁶ Ibid., pàg. 146

³⁷⁷ Ibid., pàg. 146

³⁷⁸ Ibid., pàg. 146

³⁷⁹ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 401-402

³⁸⁰ Tractarem el tema del subjecte i la seva relació amb el poder més endavant, sobretot al capítol anomenat *L'individu*

³⁸¹ Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 223

I es preguntava: «Necessitem una teoria del poder?».³⁸² Com que tota teoria pressuposava una objectivació prèvia no li servia per al treball d'anàlisi. Calia, però, una conceptualització dels problemes tractats, i les condicions que van motivar aquesta conceptualització, la qual cosa comportava tenir una consciència històrica sobre la situació viscuda. Igualment, calia estar segurs sobre la realitat a què ens enfrontàvem. I destacava:

Un periodista d'un diari francès important va expressar en una ocasió la seva sorpresa: "Per què hi ha tanta gent que planteja la qüestió del poder avui en dia? Tan important és, aquest tema? I tan independent, que puguem parlar-ne sense tenir en compte altres problemes?"

Aquesta sorpresa em va deixar parat. Em costa creure que hagi calgut esperar fins al segle XX perquè es planteji, per fi, aquesta qüestió. Per a nosaltres, en qualsevol cas, el poder no és tan sols una qüestió teòrica, sinó que forma part de la nostra experiència.³⁸³

El que calia, considerava Foucault, era una nova economia de les relacions de poder. Des de Kant, la filosofia havia tingut el paper, d'una banda, d'impedir que la raó sobrepassés els límits donats en l'experiència, i, de l'altra, de vigilar els poders excessius de la racionalitat política.³⁸⁴ I apuntava: «La relació entre la racionalització i els excessos del poder polític és evident. I ja no cal esperar la burocràcia o els camps de concentració per reconèixer l'existència d'aquestes relacions».³⁸⁵

A l'entrevista «L'intel·lectual i els poders», posava de manifest el següent:

Quan vaig començar a interessar-me de manera més explícita en el poder, no era, en absolut, per fer d'aquest poder alguna cosa ara com una substància o un fluid més o menys màgic que es propagués pel cos social i suscités l'interrogant de si venia de dalt o de baix.³⁸⁶

El que Foucault volia plantejar era la pregunta sobre les relacions de poder. El poder, especificava, faria que els individus estiguessin en relació els uns amb els altres, «no merament sota la forma de la comunicació d'un sentit,

³⁸² Ibid., pàg. 223

³⁸³ Ibid., pàg. 224. Foucault esmentava, en aquest punt, dues de les formes 'patològiques' del poder, és a dir, el feixisme i l'estalinisme. I declarava: «Una de les moltes raons per les quals ens resulten tan desconcertants és que, malgrat la seva singularitat històrica, no són del tot originals. El feixisme i l'estalinisme van utilitzar i ampliar mecanismes ja presents en la majoria de les altres societats. No només això, sinó que, malgrat la seva bogeria interna, van fer servir, en gran mesura, les idees i els processos de la nostra racionalitat política». Ibid., pàg. 224. Tractarem el tema del feixisme i l'estalinisme més extensament al capítol *Les paradoxes del biopoder*.

³⁸⁴ Ibid., pàg. 224. Pel que fa a aquesta tasca de la filosofia, especificava immediatament Foucault: «I això és demanar molt». Ibid., pàg. 224

³⁸⁵ Ibid., pàg. 224-225

³⁸⁶ Foucault, M., «L'intellectuel et les pouvoirs», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 750

no merament sota la forma de desig»,³⁸⁷ sinó sota la forma que permetia governar-se els uns sobre els altres. I aquest àmbit de les relacions de poder era el que volia analitzar: «Com s'esdevé, això, per mitjà de quins instruments, i ja que, en algun sentit, soc un historiador del pensament i les ciències, quins efectes tenen aquestes relacions de poder en l'ordre del coneixement?».³⁸⁸

No hi ha cap llibre de Foucault dedicat de manera específica i exclusiva al tema del poder. I Alessandro Fontana i Mauro Bertani ho destacaven així:

Foucault no va dedicar mai cap llibre al poder. Més d'un cop en va esbossar els lineaments essencials; es va explicar infatigablement; no era avar d'advertències ni de puntualitzacions. En va estudiar més aviat el funcionament, els efectes, el 'com', en les nombroses anàlisis històriques que va poder endegar sobre els asilats, la folia, la medicina, les presons, la sexualitat, la 'policia'. Per tant, la qüestió del poder es desplega al llarg d'aquestes anàlisis, s'hi aferma, els és immanent i, per això mateix, n'és indissociable.³⁸⁹

A més a més, apuntaven els autors, Foucault «sempre es va defensar d'haver volgut proposar una 'teoria general' del poder, que no va deixar d'atribuir-se-l'hi, en referència, per exemple, al 'panoptisme'».³⁹⁰ I sostenien:

La qüestió del poder, deia també el 1977, "va començar a plantejar-se en la seva nuesa" pels volts del 1955, tenint com a teló de fons aquestes "dues ombres gegantines", aquestes "dues herències negres" que foren, per a ell i per a la seva generació, el feixisme i l'estalinisme. «La no-anàlisi del feixisme és un dels fets polítics més importants d'aquests darrers trenta anys»^{391, 392}.

³⁸⁷ Ibid., pàg. 751

³⁸⁸ Ibid., pàg. 751

³⁸⁹ Fontana, A., Bertani, M., «Situació del curs», a: Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 334

³⁹⁰ Ibid., pàg. 334-335

³⁹¹ Foucault, M., «Pouvoirs et stratégies», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 422

³⁹² Fontana, A., Bertani, M., «Situació del curs», a: Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 335. Segons els autors, l'interès de Foucault pel poder tenia el seu origen aquí. I ho especificaven així: «en la vigilància, l'atenció i l'interès amb els quals seguia el que Nietzsche anomenava '*die grosse Politik*': l'ascens dels feixismes una mica arreu del món, les guerres civils». Ibid., pàg. 345. També, i sobretot, constataren els autors, tenia arrels en la 'pràctica política' que Foucault va dur a terme durant els anys setanta. Ibid., pàg. 345

3.1. El model juridicodiscursiu del poder

*El poder només és tolerable a condició d'emascarar una part important de si mateix.*³⁹³

Michel Foucault

A l'entrevista «No al sexe rei», Foucault posava de manifest que només disposem, i amb prou feines, de dos models per analitzar les relacions de poder. En primer lloc, el model juridicodiscursiu, proposat pel dret i que entén el poder com a llei, prohibició, exclusió. En segon lloc, el model guerrer o estratègic, que parla en termes de relacions de forces, i que, segons ell, és més adequat per entendre i explicar el poder. D'aquest darrer model, apuntava Foucault, també se'n parlava molt. Tanmateix, advertia: «Però tot queda en paraules: s'utilitzen nocions perfectament acabades o metàfores ('guerra de tots contra tots', 'lluïta per la vida') o, encara, esquemes formals [...]. Crec que caldria intentar centrar aquesta anàlisi de les relacions de forces».³⁹⁴ Tal com plantejava a *Cal defensar la societat*, «el fons de la relació de poder, és l'enfrontament bel·licós de forces».³⁹⁵ El poder no és un privilegi ni una propietat, especificava a *Vigilar i castigar*, sinó l'efecte d'un conjunt d'estratègies, de tàctiques i de tècniques que apareixen sota el model de la batalla perpètua, sempre en moviment, sempre tenses, que envaeixen aquells sobre els quals s'exerceix, els travessa completament, i crea enfrontaments continus, lluites i conflictes.³⁹⁶

A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», constatava, sobre el model juridicodiscursiu del poder:

Tot el poder, de dalt a baix o de baix a dalt, o bé quin sigui el nivell en què se'l consideri, es troba efectivament representat, d'una manera més o menys constant en les societats occidentals, sota una forma negativa, és a dir, sota una forma jurídica. El que és propi de les nostres societats occidentals és que el llenguatge del poder sigui el dret, i no la màgia o la religió.³⁹⁷

Efectivament, apuntava Foucault a «No al sexe rei», aquest model juridicodiscursiu havia estat molt utilitzat, però havia demostrat que no era adequat. I posava en evidència: «és sabut que el dret no descriu el poder».³⁹⁸

³⁹³ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 113

³⁹⁴ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 268

³⁹⁵ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 65

³⁹⁶ Foucault, M., *Surveiller et punir*, Gallimard, París, 1975, pàg. 31-33

³⁹⁷ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 304-305

³⁹⁸ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 268

A *La voluntat de saber* es plantejava si, en la nostra societat, la mecànica principal del poder «pertany essencialment a l'ordre de la repressió».³⁹⁹ I es preguntava: «La prohibició, la censura, la denegació són les formes segons les quals el poder s'exerceix d'un mode general, potser, en tota societat, i segurament en la nostra?».⁴⁰⁰

A l'entrevista amb A. Fontana, declarava que li havia estat molt difícil desfer-se de la noció de repressió, en la mesura «en què, efectivament, sembla que s'ajusta molt bé a una sèrie de fenòmens que responen a efectes del poder».⁴⁰¹ Havia fet servir la noció de repressió a *Història de la bogeria*, perquè suposava «una espècie de bogeria vivaç, voluble i ansiosa que la mecànica del poder i de la psiquiatria havien arribat a reprimir i reduir al silenci».⁴⁰² Però la noció de repressió era inadequada per explicar els productes del poder. I ho justificava així:

Quan es defineixen els efectes de poder per una repressió s'utilitza una concepció purament jurídica d'aquest poder; s'identifica poder amb una llei que nega; amb la potència de la prohibició. Ara bé, crec que aquí hi ha una concepció negativa, estreta, esquelètica del poder que ha estat curiosament compartida. Si el poder no fos més que repressiu, si no fes cap altra cosa que dir no, vostè creu realment arribaríem a obeir-lo? El que fa que el poder se sostingui, que sigui acceptat, és senzillament que no pesa només com a potència que diu que no, sinó que cala de fet, produeix coses, indueix plaer, forma saber, produeix discursos; cal considerar-lo com una xarxa productiva que passa a través de tot el cos social en lloc de com una instància negativa que té com a funció reprimir.⁴⁰³

Al curs *Cal defensar la societat*, Foucault aclaria que desconfiava des de feia temps de la noció de repressió i que havia intentat mostrar que, tant en la història del dret penal com en la del poder psiquiàtric o la del control de la sexualitat infantil, els mecanismes que funcionaven en aquestes formacions de poder anaven més enllà de la repressió. I remarcava que volia mostrar «en què i com aquesta noció tan corrent avui per caracteritzar els mecanismes i els efectes de poder és del tot insuficient per a delimitar-los».⁴⁰⁴

³⁹⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 18

⁴⁰⁰ Ibid., pàg. 18. Foucault també assenyalava: «El discurs crític que es dirigeix a la repressió ve a barrar-li el pas a un mecanisme de poder que fins llavors havia funcionat sense discussió o bé forma part de la mateixa xarxa d'història d'allò que denuncia (i sens dubte disfressa) anomenant-lo 'repressió'? Hi ha una ruptura històrica entre l'edat de la repressió i l'anàlisi crítica de la repressió?». Ibid., pàg. 18

⁴⁰¹ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 148

⁴⁰² Ibid., pàg. 148

⁴⁰³ Ibid., pàg. 148-149

⁴⁰⁴ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 66

Plantejava, a *La voluntat de saber*, que ell volia fer una 'analítica' del poder, volia avançar cap a «la definició del domini específic que formen les relacions de poder i la determinació dels instruments que permeten analitzar-lo».⁴⁰⁵ I, més endavant, sostenia: «Intentem desfer-nos d'una representació jurídica i negativa del poder, renunciem a pensar-lo en termes de llei, prohibició, llibertat i sobirania».⁴⁰⁶ I, per poder fer-ho, calia «fer taula rasa»⁴⁰⁷ i alliberar-se de la representació juridicodiscursiva del poder.

Les característiques principals de la relació entre el poder i el seu objecte,⁴⁰⁸ en aquesta concepció juridicodiscursiva de poder, exposava a *La voluntat de saber*, eren les següents: el primer tret és la relació negativa, que pren la forma de «rebuig, exclusió, desestimació, barrera, i encara ocultació o màscara».⁴⁰⁹ El poder només pot dir no. I destacava: «si produeix quelcom, són absències o llacunes; elideix elements, introdueix discontinuïtats, separa allò que està unit, traça fronteres. Els seus efectes adquireixen la forma general del límit i de la mancança».⁴¹⁰

La segona característica és la instància de la regla. El poder és el que dicta a l'objecte la seva llei. Això significa que, en primer lloc, el col·loca sota un domini binari, entre lícit i il·lícit, entre permès i prohibit. En segon lloc, el poder dona a l'objecte la seva forma d'intel·ligibilitat, a partir de la seva relació amb la llei. En tercer lloc, el poder pronuncia una regla, actua a través d'un acte de discurs que crea un estat de dret. I constata: «Parla, i això és la regla».⁴¹¹

El tercer tret és el cicle d'allò que és prohibit, segons el qual no s'aplica a l'objecte més que una llei de prohibició.

El quart és la lògica de la censura, que lliga allò que és inexistent, allò que és il·lícit i allò que és informulable, i converteix en principi i efecte uns dels altres. I ho detallava així:

[...] d'allò que està prohibit no se n'ha de parlar fins que no s'anul·li en la realitat; allò que és inexistent no té dret a cap manifestació, ni tan sols en l'ordre de la paraula que enuncia la seva inexistència; i allò sobre el que cal callar es troba proscrit del que és real com el que està prohibit per excel·lència.⁴¹²

⁴⁰⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 109

⁴⁰⁶ Ibid., pàg. 119

⁴⁰⁷ Ibid., pàg. 109

⁴⁰⁸ En aquest cas, Foucault parlava de la relació entre el poder i el sexe.

⁴⁰⁹ Ibid., pàg. 110

⁴¹⁰ Ibid., pàg. 110

⁴¹¹ Ibid., pàg. 110

⁴¹² Ibid., pàg. 111

La cinquena i última característica és la unitat de dispositiu, ja que el poder actua de manera uniforme i massiva, de dalt a baix, des de les decisions globals a les intervencions capil·lars, a través dels engranatges de la llei, la prohibició i la censura. I especificava:

[...] de l'Estat a la família, del príncep al pare, del tribunal a la trivialitat dels càstigs quotidians, de les instàncies de dominació social a les estructures constitutives del subjecte mateix, es trobaria, a diferent escala, una forma general de poder. Aquesta forma és el dret, amb el joc entre lícit i il·lícit, de la transgressió i del càstig.⁴¹³

El poder s'esquematitza en una forma jurídica independentment de la figura que el representi –el príncep formulant el dret, el pare prohibint, el mestre ensenyant la llei, el censor fent callar–, i els seus efectes es defineixen com a obediència. I Foucault sostenia: «Davant d'un poder que és llei, el subjecte constituït com a subjecte –que està 'subjecte'– és qui obeeix».⁴¹⁴ I en correspondència a la homogeneïtat formal del poder hi ha la forma general de la submissió, independentment de qui és sotmès –el súbdit, el ciutadà, el nen, el deixeble. En definitiva, constatava: «Per un costat, poder legislador i, per l'altre, subjecte obedient».⁴¹⁵

3.2. Objecions al model juridicodiscursiu

*Com funciona el poder? En té prou amb prohibir per ser realment efectiu?*⁴¹⁶

Michel Foucault

A aquesta mecànica del poder, evidenciava Foucault, «se la defineix d'un mode estranyament limitatiu».⁴¹⁷ I ho justificava així:

Primer, perquè es tractaria d'un poder pobre en recursos, molt estalviador en els procediments, monòton en les tàctiques que utilitza, incapaç d'intervenció i condemnat a repetir-se sempre. Després, perquè seria un poder que només tindria la força del 'no'; incapaç de produir res, apte únicament per traçar límits, seria en essència una antienergia; en això consistiria la paradoxa de la seva eficàcia; no poder res, excepte que el seu sotmès no pugui res tampoc, llevat del

⁴¹³ Ibid., pàg. 112

⁴¹⁴ Ibid., pàg. 112

⁴¹⁵ Ibid., pàg. 112

⁴¹⁶ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 264

⁴¹⁷ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 112

que li deixa fer. Finalment, perquè es tractaria d'un poder el model del qual seria essencialment jurídic, centrat en el sol enunciat de la llei i el sol funcionament d'allò que està prohibit. Tots els modes de dominació, de submissió, de subjecció es reduiran en suma a l'efecte d'obediència.⁴¹⁸

Però, Foucault es preguntava per què aquesta concepció del poder era tan fàcilment acceptada, per què s'acceptava un poder sense eficàcia productiva, ni positivitat, ni riquesa estratègica. Es demanava, en definitiva, el següent:

En una societat com la nostra, en què els aparells de poder són tan nombrosos, els seus rituals tan visibles i els seus instruments tan segurs, en aquesta societat que va ser, sens dubte, més inventiva que qualsevol altra en matèria de mecanismes de poder subtils i fins, per què aquesta tendència a no reconèixer-lo sinó en la forma negativa i descarnada d'allò que és prohibit? Per què reduir els dispositius de dominació només al procediment de la llei de prohibició?⁴¹⁹

La nostra societat, sostenia, reconeix el poder com allò que està prohibit, ja que només es pot tolerar el poder si aquesta societat amaga els seus mecanismes. I feia ressaltar:

Raó general i tàctica que sembla evident: el poder només és tolerable a condició d'emascarar una part important de si mateix. El seu èxit està en proporció directa amb el que aconsegueix amagar dels seus mecanismes. S'acceptaria el poder si fos completament cínic? Per al poder, el secret no pertany a l'ordre de l'abús; és indispensable per al seu funcionament.⁴²⁰

Igualment, per part dels sotmesos, el poder s'accepta si s'entén que és un simple límit, però que deixa una part de la llibertat, encara que reduïda, intacta. I sentenciava: «El poder, com a pur límit traçat a la llibertat, és en la nostra societat, almenys, la forma general de la seva acceptabilitat».⁴²¹

Existeix certa imatge del poder-llei que va ser dibuixada pels teòrics del dret. I aclaria:

I cal alliberar-se d'aquesta imatge, és a dir, del privilegi teòric de la llei i de la sobirania, si es vol fer una anàlisi del poder segons el joc concret i històric dels seus procediments. Cal construir una analítica del poder que ja no prengui el dret com a model i com a codi.⁴²²

Al curs *Cal defensar la societat*, Foucault plantejava una anàlisi 'economicista' en la teoria jurídica clàssica del poder, segons la qual el poder era considerat com «un dret que un posseeix com un bé, i que, en conseqüència, pot transferir o alinear, en tot o en part, mitjançant un acte jurídic o un acte

⁴¹⁸ Ibid., pàg. 112-113

⁴¹⁹ Ibid., pàg. 113

⁴²⁰ Ibid., pàg. 113

⁴²¹ Ibid., pàg. 114

⁴²² Ibid., pàg. 118-119

fundador de dret que seria de l'ordre de la cessió o el contracte». ⁴²³ S'entenia per poder el poder concret que tothom posseïa i que cedia per constituir una sobirania política a través d'un intercanvi contractual. En la concepció marxista, en canvi, apareixia la que anomenava funcionalitat econòmica del poder, ja que aquest poder havia de mantenir relacions de producció i perpetuar la dominació de classe. I es preguntava si el poder estava en una posició secundària i si funcionava amb el model de la mercaderia; o si, per tal d'analitzar-lo, calien instruments diferents, acceptant que les relacions de poder i les relacions econòmiques estan completament entrelaçades. I destacava:

Per fer una anàlisi no econòmica del poder, de què disposem actualment? Crec que podem dir que disposem realment de ben poca cosa. Disposem, d'entrada, de l'afirmació que el poder no es dona, ni s'intercanvia, ni es reprèn, sinó que s'exerceix i només existeix en acte. Disposem, igualment, d'aquesta altra afirmació: que el poder no és, primerament, manteniment i reconducció de les relacions econòmiques, sinó, en si mateix, primerament, una relació de força. ⁴²⁴

Es preguntava en què consisteix aquest exercici, si el poder s'exerceix. La resposta immediata, la clàssica, era la que afirmava que el poder és essencialment allò que reprimeix. ⁴²⁵ I advertia:

[...] si el poder es efectivament en si mateix posada en joc i desplegament d'una relació de força, més que analitzar-lo en termes de cessió, de contracte, d'alienació, en lloc inclús d'analitzar-lo en termes funcionals de reconducció de les relacions de producció, no cal pas analitzar-lo primer i abans que res en termes de combat, d'enfrontament o de guerra? Així tindríem, davant de la primera hipòtesi –que és: el mecanisme del poder és fonamentalment i essencial la repressió–, una segona hipòtesi, que seria: el poder és la guerra, és la guerra continuada per altres mitjans. ⁴²⁶

Que la política era la continuació de la guerra per altres mitjans volia dir, principalment, tres coses. En primer lloc, que, en la nostra societat, les relacions de poder «tenen essencialment com a punt d'ancoratge una certa relació de força establerta en un moment donat, històricament determinable amb precisió, en la guerra i per la guerra». ⁴²⁷ I, malgrat que el poder polític intenta fer regnar la pau en la societat civil, no intenta neutralitzar els efectes de la guerra i el desequilibri en la batalla final, destacava Foucault. I sostenia:

⁴²³ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 61

⁴²⁴ Ibid., pàg. 62

⁴²⁵ Foucault advertia que quan trobàvem «aquesta definició reiterativa del poder com allò que reprimeix, al capdavant, el discurs contemporani, no inventa res». Ibid., pàg. 63

⁴²⁶ Ibid., pàg. 63

⁴²⁷ Ibid., pàg. 64

El poder polític tindria, en aquesta hipòtesi, el paper de reinscriure perpètuament aquesta relació de força, per mitjà d'una mena de guerra silenciosa, i de reinscriure-la en les institucions, en les desigualtats econòmiques, en el llenguatge, inclús en els cossos dels uns i dels altres.⁴²⁸

En segon lloc, en la 'pau civil' les seqüeles de la guerra es poden interpretar en els enfrontaments contra el poder i pel poder, les lluites polítiques, el canvi en les relacions de forces. I constatava: «l s'hauria de desxifrar com a episodis, fragmentacions, desplaçaments de la guerra mateixa. Mai no s'escriuria altra cosa que la història d'aquesta guerra mateixa, encara que s'escrivis la història de la pau i les seves institucions».⁴²⁹

En tercer lloc, el fi de la política seria l'última batalla. I remarcava: «o sigui que l'última batalla suspendria finalment, i sols finalment, l'exercici del poder com a continuació de la guerra».⁴³⁰

Dues hipòtesis sobre el poder, en definitiva. Per un costat, la hipòtesi que creu que el mecanisme de poder és bàsicament repressiu i que es trobava en la filosofia del segle XVIII. Segons aquesta, el poder era un dret originari que es cedia per constituir la sobirania, a partir de la forma del contracte. I assenyalava: «l aquest poder així constituït correria el risc, quan s'excedeix, és a dir, quan sobrepasa els propis termes del contracte, d'esdevenir opressió».⁴³¹ Per l'altre, hi hauria la hipòtesi que anomenava nietzscheana, i que defensava que al fons de les relacions de poder hi havia un enfrontament de forces. En aquest esquema de guerra/repressió, la repressió era un efecte de la relació de dominació, per a Foucault, que considerava: «La repressió no seria altra cosa que la posada en marxa, a l'interior d'aquesta pseudopau que treballa una guerra contínua, d'una relació de força perpètua».⁴³² En aquest esquema, el que era important no era l'oposició entre legítim i il·legítim, com en l'anterior hipòtesi, sinó l'oposició entre lluita i submissió. I apuntava que «sota el poder polític, el que ressona i funciona és essencialment i abans de tot una relació bel·ligerant».⁴³³

⁴²⁸ Ibid., pàg. 64

⁴²⁹ Ibid., pàg. 64

⁴³⁰ Ibid., pàg. 64

⁴³¹ Ibid., pàg. 65

⁴³² Ibid., pàg. 65. Més endavant, especificava que volia utilitzar el principi binari de la guerra, de la lluita i l'enfrontament de forces com a principi i motor de l'exercici i funcionament del poder. I es preguntava: «És exactament de guerra del que cal parlar per a analitzar el funcionament del poder?». Ibid., pàg. 66-67

⁴³³ Ibid., pàg. 66

El pensament jurídic es va construir, en les societats occidentals des de l'edat mitjana, «a petició del poder reial, fou igualment en benefici d'ell, fou per a servir-li d'instrument o de justificació».⁴³⁴ I ho caracteritzava així:

I es tractava del poder reial de dues maneres: o bé per a mostrar en quin bastiment jurídic s'investia el poder reial, com el monarca era efectivament el cos vivent de la sobirania, com el seu poder –si bé absolut– s'adequava exactament a un dret fonamental; o bé, al contrari, per a mostrar com calia limitar aquest poder del sobirà, a quines regles de dret s'havia de sotmetre, segons i a l'interior de quins límits havia d'exercir el seu poder per tal que aquest poder conservés la seva legitimitat. La teoria del dret té essencialment el paper, des de l'edat mitjana, de fixar la legitimitat del poder: el problema major, central, a l'entorn del qual s'organitza tota la teoria del dret és el problema de la sobirania. Dir que el problema la sobirania és el problema central del dret en les societats occidentals, significa que el discurs i la tècnica del dret han tingut essencialment la funció de dissoldre, a l'interior del poder, el fet de la dominació, per posar de manifest al lloc d'aquesta dominació, que es volien reduir o emascarar, dues coses: d'una banda, els drets legítims de la sobirania i, de l'altra, l'obligació legal de l'obediència. El sistema del dret està enterament centrat en el rei, o sigui que ell és finalment l'evicció del fet de la dominació i de les seves conseqüències.⁴³⁵

El que intentava fer Foucault era just el contrari: «fer valer la dominació com un fet, tant en el seu secret com en la seva brutalitat»;⁴³⁶ i també volia demostrar que el dret no era tan sols l'instrument d'aquesta dominació, sinó també fins on i de quina manera posava en acció relacions de dominació. I manifestava:

I per dominació, no vull pas dir el fet massiu d'una dominació global de l'un sobre els altres, o d'un grup sobre un altre, sinó les múltiples formes de dominació que es poden exercir a l'interior de la societat: no, per tant, el rei en la seva posició central, sinó els súbdits en les seves relacions recíproques; no la sobirania en el seu edifici únic, sinó els sotmetiments múltiples que s'esdevenen i funcionen a l'interior del cos social.⁴³⁷

En definitiva, calia analitzar el dret pels mecanismes de sotmetiment que posa en acció, i no pel costat de la legitimitat que estableix, i posar l'accent en el problema de la dominació i el sotmetiment, defensava.⁴³⁸

A l'entrevista «El poder, una bèstia magnífica», Foucault destacava que tradicionalment s'havia considerat que, amb relació al poder, n'hi havia prou amb

⁴³⁴ Ibid., pàg. 71

⁴³⁵ Ibid., pàg. 72

⁴³⁶ Ibid., pàg. 72

⁴³⁷ Ibid., pàg. 73

⁴³⁸ Ibid., pàg. 73

estudiar les formes jurídiques que regien allò que estava permès i allò que estava prohibit per poder analitzar el poder.⁴³⁹ És a dir, el dret, la llei. I ho formulava així:

En realitat, em sembla que el dret que diferencia allò que està permès i allò que està prohibit no és, de fet, res més que un instrument de poder en definitiva bastant inadequat i bastant irreal i abstracte. Que, en concret, les relacions de poder són molt més complexes, i el que vaig intentar analitzar és precisament tot el que és extrajurídic, totes les coaccions extrajurídiques que pesen sobre els individus i travessen el cos social.⁴⁴⁰

O, en altres paraules, el que volia expressar era: «que els mecanismes de poder són molt més amplis que el mer aparell judicial, legal, i que el poder s'exerceix mitjançant procediments de dominació que són molt nombrosos».⁴⁴¹

A l'entrevista amb Droit, Foucault remarcava:

Cal recordar que el poder no és un conjunt de mecanismes de negació, de rebuig o d'exclusió. Però els produeix, efectivament. És probable que fins i tot produeixi els mateixos individus. La individualitat i la identitat individual són productes del poder. Per això en desconfio i m'esforço a desmuntar aquests paranys.⁴⁴²

Morey considerava que el poder, segons Foucault, no en tenia prou d'impedir, excloure o ocultar, sinó que produïa realitat, a través «d'una transformació tècnica dels individus».⁴⁴³ Aquest procés era el que es coneixia com a normalització. I assenyalava:

Normalització és, per descomptat, imperi del que és normal, de la mitjana estadística, de la somnolència dels costums, però també vol anomenar-se així la preeminència de la norma en aquest àmbit, la seva proliferació cancerosa que recobreix i despobla els espais oberts de la llei.⁴⁴⁴

⁴³⁹ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 377. Foucault plantejava en aquesta entrevista que calia tornar a situar les anàlisis polítiques sobre la societat actual amb el teló de fons d'una història real, i no a l'interior d'una teoria coherent (en referència al marxisme), ja que l'intent dels grans sistemes teòrics havia fracassat. La tasca de Foucault, tal com especificava ell mateix, era la següent: «Es tracta, essencialment, d'un treball a partir d'una interrogació política, política en sentit ampli: quines són les relacions de poder que actuen en una societat com la nostra? Poder de la raó sobre la bogeria, era aquest llibre; poder dels metges sobre els malalts, és un llibre que vaig fer sobre la clínica; poder de l'aparell judicial sobre els delinqüents, poder sobre la sexualitat dels individus... Són els llibres que vaig començar a publicar fa poc. En el fons, és l'anàlisi de les relacions de poder en la nostra societat». Ibid., pàg. 377-378

⁴⁴⁰ Ibid., pàg. 378. Foucault posava l'exemple d'un metge psiquiàtric que, en internar un individu, el treu de l'estatus de ciutadà davant de la llei, i, d'aquesta manera, surt del dret. En el procés passa a la inversa, quan l'aparell judicial envia a psiquiatria un criminal per no saber què fer-ne. En preguntar-li al psiquiatra si es tracta d'un individu normal o anormal, se surt del dret. I manifestava: «La pregunta del dret és: ha fet tal o tal cosa, és ell qui l'ha feta, hi havia circumstàncies atenuants, com se'l castigarà? Això és tot. Quan es pregunta: és normal, anormal, tenia pulsions agressives?, el que és jurídic, com veurà, surt del camp jurídic i entra en el camp mèdic. Tots aquests fenòmens són els que m'interessen». Ibid., pàg. 378

⁴⁴¹ Ibid., pàg. 378

⁴⁴² Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 58

⁴⁴³ Morey, M., «Prólogo (2001)», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 299

⁴⁴⁴ Ibid., pàg. 299

Foucault, apuntava Morey, havia establert cinc diferències importants entre l'àmbit de la llei i l'àmbit de la norma.⁴⁴⁵ En primer lloc, la llei era binària – entre legal i il·legal– i, en canvi, la norma tenia un sistema de gradacions. En segon lloc, la llei intervenia només quan es produïa una infracció, mentre que la norma intervenia al llarg de tota la vida. En tercer lloc, la llei intervenia quan una institució se'n feia càrrec, sobretot si es tractava de la institució judicial, i, en canvi, segons Foucault: «la norma es dona en un encavalcament d'institucions, és sempre una multiplicitat la que la fa funcionar».⁴⁴⁶ En quart lloc, la llei, en principi, podia i havia de ser coneguda, mentre que només coneixien la norma aquells qui l'havien establerta a partir d'un saber concret. Finalment, en cinquè lloc, la llei actuava al descobert, mentre que la norma actuava a l'ombra, i mitjançant «normalitzadors competents».⁴⁴⁷

Foucault feia referència, a *La voluntat de saber*, al poder que, a partir del segle XVIII va passar a encarregar-se de la vida dels individus, dels seus cossos vivents.⁴⁴⁸ I, respecte del pas de la llei a la norma, aclaria:

I si és veritat que allò que és jurídic va servir per representar-se, de manera, sens dubte, no exhaustiva, un poder centrat essencialment en l'extracció i la mort ara resulta absolutament heterogeni respecte dels nous procediments de poder que funcionen no ja pel dret sinó per la tècnica, no per la llei sinó per la normalització, no pel càstig sinó pel control, i que s'exerceixen en nivells i formes que depassen l'Estat i els seus aparells.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ Morey concretava que Foucault havia establert aquestes diferències el 8 d'octubre del 1976, a *Radio France*, durant un debat sobre l'expertesa medicolegal. Ibid., pàg. 299

⁴⁴⁶ Ibid., pàg. 299

⁴⁴⁷ Ibid., pàg. 300

⁴⁴⁸ Fa referència al concepte de biopoder, de què parlarem més endavant

⁴⁴⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 118

3.3. El pas al model guerrer o estratègic

*Es tracta, en definitiva, d'orientar-se cap a una concepció del poder que substitueix el privilegi de la llei pel punt de vista de l'objectiu, el privilegi d'allò que està prohibit, pel punt de vista de l'eficàcia tàctica, el privilegi de la sobirania per l'anàlisi d'un camp múltiple i mòbil de relacions de força en què es produeixen efectes globals, però mai totalment estables, de dominació. El model estratègic i no el model del dret.*⁴⁵⁰

Michel Foucault

A l'entrevista «Les relacions de poder penetren en els cossos», Foucault revisava el que havia exposat a l'*Ordre del discurs*.⁴⁵¹ Tal com manifestava, «he proposat una resposta inadequada a una qüestió que crec legítima (l'articulació dels fets del discurs sobre els mecanismes de poder)». ⁴⁵² Aquest text va ser escrit en un moment de transició en què encara acceptava una concepció tradicional del poder, és a dir: «el poder com a mecanisme essencialment jurídic, allò que diu la llei, allò que prohibeix, allò que diu no, amb tota una lletania d'efectes negatius: exclusió, rebuig, barrera, negacions, ocultacions...». ⁴⁵³

En aquell moment, però, venia de l'anàlisi de la bogeria, a *Història de la bogeria*, que era un cas privilegiat. Durant el període clàssic, el poder s'havia exercit sobre la bogeria en la forma de l'exclusió, i posteriorment, va esdevenir-se una gran reacció de rebuig. I aclaria: «De manera que, analitzant aquest fet, he pogut utilitzar sense gaires dificultats una concepció purament negativa del poder que, a partir de cert moment, em va semblar insuficient». ⁴⁵⁴

La relació amb els presoners, a partir dels anys 71-72, va ser el que el va fer adonar que aquesta concepció del poder era insuficient. I ho constatava així:

El cas de la penalitat em va convèncer que l'anàlisi no s'havia de fer, precisament, en termes de dret, sinó en termes de tecnologia, en termes de tàctica i d'estratègia, i és aquesta substitució d'un esquema jurídic i negatiu per un altre de tècnic i estratègic el que he intentat elaborar a *Vigilar i castigar* i fer servir després a la *Història de la sexualitat*. Així que, de bon grat, abandonaria allò que a l'*Ordre del discurs* pot presentar les relacions de poder i el discurs com a mecanismes negatius de rarefacció. ⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Ibid., pàg. 135

⁴⁵¹ Foucault, M., *L'ordre du discours*, Gallimard, París, 2001

⁴⁵² Foucault, M., «Les rapports du pouvoir passent à l'intérieur des corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 228

⁴⁵³ Ibid., pàg. 228-229

⁴⁵⁴ Ibid., pàg. 229

⁴⁵⁵ Ibid., pàg. 229

En la mateixa entrevista, comentava: «he volgut, efectivament, desplaçar l'èmfasi i fer aparèixer mecanismes positius allà on, generalment, es privilegien, sobretot, els mecanismes negatius».⁴⁵⁶

A *Vigilar i castigar*, per exemple, i respecte al cas de la penalitat, Foucault plantejava que, en primer lloc, volia analitzar els mecanismes punitius, no a partir dels seus efectes repressius i sancionadors, sinó dins d'una sèrie d'efectes positius: «Considerar, per tant, el càstig com una funció social complexa».⁴⁵⁷ En segon lloc, volia analitzar els mecanismes punitius com unes tècniques específiques dins de l'àmbit general dels altres procediments del poder, i no només com a «conseqüències de regles del dret o com a indicadors d'estructures socials».⁴⁵⁸ En definitiva, en l'anàlisi dels càstigs, adoptar «la perspectiva de la tàctica política».⁴⁵⁹ En tercer lloc, volia tractar de manera conjunta la història del dret penal i la història de les ciències humanes, buscant una matriu comuna i mirant si totes dues depenen «d'un procés de formació 'epistemologicojurídica'».⁴⁶⁰ O, com plantejava: «situar la tecnologia del poder al principi tant de la humanització de la penalitat com del coneixement de l'home».⁴⁶¹ Finalment, en quart lloc, volia examinar:

[...] si l'entrada de l'ànima en l'escena de la justícia penal, i amb ella la inserció en la pràctica judicial de tot un saber 'científic', no seria l'efecte d'una transformació en la manera en què el cos mateix està investit per les relacions de poder.⁴⁶²

Foucault tenia la intenció d'analitzar els sistemes punitius en un àmbit de funcionament en què sancionar els delictes no era l'únic element. Del que es tractava era de «demostrar que les mesures punitives no són simplement mecanismes 'negatius' que permeten reprimir, impedir, excloure, suprimir, sinó que estan lligats a tota una sèrie d'efectes positius i útils, als quals tenen per missió sostenir».⁴⁶³

A «No al sexe rei», apuntava que creia que aquest tipus d'anàlisi de les relacions de poder s'havia iniciat, efectivament, a *Vigilar i castigar*. Però que ell

⁴⁵⁶ Ibid., pàg. 230

⁴⁵⁷ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 28

⁴⁵⁸ Ibid., pàg. 28

⁴⁵⁹ Ibid., pàg. 28

⁴⁶⁰ Ibid., pàg. 28

⁴⁶¹ Ibid., pàg. 28

⁴⁶² Ibid., pàg. 28

⁴⁶³ Ibid., pàg. 29

preferia pensar que havia sorgit a partir d'esdeveniments i experiències relacionats amb la delinqüència, l'escolaritat, la psiquiatria, a principis del 1968. I que aquests esdeveniments i experiències van cobrar sentit i intensitat a causa «d'aquestes ombres gegantines que van ser el feixisme i l'estalinisme».⁴⁶⁴

A partir d'aquí, Foucault va formular dues preguntes. En primer lloc: «com funciona el poder? En té prou amb prohibir per ser realment efectiu?».⁴⁶⁵ I, en segon lloc, quina direcció segueix: «funciona sempre de dalt a baix i del centre a la perifèria?».⁴⁶⁶

A la mateixa entrevista, especificava que, amb la seva obra, havia trencat amb dues coses. Per un costat, una teoria que defensava:

[...] la idea que, per sota del poder, les seves violències i els seus artificis, seria possible retrobar les coses mateixes en la seva vivacitat primitiva: rere els murs de l'asil, l'espontaneïtat de la bogeria; més enllà del sistema penal, la febre generosa de la delinqüència; per sota de la prohibició sexual, la frescor del desig.⁴⁶⁷

Per l'altre, certa opció esteticomoral, que resumia així: «el poder és dolent, és lleig, és pobre, estèril, monòton, és mort; mentre que allò sobre el que el poder s'exerceix és bo, és ric».⁴⁶⁸

Sostenia que el rebuig i la prohibició constituïen, en general, els límits extrems del poder, més que la seva forma essencial. Allò que caracteritzava les relacions de poder era que eren productives, per sobre de qualsevol altra cosa.⁴⁶⁹

A Occident, considerava, el poder «és allò que millor es mostra i també, per tant, allò que millor s'amaga».⁴⁷⁰ I encara advertia que les relacions de poder «tal vegada es troben entre allò que és més ocult del cos social».⁴⁷¹ Davant d'aquesta situació, proposava quatre coses:

[...] buscar allò que pot haver-hi de més ocult en les relacions de poder; seguir-les fins i tot en les infraestructures econòmiques; seguir-les no solament en les modalitats estatals, sinó també infraestatals o paraestatals; retrobar-les en el seu joc material.⁴⁷²

⁴⁶⁴ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 264

⁴⁶⁵ Ibid., pàg. 264

⁴⁶⁶ Ibid., pàg. 264

⁴⁶⁷ Ibid., pàg. 264-265

⁴⁶⁸ Ibid., pàg. 265

⁴⁶⁹ Ibid., pàg. 263

⁴⁷⁰ Ibid., pàg. 263

⁴⁷¹ Ibid., pàg. 264

⁴⁷² Ibid., pàg. 264

A «Els intel·lectuals i el poder», Foucault es preguntava: «Aquesta dificultat, aquest torbament per trobar les formes de lluita adequades, no prové del fet que encara ignorem què és el poder?». ⁴⁷³ Havíem hagut d'esperar fins al segle XIX per saber què era l'explotació, i, potser no sabíem encara què era el poder. I sostenia: «Marx i Freud potser no són suficients per ajudar-nos a conèixer això tan enigmàtic, a la vegada visible i invisible, present i ocult, inserit a tot arreu, que s'anomena el poder». ⁴⁷⁴

Les teories de l'estat i l'anàlisi tradicional dels aparells de l'estat no aconseguien explicar l'exercici i el funcionament del poder totalment. La resposta a la pregunta «qui exerceix el poder?» ⁴⁷⁵ continuava essent la gran desconeguda. I indicava: «Actualment, sabem aproximadament qui explota, cap a on va el benefici, per quines mans passa i on es torna a invertir, mentre que el poder...». ⁴⁷⁶ Calia, segons ell, revisar i analitzar les nocions com ara 'classe dirigent', 'dominar', 'dirigir', 'governar', etc. Igualment, considerava que «caldria saber fins on s'exerceix el poder, per mitjà de quins relleus i fins a quines instàncies, sovint ínfimes, de jerarquia, control, vigilància, prohibicions, coaccions». ⁴⁷⁷ I constatava:

A tot arreu on hi ha poder, el poder s'exerceix. Ningú, parlant amb propietat, n'és el titular; i, malgrat tot, s'exerceix en determinada direcció, amb uns en un costat i els altres en un altre; no sabem qui el té exactament, però sabem qui no el té. ⁴⁷⁸

A l'entrevista «L'ull del poder», Foucault feia ressaltar com, en determinats discursos polítics, es feia servir molt el vocabulari de les relacions de força, sobretot el terme 'lluita'. Però el problema apareixia a l'hora de treure'n conseqüències o de plantejar què hi havia sota aquest vocabulari. I ho caracteritzava així:

Em sembla, només, que la pura i simple afirmació d'una 'lluita' no pot servir d'explicació primera i última de les anàlisis de les relacions de poder. Aquest tema de la lluita només és operatiu si s'estableix concretament, i respecte a cada cas, qui està en lluita, a propòsit de què, com es desenvolupa la lluita, on, amb quins instruments i amb quina racionalitat. En altres termes, si es pren seriosament l'afirmació que la lluita és al bell mig de les relacions de poder, cal

⁴⁷³ Foucault, M., «Les intellectuels et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 312

⁴⁷⁴ Ibid., pàg. 312

⁴⁷⁵ Ibid., pàg. 312

⁴⁷⁶ Ibid., pàg. 312-313

⁴⁷⁷ Ibid., pàg. 313

⁴⁷⁸ Ibid., pàg. 313

tenir present que amb la valenta i vella 'lògica' de la contradicció no n'hi ha prou, per desembullar els processos reals.⁴⁷⁹

A *La voluntat de saber*, formulava de la manera següent cap a on s'havia d'orientar l'anàlisi del poder:

Es tracta, en definitiva, d'orientar-se cap a una concepció del poder que substitueix el privilegi de la llei pel punt de vista de l'objectiu, el privilegi d'allò que està prohibit, pel punt de vista de l'eficàcia tàctica, el privilegi de la sobirania per l'anàlisi d'un camp múltiple i mòbil de relacions de força on es produeixen efectes globals, però mai totalment estables, de dominació. El model estratègic i no el model del dret. I això no per opció especulativa o preferència teòrica, sinó perquè un dels trets fonamentals de les societats occidentals consisteix, en efecte, en el fet que les relacions de força, que durant molt temps havien trobat en la guerra, en totes les formes de guerra, la seva expressió principal, s'habilitin a poc a poc en l'ordre del poder polític.⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 206

⁴⁸⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 135

4.- Un nou model de poder

*De fet, la impressió que el poder trontolla és falsa, perquè
pot replegar-se, desplaçar-se, ocupar un altre lloc...
i la batalla continua.⁴⁸¹*

Michel Foucault

A *Cal defensar la societat*, Foucault proposava cinc precaucions de mètode a l'hora de tractar la qüestió del poder. En primer lloc, no es tractava d'analitzar les formes del poder en el seu centre, aquelles reglades i legítimes, sinó que es tractava:

[...] de copsar el poder en els seus extrems, en els seus últims lineaments, on esdevé capil·lar, és a dir: agafar el poder en les seves formes i institucions més regionals, més locals, sobretot on aquest poder –desbordant les regles del dret que l'organitzen i el delimiten– es perllonga per consegüent més enllà d'aquestes regles, s'investeix d'unes institucions, es consolida en unes tècniques i es dona instruments d'intervenció materials, eventualment inclús violents.⁴⁸²

En segon lloc, proposava no fer una anàlisi del poder des de la cara interna, al pla de la intenció o la decisió. I especificava: «no plantejar la qüestió (a parer meu laberíntica i sense sortida) que consisteix a dir: aleshores, qui té el poder?». ⁴⁸³ S'havia d'analitzar el poder per la seva cara externa, des d'on la seva intenció s'investia dins de les pràctiques reals i efectives; on es relacionava directament amb el seu objecte, o camp d'aplicació; on s'implantava i produïa efectes reals. En definitiva, la qüestió era plantejar:

[...] com és que les coses passen al mateix temps, a nivell, a ras del procediment de sotmetiment, o en aquests processos continus i ininterromputs que sotmeten els cossos, dirigeixen els gestos, regeixen els comportaments. [...] Com, de mica en mica, progressivament, realment, materialment es constitueixen els súbdits, el súbdit, a partir de la multiplicitat dels cossos, les forces, les energies, les matèries, els desitjos, els pensaments, etcètera.⁴⁸⁴

I remarcava més endavant: «en lloc de plantejar aquest problema de l'ànima central, jo crec que caldria intentar –és el que vaig intentar fer– estudiar

⁴⁸¹ Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 755

⁴⁸² Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 73-74. I Foucault aclaria que, per exemple, en lloc d'analitzar com i on es funda el poder punitiu en la sobirania, calia analitzar com el càstig, el poder de castigar «es consolidaven en un cert nombre d'institucions locals, regionals, materials, tant si es tractava del suplici com si es tractava de la presó, i això en el món alhora institucional, físic, reglamentari i violent dels aparells efectius del càstig». Ibid., pàg. 74

⁴⁸³ Ibid., pàg. 74

⁴⁸⁴ Ibid., pàg. 74

els cossos perifèrics i múltiples, aquests cossos constituïts, pels efectes de poder, com a subjectes».⁴⁸⁵

En tercer lloc, no s'havia de considerar el poder «com un fenomen de dominació massiu i homogeni».⁴⁸⁶ Calia considerar que el poder, «tret que se'l consideri des de molt amunt i des de molt lluny»,⁴⁸⁷ no es reparteix entre qui el té i qui no el té, entre qui el posseeix i qui el pateix, sinó que s'havia de considerar com allò que funciona en cadena, que circula. I destacava:

No està mai localitzat aquí o allà, no està mai en mans d'alguns, no s'apropia mai com una riquesa o un bé. El poder funciona. El poder s'exerceix en xarxa i, en aquesta xarxa, els individus no només hi circulen, sinó que estan sempre en situació de sofrir i també d'exercir aquest poder. No són mai el blanc inert i consentint del poder, en són sempre els relleus. Altrament dit: el poder transita pels individus, no s'aplica pas en ells.⁴⁸⁸

I l'individu no s'havia de concebre com un nucli primitiu, com una «matèria múltiple i inerta sobre la qual s'aplicaria, contra la qual colpejaria el poder, que sotmetria els individus o els rompria».⁴⁸⁹ Un dels primers efectes del poder és fer «que un cos, uns gestos, uns discursos, uns desitjos s'identifiquin i constitueixin com a individus».⁴⁹⁰ I manifestava: «l'individu no és l'interlocutor del poder; n'és, crec, un dels efectes primers. L'individu és un efecte del poder i és al mateix temps, en la mateixa mesura que n'és un efecte, el relleu: el poder transita per l'individu que ha constituït».⁴⁹¹

En quart lloc, no hi ha una distribució democràtica del poder sobre els cossos, sinó que «transita o transhuma pel nostre cos».⁴⁹² I proposava fer-ne una anàlisi ascendent: veure com els mecanismes infinitesimals de poder –que tenen tecnologia pròpia– «van ser i són encara investits, colonitzats, utilitzats, modificats, transformats, desplaçats, estesos, etc., per uns mecanismes cada cop més generals i unes formes de dominació global».⁴⁹³ Volia demostrar com, als nivells més baixos, hi funcionen les tècniques i els procediments de poder, i com aquests es desplacen, s'estenen i es modifiquen i com són annexats a

⁴⁸⁵ Ibid., pàg. 75

⁴⁸⁶ Ibid., pàg. 75

⁴⁸⁷ Ibid., pàg. 75

⁴⁸⁸ Ibid., pàg. 75-76

⁴⁸⁹ Ibid., pàg. 76

⁴⁹⁰ Ibid., pàg. 76

⁴⁹¹ Ibid., pàg. 76

⁴⁹² Ibid., pàg. 76

⁴⁹³ Ibid., pàg. 77

fenòmens globals. Foucault posava l'exemple de la bogeria i el de la sexualitat, per mostrar que l'anàlisi que defensava sobre que calia desfer-se del boig, ja que era inútil per a la producció industrial, era fàcil i que calia fer l'anàlisi inversa:

[...] és a dir, veure com històricament, partint de baix, els mecanismes de control van poder entrar en joc quant a l'exclusió de la follia, a la repressió, a la prohibició de la sexualitat; com, en el nivell efectiu de la família, de l'entorn immediat, de les cèl·lules, o en els nivells més baixos de la societat, aquests fenòmens –de repressió o d'exclusió–, van tenir els seus instruments, la seva lògica, van respondre a unes quantes necessitats; mostrar quins van ser els agents, i buscar aquests agents no pas del costat de la burgesia en general, sinó dels agents reals, que podien ser l'entorn immediat, la família, els pares, els metges, els graus més baixos de la policia, etc.; i com aquests mecanismes de poder, en un moment donat, en una conjuntura precisa i mitjançant un cert nombre de transformacions, van començar a tornar-se econòmicament profitosos i políticament útils.⁴⁹⁴

D'aquesta manera, volia mostrar que la burgesia va aprofitar-se, a partir d'un cert moment, de les tècniques i els procediments de l'exclusió –els mecanismes d'exclusió de la bogeria i els de vigilància de la sexualitat infantil, per exemple–, perquè aportaven uns certs guanys econòmics i una certa utilitat política. I, com a conseqüència, els mecanismes globals i, finalment, el sistema de l'estat, va colonitzar aquests procediments i els va mantenir. Foucault manifestava que la burgesia «no s'interessa pels folls, sinó pel poder que exerceix sobre els folls; no s'interessa pas per la sexualitat infantil, sinó pel sistema de poder que controla la sexualitat infantil».⁴⁹⁵

Finalment, en cinquè lloc, creia que no es formaven ideologies a la base de les xarxes del poder. I especificava:

Són instruments efectius de formació i de cúmul de saber, són mètodes d'observació, tècniques d'enregistrament, procediments d'investigació i de recerca, són aparells de verificació. O sigui que el poder, quan s'exerceix en els seus mecanismes fins, no pot fer-ho sense la formació, l'organització i la posada en circulació d'un saber o, més aviat, d'aparells de saber que no són acompanyaments o edificis ideològics.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Ibid., pàg. 78

⁴⁹⁵ Ibid., pàg. 79

⁴⁹⁶ Ibid., pàg. 80

4.1. Microfísica del poder

*Es tracta, d'alguna manera,
d'una microfísica del poder [...].*⁴⁹⁷
Michel Foucault

El 1973, al curs *El poder psiquiàtric*, Foucault havia presentat l'objectiu d'aquell curs en els termes següents, fent referència a l'exemple de la pràctica psiquiàtrica:

[...] en lloc de parlar de violència, m'estimaria més parlar de microfísica del poder; en lloc de parlar d'institució, preferiria tractar de veure quines són les tàctiques posades en acció, en aquestes pràctiques que s'enfronten; en lloc de parlar de model familiar o d'aparell de l'Estat, voldria intentar veure l'estratègia d'aquestes relacions de poder i aquests enfrontaments que es despleguen en la pràctica psiquiàtrica.⁴⁹⁸

I encara constatava:

Vostès em diran que està molt bé haver substituït violència per microfísica del poder, institució per tàctica, model familiar per estratègia, però, he avançat? He evitat termes que permetien introduir el vocabulari psicosociològic en totes aquestes anàlisis, i ara estic davant d'un vocabulari pseudomilitar que no ha de gaudir de gaire millor fama. Però intentarem veure què s'hi pot fer.⁴⁹⁹

Finalment, l'any 1975, Foucault va exposar, a *Vigilar i castigar*, les característiques d'una microfísica del poder:

Es tracta, d'alguna manera, d'una microfísica del poder que els aparells i les institucions posen en joc, però el camp de validesa de la qual se situa, en certa manera, entre aquests grans funcionaments i els mateixos cossos en la seva materialitat i les seves forces.⁵⁰⁰

Aquestes característiques ja apuntaven a aquelles amb què 'definiria' el poder un any més tard, a *La voluntat de saber*.

En primer lloc, el poder que s'exercia en aquesta microfísica havia de ser estudiat no «com una propietat, sinó com una estratègia».⁵⁰¹

En segon lloc, els efectes de dominació havien de ser atribuïts a unes tàctiques, tècniques, maniobres i funcionaments, i no a una 'apropiació'.⁵⁰²

⁴⁹⁷ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 31

⁴⁹⁸ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, Gallimard/Seuil, París, 2003, pàg. 18

⁴⁹⁹ Ibid., pàg. 18

⁵⁰⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 31

⁵⁰¹ Ibid., pàg. 31. A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», remarcava que quan parlava d'estratègia es prenia el terme amb seriositat: «perquè una certa relació de forces pugui no només mantenir-se, sinó també accentuar-se, estabilitzar-se, guanyar en extensió, és necessari que existeixi una maniobra». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 309

⁵⁰² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 31

En tercer lloc, sempre calia desxifrar, en el poder, «una xarxa de relacions sempre tenses, sempre en activitat»,⁵⁰³ i no tant un privilegi que es podia mantenir.

En quart lloc, al poder se li havia de donar com a model «la batalla perpètua, més que el contracte que opera una cessió o la conquesta que s'apodera d'un territori».⁵⁰⁴ En definitiva, considerava que aquest poder, més que posseir-se, s'exercia, i que no es tractava d'un privilegi que la classe dominant podia conservar o adquirir, «sinó l'efecte de conjunt de les seves posicions estratègiques: efecte que manifesta i a vegades acompanya la posició d'aquells que són dominats».⁵⁰⁵

En cinquè lloc, aquest poder no s'aplicava sobre aquells que no en tenien, només sota la forma d'obligació o prohibició, sinó que: «els envaeix, passa per ells i a través d'ells; es recolza sobre d'ells, així com ells mateixos, en la seva lluita contra aquest poder, es recolzen a la vegada en les preses que exerceix sobre ells».⁵⁰⁶

En sisè lloc, les relacions de poder «descendeixen profundament en l'espessor de la societat»,⁵⁰⁷ i no es localitzaven només en la relació entre els ciutadans i l'estat, o entre les classes.

En setè lloc, les relacions de poder no es limitaven a reproduir la forma de la llei o del govern a l'àmbit individual, dels cossos i dels gestos i comportaments. Malgrat que existís una certa continuïtat, no hi havia ni analogia ni homologia entre aquestes formes, ja que tenien mecanismes i modalitats específiques.⁵⁰⁸

Finalment, les relacions de poder no són unívokes, sinó que «defineixen punts d'enfrontament innombrables, focus d'inestabilitat, cadascun dels quals comporta uns riscos de conflicte, de lluites i d'inversió, almenys transitòria, de les relacions de forces».⁵⁰⁹ I constatava:

L'esfondrament d'aquests 'micropoders' no obeeix, doncs, a la llei del tot o res; no s'obté d'una vegada i per totes per un nou control dels aparells ni per un nou funcionament o una destrucció de les institucions; en canvi, cap dels seus

⁵⁰³ Ibid., pàg. 31

⁵⁰⁴ Ibid., pàg. 31

⁵⁰⁵ Ibid., pàg. 31

⁵⁰⁶ Ibid., pàg. 31-32

⁵⁰⁷ Ibid., pàg. 32

⁵⁰⁸ Ibid., pàg. 32

⁵⁰⁹ Ibid., pàg. 32

episodis localitzats pot inscriure's en la història si no és pels efectes que indueix sobre tota la xarxa en la qual està pres.⁵¹⁰

4.2. Una definició de poder?

*Cal ser nominalista, sens dubte:
el poder no és una institució, i no és una estructura,
no és una certa potència de què alguns estarien dotats:
és el nom que es presta a una situació estratègica complexa
en una societat donada.⁵¹¹*
Michel Foucault

Va ser al primer volum de la *Història de la sexualitat* on Foucault va fer, per primer cop, alguna cosa semblant a una definició del poder. A «Les relacions de poder penetren els cossos», especificava que, a *La voluntat de saber*, havia volgut fer una reelaboració de la teoria del poder i ho formulava així: «No estic segur que el sol plaer d'escriure sobre la sexualitat fos motiu suficient per començar aquesta sèrie de sis volums (almenys), si no em sentís empès per la necessitat de replantejar una mica aquesta qüestió del poder».⁵¹²

I a l'entrevista «Precisions sobre el poder. Respostes a algunes crítiques», manifestava que, al primer volum de la *Història de la sexualitat*:

[...] havia intentat indicar com haurien de dur-se a terme les anàlisis del poder, en quin sentit podien orientar-se, i totes aquestes indicacions giraven al voltant del tema del poder com a sèrie de relacions complexes, difícils, no funcionalitzades mai i que, en cert sentit, no funcionen mai. El poder no és omnipotent, omniscient, al contrari! Si les relacions de poder han produït formes d'investigació, anàlisis dels models de saber, és precisament perquè el poder no era omniscient, sinó cec, i perquè estava en un carreró sense sortida. Si hem constatat el desenvolupament de tantes relacions de poder, de tants sistemes de control, de tantes formes de vigilància, és precisament perquè el poder seguia essent impotent.⁵¹³

A *La voluntat de saber*, Foucault començava plantejant què no entenia per poder:

Per poder no vull dir 'el Poder', com a conjunt d'institucions i aparells que garanteixen la subjecció dels ciutadans en un Estat determinat. Tampoc entenc un mode de subjecció que, per oposició a la violència, tindria la forma de la regla.

⁵¹⁰ Ibid., pàg. 32

⁵¹¹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 123

⁵¹² Foucault, M., «Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 231

⁵¹³ Foucault, M., «Précisions sur le pouvoir. Réponses à certaines critiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 629

Finalment, no entenc per poder un sistema general de dominació exercida per un element o un grup sobre un altre, i els efectes dels quals, a mercè de successives derivacions, travessen el cos social sencer.⁵¹⁴

Feta aquesta puntualització, Foucault defensava que per poder s'havia de comprendre, en primer lloc, «la multiplicitat de les relacions de força que són immanents del domini en què s'exerceixen, i que són constitutives de la seva organització»;⁵¹⁵ en segon lloc, «el joc que per mitjà de lluites i enfrontaments incessants les transforma, les reforça i les inverteix»;⁵¹⁶ en tercer lloc, «els suports que aquestes relacions de força troben les unes en les altres, de manera que formen cadena o sistema, o, al contrari, les contradiccions que aïllen les unes de les altres»;⁵¹⁷ i, finalment, en quart lloc, «les estratègies en què són efectives, i el dibuix general o la cristal·lització institucional de les quals pren la forma en els aparells estatals, en la formulació de la llei, en les hegemònies socials».⁵¹⁸

Foucault considerava que no existeix un focus central i únic de sobirania des del qual irradien formes derivades com a condició de possibilitat del poder. Al contrari, aclaria: «És la base mòbil de les relacions de forces que indueixen sense parar, per la seva desigualtat, estats de poder, però sempre locals i inestables».⁵¹⁹ Això comporta l'omnipresència del poder, ja que «es produeix a cada instant, en tots els punts, o més aviat en tota relació d'un punt a un altre. El poder és a tot arreu; [...] ve de tot arreu».⁵²⁰ En definitiva, especificava: «Cal ser nominalista, sens dubte: el poder no és una institució, i no és una estructura, no és una certa potència de què alguns estarien dotats: és el nom que es presta a una situació estratègica complexa en una societat donada».⁵²¹

Al curs *El poder psiquiàtric*, manifestava, respecte del poder:

[...] el poder no és mai allò que algú té, ni tampoc allò que emana d'algú. El poder no pertany ni a una persona ni, a part d'això, a un grup; només hi ha poder perquè hi ha dispersió, relleus, xarxes, suports recíprocs diferències de potencial, desfasaments, etcètera.⁵²²

⁵¹⁴ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 121

⁵¹⁵ Ibid., pàg. 121-122. Més endavant, Foucault precisava: «És dins d'aquest camp de les relacions de força que s'han d'intentar analitzar els mecanismes del poder. Així s'escaparà del sistema Sobirà-Llei que tant de temps fascinà el pensament polític». Ibid., pàg. 128

⁵¹⁶ Ibid., pàg. 122

⁵¹⁷ Ibid., pàg. 122

⁵¹⁸ Ibid., pàg. 122

⁵¹⁹ Ibid., pàg. 122

⁵²⁰ Ibid., pàg. 122

⁵²¹ Ibid., pàg. 123

⁵²² Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 6

Foucault plantejava cinc proposicions sobre el poder, a *La voluntat de saber*. En primer lloc, el poder no és quelcom que es comparteixi, s'adquireixi o s'arrabassi, no és quelcom que es pugui mantenir o deixar escapar, sinó que «el poder s'exerceix a partir d'innombrables punts, i en el joc de relacions no igualitàries i mòbils».⁵²³

En segon lloc, les relacions de poder no són exteriors en relació amb altres tipus de relacions (econòmiques, de coneixement, sexuals), sinó que hi són immanents. Les relacions de poder:

[...] són els efectes immediats de les particions, desigualtats i desequilibris que s'hi produeixen, i, recíprocament, són les condicions internes de tals diferenciacions; les relacions de poder no es troben en posició de superestructura, amb un simple paper de prohibició o reconducció; duen a terme, allà on actuen, un paper directament productor.⁵²⁴

En tercer lloc, el poder ve de baix,⁵²⁵ la qual cosa comporta que, en el principi de les relacions de poder, no hi hagi «una oposició binària i global entre dominadors i dominats, i aquesta dualitat repercuteix de dalt a baix i en grups cada vegada més restringits, fins a les profunditats del cos social».⁵²⁶ I ho formulava així:

Més aviat cal suposar que les relacions de força múltiples que es formen i actuen en els aparells de producció, les famílies, els grups restringits, les institucions, serveixen de suport a amplis efectes d'escissió que recorren el conjunt del cos social. Aquests efectes formen llavors una línia de força general que travessa els enfrontaments locals i els vincula; per descomptat, a canvi, procedeixen a la distribució, alineació, homogeneïtzació, arranament de sèrie, establiment de convergència sobre ells. Les grans dominacions són els efectes hegemònics que se sostenen contínuament per la intensitat de tots aquests enfrontaments.⁵²⁷

En quart lloc, sostenia que les relacions de poder són, a la vegada, «intencionals i no subjectives».⁵²⁸ Les relacions de poder són intel·ligibles perquè «són travessades de punta a punta per un càlcul: no hi ha poder que no

⁵²³ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 123

⁵²⁴ Ibid., pàg. 124

⁵²⁵ Foucault, a l'entrevista «L'intel·lectual i els poders», especificava, amb relació a aquesta expressió: «Un dia vaig utilitzar la fórmula 'el poder ve de baix'. La vaig explicar immediatament però, és clar, com sempre passa en aquests casos, algú retalla l'explicació. Que llavors es converteix en això: 'El poder és una malaltia roïna; no s'ha de creure que puja al cap, sinó que, en realitat, comença a trepar des de la planta dels peus'. Evidentment, no és el que volia dir». Foucault, M., «L'intellectuel et les pouvoirs», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 751

⁵²⁶ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 124

⁵²⁷ Ibid., pàg. 124

⁵²⁸ Ibid., pàg. 124

s'exerceixi sense una sèrie de mires i objectius». ⁵²⁹ Però, igualment, això no sorgeix de la decisió o opció d'un subjecte individual. I aclaria:

[...] no busquem l'estat major que governa la seva racionalitat; ni la casta que governa, ni els grups que controlen els aparells de l'Estat, ni els que prenen les decisions econòmiques més importants administren el conjunt de la xarxa de poder que funciona en una societat (i que la fa funcionar); la racionalitat del poder és la de les tàctiques, sovint molt explícites al nivell en què s'inscriuen –cinisme local del poder– que, encadenant-se unes amb altres, sol·licitant-se mútuament i propagant-se, trobant en altres llocs els seus suports i la seva condició, dibuixen finalment dispositius de conjunt; aquí la lògica és encara perfectament clara, les mires desxifrables, i, malgrat tot, passa que no hi ha ningú per concebre-les i molts pocs per formular-les: un caràcter implícit de les grans estratègies anònimes, gairebé mudes, que coordinen tàctiques loquaces els 'inventors' o responsables de les quals estant, sovint, mancats d'hipocresia. ⁵³⁰

4.3. La resistència

*Per resistir, [la resistència] cal que sigui com el poder.
Tan inventiva, tan mòbil, tan productiva com ell.
Que, com ell, s'organitzi, es coaguli i se cimenti.
Que, com ell, vagi de baix a dalt
i que es distribueixi estratègicament.* ⁵³¹

Michel Foucault

A l'entrevista «El subjecte i el poder», Foucault proposava analitzar les relacions de poder a partir de la confrontació d'estratègies, a partir de les formes de resistència com a mode d'investigació sobre el poder. O, fent servir una altra metàfora, «utilitzar aquesta resistència com un catalitzador químic que permet posar de manifest les relacions de poder, veure on s'inscriuen, descobrir-ne els punts d'aplicació i els mètodes que fan servir». ⁵³²

Per poder explicar les característiques de les resistències, Foucault agafava una sèrie d'oposicions que s'havien desenvolupat durant els últims anys: contra el poder dels homes sobre les dones, contra el poder dels pares sobre els fills, de la psiquiatria sobre els malalts mentals i, finalment, de la medicina sobre

⁵²⁹ Ibid., pàg. 125

⁵³⁰ Ibid., pàg. 125

⁵³¹ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 267

⁵³² Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 225. Així, per exemple, per entendre què passava en el camp de l'alienació mental, calia veure què entenia la societat per 'ser sensible', o calia entendre la il·legalitat per poder entendre què era la legalitat. I Foucault apuntava: «Quant a les relacions de poder, per entendre en què consisteixen, potser haurem d'analitzar les formes de resistència i els esforços duts a terme per intentar dissociar aquestes relacions». Ibid., pàg. 226

la població. Aquestes lluites tenien diferents trets en comú. En primer lloc, es tractava de lluites transversals, no limitades a un país o a una regió concreta. En segon lloc, l'objectiu d'aquestes lluites era el poder mateix, i ho il·lustrava així: «Per exemple, el retret que es fa a la professió mèdica no és, d'entrada, perquè és una empresa amb ànim de lucre, sinó perquè exerceix un poder incontrolat sobre els cossos, la salut de les persones, les seves vides i les seves morts».⁵³³ En tercer lloc, es tractava de lluites immediates, ja que, per una banda, s'oposaven contra les instàncies de poder més properes, contra l'enemic immediat, i, d'altra banda, perquè no tenien en compte que en cap futur s'hi pogués trobar una solució, no oferien promeses d'alliberament, de revolució o de fi de la lluita de classes.

Però Foucault volia destacar tres característiques més específiques i originals, de les resistències, a part de les explicades més amunt. En quart lloc, doncs, qüestionaven l'estatus de l'individu, reclamant el seu dret a ser diferents, a ser veritablement individuals, i atacaven, d'altra banda, «tot allò que pugui aïllar l'individu, apartar-lo dels altres, dividir la vida comunitària, obligar-lo a tancar-se en si mateix, i lligar-lo a la seva pròpia identitat».⁵³⁴ En cinquè lloc, lluitaven contra els privilegis del coneixement –contra la competència, la qualificació–, però també s'oposaven «al misteri, la distorsió i la mistificació de les representacions que s'imposen a la gent».⁵³⁵ I especificava:

No hi ha gens de 'cientificisme' en això (és a dir, cap creença dogmàtica en el valor del coneixement científic), però tampoc no hi ha un rebuig escèptic o relativista de tota veritat testificada. El que es qüestiona és el mode en què circula i funciona el coneixement, la seva relació amb el poder. En definitiva, el règim de saber.⁵³⁶

Finalment, en sisè lloc, indicava que, actualment, totes les lluites giraven al voltant de la mateixa pregunta: qui som? I sostenia:

Són un rebuig a aquestes abstraccions, un rebuig a la violència exercida per l'Estat econòmic i ideològic que ignora qui som individualment, i també un rebuig a la inquisició científica o administrativa que determina la nostra identitat. En resum, l'objectiu principal d'aquestes lluites no és tant atacar tal o tal institució de poder, o grup, o classe, o elit, sinó atacar una tècnica particular, una forma de poder.⁵³⁷

⁵³³ Ibid., pàg. 226

⁵³⁴ Ibid., pàg. 227

⁵³⁵ Ibid., pàg. 227

⁵³⁶ Ibid., pàg. 227

⁵³⁷ Ibid., pàg. 227

A l'entrevista «Poder i saber», Foucault comentava que les relacions de poder, com a relacions de força o enfrontament, eren sempre reversibles. I aclaria:

No hi ha relacions de poder que triomfin completament i la dominació de les quals sigui ineludible. Moltes vegades es va dir –els crítics m'han fet aquest retret– que jo, en posar el poder pertot arreu, excloc qualsevol possibilitat de resistència. Però és tot el contrari!⁵³⁸

I, una mica més endavant, ho caracteritzava així:

Vull dir que les relacions de poder susciten necessàriament, exigeixen a cada instant, obren la possibilitat d'una resistència, i perquè hi ha possibilitat de resistència i resistència real, el poder de qui domina tracta de mantenir-se amb molta més força, amb molta més astúcia com més gran és aquesta resistència. De manera que allò que tracto de posar de manifest és la lluita perpètua i multiforme, més que la dominació lúgubre i estable d'un aparell uniformador. Estem en lluita pertot arreu [...], i a cada instant passem de la revolta a la dominació i de la dominació a la revolta, i és tota aquesta agitació perpètua el que volia treure a la llum.⁵³⁹

Efectivament, en cinquè i últim lloc, Foucault defensava, a *La voluntat de saber*, que «on hi ha poder hi ha resistència, i no obstant, o millor: per això mateix, aquesta resistència no està mai en posició d'exterioritat respecte del poder».⁵⁴⁰ Les relacions de poder existien només gràcies a la funció d'una multiplicitat de punts de resistència. I especificava: «aquests punts duen a terme, en les relacions de poder, el paper de l'adversari, de blanc, de suport, de possibilitat d'una captura».⁵⁴¹ Els punts de la resistència tenien presència a tot arreu dins d'una xarxa de poder. I posava de manifest:

No existeix, doncs, amb relació al poder, un lloc de gran Rebuig –ànima de la revolta, focus de totes les rebel·lions, llei pura del revolucionari. Però les resistències són casos especials: possibles, necessàries, improbables, espontànies, salvatges, solitàries, concertades, rastres, violentes, irreconciliables, ràpides per a la transacció, interessades o sacrificades; per definició, no poden existir sinó en el camp estratègic de les relacions de poder.⁵⁴²

Això no significava, advertia, que els punts de resistència fossin només la contrapartida de les relacions de poder, o «la petjada buida, que formen un revés de la dominació essencial, finalment sempre passiva, condemnada a la indefinida derrota».⁵⁴³ Tampoc no eren «engany o promesa necessàriament

⁵³⁸ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 407

⁵³⁹ Ibid., pàg. 407

⁵⁴⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 125-126

⁵⁴¹ Ibid., pàg. 126

⁵⁴² Ibid., pàg. 126

⁵⁴³ Ibid., pàg. 126

decebuda».⁵⁴⁴ Són «l'irreductible enfrontament»,⁵⁴⁵ són l'altre terme de les relacions de poder, destacava.

Les resistències també tenien una distribució irregular i es trobaven «disseminades amb més o menys densitat en el temps i l'espai».⁵⁴⁶ Els punts o focus de resistència podien afectar un grup d'individus, podien encendre punts del cos o comportaments o moments de la vida. En definitiva, remarcava:

Grans ruptures radicals, particions binàries i massives? De vegades. Però més sovint ens enfrontem a punts de resistència mòbils i transitoris, que introdueixen en una societat línies divisòries que es desplacen trencant unitats i suscitant reagrupaments, travessant els mateixos individus, tallant-los i remodelant-los, traçant-hi, en el seu cos i en la seva ànima, regions irreductibles.⁵⁴⁷

Les resistències funcionaven de la mateixa manera que la xarxa de relacions de poder, que «construeix un espès teixit que travessa els aparells i les institucions sense localitzar-s'hi exactament».⁵⁴⁸ La xarxa de resistències també «travessa les estratificacions socials i les unitats individuals».⁵⁴⁹ I sostenia: «I és, sens dubte, la codificació estratègica d'aquests punts de resistència allò que fa possible una revolució, una mica com l'Estat reposa sobre la integració institucional de les relacions de poder».⁵⁵⁰

A l'entrevista «No al sexe rei», Henry-Levi formulava a Foucault, amb relació a l'afirmació que on hi ha poder hi ha resistència, la pregunta següent: «No està tornant a aquesta mateixa naturalesa que abans volia descartar?».⁵⁵¹

⁵⁴⁴ Ibid., pàg. 127

⁵⁴⁵ Ibid., pàg. 127

⁵⁴⁶ Ibid., pàg. 127

⁵⁴⁷ Ibid., pàg. 127

⁵⁴⁸ Ibid., pàg. 127

⁵⁴⁹ Ibid., pàg. 127

⁵⁵⁰ Ibid., pàg. 127. Fontana i Bertani consideraven que, de la mateixa manera que el poder no es desenvolupava ni s'exercia segons les formes del dret i la llei, sinó que es prenien o s'intercanviava, si no es constituïa a partir d'una voluntat ni tenia el seu origen en l'estat, si no es podia deduir a través d'una categoria jurídicopolítica com la de sobirania, aleshores, la resistència, tampoc. La resistència, constataven, «desborda els límits del marc jurídic del que, des del segle XVII, s'anomena 'dret a resistència': no es funda gràcies a la sobirania d'un subjecte previ». Fontana, A., Bertani, M., «Situació del curs», a: Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 341. I sostenien: «Poder i resistències s'afronten, amb tàctiques canviants, mòbils, múltiples, en un camp de relacions de força la lògica de les quals és menys aquella, reglada i codificada, del dret i la sobirania, que aquella, estratègica i bel·licosa, de les lluites. La relació entre poder i resistència, està menys en la forma jurídica de la sobirania que en aquella, estratègica, de la lluita». Ibid., pàg. 239

⁵⁵¹ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 267

Amb aquesta naturalesa, Henry-Levi feia referència a la dicotomia que podria resumir-se en la idea que sota les llambordes s'hi amaga sempre la platja.⁵⁵²

Segons Foucault, això no era així, perquè aquesta resistència no era una substància: «No és anterior al poder a què s'oposa. Li és coextensiva i rigorosament contemporània».⁵⁵³ I evidenciava que no podria resistir, si no fos més que aquesta idea de sota les llambordes...: «Per resistir cal que sigui com el poder. Tan inventiva, tan mòbil, tan productiva com ell. Que, com ell, s'organitzi, es coaguli i se cimenti. Que, com ell, vagi de baix a dalt i que es distribueixi estratègicament».⁵⁵⁴

Henry-Levi insistia a defensar que aquesta sentència, que on hi ha poder hi ha resistència, era gairebé una tautologia. I Foucault responia:

Jo no contraposo una substància de la resistència a una substància del poder. Dic simplement que, des del moment mateix en què hi ha una relació de poder, hi ha una possibilitat de resistència. No ens veiem mai atrapats pel poder: sempre és possible modificar-ne el domini, en condicions determinades i segons una estratègia precisa.⁵⁵⁵

A l'entrevista «L'ull del poder», Foucault parlava en aquests termes de la resistència, amb l'exemple de la resistència al panòptic:⁵⁵⁶

[...] cal analitzar el conjunt de les resistències al panòptic en termes de tàctica i d'estratègia, pensant que cada ofensiva en un costat serveix de suport a una contraofensiva de l'altre. L'anàlisi dels mecanismes de poder no té com a finalitat mostrar que el poder és, a la vegada, anònim i sempre victoriós. Es tracta, contràriament, d'assenyalar les posicions i els modes d'acció de cada un, les possibilitats de resistència i de contraatac d'uns i d'altres.⁵⁵⁷

Sobre la lluita contra el poder, a «Els intel·lectuals i el poder», considerava que, si s'iniciava una lluita contra l'explotació, per exemple, era el proletariat qui havia de definir «els blancs, els mètodes, els llocs i els instruments de la lluita»,⁵⁵⁸ i que un es podia aliar a aquesta lluita acceptant els motius del seu combat. I especificava:

⁵⁵² Ibid., pàg. 267. Com s'especificava al punt *El pas al model estratègic o guerrer*, Foucault parlava de desfer-se de: «la idea que per sota del poder, les seves violències i els seus artificis, seria possible retrobar les coses mateixes en la seva vivacitat primitiva: rere els murs de l'asil, l'espontaneïtat de la bogeria; més enllà del sistema penal, la febre generosa de la delinqüència; per sota de la prohibició sexual, la frescor del desig». Ibid., pàg. 264-265

⁵⁵³ Ibid., pàg. 267

⁵⁵⁴ Ibid., pàg. 267

⁵⁵⁵ Ibid., pàg. 267

⁵⁵⁶ El tema del panòptic es desenvolupa al capítol *El panòptic*

⁵⁵⁷ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 206

⁵⁵⁸ Foucault, M., «Les intellectuels et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 315

Però si es lluita contra el poder, aleshores, tots aquells sobre qui s'exerceix el poder com a abús, tots aquells qui el reconeixen com a intolerable, poden emprendre la lluita allà on es troben i a partir de la seva pròpia activitat (o passivitat).⁵⁵⁹

A la mateixa entrevista, posava l'exemple següent dels discursos contra el poder:

I quan els presoners s'han posat a parlar, ja tenien una teoria de la presó, de la penalitat, de la justícia. Aquesta espècie de discurs contra el poder, aquest contradiscurs dels presoners o pels anomenats delinqüents, això és el que compta i no una teoria *sobre* la delinqüència.⁵⁶⁰

I, més endavant, feia ressaltar:

Si discursos com, per exemple, els dels detinguts o els dels metges de les presons són lluites es deu al fet que, almenys per un instant, confisquen el poder de parlar de la presó, actualment ocupat únicament per l'administració i els seus còmplices reformadors. El discurs de la lluita no s'oposa a l'inconscient: s'oposa al secret.⁵⁶¹

Fontana i Bertani exposaven, a «Situació del curs», el següent, amb relació a aquest tema:

[...] «lluitem tots contra tots»,⁵⁶² deia el 1977. Però aquesta afirmació, aparentment hobbesiana, no ha de crear il·lusions. No és pas el gran enfrontament binari, la forma intensa i violenta que les lluites adopten en certs moments, però solament en certs moments, de la història: els enfrontaments codificats en la forma de la 'revolució'. És més aviat, en el camp del poder, un conjunt de lluites puntuals i disseminades, una multiplicitat de resistències locals, imprevisibles, heterogènies que el fet massiu de la dominació i la lògica binària de la guerra no aconsegueixen d'aprehendre.⁵⁶³

A l'entrevista amb Droit, Foucault plantejava que allò que escapava del poder era el contrapoder, i aquest, al seu torn «també és dins del mateix joc».⁵⁶⁴ I constatava: «Per això cal recuperar el problema de la guerra, de l'enfrontament. Cal reprendre les anàlisis tàctiques i estratègies a un nivell extraordinàriament baix, ínfim i quotidià».⁵⁶⁵ L'any 1982, a «El subjecte i el poder», sostenia:

⁵⁵⁹ Ibid., pàg. 315

⁵⁶⁰ Ibid., pàg. 310

⁵⁶¹ Ibid., pàg. 313

⁵⁶² Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 311. Es tractava d'una resposta a l'entrevista «El joc de Michel Foucault», quan se li preguntava quins eren els subjectes que s'oposaven, segons ell, i responia: «Es tracta només d'una hipòtesi, però diria: tothom contra tothom. No hi ha subjectes, immediatament donats, que siguin un del proletariat i l'altre de la burgesia. Qui lluita contra qui? Lluitem tots contra tots. I sempre hi ha quelcom en nosaltres que lluita contra una altra cosa en nosaltres». Ibid., pàg. 311

⁵⁶³ Fontana, A., Bertani, M., «Situació del curs», a: Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 344

⁵⁶⁴ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 66

⁵⁶⁵ Ibid., pàg. 66

En definitiva, tota estratègia d'enfrontament aspira a convertir-se en una relació de poder; i tota relació de poder s'inclina, tant si segueix la seva pròpia línia de desenvolupament, com si topa amb resistències frontals, a convertir-se en una estratègia guanyadora.⁵⁶⁶

4.4. Els postulats del poder, segons Deleuze

*I quan Foucault torna a la publicació teòrica, el 1975, sembla l'inventor d'aquesta nova concepció del poder, que es buscava i que no se sabia trobar ni enunciar.*⁵⁶⁷

Gilles Deleuze

Pocs mesos després de la mort de Foucault, Deleuze va decidir fer-li un homenatge i li va dedicar el curs del 1985-1986. La sessió anomenada «Un nou cartògraf»⁵⁶⁸ va girar al voltant dels postulats sobre el poder que havia exposat tant a *Vigilar i castigar* com a *La voluntat de saber*. Foucault, assenyalava Deleuze, reclamava renunciar als postulats següents sobre el poder.

En primer lloc, apuntava Deleuze, Foucault volia renunciar al postulat de la propietat, segons el qual el poder era propietat de la classe dominant, que l'havia conquerit.⁵⁶⁹ Però aquest no era ni l'origen ni la manera de procedir del poder, tal com mostrava Foucault. El poder, més que una propietat, era una estratègia. I el poder tenia efectes a conseqüència de maniobres, tàctiques, tècniques, disposicions i funcionaments, i no per una apropiació. El poder és allò que s'exerceix, i no pas allò que es posseeix, ni allò que esdevé un privilegi adquirit de la classe dominant. I Deleuze ho caracteritzava així:

Aquest nou funcionalisme, aquesta anàlisi funcional, no nega pas l'existència de les classes i les seves lluites, però n'estableix un altre quadre, amb uns altres paisatges, uns altres personatges, uns procediments diferents d'aquells als quals la història tradicional, fins i tot la marxista, ens ha acostumat: «punts d'enfrontament innumbrables, focus d'inestabilitat, cadascun dels quals

⁵⁶⁶ Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 242

⁵⁶⁷ Deleuze, G., *Foucault*, Edicions 62, Barcelona, 1987, pàg. 35

⁵⁶⁸ Aquest curs es va dur a terme al Departament de Filosofia de la Universitat París 8. El text original va ser publicat a la revista *Critique* –Deleuze, G., «Écrivain non: un nouveau cartographe», *Critique*, 343, 1975– i recollit a: Deleuze, G., *Foucault*, op. cit.

⁵⁶⁹ A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», Foucault advertia: «Una classe dominant no és una abstracció, sinó una dada prèvia. Que una classe es converteixi en dominant, que assegurí el seu domini i que el conservi, tot això és, sens dubte, l'efecte d'un cert nombre de tàctiques eficaces, reflexionades, que funcionen a l'interior de les grans estratègies que asseguren tal domini. Però entre l'estratègia que fixa, recondueix, multiplica, accentua les relacions de forces, i la classe que apareix com a dominant hi ha una relació de producció recíproca». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 306-307

comporta els seus riscos de conflicte, de lluites i d'inversió, almenys transitòria, de les relacions de forces»,⁵⁷⁰ sense analogia ni homologia, sense univocitat, però amb un tipus original de continuïtat possible. En resum, el poder no té homogeneïtat, sinó que es defineix per les singularitats, els punts singulars pels quals passa.⁵⁷¹

Les relacions de poder, especificava Foucault a «El poder, una bèstia magnífica», malgrat ser complexes i diverses, s'organitzaven en una espècie de figura global. I no era la burgesia, o una classe social determinada la que imposava aquestes relacions de poder:

Diguem que aquesta classe les aprofita, les utilitza, les modifica, tracta d'intensificar algunes d'aquestes relacions de poder o, al contrari, d'atenuar-ne algunes altres. No hi ha, doncs, un focus únic del qual surtin totes les relacions de poder com si fos per emanació, sinó un entrellaçament de relacions de poder que, en definitiva, fa possible la dominació d'una classe social sobre una altra, d'un grup sobre un altre.⁵⁷²

En segon lloc, volia renunciar al postulat de localització, segons el qual el poder estava localitzat a l'aparell de l'estat. I Deleuze indicava: «En canvi, Foucault mostra que l'Estat és un efecte de conjunt o un resultant d'una multiplicitat de nuclis o engranatges que se situen en un pla ben diferent, i que constitueixen pel seu compte una 'microfísica del poder'». ⁵⁷³ Més endavant, Deleuze considerava que calia tenir en compte dos significats de 'local': «el poder és local perquè no és mai global, però no és local o localitzable perquè és difús». ⁵⁷⁴ El funcionalisme de Foucault, sostenia Deleuze, tenia correspondència amb una topologia que no acceptava cap lloc privilegiat com a origen del poder, ni tampoc podia acceptar una localització puntual, i aclaria, entre parèntesi: «S'introdueix una concepció de l'espai social tan nova com la dels espais físics i matemàtics actuals [...]». ⁵⁷⁵

En tercer lloc, calia renunciar al postulat de la subordinació, d'acord amb el qual «el poder encarnat en l'aparell estatal estaria subordinat a una forma de producció i a una infraestructura». ⁵⁷⁶ Es podia trobar una correspondència entre

⁵⁷⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 32

⁵⁷¹ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 36

⁵⁷² Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 379

⁵⁷³ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 36

⁵⁷⁴ *Ibid.*, pàg. 37

⁵⁷⁵ *Ibid.*, pàg. 37

⁵⁷⁶ *Ibid.*, pàg. 37

els sistemes de producció i els règims punitius, però difícilment hi podia trobar una última determinació econòmica. I destacava:

Tota l'economia, des del taller o la fàbrica, pressuposen aquests mecanismes de poder, que ja actuen des de dins sobre els cossos i les ànimes, que ja actuen dintre el camp econòmic sobre les forces productives i les relacions de producció. «Les relacions de poder no són exteriors respecte a d'altres tipus de relacions [...] no pertanyen a la superestructura [...] allà on actuen, hi tenen un paper directament productor»^{577, 578}

Segons Deleuze, aquesta anàlisi funcional substituïa la imatge piramidal que encara es tenia del poder des del marxisme, per exemple. I sostenia:

Les característiques de 'el' poder són la immanència del seu camp, sense unificació transcendent, la continuïtat de la seva línia, sense una centralització global, i la contigüïtat dels seus segments, sense totalització clara: és a dir, espai serial.⁵⁷⁹

En quart lloc, s'havia de renunciar al postulat de l'essència o de l'atribut, segons el qual el poder tenia essència i era atribut; i podia qualificar i distingir entre qui ostentava el poder, els dominants, i aquells sobre els quals s'exercia, els dominats. Però Deleuze advertia: «El poder no té essència, és operatiu. No és un atribut, sinó relació: la relació de poder és el conjunt de relacions de forces que inclou tant les forces dominades com les dominants, i ambdues constitueixen singularitats».⁵⁸⁰ D'acord amb aquesta concepció, el poder no s'exercia en una esfera general, sinó que s'inseria on hi havia relacions de forces, singularitats, disputes públiques.⁵⁸¹

El cinquè postulat al qual calia renunciar era el de la modalitat, segons la qual el poder podia actuar a través de la violència o a través de la ideologia, com a policia repressora, o com a propaganda manipuladora. El poder, constatava Deleuze, no actuava així: «Un poder no actua mai per ideologia, ni tan sols quan se sosté damunt les ànimes; ni opera necessàriament mitjançant la violència i la repressió, encara que s'exerceixi sobre els cossos».⁵⁸² La funció del poder en la relació de forces prenia les formes següents: incitar, combinar, suscitar, i, en la

⁵⁷⁷ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 124

⁵⁷⁸ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 38

⁵⁷⁹ Ibid., pàg. 38

⁵⁸⁰ Ibid., pàg. 38

⁵⁸¹ Ibid., pàg. 39

⁵⁸² Ibid., pàg. 39. I Deleuze puntualitzava: «O, més ben dit, la violència sí que expressa l'efecte d'una força sobre alguna cosa, objecte o ésser. Però no expressa la relació de poder, és a dir, la relació de la força amb la força, "una acció sobre una acció"». Ibid., pàg. 39-40. La referència "una acció sobre una acció" és a: Dreyfus/Rabinow: *Michel Foucault, un parcours philosophique*, Gallimard, París 1984, pàg. 313, citat a: Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 40

disciplina, distribuir, compondre o normalitzar. I assenyalava: «La llista és indefinida, variable en cada cas. El poder 'produeix realitat', abans de reprimir. I també produeix veritat, abans d'introduir ideologies, abans de fer abstraccions o d'emascarar».⁵⁸³ Foucault no negava la repressió o la ideologia, aclaria Deleuze, que apuntava a continuació: «Però, com ja ho havia vist Nietzsche, no constitueixen elles el combat de les forces, sinó que només són la pols aixecada pel combat».⁵⁸⁴

A l'entrevista amb A. Fontana, Foucault exposava que li era difícil de fer servir la noció d'ideologia per tres motius. En primer lloc, perquè sempre estava «en oposició virtual amb quelcom que seria la veritat».⁵⁸⁵ I ell creia que el problema no era veure allò que responia a la veritat i a la científicitat en un discurs, i allò que responia a una altra cosa, sinó que el problema era «veure històricament com es produeixen efectes de veritat en discursos que no són en si mateixos ni veritables ni falsos».⁵⁸⁶ En segon lloc, perquè la ideologia feia referència a un subjecte. I, finalment, en tercer lloc, perquè la ideologia estava relacionada amb quelcom que ha de funcionar com a infraestructura per a ella.⁵⁸⁷

Igualment, al curs *El poder psiquiàtric*, parlava del terme 'violència' i de com feia pensar «en un poder físic, en un poder irregular, passional, en un poder desfermat».⁵⁸⁸ Però Foucault advertia que es tractava del contrari: «que el que és essencial de tot poder és que el seu punt d'aplicació sempre és, en última instància, el cos. Tot poder és físic, i entre el cos i el poder polític hi ha una connexió directa».⁵⁸⁹ I ho justificava així:

A més a més, aquesta noció de violència no em sembla satisfactòria perquè induïx a creure que el desplegament físic d'una força desequilibrada no forma part d'un joc racional, calculat, manejat de l'exercici del poder. [...] El poder és un poder meticulós, calculat, les tàctiques i estratègies del qual estan perfectament definides; i, a l'interior mateix d'aquestes estratègies, es veu amb molta exactitud

⁵⁸³ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 40. Deleuze plantejava l'exemple paradigmàtic de la sexualitat, i indicava com Foucault havia mostrat, a *La voluntat de saber*, «com es pot creure en una repressió sexual que opera en el llenguatge, si ens limitem a considerar els mots i les frases, però no pas si extraïem els enunciats dominants, i sobretot els procediments de confessió que s'exerceixen a l'església, l'escola o l'hospital, i que busquen alhora la realitat del sexe i la veritat del sexe; i també com la repressió i la ideologia no expliquen res, sinó que sempre suposen una configuració o 'dispositiu' a dins del qual operen, i no pas a la inversa». Ibid., pàg. 40

⁵⁸⁴ Ibid., pàg. 40

⁵⁸⁵ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 148

⁵⁸⁶ Ibid., pàg. 148

⁵⁸⁷ Ibid., pàg. 148

⁵⁸⁸ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 15

⁵⁸⁹ Ibid., pàg. 15

quin és el lloc i el paper de la violència, si donem aquest nom al desplegament físic d'una força completament desequilibrada. Pres en les seves ramificacions últimes, al seu nivell capil·lar, on afecta el mateix individu, el poder és físic i, per això mateix, violent, com a perfectament irregular que és; no en el sentit de ser desfermat, sinó, al contrari, d'obeir a totes les disposicions d'una espècie de microfísica dels cossos.⁵⁹⁰

El sisè postulat, formulava Deleuze, era el de la legalitat, segons el qual el poder estatal s'expressa a través de la llei, com a estat de pau imposat sobre la forces brutes, o com l'efecte d'una guerra en què els forts havien vençut. En tots dos casos, la fi d'una guerra definia la llei, i es definia la il·legalitat per exclusió.⁵⁹¹ Foucault havia substituït, destacava Deleuze, la distinció entre llei i il·legalitat, per una correlació entre il·legalismes i lleis: «La llei sempre és una composició d'il·legalismes, que ella diferencia en formalitzar-los».⁵⁹² I sostenia:

La llei és una gestió dels il·legalismes, i en permet alguns, o els fa possibles o els inventa com a privilegis de la classe dominant, en tolera uns altres a tall de compensació per a les classes dominades, o fent que també serveixin a la dominant, i en prohibeix i aïlla uns altres, que pren com a objecte i també com a mitjà de dominació.⁵⁹³

A l'entrevista «A propòsit del tancament penitenciari», del 1973, Foucault plantejava que, en cada règim, les classes socials tenen els seus propis il·legalismes. I especificava: «En qualsevol cas, el funcionament social estava assegurat a través d'aquests il·legalismes. L'il·legalisme formava part de l'exercici mateix del poder».⁵⁹⁴ A l'Antic Règim, hi havia els il·legalismes burgesos i també els de les classes populars que, «evidentment, jugaven uns contra altres, estaven en conflicte els uns amb els altres»,⁵⁹⁵ però que també es necessitaven mútuament. Quan la burgesia va prendre el poder polític, sostenia, va haver d'emmordassar aquell il·legalisme popular que havia tolerat fins aleshores.⁵⁹⁶ I especificava:

I crec que el sistema penal, i sobretot el sistema general de vigilància que es va instaurar cap a finals del segle XVIII i principis del XIX, en tots els països d'Europa, és la sanció d'aquest fet nou: que el vell il·legalisme popular que era, en alguna

⁵⁹⁰ Ibid., pàg. 16

⁵⁹¹ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 40. I encara manifestava Deleuze: «i el revolucionari només pot invocar una altra legalitat que passi per la conquesta del poder i la instauració d'un altre aparell estatal». Ibid., pàg. 40

⁵⁹² Ibid., pàg. 40

⁵⁹³ Ibid., pàg. 41

⁵⁹⁴ Foucault, M., «À propos de l'enfermement pénitentiaire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 435

⁵⁹⁵ Ibid., pàg. 435

⁵⁹⁶ Ibid., pàg. 436

de les seves formes, tolerat sota l'Antic Règim, es va fer literalment impossible: va ser necessari posar efectivament sota vigilància totes les capes populars.⁵⁹⁷

En l'entrevista amb Droit, Foucault posava en evidència el següent:

Només una ficció pot fer creure a la gent que les lleis estan fetes per ser respectades, que la policia i els tribunals estan destinats a fer-les complir. Només una ficció teòrica pot fer-nos creure que ens adherim d'una vegada per totes a les lleis de la societat a què pertanyem. Tothom sap també que les lleis estan fetes per uns i imposades als altres.

Però sembla que podem fer un pas més. La il·legalitat no és un accident, una imperfecció més o menys inevitable. És un element absolutament positiu del funcionament social, el paper del qual està previst en l'estratègia general de la societat. Cada dispositiu legislatiu ha creat espais protegits i rendibles en què la llei pot ser violada, d'altres on pot ser ignorada, i finalment d'altres on les infraccions són sancionades.

En definitiva, jo diria que la llei no està feta per impedir tal o tal comportament, sinó per diferenciar les maneres d'eludir la mateixa llei.⁵⁹⁸

Amb els canvis de lleis del segle XVIII, manifestava Deleuze, el que en realitat es pretenia era redistribuir els il·legalismes. Sobretot, destacava, perquè «els poder disciplinaris delimiten i formalitzen d'una altra manera aquestes infraccions, i defineixen una forma original anomenada 'delinqüència', que permet una nova diferenciació, un nou control dels il·legalismes».⁵⁹⁹ Tot i així, sota aquestes il·legalitats, el model de legalitat continuava treballant. I conclouia:

I Foucault mostra que la llei és tan poc un estat de pau com el resultat d'una guerra guanyada: és la guerra mateixa i l'estratègia d'aquesta guerra activa, de la mateixa manera que el poder no és una propietat adquirida de la classe dominant, sinó un exercici actual de la seva estratègia.⁶⁰⁰

Deleuze acabava l'anàlisi dels postulats de Foucault –segons Morey «saludant la novetat i la importància de l'espai que obren»⁶⁰¹– declarant:

És com si s'hagués romput una mena de complicitat al voltant de l'Estat. Foucault no s'acontenta amb dir que cal repensar alguns conceptes; ni tan sols no ho diu, ho fa, i així proposa noves coordenades per a la pràctica. Al rerefons retruny una batalla, amb les seves tècniques locals, les seves estratègies de conjunt, que, tanmateix, no funcionen per totalització, sinó per relleus, connexió, convergència, prolongació. [...] Una altra teoria, una altra pràctica de lluita i una altra organització estratègica constitueixen el repte del llibre de Foucault.⁶⁰²

⁵⁹⁷ Ibid., pàg. 436

⁵⁹⁸ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 35

⁵⁹⁹ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 41

⁶⁰⁰ Ibid., pàg. 41-42

⁶⁰¹ Morey, M., «Prólogo (2001)», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 301

⁶⁰² Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 42

5.- Consideracions sobre el poder

*Perquè tots som, no només el blanc d'un poder,
sinó també l'intermediari, o el punt d'on emana
un determinat poder.*⁶⁰³

Michel Foucault

A la primera classe del curs *Seguretat, Territori, Població*, Foucault proposava una sèrie d'indicadors sobre el poder, tot i que puntualitzava: «no es tracta de principis, ni de regles, ni de teoremes».⁶⁰⁴

En primer lloc, defensava que l'anàlisi dels mecanismes del poder no constituïa una teoria general del poder: «No n'és una part i ni tan sols un debut».⁶⁰⁵ I ho il·lustrava així:

Amb aquesta anàlisi es tracta simplement de saber per on passa la cosa, com passa, entre qui, entre quins punts, d'acord amb quins procediments i amb quins efectes. Per tant, no podria ser com a molt, ni voldria ser, més que un croquis d'una teoria, no d'allò que és el poder sinó del poder, amb la condició d'admetre que aquest no és justament una substància, un fluid, quelcom que emana d'això o d'allò, sinó un conjunt de mecanismes i procediments el paper o funció i tema dels quals, fins i tot quan no ho aconsegueixin, consisteixen precisament a assegurar el poder. És un conjunt de procediments, i en aquest sentit, i només en aquest sentit, podríem entendre que l'anàlisi dels mecanismes de poder posa en marxa quelcom susceptible de definir-se com una teoria del poder.⁶⁰⁶

En segon lloc, sostenia, el poder «no es funda en si mateix i no es dona a partir de si mateix».⁶⁰⁷ I aquest conjunt de mecanismes, que tenen el paper d'«establir, mantenir, transformar els mecanismes de poder»,⁶⁰⁸ no eren autosubsistents, no es fundaven en si mateixos, tampoc. No hi hauria, posava d'exemple, relacions de producció i mecanismes de poder que s'hi sumessin – «al costat, per sobre, arribats a posteriori per modificar-les, pertorbar-les, fer-les més consistents, més coherents, més estables».⁶⁰⁹ De la mateixa manera, no hi hauria relacions familiars o sexuals i, agregats a aquestes, uns mecanismes de poder. I especificava:

Els mecanismes de poder són una part intrínseca de totes aquestes relacions, són el seu efecte i la seva causa de manera circular, fins i tot quan, per descomptat, entre els diferents mecanismes de poder que podem trobar en les relacions de producció, les relacions familiars, les relacions sexuals, sigui

⁶⁰³ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 66

⁶⁰⁴ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, Gallimard/Seuil, París, 2004, pàg. 3

⁶⁰⁵ Ibid., pàg. 3

⁶⁰⁶ Ibid., pàg. 3-4

⁶⁰⁷ Ibid., pàg. 4

⁶⁰⁸ Ibid., pàg. 4

⁶⁰⁹ Ibid., pàg. 4

possible constatar coordinacions laterals, subordinacions jeràrquiques, isomorfismes, identitats o analogies tècniques, efectes d'arrossegament que permeten recórrer, d'una manera a la vegada lògica, coherent i vàlida, el conjunt d'aquests mecanismes de poder i aprendre'ls en allò que poden tenir d'específic en un moment donat, durant un període donat, en un camp determinat.⁶¹⁰

En tercer lloc, l'anàlisi del poder podia comportar alguna cosa semblant a l'anàlisi d'una societat, en general. El que feia estava relacionat amb la filosofia: «és a dir, amb la política de la veritat, perquè no veig cap altra definició de la paraula 'filosofia' excepte aquesta. Es tracta de la política de la veritat».⁶¹¹ No es tractava de fer història, ni economia, ni sociologia. I l'anàlisi dels mecanismes de poder que duia a terme tenia un objectiu: «mostrar quins són els efectes de saber que es produeixen en la nostra societat per les lluites, els enfrontaments, els combats que s'hi duen a terme, així com les tàctiques de poder que són els elements d'aquesta lluita».⁶¹²

En quart lloc, plantejava com el mode imperatiu d'alguna manera travessava els discursos o les anàlisis teòriques,⁶¹³ i com preferia que els imperatius fossin uns indicadors tàctics:

L'imperatiu, per tant, que serveix de base a l'anàlisi teòrica que intentem fer –ja que és necessari que hi sigui–, m'agradaria que es limités a ser un imperatiu condicional d'aquest tipus: si vol lluitar, aquí té alguns punts clau, algunes línies de força, alguns forrellats i alguns obstacles. En altres paraules, m'agradaria que aquests imperatius no fossin cap altra cosa que indicadors tàctics.⁶¹⁴

I Foucault constata que era a ell a qui li tocava saber «en quins camps de forces reals orientar-nos per fer una anàlisi que sigui eficaç de termes tàctics».⁶¹⁵ Atès que, en última instància, apuntava, «aquest és el cercle de la lluita i la veritat, és a dir, de la pràctica filosòfica, justament».⁶¹⁶

Finalment, en cinquè lloc, considerava que la relació entre la lluita i la veritat –«que és la dimensió mateixa en què des de fa segles i segles es desenvolupa la filosofia»–,⁶¹⁷ al si de les polèmiques internes del discurs teòric,

⁶¹⁰ Ibid., pàg. 4

⁶¹¹ Ibid., pàg. 5

⁶¹² Ibid., pàg. 5

⁶¹³ Foucault posava com a exemple un discurs fonamentat en eleccions d'ordre estètic, per una banda, que diria «estimi això, odiï allò, això està bé, allò està malament, decanti's per això, desconfiï d'allò». Ibid., pàg. 5. I, per l'altra, tot i que creia que tenia molt poca força propagat des d'una institució, un discurs imperatiu que diria «lluiti contra això i faci-ho de tal i tal manera». Ibid., pàg. 5

⁶¹⁴ Ibid., pàg. 5

⁶¹⁵ Ibid., pàg. 5

⁶¹⁶ Ibid., pàg. 5

⁶¹⁷ Ibid., pàg. 5

«no fa sinó teatralitzar-se, descarnar-se, perdre sentit i eficàcia».⁶¹⁸ I, davant d'aquesta situació, sentenciava: «només proposaré en tot això un únic imperatiu, però aquest serà categòric i incondicional: no fer mai política».⁶¹⁹

A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», posava de manifest que «el poder no existeix».⁶²⁰ I ho formulava així:

[...] la idea que hi ha en un lloc determinat, o emanant d'un punt determinat, alguna cosa que és un poder, em sembla que reposa sobre una anàlisi trucada, i que, en qualsevol cas, no explica un nombre considerable de fenòmens. El poder, en realitat, són unes relacions, un conjunt més o menys coordinat de relacions. [...] Si intentem edificar una teoria del poder, ens veurem sempre obligats a considerar-lo com si sorgís d'un punt i en un moment determinat, del qual s'haurà de fer la gènesi i després la deducció. Però si el poder és, en realitat, un conjunt obert, més o menys coordinat (i, sens dubte, més aviat mal coordinat) de relacions, llavors l'únic problema consisteix a procurar-se una xarxa d'anàlisi que permeti una analítica de les relacions de poder.⁶²¹

Més endavant, en la mateixa entrevista, remarcava que, si es considerava que el poder havia de ser analitzat en termes de relacions de poder, podíem comprendre «molt millor que en altres elaboracions teòriques la relació existent entre el poder i la lluita, en particular la lluita de classes».⁶²² En qualsevol cas, calia veure «com les grans estratègies de poder s'incrusten, troben les seves condicions d'exercici en les microrelacions de poder».⁶²³

⁶¹⁸ Ibid., pàg. 6

⁶¹⁹ Ibid., pàg. 6. Respecte a la seva relació amb la política, a l'entrevista «El joc de Michel Foucault», declarava: «aquí és on apareix l'objectiu polèmic o polític. Però de polèmica, jo no n'he fet mai, i de la política, me'n vaig allunyar». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 314

⁶²⁰ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 302

⁶²¹ Ibid., pàg. 302

⁶²² Ibid., pàg. 310

⁶²³ Ibid., pàg. 303

5.1. Com s'exerceix el poder

*L'anàlisi pel 'com' és introduir la sospita que el poder no existeix.*⁶²⁴

Michel Foucault

A l'article «El subjecte i el poder», plantejava la pregunta sobre com funcionava el poder. I ja avançava les crítiques que se li podrien fer: «Per a alguns, preguntar-se pel 'com' del poder seria limitar-se a descriure els seus efectes sense relacionar-los mai amb les seves causes ni amb la naturalesa».⁶²⁵ El poder, per a ells, apareixeria com una substància misteriosa que era millor que no es qüestionés, i advertia: «sospiten del fatalisme d'aquesta maquinària inexplicable».⁶²⁶ Tot i així, ells suposaven que el poder era quelcom que existia amb un origen, una naturalesa i unes manifestacions pròpies.

Però, segons Foucault, la pregunta pel 'com' era clau. I ho justificava així:

Si concedeixo un cert privilegi provisional a la qüestió del 'com' no és que vulgui eliminar la qüestió del què i del perquè. És plantejar-les d'una altra manera; encara millor: per saber si és legítim imaginar un poder que reuneixi un què, un perquè, un com. En termes contundents, diria que començar l'anàlisi pel 'com' és introduir la sospita que el poder no existeix; és preguntar-se, en tot cas, a quins continguts assignables podem aspirar quan fem servir aquest terme majestuós, globalitzador i substantivador; és sospitar que estem deixant escapar un conjunt de realitats molt complexes quan ens aturem indefinidament davant de la doble pregunta: "Què és el poder? D'on ve?" La petita, plana i empírica pregunta "com s'esdevé?", enviada com una exploradora, no pretén incorporar una 'metafísica', o una 'ontologia' del poder; sinó intentar una investigació crítica sobre el tema del poder.⁶²⁷

La pregunta pel com no feia referència a 'com es manifesta', puntualitzava, sinó a 'com s'exerceix'. I aquí distingia tres dominis, que estaven sempre entrelaçats i que es donaven suport mútuament. En primer lloc, hi havia el domini que anomenava de capacitats objectives. Es tractava del poder que s'exercia sobre les coses: «i que dona la capacitat de modificar-les, fer-les servir, consumir-les o destruir-les; un poder que es refereix a les aptituds directament inscrites en el cos o a través de relleus instrumentals».⁶²⁸ Era, comentava més

⁶²⁴ Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 232

⁶²⁵ Ibid., pàg. 232

⁶²⁶ Ibid., pàg. 232

⁶²⁷ Ibid., pàg. 232-233

⁶²⁸ Ibid., pàg. 233

endavant, el «domini de les coses, de la tècnica finalitzada, del treball i de la transformació de la realitat».⁶²⁹

En segon lloc, el poder estava caracteritzat per tractar-se de relacions entre individus o grups d'individus. I especificava:

Perquè no ens equivoquem: si parlem del poder de les lleis, les institucions o les ideologies, si parlem d'estructures o mecanismes de poder, és només en la mesura en què suposem que 'uns' exerceixen el poder sobre els altres. El terme 'poder' designa les relacions entre 'companys' (i amb això no em refereixo a un sistema de joc, sinó simplement, i generalitzant, a un conjunt d'accions que s'indueixen i responen mútuament).⁶³⁰

Aquest segon domini era el «dels mitjans de coacció, de la desigualtat i de l'acció dels homes sobre els homes»,⁶³¹ apuntava una mica més endavant.

En tercer lloc, hi havia les relacions de comunicació. I, si bé comunicar ja era una forma d'actuar d'un sobre els altres, constatava, «la producció i circulació dels elements significants bé pot tenir com a objectiu o conseqüència efectes de poder, i aquests no són simplement un aspecte dels mateixos elements».⁶³² Es tractava, doncs, del domini «dels signes, de la comunicació, de la reciprocitat i de l'elaboració del sentit».⁶³³

I, sobre com s'entrellaçaven els tres dominis, Foucault plantejava:

La posada en pràctica de les capacitats objectives, en les seves formes més elementals, implica relacions de comunicació (o una qüestió d'informació prèvia o de treball compartit); també està lligada a les relacions de poder (una qüestió de tasques obligatòries, de gestos imposats per la tradició o l'aprenentatge de subdivisions o de divisions del treball més o menys obligades). Les relacions de comunicació impliquen activitats finalitzades (encara que només sigui la posada en joc 'correcta' d'elements significants), i, pel fet mateix que modifiquen el camp d'informació dels interlocutors, indueixen efectes de poder. Quant a les relacions de poder pròpiament dites, s'exerceixen en gran mesura a través de la producció i l'intercanvi de signes; i tampoc no poden dissociar-se de les activitats finalistes, o bé les que permeten exercir aquest poder (com les tècniques de formació, els procediments de dominació, les formes d'obtenir obediència) o bé els que apel·len a les relacions de poder per desplegar-se (com en la divisió del treball i la jerarquia de tasques).⁶³⁴

No hi havia una comunicació ni uniforme ni constant entre els tres dominis, ni un tipus general d'equilibri, més aviat «hi ha diverses formes, llocs, circumstàncies o ocasions en les quals aquestes interrelacions s'estableixen en

⁶²⁹ Ibid., pàg. 233

⁶³⁰ Ibid., pàg. 233

⁶³¹ Ibid., pàg. 233-234

⁶³² Ibid., pàg. 233

⁶³³ Ibid., pàg. 233

⁶³⁴ Ibid., pàg. 234

un patró específic». ⁶³⁵ El que hi havia eren 'blocs' en què els diferents dominis constituïen sistemes regulars i concrets. I ampliant-ne una mica el significat, els anomenava 'disciplines'. ⁶³⁶ Les disciplines mostraven patrons clars de com els sistemes d'objectiu, comunicació i poder s'articulaven entre si. ⁶³⁷ També mostraven diferents models d'articulació: les disciplines monàstiques o penitenciaris, amb predominança de les relacions de poder i d'obediència; les hospitalàries o de producció, amb predominança de les activitats finalitzades, les disciplines d'aprenentatge, amb predominança de les relacions de comunicació; o la disciplina militar, com a col·lapse dels tres tipus de relacions. I sostenia:

El que significa la disciplinarització de les societats des del segle XVIII a Europa no és, per descomptat, que els individus que les componen siguin cada vegada més obedients; ni que totes comencin a assemblar-se a les casernes, les escoles o les presons; sinó que s'ha buscat un ajustament cada vegada més controlat – més racional i econòmic– entre les activitats productives, les xarxes de comunicació i el joc de les relacions de poder. ⁶³⁸

El poder, defensava Foucault, era sobretot un mode d'acció d'uns sobre els altres, i no només una relació entre 'companys', tant individuals com col·lectius. I aquesta concepció comportava:

Això significa, per tant, que el poder no existeix, o el poder que existiria globalment, massivament, o en un estat difós, concentrat o distribuït: només existeix el poder exercit per 'uns' sobre els 'altres'; el poder només existeix en acte, malgrat que, per descomptat, s'inscriu en un camp de possibilitats disperses basat en estructures permanents. Això significa també que el poder no és de l'ordre del consentiment; no és en si mateix una renúncia a la llibertat, una transferència de drets, el poder de tots i de cada un delegat en uns pocs (cosa que no impedeix que el consentiment sigui una condició per a l'existència i el manteniment de la relació de poder); la relació de poder pot ser l'efecte d'un consentiment previ o permanent; no és en la seva pròpia naturalesa la manifestació d'un consens. ⁶³⁹

Foucault es preguntava, aquí, si tot això significava que la violència era la forma primitiva de les relacions de poder; si la violència era «el seu secret

⁶³⁵ Ibid., pàg. 234

⁶³⁶ El tema de les disciplines es tractarà més endavant, a l'apartat dedicat al poder disciplinari.

⁶³⁷ Foucault posava d'exemple la institució escolar: «La seva disposició espacial, les normes minucioses que regeixen la vida interna, les diverses activitats que s'hi organitzen, les diferents persones que hi conviuen o s'hi reuneixen, cada una amb una funció, un lloc, un rostre ben definit; tot això constitueix un 'bloc' de capacitat-comunicació-poder». Ibid., pàg. 234. A la institució escolar, remarcava, s'hi duia a terme una activitat que permetia l'aprenentatge i l'adquisició d'habilitats, que es desenvolupava a través de comunicacions regulades i d'una sèrie de processos de poder (com la reclusió, la vigilància, la jerarquia, la recompensa i el càstig). Ibid., pàg. 234

⁶³⁸ Ibid., pàg. 235

⁶³⁹ Ibid., pàg. 236

permanent i el seu últim recurs –allò que apareix al final com la seva veritat, quan es veu obligat a desfer-se de la màscara i mostrar-se tal com és». ⁶⁴⁰ Però allò que definia una relació de poder era que actua sobre la seva pròpia acció: «Una acció sobre l'acció, sobre accions possibles, o reals, futures o presents». ⁶⁴¹ I caracteritzava així la diferència entre les relacions de poder i les de violència:

Una relació de violència actua sobre un cos, sobre les coses, força, dobla, trenca, destrueix: tanca totes les possibilitats; no té cap altre pol que el de la passivitat; i si troba resistència, no té cap altra opció que emprendre la seva reducció. Una relació de poder, en canvi, es basa en dos elements indispensables perquè sigui precisament una relació de poder: que l'altre' (aquell sobre qui s'exerceix) sigui reconegut i mantingut fins al final com a subjecte d'acció; i que, davant de la relació de poder, s'obri tot un camp de respostes, reaccions, efectes i invencions possibles. ⁶⁴²

L'exercici del poder, considerava, podia prescindir del consentiment i de la violència, ja que, tot i que podien aparèixer com a instruments o efectes del poder, no constituïen el seu principi. I ho il·lustrava així:

L'exercici del poder pot acceptar-se tant com es vulgui: pot acumular morts i refugiar-se darrere de totes les amenaces que pugui imaginar. No és en si mateix una violència que de vegades pugui amagar-se, o un consentiment que es renova implícitament. És un conjunt d'accions sobre accions possibles, atès que opera sobre el camp de possibilitat en què s'inscriuen els comportaments dels subjectes actuants: incita, indueix, desvia, facilita o dificulta, amplia o limita, fa més o menys probable, en el límit, constreny o impedeix absolutament; però sempre és una forma d'actuar sobre un o diversos subjectes actuants, sempre que actuïn o siguin susceptibles d'actuar. Una acció sobre accions. ⁶⁴³

⁶⁴⁰ Ibid., pàg. 236

⁶⁴¹ Ibid., pàg. 236

⁶⁴² Ibid., pàg. 236

⁶⁴³ Ibid., pàg. 236-237

5.2. El poder no com a identificació amb l'estat

*El poder és, sens dubte, més complicat, o d'alguna manera, més dens i difús que un conjunt de lleis o un aparell d'Estat.*⁶⁴⁴

Michel Foucault

Foucault aclaria, a l'entrevista «Poder i saber», que ell no havia estat el primer de plantejar la qüestió del poder, sinó que un grup de gent nombrós havia estat estudiant el fenomen abans del 1956, des del punt de vista marxista. I, tot i que la seva feina va fer que es plantegessin temes importants, ell formulava la qüestió d'una manera diferent:

[...] perquè no intento veure quina és l'aberració produïda als aparells de l'Estat i que va portar a aquest plus de poder. Al contrari, intento veure com, en la vida quotidiana, en relacions que són les que hi ha entre els sexes, en les famílies, entre els malalts mentals i les persones raonables, entre els malalts i els metges, en fi, en tot això, hi ha inflacions de poder. En altres paraules, la inflació de poder, en una societat com la nostra, no té un origen únic que podem identificar amb l'Estat i la seva burocràcia. Un cop hi ha una inflació perpètua, una inflació galopant com dirien els economistes, que neix a cada instant, gairebé a cada un dels nostres passos, podem dir-nos: 'Però, per què, amb això, exerceixo el poder? No solament amb quin dret, sinó per a què serveix'.⁶⁴⁵

Efectivament, i com va repetir diverses vegades, Foucault considerava que no ens podíem limitar a localitzar les relacions de poder «en els aparells d'Estat o deduir-les íntegrament de l'Estat, la qüestió és molt més vasta»,⁶⁴⁶ com declarava a l'entrevista «L'intel·lectual i els poders».

A «Poder i cos», entrevista del 1975, manifestava que calia comprendre que el poder no estava localitzat en l'aparell de l'estat: «i que res no canviarà en la societat si no es transformen els mecanismes de poder que funcionen fora dels aparells de l'Estat, per sota d'ells, al seu costat, d'una manera molt més minuciosa, quotidiana».⁶⁴⁷ A «Les relacions de poder penetren en els cossos», sostenia:

La idea que la font, o el punt d'acumulació del poder rauria en l'Estat i que és a ell a qui cal preguntar sobre tots els dispositius de poder, apareix, per a mi, sense gaire fecunditat històrica o diguem que la seva fecunditat històrica s'ha esgotat actualment. El procés invers em sembla molt més ric [...].⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 201

⁶⁴⁵ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 408

⁶⁴⁶ Foucault, M., «L'intellectuel et les pouvoirs», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 752

⁶⁴⁷ Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 758

⁶⁴⁸ Foucault, M., «Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 232

En definitiva, i tal com plantejava a l'entrevista «L'ull del poder», la qüestió del poder «se simplifica»,⁶⁴⁹ si es tractava en termes d'Estat o d'aparells d'Estat, o en termes de legislació. I especificava: «El poder és sens dubte més complicat, o d'una altra manera, més dens i difús que un conjunt de lleis o un aparell d'Estat».⁶⁵⁰

Tradicionalment, però, i ho exposava així a «Poder i saber», per poder s'entenien els efectes de dominació lligats a l'estat: «El poder: immediatament, allò que se li acut a la gent és l'exèrcit, és la policia, és la justícia».⁶⁵¹ Però, per a Foucault, en canvi, era moltes altres coses:

Hi ha relacions de poder entre un home i una dona, entre qui sap i qui no sap, entre els pares i els fills, en una família. En la societat, hi ha milers i milers de relacions de poder i, per tant, de relacions de forces, i, llavors, de petits enfrontaments, microlluites, per anomenar-les d'alguna manera.⁶⁵²

I apuntava una mica més endavant:

Què seria del poder de l'Estat, aquell que imposa, per exemple, el servei militar, si al voltant de cada individu no hi hagués tot un feix de relacions de poder que el lliguen als seus pares, al seu amo, al seu mestre: al qui sap, al qui li ha ficat al cap tal o tal idea?

En allò que té de general, d'abstracte i fins i tot de violent, l'estructura de l'Estat no aconseguiria subjectar així, contínuament i com qui no vol la cosa, tots els individus, si no s'arrelés, si no utilitzés, com una espècie de gran estratègia, la totalitat de les petites tàctiques locals i individuals que ens envolten a cada un de nosaltres.⁶⁵³

Reconeixia, a la lliçó del 31 de gener del 1979 del curs *Naixement de la biopolítica*, que se li podia fer una objecció, amb relació a aquest tema: «Aleshores, vostè s'estalvia un cop més una teoria de l'Estat. I els respondré: sí, me l'estalvio, vull i he d'estalviar-me una teoria de l'Estat, com podem i hem d'estalviar-nos un àpat indigest».⁶⁵⁴ Efectivament, Foucault volia estalviar-se una teoria de l'estat si s'entenia que significava estalviar-se les anàlisis següents: analitzar la naturalesa, l'estructura i les funcions de l'estat en si mateixes i per si mateixes, en primer lloc; i, en segon lloc, intentar deduir l'estatus en la nostra societat de malalts, nens, delinqüents o bojós a partir de l'estat com a universal polític. I plantejava, a continuació:

⁶⁴⁹ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 201

⁶⁵⁰ Ibid., pàg. 201

⁶⁵¹ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 406

⁶⁵² Ibid., pàg. 406

⁶⁵³ Ibid., pàg. 406-407

⁶⁵⁴ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 78

[...] l'Estat no té essència. L'Estat no és un universal, l'Estat no és en si mateix una font autònoma de poder. L'Estat no és cap altra cosa que l'efecte, el perfil, el retall mòbil d'una perpètua estatització o de perpètuas estatitzacions, de transaccions incessants que modifiquen, desplacen, trastornen, fan insinuar-se de manera insidiosa, no importa gaire, les fonts de finançament, les modalitats d'inversió, els centres de decisió, les formes i els tipus de control, les relacions entre poders locals, autoritat central, etcètera. En definitiva, l'Estat no té entranyes, com ja sabem, no simplement com a ens mancat de sentiments, bons o dolents, sinó que no les té en el sentit que no té interior. L'Estat no és res més que l'efecte mòbil d'un règim de governamentalitats múltiples. [...] No es tracta d'arrancar-li el seu secret, es tracta de situar-se'n fora i examinar, i investigar el problema de l'Estat a partir de les pràctiques de governamentalitat.⁶⁵⁵

Més endavant, a la classe del 7 de març del mateix curs, exposava que allò que era qüestionat, en l'actualitat, era gairebé sempre l'estat: «l'Estat i el seu creixement indefinit, l'Estat i la seva omnipresència, l'Estat i el seu desenvolupament burocràtic, l'Estat amb els gèrmens del feixisme que comporta, l'Estat i la violència intrínseca sota el seu paternalisme benefactor».⁶⁵⁶ I destacava dos elements importants, d'aquesta temàtica general de crítica a l'estat, que apareixien de manera constant. En primer lloc, el poder de l'estat amb relació al seu objecte, és a dir, la societat civil.⁶⁵⁷ I ho caracteritzava així:

[...] aquesta idea que l'Estat posseeix en si mateix i en virtut del seu propi dinamisme una espècie de poder d'expansió, una tendència intrínseca a créixer, un imperialisme endogen que l'empeny sense parar a guanyar en superfície, en extensió, en profunditat, en detall, fins a tal punt i tan bé que arribaria a fer-se càrrec d'allò que constitueix per a ell, a la vegada, el seu altre, el seu exterior, el seu blanc i el seu objecte, és a dir, la societat civil.⁶⁵⁸

En segon lloc, també destacava l'existència d'una espècie de continuïtat, d'implicació o de parentiu, entre les diferents formes estatals: l'estat administratiu, el burocràtic, l'estat benefactor, l'estat feixista, el totalitari. Tots aquests estats, advertia, «són les branques successives d'un sol i mateix arbre que creix en la seva continuïtat i la seva unitat i és el gran arbre estatal».⁶⁵⁹

Aquestes dues idees, que, segons Foucault, eren veïnes i se sostenien mútuament, constituïen un lloc comú crític que era freqüent en l'actualitat.

A l'entrevista «Les relacions de poder penetren els cossos», sostenia que el tema del poder es reduïa al problema de la sobirania, ja que així havia estat el

⁶⁵⁵ Ibid., pàg. 79

⁶⁵⁶ Ibid., pàg. 192

⁶⁵⁷ Parlarem de les relacions entre l'estat i la societat civil més extensament al capítol *La societat civil*

⁶⁵⁸ Ibid., pàg. 192-193

⁶⁵⁹ Ibid., pàg. 193

model imposat pel pensament juridicofilosòfic dels segles XVI i XVII. Així, les preguntes feien referència a què era el sobirà, com es podia constituir el sobirà o què unia els individus al sobirà. Aquest problema, que encara ens obsessionava, desqualificava tota una sèrie de camps d'anàlisi. I evidenciava: «Sé que poden semblar molt empírics i secundaris, però, en última instància, fan referència als nostres cossos, les nostres existències, la nostra vida quotidiana».⁶⁶⁰ Foucault volia fer una anàlisi diferent d'aquesta que privilegiava el poder del sobirà:

Entre cada punt del cos social, entre un home i una dona, en una família, entre un mestre i el seu alumne, entre qui sap i qui no sap, hi ha relacions de poder que no són la projecció pura i simple del gran poder del sobirà sobre els individus; són, més aviat, el sòl mòbil i concret sobre el qual aquest poder s'incardina, les condicions de possibilitat del seu funcionament. La família, inclús fins als nostres dies, no és el reflex simple, el prolongament del poder d'Estat; no és la representant de l'Estat respecte als nens, de la mateixa manera que el mascle no és el representant de l'Estat per a la dona. Perquè l'Estat funcioni com funciona és necessari que, de l'home a la dona o de l'adult al nen, hi hagi relacions de dominació ben específiques que tinguin la seva configuració pròpia i la seva autonomia relativa.⁶⁶¹

Igualment, l'anàlisi del poder com a reflexió sobre com les voluntats individuals eren representades en la voluntat general era insuficient, constatava Foucault. Apuntava que aquesta temàtica de la representació podia ser un obstacle per a l'anàlisi del poder i en desconfiava. I davant de l'afirmació segons la qual el pare, el marit, el patró, l'adult o el professor representen un poder d'estat que, per la seva banda, representa els interessos d'una classe, remarcava: «Això no explica ni la complexitat dels mecanismes, ni la seva especificitat, ni els suports, complementarietats, i a vegades blocs, que aquesta diversitat implica».⁶⁶² I ho formulava així:

En general, crec que el poder no es constitueix a partir de voluntats (individuals o col·lectives), ni tampoc es deriva d'interessos. El poder es constitueix i funciona a partir de poders, de multitud de qüestions i d'efectes de poder. És aquest domini complex el que cal estudiar. Això no vol dir que el poder sigui independent, i que es pugui desxifrar sense tenir en compte el procés econòmic i les relacions de producció.⁶⁶³

⁶⁶⁰ Foucault, M., «Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 231-232

⁶⁶¹ *Ibid.*, pàg. 232

⁶⁶² *Ibid.*, pàg. 232

⁶⁶³ *Ibid.*, pàg. 232

Quan se li preguntava per la relació entre poder i política, partia del supòsit que el domini de la política era constituït pel conjunt de les relacions de força que existeixen en una societat determinada i també que la política era l'estratègia que intentava coordinar i donar sentit a aquestes relacions. I responia:

La política no és allò que determina en última instància (o allò que sobredetermina) les relacions elementals i per naturalesa neutres. Tota relació de força implica, a cada moment, una relació de poder (que és en certa mesura la seva forma momentània) i cada relació de poder reenvia, com al seu efecte, però també com a la seva condició de possibilitat, a un camp polític del qual forma part. Dir que 'tot és polític' significa aquesta omnipresència de les relacions de força i la seva immanència en un camp polític; però, a més a més, és plantejar-se la tasca fins ara esbossada de desembullar aquesta madeixa indefinida.⁶⁶⁴

L'anàlisi i la crítica polítiques, considerava Foucault, «estan en gran mesura pendents inventar».⁶⁶⁵ També manifestava que aquesta anàlisi no s'havia de diluir en una culpabilització individual –com la que practicava, sostenia, «l'existencialisme d'autoflagel·lació: tots som responsables de tot, no hi ha cap injustícia al món respecte de la qual, en el fons, no siguem còmplices»⁶⁶⁶–, ni tampoc cap idea que tot això derivava d'una economia de mercat o, tal com formulava, «de l'explotació capitalista, o simplement, d'aquesta societat podrida (en què els problemes del sexe, de la delinqüència, de la bogeria es reenvien a una altra societat)».⁶⁶⁷

5.3. El paper de l'intel·lectual amb relació al poder

[...] els intel·lectuals –si és que aquesta categoria existeix o ha de seguir existint, cosa que no és segura ni tan sols tal vegada desitjable–[...].⁶⁶⁸
Michel Foucault

L'intel·lectual, constatava Foucault a l'entrevista «Poder i cos», ja no podia tenir el paper de qui dona consells. I ho manifestava així:

El procés, les tàctiques, els objectius han de ser proporcionats per aquells que lluiten i forcegen per trobar-los. Allò que l'intel·lectual pot fer és donar instruments

⁶⁶⁴ Ibid., pàg. 233

⁶⁶⁵ Ibid., pàg. 233

⁶⁶⁶ Ibid., pàg. 233

⁶⁶⁷ Ibid., pàg. 233

⁶⁶⁸ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 268

d'anàlisi, i en l'actualitat aquest és essencialment el paper de l'historiador. Es tracta, efectivament, de tenir del present una percepció densa, àmplia, que permeti descriure on hi ha les línies de fragilitat, els punts forts a què s'han aferrat els poders, on aquests poders s'han implantat. Dit d'una altra manera, fer un croquis topogràfic i geològic de la batalla... Aquí hi ha el paper de l'intel·lectual. I, certament, no és dir: això és el que heu de fer.⁶⁶⁹

A l'entrevista «No al sexe rei», parlava del paper dels intel·lectuals i destacava que havien renunciat «a la seva vella funció profètica».⁶⁷⁰ I amb això es referia tant a la pretensió de dir allò que s'esdevindria, com a una funció de legislador a què havien aspirat tenir durant molt de temps. I sostenia:

Somio l'intel·lectual destructor d'evidències i universalismes, el que assenyala i indica en les inèrcies i les subjeccions del present els punts febles, les obertures, les línies de força, el que es desplaça incessantment i que no sap on serà ni què pensarà demà, ja que té centrada tota l'atenció en el present; el que contribueix, allà per on passa, a plantejar la pregunta de si la revolució val la pena i quina revolució (em refereixo a quin tipus de revolució i quin tipus de dolor), tenint en compte que a aquesta pregunta només podran respondre aquells que acceptin arriscar la vida per fer-la.⁶⁷¹

A «Els intel·lectuals i el poder», plantejava que els intel·lectuals «formen part d'aquest sistema de poder, la idea que són els agents de la 'consciència' i del discurs forma part d'aquest sistema».⁶⁷² I defensava:

El paper de l'intel·lectual ja no consisteix a col·locar-se 'una mica més endavant o al costat' per dir la veritat muda de tots; més aviat consisteix a lluitar contra les formes de poder allà on és a la vegada el seu objecte i instrument: en l'ordre del 'saber', de la 'veritat', de la 'consciència', del 'discurs'.⁶⁷³

El paper de l'intel·lectual anomenat d'esquerres havia estat, tradicionalment, el de ser la consciència de tots, ser una figura individual i clara, d'una forma universal com seria el proletariat, tal com apuntava Foucault a l'entrevista amb A. Fontana. Però aquest paper havia canviat en els últims anys i això ja no era el que es demanava a l'intel·lectual. I ho il·lustrava així:

Els intel·lectuals s'han acostumat a treballar, no en allò que és universal, exemplar, just i veritable per a nosaltres, sinó en sectors determinats, en punts precisos en què els situen les seves condicions de treball, o les seves condicions de vida (l'habitatge, l'hospital, l'asil, el laboratori, la universitat, les relacions familiars o sexuals). Han guanyat amb això, sens dubte, una consciència molt més concreta i immediata de les lluites.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 759

⁶⁷⁰ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 268

⁶⁷¹ Ibid., pàg. 268-269

⁶⁷² Foucault, M., «Les intellectuels et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 308

⁶⁷³ Ibid., pàg. 308

⁶⁷⁴ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 154

D'aquesta manera, els intel·lectuals es van acostar a lluites més quotidianes, reals i materials, i que tenien el mateix adversari que el proletariat o les masses. I puntualitzava: «és el que jo anomenaria l'intel·lectual 'específic', per oposició a l'intel·lectual 'universal'». ⁶⁷⁵

L'intel·lectual universal, del segle XIX i de principis del XX, derivava d'una figura històrica determinada: del subjecte de llei, del subjecte de justícia, «que s'oposa al poder, al despotisme, als abusos, a l'arrogància de la riquesa, la universalitat de la justícia i l'equitat de la llei ideal». ⁶⁷⁶ I si l'intel·lectual universal derivava del 'jurista-notable', sostenia, l'intel·lectual específic derivava del 'savi-expert'. ⁶⁷⁷

Així, en lloc de ser el portador de valors universals, l'intel·lectual específic havia de ser el que «ocupa una posició específica, però d'una especificitat que està lligada a les funcions generals del dispositiu de veritat en una societat com la nostra». ⁶⁷⁸ L'intel·lectual específic havia de respondre a una triple especificitat: la de la seva posició de classe; la de les seves condicions de vida i de treball, com el seu domini d'investigació, el seu lloc al laboratori, si lluita des de la universitat, l'hospital, etcètera; i, finalment, l'especificitat de la política de veritat regnant. I especificava:

I és aquí on la seva posició pot prendre un significat general, que el combat local o específic que du a terme comporti efectes, implicacions que no són simplement professionals o sectorials. Funciona o lluita en l'àmbit general en aquest règim de la veritat tan essencial per a les estructures i per al funcionament de la nostra societat. ⁶⁷⁹

Els problemes polítics dels intel·lectuals s'havien d'entendre, doncs, en termes de veritat o poder i no d'ideologia, manifestava Foucault. ⁶⁸⁰

A l'entrevista «Reclusió, psiquiatria, presó», li preguntaven sobre si existia un estadi de proposta, després de l'estadi de crítica, i responia:

La meua posició és que no hem de proposar. Des del moment en què 'proposem', proposem un vocabulari, una ideologia, que no poden tenir sinó efectes de dominació. El que cal presentar són instruments útils que creiem que ens poden servir. Constituïnt grups per tractar precisament de fer aquestes anàlisis, de dur

⁶⁷⁵ Ibid., pàg. 154

⁶⁷⁶ Ibid., pàg. 156

⁶⁷⁷ Ibid., pàg. 156

⁶⁷⁸ Ibid., pàg. 159

⁶⁷⁹ Ibid., pàg. 159

⁶⁸⁰ Ibid., pàg. 159

a terme aquestes lluites, fent servir aquests instruments o uns altres: és així, finalment, com s'obren possibilitats.⁶⁸¹

L'intel·lectual, repetint el paper de profeta que havia exercit durant cent cinquanta-anys, el que feia era prorrogar aquests efectes de dominació. I destacava: «És simplement, en la lluita mateixa i a través seu, com es dibuixen les condicions positives».⁶⁸²

Posava de manifest, a l'entrevista «M. Foucault. Conversa sense complexos amb el filòsof que analitza les 'estructures del poder'», que no va desfilar mai amb els estudiants o els treballadors com Sartre. I declarava: «Crec que la millor forma de protesta és el silenci, la total abstenció».⁶⁸³ Apuntava que durant molt de temps li va semblar intolerable «com es vanagloriaven alguns intel·lectuals francesos»,⁶⁸⁴ i que per aquest motiu va marxar de França a Suècia i després a Tunis.

A l'entrevista « Precisions sobre el poder. Respostes a algunes crítiques », Foucault declarava:

És absolutament cert que –quan escric un llibre– em nego a prendre una posició profètica que consisteixi a dir a la gent: això és el que han de fer; i inclús: això està bé, allò no. Però els dic: així és com, grosso modo, em sembla que van succeir les coses, però les descriu de tal manera que quedin traçades les vies d'atac possibles. Amb això, tanmateix, no forço ni obligo a ningú a atacar. És un assumpte d'incumbència personal el que decideixi, a propòsit de les presons, dels asils psiquiàtrics, d'això o d'allò, escometre unes quantes accions; dic llavors que l'acció política pertany a un tipus d'intervenció totalment diferent d'aquestes intervencions escrites i llibresques: és un problema de grups, de compromís personal i físic. Un no és radical per haver pronunciat algunes fórmules: no, el radicalisme és físic, el radicalisme concerneix a l'existència.⁶⁸⁵

⁶⁸¹ Foucault, M., «Enfermement, psychiatrie, prison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 348

⁶⁸² Ibid., pàg. 349

⁶⁸³ Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 670

⁶⁸⁴ Ibid., pàg. 670

⁶⁸⁵ Foucault, M., «Précisions sur le pouvoir. Réponses à certaines critiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 634

6.- El poder, el saber i la veritat

6.1. La relació entre el poder i el saber

*El poder, lluny d'obstaculitzar el saber,
el produeix.*⁶⁸⁶

Michel Foucault

A *Vigilar i castigar*, Foucault feia una crida a renunciar a certa tradició que defensava «que només pot existir un saber allà on es troben suspeses les relacions de poder, i que el saber no pot desenvolupar-se sinó al marge de les seves comminacions, de les seves exigències i dels seus interessos». ⁶⁸⁷ Calia desfer-se d'aquesta tradició que creia que el poder feia embogir i que per arribar a ser savi calia renunciar a aquest poder. I manifestava:

Cal admetre, més aviat, que el poder produeix saber (i no simplement afavorint-lo perquè li serveix o aplicant-lo perquè sigui útil); que poder i saber s'impliquen directament l'un a l'altre; que no existeix relació de poder sense constitució correlativa d'un camp de saber, ni de saber que no suposi i no constitueixi al mateix temps unes relacions de poder. ⁶⁸⁸

Plantejava, a *La voluntat de saber*, quatre regles que feien referència a les relacions entre poder i saber, i que servien per conduir el seu mètode d'anàlisi. Tot i així, advertia: «Però no són imperatius metodològics; com a molt, prescripcions de prudència». ⁶⁸⁹

En primer lloc, la regla de la immanència, segons la qual entre les tècniques de poder i les estratègies de saber no hi havia exterioritat: «fins i tot si tenen el seu propi paper específic i s'articulen una amb l'altra, a partir de la seva diferència». ⁶⁹⁰ Calia partir, llavors, del que anomenava «'focus locals' de poder-saber». ⁶⁹¹ Foucault posava d'exemple les relacions entre el penitent i el confessor, que comportaven «en una espècie de vaivé incessant formes de subjecció i esquemes de coneixement». ⁶⁹²

En segon lloc, les regles de les variacions contínues, segons les quals, en l'ordre de la sexualitat que posava com a exemple, no s'havia de buscar qui posseïa el poder i a qui li'n faltava: homes, adults, pares, metges, els qui tenien

⁶⁸⁶ Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 757

⁶⁸⁷ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 32

⁶⁸⁸ Ibid., pàg. 32

⁶⁸⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 129

⁶⁹⁰ Ibid., pàg. 130

⁶⁹¹ Ibid., pàg. 130

⁶⁹² Ibid., pàg. 130

el poder; i dones, nens, fills, malalts, a qui els en mancava. Tampoc s'havia de saber qui tenia dret a saber i qui havia de romandre en la ignorància. Foucault plantejava que calia buscar l'esquema de les modificacions implicades pel joc de les relacions de forces. Les distribucions del poder i també les apropiacions del saber representaven talls instantanis d'uns certs processos, o bé de reforç de l'element més fort, o bé d'inversió de la relació, o de creixement simultani. I assenyalava: «Les relacions de poder-saber no són formes establertes de repartició sinó 'matrius de transformacions'». ⁶⁹³

En tercer lloc, calia pensar en la regla del doble condicionament «d'una estratègia per l'especificitat de les tàctiques possibles i de les tàctiques per l'embolcall estratègic que les fa funcionar». ⁶⁹⁴ El 'focus local' podia funcionar perquè s'inscrivía en una sèrie d'encadenaments, en una estratègia de conjunt; i l'estratègia de conjunt podia assegurar els seus efectes globals perquè es recolzava en relacions que li servien de punt d'ancoratge i que eren tènues i precises. I entre unes i altres no hi havia discontinuïtat, però tampoc no hi havia homogeneïtat. ⁶⁹⁵

En quart lloc, la regla de la polivalència tàctica dels discursos, segons la qual el poder i el saber estaven articulats a través d'un determinat discurs. Calia concebre el discurs «com una sèrie de segments discontinus, la funció tàctica dels quals no és uniforme ni estable». ⁶⁹⁶ No hi havia un univers dividit entre discursos dominants i discursos dominats, sinó que s'havia de concebre «com una multiplicitat d'elements discursius que poden actuar en estratègies diferents». ⁶⁹⁷ I ho caracteritzava així:

Els discursos, igual que els silencis, no estan sotmesos al poder o revoltats contra ell. Cal admetre un joc complex i inestable en què el discurs pot ser, a la vegada, instrument i efecte de poder, però també obstacle, topall, punt de resistència i de partida per a una estratègia oposada. El discurs transporta i produeix poder; el reforça però també el mina, l'exposa, el torna fràgil i permet aturar-lo. De la mateixa manera, el silenci i el secret abriguen el poder, ancoren les seves prohibicions; però també afluïxen els seus apressaments i negocien toleràncies més o menys fosques. ⁶⁹⁸

⁶⁹³ Ibid., pàg. 131

⁶⁹⁴ Ibid., pàg. 132

⁶⁹⁵ Ibid., pàg. 132

⁶⁹⁶ Ibid., pàg. 133

⁶⁹⁷ Ibid., pàg. 133

⁶⁹⁸ Ibid., pàg. 133

En definitiva, no hi havia un discurs de poder, d'una banda, i un discurs que se li oposava, de l'altra. Els discursos «són elements o blocs tàctics en el camp de les relacions de força».⁶⁹⁹ Dins d'una mateixa estratègia, podien haver-hi discursos contradictoris o diferents; i discursos sota la mateixa forma podien circular entre estratègies enfrontades.

Al curs *El poder psiquiàtric*, Foucault es preguntava: «Fins a quin punt un dispositiu de poder pot ser el productor d'un cert nombre d'enunciats, de discursos i, per tant, de totes les formes de representacions que, posteriorment, puguin derivar-se'n?». ⁷⁰⁰ El que era important era veure el dispositiu de poder com una instància capaç de produir la pràctica discursiva. I especificava:

El problema que està en joc, per a mi, és el següent: en el fons, ¿no són justament els dispositius de poder, amb allò que la paraula 'poder' té encara d'enigmàtic i serà necessari explorar, el punt a partir del qual hem de poder assignar la formació de les pràctiques discursives? Com poden aquest ordenament del poder, aquestes tàctiques i estratègies del poder donar lloc a afirmacions, negacions, experiències, teories, en definitiva, a tot un joc de la veritat? Dispositiu de poder i joc de la veritat, dispositiu de poder i discurs de veritat [...].⁷⁰¹

Posava l'exemple de la psiquiàtrica clàssica, per explicar la relació entre el discurs veritable, la institució i el poder. Entre 1850 i 1930, indicava, la psiquiatria clàssica va funcionar sense gaires problemes d'aquesta manera:

[...] a partir d'un discurs que ella considerava i feia funcionar com a discurs veritable; a partir d'aquest discurs, en qualsevol cas, deduïa la necessitat de la institució d'aïllar i, al mateix temps, la necessitat que un cert poder mèdic es desplegués dins d'aquesta institució com a llei interna i eficaç. En definitiva, d'un discurs veritable, en deduïa la necessitat d'una institució i d'un poder.⁷⁰²

A l'entrevista amb A. Fontana, quan se li va preguntar pel tema que la seva teoria fos definida com una història de la discontinuïtat, Foucault responia que, ordinàriament, s'admetia una continuïtat en les formes i el desenvolupament de sabers com ara la biologia, la psiquiatria, la medicina, l'economia política, etcètera. I aclaria: «La gran imatge biològica de la maduresa de la ciència està subjacent encara en un bon nombre d'anàlisis històriques; no em sembla

⁶⁹⁹ Ibid., pàg. 134

⁷⁰⁰ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 14

⁷⁰¹ Ibid., pàg. 15

⁷⁰² Ibid., pàg. 41

pertinent històricament». ⁷⁰³ Posava l'exemple de la medicina per explicar com, fins a finals del segle XVIII, hi havia un determinat tipus de discurs. I sostenia:

[...] les formes lentes –vint-i-cinc, trenta anys– van posar fi no només a les proposicions veritables que podien formular-se fins aleshores, sinó, més profundament, a les maneres de parlar, de veure, a tot el conjunt de pràctiques que servien de suport a la medicina; no es tracta simplement de nous descobriments: és un nou 'règim' en el discurs i en el saber. I això en poc anys. ⁷⁰⁴

Si es miraven els textos mèdics, això no es podia negar. I constatava:

El meu problema no va ser dir: visca la discontinuïtat, estem en la discontinuïtat, restem-hi, sinó plantejar la qüestió: com és que, en certs moments i en certs ordres de saber, tenen lloc aquests desplaçaments bruscos, aquestes precipitacions d'evolució, aquestes transformacions que no responen a la imatge tranquil·la i continuïsta que ens hem fet ordinàriament? ⁷⁰⁵

La rapidesa i la magnitud d'aquests canvis indicaven una altra cosa: «una modificació en les regles de formació dels enunciats que són acceptats com a científicament veritables». ⁷⁰⁶ I sostenia:

No es tracta, doncs, d'un canvi de contingut (refutació d'antics errors, posada al dia de noves veritats), ni tampoc d'una alteració de la forma teòrica (renovació del paradigma, modificació dels conjunts sistemàtics); allò que hi ha en qüestió, és allò que *regeix* els enunciats i la manera com *es regeixen* uns i altres per constituir un conjunt de proposicions acceptables científicament i susceptibles, per tant, de ser verificades i invalidades per procediments científics. En definitiva, és un problema de règim, de política de l'enunciat científic. ⁷⁰⁷

Aleshores, el que era important era saber quins efectes de poder circulaven entre aquests enunciats científics. ⁷⁰⁸

Al curs *Cal defensar la societat*, exposava:

[...] és sens dubte massa optimista, a partir del moment en què es tracta, al cap i a la fi, d'una batalla –d'una batalla dels sabers contra els efectes de poder del discurs científic–, d'agafar el silenci de l'adversari com la prova de que ens té por. El silenci de l'adversari –[i] és un principi metodològic o un principi tàctic que cal tenir sempre present– potser és, igualment, senyal que no li fem gens de por. I hem de fer, crec, justament, com si no li féssim por. I es tractarà, per tant, de donar no un sòl teòric continu i sòlid per a totes les genealogies disperses [...], sinó d'intentar [...] d'especificar o de desentrellar l'aposta compromesa en aquesta oposició, aquesta lluita, aquesta insurrecció dels sabers contra la institució i els efectes de saber i de poder del discurs científic. ⁷⁰⁹

⁷⁰³ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 143

⁷⁰⁴ Ibid., pàg. 143

⁷⁰⁵ Ibid., pàg. 143

⁷⁰⁶ Ibid., pàg. 143

⁷⁰⁷ Ibid., pàg. 143

⁷⁰⁸ Ibid., pàg. 144

⁷⁰⁹ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 60

A l'entrevista «Poder i saber», parlava de com, sota la perspectiva de l'anàlisi del poder, amb *Les paraules i les coses*, havia volgut assenyalar els mecanismes de poder que hi havia en els discursos científics:

Quina regla és obligatori obeir, en determinada època, quan es vol enunciar un discurs científic sobre la vida, la història natural, l'economia política? A qui cal obeir, a quina coacció s'està sotmès, i com, d'un discurs a un altre, d'un model a un altre, es produeixen efectes de poder? Aleshores, el que és essencial de la meua intenció va ser en el fons tot aquest vincle del saber i el poder, però amb els mecanismes de poder com a punt central [...]; i es tracta en realitat d'una història –aconseguida o no, no soc jo qui ha de jutjar-ho–, una història dels mecanismes de poder i de com es posen en marxa.⁷¹⁰

En referència a la *Història de la bogeria*, Foucault exposava, a l'entrevista amb Droit, que li semblava paradoxal que es plantegés el problema del funcionament polític del saber només a partir de ciències com les matemàtiques, la biologia i la física. I destacava: «Però jo tenia davant meu, amb la psiquiatria, traces lleugeres de saber a penes formades que estaven absolutament vinculades a formes de poder susceptibles d'anàlisi».⁷¹¹ En lloc de plantejar el problema de la història de la física, la biologia o les matemàtiques, especificava, «calia prendre ciències a penes formades, contemporànies, amb un material ric, precisament perquè ens són contemporànies, i intentar comprendre quins són els seus efectes de poder».⁷¹²

Més endavant, en la mateixa entrevista, Foucault apuntava que, des de Plató, «el saber s'ha donat com a estatut de ser d'una essència fonamentalment diferent del poder».⁷¹³ El poder era allò a què calia renunciar per tenir la possibilitat d'accedir a la veritat: «Renuncia al poder, renuncia a l'ambició, renuncia a vèncer, aleshores podràs contemplar la veritat».⁷¹⁴ El saber apareixia en oposició o independència respecte al poder. En canvi, en l'actualitat, el saber «apareix vinculat profundament a una sèrie d'efectes de poder».⁷¹⁵ I sostenia:

El tipus de discurs que, des de fa segles, funciona a Occident com a discurs de veritat, i que ara ha passat a escala mundial, és un tipus de discurs lligat a una sèrie de fenòmens de poder i de relacions de poder. La veritat té poder. Té efectes pràctics, efectes polítics. L'exclusió del boig, per exemple, és un dels innombrables efectes de poder del discurs racional. Com operen tals efectes de poder? Com esdevenen possibles? Això és el que intento comprendre.⁷¹⁶

⁷¹⁰ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 402

⁷¹¹ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 49

⁷¹² *Ibid.*, pàg. 49-50

⁷¹³ *Ibid.*, pàg. 65

⁷¹⁴ *Ibid.*, pàg. 65

⁷¹⁵ *Ibid.*, pàg. 65

⁷¹⁶ *Ibid.*, pàg. 65

6.1.1. Discursos i pràctiques

*Aleshores, se'ls va aïllar, se'ls va tancar en una espècie de gran Reclusió, que va afectar no tan sols els bojos sinó també els vagabunds, els pobres, els captaires. Un mecanisme de segregació social en el qual els bojos van quedar atrapats [...].*⁷¹⁷

Michel Foucault

Morey indicava, a «El lloc de tots els llocs», que era molt antiga la certesa que existia una relació entre el discurs i el poder. Foucault va aplicar una mirada específica sobre aquest tema, que tenia en compte les evolucions paral·leles – tot i que cadascuna amb la seva lògica– del discurs i de la institució. I Morey constatava que «sense el decret que origina els asils no hauria existit la psiquiatria, però sense la psiquiatria no existiria el manicomi. Que l'exercici del poder i del saber van de bracet».⁷¹⁸ El que era específic era considerar que la institució no era l'aplicació pràctica de la teoria, ni que la teoria es posava en pràctica a través de la institució, almenys en els seus inicis.⁷¹⁹ I manifestava:

El que era específic de Foucault davant de la qüestió de la relació entre el saber i el poder es basa sobre aquest punt. Que les ciències humanes també deuen l'embranchida de la seva necessitat al naixement de noves institucions com la presó, l'escola, la fàbrica o l'hospital, peces mestres d'una nova política de gestió de les poblacions [...].⁷²⁰

Foucault, declarava Morey, posava l'exemple de la bogeria i de com es va constituir aquest objecte entre una sèrie de discursos –com els discursos mèdics que intentaven determinar els comportaments irracionals «en construir discursivament l'especificitat d'aquest objecte anomenat bogeria»⁷²¹– i una sèrie de pràctiques i institucions, que eren:

[...] sobretot, formes de visibilitat, espais que deixen veure aquests comportaments sobre els quals els discursos intenten reflexionar, com per

⁷¹⁷ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 368

⁷¹⁸ Morey, M., «Sobre discurso y poder: esto no es un discurso», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pag. 219

⁷¹⁹ Morey especificava que, en diferenciar maneres d'enunciació i formes de visibilitat, calia no entendre-ho com una relació teoria-pràctica. I sostenia: «És una ingenuïtat, des del punt de vista que Foucault proposa, imaginar la relació entre ambdues com aquella que es produiria entre, per un costat, uns discursos que dirien la teoria i, per l'altre, les institucions que els aplicarien a la pràctica. Convé no oblidar que les institucions promocionen la seva pròpia teoria i la seva pròpia pràctica, així com els discursos promocionen la seva pròpia teoria i la seva pròpia pràctica». Morey, M., «El lugar de todos los lugares: consideraciones sobre el archivo», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 209

⁷²⁰ Morey, M., «Sobre discurso y poder: esto no es un discurso», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pag. 219-220

⁷²¹ Morey, M., «El lugar de todos los lugares: consideraciones sobre el archivo», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 208

exemple la forma *asil* (que acabarà donant lloc al teixit manicomial), on es contenen els cossos i s'observen els comportaments dels futurs bojos, dels qui seran determinats com a bojos d'una manera específica.⁷²²

A l'entrevista «El poder, una bèstia magnífica», parlant de la *Història de la bogeria*, Foucault exposava com, durant els segles XVI i XVII, es va començar a percebre la bogeria com a malaltia mental:

I al mateix temps, es va començar a aïllar els bojos al marge del sistema general de la societat, a posar-los a part, a no tolerar-los ja en una espècie de familiaritat quotidiana, a no suportar ja veure'ls circular així, a no barrejar-s'hi en la vida quotidiana i de tothom... Aleshores, se'ls va aïllar, se'ls va tancar en una espècie de gran Reclusió, que va afectar no tan sols els bojos sinó també els vagabunds, els pobres, els captaires. Un mecanisme de segregació social en el qual els bojos van quedar atrapats; i, a poc a poc, en aquest règim general del tancament, es va definir un lloc específic per a ells i d'allà va sortir l'hospital psiquiàtric modern, l'hospital que va funcionar a gran escala al llarg de tot Europa al segle XIX.⁷²³

Segons la història de la gran reclusió de París, plantejava Morey, l'asil va ser, en un inici, el lloc on es van tancar aquells qui no podien treballar: entre la massa de població heterogènia s'hi trobaven vagabunds, llibertins o deficients mentals. Aquesta reclusió es va aplicar sobre el 10% de la població parisenca, que va ser traslladada a les antigues leproseries –que havien quedat buides– amb l'objectiu de ser reeducada. I especificava:

Ara seran aquests, els 'anormals' (tot i que encara no existeixi la gent anomenada 'normal'), als qui tancaran en aquests espais per reformar-los. Un cop allà, ens trobarem que, d'entre aquesta població, hi ha persones que no són en absolut reeducables; que no es dobleguen –no en saben? no volen? no poden?– al sil·logisme hipotètic més elemental que imposa la raó; que no entenen que “si no fas això, et passarà això altre”. El boig comença a individualitzar-se com aquell qui no és capaç d'entendre aquest nexa. El llibertí ràpidament entén que ha de reformar com a mínim el seu comportament extern per poder sortir de la reclusió. El vagabund ràpidament ho entén. La meitat de la població tancada ràpidament entén que ha d'adaptar-se al “si... llavors...” que imposa la racionalitat dels guardes. El boig és aquell qui no ho entén.⁷²⁴

Morey destacava que aquesta reclusió havia estat una forma de visibilitat per als guardes, que els permetia seleccionar, classificar i recol·locar els reclusos. Tot i així, advertia: «Encara no hi ha un discurs, no hi ha cap teoria, ni, per descomptat, cap voluntat mèdica. El metge encara no és dins de l'asil, que

⁷²² Ibid., pàg. 208

⁷²³ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 368-368

⁷²⁴ Morey, M., «El lugar de todos los lugares: consideraciones sobre el archivo», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 208-209

és, de moment, un simple lloc de reclusió». ⁷²⁵ Més tard, un cop separats aquells qui presentaven un comportament irracional, es va poder decidir que potser eren malalts mentals, ja que no presentaven cap dolència física concreta. I apuntava:

I quan es comenci a encunyar la noció de malaltia mental començarà a entrar dins de l'espai dels asils un estament nou, que és l'estament mèdic, i amb ell, uns discursos, uns modes d'enunciació específics, que intentaran una teoria d'allò que és el comportament anòmal i de les maneres en què es pot ser un malalt mental. ⁷²⁶

Una evolució paral·lela s'iniciava a partir d'aquest moment, entre les maneres de la gestió institucional, per una banda, que, com a formes de visibilitat produïen coneixement entre aquells qui eren recuperables i els qui no; i, per l'altra, la sèrie de discursos que teoritzaven sobre ser irrecuperable. I així, remarcava:

En ajudar-se mútuament, com més afinats siguin els discursos sobre això que és la malaltia mental, podrem ordenar més bé la tutela en els espais de l'asil; com més bona i més fina sigui la tutela en els espais de l'asil, més saber podrem extreure del tancament d'aquestes persones. En una espècie de cercle que s'alimenta a si mateix, sense fi... ⁷²⁷

A *Vigilar i castigar*, posava d'exemple Morey, Foucault analitzava el naixement de la presó en el moment del sorgiment de les ciències humanes. I això evidenciava dues coses. En primer lloc, assenyalava Morey, que existia una «profunda complicitat» ⁷²⁸ entre totes les institucions, ja que, d'una banda, van aparèixer al mateix temps –tant la fàbrica, com l'hospital, l'escola, la presó, l'asil i la caserna–, i que, de l'altra, tenien la mateixa garantia d'eficàcia, ja que suposaven el funcionament del poder disciplinari. ⁷²⁹ En segon lloc, apareixia l'evidència que l'exercici del poder disciplinari no s'assemblava a la imatge clàssica del poder. Es tractava ara d'un poder normalitzador i no legislatiu, que funcionava en l'àmbit microfísic, local i autònom, en definitiva: «Un poder que troba la seva especificitat en aquest gest disciplinari mitjançant el qual el *temps*

⁷²⁵ Ibid., pàg. 209

⁷²⁶ Ibid., pàg. 209

⁷²⁷ Ibid., pàg. 209-210

⁷²⁸ Ibid., pàg. 210

⁷²⁹ I Morey especificava: «Per això la fàbrica s'assembla tant a la presó, que, a la vegada, s'assembla tant a la caserna, que, a la vegada, s'assembla tant a l'hospital, que, a la vegada s'assembla tant a l'escola...». Ibid., pàg. 210

de vida dels homes es converteix en un determinat *ús del temps*». ⁷³⁰ I constatava Morey:

Si les ciències humanes tenen algun estat concret, ens dirà Foucault, no és cap altre que el d'haver nascut com a correlat discursiu (o règim de modalitats enunciatives) dels sistemes institucionals (o dispositius de formes de visibilitat) de segrest del temps de vida, encarregats de la individualització de la població – correlat discursiu que convergeix amb els procediments de segrest en una tasca gegant anomenada *normalització*. ⁷³¹

Morey encara aclaria que, per a Foucault, «el saber hi és per tallar la pressió del passat i, quan això passa, el que s'obté no és la materialitat no acumulable que pot anomenar-se coneixement, sinó la disponibilitat d'un espai d'experiència ara obert de bat a bat». ⁷³²

6.1.2. Genealogia dels sabers

La filosofia, en endavant, ja no tindrà cap paper efectiu a l'interior de la ciència i dels processos de saber. ⁷³³

Michel Foucault

Al curs *Cal defensar la societat*, Foucault defensava que la història de les ciències girava al voltant de l'eix que anava des de l'estructura del coneixement fins a l'exigència de la veritat. La genealogia dels sabers que proposava, en canvi, se situava en un altre eix: «l'eix discurs-poder, o, si ho prefereixen, l'eix pràctica discursiva-enfrontament del poder». ⁷³⁴ Si s'aplicava al segle XVIII, considerava que la genealogia dels sabers, abans que res, havia de desmuntar la problemàtica de les Llums:

Ha de desllorigar el que en aquella època (i d'altra banda en el segle XIX i encara en el segle XX) es va descriure com el progrés de les Llums, la lluita del coneixement contra la ignorància, de la raó contra les quimeres, de l'experiència contra els prejudicis, dels raonaments contra l'error, etc. De tot això, que fou descrit i simbolitzat com l'avanç del dia dissipant la nit, és del que, crec, cal desempallegar-se; [cal, per contra] percebre en el decurs del segle XVIII, en lloc d'aquesta relació entre dia i nit, entre coneixement i ignorància, una cosa molt

⁷³⁰ Ibid., pàg. 210. El panòptic de Bentham va ser el model ideal de vigilància per a aquest nou poder disciplinari, sostenia Morey. Ibid. Pàg. 210

⁷³¹ Ibid., pàg. 211

⁷³² Ibid., pàg. 211

⁷³³ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 236. Foucault apuntava que, fins llavors, el paper de la filosofia havia estat, justament, el de funcionar com un sistema d'organització i de comunicació dels sabers entre ells i que, per això, tenia un paper efectiu, operatiu, en el desenvolupament dels coneixements. Ibid., pàg. 235

⁷³⁴ Ibid., pàg. 231-232

diferent: un immens i múltiple combat, però no pas entre coneixement i ignorància, sinó un immens i múltiple combat dels sabers els uns contra els altres [...].⁷³⁵

Posava l'exemple dels sabers tècnics. Tot i que, tradicionalment, el seu sorgiment se situava al segle XVIII, sostenia que el que havia passat era una altra cosa:

[...] l'existència plural, polimòrfica, múltiple, dispersa, de sabers diferents, que existien amb les seves diferències segons les regions geogràfiques, segons la mida de les empreses, dels tallers, etc., segons les categories socials, l'educació, la riquesa d'aquells qui els detenien. I aquests sabers estaven en lluita els uns amb els altres, els uns davant dels altres [...]. Per tant, saber múltiple, saber secret, saber funcionant com a riquesa i com a garantia d'independència: el saber tecnològic funcionava en aquesta fragmentació.⁷³⁶

Tots aquests enfrontaments es van fer més tensos a mesura que es van desenvolupar les forces de producció i les demandes econòmiques. Calia pensar el desenvolupament dels sabers tecnològics al segle XVIII en aquesta forma de sabers «múltiples, independents, heterogenis i secrets»,⁷³⁷ i no en la forma del progrés del coneixement sobre la ignorància o del dia sobre la nit. A més a més, mostrava, hi va haver una intervenció, directa o indirecta, de l'estat sobre aquestes lluites, que va passar per diferents actuacions: l'eliminació i la desqualificació dels petits sabers inútils i econòmicament costosos; la normalització de les tècniques dels diferents sabers, cosa que va permetre ajustar-los entre ells, establir comunicacions, eliminar les barreres del secret i, finalment, «fer intercanviables no tan sols els sabers, sinó també els qui els detenen»;⁷³⁸ la classificació jeràrquica dels sabers des dels més particulars i materials a les formes més generals i englobadores; i, finalment, una centralització piramidal per controlar aquests sabers.⁷³⁹

Foucault també posava l'exemple del saber mèdic, que anava més o menys en el mateix sentit. I ho il·lustrava així:

Tota la segona meitat del segle XVIII va veure com es desenvolupava tota una tasca a la vegada d'homogeneïtzació, normalització, classificació i centralització del saber mèdic. Com donar un contingut i una forma al saber mèdic?, com imposar aquestes regles homogènies a la pràctica de les cures?, com imposar aquestes regles a la població, menys per a fer-li compartir aquest saber que per a fer-li acceptable? Això va ser la creació dels hospitals, dels dispensaris, de la

⁷³⁵ Ibid., pàg. 232

⁷³⁶ Ibid., pàg. 232

⁷³⁷ Ibid., pàg. 233

⁷³⁸ Ibid., pàg. 233

⁷³⁹ Ibid., pàg. 233-234

Société Royale de Médecine, la codificació de la professió mèdica, una gegantina campanya d'higiene pública, una gegantina campanya també sobre la higiene dels nadons i dels infants, etc.⁷⁴⁰

El que es va produir, en realitat, amb aquesta selecció, normalització, jerarquització i centralització, va ser una disciplinarització dels sabers. El segle XVIII va ser el segle del disciplinament dels sabers, a través de l'organització interna de cada un, amb el seu camp d'aplicació i els seus criteris de selecció per rebutjar el fals saber; amb les seves formes d'homogeneïtzació i normalització dels continguts, de jerarquització i d'organització interna en forma de centralització d'aquests sabers. I especificava:

Per tant, habilitació de cada saber com a disciplina i, d'altra banda, esglaonament d'aquests sabers així disciplinats des de l'interior, la seva comunicació, la seva repartició, la seva jerarquització recíproca en una espècie de camp global o de disciplina global que s'anomena precisament la 'ciència'.⁷⁴¹

Abans del segle XVIII hi havia sabers, i hi havia ciència i, també la filosofia, sostenia Foucault, però no existia 'la' ciència. I ho caracteritzava així:

Ara apareix, amb la disciplinarització dels sabers, en la seva singularitat polimòrfica, alhora aquest fet i aquesta coacció que ara es conformen amb la nostra cultura i s'anomenen la 'ciència'. Desapareix, crec, en aquell moment, i pel mateix fet, d'una banda aquest paper a la vegada fonamental i fundador de la filosofia. La filosofia, en endavant, ja no tindrà cap paper efectiu a l'interior de la ciència i dels processos de saber.⁷⁴²

La ciència va prendre el relleu de la filosofia com a domini general i com a policia disciplinària dels sabers. I constatava: «I en endavant plantejarà problemes específics de la policia disciplinària dels sabers: problemes de classificació, problemes de jerarquització, problemes de proximitat, etc.».⁷⁴³ Aquest disciplinament dels sabers, que es va dur a terme al segle XVIII, només es va poder pensar, en aquell moment, en la forma d'un progrés de la raó, puntualitzava.

Entre finals del segle XVIII i principis del XIX, també va aparèixer la universitat com «una mena de gran aparell uniforme dels sabers».⁷⁴⁴ La

⁷⁴⁰ Ibid., pàg. 234-235

⁷⁴¹ Ibid., pàg. 235

⁷⁴² Ibid., pàg. 235-236. Foucault sostenia que el paper de la filosofia havia estat, justament, el de funcionar com un sistema d'organització i de comunicació dels sabers entre ells i que, per això, tenia un paper efectiu, operatiu, en el desenvolupament dels coneixements. Ibid., pàg. 235

⁷⁴³ Ibid., pàg. 236. Foucault exposava com la ciència també va prendre el relleu a la *mathesis* [en grec a l'original], com a projecte d'una ciència universal que, a la vegada, podia servir d'instrument formal i de fonament rigorós de totes les ciències. Ibid., pàg. 236

⁷⁴⁴ Ibid., pàg. 236

universitat tenia una funció de selecció i homogeneïtzació dels sabers, de constitució d'una comunitat científica amb un estatus reconegut, d'organització d'un consens. I indicava:

El paper de la selecció, l'exerceix per mitjà d'aquesta mena de monopoli de fet, però també de dret, que fa que un saber que no hagi nascut, que no s'hagi format a l'interior d'aquesta espècie de camp institucional –de límits d'altra banda relativament flotants, però que a grans trets constitueix la universitat, els organismes oficials d'investigació–, fora d'això, el saber en estat salvatge, el saber nascut defora, es troba automàticament, des de bon començament, si no totalment exclòs, almenys desqualificat a priori.⁷⁴⁵

Igualment, hi va haver un canvi en l'ortodòxia dels enunciats. Amb la introducció de la disciplina, el control ja no es va exercir sobre el contingut dels enunciats, sobre la seva conformitat a la veritat, sinó sobre la regularitat de les enunciacions. I ho exposava així: «El problema serà saber qui va parlar, i si estava qualificat per a parlar, en quin nivell se situa aquest enunciat, en quin conjunt se'l pot ubicar, en què i en quina mesura és conforme a altres formats i a altres tipologies de saber».⁷⁴⁶ Això va permetre un cert liberalisme quant al contingut dels enunciats, d'una banda, i a un control més rigorós sobre els procediments d'enunciació, de l'altra, cosa que va permetre un desbloqueig epistemològic. En síntesi, feia ressaltar: «Es va passar, si vostès volen, de la censura dels enunciats a la disciplina de l'enunciació».⁷⁴⁷

El que era interessant, segons Foucault, era analitzar com la disciplina va determinar una nova relació entre el poder i el saber, analitzar, en definitiva, «com, a partir d'aquests sabers disciplinats, va aparèixer una nova coacció que ja no és la coacció de la veritat sinó que és la coacció de la ciència».⁷⁴⁸

Posava de manifest que, en l'ordre del saber històric, aquesta disciplinarització «no només no va impedir, sinó finalment va enfortir –per mitjà de tot un joc de lluites, de confiscacions de contestacions recíproques–, la història no estatal, la història descentrada, la història dels subjectes en lluita».⁷⁴⁹ I el que en va quedar va ser, d'una banda, un saber disciplinat en forma de disciplina històrica, però, de l'altra, «una consciència històrica polimorfa, dividida

⁷⁴⁵ Ibid., pàg. 236-237

⁷⁴⁶ Ibid., pàg. 237-238

⁷⁴⁷ Ibid., pàg. 238

⁷⁴⁸ Ibid., pàg. 239

⁷⁴⁹ Ibid., pàg. 240

i combatent, que no és altra cosa que l'altre aspecte, l'altra cara de la consciència política». ⁷⁵⁰

6.2. La veritat

*El que és important és que, crec, la veritat no és fora del poder ni sense poder
(no és, a pesar d'un mite, la història i les funcions del qual hauria de reprendre,
la recompensa dels esperits lliures, el fill de llargues solituds,
el privilegi dels qui han sabut alliberar-se'n).
La veritat és d'aquest món; s'hi produeix
gràcies a múltiples coaccions.* ⁷⁵¹

Michel Foucault

Foucault es preocupava per les relacions entre el saber i el poder i, també, per les relacions entre la veritat i el poder –totes difícils de captar. A l'entrevista «Poder i saber», declarava: «intento posar en relleu aquesta espècie de capa, anava a dir interfase com diuen els tècnics moderns, la interfase del saber i del poder, de la veritat i del poder. Aquest és el meu problema». ⁷⁵² I sostenia:

Hi ha efectes de veritat que una societat com l'occidental, i ara podem dir la societat mundial, produeix a cada instant. Es produeix la veritat. Aquestes produccions de veritats no poden dissociar-se del poder i dels mecanismes de poder, perquè aquests últims fan possibles, indueixen aquestes produccions de veritats i, a la vegada, perquè aquestes mateixes tenen efectes de poder que ens lliguen, ens subjecten. ⁷⁵³

Per veritat, no entenia una norma general o una sèrie de proposicions. I ho especificava així:

Entenc per veritat el conjunt dels procediments que en tot moment permeten a cada instant i a cadascú pronunciar enunciats que es consideren veritables. No hi ha en absolut una instància suprema. Hi ha regions on aquests efectes de veritat es codifiquen a la perfecció, i en què els procediments per mitjà dels quals es poden arribar a enunciar les veritats es coneixen per endavant, estan payoutats. Em refereixo, en termes generals, als dominis científics. ⁷⁵⁴

Hi havia, doncs, per una banda, el cas de les matemàtiques i les ciències empíriques. I, per l'altra, «els efectes de veritat lligats al sistema

⁷⁵⁰ Ibid., pàg. 240

⁷⁵¹ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 158

⁷⁵² Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 404

⁷⁵³ Ibid., pàg. 404

⁷⁵⁴ Ibid., pàg. 407-408

d'informacions»,⁷⁵⁵ transmeses a través dels mitjans de comunicació. Quan un locutor deia alguna cosa, posava d'exemple, «la cosa comença a funcionar en el cap de milers de persones com a veritat pel simple fet que és pronunciada d'aquesta manera, amb aquest to, per aquesta persona, a aquesta hora».⁷⁵⁶

I més endavant, a la mateixa entrevista, exposava:

Parlo de la veritat, intento veure com es tramen, al voltant dels discursos considerats veritables, efectes de poder específics, però el meu veritable problema, en el fons, és forjar instruments d'anàlisi, d'acció política i d'intervenció política sobre la realitat que ens és contemporània i sobre nosaltres mateixos.⁷⁵⁷

Al curs *Cal defensar la societat*, parlava de com la multiplicitat de relacions de poder que travessaven la nostra societat «no poden dissociar-se, ni establir-se, ni funcionar sense una producció, una acumulació, una circulació, un funcionament del discurs verdader».⁷⁵⁸ No hi podia haver exercici del poder, sostenia, sense una determinada economia dels discursos de veritat, i aquests havien de funcionar a partir d'aquest poder. En definitiva: «El poder ens sotmet a la producció de la veritat i només podem exercir el poder per la producció de la veritat».⁷⁵⁹ I plantejava la qüestió següent:

[...] se'ns constreny per part del poder a produir la veritat, el qual exigeix aquesta veritat i la necessita per a funcionar; hem de dir la veritat, estem forçats, estem condemnats a confessar la veritat o a trobar-la. El poder no deixa de qüestionar, de qüestionar-nos; no deixa d'investigar, d'enregistrar; institucionalitza la cerca de la veritat, la professionalitza, la recompensa.⁷⁶⁰

D'altra banda, remarcava, nosaltres estàvem igualment sotmesos a la veritat, al discurs veritable, que funcionava com a llei. En última instància, aclaria, «som jutjats, condemnats, classificats, constrets a unes tasques, destinats a una determinada manera de viure o a una determinada manera de morir, en funció de discursos vertaders, que porten amb ells uns efectes específics de poder».⁷⁶¹

Amb relació al tema, a l'entrevista amb A. Fontana, Foucault manifestava:

El que és important, crec, és que la veritat no és fora del poder ni sense poder (no és, a pesar d'un mite la història i funcions del qual hauria de reprendre, la recompensa dels esperits lliures, el fill de llargues solituds, el privilegi dels qui han sabut alliberar-se). La veritat és d'aquest món; s'hi produeix gràcies a múltiples coaccions. I hi manté efectes regulats de poder. Cada societat té el seu

⁷⁵⁵ Ibid., pàg. 408

⁷⁵⁶ Ibid., pàg. 408

⁷⁵⁷ Ibid., pàg. 414

⁷⁵⁸ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 70

⁷⁵⁹ Ibid., pàg. 70

⁷⁶⁰ Ibid., pàg. 70

⁷⁶¹ Ibid., pàg. 71

règim de veritat, la seva 'política general' de la veritat: és a dir, els tipus de discurs que acull i fa funcionar com a veritables; els mecanismes i les instàncies que permeten distingir els enunciats veritables dels falsos, i el mode com se sancionen uns i altres; les tècniques i els procediments que són valorats per a la obtenció de la veritat; l'estatut d'aquells que estan a càrrec de dir allò que funciona com a veritable.⁷⁶²

L'economia política de la veritat de la nostra societat, destacava, estava caracteritzada per cinc trets històricament importants:

[...] la 'veritat' està centrada sobre la forma del discurs científic i sobre les institucions que el produeixen; està sotmesa a una constant incitació econòmica i política (necessitat de veritat tant per a la producció econòmica com per al poder polític); és objecte, sota diverses formes, d'una immensa difusió i consum (circula en aparells d'educació o d'informació l'extensió dels quals és relativament àmplia en el cos social, a pesar d'algunes limitacions estrictes); és produïda i transmesa sota el control no exclusiu però dominant d'alguns grans aparells polítics o econòmics (universitat, exèrcit, escriptura, mitjans de comunicació); finalment, és l'envit de tot debat polític i de tot enfrontament social (lluites 'ideològiques').⁷⁶³

Més endavant, indicava que existia un combat per la veritat, o al voltant de la veritat, almenys. I especificava:

[...] deixant clar un cop més que per veritat no vull dir el conjunt de coses veritables que cal descobrir o fer acceptar, sinó el conjunt de regles segons les quals es distingeix el que és veritable del que és fals i s'aplica al que és veritable efectes específics de poder; i deixant clar també que no es tracta d'un combat a favor de la veritat, sinó sobre l'estatut de la veritat i del paper economicopolític que juga.⁷⁶⁴

Foucault avançava, en aquesta entrevista, algunes proposicions sobre la veritat. En primer lloc, que per veritat entenia «un conjunt de procediments regulats per la producció, la llei, la repartició, la posada en circulació i el funcionament dels enunciats».⁷⁶⁵ En segon lloc, que la veritat «està lligada circularment a sistemes de poder que la produeixen i la sostenen, i a efectes de poder que indueix i la prorroga».⁷⁶⁶ El problema, aleshores, no era criticar els continguts ideològics d'una ciència, sinó «saber si és possible constituir una nova política de la veritat».⁷⁶⁷ En definitiva:

El problema no és canviar la 'consciència' de la gent o allò que tenen al cap, sinó el règim polític, econòmic i institucional de producció de veritat.

No es tracta d'alliberar la veritat de tot sistema de poder –seria una quimera, ja que la veritat és ella mateixa poder–, sinó deslligar el poder de la veritat de les

⁷⁶² Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 158

⁷⁶³ Ibid., pàg. 158-159

⁷⁶⁴ Ibid., pàg. 159

⁷⁶⁵ Ibid., pàg. 160

⁷⁶⁶ Ibid., pàg. 160

⁷⁶⁷ Ibid., pàg. 160

formes d'hegemonia (socials, econòmiques, culturals) dins les quals funciona en aquests moments.

La qüestió política, en definitiva, no és l'error, la il·lusió, la consciència alineada o la ideologia; és la veritat mateixa.⁷⁶⁸

A l'entrevista «No al sexe rei», Foucault comentava que es parlava d'ell com de «l'historiador melancòlic de les prohibicions i del poder repressiu»,⁷⁶⁹ com d'algú que explicava sempre històries a partir de dos nivells «la bogeria i la seva reclusió, l'anomalia i la seva exclusió, la delinqüència i el seu empresonament».⁷⁷⁰ Tanmateix, advertia:

Però el meu problema sempre ha estat un altre: la veritat. Com ha arribat el poder que s'exerceix sobre la bogeria a produir el discurs veritable de la psiquiatria? El mateix amb la sexualitat: recuperar la voluntat de saber on s'ha compromès el poder sobre el sexe. No vull fer la sociologia històrica d'una prohibició, sinó la història política d'una producció de 'veritat'.⁷⁷¹

Els historiadors, uns quants anys abans, havien demostrat que es podia fer història de l'economia i no només «la història de les batalles, els reis i les institucions».⁷⁷² I assenyalava:

I heus aquí que ara se sorprenden perquè alguns, els més sagaços, han après que de la mateixa manera es pot fer la història dels sentiments, dels comportaments, dels cossos. Aviat comprendran que la història d'Occident no es pot dissociar del mode en què la 'veritat' es produeix i inscriu els seus efectes.⁷⁷³

La nostra societat produeix i posa en circulació discursos «que compleixen funció de veritat, que passen per tal i que posseeixen, gràcies a això, poders específics».⁷⁷⁴ Ho destacava així:

La instauració de discursos 'veritables' (discursos que, per altra banda, canvien incessantment) és un dels problemes fonamentals d'Occident. La història de la 'veritat' –del poder propi dels discursos acceptats com a veritables– està encara per fer.⁷⁷⁵

Més endavant especificava que, si «intentés envoltar-me d'una coherència una mica fictícia»,⁷⁷⁶ hauria de reconèixer que aquest havia estat el problema que sempre l'havia preocupat: «els efectes de poder i la producció de

⁷⁶⁸ Ibid., pàg. 160

⁷⁶⁹ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 257

⁷⁷⁰ Ibid., pàg. 257

⁷⁷¹ Ibid., pàg. 257

⁷⁷² Ibid., pàg. 257

⁷⁷³ Ibid., pàg. 257-258

⁷⁷⁴ Ibid., pàg. 258

⁷⁷⁵ Ibid., pàg. 258

⁷⁷⁶ Ibid., pàg. 263

‘veritat’. [...] El meu problema és la política de la veritat. He tardat molt a adonar-me’n». ⁷⁷⁷

A l’entrevista « Precisions sobre el poder. Respostes a algunes crítiques », exposava què era el que volia fer:

[...] el que vull fer, i aquí hi ha la dificultat de l’intent, consisteix a efectuar una interpretació, una lectura d’un cert real, de tal manera que, per un costat, la interpretació pugui produir efectes de veritat i que, per l’altre, aquests efectes de veritat puguin convertir-se en instruments dins de lluites possibles. Dir la veritat perquè sigui atacable. Desxifrar un estrat de realitat de manera tal que en sorgeixin les línies de força i de fragilitat; els punts de resistència i els punts d’atac possibles, els camins traçats i les drecceres. Allò que procuro posar en relleu és una realitat de lluites possibles. ⁷⁷⁸

I, a l’entrevista amb Droit, sostenia: «Crec que, seguint Nietzsche, la veritat ha de comprendre’s en termes de guerra. La veritat de la veritat és la guerra. El conjunt de processos pels quals la veritat preval són mecanismes de poder que assegurin el seu poder». ⁷⁷⁹ Quan l’entrevistador li va preguntar quins eren els seus enemics en aquesta guerra, Foucault aclaria:

No són persones, sinó més aviat línies que es poden trobar en els discursos, probablement fins i tot en els meus, de les quals vull desistir i desmarcar-me’n. Malgrat tot, es tracta certament de la guerra, ja que el meu discurs és instrumental, com ho és un exèrcit, o simplement una arma. O també un sac de pólvora o un còctel Molotov. Veu, ja tornem a la història de l’artificier... ⁷⁸⁰

⁷⁷⁷ Ibid., pàg. 263

⁷⁷⁸ Foucault, M., «Précisions sur le pouvoir. Réponses à certaines critiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 633

⁷⁷⁹ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 69

⁷⁸⁰ Ibid., pàg. 69

6.2.1. Petita història de la veritat

*Posar de manifest que la demostració científica només és, bàsicament, un ritual, mostrar que el presumpte subjecte universal del coneixement no és, en realitat, res més que un individu històricament qualificat segons una sèrie de modalitats, mostrar que el descobriment de la veritat és, de fet, una certa modalitat de producció de la veritat [...].*⁷⁸¹

Michel Foucault

Al curs *El poder psiquiàtric*, Foucault plantejava que en la història occidental de la veritat s'hi donaven dues sèries: la veritat de demostració, la que es constata, d'una banda, i la veritat esdeveniment, de l'altra.⁷⁸²

En primer lloc, indicava que existia una postulació filosoficocientífica de la veritat lligada a una tecnologia de la construcció de la veritat com un dret universal. Es tractava d'una tecnologia de la demostració, de la veritat demostrativa, que apareixia en la pràctica científica.⁷⁸³ I ho desenvolupava així:

[...] un saber com el que anomenem científic és un saber que, en el fons, suposa que hi ha veritat pertot arreu, en tot lloc i tot moment. [...] Però, en qualsevol cas, per a la pràctica científica en general sempre hi ha veritat; la veritat està sempre present en qualsevol cosa i sota de qualsevol cosa, i es pot plantejar la qüestió de la veritat com a referència a tot. La veritat pot estar enterrada, pot ser difícil d'abastar, però no remet sinó als nostres propis límits, a les circumstàncies en què ens trobem. En si mateixa, la veritat recorre el món sencer sense ser mai interrompuda. No hi ha cap forat negre, en la veritat. Per al saber de tipus científic no hi ha mai res que sigui suficientment insignificant, fútil, passatger o ocasional per no suposar la qüestió de la veritat, res que sigui prou llunyà, però res, igualment, que sigui prou proper perquè no se li pugui preguntar: qui ets, de veritat? La veritat habita totes les coses [...].⁷⁸⁴

Això significava que no existia ningú que estigués qualificat en exclusiva per dir la veritat, però tampoc ningú que estigués, d'entrada, desqualificat per dir-la. I aclaria: «sempre que, per descomptat, tinguem els instruments necessaris per descobrir-la, les categories indispensables per pensar-la i el llenguatge adequat per formular-la en proposicions».⁷⁸⁵

Existia una altra postulació més arcaica de la veritat, considerava, i era la veritat esdeveniment. Aquesta postulació, que va existir a la nostra civilització, va ser recoberta per la tecnologia demostrativa de la veritat. Però es tractava d'una postulació «totalment crucial en la història de la nostra civilització, pel fet

⁷⁸¹ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 238

⁷⁸² Ibid., pàg. 237

⁷⁸³ Ibid., pàg. 236

⁷⁸⁴ Ibid., pàg. 235

⁷⁸⁵ Ibid., pàg. 236

mateix d'haver estat recoberta i colonitzada per l'altra». ⁷⁸⁶ En aquesta formulació apareixia el següent:

[...] una veritat dispersa, discontinua, interrompuda, que només parla o es produeix de tant en tant, on vol, en certs llocs; una veritat que no es produeix a tot arreu i tota l'estona, ni per a tothom; una veritat que no ens espera, perquè és una veritat que té els seus instants favorables, els seus llocs propicis, els seus agents i portadors privilegiats. Una veritat que té la seva geografia: l'oracle que diu la veritat a Delfos no la formula a cap altre lloc i no diu el mateix que un oracle situat en un altre lloc; el déu que cura a Epidaure i diu a aquells qui acudeixen a consultar-lo quina és la malaltia i quin és el remei que han d'aplicar, només cura i formula la veritat de la malaltia a Epidaure i a enlloc més. Veritat que té la seva geografia, veritat que té també el seu propi calendari o, almenys, la seva pròpia cronologia. ⁷⁸⁷

Aquesta veritat tenia els seus missatgers privilegiats. Es tractava d'aquells que posseïen el secret dels llocs i els temps, que havien superat unes proves de qualificació i havien pronunciat les paraules adequades i havien complert els rituals concrets. I especificava: «són, a més a més, aquells a qui la veritat ha escollit per abatre-s'hi: els profetes, els endevins, els innocents, els cecs, els bojos, els savis, etcètera». ⁷⁸⁸

Aquesta no era una veritat universal. I això significava no que fos una veritat estranya, «sinó una veritat dispersa, una veritat que es produeix com un esdeveniment». ⁷⁸⁹ I constatava:

[...] la sèrie de la veritat que no és de l'ordre d'allò que és, sinó d'allò que succeeix, una veritat, per tant, no donada en la forma del descobriment, sinó en la forma de l'esdeveniment, una veritat que no es constata i, en canvi, se suscita, es rastreja: producció més que apofàntica; una veritat que no es dona a través d'instruments, sinó que es provoca per rituals, es capta per paranys, s'aferra quan sorgeix l'ocasió. ⁷⁹⁰

Entre aquesta veritat i aquell qui havia estat escollit per ella no hi havia una relació de l'ordre del subjecte i de l'objecte. I ho manifestava així:

No és, per tant, una relació de coneixement; és, abans que res, una relació de xoc; una relació de l'ordre del raig o del llamp; una relació, també, de l'ordre de la caça, una relació, en qualsevol cas, arriscada, reversible, bèl·lica; una relació de dominació i de victòria i, per tant, no de coneixement, sinó de poder. ⁷⁹¹

⁷⁸⁶ Ibid., pàg. 236

⁷⁸⁷ Ibid., pàg. 236

⁷⁸⁸ Ibid., pàg. 237

⁷⁸⁹ Ibid., pàg. 237

⁷⁹⁰ Ibid., pàg. 237

⁷⁹¹ Ibid., pàg. 237

El que volia Foucault era fer una història de la veritat a partir d'aquesta sèrie –«ara fonamentalment rebutjada, encoberta, descartada»–⁷⁹² de la veritat esdeveniment. En lloc de la veritat descobriment, mètode, la veritat en relació de coneixement i que suposa una relació de subjecte i d'objecte, volia analitzar la veritat ritual, la veritat en relació de poder. Volia fer valer «la veritat llamp contra la veritat cel»,⁷⁹³ i mostrar que aquesta veritat demostració,⁷⁹⁴ que normalment s'identificava amb la pràctica científica, derivava, en última instància, de la veritat esdeveniment i que no era res més que una regió o un aspecte seu. En definitiva, volia:

Posar de manifest que la demostració científica només és, bàsicament, un ritual; mostrar que el presumpte subjecte universal del coneixement no és, en realitat, res més que un individu històricament qualificat segons una sèrie de modalitats; mostrar que el descobriment de la veritat és, de fet, una certa modalitat de producció de la veritat; reduir així allò que es presenta com a veritat de constatació o veritat de demostració, sobre la base dels rituals, sobre la base de les qualificacions de l'individu cognoscent, el sistema de la veritat esdeveniment: això és el que anomenaré arqueologia del saber.⁷⁹⁵

Considerava que calia un segon moviment que consistia a mostrar que la veritat coneixement, al llarg de la nostra història, va adquirir l'extensió actual, ja que «va colonitzar, va parasitar la veritat esdeveniment»,⁷⁹⁶ i va exercir-hi una relació de poder.⁷⁹⁷ I remarcava:

[...] mostrar que aquesta tecnologia de la veritat demostrativa va colonitzar efectivament i exerceix ara una relació de poder sobre aquesta veritat, la tecnologia de la qual està lligada a l'esdeveniment, l'estratègia, la caça. Podríem anomenar-ho genealogia del coneixement, revers històric i indispensable de l'arqueologia del saber.⁷⁹⁸

⁷⁹² Ibid., pàg. 238

⁷⁹³ Ibid., pàg. 238

⁷⁹⁴ De la veritat demostració, Foucault declarava que era «absolutament inútil negar l'extensió, la força, el poder que exerceix en els nostres dies». Ibid., pàg. 238

⁷⁹⁵ Ibid., pàg. 238

⁷⁹⁶ Ibid., pàg. 238

⁷⁹⁷ Foucault considerava que aquesta relació de poder era ja, potser, irreversible, o que, en qualsevol cas, es tractava d'un poder «dominant i tirànic». Ibid., pàg. 238

⁷⁹⁸ Ibid., pàg. 238-239. Foucault en parlava a la classe del 23 de gener del 1974, abans de la publicació de *Vigilar i castigar*, l'any 1975, que va ser l'obra que donava pas a l'anàlisi de les relacions de poder segons el model guerrer o estratègic, i per aquest motiu encara no parlava de genealogia del poder.

6.2.2. Història de la veridicció

*No és la història d'allò que és veritable
ni la història d'allò que és fals,
sinó que és la història de la veridicció el que,
políticament, és important.*⁷⁹⁹

Michel Foucault

Al curs *Naixement de la biopolítica*, Foucault exposava com, en les seves anàlisis de la presó, la institució psiquiàtrica o la sexualitat, intentava de tractar una història de la veritat que estava acoblada, des del principi, amb una història del dret. Per història de la veritat no entenia una reconstitució de la gènesi d'allò que és veritable a través de l'eliminació o la rectificació dels errors; ni la constitució de racionalitats històriques successives establertes per ratificar o eliminar les ideologies; ni, finalment, la descripció de sistemes de veritat autònoms i insulars. Amb història de la veritat es referia a una genealogia de règims veridiccionals; és a dir, de l'anàlisi de la constitució d'un cert dret de la veritat a partir d'una situació de dret, «en què la relació dret i veritat trobaria la seva manifestació privilegiada en el discurs, el discurs en què es formula el dret i allò que pot ser veritable o fals».⁸⁰⁰ El règim de veridicció no era una llei determinada de la veritat, sinó un conjunt de regles que permetia establir quins enunciats podien caracteritzar-se com a veritables o falsos amb relació a un discurs determinat.

En posava diversos exemples, com ara la bogeria. En aquest cas no es tractava de mostrar que s'havia forjat una certa ciència o discurs de pretensió científica a la ment dels psiquiatres i que havia trobat el seu lloc d'aplicació als hospitals psiquiàtrics. Tampoc no intentava mostrar que les institucions de reclusió havien produït, a partir de cert moment, la seva pròpia teoria i justificació en forma del discurs dels psiquiatres. El problema era estudiar:

[...] la gènesi de la psiquiatria a partir i a través de les institucions de reclusió que estaven originàriament i essencialment articulades amb mecanismes de jurisdicció en un sentit molt ampli [...] i que, a partir de cert moment i en unes condicions que es tractava justament d'analitzar, van ser a la vegada sostingudes, revelades, transformades, desplaçades per processos de veridicció.⁸⁰¹

⁷⁹⁹ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 38

⁸⁰⁰ Ibid., pàg. 37

⁸⁰¹ Ibid., pàg. 35-36

En el cas de la presó, proposava analitzar com es va formar una pràctica veridiccional, dins d'unes institucions penals estretament lligades a la pràctica jurisdiccional, que –juntament amb la criminologia, la psicologia, entre d'altres– posava en joc la qüestió que és al centre del problema de la penalitat moderna. I plantejava la qüestió següent:

[...] la pregunta de la veritat plantejada al criminal: “qui ets?”. A partir del moment en què la pràctica penal substitueix la pregunta “què has fet?” per la pregunta “qui ets?”, a partir d'aquest moment, podran veure que la funció jurisdiccional del que és penal comença a transformar-se o és duplicada o eventualment socavada per la qüestió de la veridicció.⁸⁰²

En el cas de la sexualitat, parlava d'analitzar, a través de pràctiques com la confessió o l'informe mèdic:

[...] el moment en què es van produir l'intercanvi i l'encreuament entre determinada jurisdicció de les relacions sexuals que definia allò que està permès i allò que està prohibit, i la veridicció del desig, que és allò en què es manifesta actualment l'armadura fonamental de l'objecte 'sexualitat'.⁸⁰³

En definitiva, sostenia Foucault: «Fer la història dels règims de veridicció i no la història de la veritat, i no la història de l'error, i no la història de la ideologia, etcètera, vol dir renunciar a emprendre una vegada més aquesta famosa crítica de la racionalitat europea».⁸⁰⁴

I proposava una crítica del saber que, per un costat, no consistia «justament a denunciar allò que hi hauria de contínuament opressiu sota la raó, perquè després de tot, creguin-me, la desraó és igualment opressiva»;⁸⁰⁵ ni, per l'altre, no consistiria tampoc «a posar al descobert la presumció de poder que hi hauria en tota veritat afirmada, perquè, creguin-me altre cop, la mentida o l'error són abusos de poder semblants».⁸⁰⁶

Proposava una crítica que consistia a analitzar les condicions i els efectes amb què s'exercia una veridicció, entesa com a «un tipus de formulació dependent de certes regles de verificació i falsificació».⁸⁰⁷ I aclaria:

[...] el problema no exigeix, aleshores, dir: mirin que opressiva és la psiquiatria, per ser falsa. I ni tan sols ser una mica més sofisticat i dir: mirin que opressiva és, per ser veritable. Consistiria a dir que el problema és posar en relleu les condicions que es van haver de complir per poder pronunciar sobre la bogeria

⁸⁰² Ibid., pàg. 36

⁸⁰³ Ibid., pàg. 36

⁸⁰⁴ Ibid., pàg. 37

⁸⁰⁵ Ibid., pàg. 37

⁸⁰⁶ Ibid., pàg. 37

⁸⁰⁷ Ibid., pàg. 37

[...] els discursos que poden ser veritables o falsos segons les regles corresponents a la medicina, a la confessió o a la psicologia, tant se val, o a la psicoanàlisi.⁸⁰⁸

Foucault considerava que allò que tenia una veritable importància política no era saber en quin moment una ciència havia començat a dir la veritat, sinó determinar, clarament, quin era el règim de veridicció en un moment determinat. I posava aquest l'exemple:

Recordar que els metges del segle XIX van dir moltes bestieses sobre el sexe no té cap importància, políticament. Només té importància la determinació del règim de veridicció que els va permetre dir i afirmar com a veritables una sèrie de coses respecte de les quals l'encertem avui en saber que potser no ho van ser tant. Tal és l'aspecte, precisament, en què l'anàlisi històrica pot tenir un abast polític. No és la història d'allò que és veritable ni la història d'allò que és fals, sinó que és la història de la veridicció el que, políticament, és important.⁸⁰⁹

6.3. El subjecte de coneixement

*Només hi poden haver determinats tipus de subjectes de coneixement, determinats ordres de veritat, determinats àmbits de saber, a partir de condicions polítiques que són el sòl on es formen el subjecte, els territoris del saber i les relacions amb la veritat.*⁸¹⁰

Michel Foucault

A *Vigilar i castigar*, Foucault posava de manifest que no existiria un subjecte de coneixement lliure de les relacions de poder. I especificava:

Aquestes relacions de 'poder-saber' no es poden analitzar a partir d'un subjecte de coneixement que seria lliure o no amb relació al sistema del poder; sinó que cal considerar, contràriament, que el subjecte que coneix, els objectes que coneix i les modalitats de coneixement són altres efectes d'aquestes implicacions fonamentals del poder-saber i de les seves transformacions històriques.⁸¹¹

I ho recopilava així:

En definitiva, no és l'activitat del subjecte de coneixement allò que produiria un saber, útil o reticent al poder, sinó que el poder-saber, els processos i les lluites que el travessen i que, per tant, el constitueixen, són els que determinen les formes, així com els dominis possibles del coneixement.⁸¹²

⁸⁰⁸ Ibid., pàg. 37-38

⁸⁰⁹ Ibid., pàg. 38

⁸¹⁰ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 553

⁸¹¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 32

⁸¹² Ibid., pàg. 32

A «La veritat i les formes jurídiques», plantejava la qüestió de com s'havien pogut formar determinats àmbits de saber a partir de pràctiques socials. I explicitava la investigació de la manera següent:

El meu objectiu serà mostrar-los com les pràctiques socials poden arribar a engendrar àmbits de saber que no tan sols fan aparèixer nous objectes, nous conceptes, noves tècniques, sinó que, a més a més, engendren formes totalment noves de subjectes i de subjectes de coneixement. El subjecte de coneixement també té una història, la relació del subjecte amb l'objecte o, més clarament, la veritat mateixa té una història.⁸¹³

A partir de les pràctiques de control i de vigilància es va formar, al segle XIX, un saber sobre l'individu normal o anormal, un saber sobre la individualitat. I d'aquest saber en va néixer un subjecte de coneixement completament nou. Així, doncs, Foucault qüestionava aquelles disciplines que defensaven la primacia del subjecte de coneixement com a quelcom donat prèviament, com a definitivament donat.⁸¹⁴

En aquest text, també plantejava una qüestió relacionada amb l'anàlisi de discursos. Sostenia que existia la tendència a considerar el discurs «com un conjunt de fets lingüístics lligats entre si per regles sintàctiques de construcció».⁸¹⁵ I constatava:

Ha arribat el moment de considerar aquests fets de discurs no simplement en el seu aspecte lingüístic, sinó també, en certa manera [...] com a jocs, *games*, jocs estratègics d'acció i de reacció, de pregunta i resposta, de dominació i d'evasió, així com de lluita. El discurs és aquest conjunt regular format per fets lingüístics, a cert nivell, i per fets polèmics i estratègics, a un altre nivell.⁸¹⁶

La tercera qüestió proposada, i que apareixia com a punt d'encontre entre les dues primeres qüestions, era la de la reelaboració de la teoria del subjecte. A partir de Descartes, el subjecte s'havia establert com a prioritat en el pensament occidental; «la prioritat una mica sacralitzada conferida al subjecte»,⁸¹⁷ puntualitzava Foucault. I destacava: «Fa dos o tres segles la filosofia occidental postulava, implícitament o explícita, el subjecte com a

⁸¹³ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 538-539

⁸¹⁴ Ibid., pàg. 539

⁸¹⁵ Ibid., pàg. 539

⁸¹⁶ Ibid., pàg. 539

⁸¹⁷ Ibid., pàg. 540

fonament, com a nucli central de tot coneixement, com allò a partir del qual la llibertat es revelava i la veritat podia fer eclosió».⁸¹⁸

La reflexió històrica, manifestava, seguia aferrada al subjecte de coneixement, «a aquest subjecte de representació convertit en punt d'origen a partir del qual el coneixement és possible i la veritat apareix».⁸¹⁹ I proposava:

Seria interessant intentar veure com es produeix, al llarg de la història, la constitució d'un subjecte que no està definitivament donat, que no és aquell a partir del qual la veritat esdevé en la història, sinó un subjecte que es constitueix dins mateix de la història i que és, a cada instant, fundat i refundat per la història. És cap a aquesta crítica radical del subjecte humà per la història que ens hem de dirigir.⁸²⁰

Calia trencar aquesta concepció tradicional del subjecte, defensava, i hi havia disciplines acadèmiques i universitàries que no ho aconseguien. Però aquest era l'objectiu: «mostrar la constitució històrica d'un subjecte de coneixement a través d'un discurs considerat com un conjunt d'estratègies que formen part de les pràctiques socials».⁸²¹

Nietzsche feia una anàlisi històrica de la formació del subjecte mateix i del naixement d'un determinat tipus de saber, apuntava Foucault, però sense acceptar l'existència prèvia d'un subjecte de coneixement.⁸²² I ho il·lustrava amb un text de Nietzsche de 1873:

En algun racó perdut d'aquest Univers, l'esplendor del qual es difon per innumbrables sistemes solars, hi va haver, una vegada, un astre on animals intel·ligents van inventar el coneixement. Aquell va ser l'instant més arrogant i fal·laç de la Història Universal.⁸²³

⁸¹⁸ Ibid., pàg. 540. Segons Foucault, la psicoanàlisi va ser l'encarregada de qüestionar amb insistència aquesta posició absoluta del subjecte. Això es va produir en el terreny de la teoria del coneixement o de la història de les idees, però no en el terreny de la filosofia, en el qual la teoria del subjecte, cartesiana i kantiana, continuava essent vigent. Ibid., pàg. 540

⁸¹⁹ Ibid., pàg. 540

⁸²⁰ Ibid., pàg. 540

⁸²¹ Ibid., pàg. 540

⁸²² Ibid., pàg. 542

⁸²³ Nietzsche, F., «Introduction théorique sur la vérité et le mensonge au sens extra-moral» (1873), a: Nietzsche, F., *Le livre du philosophe. Études théorétiques*, op. cit., pàg. 171 (traducció retocada per Michel Foucault), citat a: Foucault, M., «Leçon sur Nietzsche. Comment penser l'histoire de la vérité avec Nietzsche sans s'appuyer sur la vérité», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, Gallimard, París, 2011, pàg. 195. Foucault destacava, a «La veritat i les formes jurídiques», la 'insolència' de Nietzsche a afirmar que, en un lloc i un moment determinat, s'havia inventat el coneixement. I aclaria: «Parlo d'insolència en aquest text de Nietzsche, ja que no es pot oblidar que, el 1873, s'era, si no en ple kantisme, almenys en ple neokantisme. I la idea que el temps i l'espai no són formes de coneixement, sinó que, al contrari, són una espècie de roques primitives sobre les quals es fixa el coneixement és quelcom inadmissible a l'època». Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 543

Foucault destacava el terme 'invenció' que havia fet servir Nietzsche amb intenció polèmica. I especificava: «Quan parla d'invenció, Nietzsche té sempre present un terme que s'oposa a 'invenció': el terme 'origen'. Quan diu 'invenció' ho fa per no dir 'origen'; quan diu *Erfindung* és per no dir *Ursprung*».⁸²⁴

El coneixement, doncs, va ser inventat. No formava part de l'instint humà, ni tampoc no hi havia en cap actitud o comportament humà la llavor del coneixement. I Foucault sostenia: «Dir que [el coneixement] va ser inventat és dir que no va tenir origen. És a dir, en termes més precisos, per més paradoxal que sembli, que el coneixement no està de cap manera inscrit en la naturalesa humana».⁸²⁵

En primer lloc, exposava, en aquesta concepció nietzscheana el coneixement no era un instint, ni era de la mateixa naturalesa de l'instint. I ho caracteritzava així:

El coneixement és simplement el resultat del joc, de l'enfrontament, de la unió, de la lluita i el compromís entre els instints. És perquè els instints es troben, lluiten entre si, i arriben finalment, al final de les batalles, a un compromís, que es produeix quelcom. I aquest quelcom és el coneixement.⁸²⁶

⁸²⁴ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 543. *Erfindung* i *Ursprung* apareixen en alemany a l'original. Hem parlat d'aquest tema al capítol *El problema de la història*.

⁸²⁵ Ibid., pàg. 544. A «Lliçons sobre Nietzsche», Foucault també parlava d'aquest tema i especificava que el coneixement sigui una invenció significava diverses coses. En primer lloc, que no estava inscrit en la naturalesa humana ni apareixia com l'instint més antic, i, sobretot, que el coneixement trobava la seva possibilitat en un espai on s'hi jugaven altres coses, on es tractava «d'instints i no de raó, de saber o d'experiència; de dubte, negació, dissolució, dilació, i no d'afirmació, certesa, conquesta, serenitat». Foucault, M., «Leçons sur Nietzsche. Comment penser l'histoire de la vérité avec Nietzsche sans s'appuyer sur la vérité», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 196. I sostenia: «Allò que hi ha darrere del coneixement és el que és completament altre, el que li és aliè, opac, irreductible. El coneixement no es precedeix a si mateix; és sense condició prèvia, sense secreta anticipació». Ibid., pàg. 196. En segon lloc, significava que el coneixement no disposava de cap model, ni de cap garantia exterior, de cap prototip de coneixement precedent, de cap reminiscència, i especificava: «Cap Prometeu el va robar a un foc inicial i diví». Ibid., pàg. 196. En tercer lloc, significava que el coneixement no «s'articula com una lectura, un desxiframent, una percepció o una evidència amb l'estructura del món». Ibid., pàg. 196. Les coses, constatava, no tenien un sentit ocult que calia desxifrar, ni una essència, ni obeïen lleis: «Les coses no estan fetes per ser vistes o conegudes. No giren cap a nosaltres un rostre intel·ligible que ens mira i espera el creuament de la nostra mirada amb la seva». Ibid., pàg. 196. Finalment, en quart lloc, significava que el coneixement era el resultat d'una operació complexa que tenia dues característiques. En primer lloc, puntualitzava: «Està emparentada, abans que res, amb la maldat: riure, menysprear, detestar. No es tracta de reconèixer-se'n en les coses, sinó de mantenir-les a distància, protegir-se'n (mitjançant el riure), diferenciar-se'n mitjançant la desvaloració (menysprear), voler rebutjar-les o destruir-les (*detestari*)». Ibid., pàg. 197. En llatí a l'original: detestar. En segon lloc, la maldat es girava també cap a qui coneix. Ibid., pàg. 197

⁸²⁶ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 545

El coneixement, considerava, partia de l'enfrontament dels instints, com a «resultat de superfície»,⁸²⁷ com un «cop de sort»,⁸²⁸ «com un esclat, com una llum que irradia»,⁸²⁹ o, en paraules de Nietzsche citades per Foucault, com «una espurna entre dues espases»,⁸³⁰ però sense ser de la mateixa naturalesa que els instints dels quals parteix. I ho recopilava així:

Efecte de superfície, no apuntat per endavant en la naturalesa humana, el coneixement condueix el seu joc més enllà dels instints, per sobre d'ells, enmig d'ells; els comprimeix, tradueix un determinat estat de tensió o de calma entre els instints. Però no es pot deduir el coneixement de forma analítica, com si fos una espècie de derivació natural. No es pot, de cap manera, deduir-lo dels propis instints. El coneixement, en el fons, no forma part de la naturalesa humana. La lluita, el combat, el resultat del combat i, consegüentment, el risc i l'atzar donaran lloc al coneixement. El coneixement no és instintiu, és antiinstintiu, de la mateixa manera que no és natural, és antinatural.⁸³¹

Segons indicava –i en aquest sentit aquesta concepció suposava una ruptura amb la tradició filosòfica occidental–, si entre el coneixement i els instints no existia una relació de continuïtat natural, si «només hi ha ruptura, relacions de dominació i de servitud, relacions de poder, llavors desapareix no solament Déu, sinó el subjecte en la seva unitat i la seva sobirania».⁸³² I destacava:

Si ens remuntem a la tradició filosòfica a partir de Descartes, per no anar més lluny, observarem que la unitat del subjecte humà estava assegurada per la continuïtat que va del desig al coneixement, de l'instint al saber, del cos a la veritat. Tot això assegurava l'existència del subjecte. Si és veritat que, d'un costat, hi ha els mecanismes de l'instint, els jocs del desig, els enfrontaments de la mecànica del cos i de la voluntat i, de l'altre, –a un nivell de la naturalesa totalment diferent–, el coneixement, llavors ja no es té necessitat de la unitat del subjecte humà. Podem admetre subjectes, o podem admetre que el subjecte no existeix.⁸³³

En segon lloc, apuntava Foucault, Nietzsche sostenia que no existia semblança ni afinitat entre el coneixement i les coses conegudes; ni estava emparentat amb el món que s'havia de conèixer. Aquesta concepció –que comportava que entre la naturalesa humana, el món i el coneixement com allò que existia entre ells, no existia ni afinitat ni semblança– també apareixia com una ruptura respecte de la tradició de la filosofia occidental. I Foucault advertia:

⁸²⁷ Ibid., pàg. 545

⁸²⁸ Ibid., pàg. 545

⁸²⁹ Ibid., pàg. 545

⁸³⁰ Ibid., pàg. 545

⁸³¹ Ibid., pàg. 545

⁸³² Ibid., pàg. 547

⁸³³ Ibid., pàg. 547

El coneixement ha de lluitar contra un món sense ordre, sense connexions, sense formes, sense bellesa, sense saviesa, sense harmonia, sense llei. A aquest món es refereix el coneixement. No hi ha res en el coneixement que li doni dret a conèixer aquest món.⁸³⁴

El món, constatava, ignorava qualsevol llei i no pretenia imitar els humans, i tampoc no era natural, per a la naturalesa, el fet de ser coneguda. I ho il·lustrava així:

[...] entre el coneixement i les coses que el coneixement ha de conèixer no pot haver-hi cap relació de continuïtat natural. Només pot haver-hi una relació de violència, de dominació, de poder i de força, d'infracció. El coneixement no pot ser res més que una infracció de les coses que cal conèixer i, per tant, no és una percepció, un reconeixement, una identificació d'això o d'allò.⁸³⁵

Aquesta idea, que entre el coneixement i les coses conegudes no hi havia una relació de continuïtat natural, també comportava posar fi a la tradició de la filosofia occidental. Déu era qui assegurava que el coneixement pogués conèixer efectivament el món, sense error o il·lusió; era qui assegurava una harmonia entre el coneixement i les coses conegudes. Foucault posava en evidència:

Si ja no existeix una relació entre el coneixement i les coses que cal conèixer, si la relació entre el coneixement i les coses conegudes és arbitrària, si és una relació de poder i de violència, l'existència de Déu al centre del sistema de coneixement deixa de ser indispensable.⁸³⁶

Què significava, doncs, conèixer, en aquesta concepció descrita per Foucault? Només compreníem, d'acord amb Nietzsche, en el joc o la lluita entre tres passions: la riulla, la lamentació i l'odi. I això comportava diverses coses, puntualitzava Foucault. En primer lloc, que aquesta no era una manera d'identificar-se amb l'objecte o d'aproximar-s'hi, sinó de mantenir-lo a distància: «de diferenciar-s'hi o de trencar-hi, de protegir-se'n mitjançant la riulla, de devaluar-lo per mitjà del lament, d'allunyar-lo, o, eventualment, destruir-lo mitjançant l'odi».⁸³⁷ Aquestes passions, que produïen coneixement, tenien la voluntat, doncs, de destruir l'objecte, d'allunyar-se'n i de guardar-hi distància. I assenyalava:

Darrere del coneixement hi ha una voluntat, sens dubte, fosca, no tant de portar l'objecte cap a un mateix, ni d'identificar-s'hi, sinó, al contrari, una voluntat fosca d'allunyar-lo i destruir-lo. La maldat radical del coneixement.⁸³⁸

⁸³⁴ Ibid., pàg. 546

⁸³⁵ Ibid., pàg. 546

⁸³⁶ Ibid., pàg. 547

⁸³⁷ Ibid., pàg. 548

⁸³⁸ Ibid., pàg. 548

En segon lloc, Foucault destacava que es tractava de males relacions: riure, deplorar i detestar. No hi havia una voluntat d'estimar l'objecte que calia conèixer, «sinó més aviat pulsions que ens situen en una posició d'odi, de menyspreu o de temor davant les coses que són amenaçadores i presumptuoses». ⁸³⁹

En tercer lloc, aquestes passions produïen coneixement perquè «han lluitat entre elles, perquè s'han enfrontat. És perquè han combatut, perquè han intentat, com diu Nietzsche, fer-se mal les unes a les altres». ⁸⁴⁰

Foucault resumia així aquestes idees:

No existeix, per tant, en el coneixement, una adequació a l'objecte, una relació d'assimilació, sinó, més aviat, una relació de distància o de dominació; en el coneixement no hi ha res semblant a la felicitat o a l'amor, sinó odi i hostilitat; no hi ha unificació sinó un sistema precari de poder. ⁸⁴¹

No existia, en aquesta concepció, una essència del coneixement, unes condicions universals del coneixement, sinó que «el coneixement és, a cada moment, el resultat històric i puntual de condicions que no són de l'ordre del coneixement». ⁸⁴² Igualment, el coneixement no era una estructura o una facultat universal, sinó que «serà quelcom de l'ordre del resultat, de l'esdeveniment, de l'efecte». ⁸⁴³

El coneixement, constatava Foucault, també tenia un caràcter de perspectiva:

[...] el coneixement és sempre una determinada relació estratègica en què està situat l'home. Aquesta relació estratègica definirà l'efecte de coneixement, i per això seria totalment contradictori imaginar un coneixement que no fos per naturalesa necessàriament parcial, oblic, en perspectiva. El caràcter en perspectiva del coneixement no deriva de la naturalesa humana, sinó sempre del seu caràcter polèmic i estratègic. Es pot parlar del caràcter en perspectiva del coneixement perquè hi ha lluita, i el coneixement és l'efecte d'aquesta lluita. ⁸⁴⁴

Finalment, el coneixement apareixia com el que era més generalitzat i concret a la vegada. Així, per un costat, plantejava: «El coneixement esquematitza, ignora les diferències, assimila les coses entre si, i ho fa sense cap fonament de veritat. Per això és sempre un desconeixement». ⁸⁴⁵ Per l'altre,

⁸³⁹ Ibid., pàg. 549

⁸⁴⁰ Ibid., pàg. 549

⁸⁴¹ Ibid., pàg. 549

⁸⁴² Ibid., pàg. 551

⁸⁴³ Ibid., pàg. 551

⁸⁴⁴ Ibid., pàg. 551

⁸⁴⁵ Ibid., pàg. 552

hi ha coneixement en la mesura en què hi ha un enfrontament, un duel, entre qui vol conèixer i allò que es coneix, i això converteix el coneixement en quelcom singular. Per tant, té un caràcter generalitzant, però sempre singular.⁸⁴⁶

Foucault pretenia explicar, a «La veritat i les formes jurídiques», que a través de les condicions polítiques i econòmiques d'existència es formaven els subjectes de coneixement i les relacions de veritat; a diferència d'algunes concepcions filosòfiques que creien que suposaven un obstacle o un vel per al subjecte de coneixement. I ho defensava així:

Només hi poden haver determinats tipus de subjectes de coneixement, determinats ordres de veritat, determinats àmbits de saber a partir de condicions polítiques que són el sòl on es formen el subjecte, els territoris del saber i les relacions amb la veritat. Només desembarassant-nos d'aquests grans temes del subjecte de coneixement –alhora originari i absolut–, servint-nos per aconseguir-ho eventualment del model nietzscheà, podrem fer una història de la veritat.⁸⁴⁷

6.3.1. La història d'Èdip

*[...] darrere de tot saber, darrere de tot coneixement,
el que està en joc és una lluita de poder.
El poder polític no està al marge del saber;
està imbricat amb el saber.*⁸⁴⁸

Michel Foucault

A «El saber d'Èdip», Foucault sostenia que el procés gràcies al qual l'ignorant es converteix en qui sap, i el que creia ignorar adverteix el que ja sabia, es duia a terme, a l'obra de Sòfocles, a través d'un reconeixement que tenia dos trets. El primer, que era reflexiu: «El qui busca és l'objecte de la recerca; l'ignorant és sobre qui es tracta de saber; el mateix que ha deixat anar els gossos, n'és la presa».⁸⁴⁹ El segon, que no es tractava d'un coneixement que anava de la ignorància al saber, sinó que «s'assoleix mitjançant l'enfrontament de diferents tipus de saber. A *Èdip*, la batalla pel saber es desenvolupa a través d'una lluita entre sabers».⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Ibid., pàg. 552

⁸⁴⁷ Ibid., pàg. 553

⁸⁴⁸ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 570

⁸⁴⁹ Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 225

⁸⁵⁰ Ibid., pàg. 225. Foucault especificava que hi havia diferències molt clares entre els diferents tipus de saber que es posaven acció. I ho il·lustrava així: «Del saber caracteritzat per l'escolta al

A «La veritat i les formes jurídiques», plantejava la hipòtesi que existien dues històries de la veritat. Per una banda, una història de la veritat tal com es fa a partir de la història de les ciències, «la història d'una veritat que es corregeix a partir dels seus propis principis de regulació».⁸⁵¹ Per l'altra:

[...] em sembla que existeixen en la societat, o almenys en les nostres societats, molts altres llocs on es forma la veritat, on es defineixen una sèrie de regles de joc –regles de joc a partir de les quals sorgeixen determinades formes de subjectivitat, determinats objectes, determinats tipus de saber–, i, per tant, es pot, a partir d'aquí, dur una història externa, una història exterior de la veritat.⁸⁵²

Una de les maneres en què la societat va poder definir formes de saber i tipus de subjectivitat, posava d'exemple, van ser les pràctiques judicials, i es tractava d'analitzar-les com a lloc de naixement de determinades formes de veritat.⁸⁵³ L'examen va ser una forma d'anàlisi inventada al segle XIX a partir de problemes jurídics, judicials i penals, i va donar lloc a la sociologia, la criminologia, la psicologia i la psicoanàlisi. Si s'analitzava l'origen d'aquestes formes d'anàlisi, especificava, es descobria que havien nascut «lligades directament a la formació d'un determinat nombre de controls polítics i socials, en el moment de la formació de la societat capitalista, a finals del segle XIX».⁸⁵⁴

L'enquesta era, en les nostres societats, una altra forma característica de la veritat,⁸⁵⁵ i n'il·lustrava el naixement al pensament grec a partir de la història

saber caracteritzat per la vista –pel que un ha vist amb els seus propis ulls–; del saber portat del déu llunyà al saber que s'interroga aquí mateix en la persona dels testimonis presents; del saber els portadors del qual són líders (o els endevins, els seus iguals) al saber que posseeixen en el fons de les seves barraques els seus esclaus; del saber que té la forma de la prescripció-predicció (això és el que has de fer, això és el que et passarà, això és el que descobrirem) al saber que té la forma del testimoni (això és el que he vist, això és el que he fet); del saber que es retira per voluntat pròpia en l'enigma i la incompletesa (d'on ni tan sols el rei aconsegueix arrancar-lo) al saber que s'amaga sota la por i al que l'amenaça aconsegueix treure de l'amagatall. Sabers, doncs, cinc vegades diferents: pel seu suport, pel seu origen, pels seus missatgers, per la seva relació amb el temps, pel principi d'obscuritat que els vela». Ibid., pàg. 225-226

⁸⁵¹ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 541

⁸⁵² Ibid., pàg. 541

⁸⁵³ I Foucault especificava: «La manera a través de la qual s'arbitren entre els homes les faltes i les responsabilitats, la manera mitjançant la qual es va concebre i definir en la història d'Occident el mitjà pel qual podien ser jutjats els homes depenent dels errors comesos, la manera a través de la qual es va imposar a determinats individus la reparació d'algunes de les seves accions i el càstig d'altres, totes aquestes regles o, si ho prefereixen, totes aquestes pràctiques regulars, és clar, però pràctiques també modificades sense cessar a través de la història, em semblen una de les formes de saber i, per tant, de les relacions entre l'home i la veritat que mereixen ser estudiades». Ibid., pàg. 541

⁸⁵⁴ Ibid., pàg. 542. Parlarem d'aquesta manera d'anàlisi al capítol *L'examen*

⁸⁵⁵ L'enquesta tenia el seu origen en un tipus d'investigació que va aparèixer a mitjans de l'edat mitjana, al si de l'ordre jurídic. I sostenia: «Va ser per saber qui havia fet què, en quines condicions, i en quin moment, que Occident va elaborar les tècniques complexes d'enquesta,

d'Èdip.⁸⁵⁶ Foucault volia tractar la història d'Èdip amb relació a la història d'un poder polític:

Em proposo mostrar com la tragèdia d'Èdip [...] és representativa i d'alguna manera instaura un tipus determinat de relació entre poder i saber, entre poder polític i coneixement, de què la nostra civilització encara no s'ha alliberat. [...] Si existeix complex d'Èdip, no s'esdevé tant en el pla individual com en el col·lectiu; no té tant a veure amb el desig ni amb l'inconscient, com amb el poder i el saber.⁸⁵⁷

La història d'Èdip –que, segons Foucault, va ser el primer testimoni de les pràctiques judicials greges– és una història en què unes persones que ignoren quelcom aconsegueixen descobrir una veritat que posa en dubte la sobirania mateixa.⁸⁵⁸

Aquesta història, especificava, no seguia el model d'una de les pràctiques principals d'establiment de la veritat de l'època, i que era a través de la prova.⁸⁵⁹

que, posteriorment, van ser utilitzades en el camp científic i en l'àmbit de la reflexió filosòfica». Ibid., pàg. 541

⁸⁵⁶ Foucault declarava que, a partir de Freud, es considerava que la història d'Èdip «narrava la faula més antiga del nostre desig i del nostre inconscient». Ibid., pàg. 553. Amb la publicació de *L'Anti-Èdip*, de Deleuze i Guattari –Deleuze, G., Guattari, F., *L'Anti-Œdipe. Capitalisme et schizophrénie*, Les Éditions de Minuit, París, 1972/1973– aquesta referència havia canviat, segons Foucault: «Deleuze i Guattari van intentar mostrar que el triangle edípic pare-mare-nen no revela una veritat atemporal, ni una veritat profundament històrica del nostre desig. Van intentar mostrar que aquest famós triangle edípic constitueix, per als analistes que el manipulen en la cura, una manera de contenir el desig, de garantir que el desig no s'investirà, no s'estendrà en el món que ens envolta, en el món històric, que el desig roman dins la família i es desenvolupa com un petit drama gairebé burgès entre el pare, la mare i el nen». Ibid., pàg. 553. Èdip apareixia, aleshores, com un instrument de coacció que els psicoanalistes feien servir per contenir el desig i encabir-lo dins d'una estructura familiar determinada. I Foucault feia ressaltar: «En altres paraules, Èdip, segons Deleuze i Guattari, no és el contingut secret del nostre inconscient, sinó la forma de coacció que la psicoanàlisi intenta imposar, en la cura, al nostre desig i al nostre inconscient. Èdip és un instrument de poder, és un mode específic del poder mèdic i psicoanalític que s'exerceix sobre el desig i l'inconscient». Ibid., pàg. 554

⁸⁵⁷ Ibid., pàg. 554-555

⁸⁵⁸ Ibid., pàg. 555

⁸⁵⁹ Per explicar el funcionament d'aquesta pràctica judicial grega, Foucault recorria a un enfrontament entre Antíloc i Menelau, relatat a *La Ilíada*. Durant una carrera de carros, els organitzadors van situar-hi un responsable del compliment de les normes, «de qui Homer diu, sense anomenar-lo personalment, que és un testimoni, [...] que és allà per observar». Ibid., pàg. 555. Es va cometre una irregularitat i Menelau va presentar una impugnació. Foucault es preguntava com es podia establir la veritat i destacava: «Curiosament, en aquest text d'Homer, no s'apel·la qui va veure, el famós testimoni [...]. No se'l convoca per testimoniar, no se li planteja cap pregunta. La controvèrsia es planteja únicament entre els adversaris». Ibid., pàg. 555. L'establiment de la veritat es donava a través de la prova: Menelau llançava l'acusació a Antíloc; aquest la negava; Menelau el desafiava a jurar-ho davant de Zeus a través d'una prova; en negar-s'hi, renunciava a prestar jurament i reconeixia, així, la irregularitat comesa. Si hagués acceptat fer la prova, l'establiment de la veritat hauria recaigut sobre Zeus, que l'hauria manifestat amb un llamp. I Foucault declarava: «Heus aquí una manera singular de produir la veritat, d'establir la veritat jurídica. No s'apel·la al testimoni, sinó que es passa per una espècie de joc de prova, de desafiament llançat per un adversari a un altre». Ibid., pàg. 556

I malgrat algunes aparicions puntuals de les restes d'aquesta vella tradició,⁸⁶⁰ l'obra d'Èdip es fonamentava en un mecanisme completament diferent, i que Foucault proposava anomenar la llei de les meitats, ja que el descobriment de la veritat exigia ajustar i encaixar les diferents meitats.

Èdip rebia la informació en parts mancades d'una meitat. Apol·lo li deia que el país estava consumit per una profanació, però no li deia qui l'havia profanat.⁸⁶¹ Creont li deia que el que havia causat la profanació era un assassinat, però no la informació de qui era l'assassinat ni qui era l'assassí. Quan se li tornava a preguntar, Apol·lo deia que l'assassinat havia estat Laios, l'antic rei, però es negava a dir qui era l'assassí i Èdip ho acceptava perquè «no es pot forçar la veritat dels déus».⁸⁶² Recorria llavors a Tirèsies, l'endeví diví, que apareixia com el doble cec i mortal d'Apol·lo, el déu del sol. I Tirèsies li deia que era ell qui havia matat Laios. A «El saber d'Èdip», Foucault sostenia que Tirèsies anomenava el culpable, tal com havia dit Apol·lo: «Tirèsies i Apol·lo parlen de la mateixa manera: un proclama que hi ha una taca i que cal purificar la ciutat; l'altre diu qui és el responsable de la taca i proclama que ha de ser expulsat. Entre tots dos, la divinitat i l'endeví, ja ho han dit tot».⁸⁶³

Efectivament, constatava a «La veritat i les formes jurídiques», a la segona escena ja estava tot dit, ja sabíem tota la veritat: «El joc de les meitats està complet: profanació, assassinat; qui va ser assassinat, qui va assassinar. Ho tenim tot. Però sota la forma molt particular de la profecia, de la predicció de la prescripció».⁸⁶⁴ Aquesta veritat estava formulada en termes de futur, de

⁸⁶⁰ Foucault posava d'exemple l'escena entre Creont i Èdip, en què recorrien a la fórmula del litigi entre guerrers; o quan Èdip descobria que la pesta de Tebes era deguda a una maledicció dels déus per la profanació i l'assassinat i es comprometia a exiliar els responsables sense saber que era ell mateix. *Ibid.*, pàg. 556-557

⁸⁶¹ *Ibid.*, pàg. 557. A «El saber d'Èdip», Foucault exposava que del que es tractava era de trobar la part que faltava a la resposta d'Apol·lo, i especificava: «I seria inútil demanar-la al propi déu: no és dels que puguin ser forçats a parlar; la voluntat dels déus no pot ser forçada». Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 226. Tenia, per tant, un sol recurs i, si bé és veritat que podia adreçar-se al cor, en aquell moment no en tenia cap altre —ni testimonis ni ningú que pogués donar-ne cap informació útil— i només podia recórrer al profeta diví. *Ibid.*, pàg. 226

⁸⁶² Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 557

⁸⁶³ Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 227

⁸⁶⁴ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 558

predicció,⁸⁶⁵ però «res no es refereix a l'actualitat del present».⁸⁶⁶ I ho il·lustrava així:

Posseïm tota la veritat, però sota una forma prescriptiva i profètica, característica a la vegada de l'oracle i l'endeví. A aquesta veritat, que, d'alguna manera, és completa, total, en què tot es va dir, a aquesta veritat li falta quelcom que és la dimensió del present, de l'actualitat, de la designació d'algú. Falta el testimoni d'allò que realment va succeir. Curiosament, tota aquesta vella història va ser formulada per l'endeví i pel déu sota la forma de futur. Necessitem ara el present i el testimoni del passat: necessitem el testimoni present d'allò que realment va succeir.⁸⁶⁷

La resta de l'obra, mostrava Foucault, proporcionava aquesta segona meitat, de passat i de present, i també ho feia «mitjançant un estrany joc de meitats».⁸⁶⁸ A «El saber d'Èdip», ho plantejava així:

Després de la part divina, ocular, màntica, la meitat humana i visible s'hi ajustarà. I a la vegada, es divideix en dues meitats: una consagrada a l'assassinat de Laios; l'altra, al naixement d'Èdip; i la totalitat, una vegada que s'ajunten l'una amb l'altra, vindrà a omplir el buit de la profecia.⁸⁶⁹

Dos testimonis, assenyalava a «La veritat i les formes jurídiques», servien per establir qui havia matat Laios: locasta, que li deia a Èdip que ell no podia haver matat Laios perquè havia estat assassinat per diversos homes a la cruïlla de tres camins; i Èdip mateix, que recordava haver matat un home a la cruïlla de tres camins. Aquests dos records, com a dues meitats complementàries, exposaven la veritat sobre l'assassí de Laios.⁸⁷⁰

⁸⁶⁵ Foucault especificava que Tirèsies no havia dit exactament: "Ets tu qui va matar Laios", sinó: "Vas prometre exiliar l'assassí i t'ordeno que compleixis la teva promesa i t'exiliïs tu mateix". Igualment, Apol·lo no deia que la ciutat estava immersa en la pesta per culpa d'una profanació, sinó que, si volien que la pesta s'acabés, s'havia de reparar la profanació. Ibid., pàg. 558

⁸⁶⁶ Ibid., pàg. 558

⁸⁶⁷ Ibid., pàg. 558. Plantejava, a «El saber d'Èdip», que a aquesta veritat li faltava la part essencial, és a dir: «el doble de si mateix que li doni una realitat visible, que li doni cos al que s'ha esdevingut». Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 227. Al descobriment anunciat en forma de futur, remarcava, li faltava la revelació del que havia passat, el relat d'un record, la correspondència d'una constatació. Ibid., pàg. 227

⁸⁶⁸ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 558

⁸⁶⁹ Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 227

⁸⁷⁰ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 558. A «El saber d'Èdip», Foucault apuntava que aquest assassinat quedava establert pels records indirectes de locasta, a qui li van explicar que havien matat Laios a la cruïlla de tres camins. El record d'Èdip d'haver matat un home gran a la cruïlla de tres camins s'ajustava perfectament a aquesta dada. Tot i així, el testimoni –desaparegut– parlava de diversos assassins i aquesta incertesa no quedava resolta en l'obra. Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 227-228. I Foucault sentenciava: «N'hi hauria prou amb aquest detall perquè tota la profecia del déu, tota la màntica de l'endeví – o, com a mínim la meitat que fa referència a l'assassinat de Laios– quedés reduïda al no-res».

Faltava l'altra meitat de la història, ja que Èdip no solament havia matat Laios, sinó que havia matat el seu pare i s'havia casat amb la seva mare. Com que el déu havia predit que Laios seria assassinat pel seu fill, faltava provar que Èdip era el fill de Laios. Aquesta segona meitat era necessària per establir la totalitat de la predicció al final de l'obra. I això va ser possible a través de dos testimonis més. El primer testimoni era un esclau que va anunciar a Èdip la mort de Pòlib i li va fer saber que aquest no era el pare real d'Èdip. Un segon testimoni intervenia aquí, per exposar la veritat que havia mantingut amagada durant molt de temps: que ell havia entregat a un missatger un nen que venia del palau de locasta i que deien que era el seu fill. Faltava encara, considerava Foucault, una última certesa: que locasta confirmés que havia entregat el nen a un esclau.⁸⁷¹ I constatava:

El cicle està tancat. I ho està per una sèrie d'acoblaments de meitats que s'ajusten les unes a les altres. És com si tota aquesta llarga i complexa història del nen, a la vegada exiliat i que fugí de la profecia, exiliat a causa de la profecia, s'hagués partit en dos, i posteriorment cada fragment de nou en dos, i com si tots aquests fragments estiguessin repartits en mans diferents. Va ser precisa aquesta reunió dels déus i del seu profeta, de locasta i d'Èdip, de l'esclau de Corint i de l'esclau de Citeró perquè totes aquestes meitats, i aquestes meitats de meitats, s'ajustessin les unes a les altres, s'adaptessin, encaixessin i reconstruïssin el perfil total de la història.⁸⁷²

No es tractava, sostenia, d'una forma simplement retòrica, sinó també religiosa i política: la tècnica del símbol grec. Aquesta era una eina de poder que consistia a partir un secret en dues parts, guardar-ne una i lliurar l'altra a una altra persona; l'autenticitat del missatge es podia reconèixer gràcies a l'acoblament de les dues parts. I ho caracteritzava així:

El poder es manifesta, completa el seu cicle, manté la seva unitat, gràcies a aquest joc de petits fragments –separats els uns dels altres– d'un mateix conjunt, d'un únic objecte, la configuració general del qual és la forma manifesta del

Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 228

⁸⁷¹ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 559. A «El saber d'Èdip», Foucault assenyalava que en la 'meitat naixement' hi havia «un petit restant, amb prou feines perceptible, un esvoranc, un molt petit fragment que falta». Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 228. De la mateixa manera que no es resolía la incongruència del nombre en l'assassinat de Laios, en la 'meitat naixement' hi apareixia «una llacuna simètrica: el pastor només sap una cosa, que va rebre el nen de mans de locasta i que el rumor públic suposava que era el seu fill. Però d'això, únicament ella en podria donar un testimoni irrefutable». Ibid., pàg. 228. Tot i així, en el mateix moment en què el pastor testificava, «locasta, que també ha fugit per no veure ni sentir, s'està suïcidant. Ningú no podrà ja autenticar el naixement d'Èdip». Ibid., pàg. 228

⁸⁷² Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 559

poder. La història d'Èdip és la fragmentació d'aquesta peça, la possessió integral unificada de la qual autentifica que es posseeix el poder i les ordres donades per ell. Els missatges, els missatgers, que el poder envia i que han de retornar, autentificaran el seu vincle amb el poder pel fet que cada un d'ells posseeix un fragment de la peça i pot acoblar-lo als altres fragments.⁸⁷³

Foucault destacava el desplaçament, al llarg de l'obra, de l'estatus dels jocs de meitats: de l'estrat dels déus i els endevins al dels reis i sobirans per arribar al dels esclaus i servents.⁸⁷⁴ I posava de manifest: «Allò que es va dir en termes de profecia als inicis de l'obra ho repetiran de bell nou els dos pastors sota la forma de testimoni».⁸⁷⁵ Igualment, també es desplaçava la forma d'enunciació d'aquesta veritat. I especificava:

Quan el déu i l'endeví parlen, la veritat es formula adoptant la forma de prescripció i profecia, sota la forma d'una mirada eterna i omnipotent del déu Sol, sota la forma de la mirada de l'endeví que, malgrat que és cec, veu el passat, el present i el futur. Aquesta espècie de mirada magicoreligiosa fa brillar a l'inici de l'obra una veritat que Èdip i el cor es neguen a creure.⁸⁷⁶

A l'altre nivell també apareixia la mirada, en aquest cas dels testimonis: un dels quals va veure locasta entregant un nen per abandonar-lo al bosc, i l'altre va veure el nen al bosc i el va portar al palau de Pòlib. Es tractava de la mirada del testimoni, que segons Foucault: «Ja no és la gran mirada eterna, il·luminadora, encegador, fulgurant dels déus i del seu endeví, sinó la de les persones que van veure i recorden haver vist amb els seus propis ulls humans».⁸⁷⁷ D'aquesta manera, l'obra d'Èdip podia veure's com un desplaçament de l'enunciació de la veritat des d'un discurs de tipus profètic al discurs d'ordre retrospectiu del testimoni. I ho formulava així:

Hi ha una correspondència entre els pastors i els déus. Diuen el mateix, veuen el mateix, però no ho diuen amb el mateix llenguatge ni ho veuen amb els mateixos ulls. En tota la tragèdia, observem aquesta mateixa veritat que es

⁸⁷³ Ibid., pàg. 560. A «El saber d'Èdip», Foucault plantejava que *Èdip* era una història simbòlica, «una història de fragments que circulen i passen de mà en mà i la meitat perduda de la qual es busca». Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 229. I feia ressaltar: «I quan, finalment, l'últim esclau surt de la barraca sostenint a la mà l'últim fragment de saber que es necessitava, la meitat 'relat' s'uneix a la meitat 'oracle', la meitat 'incest' s'uneix a la meitat 'assassinat', la meitat 'tebana' s'uneix a la meitat 'corintia', i la figura total queda reconstruïda. [...] Tot el procediment de la recerca ha obeït aquest mecanisme del símbol: examen i autenticació d'allò que es té a la mà, definició d'allò que falta i és de màxima importància saber; designació de qui ha de posseir el fragment absent i complementari». Ibid., pàg. 230

⁸⁷⁴ Per a Foucault: «El més humil esclau de Pòlib, i, sobretot, el més ocult dels pastors del bosc de Citeró enunciaran la veritat última i aportaran l'últim testimoni». Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 560

⁸⁷⁵ Ibid., pàg. 560

⁸⁷⁶ Ibid., pàg. 561

⁸⁷⁷ Ibid., pàg. 561

presenta i es formula de dues maneres diferents, amb altres paraules, amb un altre discurs, amb una altra mirada. Però aquestes mirades es corresponen les unes amb les altres. Els pastors responen exactament als déus i fins i tot es pot dir que els pastors els simbolitzen. Allò que diuen els pastors és, en el fons, encara que d'una altra manera, allò que els déus ja havien dit.⁸⁷⁸

A «El saber d'Èdip», considerava que també hi havia un desplaçament en les formes de saber:

[...] s'invocava, en un principi, a Apol·lo, que ho veu tot i parla als seus servidors, o a l'endeví cec, que sent la paraula del déu i hi veu en les tenebres. Mirada i escolta, el poder de les quals no té res d'humà, ja que veuen l'invisible i senten l'enigma. Els respondran, a la meitat humana, mirades i escoltes d'una altra naturalesa: locasta diu, amb relació a la mort de Laios, el que ha sentit dir, i Èdip explica allò que ha vist amb els seus propis ulls i ha fet amb les seves pròpies mans; el missatger de Corint, al seu torn, explica allò que va veure i va fer; el pastor de Tebas, allò que va fer i va sentir a dir. En aquesta meitat, el veure i el sentir s'entrecreuen (locasta va sentir a dir allò que el pastor va veure; Èdip va sentir dir allò que el missatger havia vist, i el pastor va sentir dir allò que locasta havia vist i fet), com s'entrecreuen la llum i la veu en el déu i el seu endeví (el déu de llum fa sentir la seva veu al cec que ho veu tot).⁸⁷⁹

Aquesta reconstrucció de la història mostrava Èdip «com a monstruosament dotat de meitats 'en excés', duplicat per meitats imprevistes i impures».⁸⁸⁰ I detallava:

[...] el fill de Pòlib és també el fill de Laios, el rei és també l'homicida del rei, l'assassí és també el fill; l'espòs és, igualment, el fill; el pare és també el germà dels seus fills; el qui busca és també aquell a qui es buscava; qui proscriu ha de ser proscrit, i el torturat pels déus es tortura a si mateix.⁸⁸¹

La forma en què estava escrita l'obra d'Èdip no era, sostenia Foucault, una forma merament retòrica. I ho caracteritzava així:

[...] es tracta d'una forma ritual i jurídica que permet establir una prova, un reconeixement, identificar individus o autenticar missatges. Vella pràctica tradicional, que permet segellar les ordres i els decrets, impedir els frauds i la mentida, establir un contracte, rebre sense alteracions les ordres, els decrets, els oracles. Instrument ritual de l'exercici del poder.⁸⁸²

I, contra la versió tradicional de la tragèdia que considerava que Èdip era qui no sabia res,⁸⁸³ Foucault volia demostrar, a «La veritat i les formes

⁸⁷⁸ Ibid., pàg. 561

⁸⁷⁹ Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 229

⁸⁸⁰ Ibid., pàg. 230

⁸⁸¹ Ibid., pàg. 230-231. Foucault especificava que el mateix Èdip era «una figura en trossos». Ibid., pàg. 230

⁸⁸² Ibid., pàg. 231-232

⁸⁸³ Segons Foucault, es deia d'Èdip que no sabia res, que era cec, que tenia els ulls embenats i la memòria bloquejada. I especificava: «Èdip, l'home de l'oblit, l'home del no saber, l'home de l'inconscient per a Freud». Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits*

jurídiques», que Èdip era, en efecte, qui sabia massa. A més, també volia demostrar que el tema important de l'obra de Sòfocles era la qüestió del poder, «essencialment, el poder d'Èdip, això és el que fa que ell se senti amenaçat».⁸⁸⁴ Argumentava que Èdip no defensava la seva innocència, al llarg de l'obra, sinó que, únicament, estava preocupat per si podria mantenir el poder.⁸⁸⁵ I aclaria: «A Èdip no l'espanta la idea que podria haver matat el seu pare, o el rei. El que l'aterreix és perdre el seu propi poder».⁸⁸⁶ I intentava conservar-lo fins al final de l'obra, quan la veritat estava a punt de ser descoberta. I ho presentava així:

Èdip convocarà en aquest moment, com a cap de la justícia, com a sobirà, l'últim testimoni: l'esclau de Citeró. Li arrencarà la veritat amenaçant-lo, com a sobirà, amb la tortura. I quan la veritat és arrencada, quan se sap que va ser Èdip i el que Èdip va fer –assassinar el seu pare, tenir relacions incestuoses amb la mare–, què diu el poble de Tebes? “Nosaltres t'anomenàvem el nostre rei”. Això significa que el poble de Tebes, al mateix temps que reconeixia en Èdip a aquell que havia estat el seu rei, en utilitzar l'imperfet –“anomenàvem”– el declara ara destituït de la reialesa.⁸⁸⁷

Èdip no tan sols era un personatge caracteritzat pel poder, sinó també pel saber, que era el que l'havia portat a la recerca dels testimonis perquè la veritat sortís a la llum. El saber d'Èdip, considerava Foucault, era el saber de l'experiència, de la solitud, de qui no vol escoltar ningú i vol veure les coses amb els seus propis ulls: «el saber autocrític del tirà que, per si sol, pot i és capaç de governar la ciutat».⁸⁸⁸ I especificava:

El saber edípic, l'excés de poder, l'excés de saber, van ser tals que Èdip va esdevenir inútil [...]. Èdip podia massa pel que fa al seu poder tirànic, i sabia

et Écrits, II, op. cit., pàg. 562. A «El saber d'Èdip», sobre aquest tema, Foucault declarava que Èdip era considerat, tradicionalment, com aquell qui havia sabut respondre a l'enigma de l'Esfinx, «però va ser incapaç de resoldre l'enigma que era ell mateix. I el text destaca moltes vegades aquesta oposició entre un saber que ha salvat la ciutat i una ignorància que condemna Èdip a la desventura». Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 234. I constata: «Èdip, el descobridor d'enigmes, ho ignora tot sobre si mateix. Èdip, el no sabedor; Èdip, l'ignorant –tret que es vulgui fer d'ell algú que, en el fons, ho sabia tot pel que fa al seu naixement i al seu crim, però es negava a saber-ho–; Èdip, l'inconscient». Ibid., pàg. 234

⁸⁸⁴ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 562

⁸⁸⁵ Ibid., pàg. 562-563. Foucault advertia que només a Èdip a Colonna, «es veurà gemegar un Èdip cec i miserable, al llarg de l'obra, dient: “No hi podia fer res, els déus em van parar una trampa que desconeixia”». Ibid., pàg. 562

⁸⁸⁶ Ibid., pàg. 563. I en posava exemples, com que Èdip volia alliberar de la pesta els habitants de Tebes per mantenir la seva pròpia reialesa, i, quan es va sentir amenaçat per les respostes que van anar sorgint, va acusar Tirèsies de voler el seu poder. Ibid., pàg. 563

⁸⁸⁷ Ibid., pàg. 563-564. El poble de Tebes, apuntava Foucault, havia saludat Èdip al principi de l'obra anomenant-lo 'totpoderós' i l'acomiadaven, al final de l'obra, recordant-li que ell havia estat a la cúspide del poder. I remarcava: «Tota la tragèdia es desenvolupa entre aquestes dues salutacions del poble. És la tragèdia del poder i de l'exercici del poder polític». Ibid., pàg. 564

⁸⁸⁸ Ibid., pàg. 567

massa pel que fa al seu saber solitari. En aquest excés, era a més, l'espòs de la seva mare i el germà dels seus fills; Èdip és l'home de l'excés, l'home que ho té tot en excés: en el poder, en el saber, en la família, en la sexualitat. Èdip, home reduplicat, excessiu amb relació a la transparència simbòlica del que sabien els pastors i del que havien dit els déus.⁸⁸⁹

A la Grècia clàssica, a l'origen de la nostra civilització, sostenia Foucault, va desaparèixer la unitat entre el poder polític i el saber. I declarava: «A partir d'aquest moment, l'home de poder serà l'home de la ignorància. Finalment, el que li va passar a Èdip és que, per saber massa, no sabia res».⁸⁹⁰ Així, el poder va passar a ser relacionat amb la ignorància, amb l'oblit i la inconsistència, i la veritat la deien els déus, a través dels endevins i els filòsofs, i la podia testimoniar el poble. I constatava:

Occident estarà dominat per aquest gran mite segons el qual la veritat no pertany mai al poder polític, el poder polític és cec, el veritable saber és el que es posseeix quan s'està en contacte amb els déus o quan un es recorda de les coses, quan es mira el gran sol etern o s'obren els ulls al que es va esdevenir. Amb Plató comença un gran mite occidental: que existeix una antinòmia entre saber i poder. Si hi ha saber, és necessari renunciar al poder. Allà on el saber i la ciència es troben en la seva veritat pura ja no hi pot haver poder polític. Aquest gran mite ha de ser destruït. Nietzsche va començar a demolir-lo en mostrar [...] que, darrere de tot saber, darrere de tot coneixement, el que està en joc és una lluita de poder. El poder polític no està al marge del saber; està imbricat amb el saber.⁸⁹¹

⁸⁸⁹ Ibid., pàg. 568. El que mostrava l'obra d'Èdip, sostenia Foucault a «El saber d'Èdip», no era tant la seva ignorància o inconsciència, sinó, més aviat, «la multiplicitat dels sabers, la diversitat dels procediments que els produeixen, i la lluita de poders que es juga a través del seu enfrontament». Foucault, M., «Le savoir d'Œdipe», a: Foucault, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, op. cit., pàg. 245. Hi havia una abundància de sabers, un excés de saber, i aclaria: «l'Èdip no és aquell a qui la ignorància manté en la nit: és aquell qui juga –o intenta jugar– amb la multiplicitat dels sabers». Ibid., pàg. 245

⁸⁹⁰ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 569

⁸⁹¹ Ibid., pàg. 570

7.- La relació del poder respecte al cos

*Efectivament, res no és més material, més físic,
més corporal que l'exercici del poder...*⁸⁹²

Michel Foucault

A l'entrevista «Poder i cos», Foucault indicava que en el cas de les relacions de poder respecte al cos, ens enfrontem a fenòmens complexos. I especificava:

El domini i la consciència del cos no s'han pogut adquirir més que per l'efecte de l'ocupació del cos pel poder: la gimnàstica, els exercicis, el desenvolupament muscular, la nuesa, l'exaltació del cos bell... tot és en la línia que condueix al desig del cos per mitjà d'un treball insistent, obstinat, meticulós que el poder ha exercit sobre el cos dels nens, dels soldats, sobre el cos sa.⁸⁹³

Sostenia que calia desfer-nos d'una idea molt estesa segons la qual «el poder, en les nostres societats burgeses i capitalistes, havia negat la realitat del cos en profit de l'ànima, de la consciència, de la idealitat».⁸⁹⁴ Perquè, segons Foucault, l'exercici del poder era allò que era «més material, més físic, més corporal».⁸⁹⁵

Igualment, considerava com a «molt insuficient i possiblement perillosa»⁸⁹⁶ la noció de repressió a què es reduïen els mecanismes de poder, de forma general. I ho manifestava així:

Perquè si el poder no tingués com a funció cap altra cosa que reprimir, si no treballés més que segons el mode de la censura, de l'exclusió, dels obstacles, de la repressió, a la manera d'un gran superego, si no s'exercís més que d'una forma negativa, seria molt fràgil. Si és fort és perquè produeix efectes positius pel que fa al desig –això comença a saber-se– i també pel que fa al saber. El poder, lluny d'obstaculitzar el saber, el produeix. Si s'ha pogut constituir un saber sobre el cos és gràcies al conjunt d'una sèrie de disciplines escolars i militars. És a partir d'un poder sobre el cos que un saber fisiològic, orgànic, ha estat possible.⁸⁹⁷

Intentava analitzar, també, com s'havia instaurat un sistema de selecció entre normals i anormals, a l'inici de les societats industrials. I ho plantejava així:

Serà necessari que faci més endavant la història d'allò que va succeir al segle XIX, mostrar com, a través d'una sèrie d'ofensives i de contraofensives, d'efectes i de contraefectes, s'ha pogut arribar a l'estat actual enormement complex de forces i al perfil contemporani de la batalla. La coherència no és resultat de la

⁸⁹² Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 756

⁸⁹³ Ibid., pàg. 754

⁸⁹⁴ Ibid., pàg. 756

⁸⁹⁵ Ibid., pàg. 756

⁸⁹⁶ Ibid., pàg. 757

⁸⁹⁷ Ibid., pàg. 757

realització d'un projecte, sinó de la lògica de les estratègies que s'oposen les unes a les altres. Cal edificar l'arqueologia de les ciències humanes en l'estudi dels mecanismes de poder que s'han incardinat en els cossos, en els gestos, en els comportaments.⁸⁹⁸

La política del cos era un conjunt molt complex i davant del qual Foucault es preguntava: «Com ha pogut ser tan subtil en la seva distribució, en els seus mecanismes, en el seus controls recíprocs, els seus ajustaments, fins al punt que no va existir ningú que planifiqués el conjunt».⁸⁹⁹ En algun moment històric, remarcava, hi havia hagut algun agent de coordinació, com, per exemple, la filantropia de principis del segle XIX, en què algunes persones podien immiscir-se a la vida dels altres, a casa seva, en l'alimentació, en la salut, etcètera. I constatava: «Darrere d'aquesta funció confusa van sorgir personatges, institucions, sabers... una higiene pública, inspectors, assistents socials, psicòlegs».⁹⁰⁰

7.1. El poder disciplinari sobre el cos

*[...] sempre és del cos del que es tracta
-del cos i de les seves forces,
de la seva utilitat i de la seva docilitat,
de la seva distribució i de la seva submissió.*⁹⁰¹
Michel Foucault

A *Vigilar i castigar*, Foucault exposava que l'objectiu del seu llibre era estudiar la transformació dels mecanismes punitius a partir d'una «tecnologia política del cos en què es pogués llegir una història comuna de les relacions de poder i de les relacions d'objecte».⁹⁰²

Defensava que els sistemes punitius de les nostres societats havien de ser situats en una certa «'economia política del cos'».⁹⁰³ I especificava:

[...] inclús si no apel·len a càstigs violents o sanguinaris, inclús quan utilitzen els mètodes 'suaus' que tanquen o corregeixen, sempre és del cos del que es tracta -del cos i de les seves forces, de la seva utilitat i de la seva docilitat, de la seva distribució i de la seva submissió. És legítim, sense cap mena de dubte, fer una

⁸⁹⁸ Ibid., pàg. 759

⁸⁹⁹ Ibid., pàg. 759

⁹⁰⁰ Ibid., pàg. 760

⁹⁰¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 30

⁹⁰² Ibid., pàg. 28

⁹⁰³ Ibid., pàg. 30

història dels càstigs que tingui com a rerefons les idees morals o les estructures jurídiques. Però, és possible fer-la sobre el fons d'una història dels cossos, des del moment en què pretenen no tenir ja com a objectiu sinó l'ànima secreta dels criminals?⁹⁰⁴

Destacava que els historiadors ja havien estudiat el cos: en l'àmbit d'una demografia o d'una patologia històrica; com a lloc de necessitats, de processos fisiològics, de metabolismes; com a objecte d'atacs de virus o bacteris; implicats en procés de prolongació de la duració de la vida.⁹⁰⁵ Tanmateix, advertia:

Però el cos està també directament immers en un camp polític; les relacions de poder hi actuen com una presa immediata; l'envolten, el marquen, el domen, el sotmeten a suplici, el forcen a uns treballs, l'obliguen a unes cerimònies, n'exigeixen uns signes.⁹⁰⁶

Unit a això, hi havia un ús econòmic del cos: era, en gran mesura, com a força de producció, que el cos estava imbuït de relacions de dominació i de poder; però només si es trobava pres d'un sistema de subjecció de relacions de poder podia constituir-se com a força de treball. En aquest dispositiu de poder, apuntava: «El cos només es converteix en força útil quan és a la vegada cos productiu i cos sotmès».⁹⁰⁷ I ho caracteritzava així:

Però aquest sotmetiment no s'obté pels únics instruments de la violència o de la ideologia; pot molt bé ser directe, físic, fer servir la força contra la força, obrar sobre elements materials, i, malgrat tot, no ser violent; pot ser calculat, organitzat, tècnicament reflexiu, pot ser subtil, sense fer ús ni de les armes ni del terror, i tanmateix romandre dins de l'ordre físic.⁹⁰⁸

Existia, doncs, un saber sobre el cos, que anava més enllà del seu funcionament, i també un domini de les seves forces que eren més que la capacitat de derrotar-les. I sostenia:

[...] aquest saber i aquest domini constitueixen allò que podria anomenar-se la tecnologia política del cos. Sens dubte, aquesta tecnologia és difusa, rarament formulada en discursos continus i sistemàtics; es compon sovint d'elements i de fragments; fa servir unes eines i uns procediments inconnexos. A pesar de la coherència dels seus resultats, no sol ser sinó una instrumentació multiforme. A més a més, no és possible localitzar-la ni en un tipus definit d'institució, ni en un aparell estatal. Aquests hi recorren; utilitzen, valoren i imposen alguns dels seus procediments. Però ella mateixa en els seus mecanismes i els seus efectes se situa en un nivell molt diferent. Es tracta d'una microfísica del poder que els aparells i les institucions posen en joc, però el camp de validesa de la qual se

⁹⁰⁴ Ibid., pàg. 30

⁹⁰⁵ Ibid., pàg. 30

⁹⁰⁶ Ibid., pàg. 30

⁹⁰⁷ Ibid., pàg. 30-31

⁹⁰⁸ Ibid., pàg. 31

situa en certa manera entre aquests grans funcionaments i els cossos en la seva materialitat i les seves forces.⁹⁰⁹

Fer una anàlisi del setge polític del cos i la microfísica del poder, considerava, comportava haver de renunciar a diverses coses: per un costat, implicava renunciar al model del contracte o de la conquesta, a la metàfora de la propietat, i a la dicotomia entre violència i ideologia. Per l'altre, i amb relació al saber, a l'oposició entre interessat-desinteressat, a la primacia del subjecte i al model del coneixement. La seva intenció era poder fer una 'anatomia' política. I remarcava:

Es tractaria el 'cos polític' com a conjunt dels elements materials i de les tècniques que serveixen d'armes, de relleus, de vies de comunicació i de punts de suport a les relacions de poder i de saber que assetgen els cossos humans i els dominen fent-ne uns objectes de saber.⁹¹⁰

7.1.1. El cos del condemnat

*En la regió més fosca del camp polític,
el condemnat dibuixa la figura
simètrica i invertida del rei.⁹¹¹*

Michel Foucault

Foucault plantejava el pas de la sobirania a la disciplina com el pas del cos del monarca al cos de la societat. La presència del cos del monarca era necessària per al funcionament de la monarquia, en canvi, en la República, «no hi ha cos».⁹¹² Així, a partir del segle XIX, va aparèixer el cos de la societat com a nou principi. I constatava:

A aquest cos se'l protegirà d'una manera gairebé mèdica: en lloc de rituals mitjançant els quals es restaurava la integritat del cos del monarca, s'aplicaran receptes terapèutiques tals com l'eliminació dels malalts, el control dels contagiosos, l'exclusió dels delinqüents. L'eliminació mitjançant el suplici és, així, substituïda pels mètodes d'asèpsia: la criminologia, l'eugenèsia, l'exclusió dels degenerats.⁹¹³

El cos del rei, sostenia, era un cos doble, ja que, d'una banda, era transitori i era un cos que naixia i moria; i, de l'altra, era un cos «que roman a través del

⁹⁰⁹ Ibid., pàg. 31

⁹¹⁰ Ibid., pàg. 33

⁹¹¹ Ibid., pàg. 33

⁹¹² Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 754

⁹¹³ Ibid., pàg. 754

temps i es manté com el suport físic i tanmateix intangible del regne». ⁹¹⁴ I al voltant d'aquesta dualitat es produïen un seguit de fenòmens:

[...] s'organitzen una iconografia, una teoria política de la monarquia, uns mecanismes jurídics que distingeixen i vinculen a la vegada la persona del rei i les exigències de la Corona, i tot un ritual que troba en la coronació, els funerals, les cerimònies de submissió, els seus temps més importants. ⁹¹⁵

El cos del condemnat, que seria al costat oposat del cos del rei, també suscitava un seguit de fenòmens. I especificava:

[...] també ell té el seu estatus jurídic; suscita el seu cerimonial i sol·licita tot un discurs teòric, no per fundar el 'poder més gran' que representava la persona del sobirà, sinó per codificar el 'poder més petit' que marca tots aquells a qui se sotmet a un càstig. En la regió més fosca del camp polític, el condemnat dibuixa la figura simètrica i invertida del rei. ⁹¹⁶

El poder en excés que s'exercia sobre el cos del condemnat havia suscitat, considerava Foucault, un tipus de desdoblament incorpori, el de l'ànima. Aleshores, la història de la microfísica del poder punitiu seria una genealogia de l'ànima moderna. L'ànima moderna era com el correlat d'una tecnologia específica del poder sobre el cos. I ho caracteritzava així:

No s'hauria de dir que l'ànima és una il·lusió, o un efecte ideològic. Però sí que existeix, que té una realitat, que és produïda constantment, al voltant, a la superfície i a dins del cos pel funcionament d'un poder que s'exerceix sobre aquells que castiga: d'una manera més general sobre aquells que es vigila, s'educa i corregeix, sobre els bojos, els nens, els col·legials, els colonitzats, sobre aquells que se subjecta a un aparell de producció i es controla al llarg de tota la seva existència. ⁹¹⁷

No es tractava d'una ànima que, com la cristiana, naixia culpable, advertia Foucault, sinó que més aviat naixia «de procediments de càstig, de vigilància, de pena i de coacció». ⁹¹⁸ Tampoc no es tractava d'una substància, sinó de punt d'articulació entre els efectes de determinats tipus de poder. Igualment feia referència a un saber, a un saber possible, a un saber que reforçava i prolongava els efectes del poder. Conceptes com personalitat, consciència, psique o subjectivitat van ser construïts sobre aquesta realitat, van delimitar diversos camps d'anàlisi, i van permetre l'edificació de tècniques i de discursos científics. ⁹¹⁹ I constatava:

⁹¹⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 33

⁹¹⁵ Ibid., pàg. 33

⁹¹⁶ Ibid., pàg. 33

⁹¹⁷ Ibid., pàg. 34

⁹¹⁸ Ibid., pàg. 34

⁹¹⁹ Ibid., pàg. 34

Però no ens hem d'enganyar: no s'ha substituït l'ànima, il·lusió dels teòlegs, per un home real, objecte de saber, de reflexió filosòfica o d'intervenció tècnica. L'home de qui se'ns parla i que se'ns convida a alliberar és ja en si l'efecte d'un sotmetiment molt més profund que ell mateix. Una 'ànima' l'habita i el condueix a l'existència, que és una peça en el domini que el poder exerceix sobre el cos. L'ànima, efecte i instrument d'una anatomia política; l'ànima, presó del cos.⁹²⁰

7.2. Del cos de la bruixa al cos de la posseïda

*[...] és en fer la història de les relacions entre el cos i els mecanismes de poder que l'investeixen com podrem aconseguir comprendre com i per què van aparèixer, en aquesta època, com a relleu dels fenòmens una mica anteriors de la bruixeria, els nous fenòmens de la possessió.*⁹²¹

Michel Foucault

El 26 de febrer del 1975, Foucault va dedicar una classe del curs *Els anormals* a exposar el pas dels fenòmens de bruixeria, dels segles XV i XVI, als fenòmens de la possessió dels segles XVII i XVIII, per exemplificar el pas d'un determinat tipus de poder a un altre.

Efectivament, entre ambdós fenòmens –«les grans epidèmies de bruixeria [...] i després les grans onades de possessió»–,⁹²² hi va haver una espècie de continuïtat històrica, en ser efectes generals de la cristianització. Però es tractava, sostenia, «d'efectes completament diferents i basats en mecanismes molt diferents».⁹²³

El procés de cristianització dels segles XV i XVI va enfrontar-se a molts obstacles, entre els quals la bruixeria. I ho plantejava així:

On la cristianització encara no havia clavat les dents, on les formes de culte havien persistit des de feia segles i, fins i tot, mil·lennis, la cristianització dels segles XV i XVI topa amb un obstacle, intenta cercar-lo, li proposa una forma a la vegada de manifestació i resistència. Els mecanismes de la Inquisició, llavors, codificaran, reprendran, jutjaran, reprimiran, cremaran, destruiran la bruixeria.⁹²⁴

La bruixeria va aparèixer, dins del procés de cristianització, com un fenomen perifèric, situat «a les fronteres exteriors».⁹²⁵ Foucault manifestava que

⁹²⁰ Ibid., pàg. 34

⁹²¹ Foucault, M., *Les anormaux*, Gallimard/Seuil, París, 1999, pàg. 199

⁹²² Ibid., pàg. 190

⁹²³ Ibid., pàg. 190

⁹²⁴ Ibid., pàg. 190

⁹²⁵ Ibid., pàg. 190

es tractava d'un fenomen rural i no urbà, i es desenvolupava a les regions muntanyoses o marítimes, és a dir, a les zones on la cristianització encara no havia pogut penetrar. I especificava: «després de tot, la bruixa és, essencialment, aquella que es denuncia, que és denunciada des de l'exterior per les autoritats, els notables. La bruixa és la dona de la vora del llogaret o el límit del bosc. La bruixa és la mala cristiana».⁹²⁶

El sistema de la bruixeria es presentava amb un format dual: per un costat, el diable, i, per l'altre, la bruixa, que apareixia com «la sequaç del diable, la seva dòcil servidora».⁹²⁷ Entre tots dos existia un pacte que segellava l'acte, un consentiment, per part de la bruixa. I destacava:

En la bruixeria, la voluntat de la bruixa que hi està involucrada és, en el fons, una voluntat de tipus jurídic. La bruixa subscriu l'intercanvi proposat: tu em proporciones plaer i poder, jo et dono el meu cos, et dono la meva ànima. La bruixa subscriu l'intercanvi, firma el pacte: en el fons, és un subjecte jurídic. I en aquest concepte podrà ser castigada.⁹²⁸

Foucault sostenia que el cos de la bruixa es presentava com una singularitat somàtica i tenia dues característiques principals. En primer lloc, era «beneficiari de tota una sèrie de prestigis, que uns consideren com a reals i d'altres com a il·lusoris, no importa gaire».⁹²⁹ En segon lloc: «és capaç de transportar-se o ser transportat; pot aparèixer i desaparèixer; es torna invisible i, en certs casos, també és invencible. En resum, l'afecta una espècie de transmateralitat»;⁹³⁰ però, en qualsevol cas, sempre era portador de marques, que apareixien com a «signatures de dimonis».⁹³¹ I ho caracteritzava així:

[...] el cos de la bruixa es beneficia, per un costat, dels prestigis que li permeten participar en el poder diabòlic i, per tant, escapar d'aquells que la persegueixen, però, per l'altre, està marcada, i aquesta marca la lliga tant al dimoni com al jutge o al capellà que la volen caçar.⁹³²

El fenomen de la bruixeria apareixia envoltada de molts elements, de «tot un paisatge de la bruixeria»:⁹³³ tribunals de la Inquisició, tortures, condemnes i sancions, que la podien dur a la foguera. El paisatge de la possessió, en canvi,

⁹²⁶ Ibid., pàg. 191

⁹²⁷ Ibid., pàg. 192

⁹²⁸ Ibid., pàg. 195

⁹²⁹ Ibid., pàg. 196

⁹³⁰ Ibid., pàg. 196

⁹³¹ Ibid., pàg. 196

⁹³² Ibid., pàg. 196

⁹³³ Ibid., pàg. 199

no apareixia definit per la Inquisició o la foguera, sinó pel confessorari, les reixes del convent i la capella, com a elements fonamentals.⁹³⁴

La possessió, que havia estat un tret de la bruixeria fins al segle XVI, considerava Foucault, va patir una inversió a la França del segle XVII, i, com a conseqüència, la bruixeria es va convertir en un tret de la possessió.⁹³⁵ En qualsevol cas, la bruixeria s'havia convertit en un mecanisme massa costós, i ja no es podia aplicar als nous fenòmens de la possessió.⁹³⁶

La bruixeria, en definitiva, havia estat l'efecte, el punt d'inversió i el focus de resistència, a la vegada, del procés de cristianització i dels seus instruments: la Inquisició i els tribunals. En canvi, defensava, la possessió va ser l'efecte i el punt d'inversió d'una altra tècnica del procés de cristianització: el confessorari i la direcció de la consciència. I constata: «Allò que la bruixeria va ser al tribunal de la Inquisició, la possessió ho va ser al confessorari i a la direcció de la consciència».⁹³⁷

A diferència de la bruixeria, la possessió era un efecte intern, més que extern, ja que es tractava d'una «investidura religiosa i detallada del cos».⁹³⁸ La posseïda, tal com apareixia al segle XVII i principis del XVIII, era diferent de la bruixa:

No és en absolut la denunciada per alguna altra persona, és la que confessa, la que es confessa espontàniament. D'altra banda, no és la dona del camp, és la dona de la ciutat. [...] Ni tan sols és qualsevol dona de la ciutat, sinó la religiosa. Encara més, dins del convent serà més aviat la superiora o la priora que la germana conversa. És al cor mateix de la institució cristiana, al cor mateix dels mecanismes de la direcció espiritual i la nova penitència que els mencionava, on apareix aquest personatge ja no marginal, sinó, al contrari, absolutament central en la nova tecnologia del catolicisme.⁹³⁹

⁹³⁴ Ibid., pàg. 199

⁹³⁵ Ibid., pàg. 200

⁹³⁶ I Foucault ho plantejava així: «Ara bé, una operació com aquesta era, sens dubte, molt costosa. Per un costat, a causa de l'automutilació a què l'Església s'havia vist obligada, i que segurament tornaria a platejar-se en tots els casos d'aquest tipus, si es posaven a la pràctica els vells procediments de la cacera de bruixes. També era una operació costosa a causa de la reactivació d'unes formes d'intervenció que eren completament arcaiques, respecte a les noves formes del poder eclesiàstic. En l'era de la direcció espiritual, com es podia fer funcionar, de manera coherent, un tribunal com el de la Inquisició? I finalment, era molt costosa perquè havia calgut apel·lar a un tipus de jurisdicció que al poder civil de la monarquia administrativa li resultava cada vegada més difícil de tolerar». Ibid., pàg. 201

⁹³⁷ Ibid., pàg. 198-199

⁹³⁸ Ibid., pàg. 190-191

⁹³⁹ Ibid., pàg. 191

El sistema de la possessió, advertia, no era dual, com el de la bruixeria, sinó triangular: entre la posseïda, en un extrem, el diable, en l'altre, i «entre ambdós i triangulant la relació»,⁹⁴⁰ el confessor. Tot i així, el sistema es complicava i anava més enllà d'una simple triangulació, ja que la posseïda també es desdoblava. I constatava:

La posseïda serà, sens dubte, qui es troba sota el poder del diable. Però ben just s'ancora, ben just s'instal·la, ben just penetra el cos de la posseïda, aquest poder xocarà amb una resistència. La posseïda és qui es resisteix al diable, en el moment mateix en què n'és el receptacle. De manera que li apareixerà immediatament una dualitat: allò que dependrà del diable i ja no serà ella, convertida simplement en una maquinària diabòlica; i una altra instància, que serà ella mateixa, receptacle resistent que, contra el diable, farà valer les seves pròpies forces o buscarà el suport del director, el confessor, l'Església. En ella es creuaran, aleshores, els efectes malèfics del dimoni i els efectes benèfics de les proteccions divines o sacerdotals a què apel·larà.⁹⁴¹

El joc del consentiment, en el cas de la possessió, era molt més complex que en el de la bruixeria, declarava: «En la possessió la voluntat està carregada amb tots els equívocs del desig. La voluntat vol i no vol».⁹⁴² I no hi havia cap pacte ni cap signatura amb el diable, sinó una «invasió, una insidiosa i invencible penetració del diable en el cos».⁹⁴³ I ho il·lustrava així:

Pot dir-se que la posseïda fragmenta i fragmentarà a l'infinit el cos de la bruixa, que era fins llavors [...] una singularitat somàtica en què no es plantejava el problema de la divisió. El cos de la bruixa estava senzillament al servei del diable o l'envoltaven una sèrie de potestats. El cos de la posseïda, per la seva banda, és un cos múltiple, un cos que, en certa manera, es volatilitza, es polvoritza en una multiplicitat de potestats que s'enfronten les unes a les altres, de forces, de sensacions que l'assalten i la travessen. Més que un gran duel del bé i el mal, allò que caracteritzarà d'una manera general el fenomen de la possessió és aquesta multiplicitat infinita.⁹⁴⁴

El cos de la posseïda apareixia, en aquest esquema, com a totalment diferent del de la bruixa. El cos de la posseïda no tenia «cap prestigi; és el lloc d'un teatre».⁹⁴⁵ Era l'escenari on es manifestaven les «diferents potestats i els seus enfrontaments».⁹⁴⁶ No es tractava d'un cos transportat, com el de la bruixa, sinó «travessat en la seva espessor».⁹⁴⁷ Segons Foucault, el cos de la posseïda:

⁹⁴⁰ Ibid., pàg. 192

⁹⁴¹ Ibid., pàg. 192

⁹⁴² Ibid., pàg. 195

⁹⁴³ Ibid., pàg. 193

⁹⁴⁴ Ibid., pàg. 192-193

⁹⁴⁵ Ibid., pàg. 197

⁹⁴⁶ Ibid., pàg. 197

⁹⁴⁷ Ibid., pàg. 197

[...] és un cos fortalesa: fortalesa cercada i assetjada. Cos ciutadella, cos batalla: batalla entre el dimoni i la posseïda que resisteix; batalla entre allò que en ella resisteix i la part de si mateixa que, al contrari, consent i es traeix; batalla entre els dimonis, els exorcistes, els directors i la posseïda, que tan aviat els ajuda com els traeix, i es posa tan aviat del costat del dimoni pel joc dels plaers com del dels directors i exorcistes del voltant de les seves resistències.⁹⁴⁸

Finalment, el cos de la posseïda apareixia com un cos diferent del de la bruixa, com un cos nou. I destacava:

[...] un nou cos detallat, un nou cos en perpètua agitació i tremolor, un cos a través del qual poden seguir els diferents episodis de la batalla, un cos que dirigeix i escup, un cos que absorbeix i un cos que rebutja, sota aquesta espècie de teatre psicologicoteològic que constitueix el cos de la posseïda.⁹⁴⁹

La marca d'aquesta possessió va ser la convulsió, que apareixia com «la forma plàstica i visible del combat en el cos de la posseïda».⁹⁵⁰ I aquesta, sostenia, va ser un element d'una importància decisiva en la història mèdica d'Occident. I la caracteritzava així:

La convulsió és la immensa noció aranya que estén els fils tant del costat de la religió i el misticisme com del costat de la medicina i la psiquiatria. És el que es posarà en joc en una batalla important, durant dos segles i mig, entre la medicina i el catolicisme.⁹⁵¹

La carn, que s'havia posat de manifest amb la pràctica espiritual dels segles XVI i XVII, es va convertir en carn convulsiva. Era, en primer lloc, el cos «travessat pel dret d'examen, el cos sotmès a la confessió exhaustiva i el cos eriçat contra aquest dret i contra aquesta obligació».⁹⁵² Era, en segon lloc, «el cos que oposa a la regla del discurs total el mutisme o el crit».⁹⁵³ Era, en tercer lloc, el cos que «oposa a la regla de la direcció obedient les grans sacsejades de la revolta involuntària, o bé les petites traïcions de les complaences secretes».⁹⁵⁴ Era, finalment, el punt d'inversió i últim efecte dels mecanismes que el procés de cristianització del segle XVI havia imposat al cos. I Foucault sentenciava: «És

⁹⁴⁸ Ibid., pàg. 197

⁹⁴⁹ Ibid., pàg. 197

⁹⁵⁰ Ibid., pàg. 197. Fenòmens com la rigidesa, la insensibilitat als cops, les agitacions, els tremolors i gestos involuntaris, però significantius, advertia Foucault, com debatre's, escopir, tenir actituds de negació, dir paraules blasfemes o obscenes, entre d'altres, constituïen «els episodis successius de la batalla, els atacs i contraatacs, la victòria d'un o altre». Ibid., pàg. 198. Finalment, remarcava, «els fogots, les asfíxies, els esvaïments, marquen el moment, el punt d'aquest combat en què el cos serà destruït pels excessos mateixos de les forces presents». Ibid., pàg. 198

⁹⁵¹ Ibid., pàg. 198

⁹⁵² Ibid., pàg. 198

⁹⁵³ Ibid., pàg. 198

⁹⁵⁴ Ibid., pàg. 198

l'efecte de resistència d'aquesta cristianització en el pla dels cossos individuals». ⁹⁵⁵

A *La voluntat de saber*, exposava que els fenòmens de possessió «van obrir una crisi greu en les pràctiques tan 'indiscretas' de la direcció de consciència i de l'examen espiritual». ⁹⁵⁶ I la medicina dels nervis i dels vapors va reprendre, al segle XVIII, aquest domini d'anàlisi. Tanmateix, advertia: «la malaltia nerviosa no és, per descomptat, la veritat de la possessió; però a la medicina de la histèria no li manca la relació amb l'antiga direcció dels 'obsessos'». ⁹⁵⁷

Al curs *Els anormals*, es preguntava com s'havia de fer per comprendre per què van aparèixer els fenòmens de possessió:

Fent una història de les malalties físiques o mentals d'Occident no aconseguirem comprendre per què van aparèixer els(les) posseïts(des), els convulsionarís. No crec, tampoc, que ho aconseguim fent la història de les supersticions o les mentalitats: els convulsionarís o els posseïts no van aparèixer perquè es cregués en el diable. Em sembla que és en fer la història de les relacions entre el cos i els mecanismes de poder que l'investeixen com podem aconseguir comprendre com i per què van aparèixer, en aquesta època, com a relleu dels fenòmens una mica anteriors de la bruixeria, els nous fenòmens de la possessió. En la seva aparició, desenvolupament i mecanismes que la sostenen, la possessió forma part de la història política dels cossos. ⁹⁵⁸

En tot aquest procés, considerava Foucault, es podia veure l'església ⁹⁵⁹ «ensopegar amb els efectes paroxístmics de la seva nova tecnologia individualitzadora de poder, i la veiem fracassar en el seu recurs regressiu i arcaïtzant als procediments inquisitorials de control». ⁹⁶⁰ L'església, apuntava, va tenir molts problemes per intentar governar les ànimes sense topar amb la convulsió dels cossos. I ho caracteritzava així:

Governar la carn sense caure en la trampa de les convulsions: aquest va ser, crec, el gran problema i el gran debat de l'Església amb si mateixa a propòsit de la sexualitat, el cos i la carn des del segle XVII. Penetrar la carn, fer-la passar pel filtre del discurs exhaustiu i l'examen permanent; sotmetre-la, per tant, al detall, a un poder exclusiu; mantenir, així, sempre la direcció exacta de la carn, posseir-la al nivell de la direcció, però evitant a qualsevol preu aquesta sostracció, aquesta evasió, aquesta fugida, aquest contrapoder que és la possessió. Posseir la carn sense que el cos objecte d'aquesta direcció amb el fenomen de resistència que constitueix la possessió. ⁹⁶¹

⁹⁵⁵ Ibid., pàg. 198

⁹⁵⁶ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 155

⁹⁵⁷ Ibid., pàg. 155

⁹⁵⁸ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 199

⁹⁵⁹ De la mateixa manera que en el cas de l'estat, no mantindrem la majúscula inicial de l'església, excepte en les citacions.

⁹⁶⁰ Ibid., pàg. 201

⁹⁶¹ Ibid., pàg. 202

L'església, destacava, va optar per diversos mecanismes per resoldre aquest problema. En primer lloc, imposar una modulació estilística a la pràctica de la confessió que va menar a una nova situació paradoxal, ja que, per un costat, funcionava la regla de la discursivitat exhaustiva i exclusiva i, per l'altre, la regla de l'enunciació continguda. I indicava: «Cal dir-ho tot i dir-ho el mínim possible; o bé, dir el mínim possible és el principi tàctic en una estratègia general que pretén que es digui tot».⁹⁶² Igualment, aquests procediments estilístics també permetien dir les coses sense anomenar-les mai, i aclaria: «Aquí és on la codificació pudibunda de la sexualitat s'inserirà en la pràctica de la confessió».⁹⁶³ En segon lloc, l'església va fer una transferència de poder a la medicina, per alliberar-se d'aquesta trampa que era la possessió. Així, l'església va fer entrar el metge als assumptes de la possessió, als convents, a l'ordre de la carn. I especificava: «Aquesta carn mitjançant la qual l'Església afirmava el seu control sobre els cossos, corre ara el risc, a causa d'un altre mode d'anàlisi i gestió del cos, que la confisqui un altre poder, que serà el poder laic de la medicina».⁹⁶⁴ Finalment, en tercer lloc, l'església va buscar suport en els sistemes disciplinaris i educatius, i va procurar que la direcció de la consciència i la confessió funcionessin dins de les casernes, les escoles i els hospitals, és a dir, dins dels mecanismes disciplinaris.⁹⁶⁵

Hi va haver, aleshores, dues sèries de fenòmens. Per un costat, des del segle XVIII, la convulsió es va convertir en un objecte mèdic privilegiat, i Foucault ho plantejava així: «La convulsió constitueix aquesta espècie de gran domini que serà tan fecund, tan important per als metges: les malalties dels nervis, els vapors, les crisis».⁹⁶⁶ Allò que la pastoral cristiana havia organitzat com a carn es va convertir en objecte mèdic, i va ser a través d'aquest camí que «la medicina posarà el peu, i per primera vegada, a l'ordre de la sexualitat».⁹⁶⁷ O, com apuntava amb altres paraules:

[...] no va ser per una extensió de les consideracions tradicionals de la medicina grega o medieval sobre l'úter o els humors que la medicina va descobrir l'àmbit de les malalties de connotació, origen o suport sexual. Va ser en la mesura en

⁹⁶² Ibid., pàg. 204

⁹⁶³ Ibid., pàg. 205

⁹⁶⁴ Ibid., pàg. 206

⁹⁶⁵ Ibid., pàg. 210-211

⁹⁶⁶ Ibid., pàg. 207

⁹⁶⁷ Ibid., pàg. 207

què va heretar aquest domini de la carn, retallat i organitzat pel poder eclesiàstic, en la mesura en què, fins i tot a petició de l'Església, va passar a ser-ne l'hereva o l'hereva parcial, com la medicina va poder començar a convertir-se en un control higiènic i amb pretensions científiques de la sexualitat.⁹⁶⁸

Aquí va aparèixer la importància del 'sistema nerviós' en la patologia del segle XVIII, i va servir com a primera gran codificació anatòmica i mèdica d'aquest domini de la carn. I remarcava: «És la versió material i anatòmica de la vella concupiscència».⁹⁶⁹

Per l'altre, la convulsió va servir de model d'anàlisi dels fenòmens de la bogeria.⁹⁷⁰ En analitzar la convulsió, els metges ho feien per mostrar que els fenòmens de la bruixeria i els de la possessió eren fenòmens patològics. La medicina confiscava per a si mateixa la convulsió, mentre que l'església la desqualificava i procurava desfer-se'n.⁹⁷¹ I sostenia:

[...] així es constitueixen, sempre en la gran dinastia d'aquesta història de les convulsions, l'entrellaçament i la batalla entre el poder eclesiàstic i el poder mèdic. [...] Hi va haver tot un desplaçament, tota una redistribució de les investidures mèdiques i religioses del cos, tota una espècie de trasllat de la carn, tot un desplaçament recíproc de les convulsions i les aparicions. I crec que tots aquests fenòmens, que són molt importants per a l'emergència de la sexualitat en el camp de la medicina, no podem comprendre'ls en termes de ciència o ideologia, en termes d'història de les mentalitats, d'història sociològica de les malalties, sinó simplement en un estudi històric de les tecnologies de poder.⁹⁷²

⁹⁶⁸ Ibid., pàg. 207

⁹⁶⁹ Ibid., pàg. 207

⁹⁷⁰ L'estudi de la convulsió va ser la primera gran forma de la neuropatologia, destacava Foucault. La convulsió va tenir una gran importància en la història de les malalties mentals. La psiquiatria, des del 1850, va deixar de ser anàlisi de l'error, el deliri i la il·lusió, per convertir-se en anàlisi de les perturbacions de l'instint. L'instint, considerava, era entès com a àmbit de confusió entre voluntari i involuntari. La convulsió era entesa com a alliberament involuntari dels automatismes, dels mecanismes fonamentals i instintius de l'organisme, «serà el prototip mateix de la bogeria». Ibid., pàg. 208

⁹⁷¹ L'església va començar a exaltar els fenòmens d'aparició de la verge: «una aparició a distància, a la vegada pròxima i llunyana, en cert sentit a l'abast de la mà i, no obstant això, inaccessible. Però en qualsevol cas, les aparicions del segle XIX exclouen absolutament el cos a cos». Ibid., pàg. 209

⁹⁷² Ibid., pàg. 210

7.3. El cos com a lloc de resistència

*Cal acceptar allò que és indefinit de la lluita...
això no vol dir que no s'acabi algun dia...*⁹⁷³

Michel Foucault

El mateix poder que aconseguia resultats sobre el cos s'enfrontava a una resistència del mateix cos davant del poder. I Foucault ho manifestava així a «Poder i cos»:

Però des del moment en què el poder ha produït aquest efecte, en la línia mateixa de les seves conquestes, sorgeix inevitablement la reivindicació del cos contra el poder, la salut contra l'economia, el plaer contra les normes morals de la sexualitat, del matrimoni, del pudor. I de cop, allò que feia al poder fort es converteix en allò pel que és atacat... El poder s'ha introduït en el cos, es troba exposat en el cos mateix... [...] De fet, la impressió que el poder trontolla és falsa, perquè pot replegar-se, desplaçar-se, ocupar un altre lloc... i la batalla continua.⁹⁷⁴

Foucault parlava de les estratègies de poder sobre el cos com el «desenvolupament estratègic normal d'una lluita...».⁹⁷⁵ El cos sexual, per exemple, es revoltava contra les instàncies de control de la sexualitat. I el poder responia a aquesta insurrecció del cos de dues maneres. Per un costat, mitjançant una explotació econòmica –«i potser ideològica»,⁹⁷⁶ apuntava– de l'erotització,⁹⁷⁷ i, per l'altre, una resposta de control-estimulació, i no pas de control-repressió, que resumia així: «Despulla't... però sigues prim, bell, bronzejat».⁹⁷⁸ Així, els moviments de revolta del cos contra el poder tenien com a resposta un moviment del poder. I constatava: «Cal acceptar allò que és indefinit de la lluita... això no vol dir que no s'acabi algun dia...».⁹⁷⁹

A *Vigilar i castigar*, plantejava que les revoltes a les presons tenien objectius paradoxals. Eren revoltes contra el fred, la gana, els murs, els cops i la falta d'aire, però també eren revoltes contra les presons models, l'aïllament, el servei mèdic o educatiu, els tranquil·litzants. Per tant, eren contra una matèria física, però també contra quelcom no material, contra els guardes, però també contra els psiquiatres, contra la degradació i la comoditat a la vegada. I feia

⁹⁷³ Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 755

⁹⁷⁴ Ibid., pàg. 754-755

⁹⁷⁵ Ibid., pàg. 755

⁹⁷⁶ Ibid., pàg. 755

⁹⁷⁷ Explotació que va, segons Foucault, des dels productes de bronzejat fins a la pornografia. Ibid., pàg. 755

⁹⁷⁸ Ibid., pàg. 755

⁹⁷⁹ Ibid., pàg. 755

ressaltar: «De fet, era realment dels cossos i de les coses materials d'allò que es tractava en tots aquests moviments».⁹⁸⁰ I ho caracteritzava així:

Es tractava realment d'una rebel·lió, al nivell dels cossos, contra el cos mateix de la presó. Allò que estava en joc no era el marc massa rossegat o massa asèptic, massa rudimentari o massa perfeccionat de la presó; era la seva materialitat en la mesura en què és instrument i vector de poder; era tota aquesta tecnologia del poder sobre el cos, que la tecnologia de l'ànima' –la dels educadors, dels psicòlegs i dels psiquiatres– no aconsegueix ni emmascarar ni compensar, ja que no és sinó un dels seus instruments.⁹⁸¹

En definitiva, tal com defensava a «Poder i cos», perquè una societat capitalista com la nostra funcioni, pensava, era necessari un tipus concret d'intervenció sobre el cos. I sostenia:

Penso que des del segle XVIII fins a començaments del XX, hem cregut que la dominació del cos pel poder havia de ser pesada, massissa, constant, meticulosa. D'això venen aquests règims disciplinaris formidables que trobem a les escoles, els hospitals, a les casernes, els tallers, les ciutats, els immobles, les famílies... i, després, a partir dels anys seixanta, ens adonem que aquest poder tan pesat no era tan indispensable com semblava, que les societats industrials podien conformar-se amb un poder sobre el cos molt més relaxat. Descubrim llavors que els controls de la sexualitat podien atenuar-se i adoptar altres formes... Queda pendent d'estudiar quin cos necessita la societat actual.⁹⁸²

⁹⁸⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 35

⁹⁸¹ *Ibid.*, pàg. 35

⁹⁸² Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 756

8.- Conclusions

Hem dedicat aquesta primera part a dibuixar el marc teòric que ens permetrà bastir les parts següents d'aquesta investigació. Hem exposat els conceptes clau de l'obra de Foucault i ens hem centrat, sobretot, en aquells que considerem que són més rellevants i importants per al desenvolupament d'aquest estudi. Hem detallat el mètode de Foucault que és el que ens servirà per estudiar la malaltia, a la quarta part d'aquesta investigació, amb la intenció de fer una genealogia de la sida, amb la intenció de poder pensar el present.

Igualment, hem dedicat gran part d'aquest primer apartat a desenvolupar el concepte de poder, a l'obra de Foucault, i també la seva relació amb el saber i la veritat, i també la seva relació amb el cos. Conceptes tots ells fonamentals per poder abordar els capítols següent.

En aquesta primera part, també hem presentat la relació que Foucault va tenir amb la malaltia de la sida, poc després d'haver formulat i desenvolupat el concepte de biopoder, i que ressona, inevitablement, al llarg de totes les pàgines següents. Foucault va ser una de les moltes persones que, malauradament, va sucumbir a la malaltia de sida, en la confusió i el desconcert dels primers temps de l'epidèmia; i, a la vegada, també va ser aquell que havia desenvolupat les eines i instruments que ens han resultat més valuosos per analitzar-la.

Segona part

El poder disciplinari

Introducció

En aquesta segona part, efectuarem una anàlisi més detallada del poder disciplinari a partir, sobretot, de l'obra *Vigilar i castigar*. En aquesta obra, Foucault segueix el camí del dret penal, des dels suplicis propis de l'època sobiranista fins a la instauració de la presó, per demostrar el pas d'un règim de poder a un altre, és a dir, un canvi en l'economia del poder. Així, partirem del poder sobirà, tal com el defineix Foucault, per veure el viratge que trenca amb aquest primer model, que es desenvolupa durant la modernitat i que ens porta a la societat disciplinària, amb un altre tipus de poder determinat, amb unes pràctiques i uns discursos concrets, amb una certa producció de veritats i d'individus. Aquest procés el durem a terme seguint el dret a castigar propi de cada model, és a dir: quina economia de poder s'estableix, com aquest poder es relaciona amb el criminal, i com en aquesta relació es manifesta un poder concret que produeix un individu determinat. Més enllà del dret a castigar, també resseguirem el poder disciplinari en altres institucions, com l'hospitalària, i ens aturarem, especialment, en la seva funció de normalització; analitzarem el tipus d'individu que sorgeix d'aquesta relació de poder; i efectuarem un recorregut per la invenció i la imposició del panòptic i la generalització del poder disciplinari.

Aquesta segona part de la investigació està dividida en dos apartats: un dedicat a analitzar el pas del poder sobirà al poder disciplinari, i l'altre, dedicat, exclusivament, a analitzar el poder disciplinari.

I.- Del poder sobirà al disciplinari

0.- Introducció

Aquest apartat està dedicat a analitzar el pas del poder sobirà al poder disciplinari. Al primer capítol, plantejarem les característiques principals del poder sobirà, tal com Foucault el presenta a *Vigilar i castigar*, i als cursos *El poder disciplinari* i *Els anormals*. Per tant, ens centrarem, sobretot, en el poder de castigar d'aquest model de sobirania representat pels suplicis. Exposarem les característiques principals dels suplicis i també la seva aparició com a producció de veritat i també com a ritual politicomilitar. Desenvoluparem el concepte d'atrocitat, el paper que jugava el poble en aquest ritual i, finalment, la producció literària que se'n derivava, tal com detallava, a *Vigilar i castigar*.

Al segon capítol, exposarem el procés gràcies al qual va desaparèixer el suplici, a partir de l'anàlisi que en feia a *Vigilar i castigar*, i també a partir de declaracions en algunes entrevistes i al curs *Naixement de la biopolítica*. Aquest procés, tal com sostenia Foucault, va ser llarg i irregular, i va caracteritzar-se per la desaparició de l'espectacle de la pena física, l'anul·lació del dolor, i la posada en escena del patiment, per entrar en una època de sobrietat punitiva. Ens aturarem en el paper destacat que hi va tenir l'ús de la guillotina. Finalment, parlarem dels canvis en la penalitat que es van dur a terme, i el canvi d'objectiu que hi havia darrere d'aquesta benignitat dels càstigs.

El tercer capítol està dedicat a desenvolupar la proposta de càstig que van dur a terme els reformadors, i a tota l'organització de les penes que es va plantejar abans de l'establiment de la presó com a forma general del càstig, tenint en compte l'obra *Vigilar i castigar*, també «La veritat i les formes jurídiques» i alguna entrevista. Parlarem de la situació que van portar al naixement d'aquesta 'humanitat' de les penes; també dels canvis que es van donar a nivell de la criminalitat, i no només de les lleis; i com aquest procés va coincidir amb una reforma que volia establir una nova economia del poder de castigar. Detallarem les característiques d'aquesta proposta de poder de castigar dels reformadors i el canvi en la concepció del criminal.

Al quart capítol, plantejarem un cas, sota el títol de la caiguda del rei, per il·lustrar el pas d'aquest poder sobirà al poder disciplinari. Es tracta d'una escena de Pinel, que Foucault recull al curs *El poder psiquiàtric*, en què s'explica la caiguda del monarca George III d'Anglaterra en la mania i la instauració d'un nou poder anònim, múltiple i mut, sense rostre i sense nom, que va ocupar el lloc que havia quedat buit amb el descoronament del rei.

1.- El poder sobirà

[...] del costat del sobirà, la sobrecàrrega d'un poder radiant, il·limitat, personal, irregular i discontinu [...].⁹⁸³

Michel Foucault

Foucault plantejava, al curs *El poder psiquiàtric*, que el poder sobirà tenia quatre característiques generals. En primer lloc, es tractava d'un poder en què el sobirà i el súbdit estaven lligats a partir de dues relacions asimètriques. Per una banda, la de sostracció, per part del sobirà, dels productes, objectes, collites, força de treball, temps i serveis del súbdit. Per l'altra, la relació de despesa, a partir de dons o de serveis –com el religiós o el de protecció–, malgrat que el sobirà no retornava mai allò que havia sostret. I especificava:

[...] la sostracció continua essent molt superior a la despesa, i la dissimetria és tan grossa que, darrere d'aquesta relació de sobirania i de la parella dissimètrica sostracció-despesa, veiem perfilar-se molta clarament la depredació, el saqueig, la guerra.⁹⁸⁴

En segon lloc, la sobirania sempre apareixia sota el signe d'una anterioritat fundadora, que podia prendre la forma de dret diví, dret de conquesta o de victòria, acte de jurament, de submissió a un sobirà, etcètera. Segons Foucault, la relació de sobirania «sempre mira cap enrere, cap a alguna cosa que la va fundar d'una vegada per totes».⁹⁸⁵ La sobirania, per un costat «és intangible i està donada d'una vegada per totes»,⁹⁸⁶ però, per l'altre, «és fràgil, sempre susceptible de caducitat, de ruptura».⁹⁸⁷ I és per aquest motiu que sempre es fonamenta en una anterioritat i necessita reactualitzar-se a través de rituals. A més a més, segons apuntava:

[...] perquè aquesta relació de sobirania es mantingui, efectivament, [...] sempre és necessari un cert complement de violència o una certa amenaça de violència que és allà, darrere de la relació de sobirania, que l'anima i la sosté. El revers de la sobirania és la violència, la guerra.⁹⁸⁸

En tercer lloc, les relacions de sobirania, sostenia Foucault, s'entrecruaven i s'enllaçaven les unes amb les altres: «Són, sens dubte,

⁹⁸³ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 90

⁹⁸⁴ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 44

⁹⁸⁵ Ibid., pàg. 45

⁹⁸⁶ Ibid., pàg. 45

⁹⁸⁷ Ibid., pàg. 45

⁹⁸⁸ Ibid., pàg. 45

relacions perpètuas de diferenciació, però no de classificació. [...] Estan mancades d'una mesura comuna».⁹⁸⁹

Finalment, en quart lloc, en la relació de sobirania, el subjecte no era un cos individual, un individu, ja que el poder sobirà s'aplicava sobre multiplicitats que estaven per sobre de la singularitat individual. I ho il·lustrava així:

En una relació de sobirania, allò que anomenaré la funció-subjecte es desplaça i circula per sobre i per sota de les singularitats somàtiques; i, a la inversa, els cossos circularan, es desplaçaran, es recolzaran aquí o allà, fugiran. Tindrem, per tant, en aquestes relacions de sobirania, un joc perpetu de desplaçaments, de litigis, que posaran en circulació recíproca les funcions-subjectes i les singularitats somàtiques [...]. I la fixació de la funció-subjecte en un cos determinat només pot fer-se d'una manera discontinua, incidental, en un instant [...].⁹⁹⁰

En el moment d'aplicar-se sobre el cos, la sobirania no posava mai de manifest la individualitat. I aclaria Foucault:

És un poder que no té funció individualitzadora o que només apunta la individualitat pel costat del sobirà, i a més, al preu de certa curiosa, paradoxal i mitològica multiplicació dels cossos. Per un costat, cossos però no individualitat; per l'altre, una individualitat però una multiplicitat dels cossos.⁹⁹¹

Però va ser a *Vigilar i castigar*, on Foucault va fer un desplegament sobre el poder sobirà, centrat en la pràctica del suplici.

1.1. Els suplicis

*[L'objectiu del suplici] és menys establir un equilibri que posar en joc, fins a l'extrem, la dissimetria entre el súbdit que ha gosat violar la llei i el sobirà omnipotent que exerceix la seva força.*⁹⁹²

Michel Foucault

A *Vigilar i castigar*, Foucault caracteritzava d'aquesta manera què era el suplici:

El suplici penal no comprèn qualsevol càstig corporal: és una producció diferenciada de patiments, un ritual organitzat per al marcatge de les víctimes i la manifestació del poder que castiga; i no la exasperació d'una justícia que, en

⁹⁸⁹ Ibid., pàg. 45

⁹⁹⁰ Ibid., pàg. 46

⁹⁹¹ Ibid., pàg. 47-48

⁹⁹² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 52

oblidar-se dels seus principis, perd tota moderació. En els 'excessos' dels suplicis, es manifesta tota una economia del poder.⁹⁹³

En la pràctica penal fins a la Revolució, especificava, hi havia variacions entre l'estatut dels condemnats, la índole dels delictes i els costums. La condemna a mort podia variar: mort a la forca, després d'haver tallat la mà o la llengua del condemnat; mort a la foguera, cremat viu; mort per dislocació o desmembrament, o per estrangulament, etcètera. A part dels suplicis, també existien penes físiques, com les galeres, el fuet, la retractació pública, el desterrament o la mort. I també penes lleugeres com la satisfacció a la persona ofesa, la presó, o la restricció d'acostar-se a un determinat lloc. I, finalment, penes pecuniàries com les multes o les confiscacions de béns. Però Foucault advertia: «Tanmateix, no ens hem d'enganyar. Entre aquest arsenal d'espant i la pràctica quotidiana de la penalitat, hi havia un marge ampli. Els suplicis pròpiament dits no constituïen, ni molt menys, les penes més freqüents».⁹⁹⁴ Tot i així, la majoria de les penes no corporals comportaven una dimensió de suplici.⁹⁹⁵ I sostenia: «El suplici va manifestar el paper important que tenia en la penalitat, no només en les grans sentències a mort solemnes, sinó també en aquesta forma secundària: tota pena més o menys seriosa havia de comportar quelcom del suplici».⁹⁹⁶

Els suplicis no eren un fenomen irregular ni salvatge, ni un furor sense llei, sinó una tècnica que havia de respondre a tres criteris per convertir una pena en un suplici. En primer lloc, el suplici «descansa sobre tot en un art quantitatiu del patiment»;⁹⁹⁷ el suplici «ha de produir certa quantitat de patiment que es pugui ja que no mesurar amb exactitud, almenys apreciar, comparar i jerarquitzar».⁹⁹⁸ I ho detallava així:

La mort és un suplici en la mesura en què no és simplement privació del dret a viure, sinó que és l'ocasió i el terme d'una gradació calculada de patiments: des de la decapitació –que els remet tots a un sol acte i en un sol instant: el grau zero del suplici– fins a l'esquarterament, que els porta a l'infinit, passant per la forca, la foguera i la roda, sobre la qual s'agonitza durant una llarga estona. La mort-

⁹⁹³ Ibid., pàg. 39

⁹⁹⁴ Ibid., pàg. 36

⁹⁹⁵ Foucault especificava: «exposició, picota, parany, fuet, marca; era la regla per a totes les sentències a galeres o al que era el seu equivalent per a les dones –la reclusió a l'hospital». Ibid., pàg. 37. També comportava exposició i marca, el desterrament; i la multa, que podia anar acompanyada del fuet. Ibid., pàg. 37

⁹⁹⁶ Ibid., pàg. 37

⁹⁹⁷ Ibid., pàg. 38

⁹⁹⁸ Ibid., pàg. 37

suplici és una art de retenir la vida en el patiment, subdividint-la en 'mil morts' i obtenint amb ella, abans que cessi l'existència, '*the most exquisite agonies*'.⁹⁹⁹

En segon lloc, la producció de patiment estava sotmesa a regles, tal com exposava Foucault:

El suplici posa en correlació el tipus de perjudici corporal, la qualitat, la intensitat, la durada dels patiments amb la gravetat del crim, la persona del delinqüent i la categoria de les seves víctimes. Existeix un codi jurídic del dolor; la pena, quan és turmentosa, no cau a l'atzar o d'una vegada sobre el cos, sinó que està calculada d'acord amb regles escrupoloses: nombre de fuetades, emplaçament del ferro al roig, durada de l'agonia a la foguera o a la roda (el tribunal decideix si procedeix a estrangular immediatament al detingut en lloc de deixar-lo morir, i al cap de quant de temps ha d'intervenir aquest gest de compassió), tipus de mutilació a imposar (mà tallada, llavis, o llengua trepanats). Tots aquests elements diversos multipliquen les penes i es combinen segons els tribunals i els delictes.¹⁰⁰⁰

En tercer lloc, el suplici entrava, com a element de la litúrgia punitiva, dins d'un ritual que tenia dues exigències. La primera era que la víctima havia de ser senyalada: a través de la cicatriu al seu cos, a través de la ressonància que l'acompanyava.¹⁰⁰¹ La segona exigència, que feia referència a la justícia, era que el suplici havia de ser ressonant i comprovat per tothom, d'alguna manera, com el triomf de la justícia. I ho il·lustrava així:

El mateix excés de les violències infligides és un dels elements de la seva glòria: que el culpable gemegui i cridi sota els cops, no és un accident vergonyós, és el cerimonial mateix de la justícia manifestant-se en la seva força. D'aquí, sens dubte, aquest suplicis que segueixen desenvolupant-se fins i tot després de la mort: cadàvers cremats, cendres llançades al vent, cossos arrossegats sobre els esbarzers, exposats al voral dels camins. La justícia persegueix el cos més enllà de tot patiment possible.¹⁰⁰²

Al curs *Els anormals*, especificava que el suplici començava justament després de la mort, ja que no es tractava només de castigar el culpable o d'expiar el crim, sinó que es tractava d'aconseguir la manifestació ritual del poder infinit de castigar. I sostenia: «És aquesta cerimònia del poder punitiu, desplegada a partir de si mateixa i en el moment en què el seu objecte ha desaparegut, per acarnissar-se, per tant, en un cadàver».¹⁰⁰³

⁹⁹⁹ Ibid., pàg. 37-38. En anglès a l'original: les agonies més exquisides

¹⁰⁰⁰ Ibid., pàg. 38

¹⁰⁰¹ El suplici mateix, puntualitzava Foucault, «no expia el crim, no reconcilia; traça al voltant o, més aviat, sobre el cos mateix del condemnat uns signes que no s'han d'esborrar». Ibid., pàg. 38

¹⁰⁰² Ibid., pàg. 38-39

¹⁰⁰³ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 78

En el cerimonial judicial, apuntava a *Vigilar i castigar*, el suplici hi representava diversos papers: el suplici com a producció de veritat, el suplici com a ritual polític i com a ritual militar i, també, el suplici com a atrocitat. A part del ritual judicial, també calia analitzar el paper que hi jugava el poble i la literatura que es produïa al seu entorn.

1.2. El suplici com a producció de veritat

*Davant de la justícia del sobirà,
totes les veus han de callar.*¹⁰⁰⁴

Michel Foucault

En primer lloc, el cos turmentat havia d'exhibir, en aquest cerimonial del suplici, «la veritat del crim».¹⁰⁰⁵ I Foucault especificava:

[...] tot el procediment criminal, fins a la sentència, es mantenia en secret: és a dir, opac, no només per al públic, sinó per al mateix acusat. Es desenvolupava sense ell, o almenys sense que ell pogués conèixer l'acusació, els càrrecs, les declaracions, les proves. En l'ordre de la justícia penal, el saber era privilegi absolut de la instrucció del procés.¹⁰⁰⁶

Per la seva banda, l'acusat no tenia accés als autos del judici, ni a la identitat dels denunciants, ni al sentit de les declaracions dels testimonis; no podia fer valer els fets justificatius, ni podia tenir un advocat per a la defensa. En canvi, el magistrat podia rebre denúncies anònimes, interrogar l'acusat amb insinuacions o de manera capciosa, i d'ocultar-li per què se l'estava acusant. I aclaria: «Constituïa, per si sol i en tot el poder, una veritat amb què encerclava l'acusat, i aquesta veritat la rebien els jutges feta, en forma d'autos i d'informes escrits».¹⁰⁰⁷ Aquests eren els elements probatoris i, abans de dictar sentència, només interrogaven un cop l'acusat. I Foucault puntualitzava: «La forma secreta i escrita del procediment respon al principi que, en matèria penal, l'establiment de la veritat era per al sobirà i els seus jutges un dret absolut i un poder

¹⁰⁰⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 40

¹⁰⁰⁵ Ibid., pàg. 39

¹⁰⁰⁶ Ibid., pàg. 39

¹⁰⁰⁷ Ibid., pàg. 39

exclusiu». ¹⁰⁰⁸ En definitiva: «Davant de la justícia del sobirà, totes les veus han de callar». ¹⁰⁰⁹

Malgrat el secret, el procés d'establiment de la veritat tenia unes regles determinades. ¹⁰¹⁰ Depenia, doncs, d'una aritmètica modulada per la casuística, considerava Foucault, que tenia el poder de definir quines proves judicials podien ser construïdes. Això comportava que la veritat només podia ser coneguda pels especialistes, era el resultat d'un art complex, i el principi del seu secret quedava reforçat. ¹⁰¹¹ I detallava a continuació:

Escrita, secreta, sotmesa, per construir les proves, a regles rigoroses, la instrucció penal és una màquina que pot produir la veritat en absència de l'acusat. I per això mateix, malgrat que en dret estricte no en tenia necessitat, aquest procediment tendirà necessàriament a la confessió. ¹⁰¹²

La confessió, sostenia Foucault, era important perquè, d'una banda, constituïa una prova en si mateixa, tan decisiva que no en requeria d'altres, i, d'altra banda:

[...] l'única manera que aquest procediment perdi tot allò que comporta d'autoritat unívoca, i es converteixi en una victòria efectivament obtinguda sobre l'acusat; l'única manera que la veritat exerceixi tot el poder, és que el criminal accepti, pel seu compte, el crim, i signi per si mateix allò que ha estat, sàviament i obscura, construït per la instrucció. ¹⁰¹³

La instrucció, que havia estat escrita i mantinguda en secret, passava a tenir com a document complementari la confessió del delinqüent, com a subjecte responsable i parlant. I ho manifestava així: «Dins del crim reconstituït per escrit, el criminal que confessa desenvolupa el paper de la veritat viva». ¹⁰¹⁴

La confessió presentava diverses ambigüitats, en aquest procés. D'una banda, se la feia entrar en el càlcul general de les proves com una més, però sense la força d'aconseguir una condemna per ella mateixa, sense altres indicis

¹⁰⁰⁸ Ibid., pàg. 40

¹⁰⁰⁹ Ibid., pàg. 40

¹⁰¹⁰ Foucault parlava del tipus de proves que havien perdurat fins al segle XVIII: proves certes, directes o legítimes (com podrien ser els testimonis), per un costat, i proves indirectes, conjeturals o artificials (com podrien ser els arguments), per l'altre; proves manifestes, considerables o imperfectes o lleus; urgents o necessàries, etcètera. Totes aquestes proves tenien un efecte judicial determinat. I posava l'exemple següent: «les proves plenes poden portar aparellat qualsevol tipus de condemna; les semiplenes poden ocasionar penes aflictives, però mai la mort». Ibid., pàg. 41

¹⁰¹¹ Segons Foucault, a partir d'un moment històric concret, aquesta veritat judicial va passar a ser escandalosa, però abans, «aquestes coaccions formals de la prova jurídica eren un mode de regulació interna del poder absolut i exclusiu de saber». Ibid., pàg. 42

¹⁰¹² Ibid., pàg. 42

¹⁰¹³ Ibid., pàg. 42

¹⁰¹⁴ Ibid., pàg. 42

o presumpcions. Com que una persona es podia declarar culpable de delictes no comesos, calia buscar altres proves o indicis per condemnar l'acusat. D'altra banda, la confessió tenia més importància que les altres proves:

[...] la confessió avantatja qualsevol altra prova. Els és, fins a cert punt, transcendent; element en el càlcul de la veritat, és també l'acte pel qual l'acusat accepta l'acusació i reconeix la seva legitimitat; transforma una instrucció feta sense ell, en una afirmació voluntària. Per la confessió, l'acusat mateix agafa lloc al ritual de producció de la veritat penal.¹⁰¹⁵

Hi havia una segona ambigüitat, apuntava Foucault. Era important aconseguir la confessió, ja que suposava una prova prou decisiva en si mateixa, i facilitava la feina d'informacions i la mecànica de demostracions, en requerir, només, alguns indicis suplementaris. Per aquest motiu, «s'empraran totes les coaccions possibles per obtenir-la».¹⁰¹⁶ I aquí hi havia la ambigüitat:

Però si ha de ser, en el procediment, la contrapartida viva i oral de la instrucció escrita, si ha de ser la rèplica i com l'autenticació de part de l'acusat, ha d'anar envoltada de garanties i de formalitats. Conserva quelcom de la transacció; per això s'exigeix que sigui 'espontània', que s'hagi formulat davant del tribunal competent, que es faci a tota consciència, que no es refereixi a coses impossibles, etcètera. Per la confessió, l'acusat es compromet respecte del procediment; firma la veritat de la informació.¹⁰¹⁷

Per aconseguir la confessió existien dos grans mitjans, presentava Foucault: el jurament, com a acte ritual de compromís i que amenaçava l'acusat de ser perjur davant de la justícia humana i la divina; i la tortura, que aconseguia la veritat a través de la violència física. La tortura, que va ser denunciada a finals del segle XVIII pel seu salvatgisme, tenia un lloc concret en el sistema penal del dret clàssic: tenia la funció de produir la veritat a través d'un mecanisme que comptava amb, d'una banda, la investigació que l'autoritat judicial portava en secret i, d'altra banda, de l'acte que realitzava l'acusat de manera ritual. I sostenia: «El cos de l'acusat, cos parlant i, de ser necessari, sofrent, assegura l'engranatge d'aquests dos mecanismes».¹⁰¹⁸

Era un sistema cruel, però no salvatge, ja que no es tractava d'una tortura desencadenada, sinó sotmesa a una reglamentació perfectament definida. En la tortura es donava una batalla entre l'acusat –que podia triomfar, si resistia, o

¹⁰¹⁵ Ibid., pàg. 42-43

¹⁰¹⁶ Ibid., pàg. 43

¹⁰¹⁷ Ibid., pàg. 43

¹⁰¹⁸ Ibid., pàg. 44

fracassar, si confessava— i el jutge —que corria el risc d’haver d’abandonar els càrrecs si l’acusat no confessava. I ho caracteritzava així:

Sota l’aparent recerca obstinada d’una veritat precipitada, reconeixem en la tortura clàssica el mecanisme reglamentat d’una prova: un repte físic que ha de decidir en relació amb la veritat; si el detingut és culpable, els patiments que se li imposen no són injustos; però és també un signe de disculpa en cas que sigui innocent. Patiment, enfrontament i veritat estan en la pràctica de la tortura lligats els uns als altres: treballen en comú el cos del detingut. La recerca de la veritat per mitjà del turment és realment una manera de provocar l’aparició de l’indici, el més greu de tots, la confessió del culpable; però és també la batalla, amb la victòria d’un adversari sobre l’altre, allò que ‘produeix’ ritualment la veritat. En la tortura per fer confessar hi ha quelcom d’investigació i quelcom de duel.¹⁰¹⁹

En la tortura també s’hi barrejaven un acte d’informació i un element de càstig. Si no hi havia proves suficients, la tortura podia servir per completar la demostració, cosa que suposava una paradoxa, ja que es feia servir com a càstig allò que era un element de demostració. I era així, evidenciava Foucault, com la producció de veritat funcionava en la justícia penal. La culpabilitat no arribava al final: «Cada indicati comportava un grau d’abominació. La culpabilitat no començava, un cop reunides totes les proves; document a document, estava constituïda per cada un dels elements que permetien reconèixer el culpable».¹⁰²⁰ D’aquesta manera, un indicati ja convertia l’individu en una mica criminal, ja que es tractava d’un sistema de gradació continuada, i no un sistema dual, de veritat o fals. I ho il·lustrava així:

[...] un grau obtingut en la demostració formava ja un grau de culpabilitat i implicava, per tant, un grau de càstig. El sospitós, com a tal, mereixia sempre determinat càstig; no es podia ser innocentment objecte d’una sospita. La sospita implicava a la vegada, de part del jutge, un element de demostració, de part del detingut, el signe de certa culpabilitat, i, de part del càstig, una forma limitada de pena. Un sospitós, que seguia essent sospitós, no era absolt, sinó parcialment castigat.¹⁰²¹

Aquesta pràctica començava a castigar quan hi havia cert grau de presumpció de culpabilitat; i servia per intentar aconseguir la veritat que faltava a través de la confessió. El ritual que produïa la veritat, doncs, funcionava conjuntament amb el ritual que imposava un càstig, en aquesta «estranya economia»,¹⁰²² tal com la qualificava Foucault. I puntualitzava:

El cos interrogat en el suplici constitueix el punt d’aplicació del càstig i el lloc d’obtenció de la veritat. I, de la mateixa manera que la presumpció és

¹⁰¹⁹ Ibid., pàg. 45

¹⁰²⁰ Ibid., pàg. 46

¹⁰²¹ Ibid., pàg. 46

¹⁰²² Ibid., pàg. 46

solidàriament un element d'investigació i un fragment de culpabilitat, per la seva banda, el patiment reglamentat del turment és a la vegada una mesura per castigar i un acte d'informació.¹⁰²³

La funció del cos en aquest engranatge judicial continuava més enllà d'aquest ritual doble de producció de veritat, fins a l'execució de la pena en si mateixa. I ho caracteritzava així:

I el cos del condemnat és, de nou, una peça essencial en el cerimonial del càstig públic. Correspon al culpable manifestar, en plena llum del dia, la seva condemna i la veritat del crim que ha comès. El seu cos exhibit, passejat, exposat, turmentat, ha de ser com el suport públic d'un procediment que havia restat fins llavors a l'ombra; en ell, sobre d'ell, l'acte de justícia ha d'esdevenir llegible per a tothom.¹⁰²⁴

Durant el segle XVIII, plantejava Foucault, aquesta manifestació de la veritat en l'execució pública de les penes adquiria diversos aspectes. En primer lloc, fer del culpable «el pregoner de la seva mateixa condemna».¹⁰²⁵ En segon lloc, es tractava d'afegir una confessió espontània i pública a la confessió forçada inicial: «Instaurar el suplici com a moment de veritat. Fer que aquests darrers instants en què el culpable ja no té res a perdre es guanyin per a la llum meridiana d'allò que és veritable».¹⁰²⁶ I posava de manifest: «Un suplici amb resultat satisfactori justifica la justícia, en la mesura en què publica la veritat del delictes en el cos mateix del turmentat».¹⁰²⁷ En tercer lloc, es tractava de posar el suplici sobre el crim mateix i d'establir relacions clares entre ells, recreant en l'execució el crim de manera gairebé teatral, entre d'altres.¹⁰²⁸ En quart i últim lloc, exposava, «la lentitud del suplici, les seves peripècies, els crits i els patiments del condemnat desenvolupen, al terme del ritual judicial, el paper d'una prova última».¹⁰²⁹ El suplici era al punt de confluència entre el judici humà i el judici diví. En aquest moment, en què la mort era segura, del que es tractava era de salvar

¹⁰²³ Ibid., pàg. 46

¹⁰²⁴ Ibid., pàg. 47

¹⁰²⁵ Ibid., pàg. 47. El condemnat havia de ser testimoni i proclamar la veritat de la pena, passejant pels carrers, amb un rètol que recordava la sentència, amb lectures de la mateixa i retractacions públiques. I Foucault assenyalava: «Ja es tracti simplement de la picota o de la foguera i de la roda, el condemnat publica el seu crim i la justícia que li imposa el càstig, portant-lo físicament sobre el seu cos». Ibid., pàg. 47

¹⁰²⁶ Ibid., pàg. 47. El suplici de veritat havia d'aconseguir, indicava Foucault, que es manifestés la veritat i que aportés a la sentència «la signatura d'aquell que la pateix». Ibid., pàg. 48

¹⁰²⁷ Ibid., pàg. 48

¹⁰²⁸ Segons Foucault, això s'aconseguia fent l'execució o exposant el cadàver al lloc del crim, fent servir suplicis la forma dels quals recordava el crim, per exemple. Ibid., pàg. 48

¹⁰²⁹ Ibid., pàg. 49

l'ànima.¹⁰³⁰ Existia en aquest patiment, advertia Foucault, una altra ambigüitat: podia significar l'error dels jutges o la veritat del crim; la convergència entre el judici humà i el judici diví o la seva divergència; la innocència o la culpabilitat del criminal. I ho il·lustrava així:

D'aquí la formidable curiositat que amuntega els espectadors al voltant del patíbul i dels patiments oferts en espectacle; s'hi desxifra el crim i la innocència, el passat i el futur, allò que és terrenal i allò que és etern. Moment de la veritat que tots els espectadors interroguen: cada paraula, cada crit, la durada de l'agonia, el cos que resisteix, la vida que no vol arrancar-se, tot això és un signe [...].¹⁰³¹

El cercle es tancava, sostenia Foucault: «del turment a l'execució, el cos ha produït i reproduït la veritat del crim».¹⁰³² A través del cos, es confessava que el crim havia esdevingut, i que el condemnat havia comès el crim. El cos mostrava el crim inscrit sobre ell i suportava el càstig. En definitiva:

El cos diverses vegades turmentat garanteix la síntesi de la realitat dels fets i de la veritat de la instrucció, dels actes del procediment i del discurs del criminal, del crim i del càstig. Peça essencial, per tant, en una litúrgia penal, en què ha de formar la parella d'un procediment ordenat a l'entorn dels drets formidables del sobirà, de les actuacions judicials i del secret.¹⁰³³

1.3. El suplici com a ritual politicomilitar

*Tot crim era, per dir-ho així, un petit regicidi.
S'atacava no només la voluntat del rei, sinó també,
en certa mesura, la seva força física.*¹⁰³⁴

Michel Foucault

Al curs *Els anormals*, Foucault apuntava que el crim era un dany fet a un altre i, també, un perjudici contra els interessos de la totalitat de la societat, però no era només això. El crim era un crim en la mesura en què concernia el sobirà:

[...] afectava els drets, la voluntat del sobirà, presents en la llei; atacava, en conseqüència, la força, el cos, el cos físic del sobirà. En tot crim, per tant, hi havia

¹⁰³⁰ Foucault exposava el següent: «El joc etern ha començat ja: el suplici és una anticipació de les penes del més enllà; mostra allò que són; és el teatre de l'infern; els crits del condemnat, la seva revolta, les seves blasfèmies, signifiquen ja el seu destí irremeiable. Però els dolors d'aquí baix poden valer també com a penitència per disminuir els càstigs del més enllà: tal martiri, si es suporta amb resignació, no deixarà de ser tingut en compte per Déu. La crueltat del càstig terrenal es registra en rebaixa de la pena futura: s'hi dibuixa la promesa del perdó». Ibid., pàg. 49-50

¹⁰³¹ Ibid., pàg. 50

¹⁰³² Ibid., pàg. 50

¹⁰³³ Ibid., pàg. 50-51

¹⁰³⁴ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 392

enfrentament de forces, revolta, insurrecció contra el sobirà. En el crim més mínim, un petit fragment de regicidi.¹⁰³⁵

Tal com plantejava al curs *Naixement de la biopolítica*, el càstig físic del sobirà sobre el cos mateix de l'individu, el suplici, era la «manifestació del sobirà mateix sobre algú que havia comès un crim i que, en cometre'l, havia fet mal, sens dubte, a una sèrie de persones, però havia atemptat contra el sobirà en el cos mateix del seu poder».¹⁰³⁶ I aquí hi havia la justificació i el fonament mateix del suplici, sentenciava Foucault.

El delictes, doncs, tal com el presentava a *Vigilar i castigar*, no era només un atac cap a la víctima immediata, sinó que era un atac al sobirà: «l'ataca personalment ja que la llei val com la voluntat del sobirà; l'ataca físicament ja que la força de la llei és la força del príncep».¹⁰³⁷ El sobirà no intervenia després com un àrbitre entre dues posicions, sinó que intervenia contra qui l'havia atacat, i una part del càstig havia de ser sempre la part del príncep. Aquesta part del príncep havia d'implicar que es reparés el dany fet al regne, però també que es donés la venjança per l'atac que se li havia fet al príncep. El dret de castigar, sostenia Foucault, entrava en el dret del sobirà a fer la guerra contra els seus enemics.¹⁰³⁸

La funció del suplici era juridicopolítica, en la mesura en què es tractava d'una cerimònia de manifestació del poder, i ja que tenia la funció següent: «reconstituir la sobirania per un instant ultratjada. La restaura manifestant-la amb tot el seu esplendor».¹⁰³⁹ El suplici apareixia com un gran ritual del poder que havia estat eclipsat i restaurat de nou, i el sobirà «desplega a ulls de tothom una força invencible»¹⁰⁴⁰ davant del crim que l'havia ultratjat.

El càstig no podia ser només una reparació del dany, especificava a *Els anormals*, ni tampoc una restitució dels drets o interessos de la societat, sinó que era alguna cosa més: «la venjança del sobirà».¹⁰⁴¹ En aquest càstig, sostenia, «s'assistia a la reconstrucció ritual i regulada de la integritat del poder».¹⁰⁴²

¹⁰³⁵ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 76

¹⁰³⁶ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 47

¹⁰³⁷ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 51

¹⁰³⁸ Ibid., pàg. 51-52

¹⁰³⁹ Ibid., pàg. 52

¹⁰⁴⁰ Ibid., pàg. 52

¹⁰⁴¹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 76

¹⁰⁴² Ibid., pàg. 76

A *Vigilar i castigar*, caracteritzava el suplici així:

El seu objecte és menys establir un equilibri que posar en joc, fins a l'extrem, la dissimetria entre el súbdit que ha gosat violar la llei i el sobirà omnipotent que exerceix la seva força. Si la reparació del dany privat, ocasionat pel delictes, ha de ser ben proporcionada, si la sentència ha de ser equitativa, l'execució de la pena no es realitza per donar l'espectacle de la mesura, sinó el del desequilibri i el de l'excés; cal que existeixi, en aquesta litúrgia de la pena, una afirmació emfàtica del poder i de la seva superioritat intrínseca. I aquesta superioritat no és simplement la del dret, sinó la de la força física del sobirà en caure sobre el cos del seu adversari i dominant-lo: en trencar la llei, l'infractor ha atemptat contra la persona mateixa del príncep; és ella –o almenys aquells en qui ha delegat la seva força– la que s'apodera del cos del condemnat per mostrar-lo marcat, vençut, trencat. La cerimònia punitiva és, doncs, en definitiva, 'terroritzant'.¹⁰⁴³

No es tractava, doncs, advertia Foucault, d'una economia de l'exemple sinó d'una política del terror: «que sigui sensible per a tots, sobre el cos del criminal, la presència desenfrenada del sobirà. El suplici no restablia la justícia; reactivava el poder».¹⁰⁴⁴ L'acarnissament sobre el cos, la violència, el desequilibri de forces, en els suplicis del segle XVII i principis del XVIII, no era un residu d'una altra època, sinó un «cerimonial acurat».¹⁰⁴⁵

Com detallava a *Els anormals*, el desequilibri apareixia «al cor mateix de l'acte punitiu»,¹⁰⁴⁶ ja que l'excés del càstig havia de respondre a l'excés del crim «i havia d'imposar-s'hi».¹⁰⁴⁷ Calia que existís una espècie de plus del costat del càstig: «Aquest plus era el terror, el caràcter terrorífic del càstig».¹⁰⁴⁸

En primer lloc, aquest terror que era inherent al càstig, havia de reprendre sobre si mateix la manifestació del crim, i ho caracteritzava així: «aquest havia de presentar-se, representar-se, actualitzar-se o reactualitzar-se en el càstig mateix. L'horror mateix del crim havia de ser allà, al patíbul».¹⁰⁴⁹ En segon lloc, s'havia de produir «l'esclat de la venjança del sobirà»¹⁰⁵⁰ com a element fonamental del terror. Finalment, havia de significar «la intimidació de qualsevol crim futur».¹⁰⁵¹ El suplici, per tant, conclouïa Foucault, estava inscrit «amb tota

¹⁰⁴³ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 52-53

¹⁰⁴⁴ Ibid., pàg. 53

¹⁰⁴⁵ Ibid., pàg. 53

¹⁰⁴⁶ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 76

¹⁰⁴⁷ Ibid., pàg. 76

¹⁰⁴⁸ Ibid., pàg. 77

¹⁰⁴⁹ Ibid., pàg. 77

¹⁰⁵⁰ Ibid., pàg. 77

¹⁰⁵¹ Ibid., pàg. 77

naturalitat en aquesta economia, que era l'economia desequilibrada dels càstigs». ¹⁰⁵² I sostenia:

El crim i el seu càstig només es comuniquen en aquesta espècie de desequilibri que gira al voltant dels rituals de l'atrocitat. Per tant, veieu que no hi havia enormitat del crim que pogués ser qüestionada, ja que, precisament, per enorme que fos un crim, per atroç que es manifestés, sempre hi havia un poder de més. ¹⁰⁵³

A *Vigilar i castigar*, presentava el suplici també com un ritual militar, i no només polític: «L'acer que castiga el culpable és també el que destrueix els enemics». ¹⁰⁵⁴ El judici quedava envoltat d'un aparell militar que tenia diverses funcions: aturar una evasió o un acte de violència; aturar el poble de salvar o de matar el condemnat; recordar que el criminal és un enemic del sobirà i que el crim és una insurrecció contra la llei. D'aquesta manera, en l'execució del suplici, la justícia feia una manifestació de força, un desplegament de la «força física, material i terrible del sobirà». ¹⁰⁵⁵

L'execució, com a ritual militar, tenia una cara de victòria i una altra de lluita. L'execució tancava la guerra entre el criminal i el sobirà de manera previsible. I Foucault ho detallava així:

[...] ha de manifestar el poder desmesurat del sobirà sobre aquells a qui ha reduït a la impotència. La dissimetria, el desequilibri irreversible de forces, formaven part de les funcions del suplici. Un cos anul·lat i reduït a pols i llançat al vent, un cos destruït, tros a tros, per l'infinit del poder sobirà, constitueix el límit no només ideal sinó real del càstig. ¹⁰⁵⁶

En el suplici es donava una escena d'enfrontament, de batalla, entre el botxí i el condemnat. I puntualitzava: «El botxí no és simplement aquell que aplica la llei, sinó el que desplega la força; és l'agent d'una violència que s'aplica, per dominar-la, a la violència del crim. D'aquest crim, el botxí n'és materialment i física, l'adversari». ¹⁰⁵⁷ El botxí havia de triomfar i matar degudament el criminal, i si fracassava havia de ser castigat. El botxí era com el campió no reconegut i no confessat del sobirà. I assenyalava:

Encara que, en cert sentit, fos l'espasa justiciera del rei, el botxí compartia amb l'adversari la seva infàmia. El poder sobirà que li ordenava matar, i que per mitjà d'ell matava, no es trobava present en el botxí; aquest poder no s'identificava

¹⁰⁵² Ibid., pàg. 77

¹⁰⁵³ Ibid., pàg. 77

¹⁰⁵⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 53

¹⁰⁵⁵ Ibid., pàg. 54

¹⁰⁵⁶ Ibid., pàg. 54

¹⁰⁵⁷ Ibid., pàg. 55

amb el seu acarnissament. I, precisament, no apareixia mai tal poder amb més esplendor que quan interrompia el gest del botxí per un missatge d'indult.¹⁰⁵⁸

El sobirà tenia el poder de venjar la llei, i també tenia el poder de suspendre la llei i la venjança, especificava Foucault. El sobirà era el responsable de decidir què fer amb les ofenses rebudes: «si bé és cert que ha delegat en els tribunals la funció d'exercir el seu poder de justicier, no l'ha alienat; el conserva íntegrament per aixecar la pena tant com per deixar que caigui sobre el delinqüent».¹⁰⁵⁹

El suplici era un operador polític, sostenia, ja que el sobirà, com aquell que ha estat atacat pel crim, «de manera directa o indirecta, demana, decideix i fa executar els càstigs».¹⁰⁶⁰ D'aquesta manera, darrere de cada crim hi havia un regicidi en potència, perquè el criminal atacava la persona física del sobirà, i no una voluntat o una decisió concreta seva. En definitiva, apuntava: «El càstig ideal del regicida seria, doncs, la suma de tots els suplicis possibles. Seria la venjança infinita».¹⁰⁶¹

Tal com plantejava a *Els anormals*, els mecanismes del poder sobirà eren en si mateixos prou forts per «absorbir, exhibir, anul·lar, en els rituals de sobirania, l'enormitat del crim».¹⁰⁶² I només existia una única estratègia de poder que, al voltant del crim, despleguava la seva força. Era per aquest motiu que fins a finals del segle XVII «la naturalesa del criminal no va ser veritablement qüestionada».¹⁰⁶³ I especificava que, fins a finals del segle XVIII, «l'economia del poder punitiu era tal que la naturalesa del crim, i sobretot la del crim enorme, no havia de plantejar-se».¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁸ Ibid., pàg. 56

¹⁰⁵⁹ Ibid., pàg. 57

¹⁰⁶⁰ Ibid., pàg. 57

¹⁰⁶¹ Ibid., pàg. 57

¹⁰⁶² Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 79

¹⁰⁶³ Ibid., pàg. 79

¹⁰⁶⁴ Ibid., pàg. 79

1.4. L'atrocitat

*[...] el poder sempre ha trobat suplicis tals que responien, i àmpliament, al salvatgisme d'un crim.*¹⁰⁶⁵

Michel Foucault

Hi havia diversos fets de conjuntura que explicaven la persistència dels suplicis, d'un règim penal 'dur'.¹⁰⁶⁶ Es tractava de motius generals i externs, en cert sentit, i explicaven la perdurabilitat d'aquest règim i com d'aïllades eren les protestes en contra. Però, tal com advertia Foucault:

Si el suplici es troba incrustat d'una manera tan forta en la pràctica jurídica es deu a que és revelador de la veritat i operador del poder. Garanteix l'articulació del que és escrit sobre el que és oral, d'allò que és secret sobre allò que és públic, del procediment d'investigació sobre l'operació de la confessió; permet que es reproduïxi el crim i el torna sobre el cos visible del criminal; fa que el crim, en el seu mateix horror, es manifesti i s'anul·li. Fa també del cos del condemnat el lloc d'aplicació de la vindicta sobirana, el punt de trobada per a una manifestació del poder, l'ocasió d'afirmar la dissimetria de les forces.¹⁰⁶⁷

La relació entre el poder i la veritat es mantindrà en els sistemes punitius fins a l'actualitat, però canviant de forma i d'efectes, apuntava. Però la Il·lustració va atacar els suplicis per la seva 'atrocitat'. L'atrocitat va ser una noció capital per explicar l'economia dels suplicis en la pràctica penal antiga.¹⁰⁶⁸

D'una banda, l'atrocitat formava part del crim, com a atac a les lleis humanes o divines, com a manifestació escandalosa. Aquesta atrocitat havia de ser assumida pel càstig, en la mesura en que havia de manifestar el crim en tota la seva cruesa.¹⁰⁶⁹ I ho especificava així:

L'atrocitat és aquesta part del crim que el càstig torna suplici per fer que es manifesti a plena llum del dia: figura inherent al mecanisme que produeix, en el cor del càstig mateix, la veritat visible del crim. El suplici forma part del procediment que estableix la realitat d'allò que es castiga.¹⁰⁷⁰

D'altra banda, l'atrocitat del crim també suposava un repte llançat al sobirà en forma de violència. I indicava: «és allò que provocarà per part seva una rèplica

¹⁰⁶⁵ Ibid., pàg. 105

¹⁰⁶⁶ Entre aquest fets, detallava Foucault, hi havia: «La multiplicitat dels aixecaments a mitjans encara de l'edat clàssica, el fragor proper de les guerres civils, la voluntat del rei de fer que prevalgués el seu poder sobre el dels parlaments». Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 58

¹⁰⁶⁷ Ibid., pàg. 59

¹⁰⁶⁸ Ibid., pàg. 59

¹⁰⁶⁹ Per aconseguir-ho, l'atrocitat feia servir les confessions, els rètols i els discursos per fer-la pública i, Foucault aclaria: «ha de reproduir-la en les cerimònies que l'apliquen al cos del culpable sota la forma de la humiliació i del patiment». Ibid., pàg. 59

¹⁰⁷⁰ Ibid., pàg. 59

que duu a terme la funció de sobrepujar aquesta atrocitat, de dominar-la, de triomfar sobre d'ella per un excés que l'anul·la».¹⁰⁷¹

Doble funció, en definitiva, de l'atrocitat en el suplici, considerava Foucault:

[...] principi de comunicació del crim amb la pena, és, d'altra banda, l'exasperació del càstig en relació amb el crim. Assegura al mateix temps la manifestació de la veritat i la del poder; és el ritual de la investigació que acaba i la cerimònia en què triomfa el sobirà. Els uneix en el cos del turmentat.¹⁰⁷²

En el mecanisme del suplici, sostenia, no hi havia una «confusió bàrbara»,¹⁰⁷³ en la proximitat entre el crim, el sobirà i el suplici, entre la veritat i el càstig.¹⁰⁷⁴ L'atrocitat, en la relació entre el crim i el càstig, era l'efecte d'una determinada mecànica del poder. I Foucault ho il·lustrava així:

[...] d'un poder que no només no dissimula que s'exerceix directament sobre els cossos, sinó que s'exalta i es reforça amb les seves manifestacions físiques; d'un poder que s'afirma com a poder armat, i les funcions d'ordre del qual, en tot cas, no estan completament separades de les funcions de guerra; d'un poder que es val de les regles i les obligacions com de vincles personals, la ruptura dels quals constitueix una ofensa i demana venjança; d'un poder per al qual la desobediència és un acte d'hostilitat, un començament d'insurrecció, que no és en el seu principi molt diferent de la guerra civil; d'un poder que no ha de demostrar per què aplica les lleis, sinó qui són els seus enemics i quin desencadenament de forces els amenaça; d'un poder que, a falta d'una vigilància ininterrompuda, busca la renovació del seu efecte en el resplendor de les seves manifestacions singulars; d'un poder que cobra un nou vigor en fer que es manifesti ritualment la seva realitat de sobrepoder.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷¹ Ibid., pàg. 59

¹⁰⁷² Ibid., pàg. 59-60

¹⁰⁷³ Ibid., pàg. 60

¹⁰⁷⁴ Tal com puntualitzava Foucault: «allò que s'hi jugava era el mecanisme de l'atrocitat i els seus encadenaments necessaris. L'atrocitat de l'expiació organitzava la reducció ritual de la infàmia per la omnipotència». Ibid., pàg. 60

¹⁰⁷⁵ Ibid., pàg. 60-61

1.5. El poble

*El suplici públic, llarg, aterrador, tenia la finalitat precisa de reconstruir aquesta sobirania; el seu caràcter espectacular servia per fer participar el poble en el reconeixement d'aquesta sobirania, i la seva exemplaritat i els seus excessos, per definir la seva extensió infinita. El poder del príncep és excessiu per naturalesa.*¹⁰⁷⁶

Michel Foucault

El poble, un element intern al mecanisme del suplici,¹⁰⁷⁷ va esdevenir una de les raons principals de la substitució de les penes 'atroces' per uns càstigs considerats més 'humans'. I especificava:

En les cerimònies del suplici, el personatge principal és el poble, la presència real i immediata del qual és requerida per a la seva realització. Un suplici que hagués estat conegut, però el desenvolupament del qual es mantingués en secret, no hauria tingut sentit. L'exemple es buscava, no només suscitant la consciència que la menor infracció corria el perill de ser castigada, sinó provocant un efecte de terror per l'espectacle del poder caient sobre el culpable.¹⁰⁷⁸

El poble, però, jugava un paper ambigu, advertia Foucault. Se'l convocava com a espectador, amb la intenció de terroritzar-lo: «Cal, no només que la gent ho sàpiga, sinó que ho vegi amb els seus ulls».¹⁰⁷⁹ Igualment, es convocava el poble com a testimoni, i, d'alguna manera, com a participant del càstig. I el poble reivindicava aquest dret i malfiava quan els suplicis li eren ocultats. I plantejava:

El poble reivindica el seu dret de comprovar els suplicis, i a qui s'apliquen. Té dret, també, a prendre-hi part. El condemnat, passejat durant molt de temps, exposat, humiliat, amb l'horror del seu crim diverses vegades recordat, és ofert als insults i, de vegades, als assalts dels espectadors.¹⁰⁸⁰

El sobirà permetia que, en la seva venjança, el poble hi afegís, en part, la seva, especificava. I això ho feia perquè aquest havia de participar en la venjança del sobirà contra els seus enemics, sobretot si eren interns i formaven part del mateix poble. I aclaria: «Hi ha una mica com una 'servitud de patíbul' que el poble deu a la venjança del rei».¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁶ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 726

¹⁰⁷⁷ El poble era, segons Foucault, «a la vegada, element del seu funcionament i principi del seu desordre perpetu». Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 61

¹⁰⁷⁸ Ibid., pàg. 61

¹⁰⁷⁹ Ibid., pàg. 61. Era per aquest motiu que els patíbuls, les forques i les picotes se situaven en les places públiques en escenaris elevats, apuntava Foucault. Ibid., pàg. 61

¹⁰⁸⁰ Ibid., pàg. 62

¹⁰⁸¹ Ibid., pàg. 62

El sobirà tolerava i limitava aquesta forma de participació del poble en el suplici «a causa de les barbàries que suscita i de la usurpació que comet del poder de castigar».¹⁰⁸² El sobirà cridava el poble a la manifestació del seu poder, i permetia en part les violències que se'n derivaven, però les limitava immediatament. Tanmateix, sostenia:

[...] en aquest punt és en el que el poble, atret a un espectacle pensat per terroritzar-lo, pot precipitar el seu rebuig del poder punitiu, i, a vegades, la seva revolta. Impedir una execució que estimen injusta, arrancar a un condemnat de les mans del botxí, obtenir per la força el seu perdó, perseguir eventualment i assaltar els executors de la justícia, maleir en tot cas els jutges i esvalotar contra la sentència, tot això forma part de les pràctiques populars que envaeixen, travessen i trastornen sovint el ritual dels suplicis.¹⁰⁸³

El poble assistia al suplici per presenciar el patiment del condemnat, però també, advertia, per sentir «com aquell que no té ja res a perdre maleeix els jutges, les lleis, el poder i la religió».¹⁰⁸⁴ Era aquell instant que tenia el condemnat «quan ja res no està prohibit ni és punible».¹⁰⁸⁵ Foucault posava de manifest: «A l'abric de la mort que arribarà, el criminal pot dir-ho tot i els assistents aclamar-lo».¹⁰⁸⁶ I ho caracteritzava així:

En les execucions, que no haurien de mostrar altra cosa que el poder terroritzant del príncep, hi ha tot un aspecte carnavalesc en què els papers estan canviats, les potències escarnides i els criminals transformats en herois. La infàmia s'inverteix; la seva valentia, com el seu plor o els seus crits, no fan ombra més que a la llei. [...] Per al poble que és allà i ho contempla, existeix sempre, inclús en la venjança més extrema del sobirà, un pretext pel rescabament.¹⁰⁸⁷

Al segle XVIII, algunes pràctiques penals no eren ben tolerades. El poble es revoltava quan la sentència era considerada injusta,¹⁰⁸⁸ i, com que no podia fer-se escoltar per la justícia, intervenia allà on podia: al suplici públic. Aquestes agitacions populars contra la justícia penal i les seves manifestacions, que normalment quedaven circumscrites a un barri o a una ciutat, van tenir una importància efectiva, indicava Foucault. Es corria el risc que el mecanisme es

¹⁰⁸² Ibid., pàg. 62

¹⁰⁸³ Ibid., pàg. 63

¹⁰⁸⁴ Ibid., pàg. 64

¹⁰⁸⁵ Ibid., pàg. 64

¹⁰⁸⁶ Ibid., pàg. 64

¹⁰⁸⁷ Ibid., pàg. 64

¹⁰⁸⁸ Foucault posava diversos exemples d'aquestes sentències considerades injustes: quan es condemnava un criminal del poble amb més duresa que a algú ric o de bona família; quan el poble considerava que les penes eren massa greus per un delictes mundà; quan es castigava als criats, que eren nombrosos, que tenien moltes dificultats per mostrar la seva innocència, i que podien ser fàcilment víctimes dels seus amos. Ibid., pàg. 64-65

girés en contra del poder. No només perquè el dia dels suplicis la gent no treballava,¹⁰⁸⁹ sinó també:

Però sobretot –i és on aquests inconvenients es convertien en un perill polític–, el poble no se sentia mai tan a prop d'aquells que patien la pena com en aquests rituals que haurien hagut de mostrar el crim abominable i el poder invencible; no se sentia mai tan amenaçat, com ells, per una violència legal que estava mancada d'equilibri i de mesura.¹⁰⁹⁰

La solidaritat entre el poble i els petits delinqüents era l'objecte de la repressió penal i policial. I sostenia: «I heus aquí que la cerimònia dels suplicis, aquesta festa imprevisible, d'una violència instantàniament reversible, era on es corria el risc que aquesta solidaritat sorgís molt més enfortida que el poder sobirà».¹⁰⁹¹ El clamor del poble va ser, com recordaven els reformadors dels segles XVIII i XIX, per demanar la supressió d'aquelles execucions que, finalment, no aconseguien atemorir-lo.¹⁰⁹²

1.6. La literatura

*Heroi negre o criminal reconciliat,
defensor del veritable dret o força impossible de sotmetre,
el criminal de les fulles soltes [...] porta amb si mateix,
sota la moral aparent de l'exemple que no s'ha de seguir,
tota una memòria de lluites i enfrontaments.*¹⁰⁹³

Michel Foucault

Existia el que es podria anomenar 'discurs del patíbul', plantejava Foucault. El condemnat prenia la paraula per «donar testimoni del seu crim i de la justícia de la sentència»,¹⁰⁹⁴ i no per reivindicar la seva innocència. I ho il·lustrava així:

[...] l'existència del gènere 'últimes paraules d'un condemnat' és en si mateixa significativa. La justícia necessitava que la víctima autentifiqués, d'alguna manera, el suplici que patia. Se li demanava al criminal que consagrés per si mateix el seu càstig en proclamar la perfídia dels seus crims. [...] Des de cert

¹⁰⁸⁹ Tal com exposava Foucault, la gent anava a les tavernes, hi havia baralles, robatoris, insults al govern i al botxí, es tiraven pedres, etcètera. Ibid., pàg. 66

¹⁰⁹⁰ Ibid., pàg. 66

¹⁰⁹¹ Ibid., pàg. 66-67

¹⁰⁹² Ibid., pàg. 67

¹⁰⁹³ Ibid., pàg. 70

¹⁰⁹⁴ Ibid., pàg. 69. Efectivament, el condemnat, en el ritual d'execució, havia de proclamar la seva mateixa culpabilitat a través de la pronunciació d'una retractació pública, o de les declaracions que es veia obligat a fer, o del rètol que portava. Ibid., pàg. 69

punt de vista, la fulla volant i el cant del mort continuen el procés; o més aviat prossegueixen aquest mecanisme pel qual el suplici feia passar la veritat secreta i escrita del procediment dins del cos, el gest i el discurs del criminal. La justícia necessitava aquests apòcrifs per fonamentar-se de veritat.¹⁰⁹⁵

Igualment, abans de les execucions, es publicaven i es feien circular relats dels crims i de les vides infames. Però aquesta literatura podia tenir, advertia, l'efecte contrari i convertir el condemnat en protagonista d'un combat, en un heroi: «per la multiplicat de malifetes àmpliament exhibides, i, de vegades, l'afirmació del seu penediment tardà».¹⁰⁹⁶

Aquesta literatura era un punt d'encontre entre l'expressió popular, d'una banda, i la propaganda i moralització, d'altra banda.¹⁰⁹⁷ En aquesta literatura, s'enfrontaven el poder, que era qui condemnava, i el poble, com a testimoni, mitjançant el cos del criminal. Aquesta literatura pretenia justificar la justícia, però, tal com apuntava Foucault, també portava el criminal a la glòria. I això va portar als reformadors a suprimir-la.¹⁰⁹⁸

A partir d'aquí, aquesta literatura va desaparèixer i va ser substituïda, per un costat, per una literatura que glorificava el crim com una de les belles arts; com l'obra de caràcters completament excepcionals; com a revelació de la monstrositat dels poderosos; com el privilegi que suposa la perversitat.¹⁰⁹⁹

Per l'altre, va desenvolupar-se una literatura policíaca en què es destacava la intel·ligència de l'investigador que s'enfrontava a la intel·ligència del criminal.¹¹⁰⁰ El que era interessant ja no era l'exposició dels fets, sinó el procés de descobriment, la investigació, «de l'enfrontament físic amb el poder a la lluita intel·lectual entre el criminal i l'investigador»,¹¹⁰¹ destacava Foucault. En la literatura policíaca, la glòria que rodejava al criminal va canviar de classe social

¹⁰⁹⁵ Ibid., pàg. 69

¹⁰⁹⁶ Ibid., pàg. 70. Tal com especificava: «Els crims proclamats ampliaven fins a l'epopeia unes lluites minúscules que l'ombra protegia quotidianament». Ibid., pàg. 70

¹⁰⁹⁷ Segons Foucault: «una espècie de front de lluita al voltant del crim, del seu càstig, de la seva memòria». Ibid., pàg. 71. Aquesta literatura era posada en circulació amb la finalitat d'un control ideològic, però era recollida pel poble amb curiositat i interès polític, també. Ibid., pàg. 71

¹⁰⁹⁸ Ibid., pàg. 71-72

¹⁰⁹⁹ I Foucault ho caracteritzava així: «hi ha tota una reescriptura estètica del crim, que és també l'apropiació de la criminalitat sota formes admissibles. Es tracta, aparentment, de la descoberta de la bellesa i de la grandesa del crim; de fet, és l'afirmació que la grandesa també té dret al crim i que arriba a ser, inclús, el privilegi exclusiu dels qui són realment grans. Els bells assassinats no són per als artesans de l'il·legalisme». Ibid., pàg. 72

¹¹⁰⁰ I aclaria: «Estem totalment allunyats d'aquells relats que detallaven la vida i les malifetes del criminal, que el feien confessar els seus crims i que referien amb pèls i senyals el suplici patit». Ibid., pàg. 72

¹¹⁰¹ Ibid., pàg. 72

i, en les subtiletes del crim, ja no hi tenien lloc els herois populars. Tal com assenyalava: «s'és pervers, però intel·ligent, i de ser castigat, no s'ha de patir».¹¹⁰² I remarcava:

Pel que fa als diaris, reproduiran en les gasetes quotidianes la monotonia opaca, sense epopeia, dels delictes i dels seus càstigs. A cadascú allò que li correspon; que el poble es desprengui del vell orgull dels seus crims; els grans assassinats s'han convertit en el joc silenciós dels cauts.¹¹⁰³

A l'entrevista «M. Foucault. Conversa sense complexos amb el filòsof que analitza les 'estructures del poder'», Foucault indicava que *Vigilar i castigar* començava amb la descripció de la posada en escena de les execucions públiques fins al segle XIX, un 'teatre del terror':

Se suposava que aquest cerimonial clamorós i carnavalesc en el qual la mà omnipotent de la justícia feia executar la sentència sota la mirada dels espectadors gravava el seu missatge de manera indeleble en les ments d'aquests. Sovint, el càstig excedia la gravetat del delictes, i, d'aquesta manera, es reafirmava la supremacia i el poder absolut de l'autoritat.¹¹⁰⁴

En el cas del poder en l'actualitat, Foucault el detallava així:

Actualment, el control és menys sever i més refinat, però no per això menys aterrador. Durant el transcurs de la nostra vida, tots estem atrapats en diversos sistemes autoritaris; d'entrada, a l'escola, després a la nostra feina, i, fins i tot, en les nostres distraccions. Cada individu, considerat per separat, és normalitzat i transformat en un cas controlat per una IBM. En la nostra societat, estem aconseguint refinaments de poder que ni tan sols haurien estat pensats per aquells que manipulaven el teatre del terror.¹¹⁰⁵

Ja havíem superat el punt de no retorn, ja estàvem més enllà de tota possibilitat de rectificar, evidenciava. I, tanmateix:

[...] no es pot dir que sigui un gran mal. El control permanent dels individus porta a una ampliació del saber sobre ells, cosa que produeix hàbits de vida refinats i superiors. Si el món està en trànsit de convertir-se en una espècie de presó és per satisfer les exigències humanes.¹¹⁰⁶

¹¹⁰² Ibid., pàg. 72

¹¹⁰³ Ibid., pàg. 72

¹¹⁰⁴ Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"» a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 670

¹¹⁰⁵ Ibid., pàg. 670

¹¹⁰⁶ Ibid., pàg. 670

2.- La desaparició del suplici

[...] en unes quantes dècades, ha desaparegut el cos turmentat, esquarterat, amputat, marcat simbòlicament al rostre o a l'espatlla, exposat viu o mort, ofert en espectacle. Ha desaparegut el cos com a blanc major de la repressió penal.¹¹⁰⁷

Michel Foucault

A l'entrevista «La tortura és la raó», Foucault destacava que hi va haver un canvi important, en el sistema penal, entre el segle XVIII i principis del XIX. Fins llavors, un crim no només era «un menyspreu de la llei, transgressió; era al mateix temps una espècie d'ultratge comès contra el rei. Tot crim era, per dir-ho així, un petit regicidi. S'atacava, no només la voluntat del rei, sinó també, en certa mesura, la seva força física».¹¹⁰⁸ La pena, llavors, era la reacció del poder contra aquest criminal. Tanmateix, apuntava:

[...] la manera de funcionar d'aquest sistema penal era a la vegada massa costosa i ineficient, tenint en compte que el poder central real estava directament lligat al crim. El sistema distava molt de castigar tots els crims. És cert que la pena era sempre violenta i solemne. Però les malles de la xarxa del sistema penal eren molt fluïdes i resultava fàcil escapar-se a través d'elles.¹¹⁰⁹

El que hi va haver al llarg del segle XVIII va ser una racionalització, per un costat econòmica, i per l'altre, de les tècniques de poder, les tècniques de dominació. I especificava: «La disciplina, és a dir els sistemes de vigilància continuada i jerarquitzada de trama molt atapeïda, és un gran descobriment, un descobriment molt important de la tecnologia política».¹¹¹⁰

Efectivament, entre el suplici i l'ocupació del temps, declarava a *Vigilar i castigar*, tota l'economia del càstig va ser redistribuïda, en menys d'un segle, a Europa i als Estats Units. Es tractava, puntualitzava, de dos estils penals que «no sancionen els mateixos delictes, no castiguen el mateix gènere de delinqüents».¹¹¹¹ Entremig, hi va haver escàndols en la justícia, innumbrables projectes de reforma, teories noves sobre els delictes i les lleis, justificacions morals i polítiques noves sobre el dret de castigar, redacció de codis moderns, abolicció d'ordenances antigues, entre d'altres.¹¹¹² Però, per a Foucault, la

¹¹⁰⁷ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 14

¹¹⁰⁸ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 392

¹¹⁰⁹ Ibid., pàg. 392

¹¹¹⁰ Ibid., pàg. 392

¹¹¹¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 13

¹¹¹² Ibid., pàg. 13

modificació més important va ser la desaparició dels suplicis, i, advertia, hi va haver certa inclinació a menystenir-la o a atribuir-la a una 'humanització' per no analitzar-la. La seva importància era la següent, si se la comparava amb els altres canvis:

Uns càstigs menys immediatament físics, una certa discreció en l'art de fer patir, un joc de dolors més subtils, més silenciosos, desposseïts del seu faust visible, tot això mereix que se li concedeixi un tractament especial, quan no és, sens dubte, altra cosa que l'efecte de reordenacions més profundes? I, malgrat tot, tenim un fet: en unes quantes dècades, ha desaparegut el cos turmentat, esquarterat, amputat, marcat simbòlicament al rostre o a l'espatlla, exposat viu o mort, ofert en espectacle. Ha desaparegut el cos com a blanc major de la repressió penal.¹¹¹³

Entre finals del segle XVIII i principis del XIX, manifestava a *Vigilar i castigar*, «l'ombrívola festa punitiva s'està extingint».¹¹¹⁴ I aquesta transformació va tenir lloc a través de dos processos, que tenien cronologies i raons de ser diferents.

El primer procés va ser la desaparició de l'espectacle punitiu. La pena com a cerimonial va començar a passar a l'ombra i a esdevenir un procediment administratiu. Foucault especificava: «El càstig ha cessat poc a poc de ser teatre. I tot allò que podia comportar d'espectacle es troba, d'ara en endavant, afectat d'un índex negatiu».¹¹¹⁵ I ho il·lustrava així:

[...] com si les funcions de la cerimònia penal anessin deixant, progressivament, de ser compreses, se sospita que el ritual que 'tancava' el delictes hi mantenien parentius tèrbols: d'igualar-lo, si no de sobrepassar-lo, en salvatgisme, d'habituar als espectadors a una ferocitat de la qual se'ls volia apartar, de mostrar-los la freqüència dels crims, d'aparellar al botxí amb un criminal i als jutges amb uns assassins, d'invertir a l'últim moment els papers, de fer del turmentat un objecte de compassió o d'admiració.¹¹¹⁶

L'execució pública, apuntava, podia entendre's com un focus on reanimar la violència. Així que el càstig va començar a convertir-se en la part més oculta del procés penal.¹¹¹⁷ L'horror, «que brotava del patíbul»,¹¹¹⁸ en el cas del càstig-

¹¹¹³ Ibid., pàg. 13-14

¹¹¹⁴ Ibid., pàg. 14

¹¹¹⁵ Ibid., pàg. 14

¹¹¹⁶ Ibid., pàg. 14

¹¹¹⁷ I puntualitzava a continuació: «Cosa que comporta diverses conseqüències: la d'abandonar el domini de la percepció gairebé quotidiana, per entrar en el de la consciència abstracta; es demana la seva eficàcia a la seva fatalitat, no a la seva intensitat visible; és la certesa de ser castigat, i no ja el teatre abominable, allò que ha de dissuadir del crim; la mecànica exemplar del càstig canvia els seus engranatges. Per això, la justícia no pren sobre si, públicament, la part de la violència vinculada al seu exercici. Si mata, ella també, o si fereix, no és ja la glorificació de la seva força, és un element de si mateixa que està obligada a tolerar, però que li costa reconèixer». Ibid., pàg. 15

¹¹¹⁸ Ibid., pàg. 15

espectacle, tendia a convertir en admiració o compassió els sentiments envers «la vergonya infringida al turmentat»,¹¹¹⁹ i convertia «en infàmia la violència legal del botxí».¹¹²⁰ A partir d'aquí, assenyalava Foucault, hi va haver un nou repartiment de «l'escàndol i la llum».¹¹²¹ El que marcava de manera negativa i unívoca el delinqüent era la condemna. Es va tendir a donar publicitat més als debats i a la sentència, que a l'execució mateixa, que «és com una vergonya suplementària que a la justícia li avergonyeix imposar al condemnat»,¹¹²² i que preferia mantenir, per tant, sota secret. La justícia va establir un sistema de protecció doble entre ella i el càstig que imposava. Per un costat, la tendència a convertir-se en un mecanisme administratiu de l'execució de la pena, cosa que descarregava la justícia. Per l'altre, hi havia una denegació teòrica que Foucault expressava així: «allò que és essencial de la pena que nosaltres, els jutges, infligim, no creguin que consisteix a castigar; es tracta de corregir, reformar, 'curar'».¹¹²³ D'aquesta manera, la justícia s'apartava de la vergonya de castigar.

El procés de desaparició dels suplicis havia tingut lloc a través de dos processos de transformació. Per un costat, hi havia hagut la desaparició de l'espectacle punitiu, en què, «l'espectacle s'esborra».¹¹²⁴ Per l'altre, «l'acció sobre el cos del delinqüent s'afluixa».¹¹²⁵ Les pràctiques punitives, apuntava, «s'havien tornat púdiques».¹¹²⁶ A partir de llavors, es tractava de no tocar el cos, o tocar-lo el mínim possible, «i això per ferir-hi alguna cosa que no és el cos mateix».¹¹²⁷ I, malgrat que les penes com la presó, els treballs forçats, la deportació, eren realment penes físiques, la relació entre el càstig i el cos, respecte del sistema sobirà, va canviar:

El cos es troba aquí en situació d'instrument o d'intermediari; si s'intervé sobre ell, tancant-lo o fent-lo treballar, és per privar l'individu d'una llibertat considerada a la vegada com un dret i un bé. El cos, segons aquesta penalitat, queda pres en un sistema de coacció i de privació, d'obligacions i de prohibicions. El patiment físic, el dolor del cos mateix, no són ja els elements constitutius de la pena. El càstig ha passat d'una art de les sensacions insuportables a una economia dels drets suspesos.¹¹²⁸

¹¹¹⁹ Ibid., pàg. 15

¹¹²⁰ Ibid., pàg. 15

¹¹²¹ Ibid., pàg. 15

¹¹²² Ibid., pàg. 15

¹¹²³ Ibid., pàg. 15

¹¹²⁴ Ibid., pàg. 16

¹¹²⁵ Ibid., pàg. 16

¹¹²⁶ Ibid., pàg. 16

¹¹²⁷ Ibid., pàg. 16

¹¹²⁸ Ibid., pàg. 16

La justícia, d'aquesta manera, es mantenia lluny del cos del condemnat, s'hi relacionava netament, en seguir unes regles austeres, mostrava Foucault, i en tenir un objectiu molt més elevat. I, com a conseqüència d'aquesta nova situació, «un exercit sencer de tècnics ha vingut a rellevar el botxí, anatomista immediat del patiment: els vigilants, els metges, els capellans, els psiquiatres, els psicòlegs, els educadors». ¹¹²⁹ I van ser ells els encarregats de garantir «que el cos i el dolor no són els objectius últims de la seva acció punitiva». ¹¹³⁰

A l'entrevista «La presó vista per un filòsof francès», Foucault parlava del canvi que hi va haver entre el suplici del sistema de poder sobirà i el sistema posterior, sobretot perquè la vida mateixa dels individus, en la societat feudal, no tenia el valor que se li donaria després. L'objectiu del suplici no era la mort, sinó retardar aquest moment al màxim. ¹¹³¹ I ho exemplificava així:

En aquest sentit, el moment del canvi qualitatiu, en la filosofia del càstig, va ser la guillotina. Avui se'n sol parlar com un vestigi de barbàrie medieval. No és així; a la seva època, la guillotina va ser una màquina petita i enginyosa que va transformar el suplici en execució capital, que s'efectuava a la velocitat del llamp, d'una manera gairebé abstracta, veritable grau zero del patiment. Es continua convocant al poble perquè assisteixi al ritual teatral de la pena, però només amb l'objectiu de ratificar la conclusió i no perquè en participi. ¹¹³²

¹¹²⁹ Ibid., pàg. 17

¹¹³⁰ Ibid., pàg. 17. Foucault destacava aquest fet mostrant com, actualment, el metge vigila els condemnats a mort fins a l'últim moment. I com la injecció de tranquil·litzants que acompanya la injecció letal és la «utopia del pudor judicial: treure l'existència evitant sentir el mal, privar de tots els drets sense fer patir, imposar penes alliberades de dolor». Ibid., pàg. 17. La psicofarmacologia feta servir en aquests processos, mostrava, «es troba dins la lògica d'aquesta penalitat 'incorporal'». Ibid., pàg. 17

¹¹³¹ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 727

¹¹³² Ibid., pàg. 727

2.1. La guillotina

*La mort, en ella, queda reduïda a un esdeveniment visible, però instantani.
Entre la llei, o aquells que l'executen, i el cos del criminal
el contacte es redueix al moment d'un llampec.*¹¹³³

Michel Foucault

Aquest procés doble, de desaparició de l'espectacle i d'anul·lació del dolor, va tenir conseqüències en la forma moderna de l'execució capital, considerava Foucault, a *Vigilar i castigar*:

Un mateix moviment ha arrossegat, cadascuna al seu ritme, les legislacions europees: per a tots, una mateixa mort, sense que aquesta hagi de portar, com a blasó, la marca específica del crim o l'estatus social del criminal; una mort que no dura més que un instant, que cap acarnissament ha de multiplicar per avançat o prolongar sobre el cadàver, una execució que afecta la vida més que el cos.¹¹³⁴

Ja no tenien lloc processos llargs «en què la mort es troba a la vegada aplaçada per interrupcions calculades, i multiplicada per una sèrie de atacs successius».¹¹³⁵ I remarcava: «La reducció d'aquestes 'mil morts' a l'estricta execució capital defineix tota una nova moral pròpia de l'acte de castigar».¹¹³⁶

El codi penal francès de 1791 contenia l'article 3 que especificava: «a tot condemnat a mort se li tallarà el cap».¹¹³⁷ Aquesta formulació, puntualitzava Foucault, tenia tres significats: en primer lloc, una mort igual per a tothom; en segon lloc, una mort per condemnat, «obtinguda d'un sol cop i sense recórrer a aquests suplicis 'prolongats i per tant cruels'»;¹¹³⁸ finalment, la mort menys infame, ja que la decapitació era la pena dels nobles. A partir de març de 1792, es va començar a fer servir la guillotina, que era adequada pels motius que exposava Foucault: «La mort, en ella, queda reduïda a un esdeveniment visible, però instantani. Entre la llei, o aquells que l'executen, i el cos del criminal, el

¹¹³³ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 18

¹¹³⁴ Ibid., pàg. 17

¹¹³⁵ Ibid., pàg. 17. Ja no tenien sentit, manifestava Foucault, les execucions en què el condemnat era dislocat a la roda o en què era fustigat, suspès en cadenes, o se'l deixava morir de gana. I encara més: «Es van acabar aquells suplicis en què el condemnat era arrossegat sobre un canyís (per evitar que el cap rebentés contra el terra), en què se li obria el ventre, arrancant-li les entranyes apressadament, perquè tingués temps de veure, amb els seus mateixos ulls, com les llançaven al foc; en què se'l decapitava, finalment, i es dividia el seu cos en quarts». Ibid., pàg. 17-18

¹¹³⁶ Ibid., pàg. 18

¹¹³⁷ Ibid., pàg. 18

¹¹³⁸ Ibid., pàg. 18

contacte es redueix al moment d'un llampec. No hi ha enfrontament físic». ¹¹³⁹ I una mica més endavant ho caracteritzava així:

Gairebé sense tocar el cos, la guillotina suprimeix la vida, com la presó treu la llibertat, o una multa descompta béns. Se suposa que aplica la llei menys a un cos real susceptible de dolor, que a *un* subjecte jurídic, posseïdor, entre altres drets, del d'existir. La guillotina havia de tenir l'abstracció de la mateixa llei. ¹¹⁴⁰

L'últim vestigi dels suplicis va ser el fet que els condemnats anessin tapats: portaven roba per ocultar el cos i un vel negre al cap. Tal com Foucault posava en evidència: «El condemnat no ha de ser vist, ja». ¹¹⁴¹ I sentenciava: «Desapareix, doncs, a principis del segle XIX, el gran espectacle de la pena física; es dissimula el cos turmentat; s'exclou del càstig la posada en escena del patiment. Entrem en l'era de la sobrietat punitiva». ¹¹⁴²

Aquestes transformacions no van donar-se «en bloc ni segons un procés únic», ¹¹⁴³ sinó que van tenir una evolució molt irregular al tombant entre els segles XVIII i XIX. Entre els anys 1830 i 1848, es va poder considerar que els suplicis havien desaparegut, a França. ¹¹⁴⁴ Però, en qualsevol cas, aquest procés, advertia, no havia acabat: «La guillotina, aquesta maquinaria de morts ràpides i discretes, havia marcat a França una nova ètica de la mort legal. Però la Revolució la va revestir immediatament d'un gran ritual teatral. Durant anys, va constituir un espectacle». ¹¹⁴⁵ Per tal que la guillotina deixés de ser un espectacle, es van haver de prendre moltes mesures, que anaven des de traslladar-la i acordonar la zona, fins a portar-hi ràpidament i discreta el condemnat, passant per fer les execucions a deshora, perseguir els testimonis, entre d'altres. D'aquesta manera, es va aconseguir convertir l'execució capital en «un estrany secret entre la justícia i el seu sentenciat». ¹¹⁴⁶ I especificava: «N'hi ha prou amb esmentar tantes precaucions per comprendre que la mort penal segueix essent en el fons, encara avui, un espectacle, que cal, precisament, prohibir». ¹¹⁴⁷

¹¹³⁹ Ibid., pàg. 18

¹¹⁴⁰ Ibid., pàg. 19

¹¹⁴¹ Ibid., pàg. 19

¹¹⁴² Ibid., pàg. 19-20

¹¹⁴³ Ibid., pàg. 20

¹¹⁴⁴ El procés va esdevenir-se amb bastanta rapidesa a Rússia, a Àustria, els Estats Units i França, però, en canvi, a Anglaterra van ser reticents a l'abolició dels suplicis, aclaria Foucault. Ibid., pàg. 20

¹¹⁴⁵ Ibid., pàg. 20

¹¹⁴⁶ Ibid., pàg. 21

¹¹⁴⁷ Ibid., pàg. 21

A mitjans del segle XIX, l'acció sobre el cos tampoc no estava completament suprimida. L'acció penal va centrar-se en la privació de béns i drets, i va deixar de centrar-se en el suplici i el patiment. Tot i així, sostenia:

Però un càstig com els treballs forçats o inclús com la presó –mera privació de llibertat– no ha funcionat mai sense *un* cert suplement punitiu que concerneix realment al cos mateix: racionament alimentari, privació sexual, cops, cel·la. Conseqüència no perseguida, però inevitable, de la reclusió? De fet, la presó, en els seus dispositius més explícits, sempre ha procurat certa mesura de patiment corporal. La crítica que se solia fer al sistema penitenciari, a la primera meitat del segle XIX (la presó no és prou punitiva: els presos passen menys gana, menys fred, es troben menys privats, en definitiva, que molts pobres o inclús obrers), indica un postulat que, francament, no s'ha suprimit mai: és just que un condemnat pateixi físicament més que els altres homes. La pena es dissocia malament d'un suplement de dolor físic. Què seria un càstig no corporal?¹¹⁴⁸

2.2. Canvis en la penalitat

*[...] és fals –on fals vol dir retrospectiu, còmplice– afirmar que la presó és una forma de gestió 'més humana' que el suplici, com és fals afirmar que la bogeria és una forma de gestió de la desraó més humana que la bruixeria.*¹¹⁴⁹

Miguel Morey

Durant els últims segles, la severitat penal es va anar atenuant. Els historiadors ho analitzaven com un fenomen quantitatiu. Però Foucault manifestava: «menys crueltat, menys patiment, més benignitat, més respecte, més 'humanitat'. [...] Disminució de la intensitat? Potser. Canvi d'objectiu, sens dubte».¹¹⁵⁰

La pregunta que s'obria llavors, evidenciava, era la següent:

Si no és ja el cos l'objecte de la penalitat, en les formes més severes, sobre què estableix la seva presa? La resposta dels teòrics –d'aquells que obren, cap al 1760, un període que no s'ha tancat encara– és senzilla, gairebé evident. Sembla inscrita en la pregunta mateixa. Com que ja no és el cos, és l'ànima. A l'expiació que causa estralls en el cos l'ha de succeir un càstig que actuï profundament sobre el cor, el pensament, la voluntat, les disposicions.¹¹⁵¹

¹¹⁴⁸ Ibid., pàg. 21

¹¹⁴⁹ Morey, M., «"Érase una vez...": M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 49

¹¹⁵⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 21-22

¹¹⁵¹ Ibid., pàg. 22

En aquest moment, ocupant el lloc de la parella del cos i de la sang, apareixia un personatge nou:

Un personatge nou entra en escena, amb el rostre cobert. Es posa fi a una certa tragèdia; una comèdia comença amb siluetes d'ombra, veus sense rostre, entitats impalpables. L'aparell de la justícia punitiva ha de mossegar ara aquesta realitat sense cos.¹¹⁵²

En els últims 200 anys, especificava Foucault, la definició de les infraccions i la classificació de la seva gravetat, els marges d'indulgència, allò que es tolerava i estava legalment permès, etcètera, tot això va ser modificat àmpliament. Però el més important, aclaria, no eren aquests desplaçaments, ja que «la divisió entre allò que és permès i allò que és prohibit ha conservat, d'un segle a un altre, certa constància»,¹¹⁵³ sinó el següent:

[...] l'objecte 'crim', sobre el qual s'exerceix la pràctica penal, ha estat profundament modificat: la qualitat, el caràcter, la substància en certa mesura de què està feta la infracció, més que la seva definició formal. La relativa estabilitat de la llei ha aixoplugat tot un joc de relleus subtils i ràpids.¹¹⁵⁴

A partir de llavors, quan es jutjaven els crims i els delictes, se seguien jutjant aquells objectes que la llei definia, però a la vegada es jutjaven «passions, instints, anomalies, pretextos, inadaptacions, efectes de medi o herències».¹¹⁵⁵ Es jutjava l'agressivitat a través de les agressions, però també les perversions sota les violacions, i les pulsions i els desitjos, en els homicidis. I puntualitzava:

Es dirà: no són ells els jutjats; si els invoquem és per explicar els fets que cal jutjar, i per determinar fins a quin punt es trobava implicada en el delicte la voluntat del subjecte. Resposta insuficient. Perquè són elles, aquestes ombres darrere dels elements de la causa, les efectivament jutjades i castigades.¹¹⁵⁶

L'ànima del delinqüent era invocada en els judicis, però no només per explicar el delicte o per atribuir-li responsabilitats, indicava Foucault. Se la invocava per dos motius: per jutjar-la al mateix temps que al delicte, i per prendre-la a càrrec en el càstig. El procés penal va ser penetrat per un seguit d'objectes que van doblar i dissociar els objectes que estaven definits i codificats jurídicament. L'antropologia criminal, el discurs psiquiàtric amb el seu examen pericial, la criminologia tenien aquí la seva funció específica:

¹¹⁵² Ibid., pàg. 22

¹¹⁵³ Ibid., pàg. 22

¹¹⁵⁴ Ibid., pàg. 22

¹¹⁵⁵ Ibid., pàg. 23

¹¹⁵⁶ Ibid., pàg. 23

En inscriure solemnement les infraccions en el camp dels objectes susceptibles d'un coneixement científic, proporciona als mecanismes del càstig legal una presa justificable no ja simplement sobre les infraccions, sinó sobre els individus; no ja sobre allò que han fet, sinó sobre allò que són, seran i poden ser.¹¹⁵⁷

En definitiva, considerava Foucault, amb aquest procés, els jutges van començar a jutjar «una altra cosa diferent dels delictes: l'«ànima» dels delinqüents». ¹¹⁵⁸ En el procés penal, des de l'edat mitjana, el que era més important era establir la veritat del delicte, a través del coneixement de la llei, de la infracció i del responsable, però, en l'actualitat, la qüestió relativa a la veritat era molt diferent. A l'aparell del judici penal s'hi van allotjar, assenyalava, «tot un conjunt de judicis apreciatius, diagnòstics, pronòstics, normatius, referents a l'individu criminal». ¹¹⁵⁹ I aquesta veritat convertia l'afirmació de culpabilitat en un «estrany complex científicojurídic». ¹¹⁶⁰

Els jutges feien alguna cosa diferent a jutjar, o, en qualsevol cas, jutjar no era l'únic que feien. Tal com exposava, la reforma del codi penal de 1832 permetia modular les sentències d'acord a circumstàncies atenuants, com la malaltia o formes de bogeria. Aquesta pràctica, que es va generalitzar a tots els tribunals, va fer que les sentències, a part de la sanció legal, impliquessin «més o menys obscurament, judicis de normalitat, assignacions de causalitat, apreciacions de canvis eventuais, anticipacions sobre l'esdevenidor dels delinqüents». ¹¹⁶¹ I sostenia:

[...] cada delicte ara, i al límit, cada infracció, comporten, com una sospita legítima, però també com un dret que poden reivindicar, la hipòtesi de la bogeria, o, en qualsevol cas, de l'anomalia. I la sentència que condemna o absol no és simplement un judici de culpabilitat, una decisió legal que sanciona; comporta una apreciació de normalitat i una prescripció tècnica per a una normalització possible. El jutge dels nostres dies –magistrat o jurat– fa quelcom molt diferent de 'jutjar'. ¹¹⁶²

A més a més, al llarg del procediment penal, plantejava, es multiplicaven els jutges paral·lels: psiquiatres, psicòlegs, magistrats, educadors, funcionaris de l'administració. ¹¹⁶³

¹¹⁵⁷ Ibid., pàg. 24

¹¹⁵⁸ Ibid., pàg. 24

¹¹⁵⁹ Ibid., pàg. 24

¹¹⁶⁰ Ibid., pàg. 24

¹¹⁶¹ Ibid., pàg. 25

¹¹⁶² Ibid., pàg. 25-26

¹¹⁶³ El que podien dir els psiquiatres, especificava Foucault, ja no estava relacionat amb la bogeria, amb la responsabilitat, sinó en el fet que calia protegir-se del subjecte, si aquest era perillós. També estava relacionat amb la qüestió de com protegir-se d'ell, com intervenir per

En definitiva, amb el nou sistema penal dels segles XVIII i XIX, els jutges van començar a jutjar coses que no eren el delictes; van començar a fer coses diferents a jutjar en les seves sentències; i, finalment, manifestava Foucault, van transferir el poder de jutjar a altres instàncies, a elements extra jurídics. D'aquesta manera s'evitava que la sentència fos només un càstig legal i també que els jutges fossin només aquells qui castigaven. I ho resumia així: «La justícia criminal, avui, no funciona ni es justifica sinó per aquesta perpètua referència a quelcom diferent de si mateixa, per aquesta incessant reinscripció en sistemes no jurídic. Tendeix a aquesta requalificació a través del saber».¹¹⁶⁴

Per tant, sota la tendència a la benignitat dels càstigs, hi havia un desplaçament del seu punt d'aplicació i també una incorporació a la justícia penal de tota una sèrie d'objectes recents i de tot un nou règim de veritat. I Foucault ho formulava així: «Un saber, unes tècniques, uns discursos 'científics' es formen i s'entrellacen amb la pràctica del poder de castigar».¹¹⁶⁵

La seva intenció era que es pogués comprendre a la vegada:

[...] com l'home, l'ànima, l'individu normal o anormal han vingut a doblar el crim com a objecte de la intervenció penal; i com un mode específic de subjecció ha pogut donar naixement a l'home com a objecte de saber per a un discurs amb estatus 'científic'.¹¹⁶⁶

Exposava Foucault, al curs *Naixement de la biopolítica*, que a principis del segle XVIII havia sorgit el principi de la suavitat de les penes, que es basava en el següent:

[...] entre el crim, per una banda, i l'autoritat sobirana que té dret a castigar-lo, i, arribat el cas, castigar-lo amb la mort, què s'hi ha interposat? La fina pel·lícula fenomènica dels interessos que són d'ara en endavant l'únic sobre el qual la raó governamental pot tenir influx. [...] Es planteja la idea que el càstig s'ha de calcular en funció dels interessos de la persona perjudicada, de la reparació dels danys, etcètera. [...] És interessant aplicar suplicis, o el que és interessant és reeducar? I reeducar com i fins a quin punt, i amb quin cost?¹¹⁶⁷

modificar-lo, o si era preferible «tractar de reprimir o de curar». Ibid., pàg. 26. Parlarem més llargament del tema de l'individu perillós al capítol *L'individu perillós*

¹¹⁶⁴ Ibid., pàg. 27

¹¹⁶⁵ Ibid., pàg. 27

¹¹⁶⁶ Ibid., pàg. 28-29

¹¹⁶⁷ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 47-48

3.- El càstig

3.1. Un càstig sense suplici

*El que es perfila és, sens dubte, menys
un respecte nou a la humanitat dels condemnats,
que una tendència a una justícia més subtil i més fina,
a una divisió penal en zones més estretes del cos social.*¹¹⁶⁸

Michel Foucault

Foucault parlava de com s'havia passat del suplici a la presó, a l'entrevista «La presó vista per un filòsof francès». Fins al segle XVIII, el suplici era una cerimònia política i no tenia la funció de reparació moral: «El delictes, com a tal, s'havia de considerar com un desafiament a la sobirania del monarca; trastornava l'ordre del seu poder sobre els individus i les coses».¹¹⁶⁹ I sostenia:

El suplici públic, llarg, aterrador, tenia la finalitat precisa de reconstruir aquesta sobirania; el seu caràcter espectacular servia per fer participar el poble en el reconeixement d'aquesta sobirania, i la seva exemplaritat i els seus excessos, per definir la seva extensió infinita. El poder del príncep és excessiu per naturalesa.¹¹⁷⁰

A *Vigilar i castigar*, Foucault posava de manifest que, a la segona meitat del segle XVIII, el suplicis s'havien tornat intolerables i aixecaven protestes per tot arreu. El suplici apareixia, des del punt de vista del poder, com a quelcom irritant, ja que mostrava la tirania del poder, la seva set de venjança i el plaer que li provocava castigar; des del punt de vista del condemnat, es mostrava vergonyós, ja que abocava la víctima a la desesperació. En qualsevol cas, apareixia com a perillós, advertia, perquè la violència del rei i la del poble hi trobaven un recolzament; perquè davant de la violència de la tirania s'hi aixecava la violència de la rebel·lió. Calia, doncs, una justícia criminal que castigés, i no que es vengés.¹¹⁷¹ I ho il·lustrava així:

Aquesta necessitat d'un càstig sense suplici es formula, d'entrada, com un crit del cor o de la naturalesa indignada: en el pitjor dels assassins, una cosa, com a mínim, s'ha de respectar quan es castiga: la seva 'humanitat'. Arribarà un dia, al segle XIX, en què aquest 'home', descobert en el criminal, es convertirà en el blanc de la intervenció penal, en l'objecte que es pretén corregir i transformar, en el domini de tota una sèrie de ciències i de pràctiques estranyes –'penitenciàries', 'criminològiques'. Però en aquesta època de les Llums no és en cap cas com a tema d'un saber positiu pel que se li nega a l'home la barbàrie dels suplicis, sinó

¹¹⁶⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 80

¹¹⁶⁹ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 726

¹¹⁷⁰ Ibid., pàg. 726

¹¹⁷¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 75-76

com a límit del dret: frontera legítima del poder de castigar. No és allò sobre el qual ha d'obrar si vol modificar-lo, sinó allò que ha de deixar intacte per poder-lo respectar. *Noli me tangere*.¹¹⁷² Marca el límit posat a la venjança del sobirà. L'home que els reformadors han oposat al despotisme del patíbul és també un home-mesura; no de les coses, malgrat tot, sinó del poder.¹¹⁷³

Una crisi havia esclatat en el mecanisme penal durant el segle XVIII, i la resposta proposada per resoldre-la era, assenyalava, «la llei fonamental que el càstig ha de tenir 'humanitat' com a 'mesura'»,¹¹⁷⁴ en altres paraules, havia de tenir benignitat.

Els reformadors, apuntava a «La presó vista per un filòsof francès», van intentar aplicar una llei que fos vàlida per a tothom, «raó per la qual se sostreia de l'arbitrarietat de la voluntat del príncep».¹¹⁷⁵ I ho detallava així:

La proporcionalitat de les penes en funció dels delictes reflectia i reflecteix encara la nova ideologia capitalista de la societat: per a una feina, un salari proporcional; per a uns delictes, unes penes proporcionals. Aquest principi persisteix en la durada variada de les penes de detenció, però el contradiu la privació de llibertat com a càstig únic.¹¹⁷⁶

La burgesia necessitava una tecnologia penal més eficaç que l'anterior, per organitzar la seva arribada al poder. I caracteritzava així el que significava, per a ell, més 'suavitat' de les penes:

La 'suavitat' de les penes no té res a veure amb l'eficàcia del sistema penal. Cal dependre's de la il·lusió que l'atribució de les penes es fa amb l'objectiu de reprimir els delictes: les mesures punitives no només tenen el paper negatiu de repressió, sinó també el paper positiu de legitimació del poder que dicta les regles.¹¹⁷⁷

I encara constatava:

Amb els prínceps, el suplici legitimava el poder absolut, la seva 'atrocitat' es desplegava sobre els cossos, perquè el cos era l'única riquesa accessible. El correccional, l'hospital, la presó, els treballs forçats, neixen amb l'economia mercantil i evolucionen amb ella. L'excés ja no és necessari, ben al contrari. L'objectiu és la millora de l'economia del sistema penal. Aquest és el sentit de la seva 'humanitat'.

Efectivament, el que és veritablement important, en la nova realitat social, no és l'exemplaritat de la pena, sinó la seva eficàcia. Per això, el mercantilisme emprat consisteix menys a castigar que a vigilar.¹¹⁷⁸

¹¹⁷² En llatí a l'original: No em toqui.

¹¹⁷³ Ibid., pàg. 76

¹¹⁷⁴ Ibid., pàg. 77

¹¹⁷⁵ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 726

¹¹⁷⁶ Ibid., pàg. 726-727

¹¹⁷⁷ Ibid., pàg. 727

¹¹⁷⁸ Ibid., pàg. 727-728

En el poder sobirà, molts delictes tenien unes penes molt greus, però no acostumaven a donar lloc a un procés. En qualsevol cas, apuntava, es podia afirmar que, «malgrat el rigor del sistema, sota la monarquia el control de la societat era molt més dèbil, i més grosses les malles a través de les quals passaven les mil i una il·legalitats populars». ¹¹⁷⁹ A finals del segle XVIII, però, la burgesia no podia tolerar les il·legalitats populars, per les noves exigències de la societat industrial, i van haver de buscar «nous mètodes de coacció de l'individu, de control, d'enquadrament i de vigilància». ¹¹⁸⁰

Durant el segle XVIII, declarava a *Vigilar i castigar*, hi va haver una «suavització dels crims abans de la suavització de les lleis». ¹¹⁸¹ Al mateix temps que les penes perdien intensitat, els crims tendien a perdre violència: disminuïen les agressions físiques i els assassinats i augmentaven les estafes i robatoris. L'organització interna de la delinqüència semblava haver-se modificat: la de classe baixa, va deixar lloc a una delinqüència més limitada, però més hàbil, una d'individualista i enfocada contra la propietat. I aclaria: «més ben perseguits, sens dubte, obligats a fer-se més petits per passar inadvertits –sovint, a prou feines un grapat d'homes– es limiten a operacions més furtives, amb un desplegament de forces més petit i menys riscos de matances». ¹¹⁸²

La naturalesa dels crims va canviar i de l'atac als cossos es va passar a l'atac dels béns, de manera directa o indirecta. La criminalitat de masses va passar a una criminalitat de marges, especificava. Era com si s'haguessin desarmat les tensions entre humans, per una banda, i «com si les pràctiques il·legals haguessin afluixat per si mateixes el seu domini sobre el cos i s'haguessin dirigit a altres blancs». ¹¹⁸³

Aquest procés que va portar a una delinqüència de frau a substituir una criminalitat de sang, es va donar enmig de molts altres factors. Foucault parlava d'elevació del nivell de vida, de creixement demogràfic, de modificacions en les pressions econòmiques, d'una multiplicació de propietats i de riqueses, d'un creixement de la necessitat de seguretat. ¹¹⁸⁴ Però també, d'una revalorització

¹¹⁷⁹ Ibid., pàg. 728

¹¹⁸⁰ Ibid., pàg. 728

¹¹⁸¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 78

¹¹⁸² Ibid., pàg. 78

¹¹⁸³ Ibid., pàg. 78

¹¹⁸⁴ Ibid., pàg. 78-79

jurídica i moral de la propietat, d'una rigor més gran en els mètodes de vigilància, i d'unes tècniques d'informació, de localització i captura més afinades.¹¹⁸⁵

Tot això va coincidir, mostrava, amb un augment de la severitat dels textos de la justícia i d'un exercici més escrupolós de la mateixa, que va començar a tenir més en compte la petita delinqüència que anteriorment deixava escapar.¹¹⁸⁶ Igualment, i tot i que hi havia la creença dominant que els crims augmentaven de manera incessant i perillosa, hi va haver tot un desplegament d'un aparell policial que «impedint el desenvolupament d'una criminalitat organitzada i a cel obert, l'empeny cap a formes més discretes».¹¹⁸⁷

I Foucault es demanava si tot aquest procés responia a una transformació general d'actitud. I responia:

Potser, però de manera més segura i més immediata, un esforç per ajustar els mecanismes de poder que emmarquen l'existència dels individus; una adaptació i un afinament dels aparells que vigilen la seva conducta quotidiana, de la seva identitat, de la seva activitat, dels seus gestos aparentment sense importància; una política diferent respecte de la multiplicitat de cossos i de forces que constitueix una població. El que es perfila és, sens dubte, menys un respecte nou a la humanitat dels condemnats –els suplicis encara són freqüents inclús per als delictes lleus– que una tendència a una justícia més subtil i més fina, a una divisió penal en zones més estretes del cos social. Segons un procés circular, el llindar de pas als crims violents s'eleva, la intolerància pels delictes econòmics augmenta, els controls es fan més densos i les intervencions penals més precoces i més nombroses a la vegada.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁵ Ibid., pàg. 80

¹¹⁸⁶ Ibid., pàg. 78-79

¹¹⁸⁷ Ibid., pàg. 79

¹¹⁸⁸ Ibid., pàg. 80. A l'entrevista amb Droit, Foucault especificava que la veritable aposta política «no consisteix en què els detinguts tinguin una barra de xocolata el dia de Nadal o que puguin celebrar la Pasqua». Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 34. I aclaria: «S'ha de denunciar menys el caràcter 'humà' de la presó que el seu funcionament social, com a element de constitució d'un medi delinqüent que les classes en el poder s'esforcen a controlar. El veritable problema és saber si el tancament d'aquest medi sobre si mateix podrà acabar, si continuarà, o no, separat de les masses populars. En altres paraules, l'objecte de la lluita ha de ser el funcionament del sistema penal i de l'aparell judicial en la societat, ja que són ells els que gestionen les il·legalitats i les posen en joc uns contra els altres». Ibid., pàg. 34-35

3.2. El discurs dels reformadors

*De cop, aquests grans rituals del càstig que eren els suplicis, destinats a provocar efectes de terror i d'exemple, però dels quals se'n salvaven molts culpables, desapareixien davant de l'exigència d'una universalitat punitiva concretada en el sistema penitenciari.*¹¹⁸⁹

Michel Foucault

Foucault remarcava, a *Vigilar i castigar*, la notable coincidència estratègica que es va donar entre aquest procés i el discurs dels reformadors. Aquests criticaven diversos aspectes: l'excés de càstigs en la justícia tradicional; el fet que la justícia era irregular; que l'ofici de jutge s'adquiria per herència o es comprava; que hi havia confusió entre qui aplicava les lleis i qui les feia; que hi havia privilegis que comportaven desigualtats; entre d'altres.¹¹⁹⁰ Però, posava en evidència el següent: «Més que debilitat o crueltat, del que es tracta en la crítica dels reformadors és d'una mala economia del poder».¹¹⁹¹ Hi havia un excés de poder en les jurisdiccions inferiors, per part de l'acusació, en els jutges i, finalment, en el poder exercit pel rei. Aquest últim tenia com a resultat un mal funcionament del poder, i identificava el dret de castigar amb el poder personal del sobirà. I aclaria: «La paràlisi de la justícia es deu menys a un debilitament que a una distribució mal ordenada del poder, a la seva concentració en un cert nombre de punts, i als conflictes i a les discontinuïtats que en resulten».¹¹⁹²

L'objectiu de la crítica a la justícia tradicional dels reformadors era, segons Foucault, «la barreja de les seves debilitats i dels seus excessos, de les seves exageracions i les seves llacunes»,¹¹⁹³ amb el sobre poder del sobirà de fons; i no tant l'arbitrarietat de la justícia, o els seus privilegis o arrogància. I manifestava:

El veritable objectiu de la reforma, [...] no és tant fundar un nou dret de castigar a partir de principis més equitatius, sinó establir una nova 'economia' del poder de castigar, assegurar una distribució millor d'aquest poder, fer que no estigui ni massa concentrat en alguns punts privilegiats, ni massa dividit entre unes instàncies que s'oposen: que estigui repartit en circuits homogenis susceptibles d'exercir-se a tot arreu, de manera continua, i fins al gra més fi del cos social.¹¹⁹⁴

¹¹⁸⁹ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 32

¹¹⁹⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 80-81

¹¹⁹¹ Ibid., pàg. 81

¹¹⁹² Ibid., pàg. 82

¹¹⁹³ Ibid., pàg. 83

¹¹⁹⁴ Ibid., pàg. 83

La reforma va esdevenir una estratègia «per al recondicionament del poder de castigar, segons unes modalitats que el tornin més regular, més eficaç, més constant i més ben detallat en els seus efectes». ¹¹⁹⁵ Es tractava de disminuir el cost econòmic i polític del poder per aconseguir que augmentessin els seus efectes. Era una reforma que tenia com a fi aconseguir una nova distribució del poder de castigar. I aquesta reforma va venir de l'exterior del poder judicial, amb la intervenció de magistrats, grups socials i filòsofs, però també de l'interior, pels juristes, que van ser els qui van dissenyar-ne els seus principis. Ells van ser, sostenia Foucault, els qui van alliberar aquest poder de castigar de la dependència de privilegis de la sobirania, «múltiples, discontinus, de vegades contradictoris». ¹¹⁹⁶

I va néixer així, al llarg del segle XVIII, una nova estratègia per a l'exercici del poder de castigar, i una reforma que tenia els objectius següents, destacava:

[...] fer del càstig i de la repressió dels il·legalismes una funció regular, coextensiva a la societat; no castigar menys, sinó castigar millor; castigar amb una severitat atenuada potser, però per castigar amb més universalitat i necessitat; introduir el poder de castigar més profundament en el cos social. ¹¹⁹⁷

Es tractava, doncs, d'una nova política en relació amb els il·legalismes, indicava, i no tant d'una nova sensibilitat. ¹¹⁹⁸

En la sobirania, pel costat del sobirà, hi havia «la sobrecàrrega d'un poder radiant, il·limitat, personal, irregular i discontinu», ¹¹⁹⁹ plantejava Foucault; i, pel costat dels súbdits, «l'espai lliure per una il·legalitat constant; aquesta era com el correlat d'aquell tipus de poder». ¹²⁰⁰ Eren dues cares de la mateixa moneda, de dos fenòmens que es trobaven en una relació de continuïtat, fins a tal punt que, atacar-ne un, suposava atacar també l'altre. Tot i així, advertia, malgrat que la reforma tenia aquest doble objectiu, com a teoria penal i com a estratègia del

¹¹⁹⁵ Ibid., pàg. 83

¹¹⁹⁶ Ibid., pàg. 84

¹¹⁹⁷ Ibid., pàg. 84

¹¹⁹⁸ Ibid., pàg. 84. La reforma no volia només destruir el sobrepoder del sobirà, sinó també l'infrapoder d'una sèrie d'il·legalismes que havien estat conquerits i tolerats durant l'Antic Règim. Uns il·legalismes que eren privilegi d'individus i de comunitats, i Foucault ho formulava així: «Les capes més desafavorides de la població estaven mancades, en principi, de privilegis, però es beneficiaven, als marges d'allò que estava imposat per les lleis i els costums, d'un espai de tolerància, conquerit per la força o l'obstinació, i aquest espai era per a elles una condició tan indispensable d'existència que sovint estaven disposades a revoltar-se per defensar-lo». Ibid., pàg. 85

¹¹⁹⁹ Ibid., pàg. 90

¹²⁰⁰ Ibid., pàg. 90

poder de castigar, els il·legalismes populars van ocupar un lloc prioritari durant molt de temps. Així, la nova legislació suposava, aparentment, una codificació més clara i suau de les penes, menys arbitrietat i un consens més ampli sobre el poder de castigar. Però, per sota de tot això, hi havia un canvi en l'economia tradicional dels il·legalismes, que pretenia mantenir amb rigor la seva nova ordenació, i volia administrar diferencialment els il·legalismes. I ho il·lustrava així:

Desplaçar l'objectiu i canviar-ne l'escala. Definir noves tècniques per assolir un blanc que ara és més tènue, però que està, també, més àmpliament estès en el cos social. Trobar noves tècniques per adequar els càstigs i adaptar-ne els efectes. Fixar nous principis per regularitzar, afinar, universalitzar l'art de castigar. Homogeneïtzar el seu exercici. Disminuir el seu cost econòmic i polític en augmentar la seva eficàcia i en multiplicar els seus circuits. En definitiva, constituir una nova economia i una nova tecnologia del poder de castigar: tals són, sens dubte, les raons de ser essencials de la reforma penal del segle XVIII.¹²⁰¹

A l'entrevista amb Droit, Foucault també abordava aquest tema i definia el poder a l'Antic Règim de la manera següent:

[...] un poder irregular i discontinu, que deixava als individus i als grups una certa llibertat per sortejar la llei, acomodar-se als costums, escapar-se de les obligacions, etcètera. L'Antic Règim arrossegava amb si mateix centenars o, fins i tot, milers de disposicions no aplicades mai, drets que ningú no exercia i normes que masses de gent eludien.¹²⁰²

Aquest sistema de tolerància, tal com l'anomenava Foucault, va patir un canvi a la segona meitat del segle XVIII, davant de les exigències econòmiques i la por als moviments socials. En conseqüència, especificava: «L'exercici del poder s'havia de fer més fi i ajustat i calia formar una xarxa, des de la decisió centralitzada fins a l'individu, el més contínua possible».¹²⁰³ I aclaria:

Ja molt abans de 1789, juristes i 'reformadors' havien somiat una societat uniformement punitiva, en què els càstigs serien inevitables, necessaris i iguals, sense excepció ni escapatòria possibles. De cop, aquests grans rituals del càstig que eren els suplicis, destinats a provocar efectes de terror i d'exemple, però dels quals se'n salvaven molts culpables, desapareixien davant de l'exigència d'una universalitat punitiva concretada en el sistema penitenciari.¹²⁰⁴

¹²⁰¹ Ibid., pàg. 92

¹²⁰² Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 32

¹²⁰³ Ibid., pàg. 32

¹²⁰⁴ Ibid., pàg. 32

3.3. De la venjança del sobirà a la defensa de la societat

[...] i 'humanitat' és el nom respectuós que es dona a aquesta economia i als seus càlculs minuciosos.¹²⁰⁵

Michel Foucault

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault presentava els tres principis segons els quals es basava la transformació dels sistemes penals. En primer lloc, una nova definició del crim, que no el relacionava ni amb la falta moral ni religiosa. El crim passava a ser una ruptura amb la llei civil, tal com aquesta va ser establerta pel poder polític dins d'una societat. I ho detallava així: «Perquè existeixi infracció cal que hi hagi un poder polític, una llei, i que aquesta hagi estat realment promulgada. No hi pot haver infracció sense que existeixi la llei». ¹²⁰⁶ En segon lloc, perquè aquestes lleis fossin bones, havien de representar allò que era útil per a la societat, i aclaria: «La llei defineix com a repressible allò que és nociu per a la societat i, per tant, defineix també, en negatiu, el que és útil». ¹²⁰⁷ En tercer lloc, calia una definició del crim que fos clara i simple, que no estigués emparentada amb la falta o el pecat. El crim, especificava, «és quelcom pernicios per a la societat; un dany social, un desordre, una pertorbació per al conjunt de la societat». ¹²⁰⁸

Això va comportar, segons Foucault, una nova definició del criminal. Aquest era qui danyava o pertorbava la societat i, per tant, era l'enemic social, era qui trencava el pacte social. ¹²⁰⁹ Si el crim commocionava, efectivament la societat, aleshores:

[...] la llei penal no pot prescriure una venjança, la redempció d'un pecat. La llei penal ha de permetre únicament la reparació del dany causat a la societat. La llei penal ha d'estar feta de tal manera que el perjudici causat per l'individu a la societat desaparegui; si això no és possible, cal que el dany no pugui dur-se a terme de nou per l'individu en qüestió o per qualsevol altre. La llei penal ha de reparar el mal o impedir que mals semblants puguin ser comesos contra el cos social. ¹²¹⁰

¹²⁰⁵ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 94

¹²⁰⁶ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 589

¹²⁰⁷ Ibid., pàg. 590

¹²⁰⁸ Ibid., pàg. 590

¹²⁰⁹ I destacava que aquesta definició era completament nova i capital en la història de la teoria de la penalitat. Ibid., pàg. 590

¹²¹⁰ Ibid., pàg. 590. Foucault assenyalava que es van proposar quatre tipus possibles de càstig, a partir d'aquesta idea. En primer lloc, la deportació o l'exili, ja que el criminal que havia trencat el pacte social ja s'havia posat fora de l'espai de la legalitat. En segon lloc, l'aïllament a l'interior d'un espai públic, de manera que es fes visible el càstig a través de l'escàndol, la vergonya o la humiliació pública de l'infractor. En tercer lloc, el treball forçat com a forma perquè el criminal

De manera general, mostrava a *Vigilar i castigar*, es va formular la teoria del pacte social, en què el ciutadà acceptava les lleis de la societat, d'un sol cop i per sempre, juntament amb les lleis que podien castigar-lo. La figura del criminal era, en aquest acord, paradoxal de manera jurídica. El criminal, detallava:

[...] ha trencat el pacte, amb la qual cosa es converteix en enemic de la societat sencera; però participa en el càstig que s'exerceix sobre ell. El delicte més petit ataca tota la societat, i tota la societat –inclòs el criminal– es troba present en el mínim càstig.¹²¹¹

El càstig, sostenia, era una «funció generalitzada, coextensiva al cos social i a cada un dels seus elements»,¹²¹² i el problema que presentava era de mesura. I ho il·lustrava així:

La infracció oposa, efectivament, un individu al cos social sencer; per castigar-lo, la societat sencera té dret d'alçar-s'hi en contra. Lluita desigual: d'un sol costat, totes les forces, tot el poder, tots els drets. I cal que sigui així, ja que s'hi juga la defensa de tothom. Es constitueix d'aquesta manera un formidable dret de castigar, ja que l'infractor esdevé l'enemic comú. Pitjor que un enemic, inclús, ja que és des de l'interior de la societat que atesta els cops: un traïdor. Un 'monstre'. Com no podia tenir la societat un dret absolut sobre ell? Com podria deixar de demanar la seva supressió pura i simple? I si és cert que el principi dels càstigs ha de ser subscrit en el pacte, no és lògic que cada ciutadà accepti un càstig extrem per a aquells, d'entre ells, que els ataquen al cos?¹²¹³

Manifestava Foucault que, en aquest sistema, es tornava a donar un problema de sobrepoder i, per tant, era necessària l'existència d'un principi de moderació. Efectivament, en el dret de castigar, s'havia passat «de la venjança del sobirà a la defensa de la societat».¹²¹⁴ I, en aquesta reorganització, s'havia mostrat encara més terrible, destacava: «S'ha allunyat el malfactor d'una amenaça, per naturalesa, excessiva, però se l'exposa a una pena que no es veu què podria limitar-la».¹²¹⁵ Es va començar a articular, apuntava, un principi de moderació de les penes, que al començament apareixia com «un discurs del cor»,¹²¹⁶ ja que havia sorgit «com un crit del cos que es rebel·la davant la vista o la imaginació d'un excés de crueltat».¹²¹⁷ Els reformadors van declarar que la

compensi el dany causat. Finalment, en quart lloc, la pena basada en la llei del talió, per aconseguir que l'individu no tingués el desig de causar el dany de nou. Ibid., pàg. 590-591

¹²¹¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 92

¹²¹² Ibid., pàg. 92

¹²¹³ Ibid., pàg. 92

¹²¹⁴ Ibid., pàg. 93

¹²¹⁵ Ibid., pàg. 93

¹²¹⁶ Ibid., pàg. 93

¹²¹⁷ Ibid., pàg. 93

penalitat havia de ser 'humana', i ho van fer «com si el cos del filòsof o del teoritzant vingués, entre l'acarnissament del botxí i el turmentat, a afirmar la seva mateixa llei i a imposar-la, finalment, a tota l'economia de les penes». ¹²¹⁸ I es preguntava:

Entre el principi contractual que llança el criminal fora de la societat i la imatge del monstre 'vomitat' per la naturalesa, on trobar un límit, com no sigui en una naturalesa humana que es manifesta, no en el rigor de la llei, no en la ferocitat del delinqüent, sinó en la sensibilitat de l'home racional que fa la llei i no comet crim? ¹²¹⁹

Darrere de tota aquesta sensibilitat, hi havia un principi de càlcul, exposava Foucault, que moderava i calculava «els efectes de rebuig del càstig sobre la instància que castiga i el poder que aquesta pretén exercir». ¹²²⁰ La 'humanitat' que havia de regir els càstigs com a principi no es trobava dins del delinqüent, sinó «en la regulació necessària dels efectes de poder». ¹²²¹

La utilitat del càstig, plantejava, havia de tenir en compte les conseqüències del delicte, ja que aquest era capaç d'iniciar una sèrie de desordres. I ho caracteritzava així: «el dany que fa un crim al cos social és el desordre que hi introdueix: l'escàndol que suscita, l'exemple que dona, la incitació a repetir-lo si no ha estat castigat, la possibilitat de generalització que comporta». ¹²²²

Tot i així, la relació entre la influència d'un delicte i la seva atrocitat no eren sempre proporcionals. ¹²²³ I ho detallava així:

No buscar, per tant, una relació qualitativa entre el delicte i el seu càstig, una equivalència d'horror. [...] Calcular una pena en funció, no del crim, sinó de la seva repetició possible. No atendre la ofensa passada sinó el desordre futur. Fer de manera que el malfactor no pugui tenir ni el desig de repetir, ni la possibilitat de comptar amb imitadors. Castigar serà, per tant, un art dels efectes; més que oposar l'enormitat de la pena a l'enormitat de la falta, cal adequar l'una a l'altra les dues sèries que segueixen el crim: els seus mateixos efectes i els de la pena. Un crim sense dinastia no crida al càstig. ¹²²⁴

¹²¹⁸ Ibid., pàg. 93

¹²¹⁹ Ibid., pàg. 93-94

¹²²⁰ Ibid., pàg. 94

¹²²¹ Ibid., pàg. 94

¹²²² Ibid., pàg. 95

¹²²³ Foucault remarcava que, efectivament, podia tenir un efecte més gran una malifeta en general tolerada i fàcilment imitable, que un crim que podia afectar les consciències de tothom. És a dir: «Raresa dels grans crims; perill, en canvi, de les petites malifetes familiars que es multipliquen». Ibid., pàg. 95

¹²²⁴ Ibid., pàg. 95-96

El càstig, com a exemple pel futur, era una concepció vella, però en aquell moment es va convertir en el principi de l'economia i de la proporció de castigar.¹²²⁵ Els reformadors volien que el poder de castigar tingués un «instrument econòmic, eficaç, generalitzable a través de tot el cos social, susceptible de xifrar tots els comportaments, i, per tant, de reduir tot el camp difús de les il·legalitats»,¹²²⁶ a través d'aquesta tècnica de signes.

El poder de castigar havia de reposar, formulava Foucault, sobre sis regles bàsiques.¹²²⁷ En primer lloc, la regla de la quantitat mínima, que postulava que el dany causat pel càstig havia de ser major que el benefici que el delinqüent havia obtingut del crim. En segon lloc, la regla de la idealitat suficient, segons la qual el càstig usava el cos com a objecte d'una representació. El que s'havia de dur fins a l'extrem era la representació de la pena, no la seva realitat corporal. I aclaria: «Elisió del cos com a subjecte de la pena, però no forçosament com a element en un espectacle».¹²²⁸ En tercer lloc, la regla dels efectes laterals, que postulava que els efectes més intensos s'aconseguien d'aquells que no han comés el crim, de manera que, si existís la certesa que el criminal és incapaç de reincidir, n'hi hauria prou en fer creure als altres que havia estat castigat. En quart lloc, la regla de la certesa absoluta que defensava que el vincle entre el delicte, amb els seus avantatges, i el càstig, amb els seus inconvenients, havia de ser vist com a necessari i irrompible. Havia de ser molt clar i havia de ser accessible i comprensible per tothom. I, sobretot, que les lleis fossin inexorables i els executors inflexibles i que els crims no poguessin quedar impunes. Per tant, l'aparell de la justícia havia d'anar unit a un òrgan de vigilància, és a dir, a la policia. En cinquè lloc, la regla de la veritat comuna, segons la qual la verificació del crim havia d'obeir els criteris generals de tota veritat: necessitat d'una demostració completa per fer una veritat justa. La veritat del delicte només podria ser admesa si era completament provada i acceptada per tothom. I, finalment, en sisè lloc, la regla de l'especificació òptima, segons la qual, s'havien de

¹²²⁵ En la penalitat del suplici, especificava Foucault, l'exemple era la rèplica del crim. En canvi, en aquesta nova penalitat calculada, el càstig havia de fer referència al crim de la manera més discreta possible, amb la intervenció mínima del poder i amb l'objectiu d'impedir qualsevol repetició en un futur. I destacava: «L'exemple ja no és un ritual que manifesta, sinó un signe que obstaculitza». Ibid., pàg. 96

¹²²⁶ Ibid., pàg. 96

¹²²⁷ Foucault desplegava la caracterització d'aquestes sis regles de la pàgina 96 a la 101.

¹²²⁸ Ibid., pàg. 97

classificar totes les infeccions. Era necessari un codi en què cada infracció hi fos present de manera clara i precisa. No hi havia d'haver silenci de la llei ni impunitat. El codi havia de ser exhaustiu i explícit; havia de definir els delictes i fixar les penes. Però aquest imperatiu, advertia, va fer sorgir un altre problema:

Al mateix temps que la necessitat d'una classificació paral·lela dels crims i dels càstigs, es veu apuntar la necessitat d'una individualització de les penes, conforme als caràcters singulars de cada criminal. Aquesta individualització tindrà un gran pes sobre tota la història del dret penal modern; troba aquí el seu punt d'arrelament; sens dubte en termes de teoria del dret i d'acord amb les exigències de la pràctica quotidiana, aquesta individualització es troba en oposició radical amb el principi de la codificació; però des del punt de vista d'una economia del poder de castigar [...] es veu bé que la codificació del sistema delictes-càstigs i la modulació de la parella criminal-càstig corren paral·leles i es criden l'una a l'altra. La individualització apareix com l'objectiu últim d'un codi exactament adaptat.¹²²⁹

Segons Foucault, el que hi havia sota la 'humanització' de les penes era una economia calculada del poder de castigar. Hi havia, també un desplaçament en el punt d'aplicació d'aquest poder:

[...] que no sigui ja el cos, amb el joc ritual dels patiments excessius, de les marques manifestes en el ritual dels suplicis; que sigui l'esperit o més aviat un joc de representacions i de signes circulant en l'ànim de tots amb discreció però necessitat i evidència.¹²³⁰

En aquest poder de castigar es desprenien dues línies d'objectivació del delictes i del delinqüent. D'una banda, el delinqüent que apareixia com l'enemic de tothom: «cau fora del pacte, es desqualifica com a ciutadà, i sorgeix portant amb si com un fragment salvatge de natura; apareix com el malvat, el monstre, el boig potser, el malalt i aviat l'anormal»,¹²³¹ especificava. I com a anormal arribaria a ser el blanc de l'objectivització científica, més endavant. D'altra banda, es van prescriure unes tècniques d'intervenció sobre tots els criminals:

¹²²⁹ Ibid., pàg. 101. A diferència del que passava en la jurisprudència antiga, especificava Foucault, el que es dibuixava aquí era una modulació que feia referència al mateix infractor, «a la seva índole, al seu mode de vida i de pensament, al seu passat, a la 'qualitat' i no ja a la intenció de la seva voluntat». Ibid., pàg. 102. En la pràctica penal posterior, la jurisprudència casuística va ser substituïda pel saber psicològic, però això encara quedava lluny, a finals del segle XVIII. En aquell moment, es pretenia resoldre, amb una taxonomia dels càstigs i dels crims, el problema de com aplicar lleis generals a individus particulars. Estaven naixent, en aquella època, unes formes d'individualització antropològica, amb nocions com la de crim passional, com a crim involuntari, no reflexiu i lligat a circumstàncies extraordinàries, apuntava, «que no compta, certament, amb l'excusa de la bogeria, però que promet no ser mai un crim habitual». Ibid., pàg. 103. O amb la noció de reincidència, mitjançant la qual s'apuntava al subjecte delinqüent, i no a l'autor d'un delictes definit per la llei. Ibid., pàg. 102-103

¹²³⁰ Ibid., pàg. 103

¹²³¹ Ibid., pàg. 104

«l'organització d'un camp de prevenció, el càlcul d'interessos, la posada en circulació de representacions i de signes, la constitució d'un horitzó de certesa i de veritat, l'adequació de les penes a variables cada vegada més fines». ¹²³² Les dues línies portaven a l'objectivació de delictes i delinqüents, i assenyalava:

En ambdós casos, es veu com la relació de poder subjacent a l'exercici del càstig comença a acompanyar-se d'una relació d'objecte en què es troben tancats, no només el delicte com fet a establir segons unes normes comunes, sinó el delinqüent com a individu a qui conèixer segons uns criteris específics. ¹²³³

Però aquests dos processos van tenir unes cronologies i uns efectes molt diferents, remarcava. D'una banda, l'objectivació del delinqüent era encara, en aquella època, «una virtualitat, una línia de fuga, en què s'encreuen els temes de la crítica política i les figures del que és imaginari». ¹²³⁴ Va caldre que passés molt de temps fins que el criminal va esdevenir un objecte en un camp específic de coneixement. D'altra banda, la línia d'objectivació lligada a la reorganització del poder de castigar i recolzada sobre el discurs dels Ideòlegs va tenir uns efectes molt més ràpids i decisius. Això va ser gràcies, en part, a que el discurs dels Ideòlegs no havia estat només una teoria sobre l'individu i la societat, sinó que es va desenvolupar «com una tecnologia dels poders subtils, eficaços i econòmics, en oposició als costos sumptuaris del poder dels sobirans». ¹²³⁵ I aquest discurs ideològic va ser el que va quedar en suspens, en part, i en un futur va ser substituït per una nova anatomia «en què el cos, de nou, però en forma inèdita, serà el personatge principal». ¹²³⁶

¹²³² Ibid., pàg. 104

¹²³³ Ibid., pàg. 104

¹²³⁴ Ibid., pàg. 104

¹²³⁵ Ibid., pàg. 105

¹²³⁶ Ibid., pàg. 105

3.4. Reorganització de les penes

*La proporcionalitat de les penes en funció dels delictes reflectia i reflecteix encara la nova ideologia capitalista de la societat: per a una feina, un salari proporcional; per a uns delictes, unes penes proporcionals.*¹²³⁷

Michel Foucault

Foucault considerava, a *Vigilar i castigar*, que tota una tecnologia de la representació va servir de suport a l'art de castigar: «Art de les energies que es combaten, art de les imatges que s'associen, fabricació de vincles estables que desafien el temps».¹²³⁸ Es tractava d'establir, sobre el moviment de forces, una sèrie de signes-obstacle que les sotmetien a una relació de poder. I aquests signes-obstacle, especificava, havien de seguir una sèrie de principis.

En primer lloc, havien de ser tan poc arbitraris com fos possible. Per poder-se presentar a l'esperit de manera clara, el càstig havia de tenir un vincle immediat de semblança, d'analogia o de proximitat amb el crim. De manera ideal, el càstig era el signe del crim que es castigava. S'aconseguia així, destacava, que el càstig no aparegués com un efecte arbitrari del poder humà, ja que el poder que castiga quedava ocult. Es tractava d'una transparència del signe amb allò que significava, i no ja de la simetria de la venjança, d'una «estètica raonable de la pena»,¹²³⁹

En segon lloc, els signes-obstacle s'havien de recolzar en el mecanisme de les forces. I havien de fer-ho, remarcava, de manera que la representació de la pena, amb els seus inconvenients, fos més viva que la del delicte, amb els seus plaers. S'havia d'augmentar allò que convertia la pena en temible, i disminuir allò que feia el delicte atractiu. En definitiva: «La pena que forma signes estables i fàcilment llegibles també ha de recompondre l'economia dels interessos i la dinàmica de les passions».¹²⁴⁰

En tercer lloc, hi havia la utilitat d'una modulació temporal. Foucault advertia: «Una pena que no tinguis fi seria contradictòria: totes les coaccions que imposa al condemnat [...] no serien ja sinó suplicis, i l'esforç fet per reformar-

¹²³⁷ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 726

¹²³⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 106

¹²³⁹ Ibid., pàg. 108

¹²⁴⁰ Ibid., pàg. 109

lo serien feina i cost perduts per part de la societat». ¹²⁴¹ Allò que feia funcionar les penes era que tenien un termini. La durada de la pena passava a ser, així, una acció pròpia del càstig. A més a més, destacava, la pena havia de ser determinada i fixa per a tothom, però el seu mecanisme intern havia de ser variable. ¹²⁴²

En quart lloc, en el mecanisme del càstig, el culpable apareixia com un dels blancs; però el càstig afectava als altres, sobretot, «a tots els culpables possibles». ¹²⁴³ Tothom havia d'acceptar i redistribuir els signes-obstacle. I especificava:

[...] cal que el càstig sembli no només natural, sinó interessant; cal que cadascú pugui llegir-hi el seu mateix avantatge. Que s'acabin aquestes penes espectaculars, però inútils. Que s'acabin les penes secretes, també; però que els càstigs puguin ser considerats com una retribució que el culpable dona a cada un dels seus conciutadans pel crim que ha perjudicat tothom. ¹²⁴⁴

El condemnat havia d'aparèixer com una propietat de la societat. I Foucault es preguntava: «Per què la societat suprimiria una vida i un cos si podia apropiarse'n?». ¹²⁴⁵ A diferència del sistema sobirà, en què el cos dels condemnats era propietat del rei, i sobre el qual el sobirà podia deixar-hi les marques i efectes de poder, en el nou sistema el cos havia de ser un bé social, un «objecte d'una apropiació col·lectiva i útil». ¹²⁴⁶ Per això els reformadors proposaven, com a pena ideal, els treballs públics, que significaven, d'una banda, l'interès col·lectiu en la pena i, d'altra banda, el càstig com allò que era visible i controlable. I ho detallava així:

En el cor de la societat, a les places públiques o als grans camins, el condemnat és un focus de profits i de significats. Visiblement, serveix a cadascú; però, a la vegada, esmuny en l'ànim de tots els signe crim-càstig: utilitat secundària, purament moral aquesta, però molt més real. ¹²⁴⁷

En cinquè lloc, hi havia, en aquest mecanisme, tota una economia de la publicitat. En el suplici, el suport de l'exemple era el terror, ¹²⁴⁸ en canvi, el suport

¹²⁴¹ Ibid., pàg. 109

¹²⁴² Ibid., pàg. 110

¹²⁴³ Ibid., pàg. 110

¹²⁴⁴ Ibid., pàg. 111

¹²⁴⁵ Ibid., pàg. 111

¹²⁴⁶ Ibid., pàg. 111

¹²⁴⁷ Ibid., pàg. 111-112

¹²⁴⁸ Tal com ho caracteritzava Foucault: «por física, espant col·lectiu, imatges que han de gravar-se a la memòria dels espectadors, com la marca a la galta o a l'espatlla del condemnat». Ibid., pàg. 112

de l'exemple era ara, «la lliçó, el discurs, el signe desxifrabla, la disposició escènica de la moralitat pública». ¹²⁴⁹

Més que la presència del sobirà, el que apareixia eren les lleis mateixes. La societat havia recobrat les seves lleis i perdut un ciutadà que les havia violat. Els elements del ritual del càstig havien de ser clars per tothom, havien de recordar la llei i demostrar la necessitat de castigar. I ho caracteritzava així:

Aquesta lliçó llegible, aquesta transposició de l'ordre ritual, cal repetir-les tan sovint com sigui possible; que els càstigs siguin una escola més que una festa; un llibre sempre obert abans que una cerimònia. La durada que fa que el càstig sigui eficaç per al culpable és útil també per als espectadors. Han de poder consultar a cada instant el lèxic permanent del crim i del càstig. Pena secreta, pena gairebé perduda. ¹²⁵⁰

Foucault també destacava el següent: «Molt abans de ser concebut com un objecte de ciència, el criminal és somiat com a element d'instrucció». ¹²⁵¹

En sisè lloc, plantejava que, aleshores, el tradicional discurs sobre el delictes podria invertir-se en la societat. Davant del problema de la glorificació dels criminals, si el sistema funcionava, el crim es presentava com una desgràcia i el criminal com a enemic de la societat. El discurs que havia de circular era el dels signes-obstacles que, amb el temor calculat del càstig podien contenir el desig de cometre el crim. Aquest discurs, sostenia, havia de funcionar de manera quotidiana i enfortir-se així constantment. I indicava: «El discurs passarà a ser el vincle de la llei: principi constant de la transposició universal de l'ordre». ¹²⁵² El funcionament d'aquest sistema havia de ser el següent: «Per a cada crim, la seva llei; per cada criminal, la seva pena. Pena visible, pena xerraire que ho diu tot, que explica, que es justifica, convenç». ¹²⁵³ Però, advertia Foucault, «el que és essencial per aquestes severitats reals o ampliades és que, segons una estricta economia, siguin totes instructives: que cada càstig constitueixi un apòleg». ¹²⁵⁴

A partir del segle XIX, apuntava, la pràctica penal va intentar separar la recerca de la veritat de la violència del càstig. També va intentar separar el crim i el càstig marcant la seva heterogeneïtat. I ho manifestava així:

¹²⁴⁹ Ibid., pàg. 112

¹²⁵⁰ Ibid., pàg. 113

¹²⁵¹ Ibid., pàg. 114

¹²⁵² Ibid., pàg. 114

¹²⁵³ Ibid., pàg. 115

¹²⁵⁴ Ibid., pàg. 115

Entre la veritat i el càstig no hi hauria d'haver ja sinó una relació de conseqüència legítima. Que el poder que castiga no es taqui ja per un crim major que aquell que ha volgut castigar. Que es mantingui innocent de la pena que infligeix.¹²⁵⁵

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault es preguntava què va passar realment, com va funcionar la penalitat poc després, al voltant de 1820. Efectivament, existien tots aquests projectes, textos i decrets adoptats, però si es comprovava la realitat del sistema de penes adoptat per les societats en desenvolupament apareixia una cosa completament diferent del que s'havia projectat uns anys abans. La pràctica no desmentia la teoria, apuntava, però es va desviar molt ràpidament dels principis teòrics dels reformadors. Tots els projectes precisos de reforma de la penalitat van ser substituïts per una pena curiosa i que s'havia esmentat de manera marginal: la presó. I aclaria: «La presó no pertany al projecte teòric de reforma de la penalitat de finals del segle XVIII. Va sorgir a començaments del segle XIX com una institució de fet i gairebé sense justificació teòrica».¹²⁵⁶

La presó, que no estava prevista al programa del segle XVIII, es va generalitzar al segle XIX, i la legislació penal va patir una profunda transformació respecte al discurs teòric anterior. Tal com exposava Foucault, la legislació penal es va allunyar del concepte que anomenava d'utilitat social, en deixar de buscar el que era socialment útil, i va començar a pretendre ajustar-se a l'individu.¹²⁵⁷ Per altra banda, advertia, la penalitat que es va desenvolupar al segle XIX:

[...] es proposa cada cop menys definir de manera abstracta i general allò que és perjudicial per a la societat, de separar els individus que són nocius per a la societat o impedir-los que tornin a cometre els mateixos delictes. La penalitat, al segle XIX, té per finalitat, de forma cada vegada més insistent, no tant la defensa general de la societat com el control i la reforma psicològica i moral de les actituds i comportaments dels individus.¹²⁵⁸

La penalitat del segle XIX es va convertir en un control del que els individus eren capaços de fer, del seu grau de perillositat. I per dur a terme aquest control, el poder judicial necessitava de l'existència d'una sèrie de poders colaterals, com la policia i altres instàncies de vigilància i correcció. I ho detallava així:

¹²⁵⁵ Ibid., pàg. 60

¹²⁵⁶ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 592

¹²⁵⁷ Ibid., pàg. 592. Foucault posava l'exemple de les reformes de la legislació penal que van dedicar-se a organitzar les circumstàncies atenuants. Tractarem aquest tema al capítol *L'individu perillós*.

¹²⁵⁸ Ibid., pàg. 592

Així, al segle XIX, es va desenvolupar al voltant de la institució judicial, i per a permetre-li desenvolupar la funció de control dels individus pel que fa a la seva *perillositat*, una gegantina sèrie d'institucions que encasellaran els individus al llarg de la seva existència: institucions pedagògiques com l'escola; psicològiques o psiquiàtriques com l'hospital, el manicomi, la policia... Tota aquesta xarxa d'un poder que no és judicial ha de complir una de les funcions que la justícia s'atribueix en aquest moment: la funció no tant de castigar les infraccions dels individus, com de corregir les seves virtualitats.¹²⁵⁹

¹²⁵⁹ Ibid., pàg. 593

4.- La caiguda del rei

*En certa mesura, el mutisme del reglament
recobreix el lloc que ha quedat buit
pel descoronament del rei.*¹²⁶⁰

Michel Foucault

El 1973, al curs *El poder psiquiàtric*, recollia una escena relatada per Philippe Pinel,¹²⁶¹ que va tenir lloc a Anglaterra, i que era important, segons Foucault, perquè presentava amb exactitud «allò que llavors era la pràctica psiquiàtrica com a manipulació reglamentada i concertada de les relacions de poder».¹²⁶²

D'acord amb el relat de Pinel, el monarca George III d'Anglaterra «cau en la mania».¹²⁶³ I, per aconseguir una ràpida guarició, no es va posar cap restricció al metge,¹²⁶⁴ que va decidir les mesures següents:

[...] tot l'aparell de la reialesa es dissipa, l'alienat, allunyat de la seva família i de tot allò que l'envolta, queda confinat en un palau aïllat i se'l tanca sol en una recambra els cristalls i els murs de la qual es cobreixen amb matalassos per impedir que es faci mal. Qui dirigeix el tractament l'informa que ja no és sobirà i l'adverteix que, en endavant, ha de mostrar-se dòcil i submís.¹²⁶⁵

El monarca, assenyalava Pinel, va quedar a càrrec de dos dels seus antics patges, que atenien les seves necessitats i estaven al seu servei, però també estaven encarregats de «convèncer-lo que es troba sota la seva total dependència i que a partir de llavors ha d'obeir-los».¹²⁶⁶ I, malgrat que, segons el relat de Pinel, mantenien amb ell «un tranquil silenci»,¹²⁶⁷ mostraven la seva força sempre que se'ls presentava l'ocasió. En un deliri, el monarca va atacar al metge durant una visita, i «l'empastifa amb brutícia i brossa».¹²⁶⁸ Un dels patges va reduir el monarca, sense dir-li res, agafant-lo per la cintura, per despullar-lo,

¹²⁶⁰ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 23

¹²⁶¹ Tal com especificava Foucault, Pinel detallava aquesta escena a: Pinel, Ph., *Traité medico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou la Manie*, Richard, Caille et Ravier, París, any IX (1800), pàg. 192-193, citat a: Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 22

¹²⁶² Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 21

¹²⁶³ Pinel, Ph., *Traité medico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou la Manie*, op. cit., pàg. 192-193, citat a: Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 22

¹²⁶⁴ Foucault destacava el fet que Pinel es referia al metge com aquell que 'dirigeix' el monarca. Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 22

¹²⁶⁵ Pinel, Ph., *Traité medico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou la Manie*, op. cit., pàg. 192-193, citat a: Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 22

¹²⁶⁶ Ibid., pàg. 22

¹²⁶⁷ Ibid., pàg. 22

¹²⁶⁸ Ibid., pàg. 22

rentar-lo i canviar-li la roba. I Pinel conclouïa: «Lliçons similars, reiterades a intervals durant alguns mesos i secundades per altres mitjans de tractament, van produir una guarició sòlida i sense recaigudes».¹²⁶⁹

Aquesta escena, comentava Foucault, tenia tres episodis importants: la destitució del rei, la caiguda del rei i l'episodi de l'excrement. En primer lloc, tenia lloc la destitució del rei, que il·lustrava així:

El que apareix en primer lloc és una cerimònia de destitució, una espècie de coronació al revés en què s'indica amb molta claredat que es tracta de posar el rei sota una dependència total; [...] i el metge, que en certa mesura és l'operador d'aquest descoronament, d'aquesta dessacralització, l'informa de manera explícita que 'ja no és sobirà'.¹²⁷⁰

El segon episodi era la caiguda del rei, que amb el decret de destitució quedava «reduït a la impotència».¹²⁷¹ El rei era aïllat de l'exterior amb els matalassos. I Foucault detallava:

[...] totes les funcions essencials de la monarquia queden posades entre parèntesis. I en lloc del ceptre, de la corona, de l'espasa, [...] ja només hi ha els 'matalassos' que el tanquen i el redueixen, al lloc on es troba, a allò que és, és a dir, al seu cos.¹²⁷²

El que quedava representat en aquesta escena, era un nou tipus de poder, que descrivia així:

És un poder anònim, sense nom, sense rostre, un poder repartit entre diferents persones; i és, sobretot, un poder que es manifesta en el caràcter implacable d'un reglament que ni tan sols es formula ja que, en el fons, no es diu res, i en el text s'escriu amb claredat que tots els agents del poder resten muts. En certa mesura, el mutisme del reglament recobreix el lloc que ha quedat buit pel descoronament del rei.¹²⁷³

El poder disciplinari, com a poder «anònim, múltiple, macilent, sense color»,¹²⁷⁴ es va instal·lar al lloc que ocupava el poder sobirà, ara «decapitat i descoronat».¹²⁷⁵ L'objectiu del poder disciplinari, indicava Foucault, no era «consagrar el poder d'algú, concentrar el poder d'un individu visible i amb nom»,¹²⁷⁶ sinó «en recaure únicament en el seu blanc, sobre el seu cos i la

¹²⁶⁹ Ibid., pàg. 22

¹²⁷⁰ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 22

¹²⁷¹ Ibid., pàg. 22

¹²⁷² Ibid., pàg. 23

¹²⁷³ Ibid., pàg. 23

¹²⁷⁴ Ibid., pàg. 23

¹²⁷⁵ Ibid., pàg. 23

¹²⁷⁶ Ibid., pàg. 23

persona mateixa del rei descoronat, a qui aquest nou poder ha de fer 'dòcil i submís'». ¹²⁷⁷ I ho formulava així:

Mentre que el poder sobirà es manifesta essencialment a través dels símbols de la força resplendent de l'individu que el posseeix, el poder disciplinari és un poder discret, repartit; és un poder que funciona en xarxa i la visibilitat del qual només radica en la docilitat i la submissió d'aquells sobre els quals s'exerceix en silenci. I això és, crec, el que és essencial de l'escena; l'enfrontament, la submissió, l'articulació d'un poder sobirà amb un poder disciplinari. ¹²⁷⁸

Entre les possibles representacions del rei, destacava Foucault, hi havia la del rei guerrer, que apareixia amb les armes i la cuirassa, «el rei que desplega i posa de manifest la seva omnipotència»; ¹²⁷⁹ i sota el seu poder, sotmesos a ell, tots els personatges que representen la submissió i la debilitat. Hi havia una altra representació possible, que era la del rei cobert amb els símbols del seu poder, amb el ceptre, el globus i, per sota, els soldats, servidors, patges, com a representació d'una força que li està sotmesa. ¹²⁸⁰

En el cas del poder sobirà, el servidor havia de satisfer les necessitats i exigències del sobirà, estava al servei de la seva voluntat. En canvi, en el poder disciplinari, el servidor que atenia les necessitats del sobirà, no estava al servei de la seva voluntat, sinó a les exigències mecàniques del cos, manifestava Foucault. Que aclaria: «l el servidor només intervindrà com a força de repressió, només abandonarà el servei per convertir-se en obstacle a la voluntat del rei, quan aquesta s'expressi per sobre de les seves necessitats, per sobre del seu estat». ¹²⁸¹

El tercer episodi, era el de l'excrement, en què el sobirà s'enfrontava al metge, com a escena de la desfeta, de la brossa. I la caracteritzava així:

Per força, aquest rei ja no té més que el seu cos reduït a l'estat salvatge, i per armes no té més que les defecacions del seu cos, i justament se'n serveix contra el metge. En fer-ho, el rei duu a terme una inversió concreta de la seva sobirania, no sols perquè ha substituït el ceptre i l'espasa per les seves immundícies, sinó perquè, justament, reitera amb això un gest que té la seva significació històrica. Aquesta gest que consisteix a llançar fang i immundícies a algú és el gest secular de la insurrecció contra els poderosos. ¹²⁸²

¹²⁷⁷ Ibid., pàg. 23

¹²⁷⁸ Ibid., pàg. 23-24

¹²⁷⁹ Ibid., pàg. 24

¹²⁸⁰ Ibid., pàg. 24

¹²⁸¹ Ibid., pàg. 25-26

¹²⁸² Ibid., pàg. 26. Foucault puntualitzava que, més enllà de la tradició que relacionava la immundícia amb els diners, «caldría fer una història política molt seriosa de la brossa i la immundícia, una història a la vegada política i mèdica del problema que la brossa i la immundícia van poder significar en si mateixes i sense simbolització de cap ordre: pot ser un problema

També en aquesta escena, apuntava Foucault, s'havia produït una inversió, ja que el rei s'enfrontava al poder mèdic «fent seu el gest insurreccional no només dels pobres, sinó d'aquells que són els més pobres entre els pobres».¹²⁸³ En definitiva, es tractava del següent: «La sobirania, a la vegada embogida i invertida, contra la disciplina macilenta».¹²⁸⁴ I el rei, com aquell qui llança immundícies, hauria estat executat en el poder sobirà, en canvi, «la disciplina que intervé ara encarnada en el patge, contràriament, abatrà, despullarà, rentarà, farà del cos quelcom net i veritable al mateix temps».¹²⁸⁵

Foucault considerava que l'enfrontament entre el monarca i els seus servidors, com a agents del poder mèdic,¹²⁸⁶ suposava l'enfrontament entre dos tipus de poder. Per un costat, el poder sobirà «encarnat per aquest rei boig»,¹²⁸⁷ i, per l'altre, la força regulada dels patges, com un «poder al contrari anònim, mut i que, paradoxalment, es recolzava en la força a la vegada muscular, dòcil i no articulada en un discurs dels servidors».¹²⁸⁸ I aquest poder, més enllà de qualsevol discurs de veritat i, fins i tot, amb anterioritat a la institució, manifestava Foucault, era el poder disciplinari.

econòmic, un problema mèdic, sens dubte, però també el motiu d'una lluita política, que és molt clara en el segle XVII i sobretot en el segle XVIII». Ibid., pàg. 26

¹²⁸³ Ibid., pàg. 26

¹²⁸⁴ Ibid., pàg. 27

¹²⁸⁵ Ibid., pàg. 27

¹²⁸⁶ Els agents d'aquest poder, en l'escena relatada per Pinel, eren els patges, ja que el metge, com a nucli del sistema, no apareixia. Ibid., pàg. 24

¹²⁸⁷ Ibid., pàg. 42

¹²⁸⁸ Ibid., pàg. 42

II. El poder disciplinari

*La disciplina és mode d'individualització
de les multiplicitats [...].¹²⁸⁹*

Michel Foucault

0.- Introducció

El segon apartat està dedicat exclusivament al poder disciplinari. Al primer capítol, presentarem les línies generals del poder disciplinari en oposició amb el poder sobirà i també exposarem el concepte d'anatomia política del cos, centrant-nos, sobretot, en l'obra *Vigilar i castigar*, tot i que també en diversos cursos, com *El poder psiquiàtric*, *Els anormals* i *Cal defensar la societat*. Ens aturarem, també, a analitzar l'obra de La Mettrie, *L'home màquina*, tal com la considerava Foucault.

El segon capítol està completament dedicat a la idea de presó: des de la seva imposició com a forma general del càstig fins a la seva actualitat, passant per com es va plantejar com a inevitable, malgrat les dificultats i mancances que presentava, i analitzant-la en la seva forma disciplinària. Ens centrarem en l'obra *Vigilar i castigar*, i tindrem en compte algunes de les moltes entrevistes que Foucault va dedicar a aquest tema.

Al tercer capítol, detallarem el funcionament del poder disciplinari, basant-nos, sobretot, en l'obra *Vigilar i castigar*, en les seves dues formes principals: la docilitat dels cossos (que comprèn l'art de les distribucions, el control de l'activitat, l'organització de la gènesi i la composició de les forces) i els mitjans de bon encarrilament (a partir de la vigilància jerarquitzada i la sanció normalitzadora).

Dedicarem el quart capítol a l'individu. Començarem amb l'anàlisi de l'examen i en com aquesta pràctica converteix cada individu en un cas; seguirem amb les característiques de l'individu disciplinari per acabar amb el concepte d'individu perillós. Ens centrarem en diverses obres com *Vigilar i castigar*, els cursos *El poder psiquiàtric* i *Els anormals*, i «La veritat i les formes jurídiques», entre d'altres textos.

¹²⁸⁹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 13-14

Al cinquè capítol, desenvoluparem el concepte de panòptic: des de la seva invenció fins a detallar-ne el funcionament, passant pels seus efectes i aplicacions. Tindrem en compte el desplegament que en fa a *Vigilar i castigar*, als cursos *Seguretat, territori, població, El poder psiquiàtric*, també a altres textos com «La veritat i les formes jurídiques» i a diverses entrevistes.

Al sisè capítol, presentarem el procés de generalització del poder disciplinari, a partir d'allò exposat a *Vigilar i castigar* i a «La veritat i les formes jurídiques»: analitzarem les funcions de les institucions en aquest procés fins a l'aparició de la societat disciplinària.

El setè capítol està dedicat, exclusivament, a l'hospital com a institució disciplinària. Ens aturarem en l'arquitectura pròpia de l'hospital i també en la seva aparició com a màquina panòptica. Finalment, presentarem l'examen mèdic, com a tècnica de poder-saber. Tot això ho farem a partir de diverses entrevistes i de les consideracions a *Vigilar i castigar* i al curs *El poder psiquiàtric*.

Finalment, el vuitè capítol d'aquesta part se centra en l'anàlisi de la normalització disciplinària. Ens hem volgut aturar a fer un recorregut per l'obra de Georges Canguilhem, *Allò normal i allò patològic*, treball que inspira les reflexions de Foucault sobre aquest tema. Igualment, ens centrarem a desenvolupar la normalització disciplinària, tal com l'exposa Foucault als cursos *Els anormals* i *Seguretat, territori, població*, i també a *Vigilar i castigar*.

1.- El poder disciplinari

*La 'disciplina' no pot identificar-se ni amb una institució ni amb un aparell. És un tipus de poder, una modalitat per exercir-lo, en implicar tot un conjunt d'instruments, de tècniques, de procediments, d'àmbits d'aplicació, de metes; és una 'física' o una 'anatomia' del poder, una tecnologia.*¹²⁹⁰

Michel Foucault

En una entrevista amb A. Fontana, de 1976, Foucault remarcava que el que havia volgut demostrar a *Vigilar i castigar* era que a partir dels segles XVII-XVIII hi havia hagut, realment, «un desbloqueig tecnològic de la productivitat del poder».¹²⁹¹ Juntament amb el desenvolupament dels grans aparells de l'estat hi va haver la instauració d'una nova economia del poder, és a dir: «uns procediments que permeten fer circular efectes de poder d'una manera a la vegada continuada, ininterrompuda, adaptada e 'individualitzada' en el cos social sencer».¹²⁹² I ho caracteritzava així:

Aquestes noves tècniques són a la vegada molt més eficaces i molt menys costoses (menys costoses econòmicament, menys aleatòries en els resultats, menys susceptibles d'escapatòria o de resistència) que les tècniques emprades fins aleshores i que es recolzaven en una barreja de toleràncies, més o menys forçades (des del privilegi reconegut fins a la criminalitat endèmica), i d'ostentació costosa (intervencions estrepitoses i discontinues del poder la forma més violenta del qual era el càstig 'exemplar' en tant que excepcional).¹²⁹³

Al curs *El poder psiquiàtric*, Foucault manifestava què entenia per poder disciplinari:

Com a tal, no entenc altra cosa que certa forma d'alguna manera terminal, capil·lar del poder, un últim relleu, una certa modalitat mitjançant la qual el poder polític i els poders en general aconsegueixen, en última instància, tocar els cossos, aferrar-s'hi, encarregar-se dels gestos, els comportaments, els hàbits, les paraules; la manera, en síntesi, com tots aquests poders, en concentrar-se en el descens cap als cossos individuals i tocar-los, treballen, modifiquen i dirigeixen allò que Servan anomenava les "fibres toves del cervell". Altrament dit, crec que el poder disciplinari és una modalitat, ben específica de la nostra societat, d'allò que podríem denominar contacte sinàptic cos-poder.¹²⁹⁴

¹²⁹⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 217

¹²⁹¹ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 149

¹²⁹² Ibid., pàg. 149

¹²⁹³ Ibid., pàg. 149

¹²⁹⁴ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 42. En una nota a peu de pàgina, s'hi especificava que, al manuscrit, Foucault hi afegia el següent: «Cosa que metodològicament implica deixar de banda el problema de l'Estat, dels aparells de l'Estat, i alliberar-se de la noció psicosociològica d'autoritat». Ibid., pàg. 42

Aquest poder disciplinari, puntualitzava, tenia una història, «no havia nascut d'una vegada per totes, però tampoc no havia existit sempre; s'havia format i havia seguit una trajectòria d'alguna manera diagonal a través de la societat occidental».¹²⁹⁵ El poder disciplinari es va formar en comunitats religioses de la societat medieval, per traslladar-se i transformar-se en comunitats laiques durant els segles XIV i XV. Les tècniques disciplinàries, posteriorment, es van difondre a escala molt més extensa durant els segles XVII i XVIII, per convertir-se en la forma general de la relació entre poder i cos durant el segle XIX. Va tenir la seva culminació com a forma generalitzada amb el panòptic de Bentham que, segons Foucault, «presenta exactament la fórmula política i tècnica més general del poder disciplinari».¹²⁹⁶

Més endavant, Foucault plantejava més detalladament on s'havien originat aquests dispositius disciplinaris, les formes principals dels quals van aparèixer a partir del segle XVII, però que no es van formar en aquell moment. Els dispositius disciplinaris, destacava, «no van substituir de cop aquests dispositius de sobirania als quals vaig intentar oposar-los. Els dispositius disciplinaris venen de lluny»,¹²⁹⁷ i van funcionar entre els dispositius de sobirania durant molt de temps. I apuntava: «van formar com illots dins dels quals s'exercia un tipus de poder que era molt diferent»,¹²⁹⁸ d'allò que s'anomenava poder sobirà en aquella època.¹²⁹⁹ Aquests dispositius van ocupar un paper lateral al llarg de l'edat mitjana, i durant els segles XVI i fins al segle XVIII, i especificava:

Cosa que no impedeix veure a través d'ells l'esbós de tota una sèrie d'innovacions que, poc a poc, abastarien el conjunt de la societat. I precisament als segles XVII i XVIII, per una espècie d'extensió progressiva, parasitària, general de la societat, veiem constituir-se allò que podríem anomenar 'societat disciplinària' [...].¹³⁰⁰

¹²⁹⁵ Ibid., pàg. 42

¹²⁹⁶ Ibid., pàg. 43

¹²⁹⁷ Ibid., pàg. 65

¹²⁹⁸ Ibid., pàg. 65

¹²⁹⁹ Ibid., pàg. 65. Foucault detallava les innovacions, tant a l'àmbit econòmic, com polítiques i socials, que van suposar aquests dispositius disciplinaris, que normalment es trobaven en les comunitats religioses, durant l'època sobiranista. I aclaria: «Van funcionar de manera positiva dins d'aquest dispositiu més general que els emmarcava i sostenia i, en tot cas, els tolerava perfectament. Però també van complir un paper crític, un paper d'oposició i innovació». Ibid., pàg. 66. Així, evidenciava, les institucions disciplinàries van jugar un doble paper en el dispositiu sobirà. Ibid., pàg. 65

¹³⁰⁰ Ibid., pàg. 68

Al curs *Els anormals*, Foucault es preguntava com s'havia desplegat la transformació cap al poder disciplinari. Durant el segle XVIII, es van inventar tecnologies científiques i industrials noves, es va teoritzar sobre formes polítiques de governs, es van desenvolupar i perfeccionar aparells estatals amb les seves institucions. En definitiva, es va elaborar el que podria anomenar-se una nova economia dels mecanismes de poder: «un conjunt de procediments, i al mateix temps d'anàlisi, que permeten augmentar els efectes de poder, disminuir el cost de l'exercici del poder i integrar-lo en els mecanismes de producció».¹³⁰¹

Augmentar els efectes de poder, en primer lloc, volia dir el següent: que durant el segle XVIII, es va trobar el principi segons el qual el poder va arribar a ser continu, «en lloc d'exercir-se d'una manera ritual, cerimonial, discontinua, com passava en el feudalisme i inclús en la gran monarquia absoluta».¹³⁰² El poder ja no s'exercia a través del ritual, sinó de mecanismes permanents de vigilància i control. En segon lloc, augmentar els mecanismes de poder volia dir el següent: «En lloc de recaure en punts, zones, individus, grups arbitràriament definits, el segle XVIII va trobar uns mecanismes de poder que podien exercir-se sense llacunes i penetrar en la totalitat del cos social».¹³⁰³ Finalment, significava que el segle XVIII va convertir aquests mecanismes en inevitables, en fer el següent: «separar-los del principi de l'arbitrarietat del sobirà, de la seva bona voluntat, per erigir-los en una espècie de llei absolutament fatal i necessària, que en principi requeia de la mateixa manera sobre tothom».¹³⁰⁴ Amb aquest augment dels efectes de poder, es va donar, també, una disminució del seu cost, «en el sentit de disminuir les possibilitats de resistència, de descontentament i de revolta que podia suscitar el poder monàrquic».¹³⁰⁵

Foucault posava la penalitat¹³⁰⁶ i l'organització del poder de castigar d'exemple d'aquest procés, en preguntar-se:

¹³⁰¹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 80

¹³⁰² Ibid., pàg. 80

¹³⁰³ Ibid., pàg. 80

¹³⁰⁴ Ibid., pàg. 80

¹³⁰⁵ Ibid., pàg. 81

¹³⁰⁶ A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault també presentava la penalitat com a exemple del poder disciplinari que, segons defensava aleshores, era el que caracteritzava la nostra societat. I ho il·lustrava així: «Voldria mostrar quines són les formes de les pràctiques penals que caracteritzen aquesta societat; quines són les relacions de poder subjacents a aquestes pràctiques penals; quines són les formes de saber, els tipus de coneixement, els tipus de subjectes de coneixement, que sorgeixen, que apareixen, a partir –i en l'espai– d'aquesta societat

[...] com l'exercici del poder de castigar va necessitar, en un moment donat, referir-se a la naturalesa del criminal? Com, a partir de cert moment, la divisió entre els actes lícits i els actes il·lícits es va veure obligada a duplicar-se amb una distribució dels individus en normals i anormals?¹³⁰⁷

I destacava tres fases d'aquest procés. En primer lloc, el poder de castigar, a finals del segle XVIII, es va recolzar en una xarxa de vigilància del crim tan atapeïda que no permetia que aquest s'escapés. I aclaria: «Desaparició, per tant, de la justícia lacunar en benefici d'un aparell de justícia i policia, de vigilància i de càstig, que ja no deixarà cap discontinuïtat en l'exercici del poder punitiu».¹³⁰⁸ En segon lloc, a partir d'una sèrie de procediments, com el de la publicitat dels debats i la regla de l'íntima convicció, el poder de castigar va vincular, de manera necessària i evident, el crim i el seu càstig. I remarcava: «A partir d'aquest moment, a un crim li haurà de correspondre necessàriament una pena, una pena que s'aplicarà de manera pública i en funció d'una demostració accessible a tothom».¹³⁰⁹ En tercer lloc, l'objectiu era que es castigés, només, fins al punt que era exactament necessari per evitar que el crim es repetís. I ho detallava així: «Tot l'excés, tota la gran economia de l'abundància ritual i magnífica del poder de castigar, tota aquesta gran economia [...] desapareixerà ara en benefici d'una economia, ja no del desequilibri i l'excés, sinó de la mesura».¹³¹⁰

La unitat de mesura entre el crim i el càstig que es va trobar en aquell moment, i que permetia adaptar la sanció de manera que fos suficient per castigar el crim i impedir que es repetís, era el que els teòrics del dret penal i els jutges anomenaven 'interès del crim': «l'element que pot considerar-se com la raó de ser del crim, el principi d'aparició, de repetició, d'imitació per part dels altres, d'augment de freqüència».¹³¹¹ Aquest era l'element que el càstig havia de reprendre per neutralitzar el suport del crim. Un element, sostenia Foucault, que era prou fort com perquè el suport del crim quedés neutralitzat. Era, també, un element que formava part d'una economia amb una mesura exacta, tal com indicava:

disciplinària que és la societat contemporània». Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 588-589

¹³⁰⁷ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 79-80

¹³⁰⁸ Ibid., pàg. 81

¹³⁰⁹ Ibid., pàg. 81

¹³¹⁰ Ibid., pàg. 81-82

¹³¹¹ Ibid., pàg. 82

En lloc d'aquests grans rituals dispendiosos, durant els quals l'atrocitat del càstig reiterava l'atrocitat del crim, hi haurà un sistema calculat en què el càstig no referirà ni repetirà en si el crim mateix, sinó que remetrà simplement a l'interès d'aquest, posant en joc un interès semblant, anàleg, malgrat que una mica més fort que el que va servir de suport al crim mateix.¹³¹²

Les circumstàncies del crim, o la casuística sobre la intenció del criminal, van perdre importància davant de la qüestió de la mecànica i el joc d'interessos que van fer cometre el crim al criminal. I ho formulava així: «Allò que es plantejarà, per tant, no és l'entorn del crim i ni tan sols la intenció del subjecte, sinó la racionalitat immanent de la conducta criminal, la seva intel·ligibilitat natural». ¹³¹³ El crim, doncs, tenia una naturalesa, i el criminal era un ésser natural caracteritzat per la seva criminalitat. I això exigia l'existència d'un saber completament nou, considerava Foucault, un saber naturalista sobre la criminalitat.¹³¹⁴

A partir d'aquell moment, es plantejava la qüestió de quina era la naturalesa d'un interès que podia violar el de tots els altres, i que s'exposava a perills més grans, ja que corria el risc de ser castigat. I es preguntava: «quan el criminal reprèn, d'alguna manera, el seu interès egoista, l'arrenca de la legislació del contracte, o de la legislació fundada per aquest, i el fa valer contra l'interès de tots els altres, no desfà la inclinació de la naturalesa?». ¹³¹⁵ El criminal apareixia, doncs, com la naturalesa contra la naturalesa, cosa que el convertia, segons Foucault, en el monstre.¹³¹⁶

¹³¹² Ibid., pàg. 82

¹³¹³ Ibid., pàg. 82-83

¹³¹⁴ Ibid., pàg. 83

¹³¹⁵ Ibid., pàg. 83-84

¹³¹⁶ Parlarem del monstre al capítol *L'anomalia*

1.1. Poder disciplinari en oposició amb el poder sobirà

*Les disciplines portaran doncs un discurs que serà el de la regla: no el de la regla jurídica que resulta de la sobirania, sinó el de la regla natural, és a dir, de la norma.*¹³¹⁷

Michel Foucault

Al curs *El poder psiquiàtric*, Foucault contraposava les característiques del poder disciplinari respecte del poder sobirà, a partir de tres trets principals.

En primer lloc, en el poder sobirà hi havia dualisme i asimetria i una «espècie de captura fragmentària»;¹³¹⁸ i el seu mecanisme principal era el de la sostracció i la despesa. En el poder disciplinari, en canvi, no es posaven en joc tots aquests elements. A més a més, la sostracció no era del producte o de part del temps, sinó que es tractava d'una «captura total o, en tot cas, que tendeix a ser una captura exhaustiva del cos, dels gestos, el temps, el comportament de l'individu. És una captura del cos i no del producte; és una captura del temps en la seva totalitat i no del servei».¹³¹⁹

En segon lloc, per poder funcionar, el poder sobirà necessitava un «joc discontinu i ritual, més o menys cíclic, de les cerimònies i les marques».¹³²⁰ En canvi, el poder disciplinari, assenyalava Foucault:

[...] no és discontinu; implica, al contrari, un procediment de control constant; en el sistema disciplinari, un no està a la disposició eventual d'una altra persona, sinó perpètuament sota la mirada d'algú o, en tot cas, en situació de ser observat. [...] Un és visible i es troba, constantment, en situació de ser mirat.¹³²¹

Igualment, a diferència del poder sobirà, que feia referència a esdeveniments o drets originaris, el poder disciplinari feia referència a «un estat terminal o òptim».¹³²² I indicava: «mira cap a l'esdevenidor, cap al moment en què tot funcioni sol i la vigilància pugui no ser més que virtual, quan la disciplina, per tant, s'hagi convertit en un hàbit».¹³²³

El poder disciplinari intentava garantir una «visibilitat contínua i perpètua»,¹³²⁴ per poder reaccionar immediatament. I ho caracteritzava així:

¹³¹⁷ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 84-85

¹³¹⁸ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 48

¹³¹⁹ Ibid., pàg. 48

¹³²⁰ Ibid., pàg. 49

¹³²¹ Ibid., pàg. 49

¹³²² Ibid., pàg. 49

¹³²³ Ibid., pàg. 49

¹³²⁴ Ibid., pàg. 52

[...] el poder disciplinari podrà intervenir sense descans des del primer instant, el primer gest, el primer esbós. El poder disciplinari té una tendència intrínseca a intervenir al mateix nivell d'allò que s'esdevé, en el moment en què la virtualitat es converteix en realitat; sempre tendeix a intervenir prèviament, abans de l'acte mateix si és possible, i ho fa a través d'un joc de vigilància, recompenses, càstigs i pressions que són infrajudicials.¹³²⁵

D'aquesta manera, manifestava, el poder disciplinari tendia a recaure, no en la falta, sinó sobre «la virtualitat del comportament»;¹³²⁶ a intervenir abans que el gest esdevingués una realitat. En definitiva: «intervenir, en certa mesura, abans de la manifestació mateixa del comportament, abans del cos, el gest o el discurs, a l'àmbit de la virtualitat, la disposició, la voluntat, a l'àmbit de l'ànima».¹³²⁷

En tercer lloc, indicava Foucault, els dispositius disciplinaris tendien a la isotopia. Primer, perquè en la disciplina cada un dels elements tenia ben determinat el seu lloc, entre els elements subordinats i els superordinats. Segon, perquè els diferents sistemes s'articulaven entre si i no hi havia incompatibilitat ni conflicte entre ells. Tercer, perquè el principi de distribució i classificació dels elements dins el sistema comportava l'existència d'un residu, d'allò que era inclassificable: el desertor, a l'exèrcit, l'irreductible del sistema escolar i el malalt mental, com el «residu de tots els residus, el residu de totes les disciplines, aquell que és inadmissible en totes les disciplines escolars, militars, policials, etcètera, que es poden trobar en una societat».¹³²⁸ Aquests elements inclassificables van provocar l'aparició de sistemes disciplinaris complementaris destinats a recuperar aquests individus, en un cercle que tendia a l'infinit: «com que hi ha dèbils mentals, és a dir, gent irreductible a la disciplina escolar, es crearan escoles per a ells, i llavors escoles per aquells que són irreductibles a les escoles destinades als dèbils mentals».¹³²⁹ I ho resumia així:

[...] el poder disciplinari té la doble propietat de ser anomitant, és a dir, de posar sempre a distància una sèrie d'individus, fer aparèixer l'anomia, el que és irreductible, i de ser sempre normalitzador, inventar sempre nous sistemes de recuperació, restablir sempre la regla. Els sistemes disciplinaris es caracteritzen per un treball constant de la norma en l'anomia.¹³³⁰

¹³²⁵ Ibid., pàg. 53

¹³²⁶ Ibid., pàg. 53

¹³²⁷ Ibid., pàg. 54

¹³²⁸ Ibid., pàg. 56

¹³²⁹ Ibid., pàg. 56

¹³³⁰ Ibid., pàg. 56

A l'entrevista «L'ull del poder», Foucault feia la distinció següent: en qualsevol institució disciplinària (escola, exèrcit, taller) el poder es presentava sota la forma piramidal, amb una cúspide; tot i així, aquesta cúspide no era la font o el principi del poder, com «un centre lluminós (aquesta és la imatge segons la qual es representa la monarquia)». ¹³³¹ La relació entre la cúspide i els altres elements de la piràmide jeràrquica, especificava, era «de suport i de condicionament recíprocs; se 'sostenen' (el poder, 'xantatge' mutu i indefinit)». ¹³³² Les noves tècniques de poder no tenien el seu origen en un individu o individus determinats que les havien aplicat sobre el cos social per al seu benefici. I ho il·lustrava així:

Aquestes tècniques han estat inventades, organitzades, a partir de condicions locals i d'urgència concretes. S'han perfilat pam a pam abans que una estratègia de classe les solidifiqui en amplis conjunts coherents. Cal assenyalar, a més, que aquests conjunts no consisteixen en una homogeneïtzació, sinó més aviat en un joc complex de suports que adopten, els uns sobre els altres, els diferents mecanismes de poder, que es mantenen ben específics. Així, actualment, la interrelació entre medicina, psiquiatria, psicoanàlisi, escola, justícia, família, en referència als nens, no homogeneïtza aquestes diferents instàncies, sinó que estableix entre elles connexions, reenviaments, complementarietats, delimitacions, cosa que suposa que cada una conserva fins a cert punt les modalitats que li són pròpies. ¹³³³

Al curs *Cal defensar la societat*, Foucault plantejava la necessitat d'analitzar el poder a partir de les tàctiques de dominació, i «fora del camp delimitat per la sobirania jurídica i la institució de l'Estat». ¹³³⁴ I feia referència a la teoria de la sobirania, que qualificava del «gran parany en el qual es corre el risc de caure quan es vol analitzar el poder». ¹³³⁵ Aquesta teoria de la sobirania va dur a terme quatre funcions: en primer lloc, es referia a un mecanisme de poder efectiu que era el de la monarquia feudal; en segon lloc, se servia, per a la constitució de les grans monarquies administratives, d'instruments i de justificacions; en tercer lloc, es convertia en una arma que circulava d'un camp a un altre, «que es va fer servir en un sentit o en l'altre, ja fos per limitar ja fos, al contrari, per a reforçar el poder reial»; ¹³³⁶ i va ser, finalment, als segles XVI i XVII, el gran instrument de la lluita política al voltant dels sistemes de poder.

¹³³¹ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 201

¹³³² Ibid., pàg. 202

¹³³³ Ibid., pàg. 202

¹³³⁴ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 80

¹³³⁵ Ibid., pàg. 81

¹³³⁶ Ibid., pàg. 81

Als segles XVII i XVIII, va aparèixer¹³³⁷ una nova mecànica de poder que presentava «uns procediments ben particulars, uns instruments del tot nous, un aparell molt diferent»,¹³³⁸ i que era, destacava Foucault, completament incompatible amb els mecanismes de la sobirania. I ho caracteritzava així:

Aquesta nova mecànica de poder es refereix primer als cossos i a allò que fan, més que a la terra i el seu producte. És un mecanisme de poder que permet sostreure dels cossos temps i treball, més que béns i riquesa. És un tipus de poder que s'exerceix contínuament per vigilància i no de manera discontinua per sistemes de rendes i obligacions cròniques. És un tipus de poder que suposa una atapeïda xarxa de coercions materials més que l'existència física d'un sobirà, i defineix una nova economia de poder el principi de la qual és que hem de fer créixer alhora les forces sotmeses i la força i l'eficàcia d'allò que les sotmet.¹³³⁹

La teoria de la sobirania, advertia, era la que permetia «fundar el poder absolut en detriment absolut del poder, i no calcular el poder amb la mínima despesa i la màxima eficàcia». ¹³⁴⁰ El poder disciplinari, en canvi, era un poder no sobirà, un poder aliè a la forma de la sobirania. I remarcava: «Poder indescriptible, injustificable en els termes de la teoria de la sobirania, radicalment heterogeni, i que normalment hauria d'haver dut a la mateixa desaparició mateixa d'aquest gran edifici jurídic de la teoria de la sobirania». ¹³⁴¹

Les disciplines, sostenia Foucault, tenien el seu discurs, i, a més a més:

Són, en si mateixes [...] creadores d'aparells de saber, de sabers i de camps múltiples de coneixement. Són extraordinàriament inventives en l'ordre d'aquests aparells per a formar el saber i els coneixements, i són portadores d'un discurs, però d'un discurs que no pot ser el del dret, el discurs jurídic. El discurs de la disciplina és aliè al de la llei; és aliè al de la regla com a efecte de la voluntat sobirana. Les disciplines portaran doncs un discurs que serà el de la regla: no el de la regla jurídica derivada de la sobirania, sinó el de la regla natural, és a dir, de la norma. Definiran un codi que serà, no el de la llei, sinó el de la normalització, i es referiran necessàriament a un horitzó teòric que no serà l'edifici del dret, sinó el camp de les ciències humanes. I la seva jurisprudència, la d'aquestes disciplines, serà la d'un saber clínic.¹³⁴²

¹³³⁷ Especificava que s'hauria de parlar d'invenció, i no d'aparició, en aquest cas. Ibid., pàg. 82

¹³³⁸ Ibid., pàg. 82

¹³³⁹ Ibid., pàg. 82

¹³⁴⁰ Ibid., pàg. 83

¹³⁴¹ Ibid., pàg. 83. No va ser fins al final d'aquest curs, *Cal defensar la societat*, que Foucault no va presentar el concepte de biopoder, que obria la porta a una tercera tecnologia de poder, després de la sobirania i la disciplina, i que més tard va anomenar dispositiu de seguretat. En aquest moment de l'exposició, a l'inici del curs, Foucault considerava que en les societats modernes, des del segle XIX fins als nostres dies, existia, per una banda, una legislació, un discurs i una organització del dret que giraven al voltant del principi de la sobirania del cos social, i aclaria que cadascú feia una delegació d'aquesta sobirania a l'estat. Per l'altra, existia «una atapeïda xarxa de coercions disciplinàries que assegura, de fet, la cohesió d'aquest mateix cos social». Ibid., pàg. 84. I assenyalava: «El poder s'exerceix, en les societats modernes, a través, a partir de, i en el joc mateix d'aquesta heterogeneïtat entre un dret públic de la sobirania i una mecànica polimorfa de la disciplina». Ibid., pàg. 84

¹³⁴² Ibid., pàg. 84-85

Tal com posava de manifest, la normalització disciplinària topava cada cop més contra el sistema jurídic de la sobirania. I ho il·lustrava així:

[...] cada es palesa més clarament la incompatibilitat d'unes i de l'altre; es necessita cada cop més una mena de discurs àrbitre, una mena de poder i de saber que la seva sacralització científica faria neutre. I és precisament del costat de l'extensió de la medicina on en certa manera es veu, no vull dir combinar-se, sinó reduir-se o canviar-se o enfrontar-se perpètuament la mecànica de la disciplina i el principi del dret. El desenvolupament de la medicina, la medicalització general del comportament, de les conductes, dels discursos, dels desitjos, etcètera, es fan en el front on es troben els dos mantells heterogenis de la disciplina i de la sobirania.¹³⁴³

I Foucault es preguntava què fer davant de l'ascens d'un poder lligat al saber científic: «quan volem objectar alguna cosa contra les disciplines i contra tots els efectes de saber i poder vinculats a elles, què fem en concret?». ¹³⁴⁴

1.1.1. De la teoria de la sobirania a la teoria de la dominació

*[...] no a la sobirania en el seu edifici únic,
sinó els sotmetiments múltiples que s'esdevenen
i funcionen dins del cos social.*¹³⁴⁵

Michel Foucault

Al curs *Cal defensar la societat*, Foucault dedicava algunes classes a parlar de la teoria de la sobirania, i en destacava tres característiques. En primer lloc, la teoria de la sobirania intentava constituir el que anomenava el cicle del subjecte al subjecte, entès com a súbdit. I ho especificava així: «mostrar com un subjecte –entès com a individu dotat, naturalment (o per natura), de drets, de capacitats, etcètera– pot i ha d'esdevenir subjecte, però entès ara com a element sotmès en una relació de poder». ¹³⁴⁶

En segon lloc, Foucault apuntava que la sobirania s'atribuïa, des d'un principi, d'una multiplicitat de poders que anaven més enllà del sentit polític, ja que es tractava de capacitats, potències, possibilitats. Es constituïen com a poder perquè s'havia establert «un moment d'unitat fonamental i fundadora, que

¹³⁴³ Ibid., pàg. 85-86

¹³⁴⁴ Ibid., pàg. 86

¹³⁴⁵ Ibid., pàg. 73

¹³⁴⁶ Ibid., pàg. 89

és la unitat del poder. Que aquesta unitat del poder adopti el rostre del monarca o la forma de l'Estat, poc importa». ¹³⁴⁷

En tercer lloc, la teoria de la sobirania mostrava com s'havia constituït un poder segons una legitimitat fonamental, que, constatava, «és una mena de llei general de totes les lleis i pot permetre que les diferents lleis funcionin com a lleis». ¹³⁴⁸

I recopilava així aquestes tres característiques:

[...] la teoria de la sobirania pressuposa el subjecte; pretén fundar la unitat essencial del poder i sempre es desenvolupa en l'element previ de la llei. Triple 'primitivitat', doncs: la del subjecte per a sotmetre, la de la unitat del poder per a fundar, i la de la legitimitat per a respectar. ¹³⁴⁹

Foucault, però, tenia com a projecte mostrar, més que la teoria de la sobirania, la teoria de la dominació. També en destacava tres característiques. En primer lloc, en la teoria de la dominació, es tractava de partir de la relació de poder, de dominació, «en el què té de factual, d'efectiu», ¹³⁵⁰ i veure com determinava els elements sobre els que requeia. Llavors, consegüentment, «no demanar als subjectes com, per què, en nom de quin dret poden acceptar deixar-se sotmetre, sinó mostrar com són les relacions de sotmetiment efectives les que fabriquen súbdits». ¹³⁵¹

En segon lloc, en aquesta teoria de la dominació, es tractaria del següent:

[...] posar en relleu les relacions de dominació i deixar-les valer en la seva multiplicitat, en la seva diferència, en la seva especificitat o en la seva reversibilitat: no buscar, per consegüent, una mena de sobirania font dels poders; al contrari, mostrar com els diferents operadors de dominació se sustenten els uns en els altres, remeten els uns als altres, en alguns casos es reforcen i convergeixen, en altres es neguen o tendeixen a anul·lar-se. [...] Crec que els podem analitzar eficaçment només si no els prenem com una unitat global, només si no intentem derivar-los directament d'alguna cosa que seria la unitat estatal de sobirania, però sí si intentem de veure com actuen, com se sustenten, com aquest aparell defineix un cert nombre d'estratègies globals, a partir d'una multiplicitat de sotmetiments [...]. Per tant, si vostès volen, plantejar-se les estructures de poder com a estratègies globals que travessen i utilitzin tàctiques locals de dominació. ¹³⁵²

En tercer lloc, del que es tractava era de mostrar les relacions de dominació. I puntualitzava: «no intentar seguir-les en allò que constitueix la seva

¹³⁴⁷ Ibid., pàg. 90

¹³⁴⁸ Ibid., pàg. 90

¹³⁴⁹ Ibid., pàg. 90

¹³⁵⁰ Ibid., pàg. 91

¹³⁵¹ Ibid., pàg. 91

¹³⁵² Ibid., pàg. 91-92

legitimitat fonamental, sinó intentar, en canvi, buscar els instruments tècnics que permeten d'assegurar-les». ¹³⁵³

En definitiva, el que calia fer era el següent, considerava Foucault:

[...] cal agafar el triple punt de vista de les tècniques, de l'heterogeneïtat de les tècniques i dels seus efectes de sotmetiment, que fan dels procediments de dominació la trama efectiva de les relacions de poder i els grans aparells de poder. La fabricació dels subjectes més que la gènesi del sobirà: aquest és el tema general. ¹³⁵⁴

1.2. Anatomia política del cos

El cos humà entra en un mecanisme de poder que l'explora, el desarticula i el recompon. ¹³⁵⁵

Michel Foucault

A *Vigilar i castigar*, Foucault plantejava que hi havia hagut una gran atenció envers el cos, com a objecte i blanc del poder disciplinari: «el cos que es manipula, al qual se li dona forma, que s'educa, que obeeix, que respon, que es torna hàbil o les forces del qual es multipliquen». ¹³⁵⁶

L'interès pel cos, que va aparèixer al segle XVIII, presentava diverses novetats respecte a coaccions o obligacions que el poder hagués pogut imposar anteriorment, manifestava Foucault. La primera novetat feia referència a l'escala del control, perquè el cos ja no era tractat com a massa o unitat. A partir d'aquest moment, es tractava de treballar el cos en parts: «d'exercir sobre ell una coerció dèbil, d'assegurar preses a l'àmbit mateix de la mecànica: moviments, gestos, actituds, rapidesa; poder infinitesimal sobre el cos actiu». ¹³⁵⁷ La segona novetat feia referència a l'objecte del control, ja que el focus no es posava en la conducta o en el llenguatge del cos, sinó en l'eficàcia dels moviments o en la seva organització interna, en l'economia. La coacció era sobre les forces i no sobre els signes. Finalment, la tercera novetat feia referència a la modalitat, i, aclaria: «implica una coerció ininterrompuda, constant, que vetlla sobre els processos de

¹³⁵³ Ibid., pàg. 92

¹³⁵⁴ Ibid., pàg. 92

¹³⁵⁵ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 139

¹³⁵⁶ Ibid., pàg. 138

¹³⁵⁷ Ibid., pàg. 139

l'activitat més que sobre el seu resultat i que s'exerceix segons una codificació que enquadra estretament el temps, l'espai i els moviments». ¹³⁵⁸

Es podien anomenar 'disciplines', sostenia, aquests mètodes que «permeten el control minuciós de les operacions del cos, que garanteixen la subjecció constant de les seves forces i els imposen una relació de docilitat-utilitat». ¹³⁵⁹ Anteriorment, ja existien procediments disciplinaris –en convents i a l'exèrcit–, però, en el transcurs dels segles XVII i XVIII, les disciplines van passar a ser la forma general de dominació. Les disciplines eren diferents de l'esclavitud, ja que apropiat-se dels cossos d'aquella manera era massa costós i violent; eren diferents de la domesticitat, que era massiva i sotmesa a la voluntat de l'amo; eren diferents del vassallatge, com a relació de submissió codificada a l'extrem; i, finalment, eren diferents de l'ascetisme i de les disciplines monàstiques, que tenien com a finalitat augmentar el domini de cadascú sobre si mateix. I Foucault ho il·lustrava així:

El moment històric de la disciplina és el moment en què neix un art del cos humà, que no tendeix únicament a l'augment de les seves habilitats, ni tampoc a fer més pesada la seva subjecció, sinó a la formació d'un vincle que, en el mateix mecanisme, el fa tant més obediència quan més útil, i a l'inrevés. Es forma, aleshores, una política de les coercions que constitueixen un treball sobre el cos, una manipulació calculada dels seus elements, dels seus gestos, dels seus comportaments. El cos humà entra en un mecanisme de poder que l'explora, el desarticula i el recompon. Una 'anatomia política', que és igualment una 'mecànica del poder', està naixent; defineix com es pot fer presa en el cos dels altres, no simplement perquè facin allò que es desitja, sinó perquè operin com es vulgui, amb les tècniques, segons la rapidesa i l'eficàcia que es determina. ¹³⁶⁰

Era a través d'aquest mecanisme, apuntava, com la disciplina podia fabricar «cossos sotmesos i exercitats, cossos 'dòcils'». ¹³⁶¹ La disciplina podia fer augmentar les forces del cos, si s'analitzava en termes econòmics d'utilitat, i al mateix temps fer disminuir aquestes forces, en termes polítics d'obediència. Així, la disciplina dissociava el poder del cos: d'una banda, un poder que vol augmentar les forces, d'altra banda, un poder que la converteix en una relació estricta de subjecció. I especificava:

La 'invenció' d'aquesta nova anatomia política no s'ha d'entendre com un descobriment sobtat; sinó com una multiplicitat de processos, sovint menors, d'origen diferent, de localització disseminada, que coincideixen, es repeteixen, o s'imiten, es recolzen uns sobre els altres, es distingeixen segons el seu domini

¹³⁵⁸ Ibid., pàg. 139

¹³⁵⁹ Ibid., pàg. 139

¹³⁶⁰ Ibid., pàg. 139-140

¹³⁶¹ Ibid., pàg. 140

d'aplicació, entren en convergència i dibuixen poc a poc el disseny d'un mètode general.¹³⁶²

Al curs *Cal defensar la societat*, mostrava com les tècniques disciplinàries de poder –«agafades al seu nivell més tènue, més elemental, agafades en el nivell del cos mateix dels individus»–,¹³⁶³ havien aconseguit modificar l'economia política del poder i dels seus aparells. I com, remarcava, també i més important:

[...] aquestes tècniques disciplinàries del poder referides al cos havien provocat no tan sols un cúmul de saber, sinó posat en relleu dominis possibles de saber; i després com les disciplines de poder aplicades als cossos havien fet sortir d'aquests cossos sotmesos alguna cosa que era una ànima-subjecte, un 'jo', una psique, etcètera.¹³⁶⁴

Foucault constata, a *Vigilar i castigar*, que les disciplines es van estendre pels diferents espais –escolar, militar, hospitalari–, més o menys ràpidament, i com a resposta sempre a una exigència conjuntural –innovació industrial, invenció del fusell, aparició o agreujament de malalties epidèmiques. Les tècniques es van generalitzar per totes les institucions:

Tècniques minucioses sempre, sovint ínfimes, però que tenen la seva importància, ja que defineixen cert mode d'adscripció política i detallada del cos, una nova 'microfísica' del poder; i ja que no han cessat, des del segle XVII, d'envair dominis cada cop més amplis, com si tendissin a cobrir el cos social sencer. Petites estratagemes dotades d'un gran poder de difusió, condicionaments subtils, d'aparença innocent, però profundament sospitosos, dispositius que obeeixen a economies inconfessables, o que persegueixen coercions sense grandesa, són ells, malgrat tot, els que han provocat la mutació del règim punitiu al llindar de l'època contemporània.¹³⁶⁵

En definitiva, manifestava, la disciplina era «una anatomia política del detall».¹³⁶⁶ I aclaria:

Una observació minuciosa del detall, i, a la vegada, una consideració política d'aquestes petites coses, per al control i la utilització dels homes, s'obren pas a través de l'època clàssica, comportant tot un conjunt de tècniques, tot un corpus de procediments i de saber, de descripcions, de receptes i de dades. I d'aquestes foteses, sens dubte, ha nascut l'home de l'humanisme modern.¹³⁶⁷

¹³⁶² Ibid., pàg. 140

¹³⁶³ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 238

¹³⁶⁴ Ibid., pàg. 238

¹³⁶⁵ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 140-141

¹³⁶⁶ Ibid., pàg. 141

¹³⁶⁷ Ibid., pàg. 143

1.2.1. L'home màquina

L'home-màquina de La Mettrie és a la vegada una reducció materialista de l'ànima i una teoria general de l'educació, al centre de les quals hi domina la noció de 'docilitat' que uneix al cos analitzable el cos manipulable. És dòcil un cos que pot ser sotmès, que pot ser emprat, que pot ser transformat i perfeccionat.¹³⁶⁸

Michel Foucault

A «Sobre discurs i poder: Això no és un discurs», Morey indicava que, poc abans de morir, Kant va deixar escrites tres preguntes: «Tot l'interès de la meua raó (tan especulatiu com pràctic) està contingut en aquestes tres preguntes: 1) Què puc saber? 2) Què he de fer? 3) Què m'està permès esperar?». ¹³⁶⁹ Morey mostrava que aquestes preguntes que «articulaven els interessos de la raó en un sentit cosmopolita podrien resumir-se en una quarta, la definitiva: Què és l'home?». ¹³⁷⁰

Kant va morir el 1804, però el 1784, advertia Morey, La Mettrie ja havia plantejat aquesta pregunta i havia intentat de respondre-la «d'una manera tosca però premonitòria». ¹³⁷¹

A la introducció a l'edició catalana de *L'home màquina*, de La Mettrie, Morey apuntava que, en aquesta concepció, allò que caracteritzava l'home era tenir representacions, i aquest fet era el que li atorgava ànima. L'existència de matèria altament organitzada –caracteritzada com a vida– era la condició de possibilitat d'aquestes representacions; com també ho era la mediació d'un llenguatge, i l'acceptació d'un sistema de docilitat i de submissió total que «molt aviat es trobarà davant la seva forma analitzable sota la figura del treball». ¹³⁷² I assenyalava:

No és fora de lloc recordar aquí una afirmació de Foucault, a *Les mots et les choses* perquè situa molt precisament aquest desplaçament: "... el pensament que ens és contemporani i amb el qual, tant si volem com si no, pensem, es troba dominat encara en bona mesura per la impossibilitat –que sortí a la llum a finals del segle XVIII– de fundar la síntesi en l'espai de la representació i per l'obligació correlativa, simultània, però també dividida contra ella mateixa, d'obrir el camp transcendent de la subjectivitat i de constituir, a la inversa, més enllà de

¹³⁶⁸ Ibid., pàg. 138

¹³⁶⁹ Morey, M., «Sobre discurso y poder: Esto no es un discurso», a: Morey, M., *Escritos sobre Foucault*, op. cit., pàg. 214

¹³⁷⁰ Ibid., pàg. 216

¹³⁷¹ Ibid., pàg. 216

¹³⁷² Morey, M., «Introducció», a: La Mettrie, J., *L'home màquina*, Editorial Laia, Barcelona, 1983, pàg. 23

l'objecte, aquells 'semitranscendentals' que són per a nosaltres la vida, el treball, el llenguatge".¹³⁷³

La Mettrie es trobava «a la frontissa d'un temps que està virant»,¹³⁷⁴ i la seva obra va ser «una peça clau de la genealogia del nostre temps».¹³⁷⁵ I advertia Morey: «La història de les relacions somiades, desitjades o temudes, entre l'home i la màquina no conclou amb La Mettrie, ans al contrari, només ha fet que començar».¹³⁷⁶ El sòl del nostre present, constatava, s'ha nodrit de mil variants d'aquesta relació.¹³⁷⁷

Foucault exposava, a *Vigilar i castigar*, que existien dos registres que havien estat escrits de manera simultània a *L'home-màquina* de La Mettrie. D'una banda, l'anatomometafísic, iniciat per Descartes i continuat per metges i filòsofs. Es tractava de funcionament i d'explicació del cos, del cos intel·ligible. D'altra banda, el tecnicopolític, que «estava constituït per tot un conjunt de reglaments militars, escolars, hospitalaris, i per procediments empírics i reflexius per controlar o corregir les operacions del cos».¹³⁷⁸ En aquest cas, es tractava de submissió i d'ús del cos, del cos útil.

Aquesta obra, apuntava Morey, situada al llindar de la modernitat, «se'ns presenta com un símptoma excepcional, potser fins i tot emblema de la nova època disciplinària que s'apropa».¹³⁷⁹ Malgrat trobar part de les seves arrels en

¹³⁷³ Ibid., pàg. 23. I a continuació Morey especificava: «Aquest pensament especulatiu – especular– que col·loca davant l'escena d'una cultura la representació com un mirall en el qual contemplar allò que era ella, que es reconegué en ella i conegué a través d'ella, està virant amb La Mettrie, està essent substituït per un mirar perifèric, ocupat a esbrinar els sustentadors d'aquest efecte anomenat 'representació', els jocs de llum, les tramoies. El seu avenç encara és vacil·lant, però la direcció és inequívoca: es tracta d'una recerca de l'*obscè*, en el seu sentit literal, d'allò que és fora de l'escena; és una continuada *sospita* que la realitat només és un escenari, una pantalla sostinguda per una bastimentada oculta. I també és la radicalització cega dels somnis metodològics del segle XVII: un intent d'entendre l'ideal de racionalitat que Descartes ha posat en escena a la tramoia mateixa que la suporta. El segle XIX cercarà els noms d'aquests objectes nous sorgits per la pressió de l'ideal de racionalització i/o alliberació sobre la vida, el llenguatge o el treball. Avui comencem a pressentir el que fou aquella empresa». Ibid., pàg. 23-24

¹³⁷⁴ Ibid., pàg. 22

¹³⁷⁵ Ibid., pàg. 24

¹³⁷⁶ Ibid., pàg. 24

¹³⁷⁷ I aclaria: «seria una tasca inacabable dibuixar un mapa dels recorreguts possibles. De Marx i les seves anàlisis dels emboetats entre la màquina-organisme i la màquina social, a Nietzsche i la seva genealogia de la nostra docilitat, entesa com a història del nostre esdevenir-màquina; de les *Machines désirantes* de Deleuze i Guattari, a l'enginyeria ínfima i total de la nostra realitat que és allò que Foucault anomena 'poder'. Els itineraris són tants com múltiple és la realitat que les màquines poden produir: cadascú haurà de trobar els seus, els nostres potser». Ibid., pàg. 25

¹³⁷⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 138

¹³⁷⁹ Morey, M., «Introducció», a: La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 10

l'obra de Descartes, el materialisme de La Mettrie es trobava molt lluny del pensament cartesià. I ho caracteritzava així:

Enfront de l'entestament de Descartes per explicar el qualitatiu pel quantitatiu, reduint així les 'forces ocultes' que en l'estudi de la naturalesa hom suposava com a causa dels fenòmens observats a relacions de pura exterioritat (proporció i mesura), La Mettrie defensarà, al llarg de quasi tota la seva vida, la idea d'una naturalesa creadora i omnipotent, apropant així el seu mecanicisme a una concepció energetista i irreductible a la simple explicació quantitativa [...].¹³⁸⁰

L'obra de La Mettrie, ens recordava Morey, era, sobretot, el resultat de la reflexió d'un metge que intentava contestar la pregunta per l'home, «recolzant en la intuïció, sovint imprecisa, de l'existència d'un parentiu íntim entre tots els fenòmens observables: la unitat material de la naturalesa». ¹³⁸¹

La Mettrie va iniciar el seu discurs sobre la hipòtesi cartesiana de la doble substància –*res extensa, res cogitans*–, que va constituir, durant més d'un segle, el paradigma de referència obligat del pensament filosòfic, sostenia Morey. En establir una doble substància, Descartes s'adscivia a una metafísica de caire espiritualista que feia compatible amb la tradició iniciada per Galileu de l'estudi quantitatiu de la naturalesa. Així, existia una realitat que era la de l'ànima i el pensament humà, diferenciada de la resta de la realitat, que apareixia com una simple exterioritat. I especificava: «La dignitat moral de l'home i la immortalitat de l'ànima no són afectades per això. La naturalesa és escrita en llenguatge matemàtic, però l'ànima de l'home és feta a imatge i semblança de Déu». ¹³⁸²

Per la seva banda, La Mettrie negava la dualitat substancial i afirmava la unitat material de tota la realitat, constatava Morey. L'home, segons aquesta obra, era una màquina. Tot i que d'una complexitat extraordinària, no era més que una màquina. ¹³⁸³

La Mettrie plantejava que la matèria orgànica podia sentir, i això podia fer-ho de manera relativament autònoma, remarcava Morey. I puntualitzava:

Sentir és el privilegi de la matèria organitzada, i un privilegi el principi del qual no és possible d'establir: a partir d'un determinat grau de complexitat, la matèria sofreix mutacions que són impossibles d'explicar quantitativament. Aquest principi dinàmic que conté la matèria en ella mateixa és, des del mecanicisme, inexplicable. ¹³⁸⁴

¹³⁸⁰ Ibid., pàg. 11

¹³⁸¹ Ibid., pàg. 12

¹³⁸² Ibid., pàg. 13

¹³⁸³ Ibid., pàg. 13

¹³⁸⁴ Ibid., pàg. 16

La Mettrie parlava d'una sola substància –i no de dues com feia Descartes–, que era la matèria, que patia transformacions a conseqüència del grau de complexitat. Tal com indicava Morey :

La *diferència* que ens sol·licita amb tot el seu misteri ja no és la que separa l'animal (simple cos) de l'home (cos amb ànima, en sentit estricte), sinó la que separa la matèria inerta de la matèria orgànica. Així es comencen a assentar les bases per tal que es desbloqui el problema de la vida.¹³⁸⁵

El pensament, per a La Mettrie, era el resultat d'una organització determinada de la matèria, i l'enigma, considerava Morey, ja no era que existís una determinada organització de la matèria que donés lloc al pensament, sinó l'existència de qualsevol organització de la matèria. I aclaria: «Si admetem l'existència de matèria organitzada, no resulta massa difícil d'acceptar una forma extremadament complexa d'organització d'aquesta matèria».¹³⁸⁶

Aquesta complexitat era tal, manifestava La Mettrie, que només *a posteriori* es podia descobrir la naturalesa de l'home, i no *a priori* com havien pretès els filòsofs. I ho justificava així:

L'home és una màquina tan complexa, que és impossible de fer-se'n de bon principi una idea clara i, conseqüentment, de definir-la. És per això que totes les recerques que els més grans filòsofs han fet *a priori*, és a dir, volent-se servir d'alguna manera de les ales de l'esperit, han estat vanes. Així, doncs, no és sinó *a posteriori*, cercant d'esclarir l'ànima com a través dels òrgans del cos, que hom pot, no dic pas descobrir amb evidència la natura mateixa de l'home, sinó atènyer el grau més elevat de probabilitat possible sobre aquesta qüestió.¹³⁸⁷

¹³⁸⁵ Ibid., pàg. 17. Segons aquest punt de vista, manifestava Morey, el pensament, allò que Descartes anomenava *res cogitans*, només era un efecte d'una mutació de la matèria, que tenia a veure amb el grau de complexitat. I remarcava: «La Mettrie resumeix tota la seva posició davant qualsevol modalitat de dualisme en una afirmació lapidària que, malgrat ésser aparentment una *boutade*, ens dona la mesura justa del seu materialisme: "... preguntar si la matèria pot pensar, sense considerar-la sinó en ella mateixa, és preguntar si la matèria pot marcar les hores". El pensament no és un efecte de la matèria, sinó d'una determinada organització de la matèria: la metàfora del rellotge, que tant agradava als racionalistes, va adquirir amb La Mettrie una agressivitat considerable». Ibid., pàg. 17. La citació de La Mettrie a què feia referència Morey és la següent: «Els metafísics, que han insinuat que la matèria bé podria tenir la facultat de pensar, no han deshonorat llur raó. Per què? És que tenen un avantatge (perquè això n'és un) ,d'haver-se expressat malament. En efecte, preguntar si la matèria pot pensar, sense considerar-la sinó en ella mateixa, és preguntar si la matèria pot marcar les hores. Ja es veu prou d'entrada que esquivarem aquest escull, en el qual el senyor Locke ha tingut la desgràcia d'estavellar-se». La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 41

¹³⁸⁶ Morey, M., «Introducció», a: La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 17. I Morey puntualitzava: «Dit d'una altra manera, comença a ésser pensable que el punt en què la hipòtesi Déu es faria necessària és precisament com a justificació de l'emergència de la vida, no de l'aparició d'una determinada forma de vida anomenada 'home'. Però, en arribar a aquest punt, La Mettrie suspèn el judici, i es refugia en una certa "ignorància invencible" que, segons ens diu, cal acceptar en pro de la nostra felicitat». Ibid., pàg. 17

¹³⁸⁷ La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 44-45

La Mettrie proposava abandonar les «vanes opinions dels filòsofs»,¹³⁸⁸ i prendre el bastó de l'experiència. Efectivament, eren l'experiència i l'observació les que ens havien de guiar, i d'aquestes, destacava, «se'n trobaven en les memòries dels metges que han estat filòsofs, i no pas en els filòsofs que no han estat metges».¹³⁸⁹

Morey mostrava que, quan La Mettrie defensava que només es podia tenir un coneixement de l'home *a posteriori*, a partir de l'experiència, feia servir un concepte d'experiència baconià, en què s'unien experiència i experiment. Segons aquesta concepció, sostenia, la naturalesa «no lliura els seus secrets si no és sotmesa a la tortura: el coneixement de la cosa s'aconsegueix mitjançant la seva *autòpsia*».¹³⁹⁰ La Mettrie acceptava així el somni tecnològic de Bacon, alhora que reduïa l'home a l'estatut de cosa. I aclaria Morey: «Si volem fer de l'home un objecte de coneixement, hem d'atorgar-li abans que res l'estatut de simple objecte i obrar en conseqüència».¹³⁹¹ I apuntava una mica més endavant: «Si l'home és una cosa, no hi ha més coneixement que el pòstum. Gràcies a la mort, la nostra visió s'estén indefinidament: podem veure-ho tot, excepte la mort mateixa».¹³⁹²

La Mettrie pretenia respondre, amb aquesta obra, a la pregunta per l'ànima humana des del punt de vista i la primacia del mètode de la medicina, o sigui: basant-se en l'experiència i l'observació. La medicina, i no la filosofia ni la teologia, havien de ser la millor guia. I destacava La Mettrie dels metges: «Només ells, contemplant tranquil·lament la nostra ànima, mil vegades, l'han sorpresa, tant en la seva misèria com en la seva grandesa, sense menysprear-la més en l'un d'aquests estats que no admirar-la en l'altre».¹³⁹³

La medicina va passar a ser el model que tutelava tota la reflexió de La Mettrie, sostenia Morey. La medicina era model de saber i ho especificava així: «El metge és l'autèntic filòsof, ens diu La Mettrie. Només ell *sap*: posseeix l'art

¹³⁸⁸ Ibid., pàg. 45. I sostenia: «Es pot dir, i cal fins i tot, admirar tots aquests grans genis en els seus treballs més inútils, els Descartes, els Malebranche, els Leibniz, els Wolf, etcètera, ¿però quin fruit, us pregunto, s'ha tret de llurs profundes meditacions i de totes les seves obres?». Ibid., pàg. 45

¹³⁸⁹ Ibid., pàg. 44

¹³⁹⁰ Morey, M., «Introducció», a: La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 13-14

¹³⁹¹ Ibid., pàg. 14

¹³⁹² Ibid., pàg. 14

¹³⁹³ La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 44

suprem, encavallat entre la vida i la mort, l'art de guarir». ¹³⁹⁴ La medicina, a més a més, era model de poder. I constatava Morey:

Només el metge té autoritat suficient per substituir la posició estratègica de l'Església: és possible que ho ignori tot de la mort i del destí de l'home, però ho vol saber tot de la vida, considerada en la seva materialitat més elemental. No ens proposa cap *salvació*, però en endavant només la medicina tindrà autoritat per tutelar la nostra supervivència. ¹³⁹⁵

El sistema de poder, com a gestió de les multiplicitats humanes, s'estava desplaçant en el moment en què La Mettrie escrivia la seva obra, «il·lusionat davant de l'enrunament del vell ordre», ¹³⁹⁶ destacava Morey. La Mettrie exposava el somni d'un poder mèdic estès per tota la realitat social, en què no hi hauria jutges, sinó metges, i que aquests serien els únics capaços de distingir la innocència de la culpabilitat del criminal, manifestava Morey. ¹³⁹⁷

Els estats de l'ànima, en aquesta màquina complexa que era l'home, eren sempre correlatius als estats del cos. I La Mettrie ho plantejava així:

Els diversos estats de l'ànima són, doncs, sempre correlatius als del cos. Però per tal de demostrar millor tota aquesta dependència i les seves causes servim-nos ara de l'anatomia comparada; obrim les vísceres de l'home i dels animals. ¡Tal és el mitjà per conèixer la naturalesa humana, si no s'és il·lustrat per un correcte paral·lelisme de l'estructura dels uns i dels altres! ¹³⁹⁸

Allò que feia diferent a cada 'home', indicava La Mettrie, eren factors com la melancolia, la bilis, la sang i la flegma, i sostenia: «En les malalties, tan aviat, l'ànima s'eclipsa i no mostra cap signe d'ella mateixa, com es fa doble, de tant que el furor la transporta». ¹³⁹⁹ Per demostrar-ho, recorria a tota una sèrie d'exemples: la imbecilitat d'un 'home' es podia dissipar i podia convertir-se en un 'home' d'esperit; o un gran geni podia convertir-se en un estúpid; el soldat podia creure que encara tenia el braç que se li havia tallat; la intrepidesa dels grans 'homes' es podia convertir en covardia o pusil·lanimitat a causa d'una obstrucció

¹³⁹⁴ Morey, M., «Introducció», a: La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 15. Morey també considerava el següent, d'aquesta concepció que tenia La Mettrie de la medicina com a model de saber: «el gest de l'escalpel penetrant en les entranyes, traduint l'opacitat del cos viscut en l'exterioritat lluminosa del que és accessible, és el gest suprem del coneixement». Ibid., pàg. 14-15

¹³⁹⁵ Ibid., pàg. 15

¹³⁹⁶ Ibid., pàg. 15

¹³⁹⁷ Ibid., pàg. 15. Morey també destacava que l'obra de La Mettrie llençava una afirmació que, d'alguna manera, es veuria reflectida en tot l'esforç del segle XIX de construir un pensament ateu, que fos conseqüent i radical: "L'univers no serà mai feliç, a menys que sigui ateu". Ibid., pàg. 15

¹³⁹⁸ La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 52

¹³⁹⁹ Ibid., pàg. 45

a la melsa o al fetge; en el son, «l'ànima i el cos s'adormen junts»,¹⁴⁰⁰ ja que la velocitat de circulació de la sang afectava en el sentiment de pau i tranquil·litat que permetia dormir; el vi, el cafè, l'opi, feien feliç l'home';¹⁴⁰¹ i encara afegia com ens podia fer canviar l'abundància d'aliments o la gana, o l'embaràs, la continència, l'edat o l'educació.¹⁴⁰² En definitiva, els diversos estats de l'ànima eren sempre correlatius als estats del cos.

Els factors externs també podien influir en el caràcter, com l'aire en l'esperit dels pobles, o com el clima. «Tot s'encomana»,¹⁴⁰³ sentenciava La Mettrie, i especificava:

[...] també, d'aquells amb qui hom viu, els gestos, el deix, etc., com la parpella es clou davant l'amenaça del cop de què es preveu, o per la mateixa raó que el cos de l'espectador imita maquinalment, i malgrat ell mateix, tots els moviments d'un bon mim.

Això que acabo de dir demostra que la millor companyia per un home d'esperit és la d'ell mateix, si no en troba cap de semblant. L'esperit es rovella en contacte amb els que no en tenen, de no fer-lo servir: en el joc de frontó, es torna malament la pilota a qui la saca malament.¹⁴⁰⁴

Per mostrar que, efectivament, els diversos estats de l'ànima eren sempre correlatius als del cos, La Mettrie recorria a l'anatomia comparada entre els humans i els animals. En el cas de la forma i la composició del cervell, arribava a la conclusió que era bastant similar entre els quadrúpedes, amb la mateixa figura i disposició, però amb una diferència: «que l'home és, de tots els animals,

¹⁴⁰⁰ Ibid., pàg. 47. La Mettrie ho caracteritzava així: «¿La circulació de la sang va massa de pressa? L'ànima no pot dormir. L'ànima està massa agitada, la sang no es pot calmar; galopa dins les venes amb una remor que es pot sentir: tals són les dues causes recíproques de l'insomni. Un sol esglai en els somnis fa batre el cor violentament i ens arrabassa de la necessitat o de la dolcesa del descans, com ho faria un viu dolor o una fretura». Ibid., pàg. 47

¹⁴⁰¹ La Mettrie especificava: «L'opi té massa relació amb el son que fa venir, per no parlar-ne aquí. Aquest remei embriaga, com el vi, el cafè, etc., cadascun a la seva manera i seguint la dosi adient. Fa tornar l'home feliç en un estat que semblaria que hagués de ser la tomba del sentiment, de tant com fa pensar en la mort. ¡Quina dolça letargia! L'ànima no voldria sortir-ne mai. Era presa dels més grans dolors, i ja no sent sinó el plaer de no sofrir més i de fruit de la més captivadora tranquil·litat. L'opi canvia la voluntat i tot; força l'ànima, que volia vetllar i divertir-se, d'anar-se'n al llit encara que no vulgui. Passo en silent la història de les metzines». Ibid., pàg. 47-48

¹⁴⁰² La Mettrie plantejava aquests exemples a les pàgines 48, 49 i 50. Amb relació a la diferència en l'educació d'homes i dones, considerava: «L'ànima segueix els progressos del cos, com els de l'educació. En el bell sexe, l'ànima segueix també la delicadesa del temperament: d'aquí ve aquesta tendresa, aquest afecte, aquests sentiments vius, més sorgits de la passió que no de la raó; aquests prejudicis, aquestes supersticions la marca de les quals és difícil d'esborrar, etc. L'home, al contrari, el seu cervell i els nervis encomanen a l'esperit la fermesa de tots els sòlids, com també són els trets més ferenys del seu rostre: l'educació, de què estan mancades les dones, afegeix encara nous graus de força a la seva ànima». Ibid., pàg. 50

¹⁴⁰³ Ibid., pàg. 52

¹⁴⁰⁴ Ibid., pàg. 52

el que té més cervell i més sinuós, per raó de la massa del seu cos».¹⁴⁰⁵ I destacava tres observacions, segons ell, incontestables: que la mida del cervell era inversament proporcional a com de ferotge era un animal; que com més gran era el cervell de l'animal, més dòcil era; i, finalment, que «com més es guanya per la banda de l'esperit, més es perd de la banda de l'instint».¹⁴⁰⁶

L'home, com a animal amb un cervell molt gran, era un animal dòcil i, per tant, era possible una intervenció sobre ell. Era possible pensar en un poder de transformació d'aquest 'home', a partir de l'educació i la instrucció. A partir d'aquesta instrucció es generava l'ànima de l'home, que ja no era una substància primera i amb primacia sobre la matèria, sinó que era l'efecte d'una determinada organització de la matèria sota una transformació tècnica de l'instint, operada per la docilitat.

La transició entre 'homes' i animals no era gens violenta, constatava La Mettrie, ja que abans de la invenció de les paraules i del coneixement de les llengües l'home no era més que un animal de la seva espècie, no tant diferent del simi. I destacava: «Els mots, les llengües, les lleis, les ciències, les belles arts han anat venint i per ells finalment el diamant en brut del nostre esperit s'ha anat polint. S'ha ensinistrat un home d'un animal».¹⁴⁰⁷

L'organització, apuntava La Mettrie, era «el primer mèrit de l'home».¹⁴⁰⁸ Totes les qualitats estimables de l'home eren rebudes de la Natura, aclaria, i ho formulava així: «No tenim qualitats estimables si no és gràcies a ella; li devem tot el que som».¹⁴⁰⁹ I advertia a continuació: «Si l'organització és un mèrit, i el primer mèrit, la font de tots els altres, la instrucció n'és el segon».¹⁴¹⁰ De res servia, advertia, un cervell ben format sense instrucció. El cervell havia d'estar

¹⁴⁰⁵ Ibid., pàg. 53. La Mettrie seguia la llista amb el simi, el castor, l'elefant, el gos, la guineu i el gat, que venien per ordre després de l'home'. Ibid., pàg. 53

¹⁴⁰⁶ Ibid., pàg. 54

¹⁴⁰⁷ Ibid., pàg. 58. La mecànica de la nostra educació apareixia, per a La Mettrie, com a quelcom senzill: «Tot es redueix a sons o a paraules, que de la boca de l'un passen per l'orella de l'altre al cervell, el qual rep al mateix temps pels ulls la figura dels cossos que tenen per nom aquells signes arbitraris». Ibid., pàg. 58-59. La Mettrie no podia especificar qui havia estat el primer humà a parlar o qui havia inventat els mitjans per aprofitar-se de la nostra docilitat, però creia que la Natura havia precedit tot aquest art i també que els humans més ben organitzats havien d'haver instruït als altres. I aclaria: «Car, sens dubte, aquells a qui la Natura ha dotat d'un sentiment més exquisit han tingut també més facilitat de poder-ho expressar». Ibid., pàg. 59

¹⁴⁰⁸ Ibid., pàg. 63

¹⁴⁰⁹ Ibid., pàg. 63

¹⁴¹⁰ Ibid., pàg. 63

ben organitzat i ben instruït a la vegada, i la imaginació havia de ser considerada la més elevada capacitat d'aquest cervell.¹⁴¹¹

Segons La Mettrie, l'home estava al mateix nivell que els animals i manifestava que era «fer-li un honor arrenjar-lo en la mateixa classe».¹⁴¹² En definitiva, defensava: «L'home no ha estat pastat d'un fang més preciós: la Natura no ha emprat sinó una sola i mateixa pasta, i només n'ha variat els llevats».¹⁴¹³

L'home, en la seva concepció, era una màquina ben instruïda, i ho il·lustrava així: «Però com que totes les facultats de l'ànima depenen de tal manera de la pròpia organització del cervell i de tot el cos, que no són visiblement altra cosa que aquesta organització mateixa, vet aquí una màquina ben instruïda!».¹⁴¹⁴

En la concepció de La Mettrie, «l'home no és sinó un animal, o un agrupament de ressorts, que tots s'engalzen els uns amb els altres, sense que es pugui dir per quin punt del cercle humà ha començat la Natura».¹⁴¹⁵ I, en ell, l'ànima «no és més que un principi de moviment o una part material sensible del cervell».¹⁴¹⁶ I destacava:

Ésser màquina, sentir, pensar, saber distingir el bé del mal com el blau del groc, en una paraula, haver nascut amb intel·ligència i amb un instint segur de moral i no ser sinó un animal, són, doncs, coses no pas més contradictòries que ésser un simi o un lloro i saber-se procurar plaer.¹⁴¹⁷

I acabava l'obra conclouent que «l'home és una màquina, i que no hi ha en tot l'univers sinó una sola substància diversament modificada».¹⁴¹⁸

¹⁴¹¹ La Mettrie defensava que la imaginació era allò a partir del qual tot es podia explicar, era el més meravellós i incompreensible resultat de l'organització del cervell. I sostenia: «Jo sempre faig servir el mot *imaginar*, perquè crec que tot s'imagina, i que totes les parts de l'ànima poden ser justament reduïdes a la sola imaginació, que les conforma totes; i que tant el judici, com el raonament, com la memòria no són altra cosa que unes parts de l'ànima de cap manera absolutes, sinó veritables modificacions d'aquesta espècie de *llenç medul·lar* damunt del qual els objectes pintats en l'ull són projectats com amb una llanterna màgica». Ibid., pàg. 61

¹⁴¹² Ibid., pàg. 66. La diferència era que l'home naixia amb molt menys instint que els altres animals i puntualitzava: «La Natura, doncs, ens havia fet per a estar més avall que els animals, o almenys perquè, per això mateix, lluïssin més els prodigis de l'educació, que ella sola ens empeny de baix de tot i ens fa pujar finalment més amunt que ells». Ibid., pàg. 67

¹⁴¹³ Ibid., pàg. 70

¹⁴¹⁴ Ibid., pàg. 80

¹⁴¹⁵ Ibid., pàg. 87

¹⁴¹⁶ Ibid., pàg. 87

¹⁴¹⁷ Ibid., pàg. 95

¹⁴¹⁸ Ibid., pàg. 100

Morey plantejava que el concepte d'organització es trobava al centre de la doctrina de La Mettrie. I especificava: «Afirmar que l'home és una màquina vol dir sobretot que l'home és l'efecte d'un tipus peculiar d'organització de parts relativament autònomes, summament complexa i d'una gran precarietat».¹⁴¹⁹ El primer mèrit de l'home, en la concepció de La Mettrie, era l'organització. I Morey en destacava dues característiques, d'aquesta organització de La Mettrie: que l'home era una màquina oberta, un model d'organització autoregulable, d'una banda, i, d'altra banda, que l'home podia reorientar, conscientment, la direcció i el funcionament de la seva organització. I constatava: «Totes les virtuts es redueixen, doncs, a l'exercici d'aquesta capacitat de reorganitzar la seva pròpia organització».¹⁴²⁰

Tota aquesta perspectiva, apuntava Morey, va tenir dues conseqüències importants. En primer lloc, l'aparició del concepte d'organisme, com a possible substitut semàntic del concepte d'ànima. En segon lloc, si l'home era organització, era possible transformar-la si es tenia coneixement de les particularitats d'aquesta organització. I sostenia: «Es fa pensable una captura estratègica del que és l'individu pel poder: s'inaugura la possibilitat d'una operació vasta de transformació tècnica dels homes concrets».¹⁴²¹

L'educació, com a conseqüència d'aquests plantejaments, va patir un desblocatge que va fer que es multipliqués la seva penetració dins del cos social. Desblocatge, considerava Morey, només comparable al de la medicina. A més a més, l'educació va patir un desplaçament, destacava: «L'educació ja no té res a veure amb l'antiga *paideia*, i sí amb un terme de ressonàncies disciplinàries notables: la instrucció».¹⁴²²

A partir de la instrucció era possible, en aquesta concepció de La Mettrie, generar l'esperit humà. L'esperit humà, manifestava Morey, passava a ser una transformació tècnica de l'instint, operada per la docilitat. I posava de manifest:

La tesi foucaultiana que l'ànima de l'home no és sinó l'efecte d'unes tècniques de coacció corporal i de transformació disciplinària dels individus, ja la trobem escrita en La Mettrie. Allò que Foucault afegeix és una simple presa de posició: l'afirmació del caràcter *intolerable* d'aquest fet.¹⁴²³

¹⁴¹⁹ Morey, M., «Introducció», a: La Mettrie, J., *L'home màquina*, op. cit., pàg. 18

¹⁴²⁰ Ibid., pàg. 18

¹⁴²¹ Ibid., pàg. 18

¹⁴²² Ibid., pàg. 19

¹⁴²³ Ibid., pàg. 20-21. Morey encara remarcava el següent: «Caldrà esperar l'aparició del pensament nietzscheà i la seva irritada anàlisi de la docilitat (tal com es duu a terme, per exemple,

2.- La presó

*És d'aquesta presó, amb tots els setges polítics del cos que reuneix
en la seva arquitectura tancada, de la que en voldria fer la història.
Per pur anacronisme? No, si s'entén per això
fer la història del passat en termes del present.
Sí, si s'entén per això fer la història del present.¹⁴²⁴*

Michel Foucault

A l'entrevista «Percebo el que és intolerable», Foucault exposava que, en termes generals, es podia parlar de diferents tipus de societats. Hi havia la societat expulsora, en què un individu era expulsat, rebutjat, d'un grup que ja no el podia tolerar.¹⁴²⁵ També hi havia les societats «assassines, torturadores o purificadores»,¹⁴²⁶ en què l'individu havia de passar un ritual purificador o punitiu. I, finalment, hi havia «les societats tancadores, tal com va arribar a ser-ho la nostra des dels segles XVI i XVII».¹⁴²⁷ Es van imposar unes normes socials i econòmiques a la població, en aquell moment, que caracteritzava així:

La nostra societat va començar a implementar un sistema d'exclusió i d'inclusió –l'internament o l'empresonament– contra qualsevol individu que no s'ajustés a aquestes normes. Des d'aleshores, es van excloure alguns homes del circuit de la població per, al mateix temps, incloure'ls en les presons, aquests llocs privilegiats que són en cert sentit les utopies reals d'una societat. La meta de l'internament no només era castigar, sinó també imposar per la força un model de comportament, així com d'acceptacions: els valors i les acceptacions de la societat.¹⁴²⁸

Foucault sostenia que hi havia un fenomen de certa 'desculpabilització', lligat a l'atenuació de la consciència cristiana. I aclaria:

Però, des del moment en què existeix el món de la presó, els qui són a l'exterior haurien de ser justos o considerats com a tals; i aquells que són a les presons, i ningú més que no siguin ells, haurien de ser els culpables. Això provoca, efectivament, una espècie de tall entre els uns i els altres, i aquells que són fora tenen la sensació de no ser ja responsables d'aquells que hi ha a dins.¹⁴²⁹

en el tractat II de *La genealogia de la moral*) per tal que aquesta presa de posició sigui possible en tota la seva radicalitat. De moment, i encara que La Mettrie sigui [...] un contrail·luminista, no hem d'oblidar que ens trobem en el "Segle de les llums". Ibid., pàg. 21

¹⁴²⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 35

¹⁴²⁵ Foucault especificava que la societat grega havia aplicat aquesta solució, ja que «els grecs preferien l'exili a qualsevol altra pena». Foucault, M., «Je perçois l'intolérable», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 203

¹⁴²⁶ Ibid., pàg. 203

¹⁴²⁷ Ibid., pàg. 203

¹⁴²⁸ Ibid., pàg. 204

¹⁴²⁹ Ibid., pàg. 204

I a l'entrevista «Sobre la presó d'Attica», apuntava amb relació a aquest tema:

Fins ara, jo considerava l'exclusió de la societat com una espècie de funció general una mica abstracta, i em complaïa a pensar aquesta funció com un element, per dir-ho així, constitutiu de la societat: una societat només pot funcionar a condició que uns quants dels seus membres en siguin exclosos.¹⁴³⁰

La sociologia tradicional plantejava la pregunta sobre què era el que permetia generar cohesió entre els individus d'una societat. Fins llavors, especificava, el que era interessant era la pregunta inversa: «a través de quin sistema d'exclusió, per l'eliminació de què, la creació de quina divisió, a través de quin joc de negociació i de rebuig, pot la societat començar a funcionar?». ¹⁴³¹

Tanmateix, aclaria:

Però ara formulo el problema en els termes contraris: la presó és una organització massa complexa per reduir-la a funcions purament negatives d'exclusió; el seu cost, la seva importància, la cura amb què s'administra, les justificacions amb què se l'intenta adornar, tot sembla indicar que té funcions positives. El problema consisteix, aleshores, a descobrir quin paper assigna la societat capitalista al seu sistema penal, quina meta es busca, quins efectes produeixen tots aquestes procediments de càstig i exclusió. Quin lloc ocupen aquests en el procés econòmic, quina importància tenen en l'exercici i el manteniment del poder; quin paper compleixen en el conflicte entre les classes.¹⁴³²

2.1. La presó com a forma general de càstig

*La diversitat, tan solemnement promesa,
es redueix finalment a aquesta
penalitat uniforme i gris.*¹⁴³³

Michel Foucault

En el sistema de càstigs proposat pels reformadors, la presó estava considerada com una pena específica per a uns determinats delictes, com els que atemptaven contra la llibertat o els que eren el resultat de l'abús de la llibertat. La presó també era condició de possibilitat per a l'aplicació d'altres penes, com els treballs forçats. Però, tal com manifestava Foucault a *Vigilar i*

¹⁴³⁰ Foucault, M., «À propos de la prison d'Attica», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 527

¹⁴³¹ Ibid., pàg. 528

¹⁴³² Ibid., pàg. 528

¹⁴³³ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 119

castigar, «l'ús de la presó com a forma general de càstig no es presenta mai en aquests projectes de penes específiques, visibles i eloqüents».¹⁴³⁴

A l'entrevista «La presó vista per un filòsof francès», Foucault assenyalava que els reformadors, que «es van revoltar contra la tortura i els excessos punitius del despotisme monàrquic, no proposaven de cap manera la presó com a alternativa».¹⁴³⁵ Proposaven una nova economia penal en què les penes s'ajustarien a la naturalesa dels delictes: la pena de mort, pels assassins; confiscar els béns dels lladres; «i, sens dubte, la presó, però pels delictes contra la llibertat».¹⁴³⁶ Tanmateix, advertia:

Allò que es va erigir, en canvi, va ser la presó com a pena similar per a tots i universal, amb l'excepció exclusiva d'una gradació en la durada. Si això va esdevenir-se no va ser, doncs, a causa de les polèmiques dels reformadors.¹⁴³⁷

Efectivament, la presó, sostenia a *Vigilar i castigar*, no només no es prenia en consideració, sinó que la reclusió penal va ser molt criticada per part dels reformadors:

Perquè és incapaç de respondre a l'especificitat dels delictes. Perquè està desproveïda d'efectes sobre el públic. Perquè és inútil per a la societat, fins i tot perjudicial: és costosa, manté els condemnats en l'ociositat, multiplica els seus vicis. Perquè el compliment de tal pena és difícil de controlar i es corre el perill d'exposar els detinguts a l'arbitrarietat dels seus guardians. Perquè l'ofici de privar un home de la seva llibertat i de vigilar-lo a la presó és un exercici de tirania. [...] La presó, en resum, és incompatible amb tota aquesta tècnica de la pena-efecte, de la pena-representació, de la pena-funció general, de la pena-signe i discurs. És l'obscuritat, la violència i la sospita.¹⁴³⁸

Malgrat tot, molt poc temps després, en el codi penal de 1810, la presó s'havia convertit en la forma general del càstig. Entre la pena de mort i les multes, la presó va passar a ocupar tot el camp de càstigs possibles. La penalitat admesa per la nova llei era l'empresonament en totes les seves formes: treballs forçats, presidi, detenció, reclusió, presó correccional, van passar a ser maneres diferents d'anomenar el mateix càstig. I Foucault ho il·lustrava així:

El patíbul on el cos del turmentat s'exposava a la força ritualment manifestada del sobirà, el teatre punitiu on la representació del càstig s'oferia permanentment al cos social, és substituït per una gran arquitectura tancada, complexa i jerarquitzada que s'integra en el cos mateix de l'aparell estatal. Una materialitat

¹⁴³⁴ Ibid., pàg. 116

¹⁴³⁵ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 726

¹⁴³⁶ Ibid., pàg. 726

¹⁴³⁷ Ibid., pàg. 726

¹⁴³⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 116

completament diferent, una física del poder completament diferent, una manera de dominar el cos dels homes completament diferent.¹⁴³⁹

Els murs de les presons que es construïen aleshores no eren els murs que protegien o que manifestaven el prestigi i la riquesa d'una ciutat. I puntualitzava:

[...] el mur curosament tancat, infranquejable en tots dos sentits, i que tanca la feina ara misteriosa del càstig, serà, proper i de vegades inclús enmig de les ciutats del segle XIX, la figura monòtona, a la vegada material i simbòlica, del poder de castigar.¹⁴⁴⁰

El principi que s'havia formulat perquè les penes fossin «específiques, ajustades, eficaces, formant, en cada cas, una lliçó per a tothom»,¹⁴⁴¹ s'havia convertit, en menys de vint anys, en una llei de detenció per tots els delictes una mica importants. Aquesta substitució es va donar ràpidament a França i a altres països europeus, on l'especificitat i la varietat de les penes havia quedat relegada. I ho caracteritzava així:

Aquest teatre punitiu, que va ser somiat en el segle XVIII, i que hagués obrat essencialment sobre l'ànim dels delinqüents, ha estat substituït pel gran aparell uniforme de les presons, en la xarxa d'edificis immensos que s'estendrà per tot França i Europa. [...] La diversitat, tan solemnement promesa, es redueix finalment a aquesta penalitat uniforme i gris.¹⁴⁴²

La presó no era un càstig sòlidament instal·lat en la penalitat, indicava Foucault, després de la pena de mort. Tampoc no havia ocupat l'espai buit que havia deixat la desaparició dels suplicis. En el sistema penal, la presó tenia una «posició restringida i marginal».¹⁴⁴³ La presó, pels reformadors, no era considerada com una pena, o només ocasionalment i com a substitut de les galeres, per exemple. I manifestava: «Per la presó, es deté algú, no se'l castiga. Tal és el principi general».¹⁴⁴⁴ A part d'això, almenys a França, la presó estava considerada una pràctica relacionada amb els excessos del poder sobirà i la seva arbitrietat. En aquestes crítiques, que venien tant dels juristes clàssics com dels reformadors, el que era important era que es fes servir la presó al marge de la llei, de manera arbitrària, i no tant la presó com a pena legal. Se la rebutjava

¹⁴³⁹ Ibid., pàg. 117-118

¹⁴⁴⁰ Ibid., pàg. 118

¹⁴⁴¹ Ibid., pàg. 118

¹⁴⁴² Ibid., pàg. 118-119

¹⁴⁴³ Ibid., pàg. 120

¹⁴⁴⁴ Ibid., pàg. 120

com «a incompatible amb una bona justícia».¹⁴⁴⁵ Arribats a aquest punt, es preguntava: «Com la detenció, tan visiblement lligada a aquesta il·legalitat que es denuncia fins en el poder del príncep, ha pogut, i en tan poc temps, convertir-se en una de les formes més generals dels càstigs legals?».¹⁴⁴⁶

A «La veritat i les formes jurídiques», es preguntava com es podia considerar, a partir de la teoria del dret penal, la imposició de la presó:

Com una institució tan paradoxal i plena d'inconvenients va poder imposar-se a un dret penal que era, aparentment, d'una racionalitat rigorosa? [...] Em sembla que si la presó es va imposar es deu a què, en el fons, no era més que la forma concentrada, exemplar, simbòlica de totes aquestes institucions de segrest creades durant el segle XIX. De fet, la presó és isomorfa a totes aquestes institucions. Dins del gran panoptisme social, la funció del qual és precisament la de transformar la vida dels homes en força productiva, la presó exerceix una funció molt més simbòlica i exemplar, realment, que econòmica, penal o correctiva. La presó és la imatge inversa de la societat, imatge transformada en amenaça.¹⁴⁴⁷

Hi va haver diferents models de presó, mostrava Foucault a *Vigilar i castigar*, però el més famós va ser el model de Filadèlfia, de 1790.¹⁴⁴⁸ En aquesta presó, hi imperava un principi de no publicitat de la pena. I especificava:

Si la sentència i allò que la va motivar han de ser conegudes per tothom, l'execució de la pena, en canvi, ha de complir-se en secret; el públic no té per què intervenir ni com a testimoni ni com a fiador del càstig; la certesa que, darrere dels murs, el pres compleix la seva pena ha de bastar per constituir un exemple [...]. El càstig i la correcció que s'ha de dur a terme són processos que es desenvolupen entre el pres i aquells que el vigilen.¹⁴⁴⁹

Des de la mateixa administració, apuntava, es duia a terme una transformació completa de l'individu: del seu cos, dels seus hàbits, del seu esperit i voluntat. I aclaria: «Cal fer un treball sobre l'ànima del pres, tan sovint com sigui possible. La presó, aparell administratiu, serà al mateix temps una màquina de modificar els esperits».¹⁴⁵⁰ Però el més important de tot, considerava Foucault, era que «aquest control i aquesta transformació del comportament van

¹⁴⁴⁵ Ibid., pàg. 121

¹⁴⁴⁶ Ibid., pàg. 122

¹⁴⁴⁷ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 620-621

¹⁴⁴⁸ Foucault detallava que la vida s'hi trobava dividida d'acord amb «un ús del temps absolutament estricte, sota una vigilància ininterrompuda; cada instant del dia té marcada la seva ocupació, prescrit un tipus d'activitat, i comporta les seves obligacions i les seves prohibicions». Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 126. El confinament solitari era reservat només per alguns presos, als qui se'ls hauria aplicat la pena de mort en altres temps, i la durada de presó variava segons la conducta del pres. Ibid., pàg. 127

¹⁴⁴⁹ Ibid., pàg. 127

¹⁴⁵⁰ Ibid., pàg. 128

acompanyats –a la vegada condició i conseqüència– de la formació d'un saber dels individus». ¹⁴⁵¹ Els individus eren vigilats i es consignava el seu comportament de manera quotidiana. I ho caracteritzava així:

Aquest coneixement dels individus, contínuament posat al dia, permet repartir-los dins la presó menys en funció dels seus delictes que de les disposicions que demostren. La presó es converteix en una espècie d'observatori permanent que permet distribuir les varietats del vici o de la feblesa. [...] Tot un saber individualista s'organitza, aquest pren com a domini de referència no tant el crim comès (almenys en estat aïllat), sinó la virtualitat de perills que amaga un individu i que es manifesta en la conducta quotidianament observada. La presó funciona aquí com un aparell de saber. ¹⁴⁵²

Existien punts de convergència i de divergència entre l'aparell punitiu i la proposta dels reformadors, puntualitzava. Pel que fa als punts de convergència, es tractava d'evitar la repetició del delicte, i no d'esborrar-lo; es castigava amb la finalitat de transformar el culpable; s'exigien procediments per singularitzar les penes, és a dir, que el sistema de penes estigués obert a les variables individuals. I, pel que fa als punts de divergència, advertia:

I, malgrat tot, la disparitat es manifesta tot just es tracta de definir les tècniques d'aquesta correcció individualitzadora. On es marca la diferència és en el procediment d'accés a l'individu, la manera en què el poder punitiu hi fa presa, els instruments que fa servir per assegurar aquesta transformació; és en la tecnologia de la pena, no en el seu fonament teòric; en la relació que estableix amb el cos i l'ànima, i no en la manera en què s'introdueix dins del sistema de dret. ¹⁴⁵³

Pels reformadors, el punt d'interès de les penes era la representació dels seus interessos, dels avantatges i inconvenients. Aquest sistema no podia funcionar sense la publicitat. ¹⁴⁵⁴ En definitiva, tal com plantejava Foucault: «La correcció individual ha d'assegurar, doncs, el procés de requalificació de l'individu com a subjecte de dret, a través de l'enfortiment dels sistemes de signes i de les representacions que fan circular». ¹⁴⁵⁵

En el cas de l'aparell punitiu, advertia, el funcionament era completament diferent:

El punt d'aplicació de la pena no és la representació, és el cos, és el temps, són els gestos i les activitats diàries; l'ànima també, però en la mesura en què és la

¹⁴⁵¹ Ibid., pàg. 128

¹⁴⁵² Ibid., pàg. 129

¹⁴⁵³ Ibid., pàg. 130

¹⁴⁵⁴ Aquesta publicitat, apuntava Foucault, passava per signes que es reforçaven davant de tothom a través de les escenes punitives i dels discursos que es feien circular; l'associació de la pena i el delicte a través del paper del castigat; la idea del delicte com un signe de càstig a través del culpable, que paga el seu deute amb la societat. Ibid., pàg. 131

¹⁴⁵⁵ Ibid., pàg. 131

seu dels hàbits. El cos i l'ànima, com principis dels comportaments, formen l'element que es proposa ara a la intervenció punitiva. Més que sobre un art de representacions, aquesta ha de reposar sobre una manipulació reflexiva de l'individu.¹⁴⁵⁶

Els instruments també eren diferents. Ja no es tractava d'un joc de representacions que calia reforçar i fer circular, sinó que es tractava, assenyalava Foucault, de «formes de coerció, d'esquemes de coacció aplicats i repetits».¹⁴⁵⁷ Es tractava d'exercicis i no de signes. I manifestava:

I finalment, allò que es tracta de reconstituir en aquesta tècnica de correcció, no és tant el subjecte de drets, que es troba pres dels interessos fonamentals del pacte social; és el subjecte obedient, l'individu sotmès a hàbits, a regles, a ordres, a una autoritat que s'exerceix contínuament al seu entorn i sobre d'ell, i que ha de deixar de funcionar-hi automàticament. Dues maneres, doncs, ben diferents de reaccionar a la infracció: reconstituir el subjecte jurídic del pacte social, o formar un subjecte d'obediència plegat a la forma a la vegada general i meticulosa d'un poder qualsevol.¹⁴⁵⁸

En última instància, apuntava, i malgrat les diferències, en ambdós casos es tractava «de formar individus sotmesos».¹⁴⁵⁹ En el cas de l'aparell punitiu, però, la relació que s'establí entre el castigat i qui castigava era molt particular, ja que passava per l'encarrilament de la conducta a través de l'ús del temps, de l'adquisició d'hàbits i de les coaccions sobre el cos del castigat.¹⁴⁶⁰

Segons Foucault, el secret i l'autonomia en l'exercici del poder de castigar eren inacceptables pels reformistes que tenien dos objectius: fer participar tots els ciutadans en el càstig de l'enemic social i fer l'exercici del poder de castigar adequat i transparent.¹⁴⁶¹

La dicotomia que es presentava era entre la ciutat punitiva o la institució coercitiva. Es a dir, per un costat, un poder de castigar que estava repartit per tot l'espai social; que apareixia com espectacle, escena, signe i discurs; que era

¹⁴⁵⁶ Ibid., pàg. 131

¹⁴⁵⁷ Ibid., pàg. 131

¹⁴⁵⁸ Ibid., pàg. 132

¹⁴⁵⁹ Ibid., pàg. 132

¹⁴⁶⁰ I Foucault especificava: «Relació que no torna simplement inútil la dimensió de l'espectacle: l'exclou. L'agent del càstig ha d'exercir un poder total, que cap tercer pot venir a pertorbar; l'individu que cal corregir ha d'estar completament embolcallat pel poder que s'exerceix sobre ell. Imperatiu del secret. I, per tant, també autonomia almenys relativa d'aquesta tècnica del càstig: haurà de tenir el seu funcionament, les seves regles, les seves tècniques, el seu saber; haurà de fixar les seves normes, decidir sobre els seus resultats: discontinuïtat, o en tot cas, especificitat en relació amb el poder judicial que declara la culpabilitat i fixa els límits generals del càstig». Ibid., pàg. 132

¹⁴⁶¹ I aclaria: «Uns càstigs secrets i no codificats per la legislació, un poder de castigar que s'exerceix a l'ombra segons uns criteris i amb uns instruments que escapen del control, és tota l'estratègia de la reforma que corre el risc de ser compromesa». Ibid., pàg. 132

llegible; que operava a partir d'una recodificació de l'esperit de tots els ciutadans. En definitiva, indicava: «Un poder de castigar que correués al llarg de tot el sistema social, que actués en tots els punts i acabés per no ser ja percebut com a poder d'uns quants sobre uns quants, sinó com a reacció immediata de tots respecte de cadascú». ¹⁴⁶²

Per l'altre, un poder de castigar amb un funcionament compacte; que s'encarregava del cos i del temps del culpable de manera escrupolosa; que enquadrava els seus gestos, la seva conducta a través de l'autoritat i el poder; un poder que s'aplicava sobre els culpables amb l'objectiu d'encarrilar-los; un poder que s'aïllava del cos social i del poder judicial. Allò que estava compromès amb l'aparició de la presó, posava de manifest, era la «institucionalització del poder de castigar». ¹⁴⁶³

A finals del segle XVIII, hi havia tres tecnologies del poder de castigar. En primer lloc, la que encara funcionava sobre l'antic dret monàrquic, és a dir, el suplici, que marcava el cos dels condemnats, en un cerimonial de sobirania: «i desplega davant dels ulls dels espectadors un efecte de terror intens sobretot perquè és discontinu, irregular». ¹⁴⁶⁴ En segon lloc, el projecte dels reformistes, en què el càstig tenia com a objectiu requalificar els individus com a subjectes de dret. No emprava marques sobre el cos, sinó signes i representacions. Finalment, en tercer lloc, la presó, que concebia el càstig com a tècnica de coerció dels individus, que sotmetia el cos, que deixava rastres, que era un poder específic de gestió de la pena. I Foucault ho recollia així:

El sobirà i la seva força, el cos social, l'aparell administratiu. La marca, el signe, el rastre. La cerimònia, la representació, l'exercici. L'enemic vençut, el subjecte de dret en vies de requalificació, l'individu subjecte a una coerció immediata. El cos objecte del suplici, l'ànima les representacions de la qual es manipulen, el cos que es domina. ¹⁴⁶⁵

Es tractava doncs, de tres tècniques de poder, de tres modalitats del poder de castigar. I es preguntava: per què es va imposar la tercera, finalment?

¹⁴⁶² Ibid., pàg. 133

¹⁴⁶³ Ibid., pàg. 133

¹⁴⁶⁴ Ibid., pàg. 133

¹⁴⁶⁵ Ibid., pàg. 134

2.2. La presó inevitable

*Coneguts són tots els inconvenients de la presó,
i que és perillosa quan no inútil.
I, malgrat tot, no es 'veu' amb què substituir-la.*¹⁴⁶⁶
Michel Foucault

A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», mostrava que el dispositiu d'empresonament va fer que, a partir d'un moment determinat, «les mesures de detenció apareguessin com l'instrument més eficaç, més raonable, que es podia aplicar al fenomen de la criminalitat».¹⁴⁶⁷ I això va produir un efecte que no estava previst de cap manera i que no estava relacionat amb cap estratègia, especificava Foucault:

Aquest efecte va ser la constitució d'un medi delinqüent, molt diferent d'aquest planter de pràctiques i d'individus il·legals que ens trobàvem a la societat del segle XVIII. Què ha passat? La presó ha servit de filtre, concentració, professionalització, reclusió d'un medi delinqüent. A partir dels anys 1830, aproximadament, assistim a una reutilització immediata d'aquest efecte involuntari i negatiu en una nova estratègia, que ha omplert, en cert sentit, l'espai buit, o ha transformat el que és negatiu en positiu: el medi delictiu s'ha vist reutilitzat amb fins polítics i econòmics diversos [...].¹⁴⁶⁸

A l'entrevista «La presó vista per un filòsof francès», Foucault defensava que la presó havia nascut molt abans de ser introduïda en el sistema penal: «La trobem en estat embrionari en tota aquesta ciència del cos, de la seva 'correcció', del seu aprenentatge, que s'adquiria en les fàbriques, les escoles, els hospitals, les casernes».¹⁴⁶⁹

Efectivament, la presó, sostenia a *Vigilar i castigar*, es va constituir a l'exterior de l'aparell judicial quan un seguit de procediments es van formar i van circular a través del cos social: aquells que permetien fixar, distribuir, repartir i classificar els individus; que permetien extreure'n el màxim de temps i de forces; que encarrilaven el seu comportament i educaven el seu cos i els mantenien contínuament en la visibilitat; que constituïen un aparell que els observava, registrava i formava un saber centralitzat. Es va constituir abans com a institució que com a pena general. Entre els segles XVIII i XIX, la penalitat va passar a ser

¹⁴⁶⁶ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 234

¹⁴⁶⁷ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 299-300

¹⁴⁶⁸ Ibid., pàg. 300

¹⁴⁶⁹ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 728

penalitat de detenció, i això, segons Foucault, era un fenomen nou. I feia ressaltar:

La presó, peça essencial en l'arsenal punitiu, marca segurament un moment important en la història de la justícia penal: el seu accés a la 'humanitat'. Però, també, un moment important en la història d'aquests mecanismes disciplinaris que el nou poder de classe estava desenvolupant: aquell amb el qual ells van colonitzar la institució judicial.¹⁴⁷⁰

La legislació va definir el poder de castigar com una funció que era general i que s'aplicava de la mateixa manera a tots els membres de la societat. Es va convertir la detenció en pena per excel·lència i això va provocar que s'introduïssin en la nova legislació mecanismes de dominació propis d'un tipus de poder. La presó es va mostrar com a evident i sense alternativa i va fer que s'oblidessin tots els altres càstigs que els reformadors havien proposat. I Foucault constata: «I si, en poc més d'un segle, el clima d'evidència s'ha transformat, no ha desaparegut. Coneguts són tots els inconvenients de la presó, i que és perillosa quan no és inútil. I, malgrat tot, no es 'veu' amb què substituir-la».¹⁴⁷¹

La privació de la llibertat com a pena va ser un dels primers fonaments de l'evidència de la presó. I es preguntava:

Com la presó podria deixar de ser la pena per excel·lència en una societat en què la llibertat és un bé que pertany a tots de la mateixa manera i al qual tothom s'hi vincula per un sentiment 'universal i constant'? La seva pèrdua té, doncs, el mateix preu per a tots; millor que la multa, la presó és el càstig 'igualitari'. Claredat, en certa manera, jurídica de la presó.¹⁴⁷²

A més a més, apuntava, la pena es podia quantificar segons la variable del temps. Aquesta forma-salari constituïa l'evidència econòmica de la presó, i la feia aparèixer «com una reparació».¹⁴⁷³ I ho il·lustrava així:

Prenent el temps del condemnat, la presó sembla traduir concretament la idea que la infracció ha lesionat, per sobre de la víctima, la societat sencera. Evidència economicomoral d'una penalitat que monetitza els càstigs en dies, en mesos, en anys, i que estableix equivalències quantitatives delictes-durada.¹⁴⁷⁴

La presó permetia 'pagar el deute' del condemnat amb la societat, sostenia Foucault. I en una societat que amida els intercanvis en funció de l'ús

¹⁴⁷⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 233

¹⁴⁷¹ Ibid., pàg. 234

¹⁴⁷² Ibid., pàg. 234

¹⁴⁷³ Ibid., pàg. 234

¹⁴⁷⁴ Ibid., pàg. 234

del temps, això apareixia com a 'natural'.¹⁴⁷⁵

El segon fonament de l'evidència de la presó va ser la seva funció de transformar els individus que reproduïa –quan tancava, corregia i tornava dòcil l'individu– els mecanismes que estaven en funcionament a tot el cos social. La presó, apuntava, apareixia com «una caserna una mica estricta, una escola sense indulgència, un taller tètric; però, en definitiva, res qualitativament diferent».¹⁴⁷⁶

La presó es va imposar com la forma més civilitzada i immediata de càstig gràcies a aquests dos fonaments, el juridicoeconòmic d'una banda, i, d'altra banda, el tecnicodisciplinari. Tal com manifestava Foucault, «és aquest doble funcionament el que li ha donat immediatament la seva solidesa».¹⁴⁷⁷ La presó, des del principi, va tenir el paper de corregir i modificar els individus, més enllà de la funció de privació de llibertat; cobria, a la vegada, «la privació de la llibertat i la transformació tècnica dels individus».¹⁴⁷⁸

També mostrava que els moviments de reforma de les presons van sorgir gairebé al mateix temps que la presó mateixa, com si fossin el seu programa o formessin part del seu mateix funcionament. A més a més, la presó va estar des de l'inici envoltada de projectes, experiències, discursos teòrics, organitzacions, investigacions i testimonis. I constata: «Al voltant de la institució penitenciària hi ha tota una proximitat, tot un zel. La presó, regió ombrívola i abandonada? El sol fet que s'hagi dit durant gairebé dos segles, demostra que no ho estava?».¹⁴⁷⁹

¹⁴⁷⁵ Ibid., pàg. 235

¹⁴⁷⁶ Ibid., pàg. 235

¹⁴⁷⁷ Ibid., pàg. 235

¹⁴⁷⁸ Ibid., pàg. 235

¹⁴⁷⁹ Ibid., pàg. 238

2.3. La presó disciplinària

*Com a administradora del càstig, la presó també disposa
d'una autonomia que li és necessària,
i constitueix un 'suplement disciplinari'
que ultrapassa l'aparell estatal,
tot i que el serveix.¹⁴⁸⁰*
Gilles Deleuze

La presó havia de ser l'aparell disciplinari complet i exhaustiu. Havia de ser omnidisciplinària, ja que s'ocupava de tots els aspectes de l'individu. A més a més, manifestava Foucault, a *Vigilar i castigar*, «la presó no té exterior ni buit; no s'interromp, excepte un cop acabada la seva tasca; la seva acció sobre l'individu ha de ser ininterrompuda: disciplina incessant».¹⁴⁸¹ Igualment, era disciplina despòtica, aclaria, ja que tenia mecanismes de càstig i de repressió sobre els individus, un poder gairebé total sobre ells.¹⁴⁸²

Aquesta intervenció sobre els individus es donava a partir de tres principis, formulava. En primer lloc, el principi d'aïllament: del detingut respecte del món exterior, però també respecte dels altres detinguts. I constata: «la pena no ha de ser només individual, sinó també individualitzant».¹⁴⁸³ L'aïllament havia de servir per evitar motins, conjures o complicitats futures; i també com a element positiu de reforma, ja que la solitud suscitava reflexió i remordiment. I especificava: «l'aïllament dels condemnats garanteix que es pugui exercir sobre ells, amb el màxim d'intensitat, un poder que no serà contrarestat per cap altra influència; la solitud és la primera condició de la submissió total».¹⁴⁸⁴ I deia una mica més endavant: «L'aïllament assegura el soliloqui a soles entre el detingut i el poder que s'exerceix sobre ell».¹⁴⁸⁵

El segon principi va ser el treball, definit com un agent de transformació penitenciària, juntament amb l'aïllament. El treball formava part de la mateixa pena, l'acompanyava necessàriament. Gràcies al treball es podia transformar un pres violent o irreflexiu en una peça més de l'engranatge. I manifestava: «La presó no és un taller; és –cal que sigui en si mateixa– una màquina en què els

¹⁴⁸⁰ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 37

¹⁴⁸¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 238

¹⁴⁸² Ibid., pàg. 238

¹⁴⁸³ Ibid., pàg. 239

¹⁴⁸⁴ Ibid., pàg. 240

¹⁴⁸⁵ Ibid., pàg. 240

detinguts-obrers en són a la vegada els engranatges i els productes».¹⁴⁸⁶ El treball podia convertir un criminal en un obrer dòcil, apuntava, a través de la utilitat moral del salari. La utilitat del treball penal no era en la formació ni en el profit, sinó en «la constitució d'una relació de poder, d'una forma econòmica buida, d'un esquema de la submissió individual i del seu ajustament a un aparell de producció».¹⁴⁸⁷

El tercer principi va ser el de modulació de la pena. El temps de la pena, que estava graduat i quantificat exactament, corria el perill, advertia «de perdre tot valor correctiu, si es fixa d'una vegada per sempre a l'estadi de la sentència».¹⁴⁸⁸ El temps de la pena s'havia d'adaptar «a la transformació 'útil' del reclus al curs de la pena».¹⁴⁸⁹

Aquestes variacions, assenyalava Foucault, també s'aplicaven a la qualitat i al contingut de la detenció. L'empresonament tenia «les seves exigències i les seves peripècies pròpies».¹⁴⁹⁰ La justícia decidia sobre el principi de la pena, però era l'aparell penitenciari qui controlava els efectes del càstig, la seva gestió, qualitat, els seus rigors, de manera autònoma de les instàncies judicials. I constatava: «Tot un règim de càstigs i de recompenses que no és simplement una manera de fer respectar el reglament de la presó, sinó de fer efectiva l'acció de la presó sobre els reclusos».¹⁴⁹¹

Aquests excessos d'allò que és carcerari en relació amb la instància judicial formaven part del projecte mateix de la presó i no es tractava d'un efecte secundari. I feia ressaltar: «Es pot veure bé el signe d'aquesta autonomia en les violències 'inútils' dels guardians o en el despotisme d'una administració que té privilegis del lloc tancat».¹⁴⁹² L'origen d'aquests excessos, apuntava Foucault, venien del fet que la presó havia hagut d'exercir «un paper tècnic positiu, operar

¹⁴⁸⁶ Ibid., pàg. 245

¹⁴⁸⁷ Ibid., pàg. 246-247

¹⁴⁸⁸ Ibid., pàg. 247

¹⁴⁸⁹ Ibid., pàg. 247. I especificava: «La justa durada de la pena ha de variar, per tant, no només amb l'acte i les seves circumstàncies, sinó amb la pena mateixa, tal com es desenvolupa concretament. Cosa que equival a dir que si la pena ha de ser individualitzada, no és a partir de l'individu-infractor, subjecte jurídic del seu acte, autor responsable del delicte, sinó a partir de l'individu castigat, objecte d'una matèria controlada de transformació, l'individu en detenció inserit en l'aparell carcerari, modificat per ell o reaccionant a ell». Ibid., pàg. 248

¹⁴⁹⁰ Ibid., pàg. 249

¹⁴⁹¹ Ibid., pàg. 249

¹⁴⁹² Ibid., pàg. 251

transformacions sobre els individus»,¹⁴⁹³ per poder ser 'útil' en aquest acte de privació de la llibertat. I ho caracteritzava així:

I per a aquesta operació l'aparell carcerari ha recorregut a tres grans esquemes: l'esquema politicomoral de l'aïllament individual i de la jerarquia; el model econòmic de la força aplicada a un treball obligatori; el model tecnicomèdic del guariment i de la normalització. La cel·la, el taller, l'hospital. El marge pel qual la presó excedeix la detenció està ple, de fet, per unes tècniques de tipus disciplinari. I aquest suplement disciplinari en relació amb el que és jurídic és, en definitiva, el que s'ha anomenat 'penitenciari'.¹⁴⁹⁴

El poder judicial no va acceptar d'entrada aquest excés de poder, però ben aviat va intentar apropiarse'n, sostenia Foucault. Aquest excés es va imposar, però, i va fer caure tota la justícia penal en una trampa, «en unes relacions de saber que ara s'han convertit per a ella en el seu laberint infinit». ¹⁴⁹⁵

2.4. L'actualitat de la presó

*Cap de nosaltres té la certesa
d'escapar de la presó.*¹⁴⁹⁶

Michel Foucault

A «Els intel·lectuals i el poder», Foucault parlava de com va descobrir, amb sorpresa, que un problema més o menys local i marginal, com era el problema de la presó, podia commoure i interessar la gent. I es preguntava:

No serà que, de manera general, el sistema penal és la forma amb què el poder, en tant que poder, es mostra de la manera més evident? Posar algú a la presó, mantenir-lo a la presó, privar-lo d'aliments, de calor, impedir-li de sortir, fer l'amor, etcètera, aquí tenim la manifestació de poder més delirant que un pugui imaginar.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹³ Ibid., pàg. 251

¹⁴⁹⁴ Ibid., pàg. 251

¹⁴⁹⁵ Ibid., pàg. 252

¹⁴⁹⁶ Foucault, M., «Tract ronéotypé (Manifeste du G.I.P.)», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 174

¹⁴⁹⁷ Foucault, M., «Les intellectuels et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 310. Relatava el cas, com a exemple, d'una dona que havia estat a presó i que li explicava que, als seus quaranta anys, l'havien castigat un dia a pa sec. I Foucault destacava amb relació a aquest cas: «El que sorprèn d'aquesta història no és només la puerilitat de l'exercici del poder, sinó també el cinisme amb què s'exerceix com a poder, sota la forma més arcaica, més pueril, més infantil». Ibid., pàg. 310

A la presó, especificava, el poder podia manifestar-se «en la seva nuesa, en les dimensions més excessives, i justificar-se com a poder moral».¹⁴⁹⁸ I ho il·lustrava així:

Això és el que és fascinant de les presons, que, per una vegada, el poder no s'oculta, no s'emmascara, es mostra com a tirania exercida sobre els detalls més ínfims, cínicament; i al mateix temps el poder és pur, està completament 'justificat', ja que pot formular-se completament dins d'una moral que emmarca el seu exercici: la seva tirania bruta apareix llavors com a dominació serena del Bé sobre el Mal, de l'ordre sobre el desordre.¹⁴⁹⁹

A l'entrevista «Sobre la presó d'Attica», Foucault plantejava que els presos «només podran escapar d'aquest sistema de domesticació per mitjà de l'acció col·lectiva, l'organització política, la revolta».¹⁵⁰⁰ A diferència de les presons europees, advertia, les presons nord-americanes semblaven estar en condicions «de ser un lloc d'acció política».¹⁵⁰¹ I constatava com l'interior de la presó podia assemblar-se a la mateixa societat, en aquell cas, a la nord-americana:

[...] però no podem conformar-nos a dir: "Ah, sí, les presons nord-americanes són la imatge de la societat nord-americana, així com les presons europees són la imatge de la societat europea", ja que, portada a l'extrem, aquesta frase vol dir que, en el fons, tots som a la presó; que al carrer, a la fàbrica, en un dormitori comú, també som a la presó. És exacte dir que estem atrapats en un sistema de vigilància i càstig continuats. Però la presó no només és punitiva; també és un dels instruments del procés d'eliminació. La presó és l'eliminació física de gent que en surt, que mor per ella –a vegades directament, i gairebé sempre de manera indirecta–, atès que ja no pot trobar feina, no té cap mitjà de subsistència, ja no pot reconstruir una família. I, a força de passar d'una presó a una altra, d'un delictes a un altre, aquestes persones acaben per ser, de veritat, físicament eliminades.¹⁵⁰²

Quan, l'any 1972, Foucault va visitar la presó d'Attica, a Nova York, va ser la primera vegada que entrava dins d'una presó. I ho justificava així:

Sí, clar que sí, perquè a França no existeix el dret a visitar les presons. Només es pot entrar a una presó si un està detingut o és guardià o advocat. De fet, no vaig pertànyer mai a cap d'aquestes tres categories. La policia no em va retenir mai més de dotze hores; conseqüentment, no vaig tenir mai l'oportunitat de conèixer veritablement les presons franceses.¹⁵⁰³

¹⁴⁹⁸ Ibid., pàg. 310

¹⁴⁹⁹ Ibid., pàg. 310

¹⁵⁰⁰ Foucault, M., «À propos de la prison d'Attica», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 529

¹⁵⁰¹ Ibid., pàg. 529. Foucault posava de manifest el següent, de les presons nord-americanes: «de cada trenta o quaranta negres, un ha d'estar pres; en aquesta dada hi veiem quina funció d'eliminació massiva compleix la presó nord-americana». Ibid., pàg. 530. El sistema penal servia d'instrument d'una pràctica de concentració racial. I puntualitzava: «No és sorprenent que la lluita política per la justícia penal s'hagi portat més lluny als Estats Units que a França». Ibid., pàg. 530

¹⁵⁰² Ibid., pàg. 530-531

¹⁵⁰³ Ibid., pàg. 526. De les presons franceses, Foucault indicava que havia sentit dir que hi havia molt gent tancada, «i sé que són indrets vetusts i decrepits on els presos solen estar amuntegats

Destacava que, darrera d'un aspecte més aviat grotesc, el que es descobria era que Attica era una màquina immensa:

El més esglaiador és aquest aspecte maquinal: els corredors interminables molt nets i ben climatitzats, que imposen a aquells que hi circulen trajectòries ben precises, calculades, sense cap mena de dubte, per ser tan eficaces com sigui possible, i al mateix temps les més fàcils de vigilar, les més directes.¹⁵⁰⁴

La sensació, manifestava Foucault, era la de visitar l'interior d'una màquina, i això suscitava un interrogant: «què produeix la màquina? Per què serveix aquesta instal·lació gegantina i què en surt?». ¹⁵⁰⁵ A l'època que es va concebre, especificava:

[...] es creia efectivament que la presó produïa quelcom: homes virtuosos. Però avui se sap, i l'Administració n'és perfectament conscient, que la presó no produeix res semblant. Que no produeix res en absolut. Que només es tracta d'un extraordinari canvi de mans, d'un mecanisme singularíssim d'eliminació circular: la societat elimina, en enviar-les a la presó, persones a qui la presó trenca, aixafa, suprimeix físicament; un cop trencades, la presó les elimina en alliberar-les, en retornar-les a la societat; en ella, la vida a la presó, el tracte que hi van patir, l'estat en què en van sortir, tot es conjuga per fer que la societat, infal·liblement, les torni a eliminar i les torni a la presó, la qual... etcètera. Attica és una màquina d'eliminar, una espècie d'enorme estómac, un ronyó que consumeix, destrueix, tritura i després expulsa, i que consumeix a fi d'eliminar allò que ja ha estat eliminat.¹⁵⁰⁶

També amb relació a la seva arquitectura, remarcava que, durant la visita, «el que em va semblar més aterrador a Attica és l'estranya relació entre el centre i la perifèria. Penso en el doble joc de barrots: els que separen la presó de l'exterior i els que, a l'interior, aïllen cada cel·la individual de la seva veïna». ¹⁵⁰⁷ Sobre els primers barrots, els que separaven la presó de l'exterior, Foucault sostenia que coneixia perfectament els arguments dels teòrics per justificar-los. ¹⁵⁰⁸ Pel que fa als barrots interiors, advertia que, en comptes de ser un espai on es readapta als presos, hi va trobar el següent:

Que l'indret on els detinguts passen entre deu i dotze hores al dia, l'indret on es consideren a casa seva, és una espantosa gàbia d'animals de metre i mig per dos, completament tancada per barrots d'un costat. L'indret on estan sols, on dormen i on llegeixen, on es vesteixen i fan les seves necessitats, és una gàbia

els uns sobre els altres en cel·les repugnantment brutes». Ibid., pàg. 526

¹⁵⁰⁴ Ibid., pàg. 526

¹⁵⁰⁵ Ibid., pàg. 526

¹⁵⁰⁶ Ibid., pàg. 526-527

¹⁵⁰⁷ Ibid., pàg. 528

¹⁵⁰⁸ I ho especificava així: «cal defensar la societat. (Podríem dir, sens dubte, que els perills més grossos que sotgen la societat no procedeixen dels lladres d'automòbils, sinó de les guerres, la fam, l'explotació i tots els que les autoritzen i promouen, però deixem-ho...)». Ibid., pàg. 528

per a animals salvatges. En això rau tota la hipocresia de la presó.¹⁵⁰⁹

A l'entrevista «La presó vista per un filòsof francès», posava en evidència fins a quin punt ens avergonyim de les nostres presons:

Ens fan vergonya les nostres presons. Aquests edificis enormes que separen dos mons d'homes, que es construïen abans amb orgull, fins a tal punt que sovint se'ls ubicava al centre de les ciutats, avui ens molesten. Les polèmiques que es desfermen regularment al seu voltant, i fa poc a causa de nombrosos motins, donen un clar testimoni d'aquest sentiment. Polèmiques, molèstia i falta d'amor que, a més a més, acompanyen les presons des que es van consolidar com a pena universal, diguem al voltant de 1820. I, malgrat tot, aquesta institució ha resistit cent cinquanta anys. És un fet bastant extraordinari. Com, va ser la pregunta que em vaig fer, una estructura que ha estat tan censurada ha pogut resistir tant de temps?¹⁵¹⁰

Malgrat que la presó havia estat durament criticada des del principi, més endavant, a la mateixa entrevista, advertia:

Cosa que, tot i així, no va servir per destruir-la. Després d'un segle i mig encara segueix dempeus. Però, per altra banda, és de veritat un fracàs? No serà més aviat un èxit, i justament per les mateixes raons per les quals se l'acusa de fracassar? En realitat, la presó és un èxit.¹⁵¹¹

I ho caracteritzava així: «La presó crea i manté una societat de delinqüents, el medi, amb les seves regles, la seva solidaritat, la seva marca moral d'infàmia».¹⁵¹² L'existència d'aquesta minoria delictiva era molt important per a l'estructura del poder, i no era pas la manifestació d'un fracàs. La seva funció era la de desqualificar tots els actes il·legals, agrupant-los sota una infàmia moral comuna. Si bé en el passat, apuntava Foucault, molts actes il·legals comesos pel poble eren tolerats, això ja no era possible en l'actualitat, on un delinqüent era un criminal com qualsevol altre perquè havia infringit la llei. I constatava: «A continuació, es crea una estructura intermèdia de la qual es val la classe dominant per perpetrar les seves il·legalitats: la constitueixen, justament, els delinqüents».¹⁵¹³

¹⁵⁰⁹ Ibid., pàg. 529

¹⁵¹⁰ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 725-726

¹⁵¹¹ Ibid., pàg. 729

¹⁵¹² Ibid., pàg. 729

¹⁵¹³ Ibid., pàg. 730. I Foucault assenyalava: «L'exemple més patent és el de l'explotació del sexe. Per un costat, hi ha prohibicions, escàndols i repressions a l'entorn de la vida sexual; això permet transformar la necessitat en 'mercaderia' sexual difícil i cara, i llavors se l'explota. Cap gran indústria de qualsevol gran país industrialitzat no pot rivalitzar amb l'enorme rendibilitat del mercat de la prostitució. Això és vàlid per a l'alcohol en l'època de la prohibició; avui, per a la droga (veure el conveni turcoamericà per al cultiu de l'opi), per al contraban de tabac, d'armes...». Ibid., pàg. 730

D'aquesta manera, remarcava, «es manté un taulell d'escacs on hi ha caselles perilloses i d'altres que són segures. En les perilloses sempre hi ha els delinqüents. Aquest és el lligam».¹⁵¹⁴ La delinqüència tenia un altra funció, aclaria: «la complicitat amb les estructures policials en el control de la societat. Un sistema de xantatges i d'intercanvis en què els rols es confonen, com en un cercle. Un informant és altra cosa que un policia delinqüent o un delinqüent policia?».¹⁵¹⁵ Finalment, els delinqüents tenien una tercera funció:

[...] la classe en el poder se serveix de l'amenaça de la criminalitat com una coartada contínua per endurir el control de la societat. La delinqüència fa por, i aquesta por es cultiva. No és casual que en cada moment de crisi social i econòmica presenciem una 'recrudescència de la criminalitat' i la conseqüent crida a un govern policial. Per a l'ordre públic, es diu; en realitat, per posar fre sobre tota la il·legalitat popular i obrera. En definitiva, la criminalitat funciona com una espècie de nacionalisme intern. De la mateixa manera que el temor a l'enemic fa 'estimar' l'exèrcit, la por als delinqüents fa 'estimar' el poder policial.¹⁵¹⁶

Davant de l'observació de l'entrevistador que la presó no aconseguia fer-se estimar, Foucault responia:

Perquè hi ha un fons de suplici en els mecanismes moderns de la justícia criminal que no s'ha exorcitzat completament, encara que en els nostres dies estigui cada vegada més inclòs en la nova penalitat del que és incorpori. La nova penalitat, efectivament, en lloc de castigar, corregeix i cura. El jutge es converteix en metge i viceversa. La societat de vigilància vol fundar el dret en la ciència; això fa possible la 'suavitat' de les penes o, millor, de les 'cures', les 'correccions', però amb això s'estén el seu poder de control, d'imposició de la 'norma'. Es persegueix al 'diferent'. El delinqüent no està fora de la llei, però se situa des del començament en el centre mateix dels mecanismes en què es passa imperceptiblement de la disciplina a la llei, de la desviació al delictes, en una continuïtat d'institucions que es passen la pilota les unes a les altres: de l'orfenat al correccional de menors, a la penitenciària, de la ciutat obrera a l'hospital, a la presó.¹⁵¹⁷

Davant de la pregunta de per què la presó i no un altre sistema, Foucault responia, en una entrevista amb Droit:

D'on ve la presó? Jo respondria: "Una mica de tot arreu". Hi ha hagut 'invenció', sens dubte; però invenció de tota una tècnica de vigilància, de control, d'identificació dels individus, de classificació dels seus gestos, de la seva activitat i de la seva eficàcia. I això, des dels segles XVI i XVII, a l'exèrcit, als col·legis, les escoles, els hospitals, els tallers. Una tecnologia de poder fi i quotidià, del poder sobre els cossos. La presó és la figura final d'aquesta edat de les disciplines.¹⁵¹⁸

¹⁵¹⁴ Ibid., pàg. 730

¹⁵¹⁵ Ibid., pàg. 730

¹⁵¹⁶ Ibid., pàg. 730

¹⁵¹⁷ Ibid., pàg. 731

¹⁵¹⁸ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 33

El dia 8 de febrer de 1971, Foucault va llegir l'extracte següent del «Manifest del GIP», signat per Jean-Marie Domenach, Pierre Vidal-Naquet i el mateix Foucault, i que després va ser entregat a la premsa:

Cap de nosaltres té la certesa d'escapar de la presó. Avui, com mai abans. El control policial sobre la nostra vida diària s'estreny: al carrer i als camins; al voltant dels estrangers i dels joves; ha reaparegut el delictes d'opinió; les mesures contra les drogues multipliquen l'arbitrarietat. Estem sota el signe de la 'detenció preventiva'. Ens diuen que la justícia està desbordada. Ho advertim clarament. Però, i si fos la policia la que l'ha desbordat? Ens diuen que les presons estan superpoblades. Però, i si fos la població la que està empresonada en excés?¹⁵¹⁹

A l'entrevista «Percebo el que és intolerable», Foucault mostrava com s'havia format el Grup d'Informació sobre les Presons (GIP) –«aquest moviment es va iniciar a les presons i es va desenvolupar a l'exterior d'elles»–,¹⁵²⁰ i quin era el seu objectiu: «Volíem, literalment, donar la paraula als detinguts. La nostra intenció no és fer una tasca de sociòlegs o reformistes. No es tracta de proposar una presó ideal. Crec que la presó és per definició un instrument de repressió».¹⁵²¹

Tenien la intenció de publicar un recull d'escrius que els enviaven els presos, relatant la seva vida, en forma d'autobiografies, diaris i fragments. I remarcava: «Alguns han estat escrits per gent que amb prou feines sap sostenir un llapis. Hi ha coses estremidores. No voldria dir que aquests textos són d'una gran bellesa, perquè seria inscriure'ls en l'horror de la institució literària».¹⁵²²

Al final de l'entrevista, com a resposta a quina era la seva opinió sobre el problema de l'existència de les presons, Foucault responia:

No en tinc cap. Em limito a recollir documents, difondre'ls i, arribat el cas, encoratjar-los. Simplement, percebo el que és intolerable. La insípidesa de la sopa o el fred de l'hivern són relativament suportables. En canvi, empresonar un individu únicament perquè té un problema amb la justícia és inacceptable.¹⁵²³

¹⁵¹⁹ Foucault, M., «Tract ronéotypé (Manifeste du G.I.P.)», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 174

¹⁵²⁰ Foucault, M., «Je perçois l'intolérable», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 204

¹⁵²¹ Ibid., pàg. 204. A l'entrevista «Sobre la presó d'Attica», Foucault especificava que aquest grup no tenia «per interès prioritari i fonamental la reforma de les presons». Foucault, M., «À propos de la prison d'Attica», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 531

¹⁵²² Foucault, M., «Je perçois l'intolérable», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 205

¹⁵²³ Ibid., pàg. 205

3.- El funcionament del poder disciplinari

*El poder disciplinari s'exerceix
en fer-se invisible.*¹⁵²⁴

Michel Foucault

El poder disciplinari es va desenvolupar a través de tres grans tècniques, plantejava Foucault. En primer lloc, la docilitat dels cossos, que s'aconseguia a través de l'art de les distribucions, del control de l'activitat, de l'organització de la gènesi i de la composició de forces. En segon lloc, els mitjans del bon encarrilament, que tenien com a tècniques principals la vigilància jerarquitzada, la sanció normalitzadora i l'examen. I, finalment, en tercer lloc, el poder disciplinari es va desenvolupar gràcies al panòptic.

3.1. La docilitat dels cossos

Foucault apuntava que la disciplina fabricava una individualitat dotada de quatre característiques: «és cel·lular (pel joc de la distribució espacial), és orgànica (per la codificació de les activitats), és genètica (per l'acumulació del temps), és combinatòria (per la composició de forces)». ¹⁵²⁵ I això ho feia a través de quatre grans tècniques: «construeix quadres; prescriu maniobres; imposa exercicis; finalment, per garantir la combinació de forces, disposa 'tàctiques'». ¹⁵²⁶

Això és el que es feia a través de l'art de les distribucions, el control de l'activitat, l'organització de la gènesi i la composició de les forces.

3.1.1. L'art de les distribucions

*[...] la tècnica disciplinària se situa sobre l'eix que uneix
el que és singular amb el que és múltiple. Permet, a la vegada,
la caracterització de l'individu com a individu
i l'ordenació d'una multiplicitat donada.*¹⁵²⁷

Michel Foucault

La distribució dels individus a l'espai a través de diverses tècniques era,

¹⁵²⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 189

¹⁵²⁵ Ibid., pàg. 169

¹⁵²⁶ Ibid., pàg. 169

¹⁵²⁷ Ibid., pàg. 151

destacava, una de les funcions principals de les disciplines, i feia servir diverses tècniques.

En primer lloc, hi havia la clausura que, de vegades, com «a lloc heterogeni dels altres i tancat sobre si mateix»,¹⁵²⁸ podia esdevenir una de les exigències de la disciplina.¹⁵²⁹ Tanmateix, advertia: «el principi de 'clausura' no és ni constant, ni indispensable, ni suficient en els aparells disciplinaris».¹⁵³⁰

Les disciplines podien fer servir, en segon lloc, el principi de localització elemental o de divisió segons zones, que representaven una manera de treballar sobre l'espai, constatava, «molt més flexible i més fina».¹⁵³¹ Del que es tractava, amb aquesta tècnica, era d'aconseguir el següent: «A cada individu el seu lloc; i a cada emplaçament un individu».¹⁵³² L'objectiu era evitar les distribucions grupals, poder descompondre les implantacions col·lectives, poder analitzar les pluralitats que apareixien com a «confuses, massives o fugisseres».¹⁵³³ L'espai havia de dividir-se «en tantes parcel·les com cossos o elements a repartir hi ha».¹⁵³⁴ Amb l'objectiu d'eliminar la vagabunderia, les aglomeracions i les desercions, es tractava d'anul·lar els efectes «de les distribucions indecises, la desaparició incontrolada dels individus, la seva circulació difusa, la seva coagulació inutilitzable i perillosa».¹⁵³⁵ I ho detallava així:

Es tracta d'establir les presències i les absències, de saber on i com trobar els individus, d'instaurar comunicacions útils, d'interrompre les que no ho són, de poder, en cada instant, vigilar la conducta de cadascú, d'apreciar-la, de sancionar-la, d'amidar les qualitats o els mèrits. Procediment, doncs per conèixer, per dominar i per utilitzar. La disciplina organitza un espai analític.¹⁵³⁶

En tercer lloc, les disciplines van codificar un espai que quedava disponible en general, considerava, a través de la regla dels emplaçaments

¹⁵²⁸ Ibid., pàg. 143

¹⁵²⁹ Foucault especificava que hi havia hagut una gran 'reclusió' que va afectar vagabunds i indigents, però «n'hi ha hagut d'altres més discretes, però insidioses i eficaces». Ibid., pàg. 143. I presentava diversos exemples: el col·legi, en què s'imposava el model del convent; les casernes, que era un conjunt tancat amb la finalitat de mantenir les tropes en ordre; els tallers, com a espais homogenis i delimitats de les manufactures; a partir de la segona meitat del segle XVIII, les fàbriques, que s'assemblaven al convent, però també a les fortaliseses. Ibid., pàg. 143-144

¹⁵³⁰ Ibid., pàg. 144

¹⁵³¹ Ibid., pàg. 144

¹⁵³² Ibid., pàg. 144. L'espai de les disciplines, assenyalava, era cel·lular: imitava la cel·la dels convents. Ibid., pàg. 145

¹⁵³³ Ibid., pàg. 144

¹⁵³⁴ Ibid., pàg. 144

¹⁵³⁵ Ibid., pàg. 144-145

¹⁵³⁶ Ibid., pàg. 145

funcionals: «Es fixen uns llocs determinats per respondre no només a la necessitat de vigilar, de trencar les comunicacions perilloses, sinó també de crear un espai útil». ¹⁵³⁷

En quart lloc, una altra característica de la disciplina era que, en ella, tots els elements eren intercanviables, ja que eren definits pel rang, i no pel territori –com a unitat de dominació–, ni el lloc –com a unitat de residència. El que era important era el lloc que ocupaven dins la sèrie i la distància que els separava dels altres. Tal com manifestava, el rang definia «el lloc que un ocupa en una classificació, el punt on es creuen una línia i una columna, l'interval en una sèrie d'interval·ls que es poden recórrer uns després dels altres». ¹⁵³⁸ La disciplina era l'art del rang. I constata: «Individualitza els cossos per una localització que no els implanta, sinó que els distribueix i els fa circular en un sistema de relacions». ¹⁵³⁹

Pel que fa a l'art de les distribucions, Foucault ho caracteritzava així:

Les disciplines, en organitzar les 'cel·les', els 'llocs' i els 'rangs', fabriquen espais complexos: a la vegada arquitectònics, funcionals i jeràrquics. Són uns espais que asseguren la fixació i permeten la circulació; retallen segments individuals i instauren relacions operatòries; marquen llocs i indiquen valors; garanteixen l'obediència dels individus, però també una economia millor del temps i dels gestos. Són espais mixtos: reals, ja que regeixen la disposició de pavellons, de sales, de mobiliaris; però ideals, ja que es projecten sobre l'ordenació de les

¹⁵³⁷ Ibid., pàg. 145. Foucault posava l'exemple dels hospitals, que ampliarem al capítol *L'hospital disciplinari*. També posava l'exemple de les fàbriques que van aparèixer a finals del segle XVIII, en què s'havien de distribuir els individus en l'espai per poder-los aïllar i localitzar, però al mateix temps, aquesta distribució s'havia d'articular sobre les exigències mateixes de l'aparell de producció. És a dir: «Cal lligar la distribució dels cossos, la disposició espacial de l'aparell de producció i les diferents formes d'activitat en la distribució dels 'llocs'». Ibid., pàg. 146. Les disposicions en sèrie, doncs, formaven una quadrícula permanent que servia per aclarir les confusions, de manera que es dividien i s'articulaven, segons els individus concrets que l'efectuaven, els seus cossos singulars, per un costat, i per l'altre, per les fases o operacions de la seva producció i del seu procés de treball. Es podia analitzar així la força de treball en unitats individuals. I Foucault destacava: «Sota la divisió del procés de producció, al mateix temps que ella, trobem, en el naixement de la gran indústria, la descomposició individualitzant de la força de treball; les distribucions de l'espai disciplinari sovint han garantit l'una i l'altra». Ibid., pàg. 147

¹⁵³⁸ Ibid., pàg. 147

¹⁵³⁹ Ibid., pàg. 147. Foucault posava l'exemple de la classe als col·legis jesuïtes. A partir del segle XVIII, es van començar a distribuir els individus segons el rang, de manera que cada alumne, segons l'edat, la conducta i els avanços, ocupava un lloc determinat en el conjunt d'alineaments obligatoris. I cada alumne es desplaçava per aquestes caselles que jerarquitzaven segons el saber i la capacitat, o segons els valors i els mèrits. I feia ressaltar: «Moviment perpetu en què els individus se substitueixen els uns als altres, en un espai ritmat per interval·ls alineats». Ibid., pàg. 148. Un dels grans avanços tècnics de l'ensenyament va ser aquesta distribució d'un espai serial. Gràcies a ella, es van poder assignar llocs individuals, cosa que va fer possible el control concret de cada un de manera simultània amb el control del treball de tots, i va organitzar una nova economia del temps d'aprenentatge. I ho plantejava així: «Ha fet funcionar l'espai escolar com una màquina d'aprendre, però també de vigilar, de jerarquitzar, de recompondre». Ibid., pàg. 149

caracteritzacions, de les estimacions, de les jerarquies.¹⁵⁴⁰

L'objectiu de la disciplina era transformar les multituds perilloses, inútils o confuses en multiplicitats ordenades, a través de la constitució de 'quadres'. Durant el segle XVIII, el quadre va ser una tècnica de poder, apuntava Foucault, però també un procediment de saber. Es tractava de poder recórrer, dominar i organitzar allò que és múltiple, d'imposar-li un ordre,¹⁵⁴¹ mitjançant «operacions paral·leles en què els dos constituents –distribució i anàlisi, control i intel·ligibilitat– són solidaris l'un de l'altre».¹⁵⁴² En la forma de distribució disciplinària, l'ordenació segons el 'quadre' tenia com a objectiu tractar la multiplicitat, distribuir-la i poder obtenir-ne el major nombre possible d'efectes, considerava Foucault. I especificava:

[...] la tècnica disciplinària se situa sobre l'eix que uneix el que és singular amb el que és múltiple. Permet, a la vegada, la caracterització de l'individu com a individu i l'ordenació d'una multiplicitat donada. És la primera condició per al control i l'ús d'un conjunt d'elements diferents: la base per a una microfísica d'un poder que es podria anomenar 'cel·lular'.¹⁵⁴³

3.1.2. El control de l'activitat

*El poder disciplinari té com a correlat una individualitat no només analítica i 'cel·lular', sinó natural i 'orgànica'.*¹⁵⁴⁴

Michel Foucault

Foucault sostenia que el control de l'activitat es desenvolupava a partir de cinc tècniques.

En primer lloc, hi havia la tècnica d'ocupació del temps, que era una herència de les comunitats monàstiques, i que constava de tres procediments: establir ritmes, obligar a ocupacions determinades i regular els cicles de repeticions. Aquests procediments, que les disciplines van heretar de les ordres religioses, van ser modificats: van ser afinats –comptant el temps en minuts i segons–; millorats a fi d'assegurar la qualitat del temps usat –a partir de: «control ininterromput, pressió dels vigilants, supressió de tot allò que pogués torbar i

¹⁵⁴⁰ Ibid., pàg. 149-150

¹⁵⁴¹ I això anava des de la construcció de jardins a la regularització de la circulació de mercaderies, passant per la classificació dels malalts i de les malalties dins l'espai hospitalari, aclaria Foucault. Ibid., pàg. 150

¹⁵⁴² Ibid., pàg. 150

¹⁵⁴³ Ibid., pàg. 151

¹⁵⁴⁴ Ibid., pàg. 158

distreure; es tracta de constituir un temps íntegrament útil». ¹⁵⁴⁵ Aquests procediments van convertir el temps usat en temps de qualitat, excloent-ne les impureses i els defectes. I destacava: «L'exactitud i l'aplicació són, juntament amb la regularitat, les virtuts fonamentals del temps disciplinari». ¹⁵⁴⁶

En segon lloc, hi havia la tècnica de l'elaboració temporal de l'acte. Més enllà de l'ocupació del temps en una activitat, més que un «ritme col·lectiu i obligatori» ¹⁵⁴⁷ imposat des de l'exterior, es tractava d'un 'programa'. Aquest controlava el desenvolupament i les fases de l'acte mateix. I Foucault ho formulava així: «S'ha passat d'una forma de comminació que amidava o ritmava els gestos a una trama que els coacciona i els sosté al llarg de tot l'encadenament. Es defineix una espècie d'esquema anatomocronològic del comportament». ¹⁵⁴⁸ Tot quedava definit: l'acte en els seus elements, la posició dels membres i del cos, la direcció, l'amplitud i la duració de cada moviment, l'ordre. En definitiva, sentenciava: «El temps penetra el cos, i, amb ell, tots els controls minuciosos del poder». ¹⁵⁴⁹

En tercer lloc, hi havia l'establiment de correlació del cos i del gest. Per aconseguir un gest eficaç era necessari tenir un cos disciplinat. I Foucault ho caracteritzava així:

El control disciplinari no consisteix simplement a ensenyar o imposar una sèrie de gestos definits; imposa la millor relació entre un gest i l'actitud global del cos, que és la seva condició d'eficàcia i de rapidesa. En la bona ocupació del temps, res no pot romandre ociós o inútil: tot ha de ser cridat a formar el suport de l'acte requerit. Un cos ben disciplinat forma el context operatori fins a/ més mínim gest. ¹⁵⁵⁰

En quart lloc, plantejava l'articulació cos-objecte, en el sentit que les relacions entre el cos i l'objecte que manipula queden definides per la disciplina:

El poder s'esmuny per sobre de tota la superfície de contacte entre el cos i l'objecte que manipula; els amarra l'un a l'altre. Constitueix un complex cos-arma, cos-instrument, cos-màquina. S'està el més lluny possible d'aquelles formes de subjecció que no demanaven al cos altra cosa que signes o productes, formes d'expressió o el resultat de la feina. La reglamentació imposada pel poder és al mateix temps la llei de construcció de l'operació. ¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁵ Ibid., pàg. 152

¹⁵⁴⁶ Ibid., pàg. 153

¹⁵⁴⁷ Ibid., pàg. 153

¹⁵⁴⁸ Ibid., pàg. 153-154

¹⁵⁴⁹ Ibid., pàg. 154

¹⁵⁵⁰ Ibid., pàg. 154

¹⁵⁵¹ Ibid., pàg. 155

Finalment, en cinquè lloc, Foucault feia referència a l'ús exhaustiu. Davant del sentit negatiu de l'ocupació del temps en la forma tradicional –com a principi de no ociositat, de no perdre el temps–, la disciplina ofería un sentit positiu, en el qual s'intensificava l'ús de cada instant, «com si el temps, en el seu mateix fraccionament, fos inesgotable».¹⁵⁵² La idea era l'ús sempre creixent del temps, remarcava: «esgotament més que ocupació; es tracta d'extreure, del temps, cada vegada més instants disponibles i, de cada instant, cada vegada més forces útils».¹⁵⁵³

A través d'aquestes tècniques disciplinàries, indicava, es va formar un nou objecte:

[...] és el cos natural, portador de forces i seu d'una duració; és el cos susceptible d'operacions especificades, que té el seu ordre, el seu temps, les seves condicions internes, els seus elements constitutius. El cos, en convertir-se en blanc per a nous mecanismes del poder, s'ofereix a noves formes de saber. Cos de l'exercici, més que de la física especulativa; cos manipulats per l'autoritat, més que travessats pels esperits animals; cos de l'encarrilament útil i no de la mecànica racional, però en el qual, per això mateix, s'anunciarà cert nombre d'exigències de naturalesa i coaccions funcionals.¹⁵⁵⁴

Amb els controls disciplinaris de l'activitat, que se situaven sobre la maquinària natural dels cossos, es van descobrir els processos específics del cos:

El cos, que ha de ser dòcil fins a les més mínimes operacions, s'hi oposa i mostra les condicions del funcionament pròpies d'un organisme. El poder disciplinari té com a correlat una individualitat no només analítica i 'cel·lular', sinó natural i 'orgànica'.¹⁵⁵⁵

¹⁵⁵² Ibid., pàg. 156

¹⁵⁵³ Ibid., pàg. 155-156

¹⁵⁵⁴ Ibid., pàg. 157

¹⁵⁵⁵ Ibid., pàg. 158

3.1.3. L'organització de la gènesi

*El poder s'articula directament sobre el temps;
n'assegura el control i en garanteix l'ús.*¹⁵⁵⁶

Michel Foucault

Les disciplines no només havien d'analitzar l'espai, en descompondre les activitats, sinó que també havien de «sumar i capitalitzar el temps»,¹⁵⁵⁷ i això ho feien a través de quatre procediments, manifestava Foucault. En primer lloc, dividir el temps de l'activitat en segments o tràmits ajustats, per exemple, separant el temps de formació del de pràctica, i amb uns objectius a aconseguir especificats. En segon lloc, ordenar els tràmits segons una complexitat creixent, i no segons el principi de la repetició analògica. En tercer lloc, fixar un terme final a cada un dels segments, a través d'una prova que, advertia, tenia una triple funció: «indicar si el subjecte ha aconseguit el nivell estatutari, garantir la conformitat del seu aprenentatge amb el dels altres, i diferenciar les capacitats de cada individu». ¹⁵⁵⁸ I, en quart lloc, ordenar sèries de sèries, en què que cada individu és repartit segons el seu nivell o antiguitat o grau, en què en finalitzar una sèrie sempre en comença una altra formant una ramificació. Així, aclaria, «cada individu es troba inclòs en una sèrie temporal, que defineix específicament el seu nivell o rang». ¹⁵⁵⁹

El temps disciplinari, apuntava, es va imposar en la pràctica pedagògica i va substituir el temps 'iniciàtic' tradicional, a través de les sèries múltiples i progressives. ¹⁵⁶⁰ Aquesta disposició a través de sèries va permetre «tota una fiscalització de la durada pel poder»: ¹⁵⁶¹ control detallat i intervencions puntuals, possibilitat d'usar els individus segons el nivell o la sèrie que recorren, etcètera. En definitiva, constatava: «Es recull la dispersió temporal per fer-ne un profit i es conserva el domini d'una duració que s'escapa. El poder s'articula directament sobre el temps; n'assegura el control i en garanteix l'ús». ¹⁵⁶²

¹⁵⁵⁶ Ibid., pàg. 162

¹⁵⁵⁷ Ibid., pàg. 159

¹⁵⁵⁸ Ibid., pàg. 160

¹⁵⁵⁹ Ibid., pàg. 161

¹⁵⁶⁰ Assenyalava que el temps disciplinari s'imposava: «especialitzant el temps de formació i separant-lo del temps adult, del temps de l'ofici adquirir; disposant diferents estadis separats els uns dels altres per proves graduals; determinant programes que han de desenvolupar-se cada un durant una fase determinada, i que impliquen exercicis de dificultat creixent; qualificant els individus segons la manera en què han recorregut aquestes sèries». Ibid., pàg. 161

¹⁵⁶¹ Ibid., pàg. 162

¹⁵⁶² Ibid., pàg. 162

Al mateix moment que les disciplines feien aparèixer sèries individuals i descobrien una evolució en termes de 'gènesi', les tècniques administratives i econòmiques de control feien aparèixer «un temps social de tipus serial, orientat i acumulatiu: descobriment d'una evolució en termes de 'progrés'». ¹⁵⁶³ Aquests dos grans descobriments del segle XVIII –la gènesi dels individus i el progrés de les societats– es van donar de manera correlativa a unes tècniques de poder noves que apareixien com «una nova manera d'administrar el temps i fer-lo útil». ¹⁵⁶⁴ I ho caracteritzava així:

Una macro i una microfísica de poder han permès, no la invenció de la història (feia temps que va deixar de ser necessària), sinó la integració d'una dimensió temporal, unitària, contínua, acumulativa en l'exercici dels controls i la pràctica de les dominacions. La historicitat 'evolutiva', tal com es constitueix aleshores –i tan profundament que encara avui és per a molts una evidència– està vinculada a un mode de funcionament del poder. De la mateixa manera que, sens dubte, la 'història-rememoració' de les cròniques, de les genealogies, de les gestes, dels regnes i dels actes havia estat durant molt de temps vinculada a una altra modalitat del poder. Amb les noves tècniques de sotmetiment, la 'dinàmica' de les evolucions contínues tendeix a substituir la 'dinàstica' dels esdeveniments solemnes. ¹⁵⁶⁵

Al centre d'aquest continu temporal, indicava, hi havia l'exercici, com a «tècnica per la qual s'imposen als cossos tasques a la vegada repetitives i diferents, però sempre graduades». ¹⁵⁶⁶ I especificava:

En influir en el comportament cap a un estat terminal, l'exercici permet una perpètua caracterització de l'individu, ja sigui en relació amb aquest terme, en relació amb els altres individus, o en relació amb un tipus de trajecte. Així, garanteix, en la forma de la continuïtat i de la coerció, un creixement, una observació, una qualificació. ¹⁵⁶⁷

L'exercici, que va anar evolucionant en el temps, però que conservava alguna de les seves característiques inicials, servia per exercir el poder sobre els individus a través d'economitzar el temps de vida i acumular-lo de manera útil. Segons Foucault: «L'exercici, convertit en element en una tecnologia política del cos i de la duració, no culmina cap a un més enllà; sinó que tendeix a una subjecció que no ha acabat mai de completar-se». ¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶³ Ibid., pàg. 162

¹⁵⁶⁴ Ibid., pàg. 162

¹⁵⁶⁵ Ibid., pàg. 162-163

¹⁵⁶⁶ Ibid., pàg. 163

¹⁵⁶⁷ Ibid., pàg. 163. Foucault aclaria que l'exercici tenia l'origen en pràctiques militars, religioses o universitàries i que, sota la forma d'una organització lineal i contínuament progressiva, va tenir una introducció tardana a l'escola i a l'exèrcit. Ibid., pàg. 163

¹⁵⁶⁸ Ibid., pàg. 164

3.1.4. La composició de les forces

*El cos es constitueix com a peça
d'una màquina multisegmentària.*¹⁵⁶⁹

Michel Foucault

La disciplina, manifestava Foucault, volia constituir una força l'efecte de la qual havia de ser superior a la suma de les seves forces elementals. Es tractava, per tant, no només de distribuir els cossos, no només d'extreure'n el temps, sinó també de compondre les forces per obtenir-ne la màxima eficàcia. Es tractava «de construir una màquina en què el seu efecte es portarà fins al màxim per l'articulació de les peces elementals que la componen».¹⁵⁷⁰ Aquesta exigència, apuntava, es va concretar de tres maneres diferents.

En primer lloc, el cos singular va passar a ser allò que podia ser col·locat, mogut o articulat sobre altres elements. I especificava: «La seva empenta o la seva força no són ja les variables principals que el defineixen, sinó el lloc que ocupa, l'interval que cobreix, la regularitat i el bon ordre segon el qual es mou».¹⁵⁷¹ El cos quedava reduït a la seva funcionalitat i podia ser inserit, com un cos-segment, dins de tot un conjunt. Tal com advertia Foucault: «El cos es constitueix com a peça d'una màquina multisegmentària».¹⁵⁷²

En segon lloc, en aquest sistema, el temps de cadascú havia d'ajustar-se al temps dels altres, destacava, «de manera que la quantitat màxima de forces pugui ser extreta de cadascú i combinada en un resultat òptim».¹⁵⁷³ Les sèries cronològiques havien de formar un temps compost, en combinar-se.

En tercer lloc, calia un sistema de comandament per la combinació mesurada d'aquestes forces. I ho caracteritzava així:

Tota l'activitat de l'individu disciplinat ha de ser ritmada i sostinguda per ordres l'eficàcia de les quals reposa en la brevetat i la claredat; l'ordre no ha de ser explicada, ni tan sols formulada; és necessària i suficient perquè provoqui el comportament desitjat.¹⁵⁷⁴

La tàctica, sostenia, era la tècnica disciplinària per garantir la combinació de forces. I assenyalava:

La tàctica, art de construir, amb els cossos localitzats, les activitats codificades i

¹⁵⁶⁹ Ibid., pàg. 167

¹⁵⁷⁰ Ibid., pàg. 166

¹⁵⁷¹ Ibid., pàg. 166

¹⁵⁷² Ibid., pàg. 167

¹⁵⁷³ Ibid., pàg. 167

¹⁵⁷⁴ Ibid., pàg. 168

les aptituds formades, uns aparells en què el producte de les forces diverses es troba augmentat per la seva combinació calculada, és sens dubte la forma més elevada de la pràctica disciplinària.¹⁵⁷⁵

3.2. Els mitjans del bon encarrilament

La disciplina, considerava Foucault, podia ser entesa com l'art del bon encarrilament de la conducta, com un poder que tenia com a funció principal la de redreçar conductes. I ho il·lustrava així:

En lloc de plegar uniformement i en massa tot allò que li està sotmès, separa, analitza, diferencia, porta els procediments de descomposició fins a les singularitats necessàries i suficients. 'Encarrila' les multituds mòbils, confuses, inútils de cossos i de forces en una multiplicitat d'elements individuals –petites cèl·lules separades, autonomies orgàniques, identitats i continuïtats genètiques, segments combinatoris. La disciplina 'fabrica' individus; és la tècnica específica d'un poder que dona els individus a la vegada com a objectes i com a instruments del seu exercici.¹⁵⁷⁶

A diferència del poder sobirà, que era un poder triomfant i que exhibia el seu excés, amb els seus rituals majestuosos, la disciplina, especificava, «és un poder modest, suspicax, que funciona segons el model d'una economia calculada però permanent».¹⁵⁷⁷ La disciplina funcionava a partir de «modalitats humils, procediments menors»,¹⁵⁷⁸ que van acabar envaint, modificant i imposant els seus procediments en els grans aparells de l'estat. I manifestava: «L'èxit del poder disciplinari es deu sens dubte a l'ús d'instruments simples: la inspecció jeràrquica, la sanció normalitzadora i la seva combinació en un procediment que li és específic: l'examen».¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷⁵ Ibid., pàg. 169-170

¹⁵⁷⁶ Ibid., pàg. 172

¹⁵⁷⁷ Ibid., pàg. 172

¹⁵⁷⁸ Ibid., pàg. 172

¹⁵⁷⁹ Ibid., pàg. 172-173

3.2.1. La vigilància jerarquitzada

*Si la vigilància no és constant,
és com si no n'hi hagués.*¹⁵⁸⁰

Paul Auster

La disciplina és un dispositiu que coacciona a través d'un joc de mirades, indicava Foucault: «un aparell en què les tècniques que permeten de veure-hi indueixen efectes de poder, i en què, a canvi, els mitjans de coerció fan que siguin clarament visibles aquells sobre els quals s'apliquen».¹⁵⁸¹ I especificava que, juntament amb el desenvolupament de la tecnologia de les lents, de les ulleres de llarga vista:

[...] hi ha hagut les petites tècniques de les vigilàncies múltiples i entrecruades, les mirades que han de veure sense ser vistes; un art obscur de la llum i d'allò que és visible ha preparat en sordina un saber nou sobre l'home, a través de les tècniques per subjugar-lo i dels procediments per utilitzar-lo.¹⁵⁸²

Es van construir, així, uns 'observatoris' de la multiplicitat d'individus que van tenir un model ideal en el campament militar.¹⁵⁸³ I apuntava a continuació:

El campament és el diagrama d'un poder que actua per l'efecte d'una visibilitat general. Durant molt de temps, en l'urbanisme, en la construcció de les ciutats obreres, dels hospitals, dels asils, de les presons, de les cases d'educació es trobarà aquest model del campament o almenys el principi subjacent: l'engranatge espacial de les vigilàncies jerarquitzades.¹⁵⁸⁴

Sostenia que, partir d'aquí, va néixer la problemàtica d'una arquitectura que tenia com a objectiu el control interior, i que ja no estava feta per ser vista, com els palaus, o per vigilar l'exterior, com les fortaleses. El control interior havia de ser «articulat i detallat –per fer visibles a aquells que es troben dins».¹⁵⁸⁵ Aquesta arquitectura havia de ser un operador que permetés la transformació dels individus, un operador que havia de fer el següent: «obrar sobre aquells que abriga, permetre la presa sobre la seva conducta, conduir fins a ells els efectes del poder, oferir-los a un coneixement, modificar-los».¹⁵⁸⁶ L'antic esquema de la clausura i del tancament, a partir de murs gruixuts i portes sòlides va ser substituït

¹⁵⁸⁰ Auster, P., *The New York Trilogy*, Penguin Books, Nova York, 2006, pàg., 141

¹⁵⁸¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 173

¹⁵⁸² *Ibid.*, pàg. 173

¹⁵⁸³ Es tractava de ciutats artificials i mòbils, construïdes i remodelades, en què el poder s'exercia a través del joc d'una vigilància exacta, detallava Foucault. Es dissenyava el campament definint exactament les avingudes, la situació i la distribució de les tendes i la seva orientació, etcètera. *Ibid.*, pàg. 173-174

¹⁵⁸⁴ *Ibid.*, pàg. 174

¹⁵⁸⁵ *Ibid.*, pàg. 174

¹⁵⁸⁶ *Ibid.*, pàg. 174

progressivament, constatava Foucault, «pel càlcul de les obertures, dels plens i dels buits, dels passatges i les transparències».¹⁵⁸⁷

Es va organitzar, aleshores, l'hospital-edifici, com a operador terapèutic, l'escola-edifici, que havia de ser un operador d'encarrilament de la conducta, o l'escola militar. I detallava: «Educar cossos vigorosos, imperatiu de salut; obtenir oficials competents, imperatiu de qualitat; formar militars obedients, imperatiu polític; prevenir el llibertinatge i l'homosexualitat, imperatiu de moralitat».¹⁵⁸⁸ D'aquesta manera se separaven en compartiments estancs els individus, mentre se'ls sotmetia a una vigilància continuada. I ho caracteritzava així:

Les institucions disciplinàries han secretat una maquinària de control que ha funcionat com un microscopi de la conducta; les divisions tènues i analítiques que han dut a terme han arribat a formar, al voltant dels homes, un aparell d'observació, de registre i d'encarrilament de la conducta.¹⁵⁸⁹

Es tractava d'un un aparell disciplinari perfecte, en què n'hi hauria prou amb una sola mirada per poder veure-ho tot i de manera permanent, apuntava Foucault. I aclaria: «Un punt central seria a la vegada font de llum que ho il·lumina tot, i lloc de convergència per a tot allò que ha d'ésser sabut: ull perfecte al qual no se li escapa res i centre vers al qual es giren totes les mirades».¹⁵⁹⁰ L'arquitectura del moment va pensar diverses possibilitats de construcció, amb una edificació circular o piramidal. En qualsevol cas, es tractava d'aconseguir el següent: «Especificar la vigilància i fer-la funcional».¹⁵⁹¹

La vigilància jerarquizada –que era continua i funcional– va esdevenir important i es va estendre durant el segle XVIII gràcies a les noves mecàniques de poder que duia amb si mateixa. El poder disciplinari es va poder organitzar, mostrava Foucault, com a poder «múltiple, automàtic i anònim»,¹⁵⁹² gràcies a aquesta vigilància. I assenyalava:

[...] perquè si és cert que la vigilància reposa sobre individus, el seu funcionament és el d'un sistema de relacions de dalt a baix, però també fins a cert punt de baix

¹⁵⁸⁷ Ibid., pàg. 174

¹⁵⁸⁸ Ibid., pàg. 175

¹⁵⁸⁹ Ibid., pàg. 175

¹⁵⁹⁰ Ibid., pàg. 176

¹⁵⁹¹ Ibid., pàg. 176. Foucault constatava que, en els tallers i les fàbriques, es va organitzar un nou tipus de vigilància: constant i intensa, repartida al llarg de tot el procés de treball, no centrada només en la producció, sinó que tenia en compte l'activitat, l'habilitat, la rapidesa, en definitiva, la manera de treballar dels obrers; vigilància que necessitava de personal especialitzat per dur a terme aquesta funció. I puntualitzava: «La vigilància esdevé un operador econòmic decisiu, en la mesura en què és a la vegada una peça interna en l'aparell de producció i un engranatge especificat del poder disciplinari». Ibid., pàg. 177

¹⁵⁹² Ibid., pàg. 179

a dalt i lateralment. Aquest sistema fa que 'resisteixi' el conjunt, i el travessa íntegrament per efectes de poder que es recolzen els uns sobre els altres: vigilants perpètuament vigilats.¹⁵⁹³

Aquest poder en la vigilància jerarquitzada, indicava, no era una propietat, sinó que funcionava com una màquina: «és l'aparell sencer el que produeix 'poder' i distribueix els individus en aquest camp permanent i continu».¹⁵⁹⁴ D'aquesta manera, destacava, el poder podia ser, a la vegada, indiscret –«ja que és a tot arreu i sempre alerta, no deixa en principi cap zona d'ombra i controla sense parar aquells mateixos que estan encarregats de controlar-lo»–¹⁵⁹⁵ i discret –«ja que funciona permanentment i en bona part en silenci».¹⁵⁹⁶ El poder disciplinari, a través d'un joc ininterromput de «mirades calculades»,¹⁵⁹⁷ se sostenia a si mateix. I destacava:

Gràcies a les tècniques de vigilància, la 'física' del poder, el domini sobre el cos, s'efectuen d'acord amb les lleis de l'òptica i de la mecànica, d'acord amb tot un joc d'espais, de línies, de pantalles, de feixos, de graus, i sense recórrer, en principi almenys, a l'excés, a la força, a la violència. Poder que és, aparentment, tant menys 'corporal' com que és més sàviament 'físic'.¹⁵⁹⁸

¹⁵⁹³ Ibid., pàg. 179

¹⁵⁹⁴ Ibid., pàg. 179

¹⁵⁹⁵ Ibid., pàg. 179

¹⁵⁹⁶ Ibid., pàg. 179

¹⁵⁹⁷ Ibid., pàg. 179

¹⁵⁹⁸ Ibid., pàg. 179

3.2.2. La sanció normalitzadora

*Castigar és exercitar.*¹⁵⁹⁹

Michel Foucault

Tal com plantejava Foucault, cinc operacions de sanció normalitzadora funcionaven en el poder disciplinari.

En primer lloc, mostrava que dins dels sistemes disciplinaris hi funcionava «un petit mecanisme penal»,¹⁶⁰⁰ que tenia les seves lleis i definia els seus delictes amb les seves corresponents sancions. Les disciplines aplicaven una «infrapenalitat»:¹⁶⁰¹ quadriculaven, qualificaven i reprimien unes conductes que els sistemes de càstig general havien deixat sense penalitzar, un espai que les lleis havien deixat buit. L'objectiu era que les infraccions més petites de la conducta fossin penables i que qualsevol element servís per castigar-les. En definitiva, especificava: «que cada subjecte es trobi atrapat en una universalitat castigable-castigant».¹⁶⁰²

En segon lloc, indicava que les disciplines tenien un mode específic de castigar. I aclaria: «Allò que competeix a la penalitat disciplinària és la inobservança, tot el que no s'ajusta a la regla, tot el que se n'allunya, les desviacions. És punible el domini indefinit d'allò que no és conforme».¹⁶⁰³ Els càstigs disciplinaris suposaven una doble referència, d'una banda, artificial –ja que era explicitada per un programa o un reglament–, d'altra banda, natural –determinada per processos naturals i observables, com la durada d'un aprenentatge o d'un exercici o el nivell d'aptitud».¹⁶⁰⁴

En tercer lloc, apuntava que, amb el càstig disciplinari, es volia «reduir les desviacions»,¹⁶⁰⁵ i per aquest motiu tenia un caràcter fonamentalment correctiu. I, a diferència dels càstigs del sistema judicial, s'intentava que fossin isomorfs a

¹⁵⁹⁹ Ibid., pàg. 182

¹⁶⁰⁰ Ibid., pàg. 180

¹⁶⁰¹ Ibid., pàg. 180. Foucault ho detallava així: «Al taller, a l'escola, a l'exèrcit, hi regna una veritable micropenalitat del temps (retards, absències, interrupcions de tasques), de l'activitat (falta d'atenció, descuits, falta de zel), de la manera de ser (descortesia, desobediència), de la paraula (xerrameca, insolència), del cos (actituds 'incorrectes', gestos impertinents, brutícia), de la sexualitat (falta de pudor, indecència). Al mateix temps s'hi fan servir, a títol de càstigs, una sèrie de procediments subtils, que van des del càstig físic lleu, a privacions menors i a petites humiliacions». Ibid., pàg. 181-182

¹⁶⁰² Ibid., pàg. 181

¹⁶⁰³ Ibid., pàg. 181

¹⁶⁰⁴ Ibid., pàg. 181

¹⁶⁰⁵ Ibid., pàg. 182

la mateixa obligació. I el càstig disciplinari, puntualitzava, «és menys la venjança de la llei ultratjada que la seva repetició, la seva insistència redoblada. Tant és així que l'efecte correctiu que se n'espera passa d'una manera accessòria per l'expiació i el penediment; s'obté directament pels mecanismes d'un encarrilament de la conducta. Castigar és exercitar».¹⁶⁰⁶

En quart lloc, remarcava que el sistema dins de la disciplina era, un sistema doble de gratificació i sanció. Això permetia diverses coses: classificar les conductes i les qualitats de bones i dolentes; distribuir-les entre el bé i el mal com a valors oposats; fer caure cada conducta en l'àmbit de les bones o les males puntuacions; establir, finalment, una quantificació xifrada, una comptabilitat penal. I ho caracteritzava així:

A través d'aquesta microeconomia d'una penalitat perpètua, es produeix una diferenciació que no és la dels actes, sinó dels individus mateixos, de la seva índole, de les seves virtualitats, del seu nivell o del seu valor. La disciplina, en sancionar els actes amb exactitud, calibra els individus 'de veritat'; la penalitat que posa en pràctica s'integra en el cercle de coneixement dels individus.¹⁶⁰⁷

Finalment, en cinquè lloc, sostenia que aquesta distribució per graus tenia dos objectius: «assenyalar les desviacions, jerarquitzar les qualitats, les competències i les aptituds; però també castigar i recompensar».¹⁶⁰⁸ Així, l'individu era recompensat amb la possibilitat de pujar rangs o castigat degradant-lo de posició, ja que, aclaria: «El rang per si mateix equival a recompensa o càstig».¹⁶⁰⁹ Aquesta penalitat jerarquitzant, a més a més, tenia un efecte doble, ja que distribuïa els individus en relació amb les seves aptituds i la seva conducta, però a la vegada, exercia sobre ells «una pressió constant perquè se sotmetin tots al mateix model [...]. Perquè tots s'assemblin».¹⁶¹⁰

¹⁶⁰⁶ Ibid., pàg. 182

¹⁶⁰⁷ Ibid., pàg. 183

¹⁶⁰⁸ Ibid., pàg. 183

¹⁶⁰⁹ Ibid., pàg. 183

¹⁶¹⁰ Ibid., pàg. 184-185

4.- L'individu

4.1. L'examen

*L'individu és sens dubte l'àtom fictici
d'una representació 'ideològica' de la societat;
però és també una realitat fabricada
per aquesta tecnologia específica de poder
que s'anomena la 'disciplina'.¹⁶¹¹*

Michel Foucault

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault plantejava que el poder disciplinari no es fundava sobre l'enquesta, sinó sobre l'examen. Efectivament, l'enquesta era un procediment de la pràctica judicial que pretenia saber què havia passat en reactualitzar el fet mitjançant testimonis «presentats per persones que, per una raó o altra, per la seva saviesa o per haver estat presents al succés, eren considerades aptes per saber». ¹⁶¹²

En l'examen, en canvi, ja no es tracta de reconstruir un esdeveniment, sinó de reconstruir algú, «que és precís vigilar sense interrupció i totalment». ¹⁶¹³

I ho il·lustrava així:

Vigilància permanent dels individus per algú que exerceix sobre d'ells un poder –mestre, cap de taller, metge, psiquiatra, director de presons– i que, en la mesura en què exerceix el poder, té la possibilitat també tant de vigilar com de constituir, sobre aquells que vigila, en relació amb ells, un saber. ¹⁶¹⁴

Aquest saber no tenia com a objectiu determinar si havia esdevingut o no alguna cosa, sinó «determinar si un individu es comporta o no com cal, en conformitat o no amb la regla, si progressa o no». ¹⁶¹⁵ Aquest nou saber, puntualitzava, «no s'estructura en termes de presència o d'absència, d'existència o de no existència. S'estructura al voltant de la norma, en funció d'allò que és normal o no, d'allò que és correcte o incorrecte, del que cal fer o no». ¹⁶¹⁶ I manifestava:

En oposició al gran saber de l'enquesta –organitzat a mitjans de l'edat mitjana a través de la confiscació estatal de la justícia, que consistia a obtenir els instruments de reconstrucció dels fets mitjançant el testimoni–, sorgeix, per tant, un nou saber d'un tipus totalment diferent, un saber de vigilància, d'examen,

¹⁶¹¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 195-196

¹⁶¹² Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 594-595. Hem parlat de l'enquesta al capítol *La història d'Èdip*

¹⁶¹³ Ibid., pàg. 595

¹⁶¹⁴ Ibid., pàg. 595

¹⁶¹⁵ Ibid., pàg. 595

¹⁶¹⁶ Ibid., pàg. 595

organitzat al voltant de la norma, per controlar els individus al llarg de tota la seva existència. Tal és la base del poder, la forma de saber-poder que donarà lloc no a les grans ciències de l'observació, com passava en el cas de l'enquesta, sinó al que anomenem 'ciències humanes': psiquiatria, psicologia, sociologia.¹⁶¹⁷

A *Vigilar i castigar*, considerava que l'examen –«una altra innovació clàssica que els historiadors de les ciències van deixar a l'ombra»–¹⁶¹⁸ tenia una doble funció: per un costat, era una mirada normalitzadora, «una vigilància que permet qualificar, classificar i castigar»,¹⁶¹⁹ i, per l'altre, diferenciava i sancionava els individus a través de l'establiment d'una visibilitat. I ho caracteritzava així:

En ell [l'examen] s'hi uneixen la cerimònia del poder i la forma de l'experiència, el desplegament de la força i l'establiment de la veritat. Al cor dels procediments de disciplina, manifesta el sotmetiment d'aquells que es persegueixen com a objectes i l'objectivació d'aquells que estan sotmesos. La superposició de les relacions de poder i de les relacions de saber adquireixen en l'examen tota la seva notorietat visible.¹⁶²⁰

Tot un camp de poder i tot un camp de saber es trobaven en l'examen, apuntava. I es preguntava:

[...] aquest procediment tan familiar de l'examen, no fa servir, dins d'un sol mecanisme, unes relacions de poder que permeten obtenir i constituir cert saber? No és simplement a l'àmbit de la consciència, de les representacions i en allò que es creu saber, sinó a l'àmbit d'allò que fa possible un saber que es duu a terme l'actuació política.¹⁶²¹

Foucault posava l'exemple de l'ensenyament i plantejava que, de la mateixa manera que l'examen hospitalari va permetre el desbloqueig epistemològic de la medicina, l'examen va fer que l'escola passés a ser el lloc en què es va elaborar una pedagogia, que tenia funcionament de ciència.¹⁶²² I especificava:

L'examen no es limita a sancionar un aprenentatge; és un dels factors permanents, subjacents, segons un ritual de poder constantment prorrogat. Ara bé, l'examen permet al mestre, al mateix temps que transmet saber, establir sobre els seus deixebles tot un camp de coneixements. Mentre que la prova per la qual s'acabava un aprenentatge en la tradició corporativa validava una aptitud adquirida –l'obra mestra' autenticava una transmissió de saber ja feta–, l'examen és, a l'escola, un veritable i constant intercanvi de sabers: garanteix el pas dels coneixements del mestre al deixeble, però pren del deixeble un saber reservat i destinat al mestre. L'escola passa a ser el lloc d'elaboració de la pedagogia.¹⁶²³

¹⁶¹⁷ Ibid., pàg. 595

¹⁶¹⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 187

¹⁶¹⁹ Ibid., pàg. 187

¹⁶²⁰ Ibid., pàg. 187

¹⁶²¹ Ibid., pàg. 187

¹⁶²² Ibid., pàg. 189

¹⁶²³ Ibid., pàg. 188-189

Destacava tres mecanismes que comportava l'examen i que unien l'exercici del poder amb la formació del saber. En primer lloc, que, en l'exercici del poder, l'examen invertia l'economia de la visibilitat. En el poder sobirà, el tema de la visibilitat funcionava així:

Tradicionalment el poder és allò que es veu, que es mostra, que es manifesta, i, de manera paradoxal, troba el principi de la seva força en el moviment pel qual la desplega. Aquells sobre qui s'exerceix poden restar a l'ombra; no reben llum sinó d'aquesta part de poder que els és concedida, o del reflex que recau sobre d'ells un instant.¹⁶²⁴

En el cas de les disciplines, en canvi, aquesta relació s'invertia i passava a funcionar de la manera següent:

El poder disciplinari s'exerceix en fer-se invisible; en canvi, imposa a aquells a qui sotmet un principi de visibilitat obligatori. A la disciplina, són els sotmesos els qui han de ser vistos. La seva il·luminació assegura el domini del poder que s'exerceix sobre ells. El fet de ser vist sense parar, de poder ser vist constantment, és allò que manté en el seu sotmetiment l'individu disciplinari. L'examen és la tècnica per la qual el poder, en lloc d'emetre els signes de la seva potència, en lloc d'imposar la seva marca als seus sotmesos, els manté en un mecanisme d'objectivació. En l'espai que domina, el poder disciplinari manifesta, sobre l'essencial, el seu poder condicionant objectes. L'examen equival a la cerimònia d'aquesta objectivació.¹⁶²⁵

El paper i la funció de la cerimònia política, advertia, també va canviar. En el poder sobirà, era «la manifestació a la vegada excessiva i regulada del poder»,¹⁶²⁶ era la cerimònia del triomf del sobirà. En canvi, en el poder disciplinari, la cerimònia adquiria una forma fastuosa de l'examen, que era la desfilada. I ho il·lustrava així:

Els 'súbdits' hi són oferts com a 'objectes' a l'observació d'un poder que es manifesta només per la seva mirada. No reben directament la imatge del poder sobirà; despleguen únicament els seus efectes –i, per dir-ho així, en buit– sobre els seus cossos, ara ja exactament llegibles i dòcils.¹⁶²⁷

En segon lloc, sostenia que, gràcies a l'examen, la individualitat entrava en un camp documental:

Deixa rere seu un arxiu sencer tènue i minucios que es constitueix arran dels cossos i dels dies. L'examen, que col·loca els individus en un camp de vigilància, els situa igualment en una xarxa d'escriptura; els introdueix a tot un espessor de documents que els atrapen i els immobilitzen. Els procediments d'examen han anat immediatament acompanyats d'un sistema de registre intens i d'acumulació documental. Es constitueix un 'poder d'escriptura' com una peça essencial en els

¹⁶²⁴ Ibid., pàg. 189

¹⁶²⁵ Ibid., pàg. 189

¹⁶²⁶ Ibid., pàg. 189

¹⁶²⁷ Ibid., pàg. 190

engranatges de la disciplina.¹⁶²⁸

Al curs *El poder psiquiàtric*, Foucault manifestava que el poder disciplinari necessitava l'escriptura com a instrument indispensable per poder funcionar; per poder ser aquest control, aquest encarregar-se «permanent i global del cos de l'individu»;¹⁶²⁹ per poder respondre a l'exigència de la completa visibilitat i de contínuum jeràrquic. L'escriptura, dins del poder disciplinari, funcionava perquè, en primer lloc, vetllava perquè tot allò que passava, tot allò que feia o deia l'individu, quedés anotat i registrat; en segon lloc, transmetia la informació a través de l'estructura jeràrquica de baix a dalt; en tercer i últim lloc, mantenia accessible, de manera constant, la informació i assegurava el principi d'omnivisibilitat.¹⁶³⁰ I ho il·lustrava així:

L'ús de l'escriptura em sembla absolutament essencial perquè el poder disciplinari sigui global i continu. I podríem estudiar com, a partir dels segles XVII i XVIII, tant en l'exèrcit com en les escoles, els centres d'aprenentatge i també en el sistema policial o judicial, etc., els cossos, els comportaments i els discursos de la gent són envoltats poc a poc per un teixit d'escriptura, una espècie de plasma gràfic que els registra, els codifica, els transmet al llarg de l'escala jeràrquica i acaba per centralitzar-los. Crec que tenim aquí una nova relació, una relació directa i continua de l'escriptura amb el cos. La visibilitat del cos i la permanència de l'escriptura van a la una i produeixen, per descomptat, allò que podríem anomenar individualització esquemàtica i centralitzada.¹⁶³¹

Existien uns mètodes tradicionals de documentació administrativa, exposava Foucault a *Vigilar i castigar*, sobre els quals aquest nou poder d'escriptura es modelava, però a partir de «tècniques particulars i innovacions importants».¹⁶³² La d'aquestes tècniques feia referència als mètodes «d'identificació, de senyalització o de descripció»,¹⁶³³ ja que això representava un problema important, per exemple, als hospitals.¹⁶³⁴ Es van formar, assenyalava, codis d'individualitat disciplinària que «permeten transcriure, en homogeneïtzar-los, els trets individuals establerts per l'examen: codi físic de la senyalització, codi mèdic dels símptomes, codi escolar o militar de les conductes i dels fets destacats».¹⁶³⁵ I aquests codis, constatava, «marquen el moment d'una

¹⁶²⁸ Ibid., pàg. 191

¹⁶²⁹ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 50

¹⁶³⁰ Ibid., pàg. 50

¹⁶³¹ Ibid., pàg. 50-51

¹⁶³² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 191

¹⁶³³ Ibid., pàg. 191

¹⁶³⁴ Parlarem més sobre aquesta qüestió al capítol *L'hospital disciplinari*

¹⁶³⁵ Ibid., pàg. 191

‘formalització’ inicial d’allò que és individual dins de les relacions de poder». ¹⁶³⁶

La segona d’aquestes tècniques d’escriptura disciplinària era l’organització –correlació d’elements, acumulació documental, organització en sèries i camps comparatius– que permetia «classificar, formar categories, establir mesures, fixar normes». ¹⁶³⁷ Els mètodes d’escriptura, sostenia, permetien integrar les dades individuals en sistemes acumulatius, sense perdre-les: «fer de manera que a partir de qualsevol registre general es pugui trobar un individu i que, inversament, cada dada de l’examen individual pugui repercutir en els càlculs de conjunt». ¹⁶³⁸

A partir de l’examen, i gràcies a aquest aparell documental, concloïa Foucault, apareixien dues possibilitats:

[...] la constitució de l’individu com a objecte descriptible, analitzable; de cap manera, tanmateix, per reduir-lo a trets ‘específics’ com fan els naturalistes amb els éssers vius; sinó per mantenir-lo en els seus trets singulars, en la seva evolució particular, en les seves aptituds o capacitats pròpies, sota la mirada d’un saber permanent; i d’altra banda, la constitució d’un sistema comparatiu que permet la mesura de fenòmens globals, la descripció de grups, la caracterització de fets col·lectius, l’estimació de les desviacions dels individus els uns respecte dels altres, i la seva distribució en una ‘població’. ¹⁶³⁹

Aquestes tècniques documentals van permetre desbloquejar epistemològicament les ciències del individu, manifestava. A finals del segle XVIII, es va donar l’entrada de l’individu en el camp del saber científic. I ho il·lustrava així:

[...] problema de l’entrada de l’individu (i no ja de l’espècie) al camp del saber; problema de l’entrada de la descripció singular, de l’interrogatori, de l’anamnesi, de l’‘expedient’ en el funcionament general del discurs científic. A aquesta simple qüestió de fet li correspon sens dubte una resposta sense grandesa: cal mirar del costat d’aquests procediments d’escriptura i de registre, cal mirar del costat dels mecanismes d’examen, del costat de la formació dels dispositius de disciplina, i de la formació d’un nou tipus de poder sobre els cossos. El naixement de les ciències de l’home? Probablement sigui en aquests arxius de poca glòria on es va desenvolupar el joc modern de les coaccions sobre els cossos, els gestos, els comportaments. ¹⁶⁴⁰

En tercer lloc, mostrava com, en l’exercici del poder disciplinari, a part d’invertir l’economia de la visibilitat i de fer entrar la individualitat en el camp

¹⁶³⁶ Ibid., pàg. 191-192

¹⁶³⁷ Ibid., pàg. 192

¹⁶³⁸ Ibid., pàg. 192

¹⁶³⁹ Ibid., pàg. 192. El terme ‘població’ és qui obre la porta al biopoder, al dispositiu de seguretat, del qual en parlarem als apartats *El biopoder* i *El dispositiu de seguretat*.

¹⁶⁴⁰ Ibid., pàg. 193

documental, l'examen convertia l'individu en un 'cas'. I aclaria: «un cas que a la vegada constitueix un objecte per a un coneixement i una presa per al poder».¹⁶⁴¹ El cas era, tal com remarcava, «l'individu tal com se'l pot descriure, jutjar, amidar, comparar a d'altres i això en la seva mateixa individualitat; i és també l'individu la conducta del qual cal encarrilar o corregir, a qui cal classificar, normalitzar, excloure».¹⁶⁴²

En el poder sobirà, la individualitat es trobava «per sota del llindar de la descripció»;¹⁶⁴³ però els mecanismes disciplinaris van invertir aquesta relació. I especificava:

[...] rebaixen el llindar de la individualitat descriptible i fan d'aquesta descripció un mitjà de control i un mètode de dominació. No ja monument per a una memòria futura, sinó document per a una utilització eventual. I aquesta nova descriptibilitat és més marcada com més estricta és l'enquadrament disciplinari: el nen, el malalt, el boig, el condemnat, passaran a ser, cada vegada més fàcilment a partir del segle XVIII i segons un pendent que és el dels mecanismes de disciplina, l'objecte de decisions individuals i de relats biogràfics.¹⁶⁴⁴

No és tractava d'un procés d'heroïtzació, advertia, sinó «d'objectivació i de sotmetiment».¹⁶⁴⁵ I manifestava:

L'examen com a fixació a la vegada ritual i 'científica' de les diferències individuals, com adscripció de cadascú al rètol de la seva mateixa singularitat (en oposició a la cerimònia en què es manifesten els estatuts, els naixements, els privilegis, les funcions, amb tot l'esplendor de les marques) indica l'aparició d'una modalitat nova de poder en què cadascú rep com estatut la seva mateixa individualitat, i en què és estatutàriament vinculat als trets, les mides, els desviaments, les 'notes' que el caracteritzen i fan d'ell, de totes maneres, un 'cas'.¹⁶⁴⁶

La individualització disciplinària marcava una inversió respecte al model anterior en què la individualització es donava a les regions més elevades del poder sobirà. En la disciplina es donava una individualització 'descendent'. I ho caracteritzava així:

[...] a mesura que el poder es torna més anònim i més funcional, aquells sobre els quals s'exerceix tendeixen a estar més significativament individualitzats; i per les vigilàncies més que per les cerimònies, per les observacions més que pels relats commemoratius, per les mesures comparatives que tenen la 'norma' com a referència, i no per les genealogies que donen els avantpassats com a punts

¹⁶⁴¹ Ibid., pàg. 193

¹⁶⁴² Ibid., pàg. 193

¹⁶⁴³ Ibid., pàg. 193. Entraven en els rituals del poder els relats de vida, les cròniques i les biografies. I puntualitzava: «Ser mirat, observat, referit detalladament, seguit a diari per una escriptura ininterrompuda, era un privilegi». Ibid., pàg. 193

¹⁶⁴⁴ Ibid., pàg. 193

¹⁶⁴⁵ Ibid., pàg. 193

¹⁶⁴⁶ Ibid., pàg. 194

de mira; per les 'desviacions' més que pels fets assenyalats. En un sistema de disciplina, el nen està més individualitzat que l'adult, el malalt, més que l'home sa, el boig i el delinqüent, més que aquell que és normal i aquell que no és delinqüent.¹⁶⁴⁷

En aquest procés, remarcava, es passava d'una formació de la individualitat a través de mecanismes historicitruals a una formació de la individualitat a partir de mecanismes científicodisciplinaris. I quan es va donar aquest procés, quan la individualitat de l'individu calculable va substituir la de l'individu memorable, les ciències de l'"home" van ser possibles. I tot això, sostenia, va ser gràcies a aquesta nova tecnologia del poder: l'anatomia política del cos.

Foucault sentenciava: «L'individu és sens dubte l'àtom fictici d'una representació 'ideològica' de la societat; però és també una realitat fabricada per aquesta tecnologia específica de poder que s'anomena la 'disciplina'». ¹⁶⁴⁸ El poder produeix realitat, i àmbits i rituals de veritat. I aclaria: «L'individu i el coneixement que se'n pot obtenir corresponen a aquesta producció». ¹⁶⁴⁹

4.2. L'individu disciplinari

*El poder disciplinari [...] fabrica cossos sotmesos, fixa exactament la funció-subjecte sobre el cos.*¹⁶⁵⁰

Michel Foucault

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault manifestava que les institucions disciplinàries no tenien com a objectiu excloure els individus, sinó, al contrari, fixar-los. I ho il·lustrava així:

La fàbrica no exclou els individus, els vincula a un aparell de producció. L'escola no exclou els individus, tot i que els tanca; els fixa a un aparell de transmissió del saber. L'hospital psiquiàtric no exclou els individus, els lliga a un aparell de correcció, a un aparell de normalització dels individus. El mateix passa amb la casa de correcció o amb la presó. Inclús si els efectes d'aquestes institucions són l'exclusió de l'individu, la seva primera finalitat és fixar-los a un aparell de normalització d'homes. La fàbrica, l'escola, la presó o els hospitals tenen per objectiu lligar l'individu a un procés de producció, de formació o de correcció dels

¹⁶⁴⁷ Ibid., pàg. 194-195

¹⁶⁴⁸ Ibid., pàg. 195-196

¹⁶⁴⁹ Ibid., pàg. 196

¹⁶⁵⁰ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 57

productors. Es tracta de garantir la producció, o els productors, en funció d'una norma determinada.¹⁶⁵¹

La reclusió del segle XIX tenia com a objectiu lligar els individus als diferents aparells –de producció, de formació o de correcció–, i, per tant, assenyalava, es tractava d'una inclusió a través de l'exclusió. La funció principal de la reclusió no era la d'excloure els marginats, sinó la de la inclusió i la normalització.¹⁶⁵²

El poder disciplinari, plantejava al curs *El poder psiquiàtric*, tenia com a efecte principal modificar les relacions entre la singularitat somàtica, l'individu i el subjecte. A diferència del poder sobirà, en què la individualització es donava al capdamunt, del costat del sobirà, «amb aquest joc dels cossos múltiples que porta la individualitat a perdre's en el moment mateix d'aparèixer»;¹⁶⁵³ en el poder disciplinari, la funció individual desapareixia pel costat d'aquells que exercien o feien funcionar el poder. I remarcava: «Hi ha un esborrament de la individualització al cim. En canvi, el sistema disciplinari implica, i crec que això és essencial, una individualització tendencial molt forta a la base».¹⁶⁵⁴

La funció subjecte en el poder disciplinari, considerava, s'ajustava completament i se sobreposava a la singularitat somàtica: «el cos, els seus gestos, el seu lloc, els seus desplaçaments, la seva força, el temps de la seva vida, els seus discursos, sobre tot això s'aplica i s'exerceix la funció-subjecte del poder disciplinari».¹⁶⁵⁵ I manifestava a continuació: «El poder disciplinari [...] fabrica cossos sotmesos, fixa exactament la funció-subjecte sobre el cos. [...] És només individualitzant en la mesura en què l'individu no és altra cosa que el cos sotmès».¹⁶⁵⁶

La manera com el poder disciplinari podia ser individualitzant, podia ajustar la funció subjecte a la singularitat somàtica, formulava, era a través d'un sistema d'escriptura i de vigilància, un sistema de «panoptisme pangràfic»,¹⁶⁵⁷

¹⁶⁵¹ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 614

¹⁶⁵² Ibid., pàg. 614

¹⁶⁵³ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 56

¹⁶⁵⁴ Ibid., pàg. 57

¹⁶⁵⁵ Ibid., pàg. 57

¹⁶⁵⁶ Ibid., pàg. 57

¹⁶⁵⁷ Ibid., pàg. 57

que, a més a més, establia «la norma com a principi de partició i la normalització, com a prescripció universal per a tots aquests individus constituïts així».¹⁶⁵⁸

L'individu disciplinari, assenyalava, era constituït així, no com allò a què s'aferra el poder polític, sinó que «allò que hem d'anomenar individu és l'efecte produït, el resultat d'aquesta fixació».¹⁶⁵⁹ I especificava: «la disciplina és la forma terminal, capital, del poder que constitueix l'individu com a blanc, com a parella, com l'altra cara en la relació de poder».¹⁶⁶⁰ L'individu, advertia, no era preexistent a la funció subjecte, a la normalització, a la projecció d'una psique. I ho caracteritzava així:

L'individu es va constituir en la mesura en què la vigilància ininterrompuda, l'escriptura continua i el càstig virtual van donar marc a aquest cos subjugat així i li van extreure una psique; i l'individu es va caracteritzar en la mesura en què la instància normalitzadora va distribuir, excloure i reprendre sense cessar aquest cos-psique.¹⁶⁶¹

L'objectiu, puntualitzava, no era desfer les coaccions i les prohibicions per alliberar l'individu, com si aquest existís per sota d'aquestes relacions de poder.

I sostenia:

[...] l'individu és el resultat de quelcom que li és anterior i que és el mecanisme, tots els procediments que fixen el poder polític al cos. Degut a que el cos va ser 'subjectivitzat', és a dir, que la funció-subjecte va ser-hi fixada, degut a que va ser psicologitzat, perquè va ser normalitzat, va ser a causa d'això que una cosa com l'individu va aparèixer, a propòsit del qual es pot parlar, es poden emetre discursos, es pot intentar fundar ciència.¹⁶⁶²

I com a efecte d'aquests procediments de poder, manifestava, va ser possible l'aparició de les ciències humanes.

Igualment, apuntava, l'individu era, per principi, individu normal i, per tant, «la dessubjectivació, la desnormalització, la despsicologització impliquen necessàriament la destrucció de l'individu com a tal».¹⁶⁶³

En definitiva, «cal veure la constitució concreta de l'individu a partir de determinada tecnologia del poder».¹⁶⁶⁴ I ho il·lustrava així:

Tenim l'individu jurídic, tal com apareix en aquestes teories filosòfiques o jurídiques: l'individu com a subjecte abstracte, definit per drets individuals, al que cap poder no pot limitar, excepte si ell hi consent per contracte. I després, per

¹⁶⁵⁸ Ibid., pàg. 57

¹⁶⁵⁹ Ibid., pàg. 57

¹⁶⁶⁰ Ibid., pàg. 58

¹⁶⁶¹ Ibid., pàg. 58

¹⁶⁶² Ibid., pàg. 58

¹⁶⁶³ Ibid., pàg. 58

¹⁶⁶⁴ Ibid., pàg. 59

sota d'això, al seu costat, hi tenim el desenvolupament de tota una tecnologia disciplinària que va posar de manifest a l'individu com a realitat històrica, com a element de les forces productives, com a element, també, de les forces polítiques; i aquest individu és un cos subjecte, atrapat en un sistema de vigilància i sotmès a procediments de normalització.¹⁶⁶⁵

Foucault aprofitava aquest punt per fer una revisió del final de *Les paraules i les coses*. El discurs de les ciències humanes, advertia, tenia com a objectiu que l'individu disciplinari i l'individu jurídic s'acoblessin: «Rasqueu l'individu jurídic, diuen les ciències humanes (psicològiques, sociològiques, etcètera), i hi trobareu cert home; i, de fet, allò que presenten com a home és l'individu disciplinari».¹⁶⁶⁶ Per la seva banda, el discurs humanista, com a discurs invers i complementari del primer, expressava: «l'individu disciplinat és un individu alienat, subjugat, un individu mancat d'autenticitat»,¹⁶⁶⁷ i apuntava: «rasqueu-lo o, millor, torneu-li la plenitud dels seus drets, i trobareu, com la seva forma originària vivent i vivaç, un individu que és l'individu filosoficojurídic».¹⁶⁶⁸ I conclouia:

I allò que en els segles XIX i XX s'anomena Home no és altra cosa que una espècie d'imatge romanent d'aquesta oscil·lació entre l'individu jurídic, que va ser sens dubte l'instrument mitjançant el qual la burgesia va reivindicar el poder en el seu discurs, i l'individu disciplinari, que és el resultat de la tecnologia emprada per aquesta mateixa burgesia per constituir l'individu en el camp de les forces productives i polítiques. D'aquesta oscil·lació entre l'individu jurídic, instrument ideològic de la reivindicació del poder, i l'individu disciplinari, instrument real del seu exercici físic, d'aquesta oscil·lació entre el poder que es reivindica i el poder que s'exerceix, va néixer aquesta il·lusió i aquesta realitat que anomenem Home.¹⁶⁶⁹

¹⁶⁶⁵ Ibid., pàg. 59

¹⁶⁶⁶ Ibid., pàg. 59

¹⁶⁶⁷ Ibid., pàg. 59

¹⁶⁶⁸ Ibid., pàg. 59

¹⁶⁶⁹ Ibid., pàg. 60

4.2.1. El delinqüent

*La presó genera, produeix, fabrica delinqüents [...].*¹⁶⁷⁰

Michel Foucault

La presó era un lloc d'observació dels individus, plantejava Foucault a *Vigilar i castigar*. Per un costat, com a vigilància; i, per l'altre, com a coneixement –de la conducta de cada detingut, del seu progrés, de les seves disposicions–, és a dir, com a lloc de formació d'un saber clínic sobre els individus.

Perquè es produís això, apuntava, eren necessaris dos dispositius. En primer lloc, un dispositiu que permetés una mirada permanent sobre el pres, un registre i una comptabilització de totes les notes que se'n poguessin prendre. El panòptic –«a la vegada vigilància i observació, seguretat i saber, individualització i totalització, aïllament i transparència»–,¹⁶⁷¹ va trobar el seu lloc de realització en la presó. Per a Foucault, la utopia de Bentham es va estendre per tot el cos social, però gairebé només va poder prendre forma material total en les institucions penitenciàries. El panòptic era una presó-màquina, on el pres estava tancat en un cel·la de visibilitat total i amb un punt central «des d'on una mirada permanent pugui controlar a la vegada els presos i el personal».¹⁶⁷² També era un sistema que documentava de manera individualitzant i permanent. I constatava: «Es tracta, en qualsevol cas, de fer de la presó un lloc de constitució d'un saber que ha de servir de principi regulador per a l'exercici de la pràctica penitenciària».¹⁶⁷³ A part de conèixer la decisió judicial i aplicar-la segons els reglaments establerts, la presó havia d'obtenir dels detinguts un saber «que permetrà transformar la mesura penal en una operació penitenciària; que farà de la pena que la infracció va fer necessària una modificació del detingut, útil per a la societat».¹⁶⁷⁴

El detingut es convertia, d'aquesta manera, en individu a conèixer. I destacava: «És en tant que condemnat –i a títol de punt d'aplicació per a uns mecanismes punitius– que l'infractor s'ha constituït com a objecte de saber possible».¹⁶⁷⁵

¹⁶⁷⁰ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 393

¹⁶⁷¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 252. Parlarem del panòptic de Bentham al capítol següent, anomenat *El Panòptic*

¹⁶⁷² *Ibid.*, pàg. 253

¹⁶⁷³ *Ibid.*, pàg. 254

¹⁶⁷⁴ *Ibid.*, pàg. 254

¹⁶⁷⁵ *Ibid.*, pàg. 255

En l'entrevista amb Droit, Foucault apuntava que calia buscar la funció social de l'internament al voltant del delinqüent, personatge que començava a definir-se al segle XIX. I ho especificava així:

La constitució del medi delinqüent és absolutament correlativa a l'existència de la presó. Es va intentar constituir dins mateix de les masses populars un petit nucli de persones que haurien de ser, si es pot dir així, els titulars privilegiats i exclusius dels comportaments il·legals. Gent rebutjada, menystinguda i temuda per tothom.¹⁶⁷⁶

A l'època sobiranista, es toleraven comportaments com la violència, el furt o les petites estafes i, indicava Foucault, «en cas de ser detingut, els procediments penals eren expeditius: la mort, les galeres de per vida, el desterrament».¹⁶⁷⁷ A l'època disciplinària, el medi delinqüent es va tancar sobre si mateix i això va ser organitzat essencialment per la presó. La presó passava a ser un instrument de reclutament per a l'exèrcit de delinqüents. I manifestava: «Des de fa dos segles s'afirma: "la presó fracassa, ja que fabrica delinqüents". Jo més aviat diria: "És un èxit, ja que això és el que se li demana"».¹⁶⁷⁸

Des del principi, la presó es feia passar per un espai medicojudicial, per un espai de correcció psicològica. Tot i així, advertia: «Es poden posar, doncs, tots els empresonats en mans dels psicoterapeutes, però això no canviarà res del sistema de poder i de vigilància generalitzada instaurat a principis del segle XIX».¹⁶⁷⁹

El benefici d'aquest sistema per a la classe dominant era trencar amb la continuïtat de les il·legalitats populars. I ho caracteritzava així:

Aïllar, efectivament, un petit grup de gent a la qual pot controlar, vigilar, conèixer completament, i que està exposat a l'hostilitat i al desconfiança dels cercles populars d'on ha sortit. Ja que les víctimes de la petita delinqüència quotidiana segueixen essent els més pobres.¹⁶⁸⁰

A l'entrevista «La tortura és la raó», constatava com, a partir del segle XIX, el sistema penal es va reorganitzar i es va assignar la tasca de transformar els individus. Tot i així, advertia:

Però l'objectiu real era crear una esfera criminalitzada específica, una capa que havia d'aïllar-se de la resta de la població. Degut a això, aquesta capa va perdre gran part de la seva funció política crítica. I aquesta capa, aquesta minoria aïllada, va ser utilitzada pel poder per inspirar por a la resta de la població,

¹⁶⁷⁶ Droit, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, op. cit., pàg. 33

¹⁶⁷⁷ Ibid., pàg. 33

¹⁶⁷⁸ Ibid., pàg. 33

¹⁶⁷⁹ Ibid., pàg. 34

¹⁶⁸⁰ Ibid., pàg. 34

controlar els moviments revolucionaris i sabotejar-los.¹⁶⁸¹

Sobre la figura del criminal, plantejava, a la mateixa entrevista:

[...] el sistema capitalista pretén lluitar contra la criminalitat, pretén eliminar-la mitjançant un sistema carcerari que, precisament, la produeix. Sembla contradictori. Jo dic que el criminal produït per la presó és un criminal útil, útil per al sistema. Ja que és manipulable i sempre se'l pot fer cantar.¹⁶⁸²

El delinqüent no era aquell que es revoltava i que, per aquest motiu, se'l tancava a la presó, com al boig, especificava, sinó el contrari:

Jo ho diria a la inversa: s'ha convertit en delinqüent perquè ha anat a la presó. O, millor encara, la microdelinqüència que existia al principi es transforma en macrodelinqüència per la presó. La presó genera, produeix, fabrica delinqüents, delinqüents professionals, i hi ha voluntat que n'hi hagi perquè són útils: no es revoltent. Són útils, manipulables, i se'ls manipula.¹⁶⁸³

Tal com ho plantejava, els programes de reinserció social no servien: «Tots els presumptes programes de reinserció són, al contrari, programes de marcatge, programes d'exclusió, programes que empenyen els afectats a endinsar-se cada vegada més en la delinqüència».¹⁶⁸⁴ I constatava, en referència a qualsevol persona que hagués passat per un programa de reinserció:

[...] el resultat és un individu marcat com a delinqüent: davant del seu cap, davant del propietari del seu habitatge. La delinqüència el defineix i defineix la relació que l'entorn estableix amb ell; per tant, s'arriba fins al punt en què el delinqüent només pot viure en un medi criminal. La permanència de la criminalitat no es de cap manera un fracàs del sistema carcerari; és, al contrari, la justificació objectiva de la seva existència.¹⁶⁸⁵

Foucault sostenia, a l'entrevista «Poder i saber», que, abans del segle XIX, pràcticament no existien els relats de presos, d'ex-delinquents, dels qui esperen una condemna de mort: «els testimonis són molt escassos».¹⁶⁸⁶ En canvi, a partir de 1820, n'hi havia milers. I ho il·lustrava així:

És un fenomen molt important, molt curiós, que es va estendre amb molta rapidesa, però que també està lligat a la vella tradició que els criminals,

¹⁶⁸¹ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 392. I més endavant, especificava: «Actualment, i des del segle XIX, els criminals han perdut tot tipus de dinamisme revolucionari. N'estic convençut. Formen un grup marginal. Se'ls ha donat la consciència de ser-ho. Constitueixen una minoria artificial, però utilitzable, dins de la població. Estan exclosos de la societat». Ibid., pàg. 393

¹⁶⁸² Ibid., pàg. 393. I detallava: «Està constantment sotmès a una pressió econòmica i política. Tothom sap que no hi ha res més fàcil d'utilitzar que els delinqüents per organitzar la prostitució. Es converteixen en proxenetes. I en esbirros de polítics dubtosos, feixistes». Ibid., pàg. 393

¹⁶⁸³ Ibid., pàg. 393. I més endavant aclaria: «Cal que hi hagi delinqüents i criminals perquè la població accepti la policia, per exemple». Ibid., pàg. 394

¹⁶⁸⁴ Ibid., pàg. 394

¹⁶⁸⁵ Ibid., pàg. 394

¹⁶⁸⁶ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 413

essencialment, havien de ser castigats sobre la base de les seves confessions. Al criminal, calia fer-lo confessar. Fins i tot quan hi hagués proves contra ell, es procurava, malgrat tot, obtenir una confessió, com una espècie d'autenticació del crim pel criminal mateix.¹⁶⁸⁷

A més a més, remarcava, a partir de començaments del segle XIX va instaurar-se la idea que el càstig havia de ser la correcció del criminal, la seva transformació, i, per tant:

[...] implicava que aquest home fos conegut i que es manifestés. Un cop que el càstig deixa de ser la rèplica a un crim, per passar a ser una operació transformadora del criminal, el discurs del criminal, la seva confessió, la revelació del que és, del que pensa, del que desitja, esdevé indispensable. És, si voleu, una espècie de mecanisme d'apel·lació.¹⁶⁸⁸

A l'entrevista «Tancament, psiquiatria, presó», especificava:

A França, actualment, la pregunta que se li fa a un pèrit psiquiàtric davant dels tribunals és: aquest individu és perillós? Sovint, els psiquiatres no responen a la pregunta de l'article 64 –és responsable dels seus actes?–, perquè no poden. Estimen que no poden respondre-la perquè diuen que no té sentit. Però admeten –i això és molt significatiu– que poden respondre a la pregunta: aquest individu és perillós?¹⁶⁸⁹

Foucault apuntava que el perill, si s'estudia atentament el Dret Penal, «no ha constituït mai un delicte».¹⁶⁹⁰ I aclaria:

Ser perillós no és un delicte. Ser perillós no és una malaltia. No és un símptoma. Doncs bé, hem acabat per fer funcionar, com si fos una evidència, i des de fa més d'un segle, la noció de perill gràcies a una remissió perpètua d'allò que és penal a allò que és mèdic, i recíprocament. Allò que és penal diu: escolteu, no sé gaire bé què fer amb aquest individu, voldria saber quina és la vostra opinió: és perillós? I si se li diu al psiquiatra: però ves, vostè no respondrà pas a aquesta pregunta, no? Replicarà: evidentment, el 'perill' no és una noció psiquiàtrica, però és la pregunta que em planteja el jutge. I ja està! Si considerem el conjunt és evident que tot això funciona al voltant de la noció de perill.¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁷ Ibid., pàg. 413

¹⁶⁸⁸ Ibid., pàg. 413

¹⁶⁸⁹ Foucault, M., «Enfermement, psychiatrie, prison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 342-343

¹⁶⁹⁰ Ibid., pàg. 343

¹⁶⁹¹ Ibid., pàg. 343

4.3. L'individu perillós

*[...] el que l'expert ha de diagnosticar,
l'individu amb el qual s'ha de batre
en l'interrogatori, l'anàlisi i el diagnòstic,
és l'individu eventualment perillós.*¹⁶⁹²

Michel Foucault

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault remarcava que la penalitat del segle XIX més que controlar si el que feien els individus era o no conforme a la llei, es va convertir en un control «d'allò que poden fer, que són capaços de fer, que són susceptibles de fer, que estan a punt de fer».¹⁶⁹³ Aleshores, la noció més important, en la criminologia i la penalitat de finals del segle XIX, va ser, especificava, «l'escandalosa noció, en termes de la teoria penal, de perillositat».¹⁶⁹⁴ I caracteritzava així aquest terme:

*[...] significa que l'individu ha de ser considerat per la societat en funció de les seves virtualitats i no tant dels seus actes; no en funció d'infraccions de fet a una llei efectiva, sinó en funció de les virtualitats de comportament que aquestes infraccions representen.*¹⁶⁹⁵

Al curs *Els anormals*, feia ressaltar que el peritatge psiquiàtric permetia duplicar el delicte en diverses coses que no eren el delicte mateix, tal com era qualificat per la llei. I detallava: «una sèrie de comportaments, maneres de ser, és clar, en el discurs del pèrit psiquiatra, es presenten com la causa, l'origen, la motivació, el punt de partida del delicte».¹⁶⁹⁶

La llei penal, des de finals del segle XVIII, considerava que només eren condemnables les infraccions que havien estat definides com a tals per la llei, i aquesta llei havia de ser anterior a l'acte en qüestió. El peritatge psiquiàtric tenia per funció, convertir la infracció en un tret individual, en primer lloc, i ho formulava així: «permet passar de l'acte a la conducta, del delicte a la manera de ser, i posa en relleu que aquesta última no és altra cosa que el delicte mateix, però, en certa mesura, en l'estat de generalitat en la conducta d'un individu».¹⁶⁹⁷ I, en segon lloc, com que aquestes conductes no infringien la llei, desplaçava el nivell de la realitat de la infracció cap a qualificacions morals o regles ètiques. Així, en

¹⁶⁹² Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 32

¹⁶⁹³ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 593

¹⁶⁹⁴ *Ibid.*, pàg. 593

¹⁶⁹⁵ *Ibid.*, pàg. 593

¹⁶⁹⁶ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 15

¹⁶⁹⁷ *Ibid.*, pàg. 16

definitiva, el peritatge psiquiàtric permetia constituir un doble psicològic o ètic del delictes. I advertia:

El que en un sentit és més greu és que, en definitiva, encara que el subjecte en qüestió sigui culpable, allò que el jutge podrà condemnar en ell, a partir del peritatge psiquiàtric, ja no és precisament el crim o el delictes. Allò que el jutge jutjarà i sancionarà, el punt al qual es referirà el càstig, és precisament aquestes conductes irregulars, que s'hauran proposat com la causa, punt d'origen, lloc de formació del crim, i no han estat més que el seu doblet psicològic i moral.¹⁶⁹⁸

En el peritatge psiquiàtric, puntualitzava Foucault: «El que és essencial del seu paper és legitimar, sota la forma del coneixement científic, l'extensió del poder de castigar a una cosa diferent que la infracció».¹⁶⁹⁹ Permetia ubicar l'acció punitiva del poder judicial al marc de les tècniques de transformació dels individus, en duplicar el delictes amb la criminalitat, en primer lloc, i en duplicar l'autor del delictes amb un personatge nou al segle XVIII: el delinqüent.¹⁷⁰⁰ I manifestava:

El que els magistrats i jurats tenen al davant ja no és un subjecte jurídic, sinó un objecte: l'objecte d'una tecnologia i d'un saber de reparació, de readaptació, de reinserció, de correcció. En síntesi, la funció de la prova pericial és duplicar l'autor, responsable o no, del crim, amb un subjecte delinqüent que serà l'objecte d'una tecnologia específica.¹⁷⁰¹

El peritatge psiquiàtric, indicava, tenia una tercera funció: «la constitució d'un metge que serà al mateix temps un metge-jutge».¹⁷⁰² Com que el peritatge psiquiàtric tenia valor de demostració de la possible criminalitat, aquest podia contribuir a que l'acusat passés a l'estatut de condemnat. I ho il·lustrava així:

El psiquiatra es converteix efectivament en un jutge; fa efectivament una acta d'instrucció, i no a l'àmbit de la responsabilitat jurídica dels individus, sinó de la seva culpabilitat real. I a la inversa, el jutge, per part seva, es desdoblarà davant del metge. Ja que, a partir del moment en què, efectivament, es disposa a emetre el seu judici, –és a dir, la seva decisió de càstig, no tant respecte al subjecte jurídic d'una infracció definida com a tal per la llei, sinó a aquest individu que és portador de tots aquests trets de caràcter definits així–, a partir del moment en què haurà d'enfrontar-se amb aquest doblet eticomoral del subjecte jurídic, el jutge, en sancionar, no sancionarà la infracció. Podrà prendre's el luxe, l'elegància o l'excusa, com prefereixin, d'imposar a un individu una sèrie de mesures correctives, de mesures de readaptació, de mesures de reinserció. El baix ofici de castigar es converteix així en el bell ofici de curar.¹⁷⁰³

¹⁶⁹⁸ Ibid., pàg. 17

¹⁶⁹⁹ Ibid., pàg. 18

¹⁷⁰⁰ Ibid., pàg. 18

¹⁷⁰¹ Ibid., pàg. 20

¹⁷⁰² Ibid., pàg. 21

¹⁷⁰³ Ibid., pàg. 22

Foucault considerava que el peritatge psiquiàtric era, des de l'aplicació del codi penal, a partir dels anys 1810, «un acte mèdic, en les seves formulacions, les seves regles de constitució, els seus principis generals de formació, absolutament isomorf amb el saber mèdic de l'època».¹⁷⁰⁴

La regla que va governar el peritatge penal durant el segle XIX va ser l'article 64 del codi penal que especificava que no hi podia haver crim ni delictes si l'individu es trobava, en el moment de cometre l'acte, en un estat de demència. A principis del segle XX, va aparèixer la circular de Chaumié que va modificar considerablement el paper que s'havia donat fins llavors al psiquiatra: ja no es tractava de definir la responsabilitat jurídica d'un subjecte criminal, sinó constatar si hi havia anomalies mentals que es poguessin relacionar amb la infracció en qüestió. I assenyalava:

Com podran advertir, entrem ja en un àmbit completament diferent, que ja no és el del subjecte jurídic responsable del seu acte i mèdicament qualificat com a tal. Entrem en un domini que és el de l'anomalia mental, en una relació no definida amb la infracció.¹⁷⁰⁵

En una altra circular, apareguda als anys cinquanta, apuntava, es demanava als psiquiatres que responguessin el següent:

[...] que responguin, si poden, clar, sempre la famosa pregunta de l'article 64: es trobava en un estat de demència? Però se'ls demana sobretot que diguin – primera qüestió– si l'individu és perillós. Segona qüestió: si és susceptible d'una sanció penal. Tercera qüestió: si és curable o readaptable.¹⁷⁰⁶

Així, sostenia Foucault, es passava d'un problema jurídic –de l'atribució de responsabilitat– a un problema completament diferent: és perillós un individu? És susceptible de la sanció penal? És curable o readaptable? A partir d'aquí, una tècnica de normalització s'encarregaria de l'individu delinqüent. I remarcava:

[...] aquestes tècniques de normalització, i els poders de normalització que hi estan lligats, no són merament l'efecte de l'encontre, de la composició, de la connexió entre si del saber mèdic i el poder judicial, sinó que, de fet, a través de tota la societat moderna, un cert tipus de poder –ni mèdic ni jurídic, sinó un altre– va aconseguir colonitzar i reprimir el saber mèdic i el poder jurídic; un tipus de poder que finalment desemboca en l'escenari del tribunal, recolzat, sens dubte, en la institució jurídica i la institució mèdica, però que, per si mateix, té la seva autonomia i les seves regles. Aquest sorgiment del poder de normalització, la manera en què es va formar i instal·lar, sense buscar mai el recolzament en una sola institució, sinó gràcies al joc que va aconseguir establir entre diferents institucions, va estendre la seva sobirania en la nostra societat [...].¹⁷⁰⁷

¹⁷⁰⁴ Ibid., pàg. 22

¹⁷⁰⁵ Ibid., pàg. 23

¹⁷⁰⁶ Ibid., pàg. 23-24

¹⁷⁰⁷ Ibid., pàg. 24

L'article 64 del codi penal establia que no hi havia crim si l'individu es trobava en un estat de demència, i el peritatge psiquiàtric havia de permetre fer una divisió entre malaltia o responsabilitat. I ho especificava així:

[...] entre causalitat patològica o llibertat del subjecte jurídic, entre terapèutica o càstig, entre medicina i penalitat, entre hospital i presó. Cal escollir, ja que la bogeria esborra el crim, no pot ser el lloc del crim i, a la inversa, aquest no pot ser en si mateix un acte que s'implanti en la bogeria. Principi de la porta giratòria: quan el que és patològic entra en escena, la criminalitat, d'acord amb la llei, ha de desaparèixer.¹⁷⁰⁸

La institució mèdica prenia així el relleu a la institució judicial, ja que la justícia no podia empresonar el boig. La justícia havia de desprendre-se'n, plantejava, «des del moment en què el reconeix com a tal: principi de la posada en llibertat, en el sentit jurídic de l'expressió».¹⁷⁰⁹ A partir de 1815, sostenia, es va començar a «nuar el parentiu, la pertinença, la contigüitat de la bogeria i el crim».¹⁷¹⁰

La tècnica que la qualificació doble –mèdica i judicial– va organitzar, sostenia Foucault, un camp de perversitat, amb l'aparició d'aquesta noció a partir de la segona meitat del segle XIX, i que va acabar dominant tot el camp.¹⁷¹¹ També va tenir una altra funció, la de convertir l'alternativa entre presó o hospital en el principi d'una homogeneïtat de la reacció social, que permetia el següent: «justificar l'existència d'una espècie de contínuum protector a través de tot el cos social, que anirà de la instància mèdica de curació a la institució penal pròpiament dita».¹⁷¹² Així, la resposta de la societat davant de la criminalitat

¹⁷⁰⁸ Ibid., pàg. 29

¹⁷⁰⁹ Ibid., pàg. 29

¹⁷¹⁰ Ibid., pàg. 30. Foucault apuntava que el 1832 es van establir les circumstàncies atenuants i que, a partir de llavors, les condemnes eren modulades segons l'avaluació o el diagnòstic sobre el criminal mateix, i no sobre les circumstàncies del crim. S'ordia així un contínuum medicojudicial que s'institucionalitzava amb el peritatge medicolegal. Ibid., pàg. 30. A «La veritat i les formes jurídiques», especificava que amb l'organització de les circumstàncies atenuants, l'aplicació de la llei podia ser modificada per la decisió d'un jutge o d'un tribunal, en funció de l'individu que era jutjat. I ho formulava així: «El principi d'una llei universal que representi únicament els interessos socials és considerablement falsejat per l'ús de les circumstàncies atenuants que cobraran una importància cada cop més gran». Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 592

¹⁷¹¹ A partir d'aquí, van aparèixer, en el discurs culte dels experts, una sèrie de termes que Foucault qualificava de «manifestament antiquats, irrisoris o puerils». Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 30. Aquesta puerilitat dels termes, que apareixia al cor mateix del peritatge medicolegal, servia d'intercanviador entre les categories jurídiques i les mèdiques. I remarcava: «Tot aquest camp de nocions de perversitat, rendibilitzades en el seu vocabulari pueril, permet el funcionament de les nocions jurídiques en l'àmbit del poder judicial i, a la inversa, les nocions jurídiques en l'àmbit de la competència de la medicina». Ibid., pàg. 31

¹⁷¹² Ibid., pàg. 31

patològica presentava dos pols: un expiatori i un altre terapèutic. La funció d'aquesta xarxa continua d'institució era respondre, no a la malaltia –perquè per això ja existien les institucions terapèutiques– ni tampoc exactament al crim –perquè en tindríem prou amb les institucions punitives. Tot aquest contínuum institucional en realitat responia al perill.¹⁷¹³ I aclaria:

Aquest conjunt institucional es dirigeix a l'individu perillós, és a dir: ni exactament malalt ni, pròpiament parlant, criminal. En el peritatge psiquiàtric, el que l'expert ha de diagnosticar, l'individu amb el qual s'ha de batre en l'interrogatori, l'anàlisi i el diagnòstic, és l'individu eventualment perillós.¹⁷¹⁴

Dues nocions, doncs, la de perversitat i la de perill, que s'enfrontaven però que tenien moltes semblances, indicava. Per un banda, la noció de perversió permetia nuar els conceptes mèdics i els conceptes jurídics, i, per altra banda, la noció de perill o d'individu perillós permetia «justificar i fundar en teoria l'existència d'una cadena ininterrompuda d'institucions medicolegals».¹⁷¹⁵

Un discurs de moralitat era el que assegurava la noció de perversitat. I hi havia un discurs que s'organitzava al voltant del terme de la perversitat i també del perill social. I ho formulava així:

[...] val a dir que serà igualment el discurs de la por, un discurs la funció del qual serà detectar el perill i oposar-s'hi. Així doncs, es tracta d'un discurs de la por i d'un discurs de la moralització; és un discurs infantil, l'organització epistemològica del qual, governada íntegrament per la por i la moralització, no pot ser sinó irrisòria, fins i tot respecte de la bogeria.¹⁷¹⁶

A partir de finals del segle XIX i durant el segle XX es van introduir una sèrie de reformes que van acabar d'organitzar una espècie de poder medicojudicial que presentava, principalment, les manifestacions següents. En primer lloc, que abans de presentar-se en audiència, tot individu havia de ser examinat per pèrits psiquiàtrics, «de tal manera que no arribi mai al tribunal simplement amb el seu crim»,¹⁷¹⁷ sinó també amb l'informe del peritatge psiquiàtric. En segon lloc, l'existència de tribunals especials, més relacionats amb el context de l'individu que de l'acte que hagi pogut cometre, i tota una sèrie d'institucions de vigilància medico legal que envolten la infància en perill, la joventut en perill, etcètera.¹⁷¹⁸

El peritatge medicolegal, que no era un mecanisme ni mèdic ni judicial, va

¹⁷¹³ Ibid., pàg. 32

¹⁷¹⁴ Ibid., pàg. 32

¹⁷¹⁵ Ibid., pàg. 32

¹⁷¹⁶ Ibid., pàg. 33

¹⁷¹⁷ Ibid., pàg. 37

¹⁷¹⁸ Ibid., pàg. 37

ser una peça central¹⁷¹⁹ per sostenir aquest conjunt, a la frontera entre ambdues institucions. El peritatge medicolegal, especificava Foucault:

No es dedueix del dret, no es dedueix de la medicina. [...] És alguna cosa que arriba a inserir-se entre ells, a assegurar-ne la unió, però procedent d'una altra banda, amb uns altres termes, unes altres normes, unes altres regles de formació. En el fons, en el peritatge medicolegal, tant la justícia com la psiquiatria s'adulteren. No són davant del seu objecte mateix, no posen en pràctica la seva mateixa regularitat. El peritatge medicolegal no es dirigeix a delinqüents o innocents, no es dirigeix a malalts en confrontació a no malalts. Sinó a quelcom que és, crec, la categoria dels 'anormals'; o, si ho prefereixen, és en aquest camp no d'oposició sinó de gradació del que és normal al que és anormal on es desplega efectivament el peritatge medicolegals.¹⁷²⁰

Destacava, de la prova pericial, «la força, el vigor, el poder de penetració i commoció»¹⁷²¹ en relació amb la regularitat de la institució jurídica i la normativitat del saber mèdic. I això era perquè es dirigia a un altre objecte ocult, proposava unes altres tècniques, feia referència, en definitiva, «al funcionament d'un poder que no és ni el poder judicial, ni el poder mèdic; un poder d'un altre tipus, que jo anomenaria, provisionalment i de moment, poder de normalització».¹⁷²² D'aquesta manera, manifestava, la prova pericial servia per assegurar la transformació tant del poder judicial com del saber psiquiàtric, per constituir-se com a instància de control, no del crim ni de la malaltia, sinó del que és anormal, de l'individu anormal.¹⁷²³

¹⁷¹⁹ Foucault l'anomenava així: «la petita clavilla, infinitament dèbil i infinitament sòlida». Ibid., pàg. 38

¹⁷²⁰ Ibid., pàg. 38

¹⁷²¹ Ibid., pàg. 38

¹⁷²² Ibid., pàg. 39

¹⁷²³ Ibid., pàg. 39

5.- El panòptic

5.1. La invenció del panòptic

*Prego que em perdonin els historiadors de la filosofia per aquesta afirmació, però crec que Bentham és més important per a la nostra societat que Kant o Hegel.*¹⁷²⁴

Michel Foucault

Foucault plantejava, al curs *Seguretat, territori, població*, que la idea del panòptic era, en un sentit, moderna i, en un altre, arcaica: «és el somni més vell del més antic dels sobirans: que cap dels meus súbdits no m'eludeixi i cap dels seus gestos no em sigui desconegut».¹⁷²⁵ El que s'intentava fer, amb el panòptic, era posar al centre el sobirà perfecte. I especificava que es tractava de: «posar al centre algú, un ull, una mirada, un principi de vigilància que pugui d'alguna manera fer actuar la sobirania sobre tots els individus [situats] a l'interior d'aquesta màquina de poder».¹⁷²⁶

A l'entrevista «L'ull del poder», posava de manifest que havia descobert el panòptic investigant sobre l'arquitectura hospitalària de la segona meitat del segle XVIII, en el moment de reforma de les institucions mèdiques. Es va adonar de quin era un dels principis constants: «el problema de la total visibilitat dels cossos, dels individus, de les coses, sota una mirada centralitzada».¹⁷²⁷ En el cas de les presons, feia ressaltar que els projectes de restauració que van sorgir a partir de la primera meitat del segle XIX, reprenien el mateix problema, però gairebé sempre feien referència a Bentham: «Gairebé no existien textos ni projectes sobre les presons en els quals no es trobés l'“invent” de Bentham. A saber: ‘el panòptic’».¹⁷²⁸

Aquesta idea del panòptic, considerava, apareixia problematitzada molt abans que Bentham la proposés,¹⁷²⁹ però va ser ell qui «realment la formulí; i la

¹⁷²⁴ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 594

¹⁷²⁵ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 68

¹⁷²⁶ Ibid., pàg. 68

¹⁷²⁷ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 190. L'arquitectura de l'hospital disciplinari apareix més detallada en el capítol *L'hospital disciplinari*

¹⁷²⁸ Ibid., pàg. 190

¹⁷²⁹ Foucault apuntava que va ser el germà de Bentham qui va tenir la idea mentre visitava l'Escola militar de París, que el 1755 ja havia establert, en els dormitoris, un model «d'aquesta visibilitat aïllant», Ibid., pàg. 191. I detallava: «Cada un dels alumnes havia de disposar d'una cel·la amb vidriera a través de la qual podia ser vist tota la nit sense tenir cap contacte amb els

bategi». ¹⁷³⁰ I especificava:

El mateix nom de 'panòptic' sembla fonamental. Designa un principi global. Bentham, doncs, no ha imaginat simplement una figura arquitectònica destinada a resoldre un problema concret, com el de la presó, l'escola o l'hospital. Proclama una veritable invenció que ell mateix denomina 'ou de Colom'. I, efectivament, allò que buscaven els metges, els industrials, els educadors i els penalistes, Bentham els ho facilita: ha trobat una tecnologia de poder específica per resoldre els problemes de vigilància. ¹⁷³¹

Malgrat que Bentham havia dit que el seu invent «era *la* gran innovació per exercir bé i fàcilment el poder», ¹⁷³² i que, des de finals del segle XVIII, va ser usada àmpliament, Foucault constata que els procediments de poder de les societats modernes eren «molt més nombrosos, diversos i rics». ¹⁷³³ I aclaria: «Seria fals dir que el principi de visibilitat dirigeix tota la tecnologia de poder des del segle XIX». ¹⁷³⁴

Tot i així, a «La veritat i les formes jurídiques», Foucault advertia que Bentham «d'alguna manera, va preveure i presentar una espècie d'esbós d'aquesta societat de vigilància». ¹⁷³⁵ I declarava:

Prego que em perdonin els historiadors de la filosofia per aquesta afirmació, però crec que Bentham és més important per a la nostra societat que Kant o Hegel. Hauríem de rendir-li homenatge en cada una de les nostres societats. Va ser ell qui va programar, definir i descriure de la manera més precisa les formes de poder en què vivim, i que va presentar un meravellós i cèlebre petit model d'aquesta societat de l'ortopèdia generalitzada: el famós *panòptic*. ¹⁷³⁶

Foucault assenyalava, a «L'ull del poder», que, durant la segona meitat del segle XVIII, hi havia una por obsessiva:

[...] l'espai fosc, la pantalla de foscor que impedeix la visibilitat completa de les coses, la gent, les veritats. Dissoldre els fragments de nit que s'oposen a la llum, fer que no hi hagi més espais foscos en la societat, demolir aquestes cambres negres en què es fomenta l'arbitrarietat política, els capricis del monarca, les supersticions religioses, els complots dels tirans i dels frares, les il·lusions d'ignorància, les epidèmies. ¹⁷³⁷

seus condeixebles, ni tan sols amb els criats». Ibid., pàg. 191. Més endavant aclaria: «En el cas de l'Escola militar les parets parlen de la lluita contra l'homosexualitat i la masturbació». Ibid., pàg. 193. Igualment, la salina d'Arc-et-Senans, dissenyada per Claude-Nicolas Ledoux, tenia aquest efecte de visibilitat, remarcava Foucault, però que anava més enllà: «un punt central que sigui el lloc de l'exercici i, al mateix temps, el lloc de registre de saber». Ibid., pàg. 191

¹⁷³⁰ Ibid., pàg. 191

¹⁷³¹ Ibid., pàg. 191

¹⁷³² Ibid., pàg. 191

¹⁷³³ Ibid., pàg. 192

¹⁷³⁴ Ibid., pàg. 192

¹⁷³⁵ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 594

¹⁷³⁶ Ibid., pàg. 594

¹⁷³⁷ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 196

Per poder ser instaurat el nou ordre polític i moral, sostenia Foucault, era necessària la desaparició dels castells, hospitals, dipòsits de cadàvers, convents i cases de correcció. S'invocava, en aquell moment, un regne de l'opinió que significava: «un mode de funcionament en què el poder podria exercir-se pel sol fet que les coses se sabran i la gent serà vista per una espècie de mirada immediata, col·lectiva i anònima». ¹⁷³⁸ El poder no podia tolerar zones d'ombra, apuntava. I aclaria: «Si s'han interessat pel projecte de Bentham es deu a que, essent aplicable a tants camps diferents, proporcionava la fórmula d'un 'poder per transparència', d'un sotmetiment per 'projecció de claredat'». ¹⁷³⁹

Bentham, remarcava Foucault, era el complement de Rousseau i a la vegada el seu contrari. El somni de Rousseau era:

[...] el d'una societat transparent, a la vegada visible i llegible en totes les parts; que no hi hagi zones fosques, zones ordenades pels privilegis del poder reial o per les prerrogatives de tal o qual cos, o inclús pel desordre; que cadascú, des del lloc que ocupa, pugui veure el conjunt de la societat; que els cors es comuniquin els uns amb els altres, que les mirades no trobin ja obstacles, que l'opinió regni, la de cadascú sobre cadascú. ¹⁷⁴⁰

Bentham, en canvi, plantejava el problema d'una visibilitat «totalment organitzada al voltant d'una mirada dominadora i vigilant. Fa funcionar el projecte d'una visibilitat universal, que actuaria en profit d'un poder rigorós i meticulós». ¹⁷⁴¹ Tal com plantejava Foucault, es contraposaven el lirisme de Rousseau, que pensava que cada vigilant fos un camarada, amb l'obsessió de Bentham, que pensava que cada camarada es convertia en un vigilant. ¹⁷⁴²

L'arquitectura, a més a més, a partir del segle XVIII, havia de resoldre els problemes de la població, l'urbanisme i la salut, constatava Foucault: ¹⁷⁴³ havien aparegut nous problemes i calia utilitzar, amb fins economicopolítics, l'organització de l'espai. Els problemes de la vigilància, manifestava, «s'inscriuen en l'arquitectura». ¹⁷⁴⁴

Bentham es va trobar, assenyalava Foucault, amb el problema de

¹⁷³⁸ Ibid., pàg. 197

¹⁷³⁹ Ibid., pàg. 197

¹⁷⁴⁰ Ibid., pàg. 195

¹⁷⁴¹ Ibid., pàg. 195

¹⁷⁴² Ibid., pàg. 196

¹⁷⁴³ Fins llavors, apuntava, l'arquitectura volia manifestar el poder, la divinitat i la força a través del palau, l'església i les fortaleses: «es manifestava el poder, es manifestava el sobirà, es manifestava Déu». Ibid., pàg. 192

¹⁷⁴⁴ Ibid., pàg. 193

l'acumulació d'individus i, a diferència dels economistes que van plantejar el problema en termes de riquesa, ell va plantejar-lo en termes de poder. En la seva concepció, especificava, la població apareixia «com a blanc de les relacions de dominació».¹⁷⁴⁵ Els mecanismes de poder, fins llavors, havien deixat «aparèixer buits bastant amplis: sistema lacunar, aleatori, global, que no entra en detalls, que s'exerceix sobre grups solidaris o practica el mètode de l'exemple».¹⁷⁴⁶ El poder tenia poca capacitat de resolució i, del cos social, no en podia fer una anàlisi individualitzada i exhaustiva. I advertia Foucault:

Ara bé, les mutacions econòmiques del segle XVIII han fet necessària una circulació dels efectes de poder a través de canals cada cop més fins, fins a abastar als individus mateixos, el seu cos, els seus gestos, cada una de les seves habilitats quotidianes. Que el poder, inclús havent de dirigir una multiplicitat d'homes, sigui tan eficaç com si s'exercís sobre un de sol.¹⁷⁴⁷

En definitiva, el panòptic era una «utopia-programa».¹⁷⁴⁸ I ho caracteritzava així:

Però ja en l'època de Bentham el tema d'un poder espacialitzant, vigilant, immobilitzant, en una paraula, disciplinari, estava desbordat per mecanismes molt més subtils que permetien la regulació dels fenòmens de població, el control de les seves oscil·lacions, la compensació de les seves irregularitats. Bentham és 'aracaitzant' per la importància que dona a la mirada; és molt modern per la importància que concedeix, en general, a les tècniques de poder.¹⁷⁴⁹

La burgesia havia estat capaç de crear unes màquines de poder que «possibiliten circuits de beneficis els quals, en retorn, reforcen i modifiquen els dispositius de poder, i això de manera dinàmica i circular».¹⁷⁵⁰ A diferència del poder sobirà, el cost del qual el convertia en perjudicial a si mateix, el poder disciplinari es mantenia a través de les transformacions successives.¹⁷⁵¹

A l'entrevista «La presó vista per un filòsof francès», Foucault advertia que, tot i que les presons modernes estaven fetes segons aquest principi, el panòptic de Bentham no havia estat dissenyat específicament per a la presó, ja que podia emprar-se –«i es va emprar»,¹⁷⁵² aclaria Foucault– en altres estructures de la nova societat. I posava de manifest: «Els llocs on trobem la

¹⁷⁴⁵ Ibid., pàg. 194

¹⁷⁴⁶ Ibid., pàg. 195

¹⁷⁴⁷ Ibid., pàg. 195

¹⁷⁴⁸ Ibid., pàg. 202

¹⁷⁴⁹ Ibid., pàg. 202

¹⁷⁵⁰ Ibid., pàg. 203

¹⁷⁵¹ Ibid., pàg. 203

¹⁷⁵² Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 729

tradició de coneixements que va portar a la presó mostren per què aquesta s'assembla a les casernes, els hospitals i les escoles, i per què aquests s'assemblen a les presons». ¹⁷⁵³

Al curs *El poder psiquiàtric*, destacava que, en última instància, «allò que està en qüestió en el sistema del panòptic és, sens dubte, el cos». ¹⁷⁵⁴ I la pregunta que es plantejava era com arribar-hi, a aquest cos. ¹⁷⁵⁵

5.2. El funcionament del panòptic

*El poder desapareix, ja no es representa més, però existeix;
es dilueix, inclús, en la infinita multiplicitat
de la seva mirada única.* ¹⁷⁵⁶

Michel Foucault

A l'entrevista «L'ull del poder», Foucault mostrava en què consistia el principi de Bentham:

[...] a la perifèria, un edifici circular; al centre, una torre, que apareix travessada per àmplies finestres que s'obren cap a la cara interior del cercle. L'edifici perifèric està dividit en cel·les, cada una de les quals ocupa tot l'espessor de l'edifici. Aquestes cel·les tenen dues finestres: una oberta cap a l'interior, que es correspon amb les finestres de la torre; i l'altra, cap a l'exterior, que deixa que la llum travessi la cel·la d'un costat a l'altre. N'hi ha prou, doncs, en situar un vigilant a la torre central i tancar a cada cel·la un boig, un malalt, un condemnat, un obrer o un alumne. Per mitjà de l'efecte de contra-llum, es poden captar des de la torre, retallant la llum, les siluetes captives les cel·les de la perifèria. ¹⁷⁵⁷

A *Vigilar i castigar*, especificava: «Tantes cel·les, tants petits teatres, en què cada actor està sol, perfectament individualitzat i constantment visible». ¹⁷⁵⁸ En el panòptic s'invertien les tres funcions del calabós –«tancar, privar de llum i ocultar»–, ¹⁷⁵⁹ eliminant-ne dues i conservant només la primera. I sostenia: «La plena llum i la mirada d'un vigilant capten millor que l'ombra, que en última

¹⁷⁵³ Ibid., pàg. 729

¹⁷⁵⁴ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 76

¹⁷⁵⁵ Ibid., pàg. 76

¹⁷⁵⁶ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 729

¹⁷⁵⁷ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, pag. 190-191. Foucault detallava el principi arquitectònic del panòptic en altres obres: *Vigilar i castigar*, *El poder psiquiàtric*, «La veritat i les formes jurídiques».

¹⁷⁵⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 202

¹⁷⁵⁹ Ibid., pàg. 202

instància protegia. La visibilitat és una trampa». ¹⁷⁶⁰

Detallava, al curs *El poder psiquiàtric*, què significava el pla del panòptic, en cinc trets: funció individualitzadora del panòptic; el poder, en el panòptic, és anònim; es dona una desindividualització del poder; el panòptic com a efecte òptic; i, finalment, el panòptic com a centre de saber.

Suposava, en primer lloc, una funció individualitzadora a través de la fixació espacial, que assignava a cada cos, a cada individu, un lloc determinat. I a cada espai, només s'hi podia instal·lar una sola persona. I ho il·lustrava així: «I a cada direcció que la mirada del vigilant pugui prendre, a l'extrem de cada una d'elles, la mirada s'hi trobarà un cos». ¹⁷⁶¹ A *Vigilar i castigar*, Foucault mostrava que el panòptic permetia «evitar aquestes masses, compactes, formiguejants, tumultuoses, que es trobaven en els llocs de reclusió». ¹⁷⁶² La disposició arquitectònica, permetia una «visibilitat axial» ¹⁷⁶³ i al mateix temps una «invisibilitat lateral», ¹⁷⁶⁴ cosa que assegurava l'ordre. I especificava:

Cadascú, al seu lloc, està ben tancat en una cel·la en què és vist frontalment pel vigilant; però els murs laterals li impedeixen entrar en contacte amb els seus companys. És vist, però ell no hi veu; objecte d'una informació, mai subjecte en una comunicació. ¹⁷⁶⁵

Tal com exposava a *El poder psiquiàtric*, la funció individualitzadora del panòptic provocava que «no hi hagi mai relació amb una massa, un grup, i ni tan sols, en realitat, amb una multiplicitat; només es té relació amb individus». ¹⁷⁶⁶ D'aquesta manera, se suprimien els fenòmens col·lectius, de multiplicitat. ¹⁷⁶⁷ A *Vigilar i castigar*, remarcava que, quan aquest dispositiu arquitectònic s'aplicava als presos, s'evitaven els complots entre ells, les temptatives d'evasió i els plans de delictes futurs; quan s'aplicava als obrers, s'evitaven robatoris, distraccions i accidents; quan s'aplicava als malalts, s'evitaven els contagis; quan es tractava de bojos, la possibilitat de violència entre ells; si es tractava de nens, s'evitaven

¹⁷⁶⁰ Ibid., pàg. 202

¹⁷⁶¹ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 76-77

¹⁷⁶² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 202

¹⁷⁶³ Ibid., pàg. 202

¹⁷⁶⁴ Ibid., pàg. 202

¹⁷⁶⁵ Ibid., pàg. 202

¹⁷⁶⁶ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 77

¹⁷⁶⁷ Ibid., pàg. 77. I Foucault aclaria: «I, com diu Bentham amb satisfacció, a les escoles ja ningú no 'copiarà', actitud que marca l'inici de la immoralitat; als tallers ja no hi haurà distraccions col·lectives, cançons, vagues; a les presons, no més complicitat; i als asils per a malalts mentals, no més d'aquests fenòmens d'irritació col·lectiva, imitació, etcètera». Ibid., pàg. 77

el sorolls, la dissipació, la xerrameca.¹⁷⁶⁸ Totes aquestes comunicacions en grup, especificava a *El poder psiquiàtric*, «tots aquests fenòmens col·lectius que, en una espècie de pla solidari, es conceben com un caràcter tant de contagi mèdic com de difusió moral del mal, tots aquests fenòmens seran suprimits completament gràcies al sistema del panòptic».¹⁷⁶⁹ Així, el poder disciplinari podia ser un poder sobre el conjunt, però apuntant només a individus separats. I remarcava: «La disciplina individualitza per sota; individualitza a aquells sobre els quals recau».¹⁷⁷⁰ A *Vigilar i castigar*, constatava:

La multitud, massa compacte, lloc d'intercanvis múltiples, individualitats que es fonen, efecte col·lectiu, s'anul·la en benefici d'una col·lecció d'individualitats separades. Des del punt de vista del guàrdia, és substituïda per una multiplicitat enumerable i controlada; des del punt de vista dels detinguts, per una solitud segrestada i observada.¹⁷⁷¹

En segon lloc, plantejava Foucault a *El poder psiquiàtric*, el pla del panòptic comportava que el poder fos anònim. La vigilància s'exercia al panòptic de manera que els vigilats no podien saber si hi havia algú a la torre central.¹⁷⁷² I ho caracteritzava així:

El director no té cos, ja que el veritable efecte panòptic consisteix a ser de tal manera que, fins i tot quan no hi ha ningú, l'individu a la cel·la no només s'ho cregui, sinó que se sàpiga observat, que visqui l'experiència constant de trobar-se en un estat de visibilitat per a una mirada –que hi sigui o no, no importa gaire. El poder, per tant, és completament desindividualitzat. Al límit, aquesta llanterna central podria estar absolutament buida i el poder s'exerciria igualment.¹⁷⁷³

Aquest era l'efecte més important i la màxima economia del panòptic, feia ressaltar a *Vigilar i castigar*: no era necessari el vigilant perquè funcionés, ja que el detingut interioritzava la vigilància i l'acabava exercint sobre si mateix.¹⁷⁷⁴ I especificava així aquest efecte:

[...] induir en el detingut un estat conscient i permanent de visibilitat que assegura el funcionament automàtic del poder. Fer que la vigilància sigui permanent en els efectes, inclús si és discontinua en l'acció. Que la perfecció del poder tendeixi a tornar inútil l'actualitat del seu exercici; que aquest aparell arquitectònic sigui una màquina de crear i de sostenir una relació de poder independentment de qui l'exerceixi; en definitiva, que els detinguts es trobin atrapats en una situació de poder en què ells mateixos en són els portadors.¹⁷⁷⁵

¹⁷⁶⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 202

¹⁷⁶⁹ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 77

¹⁷⁷⁰ Ibid., pàg. 77

¹⁷⁷¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 202

¹⁷⁷² Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 77

¹⁷⁷³ Ibid., pàg. 78

¹⁷⁷⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 202

¹⁷⁷⁵ Ibid., pàg. 202-203

Aquest efecte s'aconseguia fent que el detingut se sabés vigilat, però sense possibilitat de comprovar-ho. El funcionament, mostrava, era el següent:

[...] Bentham ha establert el principi que el poder havia de ser visible i no verificable. Visible: el detingut tindrà constantment davant dels ulls l'elevada silueta de la torre central des d'on és espiat. No verificable: el detingut no ha de saber mai si en aquell moment se'l mira; però ha d'estar segur que sempre pot ser mirat.¹⁷⁷⁶

Perquè el detingut no pogués comprovar si el vigilant era present o absent, la construcció que proposava Bentham tenia previstes unes persianes a les finestres de la torre central, uns envans a l'interior i uns passos en forma de zig-zag per passar entre els pavellons. I manifestava Foucault: «El panòptic és una màquina de dissociar la parella veure-ser vist: en l'anell perifèric, s'és totalment vist, sense veure-hi mai; en la torre central, es veu tot, sense ser mai vist».¹⁷⁷⁷ Per tant, no calia vigilant perquè el dispositiu funcionés.

En tercer lloc, apuntava a *El poder psiquiàtric*, el pla del panòptic suposava que el vigilant podia ser qualsevol: «Desindividualització, desincorporació del poder, que ja no té cos ni individualitat, i pot ser qualsevol».¹⁷⁷⁸ I especificava: «Tenim, per tant, una espècie de cinta de poder, cinta continua, mòbil, anònima, que es desenvolupa perpètuament dins d'aquesta torre central»,¹⁷⁷⁹ independentment de que hi hagi o no una figura, independentment de qui ocupi el lloc del poder, ja que tothom està autoritzat a ocupar el lloc i vigilar. D'aquesta manera, sostenia, l'exercici del poder estava sotmès a un control permanent: «el poder és tan visible en el seu centre invisible com les persones a les cel·les; i, per això mateix, el poder supervisat per qualsevol significa la democratització de l'exercici del poder».¹⁷⁸⁰

A *Vigilar i castigar*, plantejava que el panòptic aconseguia automatitzar i desindividualitzar el poder: «Aquest té el seu principi menys en una persona que en certa distribució concertada dels cossos, de les superfícies, dels llums, de les mirades».¹⁷⁸¹ El panòptic era una màquina que garantia «l'asimetria, el desequilibri, la diferència».¹⁷⁸² I sentenciava: «No importa gaire, per tant, qui

¹⁷⁷⁶ Ibid., pàg. 203

¹⁷⁷⁷ Ibid., pàg. 203

¹⁷⁷⁸ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 78

¹⁷⁷⁹ Ibid., pàg. 78

¹⁷⁸⁰ Ibid., pàg. 78

¹⁷⁸¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 203

¹⁷⁸² Ibid., pàg. 203

exerceix el poder». ¹⁷⁸³

A l'entrevista «L'ull del poder», Jean-Pierre Barou, amb relació a aquest tema, expressava el dubte següent a Foucault: «Tenim la sensació de trobar-nos davant d'un món infernal, d'on no s'escapa ningú, ni els que són observats ni els que observen». ¹⁷⁸⁴ A la qual cosa responia:

Això és sens dubte el que hi ha de diabòlic en aquesta idea com en totes les aplicacions a què ha donat lloc. No hi ha un poder que radicaria totalment en algú i que aquest algú exerciria ell sol i de forma absoluta sobre els altres; és una màquina en què tothom hi és presoner, tant els que exerceixen el poder com aquells sobre els quals el poder s'exerceix. Em sembla que això és el que és característic de les societats que s'instauren en el segle XIX. El poder [...] es converteix en una maquinària de la qual ningú no n'és el titular. Sens dubte, en aquesta màquina, ningú no ocupa el mateix lloc; sens dubte, certs llocs són preponderants i permeten la producció d'efectes de supremacia. D'aquesta manera, aquests llocs poden assegurar una dominació de classe en la mateixa mesura en què dissocien el poder de la potestat individual. ¹⁷⁸⁵

Respecte a aquesta qüestió, més endavant, Foucault exposava, a la mateixa entrevista, que en aquest sistema no hi podia haver una figura del rei com a font de llei, de poder i de justícia, en qui era necessari confiar, com en la sobirania. I ho il·lustrava així:

Contràriament, no es pot confiar en ningú quan el poder està organitzat com una màquina que funciona segons engranatges complexos, en què allò que és determinant és el lloc de cadascú, no la seva naturalesa. Si la màquina fos tal que algú estigués fora d'ella, o que tingués ell sol la responsabilitat de la seva gestió, el poder s'identificaria a un home i seríem de nou en un poder de tipus monàrquic. En el panòptic, cadascú, segons el seu lloc, està vigilat per tots els altres, o almenys per algun d'ells; s'està en presència d'un aparell de desconfiança total i circulant perquè està mancat d'un punt absolut. La perfecció de la vigilància és una suma d'insídies. ¹⁷⁸⁶

Al final de l'entrevista, Michelle Perrot li preguntava a Foucault: «I, per als presoners, té sentit prendre la torre central?». ¹⁷⁸⁷ I ell donava aquesta última resposta: «Sí, amb la condició que aquest no sigui el sentit final de l'operació. Amb els presoners fent funcionar el panòptic i asseguts a la torre, creu, aleshores, que seria molt millor que amb els vigilants?». ¹⁷⁸⁸

En quart lloc, el pla del panòptic suposava, tal com sostenia a *El poder psiquiàtric*, un efecte òptic. Tot el joc de finestres, de transparències, de

¹⁷⁸³ Ibid., pàg. 203

¹⁷⁸⁴ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, pag. 199

¹⁷⁸⁵ Ibid., pàg. 199

¹⁷⁸⁶ Ibid., pàg. 200-201

¹⁷⁸⁷ Ibid., pàg. 207

¹⁷⁸⁸ Ibid., pàg. 207

contrallums, permetia penetrar totes les cel·les, i tots aquells que hi estaven allotjats, ja fossin alumnes, obrers, presos o malalts.¹⁷⁸⁹ I especificava:

[...] l'estat de visibilitat permanent és decididament constituït de la situació de l'individu col·locat al Panòptic. [...] El poder s'exerceix simplement en virtut d'un joc de la llum; s'exerceix per la mirada que va del centre a la perifèria i és capaç, a cada instant, d'observar, jutjar, anotar, castigar des del primer gest, la primera actitud, la primera distracció. Aquest poder no necessita cap instrument; la mirada i la llum són els seus únics suports.¹⁷⁹⁰

El terme 'panòptic', segons Foucault, significava que tot es veu constantment; però també significava que «tot el poder que s'exerceix no és mai altra cosa que un efecte òptic».¹⁷⁹¹ I posava de manifest:

El poder està mancat de materialitat; ja no necessita tota aquesta armadura a la vegada simbòlica i real del poder sobirà. Aquest poder és, més aviat, de l'ordre del sol, de la llum perpètua; és la il·luminació no material que banya indistintament a totes les persones sobre les quals s'exerceix.¹⁷⁹²

Finalment, en cinquè lloc, el pla suposava que el panòptic fos, al mateix temps que un centre de poder, un centre de saber, és a dir: «un centre d'anotació ininterrompuda, de transcripció del comportament individual».¹⁷⁹³ I assenyalava: «el panòptic és llavors, com podeu veure, un aparell d'individualització i coneixement a la vegada; un aparell de saber i poder al mateix temps, que individualitza per un costat i, en individualitzar, coneix».¹⁷⁹⁴ I aquests mecanismes que el panòptic posava en pràctica, destacava, es podien retrobar en la majoria d'institucions disciplinàries, com a lloc d'exercici del poder i de formació d'un saber.

¹⁷⁸⁹ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 78-79

¹⁷⁹⁰ Ibid., pàg. 79

¹⁷⁹¹ Ibid., pàg. 79

¹⁷⁹² Ibid., pàg. 79

¹⁷⁹³ Ibid., pàg. 79

¹⁷⁹⁴ Ibid., pàg. 79

5.3. Efectes i aplicacions del panòptic

*La visibilitat és una trampa.*¹⁷⁹⁵

Michel Foucault

El panòptic, remarcava a l'entrevista «L'ull del poder», tenia un cost econòmic –que Bentham ja s'havia plantejat i que feia referència al número de vigilants necessaris i al cost total de la màquina– i un cost polític. Fins llavors, aquest cost polític s'havia calculat així: «Si s'és molt violent es corre el risc de suscitar revoltes; si s'intervé de forma discontinua, s'arrisca a deixar que es produeixin, en els intervals, fenòmens de resistència d'un cost polític elevat».¹⁷⁹⁶ Aquest sistema, segons els teòrics del segle XVIII, era molt costós i tenia molts pocs resultats, ja que havia de fer grans gestos de violència que no tenien valor d'exemple. En canvi, apuntava Foucault, amb el nou sistema hi havia una mirada que exigia poca despesa:

No hi ha necessitat d'armes, de violències físiques, de coaccions materials. N'hi ha prou amb una mirada. Una mirada que vigili, i que cadascú, sentint-la pesar sobre seu, acabi per interioritzar-la fins al punt de vigilar-se a si mateix; cadascú exercirà aquesta vigilància sobre i contra si mateix. Fórmula meravellosa: un poder continu i d'un cost, en últim terme, irrisori!¹⁷⁹⁷

A *Vigilar i castigar*, Foucault mostrava la sorpresa de Bentham davant de com de lleuger podia ser el panòptic: «res de reixes, ni de cadenes, ni de panys pesats; n'hi ha prou amb què les separacions siguin definitives i les obertures estiguin ben disposades».¹⁷⁹⁸ I especificava:

L'eficàcia del poder, la seva força coactiva, han passat, en certa mesura, a l'altre costat –al costat de la superfície d'aplicació. Qui està sotmès a un camp de visibilitat, i que ho sap, reproduïx pel seu compte les coaccions del poder; les fa jugar espontàniament sobre si mateix; inscriu en si mateix la relació de poder en la qual juga simultàniament els dos papers; es converteix en el principi del seu mateix sotmetiment.¹⁷⁹⁹

I això tenia certs efectes, assenyalava:

Per això, el poder extern pot alleugerir el seu pes físic; tendeix a la incorporeïtat; i com més s'acosta a aquest límit, més constants, profunds, adquirits un cop per sempre i incessantment prolongats seran els efectes: perpètua victòria que evita tot enfrontament físic i que sempre es juga per endavant.¹⁸⁰⁰

¹⁷⁹⁵ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 202

¹⁷⁹⁶ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, pag. 198

¹⁷⁹⁷ Ibid., pàg. 198

¹⁷⁹⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 204

¹⁷⁹⁹ Ibid., pàg. 204

¹⁸⁰⁰ Ibid., pàg. 204

Segons Foucault, el panòptic tenia un efecte naturalista de jardí ja que permetia establir les diferències: entre els nens, els obrers, els malalts.¹⁸⁰¹ També tenia un efecte de laboratori, ja que podia ser utilitzat per modificar el comportament, reeducar la conducta, experimentar amb medicaments o amb diferents càstigs, ensenyar diverses tècniques i experiències pedagògiques.¹⁸⁰² El panòptic, sostenia, era «un lloc privilegiat per fer possible l'experimentació sobre els homes, i per analitzar amb total certesa les transformacions que se'n poden obtenir».¹⁸⁰³ I ho caracteritzava així:

El panòptic funciona com una espècie de laboratori de poder. Gràcies als seus mecanismes d'observació, guanya en eficàcia i en capacitat de penetració en el comportament dels homes; un augment de saber s'estableix sobre totes les avançades del poder, i descobreix objectes a conèixer sobre totes les superfícies en què s'exerceix.¹⁸⁰⁴

El panòptic, apuntava al curs *El poder psiquiàtric*, no era un model de presó, o no exclusivament, sinó que era un model aplicable a qualsevol institució. I especificava: «El panòptic és un multiplicador; és un intensificador de poder dins de tota una sèrie d'institucions. Es tracta d'aconseguir que la força del poder sigui la més intensa; la seva distribució, la millor; i el seu punt d'aplicació, el més just».¹⁸⁰⁵

El panòptic havia estat presentat com una institució tancada sobre si mateixa, com «una utopia del tancament perfecte»;¹⁸⁰⁶ però, tal com mostrava a *Vigilar i castigar*, es tractava d'un model de funcionament generalitzable, «una manera de definir les relacions del poder amb la vida quotidiana dels homes».¹⁸⁰⁷ En comparació amb les presons anteriors, apuntava Foucault, el panòptic «es considera gàbia cruel i sàvia».¹⁸⁰⁸ Anava més enllà de ser un simple model arquitectònic. I assenyalava:

És polivalent en les aplicacions; serveix per corregir els presos, però també per curar els malalts, per instruir els escolars, tenir cura dels bojos, vigilar els obrers, fer treballar els captaires i els ociosos. És un tipus d'implantació dels cossos en l'espai, de distribució dels individus els uns en relació amb els altres, d'organització jeràrquica, de disposició dels centres i dels canals de poder, de

¹⁸⁰¹ Ibid., pàg. 205. Foucault plantejava la hipòtesi que Bentham s'hagués inspirat en la casa de les feres de Le Vaux, a Versailles. Ibid., pàg. 204

¹⁸⁰² Ibid., pàg. 205

¹⁸⁰³ Ibid., pàg. 205-206

¹⁸⁰⁴ Ibid., pàg. 206

¹⁸⁰⁵ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 75-76

¹⁸⁰⁶ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 207

¹⁸⁰⁷ Ibid., pàg. 207

¹⁸⁰⁸ Ibid., pàg. 207

definició dels instruments i dels modes d'intervenció, que es pot utilitzar en els hospitals, els tallers, les escoles, les presons. Sempre que es tracti d'una multiplicitat d'individus a la qual s'hagi d'imposar una tasca o una conducta, l'esquema panòptic podrà ser utilitzat.¹⁸⁰⁹

El panòptic, plantejava, permetia perfeccionar l'exercici del poder, en les seves aplicacions. Podia disminuir el número dels qui exercien el poder i multiplicar el d'aquells que el rebien; podia intervenir i pressionar a cada instant, de manera constant; la seva força provenia no d'intervenir, sinó d'exercir-se «espontàniament i sense soroll»;¹⁸¹⁰ perquè permetia intervenir sobre els individus a partir només d'una arquitectura i una geometria. El panòptic, en definitiva, era «un intensificador per a qualsevol aparell de poder»,¹⁸¹¹ ja que era econòmic –en cost material i de temps–, era eficaç pel seu caràcter preventiu, i era continu i automàtic en el seu funcionament. El panòptic podia integrar qualsevol funció –educar, curar, produir, castigar–, lligar-s'hi, constituir un mecanisme perquè les relacions de poder es poguessin ajustar a aquesta funció, i augmentar els efectes i l'eficàcia d'aquest mateix poder.¹⁸¹²

Aquests edificis panòptics, a més a més, podien ser sotmesos a inspeccions, no només per part d'inspectors, sinó de qualsevol membre de la societat. Tal com posava de manifest: «No hi ha perill, per tant, que l'augment de poder degut a la màquina panòptica pugui degenerar en tirania; el dispositiu disciplinari estarà democràticament controlat».¹⁸¹³ I remarcava: «La màquina de veure era una espècie de càmera oculta on espiar als individus; ara es converteix en un edifici transparent on l'exercici del poder és controlable per la societat sencera».¹⁸¹⁴

El panòptic servia d'amplificador, sostenia, ja que feia el poder més econòmic i eficaç, no per al poder en si mateix, sinó per fer més fortes les forces socials. El poder quedava garantit pel fet de ser exercit de forma contínua i fins a les partícules més fines, i no a través de les formes «sobtades, violentes, discontinues, lligades a l'exercici de la sobirania».¹⁸¹⁵ I Foucault ho caracteritzava així:

¹⁸⁰⁹ Ibid., pàg. 207

¹⁸¹⁰ Ibid., pàg. 207

¹⁸¹¹ Ibid., pàg. 208

¹⁸¹² Ibid., pàg. 208

¹⁸¹³ Ibid., pàg. 209

¹⁸¹⁴ Ibid., pàg. 208

¹⁸¹⁵ Ibid., pàg. 210

El cos del rei, amb la seva estranya presència material i mítica, amb la força que ell mateix desplega o que transmet a alguns, es troba a l'extrem oposat d'aquesta nova física del poder que defineix el panoptisme. El domini del panoptisme és, contràriament, tota aquesta regió de baix, la dels cossos irregulars, amb els seus detalls, els seus moviments múltiples, les seves forces heterogènies, les seves relacions espacials. Es tracta de mecanismes que analitzen distribucions, desviacions, sèries, combinacions, i que fan servir instruments per fer visible, registrar, diferenciar i comparar: física d'un poder relacional i múltiple, que té la seva intensitat màxima, no en la persona del rei, sinó en els cossos que aquestes relacions, precisament, permeten individualitzar.¹⁸¹⁶

D'aquesta manera, el panoptisme passava a ser el principi general, no del poder del sobirà, sinó del poder disciplinari, de l'anatomia política dels cossos. El panòptic, malgrat projectar la imatge de la institució disciplinària perfecta, advertia Foucault, permetia deslligar les disciplines i «fer-les funcionar de manera difusa, múltiple, polivalent en el cos social sencer».¹⁸¹⁷ I constatava:

[...] Bentham somiava fer un sistema de dispositius que estiguessin alerta sempre i per tot arreu, que recorreguessin la societat sense llacuna ni interrupció. La disposició panòptica dona la fórmula d'aquesta generalització. Programa, al nivell d'un mecanisme elemental i fàcilment transferible, el funcionament de base d'una societat tota ella travessada i penetrada per mecanismes disciplinaris.¹⁸¹⁸

5.3.1. Panoptisme

*En el panoptisme, la vigilància dels individus s'exerceix no tant pel que fan sinó pel que són, no tant pel que van fer, sinó pel que poden fer.*¹⁸¹⁹

Michel Foucault

A l'entrevista «A propòsit del tancament penitenciari», Foucault destacava que el canvi veritable havia estat la invenció del panoptisme:

Vivim en una societat panòptica. Tenim unes estructures de vigilància absolutament generalitzades; i el sistema penal, el sistema judicial, n'és una peça; i la presó n'és, a la vegada, una peça; i la psicologia, la psiquiatria, la criminologia, la sociologia, la psicologia social en són els efectes. És aquí, en aquest panoptisme generalitzat de la societat, on ha de situar-se el naixement de la presó.¹⁸²⁰

¹⁸¹⁶ Ibid., pàg. 210

¹⁸¹⁷ Ibid., pàg. 210

¹⁸¹⁸ Ibid., pàg. 210

¹⁸¹⁹ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 606

¹⁸²⁰ Foucault, M., «À propos de l'enfermement pénitentiaire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 437-438

Al curs *El poder psiquiàtric*, plantejava que podríem parlar d'una societat disciplinària o panòptica, ja que el panoptisme hi podia aparèixer i funcionar com una forma general. I sentenciava: «Vivim en el panoptisme generalitzat pel fet de viure dins d'un sistema disciplinari».¹⁸²¹

A «La veritat i les formes jurídiques», destacava que el panòptic, com a estructura arquitectònica, permetia «un tipus d'exercici del poder de l'ànima sobre l'ànima»,¹⁸²² i que era un institució que s'havia de poder aplicar a les escoles, presons, hospitals, fàbriques, cases de correcció i hospicis. I apuntava:

Per a Bentham, aquest petit i meravellós ardit arquitectònic pot ser utilitzat per una sèrie d'institucions. El panòptic és la utopia d'una societat i d'un tipus de poder que, en el fons, és la societat que coneixem actualment; utopia que efectivament es va fer realitat. Aquest tipus de poder podria rebre perfectament el nom de panoptisme. Vivim en una societat on hi regna el panoptisme.¹⁸²³

El panoptisme tenia una triple característica de vigilància, control i correcció. Es tractava, efectivament, d'un tipus de poder que s'exercia sobre els individus sota una forma de vigilància continuada i individualitzada; també sota una forma de control, amb un sistema de càstig i de recompensa; i, finalment, sota una forma de correcció, és a dir, «de formació i de transformació dels individus en funció de determinades normes».¹⁸²⁴

El sorgiment del panoptisme, sostenia, implicava una espècie de paradoxa. Durant els anys anteriors a la seva aparició, s'havia format una determinada teoria del dret penal, de la penalitat, fundada en un legalisme estricte. Segons aquesta teoria, el fet de castigar estava subordinat, en primer lloc, a l'existència d'una llei explícita; en segon lloc, a la comprovació explícita que hi havia hagut una infracció d'aquesta llei; i, finalment, «a un càstig que tindria per funció reparar o prevenir, en la mesura del possible, el dany que la

¹⁸²¹ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 81

¹⁸²² Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 594

¹⁸²³ Ibid., pàg. 594. Aquesta conferència va ser pronunciada l'any 1974, quan Foucault estava completament immers en l'anàlisi de la societat disciplinària. No va ser fins l'any 1975 que no va arribar a la idea del biopoder, i amb ella la idea que el poder que imperava en la nostra societat no necessàriament havia de ser el disciplinari. Però en aquest moment es repetia molt aquesta idea, com, per exemple: «Actualment, vivim en una societat programada, en el fons, per Bentham, una societat panòptica, una societat on hi regna el panoptisme». Ibid., pàg. 606

¹⁸²⁴ Ibid., pàg. 606. Foucault destacava que en les societats anteriors, les de tipus feudal i fins al segle XVII, no hi havia hagut res semblant. Podien existir-hi mecanismes de control social i de càstig i recompensa. Tot i així, el mode com es distribuïen aquestes instàncies era completament diferent de com van ser implantades al segle XVIII i principis del XIX. Ibid., pàg. 606

infracció causava a la societat». ¹⁸²⁵ Es tractava, doncs, d'una teoria «pròpiament social, gairebé col·lectivista», ¹⁸²⁶ i que s'oposava totalment al panoptisme. I ho il·lustrava així:

En el panoptisme, la vigilància dels individus s'exerceix no tant pel que fan sinó pel que són, no tant pel que van fer, sinó pel que poden fer. Amb el panoptisme la vigilància tendeix cada vegada més a individualitzar l'autor de l'acte, al mateix temps que deixa de considerar la naturalesa jurídica, la qualificació penal de l'acte mateix. ¹⁸²⁷

El panoptisme s'oposava a la teoria legalista formada durant els anys anteriors. I Foucault destacava que allò que era realment un fet històric era «que aquesta teoria legalista va ser reduplicada en un primer moment –i posteriorment dissimulada i totalment enfosquida– pel panoptisme que s'havia format al marge o al seu costat». ¹⁸²⁸

En qualsevol cas, el panoptisme es va desenvolupar i estendre per tot l'espai social, des del segle XVII fins al segle XIX. I al segle XIX, apuntava, va iniciar-se l'era del panoptisme, una era «que cobrirà tota la pràctica, i fins a cert punt, tota la teoria del dret penal». ¹⁸²⁹ Foucault volia mostrar que el panoptisme existia, en espais molt allunyats dels centres de decisió del poder de l'estat. El panoptisme existia, aclaria, «al grau més ínfim i en el funcionament quotidià de les institucions que emmarquen la vida i els cossos dels individus». ¹⁸³⁰

Alguns teòrics de principis del segle XIX, van reflexionar i van estar pendents del que s'esdevenia en la seva època, i, especificava, «no van ignorar l'aparició del que he dominat, una mica arbitràriament, però en tot cas en homenatge a Bentham, el panoptisme». ¹⁸³¹ I entre ells destacava N.H. Julius.

Efectivament, va ser Julius, amb l'obra *Lliçons sobre les presons*, ¹⁸³² qui, uns anys després de Bentham, va redactar «el certificat de naixement d'aquesta societat» ¹⁸³³ disciplinària, indicava Foucault a *Vigilar i castigar*. Julius apuntava:

És un fet digne de l'interès més alt, no només en la història de l'arquitectura, sinó en la història de l'esperit humà, que en els temps més remots –no dic des de l'antiguitat clàssica, però inclús d'Orient–, el geni va concebre i gaudir decorant

¹⁸²⁵ Ibid., pàg. 606

¹⁸²⁶ Ibid., pàg. 606

¹⁸²⁷ Ibid., pàg. 606

¹⁸²⁸ Ibid., pàg. 606-607

¹⁸²⁹ Ibid., pàg. 607

¹⁸³⁰ Ibid., pàg. 609

¹⁸³¹ Ibid., pàg. 607

¹⁸³² Julius, N.H., *Leçons sur les prisons: présentées en forme de cours au public de Berlin, en l'année 1827*, F.G. Levraut, París, 1831, volum 1, pàgines 384-386

¹⁸³³ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 218

amb tots els tresors de la magnificència humana edificis que estaven destinats a fer accessible a una gran multitud d'homes l'espectacle i la inspecció d'un petit nombre d'objectes –com temples, teatres, amfiteatres– on es veia fluir la sang d'homes i animals, etcètera. Malgrat tot, la imaginació humana no sembla haver-se aplicat mai a proporcionar a un petit número d'homes, o inclús a un sol home, la visió simultània d'una gran multitud d'homes o objectes.¹⁸³⁴

A «La veritat i les formes jurídiques», remarcava que el problema de l'arquitectura moderna, segons Julius, era el problema invers a la construcció de teatres i esglésies, i del que es tractava era de les presons, però també d'hospitals i escoles. I Foucault ho manifestava així: «Es pretén que el major número de persones s'ofereixin com a espectacle a un sol individu encarregat de vigilar-les».¹⁸³⁵ I especificava:

[Julius] Es referia al problema d'una arquitectura no ja de l'espectacle, com era la de Grècia, sinó a una arquitectura de la vigilància, que permetés a una sola mirada recórrer el major número possible de rostres, de cossos, d'actituds, el major número possibles de cel·les.¹⁸³⁶

A *Vigilar i castigar*, Foucault sostenia que això canviava la relació entre, d'una banda, els individus privats, i d'altra banda, l'estat.¹⁸³⁷ Segons Julius, l'estat cada cop intervenia amb més profunditat en les relacions de la vida social, en tots els seus detalls i, per augmentar i perfeccionar les seves garanties, utilitzava i dirigia «la construcció i distribució d'edificis destinats a vigilar al mateix temps una gran multitud d'homes».¹⁸³⁸

Foucault indicava que la societat deixava de ser de l'espectacle per ser de la vigilància: arribar a la profunditat dels cossos; ensinistrar les seves forces útils de manera concreta i minuciosa; acumular i centralitzar el saber dels circuits de comunicació; definir els punts de suport del poder a través del joc de signes.¹⁸³⁹

I aclaria:

[...] la bella totalitat de l'individu no està amputada, reprimida, alterada pel nostre ordre social, sinó que l'individu s'hi troba curosament fabricat, d'acord amb tota una tàctica de les forces i dels cossos. Som molt menys grecs del que creiem. No estem ni sobre les grades ni sobre l'escena, sinó en la màquina panòptica, dominats pels seus efectes de poder que prolonguem nosaltres mateixos, ja que som un dels seus engranatges.¹⁸⁴⁰

¹⁸³⁴ Julius, N.H., *Leçons sur les prisons*, op. cit., pàg. 384-385

¹⁸³⁵ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 608

¹⁸³⁶ Ibid., pàg. 608

¹⁸³⁷ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 218

¹⁸³⁸ Julius, N.H., *Leçons sur les prisons*, op. cit., pàg. 385

¹⁸³⁹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 218

¹⁸⁴⁰ Ibid., pàg. 218-219

6.- La generalització del poder disciplinari

*L'esquema panòptic, sense anul·lar-se ni perdre cap propietat, està destinat a difondre's en el cos social; té per vocació esdevenir-hi una funció generalitzada.*¹⁸⁴¹

Michel Foucault

Foucault plantejava, a *Vigilar i castigar*, dues imatges de la disciplina: la disciplina-bloqueig –«la institució tancada, establerta als marges, i tota ella orientada cap a funcions negatives: aturar el mal, trencar les comunicacions, suspendre el temps»–,¹⁸⁴² per un costat; i, per l'altre, a partir del panòptic, la disciplina-mecanisme –«un dispositiu funcional que ha de millorar l'exercici del poder tornant-lo més ràpid, més lleuger, més eficaç, un disseny de les coercions subtils per a una societat futura».¹⁸⁴³ Aquest pas, apuntava, d'un esquema disciplinari d'excepció a una vigilància generalitzada, es va donar amb l'expansió dels dispositius disciplinaris durant els segles XVII i XVIII a través del cos social, en formar la societat disciplinària.¹⁸⁴⁴

Les institucions disciplinàries es van generalitzar. I assenyalava: «amb la seva xarxa comença a cobrir una superfície cada cop més àmplia, i a ocupar, sobretot, un lloc cada cop menys marginal: allò que era illot, lloc privilegiat, mesura circumstancial, o model singular, esdevé fórmula general».¹⁸⁴⁵

Aquesta generalització de les institucions disciplinàries, defensava, va ser un aspecte de tres processos més profunds que van tenir lloc. En primer lloc, hi va haver una inversió funcional de les disciplines. En principi, s'havia demanat a les disciplines «de neutralitzar els perills, d'assentar les poblacions inútils o inquietes, d'evitar els inconvenients de les concentracions massa nombroses».¹⁸⁴⁶ Ara se'ls demanava que exercissin un paper positiu i que augmentessin la utilitat dels individus. Les disciplines tendien a funcionar, cada vegada més, constatava, «com unes tècniques que fabriquen individus útils. D'aquí el fet que s'alliberin de la seva posició marginal als confins de la societat, i que se separin de les formes de l'exclusió o de l'expiació, del tancament o del

¹⁸⁴¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 209

¹⁸⁴² Ibid., pàg. 211

¹⁸⁴³ Ibid., pàg. 211

¹⁸⁴⁴ Ibid., pàg. 211

¹⁸⁴⁵ Ibid., pàg. 211

¹⁸⁴⁶ Ibid., pàg. 211

retir». ¹⁸⁴⁷ Això també va portar-les cap a sectors més importants i centrals de la societat.

Deleuze posava de manifest que els mecanismes disciplinaris de què parlava Foucault eren «inseparables de l'impuls demogràfic del segle XVIII, i de l'increment d'una producció que mira d'augmentar el rendiment, d'integrar les forces i d'extreure tota la força útil dels cossos». ¹⁸⁴⁸

En segon lloc, remarcava Foucault, els mecanismes disciplinaris van començar a funcionar per eixam. I ho caracteritzava així:

Mentre que d'una banda, es multipliquen els establiments de disciplina, els seus mecanismes tenen certa tendència a 'desinstitucionalitzar-se', a sortir de les fortaleses tancades en què funcionaven i a circular en estat 'lliure'; les disciplines massives i compactes es descomponen en procediments flexibles de control, que es poden transferir i adaptar. ¹⁸⁴⁹

En tercer lloc, es va donar la nacionalització dels mecanismes de disciplina. I posava l'exemple de la policia del segle XVIII: tot i que havia estat organitzada sota la forma d'un aparell de l'estat i incorporada al centre de la sobirania política, el poder que exercia, i els mecanismes i elements que aplicava eren específics. La policia, sostenia: «Es un aparell que ha de ser coextensiu al cos social sencer, i no només pels límits extrems que abasta, sinó per la minúcia dels detalls de què s'ocupa». ¹⁸⁵⁰ El poder policial s'havia d'aplicar sobre tot allò que passava, i ho formulava així: «Amb la policia, s'està en la indefinició d'un control que tracta idealment d'arribar al que és més elemental, al fenomen més passatger del cos social». ¹⁸⁵¹ I remarcava:

I per exercir-se, aquest poder ha d'apropiar-se d'instruments d'una vigilància permanent, exhaustiva, omnipresent, capaç de fer-ho tot visible, però a condició de tornar-se ella mateixa invisible. Ha de ser com una mirada sense rostre que transforma tot el cos social en un camp de percepció: milers d'ulls per tot arreu, atencions mòbils i sempre alerta, un llarg sistema jerarquitzat [...]. ¹⁸⁵²

Foucault considerava que es recollia tota aquesta observació en informes i registres, però que no eren com els de l'escriptura judicial o administrativa, ja que, amb els informes policials, es registraven «conductes, actituds, virtualitats,

¹⁸⁴⁷ Ibid., pàg. 212

¹⁸⁴⁸ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 38

¹⁸⁴⁹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 213

¹⁸⁵⁰ Ibid., pàg. 215

¹⁸⁵¹ Ibid., pàg. 215

¹⁸⁵² Ibid., pàg. 215-216

sospites –un permanent tenir en compte el comportament dels individus». ¹⁸⁵³

La policia, però, no només servia al poder ‘del rei’, sinó que també responia a denúncies sol·licitades per famílies, amos, veïns, notables, etcètera, i, «tenien com a funció fer sancionar per mitjà d’un internament tota una infrapenalitat, la del desordre, de l’agitació, de la desobediència, de la mala conducta». ¹⁸⁵⁴ D’aquesta manera, la policia, que tenia el paper de suport a la justícia, passava a tenir una funció disciplinària. I Foucault ho il·lustrava així:

Funció complexa, ja que uneix el poder absolut del monarca a les més petites instàncies de poder disseminades en la societat; ja que, entre aquestes diferents institucions tancades de la disciplina (tallers, exèrcit, escoles), estén una xarxa intermediària, que actua allà on aquelles no poden intervenir-hi, en disciplinar els espais no disciplinaris; però que cobreix, uneix entre ells, garanteix amb la seva força armada: disciplina intersticial i metadisciplina. ¹⁸⁵⁵

Tot i així, advertia que les funcions disciplinàries no havien estat absorbides ni confiscades completament per un aparell de l’estat:

La ‘disciplina’ no pot identificar-se ni amb una institució ni amb un aparell. És un tipus de poder, una modalitat per exercir-lo, que comporta tot un conjunt d’instruments, de tècniques, de procediments, d’àmbits d’aplicació, de metes; és una ‘física’ o una ‘anatomia’ del poder, una tecnologia. ¹⁸⁵⁶

Hi havia una diversitat de relacions entre la disciplina i les institucions: una institució especialitzada, com la penitenciària, podia assumir la disciplina; els hospitals o les cases d’educació la podien fer servir amb un fi determinat, com a instrument; existien instàncies preexistents, com la família, que la podien fer servir per reforçar-se o reorganitzar-se internament; ¹⁸⁵⁷ hi havia aparells, com l’administratiu, que van fer servir la disciplina com a principi de funcionament intern; finalment, la disciplina podia ser emprada, indicava Foucault, «per aparells estatals que tenen per funció no exclusiva sinó principal fer regnar la

¹⁸⁵³ Ibid., pàg. 216

¹⁸⁵⁴ Ibid., pàg. 216

¹⁸⁵⁵ Ibid., pàg. 216

¹⁸⁵⁶ Ibid., pàg. 217. A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault apuntava que l’estat i el que no és l’estat es confonien dins d’aquestes institucions. I sostenia: «Més que parlar d’institucions estatals o no estatals, cal dir que existeix una xarxa institucional de reclusió que és interestatal. La diferència entre allò que és i allò que no és l’aparell d’Estat no em sembla important per analitzar les funcions d’aquest aparell general de tancament, d’aquesta xarxa de segrestos a l’interior de la qual la nostra existència es troba empresonada». Foucault, M., «La vérité et les formes jurídiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 615

¹⁸⁵⁷ En aquest punt, Foucault puntualitzava: «caldrà demostrar un dia com les relacions intrafamiliars, essencialment en la cèl·lula pares-fills, s’han ‘disciplinat’ absorbint des de l’època clàssica esquemes externs, escolars, militars, i després mèdics, psiquiàtrics, psicològics, que han fet de la família el lloc d’emergència privilegiada per a la qüestió disciplinària d’allò que és normal i d’allò que és anormal». Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 217

disciplina a l'escala d'una societat (la policia)». ¹⁸⁵⁸

La societat disciplinària, constatava, es va formar «en aquest moviment que va de les disciplines tancades, una espècie de 'quarantena' social, fins al mecanisme indefinidament generalitzable del 'panoptisme'». ¹⁸⁵⁹ Però plantejava que això no significava una substitució de tota forma de poder pel poder disciplinari. La modalitat disciplinària, remarcava, «s'ha infiltrat entre les altres, desqualificant-les de vegades però servint-los d'intermediària, lligant-les entre sí, prolongant-les, i, sobretot, permetent conduir els efectes de poder fins als elements més subtils i més allunyats». ¹⁸⁶⁰ El poder disciplinari garantia, segons Foucault, «una distribució infinitesimal de les relacions de poder». ¹⁸⁶¹

Aparentment, manifestava, la disciplina no era sinó la solució d'un problema tècnic, però, tot i així, «a través d'ella tot un tipus de societat es dibuixa». ¹⁸⁶²

Deleuze apuntava, a la seva obra dedicada a Foucault, que una de les idees principals de *Vigilar i castigar* era que es podia definir la societat moderna com a societat disciplinària. Tanmateix, advertia:

Però la disciplina no es pot identificar amb una institució ni amb un aparell precisament perquè és un tipus de poder, una tecnologia que figura en tota mena d'aparells i institucions, per a unir-los, prolongar-los, fer-los convergir i fer-los actuar d'acord amb una nova manera de ser. ¹⁸⁶³

En efecte, tal com sostenia Foucault a «La tortura és la raó», la disciplina era la tècnica –que definia com «d'una racionalitat extrema»– ¹⁸⁶⁴ que regia a l'escola, a la fàbrica, a l'exèrcit. A l'entrevista «A propòsit del tancament penitenciari», manifestava que es podria presentar el reglament de qualsevol institució del segle XIX i seria molt difícil saber si es tractava d'una presó, un orfenat o un asil, ja que l'estructura de poder que funcionava dins d'aquestes institucions era la mateixa. ¹⁸⁶⁵ I, a *Vigilar i castigar*, es plantejava: «És d'estranyar

¹⁸⁵⁸ Ibid., pàg. 217

¹⁸⁵⁹ Ibid., pàg. 217

¹⁸⁶⁰ Ibid., pàg. 218

¹⁸⁶¹ Ibid., pàg. 218

¹⁸⁶² Ibid., pàg. 218

¹⁸⁶³ Deleuze, G., *Foucault*, op. cit., pàg. 36-37

¹⁸⁶⁴ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 395

¹⁸⁶⁵ Foucault, M., «À propos de l'enfermement pénitentiaire», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 439. A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault arribava a proposar una endevinalla, per demostrar fins a quin punt les institucions s'assemblaven les unes a les altres. I llegia el reglament d'una institució que va existir a França entre els anys 1840 i 1845. En finalitzar la lectura, demanava als assistents de quina institució es tractava i ell mateix responia el següent:

que la presó s'assembli a les fàbriques, a les escoles, a les casernes, als hospitals, i que tots s'assemblin tots a les presons?».¹⁸⁶⁶

6.1. Funcions de les institucions

*[...] poder múltiple i saber que s'interfereixen i s'exerceixen simultàniament en aquestes institucions.*¹⁸⁶⁷

Michel Foucault

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault es preguntava per què servia aquesta xarxa d'institucions, i n'especificava les funcions següents.

En primer lloc, les institucions presentaven una característica que qualificava de curiosa:

*[...] la d'establir el control, la de responsabilitzar-se de la totalitat, o de la quasi totalitat, del temps dels individus; són, per tant, institucions que, d'alguna manera, s'encarreguen de gestionar tota la dimensió temporal de la vida dels individus.*¹⁸⁶⁸

La segona funció de les institucions era la del dels cossos.¹⁸⁶⁹ L'objectiu, indicava, no era només apropiat-se dels individus i extreure'n la quantitat màxima de temps, sinó també «controlar, formar, valorar, segons un sistema determinat, el cos de l'individu».¹⁸⁷⁰ I manifestava:

«En el fons, la qüestió no té gaire importància, ja que podria ser qualsevol: una institució per a homes o dones, per a joves o adults, una presó, un internat, una escola o una casa de correcció. Sens dubte, no és un hospital, ja que es parla molt de treball. Tampoc no és una caserna, ja que aquí s'hi treballa. Podria ser un hospital psiquiàtric, o, fins i tot, una casa de tolerància. En realitat, era simplement una fàbrica, una fàbrica de dones a la regió de Roine, on hi treballaven quatre-centes obreres». Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 610-611. La lectura del reglament es pot llegir a les pàgines 609-610.

¹⁸⁶⁶ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 229

¹⁸⁶⁷ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 620

¹⁸⁶⁸ Ibid., pàg. 615

¹⁸⁶⁹ Foucault posava d'exemple com la immoralitat sexual es va convertir en un problema pels patrons, a principis del segle XIX. I ho caracteritzava així: «I això no era degut simplement als problemes d'una natalitat mal controlada, almenys des d'un punt de vista de la seva incidència demogràfica. La raó era que la patronal no suportava la vida obrera llicenciosa, la sexualitat obrera. Podem preguntar-nos també per què als hospitals –psiquiàtrics o no–, destinats a curar, el comportament sexual, l'activitat sexual es va prohibir. Alguns apel·len a raons d'higiene. Però són raons marginals davant de la decisió general, fonamental i universal, en virtut de la qual un hospital, psiquiàtric o no, ha d'assumir no només la funció específica que exerceix sobre els individus, sinó també la totalitat de la seva assistència. Per què a les escoles no s'aprèn només a llegir, sinó que s'obliga als escolars a netejar-se? Es produeix aquí una espècie de polimorfisme, de polivalència, d'indiscreció, de falta de discreció, de sincretisme d'aquesta funció de control de l'existència». Ibid., pàg. 617

¹⁸⁷⁰ Ibid., pàg. 617

Si es fes una història del control social del cos, es podria mostrar que, fins a finals del segle XVIII, el cos dels individus és essencialment la superfície d'inscripció dels suplicis i les penes; el cos estava fet per ser turmentat i castigat. En les instàncies de control que van sorgir a partir del segle XIX, el cos adquireix una significació totalment diferent. El cos ja no és allò que havia de ser turmentat, sinó allò que havia d'adquirir aptituds, rebre un cert nombre de qualitats, qualificar-se en tant que cos capaç de treballar.¹⁸⁷¹

La tercera funció de les institucions de sotmetiment, destacava, era la creació d'un nou tipus de poder polimorf i polivalent dins d'aquestes institucions. Es tractava d'un poder econòmic, polític i, també, judicial. I assenyalava, en referència a aquest últim:

Resulta sorprenent, per exemple en el cas de les presons, en què els individus hi van ser enviats perquè van ser jutjats per un tribunal, que tota la seva existència quedi sotmesa a l'observació d'una espècie de microtribunal, de petit tribunal permanent, constituït per vigilants i pel director de la presó, que, des del matí fins a la nit, castigaran els vigilats en funció del seu comportament. El sistema escolar està també fundat sobre una espècie de poder judicial. En tot moment es castiga i es recompensa, s'avalua, es classifica, es diu qui és el millor i qui és el pitjor. Poder judicial que, per tant, reduplica –de forma bastant arbitrària si no es té en compte la seva funció general– el model de poder judicial.¹⁸⁷²

Però hi havia un últim tipus de poder, advertia, que travessava i encoratjava els altres sabers, i es tractava del poder epistemològic. Aquest, especificava, era capaç d'extreure un saber dels individus, que, a més, es referia a aquests «individus mateixos sotmesos a la mirada, i controlats per diferents poders».¹⁸⁷³ Foucault destacava dos modes principals d'aquest procés: en primer lloc, es formava un saber extret dels individus mateixos, del seu comportament; i, en segon lloc, es formava un saber sobre els individus, nascut de l'observació d'aquests individus, «de la seva classificació, del registre i de l'anàlisi dels seus comportaments, de la seva comparació».¹⁸⁷⁴ I ho caracteritzava així:

Veiem com, d'aquesta manera, sorgeix, al costat d'aquest saber tecnològic, propi de totes les institucions de reclusió, un saber basat en l'observació, un saber en certa mesura clínic, com el de la psiquiatria, el de la psicologia, el de la psicociologia i el de la criminologia. D'aquesta manera, els individus sobre els que s'exerceix el poder són, o bé allò a partir del qual s'extraurà el saber que ells mateixos van formar i que serà retranscrit i acumulat seguint noves normes, o bé

¹⁸⁷¹ Ibid., pàg. 617. Tal com aclaria Foucault, la primera funció volia convertir el temps de la vida dels individus en temps de treball, i la segona volia convertir els cossos en força de treball. Ibid., pàg. 617

¹⁸⁷² Ibid., pàg. 619

¹⁸⁷³ Ibid., pàg. 619

¹⁸⁷⁴ Ibid., pàg. 619

objectes d'un saber que permetrà, igualment, noves formes de control.¹⁸⁷⁵

Dins de les institucions disciplinàries, doncs, es donaven aquests jocs entre poder i saber: «poder múltiple i saber que s'interfereixen i s'exerceixen simultàniament en aquestes institucions»,¹⁸⁷⁶ sostenia Foucault. I aquest joc de poder saber era el que permetia la transformació del temps de vida i la força de treball en força productiva.

El funcionament de les institucions va provocar el naixement d'una sèrie de sabers –de l'individu, de la normalització, correctius– que van fer sorgir les anomenades 'ciències de l'home', i també «l'home en tant que objecte de ciència». ¹⁸⁷⁷

6.2. La societat disciplinària

*Les 'Llums', que han descobert les llibertats,
van inventar també les disciplines.*¹⁸⁷⁸

Michel Foucault

La formació de la societat disciplinària, mostrava Foucault a *Vigilar i castigar*, es va donar dins de tres grans processos històrics.

En primer lloc, davant del problema d'ordenar les multiplicitats humanes – que era un problema que es plantejaven tots els sistemes de poder, especificava–, la particularitat de les disciplines era que volia fer-ho a partir de tres criteris. El primer criteri era fer que l'exercici del poder fos el menys costós possible, tant a l'àmbit econòmic, com políticament, «per la seva discreció, poca exteriorització, relativa invisibilitat, i escassa resistència que suscita». ¹⁸⁷⁹ El segon criteri era aconseguir que els efectes del poder arribessin com més lluny possible i que aconseguissin ser el màxim d'intensos «sense fracàs ni

¹⁸⁷⁵ Ibid., pàg. 619-620. El saber psiquiàtric, plantejava, es va formar a partir de l'observació exercida com a pràctica i que era exclusiva dels metges que tenien poder dins de l'hospital psiquiàtric o del manicomi. La pedagogia també es va formar a partir de les adaptacions del nen, que després van ser observades i extretes del seu comportament per convertir-se en lleis de funcionament de les institucions. Ibid., pàg. 620

¹⁸⁷⁶ Ibid., pàg. 620

¹⁸⁷⁷ Ibid., pàg. 622

¹⁸⁷⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 224

¹⁸⁷⁹ Ibid., pàg. 220

llacuna». ¹⁸⁸⁰ Finalment, el tercer criteri era augmentar la utilitat i la docilitat de tots els elements al mateix temps.

Això va coincidir amb dos aspectes d'una situació històrica concreta, assenyalava Foucault: l'augment demogràfic –la disciplina va tenir com a primer objectiu fixar l'augment de població flotant, lluitar contra el nomadisme– i el creixement de l'aparell de producció del segle XVIII. I ho caracteritzava així:

El desenvolupament dels procediments disciplinaris respon a aquests dos processos o més aviat, sens dubte, a la necessitat d'ajustar la seva correlació. Ni les formes residuals del poder feudal, ni les estructures de la monarquia administrativa, ni els mecanismes locals de control, ni l'entrecreuament inestable que formaven entre tots podien garantir aquest paper: els ho impedia l'extensió plena de llacunes i sense regularitat de la seva xarxa, el seu funcionament sovint conflictual, i, sobretot, el caràcter 'dispendiós' del poder que s'exercia. ¹⁸⁸¹

L'economia del poder de les disciplines era completament nova i diferent, apuntava. Els mecanismes de poder s'integraven a l'eficàcia productiva dels aparells disciplinaris, al creixement de l'eficàcia i a l'ús dels seus productes, des de l'interior. I especificava:

Les disciplines substitueixen el vell principi 'exacció-violència' que regia l'economia del poder pel principi 'suavitat-producció-profit'. S'utilitzen com a tècniques que permeten ajustar, segons aquest principi, la multiplicitat dels homes i la multiplicació dels aparells de producció (i amb això s'ha d'entendre no només 'producció' pròpiament dita, sinó la producció de saber i d'aptituds a l'escola, la producció de salut als hospitals, la producció de força destructora amb l'exèrcit). ¹⁸⁸²

La disciplina va realitzar tasques diferents per resoldre els problemes nous que havien aparegut. Havia de fer créixer la utilitat dels fenòmens de massa, ¹⁸⁸³ sostenia, de la manera següent: «la disciplina fixa; immobilitza o regula els moviments; resol les confusions, les aglomeracions compactes sobre les circulacions incertes, les distribucions calculades». ¹⁸⁸⁴

La disciplina també havia de dominar les forces formades a partir de la multiplicitat organitzada. ¹⁸⁸⁵ Per aconseguir-ho, la disciplina utilitzava la

¹⁸⁸⁰ Ibid., pàg. 220

¹⁸⁸¹ Ibid., pàg. 220

¹⁸⁸² Ibid., pàg. 221

¹⁸⁸³ I Foucault puntualitzava: convertir en manejable al camp de la multiplicitat allò que ho era en la unitat; augmentar l'ús de tots els elements i de la seva suma; augmentar els avantatges del número. Ibid., pàg. 221

¹⁸⁸⁴ Ibid., pàg. 221

¹⁸⁸⁵ Tal com indicava Foucault: «ha de neutralitzar els efectes de contrapoder que neixen d'ella i que formen resistència al poder que vol dominar-la: agitacions, revoltes, organitzacions espontànies, coalicions –tot allò que pot dependre de les conjuncions horitzontals». Ibid., pàg. 221

verticalitat i introduïa separacions entre els diferents elements del mateix pla, que eren al màxim d'estancs possibles; que definien xarxes jeràrquiques espesses; que oposaven «a la força intrínseca i adversa de la multiplicitat el procediment de la piràmide contínua i individualitzant». ¹⁸⁸⁶

La disciplina havia d'augmentar, igualment, la utilitat de cada element convertint la multiplicitat en instrument d'aquest augment, que era el mode més ràpid i menys costós. ¹⁸⁸⁷

Les disciplines també havien d'aconseguir que la utilitat de les multiplicitats fos més que la de la simple suma dels seus elements. Per aconseguir-ho, considerava Foucault, «les disciplines defineixen unes tàctiques de distribució, d'ajust recíproc dels cossos, dels gestos i dels ritmes, de diferenciació de les capacitats, de coordinació recíproca en relació amb uns aparells o tasques». ¹⁸⁸⁸

Finalment, la disciplina havia de fer funcionar les relacions de poder a l'àmbit de la multiplicitat, remarcava, «de la manera més discreta que es pugui, la més ben articulada sobre les altres funcions d'aquestes multiplicitats, la menys dispendiosa també». ¹⁸⁸⁹

En definitiva, sostenia, «substituir un poder que es manifesta per l'esplendor dels que l'exerceixen, per un poder que objectiva insidiosament aquells a qui s'aplica; formar un saber a propòsit d'aquests, més que desplegar els signes fastuosos de la sobirania». ¹⁸⁹⁰

Els mètodes aplicats sobre l'acumulació dels individus van permetre que el poder se separés de les formes «tradicional, rituals, costoses, violentes, i que, caigudes aviat en desús, han estat substituïdes per tota una tecnologia fina i calculada del sotmetiment». ¹⁸⁹¹ El poder disciplinari era l'exigit pel creixement d'una economia capitalista, constatava. L'acumulació d'individus i de capital eren dos fenòmens que no podien anar separats. I ho caracteritzava així:

[...] no hauria estat possible resoldre el problema de l'acumulació dels homes sense el creixement d'un aparell de producció capaç a la vegada de mantenir-

¹⁸⁸⁶ Ibid., pàg. 221

¹⁸⁸⁷ I Foucault ho detallava així: «d'aquí, per extreure dels cossos el màxim de temps i de forces, aquests mètodes de conjunt que són els usos del temps, les educacions col·lectives, els exercicis, la vigilància a la vegada global i detallada». Ibid., pàg. 221

¹⁸⁸⁸ Ibid., pàg. 222

¹⁸⁸⁹ Ibid., pàg. 222

¹⁸⁹⁰ Ibid., pàg. 222

¹⁸⁹¹ Ibid., pàg. 222

los i d'utilitzar-los; inversament, les tècniques que converteixen en útil la multiplicitat acumulativa dels homes acceleren l'acumulació de capital.¹⁸⁹²

El segon gran procés històric, dins del qual la disciplina va tenir un lloc,¹⁸⁹³ va ser, segons Foucault, el procés pel qual la burgesia va passar a ser la classe políticament dominant durant el segle XVIII. Aquest procés va comportar la creació d'un marc jurídic formalment igualitari, explícit i codificat, i també l'organització d'un règim parlamentari i representatiu. El desenvolupament de les disciplines, i la seva generalització, va ser-ne la cara fosca. I especificava:

Sota la forma jurídica general que garantia un sistema de drets en principi igualitaris hi havia, subjacents, aquests mecanismes menuts, quotidians i físics, tots aquests sistemes de micropoder essencialment no igualitaris i dissimètrics que constitueixen les disciplines.¹⁸⁹⁴

Les disciplines, apuntava, van ser la contrapartida de les normes jurídiques de redistribució del poder en la formació de la societat moderna.¹⁸⁹⁵ Mentre el sistema permetia una sobirania fundada en la voluntat de tots, les disciplines garantien «la submissió de les forces i dels cossos».¹⁸⁹⁶ A la base de les llibertats jurídiques i formals hi havia les disciplines. I remarcava:

El contracte bé podia ser imaginat com a fonament ideal del dret i del poder polític; el panoptisme constituïa el procediment tècnic, universalment difós, de la coerció. No ha cessat de treballar en profunditat les estructures jurídiques de la societat per fer funcionar els mecanismes efectius del poder en oposició als marcs formals que s'havia procurat. Les 'Llums', que han descobert les llibertats, van inventar també les disciplines.¹⁸⁹⁷

Les disciplines representaven una contra-dret i tenien la funció d'introduir «unes dissimetries insuperables i d'excloure reciprocitats».¹⁸⁹⁸ I això ho feien creant un vincle 'privat' entre els individus, «que és una relació de coaccions completament diferents de l'obligació contractual».¹⁸⁹⁹ En el mecanisme disciplinari es podia falsejar el vincle contractual, ja que la disciplina era imposada, hi havia la subordinació d'uns individus respecte dels altres, hi havia un excés de poder sempre del mateix costat, i una posició de desigualtat entre

¹⁸⁹² Ibid., pàg. 222

¹⁸⁹³ Després de l'augment demogràfic i el creixement de l'aparell de producció del segle XVIII.

¹⁸⁹⁴ Ibid., pàg. 223

¹⁸⁹⁵ Ibid., pàg. 225

¹⁸⁹⁶ Ibid., pàg. 223

¹⁸⁹⁷ Ibid., pàg. 224

¹⁸⁹⁸ Ibid., pàg. 224

¹⁸⁹⁹ Ibid., pàg. 224

els membres.¹⁹⁰⁰ A més a més, a diferència del sistema jurídic, advertia Foucault, que qualificava els subjectes de dret segons uns criteris universals, les disciplines:

[...] caracteritzen, classifiquen, especialitzen; distribueixen al llarg d'una escala, reparteixen al voltant d'una norma, jerarquitzen els individus els uns en relació amb els altres, i a l'extrem desqualifiquen i invaliden. De tota manera, en l'espai i durant el temps en què exerceixen el seu control i fan jugar les dissimetries del poder, efectuen una suspensió mai total, però mai anul·lada tampoc, del dret. Per regular i institucional que sigui, la disciplina, en el seu mecanisme, és un 'contra-dret'. I si el juridisme universal de la societat moderna sembla fixar els límits a l'exercici dels poders, el seu panoptisme difós per tot arreu hi fa funcionar, a contrapel del dret, una maquinària immensa i minúscula a la vegada que sosté, reforça, multiplica la dissimetria dels poders i torna vans els límits que s'han traçat.¹⁹⁰¹

El tercer gran procés que es va donar, durant el segle XVIII, va ser el desbloqueig epistemològic, gràcies a unes relacions de poder més fines, d'una banda, i, d'altra banda, la multiplicació dels efectes de poder a partir de la formació de coneixements nous. Així, plantejava Foucault, s'havia arribat a un punt en què l'augment del poder i la formació del saber es trobaven en un procés singular en què es recolzaven mútuament. Les disciplines van creuar un llinar 'tecnològic' que va fer que l'hospital, l'escola i el taller es convertissin en uns aparells en què «tot mecanisme d'objectivació pot valer com a instrument de sotmetiment, i tot augment de poder dona lloc a uns coneixements possibles».¹⁹⁰²

En aquell moment històric, advertia es van desenvolupar moltes tecnologies, al costat de les quals el panòptic va ser poc reconegut: «Amb prou feines si s'hi reconeix una utopia inusual, el somni d'una crueltat».¹⁹⁰³ Però, amb el panòptic, constatava, es tenia «la fórmula abstracta d'una tecnologia molt real, la dels individus».¹⁹⁰⁴

Les tècniques de la disciplina i de l'examen, feia ressaltar Foucault, van ser un invent capital del segle XVIII. L'anàlisi disciplinària va ser per a les ciències humanes allò que la vella tècnica d'investigació judicial va ser per les ciències de la naturalesa. I aclaria: «Aquestes potser són, a la psicologia, a la psiquiatria, a

¹⁹⁰⁰ Ibid., pàg. 224

¹⁹⁰¹ Ibid., pàg. 224-225

¹⁹⁰² Ibid., pàg. 225-226. A partir d'aquí, especificava, es van formar la medicina clínica, la psicologia infantil, la psiquiatria i la psicopedagogia i es va racionalitzar el treball. Ibid., pàg. 226

¹⁹⁰³ Ibid., pàg. 226

¹⁹⁰⁴ Ibid., pàg. 226

la pedagogia, a la criminologia, i a tants altres coneixements estranys, allò que el poder terrible d'investigació va ser al saber tranquil dels animals, de les plantes o de la terra».¹⁹⁰⁵ Tal com posava de manifest: «Un altre poder, un altre saber».¹⁹⁰⁶ I, malgrat que la investigació es va desprendre de l'històric procediment inquisitorial quan es va convertir en una tècnica de les ciències empíriques, sostenia, en canvi, l'examen:

[...] ha quedat molt a prop del poder disciplinari que el va formar. És encara i sempre una peça intrínseca de les disciplines. Com és natural, sembla haver sofert una depuració especulativa en integrar-se a ciències com la psiquiatria i la psicologia. En efecte, sota la forma de *tests*, de converses, d'interrogatoris, de consultes, el veiem rectificar, aparentment, els mecanismes de la disciplina.¹⁹⁰⁷

La justícia penal va ser envaïda per les tècniques disciplinàries, indicava. Els moviments de la penalitat moderna, revelen la influència que va tenir l'examen en el seu procés: problematitzar el criminal; fer que el càstig fos «una correcció, una terapèutica, una normalització»;¹⁹⁰⁸ dividir l'acte de jutjar en instàncies que mesuren, diagnostiquen, curen i transformen els individus. A partir d'aquest moment, sostenia, «el que s'imposa a la justícia penal com a punt d'aplicació, el seu objecte 'útil', no serà ja el cos del culpable alçat contra el cos del rei; no serà tampoc el subjecte de dret d'un contracte ideal; sinó realment l'individu disciplinat».¹⁹⁰⁹ I ho il·lustrava així:

El punt ideal de la penalitat avui dia seria la disciplina indefinida: un interrogatori que no tingués final; una investigació que es prolongués sense límit en una observació minuciosa i cada cop més analítica; un judici que fos al mateix temps la constitució d'un expedient mai tancat; la benignitat calculada d'una pena que estaria entrelaçada a la curiositat acarnissada d'un examen; un procediment que fos a la vegada la mesura permanent d'una desviació respecte d'una norma inaccessible i el moviment asimptòtic que obliga a coincidir amb ella en l'infinit.¹⁹¹⁰

¹⁹⁰⁵ Ibid., pàg. 227

¹⁹⁰⁶ Ibid., pàg. 227

¹⁹⁰⁷ Ibid., pàg. 227-228

¹⁹⁰⁸ Ibid., pàg. 228

¹⁹⁰⁹ Ibid., pàg. 228

¹⁹¹⁰ Ibid., pàg. 228

6.2.1. Funcions de la família

*La família té el doble paper de fixació dels individus als sistemes disciplinaris i d'enllaç i circulació dels individus d'un sistema disciplinari a l'altre.*¹⁹¹¹

Michel Foucault

Foucault plantejava, al curs *El poder psiquiàtric*, que la família podia aparèixer com un poder de tipus de sobirania, per diversos motius. En primer lloc, perquè a la família hi havia una individualització per dalt, per part de qui exercia el poder, pel costat del pare. I en parlava així:

Aquest anonimament del poder, aquesta cinta de poder indiferenciat que es desenvolupa indefinidament en un sistema panòptic, és el més aliè que pot haver-hi a la constitució de la família on, contràriament, el pare, com a portador del cognom i en tant que exerceix el poder sota el seu nom, és el pol més intens de la individualització, molt més intens que la dona i els fills.¹⁹¹²

A més, a la família, apuntava, s'hi donava constantment una referència a actes anteriors: «a un tipus de llaços, compromisos i dependències que s'han establert d'una vegada per totes sota la forma del matrimoni o del naixement».¹⁹¹³ Aquesta referència a l'acte anterior era el que donava solidesa a la família, i assenyalava: «els mecanismes de vigilància no fan sinó afegir-s'hi, i encara que no actuïn, la pertinença a la família persisteix».¹⁹¹⁴

Finalment, detallava, a la família hi havia tot un entramat de relacions heterotòpiques: «entrellaçament dels llaços locals i contractuals, dels llaços de propietat, dels compromisos personals i col·lectius, que recorda el poder de sobirania i no la monotonia, la isotopia dels sistemes disciplinaris».¹⁹¹⁵

Així, Foucault situava el funcionament de la família a l'òrbita del poder sobirà. Tot i així, advertia: «La família no és un residu, un vestigi de sobirania; contràriament, em sembla una peça essencial, i que ho és cada vegada més, del sistema disciplinari».¹⁹¹⁶

Pel fet d'obeir a un esquema no disciplinari, sostenia, la família podia ser la frontissa indispensable perquè els sistemes disciplinaris funcionessin. I manifestava: «és la instància de coacció que fixarà de manera permanent els

¹⁹¹¹ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 83

¹⁹¹² Ibid., pàg. 81

¹⁹¹³ Ibid., pàg. 81-82

¹⁹¹⁴ Ibid., pàg. 82

¹⁹¹⁵ Ibid., pàg. 82

¹⁹¹⁶ Ibid., pàg. 82

individus als aparells disciplinaris, que els injectarà, en cert sentit, en ells». ¹⁹¹⁷ I

Foucault es preguntava:

Què significaria l'obligació de treballar si els individus no estiguessin inclosos, d'entrada, dins d'aquest sistema de sobirania que és la família, aquest sistema de compromisos, obligacions, etcètera, que planteja com un fet l'assistència als altres membres de la família, l'obligació de proporcionar-los aliment, etcètera? La fixació al sistema disciplinari de treball només es va aconseguir gràcies a que la sobirania mateixa de la família estava completament en joc. ¹⁹¹⁸

La família, indicava, també tenia la funció de ser «el punt zero, d'alguna manera, on els diferents sistemes disciplinaris s'entrecreuen. És l'intercanviador, la confluència que assegura el pas d'un sistema disciplinari a altre, d'un dispositiu a l'altre». ¹⁹¹⁹ I, com a conseqüència d'aquesta funció, apareixia una altra funció:

[La família] és l'element de sensibilitat que permet determinar quins són els individus que, inassimilables per tot sistema de disciplina, no poden passar d'un a l'altre i, en definitiva, han de ser expulsats de la societat per entrar en nous sistemes disciplinaris que els estiguin destinats. ¹⁹²⁰

Doble paper, doncs, de la família que fixava els individus als sistemes disciplinaris, destacava, i els feia circular d'un sistema a l'altre, cosa que la convertia en indispensable per al seu funcionament. ¹⁹²¹

En els sistemes de poder sobirà, la família era una estructura forta. En canvi, en el sistema disciplinari, se la va concentrar, limitar i intensificar. I apuntava:

El Codi Civil va redefinir la família al voltant de la microcèl·lula dels conjugues i els pares i fills, i els va donar, en aquest moment, la màxima intensitat. Va constituir un alvèol de sobirania mitjançant el joc del qual les singularitats individuals van quedar fixades als dispositius disciplinaris. ¹⁹²²

Perquè els sistemes disciplinaris poguessin actuar era necessari que la família fos una cèl·lula forta. I per aconseguir-ho es van donar dos processos, mostrava Foucault. En primer lloc, es van donar campanyes a favor de la família. ¹⁹²³ A principis del segle XIX es van dur a terme campanyes de

¹⁹¹⁷ Ibid., pàg. 82. Foucault posava l'exemple de l'escolarització: «És perquè existeix la família, és perquè tenim aquest sistema de sobirania que actua en la societat amb la forma de la família, que l'obligació escolar juga el seu paper, i que els infants, més aviat els individus, aquestes singularitats somàtiques, queden fixades i finalment individualitzades dins del sistema escolar». Ibid., pàg. 82

¹⁹¹⁸ Ibid., pàg. 82-83

¹⁹¹⁹ Ibid., pàg. 83

¹⁹²⁰ Ibid., pàg. 83

¹⁹²¹ Ibid., pàg. 83

¹⁹²² Ibid., pàg. 84

¹⁹²³ Parlarem del tema de les campanyes a favor de la família al capítol *La medicalització de la sexualitat*. Foucault va abordar el tema de la família més endavant al curs *Els anormals* i al primer

reconstitució de la família destinades al proletariat. I especificava:

[...] entre el panoptisme disciplinari –que té, crec, una forma completament diferent a la cèl·lula familiar– i la sobirania familiar hi ha un joc de remissions permanents. En aquesta iniciativa de refamiliarització empresa al llarg del segle XIX, el teixit disciplinari torna a segregar perpètuament la família, cèl·lula de sobirania, perquè aquesta, en realitat, –per molt exterior que sigui del sistema disciplinari, per molt heterogènia que sigui, i perquè és heterogènia al sistema disciplinari– és un element de solidesa del sistema disciplinari.¹⁹²⁴

En segon lloc, apareixia l'assistència social quan la família fallava. Es tractava d'una espècie de trama disciplinària que constituïa un avançament d'un poder controlat per l'estat en els casos en què la família fallava, en què no hi havia família. I ho il·lustrava així:

[...] quan la família s'ensorra, quan ja no compleix la seva funció, es posa immediatament en marxa, i això apareix molt clarament al segle XIX, tota una sèrie de dispositius disciplinaris que tenen com a funció pal·liar el fracàs de la família: aparició de les cases per a nens abandonats, els orfenats, obertura, entre 1840 i 1845, d'un conjunt de llars per a delinqüents juvenils, el que s'anomenarà infància en perill, etcètera. En definitiva, tenim tot allò que podem anomenar assistència social, tot aquest treball social que apareix des de principis del segle XIX, i que tindrà la importància que avui coneixem; i que té la funció de constituir una espècie de teixit disciplinari que podrà substituir la família, reconstituir-la, i permetrà, a la vegada, prescindir-ne.¹⁹²⁵

I va ser en aquesta organització de substituïts disciplinaris de la família, manifestava Foucault, on va aparèixer la funció psi: psicològica, psiquiàtrica, psicoanalítica, psicopatològica, psicocriminològica, etcètera, tant a l'àmbit dels discursos com al de la institució. La funció psi, puntualitzava, era la següent: «l'quina és, si no la de ser els agents de l'organització d'un dispositiu disciplinari que es posarà en marxa, es precipitarà, allà on es produeixi un buit en la sobirania familiar?». ¹⁹²⁶

La funció psi, sostenia, va néixer com a l'altra cara de la família. Es tractava d'una instància de control de totes les institucions i tots els dispositius disciplinaris, que tenia com a referència constant la família. Quan un individu escapava de la sobirania de la família, se l'internava en un hospital psiquiàtric, «on la qüestió consisteix a ensinistrar-lo en l'aprenentatge d'una disciplina pura i simple». ¹⁹²⁷ I ho caracteritzava així:

volum de la *Història de la sexualitat*, dins del marc de l'aparició del biopoder. Tractarem aquests temes a la tercera part.

¹⁹²⁴ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 85

¹⁹²⁵ Ibid., pàg. 85-86

¹⁹²⁶ Ibid., pàg. 86

¹⁹²⁷ Ibid., pàg. 87

[La família] sol·licitava l'internament; l'individu quedava sotmès a la disciplina psiquiàtrica i se suposava que havia de refamiliaritzar-lo [...]. Cada vegada que un individu era incapaç de seguir la disciplina escolar, la del taller, la de l'exèrcit o, en última instància, la disciplina de la presó, aleshores, la funció psi intervenia. [...]. Veiem aparèixer, a la segona meitat del segle XIX, la imputació a la carència familiar de totes les insuficiències disciplinàries de l'individu. I, per fi, a començaments del segle XX, la funció psi es converteix, a la vegada, en el discurs i el control de tots els sistemes disciplinaris. Aquesta funció psi ha estat el discurs i la introducció de tots els esquemes d'individualització, normalització i subjecció dels individus dins dels sistemes disciplinaris.¹⁹²⁸

¹⁹²⁸ Ibid., pàg. 87

7.- L'hospital disciplinari

7.1. L'arquitectura hospitalària

*L'hospital [...] no és ja simplement el sostre sota el qual s'aixopluguen la misèria i la proximitat de la mort; és, en la seva materialitat mateixa, un operador terapèutic.*¹⁹²⁹

Michel Foucault

A «Crisi de la medicina o crisi de l'antimedicina?», plantejava que, a partir del segle XVIII, la medicina va esdevenir prou poderosa com per aconseguir que els malalts poguessin sortir de l'hospital, cosa que fins aleshores no passava. I ho especificava així:

En aquest moment, la medicina va adquirir, per primera vegada, prou poder per aconseguir que determinats malalts abandonessin l'hospital. Fins a mitjans del segle XVIII, ningú no sortia de l'hospital. Un ingressava en aquestes institucions per morir-hi. La tècnica mèdica del segle XVIII no permetia a l'individu hospitalitzat d'abandonar la institució amb vida. L'hospital era llavors un claustre on s'hi anava per expiar, era un veritable mortuori.¹⁹³⁰

Foucault assenyalava, a *Vigilar i castigar*, que les disciplines van codificar els espais amb la finalitat de, no només donar resposta a la necessitat de vigilar, sinó també de crear espais útils.¹⁹³¹ Un cas privilegiat d'això eren els hospitals, i, especialment, els militars i navals. El port de Rochefort, com a port militar, per exemple, era lloc d'arribada de mercaderies i de persones, però també de malalties i epidèmies. Era, especificava, «un lloc de deserció, de contraban, de contagi; encreuament de barreges perilloses, cruïlla de circulacions prohibides».¹⁹³² En aquestes circumstàncies, la funció de l'hospital era la següent:

L'hospital marítim, per tant, ha de curar, però, per això mateix, ha de ser un filtre, un dispositiu que localitzi i seleccioni; cal que garanteixi un domini sobre tota aquesta mobilitat i aquest formigueig, en descompondre'n la confusió de la il·legalitat i del mal. La vigilància mèdica de les malalties i dels contagis és solidària de tota una sèrie d'altres controls; militar sobre els desertors, fiscal sobre les mercaderies, administratiu sobre els remeis, les racions, les desaparicions, les cures, les morts, les simulacions. D'aquí la necessitat de distribuir i de compartimentar l'espai amb rigor.¹⁹³³

¹⁹²⁹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 174-175

¹⁹³⁰ Foucault, M., «Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 47

¹⁹³¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 145

¹⁹³² Ibid., pàg. 145

¹⁹³³ Ibid., pàg. 145-146

A Rochefort, es van adoptar una sèrie de mesures que van prioritzar les coses sobre les persones, i les mercaderies precioses sobre els malalts. Igualment, abans que les tècniques d'observació mèdica, es van donar la vigilància fiscal i econòmica. En aquest ordenament, es començava per la localització dels medicaments i el registre de la seva utilització; després, es verificava el número efectiu dels malalts amb les seves identitats; seguidament les unitats de què depenien, i també es reglamentava la seva circulació i se'ls confinava a les seves sales; finalment, es posava el nom de qui ocupava cada llit i del metge responsable; més endavant es va aplicar l'aïllament dels malalts contagiosos i la separació de llits. I Foucault sostenia:

Poc a poc, un espai administratiu i polític s'articula en espai terapèutic, tendeix a individualitzar els cossos, les malalties, els símptomes, les vides i les morts; constitueix un quadre real de singularitats juxtaposades i curosament diferenciades. Neix de la disciplina un espai mèdicament útil.¹⁹³⁴

A l'entrevista «L'ull del poder», apuntava que el que l'havia portat a descobrir el panòptic va ser la investigació sobre l'arquitectura hospitalària de la segona meitat del segle XVIII, en el moment de la reforma de les institucions mèdiques.¹⁹³⁵ I ho posava de manifest així:

Volia saber com s'havia institucionalitzat la mirada mèdica; com s'havia inscrit realment en l'espai social; com la nova forma hospitalària era a la vegada l'efecte i el suport d'un nou tipus de mirada. I en examinar els diferents projectes arquitectònics posteriors al segon incendi de l'Hotel-Dieu, el 1772, em vaig adonar de fins a quin punt el problema de la total visibilitat dels cossos, dels individus, de les coses, sota una mirada centralitzada, havia estat un dels principis bàsics més constants.¹⁹³⁶

En el cas dels hospitals, especificava, el problema s'agreujava:

[...] calia evitar els contactes, els contagis, la proximitat i els amuntegaments, en assegurar al mateix temps la ventilació i la circulació de l'aire; es tractava, a la vegada, de dividir l'espai i deixar-lo obert, d'assegurar una vigilància que fos global i individualitzant al mateix temps, tot separant curosament els individus que havien de ser vigilats.¹⁹³⁷

¹⁹³⁴ Ibid., pàg. 146

¹⁹³⁵ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, pag. 190. A *Vigilar i castigar*, Foucault constatava que el panòptic també permetia establir diferències, com per exemple: «en els malalts, observar els símptomes de cadascú, sense que la proximitat dels llits, la circulació dels miasmes o els efectes del contagi barregin els quadres clínics». Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 205

¹⁹³⁶ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, pag. 190

¹⁹³⁷ Ibid., pàg. 190

Més endavant, a la mateixa entrevista, Foucault mostrava que els metges eren els «especialistes de l'espai»,¹⁹³⁸ segons quatre grans problemes. En primer lloc, el problema dels emplaçaments, que feia referència als climes regionals, als tipus de sòl, humitat o sequera, i estudiava «la combinació dels determinants locals i de les variacions d'estació que afavoreixen en un moment donat un determinat tipus de malaltia».¹⁹³⁹ En segon lloc, el problema de les coexistències, entre els mateixos individus (densitat i proximitat), amb les coses (aigua, ventilació i clavegueres), amb els animals (escorxadors i estables), i amb els morts (cementiris). En tercer lloc, el problema de les residències, que fa referència a l'habitat i a l'urbanisme. Finalment, el problema dels desplaçaments, amb l'emigració dels individus i la propagació de malalties.¹⁹⁴⁰

Els metges havien estat «els primers gestors de l'espai col·lectiu»,¹⁹⁴¹ i els qui s'havien preocupat sobretot de les ciutats i de les residències. I ho caracteritzava així: «si la intervenció dels metges ha estat capital, en aquesta època, es deu a que era exigida per tot un conjunt de problemes polítics i econòmics nous: la importància *dels fets de població*».¹⁹⁴²

Havia nascut una arquitectura que tenia com a objectiu el control interior, apuntava a *Vigilar i castigar*, que havia de permetre la transformació dels individus; que feia visibles aquells que es trobaven en el seu interior a partir del càlcul de les obertures, dels passadissos, dels espais plens i buits.¹⁹⁴³ I sostenia:

Així és com s'organitza poc a poc l'hospital-edifici com a instrument d'acció mèdica: ha de permetre observar bé els malalts, i així ajustar millor les cures; la forma de les construccions ha d'impedir els contagis, per l'acurada separació dels malalts; la ventilació i l'aire que es fa circular al voltant de cada llit han d'evitar, finalment, que els vapors deleteris s'estanquin al voltant del pacient, descomponent els seus humors i multiplicant la malaltia pels seus efectes immediats. L'hospital –del que es vol disposar a la segona meitat del segle, i pel qual s'han fet tants projectes després del segon incendi de l'Hôtel-Dieu– no és ja simplement el sostre sota el qual s'aixopluguen la misèria i la proximitat de la mort; és, en la seva materialitat mateixa, un operador terapèutic.¹⁹⁴⁴

¹⁹³⁸ Ibid., pàg. 194

¹⁹³⁹ Ibid., pàg. 194

¹⁹⁴⁰ Ibid., pàg. 194

¹⁹⁴¹ Ibid., pàg. 194

¹⁹⁴² Ibid., pàg. 194

¹⁹⁴³ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 174. Aquest tema ja s'ha apuntat al capítol *El poder disciplinari*

¹⁹⁴⁴ Ibid., pàg. 174-175

Amb la generalització de les disciplines, els seus mecanismes van començar a sortir de les institucions, enteses com a fortaleeses tancades, i a circular més a fora d'elles. Aquest fenomen també va afectar la institució hospital. I ho il·lustrava així:

De la mateixa manera, l'hospital és concebut cada cop més com a punt de suport per a la vigilància mèdica de la població externa; després de l'incendi de l'Hôtel-Dieu el 1772, molta gent demana que se substitueixin els grans establiments, tan vastos i tan desordenats, per una sèrie d'hospitals de petites dimensions, la funció dels quals seria rebre els malalts del barri però també reunir informacions, estar atents als fenòmens endèmics o epidèmics, obrir dispensaris, donar consells als habitants i tenir les autoritats al corrent de la situació sanitària de tota la regió.¹⁹⁴⁵

7.1.1. L'hospital com a màquina panòptica

[...] *el que cura a l'hospital és l'hospital mateix.*¹⁹⁴⁶

Michel Foucault

Al curs *El poder psiquiàtric*, Foucault relacionava els factors que curen a l'hospital amb la disposició arquitectònica. En aquest cas, parlava de l'hospital psiquiàtric en aquests termes:

[...] l'organització de l'espai, com són distribuït els individus en aquest espai, com hi circulen, la manera d'observar i ser observat, tot això, té, en si mateix, valor terapèutic. En la psiquiatria d'aquesta època, la màquina de guarició és l'hospital. [...] Però intentaré mostrar-vos que el discurs de la veritat o el sorgiment de la veritat com a operació psiquiàtrica no són, en definitiva, més que efectes d'aquesta disposició espacial.¹⁹⁴⁷

Tal com plantejava, «el que cura a l'hospital és l'hospital mateix»,¹⁹⁴⁸ i això ho podia fer perquè era una màquina panòptica. Foucault destacava alguns dels elements panòptics de l'hospital. En primer lloc, a l'hospital psiquiàtric s'hi aplicava el principi de visibilitat permanent: «el boig no només ha de ser vigilat; però el fet de saber que sempre el vigilen, millor encara, el fet de saber que sempre poden vigilar-lo, que sempre es troba sota el poder virtual d'una mirada permanent, té valor terapèutic en si mateix».¹⁹⁴⁹ Tot i així, en el cas dels hospitals psiquiàtrics es preferia una disposició arquitectònica a partir de pavellons, més que la circular que era pròpia del panòptic. En segon lloc, apuntava, l'hospital va

¹⁹⁴⁵ Ibid., pàg. 213

¹⁹⁴⁶ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 103

¹⁹⁴⁷ Ibid., pàg. 103

¹⁹⁴⁸ Ibid., pàg. 103

¹⁹⁴⁹ Ibid., pàg. 103-104

modificar el principi de la vigilància central, de manera que el metge en cap es trobava al centre i vigilava tots els pavellons, però existia una jerarquia de guardians, infermers, vigilants i metges fins al metge en cap, com a representat d'un saber-poder absolut. En tercer lloc, el principi d'aïllament que s'aplicava a l'hospital també tenia un efecte terapèutic. Davant del dubte plantejat, de si era vàlid agrupar persones boges al mateix espai, de si la bogeria era contagiosa, els metges responien que no, que el boig acabaria comprenent per què estava boig, en percebre de manera triangular la bogeria dels altres.¹⁹⁵⁰ I ho il·lustrava així:

Tenim aquí un aïllament del boig en la seva mateixa bogeria en virtut del joc d'aquesta triangulació que té, en si, un efecte curatiu. En qualsevol cas, és la garantia que no es produiran a l'asil aquests fenòmens corrosius de contagi, aquests fenòmens grupals que, justament, el panòptic tenia la missió d'evitar, fos a l'hospital, a l'escola, etcètera.¹⁹⁵¹

7.2. L'examen mèdic

*La inspecció d'altres temps, discontinua i ràpida, s'ha transformat en una observació regular que posa el malalt en situació d'examen gairebé perpetu.*¹⁹⁵²
Michel Foucault

Foucault posava de manifest que «una de les condicions essencials per al desbloqueig epistemològic de la medicina a finals del segle XVIII va ser l'organització de l'hospital com a aparell d'«examinar'».¹⁹⁵³ Tenia la forma principal en el ritual de la visita. Al segle XVII, el metge, que acostumava a venir de l'exterior, participava molt poc de la quotidianitat de l'hospital i de la seva gestió. Però, advertia: «Poc a poc, la visita es va anar fent més regular, més rigorosa, més àmplia, sobretot: va cobrir una part cada vegada més important del funcionament hospitalari».¹⁹⁵⁴

Posava l'exemple de l'Hôtel-Dieu de París, on, el 1661, el metge feia una visita diària i, en canvi, el 1771 s'hi havia instituït un metge resident, que prestava els seus serveis dia i nit. I puntualitzava: «La inspecció d'altres temps,

¹⁹⁵⁰ Ibid., pàg. 104-105

¹⁹⁵¹ Ibid., pàg. 105. Foucault sostenia que a l'asil també s'hi aplicava el joc del càstig incessant.

¹⁹⁵² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 188

¹⁹⁵³ Ibid., pàg. 187

¹⁹⁵⁴ Ibid., pàg. 187

discontinua i ràpida, s'ha transformat en una observació regular que posa el malalt en situació d'examen gairebé perpetu».¹⁹⁵⁵ Això va tenir dues conseqüències, especificava. La primera va donar-se pel costat de la jerarquia interna, ja que el metge, que fins llavors havia estat un element extern, va situar-se per sobre del personal religiós amb un paper condicionat per la tècnica de l'examen. La segona va donar-se pel costat de l'hospital mateix, que va passar de ser un lloc d'assistència a convertir-se en un lloc de formació, on es confrontaven els coneixements. I sostenia:

L'hospital ben 'disciplinat' constituirà el lloc adequat de la 'disciplina' mèdica; aleshores aquesta podrà perdre el seu caràcter textual, i agafar referències menys en la tradició dels autors decisius que en un domini d'objectes perpètuament oferts a l'examen.¹⁹⁵⁶

L'hospital disciplinari va adoptar nous mètodes de documentació administrativa, que feien referència als mètodes «d'identificació, de senyalització o de descripció».¹⁹⁵⁷ Aquest era, remarcava Foucault, el problema dels hospitals: «on calia reconèixer els malalts, expulsar els simuladors, seguir l'evolució de les malalties, verificar l'eficàcia dels tractaments, descobrir els casos anàlegs i els inicis d'epidèmia».¹⁹⁵⁸ L'objectiu era establir codis d'individualitat a partir de les característiques derivades de l'examen.

El segon mètode d'escriptura va ser una organització que va permetre establir categories, classificar i fixar normes. I Foucault posava l'exemple següent:

Els hospitals del segle XVIII han estat, particularment, grans laboratoris per als mètodes escripturaris i documentals. La cura dels registres, la seva especificació, els modes de transcripció dels uns als altres, la circulació durant les visites, la confrontació en el curs de les reunions regulars dels metges i dels administradors, la transmissió dels seus dats a organismes de centralització (ja sigui a l'hospital o a l'oficina central dels hospicis), la comptabilitat de les malalties, de les curacions, de les defuncions a l'àmbit d'un hospital, d'una ciutat, i, en última instància, de la nació sencera, han format part integrant del procés pel qual els hospitals han estat sotmesos al règim disciplinari.¹⁹⁵⁹

A partir d'aquestes tècniques d'escriptura, indicava, es podien integrar, en un registre general, les dades individuals.¹⁹⁶⁰

¹⁹⁵⁵ Ibid., pàg. 188

¹⁹⁵⁶ Ibid., pàg. 188

¹⁹⁵⁷ Ibid., pàg. 191

¹⁹⁵⁸ Ibid., pàg. 191

¹⁹⁵⁹ Ibid., pàg. 192

¹⁹⁶⁰ Ibid., pàg. 192

8.- La normalització disciplinària

8.1. En la salut i la malaltia

En pàgines admirables, emocionants, del Naixement de la clínica, Michel Foucault va mostrar com Bichat va fer «girar la mirada mèdica sobre si mateixa»¹⁹⁶¹ per demanar-li a la mort comptes de la vida. Com que no som fisiòlegs, no tenim l'audàcia de creure que, de la mateixa manera, li hem demanat a la malaltia comptes de la salut. És obvi que això és el que ens hauria agradat fer [...] ¹⁹⁶²
Georges Canguilhem

El 1943, Georges Canguilhem va publicar *Allò normal i allò patològic*,¹⁹⁶³ obra dedicada a l'estudi de les relacions entre normalitat i anormalitat. Aquest treball, que partia de la medicina per afrontar el problema d'allò que és normal i d'allò que és patològic, va inspirar algunes de les reflexions que Foucault va dur a terme més endavant.

En aquesta obra, Canguilhem va recórrer les diferents definicions i enfocaments que s'havien donat al llarg de la història de la medicina, per adonar-se que l'intent de definir la salut i la malaltia el portaven, inevitablement, a tractar de definir allò que és normal i allò que és anormal. En definitiva, a definir què és la norma i com actua. I en aquesta obra, Canguilhem es va trobar amb totes les dificultats, els esculls i els malentesos que estan relacionats amb els intents de definir la norma. A l'epíleg de la segona part de l'obra, publicada el 1963, Canguilhem va reconèixer la complicació del tema amb aquestes paraules:

Ens va encantar un judici que no ens apuntava a nosaltres, però que vam demanar permís per aplicar-nos-el: «La noció d'aquest ideal que és allò que és normal es va confondre amb l'estat anterior eufòric del subjecte que acabava de caure malalt. [...]. L'única patologia comprovada aleshores era una patologia de subjectes joves».¹⁹⁶⁴ I, sens dubte, era necessària la temeritat de la joventut per creure's a l'alçada d'un estudi de filosofia mèdica sobre les normes i allò que és normal. La dificultat d'aquesta empresa fa tremolar.¹⁹⁶⁵

¹⁹⁶¹ Foucault, M., *Naissance de la clinique*, PUF, París, 1963, pàg. 149

¹⁹⁶² Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 278

¹⁹⁶³ En el cas del títol d'aquesta obra, la decisió presa ha estat traduir-lo com *Allò normal i allò patològic*, ja que les altres opcions no apareixien com a satisfactòries. Traduir-lo com *Allò que és normal i allò que és patològic* convertia el títol en quelcom molt feixuc i difícil d'esmentar. Tampoc no ens convenia traduir-lo com *El normal i el patològic* o *Normal i patològic* o, fins i tot, *Normalitat i patologia* ja que ens semblava que canviava el sentit del títol original.

¹⁹⁶⁴ Péquignot, H., *Initiation à la médecine*, Masson, París, 1961, pàg. 20, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 281

¹⁹⁶⁵ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 281

8.1.1. Antecedents històrics

*La medicina (...) és una de les coses més estretament vinculades al conjunt de la cultura, tota transformació en les concepcions mèdiques està condicionada per transformacions de l'època.*¹⁹⁶⁶

Henry Ernest Sigerist

Canguilhem posava de manifest que el que era fonamental en la medicina era la clínica i la terapèutica, és a dir: «una tècnica d'instauració o de restauració d'allò que és normal, que no es deixa reduir, totalment i senzilla, al mer coneixement».¹⁹⁶⁷

El pensament mèdic havia oscil·lat sempre entre dues representacions de la malaltia. Per un costat, amb relació a les teories de la infecció, especificava:

És, sens dubte, a la necessitat terapèutica que cal atribuir la iniciativa de tota teoria ontològica de la malaltia. Veure en cada malalt un home augmentat o disminuït és ja, en part, tranquil·litzador. Allò que l'home ha perdut pot ser-li restituint, allò que ha entrat en ell, pot sortir-ne. Inclús si la malaltia és sortilegi, malefici, possessió, es pot esperar vèncer-la. N'hi ha prou de pensar que la malaltia li sobrevé a l'home perquè tota esperança no estigui perduda. [...] La malaltia entra i surt de l'home com per la porta. [...] Sense voler atemptar contra la majestat dels dogmes pasteurians, podria dir-se que la teoria microbiana de les malalties contagioses va deure, sens dubte, una part gens desdenyable del seu èxit al que en ella hi ha de representació ontològica del mal.¹⁹⁶⁸

Per l'altre, en la medicina grega, la malaltia era una pertorbació de l'equilibri de la naturalesa (*physis*). La malaltia no estava localitzada en una part de l'home, sinó en tot ell: «L'hi pertany completament».¹⁹⁶⁹ La malaltia, en aquesta concepció, era un esforç del cos per trobar un nou equilibri, per curar-se.¹⁹⁷⁰ I advertia:

Ambdues concepcions tenen, malgrat tot, un punt en comú: en la malaltia –o millor, en l'experiència d'estar malalt– veuen una situació polèmica, sigui una lluita de l'organisme i d'un ens aliè, sigui una lluita interior de forces enfrontades.¹⁹⁷¹

¹⁹⁶⁶ Sigerist, H.-E., *Introduction à la médecine*, Payot, París, 1932, pàg. 42, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 79

¹⁹⁶⁷ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 8

¹⁹⁶⁸ *Ibid.*, pàg. 13-14. I una mica més endavant assenyalava: «El descobriment de les toxines i el reconeixement del paper patogènic dels terrenys, específic i individual, van destruir la bella simplicitat d'una doctrina el revestiment científic de la qual ocultava la persistència d'una reacció davant del mal tan antiga com l'home mateix». *Ibid.*, pàg. 14

¹⁹⁶⁹ *Ibid.*, pàg. 14

¹⁹⁷⁰ I aquesta concepció, puntualitzava Canguilhem, també era optimista: optimisme que, en aquest cas, requeia en la naturalesa més que en la tècnica mèdica. *Ibid.*, pàg. 14-15

¹⁹⁷¹ *Ibid.*, pàg. 15

Així, remarcava, la malaltia era diferent de la salut, i la patologia era diferent de la normalitat. Entendre aquests dos estats com a heterogenis era acceptable en una concepció en què la naturalesa era l'encarregada de retornar la salut, però era difícilment sostenible si s'admetia que els humans podien imposar una intenció normativa a la naturalesa.¹⁹⁷²

Diversos autors del segle XVIII i XIX van contribuir a la formació d'una teoria segons la qual els fenòmens patològics representaven variacions quantitatives dels fenòmens fisiològics. Segons Canguilhem: «Semànticament, allò que és patològic és designat a partir d'allò que és normal, no tant com a o *dís*, sinó com a *híper* o *hipo*».¹⁹⁷³ I especificava:

La necessitat de restablir la continuïtat, per conèixer millor amb la finalitat d'actuar millor, és tal que, en última instància, el concepte de malaltia podria arribar a desaparèixer. La convicció de poder restaurar científicament el que és normal és tal que acaba per anul·lar el que és patològic. La malaltia ja no és objecte d'angoixa per a l'home sa, sinó que s'ha convertit en objecte d'estudi per al teòric de la salut. És en allò que és patològic [...] que es desxifra l'ensenyament de la salut [...].¹⁹⁷⁴

La identitat real dels fenòmens normals i patològics es va convertir en un dogma, considerava Canguilhem, en quelcom científicament garantit, i a França va ser exposat, sobretot, per Auguste Comte i per Claude Bernard. En el cas de Comte, l'interès anava de la patologia a la normalitat, i Canguilhem ho formulava així: «La identitat d'allò que és normal i d'allò que és patològic és afirmada en benefici del coneixement d'allò que és normal».¹⁹⁷⁵ L'interès de Cl. Bernard, en canvi, anava de la normalitat a la patologia, i Canguilhem indicava: «La identitat d'allò que és normal i d'allò que és patològic és afirmada en benefici de la correcció d'allò que és patològic».¹⁹⁷⁶

¹⁹⁷² Ibid., pàg. 15

¹⁹⁷³ Ibid., pàg. 16

¹⁹⁷⁴ Ibid., pàg. 16-17

¹⁹⁷⁵ Ibid., pàg. 17

¹⁹⁷⁶ Ibid., pàg. 17. La influència d'aquests dos autors sobre la filosofia, la ciència, la medicina i, fins i tot, sobre la literatura del segle XIX, constatava Canguilhem, va ser considerable. Per exemple, seguint les idees de Comte, Renan sostenia: «El son, la bogeria, el deliri, el somnambulisme, l'al·lucinació ofereixen a la psicologia individual un camp d'experiència molt més avantatjós que l'estat habitual. Això és degut al fet que els fenòmens que, en aquest estat, són com esborrats per la seva tenuïtat, apareixen en les crisis extraordinàries d'una manera més sensible per la seva exageració». Renan, E., *L'Avenir de la science, Pensées de 1848* (1890), Calmann-Lévy, París, 1923, pàg., 184, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 18-19. Sota la influència de Cl. Bernard, per exemple, Nietzsche feia la reflexió següent: «El valor de tots els estats mòrbids consisteix en què mostren sota una lupa certes condicions que, malgrat que normals, són difícilment visibles en l'estat normal». Nietzsche, F., *La Volonté*

Comte va fer servir com a axioma el principi de François Broussais, segons el qual totes les malalties consistien «en l'excés o el defecte de l'excitació dels diversos teixits per sobre i per sota del grau que constitueix l'estat normal».¹⁹⁷⁷ Canguilhem plantejava que, fins aleshores, es creia que a l'estat patològic «s'hi vinculaven a lleis completament diferents d'aquelles que governen l'estat normal: així doncs, l'exploració de l'un no podia decidir respecte de l'altre».¹⁹⁷⁸ Broussais, en canvi, «va establir que els fenòmens de la malaltia coincideixen essencialment amb els de la salut, dels quals sempre en difereixen només per la intensitat».¹⁹⁷⁹

Així, segons Comte, l'estat patològic no era diferent de l'estat fisiològic, del qual representava una prolongació dels límits mateixos del fenomen en un organisme normal, «sense poder produir mai fenòmens realment nous»,¹⁹⁸⁰ indicava Canguilhem. En definitiva, sostenia: «L'estudi científic dels casos patològics es converteix en un moment indispensable de tota investigació de les lleis de l'estat normal».¹⁹⁸¹

Comte insistia en què abans d'explorar els casos patològics, calia determinar allò que era normal i els seus límits, però Canguilhem posava de manifest que Comte no proposava «cap criteri que permeti reconèixer que un fenomen és normal».¹⁹⁸² A més, en l'obra de Broussais, la diferència entre allò que és normal i allò que és patològic era purament quantitativa. I Canguilhem constatava la vaguetat d'aquest plantejament en Comte:

[...] tractant-se de Comte, ens adonarem de la vaguetat de les nocions d'excés i de *defecte*, del seu caràcter qualitatiu i normatiu implícit, amb prou feines dissimulat sota la seva pretensió mètrica. És en relació amb una mesura considerada vàlida i desitjable –i, per tant, en relació amb una norma– que hi ha

de puissance, § 533, trad. Bianquis, NRF, I, pàg. 364, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 20

¹⁹⁷⁷ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 24. Canguilhem puntualitzava que Comte atribuïa a Broussais el mèrit d'haver proclamat aquest principi, però que en realitat el mèrit li corresponia a Bichat i, fins i tot, abans que a ell, a Pinel. Ibid., pàg. 23

¹⁹⁷⁸ Ibid., pàg. 25

¹⁹⁷⁹ Ibid., pàg. 25

¹⁹⁸⁰ Ibid., pàg. 27. Comte intentava negar que existís una diferència qualitativa entre els fenòmens normals i els fenòmens patològics, com defensaven els vitalistes. I per negar això havia d'afirmar, aclaria Canguilhem, una homogeneïtat que pogués ser expressada quantitativament. Ibid., pàg. 29. I més endavant, apuntava que només es podria donar sentit a la tesi que defensava que la patologia era una fisiologia estesa o ampliada en el supòsit que es pogués fer una definició d'allò que era normal, una definició objectiva, com un fet, i sí, a part d'això, es pogués reduir la diferència entre l'estat normal i el patològic al llenguatge de la quantitat. Ibid., pàg. 33

¹⁹⁸¹ Ibid., pàg. 27

¹⁹⁸² Ibid., pàg. 29

excés o defecte. Definir allò que és anormal com l'excés o el defecte significa reconèixer el caràcter normatiu de l'estat denominat normal.¹⁹⁸³

La incoherència de Broussais en aquest sentit, es justificava, apuntava Canguilhem, pel fet que combinava els ensenyaments de John Brown i de Xavier Bichat. Brown (segle XVII) considerava que les malalties no eren més que una modificació quantitativa de la incitabilitat –massa forta o massa dèbil– i la tasca del metge consistia a corregir aquesta incitació en el sentit d'augment o de disminució.¹⁹⁸⁴ En canvi, Bichat (segle XIX) sostenia que la inestabilitat i la irregularitat formaven part dels fenòmens vitals i no podia fer-se'ls entrar per força en el marc de les relacions mètriques.¹⁹⁸⁵ I Canguilhem posava de manifest: «Tota la doctrina de Broussais es troba en germen en aquesta proposició de Bichat: "Tot mitjà curatiu no té altre objectiu que el de fer tornar, al tipus que els és natural, les propietats vitals alterades"¹⁹⁸⁶». ¹⁹⁸⁷

Cl. Bernard considerava que la patologia només es podia sostenir sobre la fisiologia i que el coneixement d'un fenomen fisiològic havia de permetre conèixer totes les pertorbacions que aquest podia experimentar en l'estat patològic. I ho caracteritzava així: «Fisiologia i patologia es confonen i són, en el fons, una única i mateixa cosa». ¹⁹⁸⁸ I especificava:

Tota malaltia té una funció normal corresponent, de la qual només n'és una expressió pertorbada, exagerada, disminuïda o anul·lada. Si no podem explicar, actualment, tots els fenòmens de les malalties és perquè la fisiologia encara no

¹⁹⁸³ Ibid., pàg. 32-33

¹⁹⁸⁴ Ibid., pàg. 34-35. I Canguilhem recollia una citació de Brown: «He mostrat que la salut i la malaltia no són més que un mateix estat i depenen de la mateixa causa, a saber, d'una incitació que només varia en els diferents casos pel seu grau. He demostrat que les potències que produeixen la salut i la malaltia, i que de vegades actuen amb un grau d'energia adequat, d'altres vegades de manera massa forta o massa dèbil, són igualment les mateixes. El metge no ha de preocupar-se més que de l'aberració que experimenta la incitació, per restaurar-la per mitjans adequats fins al punt on resideix la salut». Brown, J., *Éléments de médecine*, 1780, Demonville-Gabon, París, 1805, pàg. 96 (nota), citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 34

¹⁹⁸⁵ Canguilhem assenyalava que Comte, i fins i tot Cl. Bernard, devien a Bichat la desconfiança sistemàtica davant d'un tractament matemàtic o estadístic dels fenòmens biològics. Paradoxalment, advertia, Bichat creia que les malalties s'havien d'explicar mitjançant variacions quantitatives de les seves propietats. Ibid., pàg. 37-38

¹⁹⁸⁶ Bichat, X., *Anatomie Générale appliquée à la physiologie et à la médecine*, Béclard, París, 1821, I, pàg. 12, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 38

¹⁹⁸⁷ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 38. Canguilhem, però, considerava que les teories sobre patologia de Bichat, Brown i Broussais «només van exercir influència en la mesura que Comte se'n va apropiari». Ibid., pàg. 39

¹⁹⁸⁸ Bernard, Cl., *Leçons sur le diabète et la glycogénèse animale*, J.-B. Baillièrre, París, 1877, pàg. 56, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 43-44

es troba suficientment avançada i perquè encara hi ha una sèrie de funcions normals que ens són desconegudes.¹⁹⁸⁹

Cl. Bernard defensava que, entre els fenòmens normals i els patològics, calia reconèixer la «continuïtat dels fenòmens, la seva insensible graduació i la seva harmonia».¹⁹⁹⁰ I ho il·lustrava així:

La salut i la malaltia no són dos modes que difereixin essencialment, com podien creure els metges antics i com encara creuen alguns especialistes. No s'han de considerar com principis diferents, entitats que es disputen l'organisme viu i que el converteixen en el teatre de les seves lluites. Això són antigalles mèdiques. En la realitat, no hi ha entre aquestes dues maneres de ser més que diferències de grau: l'exageració, la desproporció, la disharmonia dels fenòmens normals constitueixen l'estat malalt. No hi ha cap cas en què la malaltia hagi fet que apareguin condicions noves, un canvi complet d'escena, productes nous i especials.¹⁹⁹¹

Canguilhem advertia que, per poder afirmar l'homogeneïtat entre dos fenòmens, calia definir-ne almenys un. I puntualitzava:

Això és tan veritat que certs autors prenen com a pretext la continuïtat entre la salut i la malaltia per negar-se a definir-ne una o altra. No existeix, diuen, un estat normal complet, una salut perfecta.¹⁹⁹² Això pot voler dir que només hi ha malalts. [...] Però també podria significar que no hi ha malalts, cosa que no és menys absurda.¹⁹⁹³

Canguilhem qüestionava que la vida fos idèntica a si mateixa en la salut i en la malaltia, que no aprengué res de la malaltia. I plantejava: «Es comprèn que la medicina necessita una patologia objectiva, però una investigació que fa desaparèixer el seu objecte no és objectiva».¹⁹⁹⁴ I una mica més endavant, es preguntava:

Al cap i a la fi, ¿no convindria dir que el fet patològic només és comprensible com a tal, és a dir, com a alteració de l'estat normal, a l'àmbit de la totalitat orgànica

¹⁹⁸⁹ Bernard, Cl., *Leçons sur le diabète et la glycogénèse animale*, op. cit., pàg. 56, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 44

¹⁹⁹⁰ Bernard, Cl., *Leçons sur la chaleur animale*, J.-B. Baillière, París, 1876, pàg. 394, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 48

¹⁹⁹¹ Bernard, Cl., *Leçons sur la chaleur animale*, op. cit., pàg. 391, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 47. I una mica més endavant Bernard apuntava: «Tals idees de lluita entre dos agents oposats, d'antagonisme entre la vida i la mort, la salut i la malaltia, la naturalesa bruta i la naturalesa animada, ja han complert el seu cicle». Bernard, Cl., *Leçons sur la chaleur animale*, op. cit., pàg. 394, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 48

¹⁹⁹² En referència a la salut perfecta, una mica més endavant especificava: «Com si la salut perfecta no fos un concepte normatiu, un tipus ideal? Amb tot rigor, una norma no existeix, juga el seu rol que consisteix a devaluar l'existència per permetre la seva correcció. Dir que la salut perfecta no existeix significa només dir que el concepte de salut no és el d'una existència, sinó el d'una norma la funció i el valor de la qual consisteix a estar connectada amb l'existència per suscitar-ne la modificació». Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 53

¹⁹⁹³ Ibid., pàg. 52

¹⁹⁹⁴ Ibid., pàg. 63

i, en tractar-se de l'home, a l'àmbit de la totalitat individual conscient, on la malaltia es converteix en una espècie de mal? Estar malalt significa realment per a l'home viure una altra vida, inclús en el sentit biològic del mot. [...] La malaltia és de l'organisme, totes les funcions del qual són transformades.¹⁹⁹⁵

Qüestionava també que es prenguessin els símptomes sense un context o les complicacions separades d'allò que complicaven.¹⁹⁹⁶ I encara especificava:

La patologia, sigui anatòmica o fisiològica, analitza per conèixer millor, però només pot saber que és patologia, és a dir, estudi dels mecanismes de la malaltia, perquè rep de la clínica aquesta noció de malaltia, l'origen de la qual ha de ser buscat en l'experiència que els homes tenen de les seves relacions de conjunt amb el medi.¹⁹⁹⁷

Canguilhem considerava que la patologia no havia tingut en compte «aquest caràcter propi de la malaltia que consisteix a ser realment per al malalt *un altre tipus de vida*». ¹⁹⁹⁸ I feia ressaltar que aquest potser era el pressentiment d'una cosa que la patologia contemporània començava a veure: «que l'estat patològic no és una simple prolongació, quantitativament variada, de l'estat fisiològic, sinó que és quelcom molt diferent». ¹⁹⁹⁹

En la teoria de René Leriche (segle XIX-XX), manifestava Canguilhem, apareixia la falta de validesa de l'opinió del malalt sobre la seva malaltia. I ho il·lustrava així:

«La salut», diu Leriche, «és la vida en el silenci dels òrgans». ²⁰⁰⁰ A la inversa, la «malaltia és allò que molesta els homes en l'exercici normal de la seva vida i en les seves ocupacions, i, sobretot, és allò que els fa patir». ²⁰⁰¹ L'estat de salut és la inconsciència en què el subjecte és del seu cos. A la inversa, la consciència del cos es produeix en el sentiment dels límits, de les amenaces, dels obstacles per a la salut. Si es prenen aquestes fórmules en el seu sentit ple, signifiquen que la noció viscuda d'allò que és normal depèn de la possibilitat d'infraccions de la norma. ²⁰⁰²

Aquesta definició de salut es va mantenir, però la de malaltia va ser ràpidament rectificada, ja que es tractava de la definició del malalt i no del metge i, per tant, no tenia validesa científica. Així, apuntava Leriche: «si es vol definir la

¹⁹⁹⁵ Ibid., pàg. 64

¹⁹⁹⁶ I ho formulava així: «Quan qualifiquem de patològics un símptoma o un mecanisme funcional aïllats, oblidem que allò que els fa tals és la seva relació d'inserció en la totalitat indivisible d'un comportament individual». Ibid., pàg. 65

¹⁹⁹⁷ Ibid., pàg. 65

¹⁹⁹⁸ Ibid., pàg. 66

¹⁹⁹⁹ Ibid., pàg. 66

²⁰⁰⁰ Leriche, R., «Introduction générale»; «De la Santé à la Maladie»; «La douleur dans les maladies»; «Où va la médecine?», *Encyclopédie française*, t., VI, 1936, pàg. 6.16-1, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 67

²⁰⁰¹ Ibid., pàg. 6.22-3, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 67

²⁰⁰² Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 67

malaltia, cal deshumanitzar-la»,²⁰⁰³ i sentenciava que «en la malaltia el que és menys important en el fons és l'home». ²⁰⁰⁴ I Canguilhem especificava:

Ja no és el dolor o la incapacitat funcional i la inseguretat social allò que constitueix la malaltia, sinó que és l'alteració anatòmica o la pertorbació fisiològica. La malaltia es juga al domini del teixit i, en aquest sentit, pot haver-hi malaltia sense malalt.²⁰⁰⁵

Canguilhem també advertia que no estava d'acord amb aquesta concepció. Defensava que «no hi ha res en la ciència que no hagi aparegut abans en la consciència». ²⁰⁰⁶ I sostenia:

Si en l'actualitat el coneixement de la malaltia per part del metge pot prevenir l'experiència de la malaltia per part del malalt, és perquè en el passat, la segona va suscitar, va cridar la primera. Per tant, sempre està en la llei, si més no actualment, que és perquè hi ha homes que se senten malalts que hi ha una medicina, i no perquè hi ha metges els homes s'assabenten de les seves malaltes.²⁰⁰⁷

Leriche plantejava que no era el mateix la malaltia del malalt que la malaltia anatòmica del metge. Entenia per malalt l'organisme en acció més que l'individu conscient de les seves funcions orgàniques. El malalt, doncs, era una entitat del fisiòleg en aquesta concepció, que comportava un contacte més estret entre la medicina i la fisiologia. En paraules de Canguilhem fent referència a Leriche: «La coincidència entre la malaltia i el malalt es produeix en la ciència del fisiòleg, però no encara en la consciència de l'home concret». ²⁰⁰⁸ En Leriche, apuntava Canguilhem, també hi havia continuïtat entre l'estat patològic i l'estat fisiològic, i la impossibilitat de discernir entre un i l'altre.

Leriche manifestava que no es podia considerar el dolor com a expressió d'una activitat normal, com a detector d'amenaques externes o internes a la integritat orgànica, ni com una reacció de defensa saludable. La tesi de Leriche

²⁰⁰³ Leriche, R., «Introduction générale»; «De la Santé a la Maladie»; «La douleur dans les maladies»; «Où va la médecine?», op. cit., pàg. 6.22-3, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 68

²⁰⁰⁴ Ibid., pàg. 6.22-4, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 68. Segons Canguilhem, Leriche formulava aquesta idea amb molta crueltat. Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 68

²⁰⁰⁵ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 68. Canguilhem posava l'exemple següent d'això: si en una autòpsia es descobria un càncer de ronyó que el difunt no coneixia, en aquest cas estaríem davant de l'existència d'una malaltia, però no seria possible atribuir-l'hi al cadàver, que ja no tindria la capacitat de tenir-la, ni es podria atribuir retroactivament a l'ésser viu. Així, aquesta malaltia no existiria mai en la consciència de l'home, però existiria en la ciència del metge. Ibid., pàg. 68

²⁰⁰⁶ Ibid., pàg. 68

²⁰⁰⁷ Ibid., pàg. 69

²⁰⁰⁸ Ibid., pàg. 70

sobre el problema del dolor era, destacava Canguilhem, «original i profunda».²⁰⁰⁹

I ho caracteritzava així:

El dolor és «un fenomen individual monstruós i no una llei de l'espècie. Un fet de malaltia».²⁰¹⁰ Entenem la importància d'aquestes últimes paraules. Ja no és pel dolor que es defineix la malaltia, sinó que és com a malaltia que el dolor és presentat. I allò que Leriche entén per malaltia aquesta vegada, no és la modificació quantitativa d'un fenomen fisiològic o normal, és un estat autènticament anormal. «El dolor-malaltia és en nosaltres com un accident que evoluciona en contra de les lleis de la sensació normal. [...] Tot en ell és anormal, rebel a la llei»^{2011, 2012}

El fenomen del dolor verificava la teoria de Leriche de la malaltia com a «novetat fisiològica».²⁰¹³ Concepció que es presentava «tímidament»,²⁰¹⁴ considerava Canguilhem, en aquesta citació de Leriche:

La malaltia ja no se'ns apareix com un paràsit que viu sobre l'home i que viu de l'home, al qual esgota. Hi veiem la conseqüència d'una desviació, inicialment mínima, de l'ordre fisiològic. És, en resum, un ordre fisiològic nou, i la terapèutica ha de tenir com a objectiu la tasca d'adaptar l'home malalt a aquest ordre.²⁰¹⁵

Era important, sostenia Canguilhem, que els metges reconeguessin el dolor com un fenomen que només tenia sentit a l'àmbit d'una individualitat humana concreta.²⁰¹⁶ Era molt important que el metge proclamés que «l'home fa el seu dolor –així com fa una malaltia o com fa el seu dol– en lloc de rebre'l o patir-lo».²⁰¹⁷

²⁰⁰⁹ Ibid., pàg. 71

²⁰¹⁰ Leriche, R., *La chirurgie de la douleur*, Masson, París, 1940, pàg. 488, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 72

²⁰¹¹ Ibid., pàg. 490, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 72. I Canguilhem constatava: «Leriche sent tant, aquesta vegada, que està trencant amb un dogma clàssic que experimenta la necessitat ben comuna d'invocar la seva majestat en el moment mateix en què es veu obligat a soscavar els seus fonaments». Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 72. I aquesta era la formulació de Leriche: «Sí, sens dubte, la patologia no és mai més que una fisiologia desviada. Aquesta idea va néixer al Collège de France, en aquesta càtedra, i se'ns apareix cada dia més i més veritable». Leriche, R., *La chirurgie de la douleur*, op. cit., pàg. 482, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 72

²⁰¹² Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 72

²⁰¹³ Ibid., pàg. 72. Leriche definia la malaltia pels seus efectes, indicava Canguilhem. En el cas del dolor, que era un dels seus efectes, apareixia una coincidència total entre la malaltia i el malalt. Ibid., pàg. 74

²⁰¹⁴ Ibid., pàg. 72

²⁰¹⁵ Leriche, R., «Introduction générale»; «De la Santé a la Maladie»; «La douleur dans les maladies»; «Où va la médecine?», op. cit., pàg. 6.76-6, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 72

²⁰¹⁶ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 73. I Canguilhem recollia una citació de Leriche: «El dolor físic no és un simple fet d'influx nerviós que corre de determinada manera per un nervi. És el resultat del conflicte entre un excitant i l'individu sencer». Leriche, R., *La chirurgie de la douleur*, op. cit., pàg. 488, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 73

²⁰¹⁷ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 73

Canguilhem plantejava que Comte, com a filòsof, i Cl. Bernard, com a científic, compartien la idea que la fisiologia havia d'il·luminar la patologia per fundar la terapèutica. Leriche, en canvi, des del punt de vista del tècnic, pensava que es partia de la tècnica mèdica, que havia estat suscitada per l'estat patològic, i d'aquí s'arribava al coneixement fisiològic. Així, el coneixement de la fisiologia s'obtenia de l'experiència de la clínica i la terapèutica. L'"home" malalt era aquell que podia ser útil, manifestava Leriche, per al coneixement de l'"home" normal.²⁰¹⁸ La fisiologia era per a Leriche, sostenia Canguilhem, «la font de solucions els problemes de les quals han estat plantejats pels malalts mitjançant les seves malalties».²⁰¹⁹ I Leriche sostenia: «Hi ha en nosaltres, a cada instant, moltes més possibilitats fisiològiques de les que diu la fisiologia. Però cal la malaltia perquè se'ns revelin».²⁰²⁰ Canguilhem posava de manifest que aquest era un dels «pensaments més profunds»²⁰²¹ sobre el problema de l'estat patològic.

La fisiologia, com a ciència dels processos de la vida, marxaria sempre pel mateix terreny, assenyalava Canguilhem, si no fos per les malalties, «que renoven incessantment el terreny per explorar».²⁰²² La malaltia, com a nou procés viu, aclaria, «ens revela funcions normals en el precís moment en què ens impedeix exercir-les».²⁰²³ I sentenciava:

Si la salut és la vida en el silenci dels òrgans, no hi ha una ciència de la salut pròpiament dita. La salut és la innocència orgànica. Ha de ser perduda, com tota innocència, perquè un coneixement sigui possible. Amb la fisiologia passa com amb tota ciència, segons Aristòtil, i és que aquesta procedeix de la sorpresa. Però la sorpresa pròpiament vital és l'angoixa suscitada per la malaltia.²⁰²⁴

La medicina del segle XVIII era dualista, apuntava Canguilhem una mica més endavant: «Salut i Malaltia es disputaven l'Home, com el Bé i el Mal ho feien amb el Món».²⁰²⁵ I advertia:

El rebuig d'una concepció ontològica de la malaltia, corol·lari negatiu de l'afirmació de la identitat quantitativa entre el que és normal i el que és patològic, és potser, abans que res, el rebuig més profund de reconèixer el mal. [...] Importa moltíssim no confondre la malaltia amb el pecat ni amb el dimoni. Però el fet que

²⁰¹⁸ Ibid., pàg. 75

²⁰¹⁹ Ibid., pàg. 76

²⁰²⁰ Leriche, R., *Physiologie et pathologie du tissu osseux*, Masson, París, 1939, pàg. 11, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 76

²⁰²¹ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 76

²⁰²² Ibid., pàg. 76

²⁰²³ Ibid., pàg. 76

²⁰²⁴ Ibid., pàg. 76-77

²⁰²⁵ Ibid., pàg. 79

el mal no sigui un ésser no comporta que sigui un concepte privat de sentit, no comporta que no existeixin valors negatius, inclús entre els valors vitals, no comporta que l'estat patològic no sigui, en el fons, més que l'estat normal.²⁰²⁶

Afirmar la continuïtat i la homogeneïtat entre l'estat normal i el patològic, constatava Canguilhem, dotava la fisiologia de fonaments que li permetien dur a terme l'activitat terapèutica, a través de la patologia.²⁰²⁷ I recollia una citació de Cl. Bernard: «Les malalties només són, en el fons, fenòmens fisiològics en condicions noves que es tracta de determinar».²⁰²⁸ Segons aquest punt de vista, indicava Canguilhem, les malalties verificaven la fisiologia, però, en el fons, no ens ensenyaven res, ja que els fenòmens eren els mateixos en l'estat normal i en el patològic i només en variaven les condicions.²⁰²⁹ En canvi, el Dr. Víctor Prus declarava:

[...] *Iluny de ser el fonament de la patologia, [la fisiologia] només podia sorgir d'ella.* [...] Ha estat la patologia, ajudada per l'anatomia patològica, qui va crear la fisiologia: ella és qui contínuament dissipa els antics errors i afavoreix els progressos.²⁰³⁰

La identitat fonamental entre allò que és fisiològic i allò que és patològic, manifestava Canguilhem, implicava reduir la qualitat a la quantitat.²⁰³¹ I, també segons aquest punt de vista, no era legítim sostenir que l'estat patològic era només una variació quantitativa de l'estat fisiològic. L'estat fisiològic, o bé era concebut com posseint una qualitat i un valor, cosa que feia que fos absurd prolongar aquest valor fins a l'estat patològic, que representava una diferència i, fins i tot, un contrast respecte l'estat fisiològic; o bé s'entenia que l'estat fisiològic era simplement un resum de quantitats sense valor biològic, però llavors aquest

²⁰²⁶ Ibid., pàg. 80

²⁰²⁷ Ibid., pàg. 80-81

²⁰²⁸ Bernard, Cl., *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*, J.-B. Baillière, París, 1865, pàg. 346, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 81-82. Cl. Bernard també manifestava: «Cal plantejar, d'entrada, el problema mèdic tal com és presentat per l'observació de la malaltia, i aleshores analitzar experimentalment els fenòmens patològics tractant d'oferir la seva explicació fisiològica». Ibid., pàg. 349, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 81

²⁰²⁹ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 82

²⁰³⁰ Prus, V., *De l'irritation et de la phlegmasie, ou nouvelle doctrine médicale*, Panckoucke, París, 1825, pàg. L, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 82-83

²⁰³¹ I Canguilhem especificava: «Reduir la diferència entre un home sa i un diabètic a una diferència quantitativa del cabdal de glucosa al medi intern, delegar a un llindar renal, simplement concebut com una diferència quantitativa de nivell, la tasca de discernir qui és diabètic i qui no, significa obeir a l'esperit de les ciències físiques que només poden explicar els fenòmens, recolzant-los en lleis, per la seva reducció a una mesura comuna. Per fer entrar els termes en relacions de composició i dependència és convenient, d'entrada, obtenir la homogeneïtat dels termes. Com va demostrar E. Meyerson, és en identificar realitat i quantitat que l'esperit humà es va convertir en coneixement». Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 85

estat no posseïa cap qualitat vital i no era possible anomenar-lo fisiològic o normal. I remarcava Canguilhem: «Normal i patològic no tenen cap sentit en l'escala en què l'objecte biològic és descompost en equilibris col·loïdals i en solucions ionitzades».²⁰³² I sostenia:

El fisiòleg, en estudiar un estat que denomina fisiològic, l'està qualificant, inclús inconscientment; considera aquest estat com a qualificat positivament per l'ésser viu i per a l'ésser viu. O aquest estat fisiològic qualificat no és, com a tal, allò que es prolonga, idènticament a si mateix, fins a un altre estat capaç d'adoptar aleshores, inexplicablement, la qualitat de mòrbid.²⁰³³

Canguilhem impugnava el principi de Cl. Bernard segons el qual el desordre d'un mecanisme normal «consisteix en una variació quantitativa, una exageració o una atenuació, constitueix un estat patològic».²⁰³⁴ Tal com plantejava Canguilhem es podia parlar de 'més' i 'menys' respecte a la norma. Substituir un contrast qualitatiu per una progressió quantitativa no suposava anul·lar aquesta oposició, que es mantenia sempre en el transfons de la consciència mèdica. I arribava a la conclusió següent:

Quan es diu que la salut i la malaltia estan vinculades per tots els intermediaris i quan es converteix aquesta continuïtat en homogeneïtat, s'oblida que la diferència continua esclatant en els extrems, sense els quals els estats intermedis no podrien jugar en absolut el paper de mediació; es barreja, inconscientment sens dubte, però d'un mode il·legítim, el càlcul abstracte de les identitats amb l'apreciació concreta de les diferències.²⁰³⁵

D'acord amb Leriche, Canguilhem considerava que «la salut és la vida en el silenci dels òrgans i, per tant, allò que és normal biològic només és revelat [...] per les infraccions a la norma, i que només hi ha consciència concreta o científica de la vida per obra de la malaltia».²⁰³⁶ D'acord amb Sigerist, Canguilhem constata que:

[...] «la malaltia aïlla»²⁰³⁷ i que, inclús si «aquest aïllament no allunya el malalt dels homes, sinó que contràriament l'aproxima a aquells»,²⁰³⁸ cap malalt perspicaç no pot ignorar les renunciïes i limitacions que els homes sans s'imposen en acostar-s'hi.²⁰³⁹

²⁰³² Ibid., pàg. 86

²⁰³³ Ibid., pàg. 86

²⁰³⁴ Ibid., pàg. 87. Allò que Canguilhem impugnava era que quan els termes 'més' i 'menys' s'utilitzessin per definir l'estat patològic com una variació quantitativa de l'estat normal, només tinguessin una significació purament quantitativa. Ibid., pàg. 87

²⁰³⁵ Ibid., pàg. 87

²⁰³⁶ Ibid., pàg. 94

²⁰³⁷ Sigerist, H.-E., *Introduction à la médecine*, op. cit., pàg. 86, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 94

²⁰³⁸ Ibid., pàg. 95, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 94

²⁰³⁹ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 94

Finalment, d'acord amb Kurt Goldstein, Canguilhem manifestava que «la norma en matèria de patologia és sobretot una norma individual».²⁰⁴⁰ I ho caracteritzava així: «Tornar a ser normal [...] significa reprendre una activitat interrompuda [...]. El que és essencial és haver sortit d'un abisme d'impotència o de sofriment en què el malalt *gairebé s'hi queda*; el que és essencial és *haver-ne escapat*».²⁰⁴¹

Canguilhem recollia una citació de Karl Jaspers: «Malalt és un concepte general sense valor que compren tots els valors negatius possibles».²⁰⁴² Segons Jaspers, els metges s'ocupaven dels fenòmens vitals, però no investigaven el sentit de les paraules salut i malaltia. Allò que volien fer era diagnosticar i curar. I Canguilhem advertia: «Curar significa, en principi, tornar a portar a la norma una funció o un organisme que se n'ha desviat».²⁰⁴³ I era la fisiologia, com a ciència de l'home normal, qui donava al metge aquest coneixement. La fisiologia es presentava a si mateixa com la col·lecció de constants funcionals, que eren qualificades de normals per dos motius: en la mesura en què designen els caràcters més freqüents, de mitjana, i perquè formen part de la terapèutica, com a activitat normativa. Així doncs, les constants fisiològiques eren normals en un sentit estadístic, sostenia Canguilhem, en un sentit descriptiu i, finalment, en un sentit terapèutic, que es tractava d'un sentit normatiu.²⁰⁴⁴

²⁰⁴⁰ Goldstein, K., *Der Aufbau des Organismus*, Nijhoff, La Haia, 1934, pàg. 272, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 94-95

²⁰⁴¹ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 97

²⁰⁴² Jaspers, K., *Psychopathologie générale*, Alcan, París, 1933, pàg. 9, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 97. Així, segons aquest punt de vista, estar malalt significava, especificava Canguilhem, «ser perjudicial o indesitjable o socialment devaluat». Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 97. I indicava que allò que era desitjable com a valor era, segons Jaspers, «la vida, una llarga vida, la capacitat de reproducció, la capacitat de treball físic, la força, la resistència a la fatiga, l'absència de dolor, un estat en què es noti el cos el mínim possible, més enllà del sentiment joiós d'existència». Jaspers, K., *Psychopathologie générale*, op. cit., pàg. 6, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 98

²⁰⁴³ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 98

²⁰⁴⁴ *Ibid.*, pàg. 98-99

8.1.2. Allò normal i allò patològic

[...] la vida és, de fet,
una activitat normativa.²⁰⁴⁵

Georges Canguilhem

Segons el *Diccionari de medicina* de Littré i Robin,²⁰⁴⁶ normal provenia de *normalis*, de norma, que és conforme a la regla, regular.²⁰⁴⁷ Segons el *Vocabulari tècnic i crític de la filosofia* de Lalande,²⁰⁴⁸ normal provenia de norma, que designa esquadra, allò que no s'inclina cap als costats, allò que es manté just al mig.²⁰⁴⁹

Hi havia dos sentits que se'n derivaven, feia ressaltar Canguilhem: és normal allò que és tal com ha de ser; i és normal, també, allò que es torna a trobar en la majoria dels casos, és a dir, la mitjana.²⁰⁵⁰ Es tractava d'un terme que portava a equívocs, advertia, ja que, per una banda, designava un fet, però, simultàniament, designava «un valor que qui parla atribueix al fet en virtut d'un judici d'apreciació que assumeix».²⁰⁵¹

De manera anàloga, el terme també portava confusions al camp de la medicina, ja que l'estat normal designava al mateix temps l'estat habitual dels òrgans i l'estat ideal dels òrgans, aquell estat que la terapèutica ha de restablir.²⁰⁵² L'objectiu de la medicina era, apuntava Canguilhem, l'estat normal del cos, ja que era l'estat que desitjava restablir a través de la terapèutica. La medicina existia perquè l'ésser viu qualificava de patològics, respecte a la polaritat dinàmica de la vida, certs estats en forma de valor negatiu. I especificava:

[...] la vida és, de fet, una activitat normativa. Per *normatiu* s'entén en filosofia tot judici que aprecia o qualifica un fet en relació amb una norma, però aquesta modalitat de judici es troba subordinada, en el fons, a aquella que institueix normes. En el ple sentit de la paraula, normatiu és allò que institueix normes.²⁰⁵³

²⁰⁴⁵ Ibid., pàg. 102

²⁰⁴⁶ Littré, E., Robin, Ch., *Dictionnaire de médecine, chirurgie, pharmacie, de l'art vétérinaire et des sciences qui s'y rapportent*, J.-B. Baillière, Paris, 1873, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 101

²⁰⁴⁷ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 101

²⁰⁴⁸ Lalande, A., *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Alcan, Paris, 1938, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 101

²⁰⁴⁹ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 101

²⁰⁵⁰ Ibid., pàg. 101

²⁰⁵¹ Ibid., pàg. 101

²⁰⁵² Ibid., pàg. 101-102

²⁰⁵³ Ibid., pàg. 102

Quan es tractava de fenòmens vitals, hi havia dos estats: l'estat de salut, de què s'encarregava la fisiologia, i l'estat de malaltia, de què s'encarregava la patologia. Hi havia normes biològiques sanes i normes patològiques, i aquestes últimes no tenien la mateixa qualitat que les primeres, manifestava.

Segons el *Vocabulari filosòfic* de Lalande, l'ús d'anomalia i anormal s'havien anat acoblant fins a convertir anormal en l'adjectiu d'anomalia, que seria el substantiu. Canguilhem destacava que aquí hi havia una confusió etimològica. Anomalia provenia del grec, i significava desigualtat, aspresa, irregularitat, rugositat. Era un *an-omalos*: allò que era contrari d'unit, igual, llis. Hi havia també una confusió aquí: es derivava anomalia no d'*anómalos*, sinó de *nomos* (lleï, regla). D'aquesta manera, anomalia era un terme descriptiu, ja que designava un fet, i, en canvi anormal feia referència a un valor, era un terme apreciatiu, normatiu.²⁰⁵⁴

En anatomia, segons Geoffroy Saint-Hilaire,²⁰⁵⁵ l'anomalia havia d'estar relacionada amb allò que era insòlit, amb allò que era no acostumat, considerava Canguilhem. I sostenia: «ser anòmal significa allunyar-se, per la seva organització, de la gran majoria dels éssers amb els quals ha de ser comparat».²⁰⁵⁶ Es tractava, doncs, d'una simple desviació estadística. L'anomalia apareixia així com un concepte purament empíric i descriptiu.²⁰⁵⁷ Tot i que no tota anomalia era patològica, el fet que existissin anomalies patològiques va suscitar l'estudi científic que va tendir a expulsar de la definició d'anomalia qualsevol rastre de noció normativa. Però la vida era normativa, declarava Canguilhem, hi havia una normativitat vital: «viure és, inclús en una ameba, preferir i excloure».²⁰⁵⁸ Hi havia una polaritat dinàmica de la vida. I especificava: «Mentre les variacions morfològiques o funcionals sobre el tipus específic no

²⁰⁵⁴ Ibid., pàg. 107

²⁰⁵⁵ Geoffroy Saint-Hilaire, I., *Histoire générale et particulière des anomalies de l'organisation chez l'homme et les animaux*, J.-B. Baillière, París, 1832, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 108-109

²⁰⁵⁶ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 109

²⁰⁵⁷ Dins de les anomalies, n'hi havia de diferents categories, detallava Canguilhem: des de les anomalies lleus que no obstaculitzaven cap funció i que no comportaven cap deformitat, fins a les monstruositats, que eren anomalies de molta gravetat i complexitat i que podien impossibilitar una o diverses funcions i podien produir deformitats. El científic, des del seu punt de vista, només volia veure en l'anomalia una desviació estadística, malgrat que l'interès que va despertar l'anomalia en el biòleg va ser com a desviació normativa. Ibid., pàg. 109-110

²⁰⁵⁸ Ibid., pàg. 112

contrariïn o inverteixin aquesta polaritat, l'anomalia és un fet tolerat; en cas contrari, l'anomalia és viscuda com un valor negatiu».²⁰⁵⁹

Canguilhem puntualitzava que «la diversitat no és malaltia».²⁰⁶⁰ I constatava: «Allò que és *anòmal* no és patològic.²⁰⁶¹ Patològic implica *pathos*, sentiment directe i concret de patiment i d'impotència, sentiment de vida contrariada».²⁰⁶²

Si s'entenia la normalitat com a freqüència estadística relativa, indicava, es podia considerar allò que era patològic com a normal. Així, segons aquest punt de vista, una salut perfecte continuada seria un fet anormal.²⁰⁶³

La salut, sostenia, tenia dos sentits: un de normatiu absolut, en què la salut era un concepte normatiu que designava un ideal; i un sentit descriptiu qualificat, ja que la salut designava una determinada disposició de l'organisme davant de malalties possibles. I ho caracteritzava així:

Quan es diu que una salut contínuament perfecta és anormal s'expressa el fet que l'experiència de l'ésser viu inclou, de fet, la malaltia. Anormal vol dir precisament inexistent, inobservable. Per tant, només és una altra manera de dir que la salut contínua és una norma i que una norma no existeix. En aquest sentit, abusi, és evident que allò que és patològic no és anormal. Ho és tan poc, que resulta possible parlar de funcions normals de defensa orgànica i de lluita contra la malaltia. [...] Però, per més prevista que pugui semblar, no per això deixa de ser la malaltia prevista com un estat contra el qual és necessari lluitar per poder continuar vivint, és a dir, que és prevista com un estat anormal en relació amb la persistència de la vida que fa aquí el paper de norma.²⁰⁶⁴

La malaltia es feia patent, considerava Canguilhem, en una successió cronològica. Allò que era propi de la malaltia consistia a interrompre un curs.²⁰⁶⁵ I especificava:

Inclús quan la malaltia esdevé crònica, després d'haver estat crítica, hi ha un abans del qual el pacient o el seu cercle encara en guarden nostàlgia. Per tant,

²⁰⁵⁹ Ibid., pàg. 112

²⁰⁶⁰ Ibid., pàg. 113

²⁰⁶¹ Més endavant, Canguilhem plantejava que l'anomalia podia convertir-se en malaltia, però que per si sola no ho era. La distinció entre anomalia i patologia era molt obscura, però molt important, aclaria, i ens portava al problema de la variabilitat dels organismes. I es preguntava si, en la mesura en què es desviaven de la norma, els éssers vius eren anormals o si eren inventors encaminant-se cap a noves formes. Ibid., pàg. 117. I encara manifestava, una mica més endavant: «En cada una de les varietats un obstacle ha estat salvat, per usar una expressió de Bergson, una impotència ha estat superada» Ibid., pàg. 119. Canguilhem no facilitava la font de l'expressió de Bergson.

²⁰⁶² Ibid., pàg. 113

²⁰⁶³ Ibid., pàg. 113

²⁰⁶⁴ Ibid., pàg. 114

²⁰⁶⁵ Ibid., pàg. 114

no s'està malalt només en relació amb els altres, sinó també en relació amb un mateix.²⁰⁶⁶

S'atorgava un valor pejoratiu a l'ésser humà que es trobava limitat a una condició única i invariable, a estar malalt, indicava Canguilhem. L'ideal humà normal consistia en l'adaptació possible i volguda a totes les condicions imaginables. En definitiva: «L'home normal és l'home normatiu, l'ésser capaç d'instituir noves normes, inclús orgàniques».²⁰⁶⁷ I ho il·lustrava així:

Cap fet anomenat normal, perquè se l'ha convertit en tal, pot usurpar el prestigi de la norma [...]. No hi ha un fet normal o patològic en si. L'anomalia o la mutació no són patològiques per si mateixes. Expressen altres normes possibles de vida. Si aquestes normes són inferiors, en quant a l'estabilitat, fecunditat, variabilitat de la vida, respecte a les normes específiques anteriors, se les denominarà patològiques. Si aquestes normes es revelen, eventualment, en el mateix medi, com a equivalents o, en un altre medi, com a superiors, se les denominarà normals. La seva normalitat provindrà de la seva normativitat. Allò que és patològic no és l'absència de norma biològica, sinó una norma diferent però que ha estat comparativament rebutjada per la vida.²⁰⁶⁸

Així, sostenia, l'aparició de condicions diferents en el medi faria que apareguessin normes diferents.²⁰⁶⁹ Allò que era normal podia convertir-se en patològic en una altra situació si es mantenia idèntic a si mateix. En situacions diferents hi havia normes diferents i aquestes eren equivalents, per tant, normals. I especificava:

Hem de dir, en conseqüència, que l'estat patològic o anormal no està constituït per l'absència de tota norma. La malaltia és encara una norma de vida, però és una norma inferior en el sentit que no es tolera cap desviació de les condicions en les quals val, ja que és incapaç de transformar-se en una altra norma. L'ésser viu malalt està normalitzat en condicions d'existència definides i ha perdut la capacitat normativa, la capacitat d'instituir normes diferents en condicions diferents.²⁰⁷⁰

²⁰⁶⁶ Ibid., pàg. 115

²⁰⁶⁷ Ibid., pàg. 116

²⁰⁶⁸ Ibid., pàg. 120-121

²⁰⁶⁹ Canguilhem assenyalava que les condicions d'examen en un laboratori, per exemple, «col·loquen a l'ésser viu en una situació patològica, de la qual, paradoxalment, es pretén extreure'n conclusions que tinguin un abast normatiu». Ibid., pàg. 122. I més endavant especificava: «Si és lícit definir l'estat normal d'un ésser viu com una relació normativa d'ajustament als medis ambientals, cal no oblidar que el laboratori constitueix, ell mateix, un *nou medi* on, sens dubte, la vida institueix normes, l'extrapolació de les quals, lluny de les condicions a què tals normes fan referència, no deixa de comportar dificultats. El medi de laboratori és per a l'animal o l'home un medi possible entre altres». Ibid., pàg. 125

²⁰⁷⁰ Ibid., pàg. 157. Si es tenia en compte que els fenòmens patològics eren modificacions regulars dels fenòmens normals, calia entendre, segons Canguilhem, que el fenomen patològic revelava una estructura individual modificada i una transformació per part del pacient. I advertia: «Si no, estem exposats a desconèixer el fet que el malalt, inclús si és capaç de reaccions semblants a les possibles anteriorment, pot arribar a aquestes reaccions per camins totalment diferents». Ibid., pàg. 158

Per definir l'estat normal d'un organisme, considerava, calia tenir en compte el «*comportament privilegiat*»,²⁰⁷¹ i per comprendre la malaltia, la «*reacció catastròfica*».²⁰⁷² Amb relació als símptomes patològics, Canguilhem citava Goldstein:

Els símptomes patològics són l'expressió del fet que les relacions entre organisme i medi que responen a la norma han estat transformades pel canvi de l'organisme i que moltes coses que eren normals per a l'organisme normal ja no ho són per a l'organisme modificat. La malaltia és commoció i posada en perill de l'existència. Per tant, la definició de malaltia requereix com a punt de partida *la noció d'ésser individual*. La malaltia apareix quan l'organisme és modificat de tal manera que arriba a reaccions catastròfiques dins del medi que li és propi.²⁰⁷³

Mentre no sucumbien a la malaltia, la principal preocupació dels malalts consistia, en paraules de Canguilhem, a «escapar de l'angoixa de les reaccions catastròfiques».²⁰⁷⁴ I això justificava l'obsessió per l'ordre, per la monotonia, per romandre en situacions dominables. En definitiva, sostenia: «El malalt està malalt perquè només pot admetre una norma. [...] El malalt no és un anormal per absència de norma, sinó per la incapacitat de ser normatiu».²⁰⁷⁵

Aquesta visió de la malaltia comportava entendre-la com una experiència d'innovació per part de l'ésser viu, i no només d'un fet de disminució o de multiplicació. L'estat patològic no podia ser deduït del contingut de salut. I advertia: «La malaltia no és una variació en la dimensió de la salut; és una nova dimensió de la vida».²⁰⁷⁶

La malaltia, considerava Canguilhem, no era només la desaparició d'un ordre, sinó que era també l'aparició d'un nou ordre vital: «No hi ha desordre, sinó que hi ha substitució d'un ordre esperat o desitjat per un altre ordre que s'ha de

²⁰⁷¹ Ibid., pàg. 159. El comportament privilegiat, aclaria, era aquell en què, de totes les reaccions possibles, l'ésser viu només en preferia algunes: «Aquesta forma de vida caracteritzada per un conjunt de reaccions privilegiades és aquell en què l'ésser viu respon millor a les exigències del seu ambient, viu en harmonia amb el seu medi, aquell que comporta el màxim d'ordre i estabilitat, el mínim de vacil·lació, de desconcert, de reaccions catastròfiques. Les constants fisiològiques (pols, pressió arterial, temperatura, etcètera) són l'expressió d'aquesta estabilitat ordenada del comportament per a un organisme individual en condicions ambientals definides». Ibid., pàg. 159

²⁰⁷² Ibid., pàg. 159

²⁰⁷³ Goldstein, K., *Der Aufbau des Organismus*, op. cit., pàg. 268-269, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 159

²⁰⁷⁴ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 160. Segons apuntava Canguilhem, Goldstein va descobrir en el seus malalts una instrumentalització de les noves normes de vida a través d'una reducció del seu nivell d'activitat, en un medi nou, rigorosament preservat. Ibid., pàg. 159

²⁰⁷⁵ Ibid., pàg. 160

²⁰⁷⁶ Ibid., pàg. 160

patir».²⁰⁷⁷ I si existia la possibilitat de curació i es recuperava la salut, la nova salut no seria mai la mateixa que l'antiga, constatava, ja que existia «el fet biològic fonamental que la vida no coneix la reversibilitat».²⁰⁷⁸ En definitiva, sostenia: «Curar, a pesar dels dèficits, és quelcom que sempre va acompanyada de pèrdues essencials per a l'organisme i, al mateix temps, del restabliment d'un ordre. Això crea *una nova norma individual*».²⁰⁷⁹

A partir d'aquí, Canguilhem apuntava un intent de definició de salut. Si es reconeixia que la malaltia seguia essent una norma biològica, aleshores l'estat patològic no podia ser denominat anormal d'un mode absolut, sinó anormal dins de la relació amb una situació determinada. De la mateixa manera, estar sa i ser normal no eren completament equivalents, ja que allò que era patològic era també una espècie de normalitat. Estar sa havia de comportar no només ser normal en una situació, sinó també el fet de ser normatiu en aquesta mateixa situació i en altres situacions possibles. I ho caracteritzava així: «El que és característic de la salut és la possibilitat de superar la norma que defineix allò que és normal momentàniament, la possibilitat de tolerar infraccions a la norma habitual i instituir normes noves en situacions noves».²⁰⁸⁰ I especificava: «La salut és un marge de tolerància amb relació a les infidelitats del medi».²⁰⁸¹

La vida per a l'ésser viu, per tant, no era un moviment en línia recta, ni una deducció monòtona. La vida, posava de manifest Canguilhem, era un debat amb un medi en què hi havia «fugides, forats, evasives i resistències inesperades».²⁰⁸²

La salut es presentava com el conjunt de seguretats en el present i d'asseguraments en el futur. En definitiva, sostenia: «Tenir un bon estat de salut significa poder emmalaltir i restablir-se, és un luxe biològic».²⁰⁸³ Cada malaltia reduïa el poder d'afrontar les altres malalties. I ho il·lustrava així:

Es cuida més la malaltia en la qual una malaltia corre el risc de precipitar-nos, que la mateixa malaltia, perquè el que hi ha és més aviat una precipitació de malalties que una complicació de la malaltia. Cada malaltia redueix el poder

²⁰⁷⁷ Ibid., pàg. 168

²⁰⁷⁸ Ibid., pàg. 170

²⁰⁷⁹ Ibid., pàg. 168

²⁰⁸⁰ Ibid., pàg. 170-171

²⁰⁸¹ Ibid., pàg. 171

²⁰⁸² Ibid., pàg. 172

²⁰⁸³ Ibid., pàg. 173

d'afrontar les altres, utilitza l'assegurament biològic inicial sense el qual ni tan sols hi hauria vida.²⁰⁸⁴

I remarcava: «L'home només se sent en bon estat de salut –i això és la salut– quan més que normal –és a dir, adaptat al medi i a les seves exigències– se sent normatiu, apte per seguir noves normes de vida».²⁰⁸⁵

Advertia, però, que l'home'sa tendia a abusar dels medis, ja que el poder i la temptació d'emmalaltir eren molt grans: «Traslladant una frase de Valéry, hem dit que el possible abús de la salut forma part de la salut».²⁰⁸⁶ Es podia comprendre, constatava Canguilhem, que la salut fos viscuda per l'home'sa com un assegurament respecte a la vida «que no s'assigna per si mateixa cap límit».²⁰⁸⁷ I especificava: «La salut és una manera d'abordar l'existència sentint-se no només posseïdor o portador, sinó també, si és necessari, creador de valor, instaurador de normes vitals».²⁰⁸⁸

²⁰⁸⁴ Ibid., pàg. 173

²⁰⁸⁵ Ibid., pàg. 174. I Canguilhem assenyalava: «L'organisme sa busca menys de mantenir-se en el seu estat i medi presents que de realitzar la seva naturalesa. Ara bé, això exigeix que l'organisme, en afrontar riscos, accepti l'eventualitat de reaccions catastròfiques. L'home sa no defuig davant dels problemes que li plantegen les commocions a vegades subtils dels seus hàbits, inclús parlant fisiològicament; amida la seva salut per la seva capacitat de superar les crisis orgàniques a fi d'instaurar un nou ordre». Ibid., pàg. 173-174. Tal com apuntava Canguilhem, Goldstein defensava que l'instint de conservació era aquell que intentava evitar les situacions que podien generar reaccions catastròfiques, i aquest instint era propi d'una vida disminuïda. Ibid., pàg. 173

²⁰⁸⁶ Ibid., pàg. 174. La referència a Valéry ja havia sortit anteriorment a l'obra de Canguilhem: «És l'abús possible de la salut allò que hi ha al fons del valor concedit a la salut, com, segons Valéry, és l'abús del poder allò que hi ha al fons de l'amor al poder». Ibid., pàg. 115-116. Canguilhem no facilitava la font de la citació de Valéry.

²⁰⁸⁷ Ibid., pàg. 175

²⁰⁸⁸ Ibid., pàg. 175

8.1.3. Fisiologia i patologia

*La vida només s'eleva a la consciència i a la ciència de si mateixa per la inadaptació, el fracàs i el dolor.*²⁰⁸⁹

Georges Canguilhem

Canguilhem posava en dubte el rigor que tenia la definició de la fisiologia com a ciència de les lleis o de les constants de la vida normal per dos motius: perquè «el concepte de normal no és un concepte d'existència, susceptible en si de mesura objectiva»,²⁰⁹⁰ i perquè l'estat patològic també és una espècie d'estat normal, ja que «el que és anormal no és allò que no és normal sinó allò que és una altra normalitat».²⁰⁹¹ A la fisiologia, se la podria definir com una ciència de les condicions de la salut, però existia una dificultat, advertia: «Quan es pensa en l'objecte d'una ciència, es pensa en un objecte estable, idèntic a si mateix. [...] Però la vida? Que no és evolució, variació de formes, invenció de comportaments?».²⁰⁹² Per tal de respondre a totes les exigències sorgides anteriorment, proposava definir-la «com a *ciència dels modes estabilitzats de la vida*».²⁰⁹³

Plantejava la possibilitat de dividir els modes de vida en dos tipus. Per una banda, aquells que es podien estabilitzar en constants noves i que, a la vegada, la seva estabilitat no era un obstacle per una possible nova superació. Es tractava de constants normals amb valor propulsiu, i aclaria: «Són veritablement normals per normativitat».²⁰⁹⁴ Per l'altra, hi havia aquelles constants normals que tenien un valor repulsiu, «que expressa la mort en elles de la normativitat».²⁰⁹⁵ Es tractava de modes que s'estabilitzaven en forma de constants, però que l'ésser viu hauria de dedicar totes els seus esforços a preservar-los d'una

²⁰⁸⁹ Ibid., pàg. 183

²⁰⁹⁰ Ibid., pàg. 177

²⁰⁹¹ Ibid., pàg. 177

²⁰⁹² Ibid., pàg. 177

²⁰⁹³ Ibid., pàg. 179. I Canguilhem especificava: «Per una banda, assignem a la investigació científica un objecte la identitat amb si mateix del qual és la d'un hàbit abans que la d'una naturalesa, però la constància relativa del qual és potser més precisament adequada per explicar els fenòmens, malgrat tot fluctuants, de què s'ocupa el fisiòleg. Per l'altra, reservem la possibilitat que la vida superi les constants o invariants biològiques codificades i convencionalment considerades com a normes en un moment definit del saber fisiològic. El que passa és que els modes de vida només poden estabilitzar-se després d'haver estat temptats, per ruptura d'una estabilitat prèvia. Finalment, ens sembla que és possible, a partir de la definició proposada, delimitar més correctament les relacions de la fisiologia i de la patologia». Ibid., pàg. 179-180

²⁰⁹⁴ Ibid., pàg. 180

²⁰⁹⁵ Ibid., pàg. 180

possible pertorbació. Es tractava de constants patològiques «malgrat ser normals mentre l'ésser viu visqui en elles».²⁰⁹⁶ I remarcava:

En resum, en el moment d'una ruptura de l'estabilitat fisiològica, en un període de crisi evolutiva, la fisiologia perd els drets, però no per això perd el fil. No sap per endavant si el nou ordre biològic serà fisiològic o no, però tindrà ulteriorment el mitjà per recuperar entre les constants aquelles que reivindica com a seves.²⁰⁹⁷

Canguilhem considerava que existia una manera de comprendre la malaltia derivant-la de la salut.²⁰⁹⁸ Semblava com si l'ensenyament de la medicina comencés per la fisiologia i l'anatomia de l'home normal i, a partir d'aquí, es deduís la causa dels estats patològics. Però, puntualitzava, «tot sembla indicar que l'ordre d'adquisició de tals correspondències anatomofisiològiques ha estat invers».²⁰⁹⁹ Remarcava que eren els malalts els qui avisaven els metges; que era la clínica i la terapèutica les qui precedien la fisiologia; i que era l'experiència d'una persona concreta, viscuda com un obstacle, sota la forma de malaltia, la que suscitava la patologia. I ho caracteritzava així:

Si no existissin obstacles patològics tampoc no existiria la fisiologia, ja que no existirien problemes fisiològics per resoldre. [...] Podem dir que, en matèria biològica, és el *pathos* qui condiciona el *logos*, perquè el requereix. És el que és anormal el que suscita l'interès teòric pel que és normal. Les normes només són reconegudes com a tals en les infraccions. Les funcions només es revelen per les seves faltes. La vida només s'eleva a la consciència i a la ciència de si mateixa per la inadaptació, el fracàs i el dolor.²¹⁰⁰

²⁰⁹⁶ Ibid., pàg. 180

²⁰⁹⁷ Ibid., pàg. 180

²⁰⁹⁸ Canguilhem constata que, segons Sigerist, Virchow definia la patologia com una «fisiologia amb obstacles». Sigerist, H.-E., *Introduction à la médecine*, op. cit., pàg., 137, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 181. Canguilhem no podia acceptar aquesta definició de l'estat patològic com un obstacle, ja que un obstacle no modificava ni alterava el curs o el corrent. Segons aquesta definició, un cop aixecat l'obstacle, l'estat patològic tornaria a ser l'estat fisiològic d'abans. Però, com ens recordava Canguilhem, això era inadmissible ja que, d'acord amb Leriche i Goldstein, la nova norma no podia ser la norma d'abans. Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 185

²⁰⁹⁹ Ibid., pàg. 182. I Canguilhem ho il·lustrava així: «El malalt és qui primer ha comprovat un dia que 'alguna cosa anava malament', ha observat certes modificacions sorprenents o doloroses de l'estructura morfològica o del comportament. Ha atret cap a elles, equivocadament o no, l'atenció del metge. Aquest, alertat pel malalt, ha procedit a l'exploració metòdica dels símptomes patents i, encara més, dels símptomes latents. Si el malalt ha mort, s'haurà procedit a fer l'autòpsia, s'haurà investigat, per tot tipus de mitjans, en tots els òrgans, certes particularitats que s'hauran comparat amb els òrgans d'individus morts sense haver presentat mai símptomes semblants. S'haurà comparat l'observació clínica i l'informe de l'autòpsia. I és així com la patologia, gràcies a l'anatomia patològica, però també gràcies a hipòtesis o coneixements relatius als mecanismes funcionals, s'ha convertit en una fisiologia amb obstacles». Ibid., pàg. 182

²¹⁰⁰ Ibid., pàg. 182-183. Canguilhem recordava que Georges Dumas feia ressaltar que la bibliografia relativa al plaer és ínfima si es compara amb la gran quantitat d'obres dedicades al dolor. I sostenia: «El que passa és que dormir i gaudir consisteixen a deixar que la vida marxi

Arribats a aquest punt, i tenint en compte que no s'havia pogut mantenir una definició de fisiologia com a ciència de l'estat normal, difícilment podríem admetre l'existència d'una ciència de la malaltia, manifestava Canguilhem.²¹⁰¹ Davant dels problemes de definició, apuntava algunes consideracions. En primer lloc, que només hi havia ciència d'un objecte quan aquest objecte podia ser analitzat, és a dir, podia admetre un mesurament i una explicació causal. En segon lloc, que aquesta perspectiva «expressa una elecció i, per tant, una negligència».²¹⁰² En tercer lloc, que era d'aquesta manera com la vida es convertia en objecte de la ciència. En quart lloc, quan es tractava de determinar les constants i les invariables que definien els fenòmens vitals, la fisiologia realitzava una tasca autènticament científica. I ho il·lustrava així:

Però, en investigar quin és el sentit vital d'aquestes constants, en qualificar-ne unes de normals i les altres de patològiques, el fisiòleg fa més –i no pas menys– que una tasca estrictament científica. Ja no considera la vida com una realitat idèntica a si mateixa, sinó com un moviment polaritzat. Sense saber-ho, [...] considera la vida en qualitat d'ésser viu que la vida travessa també en un cert sentit.²¹⁰³

I, finalment, en cinquè i últim lloc, posava de manifest: «Són els fracassos de la vida els que atrauen, els que han atret l'atenció sobre la vida. Tot coneixement té la seva arrel en la reflexió sobre un fracàs de la vida».²¹⁰⁴ Era la vida, assenyalava, amb les seves accions propulsives i repulsives, la que introduïa les categories de salut i de malaltia en la consciència humana. I especificava: «Els éssers vius prefereixen la salut a la malaltia. El metge ha pres partit explícitament per l'ésser viu, està al servei de la vida, i és la polaritat dinàmica de la vida el que ell tradueix quan parla de normal i de patològic».²¹⁰⁵

La malaltia, sostenia, «és un comportament de valor negatiu per un ésser viu individual, concret, en relació d'activitat polaritzada amb el seu medi».²¹⁰⁶ Plantejava que l'anàlisi anatòmic i fisiològic tendia a situar la malaltia a l'àmbit de l'òrgan, després del teixit i, finalment, de la cèl·lula. Però aquest procés oblidava que s'arribava a la cèl·lula de manera regressiva, a la recerca de la solució d'un

sense demanar-li comptes». Ibid., pàg. 183. Canguilhem no facilitava la font de la citació de Dumas.

²¹⁰¹ Ibid., pàg. 187

²¹⁰² Ibid., pàg. 195

²¹⁰³ Ibid., pàg. 196

²¹⁰⁴ Ibid., pàg. 196

²¹⁰⁵ Ibid., pàg. 196

²¹⁰⁶ Ibid., pàg. 197

problema plantejat en primer lloc al pacient, després al clínic i, finalment, a l'organisme sencer. I especificava:

Buscar la malaltia a l'àmbit de la cèl·lula significa confondre el pla de la vida concreta, en què la polaritat biològica marca la diferència entre salut i malaltia, amb el pla de la ciència abstracta, en què el problema rep una solució. No volem dir que una cèl·lula no pugui estar malalta, [...] sinó que volem dir que la malaltia d'un ésser viu no està allotjada a les parts de l'organisme.²¹⁰⁷

Així, quan es parlava de patologia objectiva, quan es creia que l'observació anatòmica i histològica, que l'examen bacteriològic o el test fisiològic, fins i tot en absència d'una exploració clínica, eren mètodes que permetien formular de manera científica un diagnòstic de la malaltia; quan es creia tot això, advertia Canguilhem, «s'és víctima [...] de la confusió filosòfica més greu, i, terapèuticament, de vegades més perillosa».²¹⁰⁸ Per poder formular un diagnòstic era imprescindible observar el malalt. La clínica era qui tenia la primera i última paraula, parlant històricament i lògica. Però la clínica, constatava, no era ni podia ser una ciència. I ho justificava així:

La clínica es inseparable de la terapèutica, i la terapèutica és una tècnica d'instauració o de restitució del que és normal, l'objectiu de la qual –a saber, la satisfacció subjectiva que una norma està instaurada– escapa a la jurisdicció del saber objectiu. No es dicten científicament normes de vida. Sinó que la vida és aquella activitat polaritzada de debat amb el medi que se sent o no normal, ja sigui que se senti o no en posició normativa.²¹⁰⁹

El metge havia pres partit per la vida, considerava Canguilhem. I la ciència era l'instrument que utilitzava per poder donar resposta a aquesta elecció. I tendia a classificar de patològica «tota ciència que utilitza la tècnica mèdica per auxiliar la vida».²¹¹⁰ Però aquesta qualitat de patològic provenia de la tècnica i, per tant, tenia un origen subjectiu. Així doncs, defensava que no existia una patologia objectiva. Es podien descriure objectivament certs comportaments o estructures, sostenia, però no es podia dir que fossin patològics utilitzant un criteri purament objectiu.²¹¹¹

Existia una normativitat biològica perquè la vida posava valors al medi i al mateix organisme; perquè la vida no era «submissió al medi, sinó que és

²¹⁰⁷ Ibid., pàg. 197-198

²¹⁰⁸ Ibid., pàg. 199-200

²¹⁰⁹ Ibid., pàg. 200

²¹¹⁰ Ibid., pàg. 200

²¹¹¹ Ibid., pàg. 201

institució del seu medi mateix».²¹¹² L'estat patològic expressava una certa relació amb la normativitat de la vida, constatava, però aquesta no era idèntica a la fisiològica, ja que es tractava d'altres normes. I especificava: «Allò que és anormal no és tal per absència de normalitat. No hi ha cap tipus de vida sense normes de vida, i l'estat mòrbid és sempre una certa manera de viure».²¹¹³

L'estat fisiològic corresponia a l'estat sa, que era aquell que «pot admetre el pas a noves normes».²¹¹⁴ I apuntava Canguilhem: «L'home és sa en la mesura en què és normatiu respecte a les fluctuacions del seu medi».²¹¹⁵ En canvi, l'estat patològic «tradueix la reducció de les normes de vida tolerades per l'ésser viu, la precarietat de la normalitat establerta per la malaltia».²¹¹⁶ Així, la curació era aconseguir que les normes fisiològiques es trobessin en un estat d'estabilitat, tot i saber, remarcava, que «cap curació no és un retorn a la innocència biològica. Curar-se significa donar-se noves normes de vida, de vegades superiors a les antigues. Hi ha una irreversibilitat de la normativitat biològica».²¹¹⁷

Com que el concepte de norma no es deixava reduir a un concepte determinat mitjançant el mètode científic, assenyalava, no existia, pròpiament dit, una ciència d'allò que és normal. I aclaria: «Hi ha ciència de les situacions i condicions biològiques *dites* normals. Aquesta ciència és la fisiologia».²¹¹⁸

La medicina era una tècnica de producció i instauració de l'estat normal, manifestava Canguilhem, i s'aferrava i trobava el seu sentit en l'esforç per dominar i organitzar el medi. I sentenciava: «És, abans que res, perquè els homes se senten malalts que hi ha una medicina. Només secundàriament els homes, perquè hi ha una medicina, saben de què estan malalts».²¹¹⁹

²¹¹² Ibid., pàg. 203

²¹¹³ Ibid., pàg. 204

²¹¹⁴ Ibid., pàg. 204

²¹¹⁵ Ibid., pàg. 204

²¹¹⁶ Ibid., pàg. 204

²¹¹⁷ Ibid., pàg. 204

²¹¹⁸ Ibid., pàg. 204

²¹¹⁹ Ibid., pàg. 205

8.1.4. El problema d'allò que és normal. Vint anys després

*Allò que és normal no és un concepte estàtic o pacífic,
sinó un concepte dinàmic i polèmic.*²¹²⁰

Georges Canguilhem

El 1963, vint anys després de la publicació de l'obra *Allò normal i allò patològic*, Canguilhem va encarar-se de nou amb el problema d'allò que era normal, en corregir en part i en ampliar les seves reflexions inicials.

I començava amb una citació de Kant:

De la mateixa manera, són les malalties les que van impulsar la fisiologia; i no la fisiologia, sinó que van ser la patologia i la clínica les qui van fer començar la medicina. La raó de tot això és que, la veritat sigui dita, el benestar no se sent, doncs és mera consciència de viure [...].²¹²¹

Canguilhem posava de manifest que el 1943 va enfocar malament el problema d'allò que és normal:

Tots aquells que apunten, com jo, a fixar el sentit del concepte de normal han experimentat la mateixa dificultat i no han tingut altre recurs, davant de la polisèmia del terme, que el de fixar, mitjançant una decisió, el sentit que els semblava més adequat al projecte teòric o pràctic que requeria una delimitació semàntica. Això equival a dir que inclús aquells que van intentar amb el màxim de rigor de donar al que és normal només un valor fàctic, simplement van donar valor al fet de la seva necessitat d'una significació limitada. Per tant, avui, com fa vint anys, corro encara el risc d'intentar de fundar la significació fonamental del que és normal mitjançant una anàlisi filosòfica de la vida, entesa com a activitat d'oposició a la inèrcia i a la indiferència. La vida intenta guanyar la mort, en tots els sentits de la paraula guanyar i, d'entrada, en el sentit en què el guany és aquell que s'aconsegueix pel joc. La vida juga contra l'entropia creixent.²¹²²

El terme normal, constatava, es va naturalitzar a través de la institució pedagògica i la institució sanitària, i a partir de les reformes que es van dur durant la Revolució Francesa. I puntualitzava: «Normal és el terme mitjançant el qual el segle XIX designarà el prototip escolar i l'estat de salut orgànica».²¹²³ I ho il·lustrava així:

La reforma de la medicina com a teoria es basa sobre la reforma de la medicina com a pràctica: està estretament lligada, a França [...], a la reforma hospitalària. La reforma hospitalària, com la reforma pedagògica, expressa una exigència de racionalització que apareix igualment en política, així com apareix en l'economia, sota l'efecte del naixent maniqueisme industrial; i és així com desemboca, finalment, en allò que s'ha anomenat després normalització.²¹²⁴

²¹²⁰ Ibid., pàg. 227

²¹²¹ Ibid., pàg. 222. Canguilhem no facilitava la font de la citació de Kant.

²¹²² Ibid., pàg. 224

²¹²³ Ibid., pàg. 225

²¹²⁴ Ibid., pàg. 225

La normalització, plantejava Canguilhem, dels mitjans tècnics de la salut, de l'educació, del transport, etcètera, expressava una exigència col·lectiva, i, en conjunt, definia l'estructura d'una societat històrica donada. I especificava:

En tots els casos, el que és propi d'un objecte o d'un fet anomenat normal, per referència a una norma externa o immanent, consisteix a poder ser, a la vegada, pres com a referència per objectes o fets que encara esperen poder ser anomenats tals. El que és normal és, per tant, al mateix temps, l'extensió i l'exhibició de la norma. Multiplica la regla al mateix temps que la indica. Requereix, doncs, fora de si, al costat i contra seu tot allò que encara se li escapa. Una norma extreu el seu sentit, la seva funció i el seu valor del fet de l'existència fora d'ella d'allò que no respon a l'exigència que ella atén.²¹²⁵

La norma,²¹²⁶ per tant, havia d'absorbir tot allò que se li escapava: havia de normalitzar la diferència, la diversitat d'esdeveniments. I constatava: «Allò que és normal no és un concepte estàtic o pacífic, sinó un concepte dinàmic i polèmic».²¹²⁷ Canguilhem manifestava: «Normalitzar significa imposar una exigència a una existència, a una dada, la diversitat i disparitat de la qual s'ofereixen, respecte l'exigència, més com a quelcom indeterminat i hostil que com a quelcom simplement estrany».²¹²⁸ I encara sostenia: «Concepte polèmic, en efecte, aquell que qualifica negativament el sector de la dada que no entra en la seva extensió, tot i que forma part de la seva comprensió».²¹²⁹

L'arrel d'aquest ús polèmic de la norma calia buscar-lo, especificava, en la relació normal-anormal. I ho caracteritzava així:

No es tracta d'una relació de contradicció i d'exterioritat, sinó d'una relació d'inversió i de polaritat. La norma, en devaluar tot allò que la referència a ella prohibeix considerar com a normal, crea, per si mateixa, la possibilitat d'una inversió dels termes. Una norma es proposa com un mode possible d'unificació d'una diversitat, de reabsorció d'una diferència, de resolució d'una discrepància. Però proposar no significa imposar-se. A diferència d'una llei de la naturalesa, una norma no requereix el seu efecte. Això vol dir que una norma no té sentit de norma per si sola i per si mateixa. La possibilitat de referència i de regulació que ofereix, inclou –pel fet que es tracta d'una possibilitat– la facultat d'una altra possibilitat que només pot ser inversa. Una norma, en efecte, només és la possibilitat d'una referència quan ha estat instituïda o escollida com expressió d'una preferència i com instrument d'una voluntat de substitució d'un estat de coses que decep per un estat de coses que satisfà. Així, tota preferència d'un ordre possible s'acompanya, amb més freqüència implícitament, de l'aversion de

²¹²⁵ Ibid., pàg. 227

²¹²⁶ Una norma era allò que servia per fer justícia, per instruir, per redreçar. Canguilhem ens recordava que norma era la traducció llatina d'esquadra i que *normalis* significava perpendicular. I destacava que, quan se sabia això, «se sap gairebé tot allò que s'ha de saber sobre el domini d'origen del sentit dels termes norma i normal, importats a una gran varietat d'altres dominis». Ibid., pàg. 227

²¹²⁷ Ibid., pàg. 227

²¹²⁸ Ibid., pàg. 227

²¹²⁹ Ibid., pàg. 227

l'ordre invers possible. El que és diferent del que és preferible, en un domini d'avaluació donat, no és allò que és indiferent, sinó allò que és rebutjant o, més exactament, allò que és rebutjat, detestable.²¹³⁰

Les normes establien discriminacions de qualitats conforme a una polaritat entre una positivitat i una negativitat, i que fundava, sostenia, la polaritat de la infracció, en la relació de la norma respecte al seu domini d'aplicació.²¹³¹ Canguilhem considerava que ningú no podia saber-se innocent innocentment. I especificava:

A la màxima socràtica, massa explotada, segons la qual ningú no és dolent sabent-ho, convé oposar-li la màxima inversa, segons la qual ningú no és bo si és conscient de ser-ho. Igualment, ningú no és sa si se sap com a tal. A la frase de Kant: «El benestar no és sentit, ja que és simple consciència de viure»,²¹³² s'hi fa ressò la definició de Leriche: «La salut és la vida en silenci dels òrgans».²¹³³ Però és en el furor de la culpabilitat, com en el soroll del sofriment, que la innocència i la salut sorgeixen com els termes d'una tan buscada com impossible regressió.²¹³⁴

L'estat anormal era posterior a la definició de l'estat normal, considerava. Tanmateix, era l'anormalitat futura la que provocava la intenció normativa. I aclaria: «Allò que és normal és l'efecte obtingut per l'execució del projecte normatiu, és la norma exhibida en el fet».²¹³⁵ La correcció que comportava l'estat normal era requerida per l'anormalitat. Per tant, destacava, «no hi ha, doncs, cap paradoxa en dir que allò que és anormal, lògicament secundari, és existencialment primitiu».²¹³⁶

Plantejava que, des del punt de vista de la normalització, no hi havia cap diferència entre el naixement de la gramàtica, al segle XVII, i la institució del sistema mètric a França, a finals del segle XVIII.²¹³⁷ I sostenia: «Es comença per

²¹³⁰ Ibid., pàg. 228

²¹³¹ Ibid., pàg. 229

²¹³² Canguilhem no facilitava la font de la citació de Kant. Tot i així, destacava, en una nota a peu de pàgina, que Descartes havia dit (en una carta a Chanut, del 31 de març de 1649) una cosa semblant: «A pesar que la salut sigui el major d'aquells dels nostres béns relatius al cos, és malgrat tot aquell en què pensem menys [...]. El coneixement de la veritat és com la salut de l'ànima: quan se la posseeix, ja no s'hi pensa». Ibid., pàg. 231-232. Canguilhem no facilitava la font de la citació de Descartes.

²¹³³ Leriche, R., «Introduction générale»; «De la Santé a la Maladie»; «La douleur dans les maladies»; «Où va la médecine?», op. cit., pàg. 6.16-1, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 232

²¹³⁴ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 231-232.

²¹³⁵ Ibid., pàg. 232

²¹³⁶ Ibid., pàg. 232

²¹³⁷ Canguilhem especificava: «Quan els gramàtics de la mateixa època emprenen la tasca de fixar l'ús de la llengua francesa es tracta de normes que determinen la referència i defineixen la falta per la desviació, per la diferència». Ibid., pàg. 233. Una mica abans, havia explicat que el

les normes gramaticals per acabar per les normes morfològiques dels homes i dels cavalls a efectes de la defensa nacional, passant per les normes industrials i higièniques». ²¹³⁸ I la definició de les normes higièniques va ser un fet molt important des del punt de vista polític. I ho constatava així:

La definició de normes higièniques suposa l'interès acordat, des del punt de vista polític, a la salut de la població considerada estadísticament, a la salubritat de les condicions d'existència, a l'extensió uniforme dels tractaments preventius i curatius desenvolupats per la medicina. ²¹³⁹

En cada un d'aquests àmbits, la norma era fixada a partir d'una decisió normativa, apuntava, que només tenia sentit en el context d'altres normes. I especificava:

Es podria dir amb altres paraules, en tractar de substituir-ho per un equivalent el concepte marxista de classe ascendent. Entre 1759, data d'aparició de la paraula normal, i 1834, data d'aparició de la paraula normalitat, una classe normativa va conquerir el poder d'identificar –bonic exemple d'il·lusió ideològica– la funció de les normes socials amb l'ús que ella mateixa feia d'aquelles el contingut de les quals determinava.

Que la intenció normativa, en una societat donada, en una època donada, és indivisible, això es veu quan s'examinen les relacions entre les normes tècniques i les normes jurídiques. ²¹⁴⁰

El concepte de normalització, remarcava, no exclouia anticipar-se a una possible flexibilitat, ja que formava part d'una societat i d'una jerarquia de valors. I es podia advertir «com una decisió de normalització suposa la representació d'un tot possible de decisions correlatives, complementàries o compensadores. Aquest tot ha de ser finit per anticipació, finit si no tancat». ²¹⁴¹ La totalitat d'aquestes normes, que eren relatives entre sí, era la planificació. I constatava: «Les normes són relatives unes a les altres en un sistema, almenys en potència. La seva reciprocitat en un sistema social tendeix a convertir aquest sistema en una organització, és a dir, en una unitat en si i per a si». ²¹⁴²

Canguilhem comparava el concepte d'organització amb el d'organisme, però puntualitzava que l'estructura d'un organisme i el d'una organització social

terme llatí que es referia a norma tenia com a terme equivalent en grec: *ortos*. D'aquí provenien les paraules ortografia, ortodòxia o ortopèdia, per exemple. Ibid., pàg. 232

²¹³⁸ Ibid., pàg. 233

²¹³⁹ Ibid., pàg. 234

²¹⁴⁰ Ibid., pàg. 235

²¹⁴¹ Ibid., pàg. 236

²¹⁴² Ibid., pàg. 238

no es podien considerar com a equivalents.²¹⁴³ Considerava que una societat podia ser al mateix temps una màquina i un organisme. Podia ser una màquina si es podien executar els fins de la col·lectivitat d'acord amb un programa. L'organització social imitava, en el sentit aristotèlic de la paraula, l'organització de la naturalesa. La regulació social, doncs, tendia a la regulació orgànica i la imitava. Tanmateix, advertia, no eren iguals:

Però n'hi ha prou amb que un individu s'interrogui en una societat qualsevol sobre les necessitats i les normes d'aquesta societat i les impugni, signe que aquestes necessitats i aquestes normes no són les de tota la societat, perquè es capti fins a quin punt la necessitat social no és immanent, fins a quin punt la norma social no és interior, fins a quin punt, al cap i a la fi, la societat, seu de dissidències contingudes o d'antagonismes latents, és lluny de plantejar-se com un tot.²¹⁴⁴

L'enfocament de la normalitat contenia, apuntava, una gran diferència segons si se la considerava des del punt de vista de la salut o des del punt de vista de les societats. I ho caracteritzava així:

Des del punt de vista de la salut i de la malaltia i, per tant, des del punt de vista de la reparació dels accidents, de la correcció dels desordres [...], hi ha aquesta diferència entre un organisme i una societat i és que el terapeuta dels mals sap per endavant, sense vacil·lacions, en el cas de l'organisme, quin és l'estat normal que ha de ser instituït, mentre que en, el cas de la societat, ho ignora.²¹⁴⁵

O, en paraules de G.K. Chesterton, citat per Canguilhem, era un error definir el mal social, abans de prescriure remeis contra aquest mal. Chesterton manifestava, a l'obra *Què passa amb el món*:

Si bé pot haver-hi algun dubte sobre la manera en què el cos humà s'ha deteriorat, no n'hi ha cap sobre la forma en què se l'ha de restaurar. [...] La ciència mèdica s'acontenta amb un cos humà normal i només intentar reparar-lo.²¹⁴⁶

²¹⁴³ Canguilhem seguia Bergson en parlar d'aquesta reciprocitat de les normes que tendien a convertir la seva unitat en una organització. I plantejava que, en una organització social, des del punt de vista de Bergson, les regles eren exteriors, i havien de ser «representades, apreses, rememorades, aplicades». Ibid., pàg. 239. En l'organisme viu, en canvi, les regles eren immanents, eren presents sense necessitat de ser representades i, finalment, actuaven sense deliberació ni càlcul. I considerava que, en aquest cas, «no hi ha diferència, ni distància, ni retard entre la regla i la regulació. [...] L'ordre vital està constituït d'un conjunt de regles que són viscudes sense problemes». Ibid., pàg. 239. Canguilhem recollia la citació següent de Bergson: «Humana o animal, una societat és una organització: implica una coordinació i generalment també una subordinació d'elements els uns als altres: per tant ofereix, o simplement experimenta o, a més, representa, un conjunt de regles o de lleis». Bergson, H., *Les deux sources de la morale et de la religion*, Alcan, París, 1937, pàg. 22, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 239

²¹⁴⁴ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 245-246

²¹⁴⁵ Ibid., pàg. 247

²¹⁴⁶ Chesterton, G.K., *Ce qui cloche dans le monde*, Gallimard, París, 1948, pàg. 10-11, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 247

I Canguilhem feia ressaltar:

Si bé no hi ha vacil·lació sobre la finalitat d'un tractament mèdic, esdevé quelcom molt diferent, diu Chesterton, quan es tracta de problemes socials. Perquè la determinació del mal suposa la definició prèvia de l'estat social normal, i la recerca d'aquesta definició separa a aquells que s'entreguen a ella. «El problema social és exactament el contrari del problema mèdic. No diferim sobre la naturalesa precisa de la malaltia, com fan els doctors, mentre acorden la naturalesa de la salut».²¹⁴⁷ És del bé social que es discuteix en la societat, allò que fa que uns considerin precisament com el mal el que d'altres busquen com el que ha de ser la salut!²¹⁴⁸

La diferència era que, apuntava Canguilhem, «la norma de vida d'un organisme està donada per l'organisme mateix, està continguda en la seva existència».²¹⁴⁹ I la intenció dels metges respecte als malalts era molt clara: «el retorn a l'estat de satisfacció vital del qual els va precipitar la malaltia».²¹⁵⁰ En definitiva, considerava:

Si les normes socials poguessin ser captades amb tanta claredat com les normes orgàniques, els homes estarien bojós si no s'hi conformessin. Com que els homes no estan bojós i com que no hi ha Savis, les normes socials han de ser inventades i no observades. [...] Parlar de la saviesa del cos significa donar a entendre que el cos viu es troba en estat permanent d'equilibri controlat, de desequilibri contrariat tot just s'ha iniciat, d'estabilitat mantinguda contra les influències perturbadores d'origen extern; en poques paraules, significa que la vida orgànica és un ordre de funcions precàries i amenaçades, però constantment restablertes mitjançant un sistema de regulacions.²¹⁵¹

8.1.5. «Patologia paradoxal de l'home normal»

*[...] L'home normal només se sap com a tal en un món on no tots els homes ho són; se sap, per tant, capaç de malaltia.*²¹⁵²

Georges Canguilhem

Canguilhem iniciava la conclusió de la segona part del llibre amb una referència a l'obra de Foucault, que li servia per il·luminar quin havia estat el sentit de la seva investigació:

En pàgines admirables, emocionants, del *Naixement de la clínica*, Michel Foucault va mostrar com Bichat va fer «girar la mirada mèdica sobre si

²¹⁴⁷ Ibid., pàg. 12, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 248

²¹⁴⁸ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 247-248

²¹⁴⁹ Ibid., pàg. 248

²¹⁵⁰ Ibid., pàg. 248

²¹⁵¹ Ibid., pàg. 249-250

²¹⁵² Ibid., pàg. 279

mateixa»²¹⁵³ per demanar-li a la mort comptes de la vida. Com que no som fisiòlegs, no tenim l'audàcia de creure que, de la mateixa manera, li hem demanat a la malaltia comptes de la salut. És obvi que això és el que ens hauria agradat fer [...].²¹⁵⁴

Convençut que el coneixement de la vida –com també el de la societat– representava la prioritat de la infracció sobre la regularitat, Canguilhem conclouïa la seva obra plantejant una «patologia paradoxal de l'home normal».²¹⁵⁵ Considerava que la consciència de la normalitat biològica incloïa, exigia i reconeixia la relació amb la malaltia. I ho il·lustrava així:

Cal admetre que l'home normal només se sap com a tal en un món on no tots els homes ho són; se sap, per tant, capaç de malaltia. [...] L'home normal se sent capaç de fer sotsobrar el cos, però viu la certesa de rebutjar aquesta eventualitat. Tractant-se de la malaltia, l'home normal és aquell que viu la seguretat de poder impedir el desenvolupament en ell d'allò que en un altre arribaria fins a les seves últimes conseqüències.²¹⁵⁶

I constatava: «Per tant, l'home normal necessita, per poder creure's i anomenar-se així, no només la bestreta de la malaltia, sinó la seva ombra projectada».²¹⁵⁷ El fet de no emmalaltir en un món on la gent emmalalteix es convertia en una inquietud per a l'home normal, especificava. Potser l'home normal no havia emmalaltit, no perquè era més sa i més fort, sinó perquè no s'havia presentat l'ocasió. O potser, quan arribés l'ocasió, l'home normal resultaria ser tant o més dèbil que els altres. I potser naixia així la preocupació, en l'home normal, d'haver restat normal, perquè la seva salut no s'havia posat mai a prova, plantejava Canguilhem. I sostenia: «La malaltia de l'home normal és l'aparició d'una falla en la confiança biològica en si mateix».²¹⁵⁸ Evidentment, tot aquest esborrany de la patologia de l'home normal no era més que una ficció, aclaria. I acabava constatant el següent de l'home sa:²¹⁵⁹

Cap home sa arriba a estar malalt, perquè només està malalt en la mesura en què la salut l'abandona i en aquest cas ja no és sa. L'anomenat home sa *no és*,

²¹⁵³ Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 149, citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 278

²¹⁵⁴ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 278

²¹⁵⁵ Ibid., pàg. 278

²¹⁵⁶ Ibid., pàg. 279

²¹⁵⁷ Ibid., pàg. 279

²¹⁵⁸ Ibid., pàg. 279

²¹⁵⁹ Canguilhem feia referència a una citació de *La República* de Plató: «[...] i parlant rigorosament, ja que et jactes d'usar un llenguatge rigorós, cap artista s'enganya; perquè només s'enganya en la mesura en què l'art l'abandona, i en tal cas ja no és més un artista». Plató, *La República*, 340 d (trad. CHAMBRY, Les Belles Lettres), citat a: Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 280

doncs, sa. La salut és un equilibri que aconsegueix a costa de ruptures incoatives. L'amenaça de la malaltia és un dels constituents de la salut.²¹⁶⁰

8.2. La normalització disciplinària

*La disciplina normalitza,
i crec que això amb prou feines
es pot discutir.*²¹⁶¹
Michel Foucault

Al curs *Els anormals*, Foucault feia referència a la segona edició del llibre *Allò normal i allò patològic*, en què el tema era la norma i la normalització. A l'obra de Canguilhem s'hi tractava un procés general, que es va desenvolupar durant el segle XVIII, de normalització social, política i tècnica i que va tenir efectes, especificava, en l'àmbit de l'educació –amb les escoles normals–, de la medicina –amb l'organització hospitalària–, de la producció industrial, i Foucault hi afegia el de l'exèrcit. Per tant, remarcava, «multiplicació dels efectes de normalització en la infància, en l'exèrcit, la producció, etcètera».²¹⁶² Destacava una altra idea important de l'obra de Canguilhem, a saber:

[...] que la norma no es defineix en absolut com una llei natural, sinó pel paper d'exigència i coerció que és capaç d'exercir respecte als àmbits en què s'aplica. La norma, per tant, és portadora d'una pretensió de poder. No és simplement, i ni tan sols, un principi d'intel·ligibilitat; és un element a partir del qual pot fundar-se i legitimar-se cert exercici del poder. Concepte polèmic, diu Canguilhem. Potser podria dir-se polític.²¹⁶³

Finalment, feia ressaltar una tercera idea de Canguilhem:

[...] que la norma comporta, al mateix temps, un principi de qualificació i un principi de correcció. La seva funció no és excloure, rebutjar. Al contrari, sempre està lligada a una tècnica positiva d'intervenció i transformació, a una espècie de projecte normatiu.²¹⁶⁴

Sostenia que era un error metodològic i històric considerar el poder com un mecanisme essencialment negatiu de repressió; o pensar que la seva funció principal era la de protegir, conservar o reproduir les relacions de producció. La idea que el poder tenia com a funció essencial prohibir, impedir o aïllar, en lloc

²¹⁶⁰ Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 280

²¹⁶¹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 58

²¹⁶² Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 46

²¹⁶³ Ibid., pàg. 46

²¹⁶⁴ Ibid., pàg. 46

de permetre la circulació, els relleus o les combinacions múltiples, formava part, plantejava Foucault, d'un model històricament superat, el model de la societat de castes.²¹⁶⁵ I ho caracteritzava així:

Allò que el segle XVIII va introduir mitjançant el sistema 'disciplina amb efecte de normalització', el sistema 'disciplina-normalització', em sembla que és un poder que, de fet, no és repressiu, sinó productiu; la repressió no hi figura més que en concepte d'efecte lateral i secundari, respecte a mecanismes que, per la seva banda, són centrals en relació amb aquest poder, mecanismes que fabriquen, mecanismes que creen, mecanismes que produeixen.²¹⁶⁶

En el cas de la penalitat, Foucault mostrava la funció que tenia el càstig disciplinari, a *Vigilar i castigar*. Segons ell, el càstig «no tendeix ni a l'expiació ni tampoc exactament a la repressió»,²¹⁶⁷ sinó a la normalització. I especificava:

Fa servir cinc operacions ben diferents: referir els actes, les actuacions, les conductes singulars a un conjunt que és a la vegada camp de comparació, espai de diferenciació i principi d'una regla a seguir. Diferenciar els individus, els uns respecte dels altres i en funció d'aquesta regla de conjunt –ja se la faci funcionar com a llinar mínim, com a terme mig a respectar o com a grau òptim al qual un s'ha d'acostar. Amidar en termes quantitius i jerarquitzar en termes de valor les capacitats, el nivell, la 'naturalesa' dels individus. Fer que jugui, a través d'aquesta mesura 'valoritzant', la coacció d'una conformitat a realitzar. En fi, traçar el límit que haurà de definir la diferència respecte de totes les diferències, la frontera exterior del que és anormal [...]. La penalitat perfecta que travessa tots els punts, i controla tots els instants de les institucions disciplinàries, compara, diferencia, jerarquitza, homogeneïtza, exclou. En una paraula, *normalitza*.²¹⁶⁸

Foucault plantejava que aquesta concepció s'oposava a la de la penalitat judicial, que tenia una altra finalitat. I detallava:

[...] no la de diferenciar uns individus, sinó d'especificar uns actes sota cert número de categories generals; no la de jerarquitzar, sinó la de fer jugar, purament i simple, l'oposició binària del que està permès i del que està prohibit; no la d'homogeneïtzar, sinó la d'executar la divisió, obtinguda d'una vegada per totes, de la condemna.²¹⁶⁹

La penalitat de la norma que imperava dins dels dispositius disciplinaris era, apuntava Foucault, «irreductible en els principis i el funcionament a la penalitat tradicional de la llei».²¹⁷⁰ No es tractava, amb aquesta penalitat, de prolongar els mecanismes de la justícia criminal fins a l'existència quotidiana. I feia ressaltar:

[...] les disciplines han fabricat –recolzant-se en tota una sèrie de procediments,

²¹⁶⁵ Ibid., pàg. 46-47

²¹⁶⁶ Ibid., pàg. 48

²¹⁶⁷ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 185

²¹⁶⁸ Ibid., pàg. 185

²¹⁶⁹ Ibid., pàg. 185

²¹⁷⁰ Ibid., pàg. 185

de fet, molt antics— un nou funcionament punitiu, i és aquest el que, poc a poc, ha revestit el gran aparell exterior que semblava reproduir modestament o irònica.²¹⁷¹

Mitjançant les disciplines va aparèixer, manifestava, el poder de la Norma.

I ho il·lustrava així:

Allò que és Normal s'estableix com a principi de coerció en l'ensenyament amb la instauració d'una educació estandarditzada i l'establiment de les escoles normals; s'estableix en l'esforç per organitzar un cos mèdic i un enquadrament hospitalari de la nació capaços de fer funcionar unes normes generals de salut; s'estableix en la regularització dels procediments i dels productes industrials.²¹⁷²

La normalització es va convertir, al final de l'època clàssica, en un dels grans instruments del poder, constatava Foucault. I sostenia:

Es tendeix a substituir, o almenys a afegir, a les marques que traduïen estatuts, privilegis, adscripcions, tot un joc de graus de normalitat, que són signes d'adscripció a un cos social homogeni, però que tenen en si mateixos un paper de classificació, de jerarquització i de distribució dels rangs. En un sentit, el poder de normalització obliga a l'homogeneïtat; però individualitza en permetre les desviacions, determinar els nivells, fixar les especialitats i fer útils les diferències ajustant les unes a les altres. Es comprèn que el poder de la norma funcioni fàcilment dins d'un sistema de la igualtat formal, ja que dins de homogeneïtat que és la regla, introdueix, com un imperatiu útil i el resultat d'una mesura, tot allò degradat de les diferències individuals.²¹⁷³

²¹⁷¹ Ibid., pàg. 185

²¹⁷² Ibid., pàg. 186

²¹⁷³ Ibid., pàg. 186

9.- Conclusions

Hem dedicat aquesta segona part a exposar el pas del poder sobirà al poder disciplinari i, també, a fer un estudi més detallat i exhaustiu d'aquest poder disciplinari. Foucault va dedicar la major part de la seva obra filosòfica a fer una anàlisi de la societat disciplinària. Va resseguir el seu naixement subtil i silenciós, la seva constitució com a tal en les institucions, la seva expansió per tot el cos social, el seu funcionament, les seves tècniques, la seva lògica interna. I va denunciar com a intolerable aquest poder en les seves formes penals, psiquiàtriques, mèdiques. Tot i així, a partir de cert moment, Foucault va començar a plantejar que la societat disciplinària era allò que estàvem deixant de ser, que el poder podia adoptar altres formes, que no havia d'anar necessàriament lligat a una institució.

El descobriment del dispositiu de la sexualitat i del biopoder, sobretot en la seva forma biopolítica, anunciava un nou tipus de poder, que és el que analitzarem a la tercera part.

Tercera part

El biopoder

Introducció

La tercera part d'aquesta investigació està dedicada a analitzar els conceptes que apareixen a partir del primer volum de la *Història de la sexualitat*. Efectivament, als dos primers apartats, veurem com, a partir de l'estudi de la sexualitat, Foucault posa en joc conceptes nous com el de biopoder, és a dir, el poder sobre la vida, i comença a analitzar personatges que no havien aparegut fins aleshores, com la població. Dedicarem un tercer apartat a la relació entre el poder i la mort, ja que és del costat de la mort des d'on el biopoder mostra les seves paradoxes més importants. Analitzarem, aquí, el cas de la invenció del concepte de mort cerebral, que va trastocar la nostra definició de mort i ens va portar a haver-la de repensar i redefinir. Finalment, veurem a quin dispositiu de saber i poder ens porta la irrupció del concepte biopoder, i que és el que Foucault anomenarà el dispositiu de seguretat, i que defineix el nostre present.

D'aquesta manera, dibuixarem el marc des d'on pensar els problemes que ens afecten, com la malaltia de la sida, que està relacionada amb aquest nou dispositiu poder-saber, que està relacionada amb aquest nou poder sobre la vida, amb aquesta gestió de la població, amb aquesta regulació dels cossos, que forma part del nostre present.

La tercera part està dividida en quatre apartats: la sexualitat, el biopoder, el canvi d'estatut de la mort i, finalment, el dispositiu de seguretat.

I.- La sexualitat

[...] la sexualitat és un relleu del qual cap sistema de poder no pot prescindir-ne.²¹⁷⁴

Michel Foucault

0.- Introducció

Dedicarem els tres primers capítols d'aquest primer apartat a analitzar el concepte de sexualitat, tal com apareixia a l'obra de Foucault, en especial a *La voluntat de saber*, i als cursos *Els anormals* i *Cal defensar la societat*. Començarem amb un primer capítol centrat, bàsicament, en la relació entre el sexe i el poder. Plantejarem els motius pels quals rebutjava la hipòtesi repressiva sobre el sexe; com el que hi havia hagut realment era una proliferació dels discursos i una fixació de les perversions; com es va desenvolupar la relació entre el sexe i el poder i també amb el saber i la veritat, a través de la confessió; fins a l'establiment d'una ciència sexual.

El segon capítol està dedicat al dispositiu de la sexualitat. Analitzarem la teoria general del sexe; el pas del dispositiu d'aliança al dispositiu de sexualitat; la història de la sexualitat i com la família burgesa va ser la primera de ser objecte d'aquest dispositiu; per arribar al gest intempestiu que Foucault feia al final de *La voluntat de saber*.

Al tercer capítol ens centrarem en la medicalització de la sexualitat, sobretot a partir d'allò que Foucault exposa al curs *Els anormals* i a *La voluntat de saber*. Analitzarem el pas del discurs de la carn al discurs de la sexualitat. Ens aturarem a exposar la creuada contra la masturbació infantil que va cristal·litzar en la formació de la família moderna. Detallarem, doncs, aquesta nova física de l'espai familiar, que va aparèixer com a incestuosa des del seu naixement, i que porta, igualment, a la família medicalitzada. Destacarem, també, que aquesta creuada contra la masturbació infantil formava part de l'educació natural dels infants. I parlarem d'una altra campanya important que va ser aquella a favor del matrimoni i en contra dels dormitoris compartits, en les famílies proletàries, i que va néixer com a contrapartida de la creuada contra la masturbació infantil, en la

²¹⁷⁴ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 263

família burgesa. En aquest cas, també tindrem en compte allò que havia exposat als cursos *Els anormals* i *El poder psiquiàtric*, a «La veritat i les formes jurídiques» i a algunes entrevistes. Finalment, ens aturarem en unes reflexions sobre el capital humà, plantejades al *Naixement de la biopolítica*.

Dedicarem el quart capítol a l'anomalia, i ens centrarem, sobretot, en diverses lliçons del curs *Els anormals*. Analitzarem les figures del monstre, el masturbador i l'incorregible; el pas del monstre a l'anormal; i ens aturarem a exposar el cas de l'hermafroditisme, com a exemple de monstruositat; i també ens aturarem en el cas del monstre moral. Analitzarem la patologització del crim, que va tenir origen en l'intent d'explicar els crims sense raó, i en com la psiquiatria es va atorgar l'objectiu de resoldre aquesta tasca. Farem un recorregut pel desenvolupament, sobretot al voltant de la noció d'instint, d'aquesta psiquiatria, i de com, d'aquí, en va néixer una tecnologia de l'anormal. I, finalment, com es va donar una generalització de la psiquiatria i les conseqüències que va tenir, com ara la psiquiatrització de la infància; la despatologització de l'objecte, en aplicar-se ja no a la malaltia sinó a l'anomalia; i com la teoria de la degeneració va permetre que la psiquiatria es presentés com una tecnologia d'allò que és anormal.

1.- La relació entre el sexe i el poder

*[...] una veritable 'tecnologia' del sexe, molt més complexa i sobretot molt més positiva que el mer efecte d'una 'prohibició'.*²¹⁷⁵

Michel Foucault

Foucault proposava desfer-se del model juridicodiscursiu²¹⁷⁶ a l'hora d'analitzar la relació entre el poder i el sexe. Segons aquesta concepció, en primer lloc, es tractava d'una relació negativa, de prohibició, exclusió i ocultació; que el poder només podia dir-li 'no' al sexe. En segon lloc, el poder dictava al sexe la seva llei: col·locava el sexe en el domini binari d'allò que és permès i d'allò que és prohibit; li donava forma d'intel·ligibilitat –ja que el sexe es desxifrava a partir de la seva relació amb la llei–; i apressava el sexe mitjançant el llenguatge o l'acte de discurs. En tercer lloc, el poder no aplicava al sexe res més que una prohibició: «no t'acostaràs, no tocaràs, no consumiràs, no experimentaràs plaer, no parlaràs, no apareixeràs; en definitiva, no existiràs, excepte a l'ombra i al secret».²¹⁷⁷ El poder intentava que el sexe renunciés a si mateix sota l'amenaça d'un càstig que podia suprimir-lo. I ho formulava així:

Renuncia a tu mateix sota pena de ser suprimit; no apareguis si no vols desaparèixer. La teva existència no serà mantinguda sinó al preu de la teva anul·lació. El poder limita el sexe amb una prohibició que implanta l'alternativa entre dues inexistències.²¹⁷⁸

En quart lloc, el poder censurava el sexe a partir de negar la seva existència, d'afirmar que no estava permès i d'impedir que fos dit. I advertia: «La lògica del poder sobre el sexe seria la lògica paradoxal d'una llei que es podria enunciar com a requeriment d'inexistència, de no manifestació i de mutisme».²¹⁷⁹ Finalment, apuntava Foucault, en cinquè lloc, el poder sobre el sexe s'exercia uniformement a tots els àmbits.

Sota les anàlisis contemporànies de la relació entre sexe i poder hi continuava havent aquesta representació jurídica. Però, per a Foucault, el problema no era saber «si el desig és estrany al poder, si és anterior a la llei, com s'imagina sovint, o sí, al contrari, la llei el constitueix».²¹⁸⁰ Es preguntava

²¹⁷⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 119

²¹⁷⁶ S'ha tractat el tema del model juridicodiscursiu del poder al capítol *La qüestió del poder*

²¹⁷⁷ Ibid., pàg. 110

²¹⁷⁸ Ibid., pàg. 111

²¹⁷⁹ Ibid., pàg. 111

²¹⁸⁰ Ibid., pàg. 118

com podia analitzar-se, més enllà de la prohibició i l'obstacle, la relació entre el poder i el sexe, «aparentment un dels aspectes més prohibits de la nostra vida i del nostre cos»,²¹⁸¹ i plantejava el següent:

Però admetem, en canvi, que un examen més o menys curós mostra que en les societats modernes el poder, en realitat, no ha regit la sexualitat segons la llei i la sobirania; suposem que l'anàlisi històrica hagi revelat la presència d'una veritable 'tecnologia' del sexe, molt més complexa i sobretot molt més positiva que el mer efecte d'una 'prohibició'.²¹⁸²

A partir de l'exemple del sexe –que considerava com a privilegiat, ja que era el que més semblava funcionar com a prohibició–, Foucault es proposava pensar principis d'anàlisi fora del sistema del dret i de la forma de la llei. I ho justificava així:

Per tant, en dotar-nos d'una altra teoria del poder, es tracta de formar un altre enreixat de desxiframent històric; i, en mirar més de prop tot el material històric, d'avançar poc a poc cap a una altra concepció del poder. Pensar el sexe sense la llei i, a la vegada, el poder sense el rei.²¹⁸³

Sobre la relació entre el sexe i els discursos veritables que el sostenen, sostenia que el problema principal era saber quines relacions actuaven en aquest discurs sobre el sexe, que prenia la forma de discurs veritable. El problema era, a grans trets, el següent:

[...] en lloc de referir a la forma única del gran Poder totes les violències infinitesimals que s'exerceixen sobre el sexe, totes les mirades tèrboles que se li dirigeixen i tots els segells amb què s'oblitera el seu coneixement possible, es tracta d'immergir la producció abundosa de discursos sobre el sexe en el camp de les relacions de poder múltiples i mòbils.²¹⁸⁴

Morey remarcava que al primer volum de la *Història de la sexualitat* hi va aparèixer una novetat important: es refermava la imatge positiva del poder. I ho especificava així: «un poder molt més insidiós que no actua per la violència o l'engany, sinó que sedueix, produeix plaer, estimula i encoratja».²¹⁸⁵ A més a més, segons Morey, aquest text deixava a l'aire una pregunta greu:

Podríem formular així, d'una manera brutal, la qüestió plantejada per Foucault: I si la sexualitat, les institucions i els discursos que intenten emancipar-la, no fossin sinó nous sistemes de sotmetiment: l'aparició d'un nou mode de control de les poblacions?²¹⁸⁶

²¹⁸¹ Ibid., pàg. 119

²¹⁸² Ibid., pàg. 119

²¹⁸³ Ibid., pàg. 120

²¹⁸⁴ Ibid., pàg. 129

²¹⁸⁵ Morey, M., «“Érase una vez...”: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto*, op. cit., pàg. 49-50

²¹⁸⁶ Ibid., pàg. 50

1.1. Contra la hipòtesi repressiva

*Pensar el sexe sense la llei i, a la vegada,
el poder sense el rei.*²¹⁸⁷

Michel Foucault

Al primer volum de la *Història de la sexualitat*, Foucault manifestava que la hipòtesi repressiva era aquella que defensava el següent: que «allò que és propi del poder –i especialment d'un poder com el que funciona a la nostra societat– és ser repressiu i reprimir, amb una atenció particular, les energies inútils, la intensitat dels plaers i les conductes irregulars».²¹⁸⁸ Segons aquesta hipòtesi, sostenia, l'època victoriana havia tancat la sexualitat, l'havia absorbit al si de la família conjugal, en la funció reproductora: «Al voltant del sexe, callem. La parella, legítima i procreadora, dicta la llei. S'imposa com a model, fa valer la norma, posseeix la veritat, reté el dret de parlar en reservar-se el principi del secret».²¹⁸⁹

El sexe, d'acord amb aquesta hipòtesi, va ser expulsat, negat i silenciats. I Foucault ho caracteritzava així: «No només no existeix, sinó que no ha d'existir i se'l farà desaparèixer a la més mínima manifestació –actes o paraules».²¹⁹⁰ Les sexualitats il·legítimes trobaven el seu lloc de tolerància al bordell i al manicomi, i assenyalava: «En tots els altres llocs, el puritanisme modern havia imposat el seu triple decret de prohibició, inexistència i mutisme».²¹⁹¹

Com que la repressió era la relació fonamental entre poder, saber i sexualitat, tal com exposava aquesta hipòtesi, per poder-se'n alliberar calia transgredir les lleis i posar fi a les prohibicions.²¹⁹² El motiu principal de l'èxit d'aquesta hipòtesi, remarcava, era el següent:

Si el sexe està reprimat, és a dir, destinat a la prohibició, la inexistència i al mutisme, el sol fet de parlar-ne, i de parlar de la seva repressió, posseeix com un aire de transgressió deliberada. Qui fa servir aquest llenguatge fins a cert punt es col·loca fora del poder; fa trontollar la llei; anticipa, encara que sigui poc, la llibertat futura. D'aquí aquesta solemnitat amb la que avui es parla del sexe. [...] Nosaltres no parlem de sexe sense una mica d'impostura: consciència de desafiar l'ordre establert, to de veu que mostra que un se sap subversiu, ardor a conjurar el present i a fer una crida al futur, l'hora del qual un pensa que contribueix a apressar. Quelcom de revolta, de la llibertat promesa i de la pròxima

²¹⁸⁷ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 120

²¹⁸⁸ Ibid., pàg. 17

²¹⁸⁹ Ibid., pàg. 10

²¹⁹⁰ Ibid., pàg. 10

²¹⁹¹ Ibid., pàg. 11

²¹⁹² Ibid., pàg. 12

època d'una altra llei es van filtrar fàcilment en aquest discurs sobre l'opressió del sexe.²¹⁹³

Aquest discurs, sostenia, permetia lligar la revolució i el plaer, la revolució i la felicitat d'un cos altre, «més nou, més bell».²¹⁹⁴ I ho il·lustrava així: «Parlar contra els poders, dir la veritat i prometre el gaudi; lligar entre si la il·luminació, l'alliberament i voluptuositats multiplicades».²¹⁹⁵ Aquest era el motiu, considerava Foucault, d'aquest entossudiment a parlar de sexe des del punt de vista de la repressió. I remarcava: «em sembla essencial l'existència a la nostra època d'un discurs en què el sexe, la revelació de la veritat, l'esfondrament de la llei del món, l'anunci d'un nou dia i la promesa de certa felicitat estan imbricats entre si».²¹⁹⁶

A l'entrevista «No al sexe rei», parlava de la «trampa temible»²¹⁹⁷ que existia darrere la idea que, per ser feliços, calia alliberar la nostra sexualitat. Aquest discurs defensava que la nostra sexualitat era una «sexualitat frustrada i muda, reprimida per prohibicions hipòcrites»,²¹⁹⁸ i que havíem de mostrar, confiar, informar-los dels nostres secrets. I ho caracteritzava així:

Aquest tipus de discurs és, de fet, un instrument formidable de control i de poder. Se serveix, com sempre, d'allò que la gent diu, d'allò que sent, d'allò que espera. Explota la temptació de creure que n'hi ha prou per ser feliços amb franquejar el llinard del discurs i d'eliminar algunes prohibicions. I acaba retallant i domesticant els moviments de revolta i alliberament.²¹⁹⁹

Tanmateix, la relació principal entre el sexe i el poder no era la de la repressió, tal com defensava a *La voluntat de saber*. L'objectiu de Foucault no era mostrar que aquesta hipòtesi repressiva era falsa, sinó que volia «col·locar-la en una economia general dels discursos sobre el sexe»,²²⁰⁰ que es va donar a les societats modernes a partir del segle XVII. Era fonamental preguntar-se el següent:

Per què s'ha parlat de la sexualitat, què se n'ha dit? Quins eren els efectes de poder induïts per allò que se'n deia? Quins llaços hi havia entre aquests discursos, aquests efectes de poder i els plaers que es trobaven envaïts per ells? Quin saber es formava a partir d'aquí? En definitiva, es tracta de determinar, en

²¹⁹³ Ibid., pàg. 13-14

²¹⁹⁴ Ibid., pàg. 14

²¹⁹⁵ Ibid., pàg. 14

²¹⁹⁶ Ibid., pàg. 15

²¹⁹⁷ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 259

²¹⁹⁸ Ibid., pàg. 259

²¹⁹⁹ Ibid., pàg. 259

²²⁰⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 19

el seu funcionament i raons de ser, el règim d'un poder-saber-plaer que sosté en nosaltres el discurs sobre la sexualitat humana.²²⁰¹

En primer lloc, el que calia considerar, tenint en compte que es parlava de sexe, era qui ho feia, des d'on, quines institucions incitaven, emmagatzemaven o difonien aquests discursos, era la «'posada en discurs' del sexe».²²⁰² En segon lloc, calia saber a través de quines formes i canals, el poder arribava a «les conductes més tènues i més individuals»;²²⁰³ com el poder «penetra i controla el plaer quotidià»;²²⁰⁴ en definitiva, saber quines eren les «'tècniques polimorfes del poder'».²²⁰⁵ Finalment, calia «desbloquejar la 'voluntat de saber' que al mateix temps els serveix de suport i d'instrument».²²⁰⁶

Foucault insistia en què no defensava la idea que el sexe no havia estat mai reprimat, ni prohibit o ignorat. I manifestava:

Tots aquest elements negatius –prohibicions, rebuigs, censura, denegacions– que la hipòtesi repressiva reagrupa en un gran mecanisme central destinat a dir no, sens dubte només són peces que tenen un paper local i tàctic a jugar en una posada en discurs, en una tècnica de poder, en una voluntat de saber que està lluny de reduir-se a aquests elements.²²⁰⁷

El seu objectiu era fer la història de les instàncies que produïen discurs – que, evidentment, puntualitzava, també controlaven els silencis–; que produïen poder –que, de vegades també prohibia–; i que produïen saber –que podia fer circular errors o ignorància. Des de finals del segle XVI, defensava, la posada en discurs del sexe havia estat sotmesa a una incitació creixent, les tècniques de poder havien disseminat i implantat sexualitats polimorfes, i, finalment, la voluntat de saber «no s'havia aturat davant un tabú intocable, sinó que s'ha acarnissat – a través, sens dubte, de nombrosos errors– a constituir una ciència de la sexualitat».²²⁰⁸

Fontana i Bertani plantejaven que, segons Foucault, al voltant de la sexualitat s'hi van articular el poder de les disciplines sobre el cos i el del govern de la població, «donant-se suport i reforçant-se recíprocament».²²⁰⁹ Foucault,

²²⁰¹ Ibid., pàg. 19

²²⁰² Ibid., pàg. 20

²²⁰³ Ibid., pàg. 20

²²⁰⁴ Ibid., pàg. 20

²²⁰⁵ Ibid., pàg. 20

²²⁰⁶ Ibid., pàg. 20

²²⁰⁷ Ibid., pàg. 21

²²⁰⁸ Ibid., pàg. 21-22

²²⁰⁹ Fontana, A., Bertani, M., «Situació del curs», a: Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 339

apuntaven els autors, no negava «la 'centralitat' de la sexualitat»²²¹⁰ en els discursos i les pràctiques –sobretot mèdiques– des de principis del segle XVIII, però no estava d'acord amb la idea que aquesta sexualitat havia estat negada o reprimida. Sostenien que, contràriament, la sexualitat:

[...] hauria donat lloc, segons Foucault, a tota una proliferació de discursos eminentment positius per mitjà dels quals en realitat es va exercir aquest poder de control i de normalització dels individus, de les conductes, i de la població que és el biopoder. La 'sexualitat' no seria aleshores el receptacle dels secrets d'on es faria sorgir, a condició de saber detectar-los i descriptar-los, la veritat dels individus; és més aviat el domini on, d'ençà de la campanya de l'onanisme dels infants sorgida a Anglaterra durant la primera meitat del segle XVIII, es va exercir el poder sobre la vida en totes dues formes de l'"anatomipolítica del cos humà" i de la 'biopolítica de la població'.²²¹¹

1.2. La proliferació de discursos

*[...] la sexualitat, a Occident, no és allò sobre el qual callem, sobre el qual estem obligats a callar, és allò que estem obligats a confessar.*²²¹²

Michel Foucault

A *La voluntat de saber*, Foucault remarcava que el que hi havia hagut al voltant i sobre el sexe era, sobretot, «una veritable explosió discursiva».²²¹³ Era cert que també hi havien hagut noves regles d'enunciats i restriccions sobre les enunciacions; s'havien definit els llocs, les situacions i les ocasions en què es podia parlar de sexe, els locutors que hi podia haver implicats; s'havien establert regions «si no d'absolut silenci, almenys de tacte i discreció».²²¹⁴ Però s'havia donat un fenomen gairebé invers des del punt de vista dels discursos, ja que aquests no havien deixat de proliferar, sobretot des del segle XVIII. I ho especificava així:

Però el que és essencial és la multiplicació de discursos sobre el sexe, en el camp d'exercici del poder mateix: incitació institucional a parlar-ne, i a parlar-ne cada vegada més; obstinació de les instàncies de poder a sentir parlar de sexe i a fer-lo parlar respecte del mode de l'articulació explícita i del detall infinitament acumulat.²²¹⁵

²²¹⁰ Ibid., pàg. 338

²²¹¹ Ibid., pàg. 338-339

²²¹² Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 157

²²¹³ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 25

²²¹⁴ Ibid., pàg. 26. Foucault posava per exemples la relació entre pares i fills, educadors i alumnes, amos i servents. Ibid., pàg. 26

²²¹⁵ Ibid., pàg. 26-27

Foucault resseguia aquesta evolució discursiva des de l'edat mitjana, en què es recomanava la discreció i la reserva, en la pràctica de la confessió, a l'hora de parlar dels pecats contra la puresa. La Contrareforma va accelerar la confessió, i va atorgar més importància a la penitència en les insinuacions de la carn –els pensaments, desitjos, delectacions, imaginacions i voluptuositats, havien d'entrar en el joc de la confessió.²²¹⁶

Al curs *Els anormals*, Foucault detallava com es va establir tota una economia sacramental de la penitència,²²¹⁷ des de finals de l'edat mitjana fins a l'actualitat, que estava caracteritzada per tres trets. En primer lloc, es va donar a la confessió un lloc central en el mecanisme de remissió del pecat, i ho formulava així: «És absolutament precís confessar. Cal confessar-ho tot. No s'ha d'ometre res».²²¹⁸ En segon lloc, destacava l'extensió del domini de la confessió, ja que no s'havien de confessar, només, els pecats greus, sinó tots. Finalment, parlava del creixement del poder del sacerdot, com la figura que donava l'absolució. I aclaria: «Es constitueix així, al voltant de la confessió, com a peça central de la penitència, tot un mecanisme en el qual hi ha involucrats el poder i el saber del sacerdot i de l'Església».²²¹⁹

A *La voluntat de saber* sostenia que, malgrat que el sexe s'havia de dir amb discreció, tots els seus efectes i correlacions, no. Tot havia de ser dit, en definitiva. I advertia: «A l'empara d'un llenguatge depurat de manera que el sexe

²²¹⁶ Ibid., pàg. 27 i 28. Parlarem més extensament d'aquest tema al capítol *La confessió*

²²¹⁷ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 158. En abordar el tema de la penitència, Foucault volia deixar clares unes qüestions prèvies. Per començar, apuntava que la confessió no formava part, des de l'origen, del ritual cristià de la penitència, sinó que la seva necessitat i obligatorietat van introduir-s'hi més tard. En segon lloc, plantejava que el paper de la confessió en el procediment de la penitència i, per tant, la seva eficàcia, va canviar molt des de l'edat mitjana fins al segle XVII. En la forma original, el ritual de la penitència no exigia de la confessió obligatòria. I Foucault apuntava: «Què era la penitència en el cristianisme primitiu? Era un estatus que s'assumia de manera deliberada i voluntària en un moment donat de la vida, per un cert nombre de raons que podien estar lligades a un pecat enorme, considerable i escandalós, però que podia ser motivat, perfectament, per una raó molt diferent». Ibid., pàg. 159. Només es podia ser penitent, considerava, un cop a la vida, i en aquest ritual no era necessària la confessió pública ni privada de les faltes. I especificava: «Però la idea d'una confessió general de tots els pecats de la vida, la idea que aquesta mateixa revelació podia tenir una eficàcia qualsevol en la remissió del pecat, estava absolutament exclosa pel sistema». Ibid., pàg. 159. I una mica més endavant comentava: «Un dels teòlegs de l'època, Alcuni, deia: “[...] Els metges ja no podran fer res el dia que els malalts es neguin a mostrar-los les ferides. El pecador, per tant, ha de buscar el sacerdot, com el malalt ha de buscar el metge, i explicar-li de què pateix i quina és la seva malaltia”». Ibid., pàg. 160

²²¹⁸ Ibid., pàg. 164

²²¹⁹ Ibid., pàg. 164

ja no pot ser anomenat directament, el sexe és pres, i d'alguna manera assetjat, per un discurs que pretén no deixar-li ni fosc ni respir». ²²²⁰ A partir d'aquest moment, es va imposar a Occident un projecte de 'posada en discurs' sobre el sexe. I ho caracteritzava així:

[...] la tasca, gairebé infinita, de dir, de dir-se a si mateix i de dir a algú altre, tan sovint com sigui possible, tot allò que pot concernir al joc dels plaers, sensacions i pensaments innumbrables que, a través de l'ànima i del cos, tenen alguna afinitat amb el sexe. ²²²¹

I aquesta posada en discurs es va convertir en imperatiu per a tots a partir del segle XVII. I especificava: «no només confessar els actes contraris a la llei, sinó intentar convertir el desig, tot el seu desig, en discurs», ²²²² en intentar que res no s'escapés d'aquesta formulació. La pastoral cristina va neutralitzar les paraules, prohibint-ne i censurant-ne, en imposar la decència en les expressions, tornant-les acceptables i útils, en aquest procés de «portar tot allò que és relatiu al sexe al molí sens fi de la paraula». ²²²³

En última instància, però, Foucault volia destacar el que era essencial d'aquest procés:

Que l'home occidental s'hagi vist des de fa tres segles vinculat a la tasca de dir-ho tot sobre el seu sexe; que des de l'edat clàssica hi hagi hagut un augment constant i una valoració sempre creixent del discurs sobre el sexe; i que s'hagi esperat de tal discurs, curiosament analític, efectes múltiples de desplaçament, d'intensificació, de reorientació i de modificació sobre el desig mateix. ²²²⁴

Més que censura sobre el sexe, hi havia hagut, destacava, un aparell que produïa discursos sobre ell, «sempre més discursos, susceptibles de funcionar i de produir efecte en la seva economia». ²²²⁵ I aquesta tècnica podria haver-se quedat reduïda a l'espiritualitat cristiana o a un aparell de plaers individuals, però un interès públic, entre d'altres mecanismes, li van donar suport i la van impulsar. No es tractava d'una nova sensibilitat, mentalitat o curiositat, advertia, sinó que el discurs sobre el sexe va passar a ser essencial en determinats mecanismes de poder. I especificava:

Neix, cap al segle XVIII, una incitació política, econòmica i tècnica a parlar del sexe. I no tant en forma d'una teoria general de la sexualitat, sinó en forma d'anàlisi, comptabilitat, classificació i especificació, en forma d'investigacions

²²²⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 29

²²²¹ Ibid., pàg. 29

²²²² Ibid., pàg. 30

²²²³ Ibid., pàg. 30

²²²⁴ Ibid., pàg. 33

²²²⁵ Ibid., pàg. 33

quantitatives o causals. Tenir 'en compte' el sexe, pronunciar-ne un discurs no únicament moral sinó de racionalitat, va ser una necessitat suficientment nova com perquè al principi se sorprengués de si mateixa i es busqués excuses. Com un discurs de la raó podria parlar d'*això*?²²²⁶

El que era important era la necessitat de superar tots els escrúpols, el moralisme i la hipocresia per parlar de sexe, considerava Foucault. S'havia de parlar de sexe, públicament, sense condemnar-lo, tolerar-lo o jutjar-lo, apuntava, sinó com allò que calia administrar, dirigir, «inserir en sistemes d'utilitat, regular pel bé de tots, fer funcionar segons un òptim». ²²²⁷ Calia reglamentar el sexe a partir de discursos que eren «útils i públics». ²²²⁸

Indicava, a *Els anormals*, que la relació del problema de la sexualitat amb la psiquiatria no va venir derivada de l'aixecament de la censura o d'una prohibició d'esmentar-la. I ho il·lustrava així:

No es tracta d'una penetració, en principi tímidament tècnica i mèdica, de la sexualitat dins d'un tabú de discurs, d'un tabú de paraula, d'un tabú d'enunciació que presumptament pesava sobre aquesta sexualitat, potser des del fons dels temps i, en qualsevol cas, des del segle XVII o XVIII. ²²²⁹

Es tractava d'un procediment positiu: «el de la confessió forçosa i obligatòria». ²²³⁰ I constatava:

[...] la sexualitat, a Occident, no és allò sobre el qual callem, sobre el qual estem obligats a callar, és allò que estem obligats a confessar. Si bé, efectivament, hi va haver períodes durant els quals el silenci sobre la sexualitat va ser la regla, aquest silenci –que sempre és perfectament relatiu, que no és mai total i absolut– no és mai més que una de les funcions del procediment positiu de la confessió. Sempre és en correlació amb una o altra tècnica de la confessió obligatòria que s'ha imposat a certes zones de silenci, certes condicions i prescripcions de silenci. ²²³¹

La tècnica fonamental era la de la confessió forçosa, i no la de la censura, malgrat que en determinats períodes, advertia, es poguessin exigir «certes modalitats de funcionament del silenci». ²²³²

Plantejava, a *La voluntat de saber*, que, a partir del segle XVIII o del XIX, diversos focus van entrar en activitat per suscitar discursos sobre el sexe. Instàncies com la medicina, a partir de les 'malalties dels nervis'; la psiquiatria,

²²²⁶ Ibid., pàg. 33-34

²²²⁷ Ibid., pàg. 34-35

²²²⁸ Ibid., pàg. 35

²²²⁹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 156

²²³⁰ Ibid., pàg. 157

²²³¹ Ibid., pàg. 157

²²³² Ibid., pàg. 157

en el procés de buscar l'origen de les malalties mentals en l'onanisme o la insatisfacció, entre d'altres, però, sobretot, en tenir el domini mateix de les perversions sexuals; la justícia penal, en la forma d'encarar els crims contra natura; finalment, especificava, els controls socials, de finals del segle XIX:

[...] que filtraven la sexualitat de les parelles, dels pares i dels infants, dels adolescents perillosos i en perill –emprenent la tasca de protegir, separar i prevenir, assenyalant perills per tot arreu, cridant l'atenció, exigint diagnòstics, apilant informes, organitzant terapèutiques–; van irradiar discursos al voltant del sexe, intensificant la consciència d'un perill incessant que a la vegada reactivava la incitació a parlar d'ell.²²³³

En la nostra societat, considerava Foucault, entre el llibertí que escrivia les singularitats de la seva vida secreta, i l'idiota del poble que donava monedes a les nenes a canvi de complaences, hi havia una relació profunda. I remarcava:

[...] d'un extrem a l'altre, el sexe s'ha convertit, en qualsevol cas, en allò que ha de ser dit, i dit exhaustivament segons dispositius discursius que són diversos, però que són, cada un a la seva manera, coactius. Confidència subtil o interrogatori autoritari, el sexe, refinat o rústic, ha de ser dit.²²³⁴

Els discursos sobre el sexe, destacava, no es van multiplicar fora del poder o contra el poder, «sinó al lloc mateix on s'exercia i com a mitjà del seu exercici».²²³⁵ Es forçava el sexe a una existència discursiva. I ho caracteritzava així:

Des de l'imperatiu singular que imposa a cadascú de transformar la seva sexualitat en un discurs permanent, fins als mecanismes múltiples que, a l'ordre de l'economia, de la pedagogia, de la medicina, de la justícia, inciten, extreuen, arreglen, institucionalitzen el discurs del sexe, la nostra societat ha requerit i organitzat una immensa prolixitat. Potser cap altre tipus de societat no va acumular mai, i en una història relativament tan curta, una quantitat semblant de discursos sobre el sexe.²²³⁶

Foucault sostenia que podria ser que parléssim més de sexe que de qualsevol altra cosa: «Sobre el sexe, la més inesgotable, la més impacient de les societats, bé podria ser la nostra».²²³⁷

Multiplicitat de discursos, per tant, sobre el sexe, produïts des de diferents institucions, i prenent diverses formes: demografia, medicina, biologia, psicologia, psiquiatria, moral, pedagogia, crítica política. L'augment discursiu

²²³³ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 43

²²³⁴ Ibid., pàg. 45

²²³⁵ Ibid., pàg. 45

²²³⁶ Ibid., pàg. 45-46

²²³⁷ Ibid., pàg. 46

sobre el sexe es va donar en la dispersió dels diversos productors de discurs i la diversificació de les formes. I constatava:

Més que la preocupació uniforme d'ocultar el sexe, més que una pudicitat general del llenguatge, allò que marca els nostres tres últims segles és la varietat, l'àmplia dispersió dels aparells inventats per parlar, per fer parlar del sexe, per obtenir que parli per si mateix, per escoltar, enregistrar, transcriure i redistribuir tot el que se'n diu. Al voltant del sexe, tota una trama de discursos variats, específics i coercitius: una censura massiva, després de les decències verbals imposades per l'edat clàssica? Més aviat es tracta d'una incitació als discursos, regulada i polimorfa.²²³⁸

En definitiva, Foucault defensava que el discurs sobre el sexe, més que rarificat havia estat multiplicat durant els últims tres segles. Aquest era el primer punt. El segon punt, que desenvoluparem al següent capítol, era que aquest discurs havia comportat prohibicions, però fonamentalment «ha assegurat la solidificació i la implantació de tota una disparitat sexual».²²³⁹

1.3. La fixació de les perversions

*És possible que Occident no hagi estat capaç d'inventar plaers nous,
i sens dubte no ha descobert vicis inèdits.
Però ha definit regles noves per al joc dels poders i dels plaers:
el rostre fix de les perversions s'hi ha dibuixat.*²²⁴⁰

Michel Foucault

La proliferació de discursos, considerava Foucault, no va ser només quantitativa. Aquests discursos semblaven dirigits a expulsar de la realitat les formes de sexualitat que no tenien com a finalitat la reproducció, a aconseguir una sexualitat «econòmicament útil i políticament conservadora».²²⁴¹ Però no tenia clar que aquest fos realment l'objectiu, ja que els segles XIX i XX van ser els de la multiplicació: «una dispersió de les sexualitats, un reforçament de les seves formes absurdes, una implantació múltiple de les 'perversions'. La nostra època ha estat iniciadora d'heterogeneïtats sexuals».²²⁴²

²²³⁸ Ibid., pàg. 47

²²³⁹ Ibid., pàg. 71

²²⁴⁰ Ibid., pàg. 66

²²⁴¹ Ibid., pàg. 51

²²⁴² Ibid., pàg. 51

Fins a finals del segle XVIII, el dret canònic, la pastoral cristiana i la llei civil eren els tres grans codis que fixaven la divisió entre allò que era lícit i allò que era il·lícit, però sempre centrades en les relacions matrimonials. Entre finals del segle XVIII i el segle XIX, apuntava, es va produir un canvi que va modificar aquest sistema centrat en l'aliança legítima, a partir d'una explosió discursiva. Hi va haver un primer moviment centrífug amb relació a la monogàmia heterosexual, del qual, advertia Foucault, se'n parlava menys: «Tendeix a funcionar com a norma, potser més rigorosa, però també més silenciosa».²²⁴³ El segon moviment va ser la proliferació de discursos per interrogar i fer confessar les figures que abans eren ignorades: els bojos, els criminals, els nens, els homosexuals. I remarcava:

A totes aquestes figures, abans amb prou feines advertides, els toca ara avançar per prendre la paraula i dur a terme la difícil confessió d'allò que són. Sens dubte, no se'ls condemna menys. Però se'ls escolta; i si succeeix que s'interroga novament la sexualitat regular, és així per un moviment de reflux, a partir d'aquestes sexualitats perifèriques.²²⁴⁴

Més enllà del món de la infracció, legal o moral, es dibuixava el món de la perversió, que Foucault descrivia així:

Des de les acaballes del segle XVIII fins al nostre, corren en els intersticis de la societat, perseguits però no sempre per les lleis, tancats però no sempre en les presons, malalts potser, però escandaloses, perilloses víctimes preses d'un mal estrany que també porta el nom del vici i a vegades el de delictes. Nens massa espavilats, nenetes precoces, col·legials ambigus, servents i educadors dubtosos, marits cruels o maniàtics, col·leccionistes solitaris, passejants amb impulsos estranys: poblen els consells de disciplina, els reformatoris, les colònies penitenciàries, els tribunals i els asils; porten als metges la seva infàmia, i la seva malaltia als jutges. Es tracta de la innumerable família dels perversos, veïns dels delinqüents i parents dels bojos.²²⁴⁵

Si es pensava en termes de repressió, la resposta a què significava l'aparició d'aquestes sexualitats perifèriques era ambigua, manifestava Foucault. El que era important no eren els nivells d'indulgència o de repressió, sinó la forma de poder exercida. I es preguntava: «Quan es nombra, com perquè s'aixequi, tota aquesta vegetació de sexualitats dispars, es tracta d'excloure-les d'allò que és real?».²²⁴⁶

²²⁴³ Ibid., pàg. 53

²²⁴⁴ Ibid., pàg. 53-54

²²⁴⁵ Ibid., pàg. 55-56

²²⁴⁶ Ibid., pàg. 57

El poder tenia per funció aplicar quatre operacions que eren diferents a la simple prohibició, plantejava. En primer lloc, es tractava d'exercir un mecanisme de poder diferent, de posar en acció una altra tàctica, a través de línies de penetració indefinida. No era el mateix la prohibició dels incestos, que el control de la sexualitat infantil. I ho justificava així:

Al llarg d'aquest suport el poder avança, multiplica els seus relleus i els seus efectes, mentre que el blanc en el qual desitjava encertar se subdivideix i es ramifica, enfonsant-se en allò que és real al mateix pas que el poder. Es tracta, en aparença, d'un dispositiu de contenció; en realitat, s'han muntat al voltant del nen *línies de penetració* indefinida.²²⁴⁷

En segon lloc, apuntava, es tractava de produir una incorporació de les perversions i una especificació nova dels individus. Per exemple, quan es va rebaixar la pràctica de la sodomia a una espècie d'hermafroditisme de l'ànima, l'homosexualitat va aparèixer com una figura de la sexualitat. Segons Foucault, «El sodomita era un relapse, l'homosexual és ara una espècie».²²⁴⁸ I remarcava:

La mecànica del poder, que persegueix tota aquesta disparitat, no pretén suprimir-la, sinó donar-li una realitat analítica, visible i permanent: l'enfonsa en els cossos, l'esmuny sota les conductes, la converteix en principi de classificació i d'intel·ligibilitat, la construeix en raó de ser i ordre natural del desordre. Exclusió d'aquestes mil sexualitats aberrants? No, més aviat especificació, solidificació regional de cada una d'elles. En disseminar-les, es tracta de sembrar-les en allò que és real i d'incorporar-les a l'individu.²²⁴⁹

En tercer lloc, es tractava d'implantar, entre els sexes i els cossos, «*espirals perpètuas* del poder i del saber»,²²⁵⁰ i no fronteres infranquejables, sostenia. Més enllà de les velles prohibicions, aquest poder necessitava proximitat, presències constants, intercanvis de discursos a través de confessions i de confidències, aproximació física, etcètera. I constatava: «La medicalització d'allò que és insòlit és, al mateix temps, l'efecte i l'instrument de tot això».²²⁵¹ En aquest procés, les rareses sexuals van passar a dependre de la tecnologia de la salut i d'allò que és patològic, i, inversament, en convertir-se en objecte mèdic, considerava, «és en tant que lesió, disfunció o símptoma com s'ha d'anar a sorprendre-la en el fons de l'organisme o en la superfície de la pell o entre tots els signes del comportament».²²⁵² En definitiva, feia ressaltar:

²²⁴⁷ Ibid., pàg. 58

²²⁴⁸ Ibid., pàg. 59

²²⁴⁹ Ibid., pàg. 60

²²⁵⁰ Ibid., pàg. 62

²²⁵¹ Ibid., pàg. 61

²²⁵² Ibid., pàg. 61

Aquest poder que, així, pren al seu càrrec la sexualitat, s'imposa el deure de fregar els cossos; els acaricia amb la mirada; n'intensifica les regions; electritza superfícies; dramatitza moments torbats. Abraça amb força el cos sexual. Augment de les eficàcies, sens dubte, i extensió del domini controlat. Però també sensualització del poder i benefici del plaer.²²⁵³

La relació entre plaer i poder es realimentava. I Foucault ho il·lustrava així: «Plaer d'exercir un poder que pregunta, vigila, aguaita, espia, excava, palpa, treu a la llum; i de l'altra banda, plaer que s'encén en haver d'escapar d'aquest poder, en haver de defugir-lo, enganyar-lo o disfressar-lo».²²⁵⁴

Finalment, en quart i últim lloc, es tractava d'imposar dispositius de saturació sexual. Es van distribuir punts de poder, definir plaers perseguits, sexualitats tolerades o encoratjades, proximitats en els procediments de vigilància, etcètera. Això és el que va passar amb la família, com a xarxa de plaers-poders que estaven articulats en multiplicitat de punts i que tenien relacions transformables. La família, assenyalava Foucault, passava a ser «una xarxa complexa, saturada de sexualitats múltiples, fragmentàries i mòbils».²²⁵⁵

En definitiva, apuntava, la societat burgesa del segle XIX era una societat de perversió «brillant i esclatant»,²²⁵⁶ pel tipus de poder que va fer funcionar amb relació al sexe i al cos. I especificava:

Tal poder, precisament, no té ni la forma de la llei ni els efectes de la prohibició. Al contrari, procedeix per desmultiplicació de les sexualitats singulars. No fixa fronteres a la sexualitat; en prolonga les formes diverses, seguint-les segons línies de penetració indefinida. No l'exclou, l'inclou en el cos com a mode d'especificació dels individus. No intenta esquivar-la; atreu les seves varietats mitjançant espirals en què plaer i poder es reforcen; no estableix barreres; disposa llocs de màxima saturació. Produeix i fixa la disparitat sexual. La societat moderna és perversa, no a despit del seu puritanisme o com a contrapartida de la seva hipocresia; es perversa directament i real.²²⁵⁷

Va ser realment perversa, remarcava, perquè les sexualitats múltiples eren el correlat de procediments precisos del poder. L'augment de les perversions va ser el producte d'un tipus de poder sobre el cos i sobre els plaers. I constatava: «És possible que Occident no hagi estat capaç d'inventar plaers

²²⁵³ Ibid., pàg. 61

²²⁵⁴ Ibid., pàg. 62

²²⁵⁵ Ibid., pàg. 63

²²⁵⁶ Ibid., pàg. 64

²²⁵⁷ Ibid., pàg. 64-65

nous, i sens dubte no ha descobert vicis inèdits. Però ha definit regles noves per al joc dels poders i dels plaers: el rostre fix de les perversions s'hi ha dibuixat».²²⁵⁸

I va ser directament perversa perquè la implantació de perversions va ser un efecte-instrument del poder, ja que l'extensió del poder feia proliferar les sexualitats, i aquestes oferien més camp d'intervenció al poder. I Foucault advertia: «Plaer i poder no s'anul·len; no es giren l'un contra l'altre; es persegueixen, s'encavalquen i reactiven. S'encadenen segons mecanismes complexos i positius d'excitació i d'incitació».²²⁵⁹ I sostenia:

Cap societat no va ser mai més pudibunda, es diu, les instàncies de poder no van posar mai tanta cura a fingir que ignoraven allò que prohibien, com si no volguessin tenir-hi cap punt en comú. Però, almenys en un vol general, allò que apareix és el contrari: mai tants centres de poder; mai tanta atenció manifesta i prolixa; mai tants contactes i llaços circulars; mai tants focus on s'encenen, per disseminar-se més lluny, la intensitat dels plaers i l'obstinació dels poders.²²⁶⁰

1.4. El saber i la veritat

*A Occident, l'interès per la sexualitat estava essencialment lligat al desig de constituir, respecte d'ella, un discurs científic que permetés, a la vegada, analitzar-la, controlar-la, normalitzar-la.*²²⁶¹

Michel Foucault

Foucault plantejava, a *La voluntat de saber*, que, pel que fa a la relació entre el poder i el saber sobre la sexualitat, calia tenir en compte algunes consideracions. En primer lloc, que no existia un coneixement científic, lliure i desinteressat, sobre el domini de la sexualitat, sobre el qual pesaven mecanismes de prohibició per culpa de les exigències del poder. La sexualitat es va convertir en un domini de coneixement, «a partir de relacions de poder que la van instituir com a objecte possible».²²⁶² I el poder va poder tenir la sexualitat com a blanc d'intervenció «perquè tècniques de saber i procediments discursius van ser capaços d'encarrilar-la».²²⁶³ Entre el poder i el saber no hi havia

²²⁵⁸ Ibid., pàg. 66

²²⁵⁹ Ibid., pàg. 66-67

²²⁶⁰ Ibid., pàg. 67

²²⁶¹ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 381

²²⁶² Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 130

²²⁶³ Ibid., pàg. 130

exterioritat i constituïen focus locals de poder-saber, com, per exemple, la relació entre el confessor i el fidel; o l'exemple del «cos del nen vigilat, envoltat al seu bressol, llit o habitació per tota una ronda de pares, nodrisses, domèstics, pedagogs, metges, tots atents a les menors manifestacions del seu sexe».²²⁶⁴

En segon lloc, les relacions poder-saber no representaven un repartiment establert, sinó que eren matrius de transformació. Així, per exemple, l'aparell format al voltant del sexe del nen, al segle XIX, per part de pares, educadors i metges, va patir «modificacions incessants, desplaçaments continuats»,²²⁶⁵ que van portar a una inversió de l'aparell, que va passar de problematitzar la sexualitat del nen en la relació entre pares i metge, a problematitzar la sexualitat dels adults en la relació del psiquiatra amb el nen.²²⁶⁶

En tercer lloc, els focus locals podien funcionar gràcies a les estratègies globals, considerava Foucault, i aquestes funcionaven perquè podien utilitzar les relacions locals. I posava l'exemple següent:

Així, el pare, en la família, no és el 'representant' del sobirà o de l'Estat; i aquests no són projeccions del pare en una altra escala. La família no reproduïx la societat; i aquesta, a la vegada, no la imita. Però el dispositiu familiar, precisament en allò que tenia d'insular i d'heteromorf respecte dels altres mecanismes de poder, va servir de suport a les grans 'maniobres' per al control malthusià de la natalitat, per a les incitacions poblacionistes, per a la medicalització del sexe i la psiquiatrització de les seves formes no genitals.²²⁶⁷

En quart lloc, apuntava que els discursos no estaven completament sotmesos al poder o contra el poder, sinó que entraven en un joc complex amb el poder, en el qual podien fer el paper d'instrument i de reforç o bé d'obstacle. I posava l'exemple de la sodomia, que va ser durant molt de temps un pecat contra la natura. El silenci que s'hi havia aplicat, la reticència a parlar-ne, va permetre, per un costat, que es donessin condemnes extremadament severes, com la foguera; però, per l'altre, va permetre que es donés una àmplia tolerància que, tal com assenyalava Foucault, es podia deduir de la raresa de les condemnes judicials al respecte. A partir del segle XIX, però, van aparèixer tota una sèrie de discursos, des de la literatura fins a la psiquiatria, sobre les espècies i

²²⁶⁴ Ibid., pàg. 130. Això va constituir un altre focus local de poder-saber, principalment a partir del segle XVIII, especificava. Ibid., pàg. 130

²²⁶⁵ Ibid., pàg. 131

²²⁶⁶ Ibid., pàg. 131

²²⁶⁷ Ibid., pàg. 132

subespècies d'homosexualitat, la pederàstia, la inversió i l'hermafroditisme.²²⁶⁸

Aquests discursos, aclaria:

[...] van permetre, sens dubte, un gran avanç dels controls socials en aquesta regió de la 'perversitat'; però va permetre, també, la constitució d'un discurs 'de rebuig': l'homosexualitat es va posar a parlar de si mateixa, a reivindicar la seva legitimitat o la seva 'naturalitat' incorporant sovint al vocabulari les categories amb què era mèdicament desqualificada.²²⁶⁹

El que calia demanar als discursos sobre el sexe, remarcava Foucault, no era de quina teoria implícita es derivaven o quines divisions morals acompanyaven, ni tampoc si representaven una ideologia dominant o dominada, sinó que havien de ser preguntats en dos àmbits. I especificava:

[...] la seva productivitat tàctica (quins efectes recíprocs de poder i saber asseguruen) i la seva integració estratègica (quina conjuntura i quina relació de forces torna necessària el seu ús en tal o qual episodi dels diversos enfrontaments que es produeixen).²²⁷⁰

1.4.1. El discurs sobre el sexe

*[...] què és el que ha succeït a Occident perquè la qüestió de la veritat sigui plantejada a propòsit del plaer sexual?*²²⁷¹

Michel Foucault

Tot el discurs sobre el sexe que, manifestava a *La voluntat de saber*, s'havia multiplicat durant els últims segles i que havia servit per solidificar i implantar tota una disparitat sexual, havia tingut un paper de defensa. I Foucault ho especificava així: «En parlar tant del sexe, en descobrir-lo desmultiplicat, compartimentat i especificat justament allà on s'ha inserit, no es buscava, en el fons, sinó emmascarar-lo: discurs-pantalla, dispersió-evitació».²²⁷² El discurs sobre el sexe, puntualitzava, almenys fins a Freud, «no hauria cessat d'ocultar allò de què parlava».²²⁷³

A més a més, sostenia, es pretenia parlar des del punt de vista de la ciència, cosa que era significativa. En primer lloc, perquè aquesta ciència, per

²²⁶⁸ Ibid., pàg. 133-134

²²⁶⁹ Ibid., pàg. 134

²²⁷⁰ Ibid., pàg. 135

²²⁷¹ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 312

²²⁷² Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 71

²²⁷³ Ibid., pàg. 71

incapacitat o rebuig a parlar del sexe, feia referència, sobretot, a les seves rareses, excepcions i aberracions. En segon lloc, perquè era una ciència subordinada als imperatius d'una moral, que va prendre la forma de la norma mèdica. I constatava:

Sota el pretext de dir la veritat, per tot arreu encenia pors; prestava, a les menors oscil·lacions de la sexualitat, una dinastia imaginària de mals destinats a repercutir sobre les generacions; va afirmar com a perillosos per a la societat sencera els hàbits furtius dels tímids i les petites manies més solitàries; com a fi dels plaers insòlits va posar-hi, ni més ni menys, que la mort: la dels individus, la de les generacions, la de l'espècie.²²⁷⁴

Aquesta ciència es va lligar a una pràctica mèdica, «insistent i indiscreta»,²²⁷⁵ assenyala Foucault, però també loquaç i servil. Podia ser ingènua de manera involuntària, però, amb més freqüència, aquesta pràctica mèdica, «voluntàriament mentidera, còmplice d'allò que denunciava, altiva i atrevida, va instaurar tota una entremaliadura d'allò que era mòrbid».²²⁷⁶ Aquesta pràctica, puntualitzava, reivindicava els poders següents per a ella mateixa: s'erigia com la instància que dictava els imperatius d'higiene; volia assegurar el vigor físic i la neteja del cos social a l'àmbit moral; volia eliminar les tares, els degenerats i les poblacions bastardes. I advertia: «En nom d'una urgència biològica i històrica justificava els racismes d'Estat, aleshores imminents. Els fundava en la 'veritat'».²²⁷⁷

El sexe es va inscriure, apuntava Foucault, en dos registres molt diferents de saber, durant el segle XIX, que no van tenir entre ells cap intercanvi real ni cap estructuració recíproca. Per un costat, la biologia de la reproducció, que va servir de pretext per reescriure en vocabulari científic diversos obstacles morals, diferents opcions polítiques o econòmiques i les pors tradicionals. Per l'altre, una medicina del sexe, que va tenir unes regles de formació diferents. I sostenia:

En la diferència entre la fisiologia de la reproducció i la medicina de la sexualitat s'hi hauria de veure alguna cosa més que un progrés científic desigual o un desnivell en les formes de la racionalitat; la primera dependria d'aquesta immensa voluntat de saber que a Occident va sostenir la institució del discurs científic; mentre que la segona, s'aixecaria d'una obstinada voluntat de no saber.²²⁷⁸

²²⁷⁴ Ibid., pàg. 72

²²⁷⁵ Ibid., pàg. 72

²²⁷⁶ Ibid., pàg. 72

²²⁷⁷ Ibid., pàg. 73

²²⁷⁸ Ibid., pàg. 74

El discurs sobre el sexe del segle XIX estava travessat de diverses cegueres sistemàtiques, especificava. Hi havia una negació a veure o sentir i una negació respecte allò que es feia aparèixer. Això estava relacionat amb un intent d'esquivar o emmascarar la veritat. En definitiva, manifestava: «No voler reconèixer quelcom és també una peripècia de la voluntat de veritat».²²⁷⁹

El que era important, destacava, no era aquest no voler veure ni sentir, sinó que al voltant del sexe es va construir «un immens aparell destinat a produir, sense prejudici d'emascarar-la en l'últim moment, la veritat».²²⁸⁰ El que era important era la relació entre la veritat i el sexe, que el sexe era una qüestió de veritat o falsedat. I apuntava: «que la veritat del sexe hagi arribat a ser quelcom essencial, útil o perillós, preciós o temible; en definitiva, que el sexe hagi estat constituït com una aposta en el joc de la veritat».²²⁸¹ Va ser, defensava Foucault, en aquesta «estranya empresa: dir la veritat del sexe»,²²⁸² on es va donar tot el joc d'evasions, desconeixements i evitacions. I aquesta veritat sobre el sexe, indicava, s'havia produït a través de dos grans processos: l'*ars erotica* i la *scientia sexualis*.²²⁸³

A l'entrevista «El poder, una bèstia magnífica», constatava:

A Occident, l'interès per la sexualitat estava essencialment lligat al desig de constituir, respecte d'ella, un discurs científic que permetés, a la vegada, analitzar-la, controlar-la, normalitzar-la. Mentre que en altres societats –orientals o no, és igual–, societats no occidentals, també hi va haver una gran preocupació per la sexualitat, però la majoria de les vegades, em sembla, amb perspectives com la de cultivar-la, fer-la el més intensa possible, portar el plaer al màxim, posar-lo al servei de la vida espiritual. Em sembla que tenim amb això dos tipus de relació amb la sexualitat.²²⁸⁴

L'*ars erotica*, sostenia a *La voluntat de saber*, es va donar en societats musulmanes i també orientals, entre d'altres. En aquest cas, la veritat era extreta del plaer mateix, en la seva intensitat, duració i qualitat. Aquest saber s'havia de mantenir secret, deia, «no per una sospita d'infàmia que tacaria l'objecte, sinó per la necessitat de mantenir-lo secret, ja que segons la tradició perdria l'eficàcia

²²⁷⁹ Ibid., pàg. 74

²²⁸⁰ Ibid., pàg. 76

²²⁸¹ Ibid., pàg. 76

²²⁸² Ibid., pàg. 76

²²⁸³ Ibid., pàg. 76

²²⁸⁴ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 381

i la virtut si fos divulgat».²²⁸⁵ En canvi, especificava a «El poder, una bèstia magnífica»:

A Occident, la sexualitat ha estat essencialment l'objecte d'un saber. Aquest saber no és de data recent; no és amb Freud que es va començar a dir, simplement, que el secret de l'home es trobava en la seva sexualitat. Ja s'havia dit abans que ell: els psiquiatres i els metges del segle XIX, i també ho havien dit el pensament cristià, la teologia cristiana, la pastoral cristiana.²²⁸⁶

Foucault plantejava, al curs *Els anormals*, que el que ell volia fer amb relació a la sexualitat era el següent:

[...] no és en absolut plantejar el problema en termes de censura. Quan hi va haver censura de la sexualitat? Des de quan hi ha una obligació de callar respecte d'ella? A partir de quin moment i en quines condicions es va poder començar a parlar-ne? Voldria tractar d'invertir una mica el problema i fer la història de la confessió de la sexualitat. És a dir, en quines condicions i segons quin ritual es va organitzar, enmig dels altres discursos sobre ella, una certa forma de discurs obligatori i forçós que és la confessió de la sexualitat?²²⁸⁷

1.4.2. La confessió

*La culpa, a Occident, és una de les experiències fonamentals que desencadena el discurs, més que la prosa.*²²⁸⁸

Michel Foucault

En efecte, la societat occidental va desenvolupar una *scientia sexualis*, posava de manifest a *La voluntat de saber*. En aquest cas, la veritat del sexe era extreta a través d'una tècnica desenvolupada durant segles: la confessió. Aquesta era una de les tècniques més altament valorades a Occident per produir la veritat. Segons Foucault, la nostra havia arribat a ser «una societat singularment confessant».²²⁸⁹ La confessió es donava en molts àmbits –justícia, pedagogia, medicina, relacions amoroses, relacions familiars, «en l'ordre d'allò que és més quotidià, en els rituals més solemnes»²²⁹⁰–; a molts nivells –s'havien de confessar pecats, pensaments, crims, desitjos, somnis, la infància, les malalties i les misèries–; davant de moltes instàncies –metges, pares,

²²⁸⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 77

²²⁸⁶ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 381

²²⁸⁷ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 158

²²⁸⁸ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 413

²²⁸⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 79

²²⁹⁰ Ibid., pàg. 79

educadors, éssers estimats. I constatava: «la gent s'esforça a dir amb la major exactitud allò que és més difícil de dir, i es confessa en públic i en privat [...]; i en el plaer o la pena, un es fa a si mateix confessions impossibles de fer a altres, i amb elles escriu llibres».²²⁹¹

Les persones, assenyalava, confessaven o eren forçades a confessar, i la tortura acompanyava i sostenia la confessió, com una ombra. I ho justificava així:

L'obligació de confessar ens arriba ara des de tants punts diferents, ja està incorporada tan profundament que no la percebem més com efecte d'un poder que ens limita; al contrari, ens sembla que la veritat, en allò que és més secret de nosaltres mateixos, només 'demana' sortir a la llum; que si no ho fa és perquè una coerció la reté, perquè la violència d'un poder pesa sobre ella, i no podrà articular-se finalment sinó al preu d'una espècie d'alliberament.²²⁹²

Es tenia la idea, considerava Foucault, que la veritat estava lligada a la llibertat i no pertanyia a l'ordre del poder. Però ell defensava que la veritat no era lliure per naturalesa, sinó que «està tota ella completament travessada per relacions de poder. La confessió n'és un exemple».²²⁹³

Aquesta confessió que limitava l'enunciació verídica de la singularitat sexual, remarcava, es trobava al centre i articulava dues peces d'un mateix dispositiu: la posada en discurs sobre el sexe i la disseminació i el reforç de la disparitat sexual. La confessió era la que lligava la veritat i el sexe, «per l'expressió obligatòria i exhaustiva d'un secret individual».²²⁹⁴

El discurs sobre el sexe apareixia, especificava Foucault, com un ritual en diferents sentits. En primer lloc, era el ritual en què el subjecte de l'enunciat era el mateix que el subjecte que parlava en el discurs. En segon lloc, es tractava d'un ritual en què es desplegava una relació de poder, ja que, «no es confessa sense la presència almenys virtual de l'altre, que no és simplement l'interlocutor sinó la instància que requereix la confessió, la imposa, l'aprecia i intervé per jutjar, castigar, perdonar, consolar, reconciliar».²²⁹⁵ En tercer lloc, es tractava d'un ritual en què «la veritat s'autentifica gràcies a l'obstacle i les resistències que ha hagut de vèncer per formular-se».²²⁹⁶ Finalment, en quart lloc, era un ritual en què l'enunciació per si sola, independentment de les seves

²²⁹¹ Ibid., pàg. 79

²²⁹² Ibid., pàg. 80

²²⁹³ Ibid., pàg. 81

²²⁹⁴ Ibid., pàg. 82

²²⁹⁵ Ibid., pàg. 83

²²⁹⁶ Ibid., pàg. 83

conseqüències des del punt de vista extern, «produeix en aquell que l'articula modificacions intrínseques: el torna innocent, el redimeix, el purifica, el descarrega de les seves faltes, l'allibera, li promet la salvació».²²⁹⁷

Així, sostenia Foucault, la veritat del sexe estava lligada a aquesta forma discursiva i no apareixia ni com a ensenyament, ni com a iniciació, ni com a res semblant a l'*ars erotica*. Per la seva mateixa estructura, el discurs de la confessió no podia venir de la voluntat sobirana del mestre, com en l'*ars erotica*, de d'alt, «sinó de baix, com una paraula obligada, requerida, que per una coerció imperiosa trenca els segells de la discreció o de l'oblit».²²⁹⁸ En aquest discurs de la confessió, s'hi imposava una relació de dominació, en què la veritat no estava del costat de qui parlava «sinó de qui escolta i calla».²²⁹⁹ Els efectes d'aquest discurs es donaven en aquell de qui era arrancat, i no aquell que el rebia. La nostra societat es trobava molt lluny de les incitacions al plaer, en canvi, advertia, «ha ordenat al voltant, no de la transmissió del secret, sinó del lent ascens de la confiança, el difícil saber del sexe».²³⁰⁰

Plantejava, a l'entrevista «Poder i saber», que en el budisme també hi havia procediments de confessió –definites i codificats molt rigorosament– per als monjos; però que van funcionar d'una manera absolutament diferent que en la confessió cristiana. I ho caracteritzava així:

El budisme té, doncs, estructures de confessió. Evidentment, no les té a una escala tan important com a l'Occident cristià, on tothom estava sotmès al procediment de la confessió, on tothom havia de confessar els seus pecats i milions de persones, centenars de milions de persones, estaven realment obligades a confessar els seus pecats.²³⁰¹

El cristianisme, especificava, «si no va inventar, almenys va introduir un procediment de confessió totalment singular a la història de les civilitzacions, coacció que ha perdurat al llarg dels segles».²³⁰² Amb la Reforma, la confessió va desbordar el ritual de la penitència, en el qual havia estat localitzat, per convertir-se en un comportament que tenia com a objectiu millorar el coneixement d'un mateix, el domini d'un mateix, la possibilitat de portar millor la

²²⁹⁷ Ibid., pàg. 83

²²⁹⁸ Ibid., pàg. 83

²²⁹⁹ Ibid., pàg. 84

²³⁰⁰ Ibid., pàg. 84

²³⁰¹ Foucault, M., «Pouvoir et savoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 411

²³⁰² Ibid., pàg. 412

seva vida.²³⁰³ El cristianisme, constatava, va ancorar amb molta força l'exigència de la confessió en l'ànima occidental.²³⁰⁴

A «El poder, una bèstia magnífica», Foucault plantejava el que passava respecte de la confessió entre els segles XVI i XVII:

Les regles de decència es van tornar cada vegada més estrictes, però al mateix temps la indiscreció dels confessors era cada vegada més gran. I es prohibia sens dubte a les persones de parlar públicament de certes coses, però pensi en els detalls que se'ls demanaven en confessió, i pensi sobretot en tota l'atenció que se'ls obligava a prestar a la seva sexualitat, als diferents moviments del seu desig, a tot allò que passava en el seu cor i el seu cos. La intensificació d'aquesta relació indica en el fons una curiositat molt profunda sota el silenci que s'imposava.²³⁰⁵

A partir del segle XVI, indicava a *Els anormals*, la confessió va estendre el seu domini i hi va haver una tendència a una generalització d'allò que revelava.

I constatava:

Tot o gairebé tot de la vida, de l'acció, dels pensaments d'un individu, ha de poder passar pel filtre de la confessió, si no a títol de pecat, per descomptat, sí almenys en concepte d'element pertinent per a un examen, per a una anàlisi, que la confessió, a partir d'ara, exigeix.²³⁰⁶

Es va donar, a partir del segle XVI, una triple transformació, respecte del marc anterior de la confessió, especificava. En primer lloc, van canviar les regles de la confessió, tant pel confessor, que no s'havia de tacar, com pel penitent, que no havia de confessar mai menys del que havia fet ni tampoc aprendre més del que sabia en la confessió.²³⁰⁷

En segon lloc, hi va haver una transformació respecte del cos. Allò que va passar al centre de l'interrogatori ja no era l'aspecte relacional de la sexualitat, sinó «el cos mateix del penitent, els seus gestos, sentits, plaers, pensaments, desitjos, la intensitat i la naturalesa d'allò que ell mateix experimenta».²³⁰⁸ Aquest nou examen era «un recorregut meticulós del cos, una espècie d'anatomia de la

²³⁰³ En aquell moment, va començar a aparèixer una literatura en primera persona als països protestants i, després, una literatura en què la confessió va tenir un paper molt important. I, aquesta gran difusió del mecanisme de confessió arribava als nostres dies, advertia Foucault, en forma de programes de ràdio i televisió en els quals la gent anava a confessar les seves misèries. Ibid., pàg. 412

²³⁰⁴ Ibid., pàg. 412

²³⁰⁵ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 382

²³⁰⁶ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 164

²³⁰⁷ Ibid., pàg. 172. Tal com puntualitzava, el confessor no havia de saber més del que era necessari; havia d'oblidar-ho tot quan s'acabava la confessió; havia d'interrogar sobre els pensaments i no sobre els actes ni anomenar els pecats. Ibid., pàg. 172-173

²³⁰⁸ Ibid., pàg. 173

voluptuositat».²³⁰⁹ El cos amb les seves parts, les seves sensacions, el cos i els seus palers «es van convertir en el codi d'allò que era carnal».²³¹⁰

En tercer lloc, hi va haver una transformació respecte del pecat de la carn. El pecat de la carn era concebut, sobretot, com una infracció a la regla de la unió. I especificava:

Ara, aquest pecat de la carn habita dins del cos mateix. Podrem rastrejar-lo en examinar el cos, les seves parts diferents, les seves instàncies sensibles diferents. El cos, i tots els efectes de plaer que hi tenen seu, han de ser ara el punt de focalització de l'examen de consciència sobre el sisè manament.²³¹¹

El problema essencial deixava de ser la distinció entre el pensament i l'acte real, sostenia, i passava a ser el del desig i el plaer.²³¹²

A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», apuntava que els procediments «reguladors de la confessió del sexe, de la sexualitat i dels plaers sexuals»,²³¹³ van ser profundament transformats. I ho il·lustrava així:

Assistim, al segle XVIII, a un esfondrament molt clar, no de la pressió o de l'exhortació a la confessió, sinó del refinament en les tècniques de confessió. En aquesta època, en què la direcció de la consciència i la confessió han perdut el seu paper essencial, veiem aparèixer unes tècniques mèdiques brutals, del tipus: vinga, endavant, explica'ns la teva història, explica'ns-la per escrit...²³¹⁴

En efecte, la confessió, que continuava tenint el paper de regir la producció del discurs veritable sobre el sexe, havia patit moltes transformacions, exposava a *La voluntat de saber*. Lligada a la pràctica de la penitència durant molt temps, amb el protestantisme, la Contrareforma, la pedagogia del segle XVIII i la medicina del segle XIX, va perdre la seva funció exclusiva i es va difondre: en diverses relacions –entre fills i pares, alumnes i mestres, malalts i psiquiatres–; se'n van diversificar les motivacions i els efectes com també les formes –interrogatoris, autobiografies, cartes, consultes–; i la confessió es va obrir a noves maneres de recórrer els diferents dominis –no només dir l'acte sexual, sinó els pensaments, obsessions, imatges i desitjos que l'acompanyen, i la qualitat del plaer. I remarcava: «Per primera vegada, sens dubte, una societat es

²³⁰⁹ Ibid., pàg. 173

²³¹⁰ Ibid., pàg. 173

²³¹¹ Ibid., pàg. 175

²³¹² Ibid., pàg. 175

²³¹³ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 317

²³¹⁴ Ibid., pàg. 317

va inclinar per sol·licitar i sentir la confiança mateixa dels plaers individuals».²³¹⁵

Es va construir un gran arxiu dels plaers del sexe, a través de la disseminació dels procediments de la confessió, de l'extensió del seu domini, de la localització múltiple de la seva coacció. Durant el segle XIX, aquest arxiu es va solidificar i les societats occidentals, sostenia, «van començar a portar l'indefinit registre dels seus plaers».²³¹⁶ El discurs verídic que es demanava als plaers singulars ja no s'articulava en el registre del pecat i la salvació, o de la mort i l'eternitat, sinó que parlava del cos i de la vida. Es tractava d'un discurs de la ciència. I destacava: «Hi havia motius per fer tremolar les paraules; es constituïa aleshores aquesta cosa improbable: una ciència-confessió, una ciència que es recolzava en els rituals de la confessió i en els seus continguts».²³¹⁷ El discurs científic, completament institucionalitzat al segle XIX, va haver de prendre al seu càrrec tot aquest discurs de baix, cosa que va suposar escàndol i repulsió. I Foucault es preguntava: «és possible articular la producció de la veritat segons el vell model juridicoreligiós de la confessió, i l'extorsió de la confiança segons la regla del discurs científic?».²³¹⁸

A l'entrevista «M. Foucault. Conversa sense complexos amb el filòsof que analitza les 'estructures del poder'», exposava com l'església va ser precursora a fer servir la sexualitat com a mode de control social:

[...] amb les seves visions del paradís i l'infern i la seva promesa d'un alleujament beneït i una gratificació amb la confessió. I que podia ser més edificant que una ànima rentada i blanquejada que surt del confessionari? No és altra cosa que un refinament del vell concepte pavlovià de càstig i recompensa. Si escull la porta bona –la del confessionari, evidentment–, obtens com a recompensa un expedient net fins a la setmana següent. Massa irresistible per no acceptar-ho!²³¹⁹

Preguntat per la influència de l'església en el control dels nostres hàbits sexuals, responia així: «Quan Pau VI va proclamar la seva oposició a la contracepció, dubto molt que una multitud de catòliques practicants llancesin les seves caps de píndoles».²³²⁰ Segons Foucault, l'església podia perpetuar

²³¹⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 85

²³¹⁶ Ibid., pàg. 85

²³¹⁷ Ibid., pàg. 86

²³¹⁸ Ibid., pàg. 86-87

²³¹⁹ Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 674

²³²⁰ Ibid., pàg. 674

les seves faules, però ningú no se les prenia seriosament. Fins i tot, tenia faules sexuals sostingudes amb relació a la conjectura sobre què havia de ser normal. I comentava, a tall d'exemple: «només una posició convencional del coit gaudeix de l'aprovació de l'Església».²³²¹ I sostenia:

Un cop més l'Església insisteix en la seva orientació masclista. Durant segles es va qualificar d'heretgia tot acte sexual que ella no aprovés. Al segle XV cremaven a la foguera els sodomites practicants, i les lesbianes patien la mateixa sort perquè se les considerava bruixes. Sigui com sigui, als nostres dies i en la nostra societat d'orientació psiquiàtrica, es mira amb benevolència qualsevol cosa que pugui brindar plaer a l'individu. La psiquiatria ha esdevingut la nova religió.²³²²

Foucault tampoc no subestimava la influència de la psicoanàlisi i de Freud.

I ho il·lustrava així:

Les seves teories no sempre eren cent per cent correctes, però hi havia una part de veritat en cadascuna. Freud va traslladar la confessió de la rígida retòrica barroca de l'Església al divan relaxant del psicoanalista. La imatge de Déu ja no resolía els conflictes, sinó que va deixar el seu lloc a l'individu mateix a través de la comprensió dels seus actes. Aquesta resolució ja no era quelcom que podia obtenir-se en cinc minuts d'algú que es declarava superior perquè estava al servei d'una força més elevada. Freud no va tenir mai aquestes pretensions. L'individu havia de ser el seu propi déu, per la qual cosa la responsabilitat de la culpa requeia completament sobre les seves espatlles. I la responsabilitat sempre és el més difícil d'acceptar!²³²³

En l'actualitat, destacava a *Els anormals*, tenim tota una sèrie de procediments institucionalitzats de confessió de la sexualitat, des de la psiquiatria a la psicoanàlisi, passant per la sexologia. Tot i així, advertia, «totes aquestes formes de revelació de la sexualitat, codificades científicament i econòmica, són correlatives d'allò que pot anomenar-se un alliberament o llibertat relativa en el pla dels enunciats possibles sobre la sexualitat».²³²⁴

²³²¹ Ibid., pàg. 674

²³²² Ibid., pàg. 674

²³²³ Ibid., pàg. 675. A «El joc de Michel Foucault», puntualitzava que havíem vist aparèixer «aquesta formidable mecànica, maquinària de confessió, en la qual, efectivament, la psicoanàlisi de Freud apareix com un dels seus episodis». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 314

²³²⁴ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 158

1.5. La ciència sexual

*Com a fi dels plaers insòlits va posar-hi, ni més ni menys, que la mort: la dels individus, la de les generacions, la de l'espècie.*²³²⁵

Michel Foucault

Durant el segle XIX, la voluntat de saber relativa al sexe, característica d'Occident, va descobrir uns procediments per fer funcionar els rituals de la confessió en els esquemes de la regularitat científica, formulava Foucault a *La voluntat de saber*. Es tractava de cinc procediments.²³²⁶

En primer lloc, es va donar una codificació clínica del 'fer parlar', en combinar la confessió amb l'examen. D'aquesta manera es va aconseguir reinscriure el procediment de la confessió en l'àmbit de les observacions científiques.²³²⁷

En segon lloc, es va donar el postulat d'una causalitat general i difusa. I remarcava: «haver de dir-ho tot, poder preguntar per tot, trobarà la seva justificació en el principi que el sexe està dotat d'un poder causal inescapable i polimorf».²³²⁸ La medicina del segle XIX, va teixir una xarxa de causalitat sexual al voltant dels més petits esdeveniments en el comportament sexual, de tota malaltia o trastorn físic, dels mals hàbits, les apoplexies, les malalties nervioses i les degeneracions, pensant-los capaços de tenir conseqüències al llarg de l'existència. I així es justificava, segons Foucault: «Els perills il·limitats que el sexe comporta justifiquen el caràcter exhaustiu de la inquisició a la qual se'l sotmet».²³²⁹

En tercer lloc, es va aconseguir el principi d'una latència intrínseca de la sexualitat. La veritat del sexe havia de ser arrancada a través de la confessió, no només perquè fos difícil de dir o estigués prohibida, puntualitzava, «sinó perquè el funcionament del sexe és fosc; perquè es troba en la seva naturalesa escapar-se, perquè la seva energia i els seus mecanismes s'escapoleixen; perquè el seu poder causal és en part clandestí».²³³⁰

²³²⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 72

²³²⁶ Ibid., pàg. 87

²³²⁷ Ibid., pàg. 87

²³²⁸ Ibid., pàg. 87-88

²³²⁹ Ibid., pàg. 88

²³³⁰ Ibid., pàg. 88

En quart lloc, hi havia el mètode de la interpretació, segons el qual, per poder validar científicament la producció de veritat, aquesta havia de passar per la relació entre el que confessava i el confessor. La veritat, sostenia, «present, però incompleta, cega a si mateixa en el parlant, només pot completar-se en aquell que la recull».²³³¹ El confessor no només era l'amo del perdó, de la condemna o de l'absolució, sinó que també era l'amo de la veritat. Ell era el responsable de desxifrar-la i de construir, a partir d'aquesta confessió, un discurs veritable.²³³²

En cinquè i últim lloc, els efectes de la confessió van ser medicalitzats. D'aquesta manera, apuntava, el domini del sexe no només es trobava en el registre del pecat i de la falta, o de la transgressió, sinó dins del registre d'allò que era normal i d'allò que era patològic. I ho caracteritzava així:

[...] per primera vegada es defineix una morbiditat pròpia d'allò que és sexual; apareix com un camp d'alta fragilitat patològica: superfície de repercussió per les altres malalties, però també focus d'una nosografia pròpia, la del instint, les inclinacions, les imatges, el plaer, la conducta. Això vol dir que la confessió adquirirà el seu sentit i la seva necessitat entre les intervencions mèdiques: exigida pel metge, necessària per al diagnòstic i per si mateixa eficaç per a la cura. Allò que és veritable, si es diu a temps i a qui convé, i per aquell que n'és al mateix temps el posseïdor i el responsable, cura.²³³³

La societat occidental va crear, al segle XIX, una *scientia sexualis*, com a invenció de discursos veritables sobre el sexe a partir d'ajustar el procediment de la confessió a les regles del discurs científic. Es va construir un dispositiu complex per produir discursos veritables sobre el sexe, en connectar l'antiga tècnica de confessió –que va ser la primera tècnica a Occident per produir la veritat sobre el sexe– amb l'escolta clínica. A través d'aquest dispositiu, feia ressaltar, va poder aparèixer la sexualitat.²³³⁴

El desenvolupament de la *scientia sexualis* va tenir com a correlat la sexualitat, que, segons Foucault, era definida així:

[...] un domini penetrable per processos patològics, i que, per tant, exigia intervencions terapèutiques o de normalització; un camp de significacions per desxifrar; un lloc de processos ocults per mecanismes específics; un focus de relacions causals indefinides, una paraula fosca que cal desemboscar i, a la vegada, escoltar. Aquesta és l'«economia» dels discursos, vull dir la seva tecnologia intrínseca, les necessitats del seu funcionament, les tàctiques que posen en acció, els efectes de poder que els sostenen i que els difonen –és això

²³³¹ Ibid., pàg. 89

²³³² Ibid., pàg. 89

²³³³ Ibid., pàg. 90

²³³⁴ Ibid., pàg. 91

i no un sistema de representacions el que determina els caràcters fonamentals del que diuen.²³³⁵

La història de la sexualitat, com la plantejava Foucault, calia fer-la des del punt de vista de la història dels discursos. La societat occidental, a partir del segle XVIII, va produir sobre el sexe una multitud de discursos, que van enunciar la seva veritat, que van inscriure el sexe en un règim ordenat de saber, també el van convertir en «objecte d'un gran recel; el sentit general i inquietant que, a pesar nostre, travessa les nostres conductes i existències; el punt fràgil per on ens arriben les amenaces del mal; el fragment de nit que cada un porta amb si mateix».²³³⁶ I constatava: «Significació general, secret universal, causa omnipresent, por que no cessa».²³³⁷

Es van desenvolupar dos processos d'aquesta problematització del sexe, detallava: voler treure la seva veritat a la llum i voler que digués la nostra veritat, que digués la veritat que està enterrada i que tothom creu posseir. I a partir d'aquest joc –entre desxifrar la veritat del sexe, i que aquest ens digués la nostra veritat–, es va constituir un saber sobre el subjecte, «no tant un saber de la seva forma, sinó d'allò que l'escindeix; d'allò que potser el determina, però, sobretot, fa que s'escapi de si mateix».²³³⁸ A través de la confessió, com a forma de saber-poder important a Occident, «una ciència del subjecte es va posar a gravitar al voltant de la qüestió del sexe».²³³⁹

Alguns elements de l'*ars eròtica*, especificava, van continuar funcionant en les societats occidentals, sobretot en aquesta «multiplicació i intensificació dels plaers lligats a la producció de la veritat sobre el sexe».²³⁴⁰

²³³⁵ Ibid., pàg. 92

²³³⁶ Ibid., pàg. 93

²³³⁷ Ibid., pàg. 93

²³³⁸ Ibid., pàg. 93

²³³⁹ Ibid., pàg. 94. Foucault remarcava, a «El joc de Michel Foucault», que la *Història de la sexualitat* va ser la primera obra que va escriure sense saber d'entrada quin seria el títol, i que va escollir aquest «a falta d'un de millor». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 312. El primer títol que havia plantejat per a aquesta obra va ser *Sexe i veritat*. Tanmateix, advertia: «Hi hem renunciat, però, en qualsevol cas, el meu problema continuava essent el mateix: què és el que ha succeït a Occident perquè la qüestió de la veritat sigui plantejada a propòsit del plaer sexual?». Ibid., pàg. 312. Aquest problema, apuntava, el tenia des de la *Història de la bogeria*: «saber com va ser possible fer funcionar la qüestió de la bogeria en el sentit dels discursos de veritat, és a dir, uns discursos que tenen estatus i funció de discursos veritables. A Occident, és el discurs científic. Vaig voler abordar la sexualitat sota aquest angle». Ibid., pàg. 312

²³⁴⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 95

La hipòtesi repressiva del poder, sostenia, semblava insuficient davant d'aquestes intensificacions i reforços, davant de la proliferació de discursos, davant de la fixació de les discordances sexuals i la creació d'un dispositiu capaç de suscitar-les i convertir-les en focus de discursos i plaers. I ho caracteritzava així:

Molt més que un mecanisme negatiu d'exclusió o rebuig, es tracta de l'encesa d'una xarxa subtil de discursos, de sabers, de plaers, de poders; es tracta, no d'un moviment que s'obstinaria a rebutjar el sexe salvatge cap alguna regió fosca i inaccessible; sinó, al contrari, de processos que el disseminen en la superfície de les coses i dels cossos, que l'exciten, el manifesten i el fan parlar, l'implanten en allò que és real i el cominen a dir la veritat.²³⁴¹

I aquest dispositiu de poder-saber, aquests mecanismes de veritats i plaers, a parer de Foucault, no eren secundaris. La repressió no era el mecanisme fonamental amb relació al sexe. I assenyalava:

[...] més que d'una repressió generalitzada i d'una ignorància amidada amb allò que suposem saber, cal partir d'aquests mecanismes positius, productors de saber, multiplicadors de discursos, inductors de plaer i generadors de poder, i seguir-los en les seves condicions d'aparició i funcionament, i buscar com es distribueixen, en relació amb ells, els fets de prohibició i d'ocultació relacionats. En definitiva, es tracta de definir les estratègies de poder immanents en tal voluntat de saber.²³⁴²

Considerava que entre els emblemes de la nostra societat hi havia el «del sexe que parla. Del sexe sorprès i interrogat i que, a la vegada limitat i loquaç, respon inesgotablement».²³⁴³ El sexe era forçat a dir la veritat de si i dels altres a través d'un mecanisme invisible, que el tenia capturat. Del sexe no calia treure'n només plaer, sinó també saber, especificava, «saber sobre el plaer, plaer a saber sobre el plaer, plaer-saber».²³⁴⁴ I ho il·lustrava així:

Entre cada un de nosaltres i el nostre sexe, Occident ha tingut una incessant exigència de veritat: a nosaltres ens toca arrancar-l'hi la seva, ja que la ignora; a ell, dir-nos la nostra, ja que la posseeix a l'ombra. Ocult, el sexe? Amagat per pudors nous, ficat a la xemeneia per les exigències tristes de la societat burgesa? Al contrari, incandescent. Fa ja diversos centenars d'anys, va ser col·locat al centre d'una formidable *petició de saber*. Petició doble, doncs estem limitats a saber què passa amb ell, mentre se sospita que ell sap què és el que passa amb nosaltres.²³⁴⁵

²³⁴¹ Ibid., pàg. 96-97

²³⁴² Ibid., pàg. 97-98

²³⁴³ Ibid., pàg. 101

²³⁴⁴ Ibid., pàg. 101-102

²³⁴⁵ Ibid., pàg. 102

1.5.1. Moviments d'alliberament

*Contra el dispositiu de sexualitat, el punt de suport
dels contraatacs no ha de ser el sexe-desig,
sinó els cossos i els plaers.*²³⁴⁶
Michel Foucault

A l'entrevista «El poder, una bèstia magnífica», Foucault plantejava que es donaven dos fenòmens respecte de la sexualitat. Per un costat, hi havia una valoració de la sexualitat, «la consciència que la sexualitat és el problema més important per cadascú de nosaltres, i que si volem conèixer-nos a nosaltres mateixos, hem d'interrogar la nostra sexualitat».²³⁴⁷ Per l'altre, la sexualitat havia passat a ser un objecte medicalitzable.

La situació actual, subratllava, era relativament perillosa: «en el sentit que un interès massa fort, massa mèdic per la sexualitat corre el risc de sotmetre-la a un poder normalitzador».²³⁴⁸ I constatava:

Crec que aquesta voluntat de saber occidental produeix fenòmens molt curiosos, ja que en realitat és ella la que va fer que la gent prengués consciència que la seva sexualitat no era lliure. Per tant, els moviments d'alliberament sexual que es van desenvolupar a Occident van néixer, en part, dels mecanismes mateixos per mitjà dels quals se la intentava subjugar. En aquest aspecte, l'avanç del poder provoca, a canvi, un moviment de resistència.²³⁴⁹

A l'entrevista «M. Foucault. Conversa sense complexos amb el filòsof que analitza les 'estructures del poder'», advertia que, efectivament, era molt perjudicial que els moviments d'alliberament sexual s'haguessin organitzat segons les categories sexuals: alliberament de les dones, dels homosexuals, etcètera. I es preguntava: «Com es poden alliberar, efectivament, les persones que estan lligades a un grup que exigeix la subordinació a ideals i objectius específics?».²³⁵⁰

A «El joc de Michel Foucault», apuntava que la sexualitat era, en realitat, un objecte format feia molt de temps, que havia constituït «un instrument de servitud mil·lenari».²³⁵¹ I destacava:

²³⁴⁶ Ibid., pàg. 208

²³⁴⁷ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 381

²³⁴⁸ Ibid., pàg. 382

²³⁴⁹ Ibid., pàg. 382

²³⁵⁰ Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 677

²³⁵¹ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 321

El que hi ha de fort en els moviments d'alliberament de la dona, no és perquè hagin reivindicat l'especificitat de la sexualitat i dels drets corresponents a aquesta sexualitat especial, sinó que hagin partit del discurs mateix sostingut dins dels dispositius de sexualitat. Els moviments apareixen al segle XIX com a reivindicació de la seva especificitat sexual. Per arribar a on? A una veritable desexualització, en fi... a un desplaçament amb relació a la centralització sexual del problema, per reivindicar formes de cultura, de discurs, de llenguatge, que ja no són aquesta espècie d'assignació i de subjecció al seu sexe que havien hagut d'acceptar, per dir-ho així políticament, per fer-se sentir. Això és precisament allò que hi ha de creatiu i d'interessant en els moviments de les dones.²³⁵²

En el cas dels moviments homosexuals nord-americans, sostenia que també van partir d'aquest desafiament: «Com les dones, van començar buscant unes formes noves de comunitat, de coexistència, de plaer».²³⁵³ Tot i així, advertia, les dones podien tenir objectius polítics, econòmics, molt més amplis que els dels homosexuals, ja que, a diferència d'elles, els homosexuals tenien una subjecció a la seva especificitat sexual molt més forta. I constatava:

[...] els moviments homosexuals estan molt cenyits a la reivindicació dels drets de la seva sexualitat, a la dimensió sexològica. Per altra banda, això és normal, perquè l'homosexualitat és una pràctica sexual que, com a tal, és vigilada, impedida, desqualificada.²³⁵⁴

²³⁵² Ibid., pàg. 321

²³⁵³ Ibid., pàg. 321

²³⁵⁴ Ibid., pàg. 321-322

2.- El dispositiu de sexualitat

*Cal pensar el dispositiu de sexualitat
a partir de les tècniques de poder
que li són contemporànies.*²³⁵⁵

Michel Foucault

Foucault exposava, a «El joc de Michel Foucault», que ell partia del dispositiu de sexualitat com a «dada històrica fonamental, i a partir de la qual no es pot deixar de parlar».²³⁵⁶ Prenia al peu de la lletra aquest dispositiu: «no em situo fora d'ell, perquè no és possible, però em porta a una altra cosa».²³⁵⁷

Sota el dispositiu de la sexualitat, manifestava una mica abans a la mateixa entrevista, hi havia, en primer lloc, un conjunt heterogeni d'institucions, discursos, lleis, reglaments, enunciats científics, proposicions filosòfiques, instal·lacions arquitectòniques, i mesures administratives; en definitiva: «els elements del dispositiu pertanyen tant a allò que és dit com allò que no és dit».²³⁵⁸ I el dispositiu, aclaria, era «la xarxa que pot establir-se entre aquests elements».²³⁵⁹

En segon lloc, en aquest dispositiu hi situava la naturalesa del vincle que hi havia entre els diferents elements. I ho justificava així: «entre aquests elements, discursius o no, hi ha com un joc, dels canvis de posició, de les modificacions de funcions que poden, aquestes també, ser molt diferents».²³⁶⁰

En tercer lloc, Foucault entenia per dispositiu «una espècie de formació que, en un moment històric donat, va tenir com a funció principal la de respondre a una urgència. El dispositiu té, doncs, una posició estratègicament dominant».²³⁶¹

Més endavant, en la mateixa entrevista, deia que el dispositiu tenia una naturalesa estratègica, en el sentit que es tractava d'una certa manipulació de les relacions de forces, per dur-les cap a una direcció concreta o per bloquejar-les o estabilitzar-les. I sostenia:

²³⁵⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 198

²³⁵⁶ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 320

²³⁵⁷ Ibid., pàg. 320

²³⁵⁸ Ibid., pàg. 299

²³⁵⁹ Ibid., pàg. 299

²³⁶⁰ Ibid., pàg. 299

²³⁶¹ Ibid., pàg. 299. I posava d'exemple la necessitat de reabsorbir una massa de població flotant que la societat mercantilista trobava incòmode i que va dur al desenvolupament d'un dispositiu de mecanismes de control de la bogeria, de la malaltia mental. Ibid., pàg. 299

El dispositiu es troba, doncs, sempre inscrit en un joc de poder, però també sempre lligat a un dels marges del saber, que neixen d'ell però, també, el condicionen. El dispositiu és això: unes estratègies de relacions de forces que recolzen uns tipus de saber, i que són recolzats per ells.²³⁶²

A l'entrevista «El poder, una bèstia magnífica», amb relació al projecte de la *Història de la sexualitat*, que en aquell moment duia a terme, Foucault manifestava:

No vull parlar de la sexualitat en tant que organització fisiològica en el cos, i ni tan sols de la sexualitat com a comportament. Allò que m'interessa és saber, fer la història de la manera com, en els discursos religiosos, científics, morals, polítics i també econòmics, es va plantejar la qüestió de la sexualitat, quina forma d'interès hi va haver, des de l'edat mitjana, per la sexualitat.²³⁶³

La sexualitat, certament, va estar regimentada per sistemes de prohibicions de manera ferma, però hi havia hagut un fenomen sobre el qual no s'hi havia insistint prou, remarcava. I era el fet que la sexualitat, lentament, va passar a ser considerada com allò que era més important de l'existència humana, i ho il·lustrava així: «Es va arribar a dir que si comprenem la sexualitat d'un individu, hem comprès, a grans trets, l'essència de qui és, quina és la seva vida, al seva existència, el seu destí».²³⁶⁴ El que volia fer Foucault era centrar-se en determinats aspectes «de la història de l'interès que les societats occidentals han tingut per la sexualitat».²³⁶⁵

La sexualitat, considerava a *La voluntat de saber*, no havia de ser descrita «com un impuls reticent, estrany per naturalesa i indòcil per necessitat a un poder que, per la seva banda, s'acarnissa a sotmetre-la i sovint fracassa en el seu intent de dominar-la completament».²³⁶⁶ Més aviat, havia d'aparèixer com un punt, «particularment dens»,²³⁶⁷ de passatge entre les relacions de poder. I assenyalava:

En les relacions de poder, la sexualitat no és l'element més sord, sinó, més aviat, un del que està dotat de la més gran instrumentalitat: utilitzable per al més gran nombre de maniobres i capaç de servir de punt de suport, de frontissa, a les estratègies més variades.²³⁶⁸

²³⁶² Ibid., pàg. 300

²³⁶³ Foucault, M., «Le pouvoir, une bête magnifique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 380

²³⁶⁴ Ibid., pàg. 380

²³⁶⁵ Ibid., pàg. 380. I especificava: «La meua intenció no és explorar aquesta història, ni de manera parcial ni en la seva totalitat, no vull fer una història merament exhaustiva: em quedaré amb certs aspectes». Ibid., pàg. 380

²³⁶⁶ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 136

²³⁶⁷ Ibid., pàg. 136

²³⁶⁸ Ibid., pàg. 136

Malgrat la no existència d'una estratègia única, uniforme, global i vàlida per a tota la societat i totes les manifestacions possibles, Foucault remarcava que, a partir del segle XVIII, es van començar a desenvolupar quatre grans estratègies del dispositiu sobre el sexe que van créixer en eficàcia en l'ordre del poder i en productivitat en l'ordre del saber, i amb certa autonomia entre elles.²³⁶⁹ Cada una d'aquestes estratègies va tenir una figura correlativa, un objecte privilegiat de saber, un blanc que va ser travessat per aquestes estratègies, cada un a la seva manera.²³⁷⁰ Igualment, tal com especificava més endavant, cada una d'aquestes estratègies va servir per formar una idea del sexe com allò que és 'altre' respecte del poder, però com el focus al voltant del qual la sexualitat distribuïa els seus efectes.²³⁷¹

La primera gran estratègia va ser la histerització del cos de la dona. El cos de la dona, constatava, va ser sotmès a un triple procés. En primer lloc, va ser «analitzat –qualificat i desqualificat– com a cos integralment saturat de sexualitat».²³⁷² En segon lloc, va ser integrat al camp de les pràctiques mèdiques, «sota l'efecte d'una patologia que li seria intrínseca».²³⁷³ Finalment, el cos de la dona va ser posat en comunicació amb el cos social –que havia d'assegurar amb una fecunditat regulada–; amb l'espai familiar –del qual ha de ser element fonamental i funcional–; i, finalment, amb la vida dels nens –que ha de produir i assegurar per responsabilitat biològica i moral. La figura privilegiada d'aquesta estratègia, en definitiva, era la dona. I destacava: «la Mare, amb la seva imatge negativa que és la 'dona nerviosa', constitueix la forma més visible d'aquesta histerització».²³⁷⁴

En aquest procés d'histerització de la dona es va definir el sexe de tres maneres: com a quelcom comú en homes i dones; com allò que pertany a l'home per excel·lència i del qual la dona n'està mancada; i, finalment, com allò que constitueix el cos de la dona per si mateix i que l'orienta completament a les funcions de reproducció. I Foucault apuntava: «en aquesta estratègia, la histèria

²³⁶⁹ Ibid., pàg. 136-137

²³⁷⁰ Ibid., pàg. 139

²³⁷¹ Ibid., pàg. 201

²³⁷² Ibid., pàg. 137

²³⁷³ Ibid., pàg. 137

²³⁷⁴ Ibid., pàg. 137

és interpretada com el joc del sexe en tant que és l'«un' i l'«altre», tot i part, principi i mancança».²³⁷⁵

La segona gran estratègia va ser la pedagogització del sexe dels nens.²³⁷⁶ A l'entrevista «La tortura és la raó», Foucault sostenia que hi havia la creença que la sexualitat infantil havia estat completament desconeguda des del segle XVI fins a finals del XIX; «que se l'havia proscrit i reprimint en nom de certa racionalitat, de certa moral de la família»;²³⁷⁷ que ningú no hi havia pensat fins a Freud.²³⁷⁸ Però, si es miraven les institucions que es van desenvolupar durant els segles XVIII i XIX, es podia comprovar que en la pedagogia concreta d'aquell moment «només es va parlar d'una cosa, en la pedagogia real, concretament del segles XVIII i XIX: de la sexualitat de l'infant».²³⁷⁹ L'objectiu de perseguir la masturbació –«una cosa que, al cap i a la fi, és tan inofensiva i generalitzada»–²³⁸⁰ no tenia com a finalitat suprimir-la, sinó al contrari. I ho justificava així:

[...] la sexualitat de l'infant havia d'arribar a ser tan vigorosa, tan excitada, que tothom estigués obligat a ocupar-se'n. La mare havia de vigilar sense parar l'infant, observar què feia, quin era el seu comportament, què li passava a la nit. El pare vigilava la família. I el metge i el pedagog donaven voltes al seu entorn. En totes aquestes institucions hi havia una piràmide de supervisors, mestres, directors, prefectes, i tots giraven al voltant del cos de l'infant, al voltant de la seva perillosa sexualitat. Jo no diria que aquesta sexualitat va ser reprimida; al contrari, se la va atiar perquè servís de justificació a tota una xarxa d'estructures de poder.²³⁸¹

²³⁷⁵ Ibid., pàg. 202. A «El joc de Michel Foucault», especificava que al segle XVIII, el problema del sexe era el problema del sexe masculí, i era als col·legis de nois i a les escoles militars on es duia a terme la disciplina del sexe. I puntualitzava: «Més tard, a partir del moment en què el sexe de la dona comença a adquirir una importància medicosocial, amb els problemes relacionats amb la maternitat, la lactància, etcètera, aleshores, la masturbació femenina passa a un primer pla. Sembla que, al segle XIX, es va imposar. A finals del segle XIX, en qualsevol cas, les grans operacions quirúrgiques es van realitzar a les noies, es tractava de veritables suplicis: la cauterització del clítoris amb ferro roent era, si no corrent, almenys relativament freqüent a l'època. La masturbació era considerada com a quelcom dramàtic». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 319

²³⁷⁶ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 137

²³⁷⁷ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 396

²³⁷⁸ Ibid., pàg. 396. A l'entrevista «M. Foucault. Conversa sense complexos amb el filòsof que analitza les 'estructures del poder'», advertia que, arran de la psicoanàlisi, es va arribar a significar en termes sexuals diverses coses com allò que l'infant menjava o llegia o mirava a la televisió. I Foucault constata: «Així, aquests nens queden avui enquadrats per un món sexualment orientat –creat accidentalment per a ells i no per ells–, i es tracta d'un món que, en aquesta fase del desenvolupament, els ofereix ben pocs avantatges». Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 675

²³⁷⁹ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 396

²³⁸⁰ Ibid., pàg. 397

²³⁸¹ Ibid., pàg. 397

En aquesta segona gran estratègia, considerava a *La voluntat de saber*, es partia de la base que gairebé tots els nens s'entregaven (o es podien entregar) a l'activitat sexual, però aquesta activitat era indeguda, ja que era natural i contra natura al mateix temps, i comportava «perills físics i morals, col·lectius i individuals».²³⁸² Els nens, destacava, «són definits com a éssers sexuals 'liminars' més ençà del sexe i ja en ell, sobre una perillosa línia divisòria».²³⁸³ Pares, familiars, educadors, metges i psicòlegs van passar a ser encarregats, de manera continuada, «d'aquest germen sexual preciós i perillós, perillós i en perill».²³⁸⁴ I aquest procés es va manifestar en una guerra contra l'onanisme que va durar uns dos segles a Occident.²³⁸⁵ La figura privilegiada d'aquesta estratègia va ser la del nen masturbador.²³⁸⁶

En aquesta estratègia de sexualització de la infància, assenyalava Foucault, es va elaborar la idea:

[...] d'un sexe present (per l'anatomia) i absent (des del punt de vista de la fisiologia), present també si es considera la seva activitat i deficient si s'atén a la seva finalitat reproductora; o, així mateix, actual en les seves manifestacions, però amagat en els seus efectes, que només més tard apareixeran en la seva gravetat patològica.²³⁸⁷

Durant els segles XVIII i XIX, va existir el dogma en la medicina que la precocitat del sexe produïa en l'adult esterilitat, frigidesa, impotència, incapacitat

²³⁸² Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 138

²³⁸³ Ibid., pàg. 138

²³⁸⁴ Ibid., pàg. 138

²³⁸⁵ Ibid., pàg. 138. A l'entrevista «M. Foucault. Conversa sense complexos amb el filòsof que analitza les 'estructures del poder'», sostenia que algunes societats consideraven que es podia imposar un ordre en general mitjançant el control de les diferents manifestacions de la sexualitat. I posava diversos exemples. A la Xina van iniciar una campanya a les escoles contra la masturbació dels joves, que Foucault comparava amb la campanya que havia dut a terme l'església a Europa dos segles abans. I comentava, amb relació a l'èxit de l'operació: «Sospito que això és com prohibir-li a un ànec acostar-se a l'aigua». Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 673. Posava, també, l'exemple de Rússia, on l'homosexualitat era encara un tabú molt gran, «i de ser sorprès en flagrant delictes de violació de la llei un acaba a la presó i a Sibèria». Ibid., pàg. 673. En qualsevol cas, advertia, a Rússia hi havia tants homosexuals com en altres països, però tancats a l'armari. I manifestava: «Objectivament, és molt curiós que per desanimar l'homosexualitat es tanqui els culpables a la presó, en estret contacte amb altres homes... Es diu que al carrer Gorki hi ha tanta prostitució d'ambdós sexes com en la *place* Pigalle. Com sempre, la repressió no ha aconseguit sinó fer més seductors els encontres sexuals, i encara més excitant el perill quan es corre i se supera. La prostitució i l'homosexualitat estan explotant tant a Rússia com en les altres societats repressives. És poc comú que societats com aquestes, assedegades de poder com solen ser-ho, tinguin en aquests àmbits visions intuïtives». Ibid., pàg. 673

²³⁸⁶ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 138. Tractarem aquest tema de manera més extensa al capítol *La creuada contra la masturbació*.

²³⁸⁷ Ibid., pàg. 202

d'experimentar el plaer o anestèsia dels sentits. En la sexualització de la infància, i amb la masturbació com a exemple privilegiat, es va elaborar, advertia, «la idea d'un sexe marcat pel joc essencial de la presència i de l'absència, d'allò que és ocult i allò que és manifest».²³⁸⁸

La tercera gran estratègia va ser la socialització de les conductes procreadores. Tal com exposava a *La voluntat de saber*, va tenir tres grans formes. En primer lloc, la socialització econòmica, a partir d'incitacions o frens, per mesures socials o fiscals, aportats a la fecunditat de les parelles. En segon lloc, una socialització política, ja que les parelles tenien una responsabilitat amb el cos social, que havien de reforçar o limitar. Finalment, en tercer lloc, una socialització mèdica en les pràctiques de control dels naixements. La figura privilegiada d'aquesta estratègia va ser la parella malthusiana.²³⁸⁹

En aquest procés de socialització de les conductes procreadores, detallava, es va descriure el sexe «atrapat entre una llei de realitat (la forma més immediata i més abrupta de la qual és la necessitat econòmica) i una economia de plaer que sempre tracta d'esquivar-la, quan no la ignora».²³⁹⁰ El *coitus interruptus*, apuntava, era l'exemple privilegiat d'aquest frau, ja que «representa el punt en què la instància d'allò que és real obliga a posar fi al plaer i en què el plaer aconsegueix realitzar-se malgrat l'economia prescrita d'allò que és real».²³⁹¹

La quarta gran estratègia va ser la psiquiatrització del plaer pervers. Es van aplicar quatre processos a l'instint sexual, especificava. En primer lloc, se'l va aïllar com a instint biològic i psíquic autònom. En segon lloc, es van analitzar clínicament totes les anomalies que podien afectar-lo. En tercer lloc, se li va donar un paper de patologització o normalització de tota la conducta. I, finalment, es van aplicar tècniques correctives sobre aquestes anomalies. La figura privilegiada d'aquesta estratègia era l'adult pervers.²³⁹²

En aquesta estratègia, el sexe tenia un sentit i una finalitat en referència a les seves funcions biològiques, però, per altra banda, tenia una funció i un instint que feien possible l'aparició de conductes perverses. El fetixisme, feia

²³⁸⁸ Ibid., pàg. 202

²³⁸⁹ Ibid., pàg. 138

²³⁹⁰ Ibid., pàg. 203

²³⁹¹ Ibid., pàg. 203

²³⁹² Ibid., pàg. 138

ressaltar, va ser el fil conductor que va servir per analitzar totes les altres desviacions sexuals.²³⁹³

Foucault considerava que, amb aquestes estratègies, es tractava de la producció mateixa de la sexualitat, no concebuda com «una espècie donada de naturalesa que el poder intentaria reduir, o com un domini fosc que el saber intentaria, poc a poc, descobrir»,²³⁹⁴ sinó com el nom donat a un dispositiu històric. I especificava:

És el nom que es pot donar a un dispositiu històric: no una realitat per sota, en la qual s'exercirien apressaments difícils, sinó una gran xarxa superficial on l'estimulació dels cossos, la intensificació dels plaers, la incitació al discurs, la formació de coneixements, el reforç dels controls i les resistències s'enllacen uns als altres segons grans estratègies de saber i de poder.²³⁹⁵

Igualment, en aquestes estratègies, el dispositiu de la sexualitat va erigir una idea del sexe. I ho caracteritzava així:

[...] i en les quatre grans formes: la histèria, l'onanisme, el fetixisme i el coit interromput, fa aparèixer el sexe com a sotmès al joc del tot i la part, del principi i la mancança, de l'absència i la presència, de l'excés i la deficiència, de la funció i l'instint, de la finalitat i el sentit, de la realitat i el plaer. Així es va formar, poc a poc, l'armadura d'una teoria general del sexe.²³⁹⁶

2.1. Teoria general del sexe

*[...] amb el teu sexe, no només et crearàs plaer,
sinó que et crearàs la veritat,
una veritat que serà la teva veritat.*²³⁹⁷

Michel Foucault

Foucault plantejava, a *La voluntat de saber*, que la teoria general de sexe va tenir unes quantes funcions dins del dispositiu de sexualitat, cosa que la va fer indispensable. En primer lloc, sota la noció de sexe va ser possible agrupar «en una unitat artificial elements anatòmics, funcions biològiques, conductes, sensacions, plaers».²³⁹⁸ Aquesta unitat fictícia va passar a ser principi causal del

²³⁹³ Ibid., pàg. 203

²³⁹⁴ Ibid., pàg. 139

²³⁹⁵ Ibid., pàg. 139

²³⁹⁶ Ibid., pàg. 203-204

²³⁹⁷ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 316

²³⁹⁸ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 204

funcionament, però també com a «sentit omnipresent, secret a descobrir a tot arreu»,²³⁹⁹ com a significant únic i significant universal.

En segon lloc, com que es donava al mateix temps com a mancança i com a anatomia, com a latència i funció, o com a instint i sentit, el sexe va permetre dibuixar el fil de contacte entre, per un costat, un saber de la sexualitat, i les ciències biològiques de la reproducció per l'altre. D'aquesta manera, el saber sobre la sexualitat, malgrat no prendre de les ciències biològiques res més que algunes analogies o conceptes, «va rebre per privilegi de veïnatge una garantia de quasi-cientificitat».²⁴⁰⁰ I, per altra banda, alguns continguts de la biologia, indicava Foucault, van servir «de principi de normalitat per a la sexualitat humana».²⁴⁰¹

En tercer lloc, el concepte de sexe va permetre assegurar un tomb que era essencial, especificava, ja que gràcies a ell es va poder invertir la representació de les relacions de poder respecte de la sexualitat. I també va fer que la sexualitat aparegués «no en la seva relació essencial i positiva amb el poder, sinó com ancorada en una instància específica i irreductible que el poder intenta dominar com pot».²⁴⁰² I ho il·lustrava així:

El sexe, aquesta instància que sembla dominar-nos i aquest secret que ens sembla subjacent a tot allò que som; aquest punt que ens fascina pel poder que manifesta i el sentit que amaga; a qui demanem que ens reveli qui som i ens alliberi d'allò que ens defineix; el sexe, sens dubte, no és sinó un punt ideal tornat necessari pel dispositiu de sexualitat i el seu funcionament.²⁴⁰³

El sexe, doncs, era un element dins d'un dispositiu de sexualitat, destacava, que «el poder organitza en el seu apoderar-se dels cossos, la seva materialitat, les seves forces, les seves energies, les seves sensacions i els seus plaers».²⁴⁰⁴

Finalment, en quart lloc, el sexe duia a terme una altra funció que, segons Foucault, «travessa les primeres i les sosté».²⁴⁰⁵ Manifestava que cadascú ha de passar pel sexe per poder accedir a la seva intel·ligibilitat –ja que és l'element encobert però també el principi que produeix sentit–; a la totalitat del cos –com a

²³⁹⁹ Ibid., pàg. 204

²⁴⁰⁰ Ibid., pàg. 204

²⁴⁰¹ Ibid., pàg. 204

²⁴⁰² Ibid., pàg. 204-205

²⁴⁰³ Ibid., pàg. 205

²⁴⁰⁴ Ibid., pàg. 205

²⁴⁰⁵ Ibid., pàg. 205

part real i alhora amenaçada del cos—; a la identitat mateixa —perquè uneix la força de la pulsio i la singularitat d'una història.²⁴⁰⁶ I posava de manifest:

Per una inversió que, sens dubte, va començar subrepticiament —ja en l'època de la pastoral cristiana de la carn— hem arribat ara a demanar la nostra intel·ligibilitat a allò que durant tants segles va ser considerat bogeria, la plenitud del nostre cos a allò que durant molt de temps va ser el seu estigma i la seva ferida, la nostra identitat a allò que es percebia com a fosca empenta sense nom. D'aquí la importància que li donem, el reverencial temor amb què el rodegem, la cura que posem a conèixer-lo. D'aquí el fet que, a escala dels segles, hagi arribat a ser més important que la nostra ànima, més important que la nostra vida; i d'aquí que tots els enigmes del món ens semblin tan lleugers comparats amb aquest secret, minúscul en cada un de nosaltres, però la densitat del qual el torna més greu que qualsevol altre.²⁴⁰⁷

A partir d'aquí, considerava Foucault, el dispositiu de sexualitat va inscriure en nosaltres un pacte fàustic, que consistia a canviar la vida sencera contra el sexe, contra la seva veritat i la seva sobirania. I constatava:

El sexe bé val la mort. És en aquest sentit, però que és estrictament històric, com avui el sexe és travessat per l'instint de mort. Quan Occident, fa ja molt de temps, va descobrir l'amor, li va atorgar prou valor com per tornar acceptable la mort; avui, el sexe pretén aquesta equivalència, la més elevada de totes. I mentre que el dispositiu de sexualitat permet a les tècniques de poder la invasió de la vida, el punt fictici del sexe, establert per el mateix dispositiu, exerceix sobre tots bastanta fascinació com perquè acceptem sentir com hi gruny la mort.²⁴⁰⁸

En constituir-se la noció de 'sexe' dins del dispositiu de sexualitat, assenyalava, va néixer el desig del sexe, de posseir-lo, d'accedir-hi, d'alliberar-lo, de descobrir-lo, d'articular-lo en un discurs o de formular-lo com a veritat. El sexe es va constituir com allò que era desitjable i, malgrat creure'ns que afirmem els nostres drets sexuals contra el poder, advertia Foucault, aquesta desitjabilitat, en realitat, «ens lliga al dispositiu de sexualitat que ha fet pujar, des del fons de nosaltres mateixos, com un miratge en el qual creiem reconèixer-nos, el resplendor negre del sexe».²⁴⁰⁹

En definitiva, la sexualitat, com a figura històrica, va ser qui va suscitar la noció de sexe, com a element especulatiu que necessitava per al seu funcionament, destacava. El sexe es trobava sota la dependència històrica de la sexualitat. No s'havia de pensar que el sexe es trobava del costat d'allò que era

²⁴⁰⁶ Ibid., pàg. 205-206

²⁴⁰⁷ Ibid., pàg. 206

²⁴⁰⁸ Ibid., pàg. 206-207

²⁴⁰⁹ Ibid., pàg. 207

real i la sexualitat en les idees confuses; i no s'havia de creure que «dient que sí al sexe es digui que no al poder».²⁴¹⁰ I especificava:

Cal alliberar-se primer de la instància del sexe si, mitjançant una inversió tàctica dels diversos mecanismes de sexualitat, es volen fer valer, contra els atacs del poder, els cossos, els plaers, els sabers, en la seva multiplicitat i possibilitat de resistència. Contra el dispositiu de sexualitat, el punt de suport dels contraatacs no ha de ser el sexe-desig, sinó els cossos i els plaers.²⁴¹¹

A l'entrevista «M. Foucault. Conversa sense complexos amb el filòsof que analitza les 'estructures del poder'», Foucault responia d'aquesta manera a la pregunta de per què escollir el sexe com a boc expiatori:

I per què no? El sexe existeix i representa el 90% de les preocupacions de la gent durant gran part de les hores de vigília. És l'impuls més fort conegut en l'home; en diferents aspectes, més fort que la gana, la set i la son. Gaudeix, fins i tot, de certa mística. Dormim, mengem i bevem com els altres, però l'acte sexual –almenys en la societat occidental– és considerat com una qüestió del tot personal.²⁴¹²

Preguntat per la distinció entre sexe i sexualitat que feia a *La voluntat de saber*, manifestava, a l'entrevista «Les relacions de poder penetren els cossos», que havia volgut escriure la història de com s'havia disfressat el sexe «mitjançant una espècie de fauna, de vegetació estranya que seria la sexualitat».²⁴¹³ Tot i així, més tard s'havia adonat que aquesta oposició entre sexe i sexualitat encaixava en una concepció del poder com a prohibició. I aclaria:

[...] el poder hauria instaurat un dispositiu de sexualitat per dir no al sexe. La meva anàlisi era encara presonera de la concepció jurídica del poder. Va caldre dur a terme una inversió; vaig suposar que la idea de sexe era interna al

²⁴¹⁰ Ibid., pàg. 207-208

²⁴¹¹ Ibid., pàg. 208

²⁴¹² Foucault, M., «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 673

²⁴¹³ Foucault, M., «Les rapports du pouvoir passent à l'intérieur des corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 234. A «El joc de Michel Foucault», li preguntaven com definiria la relació entre el sexe i el dispositiu de la sexualitat i Foucault responia: «et diré com van succeir les coses. Hi va haver diverses redaccions successives. Al principi, el sexe era una dada prèvia, i la sexualitat apareixia com una espècie de formació, a la vegada discursiva i institucional, que arribava a encimbellar-se sobre el sexe, a recobrir-lo i, per últim, a ocultar-lo. Aquest va ser el primer fil». Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 312. Tot i així, Foucault no n'estava del tot satisfet i va decidir fer el contrari: «Era un joc, ja que no n'estava del tot segur... Però em deia: en el fons, el sexe, que sembla una instància amb les seves lleis i limitacions, a partir de les quals es defineixen tant el sexe masculí com el femení, no serà, al contrari, quelcom que hauria estat produït pel dispositiu de sexualitat? A allò que, en un principi, se li ha aplicat el discurs de sexualitat no era el sexe, era el cos, els òrgans sexuals, els plaers, les relacions d'aliança, les relacions individuals, etcètera... [...] Un conjunt heterogeni que finalment va ser descobert pel dispositiu de sexualitat, el qual va produir, en un moment donat, com a clau de volta del seu discurs i potser del seu funcionament mateix, la idea de sexe». Ibid., pàg. 312-313

dispositiu de sexualitat i que, per tant, el que cal trobar a l'arrel, no és el sexe rebutjat, és una economia positiva dels cossos i del plaer.²⁴¹⁴

Foucault també destacava un tret fonamental en l'economia dels plaers, almenys en el seu funcionament a Occident: «el sexe li serveix de principi d'intel·ligibilitat i de mesura».²⁴¹⁵ Hi havia una altra característica i era que com que la llei de tot plaer era el sexe, això justificava la necessitat de controlar-lo i limitar-lo.²⁴¹⁶ El sexe, sostenia, esdevenia «el codi del plaer».²⁴¹⁷ I especificava:

A Occident (mentre que en les societats que posseeixen una art eròtica la intensificació del plaer tendeix a dessexualitzar el cos) aquesta codificació del plaer per les 'lleis' del sexe ha donat lloc, finalment, a tot el dispositiu de la sexualitat. I aquest ens fa creure que ens alliberem quan descodifiquem tot el plaer en termes de sexe finalment descobert. Mentre que seria convenient tendir més aviat a una dessexualització, a una economia general del plaer que no estigui sexualment normativitzada.²⁴¹⁸

2.2. Del dispositiu d'aliança al dispositiu de sexualitat

*La 'sexualitat' estava naixent, naixent d'una tècnica de poder que a l'origen va estar centrada en l'aliança.*²⁴¹⁹

Michel Foucault

Foucault plantejava, a *La voluntat de saber*, que existia un dispositiu d'aliança, com a «sistema de matrimoni, de fixació i desenvolupament del parentiu, de transmissió de noms i béns».²⁴²⁰ Aquest dispositiu va anar perdent rellevància en deixar de ser un suport suficient, o un instrument adequat, a les estructures polítiques i als processos econòmics. A partir del segle XVIII, sobretot, les societats occidentals necessitaven, i van inventar, un dispositiu nou que va sobreposar-se al dispositiu d'aliança, i va ajudar a reduir-ne la importància, sense

²⁴¹⁴ Foucault, M., «Les rapports du pouvoir passent á l'intérieur des corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 234

²⁴¹⁵ Ibid., pàg. 234

²⁴¹⁶ Foucault aclaria: «Aquests dos temes, que en el fons de tot plaer hi ha el sexe, i que la naturalesa del sexe requereix que es dirigeixi i es limiti a la procreació, no són temes inicialment cristians, sinó estoics; i el cristianisme s'ha vist obligat a reprendre'ls quan ha volgut integrar-se en les estructures estatals de l'imperi romà en el qual l'estoïcisme era la filosofia pràcticament universal». Ibid., pàg. 234

²⁴¹⁷ Ibid., pàg. 234

²⁴¹⁸ Ibid., pàg. 234-235

²⁴¹⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 142

²⁴²⁰ Ibid., pàg. 140

excloure'l.²⁴²¹ Es tractava del dispositiu de sexualitat, subratllava, i, no només no va substituir el dispositiu anterior, sinó que «va ser al voltant i a partir del dispositiu d'aliança on es va erigir el de la sexualitat».²⁴²²

Existien moltes diferències entre ambdós dispositius, advertia Foucault. En primer lloc, si bé el dispositiu d'aliança s'erigia al voltant de les normes que definien allò que era prohibit i allò que era permès, el de la sexualitat «funciona segons tècniques mòbils, polimorfes i conjunturals de poder».²⁴²³ En segon lloc, el dispositiu d'aliança volia reproduir les relacions i mantenir la llei que les regia, però el de sexualitat «engendra, en canvi, una extensió permanent dels dominis i les formes de control».²⁴²⁴ En tercer lloc, allò que era important pel sistema d'aliança era l'enllaç entre persones amb un estatus determinat, mentre que, pel sistema de sexualitat, especificava, «allò que és pertinent són les sensacions del cos, la qualitat dels plaers, al naturalesa de les impressions, per tènues o imperceptibles que siguin».²⁴²⁵ En quart i últim lloc, pel seu rol en la transmissió o circulació de les riqueses, el primer dispositiu s'articulava amb força a l'economia; el segon dispositiu, en canvi, es vinculava, a l'economia, «a través de mediacions nombroses i subtils, però la principal és el cos –cos que produeix i que consumeix».²⁴²⁶ I recapitulava tot això de la manera següent:

En una paraula, el dispositiu d'aliança, sens dubte, està orientat a una homeòstasi del cos social, que té la funció de mantenir; d'aquí ve el seu vincle privilegiat amb el dret; d'aquí, també que, per a ell, el temps fort sigui el de la 'reproducció'. El dispositiu de sexualitat no té com a raó de ser el fet de reproduir, sinó el de proliferar, innovar, annexar, inventar, penetrar els cossos de manera cada vegada més detallada i controlar les poblacions de manera cada vegada més global.²⁴²⁷

En definitiva, constatava, i contra la idea que la sexualitat havia estat reprimida, la veritat era que la sexualitat havia estat en expansió creixent des del segle XVIII; estava lligada a dispositius de poder recents; la disposició que la sostenia no estava dirigida a la reproducció; i, finalment, «es va lligar des de

²⁴²¹ Ibid., pàg. 140

²⁴²² Ibid., pàg. 142

²⁴²³ Ibid., pàg. 140

²⁴²⁴ Ibid., pàg. 140

²⁴²⁵ Ibid., pàg. 140-141

²⁴²⁶ Ibid., pàg. 141

²⁴²⁷ Ibid., pàg. 141

l'origen a una intensificació del cos –a la seva valoració com a objecte de saber i com a element en les relacions de poder». ²⁴²⁸

Des del punt de vista històric, apuntava Foucault, el dispositiu de sexualitat es va erigir a partir del de l'aliança. En un principi, en els tribunals de la penitència, el sexe apareixia com a suport de les relacions, com allò que era prohibit o permès, però amb la nova pastoral es va passar a la problemàtica de la carn, és a dir, «del cos, de la sensació, de la naturalesa del plaer, dels moviments més secrets de la concupiscència, de les formes subtils de la delectació i del consentiment». ²⁴²⁹ I remarcava: «La 'sexualitat' estava naixent, naixent d'una tècnica de poder que a l'origen va estar centrada en l'aliança. Des de llavors, no va deixar de funcionar en relació amb un sistema d'aliança i recolzant-s'hi». ²⁴³⁰

2.3. La història de la sexualitat

[...] la sexualitat no és fonamentalment allò que el poder tem, sinó més aviat l'instrument a través del qual aquest s'exerceix. ²⁴³¹

Michel Foucault

Foucault parlava, a *La voluntat de saber*, de dues ruptures en referència a la història de la sexualitat entesa com a mecanisme de repressió: una al segle XVII i una al segle XIX. Al segle XVII, d'acord amb aquesta hipòtesi, havien nascut les grans prohibicions, es valorava només la sexualitat adulta, dins del matrimoni i sota l'imperatiu de la decència, s'evitaven els cossos i s'imposaven silenci i pudor en el llenguatge. Al segle XIX, es va donar una inflexió de la corba: es van començar a afluir els mecanismes de repressió; es va imposar una relativa tolerància a les relacions extramatrimonials o abans del matrimoni; es va atenuar la desqualificació dels 'perversos'; i es van trencar molts tabús sobre la sexualitat infantil. ²⁴³²

²⁴²⁸ Ibid., pàg. 141

²⁴²⁹ Ibid., pàg. 142

²⁴³⁰ Ibid., pàg. 142

²⁴³¹ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 262

²⁴³² Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 152

Però Foucault estava interessat en una altra cronologia: la de les tècniques de poder sobre la sexualitat, d'una banda, i la de la seva difusió i punt d'aplicació, d'altra banda. Plantejava una primera cronologia dels procediments i les tècniques de poder, amb les seves «mutacions, desplaçaments, continuïtats i ruptures»,²⁴³³ que no coincidien amb la hipòtesi repressiva. I advertia: «Més aviat hi va haver una inventiva perpètua, una constant abundància de mètodes i procediments».²⁴³⁴

Considerava que el punt de formació d'aquestes tècniques s'havia de buscar en les pràctiques penitenciàries del cristianisme medieval.²⁴³⁵ La Reforma i el catolicisme tridentí van marcar una escissió en la tecnologia tradicional de la carn. En els mètodes catòlics i protestants d'examen de la consciència i de direcció pastoral, apuntava, es van fixar els procediments d'anàlisi i la formació discursiva de la concupiscència, que es va desenvolupar des del segle XVI fins a finals del XVIII.²⁴³⁶

A finals del segle XVIII, remarcava, va ser quan va néixer una tecnologia completament nova del sexe que escapava de la institució eclesiàstica, però sense independitzar-se del tot del problema del pecat. Era nova, aclaria, per dos motius. El primer motiu era el següent:

Per mediació de la medicina, la pedagogia i l'economia, va fer del sexe no només un assumpte laic, sinó un assumpte d'Estat; encara més, un assumpte en el qual tot el cos social, i gairebé cada un dels seus individus, era instat a vigilar-se.²⁴³⁷

El segon motiu era que el seu desenvolupament es donava en tres eixos: eix de la pedagogia –que tenia com a objectiu la sexualitat dels nens–; eix de la medicina –que tenia com a objectiu la fisiologia sexual de les dones–; i, finalment, el de la demografia –que havia de regular els naixements. Segons Foucault: «El 'pecat de joventut', les 'malalties dels nervis' i els 'fraus de procreació' (com més tard s'anomenaran aquests 'secrets funests') marquen així els tres dominis privilegiats d'aquesta nova tecnologia».²⁴³⁸ I destacava:

²⁴³³ Ibid., pàg. 158

²⁴³⁴ Ibid., pàg. 158

²⁴³⁵ En la sèrie doble de la confessió obligatòria i exhaustiva que es va imposar a tots els fidels, detallava Foucault, i pels mètodes d'ascetisme, el misticisme i l'exercici espiritual desenvolupats des del segle XIV. Ibid., pàg. 153

²⁴³⁶ Ibid., pàg. 153

²⁴³⁷ Ibid., pàg. 154

²⁴³⁸ Ibid., pàg. 154. Aquestes tres figures ja havien estat problematitzades anteriorment, advertia Foucault: la pedagogia espiritual del cristianisme va problematitzar la sexualitat infantil; les malalties dels nervis van passar de la direcció de consciència i de l'examen espiritual que els

Continuïtat visible, però que no impedeix una transformació capital: la tecnologia del sexe, a partir d'aquest moment, respondrà a la institució mèdica, a l'exigència de normalitat, i més que al problema de la mort i el càstig etern, al problema de la vida i la malaltia. La 'carn' és projectada sobre l'organisme.²⁴³⁹

Moltes altres transformacions, assenyalava, es van derivar d'aquesta al tombant entre el segle XVIII i XIX. La medicina del sexe es va separar de la medicina general del cos, i l'instint sexual aïllat així va aparèixer com a susceptible de patir anomalies, desviacions, dolències o patologies. I apuntava:

[...] d'aleshores data la relativa autonomització del sexe respecte del cos, l'aparició correlativa d'una medicina, d'una 'ortopèdia', que li seran específiques, l'obertura, en una paraula, d'aquest gran domini medicopsicològic de les 'perversions', que va rellevar les velles categories morals de llibertinatge o de l'excés.²⁴⁴⁰

Una altra transformació va ser, arran de l'estudi de l'herència, l'atorgar a les relacions sexuals –amb les aliances matrimonials, les perversions i les malalties venèries– d'una posició de responsabilitat biològica respecte a l'espècie. I Foucault ho caracteritzava així:

[...] el sexe no només podia veure's afectat per les seves malalties, sinó també, si no se'l controlava, podia transmetre malalties o bé crear-les a les generacions futures: així apareixia en el principi de tot un capital patològic de l'espècie. D'aquí el projecte mèdic i també polític d'organitzar una gestió estatal de matrimonis, naixements i supervivències; el sexe i la seva fecunditat havien de ser administrats. La medicina de les perversions i els programes d'eugenesia van ser a la tecnologia del sexe les dues grans innovacions de la segona meitat del segle XIX.²⁴⁴¹

La teoria de la degeneració²⁴⁴² va ser la que va permetre a aquestes dues grans tecnologies articular-se, ja que les referia l'una a l'altra contínuament. Per un costat, «explicava com una herència carregada de diverses malalties – orgàniques, funcionals o psíquiques, no importa gaire– produïa en definitiva un pervers sexual»;²⁴⁴³ però, per l'altre, aquesta teoria també explicava «com una

analitzava com a fenòmens de possessió, a la medicina dels nervis i dels vapors del segle XVIII; les campanyes a favor de la natalitat van desplaçar-se i prendre una forma nova en desprendre's del examen de la penitència cristiana. Ibid., pàg. 154-155

²⁴³⁹ Ibid., pàg. 155

²⁴⁴⁰ Ibid., pàg. 155-156

²⁴⁴¹ Ibid., pàg. 156

²⁴⁴² La teoria de la degeneració és una teoria de mitjans del segle XIX, elaborada per alienistes francesos, que es fonamentava sobre la transmissibilitat d'una tara hereditària, especificava Foucault a *Cal defensar la societat*. La sexualitat, en la mesura en què podia ser un focus de malalties individuals, es trobava al centre de la degeneració. Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 309

²⁴⁴³ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 156

perversió sexual induïa un esgotament de la descendència –raquitisme infantil, esterilitat de les generacions futures». ²⁴⁴⁴ I constatava:

El conjunt perversió-herència-degeneració va constituir el nucli sòlid de tecnologies del sexe noves. I no s'ha d'imaginar que es tractava només d'una teoria mèdica científicament insuficient i abusivament moralitzadora. La seva superfície de dispersió va ser àmplia, i profunda la seva implantació. La psiquiatria, també la jurisprudència, i la medicina legal, les instàncies de control social, la vigilància de nens perillosos o en perill, van funcionar molt de temps d'acord amb la degeneració, amb el sistema herència-perversió. Tota una pràctica social, la forma exasperada i a la vegada coherent de la qual va ser el racisme d'Estat, va donar a la tecnologia del sexe un poder temible i efectes remots. ²⁴⁴⁵

2.4. La burgesia

Allà s'hi va establir, en primera instància, el dispositiu de sexualitat, com a distribució nova dels plaers, els discursos, les veritats i els poders. ²⁴⁴⁶

Michel Foucault

Aquesta era, puntualitzava Foucault, una primera cronologia, la de les tècniques de poder sobre la sexualitat. Però n'hi havia una altra, que li interessava: la de la seva difusió i punts d'aplicació. Si es pensava en termes de repressió, semblava obvi pensar que els controls socials s'intensificaven sobre les classes pobres, i que el primer blanc de subjecció havia de ser l'home adult, jove, que només posseïa la seva força de treball. Subjecció, deïa, «destinada a desplaçar les energies disponibles des del plaer inútil cap al treball obligatori». ²⁴⁴⁷ Però no era així com va passar, ja que «les tècniques més rigoroses es van formar i, sobretot, es van aplicar d'entrada, i amb més intensitat, en les classes econòmicament privilegiades i políticament dirigents». ²⁴⁴⁸ Només grups realment restringits van ser accessibles a procediments com l'examen de si, la direcció de les consciències o l'elaboració dels pecats de la carn. Quan es

²⁴⁴⁴ Ibid., pàg. 157

²⁴⁴⁵ Ibid., pàg. 157

²⁴⁴⁶ Ibid., pàg. 162

²⁴⁴⁷ Ibid., pàg. 158

²⁴⁴⁸ Ibid., pàg. 159. Més endavant, Foucault declarava: «Que em perdonin aquells pels qui burgesia significa elisió del cos i repressió de la sexualitat, aquells pels qui la lluita de classes implica combat per anul·lar aquesta repressió». Ibid., pàg. 166

van difondre a àmbits més amplis ho van fer, indicava, «al preu d'una considerable simplificació».²⁴⁴⁹ I remarcava:

El mateix podria dir-se de la família com a instància de control i punt de saturació sexual: va ser, en primer terme, a la família 'burguesa' o 'aristocràtica' on es va problematitzar la sexualitat dels nens i adolescents; on es va medicalitzar la sexualitat femenina; i on es va alertar sobre la possible patologia del sexe, la urgent necessitat de vigilar-lo i d'inventar una tecnologia racional de correcció. Va ser allà el primer lloc de la psiquiatrització del sexe.²⁴⁵⁰

La família burgesa va ser la primera d'entrar en l'eretisme sexual, «provocant-se pors, inventant receptes, apel·lant al socors de tècniques científiques, suscitant innumerables discursos per repetir-se'ls a si mateixa».²⁴⁵¹ La burgesia, sostenia Foucault, «va començar per considerar el seu sexe com a cosa important, fràgil tresor, secret que era indispensable conèixer».²⁴⁵² I ho il·lustrava així:

El personatge envaït, en primer lloc, pel dispositiu de sexualitat, un dels primers a veure's 'sexualitzat', va ser, cal no oblidar-ho, la dona 'ociosa', als límits d'allò que era 'mundà', on havia de figurar sempre com un valor, i de la família, on se li assignava un nou lot d'obligacions conjugals i maternals: així va aparèixer la dona 'nerviosa', la dona que patia de 'vapors'; la histerització de la dona va trobar allà l'ancoratge.²⁴⁵³

I l'adolescent onanista que va ser motiu de preocupació de metges i educadors entre finals del segle XVIII i finals del XIX, advertia:

[...] no era el nen del poble, el futur obrer, a qui hauria estat necessari inculcar-li les disciplines del cos; era el col·legial, l'infant rodejat de servents, preceptors i governants, i que corria el risc de comprometre menys una força física que capacitats intel·lectuals, un deure moral i l'obligació de conservar per a la seva família i la seva classe una descendència sana.²⁴⁵⁴

Les capes socials populars, tot i que sotmeses segons una modalitat particular al sistema d'aliances –que incloïa la valoració del matrimoni legítim i la fecunditat, i l'exclusió d'unions entre consanguinis i l'endogàmia social i local–, «van escapar durant molt de temps al dispositiu de 'sexualitat'».²⁴⁵⁵

Aquestes cronologies eren importants, segons Foucault, per adonar-se que segurament no va existir «una edat de la restricció sexual»,²⁴⁵⁶ homogènia

²⁴⁴⁹ Ibid., pàg. 159

²⁴⁵⁰ Ibid., pàg. 159

²⁴⁵¹ Ibid., pàg. 159

²⁴⁵² Ibid., pàg. 159

²⁴⁵³ Ibid., pàg. 159-160

²⁴⁵⁴ Ibid., pàg. 160

²⁴⁵⁵ Ibid., pàg. 160

²⁴⁵⁶ Ibid., pàg. 162

a tota la societat i a tots nivells i classes, i que, per tant, no va existir una política sexual unitària. I, finalment, que no van ser les classes dominants les encarregades de limitar i dominar el plaer de les altres. I constatava:

Allà [en les classes dominants] s'hi va establir, en primera instància, el dispositiu de sexualitat, com a distribució nova dels plaers, dels discursos, de les veritats i dels poders. Cal sospitar de l'autoafirmació d'una classe més que de l'asserviment d'una altra: una defensa, una projecció, un reforç i una exaltació que després –al preu de diferents transformacions– van ser esteses a les altres com a mitjà de control econòmic i subjecció política. En aquesta invasió del seu sexe per una tecnologia de poder que ella mateixa inventava, la burgesia va fer valer l'alt preu polític del seu cos, les seves sensacions, els seus plaers, la seva salut i la seva supervivència.²⁴⁵⁷

Amb aquest moviment, la burgesia va fer una afirmació de si mateixa, més que un sotmetiment d'una altra classe, especificava Foucault. I, en lloc de voler eliminar del cos social el sexe inútil o perillós, en dotar-se d'una tecnologia del sexe, la burgesia «es va atorgar un cos que calia cuidar, protegir, mantenir i preservar de tots els perills i tots els contactes, i que calia aïllar dels altres perquè conservés el seu valor diferencial».²⁴⁵⁸

Respecte del sexe, la burgesia va considerar-lo com un element que la va inquietar i preocupar i que va haver de cuidar, cosa que va fer, destacava Foucault, amb «una barreja d'espant, curiositat, delectació i agitació».²⁴⁵⁹ En comptes d'una burgesia castrant-se simbòlicament des de mitjans del segle XVIII, més aviat calia veure-la «entossudida a proveir-se d'una sexualitat i constituir-se a partir d'ella un cos específic, un cos 'de classe', dotat d'una salut, una higiene, una descendència, una raça».²⁴⁶⁰

Una de les raons que explicaven aquest procés, sostenia, era mantenir un sistema per assenyalar la distinció de classe, malgrat que a través de procediments diferents dels utilitzats per la noblesa. En lloc d'afirmar la seva especificitat a través de la sang –que representava l'antiguitat de l'ascendència i el valor de les aliances–, la burgesia «va mirar en canvi cap a la descendència i la salut del seu organisme».²⁴⁶¹

²⁴⁵⁷ Ibid., pàg. 162-163

²⁴⁵⁸ Ibid., pàg. 163

²⁴⁵⁹ Ibid., pàg. 164

²⁴⁶⁰ Ibid., pàg. 164

²⁴⁶¹ Ibid., pàg. 164. I Foucault ho justificava així: «La 'sang' de la burgesia va ser el sexe. No és un joc de paraules: molts dels temes propis de les maneres de casta de la noblesa reapareixen en la burgesia del segle XIX, però en forma de preceptes biològics, mèdics, eugenèsics; la preocupació per la genealogia esdevé preocupació per l'herència; en els matrimonis es van tenir en compte, no només imperatius econòmics i regles de l'homogeneïtat social, no només les

Més enllà d'aquesta transposició de les distincions de classe, considerava, en aquesta cura del cos sexual hi havia un altre projecte: «el d'una expansió indefinida de la força, del vigor, de la salut, de la vida».²⁴⁶² El procés d'establiment de l'hegemonia burgesa, la seva dominació, depenia de la valoració del cos, no per motius ideològics o econòmics, sinó pel que aquesta cultura del cos podia suposar pel present i pel futur de la burgesia. Eren prova d'això, indicava, les nombroses obres dedicades a la higiene, als mètodes per tenir fills saludables, per millorar la descendència i la longevitat. D'aquí en va sorgir un racisme dinàmic, diferent del de la noblesa i que va ser l'embrió del que a la meitat del segle XIX va donar els fruits «que nosaltres hem assaborit».²⁴⁶³

Una de les primeres preocupacions de la burgesia, la filosofia de la qual no va ser tan castradora ni repressora com es pensava, especificava Foucault, «va ser donar-se un cos i una sexualitat –assegurar-se la força, la perennitat, la proliferació secular d'aquest cos mitjançant l'organització d'un dispositiu de sexualitat».²⁴⁶⁴

L'afirmació del cos va ser una de les formes primordials de la consciència de classe burgesa durant el segle XVIII, que «va convertir la sang blava dels nobles en un organisme amb bona salut i una sexualitat sana».²⁴⁶⁵ Això explicava, també, que durant molt de temps la burgesia es resistís a reconèixer un cos i un sexe a les altres classes socials. En el cas del proletariat, assenyalava, les seves condicions de vida a principis del segle XIX demostraven que no es tenia en compte el seu cos ni el seu sexe. I constatava: «no importava gaire que aquella gent visqués o morís; en qualsevol cas es reproduïa».²⁴⁶⁶

Es van haver de donar tres fets perquè el cos, la sexualitat, la salut i la reproducció del proletariat es convertissin en un problema, considerava Foucault. Hi van haver, en primer lloc, conflictes, relacionats amb l'espai urbà –cohabitació, contaminació, proximitat, epidèmies– i amb la prostitució i les malalties venèries;

promeses de l'herència econòmica, sinó les amenaces de l'herència biològica; les famílies portaven i amagaven una espècie de blasó invertit i ombrívol els quarts infamants dels quals eren les malalties o les tares dels parents –la paràlisi general de l'avi, la neurastènia de la mare, la tisi de la germana menor, les ties histèriques o erotòmanes, els cosins de mals costums». Ibid., pàg. 164-165

²⁴⁶² Ibid., pàg. 165

²⁴⁶³ Ibid., pàg. 166

²⁴⁶⁴ Ibid., pàg. 166

²⁴⁶⁵ Ibid., pàg. 166

²⁴⁶⁶ Ibid., pàg. 167

en segon lloc, urgències econòmiques –desenvolupament de la indústria i necessitat de mà d’obra estable, control dels fluxos de població i aconseguir regulacions demogràfiques–; en tercer lloc, es va erigir una tecnologia de poder que va permetre controlar i vigilar aquest cos i aquesta sexualitat –escola, higiene pública, polítiques d’habitatge, institucions de socors i assegurança, medicalització general de les poblacions–, un aparell administratiu i tècnic que, segons Foucault, «va permetre portar, sense perill, el dispositiu de sexualitat a la classe explotada».²⁴⁶⁷ Tanmateix, advertia: «D’aquí, sens dubte, les reticències del proletariat a acceptar aquest dispositiu; d’aquí la seva tendència a dir que tota aquesta sexualitat és un assumpte burgès que no el concerneix».²⁴⁶⁸

La sexualitat, sostenia, com a conjunt d’efectes produïts sobre els cossos, i també sobre els comportaments i les relacions a través d’un dispositiu de poder, actuava de maneres asimètriques i produint efectes diferents. I remarcava:

Cal tornar, doncs, a formulacions desacreditades des de fa molt; cal dir que hi ha una sexualitat burgesa, que hi ha sexualitats de classe. O, més aviat, que la sexualitat és, originàriament i històrica, burgesa i que indueix, en els seus desplaçaments successius i les seves transposicions, efectes de classe de caràcter específic.²⁴⁶⁹

Foucault plantejava que, a partir d’un focus hegemònic inicial, el dispositiu de sexualitat es va generalitzar durant el segle XIX, ja que «el cos social sencer va ser dotat d’un ‘cos sexual’»,²⁴⁷⁰ tot i que a partir de modes i instruments diferents. I destacava la introducció d’un element diferenciador nou. A finals del segle XIX, la burgesia va voler definir l’especificitat de la seva sexualitat en front a la dels altres i va dibuixar una línia per protegir el seu cos. I aquesta línia no instaurava la sexualitat, sinó que la interceptava: «la diferència prové de la prohibició o, almenys, de la manera en què s’exerceix i del rigor amb què s’imposa».²⁴⁷¹ Aquí hi havia, apuntava, l’origen de la teoria de la repressió, que va anar recobrint tot el dispositiu de la sexualitat i que li va donar «el sentit d’una

²⁴⁶⁷ Ibid., pàg. 167

²⁴⁶⁸ Ibid., pàg. 168. La burgesia, especificava Foucault, es va dotar a si mateixa «en una afirmació política arrogant, d’una sexualitat xerraire que el proletariat, durant molt de temps, no va voler acceptar, ja que li era imposada amb fins de subjecció». Ibid., pàg. 168

²⁴⁶⁹ Ibid., pàg. 168

²⁴⁷⁰ Ibid., pàg. 169

²⁴⁷¹ Ibid., pàg. 169

prohibició generalitzada»,²⁴⁷² i que estava estretament lligada a la difusió del dispositiu mateix. La teoria de la repressió, d'una banda, va justificar «la seva extensió autoritària i coercitiva en formular el principi que tota sexualitat ha d'estar sotmesa a la llei o, millor encara, que no és sexualitat sinó per l'efecte de la llei»;²⁴⁷³ i, d'altra banda, va compensar la difusió del dispositiu a través de «l'anàlisi del joc diferencial de les prohibicions segons les classes socials». ²⁴⁷⁴ A partir d'aquest moment, advertia, «la diferenciació social s'afirmarà no per la qualitat 'sexual' del cos sinó per la intensitat de la seva repressió». ²⁴⁷⁵

La investigació de Foucault, tal com ell mateix exposava més endavant, tenia com a objectiu mostrar el següent:

[...] com els dispositius de poder s'articulen directament sobre el cos –sobre cossos, funcions, processos fisiològics, sensacions, plaers; lluny que el cos hagi estat esborrat, es tracta de fer-lo aparèixer en una anàlisi en què allò que és biològic i allò que és històric no se succeïrien (com en l'evolucionisme dels antics sociòlegs), sinó que es lligarien d'acord a una complexitat creixent conformada al desenvolupament de les tecnologies modernes de poder que prenen com a objectiu la vida. No es tracta, doncs, d'una 'història de les mentalitats' que només tindria en compte els cossos, segons la manera de percebre'ls i de donar-los sentit i valor; sinó, en canvi, una 'història dels cossos' i de la manera en què es va envair allò que tenen de més material i vivent. ²⁴⁷⁶

2.5. En una altra economia dels cossos i dels plaers...

I allà on nosaltres veiem avui la història d'una censura difícilment vençuda, es reconeixerà més aviat el llarg ascens, a través dels segles, d'un dispositiu complex per fer parlar del sexe [...]. ²⁴⁷⁷

Michel Foucault

Foucault finalitzava el primer volum de la *Història de la sexualitat* amb un gest intempestiu, amb la mirada posada en un possible futur:

Potser algun dia la gent se sorprendrà. No s'entendrà que una civilització tan dedicada a desenvolupar immensos aparells de producció i de destrucció hagi trobat el temps i la infinita paciència per interrogar-se amb tanta ansietat respecte del sexe; potser somriurà, recordant que aquests homes que nosaltres hem estat creien que en el domini sexual residia una veritat almenys tan valuosa com la que ja havien demanat a la terra, a les estrelles i a les formes pures del seu pensament; la gent se sorprendrà de l'acarnissament que vam posar a fingir

²⁴⁷² Ibid., pàg. 169

²⁴⁷³ Ibid., pàg. 169

²⁴⁷⁴ Ibid., pàg. 170

²⁴⁷⁵ Ibid., pàg. 170

²⁴⁷⁶ Ibid., pàg. 200

²⁴⁷⁷ Ibid., pàg. 209

arrancar de la seva nit una sexualitat que tot —els nostres discursos, els nostres hàbits, les nostres institucions, els nostres reglaments, els nostres sabers— produïa a plena llum i reactivava amb estrèpit.²⁴⁷⁸

En un futur, apuntava, es preguntarien «per què vam voler tant derogar la llei del silenci sobre la que era la més sorollosa de les nostres preocupacions».²⁴⁷⁹ I, si bé el soroll podria semblar desmesurat, la nostra obstinació «en no desxifrar-hi més que la negativa a parlar i la consigna de callar»²⁴⁸⁰ era encara més estranya. Apuntava que en el futur es preguntarien per què havíem estat tan presumptuosos; per què pensàvem tenir el mèrit «d'haver estat els primers d'atorgar al sexe, contra tota una moral mil·lenària, aquesta importància que diem que li correspon»;²⁴⁸¹ i per què crèiem, a finals del segle xx, haver-nos alliberat d'una «llarga i dura repressió».²⁴⁸² I sostenia:

I allà on nosaltres veiem avui la història d'una censura difícilment vençuda, es reconeixerà més aviat el llarg ascens, a través dels segles, d'un dispositiu complex per fer parlar del sexe, per establir-hi la nostra atenció i cura, per fer-nos creure en la sobirania de la seva llei quan en realitat estem moldejats pels mecanismes de poder de la sexualitat.²⁴⁸³

Davant de tots aquells mecanismes que ens feien creure que el cristianisme ens havia fet odiar el cos, deia, calia pensar, en canvi, en aquelles «astúcies amb les quals, des de fa diversos segles, se'ns ha fet estimar el sexe»;²⁴⁸⁴ i se'ns havia fet, també, desitjar conèixer i creure valuós tot allò que se'n deia; les tècniques a través dels quals «se'ns va incitar a desplegar totes les nostres habilitats per sorprendre'l, i se'ns va imposar el deure de extreure la veritat; amb les quals se'ns va culpabilitzar per haver-lo ignorat tant de temps».²⁴⁸⁵ Aquestes eren les tècniques que mereixien admiració, segons Foucault. I manifestava:

I hem de pensar que potser un dia, en una altra economia dels cossos i els plaers, ja no es comprendrà com les astúcies de la sexualitat, i del poder que en sosté el dispositiu, van aconseguir sotmetre'ns a aquesta austera monarquia del sexe, fins al punt de destinar-nos a la tasca indefinida de forçar-ne el secret i arrancar a aquesta ombra les confessions més veritables.

Ironia del dispositiu: ens fa creure que ens hi juguem el nostre 'alliberament'.²⁴⁸⁶

²⁴⁷⁸ Ibid., pàg. 208-209

²⁴⁷⁹ Ibid., pàg. 209

²⁴⁸⁰ Ibid., pàg. 209

²⁴⁸¹ Ibid., pàg. 209

²⁴⁸² Ibid., pàg. 209

²⁴⁸³ Ibid., pàg. 209

²⁴⁸⁴ Ibid., pàg. 210

²⁴⁸⁵ Ibid., pàg. 210

²⁴⁸⁶ Ibid., pàg. 210

3.- Medicalització de la sexualitat

3.1. El discurs de la carn

[...] tot, en l'ordenament dels espais i les coses,
designa els perills d'aquest cos de plaer.
Es diu el mínim possible, però tot parla d'això.²⁴⁸⁷

Michel Foucault

Al segle XVI, apuntava Foucault a *Els anormals*, va aparèixer el cos com a carn, com a «objecte d'un discurs analític infinit i d'una vigilància constant».²⁴⁸⁸ I ho justificava així:

[...] aquesta qualificació del cos com a carn, que és al mateix temps una desqualificació del cos com a carn; aquesta culpabilització del cos per la carn, que és al mateix temps una possibilitat de discurs i investigació analítica del cos; aquesta assignació, a la vegada, de la culpa en el cos i de la possibilitat d'objectivar aquest cos com a carn, tot això, és correlatiu a allò que podem anomenar un nou procediment d'examen.²⁴⁸⁹

Aquest examen havia de ser, per una banda, extensiu a la totalitat de l'existència, constatava, ja que havia de fer passar la totalitat de l'existència pel filtre de l'examen, l'anàlisi i el discurs.²⁴⁹⁰ I, per l'altra, havia d'estar inserit en una relació de poder, molt estricta i exclusiva; i havia de respondre a regles d'exhaustivitat i d'exclusivitat, especificava.

La carn, des de la seva aparició, estava lligada al procediment d'examen complet i, també, a una regla de silenci. Calia dir-ho tot, advertia, però només en un lloc i a una persona determinada.²⁴⁹¹ El silenci apareixia aquí com a condició de funcionament de la regla d'enunciació. La carn era allò que es confessava només en unes condicions determinades i sobre el què es callava en totes les altres situacions. La carn era, assenyalava, «allò que s'anomena, és allò de què es parla, la carn és allò que es diu».²⁴⁹²

²⁴⁸⁷ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 218

²⁴⁸⁸ Ibid., pàg. 188

²⁴⁸⁹ Ibid., pàg. 187-188

²⁴⁹⁰ I Foucault puntualitzava: «Tot allò que es diu, tot allò que es fa, ha de passar a través d'aquest esquema discursiu». Ibid., pàg. 188

²⁴⁹¹ O més concretament: «cal que ho enuncii tot, però només has de fer-ho en unes certes condicions, dins d'un cert ritual i davant d'una certa persona ben determinada». Ibid., pàg. 188

²⁴⁹² Ibid., pàg. 189

Aquest aparell de control «difícil i subtil»,²⁴⁹³ sostenia, com el cos de desig i plaer que havia nascut en correlació a ell, només concernia a una determinada població: les classes altes, els seminaris i els convents.²⁴⁹⁴

A partir dels segles XVIII i XIX, es va donar una evolució del control de la sexualitat a l'interior d'establiments de formació escolar catòlica. Hi va haver una tendència cada cop més clara, apuntava, a intentar «atenuar una espècie d'indiscreció xerraire, d'insistència discursiva en el cos del plaer»,²⁴⁹⁵ que havia estat característica de les tècniques del segle XVII. I remarcava:

D'alguna manera, s'intenten extingir tots aquests incendis verbals que s'iniciaven per l'anàlisi mateixa del desig i el plaer, per l'anàlisi mateixa del cos. S'esborra, es vela, es metaforitza, s'inventa tota una estilística de la direcció en la confessió i la direcció de consciència.²⁴⁹⁶

A *La voluntat de saber*, Foucault advertia que no es tractava d'una «pura i simple crida al silenci».²⁴⁹⁷ I ho plantejava així:

Es tracta, més aviat, d'un nou règim dels discursos. No es diu menys, al contrari. Es diu d'una altra manera; són altres persones les qui ho diuen, a partir d'altres punts de vista, i per obtenir uns altres efectes. El mutisme mateix, les coses que es refusa de dir o que es prohibeixen nombrar, la discreció que es requereix entre determinats locutors, són menys el límit absolut del discurs –l'altre costat que està separat per una frontera rigorosa– que elements que funcionen al costat de les coses dites, amb elles i en relació amb elles en estratègies de conjunt. No es pot fer una divisió binària entre allò que es diu i allò que no es diu; caldria intentar determinar les diferents maneres de no dir, com es distribueixen aquells que poden i aquells que no poden parlar, quin tipus de discurs està autoritzat o quina forma de discreció és requerida per uns i altres. No hi ha un silenci, sinó silencis, i són part integrant d'estratègies que sostenen i travessen els discursos.²⁴⁹⁸

A *Els anormals*, plantejava que es va introduir una regla de discreció. A través de l'arquitectura, a través de tot un espai de visibilitat curosament organitzat,²⁴⁹⁹ s'intentava fer callar el discurs de la carn, la xerrameca incandescent que s'havia introduït als segles XVI i XVII. I puntualitzava: «En els col·legis, els seminaris, les escoles –per dir-ho en una paraula– se'n parla el mínim possible, però tot, en l'ordenament dels espais i les coses, designa els

²⁴⁹³ Ibid., pàg. 189

²⁴⁹⁴ Ibid., pàg. 189

²⁴⁹⁵ Ibid., pàg. 218

²⁴⁹⁶ Ibid., pàg. 218

²⁴⁹⁷ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 38

²⁴⁹⁸ Ibid., pàg. 38-39

²⁴⁹⁹ Foucault posava com a exemple la manera com es disposaven les coses i els llocs; com s'ordenaven les habitacions i s'institucionalitzaven les vigilàncies; com es disposaven els bancs i les taules. Ibid., pàg. 218

perills d'aquest cos de plaer. Es diu el mínim possible, però tot parla d'això».²⁵⁰⁰ Tanmateix, advertia, enmig d'aquest gran silenciament va començar «una sobtada i sorollosa xerrameca»²⁵⁰¹ que va durar més d'un segle, fins a finals del segle XIX, «i que, sota una forma modificada, prosseguirà sens dubte fins als nostres dies».²⁵⁰²

A *La voluntat de saber*, ho il·lustrava així:

Globalment, es pot tenir la impressió que gairebé no es parla de sexe. Però n'hi ha prou amb fer un cop d'ull sobre els dispositius arquitectònics, sobre els reglaments de disciplina i tota l'organització interior: el sexe hi és sempre present. Els constructors hi van pensar, i explícitament. Els organitzadors el tenen en compte de manera permanent. Tots aquells que posseeixen una part d'autoritat es troben en un estat d'alerta perpètua, que les distribucions, les precaucions preses, el joc dels càstigs i les responsabilitats, revifem sense descans. L'espai de la classe, la forma de les taules, la distribució dels dormitoris (amb o sense mampares, amb o sense cortines), els reglaments previstos durant el moment d'anar-se'n al llit i durant el son, tot això remet, de la manera més prolíxa, a la sexualitat dels nens. Allò que es podria anomenar el discurs intern de la institució –el que es diu de si mateixa i circula entre aquells que la fan funcionar– està, en gran mesura, articulada sobre la constatació que aquesta sexualitat existeix, precoç, activa i permanent. Però, hi ha més coses: el sexe del col·legial va esdevenir, durant el segle XVIII –d'un mode més particular que el dels adolescents en general– un problema públic [...]. A l'entorn del col·legial i del seu sexe prolifera tota una literatura de preceptes, opinions, observacions, consells mèdics, casos clínics, esquemes de reforma, plans per a institucions ideals.²⁵⁰³

Foucault assenyalava a *Els anormals*, que es va donar un desplaçament local i espacial del confessor, ja que el problema de la carn va passar a ser el problema del llit. A més, tota la complexitat cristiana de la direcció de la consciència va quedar reduïda a un sol problema, especificava, «al problema molt simple del gest, de la mà, de la relació de la mà i el cos, a la senzilla pregunta: "Es toquen?"».²⁵⁰⁴

I, al mateix temps, remarcava, es van donar tres transformacions. En primer lloc, hi va haver una somatització: «el problema de la carn tendeix a convertir-se cada vegada més en el problema del cos, del cos físic, del cos malalt».²⁵⁰⁵ En segon lloc, hi va haver una infantilització, ja que es va reorganitzar el problema al voltant de la sexualitat infantil i adolescent. Finalment, com que aquest problema feia referència a una forma de control i racionalitat que es

²⁵⁰⁰ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 218

²⁵⁰¹ Ibid., pàg. 218

²⁵⁰² Ibid., pàg. 218

²⁵⁰³ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 39-40

²⁵⁰⁴ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 250

²⁵⁰⁵ Ibid., pàg. 250

demanava al poder i al saber mèdics, es va donar una medicalització. I Foucault constatava: «Tot aquest discurs ambigu i proliferant del pecat es redueix a la proclamació i el diagnòstic d'un perill físic i a totes les precaucions materials per conjurar-lo».²⁵⁰⁶

3.2. La creuada contra la masturbació

*La masturbació, per l'obra mateixa i la comminació dels metges, s'està instal·lant com una espècie d'etiologia difusa, general, polimorfa, que permet relacionar amb ella, és a dir, amb certa prohibició sexual, tot el camp patològic, i això fins a la mort.*²⁵⁰⁷

Michel Foucault

Al curs *Cal defensar la societat*, manifestava que el que havia fet a *La voluntat de saber* era un esbós d'una història de la sexualitat: «o, en tot cas, la història del saber de la sexualitat a través de les pràctiques de confessió al segle XVII o els controls de la sexualitat infantil als segles XVIII i XIX».²⁵⁰⁸

Efectivament, la masturbació, indicava a *Els anormals*, va passar a ser la forma primera d'allò que era confessable de la sexualitat. Segons Foucault: «El discurs de la confessió, el discurs de la vergonya, de control, de correcció de la sexualitat, comença essencialment en la masturbació».²⁵⁰⁹ En les institucions de saber i de poder era on s'analitzava «el cos solitari i desitjant».²⁵¹⁰ Tots els nous procediments i regles de confessió es van començar a focalitzar al voltant del cos i de la masturbació, amb la figura –«encara no escandalosa, però sí ja inquietant»–²⁵¹¹ de l'adolescent masturbador. I especificava:

En la mateixa època, és a dir, en els segles XVI-XVII, veiem créixer a l'exèrcit, als col·legis, als tallers, a les escoles, tota una domesticació del cos, que és la domesticació del cos útil. Es posen a punt nous procediments de vigilància, de control, de distribució en l'espai, de notació, etcètera. Hi ha tota una investidura del cos per mecàniques de poder que procuren fer-lo a la vegada dòcil i útil. Hi ha una nova anatomia política del cos.²⁵¹²

²⁵⁰⁶ Ibid., pàg. 250

²⁵⁰⁷ Ibid., pàg. 226

²⁵⁰⁸ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 49-50

²⁵⁰⁹ Foucault, M., *Les anormals*, op. cit., pàg. 179

²⁵¹⁰ Ibid., pàg. 179

²⁵¹¹ Ibid., pàg. 179

²⁵¹² Ibid., pàg. 179-180. Però si es posava el focus en les tècniques de penitència que es practicava en seminaris i col·legis, advertia Foucault, apareixia una investidura del cos no com a

Es va constituir el que Foucault anomenava una medicina pedagògica de la masturbació, que va traslladar el problema del desig al problema de l'instint, que era l'element central de l'organització de l'anomalia. I remarcava: «aquesta masturbació convertida en problema pedagògic i mèdic, portarà la sexualitat al camp de l'anomalia».²⁵¹³

A mitjans del segle XVIII, va aparèixer el discurs sobre la masturbació, entre el discurs cristià de la carn i el de la psicopatologia sexual. No es tractava del discurs de la carn, ja que els termes del desig i del plaer hi eren completament absents, però tampoc no era encara el discurs de la psicopatologia sexual, ja que no hi apareixia la sexualitat.²⁵¹⁴

Foucault també subratllava, d'aquest discurs sobre la masturbació, que assumia «molt menys la forma d'una anàlisi científica [...] que la d'una veritable campanya: es tracta d'exhortacions, es tracta de consells, es tracta de comminacions»,²⁵¹⁵ ja que tenia un veritable caràcter de creuada contra la masturbació.

La campanya contra la masturbació del segle XVIII va produir efectes positius i constituents. Tot i que, efectivament, es va tractar d'un procés de «repressió del cos del plaer i d'exaltació del cos que rendeix o del cos productiu»,²⁵¹⁶ Foucault en destacava altres coses: que la campanya va recaure sobre la masturbació i no l'activitat sexual en general, i que va recaure sobre nens o adolescents, sobretot, de classes burgeses.²⁵¹⁷

En aquesta campanya es donava una culpabilització dels nens, assenyalava: «Quan se'ls prohibeix de masturbar-se, no s'amenaça els nens amb una vida adulta perduda de desenfrenament i vici, sinó amb una vida adulta

cos útil, sinó a l'àmbit del desig i de la decència: «Davant de l'anatomia política del cos, hi ha una fisiologia moral de la carn». Ibid., pàg. 180

²⁵¹³ Ibid., pàg. 180

²⁵¹⁴ Foucault feia ressaltar el fet que «en aquests textos sobre la masturbació, la sexualitat adulta no hi intervé pràcticament mai. I encara més: tampoc no ho fa la sexualitat del nen. És la masturbació, i la masturbació mateixa, pràcticament sense cap lligam amb els comportaments normals de la sexualitat i ni tan sols amb els anormals». Ibid., pàg. 220

²⁵¹⁵ Ibid., pàg. 220

²⁵¹⁶ Ibid., pàg. 222

²⁵¹⁷ I Foucault ho resumia així: «som davant del qüestionament, no de la sexualitat, sinó de la masturbació, i d'aquesta en el nen i l'adolescent burgès». Ibid., pàg. 222

completament baldada per les malalties».²⁵¹⁸ Per tant, es tractava no tant d'una moralització com d'una somatització o patologització.

I aquest procés, apuntava, es duia a terme a través de tres formes. En primer lloc, la ficció de la malaltia total, especificava: «la descripció fabulosa d'una espècie de malaltia polimorfa, absoluta, sense remissió, que presumptament acumula en si mateixa tots els símptomes de totes les malalties possibles».²⁵¹⁹ I ho il·lustrava així:

Tot el cos està cobert i envaït; no hi ha ni un centímetre quadrat que n'estigui lliure. I, finalment, la presència de la mort, perquè l'esquelet es llegeix ja en la dentadura descarnada i les cavernes dels ulls. Ens trobem en plena [...] fabulació científica, fabricada i transmesa en la perifèria mateixa del discurs mèdic.²⁵²⁰

En segon lloc, la masturbació apareixia com a causa possible de tota malaltia. Es tractava de la codificació etiològica de la masturbació en les categories nosogràfiques establertes. La masturbació ja no era a l'origen d'una malaltia fabulosa i absoluta, sinó que era la causa de totes les malalties possibles. En aquesta literatura antimasturbatòria, sostenia Foucault, podia aparèixer tant d'una manera com de l'altra.²⁵²¹

En tercer lloc, apareixia la somatització i la hipocondria. Els metges de època, destacava, van suscitar una espècie de veritable «deliri hipocondríac mitjançant el qual procuraven aconseguir que els malalts mateixos associessin tots els símptomes que experimentaven a aquesta falta primera i fonamental que seria la masturbació».²⁵²² I va aparèixer una espècie de gènere literari nou sota la forma de 'carta del malalt', especificava Foucault:

És tot un gènere literari, la petita autobiografia del masturbador, autobiografia centrada íntegrament en el seu cos, en la història del seu cos, la història de les seves malalties, sensacions, els diferents trastorns considerats en detall des de la infantesa, o, en tot cas, des de l'adolescència fins el moment en què es confessa.²⁵²³

²⁵¹⁸ Ibid., pàg. 223

²⁵¹⁹ Ibid., pàg. 223. En aquesta descripció, detallava, totes les malalties se sobreposaven «en el cos descarnat i devastat del jove masturbador». Ibid., pàg. 223. Aquest presentava les característiques següents: esgotament, pèrdua de substància, un cos diàfan i debilitat, inert, etcètera. Ibid., pàg. 223-224

²⁵²⁰ Ibid., pàg. 224

²⁵²¹ Ibid., pàg. 224-225

²⁵²² Ibid., pàg. 225. Es tractava d'una organització, dirigida pels metges mateixos, «d'una espècie de temàtica hipocondríaca, de somatització dels efectes de la masturbació, en el discurs, l'existència, les sensacions, el cos mateix del malalt». Ibid., pàg. 226

²⁵²³ Ibid., pàg. 225

En aquesta campanya, doncs, la masturbació no apareixia en el registre moral de la culpa, advertia, sinó que el que hi havia era una somatització de la masturbació, «que es remet vigorosament al cos, o els efectes de la qual, en tot cas, hi recauen vigorosament, per ordre dels metges, i fins en el discurs i l'experiència dels subjectes».²⁵²⁴ I remarcava:

La masturbació, per l'obra mateixa i la comminació dels metges, s'està instal·lant com una espècie d'etiologia difusa, general, polimorfa, que permet relacionar amb ella, és a dir, amb certa prohibició sexual, tot el camp patològic, i això fins a la mort.²⁵²⁵

En la literatura sobre el tema, apareixia la idea, assenyalava Foucault, que la masturbació no tenia simptomatologia pròpia, però que podia ser causa de qualsevol malaltia; per tant, podia ser la causa universal de totes les malalties.²⁵²⁶ I ho desenvolupava així:

[...] a l'època mateixa en què l'anatomia patològica estava identificant en el cos una causalitat lesiva que fundaria la gran medicina clínica i positiva del segle XIX, en aquesta època (és a dir, entre finals del segle XVIII i principis del XIX), es desenvolupava tota una campanya antimasturbatòria que posava de manifest del costat de la sexualitat, més precisament del costat de l'autoerotisme i la masturbació, una altra causalitat mèdica, una altra causalitat patogènica que [...] jugava un paper a la vegada supletori i condicional. La sexualitat permetrà explicar tot allò que, en cas contrari, no és explicable. Igualment, és una causalitat addicional, perquè superposa a les causes visibles, identificables en el cos, una espècie d'etiologia històrica, per la qual el malalt mateix és responsable de la seva malaltia: si estàs malalt, sens dubte és perquè ho has volgut; si el teu cos està afectat, sens dubte és perquè t'has tocat.²⁵²⁷

Tot i que aquesta espècie de responsabilització patològica del subjecte sobre la seva malaltia no era nova, advertia Foucault, sí que va patir una transformació. D'una banda, en la medicina tradicional, els metges sempre havien atribuït certa responsabilitat al pacient dels seus símptomes –per excés, abús, imprudència, etcètera–; a partir d'aquell moment, tot això es concentraria a l'entorn de la sexualitat i, més concretament, de la masturbació. D'altra banda, la responsabilitat sexual, que fins aleshores s'havia reconegut en el cas de les malalties venèries, es va estendre a totes les altres. I constatava: «En síntesi,

²⁵²⁴ Ibid., pàg. 226

²⁵²⁵ Ibid., pàg. 226

²⁵²⁶ I ho formulava així: «En el fons, en portar la mà al seu sexe el nen posa en joc, d'una vegada i per sempre, i sense poder calcular-ne en absolut les conseqüències, malgrat sigui ja relativament gran i conscient, la seva vida sencera». Ibid., pàg. 226

²⁵²⁷ Ibid., pàg. 226-227

s'assigna una responsabilitat patològica a la infància, cosa que el segle XIX no oblidarà». ²⁵²⁸

Així, el nen era responsable de tota la seva vida, les seves malalties i la seva mort, remarcava, però, tanmateix, això no el convertia en culpable. La culpa podia venir d'accidents externs, de l'atzar, d'un gest aleatori. Però Foucault considerava: «La causa de masturbació que més s'invoca en la creuada és la seducció, la seducció per l'adult. La culpa ve de fora». ²⁵²⁹

Es tractava de la seducció dels infants per part dels adults de la llar: pares, domèstiques, professors, preceptors, ²⁵³⁰ especificava Foucault. I ho formulava així:

Tota la campanya contra la masturbació s'orienta molt aviat, podríem dir que des de l'inici, contra la seducció sexual dels nens pels adults; encara més que pels adults, per l'entorn immediat, és a dir, tots els personatges que constituïen en aquesta època les figures oficials de la casa. El criats, la governanta, el preceptor, el tiet, la tieta, els cosins, etcètera; tot això s'interposarà entre la virtut dels pares i la innocència natural dels nens i introduirà la dimensió de la perversitat. [...] Desig dels adults pels nens: aquest és l'origen de la masturbació. ²⁵³¹

La campanya contra la masturbació tenia un objectiu antidomesticitat, en un sentit ampli de la paraula domèstic, ja que es dirigia contra els personatges que formaven la intermediació familiar. I sostenia: «Som, per tant, en plena obsessió domèstica. El diable és aquí, al costat de l'infant, en la forma de l'adult, essencialment la de l'adult intermediari». ²⁵³² Es culpava, doncs, més l'espai malsà de la casa, que el nen. I ho exposava així: «Allò que en definitiva es qüestiona en la masturbació dels nens és l'absència de cures, la desatenció, la mandra, el desig de tranquil·litat». ²⁵³³ Els qui eren posats en dubte eren els pares. I constatava: «La creuada fa que aquells que dictaminen la culpa dels pares siguin els fills mateixos, aquests petits masturbadors esgotats que estan al caire de la tomba». ²⁵³⁴

²⁵²⁸ Ibid., pàg. 227

²⁵²⁹ Ibid., pàg. 229

²⁵³⁰ La literatura de l'època, detallava, parlava de «les incitacions involuntàries i imprudents de part dels pares, educadors». Ibid., pàg. 229. A l'hora del bany, especificava, el problema eren «aquestes 'mans imprudents i acariciadores'». Ibid., pàg. 229. També parlava, a l'hora de posar la mainada a dormir, de «les excitacions voluntàries i aquesta vegada més perverses que imprudents de les nodrisses». Ibid., pàg. 229

²⁵³¹ Ibid., pàg. 229

²⁵³² Ibid., pàg. 230

²⁵³³ Ibid., pàg. 230

²⁵³⁴ Ibid., pàg. 230

A partir del segle XVIII, plantejava més endavant, la sexualitat del nen i de l'adolescent van aparèixer com un problema, ja que en endavant, «els cossos, els gestos, les actituds, l'aspecte, els trets del rostre, els llits, la roba interior, les taques, tot això es posa sota vigilància».²⁵³⁵ I es va iniciar «una espècie de gran cos a cos pares-fills»,²⁵³⁶ que va passar a ser característic d'una determinada forma de família en l'època moderna.

3.3. La família

*La família és el cristall en el dispositiu de sexualitat:
sembla difondre una sexualitat que en realitat
reflecteix i difracta.*²⁵³⁷

Michel Foucault

Tal com exposava a «La tortura és la raó», des de finals del segle XVIII, la família «va ser literalment sexualitzada per una inquietud per la sexualitat que no va deixar d'imposar-se-l'hi».²⁵³⁸ I constatava: «La família no és en absolut el lloc de repressió de la sexualitat. És el lloc d'exercici de la sexualitat».²⁵³⁹

Al segle XVIII, el nucli familiar, apuntava Foucault a *La voluntat de saber*, tenia dos eixos (marit-muller i pares-fills), sobre els quals es van desenvolupar els elements principals del dispositiu de sexualitat. La família no era una estructura social, econòmica i política d'aliança que frenava la sexualitat, sinó que, al contrari, l'ancorava i li servia de suport permanent. I ho caracteritzava així:

[La família] assegura la producció d'una sexualitat que no és homogènia respecte dels privilegis d'aliança, en permetre al mateix temps que els sistemes d'aliança siguin travessats per tota una tàctica nova de poder que fins llavors ignoraven. La família és l'intercanviador de la sexualitat i de l'aliança: transporta la llei i la dimensió d'allò que és jurídic fins al dispositiu de sexualitat; i transporta l'economia del plaer i la intensitat de les sensacions fins al règim de l'aliança.²⁵⁴⁰

²⁵³⁵ Ibid., pàg. 249

²⁵³⁶ Ibid., pàg. 249

²⁵³⁷ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 147

²⁵³⁸ Foucault, M., «La torture, c'est la raison», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 397

²⁵³⁹ Ibid., pàg. 397

²⁵⁴⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 143. A partir d'això, la família es va convertir en el punt privilegiat de la sexualitat, considerava Foucault, en el «lloc obligat d'afectes, de sentiments, d'amor». Ibid., pàg. 143

Des del segle XVIII, el dispositiu de sexualitat es va desenvolupar, en un primer moment, fora de les institucions familiars, però que va tornar, poc a poc, a centrar-se en la família. I assenyalava:

[...] allò que podia comportar d'estrany, d'irreductible, potser de perillós per al dispositiu d'aliança [...], va ser tingut en compte de nou per la família –una família reorganitzada, més tancada sens dubte, intensificada segurament en relació amb les antigues funcions que exercia en el dispositiu d'aliança.²⁵⁴¹

D'aquesta manera, el dispositiu de sexualitat, que a l'exterior es recolzava en metges i pedagogs, i més endavant en psiquiatres, tenia a pares i conjugues com a agents principals del dispositiu a l'interior, i que aviat van ser 'psiquiatritzats'. Va ser aleshores, aclaria, quan van aparèixer els nous personatges, que constituïen «les figures mixtes de l'aliança esgarriada i de la sexualitat anormal».²⁵⁴² I les detallava així:

[...] la dona nerviosa, l'esposa frígida, la mare indiferent o assaltada per obsessions criminals, el marit impotent, sàdic, pervers, la filla histèrica o neurastènica, el nen precoç i ja esgotat, el jove homosexual que rebutja el matrimoni o descuida la seva dona.²⁵⁴³

Des de mitjans del segle XIX, com a mínim, la família es va veure obligada a perseguir «en si mateixa totes les empremtes de sexualitat, arrencant-se a si mateixa les més confessions difícils».²⁵⁴⁴ La família volia ser escoltada pels experts i es va obrir «de bat a bat a la infinitud de l'examen».²⁵⁴⁵ La família va ser el lloc de naixement d'una «demanda incessant»,²⁵⁴⁶ que especificava així:

[...] demana que se l'ajudi a resoldre aquests jocs dissortats de la sexualitat i de l'aliança; i, atrapada pel dispositiu de sexualitat que la va envair des de l'exterior, que va contribuir a solidificar-se en la seva forma moderna, profereix cap als metges, els pedagogs, els psiquiatres, els capellans i també els pastors, cap a tots els 'experts' possibles, la llarga queixa del seu patiment sexual. Tot s'esdevé com si de sobte descobrís el temible secret d'allò que se li va inculcar i que no es deixava de suggerir-l'hi: ella, arca fonamental de l'aliança, era el germen de tots els infortunis del sexe.²⁵⁴⁷

²⁵⁴¹ Ibid., pàg. 145

²⁵⁴² Ibid., pàg. 146

²⁵⁴³ Ibid., pàg. 146

²⁵⁴⁴ Ibid., pàg. 146

²⁵⁴⁵ Ibid., pàg. 147

²⁵⁴⁶ Ibid., pàg. 146

²⁵⁴⁷ Ibid., pàg. 146

3.3.1. Nova física de l'espai familiar

*En qualsevol cas, la família moderna,
aquesta família moderna sexualment irradiada
i saturada, i mèdicament inquieta,
va néixer al voltant d'aquest llit dubtós.*²⁵⁴⁸

Michel Foucault

Plantejava Foucault, a *Els anormals*, que darrere de les campanyes contra la masturbació hi havia l'exigència d'una nova física de l'espai familiar, que passava per l'eliminació de tots els intermediaris i els domèstics, deixant «el nen sol, en un espai familiar sexualment asèptic».²⁵⁴⁹ Idealment, l'espai familiar havia de ser un espai de vigilància continuada, en què els adults poguessin atrapar el nen «en el moment mateix en què està cometent allò que no és tant una falta com el principi de totes les seves malalties».²⁵⁵⁰ I manifestava:

Disculpin-me per citar tots aquests detalls (i sota del retrat de Bergson!),²⁵⁵¹ però crec que el que presenciem aquí és la introducció de tota la gran dramàturgia familiar dels segles XIX i XX: aquest petit teatre de la comèdia i la tragèdia de la família, amb els seus llits, els seus llençols, amb la nit, amb les làmpades, amb les aproximacions de puntetes, amb les olors, amb la inspecció curiosa a la recerca de taques als llençols; tota aquesta dramàturgia que aproxima indefinidament la curiositat de l'adult al cos del nen. Simptomatologia menuda del plaer.²⁵⁵²

Per sota d'aquest tema hi havia la desaparició dels intermediaris i la «consigna del contacte directe, immediat i constant del cos dels pares amb el cos dels fills».²⁵⁵³ En definitiva, constatava, es tractava d'un nou cos familiar.

En el model de família burgesa i aristocràtica, de fins a mitjans del segle XVIII, les prohibicions sexuals només requeien sobre les relacions; mentre es constituïa com a conjunt de relacions d'ascendència i descendència,

²⁵⁴⁸ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 243

²⁵⁴⁹ Ibid., pàg. 230

²⁵⁵⁰ Ibid., pàg. 231. Foucault puntualitzava que els pares havien de vigilar els nens quan es rentaven, quan anaven a dormir, quan es llevaven, durant la nit, i que havien d'estar al cas de tot allò que els envoltava. La primera preocupació de l'adult, constatava, era el cos del nen: «el cos del nen ha de ser objecte de la seva atenció permanent». Ibid., pàg. 231. Els pares havien d'estar al cas de qualsevol marca o signe possible de masturbació i havien d'estar presents en els moments més importants i perillosos: en anar-se'n a dormir i en llevar-se. Ibid., pàg. 231

²⁵⁵¹ Una nota al final del capítol, a l'obra *Els anormals*, especifica que aquest curs es duia a terme en una sala del Collège de France presidida pel retrat de Henri Bergson, que també havia estat professor de la institució. Ibid., pàg. 246

²⁵⁵² Ibid., pàg. 232

²⁵⁵³ Ibid., pàg. 232. I Foucault sostenia: «en endavant, el cos dels nens haurà de ser vigilat, en una espècie de cos a cos, pels pares. Proximitat infinita, contacte, gairebé barreja; assimilació imperativa del cos d'uns al cos d'altres; obligació apressant de la mirada, de la presència, de la contigüitat, del contacte». Ibid., pàg. 233

col·lateralitat, aliança, etcètera, dins d'un esquema de transmissió del parentiu i de repartiment dels béns i de l'estatus social. En el nou esquema familiar, es va construir una família cèl·lula –com a «nucli dur, substancial, massís, corporal, afectiu de la família»²⁵⁵⁴–, en lloc de la família relacional. I ho justificava així:

En destacar la sexualitat del nen, més exactament l'activitat masturbatòria del nen, en posar en relleu el cos del nen com a perill sexual, es va donar als pares la consigna imperativa de reduir el gran espai polimorf i perillós de la casa, i no formar ja amb els seus fills, amb la seva progenitura, altra cosa que una espècie de cos únic, unit per la preocupació de la sexualitat infantil, per la preocupació de l'autoerotisme infantil i la masturbació: pares, vigileu les vostres filles excitades i les ereccions dels vostres fills, i així us convertireu veritablement i plena en pares!²⁵⁵⁵

Així, considerava Foucault, el cos de l'infant apareixia com l'element nuclear de la família, i assenyalava: «al voltant del llit tebi i dubtós de l'adolescent, la petita família se solidifica».²⁵⁵⁶ L'autoerotisme del nen va passar a ser punt d'ancoratge «dels deures, la culpabilitat, el poder, la preocupació, la presència física dels pares»,²⁵⁵⁷ i de la constitució d'una família sòlida, corporal i afectiva.

La masturbació, en tot aquest procés, no va ser inscrita al registre d'allò que era immoral, sinó de la malaltia, apuntava: «Se'n fa una espècie de pràctica que és universal, una espècie d'x' perillosa, inhumana i monstruosa, de la qual pot derivar-ne qualsevol malaltia».²⁵⁵⁸ A partir d'ella, es connectava el control parental intern amb un control mèdic extern; i la relació entre pares i fills, havia de prolongar la relació entre metge i pacients. Els pares havien de passar a ser agents de salut, però això també volia dir el següent:

[...] que el seu control està subordinat, que ha d'obrir-se a una intervenció mèdica, higiènica, que ha de recórrer, des de la primera alerta, a la instància externa i científica del metge. En altres termes, en el moment mateix en què es tanca la família cel·lular en un espai afectiu dens, se la investeix, en nom de la malaltia, d'una racionalitat que la connecta a una tecnologia, un poder i un saber mèdics externs. La nova família, la família substancial, la família afectiva i sexual, és al mateix temps una família medicalitzada.²⁵⁵⁹

Foucault en posava dos exemples. En primer lloc, hi havia el problema de la confessió, ja que els pares havien de vigilar i espiar el nen, però un cop

²⁵⁵⁴ Ibid., pàg. 233

²⁵⁵⁵ Ibid., pàg. 233

²⁵⁵⁶ Ibid., pàg. 234

²⁵⁵⁷ Ibid., pàg. 234

²⁵⁵⁸ Ibid., pàg. 234-235

²⁵⁵⁹ Ibid., pàg. 235

descobrien el mal, qui havia d'intervenir immediatament era el metge, i el nen només podia –i havia de– confessar davant d'ell. Així, aquesta sexualitat –la masturbació infantil– era objecte, per part dels pares, de control, vigilància i reconeixement, però, al mateix temps, es va convertir en objecte de confessió i discurs pel costat mèdic, exterior. I especificava:

Medicalització interna de la família i de la relació pares-fills, però discursivitat externa en la relació amb el metge; silenci de la sexualitat en les fronteres mateixes de la família, en les quals, tot i així, hi apareix clarament gràcies al sistema de vigilància; però allà on apareix, cal no esmentar-la.²⁵⁶⁰

La sexualitat infantil es posava així al centre del llaç familiar, però la seva enunciació es desplaçava cap a l'autoritat mèdica. I assenyalava:

La sexualitat és d'aquest tipus de coses que no poden ser dites més que al metge. Intensitat física de la sexualitat a la família, ampliació discursiva fora de la família i cap al camp mèdic. Serà la medicina la qui pugui dir i fer parlar la sexualitat, en el mateix moment en què la família la posa de manifest, ja que és ella qui la vigila.²⁵⁶¹

En segon lloc, hi havia el problema dels instruments, ja que la família s'havia d'erigir com a agent transmissor del poder mèdic a fi d'impedir la masturbació. La família havia d'actuar, aclaria, «com a relleu i corretja de transmissió»²⁵⁶² del poder mèdic.

3.3.2. L'incest

*[...] aquest incest del contacte, de la mirada, de la vigilància, va ser la base de la família moderna.*²⁵⁶³

Michel Foucault

Foucault manifestava, a *La voluntat de saber*, que la família es va convertir en 'incestuosa' des del seu naixement. A la família moderna –com a principal focus de sexualitat i on la sexualitat hi mantenia i prolongava la seva existència–, l'incest hi ocupava un lloc central. I ho il·lustrava així:

[L'incest] és, sense parar, sol·licitat i rebutjat, objecte d'obsessió i requeriment, secret temut i unió indispensable. Apareix com allò que és clarament prohibit a la família mentre aquesta actuï com a dispositiu d'aliança; però també com allò

²⁵⁶⁰ Ibid., pàg. 236

²⁵⁶¹ Ibid., pàg. 236

²⁵⁶² Ibid., pàg. 236

²⁵⁶³ Ibid., pàg. 234

que és contínuament requerit perquè la família sigui un focus d'incitació permanent de la sexualitat.²⁵⁶⁴

La manera d'assegurar que la sexualitat no pogués escapar del vell sistema d'aliança, considerava Foucault, era acceptant l'afirmació que totes les societats, inclús la nostra, es regien per aquesta regla de regles: la prohibició de l'incest.²⁵⁶⁵

A *Els anormals*, assenyalava que la família «afectiva, sòlida, substancial»,²⁵⁶⁶ característica de la nostra societat i que va néixer a finals del segle XVIII, es va constituir «a partir de l'incest acariciador de les mirades i els gestos al voltant del cos del nen. Aquest incest, aquest incest epistemofílic, aquest incest del contacte, de la mirada, de la vigilància, va ser la base de la família moderna».²⁵⁶⁷

A finals del segle XIX, el problema de l'incest, apuntava més endavant, havia augmentat d'intensitat. Es podia veure, al mateix temps, la dificultat i la facilitat amb què es va acceptar. Es va prendre la sexualitat del nen i es va reinscriure en una relació incestuosa amb l'adult, cosa que va comportar dificultats, sobretot pel fet de posar en contacte la sexualitat d'un amb la de l'altre pel biaix de l'incest. Malgrat tot, la creuada contra la masturbació va fer relativament fàcil que els pares acceptessin «que els seus fills els desitjaven, i els desitjaven incestuosament».²⁵⁶⁸ I Foucault advertia que, després de tot el que se'ls havia dit durant cent anys, ara es deia als pares: «aquest desig terrible que descobreixen, en el sentit material del terme, va dirigit a vostès. El que és més terrible en aquest desig és, precisament, que els concerneix».²⁵⁶⁹

²⁵⁶⁴ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 144

²⁵⁶⁵ La prohibició de l'incest, puntualitzava Foucault, havia interessat Occident durant més d'un segle potser perquè apareixia com un universal social i un dels punts de pas obligatoris a la cultura. Potser també, assenyalava, «perquè s'hi trobava un mitjà per defensar-se, no contra un desig incestuós, sinó contra l'extensió i les implicacions d'aquest dispositiu de sexualitat que s'havia erigit i l'inconvenient del qual, entre molts beneficis, consistia a ignorar les lleis i les formes jurídiques de l'aliança. L'afirmació que tota societat, sigui quina sigui, i per tant la nostra, és sotmesa a aquesta regla de regles, garantia que el dispositiu de sexualitat, els efectes estranys del qual començaven a manipular-se —entre ells la intensificació afectiva de l'espai familiar—, no podria escapar al vell gran sistema de l'aliança». Ibid., pàg. 144. I així, apuntava, «el dret estaria fora de perill, fins i tot en la nova mecànica de poder». Ibid., pàg. 144. En admetre que la prohibició de l'incest era el llindar de tota cultura, segons Foucault, «aleshores la sexualitat es troba des del fons dels temps col·locada sota el signe de la llei i el dret». Ibid., pàg. 145

²⁵⁶⁶ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 234

²⁵⁶⁷ Ibid., pàg. 234

²⁵⁶⁸ Ibid., pàg. 252

²⁵⁶⁹ Ibid., pàg. 252

Aquest procés va tenir tres conseqüències principals, indicava. En primer lloc, es va disculpar els pares d'aquesta relació incestuosa, en dir-los que ells no eren els incestuosos, que l'incest no anava d'ells als nens, sinó en sentit contrari. I ho il·lustrava així:

Per tant, just en el moment en el qual se satura etiològicament la relació incestuosa fills-pares, es disculpa moralment els pares de la indiscreció, de la gestió, de l'apropament incestuosos a què se'ls havia forçat durant més d'un segle. Així doncs, primer benefici moral, que fa acceptable la teoria psicoanalítica de l'incest.²⁵⁷⁰

En segon lloc, els pares van passar a posseir el cos i el desig dels seus fills. Així, no només gaudien de la possessió material del cos dels fills, sinó també del seu desig, ja que anava dirigit a ells. Enmig d'un procés en què, a finals del segle XIX, se separava encara més el nen del medi familiar a través de l'ampliació de l'escolarització i dels procediments disciplinaris, hi va haver una reapropiació de la sexualitat dels nens per part dels progenitors, considerava, «per l'afirmació que el seu desig es dirigia precisament als pares».²⁵⁷¹ Això va permetre que s'afluixés el control sobre la masturbació, sense que els pares perdessin la possessió de la sexualitat dels seus fills, constatava.

En tercer lloc, es va assegurar la connexió amb el poder mèdic. I puntualitzava: «en fer de l'incest –crim absolut– el punt d'origen de totes les petites anomalies, s'enfortia la urgència d'una intervenció exterior, d'una espècie d'element mediador, per analitzar, controlar i corregir a la vegada».²⁵⁷² I ho justificava així:

[...] en aquesta teoria de l'incest que apareix a finals del segle XIX, es tracta d'una espècie d'enorme gratificació per als pares, que, en endavant, se saben objecte d'un desig boig i, al mateix temps, per aquesta mateixa teoria, descobreixen que ells mateixos poden ser subjectes d'un saber racional sobre les relacions que tenen amb els fills: simplement, ja no he de descobrir allò que desitja el nen com un criat dubtós, que va, de nit, a la seva habitació a aixecar els llençols; sé el que desitja amb un saber científicament autènticat, perquè és un saber mèdic. De manera que soc subjecte del saber i, al mateix temps, objecte d'aquest desig boig. En aquestes condicions, es comprèn com –des de la psicoanàlisi, des de principis del segle XX– els pares van poder convertir-se (i amb molt de gust!) en els agents a la vegada àvids, febrils i captivats d'una nova onada de normalització mèdica de la família.²⁵⁷³

²⁵⁷⁰ Ibid., pàg. 252

²⁵⁷¹ Ibid., pàg. 253

²⁵⁷² Ibid., pàg. 253

²⁵⁷³ Ibid., pàg. 253

3.4. L'educació natural dels infants

[...] *la vida del nen, el cos del nen, van ser vigilats, i, a la vegada, valorats i sacralitzats.*²⁵⁷⁴

Michel Foucault

A través del que Foucault anomenava, a *Els anormals*, una gran persecució física de la infància i la masturbació al segle XIX es va constituir una continuïtat i una espècie d'interferència entre metge i malalt. I la família, en el seu espai, es va convertir en un agent de medicalització de la sexualitat. Hi havia una divisió, per un costat, entre la vigilància muda dels pares del cos del nen, i el discurs científic extern a la família, que era un discurs de confessió, hereu de les tècniques cristianes, però que es donava únicament en la pràctica mèdica.²⁵⁷⁵

Per l'altre, hi havia una continuïtat que, en la família:

[...] dona lloc a un rumb perpetu de medicina sexual, una espècie de medicalització de la sexualitat, medicalització cada vegada més sostinguda i que introdueix en l'espai familiar les tècniques, les formes d'intervenció de la medicina. En definitiva, un moviment d'intercanvi que fa que la medicina funcioni com a medi de control ètic, corporal, sexual en la moral familiar, i que, en compensació, posa de manifest, com a necessitat mèdica, els trastorns interns del cos familiar, centrat en el cos del nen. Els vicis del nen i la culpabilitat dels pares demanen a la medicina de medicalitzar el problema de la masturbació, de la sexualitat del nen, del seu cos en general. Un engranatge medicofamiliar organitza un camp a la vegada ètic i patològic, en el qual les conductes sexuals s'hi donen com a objecte de control, coerció, examen, judici, intervenció.²⁵⁷⁶

D'aquesta manera, considerava Foucault, la família medicalitzada funcionava com a principi de normalització. I constatava:

És aquesta família, a la qual se li va donar tot el poder immediat i sense intermediaris sobre el cos del nen, però a qui es controla des de fora mitjançant el saber i la tècnica mèdica, la que posa de manifest, la que ara, a partir de les primeres dècades del segle XIX, posarà de manifest allò que és normal i allò que és anormal en l'ordre sexual. La família serà el principi de determinació, de discriminació de la sexualitat, i també el principi de redreçament d'allò que és anormal.²⁵⁷⁷

Més endavant, indicava que una de les tècniques per fer funcionar la família conjugal va ser la següent: «fer els pares responsables dels seus fills, de la vida i la mort dels seus fills, i això per mitjà d'un autoerotisme s'havia convertit en fabulosament perillós en i per al discurs mèdic».²⁵⁷⁸

²⁵⁷⁴ Ibid., pàg. 243

²⁵⁷⁵ Ibid., pàg. 238

²⁵⁷⁶ Ibid., pàg. 238-239

²⁵⁷⁷ Ibid., pàg. 239

²⁵⁷⁸ Ibid., pàg. 250

La creuada contra la masturbació, advertia, formava part d'una creuada més àmplia, que era la de l'educació natural dels nens. Per aconseguir-ho calia assegurar la supervivència dels nens. El que es demanava a les famílies era que s'encarreguessin del cos del nen «simplement perquè vivia i no havia de morir».²⁵⁷⁹ Es va descobrir, en la supervivència dels nens, un interès polític i econòmic, cosa que va donar lloc a la substitució de l'aparell polimorf i complex de la família relacional per un aparell de vigilància familiar, més limitat, intens i constant. Els pares havien d'emparrar els fills en dos sentits: en impedir que morissin, d'una banda, i en vigilar-los i encarrilar-los, d'altra banda; és a dir, que havien d'assegurar la seva supervivència, i també la seva domesticació i desenvolupament normalitzat. I sostenia:

En restringir així la família, en donar-li una aparença tan compacta i cenyida, s'aconsegueix efectivament que sigui penetrable per uns criteris polítics i morals; que sigui penetrable per un tipus de poder; que sigui penetrable per tota una tècnica de poder, en la qual la medicina i els metges actuen com a intermediaris.²⁵⁸⁰

Aquí hi apareixia un pacte entre l'estat i la família, en el qual la família havia d'encarregar-se de la supervivència i l'encarrilament dels nens perquè aquests fossin útils a l'estat, i, a la vegada, havien de confiar a l'estat, l'educació i la instrucció d'aquests nens. En definitiva, al mateix temps que es demanava a les famílies que s'encarreguessin del cos dels nens, que asseguressin la vida i la supervivència d'aquests nens, feia ressaltar Foucault, «també se'ls demana que se'n desprenguin, que es desprenguin de la seva presència real, del poder que puguin exercir sobre ells».²⁵⁸¹ D'aquesta manera, el cos del nen passava a ser una moneda de canvi, i es va poder desplaçar del medi familiar a l'espai institucionalitzat i normalitzat de l'educació. En el cos del nen, però, hi havia quelcom que sempre pertanyeria als pares, a saber: la seva sexualitat. I manifestava: «En el fons, s'enganxa als pares a la tasca infinita de la possessió i el control d'una sexualitat infantil que, en qualsevol cas, se'ls escaparà».²⁵⁸² El gran espai de la família relacional es va fer més petit i restringit i, dins del qual,

²⁵⁷⁹ Ibid., pàg. 239

²⁵⁸⁰ Ibid., pàg. 240

²⁵⁸¹ Ibid., pàg. 241. Foucault assenyalava que s'exigia a la família «un procés d'intercanvi: "Conservin els seus fills en vida i ben robusts, corporalment ben sans, ben dòcils i ben aptes, perquè nosaltres puguem incorporar-los a una maquinària de la qual vostès no en tenen el control, i que serà el sistema educatiu, d'instrucció, de formació de l'Estat"». Ibid., pàg. 241

²⁵⁸² Ibid., pàg. 242

«la vida del nen, el cos del nen, van ser vigilats i, a la vegada, valorats i sacralitzats».²⁵⁸³ En qualsevol cas, advertia Foucault, «la família moderna, aquesta família moderna sexualment irradiada i saturada i mèdicament inquieta, va néixer al voltant d'aquest llit dubtós».²⁵⁸⁴

3.5. La creuada a favor del matrimoni

*En un cas, és la sexualitat del nen la que és perillosa,
i la que exigeix la coagulació de la família;
en l'altre cas, és la sexualitat de l'adult la que és considerada perillosa,
i que exigeix, al contrari, la distribució òptima de la família.*²⁵⁸⁵

Michel Foucault

Si la creuada contra la masturbació infantil havia estat dirigida a la família burgesa gairebé exclusivament, apuntava Foucault a *Els anormals*, durant els primers anys del segle XIX es va desenvolupar una altra campanya, molt diferent, dirigida a la família del proletariat urbà que s'estava constituint.²⁵⁸⁶ En aquesta campanya, que se situava en el tombant de segle i culminava entre 1820 i 1840, no es tractava que els pares busquessin el contacte directe amb el cos dels seus fills, ni tampoc que suprimissin els intermediaris domèstics, sinó que la campanya era la següent: «“Caseu-vos, i no tingueu fills abans per acabar-los abandonant”». És tota una campanya contra la unió lliure, contra el concubinat, contra la fluïdesa extra o parafamiliar».²⁵⁸⁷

²⁵⁸³ Ibid., pàg. 243

²⁵⁸⁴ Ibid., pàg. 243

²⁵⁸⁵ Ibid., pàg. 256

²⁵⁸⁶ El proletariat també va ser objecte d'altres processos, tal com Foucault plantejava a l'entrevista «Sobre la presó d'Attica». Els aixecaments populars, fins a principis del segle XIX, eren impulsats pels camperols, els artesans i els primers obrers, però també: «d'una categoria d'elements indòcils, mal integrats a la societat, que eren per exemple els assaltadors de camins, els contrabandistes..., en síntesi, tot aquells a qui el sistema jurídic en vigència i la llei de l'Estat havia rebutjat». Foucault, M., «À propos de la prison d'Attica», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, pàg. 534. Durant el segle XIX, el proletariat va haver de marcar les seves diferències amb relació a aquella població indòcil, amb els grups sediciosos i que atacaven l'ordre jurídic, per fer-se reconèixer. I remarcava: «La moral familiar, que a finals del segle XVIII no tenia cap vigència en els estrats populars, es va convertir, a principis del segle XIX, en un dels mitjans dels quals es va valer el proletariat per, en certa mesura, aconseguir que s'admetés la seva responsabilitat. La virtut popular, el bon obrer, el bon pare, el bon marit, respectuosos de l'ordre jurídic: tal era la imatge que, des del segle XVIII, la burgesia mostrava i imposava al proletariat, amb l'objectiu d'apartar-lo de tota forma d'agitació o insurrecció violentes i tota temptativa d'usurpació del poder i de les seves regles». Ibid., pàg. 534-535

²⁵⁸⁷ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 254

Fins al segle XVIII, la regla del matrimoni era una regla molt respectada, evidenciava Foucault, sobretot degut al control eclesiàstic, però també perquè estava relacionada a un sistema de transmissió de béns, fins i tot entre la gent pobre. Amb la constitució i el desenvolupament d'un proletariat urbà, a principis del segle XIX, «totes aquestes raons de ser del matrimoni, tots aquests vincles, tots aquests pesos que li donen la seva solidesa i necessitat, tots aquests recolzaments, es tornen inútils».²⁵⁸⁸ El matrimoni, com a sistema d'obligacions amb tots els seus suports institucionals i materials, va deixar de tenir sentit entre una població flotant, que estava a l'espera o en recerca de feina. En aquest context, indicava, s'hi va desenvolupar una espècie de sexualitat extramatrimonial.²⁵⁸⁹

Foucault manifestava, al curs *El poder psiquiàtric*, que en el moment de la formació del proletariat europeu al segle XIX «les condicions de treball i d'habitatge, els desplaçaments de la mà d'obra, l'ús del treball infantil eren elements que feien cada vegada més fràgils les relacions de família i invalidaven l'estructura familiar».²⁵⁹⁰ El que va aparèixer en aquell moment, a partir del 1820, va ser el següent:

[...] un esforç molt considerable de reconstitució de la família; els empresaris, els filantrops i els poder públics fan servir tots els mitjans possibles per reconstituir-la, per obligar els obrers a viure en parella, a casar-se, a tenir fills i a reconèixer-los. La patronal, per altra banda, arriba fins i tot a fer sacrificis financers per procurar aquesta refamilització de la vida obrera.²⁵⁹¹

Així, entre 1820 i 1840, tal com plantejava a *Els anormals*, es va desenvolupar tota una campanya a favor del matrimoni que es va dur a terme, simplement, a través de propaganda pura i dura, de pressions econòmiques i de polítiques habitacionals, entre d'altres.²⁵⁹²

A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», remarcava, per exemple, que van aparèixer unes estratègies locals i molt ben definides per fixar els obrers de les indústries pesades al lloc on treballaven, amb l'objectiu d'evitar la mobilitat del treball, de «dominar una mà d'obra flotant i vagabunda».²⁵⁹³ I ho il·lustrava així:

²⁵⁸⁸ Ibid., pàg. 254-255

²⁵⁸⁹ Ibid., pàg. 255

²⁵⁹⁰ Foucault, M., *Le pouvoir psychiatrique*, op. cit., pàg. 84

²⁵⁹¹ Ibid., pàg. 85

²⁵⁹² Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 255

²⁵⁹³ Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 307

A Mulhouse, o al nord de França, s'elaboren d'aquesta manera unes tècniques variades: pressionem perquè la gent es casi, procurem allotjaments, construïm ciutats obreres, practiquem aquest sistema astut d'endeutament, del qual parla Marx, i que consisteix a fer pagar el lloguer per avançat mentre que el salari es cobra a final de mes. També hi ha sistemes de caixes d'estalvi, d'endeutament en el consum amb uns venedors de vins que no són sinó agents del patró...²⁵⁹⁴

Aquests processos es van generalitzar i es van convertir en programes sistemàtics de moralització de la classe obrera. Aquí s'hi van afegir altres problemes, com el de la feina de les dones o l'escolarització dels nens. I destacava:

[...] ens trobem així amb tota una espècie de mecanismes de suport (sindicats de patrons, càmeres de comerç...) que inventen, modifiquen, reajusten, segons les circumstàncies del moment i del lloc: malgrat que s'obté una estratègia global, coherent, racional, ja no es pot dir qui la va concebre.²⁵⁹⁵

A «La veritat i les formes jurídiques», Foucault apuntava que durant el segle XIX es van aplicar diverses tècniques per reduir els dies festius i disminuir el temps de descans dels obrers. En definitiva, «una tècnica molt subtil es va elaborar al llarg d'aquest segle per controlar l'economia dels obrers».²⁵⁹⁶ Calia que els obrers tinguessin reserves i estalvis i, per aquest motiu, a França, es van augmentar els salaris cap a 1850. Però també calia que no es gastessin els diners per fer vagues o festes, o que estalviessin per quan es trobessin a l'atur. I, d'aquí, la creació de caixes d'estalvis i de cases d'assistència, amb l'objectiu de drenar les economies dels obrers i controlar l'ús dels seus estalvis. I constatava:

D'aquesta manera, el temps de l'obrer –no només el temps de la seva jornada de treball, sinó també tota la seva vida– podrà ser efectivament rentabilitzat del millor mode per l'aparell de producció. I així, en servir-se d'institucions aparentment de protecció i de seguretat, es va instituir un mecanisme mitjançant el qual tot el temps de l'existència humana va quedar a disposició del mercat de treball i de les exigències del treball.²⁵⁹⁷

²⁵⁹⁴ Ibid., pàg. 306

²⁵⁹⁵ Ibid., pàg. 306

²⁵⁹⁶ Foucault, M., «La vérité et les formes juridiques», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 616

²⁵⁹⁷ Ibid., pàg. 617

3.5.1. Contra els dormitoris compartits

*Podria escriure's tota una història dels espais –que seria al mateix temps una història dels poders [...].*²⁵⁹⁸

Michel Foucault

Paral·lela a aquesta campanya a favor del matrimoni, exposava Foucault a *Els anormals*, se'n va donar una altra contra els dormitoris comuns, els llits compartits per pares i fills, per germans i germanes. En aquest espai familiar que ara ja era sòlid, i on se'ls sol·licitava de restar-hi de manera estable, aquesta campanya demanava que estiguessin molt alerta:

No us barregeu, repartiu-vos, ocupeu el màxim d'espai possible; que entre vosaltres hi hagi el mínim contacte possible, que les relacions familiars mantinguin, dins de l'espai així definit, les seves especificacions i les diferències entre els individus, les edats, els sexes.²⁵⁹⁹

A l'entrevista «L'ull del poder», Foucault plantejava que durant el segle XVIII va aparèixer una arquitectura específica que tenia com a objectiu fer servir l'espai amb fins econòmics i polítics. Posava l'exemple de la casa, que fins aleshores havia estat un «espai indiferenciat»,²⁶⁰⁰ i que va començar a especificar-se i a fer-se funcional. Durant els anys 1830-1870, amb la construcció de les ciutats obreres, es va fixar la família obrera. I remarcava: «se li prescriuà un tipus de moralitat en assignar-li un espai de vida amb una habitació que és el lloc de la cuina i del menjador, una altra habitació pels pares, que és el lloc de la procreació, i l'habitació dels fills».²⁶⁰¹ En el millor dels escenaris, puntualitzava, hi hauria una habitació per als nens i una per a les nenes. I sostenia:

Podria escriure's tota una història dels espais –que seria al mateix temps una història dels poders– que comprendria des de les grans estratègies de la geopolítica fins les petites tàctiques de l'habitat, de l'arquitectura institucional, de la sala de classe o de l'organització hospitalària, passant per les implantacions economicopolítiques. Sorpren veure quant temps ha fet falta perquè el problema dels espais aparegui com un problema historicopolític; ja que, o bé l'espai es reenviava a la naturalesa –a allò que és donat, a les determinacions primeres, a la geografia física, és a dir, a una espècie de capa prehistòrica–, o bé se'l concebia com a lloc de residència o d'expansió d'un poble, d'una cultura, d'una llengua o d'un estat. En definitiva, se l'analitzava o bé com a *sòl* o bé com a *aire*; el que importava era el *substrat* o les *fronteres*.²⁶⁰²

²⁵⁹⁸ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 192

²⁵⁹⁹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 255. Allò ideal, remarcava Foucault, era un llit per persona. I que no hi hagués cos a cos, ni contactes ni barreges. *Ibid.*, pàg. 255

²⁶⁰⁰ Foucault, M., «L'œil du pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 192

²⁶⁰¹ *Ibid.*, pàg. 192

²⁶⁰² *Ibid.*, pàg. 192-193

La problematització de l'incest va aparèixer en relació amb la campanya contra els dormitoris compartits, apuntava Foucault a *Els anormals*, però no com a perill d'incest procedent dels fills, tal com formulava la psicoanàlisi, sinó el perill de l'incest entre germà i germana, entre pare i fill. I especificava:

[...] no hi ha cap dubte que la campanya a favor de la constitució de la família burgesa coagulada, afectivament intensa, a l'entorn de la sexualitat del nen, i la campanya per la distribució i la solidificació de la família obrera conduiran finalment, no dic exactament a un punt de convergència, però sí a una certa forma que d'alguna manera és intercanviable o comuna, tant en un cas com en l'altre.²⁶⁰³

D'una banda, es donava el procés d'aproximament que definia un petita cèl·lula familiar agrupada al voltant del cos d'un nen «perillosament sexualitzat»,²⁶⁰⁴ en el marc d'una xarxa àmplia de la família que posseïa estatus i béns. De l'altra, hi havia el procés d'«estabilització i distribució de les relacions sexuals: instauració d'una distància òptima al voltant d'una sexualitat adulta, que és considerada perillosa».²⁶⁰⁵ I Foucault assenyalava: «En un cas, és la sexualitat del nen la que és perillosa, i és la que exigeix la coagulació de la família; en l'altre, és la sexualitat de l'adult la que és considerada perillosa, i és la que exigeix, al contrari, la distribució òptima de la família».²⁶⁰⁶ En definitiva:

Dos processos de formació, dues maneres d'organitzar la família cel·lular al voltant del perill de la sexualitat; dos modes d'aconseguir la sexualització a la vegada temible i indispensable de l'espai familiar; dues maneres de marcar-hi el punt d'ancoratge d'una intervenció autoritària o, millor, d'una intervenció autoritària que no és la mateixa en ambdós casos.²⁶⁰⁷

Davant dels perills de la sexualitat infantil, indicava, que havia de ser examinada pels pares, calia la intervenció externa de la racionalitat mèdica. En el cas de la sexualització de la família al voltant d'un incest procedent de dalt, la intervenció exterior que s'exigia era de tipus judicial. Els encarregats d'intervenir la família per conjurar aquest perill de l'incest –per part dels pares o dels germans grans– eren els jutges, els policies, o les instàncies de control social en la forma d'assistent social. Aquestes institucions de control social tenien la funció de 'protegir els nens en perill', i retirar-los immediatament del medi familiar.²⁶⁰⁸

²⁶⁰³ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 256

²⁶⁰⁴ Ibid., pàg. 256

²⁶⁰⁵ Ibid., pàg. 256

²⁶⁰⁶ Ibid., pàg. 256

²⁶⁰⁷ Ibid., pàg. 256-257

²⁶⁰⁸ Ibid., pàg. 257

Hi havia, doncs, dos modes de sexualització de la família, dos espais familiars de sexualitat i prohibició sexual. Hi havia, també, dues teories de l'incest radicalment diferents, especificava Foucault:

Una que presenta l'incest justament com a fatalitat del desig lligada a la formació de l'infant, la teoria que diu en sordina als pares: "No tingueu cap dubte que quan es toquen, els vostres fills pensen en vosaltres". I l'altra és la teoria sociològica, i ja no psicoanalítica, que descriu la prohibició de l'incest com a necessitat social, com a condició dels intercanvis i els béns, i que diu en sordina als pares: "Sobretot, no toqueu els vostres fills. No guanyareu res en fer-ho i, sincerament, podeu perdre-hi molt". [...] Dos tipus de constitució de la cèl·lula familiar, dos tipus de definició de l'incest, dues caracteritzacions de la por a l'incest, dos feixos d'institucions a l'entorn d'aquesta por [...].²⁶⁰⁹

3.6. El capital humà

*[...] es poden repensar tots els problemes de la protecció de la salut, tots els problemes de la higiene pública, com a elements susceptibles o no de millorar el capital humà.*²⁶¹⁰

Michel Foucault

Algun temps després, al curs *Naixement de la biopolítica*, Foucault exposava com, en les anàlisis econòmiques dels neoliberals nord-americans, hi «tenim una temptativa de desxiframent en termes econòmics de comportaments socials tradicionalment no econòmics».²⁶¹¹ El seu projecte consistia a analitzar tipus de relacions que es trobaven més aviat en el camp de la demografia, la psicologia o la sociologia, en termes econòmics.²⁶¹²

El capital humà, apuntava, estava compost d'elements innats i d'elements adquirits. Les noves anàlisis dels neoliberals eren dels elements adquirits, «és a dir, de la constitució més o menys voluntària d'un capital humà en el transcurs de la vida dels individus».²⁶¹³

En les anàlisis que feien del capital humà, els neoliberals intentaven explicar la relació entre la mare i el fill, per exemple, com una inversió mesurable en el temps. Aquesta relació estava caracteritzada per diversos factors: el temps que la mare passa amb el fill; la qualitat de les cures proporcionades i l'afecte; la

²⁶⁰⁹ Ibid., pàg. 258

²⁶¹⁰ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 236

²⁶¹¹ Ibid., pàg. 251

²⁶¹² Ibid., pàg. 250

²⁶¹³ Ibid., pàg. 235

vigilància sobre el seu desenvolupament, els seus progressos i la seva educació; l'alimentació i tota la relació amb ella. I destacava:

[...] tot això representa per als neoliberals una inversió, una inversió mesurable en temps: i què constituirà aquesta inversió? Un capital humà, el capital humà de l'infant, que produirà una renda. I què serà aquesta renda? El salari de l'infant quan s'hagi convertit en adult. I per a la mare, que ha invertit, quina serà la renda? Doncs bé, diuen els neoliberals, una renda psíquica. Tindrà la satisfacció experimentada per cuidar el nen i veure que les cures han donat fruits.²⁶¹⁴

Fruit de l'experimentació, sostenia, se sabia que, més enllà de les activitats educatives estrictes, el capital humà estava constituït pel temps que els pares consagraven als seus fills, per la quantitat d'hores passades de la mare amb el fill. I la capacitat d'adaptació d'aquest infant podia variar depenent del temps que se li havia dedicat. I ho justificava així:

Val a dir que el simple temps de lactància, el simple temps d'afecte consagrat pels pares als seus fills, ha de poder analitzar-se com a inversió capaç de constituir un capital humà. Temps passat, cures brindades, també el nivell de cultura dels pares –ja que és ben sabut que, per la mateixa quantitat de temps invertit, els pares cultivats crearan un capital humà molt més important per a l'infant que si no tenen el mateix nivell de cultura–, el conjunt dels estímuls culturals rebuts per un infant: tot això constituirà els elements capaços de formar un capital humà.²⁶¹⁵

A partir d'aquí, es podia arribar a una anàlisi ambiental que permetria calcular i posar en xifres la vida d'un infant, calcular en termes de possibilitats d'inversió en capital humà. Segons Foucault: «Es poden repensar tots els problemes de la protecció de la salut, tots els problemes de la higiene pública, com a elements susceptibles o no de millorar el capital humà».²⁶¹⁶

Els neoliberals van analitzar també una característica del problema de la natalitat, i que era que les famílies riques eren menys nombroses que les pobres. Aquesta llei apareixia com un fenomen paradoxal, i podia portar a pensar que la conducta de les famílies riques responia a factors morals o ètics o culturals i no estrictament econòmics. Però, per als neoliberals, això no era així en absolut, a parer de Foucault, i creien que els factors econòmics seguien actuant: les famílies amb ingressos alts tenia un capital humà elevat. I remarcava:

I el problema, per a ells, consisteix a transmetre als seus fills, no tant una herència en el sentit clàssic del terme, com aquest altre element que, també ell,

²⁶¹⁴ Ibid., pàg. 249

²⁶¹⁵ Ibid., pàg. 235-236

²⁶¹⁶ Ibid., pàg. 236

lliga les generacions entre si, però d'una manera molt diferent de l'herència tradicional: la transmissió del capital humà.²⁶¹⁷

La transmissió del capital humà comportava temps dedicat pels pares als fills, a la seva educació, per exemple. La família rica volia transmetre un capital humà almenys igual als seus fills, i això comportava inversions financeres, però també de temps, cosa que no eren possibles si la família era nombrosa. Aquesta necessitat, sostenia, era la que explicava, per als neoliberals, «el caràcter més restringit de les famílies riques en comparació amb les pobres».²⁶¹⁸

Continuant en aquesta perspectiva, els neoliberals també van intentar analitzar el matrimoni i els fenòmens de la parella, és a dir, «la racionalització pròpiament econòmica que constitueix el matrimoni en l'existència dels individus»,²⁶¹⁹ apuntava Foucault. Els neoliberals es preguntaven quin sentit tenia un contracte a llarg termini celebrat entre persones que viurien en la forma de matrimoni, quina justificació econòmica tenia això. Segons els neoliberals, aquest contracte a llarg termini entre els conjugues «permet evitar renegociar a cada instant i sense parar els innombrables contractes que s'haurien de subscriure per fer funcionar la vida domèstica».²⁶²⁰ Aquest contracte permetia fer una economia al nivell dels costos de transacció, com l'anomenaven els neoliberals. I Foucault especificava: «Si s'hagués d'encarar una transacció per a cada un d'aquests gestos, hi hauria un cost de temps i, per tant, un cost econòmic que seria absolutament intolerable per als individus. Es resol mitjançant el contracte de matrimoni».²⁶²¹ El contracte matrimonial, per als neoliberals, continuava Foucault, constituïa una forma d'economia global que evitava la necessitat de negociar a cada instant.

Els neoliberals també van analitzar, com a element constituent del capital humà, la migració, és a dir, la mobilitat, la capacitat de desplaçar-se dels individus. La migració suposava un cost que tenia una funció, considerava Foucault: «Obtenir una millora de l'estatus, de la remuneració, etcètera, per tant,

²⁶¹⁷ Ibid., pàg. 250

²⁶¹⁸ Ibid., pàg. 250

²⁶¹⁹ Ibid., pàg. 250. Foucault recollia aquí unes declaracions de Jean-Luc Migué, que feien referència a les anàlisis dels neoliberals: «Una de les grans contribucions recents de l'anàlisi econòmica ha consistit a aplicar íntegrament al sector domèstic el marc analític reservat per tradició a l'empresa i el consumidor. [...] Es tracta de fer de la parella una unitat de producció en el mateix concepte que l'empresa clàssica». Ibid., pàg. 250-251

²⁶²⁰ Ibid., pàg. 251

²⁶²¹ Ibid., pàg. 251

es tracta d'una inversió».²⁶²² La capacitat que tenia la població de prendre aquesta decisió per obtenir una millora dels ingressos era el que permetia analitzar aquests fenòmens en termes d'empresa individual, i «no com a purs i simples efectes de mecanismes econòmics que desborden els individus».²⁶²³

Foucault també s'aturava un moment en els elements innats del capital humà, entre els quals hi havia els hereditaris i els congènits. L'equipament genètic rebut condicionava una gran quantitat d'elements, i permetia, sobretot, «establir, en un individu donat, les probabilitats de contraure tal o qual tipus de malaltia, a una edat determinada, durant un període concret de la vida, o de qualsevol manera en qualsevol moment de la vida».²⁶²⁴

L'interès en l'aplicació genètica a la població radicava en la possibilitat de reconèixer els individus en risc i també el tipus de risc que corrien, al llarg de la seva vida. I ho caracteritzava així:

[...] en tant que es pot establir quins són els individus en risc i quines són les probabilitats que la unió d'individus en risc produeixi una persona que ha de tenir tal o qual característica respecte al risc de qual serà portadora, es pot imaginar perfectament el següent: les bones constitucions genètiques –és a dir, aquelles capaces de produir individus de baix risc o la taxa de risc dels quals no sigui perjudicial per a ells mateixos, o per al seu entorn, o per a la societat– es convertiran, sens dubte, en quelcom escàs, i en la mesura en què siguin quelcom escàs, podran entrar, decididament, i és lògic que entrin, en circuits o càlculs econòmics [...].²⁶²⁵

Foucault pensava que calia recodificar la inquietud que provocava la genètica amb els termes tradicionals del racisme. I constatava:

I quan una societat es plantegi el problema de la millora del seu capital humà en general, no podrà deixar d'encarar o, en qualsevol cas, d'exigir la qüestió del control, el filtre, la millora del capital humà dels individus, en funció, clar, de les unions i procreacions que en resultin. I, per tant, el problema polític de la utilització de la genètica es formula aleshores en termes de constitució, creixement, acumulació i millora del capital humà. Els efectes racistes de la genètica, per dir-ho d'alguna manera, són, per cert, quelcom que hem de témer i que disten d'haver-se jutjat.²⁶²⁶

²⁶²² Ibid., pàg. 236

²⁶²³ Ibid., pàg. 237

²⁶²⁴ Ibid., pàg. 233-234

²⁶²⁵ Ibid., pàg. 234. Foucault especificava que, segons aquesta concepció, si una persona volia tenir un fill amb capital humà elevat, en termes d'elements innats i adquirits, havia de fer una inversió –de temps treballat, d'ingressos, d'estatus social– per tal d'aconseguir un coproductor amb el mateix capital humà. Ibid., pàg. 234

²⁶²⁶ Ibid., pàg. 235

4.- L'anomalia

[...] aquest camp de l'anomalia es veurà molt aviat, gairebé des de l'inici, travessat pel problema de la sexualitat.²⁶²⁷

Michel Foucault

Durant el segle XIX, plantejava Foucault al curs *Els anormals*, l'àmbit de l'anomalia es va constituir a partir de tres figures que, a poc a poc, l'anomalia «englobarà, confiscarà i, en cert sentit, els colonitzarà, fins a l'extrem d'absorbir-los».²⁶²⁸ Es tractava del monstre humà, l'individu a corregir i, finalment, el masturbador.

Aquestes tres figures es van acabar comunicant entre si, apuntava: hi havia relació entre el monstre i el desviat sexual, per exemple; o entre les malalties que podia causar la masturbació, però també les deformitats sobre el cos, o les monstruositats del comportament. I aclaria: «el monstre, l'incorregible i el masturbador són personatges que comencen a intercanviar-se entre si alguns trets i els seus perfils comencen a sobreposar-se».²⁶²⁹ Tanmateix, aquestes figures van restar perfectament separades fins a finals del segle XVIII i principis del XIX. I destacava:

I precisament el moment d'aparició del que podria anomenar-se una tecnologia de l'anomalia humana, una tecnologia dels individus anormals, es produirà quan s'hagi establert una xarxa singular de saber i poder que, en tot cas, reuneixi o investeixi les tres figures segons el mateix sistema de regularitats.²⁶³⁰

El camp de l'anomalia es va constituir en aquest moment, sostenia Foucault, quan es van reprendre, dins d'un àmbit homogeni i més o menys regular, els equívocs del monstre, l'incorregible i el masturbador.²⁶³¹

Especificava que, a finals del segle XVIII, la figura del monstre va modificar-se d'acord amb la transformació del poder polític i judicial. Igualment, l'incorregible es va transformar quan es van reordenar les funcions de la família i el desenvolupament de les tècniques disciplinàries. Finalment, el masturbador va aparèixer i va ser precisat en una determinada redistribució dels poder sobre el cos. Per tant, per una banda, instàncies de poder que, tot i no ser independents entre si, no tenien el mateix tipus de funcionament. I, per l'altra, instàncies de

²⁶²⁷ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 155

²⁶²⁸ Ibid., pàg. 51

²⁶²⁹ Ibid., pàg. 56

²⁶³⁰ Ibid., pàg. 56

²⁶³¹ Ibid., pàg. 56

saber diferents: una història natural basada en la distinció de les espècies, en el cas del monstre; un saber que es va constituir durant el segle XVIII, en les tècniques pedagògiques, d'educació col·lectiva, en el cas de l'incorregible; i, finalment, en el cas del masturbador, «una recent nascuda biologia de la sexualitat que, de fet, no assumirà la seva regularitat científica més o menys fins al 1820 i 1830».²⁶³²

I si bé la figura del monstre va ser la més important en la pràctica judicial fins a principi del segle XIX,²⁶³³ advertia, es va produir un canvi:

I després, poc a poc, aquesta figura que és la més modesta, la més discreta, la menys científicament sobrecarregada, aquella que apareix com a indiferent al poder, a saber, el masturbador, o, si ho prefereixen una vegada més, la universalitat de la desviació sexual, aquesta figura és la que prendrà cada cop més importància. És ella la que, a finals del segle XIX, haurà englobat les altres figures i finalment, la que posseirà allò que és essencial dels problemes que giren al voltant de l'anomalia.²⁶³⁴

La noció de monstre humà, puntualitzava Foucault, era essencialment jurídica,²⁶³⁵ ja que la seva mateixa existència suposava una infracció de la llei. Però també apareixia en un domini que qualificava de juridicobiològic, perquè es tractava d'un fenomen extremadament rar. I ho justificava així: «És el límit, el punt d'esfondrament de la llei i, al mateix temps, és l'excepció que només es troba, precisament, en casos extrems. Diguem que el monstre és qui combina allò que és impossible i allò que és prohibit».²⁶³⁶

El marc de referència del monstre era molt ampli ja que abastava la naturalesa i la societat, i també, destacava, «el conjunt de les lleis del món: el monstre era un ser cosmològic o anticoslògic».²⁶³⁷

A partir de la figura del monstre, van aparèixer un seguit d'equívocs que van assetjar la figura de l'individu normal durant molt de temps, sostenia. En primer lloc, la figura del monstre contradeia la llei, però no suscitava una resposta legal en la seva infracció. I ho il·lustrava així:

²⁶³² Ibid., pàg. 57

²⁶³³ Foucault assenyalava que el monstre va constituir un problema, i era l'interrogat en el sistema mèdic i judicial. Cap als anys 1820-1830 «tota la problemàtica de l'anomalia es desplegarà al seu voltant, al voltant dels grans crims monstruosos». Ibid., pàg. 57-58

²⁶³⁴ Ibid., pàg. 58

²⁶³⁵ Foucault especificava que parlava de noció jurídica en un sentit ampli del terme, ja que «el que defineix el monstre és el fet que, en la seva existència mateixa i forma, no només és la violació de les lleis de la societat, sinó també de les lleis de la naturalesa». Ibid., pàg. 51

²⁶³⁶ Ibid., pàg. 51

²⁶³⁷ Ibid., pàg. 53

Pot dir-se que allò que constitueix la força i la capacitat d'inquietud del monstre és que, a la vegada que viola la llei, la deixa sense veu. Captura la llei que infringeix. En el fons, el que suscita el monstre, al moment precís en què viola la llei amb la seva existència, no és la resposta de la llei mateixa, sinó quelcom molt diferent. Serà la violència, serà la pura i simple voluntat de supressió, o bé la cura mèdica o la pietat. Però no és la llei mateixa qui respon a l'atac [...].²⁶³⁸

En segon lloc, el monstre apareixia com la forma espontània, brutal i també natural de la contra naturalesa. Es tractava d'un forma en què la naturalesa desplega tot de petites irregularitats possibles. I apuntava:

I en aquest sentit, podem dir que el monstre és el gran model de totes les petites diferències. És el principi d'intel·ligibilitat de totes les formes de l'anomalia. Buscar quin és el fons de monstruositat que hi ha darrere de les petites anomalies, les petites desviacions, les petites irregularitats: aquest és el problema que trobarem al llarg de tot el segle XIX. [...] Paradoxalment, el monstre –malgrat la posició límit que ocupa, encara que sigui a la vegada allò que és impossible i allò que és prohibit– és un principi d'intel·ligibilitat. I no obstant, aquest principi d'intel·ligibilitat és un principi veritablement tautològic, perquè la propietat del monstre consisteix precisament a afirmar-se com a tal, explicar en si mateix totes les desviacions que poden derivar-se'n, però ser en si mateix inintel·ligible.²⁶³⁹

Tal com exposava Foucault, aquests equívocs van tornar a presentar-se en la problemàtica de l'anomalia i van girar al seu voltant les tècniques mèdiques i judicials del segle XIX. En definitiva, manifestava: «l'anormal és en el fons un monstre quotidià, un monstre banalitzat. L'anormal continuarà essent, durant molt de temps, alguna cosa així com un monstre pà·lid».²⁶⁴⁰

La figura de l'individu a corregir va aparèixer al segle XVIII i el seu marc de referència no era tan ampli com el del monstre: era la família, en la seva gestió interna, o la família en relació amb les institucions que l'envolten.²⁶⁴¹ I si el monstre era, per definició, l'excepció, l'individu a corregir era un fenomen corrent, defensava Foucault: «És un fenomen tan corrent, que presenta –i aquesta és la seva primera paradoxa– la característica de ser, en cert sentit, regular en la seva irregularitat».²⁶⁴²

²⁶³⁸ Ibid., pàg. 52

²⁶³⁹ Ibid., pàg. 52

²⁶⁴⁰ Ibid., pàg. 53

²⁶⁴¹ Foucault especificava: «L'individu a corregir apareixerà en aquest joc, aquest conflicte, aquest sistema de suport que hi ha entre la família i l'escola, el taller, el carrer, el barri, la parròquia, l'església, la policia, etcètera». Ibid., pàg. 53

²⁶⁴² Ibid., pàg. 53

La figura de l'individu a corregir també va donar lloc a equívocs. En primer lloc, en ser tan freqüent, tan proper a la regla, era molt difícil de determinar-lo. I constatava:

[...] és una espècie d'evidència familiar, quotidiana, que fa que se'l pugui reconèixer immediatament, però reconèixer-lo sense que calgui donar proves, de tan familiar que és. Per tant, en la mesura en què no cal donar proves, no es podrà demostrar mai, efectivament, que l'individu és incorregible. És exactament al límit de la indecibilitat.²⁶⁴³

El segon equívoc era que apareixia com a incorregible. L'individu a corregir, especificava, ho era «en la mesura en què van fracassar totes les tècniques, tots els procediments, totes les inversions conegudes i familiars de domesticació mitjançant les quals se'l va poder intentar corregir».²⁶⁴⁴ I, paradoxalment, aquest individu incorregible demandava una nova tecnologia de recuperació, de sobrecorrecció. I conclouïa: «Monstre pàl·lid i banalitzat, l'anormal del segle XIX és igualment un incorregible, un incorregible que serà posat al mig d'un aparell de correcció».²⁶⁴⁵

Finalment, la figura del nen masturbador va aparèixer al segle XIX i el seu camp d'aparició ja no va ser la naturalesa i la societat, com en el cas de la figura del monstre, ni tampoc la família i el seu entorn, com en l'individu a corregir, sinó que va ser un espai familiar molt més estret. I Foucault ho formulava així: «És l'habitació, el llit, el cos; són els pares, els supervisors directes, els germans i les germanes; és el metge: tota una espècie de microcèl·lula al voltant de l'individu i del seu cos».²⁶⁴⁶

A diferència de les figures anteriors, la del masturbador tenia unes característiques determinades. En primer lloc, va aparèixer, al pensament del segle XVIII, com un individu que no era excepcional ni tampoc freqüent, sinó com un individu gairebé universal. Tot i així, sostenia Foucault, malgrat que la pràctica de la masturbació es reconegués com a universal...:

[...] s'afirma al mateix temps que és una pràctica que es desconeix o que és mal coneguda, de què ningú no en parla, que ningú coneix i el secret de la qual no es revela mai. La masturbació és el secret universal, el secret compartit per tothom, però que ningú no comunica mai a ningú més. És el secret posseït per tots, el secret que no arriba mai a la consciència d'un mateix i al discurs universal,

²⁶⁴³ Ibid., pàg. 53-54

²⁶⁴⁴ Ibid., pàg. 54

²⁶⁴⁵ Ibid., pàg. 54

²⁶⁴⁶ Ibid., pàg. 54

i la fórmula general del qual és la següent: "Gairebé ningú no sap que gairebé tothom ho fa".²⁶⁴⁷

Així, aquest secret –compartit per tothom però sobre el qual ningú no en parla– es presentava en la seva quasi universalitat com la causa possible de gairebé tots els mals. Els metges del segle XVIII, assenyalava, van aprofitar aquesta causalitat que podia associar-se a malalties corporals, nervioses, psíquiques. I aquesta va ser la segona característica de la figura del masturbador. I constatava:

En definitiva, en la patologia de finals del segle XVIII no hi haurà pràcticament cap malaltia que no pugi correspondre, d'una manera o altra, a aquesta etiologia, és a dir, a l'etiologia sexual. Altrament dit, aquest principi gairebé universal, que trobem virtualment en tothom, és al mateix temps el principi d'explicació de l'alteració més extrema de la naturalesa; és el principi d'explicació de la singularitat patològica.²⁶⁴⁸

Aquí hi apareixia també una paradoxa: si es tenia en compte que gairebé tothom es masturbava, això no explicava per què alguns sucumbien a malalties extremes i d'altres no. Segons Foucault: «Aquesta espècie de paradoxa etiològica la trobarem, fins al fons dels segles XIX o XX, respecte de la sexualitat i les anomalies sexuals».²⁶⁴⁹

La figura de l'anormal del segle XIX, sostenia, descendia d'aquestes tres figures: el monstre, l'incorregible i el masturbador. I remarcava:

L'individu anormal del segle XIX continuarà marcat –i molt tardanament, a la pràctica mèdica, a la pràctica judicial, tant en el saber com en les institucions que l'envoltaran– per aquesta espècie de monstruositat cada vegada més difusa i diàfana, per aquesta incorregibilitat rectificable i cada vegada més ben cercada per certs aparells de rectificació. I, finalment, està marcat per aquest secret comú i singular que és l'etiologia general i universal de les pitjors singularitats. La genealogia, en conseqüència, de l'individu anormal ens remet a aquestes tres figures: el monstre, l'individu a corregir, l'onanista.²⁶⁵⁰

²⁶⁴⁷ Ibid., pàg. 55

²⁶⁴⁸ Ibid., pàg. 55

²⁶⁴⁹ Ibid., pàg. 55

²⁶⁵⁰ Ibid., pàg. 56

4.1. Del monstre a l'anormal

*Jo crec, per cert, que hi ha hagut a cada època
–almenys per a la reflexió jurídica i mèdica–
formes de monstres privilegiades.²⁶⁵¹*

Michel Foucault

En la noció jurídica de monstre, des de l'edat mitjana fins al segle XVIII, es considerava que es tractava de la barreja de dos regnes –l'animal i l'humà–; de dues espècies del regne animal; de dos individus –amb dos caps i un cos o viceversa–; de dos sexes –que és a la vegada home i dona–; de dues formes –qui no té braços ni cames, com una serp–; o de la mixtura de vida i mort –«el fetus que neix amb una morfologia tal que no pot viure, però que, no obstant, aconsegueix subsistir durant alguns minuts o alguns dies, és un monstre».²⁶⁵² I Foucault assenyalava: «Transgressió, per tant, dels límits naturals, transgressió de les classificacions, transgressió del marc, transgressió de la llei com a marc: en la monstruositat, en efecte, es tracta realment d'això».²⁶⁵³ La transgressió no havia de ser només la infracció jurídica de la llei natural, sinó que també havia de ser transgressió de certa prohibició de la llei civil, religiosa o divina. I ho caracteritzava així: «Només hi ha monstruositat on el desordre de la llei natural toca, trastorna, inquieta el dret, ja sigui el dret civil, el canònic o el religiós».²⁶⁵⁴ La monstruositat, com a irregularitat natural, posava en qüestió també el dret, l'humà i el diví. El desordre de la naturalesa trastornava l'ordre jurídic. I especificava: «És una infracció a l'ordre de la naturalesa, però al mateix temps un enigma jurídic».²⁶⁵⁵

També apareixia aquest dubte davant del monstre que tenia dos sexes i que, per tant, no se sabia si calia tractar-lo com un nen o una nena, o si se li

²⁶⁵¹ Ibid., pàg. 61

²⁶⁵² Ibid., pàg. 58

²⁶⁵³ Ibid., pàg. 58-59

²⁶⁵⁴ Ibid., pàg. 59

²⁶⁵⁵ Ibid., pàg. 60. Foucault posava l'exemple següent: «Un home mor, la seva dona està embarassada; ell havia fet un testament que diu: "Si neix l'infant que espera la meva dona, heretarà tots els meus béns. Si, contràriament, no neix o neix mort, si mor en el moment del naixement, en aquest cas els béns passaran a la meva família". Si neix un monstre, a qui correspondran els béns? S'ha de considerar que el nen ha nascut o que no ha nascut? A partir del moment en què neix aquesta espècie de mixtura de vida i mort que és el nen monstruós, al dret se li planteja un problema insoluble. Quan neix un monstre amb dos cossos, o dos caps, se li ha de donar un baptisme o dos? S'ha de considerar que va tenir un fill o dos?». Ibid., pàg. 60

podria autoritzar el matrimoni i amb qui. Al segle XVIII, doncs, el monstre era un complex jurídic i natural. I sostenia:

Comporta la transgressió natural, la barreja de les espècies, la interferència dels límits i els caràcters. Però només és monstre perquè també és un laberint jurídic, una violació i una confusió de la llei, una transgressió i una indecidibilitat en el pla del dret.²⁶⁵⁶

I aquest funcionament, constatava, va tornar a aparèixer al segle XIX.

4.1.1. L'hermafroditisme

*[...] aquests tartamudejos de la naturalesa són, o poden ser, en tot cas, el principi o el pretext d'una certa quantitat de conductes criminals.*²⁶⁵⁷

Michel Foucault

En cada època, manifestava Foucault, hi havia formes privilegiades de monstres: l'home bestial a l'edat mitjana; els siamesos, al renaixement; l'individu amb un cos i dos caps o viceversa, entre finals del segle XVI i principis del XVII. Al segle XVII, es va privilegiar, com a tipus de monstruositat, l'hermafroditisme. A diferència del segles anteriors, en què els hermafrodites eren considerats monstres, executats i cremats, a partir d'aquell moment se'n va començar a reconèixer la condició. I sostenia:

Si es reconeixia com a tal [hermafrodita], se li demanava que escollís el seu sexe, el que li era dominant, que es comportés en funció del sexe així determinat i, particularment, que fes servir la roba corresponent; i just quan feia servir el seu sexe annex entrava en l'òrbita de les lleis penals i mereixia ser condemnat per sodomia.²⁶⁵⁸

Foucault comparava dos casos d'hermafroditisme: l'hermafrodita de Rouen, del 1601, i el de Lió, del 1765. I mostrava com, entre el primer i el segon, s'havia produït un canvi que, en cert sentit, era «l'autonomització d'una monstruositat moral, d'una monstruositat de comportament que trasllada la vella categoria de monstre, del domini de la commoció somàtica i natural, al domini de la criminalitat pura i simple».²⁶⁵⁹

²⁶⁵⁶ Ibid., pàg. 61

²⁶⁵⁷ Ibid., pàg. 67

²⁶⁵⁸ Ibid., pàg. 62

²⁶⁵⁹ Ibid., pàg. 68-69

El 1601, un individu, que tot i que havia estat batejat com a Marie vivia com un home, va ser condemnat a mort.²⁶⁶⁰ Tanmateix, després de l'apel·lació, els pèrits van decidir deixar-lo en llibertat, imposant-li l'ús de roba femenina i la prohibició de viure amb cap persona, fos del sexe que fos. I Foucault puntualitzava: «Per tant, prohibició de tota relació sexual, però cap condemna deguda a l'hermafroditisme, la seva naturalesa, i tampoc pel fet d'haver viscut amb una dona tot i que el seu sexe dominant, aparentment, hagi estat el femení».²⁶⁶¹

Aquest cas, va suscitar un debat entre dos metges, l'especialista en monstres de l'època, Riolan, i un famós metge que va ser a la prova pericial, Duval. En aquesta prova de Duval, segons Foucault, es podia veure «el que podríem qualificar com els primers rudiments d'una clínica de la sexualitat».²⁶⁶² Duval va dur a terme un examen amb palpació i va elaborar una descripció detallada dels òrgans que va trobar. I Foucault ho caracteritzava així:

Allà hi ha, crec, el primer dels textos mèdics en el qual l'organització sexual del cos humà es mostra, no en la forma general, sinó en el detall clínic en relació amb un cas particular. [...]

Duval no només fa això, sinó que aporta la teoria del discurs mèdic sobre la sexualitat. I diu el següent. En el fons, no és sorprenent que els òrgans de la sexualitat o la reproducció no s'hagin pogut nombrar mai en el discurs mèdic.²⁶⁶³

Els metges no nombraven aquestes parts per una vella tradició de l'antiguitat que considerava les dones com a éssers menyspreables i desenfrenats. Duval exposava, segons narra Foucault, que l'arribada de la Verge Maria va permetre que s'aturessin i s'erradiquessin aquestes actituds de les dones i s'instaurés el matrimoni. Això va tenir diverses conseqüències: la matriu de la dona, abans censurada, va passar a ser el temple sagrat i venerable; la inclinació dels homes va passar de ser gust per a la lubricitat a un precepte diví; el paper de la dona es va tornar més venerable, i se li van confiar la custòdia i la conservació dels béns i la transmissió als descendents. I Foucault destacava la conseqüència general següent:

[...] en endavant, i donat que la matriu s'ha convertit en aquest objecte sagrat, en el moment mateix i pel fet mateix que la dona va ser sacralitzada per la religió, pel matrimoni i pel sistema econòmic de transmissió de béns, cal conèixer

²⁶⁶⁰ Com era costum en aquella època, detallava Foucault, els hermafrodites eren condemnats «a la forca, la foguera i al llançament de les cendres al vent». Ibid., pàg. 62

²⁶⁶¹ Ibid., pàg. 63

²⁶⁶² Ibid., pàg. 63

²⁶⁶³ Ibid., pàg. 64

aquesta matriu. Per què? En principi, perquè això permetrà d'evitar molts dolors a les dones i, sobretot, d'impedir que moltes d'elles morin de part.²⁶⁶⁴

En aquest informe de Duval, especificava Foucault, s'hi articulaven directament el tema de la sacralització religiosa i econòmica de la dona i el tema econòmic de la força d'una nació, que estava relacionat amb la població. I remarcava: «Les dones són precioses perquè es reproduïxen; els infants són preciosos perquè representen una població, i cap 'silenci vergonyós' ha d'impedir conèixer allò que, justament, permetrà salvar aquestes existències».²⁶⁶⁵ Triple importància, doncs, del text de Duval que, tal com advertia Foucault, no només era una descripció mèdica dels òrgans sexuals i una descripció clínica d'un cas particular, «sinó també la teoria de l'antic silenci mèdic sobre aquests òrgans i la teoria de la necessitat actual d'un discurs explícit».²⁶⁶⁶

El cas de Rouen, assenyalava Foucault, també era important perquè hi apareixia, d'una banda, l'exigència del discurs mèdic sobre la sexualitat i els òrgans sexuals; i, d'altra banda, «la concepció encara tradicional de l'hermafroditisme com a monstrositat, però una monstrositat que, com poden veure, malgrat tot, escapa de fet a la condemna que, abans, era la regla».²⁶⁶⁷

El 1765, 150 anys més tard, apuntava Foucault, es va donar un cas similar. Anne Grandjean, batejada com a nena, feia servir roba d'home i es va traslladar a Lió per viure amb una dona. Els primers jutges la van condemnar a la forca, però va sortir en llibertat, amb l'obligació de vestir roba de dona i la prohibició de freqüentar dones. I Foucault destacava que, tot i que el procés judicial i el veredictes havien estat gairebé els mateixos que del cas de Rouen, hi

²⁶⁶⁴ Ibid., pàg. 64. I apuntava: «I [Duval] diu, en un càlcul que, sens dubte, és completament delirant: cada any hi ha un milió de nens que podrien venir al món si el saber dels metges fos prou elaborat per atendre com és degut el part de les seves mares». Ibid., pàg. 64-65

²⁶⁶⁵ Ibid., pàg. 65

²⁶⁶⁶ Ibid., pàg. 65. Foucault plantejava que el discurs oficial era que, fins al segle XVI, principis del XVII, existia una llicència verbal per nombrar la sexualitat que, a partir de l'edat clàssica, va entrar al règim del silenci. I aclaria: «Crec que tot això és molt cert i molt fals. És molt fals si parlem de la llengua en general, però molt cert a partir del moment en què distingim amb cura els tipus de formació o de pràctica discursiva als quals es dirigeix. Si bé és cert que, en el llenguatge literari, l'enunciació de la sexualitat va poder obeir, efectivament, un règim de censura o desplaçament, a partir d'aquesta època, en canvi, en el discurs mèdic es va produir exactament la transferència inversa. Fins aquells moments, el discurs mèdic havia estat completament impermeable, tancat a aquest tipus d'enunciació i descripció. Des de llavors, i en referència, per tant, al cas de l'hermafrodita de Rouen, veiem aparèixer i teoritzar-se al mateix temps la necessitat d'un discurs culte sobre la sexualitat i, en qualsevol cas, sobre l'organització anatòmica de la sexualitat». Ibid., pàg. 65

²⁶⁶⁷ Ibid., pàg. 66

havia una diferència important: Anne Grandjean «té prohibida la cohabitació amb dones i amb dones únicament, mentre que en el cas precedent era amb qualsevol persona 'sense importar' quin fos el seu sexe».²⁶⁶⁸

El cas de Lió mostrava una evolució, constatava. En primer lloc, perquè desapareixia la monstrositat: ja no es definia l'hermafroditisme com una mixtura dels sexes, «com a barreja de sexes, com a transgressió de tot allò que separa un sexe de l'altre».²⁶⁶⁹ En segon lloc, no hi havia una barreja de sexes, sinó «rarses, espècies d'imperfecions, rrelliscades de la naturalesa».²⁶⁷⁰ Tot i així, advertia, aquestes imperfecions, «aquests tartamudejos de la naturalesa són, o poden ser, en tot cas, el principi o el pretext d'una certa quantitat de conductes criminals».²⁶⁷¹ Per exemple, la dona de Grandjean va ser condemnada perquè li agradaven les dones, per tenir gustos perversos, malgrat ser una dona; i va ser aquesta monstrositat del comportament, i no la de la naturalesa, la que va provocar la condemna. Amb el cas de Lió, apareixia un àmbit específic de la criminalitat monstruosa, «amb el seu punt d'efecte, no en la naturalesa i el desordre de les espècies, sinó en el comportament mateix».²⁶⁷² I Foucault constatava:

[...] a partir d'aquesta història es dissocia el complex jurídic natural de la monstrositat hermafrodita. Contra el fons d'allò que no és més que una imperfecció, una desviació (podríem dir, anticipadament, una anomalia somàtica), apareix l'assignació d'una monstrositat que ja no és juridiconatural, sinó juridicomoral; una monstrositat que és la monstrositat de la conducta i no la monstrositat de la naturalesa.²⁶⁷³

²⁶⁶⁸ Ibid., pàg. 66. Recordem que, en el cas de Rouen, se li havia prohibit la sexualitat i la relació sexual en general.

²⁶⁶⁹ Ibid., pàg. 67

²⁶⁷⁰ Ibid., pàg. 67

²⁶⁷¹ Ibid., pàg. 67

²⁶⁷² Ibid., pàg. 69

²⁶⁷³ Ibid., pàg. 68

4.1.2. El monstre moral

*[...] el monstre antropòfag, que està representat, sobretot, en la figura del poble insurrecte, i el monstre incestuós, representat, principalment, per la figura del rei [...].*²⁶⁷⁴

Michel Foucault

El problema de la conducta monstruosa, apuntava Foucault, va explotar entre 1756 i 1820-1830. La monstruositat, fins a mitjans del segle XVII, era criminal en si mateixa. Tot i que, durant els segles XVII i XVIII, es van intentar esborrar les conseqüències penals d'aquesta monstruositat criminal, va continuar essent així fins a ben entrat el segle XVIII. El 1750, va aparèixer quelcom diferent, ja que la monstruositat va passar al camp de la conducta, de la criminalitat, però ja no en la naturalesa mateixa. I remarcava: «La figura del criminal monstruós, la figura del monstre moral, apareixerà bruscament, i amb una exuberància molt viva, entre finals del segle XVIII i principis del XIX».²⁶⁷⁵

Entre el segle XVIII i XIX, es va produir una transformació: d'entendre la monstruositat com la manifestació d'una contra naturalesa que comportava una criminalitat possible, a la sospita sistemàtica de la monstruositat al fons de tota criminalitat.²⁶⁷⁶

El tema de la naturalesa patològica de la criminalitat va aparèixer amb una nova economia del poder de castigar. Existia la tradició d'entendre el criminal i els crims com una malaltia del cos social, però al segle XIX, hi va haver la que semblava, segons Foucault, la primera investigació sobre la medicalització possible dels criminals.²⁶⁷⁷ I ho il·lustrava així: «els castigats seran individus que, en endavant, es referiran sempre a l'horitzó virtual de la malaltia, individus que seran jutjats com a criminals, però calibrats, avaluats, amidats en termes de normal i patològic».²⁶⁷⁸

El monstre moral, indicava, tenia dues figures principals: el monstre polític i el monstre revolucionari. El criminal polític va aparèixer a finals del segle XVIII

²⁶⁷⁴ Ibid., pàg. 94

²⁶⁷⁵ Ibid., pàg. 69. Foucault detallava com va aparèixer en formes molt diferents de discursos i pràctiques: en la literatura, concretament la novel·la gòtica, i també en Sade, en la política i el món judicial i mèdic. Ibid., pàg. 69

²⁶⁷⁶ Ibid., pàg. 75

²⁶⁷⁷ Foucault feia referència a l'obra de Prunell que, al volum XVI del *Journal de médecine*, presentava un projecte amb l'objectiu de verificar si els criminals tancats a la presó de Toló eren malalts o no. Ibid., pàg. 85

²⁶⁷⁸ Ibid., pàg. 85

com el primer monstre moral. Dins del marc d'una economia de poder nova, el criminal era qui, en preferir el seu interès, trencava el pacte social i tornava a l'estat de naturalesa. I ho justificava així:

Com que el crim és, per tant, una espècie de ruptura del pacte, afirmació, condició de l'interès personal en oposició de tots els altres, podran veure que el crim és essencialment de l'ordre de l'abús de poder. El criminal és sempre, d'alguna manera, un petit dèspota que fa valer, com a despotisme i al seu nivell, el seu interès personal.²⁶⁷⁹

Cap al 1760, considerava, es va formular el tema del parentiu, de la simetria, entre el criminal i el tirà, entre el monarca dèspota i l'infractor. I especificava:

[...] l'arbitrarietat del tirà és un exemple per als criminals possibles i, inclús, en la seva il·legalitat fonamental, una llicència per al crim. Qui no podrà, efectivament, autoritzar-se a infringir les lleis quan el sobirà, que ha de promoure-les, esgrimir-les i aplicar-les, s'atribueix la possibilitat de tergiversar-les, suspendre-les o, com a mínim, no aplicar-se-les?²⁶⁸⁰

El primer monstre, doncs, va ser el rei: es trobava fora del pacte perquè no l'havia subscrit mai; era l'individu sense vincle social, sol. I tots els monstres humans descendien d'ell. I destacava:

El rei és, crec, el gran model general a partir del qual es van derivar, històricament, per mitjà de tota una sèrie de desplaçaments i transformacions successives, els innumerables petits monstres que poblaran la psiquiatria i la psiquiatria legal del segle XIX.²⁶⁸¹

El segon perfil del monstre moral va ser el monstre revolucionari, que era qui trencava el pacte social amb la revolta. I aclaria: «el monstre popular, el que trenca el pacte social, d'alguna manera, per baix».²⁶⁸² I si la imatge del monstre polític havia cristal·litzat en Maria Antonieta, com a figura del llicenciós –«la figura del desenfrenament, de la llicència sexual i, concretament, de l'incest»,²⁶⁸³ especificava–, la imatge del monstre revolucionari era la de l'antropòfag, en relació amb les massacres de setembre.²⁶⁸⁴ Aquestes dues figures van aparèixer al voltant del problema del dret i de l'exercici del poder punitiu, i van tenir ressò en la literatura de l'època, la literatura del terror.²⁶⁸⁵ I sostenia:

²⁶⁷⁹ Ibid., pàg. 86

²⁶⁸⁰ Ibid., pàg. 86

²⁶⁸¹ Ibid., pàg. 87

²⁶⁸² Ibid., pàg. 91

²⁶⁸³ Ibid., pàg. 91

²⁶⁸⁴ Foucault en dona detalls a les pàgines 91 i 92.

²⁶⁸⁵ I assenyala: «El que apareix en aquest moment és la naturalesa contranatural del criminal, el monstre. I en aquesta literatura el veiem aparèixer igualment sota dos tipus. Per un costat,

[...] aquestes dues figures del monstre –el de baix i el de dalt, el monstre antropòfag, que està representat, sobretot, en la figura del poble insurrecte, i el monstre incestuós, representat, principalment, per la figura del rei– són importants perquè les retrobarem al fons de la temàtica juridicomèdica del monstre al segle XIX. [...] Són dues figures que freqüentaran la problemàtica de la individualitat anormal.²⁶⁸⁶

L'existència d'aquests monstres es trobava al punt de formació de la medicina legal, especificava Foucault, i apareixien constantment als confins entre la psiquiatria i el dret penal, durant el segle XIX.²⁶⁸⁷

4.2. La patologització del crim

*[...] la medicina mental ha de mostrar que és capaç de percebre, fins i tot on ningú més no pugui veure-ho encara, un cert perill; i ha de mostrar que, si pot fer-ho, és en la mesura en què és un coneixement mèdic.*²⁶⁸⁸

Michel Foucault

Foucault plantejava, a *Els anormals*, que hi havia casos que semblava que eludien tant la raó com la bogeria. En la mesura en què un cas defugia la raó, especificava, «escapa al dret i al càstig. Però en la mesura, també, en què és difícil reconèixer, en un cas com aquest, assenyalar l'obra de la bogeria, escapa per tant al metge i se'l remet a la instància psiquiàtrica».²⁶⁸⁹ La psiquiatria penal

veiem al monstre per abús de poder: és el príncep, és el senyor [...]. Tenim també el monstre per baix, el monstre que torna a la naturalesa salvatge, el bandoler, l'home dels boscos, el brut amb el seu instint il·limitat». Ibid., pàg. 92

²⁶⁸⁶ Ibid., pàg. 94

²⁶⁸⁷ Ibid., pàg. 94. Foucault també exposava que aquestes figures, l'antropòfag i l'incestuós, es van fer servir com a marc d'intel·ligibilitat de diverses disciplines com l'etnologia i l'antropologia. I manifestava: «Sens dubte són aquests dos problemes els que van organitzar, segons Durkheim, en fi, van cristal·litzar segons Durkheim, i després d'ell per cert, tot el desenvolupament d'aquesta disciplina. Què menges i amb qui no et cases? Amb qui tens llaços de sang i què tens dret a cuinar?». Ibid., pàg. 96-97

²⁶⁸⁸ Ibid., pàg. 112

²⁶⁸⁹ Ibid., pàg. 103. Posava d'exemple el cas d'Henriette Cornier, una dona jove, que havia estat abandonada pel seu primer marit i que havia tingut fills que havia abandonat ella també. Treballava de domèstica per a algunes famílies de París, i, un dia, després de diverses amenaces de suïcidi i d'haver manifestat idees de tristesa, es va oferir a cuidar la filla de 19 mesos d'una veïna. I Foucault ho narrava així: «La veïna dubta, però ho acaba acceptant. Henriette Cornier porta la nena a la seva habitació i allà, amb un ganivet gros que havia preparat, li talla el coll completament, resta un quart d'hora al costat del cadàver, amb el tronc d'un costat i el cap de l'altre, i quan la mare arriba a buscar la seva filla, l'Henriette Cornier li diu: "La seva filla ha mort". La mare, que s'inquieta i al mateix temps no se la creu, intenta entrar a l'habitació i, en aquest moment, Henriette Cornier agafa un davantal, li embolcalla el cap de la nena i el llança per la

es va constituir gràcies a l'existència d'aquests casos. Al seu entorn van esclatar l'escàndol i la torbació, sostenia, però també tot una sèrie d'operacions que «intentaran emmascarar, en cert sentit, l'absència de raó del crim per descobrir o afirmar la raó, l'estat de raó del criminal»,²⁶⁹⁰ per un costat; i, per l'altre, van intentar fer que aquesta falta de raó funcionés «com a punt d'ancoratge per a la intervenció psiquiàtrica».²⁶⁹¹

Aquests casos, que es presentaven com a mancats d'un interès desxifrabable, van fascinar els jutges. I ho caracteritzava així:

Hi ha algun crim tan violent que cap suplici en pugui respondre? En realitat, el poder sempre ha trobat suplicis tals que responien, i àmpliament, al salvatgisme d'un crim. Per tant, no hi havia cap problema. En canvi, en el nou sistema penal, el que fa que el crim sigui mesurable i, consegüentment, permet atribuir-li un càstig a mida, el que fixa i determina la possibilitat de castigar és l'interès subjacent que pugui trobar-se al nivell del criminal i la seva conducta. Es castigarà un crim en el pla de l'interès sobre el que es va assentar. No es tracta d'un càstig que faci expirar un crim, excepte d'una manera metafòrica.²⁶⁹²

A diferència del sistema anterior, en aquesta l'economia del poder de castigar disciplinària, calia trobar la racionalitat interna del crim, és a dir, allò que el feia intel·ligible i que, al mateix temps, el feia punible. Per altra banda, també calia trobar la racionalitat en el subjecte, en el criminal.²⁶⁹³ I era aquí, considerava Foucault, «on tot el mecanisme penal se sumirà en la confusió i, com a resultat, quedarà fascinat pel problema de l'acte sense raó».²⁶⁹⁴

El famós article 64 del codi penal establí que no hi podia haver crim si el subjecte es trobava en un estat de demència.²⁶⁹⁵ El poder només podia castigar si podia comprendre per què un subjecte havia comès un crim, i d'aquí la incomoditat quan havia d'enfrontar-se a un acte sense raó. I Foucault feia ressaltar: «D'aquí la confusió central; d'aquí, l'espècie d'enfonsament, de paràlisi, de bloqueig de la mecànica penal».²⁶⁹⁶ L'exercici del poder punitiu es veia obligat a aturar-se, a no poder jutjar, i haver de formular preguntes a la

finestra. És detinguda immediatament, i quan li pregunten "Per què?", ella respon: "Ha estat una idea". I pràcticament no se li pot treure res més». Ibid., pàg. 104

²⁶⁹⁰ Ibid., pàg. 104

²⁶⁹¹ Ibid., pàg. 104

²⁶⁹² Ibid., pàg. 105-106

²⁶⁹³ Foucault especificava: «Aquest cos carregat d'hipòtesis és, decididament, al cor de la nova economia punitiva». Ibid., pàg. 107

²⁶⁹⁴ Ibid., pàg. 107

²⁶⁹⁵ Tal com hem explicat al capítol *L'individu perillós*

²⁶⁹⁶ Ibid., pàg. 108

psiquiatria. El codi només reconeixia la demència, és a dir, una desqualificació del subjecte per la bogeria.²⁶⁹⁷

Entre finals del segle XVIII i principis del XIX, es va constituir la psiquiatria fora de la medicina general. I ho especificava així:

La psiquiatria funciona –a principis del segle XIX i ja ben avançat aquest, potser fins a mitjans del segle XIX– no com una especialització del saber o la teoria mèdica, sinó més aviat com una branca especialitzada de la higiene pública. [...] La psiquiatria es va institucionalitzar com a domini particular de la protecció social, contra tots els perills que poden afectar la societat degut a la malaltia, o a tot allò que se li pugui assimilar, a la malaltia, directament o indirecta. La psiquiatria es va institucionalitzar com a precaució social, com a higiene del cos social en la seva totalitat [...].²⁶⁹⁸

Com a branca de la higiene pública, la psiquiatria va haver de dur a terme dues operacions, apuntava Foucault. En primer lloc, va haver de codificar la bogeria com a malaltia: «va haver de patologitzar els desordres, els errors, les il·lusions de la bogeria».²⁶⁹⁹ En segon lloc, va haver de codificar la bogeria com un perill, fer-la aparèixer com a portadora de riscos i perills.²⁷⁰⁰

La psiquiatria va adquirir la tasca de trobar el crim que habitava secretament dins de tota bogeria, o la bogeria que podia ser perillosa per a la societat. En definitiva, considerava, «va ser precís que la psiquiatria, per funcionar com els deia, establís la pertinència essencial i fonamental de la bogeria al crim i del crim a la bogeria».²⁷⁰¹ Com a branca de la higiene pública, indicava, va dur a terme dues operacions més. Per una banda, a l'interior de l'asil, «s'uneix a tot diagnòstic de bogeria la percepció d'un perill possible».²⁷⁰²

²⁶⁹⁷ I Foucault manifestava: «Receptivitat inconclusa, demanda de discurs i sordesa essencial a aquest discurs una vegada pronunciat, joc de crides i rebuigs, això és el que caracteritzarà, em sembla, la confusió específica de l'aparell penal davant dels casos que podem anomenar crims sense raó, amb tot l'equívoc de l'expressió». Ibid., pàg. 109

²⁶⁹⁸ Ibid., pàg. 109

²⁶⁹⁹ Ibid., pàg. 109

²⁷⁰⁰ El concepte de 'monomania', detallava Foucault, va aparèixer a principis del segle XIX i va permetre classificar tota una sèrie de perills dins d'una nosografia de tipus mèdic. A la segona meitat del mateix segle, va aparèixer el concepte de 'degeneració', que, segons Foucault, era «una manera determinada d'aïllar, de recórrer i de retallar una zona de perill social i donar-li, al mateix temps, un estatus de malaltia, un estatus patològic». Ibid., pàg. 110. Es preguntava si el concepte 'esquizofrènia' no complia amb el mateix paper que aquests conceptes al segle XX. I ho formulava així: «En la mesura en què alguns l'entenen com a malaltia que es confon amb tota la nostra societat, aquest discurs sobre l'esquizofrènia és clarament una manera de codificar un perill social com a malaltia». Ibid., pàg. 110-111

²⁷⁰¹ Ibid., pàg. 111

²⁷⁰² Ibid., pàg. 111. Foucault sostenia que, en l'anàlisi del nucli fonamental de la bogeria, es buscava «la irreductibilitat, la resistència, la desobediència, la insurrecció, literalment l'abús de poder com a forma nuclear». Ibid., pàg. 111

Per l'altra, en general a l'exterior de l'asil, la psiquiatria buscava detectar el perill que comportava la bogeria. I remarcava:

Per justificar-se com a intervenció científica i autoritària en la societat, per justificar-se com a poder i ciència de la higiene pública i de la protecció social, la medicina mental ha de mostrar que és capaç de percebre, fins i tot on ningú més no pugui veure-ho encara, un cert perill; i ha de mostrar que, si pot fer-ho, és en la mesura en què és un coneixement mèdic.²⁷⁰³

La psiquiatria es va interessar per la bogeria criminal i per les formes de comportament que feien el crim imprevisible. I Foucault advertia:

No podria presagiar-ho ningú, no podria endevinar-ho anticipadament ningú. Quan el crim fa una irrupció sobtada, sense preparació, sense probabilitat, sense motiu, sense raó, aleshores intervé la psiquiatria i diu: essent així que ningú no pot detectar per endavant la irrupció d'aquest crim, jo, en tant que saber, jo, en tant que soc la ciència de la malaltia mental, jo, en tant que tinc saber sobre la bogeria, podré descobrir precisament aquest perill, que és opac i imperceptible per als altres.²⁷⁰⁴

Es va establir, aleshores, una relació complementària entre els problemes del sistema penal i els desitjos de la psiquiatria, davant del crim sense raó. El poder penal no podia exercir el seu poder de castigar, enfrontat a un crim sense raó, i la psiquiatria tenia l'oportunitat de provar el seu saber i de justificar el seu poder.²⁷⁰⁵ Foucault plantejava que, davant dels casos de crims de bogeria, havia passat el següent:

Els principis fonamentals que havien organitzat l'exercici del poder de castigar resulten qüestionats, impugnats, pertorbats, tornats a posar en joc, estellats, minats, per l'existència d'una cosa, en tot cas paradoxal, de la dinàmica d'un acte sense interès, que aconsegueix trastornar els interessos fonamentals de qualsevol individu.²⁷⁰⁶

S'esmentava, en els diversos informes pericials, un nou concepte que el discurs psiquiàtric d'aquella època encara no podia anomenar. I Foucault ho caracteritzava així: «mentre la bogeria estigui essencialment ajustada a l'error, a la il·lusió, al deliri, a la falsa creença, a la no obediència a la veritat, comprendreu que l'instint, com a element dinàmic en brut, no podrà tenir un lloc dins d'aquest discurs».²⁷⁰⁷ El discurs sí que va integrar tot un seguit de conceptes nous:

²⁷⁰³ Ibid., pàg. 111-112

²⁷⁰⁴ Ibid., pàg. 112

²⁷⁰⁵ Això és el que va passar, per exemple, en el cas d'Henriette Cornier, i Foucault dedicava les pàgines següents de la lliçó del 5 de febrer del 1975 a detallar l'evolució d'aquest cas. Ibid., pàg. 114-125

²⁷⁰⁶ Ibid., pàg. 119-120

²⁷⁰⁷ Ibid., pàg. 120

impulsos, pulsions, tendències, inclinacions, automatismes, etcètera. I constatava: «De l'acte sense raó es passa a l'acte instintiu».²⁷⁰⁸

La psiquiatria legal de l'època estava descobrint, aleshores, que els actes sense raó, monstruosos, es produïen, assenyalava, «per certa dinàmica mòrbida dels instints».²⁷⁰⁹ I sostenia:

Importància d'aquest engranatge a partir del qual la noció d'instint podrà aparèixer i formar-se; ja que l'instint serà, sens dubte, el gran vector del problema de l'anomalia, i inclús l'operador mitjançant el qual la monstruositat criminal i la simple bogeria patològica trobaran un principi de coordinació.²⁷¹⁰

La noció d'instint va permetre a la psiquiatria del segle XIX, plantejava Foucault, retornar als àmbits de la malaltia i la medicina mental «tots els trastorns, totes les irregularitats, tots els grans trastorns i les petites irregularitats de conducta que no són competència de la bogeria pròpiament dita».²⁷¹¹ També li va permetre organitzar, en el camp de les conductes quotidianes, tota la problemàtica d'allò que era anormal. Finalment, va permetre el pas del gran monstre al petit pervers. El tema de l'instint va permetre plantejar de manera nova el problema d'allò que era patològic a l'ordre de la bogeria. Va ocupar, també, l'antic camp del deliri i la demència, com a nucli central del saber sobre la bogeria fins a principis del segle XIX. Va obrir la porta a ocupar un lloc cada cop més central dins de la psiquiatria, a nocions com les pulsions, els impulsos, les obsessions; també al sorgiment de la histèria i l'ús del model de l'epilèpsia com a alliberament dels automatismes. Però, tanmateix, Foucault volia remarcar que la noció de l'instint va permetre a la psiquiatria reinscriure's com a model mèdic i com a problemàtica biològica.²⁷¹²

A finals del segle XIX, especificava, la psiquiatria es va veure emmarcada per dues tecnologies: la tecnologia eugenèsica, amb el problema de l'herència, la purificació de la raça i la depuració racial, com a mode de correcció de l'instint; i la psicoanàlisi, com a tecnologia de normalització de l'instint.²⁷¹³

La transformació que es va produir arran de la introducció de l'instint va permetre, assenyalava, que la psiquiatria «hagi pogut convertir-se en jurisdicció,

²⁷⁰⁸ Ibid., pàg. 122

²⁷⁰⁹ Ibid., pàg. 122

²⁷¹⁰ Ibid., pàg. 122

²⁷¹¹ Ibid., pàg. 122

²⁷¹² Ibid., pàg. 122-123

²⁷¹³ Ibid., pàg. 123-124

dins i fora de l'asil, no de la bogeria, sinó d'allò que és anormal i de qualsevol conducta anormal». ²⁷¹⁴

Foucault assenyalava que l'instint va ser l'element que va permetre que dos mecanismes de poder, el penal i el psiquiàtric, funcionessin junts. ²⁷¹⁵ Per un costat, permetia convertir el crim sense raó, aquest escàndol jurídic, en termes intel·ligibles i, per tant, punibles. I, per l'altre, convertia l'absència de raó d'un acte en un mecanisme patològic positiu, apareixent, per tant, com una peça clau en el joc del saber i del poder. Tot i així, a principis del segle XIX, la psiquiatria només feia referència a l'instint quan no li quedava altre remei. I advertia: «a falta de deliri, a falta de demència, a falta d'alienació, [...] a falta de tot això, en casos extrems, recorre a l'instint». ²⁷¹⁶

Aquesta peça, menor i regional, va convertir-se en una peça fonamental gràcies a tres processos, relacionats amb la inserció de la psiquiatria en els mecanismes de poder, tal com ho formulava Foucault. El primer procés va ser una nova regulació administrativa de la psiquiatria que, a França, va cristal·litzar en la llei del 1838, i que definia la reclusió d'ofici. ²⁷¹⁷ Aquells que havien estat reclosos d'ofici eren automàticament assenyalats com a perillosos, i ho especificava així: «el desig d'assassinat o la possibilitat, en qualsevol cas, del perill, el desordre i la mort, esdevindrà coextensa a tota la població aïllada. Tots aquells que són a l'hospici són virtualment portadors d'aquest perill de mort». ²⁷¹⁸

²⁷¹⁴ Ibid., pàg. 124

²⁷¹⁵ O, tal com puntualitzava: «aquest mecanisme de poder, que és el sistema penal i que té el seus requisits de saber, aconsegueix encadenar-se amb el mecanisme de saber que és la psiquiatria i que, per la seva banda, té els seus requisits de poder». Ibid., pàg. 128

²⁷¹⁶ Ibid., pàg. 128

²⁷¹⁷ Es tractava de la reclusió d'un alienat en un hospital psiquiàtric a demanda o ordre de l'administració. Ibid., pàg. 130

²⁷¹⁸ Ibid., pàg. 132. Foucault relatava el cas Glandel, del 1939. Glandel havia sentit ganes de matar la seva mare des de jove, però quan ella va morir, va traslladar aquest desig a la seva cunyada. Es va allistar a l'exèrcit per evitar aquest perill i va intentar no tornar a casa. En saber la notícia de la mort de la cunyada, va tornar per adonar-se que havia rebut una notícia falsa i que la cunyada encara estava viva. I així narrava Foucault el que va passar: «I cada vegada que el desig de matar-la es tornava massa apressant o violent, es feia lligar al llit, amb un gran desplegament de cadenes i cadenats. Finalment, [...] cap al 1840, ell mateix, d'acord amb la seva família [...] van cridar l'uixer, que va arribar acompanyat, crec, per un metge. [...] Tenim el protocol d'aquesta visita de l'uixer, que li fa explicar la seva vida i li pregunta, per exemple, com vol matar la seva cunyada. [...] Darrere del seu desig de matar hi ha un desig de morir. En aquest moment li pregunten si, davant d'aquest doble desig de matar i morir, no voldria llaços més fermes i cadenes més pesades, i respon agraït: "Quin plaer em donaria!"». Ibid., pàg. 133. Segons Foucault, es tractava d'un cas perfecte científicament, jurídicament i moral. En aquest cas, no hi havia un crim real, el malalt era perfectament conscient del seu estat, de la intensitat del seu desig, del seu instint i ell mateix reclamava les cadenes. Per altra banda, la família reconeixia el caràcter irresistible de l'instint del malalt i per aquest motiu l'encadenava. A més, va cridar l'uixer, que al

En aquests casos, apuntava, apareixia el que va ser, en endavant, l'objecte privilegiat de la psiquiatria, és a dir: «l'instint, i aquest en tant que és portador de la forma més pura i més absoluta de perill, la mort –la del malalt i la d'aquells que l'envolten–, perill que exigeix la doble intervenció de l'administració i la psiquiatria».²⁷¹⁹

El segon gran procés va ser la reorganització de la demanda familiar. Amb l'abans esmentada llei del 1838, va canviar la naturalesa i les regles de la relació de la família amb les autoritats judicials i psiquiàtriques. Efectivament, remarcava Foucault, amb aquesta llei l'entorn immediat del malalt tenia la possibilitat de demanar una reclusió voluntària, després d'haver obtingut un certificat mèdic justificatiu. Així, la família «amb un mínim de recurs a l'administració judicial i inclús a l'administració a seques, està directament connectada amb el saber i el poder mèdics».²⁷²⁰ La demanda de la família respecte de la psiquiatria va canviar, doncs, de forma. I ho il·lustrava així:

En endavant, ja no és la família en el sentit ampli, sinó l'entorn proper el que sol·licitarà directament al metge, no que defineixi la incapacitat jurídica del malalt, sinó que caracteritzi el perill que suposa per a ella, la família. [...] En endavant, el punt en què recauran el saber, el diagnòstic i el pronòstic psiquiàtrics serà justament el perill constituït pel boig dins de la família, és a dir, les relacions intrafamiliars.²⁷²¹

La psiquiatria es va constituir, destacava, «com a tècnica de correcció, però també de restitució, d'allò que podríem denominar la justícia immanent en les famílies».²⁷²² A *La folie lucide*,²⁷²³ del 1861, Ulysse Trélat indicava que el psiquiatra es feia càrrec d'un aspecte concret: «es fa càrrec no del malalt com a tal, ni tampoc, en absolut, de la família, sinó de tots els efectes de pertorbació que el malalt pot induir en la família».²⁷²⁴

seu torn va aparèixer acompanyat del metge, per oferir-li una reclusió d'ofici voluntària a un hospici. I constatava: «Hi ha, doncs, una col·laboració perfecta entre la medicina, la justícia, la família i el malalt. Un malalt que consent, una família preocupada, un uixer vigilant, un metge expert». Ibid., pàg. 134

²⁷¹⁹ Ibid., pàg. 134

²⁷²⁰ Ibid., pàg. 135

²⁷²¹ Ibid., pàg. 135-136

²⁷²² Ibid., pàg. 136

²⁷²³ Foucault feia referència a l'obra: Trélat, U., *La Folie lucide étudiée et considérée au point de vue de la famille et de la Société*, Adrien Delahaye, Libraire-Éditeur, París, 1861, citat a: Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 136

²⁷²⁴ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 136. Foucault posava diversos exemples, com el cas Pierre Rivière o el cas Claude C., del 1864. D'aquest últim, Foucault en destacava tres elements: la medicalització –«des del moment en què un és malvat, cau virtualment dins de la competència de la medicalització», ibid., pàg. 138-139–; que el psiquiatra s'insinuava a través

El tercer gran procés va ser la demanda política respecte a la psiquiatria. Es tractava d'una demanda nova i cronològicament posterior a les abans esmentades. Les dues primeres van sorgir entre el 1840 i el 1850, i, en canvi, aquesta tercera va tenir lloc entre 1850 i 1870-1875. I especificava:

[...] es va començar a sol·licitar a la psiquiatria que proporcionés el que podríem anomenar un discriminant, un discriminant psiquiàtricopolític entre els individus o un discriminant psiquiàtric d'efecte polític entre individus, entre els grups, entre les ideologies, entre els processos històrics mateixos.²⁷²⁵

A partir d'aquests tres processos es van constituir tres nous referents per a la psiquiatria, plantejava Foucault: un d'administratiu –que posava la bogeria en un ordre apressant i no el de la veritat comuna–; un de familiar –que la relacionava amb relacions obligatòries, sentiments i afectes–; i un de polític –«que l'aïlla contra un fons d'estabilitat i immobilitat social».²⁷²⁶

I també es van donar tota una sèrie de conseqüències, assenyalava. En primer lloc, es va establir una nova economia de les relacions entre bogeria i instint. Es va deixar de banda el concepte de bogeria parcial per entendre que els símptomes regionals ho eren d'una bogeria que sempre era fonamental.²⁷²⁷ Igualment, es va establir que el boig era aquell en qui el joc entre allò que era voluntari i allò que era involuntari estaven pertorbats; entre d'altres.²⁷²⁸

En segon lloc, es va donar «una espècie de gran afluirament epistemològic»,²⁷²⁹ tal com l'anomenava Foucault, de la psiquiatria, en dos sentits. Per una banda, es va obrir un nou camp simptomatològic de fenòmens que, fins llavors, no havien entrat a l'ordre de la malaltia mental. El que feia possible considerar com a símptoma de malaltia mental possible una conducta era la distància que tenia respecte de «les regles d'ordre i conformitat, definides

dels diferents elements disciplinaris, en una espècie de posició subordinada davant de les altres instàncies de control; i que les relacions intrafamiliars i les relacions d'amor, o les seves mancances, eren el tema d'observació i es van patologitzar. I feia ressaltar: «el que es descobreix és una patologia dels mals sentiments familiars que s'està constituint». Ibid., pàg. 140. Al cas de Pierre Rivière, Foucault li havia dedicat l'any 1973 una obra: Foucault, M., *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère...*, Gallimard, París, 1973

²⁷²⁵ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 141

²⁷²⁶ Ibid., pàg. 145

²⁷²⁷ I Foucault ho justificava així: «En endavant, hi haurà, en la teoria psiquiàtrica, un gran esforç per reunificar la bogeria i mostrar que, inclús quan només es manifesta en un símptoma molt estrany, molt particular, molt discontinu i, fins i tot, molt extravagant, i per localitzat que sigui, la malaltia mental no es produeix mai sinó en un individu que, en tant que individu, està boig profundament i global». Ibid., pàg. 145

²⁷²⁸ Ibid., pàg. 145-147

²⁷²⁹ Ibid., pàg. 147

contra un fons de regularitat administrativa, contra un fons d'obligacions familiars o, per fi, contra un fons de normativitat política i social».²⁷³⁰ Per l'altra, aquestes distàncies també es van situar en l'eix voluntari-involuntari. I constatava: «La psiquiatria ja no necessita la bogeria, ja no necessita la demència, ja no necessita el deliri, ja no necessita l'alienació, per funcionar. Pot psiquiatritzar qualsevol conducta sense referir-se a l'alienació. La psiquiatria es desalienitza».²⁷³¹ El seu domini d'ingerència s'obria a «tot l'àmbit de totes les conductes possibles».²⁷³²

4.2.1. Una tecnologia de l'anormal

*Entre la descripció de les normes i regles socials i l'anàlisi mèdic de les anomalies, la psiquiatria serà, essencialment, la ciència i la tècnica dels anormals, dels individus anormals i de les conductes anormals.*²⁷³³

Michel Foucault

La psiquiatria es va desalienar, plantejava Foucault, i davant seu es va obrir tot l'àmbit de les conductes possibles, com un camp d'intervenció possible.

Per una banda, especificava:

[...] tenim una espècie de fragmentació del camp simptomatològic que la psiquiatria es dona com a missió de recórrer a la recerca de tots els desordres possibles de la conducta: invasió, per tant, de la psiquiatria per tota una massa de conductes que fins aleshores només havien gaudit d'un estatus moral, disciplinari o judicial. En endavant, pot psiquiatritzar-se tot el que és desordre, indisciplina, agitació, indocilitat, caràcter reticent, falta d'afecte, etcètera.²⁷³⁴

Per l'altra, la psiquiatria va ancorar-se en la medicina del cos, no com una somatització formal des del punt de vista del discurs, sinó com una veritable somatització de la malaltia mental. I constatava: «Comptarem, per tant, amb una veritable ciència mèdica, però referida a totes les conductes».²⁷³⁵

Amb aquest moviment, la psiquiatria va posar en contacte dues coses. En primer lloc, una introducció de la norma. I ho justificava així:

[...] introduirà, efectivament, en tota la superfície del camp que recorre, aquesta cosa que fins aleshores li és en part aliena, la norma, entesa com a regla de conducta, com a llei informal, com a principi de conformitat; la norma a la qual

²⁷³⁰ Ibid., pàg. 147

²⁷³¹ Ibid., pàg. 148

²⁷³² Ibid., pàg. 148

²⁷³³ Ibid., pàg. 151

²⁷³⁴ Ibid., pàg. 149-150

²⁷³⁵ Ibid., pàg. 150

s'oposen la irregularitat, el desordre, la extravagància, l'excentricitat, el desnivell, la distància. Això és el que introdueix per la fragmentació del camp simptomatològic.²⁷³⁶

En segon lloc, va donar un nou sentit a la norma: «com a regularitat funcional, com a principi de funcionament adaptat i ajustat; allò que és 'normal' al qual s'hi oposarà allò que és patològic, mòrbid, desorganitzat, el disfuncionament».²⁷³⁷

Es donava, doncs, la juntura de dues realitats de la norma, a saber: «la norma com a regla de conducta i com a regularitat funcional; la norma que s'oposa a la irregularitat i el desordre, i la norma que s'oposa a allò que és patològic i mòrbid».²⁷³⁸ La psiquiatria, advertia Foucault:

[...] s'haurà d'enfrontar amb quelcom que, d'una banda, gaudirà d'un estatus d'irregularitat respecte a una norma i, al mateix temps, haurà de tenir un estatus de disfuncionament patològic respecte a allò que és normal. [...] La psiquiatria es converteix en aquest moment en medicojudicial. Entre la descripció de les normes i regles socials i l'anàlisi mèdic de les anomalies, la psiquiatria serà, essencialment, la ciència i la tècnica dels anormals, dels individus anormals i de les conductes anormals.²⁷³⁹

Allò que havia estat un cas límit, és a dir, l'encontre entre el crim i la bogeria, va passar a ser el cas regular. L'espai de la psiquiatria va passar a ser mèdic i judicial, i també patològic i normatiu. Entre els anys 1840 i 1875, la psiquiatria es va organitzar com a tecnologia de l'anomalia. I ho caracteritzava així:

Des del fons de la seva activitat, el que la psiquiatria qüestiona és la immoralitat mòrbida i, inclús, una malaltia de desordre. Així es compren com el gran monstre, aquest cas extrem i últim, pot dissoldre's efectivament en un eixam d'anomalies primàries, vull dir en un eixam d'anomalies que constitueixen el domini primari de la psiquiatria.²⁷⁴⁰

Aquesta tecnologia de l'anomalia es va trobar amb una sèrie de processos de normalització, assenyalava Foucault, que no feien referència a la criminalitat o a la monstruositat, «sinó a quelcom completament diferent: la sexualitat quotidiana».²⁷⁴¹

²⁷³⁶ Ibid., pàg. 150

²⁷³⁷ Ibid., pàg. 150

²⁷³⁸ Ibid., pàg. 150

²⁷³⁹ Ibid., pàg. 151

²⁷⁴⁰ Ibid., pàg. 151

²⁷⁴¹ Ibid., pàg. 151

4.3. Generalització de la psiquiatria

*Tecnologia general dels individus que trobarem
finalment a tot arreu on hi hagi poder:
família, escola, taller, tribunal, presó, etcètera.*²⁷⁴²
Michel Foucault

Al curs *Els anormals*, Foucault va intentar relacionar la problemàtica del monstre i l'instint amb la del masturbador i la sexualitat infantil.

Es van donar dos engranatges, exposava. En primer lloc, un engranatge judicial que va aparèixer a partir del monstre i dels crims sense raó i dins del qual van aparèixer tres coses importants: un camp que era comú a la criminalitat i a la bogeria;²⁷⁴³ el psiquiatra com a «l'únic posseïdor a la vegada de la possibilitat de separar crim i bogeria i jutjar allò que pot haver-hi de perillós dins de qualsevol bogeria»;²⁷⁴⁴ l'instint com una conducta que podia estar integrada o anormalment desplaçada en l'eix voluntari-involuntari, «com a pulsio irresistible».²⁷⁴⁵ Hi havia, en aquest primer engranatge, un enganxament de la psiquiatria al poder judicial, i en va sorgir la problemàtica de l'impuls irresistible i dels mecanismes instintius com a domini privilegiat.²⁷⁴⁶

En segon lloc, plantejava Foucault, es va formar, durant el segle XVIII, un engranatge psiquiàtric familiar, que va constituir-se a partir d'un personatge molt més quotidià: el nen masturbador. Van donar-se tres coses importants: la pertinència essencial de la masturbació a l'etiologia general de la malaltia;²⁷⁴⁷ la intervenció i la racionalització de l'espai familiar per part d'una instància mèdica; i, finalment, la noció d'instint sexual, que s'estava elaborant en aquella època, i que travessava el camp comú de la malaltia i la masturbació.²⁷⁴⁸ Hi havia, en

²⁷⁴² Ibid., pàg. 260

²⁷⁴³ Foucault puntualitzava: «Camp confús, complex, reversible, ja que semblava que, darrere de qualsevol crim, ben bé podria ser que hi hagués quelcom així com una conducta de bogeria, però que, a la inversa, en qualsevol bogeria, bé podia existir-hi un risc de crim». Ibid., pàg. 259

²⁷⁴⁴ Ibid., pàg. 259

²⁷⁴⁵ Ibid., pàg. 259

²⁷⁴⁶ Ibid., pàg. 259

²⁷⁴⁷ I especificava: «En el camp de l'etiologia, en l'àmbit de les causes de la malaltia, la sexualitat, almenys en la seva forma masturbatòria, apareix com un element a la vegada constant i freqüent: constant, en la mesura en què se la troba per tot arreu, però, en realitat, aleatòria, tenint en compte que la masturbació pot provocar qualsevol malaltia». Ibid., pàg. 259

²⁷⁴⁸ De l'instint sexual, Foucault en deia el següent: «l'instint sexual condemnat, per la seva fragilitat mateixa, a escapar a la norma heterosexual i exogàmica». Ibid., pàg. 260

aquest segon engranatge, un lligam de la psiquiatria al poder familiar, i d'aquí en va sorgir la problemàtica de la sexualitat i l'anàlisi de les irregularitats.²⁷⁴⁹

A conseqüència d'aquests processos, es va donar un increment enorme del camp d'ingerència de la psiquiatria. La psiquiatria es connectava ara amb un àmbit molt diferent, destacava Foucault, «que ja no és el del govern dels bojos, sinó el del control de la família i de la intervenció necessària en el domini penal».²⁷⁵⁰ La psiquiatria havia d'aparèixer i funcionar «com una tecnologia de l'individu que serà indispensable per al funcionament dels principals mecanismes de poder».²⁷⁵¹ I apareixia com a operador intern en diversos dispositius, com la família o el sistema judicial; i en relacions com la de pares i fills o de l'individu i l'estat; i gestionava conflictes intrafamiliars i també controlava les infraccions a les prohibicions de la llei, apuntava. I remarcava: «Tecnologia general dels individus que trobarem finalment a tot arreu on hi hagi poder: família, escola, taller, tribunal, presó, etcètera».²⁷⁵²

Tot i així, Foucault advertia que la psiquiatria «no podrà exercir aquesta funció general, omnipresència o polivalència, i exercir-la veritablement, sinó amb la condició de ser capaç d'organitzar un camp unitari de l'instint i la sexualitat».²⁷⁵³ Aquesta tasca era completament nova, per a la psiquiatria, i es tractava de trobar en el joc de l'instint sexual l'element de formació de totes les malalties mentals. I ho caracteritzava així:

Aquesta és la tasca de la psiquiatria del 1840-1850. En tot aquest final del segle XIX, el problema serà constituir una parella instint-sexualitat, desig-bogeria, plaer-crim, de tal manera que, per un costat, els grans monstres sorgits al límit de l'aparell judicial puguin reduir-se, esmicolar-se, analitzar-se, tornar-se quotidians i amb perfils apaivagats dins de les relacions familiars; i, per l'altre, els petits masturbadors que s'entebeïen a l'interior del niu familiar puguin, per gènesi, creixements i dislocacions successives, convertir-se en els grans criminals bojos que violen, esquarteren i devoren.²⁷⁵⁴

En tot aquest desenvolupament, es va dur a terme dos processos: la separació de la masturbació de la resta d'irregularitats sexuals, d'un costat, i la constitució d'una etiologia de les malalties mentals a partir de l'instint sexual i les seves anomalies, de l'altre. La masturbació, tal com ja havia formulat Foucault,

²⁷⁴⁹ Ibid., pàg. 260

²⁷⁵⁰ Ibid., pàg. 260

²⁷⁵¹ Ibid., pàg. 260

²⁷⁵² Ibid., pàg. 260

²⁷⁵³ Ibid., pàg. 261

²⁷⁵⁴ Ibid., pàg. 261

s'havia començat a separar respecte de les altres conductes sexuals desqualificades. I també havia estat definida com a quelcom apartat i singular, ja que se la definia, d'una banda, com a procedent d'un instint que no era el que es trobava en una sexualitat normal i heterosexual; i, d'altra banda, se la posava en contacte, no amb la immoralitat, especificava Foucault, sinó que «els seus efectes es desplegaven en el camp de la patologia somàtica».²⁷⁵⁵

Com que la psiquiatria del segle XIX, considerava, va adquirir aquesta tasca d'abastar el camp que «va des de la irregularitat familiar a la infracció legal, la seva missió, al contrari, no serà en absolut aïllar la masturbació, sinó aconseguir que es comuniquin entre si totes les irregularitats intra o extrafamiliars».²⁷⁵⁶ I és per això que la psiquiatria va començar a elaborar «l'arbre genealògic de tots els trastorns mentals».²⁷⁵⁷ I destacava l'aparició dels grans tractats de psicopatologia sexual del segle XIX, com la *Psicopatia sexual* d'Henrick Kaan.²⁷⁵⁸ En aquesta obra, la sexualitat humana s'inscrivía en la història natural de la sexualitat, i l'instint sexual era una manifestació dinàmica del funcionament dels òrgans sexuals. Es tractava, segons Foucault, d'una naturalització i d'una generalització de la sexualitat humana.²⁷⁵⁹ El fi últim de l'instint sexual, en aquesta concepció, era, efectivament, la copulació. Tanmateix, Foucault advertia que l'instint era massa fràgil:

[...] és massa viu, massa precoç, massa vast, travessa amb massa amplitud tot l'organisme i cada conducta dels individus per poder allotjar-se, efectivament, efectuar-se, únicament, en la copulació adulta i heterosexual. I en aquest punt – explica Kaan –, està exposat a tota una sèrie d'anomalies, sempre està exposat a desviar-se de la norma.²⁷⁶⁰

Kaan, assenyalava Foucault, enumerava les diferents aberracions sexuals, entre les quals hi havia l'amor lèsbic, la pederàstia, el bestialisme i la violació de cadàvers. I, en aquesta dinastia, l'onanisme hi tenia un paper privilegiat.²⁷⁶¹

²⁷⁵⁵ Ibid., pàg. 262

²⁷⁵⁶ Ibid., pàg. 262

²⁷⁵⁷ Ibid., pàg. 262

²⁷⁵⁸ Kaan, H., *Psychopathia sexualis*, Apud Lepoldum Voss, Lipsiae, 1844, citat a: Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 219

²⁷⁵⁹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 263

²⁷⁶⁰ Ibid., pàg. 264

²⁷⁶¹ La imaginació era, tal com especificava el text de Kaan i recollia Foucault, qui preparava el camí per a totes les aberracions sexuals. I, per tant, els anormals sexuals sempre es reclutaven de nens, a través de l'onanisme i la masturbació. Ibid., pàg. 264. Igualment, Foucault remarcava alguns aspectes d'aquesta anàlisi de Kaan: que era natural que l'instint fos anormal; que el llaç

En un moment en què la psiquiatria descobria l'instint allà on no es podia invocar el deliri, Kaan descobria un instint sexual que tenia una relació que qualificava d'intensa, privilegiada i constant amb la imaginació. I aquesta inserció, feia ressaltar Foucault, va tenir una importància capital en l'anàlisi de les nocions psiquiàtriques.²⁷⁶² A partir del mecanisme de l'instint i la imaginació, l'instint sexual podia aparèixer com a punt de partida, no només dels trastorns somàtics, sinó que Kaan defensava que l'hemiplegia, la paràlisi o un tumor cerebral podien originar-se en la masturbació excessiva.²⁷⁶³

L'any 1844-1845, apuntava Foucault, va suposar l'inici d'una psiquiatria organitzada a l'entorn dels impulsos, els instints i els automatismes, i també va suposar la fi de la culpa de la masturbació. Es va donar l'inici «d'una psiquiatria, d'una anàlisi de la sexualitat, que es caracteritza per l'assenyalament d'un instint sexual que travessa tot el comportament, des de la masturbació fins al comportament normal».²⁷⁶⁴ Es va constituir la genealogia de les aberracions sexuals, es va definir el paper etiològic de la imaginació, va ser el moment, a més a més, «en què les fases infantils de la història dels instints i la imaginació cobren un valor determinant en l'etiologia de les malalties, i específicament de les malalties mentals».²⁷⁶⁵

Aquest va ser un primer moment, segons Foucault, en què la masturbació es va vincular amb l'instint sexual en general i amb la imaginació i, d'aquí, tot el camp de les aberracions i de les malalties. Però hi va haver una segona tasca, que és la que va donar a l'instint sexual un paper significatiu en la gènesi dels trastorns no sexuals. Constitució, per tant, de l'etiologia de la bogeria i de les malalties mentals a partir de la història de l'instint sexual.²⁷⁶⁶

confús entre naturalitat i anomalia de l'instint apareixia essencialment en la infància; que existia un vincle entre l'instint sexual i la imaginació. Era, efectivament, en la imaginació on s'obria l'espai perquè l'instint desenvolupés la seva naturalesa anormal. I Foucault puntualitzava: «En la imaginació es manifestaran els efectes del desenganxament entre la naturalesa i la normalitat i, a partir d'allà, aquesta imaginació actuarà d'intermediari, de relleu de totes les eficàcies causals i patològiques de l'instint sexual». Ibid., pàg. 265

²⁷⁶² Ibid., pàg. 265

²⁷⁶³ Ibid., pàg. 266

²⁷⁶⁴ Ibid., pàg. 266

²⁷⁶⁵ Ibid., pàg. 266

²⁷⁶⁶ Ibid., pàg. 266-267

Claude-François Michéa, en una obra²⁷⁶⁷ del 1849, plantejava que la simptomatologia sexual era la més important a l'hora d'analitzar els casos de bogeria sense deliri,²⁷⁶⁸ tal com ho recollia Foucault. L'instint sexual, d'acord amb l'anàlisi de Michéa, era la més imperiosa, estesa i important de les necessitats humanes; i, per tant, «cal referir-se, en tots els casos, a l'instint sexual com a causa possible».²⁷⁶⁹ A més, Michéa també desconnectava el plaer i l'acte de fecundació, cosa que donava lloc a una sèrie de comportaments que no s'ajustaven a la reproducció, i que Michéa enumerava: bestialisme, amor grec, atracció per cadàvers o objectes insensibles. Aparició, per tant, del plaer com a concepte nou en la psiquiatria. I Foucault constatava:

El plaer es convertirà ara en un objecte psiquiàtric i psiquiatritzable. Els mecanismes de plaer asseguren la desconnexió de l'instint sexual respecte de la reproducció, i aquesta desconnexió permetrà constituir el camp unitari de les aberracions. El plaer no ajustat a la sexualitat normal és el suport de tota la sèrie de conductes instintives anormals, aberrants, susceptibles de psiquiatrització.²⁷⁷⁰

4.3.1. La infància

*[...] la nova inquietud dels adults, d'una família, d'un poble, davant d'aquesta sexualitat perifèrica i fluctuant, en què es reuneixen els nens i els adults marginals.*²⁷⁷¹

Michel Foucault

Foucault assenyalava l'època de naixement de l'individu anormal com a individu psiquiatritzable amb l'inici del funcionament d'un nou poder psiquiàtric.

²⁷⁶⁷ Michéa, C.-F., «Des déviations malades de l'appétit vénérien», *L'Union médicale*, III/85, 17 de juliol del 1849, pàg. 338c-339c, citat a: Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 156

²⁷⁶⁸ Es tractava de l'anàlisi que feia Michéa del cas del soldat Bertrand que, el 1849, va ser sorprès al cementiri de Montparnasse mentre profanava tombes. Es va descobrir que, des del 1847, havia profanat diversos cementiris de la regió parisenc. Quan el van detenir va confessar que, de tant en tant, «l'embargava el desig d'excavar tombes, obrir els fèretres, extreure'n els cadàvers, esquarterar-los amb la baioneta, arrencar-los els intestins i els òrgans i després disseminar-los, enganxar-los a les creus, a les branques dels xiprers, i fer-ne una gran garlanda». Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 268. En el seu relat, destacava Foucault, Bertrand no detallava que la majoria dels cadàvers que profanava eren femenins i que mostraven rastres d'atemptats sexuals contra les restes. Segons l'anàlisi del moment, Bertrand estava afectat per una monomania destructiva, en primer lloc, ja que volia destruir els cadàvers, i una monomania eròtica, en segon lloc, ja que es valia d'aquests per al seu gaudi sexual. L'anàlisi de Michéa, en canvi, va ser invers i proposava que la monomania eròtica era la principal i la monomania destructiva n'era un derivat. *Ibid.*, pàg. 269

²⁷⁶⁹ *Ibid.*, pàg. 270

²⁷⁷⁰ *Ibid.*, pàg. 271

²⁷⁷¹ *Ibid.*, pàg. 279

Per il·lustrar-ho, posava un exemple del 1876, el cas Charles Jouy, un obrer agrícola de la zona de Nancy. D'acord amb el relat de Foucault, Jouy, que era considerat l'idiota del poble, va arrossegar una nena, Sophie Adam, al voral d'un camí i potser la va violar. Li va donar unes monedes i aquesta va córrer a la fira a comprar. Uns dies després, en rentar la roba interior de la nena, la mare va sospitar que havia passat alguna cosa. Jouy va ser denunciat pels pares de Sophie, va ser sotmès a un primer examen psiquiàtric que va dur a terme un metge rural i va ser enviat posteriorment a Maréville on se li va fer un examen psiquiàtric complet.²⁷⁷² I Foucault remarcava:

Que la psiquiatria legal s'hagi fet càrrec d'un assumpte com aquest, hagi buscat al fons dels camps un acusat d'atemptat als costums (i anava a dir un acusat molt banal d'un atemptat molt quotidià a uns costums molt corrents), hagi agafat aleshores aquest personatge, l'hagi sotmès a un primer peritatge psiquiàtric i després a un examen molt profund, molt complet, molt meticulós, que l'hagi instal·lat en un hospici, hagi sol·licitat i obtingut sense dificultat del jutge un sobreseïment [...] ens indica quelcom que caracteritza no només un canvi d'escala en l'àmbit dels objectes als quals es dirigeix la psiquiatria, sinó, en realitat, tot un nou mode de funcionament.²⁷⁷³

Destacava el paper de la nena, que s'havia deixat més o menys fer, i després havia rebut les monedes amb naturalitat. Jouy va explicar, durant l'interrogatori, que ho havia fet dos cops amb Sophie, però que l'havia vist fer-ho, molt sovint, amb altres nois. A més a més, tot el poble ho sabia i ho tolerava.²⁷⁷⁴ I assenyalava: «Aquí hi tenim una sexualitat infantil camperola, una sexualitat d'aire lliure, de voral del camí, una sexualitat de bardissa, que la medicina legal està psiquiatritzant alegrement».²⁷⁷⁵

Per tant, sostenia Foucault, no es tractava d'una psiquiatrització procedent de dalt, sorgida arran de l'escàndol o l'enigma. El cas s'havia destapat gràcies a la inspecció de la roba interior, proposta a la vegada higiènica i moral que s'havia fet a les famílies des de finals del segle XVIII. La nena esperava un parell de bufetades, apuntava, «però la família ja no tenia aquest tipus de reacció, ja

²⁷⁷² Ibid., pàg. 275-276

²⁷⁷³ Ibid., pàg. 276

²⁷⁷⁴ Foucault detallava que Sophie, juntament amb una altra nena, havien masturbat Jouy i després se n'havien rigut. Jouy mateix havia sorprès la nena masturbant un noi de 13 o 14 anys al voral del camí, mentre l'altra nena masturbava un altre noi. Tot això formava part d'un paisatge que era, considerava Foucault, conegut i tolerat. Ibid., pàg. 278

²⁷⁷⁵ Ibid., pàg. 278. Foucault advertia: «I amb una alegria, cal dir, que planteja un problema, quan es recorda amb quines dificultats, alguns anys abans, s'havia psiquiatritzat quelcom, emperò, tan enigmàtic, monstruós, com el crim d'Henriette Cornier o el de Pierre Rivière». Ibid., pàg. 278

estava connectada amb un altre sistema de control i de poder». ²⁷⁷⁶ El poble va ser qui es va encarregar del tema, i l'alcalde va fer l'apel·lació a la fiscalia. I Foucault ho il·lustrava així:

[...] tota la població de Lupcourt (aquest era el nom del poble), a la vista de l'informe dels psiquiatres, va desitjar vivament que la petita Sophie Adam fos tancada en un correccional fins a la majoria d'edat. De tal manera que veiem esbossar-se, en un nivell relativament profund, potser la nova inquietud dels adults, d'una família, d'un poble, davant d'aquesta sexualitat perifèrica i fluctuant, en què es reuneixen els infants i els adults marginals; i també veiem l'esbós, igualment en un nivell relativament profund, del recurs a una instància de control que jo qualificaria de ramificacions múltiples, perquè, en definitiva, allò que demana la família, el poble, l'alcalde i, fins a cert punt, el metge, és un correccional per a la nena i el tribunal o l'hospici psiquiàtric per a l'adult. ²⁷⁷⁷

Així, considerava, davant d'un fet que alguns anys abans hagués estat completament quotidià i anodí, la població recorria ara al següent: «Mecanismes d'apel·lació en profunditat, referència a aquestes instàncies superiors, aquestes instàncies tècniques, mèdiques i judicials de control, d'un mode una mica confús, una mica indiferent i envitricollat». ²⁷⁷⁸ I la reacció de la psiquiatria va ser diferent: ²⁷⁷⁹ es va integrar el delictes de Jouy a «un esquema d'estigmes que són permanents i estables». ²⁷⁸⁰ I constatava: «Se substitueix una psiquiatria dels processos patològics, que instauren discontinuïtats, per una psiquiatria de l'estat permanent, un estat permanent que és responsable d'un estatus definitivament aberrant». ²⁷⁸¹ En el cas de Jouy, especificava, el que es posava en evidència no era l'excés o l'exageració de l'instint, sinó una insuficiència, un defecte o una interrupció en el desenvolupament, és a dir, d'alguna manera, infantilisme, en el comportament i en la intel·ligència. ²⁷⁸²

Es va definir una nova posició del nen respecte de la psiquiatria, una psiquiatrizació del nen, sostenia Foucault, a partir del següent: «d'una

²⁷⁷⁶ Ibid., pàg. 279

²⁷⁷⁷ Ibid., pàg. 279-280

²⁷⁷⁸ Ibid., pàg. 280

²⁷⁷⁹ Foucault assenyalava que en el cas d'Henriette Cornier es va intentar buscar una correlació corporal i només van trobar una cosa: la menstruació. Es va intentar inscriure el crim d'Henriette Cornier a una malaltia molt difícil de percebre, relacionada amb un canvi d'humor. I a aquest canvi d'humor se li va assignar un instint patològic, malalt, monstruós, que Foucault especificava així: «instint d'assassinat que no respon a cap interès i no s'inscriu en cap economia del plaer». Ibid., pàg. 280

²⁷⁸⁰ Ibid., pàg. 281

²⁷⁸¹ Ibid., pàg. 281-282

²⁷⁸² Ibid., pàg. 284

immobilització de la vida, de la conducta, de les actuacions a l'entorn de la infància». ²⁷⁸³

En el cas dels alienistes, plantejava, els signes de maldat infantil eren objecte d'una lluita molt important. Es podia veure que en el fons de la infància d'algú ja es preparava aquella conducta que el portaria, a l'edat adulta, a cometre un crim; i, en aquest cas, hi faltava l'element patològic, ja que tota la vida d'aquell individu s'assemblava al crim. Els psiquiatres van començar a buscar els signes de maldat en una època determinada de la infància, i semblava que apareixia cap als 7 anys i culminaria amb el crim uns 10 anys després. I Foucault conclouïa: «D'aquí tota la batalla juridicopsiquiàtrica al voltant de la maldat infantil, batalla els ecos i petjades de la qual es troben en tota la psiquiatria legal dels anys 1820 i fins i tot més enllà». ²⁷⁸⁴

En aquest nou mode de psiquiatrització, en canvi, en la mesura en què un adult s'assemblava al que era quan era nen, en la mesura en què es podia establir una continuïtat entre la infància i l'edat adulta, es podia assenyalar l'estat que era condició de la psiquiatrització. D'aquesta manera, indicava Foucault, la infància es convertia en un element frontissa del funcionament de la psiquiatria. En el cas de Charles Jouy, se'l va poder psiquiatritzar «amb la condició d'assegurar el paral·lelisme extrem, i gairebé la fusió, amb la seva infància, i fins i tot amb la nena amb qui va establir relació». ²⁷⁸⁵ I Foucault constata: «La infància va ser el principi de generalització de la psiquiatria; la infància, tant en la psiquiatria com en altres bandes, va ser la trampa dels adults». ²⁷⁸⁶

Hi va haver un descobriment de la infància per part de la psiquiatria, i aquesta va jugar un paper central en el nou funcionament de la psiquiatria fins als nostres dies, remarcava Foucault. La problematització de la infància va permetre la generalització de la psiquiatria de quatre maneres.

En primer lloc, la psiquiatria va aconseguir generalitzar-se quan va posar la infància al punt de mira del seu saber i del seu poder. Va ser, doncs, segons

²⁷⁸³ Ibid., pàg. 284

²⁷⁸⁴ Ibid., pàg. 285

²⁷⁸⁵ Ibid., pàg. 286. Foucault recordava que només va ser possible condemnar Henriette Cornier com a malalta mental en separar-la, radicalment i doble, de la infància: per un costat, separar-la de la nena que havia matat, amb qui no hi tenia cap vincle, i, per l'altre, de la seva infància. En aquest cas, en canvi, es va intentar mostrar que Jouy i la nena violada es trobaven al mateix nivell, molt a prop l'un de l'altre, que compartien la infància com a tret comú. Ibid., pàg. 286

²⁷⁸⁶ Ibid., pàg. 287

Foucault, una de les condicions històriques de generalització del saber i el poder psiquiàtrics. El que feia que una conducta fos psiquiatritzable era que mostrés algun rastre d'infantilisme. Això va permetre inspeccionar totes les conductes dels infants, «en la mesura, almenys, en què siguin capaces de fixar, bloquejar, interrompre la conducta de l'adult i reproduir-s'hi».²⁷⁸⁷ Igualment, es podia analitzar la conducta dels adults en la mesura en què podien assimilar-se o fer referència a la conducta infantil. Per tant, considerava Foucault: «recorregut integral de totes les conductes de l'infant, perquè aquestes poden comportar una fixació adulta; i, a la inversa, recorregut total de les conductes de l'adult per revelar els rastres d'infantilisme que pot haver-hi».²⁷⁸⁸

En segon lloc, es va aconseguir integrar tres elements que, fins aleshores, estaven separats: el plaer, l'instint i el retard. I Foucault ho especificava així: «el plaer i la seva economia; l'instint i la seva mecànica; la imbecilitat o, en qualsevol cas, el retard, amb la seva inèrcia i les seves faltes».²⁷⁸⁹ Aquests tres elements apareixien ara com una configuració unitària.

En tercer lloc, la psiquiatria va establir una correlació amb la neurologia i la biologia, que «van ser, en cert sentit, la distància i l'aval amb què la psiquiatria podrà funcionar com a saber científic i saber mèdic»,²⁷⁹⁰ plantejava Foucault.

En quart lloc, el que la infància i l'infantilisme en la conducta van oferir a la psiquiatria, no va ser tant una malaltia o un procés patològic, sinó un estat de desequilibri: «un estat en el qual els elements funcionen d'un mode que, sense ser patològic, sense ser portador de morbidesa, no és, emperò, un mode normal».²⁷⁹¹

La psiquiatria, en convertir-se en ciència de l'infantilisme, podia arribar a ser la ciència de les conductes normals i anormals, considerava Foucault. Si la psiquiatria va poder constituir-se com a instància general d'anàlisi de les conductes, sostenia:

²⁷⁸⁷ Ibid., pàg. 288

²⁷⁸⁸ Ibid., pàg. 288

²⁷⁸⁹ Ibid., pàg. 288

²⁷⁹⁰ Ibid., pàg. 289-290. La psiquiatria, puntualitzava, es va poder convertir en medicina a partir de procediments imitatius, va ser medicina com a imitació: «Va caldre establir símptomes com en la medicina orgànica; va caldre nombrar, classificar, organitzar les diferents malalties, unes respecte a les altres; va caldre fer etiologies del tipus de la medicina orgànica, buscant pel costat del cos o de les predisposicions els elements que poguessin explicar la formació de la malaltia».

Ibid., pàg. 289

²⁷⁹¹ Ibid., pàg. 290

[...] no va ser mitjançant la conquesta de la totalitat de la vida ni amb el recorregut del conjunt del desenvolupament dels individus des del seu naixement fins a la seva mort; va ser, al contrari, en limitar-se cada vegada més, en excavar cada vegada més profundament en la infància. [...] perquè allà hi tenia l'instrument de la seva universalització possible.²⁷⁹²

4.3.2. Despatologització de l'objecte

*Poder mèdic sobre allò que no és patològic: aquest és, crec,
el problema central de la psiquiatria.*²⁷⁹³

Michel Foucault

Foucault defensava que, amb aquesta concentració en la infància, la psiquiatria moderna va ser inaugurada a la dècada del 1860. La psiquiatria va deixar de banda «allò que fins llavors havia estat essencial de la justificació de la malaltia mental. I el que es deixa de banda és simplement la malaltia. La psiquiatria deixa aleshores de ser una tècnica i un saber de la malaltia».²⁷⁹⁴ Entre 1850 i 1870, indicava, la psiquiatria va abandonar a la vegada, «el deliri, l'alienació mental, la referència a la veritat, i després la malaltia».²⁷⁹⁵ El que era important era el comportament, amb les seves anomalies i desviacions. I Foucault advertia: «és una medicina que, senzillament deixa de banda allò que és patològic».²⁷⁹⁶ La psiquiatria havia de conservar l'estatus de medicina, ja que aquest li atorgava els efectes de poder, però, en endavant, havia d'aplicar aquests efectes de poder «a quelcom que, en el seu mateix discurs, ja no té estatus de malaltia sinó d'anomalia».²⁷⁹⁷ I ho justificava així:

[...] tenim una relació de poder que només se sosté (i això passa encara avui) en la mesura en què és un poder mèdicament qualificat, però un poder mèdicament qualificat que sotmet al seu control un àmbit d'objectes que no es defineixen com a processos patològics. Despatologització de l'objecte: aquesta va ser la condició perquè el poder –mèdic, no obstant– de la psiquiatria pogués generalitzar-se. Es planteja aleshores el problema: com pot funcionar un dispositiu tecnològic, un saber-poder tal, que el saber despatologitzi des del primer moment un àmbit d'objectes que, tanmateix, ofereix a un poder que només pot existir com a poder

²⁷⁹² Ibid., pàg. 290-291

²⁷⁹³ Ibid., pàg. 292

²⁷⁹⁴ Ibid., pàg. 291

²⁷⁹⁵ Ibid., pàg. 291

²⁷⁹⁶ Ibid., pàg. 291. Aquesta situació, apuntava Foucault, apareixia com a paradoxal ja que la psiquiatria, a principis del segle XIX, s'havia constituït com a ciència en convertir la bogeria en malaltia: va patologitzar la bogeria a través de l'anàlisi dels símptomes i la classificació de les formes, a través de les etiologies. Ibid., pàg. 291

²⁷⁹⁷ Ibid., pàg. 291

mèdic? Poder mèdic sobre allò que no és patològic: aquest és, crec, el problema central –però es pot dir que és obvi– de la psiquiatria.²⁷⁹⁸

Per poder sostenir aquesta situació, apuntava Foucault, la psiquiatria es va veure obligada, per exigències funcionals, a constituir grans edificis teòrics, com una nova nosografia, que presentava tres aspectes. En primer lloc, tota una sèrie de conductes desviades o aberrants es van organitzar i descriure, no com a símptomes d'una malaltia, sinó com a síndromes d'anomalies. D'aquesta manera es va produir una consolidació de les excentricitats i van aparèixer un conjunt nou de persones portadores de síndromes anormals: exhibicionistes, agorafòbics, masoquistes, cleptòmans, claustrofòbics, incendiaris, invertits.²⁷⁹⁹ Per primer cop a la història, constatava Foucault, «l'homosexualitat apareix com a símptoma dins del camp psiquiàtric».²⁸⁰⁰

En segon lloc, la nova nosografia va reelaborar el problema del deliri: «podria reconvertir allò que era anormal en malaltia si aconseguia retrobar les traces o les trames del deliri a través de tots els comportaments anormals amb els que estava constituint la gran 'sindromatologia'».²⁸⁰¹ A més, unir els efectes del deliri a una mecànica dels instints i una economia del plaer permetia constituir una veritable psiquiatria d'allò que era anormal, assenyalava Foucault.

En tercer lloc, va aparèixer la noció d'«estat». L'estat no com a malaltia, sinó com una causa possible a partir de la qual es poden produir processos o episodis: «l'estat és el pedestal anormal a partir del qual es tornen possibles les malalties».²⁸⁰² I ho caracteritzava així:

L'estat és el veritable discriminant radical. Qui està subjecte a un estat, qui és portador d'un estat, no és un individu normal. D'altra banda, l'estat que caracteritza un individu qualificat d'anormal té aquesta particularitat: la seva fecunditat etiològica és total, absoluta. L'estat pot produir absolutament qualsevol cosa, en qualsevol moment i en qualsevol ordre.²⁸⁰³

Foucault destacava que aquesta noció d'estat permetia relacionar dos elements –encara que fossin dispersos– amb un fons unitari explicatiu, «un fons

²⁷⁹⁸ Ibid., pàg. 292

²⁷⁹⁹ Foucault insistia en el fet que no es tractava de símptomes de malaltia, sinó d'un síndrome: «és a dir, una configuració parcial i estable que es refereix a un estat general d'anomalia». Ibid., pàg. 293

²⁸⁰⁰ Ibid., pàg. 293

²⁸⁰¹ Ibid., pàg. 294

²⁸⁰² Ibid., pàg. 294

²⁸⁰³ Ibid., pàg. 294-295

que difereix de l'estat de salut sense ser, malgrat això, una malaltia».²⁸⁰⁴ Gran capacitat d'integració, doncs, d'aquesta noció «que es presenta a la vegada en referència a la no salut, però pot admetre al seu camp qualsevol conducta a partir del moment en què és fisiològica, psicològica, sociològica, moral i, fins i tot, jurídicament desviada».²⁸⁰⁵

Aquesta nova nosografia tenia la tasca de fer valer un poder mèdic en un camp l'extensió necessària del qual exclouia l'organització al voltant de la malaltia. I Foucault feia ressaltar: «La paradoxa d'una patologia d'allò que era anormal és la que va suscitar, com a element de funcionament, aquestes grans teories o grans estructuracions».²⁸⁰⁶ Igualment, va aparèixer l'individu com a «víctima, subjecte o portador d'aquest estat de disfuncionament».²⁸⁰⁷ El cos que hi havia darrere del cos anormal, especificava, era «el cos dels pares, el cos dels ancestres, el cos de la família, el cos de l'herència».²⁸⁰⁸

4.3.3. Teoria de la degeneració

*La seva superfície de dispersió va ser àmplia, i profunda la seva implantació. La psiquiatria, també la jurisprudència, i la medicina legal, les instàncies de control social, la vigilància de nens perillosos o en perill, van funcionar molt de temps d'acord amb la degeneració, amb el sistema herència-perversió.*²⁸⁰⁹

Michel Foucault

L'estudi de l'herència, com a origen de l'estat anormal, presentava diversos avantatges. En primer lloc, exposava Foucault, un «laxisme causal indefinit, laxisme que es caracteritza, a la vegada, pel fet que tot pot ser causa de tot».²⁸¹⁰ En segon lloc, permetia atribuir als mecanismes anteriors a la reproducció, als ascendents la responsabilitat de les aberracions dels descendents. I remarcava:

[...] la teoria de l'herència permetrà a la psiquiatria d'allò que és anormal no ser simplement una tècnica del plaer o de l'instint sexual, i, essent rigorosos de

²⁸⁰⁴ Ibid., pàg. 295

²⁸⁰⁵ Ibid., pàg. 295

²⁸⁰⁶ Ibid., pàg. 296

²⁸⁰⁷ Ibid., pàg. 296

²⁸⁰⁸ Ibid., pàg. 296

²⁸⁰⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 157

²⁸¹⁰ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 296

veritat, no ser en absolut una tecnologia del plaer o de l'instint sexual, sinó una tecnologia del matrimoni sa o malsà, útil o perillós, profitós o nociu. Per tant, la psiquiatria es descobreix centrada en el problema de la reproducció.²⁸¹¹

En tercer lloc, en la teoria de la degeneració s'hi va formular la nosografia dels estats anormals. I sostenia: «La degeneració és la gran peça teòrica de la medicalització de l'anormal».²⁸¹²

Es va constituir, a partir d'aquesta teoria, el personatge del degenerat, com aquell que estava situat en les herències i era portador d'un estat d'anomalia. I aquesta figura va permetre una reactivació del poder psiquiàtric, segons Foucault:

[...] en atribuir-se el poder de passar per sobre de la malaltia, en atribuir-se el poder de deixar de banda allò que és malaltís o allò que és patològic, i relacionar directament la desviació de les conductes amb un estat que és, a la vegada, hereditari i definitiu, la psiquiatria s'assigna el poder de ja no intentar curar.²⁸¹³

A partir del moment en què la psiquiatria es va presentar com una tecnologia d'allò que era anormal, considerava, «el projecte mateix de curar ja no té sentit».²⁸¹⁴ La psiquiatria podia presentar-se com una protecció de la societat davant dels perills que comporten les persones en estat anormal; es va atribuir una funció de protecció i d'ordre, un paper de defensa social generalitzada, plantejava Foucault. I assenyalava:

Pot pretendre (i és el que ha fet a finals del segle XIX), efectivament, substituir la justícia mateixa; i no només la justícia, sinó la higiene; i no només la higiene, sinó finalment la majoria de manipulacions i controls de la societat, per ser la instància general de defensa d'aquesta contra els perills que la minen des de dins.²⁸¹⁵

La teoria de la degeneració també va donar lloc a un tipus de racisme, diferent del racisme tradicional, ètnic. I especificava: «Advertiran, en aquestes condicions, com la psiquiatria, a partir de la noció de degeneració, a partir de les anàlisis de l'herència, pot efectivament enganxar-se o, millor, donar lloc a un racisme».²⁸¹⁶ I ho caracteritzava així:

[...] és el racisme contra l'anormal, contra els individus que, portadors d'un estat, d'un estigma o d'un defecte qualsevol, poden transmetre als seus hereus, de la

²⁸¹¹ Ibid., pàg. 297

²⁸¹² Ibid., pàg. 298

²⁸¹³ Ibid., pàg. 298

²⁸¹⁴ Ibid., pàg. 298. Foucault especificava que la incurabilitat també tenia un lloc en la medicina mental de principis de segle XIX, però que era definida «com a tal en funció del que havia de ser el rol fonamental de la disciplina, és a dir, curar. I la incurabilitat no era més que el límit actual d'una curabilitat essencial de la bogeria». Ibid., pàg. 298

²⁸¹⁵ Ibid., pàg. 299

²⁸¹⁶ Ibid., pàg. 299

manera més aleatòria, les conseqüències imprevisibles del mal que tenen, o, més aviat, d'allò que tenen que no és normal. És un racisme que tindrà per funció, no la prevenció o la defensa d'un grup contra un altre, sinó la detecció, dins mateix d'un grup, de tots aquells que poden ser portadors efectius del perill. Racisme intern, racisme que permet filtrar tots els individus dins d'una societat donada.²⁸¹⁷

Allò que era característic del segle XX, com a mecanisme de defensa d'una societat contra els seus anormals, sostenia Foucault, naixia de la psiquiatria. I aclaria: «i el nazisme no fa altra cosa que connectar-lo amb el racisme ètnic que era endèmic al segle XIX».²⁸¹⁸

En els tribunals actuals es formulen, als psiquiatres que declaren, tres preguntes famoses: és perillós aquest individu? L'acusat és passible de càstig? L'acusat és curable?²⁸¹⁹ Aquestes preguntes, advertia Foucault, no tenen sentit en l'edifici jurídic actual:

Preguntes sense significació respecte del dret, preguntes que tampoc no tenen significació respecte d'una psiquiatria centrada efectivament en la malaltia; però que tenen un sentit completament precís quan es plantegen a una psiquiatria que funciona essencialment com a defensa social o, per reprendre els termes del segle XIX, com a "caça dels degenerats".²⁸²⁰

El degenerat, considerava Foucault, apareixia com a portador del perill, no era passible de càstig i, finalment, era incurable. I sentenciava:

Aquestes tres preguntes, mèdicament sense significació, patològicament sense significació, jurídicament sense significació, tenen, al contrari, una significació ben precisa en una medicina d'allò que és anormal, que no és una medicina de la patologia i la malaltia; en una medicina, per tant, que segueix essent, en el fons, la psiquiatria dels degenerats.²⁸²¹

²⁸¹⁷ Ibid., pàg. 299

²⁸¹⁸ Ibid., pàg. 299

²⁸¹⁹ Hem tractat aquest tema al capítol *L'individu perillós*

²⁸²⁰ Ibid., pàg. 300

²⁸²¹ Ibid., pàg. 300

II. El biopoder

[...] allò que fa un temps vaig anomenar, una mica a l'aire, el biopoder, és a dir, [...] el conjunt de mecanismes per mitjà dels quals allò que, en l'espècie humana, constitueix els trets biològics fonamentals, podrà ser part d'una política, d'una estratègia política, d'una estratègia general de poder.²⁸²²

Michel Foucault

0.- Introducció

Dedicarem aquest apartat a parlar exclusivament del concepte de biopoder, tal com el va formular Foucault. En el primer capítol intentarem analitzar la relació entre la salut i l'estat, en la intervenció de l'estat sobre la salut i la vida, i en el paper que hi juga la medicina. Per dur a terme aquesta tasca, ens centrarem en dues conferències de Foucault, «Crisi de la medicina o crisi de l'antimedicina?» i «La tecnologia política dels individus», i també tindrem en compte declaracions fetes als cursos *Cal defensar la societat, Naixement de la biopolítica* i *Seguretat, territori, població*. Començarem amb una anàlisi del dret a la salut, que va aparèixer com una reorganització de la salut pública després de la Segona Guerra Mundial, gràcies a la qual l'estat es feia càrrec de la salut pública. Farem un recorregut pel que Foucault anomena la raó d'estat i la seva relació amb la salut, la vida i la mort dels individus; també per la policia, concebuda com a tècnica política emprada per convertir l'individu en un element important per a l'estat; i detallarem els objectes d'aquesta policia que, en última instància, té per objecte la vida. Finalment, exposarem el problema de la crisi de la medicina des del risc mèdic fins a l'economia política de la medicina, passant per la medicalització indefinida.

Al segon capítol, detallarem a fons el concepte de biopoder, a partir de *La voluntat de saber*, i dels cursos *Cal defensar la societat, Naixement de la biopolítica* i *Seguretat, territori, població*. Començarem amb la irrupció del concepte de biopoder a l'obra de Foucault. Exposarem el pas del poder sobre la mort al control de la vida. Presentarem els aspectes i els camps d'aplicació del biopoder. També parlarem de les dues estratègies principals: l'anatomia política

²⁸²² Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 3

dels cossos i la biopolítica de les poblacions i diverses observacions que se'n derivaven. Relacionarem el biopoder amb el dispositiu de la sexualitat i, finalment, analitzarem el desenvolupament d'aquest biopoder i alguna de les seves conseqüències.

Al tercer capítol, ens centrarem en les paradoxes del biopoder, cosa que ens obrirà el camí cap a l'apartat següent, dedicat al canvi d'estatut de la mort. I és que, segons Foucault, les paradoxes del poder sobre la vida apareixien al límit del seu exercici, pel costat de la mort: en les guerres, el suïcidi, la bomba atòmica i la pena de mort, tal com detallava a *La voluntat de saber* i a *Cal defensar la societat*. Haurem d'aturar-nos, també, amb el concepte de racisme, que era el que permetia donar mort en un sistema de poder que havia de protegir la vida. Finalment, a partir de diverses entrevistes i del curs *Cal defensar la societat*, parlarem de l'ús que el nazisme i l'estat socialista van fer-ne, del racisme.

1.- Salut, estat i medicina

1.1. El dret a la salut

Naturalment, la medicina va jugar el paper fonamental de denominador comú... El seu discurs passava d'un costat a l'altre. En nom de la medicina s'inspeccionava com estaven instal·lades les cases, però, també en el seu nom, es catalogava un boig, un criminal, un malalt...²⁸²³
Michel Foucault

El 1982, en una conferència anomenada «La tecnologia política dels individus», Foucault apuntava que Johann Peter Frank va publicar el primer programa sistemàtic de salut pública per a l'estat modern.²⁸²⁴ Es tractava d'una obra de cinc volums, el cinquè dels quals va publicar-se el 1790, amb la Revolució Francesa ja iniciada. Aquest programa sistemàtic consistia en el següent:

Indica molt detalladament allò que una administració ha de fer per garantir l'abastiment general, un habitatge digne, la salut pública, sense oblidar les institucions mèdiques necessàries per a la salut de la població, en resum, per protegir la vida dels individus. A través d'aquest llibre, podem veure que la preocupació per la vida individual es converteix, en aquesta època, en un deure per a l'Estat.²⁸²⁵

Foucault destacava la coincidència amb la Revolució Francesa com una paradoxa, ja que aquesta va donar lloc a les grans guerres nacionals del nostre temps i que van arribar al seu apogeu «en enormes carnisseries col·lectives».²⁸²⁶ Un fenomen de coincidència similar es va donar, continuava, durant la Segona Guerra Mundial amb la publicació del Pla Beveridge. I constatava:

Seria difícil trobar en tota la història una carnisseria comparable a la de la Segona Guerra Mundial, i va ser precisament en aquest moment quan es van posar en marxa els grans programes de protecció social, de salut pública i d'assistència mèdica. Va ser en aquest moment quan el Pla Beveridge va ser, sinó concebut, almenys publicat. Podríem resumir aquesta coincidència amb un eslògan: Ves a que et massacin, que nosaltres et prometem una vida llarga i agradable. L'assegurança de vida va acompanyada d'una ordre de mort.²⁸²⁷

²⁸²³ Foucault, M., «Pouvoir et corps», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 760

²⁸²⁴ Foucault feia referència a l'obra de J.P. Frank, titulada *System einer vollständigen Medicinischen Polizey*. Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M. *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 814-815

²⁸²⁵ Ibid., op. cit., pàg. 815

²⁸²⁶ Ibid., pàg. 815

²⁸²⁷ Ibid., pàg. 815

Al curs *Naixement de la biopolítica*, del 1979, situava el Pla Beveridge dins dels projectes d'intervencionisme econòmic i social elaborats durant la guerra. I ho justificava així:

[...] Pactes de guerra, aquests pactes a la fi dels quals els governs deien a la gent que acabava de travessar una crisi econòmica i social molt greu: ara els demanem que es facin matar, però els prometem que, fet això, conservaran la feina fins al final dels seus dies. [...] Una espècie de pactes socials al final dels quals ells prometien –als mateixos a qui demanaven fer la guerra i, per tant, fer-se matar– un tipus d'organització econòmica, d'organització social en la qual la seguretat (seguretat laboral, seguretat respecte a les malalties, als diversos riscos, seguretat en el pla de la jubilació) estaria garantida. Pactes de seguretat en el moment en què hi havia demanda de guerra.²⁸²⁸

En una conferència celebrada a Rio de Janeiro titulada «Crisi de la medicina o crisi de l'antimedicina?», Foucault exposava més detalladament què era Pla Beveridge. Es tractava d'un pla del 1942 segons el qual, després de la Segona Guerra Mundial, a Anglaterra i a altres països, es va reorganitzar la salut. I remarcava:

La data d'aquest pla té un valor simbòlic. El 1942 –enmig de la guerra mundial que va matar quaranta milions de persones– es consolida no el dret a la vida, sinó un dret diferent, més important i complex, que és el dret a la salut. En un moment en el qual la guerra causava grans estralls, una societat assumeix la tasca explícita de garantir als seus membres no només la vida, sinó la vida en bon estat de salut.²⁸²⁹

Hi havia quatre raons més que revelaven la importància d'aquesta data, destacava. En primer lloc, des del segle XVIII i fins a mitjans del segle XIX, garantir la salut dels individus significava, per a l'estat, «la preservació de la força física nacional, de la seva força de treball, de la seva capacitat de producció, així com del seu poder militar».²⁸³⁰ Aquesta era una funció important de l'estat, tot i que no representava una funció fonamental. Fins aleshores la medicina d'estat havia estat orientada cap a fins nacionalistes, «quan no racials».²⁸³¹ L'estat passava, gràcies a aquest Pla, a fer-se càrrec de la salut. I ho formulava així:

Amb el Pla Beveridge la salut es transforma en un objecte de preocupació per als Estats, no per als Estats mateixos, sinó per als individus. El dret de l'home a mantenir el seu cos en bona salut esdevé així l'objecte de l'acció mateixa de l'Estat. Per tant, s'inverteixen els termes del problema: el concepte de l'individu

²⁸²⁸ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 222

²⁸²⁹ Foucault, M., «Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 40

²⁸³⁰ *Ibid.*, pàg. 41

²⁸³¹ *Ibid.*, pàg. 41

sa al servei de l'Estat és substituït pel de l'Estat al servei de l'individu que gaudeix de bona salut.²⁸³²

En segon lloc, indicava Foucault, la inversió es donava en la moral del cos, i no només en el camp del dret. Durant el segle XIX, van abundar les publicacions sobre la importància de la neteja i de la higiene per gaudir d'una bona salut. També hi va haver una literatura que parlava sobre l'obligació de conservar la salut mateixa, la de la família, entremig d'altres exhortacions morals sobre el cos i la salut. Però, a partir de mitjans del segle XX, va aparèixer un concepte nou: el dret a estar malalt, «quan es desitgi, i quan calgui».²⁸³³ I puntualitzava: «El dret a interrompre el treball comença a prendre cos i es converteix en quelcom més important que l'antiga obligació de la neteja que caracteritzava la relació moral dels individus amb els seus cossos».²⁸³⁴

En tercer lloc, gràcies al Pla Beveridge, la salut va entrar en l'àmbit de la macroeconomia. I sostenia:

A partir de llavors la salut –o la seva absència–, el conjunt de les condicions que permeten assegurar la salut dels individus, es converteix en una font de despeses que, per la seva quantia, s'integra en les grans partides del pressupost estatal, sigui quin sigui el sistema de finançament adoptat. La salut comença, a partir de llavors, a entrar en els càlculs de la macroeconomia.²⁸³⁵

Això va suposar que es dugués a terme una redistribució econòmica per assegurar una certa igualtat. I apuntava: «En garantir a totes les persones les mateixes possibilitats de rebre tractament i curar-se es pretenia corregir en part la desigualtat d'ingressos».²⁸³⁶

Finalment, la salut es va convertir en objecte de lluita política. A partir del 1945, assenyalava, no hi havia cap partit polític, als països desenvolupats, que no portés el problema de la salut i la manera com l'estat la garantiria als seus programes electorals.²⁸³⁷

Durant la dècada entre 1940 i 1950, considerava Foucault, i coincidint amb el Pla Beveridge, es va donar la formulació «d'un nou dret, d'una nova moral, d'una nova economia, d'una nova política del cos».²⁸³⁸ I sentenciava: «Des de

²⁸³² Ibid., pàg. 41

²⁸³³ Ibid., pàg. 41

²⁸³⁴ Ibid., pàg. 41

²⁸³⁵ Ibid., pàg. 41-42

²⁸³⁶ Ibid., pàg. 42

²⁸³⁷ Ibid., pàg. 42

²⁸³⁸ Ibid., pàg. 42

llavors, el cos de l'individu és un dels objectes principals de la intervenció de l'Estat, un dels grans objectes dels quals l'Estat mateix ha de fer-se càrrec».²⁸³⁹

1.2. La raó d'Estat

*I de vegades l'Estat li demana [a l'individu]
que visqui, treballi, es reproduïxi i consumeixi;
de vegades, li demana que mori.*²⁸⁴⁰

Michel Foucault

A la conferència «La tecnologia política dels individus», Foucault plantejava que una de les contradiccions fonamentals de la nostra raó política era aquesta: la coexistència de màquines de destrucció i institucions de protecció de la vida dins les mateixes estructures polítiques. Les relacions entre la vida i la mort es movien dins aquest marc que es va desenvolupar durant els segles XVII i XVIII, a partir de la idea de la raó d'estat, i que van donar lloc a la racionalitat política moderna.²⁸⁴¹

Al curs *Naixement de la biopolítica*, manifestava el següent:

L'Estat és a la vegada allò que existeix i allò que encara no existeix prou. I la raó d'Estat és justament una pràctica o, més ben dit, la racionalització d'una pràctica que se situarà entre un Estat presentat com a donat i un Estat presentat com a quelcom per construir i aixecar.²⁸⁴²

I, segons aquest principi de la raó d'estat, governar era actuar de tal manera que l'estat «pugui arribar a ser sòlid i permanent, pugui arribar a ser ric, pugui arribar a ser fort davant de tot allò que pot destruir-lo».²⁸⁴³ La raó d'estat, apuntava, es va constituir durant el segle XVI i es va caracteritzar per la idea que

²⁸³⁹ Ibid., pàg. 42-43. En aquest punt, Foucault feia, segons les seves paraules, una comparació històrica «en to humorístic». Ibid., pàg. 43. I ho il·lustrava així: «Quan l'imperi romà va cristal·litzar en l'època de Constantí, l'Estat, per primera vegada en la història del món mediterrani, es va atribuir la tasca de cuidar les ànimes. L'Estat cristià no només havia de complir les funcions tradicionals de l'Imperi, sinó que també havia de permetre que les ànimes aconseguissin la salvació, obligant-les a aconseguir-la, si era necessari. Així, l'ànima va passar a ser un dels objectes de la intervenció de l'Estat. Totes les grans teocràcies, des de Constantí fins a les teocràcies mixtes del segle XVIII a Europa, van ser règims polítics en els quals la salvació de les ànimes constituïa un dels objectius principals». Ibid., pàg. 43

²⁸⁴⁰ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 820

²⁸⁴¹ Ibid., pàg. 816

²⁸⁴² Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 5-6

²⁸⁴³ Ibid., pàg. 6

l'estat era una realitat específica i relativament autònoma. I remarcava: «L'Estat és una realitat específica i discontinua. L'Estat només existeix per a si i en relació amb si mateix, sigui quin sigui el sistema d'obediència que degui a altres sistemes com la naturalesa o Deu».²⁸⁴⁴

Foucault extreia la noció de raó d'estat de diferents definicions d'autors italians i alemanys de finals del segle XVI i del segle XVII, tal com exposava a «La tecnologia política dels individus». Citava Botero –jurista italià de finals del segle XVI– que donava la definició següent de raó d'estat: «Un coneixement perfecte dels mitjans a través dels quals els estats es formen, s'enforteixen, se sostenen i creixen».²⁸⁴⁵ Citava la definició de raó d'estat de Palazzo –autor italià de principis del segle XVII–, que afirmava: «Una raó d'Estat és un mètode o un art que ens permet descobrir com fer regnar l'ordre o la pau al si de la República».²⁸⁴⁶ Finalment, citava la definició de Chemnitz –autor alemany de la primera meitat del segle XVII–, que era la següent: «Certa consideració política necessària per a tots els assumptes públics, consells i projectes, l'únic propòsit dels quals és la preservació, expansió i felicitat de l'Estat, pels quals s'empren els mitjans més ràpids i convenients».²⁸⁴⁷

Foucault destacava que una de les característiques que aquestes definicions tenien en comú feia referència a la consideració de la raó d'estat com un 'art', és a dir, «una tècnica que s'ajusta a certes regles».²⁸⁴⁸ Això tenia a veure amb certa racionalitat, que era inherent a l'art de governar. Aquest art de governar, d'acord amb els autors citats, «és racional sempre que observi la naturalesa d'allò que és governat, és a dir, l'Estat mateix».²⁸⁴⁹ Amb aquesta definició, aquests autors trencaven simultàniament amb dues tradicions oposades, apuntava Foucault. Per un costat, trencava amb la tradició cristiana que explicava que el rei havia de governar els individus com déu ho feia amb els éssers naturals. Aquesta raó d'estat ja no es preocupava dels propòsits divins o naturals dels individus, sinó de l'estat mateix.²⁸⁵⁰ Per l'altre, trencava amb la

²⁸⁴⁴ Ibid., pàg. 6

²⁸⁴⁵ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 816

²⁸⁴⁶ Ibid., pàg. 816

²⁸⁴⁷ Ibid., pàg. 816

²⁸⁴⁸ Ibid., pàg. 816

²⁸⁴⁹ Ibid., pàg. 817

²⁸⁵⁰ Ibid., pàg. 817

teoria de Maquiavel que intentava resoldre el problema de la relació entre el príncep i l'estat. Per a aquest nova raó d'estat, el problema principal era «l'existència mateixa i naturalesa d'aquesta nova entitat que és l'Estat».²⁸⁵¹ I assenyalava:

[...] la raó d'Estat marca una fita important en l'aparició d'un tipus de racionalitat extremadament diferent del tipus propi de la concepció de Maquiavel. El propòsit d'aquest nou art de governar no és precisament enfortir el poder del Príncep. Es tracta de consolidar l'Estat mateix.²⁸⁵²

Així, la raó d'estat no feia referència a déu ni al príncep, sinó a l'estat mateix. El propòsit del govern era l'enfortiment de l'estat, i aquesta tesi, considerava Foucault, implicava diverses idees. En primer lloc, implicava una nova relació entre la política entesa com a pràctica i la política entesa com a coneixement. I això obria la possibilitat d'un coneixement polític específic. I ho desenvolupava així:

El saber polític tracta, no dels drets del poble o de les lleis humanes o divines, sinó de la naturalesa de l'Estat que ha de ser governat. El govern només és possible quan es coneix la força de l'Estat: és a través d'aquest saber que es pot sostenir. I hem de conèixer la capacitat dels altres Estats, els Estats rivals del meu. L'Estat governat ha de fer front als altres Estats. Per tant, el govern no pot limitar-se a la mera aplicació dels principis generals de raó, de saviesa i de prudència. Cal un saber específic: un saber concret, precís i mesurat sobre el poder de l'Estat. L'art de governar, característic de la raó d'Estat, està íntimament lligat al desenvolupament del que llavors s'anomenava aritmètica política, és a dir, el coneixement que proporcionava la competència política. L'altre nom per a aquesta aritmètica política, com saben molt bé, era estadística; una estadística sense relació amb la probabilitat, però vinculada als coneixements de l'Estat, de les forces respectives dels diferents Estats.²⁸⁵³

Aquesta raó d'estat implicava, en segon lloc, una nova relació entre la política i la història. Desapareixia la idea que havia estat característica del pensament historicopolític medieval, segons la qual els regnes es fusionarien en un últim imperi. L'estat apareixia, puntualitzava Foucault, «com un conjunt de forces i actius susceptibles de ser augmentats o afeblits depenent de la política seguida pels governs».²⁸⁵⁴ Així, el projecte polític de restitució d'un imperi desapareixia sota la idea que la política «ha de tractar ara amb una irreductible multiplicitat d'estats que lluiten i competeixen en una història limitada».²⁸⁵⁵

²⁸⁵¹ Ibid., pàg. 817-818

²⁸⁵² Ibid., pàg. 818

²⁸⁵³ Ibid., pàg. 818-819

²⁸⁵⁴ Ibid., pàg. 819

²⁸⁵⁵ Ibid., pàg. 819

Extreia una tercera idea de la raó d'estat que recollia de la manera següent:

[...] donat que l'Estat és la seva pròpia finalitat i que el propòsit exclusiu dels governs ha de ser no només la conservació, sinó també l'enfortiment permanent i desenvolupament de les forces de l'Estat, és evident que els governs no han de preocupar-se dels individus; o, més aviat, només han de preocupar-se per ells en la mesura en què siguin del seu interès per a aquest fi: allò que fan, la seva vida, la seva mort, la seva activitat, la seva conducta individual, la seva feina, i així successivament. Jo diria que, en aquest tipus d'anàlisi de la relació entre l'individu i l'Estat, l'individu només és d'interès per a l'Estat en la mesura en què pot fer quelcom pel poder de l'Estat.²⁸⁵⁶

I Foucault constatava:

Des del punt de vista de l'Estat, l'individu només existeix si és capaç de produir un canvi, encara que sigui mínim, en el poder de l'Estat, ja sigui en una direcció positiva o negativa. Per tant, l'Estat ha d'ocupar-se de l'individu només en la mesura en què aquest pugui introduir aquest canvi. I de vegades l'Estat li demana que visqui, treballi, es reproduïxi i consumeïxi; de vegades li demana que mori.²⁸⁵⁷

Al curs *Naixement de la biopolítica*, Foucault sostenia que, si bé cada estat tenia el dret i el deure de defensar els seus interessos particulars, també havia d'autolimitar-se de manera que s'assegurés la seva independència i no es quedés en situació d'inferioritat. Per això, existia, per un costat, una autolimitació externa que era caracteritzada per la formació, durant el segle XVII, d'aparells diplomàticomilitars.²⁸⁵⁸ Per l'altre, existia una limitació interna que era, en primer lloc, una limitació, no de dret, sinó de fet –cosa que volia dir, apuntava Foucault, que si un govern desconeixia aquesta limitació no es convertia en un govern il·legítim o usurpador, sinó en un govern «maldestre, un govern inadaptat, un govern que no fa el que li convé».²⁸⁵⁹ En segon lloc, la limitació interna era de fet i, al mateix temps, general, és a dir, que seguia «un traçat relativament uniforme en funció de principis que són valedors sempre i en totes les circumstàncies».²⁸⁶⁰ En tercer lloc, el principi d'aquesta limitació interna s'havia de buscar dins de la pràctica governamental, és a dir, en els objectius del govern. En quart lloc, aquesta limitació establia una divisió entre el que era precís fer i el que era convenient no fer. I, en cinquè i últim lloc, aquesta limitació no s'imposava als

²⁸⁵⁶ Ibid., pàg. 819

²⁸⁵⁷ Ibid., pàg. 819-820

²⁸⁵⁸ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 7

²⁸⁵⁹ Ibid., pàg. 12

²⁸⁶⁰ Ibid., pàg. 13

governats per part dels governants, sinó que es tractava d'una pràctica que fixava «la definició i la posició respectiva dels governats i els governants entre si i en referència als altres».²⁸⁶¹

En el cas del sobirà, era el principi del dret qui li plantejava un cert límit extern –«no travessaràs aquesta línia, no passaràs per sobre d'aquest dret, no violaràs aquesta llibertat fonamental»–,²⁸⁶² però no era així en aquest tipus de governamentalitat. I Foucault ho caracteritzava així:

Tota aquesta qüestió de la raó governamental crítica girarà al voltant del com no governar massa. Les objeccions ja no recauran en l'abús de la sobirania, sinó en l'excés de govern. I la racionalitat de la pràctica governamental podrà amidar-se en relació amb aquest excés o, en tot cas, la delimitació d'allò que seria excessiu per a un govern.²⁸⁶³

Al costat de la possibilitat d'autolimitació, indicava, apareixia la qüestió de la veritat, i ambdues es van introduir a la raó governamental a través de l'economia política. I remarcava:

Amb l'economia política entrem aleshores en una època el principi de la qual podria ser el següent: un govern no sap mai amb prou certesa que corre el risc de governar sempre massa; i de nou: un govern no sap mai massa bé com governar prou, i no més.²⁸⁶⁴

Es va establir així, un cert règim de veritat, i especificava que es referia a què el moment indicat estava marcat per l'articulació «d'una sèrie de pràctiques i d'un cert tipus de discurs que, per un costat, el constitueix com un conjunt lligat per un llaç intel·ligible i, per l'altre, legisla i pot legislar sobre aquestes pràctiques en termes de veritat o falsedat».²⁸⁶⁵ Això permetia jutjar les diferents pràctiques i el seus efectes, no en funció d'una llei o un principi moral, sinó en funció de proposicions que podien ser veritables o falses. Bona part de l'activitat governamental, va passar a un nou règim de veritat, sostenia, que va desplaçar totes les qüestions de l'art de governar. En l'època sobiranista, la qüestió era si el govern era conforme amb les lleis morals, naturals o divines. Durant els segles XVI i XVII, la pregunta era: «governo prou bé, amb la intensitat, la profunditat i el detall suficients per portar l'Estat fins al punt fixat pel seu haver de ser, per portar-lo al màxim de les seves forces?».²⁸⁶⁶ I, finalment, a partir del segle XVIII, la

²⁸⁶¹ Ibid., pàg. 14

²⁸⁶² Ibid., pàg. 14

²⁸⁶³ Ibid., pàg. 15

²⁸⁶⁴ Ibid., pàg. 20

²⁸⁶⁵ Ibid., pàg. 20

²⁸⁶⁶ Ibid., pàg. 21

qüestió va ser: «governo bé, al límit del massa i el massa poc, entre aquest màxim i aquest mínim que em fixa la naturalesa de les coses, és a dir, les necessitats intrínseques de les operacions del govern?». ²⁸⁶⁷

La pràctica governamental, a partir del segle XVIII, era consumidora de llibertat, ja que només podia funcionar si hi havia una sèrie de llibertats –de mercat, de compra i venda, de propietat, d'expressió, etcètera. I sostenia:

La nova raó governamental necessita la llibertat, el nou art governamental consumeix llibertat. Consumeix llibertat: és dir que està obligat a produir-la. Està obligat a produir-la i està obligat a organitzar-la. El nou art de governar es presentarà, aleshores, com un gestor de la llibertat, no en el sentit de l'imperatiu 'sigues lliure', amb la contradicció immediata que aquest imperatiu pot comportar. No és el 'sigues lliure' el que formula el liberalisme. El liberalisme planteja simplement el següent: produiré per a tu el que cal perquè siguis lliure. Ho faré de tal manera que tinguis la llibertat de ser lliure. ²⁸⁶⁸

Si la raó governamental havia de ser l'administració i l'organització de les condicions en què es podia ser lliure, considerava Foucault, s'instaurava, al cor mateix d'aquesta pràctica, «una relació problemàtica, sempre diferent, sempre mòbil entre la producció de la llibertat i allò que, en produir-la, amenaça de limitar-la i destruir-la». ²⁸⁶⁹ La llibertat no era una dada prèvia que s'acceptava, sinó que era el que es fabricava a cada instant, se suscitava i es produïa, amb els problemes de cost que això comportava. I el principi de càlcul d'aquest cost era la seguretat. Calia determinar com protegir l'interès col·lectiu contra els interessos individuals, però també protegir els interessos individuals contra les intrusions procedents de l'interès col·lectiu. Calia, posava per exemple, evitar que accidents individuals –com la malaltia o la vellesa– no constituïssin un perill

²⁸⁶⁷ Ibid., pàg. 21. Segons Foucault, es tractava del mateix problema que va afrontar amb el tema de la bogeria, la malaltia, la delinqüència o la sexualitat. I especificava: «La qüestió no passa per mostrar que aquests objectes van estar ocults durant molt de temps abans de ser descoberts, i tampoc per assenyalar que no són més que il·lusions roïnes o productes ideològics que es dissiparan a la llum de la raó per fi arribada al seu zenit. Es tracta de mostrar les interferències en virtut de les quals tota una sèrie de pràctiques –a partir del moment en què es coordinen amb un règim de veritat– va poder fer que allò que no existia (la bogeria, la malaltia, la delinqüència, la sexualitat, etcètera) es convertís emperò amb quelcom, quelcom que, no obstant, continuava sense existir. És a dir, no com va poder néixer un error, no com va poder néixer la il·lusió; no, allò que m'agradaria mostrar és que un cert règim de veritat i, per tant, no un error, va fer que quelcom inexistent pogués convertir-se en quelcom. No és una il·lusió, perquè allò que l'ha establert i el marca així de manera imperiosa en allò que és real és precisament un conjunt de pràctiques, i de pràctiques reals». Ibid., pàg. 21-22. L'acoblament entre una sèrie de pràctiques i un règim de veritat formava un dispositiu de saber-poder que «marca efectivament en el que és real allò que és inexistent, i el sotmet de forma legítima a la divisió d'allò que és veritable i d'allò que és fals». Ibid., pàg. 22

²⁸⁶⁸ Ibid., pàg. 65

²⁸⁶⁹ Ibid., pàg. 65

tant pels individus com per a la societat. El joc entre la llibertat i la seguretat, sostenia, es trobava dins mateix d'aquesta nova raó governamental.²⁸⁷⁰

La raó governamental ja no havia d'assegurar l'individu contra un enemic exterior –com en el cas de la sobirania–, sinó que havia «d'arbitrar en cada moment la llibertat i la seguretat dels individus al voltant de la noció de perill».²⁸⁷¹

Això va tenir com a conseqüència, apuntava Foucault, que la divisa d'aquest art de governar fos 'viure perillosament', ja que els individus es trobaven en una situació de perill perpètuament –o, especificava: «estiguin condicionats a experimentar la seva situació, al seva vida, el seu present i el seu futur com a portadors de perill».²⁸⁷² I posava de manifest:

Al segle XIX apareix tota una educació del perill, tota una cultura del perill que és molt diferent d'aquests grans somnis o aquestes grans amenaces apocalíptiques com la pesta, la mort, la guerra, de les quals s'alimentava la imaginació política i cosmològica de l'edat mitjana i inclús del segle XVII. Desaparició dels genets de l'Apocalipsi i, al contrari, aparició, sorgiment, invasió dels perills quotidians, perills quotidians perpètuament animats, reactualitzats, posats en circulació, llavors, per allò que podríem anomenar la cultura del perill al segle XIX, i que té tota una sèrie d'aspectes. [...] Vegis l'aparició de la literatura policíaca i l'interès periodístic pel crim a partir de mitjans del segle XIX; vegis totes les campanyes relacionades amb la malaltia i la higiene; mirin tot allò que passa al voltant de la sexualitat i de la por a la degeneració: degeneració de l'individu, de la família, de la raça, de l'espècie humana.²⁸⁷³

1.2.1. La policia

[...] *la vida és l'objecte de la policia.*²⁸⁷⁴

Michel Foucault

A la conferència «La tecnologia política dels individus», Foucault plantejava, dins el marc de la raó d'estat, el problema de saber quina tècnica política s'havia emprat per convertir a l'individu en un element important per a l'estat.²⁸⁷⁵ I ho formulava així: «El que busco [...] són les tècniques, les pràctiques

²⁸⁷⁰ Ibid., pàg. 66-67

²⁸⁷¹ Ibid., pàg. 67

²⁸⁷² Ibid., pàg. 68

²⁸⁷³ Ibid., pàg. 68

²⁸⁷⁴ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 824

²⁸⁷⁵ Foucault declarava que li agradaria analitzar aquest problema més profundament en el futur. Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 820. El tema de la policia, específicament com a mecanisme disciplinari, havia estat tractat per Foucault de manera més detallada a *Vigilar i castigar*. Apuntava que la policia no només havia d'actuar en la totalitat de l'estat com el cos visible i invisible del monarca, sinó que també havia d'actuar en els esdeveniments, les accions, les conductes, les opinions, en definitiva, en

que donen una forma concreta a aquesta nova racionalitat política i a aquest nou tipus de relació entre l'entitat social i l'individu».²⁸⁷⁶ Hi havia autors alemanys i francesos, manifestava, que havien vist la necessitat de «definir, de descriure i d'organitzar molt explícitament aquesta nova tecnologia del poder, les noves tècniques que permeten integrar l'individu a l'entitat social».²⁸⁷⁷

Aquest autors van donar-li el nom de *police*, en francès, i *Polizei*, en alemany. Tot i que, des de finals del segle XVI fins a finals del segle XVIII, aquests termes tenien un significat «molt ampli i molt precís»,²⁸⁷⁸ especificava Foucault, el nom ens podria resultar confús ja que, a partir del segle XIX, aquests termes s'havien emprat per designar una cosa diferent.

Exposava, a *Seguretat, territori, població*, que allò que, dels segle XV al XVIII, s'anomenava 'policia' tenia «molt poc a veure, –un o dos elements en comú, com a molt– amb allò que s'anomenaria, a partir de finals del segle XVIII, la policia».²⁸⁷⁹

Al segle XVI, s'entenia per 'policia' una forma de comunitat regida per una autoritat pública; també el conjunt dels actes que regien aquestes comunitats sota l'autoritat pública; i, finament, era «el resultat positiu i valorat d'un bon govern».²⁸⁸⁰

Al segle XVII, sostenia, el concepte va prendre una significació diferent:

[...] es començarà a anomenar 'policia' el conjunt dels mitjans pels quals es poden incrementar les forces de l'Estat a la vegada que es manté el bon ordre d'aquest Estat. Altrament dit, la policia serà el càlcul i la tècnica que permetran establir una relació mòbil, però malgrat tot estable i controlable, entre l'ordre interior de l'Estat i el creixement de les seves forces. Hi ha una paraula que engloba més o menys aquest objecte, aquest domini, i designa clarament la relació entre el creixement de les forces de l'Estat i el seu bon ordre. [...] I aquesta paraula és simplement la paraula 'esplendor'. La policia és l'encarregada d'assegurar l'esplendor de l'Estat. Què és l'esplendor? És a la vegada la bellesa visible de l'ordre i l'esclat d'una força que es manifesta i resplendeix. La policia és, efectivament, l'art de l'esplendor de l'Estat en tant que ordre visible i força resplendent.²⁸⁸¹

tot el que passava. Per això necessitava sistemes de vigilància «permanent, exhaustiva, omnipresent, capaç de fer-ho tot visible, però amb la condició de tornar-se ella mateixa invisible».
Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 215

²⁸⁷⁶ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 820

²⁸⁷⁷ Ibid., pàg. 820

²⁸⁷⁸ Ibid., pàg. 821

²⁸⁷⁹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 320

²⁸⁸⁰ Ibid., pàg. 321

²⁸⁸¹ Ibid., pàg. 321

Foucault definia la policia del segle XVII com un conjunt de lleis i reglaments en relació amb l'interior de l'estat consagrat a la consolidació i al creixement del seu poder i del bon us de les seves forces.²⁸⁸²

A més a més, assenyalava, hi havia una relació entre la policia i l'equilibri europeu –és a dir, l'equilibri entre forces diferents i múltiples, que creixien segons el seu desenvolupament. La policia era l'encarregada de fer créixer les forces de l'estat mentre es mantenia el bon ordre intern. Igualment, en la relació entre els estats europeus, cada estat havia de tenir una bona policia per evitar que la relació de forces li anés en contra.²⁸⁸³ L'instrument comú necessari per mantenir l'equilibri a Europa era l'estadística, ja que els estats havien de conèixer les seves forces i les dels altres. I ho justificava així:

Es requereix, llavors, un principi de desxiframent de les forces constitutives d'un Estat. Cal saber, per a cada Estat, per al seu i per als altres, quina és la població, quin és l'exèrcit, quins són els recursos naturals, quina és la producció, quin és el comerç, quina és la circulació monetària; tots són elements proporcionats efectivament per aquesta ciència o, més ben dit, per aquest domini de coneixement que s'obre i es funda, es desenvolupa a partir d'aquest moment i que és l'estadística. Com pot establir-se l'estadística? Justament, a través de la policia, ja que aquesta, en tant que art de desenvolupar les forces, suposa ella mateixa que cada Estat identifica amb exactitud quines són les seves possibilitats i les seves virtualitats. La policia fa necessària l'estadística, però també la fa possible. [...] L'estadística és el saber de l'Estat sobre l'Estat, entès com a saber de si de l'Estat, però igualment saber sobre els altres Estats.²⁸⁸⁴

A l'entrevista «Espai, saber i poder», Foucault sostenia que, durant els segles XVII i XVIII, quan es parlava de 'policia' es feia referència a un programa de racionalitat governamental. I assenyalava: «Se'l pot definir com el projecte de crear un sistema de reglamentació de la conducta general dels individus en què tot estigui controlat, fins a tal punt que les coses es mantinguin per si mateixes, sense necessitat de cap intervenció».²⁸⁸⁵ Hi va haver una ruptura entre aquesta

²⁸⁸² Ibid., pàg. 321. El seu objectiu general, apuntava més endavant, era el creixement de les forces de l'estat de manera que aquest ordre no només es posés en risc, sinó que en sortís reforçat. Ibid., pàg. 326

²⁸⁸³ Ibid., pàg. 322

²⁸⁸⁴ Ibid., pàg. 323. Foucault puntualitzava que la policia adoptava diferents formes segons cada estat: «evidentment, no va adoptar la mateixa forma, la mateixa carcassa teòrica, i no es van donar els mateixos instruments en els diferents Estats. [...] I no hi trobem ni les mateixes formes de reflexió ni una mateixa institucionalització de la policia en els diferents països europeus». Ibid., pàg. 323-324. A Alemanya, posava per exemple, es va elaborar una ciència de la policia que no tenia cap equivalent a Europa, la *Polizeiwissenschaft*. Aquesta ciència, que es va difondre per tot Europa i va tenir una gran influència, constava de teories i llibres sobre la policia, manuals per als administradors, entre d'altres, que van constituir una enorme bibliografia sobre la *Polizeiwissenschaft* al segle XVIII. Ibid., pàg. 324-325

²⁸⁸⁵ Foucault, M., «Espace, savoir et pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 272

organització de l'estat de policia del segle XVIII –que tenia la pretensió que la policia penetrés, reglamentés, estimulés i convertís en gairebé automàtics els mecanismes de la societat– i les formes modernes d'estat.²⁸⁸⁶

Però amb el terme 'policia', en aquell moment, continuava a «La tecnologia política dels individus», es referien «a les tècniques específiques que permeten a un govern, en el marc de l'Estat, de governar el poble sense perdre de vista la gran utilitat dels individus per al món».²⁸⁸⁷

Foucault analitzava aquesta nova tecnologia a partir de tres formes principals: utopia, pràctica i disciplina acadèmica.²⁸⁸⁸

En primer lloc, presentava l'obra de Louis Turquet de Mayerne, *La monarchia aristodemocràtica*,²⁸⁸⁹ del 1611, com a exemple de tècnica utòpica. En aquesta obra, apuntava Foucault, la policia apareixia com una administració que, al costat del poder judicial, el poder financer i l'exèrcit, dirigia l'estat. I assenyalava: «De fet, malgrat tot, inclou totes aquestes altres administracions i, com explica Turquet, estén les seves activitats a totes les situacions, a tot allò que la gent fa o emprèn».²⁸⁹⁰

Turquet proposava la creació de quatre juntes provincials de policia, dues de les quals s'encarregarien de les persones i dues, de la propietat, especificava Foucault. Les dues juntes dedicades a la propietat s'especialitzarien en el control del mercat i del comerç, en indicar què produir i com, una d'elles; i l'altra es dedicaria al territori i a l'espai, a la propietat privada i als seus llegats, entre d'altres.²⁸⁹¹

Pel que fa a les juntes dedicades a la gent, la primera es dedicaria als «aspectes positius, actius i productius de la vida».²⁸⁹² S'encarregaria, detallava,

²⁸⁸⁶ Ibid., pàg. 272

²⁸⁸⁷ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 821

²⁸⁸⁸ Ibid., pàg. 821

²⁸⁸⁹ Turquet de Mayerne, *La Monarchie aristodémocratique, ou le Gouvernement composé et meslé des trois formes de légitimes Républiques*, Jean Berjon et Jean le Bouch, París, 1611, citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 321

²⁸⁹⁰ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 822. A *Seguretat, territori, població*, Foucault indicava que, en l'obra de Turquet, la policia era qui donava forma i esplendor a la ciutat, era aquell ordre de tot el que podia veure's a la ciutat. La policia, així considerada, era exactament l'art de governar, i ho expressava de la manera següent: «L'art de governar i exercir la policia, per a Turquet de Mayerne, és la mateixa cosa». Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 326

²⁸⁹¹ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 822

²⁸⁹² Ibid., pàg. 821

de l'educació, en determinar les habilitats i els gustos de cada un; s'encarregaria dels nens des del principi, i inscriuria en un registre les persones majors de vint-i-cinc anys destacant-ne les capacitats i ocupació.²⁸⁹³ De tots aquests aspectes, plantejava a *Seguretat, territori, població*, se n'encarregaria l'Oficina de Policia.²⁸⁹⁴

La segona junta es dedicaria als aspectes negatius de la vida, com els pobres i els necessitats, els orfes, els vidus i la gent gran, sostenia a «La tecnologia política dels individus». S'ocuparia de les persones que necessitaven feina o ajuda financera i dirigiria l'oficina de subvencions per als pobres. I indicava: «També és responsable de la salut pública –malalties, epidèmies– i accidents com incendis i inundacions, i de l'organització d'una espècie d'assegurança per a aquells que necessiten ser protegits de tals accidents».²⁸⁹⁵ De tots aquests aspectes, especificava a *Seguretat, territori, població*, se n'encarregaria l'Oficina de Caritat.²⁸⁹⁶

El text de Turquet mostrava, tal com apuntava a «La tecnologia política dels individus», el següent:

[...] la policia, en aquesta utopia, ho engloba tot, però des d'un punt de vista molt particular. [...] Allò que interessa a la policia és la coexistència dels homes en un territori, les seves relacions de propietat, allò que produeixen, allò que s'intercanviava en el mercat, etcètera. També s'interessa per la manera com viuen, per les malalties i els accidents als quals estan exposats. En resum, és un home viu, actiu i productiu el que la policia vigila. Turquet fa servir una expressió molt remarcable: l'home és el veritable objecte de la policia, afirma en essència.²⁸⁹⁷

²⁸⁹³ Ibid., pàg. 821

²⁸⁹⁴ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 327

²⁸⁹⁵ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 821

²⁸⁹⁶ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 327. I ho detallava així: «l'Oficina de Caritat s'ocuparà dels pobres, dels pobres sans, sens dubte, a qui donarà una feina i els obligarà a agafar-la, i dels pobres malalts i invàlids a qui s'entregaran subvencions. Aquesta Oficina de Caritat es farà càrrec de la salut pública en temps d'epidèmia i de contagi, però també en tot moment. L'Oficina de Caritat s'ocuparà, a més a més, dels accidents, els accidents provocats pel foc, les inundacions, els diluvis i tot allò que pot ser causa d'empobriment, “que arrossega les famílies a la indigència i la misèria”. Tractar d'impedir aquests accidents, intentar reparar-los i ajudar les víctimes. Finalment, la funció d'aquesta Oficina de Caritat continua essent de deixar diners, deixar diners als “petits artesans i als pagesos” que ho necessitin per a l'exercici dels seu ofici». Ibid., pàg. 327-328. Foucault també afegia aquí les dues oficines restants: la de Comerciants, que s'ocuparia dels comerciants i regularia els problemes de mercat, i l'oficina de Propietat, que s'encarregaria dels béns immobles. Ibid., pàg. 328

²⁸⁹⁷ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 822

El que Foucault volia destacar era el canvi que s'havia produït en la relació entre els individus i el poder, quan formulava aquesta idea de l'home com a objecte de la policia. I ho manifestava així:

Diria, en general, que el poder feudal estava constituït per les relacions entre subjectes de dret en la mesura en què estaven atrapats en relacions jurídiques en virtut del seu naixement, rang o compromís personal; mentre que amb aquest nou Estat policial el govern va començar a tractar amb individus, d'acord amb el seu estatus legal, però també com a homes, éssers vius que treballen i comercien.²⁸⁹⁸

Exposava, a *Seguretat, territori, població*, que si s'examinava el projecte de Turquet de Mayerne el que es constatava era que la policia, en cert sentit, s'identificava amb la totalitat del govern. La que Foucault anomenava «la modernitat administrativa per excel·lència, a saber: la policia»,²⁸⁹⁹ s'incorporava a les altres tres institucions tradicionals de l'estat: la justícia, l'exèrcit i la hisenda. Amb les oficines de policia, especificava:

[...] tenim aquí tot un conjunt de controls, de decisions, de coaccions que recauen sobre els homes mateixos, no en tant que tenen un estatus, no en tant que són alguna cosa en l'ordre, la jerarquia i l'estructura social, sinó en tant que fan alguna cosa, en tant que són capaços de fer-lo i en tant que es comprometen a consagrar-s'hi al llarg de tota la vida.²⁹⁰⁰

Segons Foucault, Turquet de Mayerne havia proposat l'home com a veritable subjecte, com a veritable subjecte de qualsevol activitat que dugués a terme, i la perfecció d'aquesta activitat havia de permetre la perfecció de l'estat. I aquest fet era un dels elements més característics del que s'entendria per 'policia' en endavant. I ho justificava així:

La policia apunta a això, a la activitat de l'home, però a l'activitat de l'home en tant que aquest té una relació amb l'Estat. [...] Allò que caracteritza un Estat de policia és que s'interessa per allò que fan els homes, la seva activitat, la seva 'ocupació'. L'objectiu de la policia, per tant, és el control i la cobertura de l'activitat dels homes, en tant que aquesta activitat pot constituir un element diferencial en el desenvolupament de les forces de l'Estat. [...] S'adverteix, en el fons, quin és l'àmbit que pren com a seu aquest projecte de gran policia. És l'activitat de l'home com a element constitutiu de la força de l'Estat.²⁹⁰¹

Després de l'anàlisi d'aquesta nova tecnologia a partir de la forma utòpica, en segon lloc, la presentava en la forma pràctica. A «La tecnologia política dels individus», Foucault mostrava aquesta nova tecnologia com una pràctica a partir

²⁸⁹⁸ Ibid., pàg. 822-823

²⁸⁹⁹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 328

²⁹⁰⁰ Ibid., pàg. 329

²⁹⁰¹ Ibid., pàg. 329-330

d'un compendi francès de principis del segle XVIII anomenat *Tractat sobre la policia*,²⁹⁰² publicat el 1705 per Nicolas Delamare. Segons aquest tractat, sostenia Foucault, la policia estava encarregada «des de la religió fins als pobres, passant per la moral, la salut i les arts liberals».²⁹⁰³ I remarcava: «Com en la utopia de Turquet, amb l'excepció de l'exèrcit, el poder judicial pròpiament dit i les contribucions directes, la policia aparentment s'encarrega de tot».²⁹⁰⁴ Però en passar-ho a la pràctica administrativa efectiva, la resposta de Delamare semblava dubtosa, advertia Foucault:

De vegades precisa que "la policia s'ocupa de tot allò que afecta a la felicitat dels homes", de vegades indica que "la policia s'ocupa de tot allò que regula la societat" –i per societat ell entén les relacions socials "que prevalen entre els homes". I de vegades afirma que la policia vigila els vius.²⁹⁰⁵

L'última definició era la més important, destacava Foucault, i remarcava que Delamare insistia sobre el tema. Així, quan la policia es preocupava per la religió, era des del punt de vista de la qualitat moral de la vida, i no de la veritat dogmàtica, per exemple. En el cas de la salut i els subministres, s'esforçava per preservar la vida. I així amb tots els altres temes.²⁹⁰⁶ I Foucault ho resumia així:

En resum, la vida és l'objecte de la policia. Allò que és essencial, allò que és útil i allò que és superflu: aquests són els tres tipus de coses que necessitem, o que podem usar en les nostres vides. Que els homes sobrevisquin, visquin, facin quelcom millor que sobreviure o viure: aquesta és exactament la missió de la policia.²⁹⁰⁷

²⁹⁰² Delamare, N., *Traité de la police*, segona edició, París, M. Brunet, 1722, citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 33

²⁹⁰³ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 823. Detallava, a *Seguretat, territori, població*, que la policia s'havia d'ocupar de 13 àmbits, que eren els següents: religió, costums, salut, subministraments, seguretat pública, cura d'edificis, camins i places, ciències i arts liberals, comerç, fàbriques, arts mecàniques, treballadors domèstics i peons, teatre i jocs, i, finalment, «la cura i la disciplina dels pobres, com a 'part considerable del bé públic'». Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 342

²⁹⁰⁴ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 823

²⁹⁰⁵ Ibid., pàg. 823

²⁹⁰⁶ Foucault plantejava, a *Seguretat, territori, població*, que quan la policia, segons Delamare, s'ocupava de la religió ho feia com la 'bondat de la vida'; quan s'ocupava de la salut i dels productes de subsistència, era per 'la conservació de la vida'; la tranquil·litat, la cura dels edificis, les ciències i arts liberals, les fàbriques i arts mecàniques, el comerç, els domèstics i peons, tot això feia referència a la 'comoditat de la vida'; apareixien com 'encants de la vida' el teatre i els jocs. I aclaria: «Tot això constitueix la condició general perquè la vida, en societat, es conservi efectivament segons la seva bondat, la seva comoditat i els seus encants. [...] La policia, en el sentit vigent als segles XVII i XVIII, ha d'ocupar-se del viure i el més que viure, el viure i el viure millor. [...] Bondat, conservació, comoditat, encants de la vida: es tracta d'això, sens dubte». Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 342

²⁹⁰⁷ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 824

Foucault creia que aquesta sistematització era important per tres motius. Per començar, d'acord amb les tesis de Delamare, allò que era superflu per als individus podia ser important per a l'estat, o a l'inrevés. A més a més, en l'obra de Delamare, es convertia en un objecte polític la felicitat dels 'homes'. I Foucault aclaria:

A partir d'ara, la felicitat ja no és un simple efecte. La felicitat dels individus és una necessitat per a la supervivència i el desenvolupament de l'Estat. És una condició, un instrument, no només una conseqüència. La felicitat dels homes es converteix en un element del poder de l'Estat.²⁹⁰⁸

Finalment, segons les tesis de Delamare, l'estat havia de cuidar de la societat, i no només dels 'homes'. És a dir, especificava Foucault: «La societat i els 'homes' com a ésser socials, individus amb totes les seves relacions socials: aquest és ara el veritable propòsit de la policia».²⁹⁰⁹

Després de l'anàlisi d'aquesta nova tecnologia política com a utopia i com a pràctica, Foucault tractava aquest problema com a disciplina; com a disciplina acadèmica, concretament. Per fer-ho, es basava en l'obra de Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Elements de la policia*,²⁹¹⁰ del 1756, que era un manual per a estudiants. Tot i que la idea principal coincidia amb la de Delamare, i era que la missió de la policia era atendre les persones que vivien en societat, l'obra de Justi estava organitzada, assenyalava Foucault, d'una manera molt diferent. Justi analitzava, per començar, el territori, segons com estava poblat i qui eren els seus habitants –en referència al nombre, salut, mortalitat, creixement de la població, migració. Després analitzava els béns i efectes, que anaven des de les manufactures a la seva circulació, passant pels problemes relacionats amb costos, crèdits i moneda. Finalment, analitzava la conducta dels individus: «la seva mortalitat, les seves habilitats professionals, la seva honestedat i el seu respecte per la llei».²⁹¹¹

Justi feia una distinció entre la política (*die Politik*), com a tasca negativa de l'estat, i que estava encarregada de «lluitar contra els seus enemics, tant a l'interior com a l'exterior, emprant la llei contra els primers, l'exèrcit contra els

²⁹⁰⁸ Ibid., pàg. 824

²⁹⁰⁹ Ibid., pàg. 824

²⁹¹⁰ Justi, J. H. G., *Éléments généraux de police*, Rozet, París, 1769, citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 321

²⁹¹¹ Foucault, M., «La technologie politique des individus», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 825

segons»,²⁹¹² i la policia (*die Polizei*), que tenia una funció positiva. I Foucault la formulava així:

L'objectiu de la policia és augmentar constantment la producció de quelcom nou, que suposadament ha d'enfortir la vida cívica i el poder de l'Estat. La policia governa, no per la llei, sinó intervenint de manera específica, permanent i positiva en la conducta dels individus.²⁹¹³

Aquesta distinció entre política i policia havia desaparegut completament del nostre discurs polític, considerava Foucault. Tot i així, advertia: «el problema de la intervenció permanent de l'Estat en la vida social, inclús sense la forma de la llei, és característica de la nostra política moderna i de la problemàtica política».²⁹¹⁴

Però un dels elements més importants de l'obra de Justi, destacava Foucault, era el de la població.²⁹¹⁵ A finals del segle XVIII i principis del segle XIX, aquest concepte va tenir una gran influència en el terreny polític i administratiu europeu. Tot i que la paraula no era nova, Justi la feia servir per referir-se a allò que «els demògrafs estaven descobrint al mateix temps».²⁹¹⁶ És a dir, especificava Foucault: «els elements físics o econòmics de l'Estat, considerats en la seva totalitat, constitueixen un entorn del qual depèn la població i que, recíprocament, depèn de la població».²⁹¹⁷ A diferència d'altres autors, segons Justi, «la població i el medi ambient mantenen una relació permanent recíproca i viva, i correspon a l'Estat gestionar aquestes relacions recíproques i vives entre aquests dos tipus de éssers vius».²⁹¹⁸ I Foucault constatava:

Ara podem dir que, a finals del segle XVIII, la població va esdevenir el veritable objecte de la policia; o, dit d'una altra manera, que l'Estat, abans que res, ha de vetllar sobre els homes en tant que població. Exerceix el seu poder sobre els éssers vius com a éssers vius, i la seva política és, per tant, necessàriament una biopolítica. Tenint en compte que la població és només allò que l'Estat vigila pel seu propi interès, per descomptat, l'Estat pot, si cal, massacrar-la. La tanatopolítica és, doncs, l'altra cara de la biopolítica.²⁹¹⁹

²⁹¹² Ibid., pàg. 825

²⁹¹³ Ibid., pàg. 825

²⁹¹⁴ Ibid., pàg. 825-826

²⁹¹⁵ Ampliarem el concepte de població i la seva relació amb el medi al capítol *La població*

²⁹¹⁶ Ibid., pàg. 826

²⁹¹⁷ Ibid., pàg. 826

²⁹¹⁸ Ibid., pàg. 826

²⁹¹⁹ Ibid., pàg. 826

1.2.2. Els objectes de la policia

*L'objecte de la policia és un objecte gairebé infinit.*²⁹²⁰

Michel Foucault

Foucault plantejava, al curs *Naixement de la biopolítica*, que aquest estat de policia implicava una sèrie d'objectius que qualificava d'il·limitats: «passa per fer-se càrrec de l'activitat no només [...] dels diferents tipus d'individus amb el seu estatus particular, [...] sinó de l'activitat dels individus fins al més tènue dels detalls».²⁹²¹

Foucault va dedicar part de la classe del 29 de març del 1978, del curs *Seguretat, territori, població*, a analitzar quins eren els objectes de la policia. La policia, sostenia, havia de tenir els instruments necessaris i suficients per aconseguir que l'activitat humana s'integrés efectivament a l'estat, al desenvolupament de les forces de l'estat. L'estat, a canvi, podia estimular, orientar o determinar l'activitat humana «d'una manera que sigui efectivament útil per a l'Estat».²⁹²² I remarcava: «En definitiva, es tracta de la creació de la utilitat estatal, a partir i a través de l'activitat dels homes».²⁹²³

El primer objecte de la policia, especificava, era ocupar-se del nombre d'individus. Des del punt de vista de la utilitat estatal, era molt important saber quants individus hi havia i procurar-ne la màxima quantitat possible, ja que la força d'un estat depenia de la quantitat d'habitants que tenia. Tot i que aquest problema ja s'havia plantejat des de l'edat mitjana, a partir del segle XVII va prendre un altre sentit, més precís, entre la quantitat concreta necessària d'individus i la relació d'aquests amb l'extensió del territori i les seves riqueses amb l'objectiu d'augmentar la força de l'estat.²⁹²⁴

El segon objecte de la policia eren les necessitats de vida. I ho justificava així: «Ja que no n'hi ha prou amb que hi hagi homes; també cal que puguin viure. I, per tant, la policia s'ocuparà d'aquestes necessitats immediates».²⁹²⁵

El tercer objecte era el problema de la salut, ja que era una de les condicions necessàries perquè els individus, que subsistien gràcies als articles

²⁹²⁰ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 9

²⁹²¹ Ibid., pàg. 8-9

²⁹²² Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 330

²⁹²³ Ibid., pàg. 330

²⁹²⁴ Ibid., pàg. 330-331

²⁹²⁵ Ibid., pàg. 331

de primera necessitat subministrats, poguessin treballar, ocupar-se, fer activitats.

I constatava:

[...] la salut no serà per a la policia simplement un problema en cas d'epidèmies, quan es declari la pesta o es tracti simplement d'apartar persones contagioses com els leprosos; sinó que la salut, la salut quotidiana de tothom serà en endavant un objecte permanent de cura i d'intervenció per a la policia. Conseqüentment, caldrà vigilar tot allò que pugui propiciar les malalties en general. Es tractarà, llavors, sobretot a la ciutats, de l'aire, l'aireig, la ventilació, coses lligades, com se sap, a la teoria de les miasmes. I hi haurà tota una política d'un nou equipament, d'un nou espai urbà, que s'ordenarà i subordinarà als principis i a les preocupacions de salut: amplitud dels carrers, dispersió dels elements susceptibles de produir miasmes i enverinar l'atmosfera, les carnisseries, els escorxadors, els cementiris. Tota una política, per tant, de l'espai urbà lligada al problema de la sanitat.²⁹²⁶

El quart objecte de la policia era el de vetllar per l'activitat humana, i, això suposava, abans que res, què ningú no estigués ocios. I destacava: «Fer treballar tots els que estiguin en condicions de fer-ho: tal és la política respecte dels pobres sans».²⁹²⁷

El cinquè objecte de la policia era la circulació de les mercaderies i els productes derivats de l'activitat humana. La policia havia d'ocupar-se de les rutes, i també del seu estat i desenvolupament, de la navegabilitat de canals i rius. L'espai de circulació, com a objecte privilegiat de la policia, no es referia únicament a la xarxa material per on circulaven mercaderies i individus. Per circulació, considerava Foucault, s'havia d'entendre el següent: «la circulació mateixa, és a dir, el conjunt de reglaments, restriccions, límits o, contràriament, facilitats i estímuls que permetran el trànsit dels homes i les coses al regne i eventualment més enllà de les fronteres».²⁹²⁸

La policia s'havia d'ocupar, doncs, de la salut, les provisions, els articles de primer necessitat, la població mateixa i la circulació. I ho il·lustrava així:

En el fons, i de manera general, la policia haurà de regir –i aquest serà el seu objecte fonamental– totes les formes, diguem, de coexistència dels homes entre si. El fet que visquin junts, que es reproduïxin, que necessitin, cadascú al seu torn, una determinada quantitat d'aliments, aire per respirar, viure, subsistir, el fet que treballin, que treballin uns al costat dels altres, en oficis diferents o similars, i també el fet que es trobin en un espai de circulació. La policia haurà d'encarregar-se de tota aquesta espècie de sociabilitat (per fer servir una paraula anacrònica per a les especulacions de l'època). [...] La policia s'ocupa, en el fons, de la societat.²⁹²⁹

²⁹²⁶ Ibid., pàg. 332

²⁹²⁷ Ibid., pàg. 332

²⁹²⁸ Ibid., pàg. 333

²⁹²⁹ Ibid., pàg. 333

Foucault parlava del domini immens que englobava la policia, i que anava «del viure al més que viure».²⁹³⁰ La policia havia d'assegurar-se que els individus visquessin, que ho fessin en un gran nombre, que tinguessin garantit de què viure i, per tant, advertia, que en tinguessin prou «per no morir massa o no morir en quantitats massa grans».²⁹³¹ Però, per altra banda, la policia també s'havia d'assegurar que els individus poguessin anar més enllà de la pura i simple subsistència. És a dir, destacava, que la seva activitat «es produeixi, es distribueixi, es reparteixi, es posi en circulació de tal manera que l'Estat sigui efectivament capaç d'extreure'n la seva força».²⁹³²

Aquest nou sistema, assenyalava, ja no estava regit pel problema immediat de sobreviure i no morir, sinó que estava regit, en canvi pel problema de viure i fer quelcom més que viure. I la policia apareixia com el conjunt de tècniques capaces d'assegurar que això –el fet de viure i fer alguna cosa més que viure– es pogués convertir en l'augment de les forces de l'estat. I ho justificava així:

Amb la policia tenim un cercle que, a partir de l'Estat com a poder d'intervenció racional i calculada sobre els individus, tornarà a l'Estat com a conjunt de forces creixents o que han de fer-se créixer; però, per on passarà? Doncs per la vida dels individus, que ara, com a simple vida, serà preciosa per a l'Estat. [...] La cosa passarà per la vida dels individus, però també pel seu millor que viure, pel seu més que viure, és a dir, per allò que en aquella època s'anomena la comoditat dels homes, el seu beneplàcits i inclús felicitat. És a dir, que aquest cercle, amb tot el que implica, fa que la policia hagi d'aconseguir articular, l'una i l'altra, la força de l'Estat i la felicitat dels individus. [...] Fer de la sort dels homes la utilitat de l'Estat, fer de la seva sort la força mateixa de l'Estat.²⁹³³

Més endavant, a la lliçó següent, Foucault feia algunes reflexions sobre aquest tema. En primer lloc, destacava que molts dels objectes es podien considerar urbans,²⁹³⁴ i que, en última instància, eren problemes de coexistència i densitat. També destacava que hi havia objectes relacionats amb el comerç, la fabricació, l'intercanvi, la distribució de mercaderies, és a dir, amb la circulació de mercaderies.²⁹³⁵

²⁹³⁰ Ibid., pàg. 333

²⁹³¹ Ibid., pàg. 334

²⁹³² Ibid., pàg. 334

²⁹³³ Ibid., pàg. 334

²⁹³⁴ D'alguns d'aquests objectes, Foucault aclaria que «només existeixen en la ciutat i perquè hi ha ciutat». Ibid., pàg. 342

²⁹³⁵ Ibid., pàg. 342-343

Durant els segles XVII i XVIII, es pensava en termes d'urbanització del territori, de manera que es convertís el regne en una espècie de gran ciutat.²⁹³⁶ I va ser la policia la condició de possibilitat d'aquesta urbanitat. I assenyalava Foucault: «Hi ha ciutats perquè hi ha policia, i perquè hi ha ciutats tan perfectament policiades ha sorgit la idea de traslladar la policia a l'escala general del regne».²⁹³⁷

Finalment, la policia també tenia relació amb el comerç i el desenvolupament de les activitats i del mercat. A partir del segle XVI, considerava, el desenvolupament de l'economia de mercat, la intensificació i multiplicació d'intercanvis, i l'activació de la circulació de la moneda van fer «que l'existència humana entrés en el món abstracte i purament representatiu de la mercaderia i el valor de canvi».²⁹³⁸ Però més enllà d'això, destacava Foucault, es manifestava un altre cosa: «És un feix de relacions intel·ligibles, analitzables, que permeten lligar una sèrie d'elements fonamentals: la formació d'un art de governar».²⁹³⁹ I recapitulava:

Si la governamentalitat de l'Estat s'interessa, i per primera vegada, en la materialitat fina de l'existència i la coexistència humana, en la materialitat fina de l'intercanvi i la circulació; si la governamentalitat de l'Estat pren per primera vegada en compte aquest ser i aquest benestar més gran i ho fa a través de la ciutat i dels problemes com la salut, els carrers, els mercats, els grans, els camins, és perquè en aquest moment el comerç es concep com l'instrument principal del poder de l'Estat i, per tant, com l'objecte privilegiat d'una policia l'objectiu que té per objectiu el creixement de les forces de l'Estat.²⁹⁴⁰

²⁹³⁶ Foucault especificava que les institucions prèvies a la policia van ser aquestes: la ciutat i el camí, d'una banda, i el mercat i la xarxa vial que l'alimenta, de l'altra. Ibid., pàg. 344

²⁹³⁷ Ibid., pàg. 344. Foucault plantejava que, segons aquesta concepció, la relació entre policia i ciutat era tan forta que només l'existència de la policia va fer possible l'existència de la ciutat. I ho caracteritzava així: «només perquè hi va haver policia, és a dir, perquè es va regular la manera com els homes podien i havien, primer, de reunir-se, i segon, de comunicar-se en el sentit ampli de la paraula 'comunicar', és a dir, cohabitar i intercanviar, coexistir i circular, cohabitar i parlar, cohabitar i vendre i comprar; només perquè hi va haver una policia que va reglamentar aquesta cohabitació, aquesta circulació i aquest intercanvi, va ser possible l'existència de les ciutats». Ibid., pàg. 344

²⁹³⁸ Ibid., pàg. 346

²⁹³⁹ Ibid., pàg. 346. Aquest art de governar, assenyalava Foucault, s'havia d'ordenar segons el principi de la raó d'estat; havia de tenir una política de competència dins l'equilibri europeu; havia de buscar el creixement de les forces de l'estat a través de l'organització de les relacions entre la població i la mercaderia; havia de regular segons els principis de la raó d'estat els problemes de cohabitació i circulació derivats del sorgiment de la ciutat mercat. Ibid., pàg. 346

²⁹⁴⁰ Ibid., pàg. 346

1.3. La crisi de la medicina

*[...] es tracta de conèixer millor no tant la crisi actual de la medicina, que és un concepte fals, com el model de funcionament històric d'aquesta disciplina des del segle XVIII, per saber en quina mesura és possible modificar-lo.*²⁹⁴¹

Michel Foucault

Al curs *Cal defensar la societat*, Foucault plantejava que la medicina, juntament amb la higiene, durant el segle XIX va ser un element molt important:

[...] no el més important, però sí d'una importància considerable pel nexa que estableix entre les postures científiques sobre els processos biològics i orgànics (o sigui, sobre la població i sobre el cos) i al mateix temps, en la mesura que la medicina serà una tècnica política d'intervenció, amb uns efectes de poder propis. La medicina és un saber-poder que fa referència a la vegada al cos i a la població, a l'organisme i als processos biològics, i que tindrà per tant efectes disciplinaris i efectes regularitzadors.²⁹⁴²

Foucault defensava, a la conferència «Crisi de la medicina o crisi de l'antimedicina?», que un dels objectius principals de la intervenció de l'estat sobre els individus era la salut corporal, la relació entre la salut i la malaltia. El que ell anomenava una «somatocràcia»,²⁹⁴³ que es trobava en crisi des del seu naixement, es podia analitzar des del punt de vista del progrés de la medicina. I especificava:

A partir del moment en què la medicina assumia les seves funcions modernes, gràcies a l'estatització que la caracteritza, la tecnologia mèdica experimentava un dels seus estranys, però immensos progressos. El descobriment dels antibiòtics, és a dir, la possibilitat de lluitar per primera vegada de manera eficaç contra les malalties infeccioses, és, efectivament, contemporani al naixement dels grans sistemes de la Seguretat Social.²⁹⁴⁴

En aquest moment, assenyalava, es va obrir una crisi que es va manifestar en dos fenòmens: l'avenç tecnològic –sobretot pel que fa a la lluita contra les malalties– i el nou funcionament econòmic i polític de la medicina. Amb aquests dos fenòmens es va donar un estancament de les millores que podrien haver aportat a la salut pública i a la medicina.²⁹⁴⁵

²⁹⁴¹ Foucault, M., «Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 57

²⁹⁴² Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 309-310

²⁹⁴³ Foucault, M., «Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 43

²⁹⁴⁴ *Ibid.*, pàg. 43

²⁹⁴⁵ *Ibid.*, pàg. 43

Al segle XVIII, la medicina va passar a ser una activitat social, i la crisi actual tenia les seves arrels en aquest moment, especificava Foucault. I constatava:

En un cert sentit, la medicina social no existeix, ja que tota la medicina és social. La medicina ha estat sempre una pràctica social. I allò que no existeix és la medicina no social, la medicina individualista, clínica, del col·loqui singular, que va ser més aviat un mite amb el qual es va justificar i defensar una determinada pràctica social de la medicina, a saber: l'exercici privat de la professió.²⁹⁴⁶

Va ser en aquest moment en què es va donar l'«enlairament»²⁹⁴⁷ de la medicina, i aquest enlairament «va anar acompanyat d'un desbloqueig tècnic i epistemològic de considerable importància de la medicina i de tota una sèrie de pràctiques socials».²⁹⁴⁸

La crisi actual de la medicina,²⁹⁴⁹ indicava, tenia tres aspectes principals, que ell designava de la manera següent: el risc mèdic, la medicalització indefinida i, finalment, l'economia política de la medicina.

1.3.1. El risc mèdic

*[...] no existeix cap gran progrés mèdic que no hagi pagat un preu en diverses conseqüències negatives.*²⁹⁵⁰

Michel Foucault

El primer aspecte, el del risc mèdic, estava relacionat amb la distància entre la científicitat i els efectes o l'eficàcia de la medicina. I Foucault ho formulava així:

No va caldre esperar a Illich,²⁹⁵¹ ni als seguidors de l'antimedecina per saber que una de les capacitats de la medicina és la de matar. La medicina mata, sempre ha matat, i sempre n'ha estat conscient. El que és important és que fins a una època recent, els efectes negatius de la medicina van quedar inscrits en el

²⁹⁴⁶ Ibid., pàg. 44

²⁹⁴⁷ Ibid., pàg. 44

²⁹⁴⁸ Ibid., pàg. 44

²⁹⁴⁹ Al final del mateix article, Foucault advertia que aquesta concepte de crisi era un concepte fals. I puntualitzava: «es tracta de conèixer millor no tant la crisi actual de la medicina, que és un concepte fals, com el model de funcionament històric d'aquesta disciplina des del segle XVIII, per saber en quina mesura és possible modificar-lo». Ibid., pàg. 57

²⁹⁵⁰ Ibid., pàg. 47

²⁹⁵¹ Foucault va escriure aquest article com a resposta a la publicació del llibre d'Ivan Illich *Limits to medicine. Medical Nemesis: The Expropriation of Health*, Marion Boyars Publishers Ltd, Londres, 1976, que, en paraules de Foucault, «assenyala a l'opinió pública mundial el problema del funcionament actual de les institucions del saber i del poder mèdic». Ibid., pàg. 40

registre de la ignorància mèdica. La medicina matava per ignorància del metge, o perquè la medicina mateixa era ignorant; no era una veritable ciència, sinó només un reguitzell de coneixements mal fundats, mal establerts i mal verificats. La nocivitat de la medicina era directament proporcional a la seva no científicitat.²⁹⁵²

Però no era per falta de científicitat o per ignorància que la medicina tenia capacitat de matar, sinó justament per la seva científicitat, advertia Foucault: «el que va sorgir, a principis del segle xx, és el fet que la medicina podria ser perillosa, i no tant per la seva ignorància i falsedat, sinó pel seu saber, en la mesura en què la medicina és una ciència».²⁹⁵³

Segons Foucault, Illich va fer una gran investigació i va recollir dades relacionades amb l'habilitat o la ignorància dels metges, però que no qüestionaven «la medicina mateixa en la seva científicitat».²⁹⁵⁴ Tanmateix, a Foucault li semblava més interessant plantejar el veritable problema, que era la iatrogènia positiva, és a dir: «els efectes nocius dels medicaments que no es deuen a errors de diagnòstic ni a la ingestió accidental d'una substància, sinó a l'acció mateixa de la intervenció mèdica en allò que aquesta té de fonament racional».²⁹⁵⁵ I ho justificava així:

Actualment, els instruments dels quals disposen els metges i la medicina en general, precisament per la seva eficàcia, provoquen certs efectes, alguns purament nocius, i d'altres fora de control, que obliguen l'espècie humana a entrar en una història arriscada, en un camp de probabilitats i riscos, la magnitud dels quals no pot mesurar-se amb precisió.²⁹⁵⁶

Ens vam endinsar en la dimensió del risc mèdic, considerava Foucault, i en «el lligam difícil de trencar entre els efectes positius i negatius de la medicina».²⁹⁵⁷ Aquest risc no era nou, sinó que s'iniciava en el moment en què «un efecte positiu de la medicina anava acompanyat de diverses conseqüències negatives i nocives».²⁹⁵⁸

Posava diversos exemples d'aquest risc mèdic. El descobriment, el 1844-1847, de la tècnica de l'anestèsia general va ser un exemple de progrés mèdic que apareixia juntament amb una gran mortalitat. Com que l'asèpsia, com a

²⁹⁵² Ibid., pàg. 44-45

²⁹⁵³ Ibid., pàg. 45

²⁹⁵⁴ Ibid., pàg. 45. Foucault resumia les dades aportades per Illich a la pàgina 45 de l'article.

²⁹⁵⁵ Ibid., pàg. 46

²⁹⁵⁶ Ibid., pàg. 46

²⁹⁵⁷ Ibid., pàg. 46

²⁹⁵⁸ Ibid., pàg. 46-47

tècnica mèdica, no es va començar a aplicar fins al 1870, el risc de morir en una operació era molt elevat. I remarcava:

A partir del moment en el qual s'aconsegueix anestesiari els individus, la barrera del dolor desapareix i es pot procedir a dur a terme qualsevol tipus d'operació. Ara bé, en absència de l'asèpsia, no es pot dubtar que tota operació no només constitueix un risc sinó que, generalment, se salda amb la mort de l'individu.²⁹⁵⁹

I Foucault posava un altre exemple encara més específic:

[...] durant la guerra del 1870, Guérin, un cèlebre cirurgià francès, va practicar amputacions sobre diversos ferits, però només va aconseguir salvar-ne un: tots els altres van morir. Es tracta d'un exemple típic de la manera en què sempre ha funcionat la medicina a partir dels seus propis fracassos, i del fet que no existeix cap gran progrés mèdic que no hagi pagat un preu en diverses conseqüències negatives.²⁹⁶⁰

Entre els exemples que aportava, també hi apareixia l'èxit de la lluita contra els agents infecciosos, que va conduir «a una disminució general del llindar de sensibilitat de l'organisme davant dels agents agressors».²⁹⁶¹ I apuntava:

Això significa que, en la mesura en què l'organisme sap defensar-se millor, es protegeix, naturalment; però, per altra banda, és més fràgil, està més exposat quan s'impedeix el seu contacte amb els estímuls que provoquen les reaccions de defensa.²⁹⁶²

De manera més general, també exposava que els efectes dels medicaments havien provocat una pertorbació, «per no dir una destrucció»,²⁹⁶³ de l'ecosistema de l'espècie humana, i no només de l'individu. I ho caracteritzava així:

La protecció bacil·lar i vírica –que constitueix un risc, però que al mateix temps és una protecció per a l'organisme–, amb la qual va funcionar fins llavors, pateix una alteració a causa de la intervenció terapèutica i queda exposada a atacs contra els quals l'organisme estava protegit.²⁹⁶⁴

²⁹⁵⁹ Ibid., pàg. 47

²⁹⁶⁰ Ibid., pàg. 47

²⁹⁶¹ Ibid., pàg. 46

²⁹⁶² Ibid., pàg. 46

²⁹⁶³ Ibid., pàg. 46

²⁹⁶⁴ Ibid., pàg. 46. I assenyalava: «En definitiva, no se sap cap a on conduiran les manipulacions genètiques efectuades sobre el potencial genètic de cèl·lules vives, sobre bacils o sobre virus. Es va fer tècnicament possible elaborar agents agressors de l'organisme humà contra els quals no hi ha mitjans de defensa ni de destrucció. Es pot produir un arma biològica letal contra l'home i l'espècie humana sense que simultàniament es desenvolupin els mitjans de defensa contra ella. Per això els laboratoris estatunidencs van demanar que es prohibissin les manipulacions genètiques que actualment s'estan duent a terme». Ibid., pàg. 46

Fins a les últimes dècades, el risc mèdic estava restringit a l'individu particular o, com a molt, a la seva descendència directa. Així, el poder mèdic quedava limitat al malalt i a la seva família o descendència. Però, tal com apuntava:

En l'actualitat, amb les tècniques de què disposa la medicina, la possibilitat de modificar l'estructura genètica de les cèl·lules no només afecta l'individu o la seva descendència, sinó tota l'espècie humana; és el conjunt del fenomen de la vida sencera qui entra així en el camp d'acció de la intervenció mèdica.²⁹⁶⁵

En aquest punt, Foucault introduïa el concepte de 'biohistòria', com una nova dimensió de possibilitats mèdiques. I feia ressaltar: «El metge i el biòleg ja no treballen des d'aquest moment al voltant de l'individu i de la seva descendència, sinó que comencen a treballar sobre la vida mateixa i els seus esdeveniments fonamentals».²⁹⁶⁶ I ho il·lustrava així:

En els nostres dies es descobreix un fet nou: la història de l'home i la vida estan profundament imbricades entre sí. La història de l'home no continua simplement la vida, ni es limita a reproduir-la, sinó que la reprèn, fins a cert punt, i pot exercir sobre el seu procés una sèrie d'efectes totalment fonamentals. Aquest és un dels grans riscos de la medicina actual, i una de les raons que pot explicar el malestar que es comunica, dels metges als pacients, dels tècnics a la població general, i que es refereix als efectes de l'acció mèdica.²⁹⁶⁷

Això també explicava els fenòmens de rebuig a la medicina, que es feien eco d'aquesta «inquietud tècnica que els biòlegs i els metges comencen a experimentar respecte als efectes de la seva pràctica i del seu saber».²⁹⁶⁸ I Foucault conclouia aquesta explicació sobre el primer aspecte de la crisi actual de la medicina, és a dir, sobre el risc mèdic, de la manera següent: «El saber és perillós, no només per les seves conseqüències immediates per a l'individu o per a un grup d'individus, sinó per a la història mateixa. Això constitueix una de les característiques fonamentals de la crisi actual».²⁹⁶⁹

²⁹⁶⁵ Ibid., pàg. 47-48

²⁹⁶⁶ Ibid., pàg. 48

²⁹⁶⁷ Ibid., pàg. 48

²⁹⁶⁸ Ibid., pàg. 48

²⁹⁶⁹ Ibid., pàg. 48

1.3.2. La medicalització indefinida

*En la situació actual, el que és diabòlic és que, quan volem recórrer a un territori exterior a la medicina, ens trobem que ja ha estat medicalitzat.*²⁹⁷⁰

Michel Foucault

El segon aspecte de la crisi actual de la medicina era el fenomen, considerava Foucault, de la medicalització indefinida. S'entenia de la manera següent el que era l'àmbit de la medicina:

Sovint s'afirma que en el segle XX la medicina ha començat a funcionar fora del seu camp tradicional, determinat per la demanda del malalt, el seu dolor, els seus símptomes, el seu malestar, allò que promou la intervenció mèdica i circumscriu el camp d'activitat delimitat per un conjunt d'objectes denominats malalties, que confereixen un estatus mèdic a la demanda. Així és com es va definir l'àmbit de la medicina.²⁹⁷¹

Però, advertia, si aquest era el seu àmbit, «la medicina actual l'ha depassat de manera considerable»,²⁹⁷² pels següents motius. En primer lloc, perquè la medicina responia, no a la demanda del malalt, sinó a altres motius. La resposta a la demanda del malalt només es donava «en casos molt més limitats».²⁹⁷³ I constata: «Molt més sovint la medicina s'imposa a l'individu, malalt o no, com un acte d'autoritat».²⁹⁷⁴

En segon lloc, la medicina havia depassat el seu àmbit perquè els objectes que formaven el camp d'intervenció de la medicina no es limitaven exclusivament a les malalties. I remarcava:

Des de principis del segle XX, la sexualitat, el comportament sexual, les desviacions o anomalies sexuals, estan lligades a la intervenció mèdica, malgrat que cap metge digui, a no ser que sigui molt ingenu, que una anomalia sexual és una malaltia.²⁹⁷⁵

I posava l'exemple següent: «La intervenció sistemàtica d'una terapèutica de tipus mèdic en els homosexuals dels països d'Europa Oriental és

²⁹⁷⁰ Ibid., pàg. 51

²⁹⁷¹ Ibid., pàg. 48-49

²⁹⁷² Ibid., pàg. 49

²⁹⁷³ Ibid., pàg. 49

²⁹⁷⁴ Ibid., pàg. 49. Posava dos exemples d'intervenció mèdica que no responien a la demanda del malalt. En primer lloc, la necessitat d'un dictamen mèdic d'examen de l'individu per contractar-lo. I puntualitzava: «Existeix una política sistemàtica i obligatòria de *screening*, de localització de malalties en la població, que no es correspon a cap demanda del malalt». Ibid., pàg. 49. En segon lloc, parlava de l'obligatorietat de sotmetre's a un perit psiquiàtric si s'havia comès un delictes o infracció de suficient gravetat. Ibid., pàg. 49

²⁹⁷⁵ Ibid., pàg. 49

característica de la 'medicalització' d'un objecte que, ni per al subjecte, ni per al metge, constitueix una malaltia». ²⁹⁷⁶

En general, sostenia, tot allò que garantia la salut de l'individu –les condicions d'habitabilitat, el règim urbà, el sanejament de l'aigua– van passar a ser objecte de la intervenció mèdica. Per tant, existia un camp d'intervenció mèdica que no estava relacionat exclusivament a la malaltia. I ho formulava així:

En realitat, la intervenció autoritària de la medicina en un camp cada cop més vast de l'existència individual o col·lectiva és un fet absolutament característic del nostre temps. Avui, la medicina està dotada d'un poder autoritàri amb funcions normalitzadores que excedeixen, de molt, l'existència de les malalties i la demanda del malalt. ²⁹⁷⁷

Una de les característiques de la medicina actual, destacava Foucault, era haver inventat una societat de la norma. I apuntava: «El que regeix la societat ja no són els codis, sinó la distinció permanent entre allò que és normal i allò que és anormal, la tasca perpetua de restituir el sistema de normalitat». ²⁹⁷⁸ Aquesta característica no era nova, sinó que ja estava lligada al desbloqueig epistemològic i a l'enlairament mèdic que va iniciar-se al segle XVIII. I sostenia que des d'aquesta data: «la medicina sempre s'ha ocupat d'allò que no la concerneix, és a dir, d'altres aspectes que no estan relacionats amb els malalts ni amb les malalties». ²⁹⁷⁹ I detallava així aquest procés:

Fins als anys 1720-1750, les activitats dels metges es concentraven en la demanda dels malalts i les seves malalties. Així va ser des de l'edat mitjana, i es pot afirmar que els resultats científics i terapèutics van ser nuls. Fins al segle XVIII, la medicina no es va alliberar de l'estancament científic i terapèutic en el qual es trobava empresonada des de l'època medieval. A partir d'aquest moment, va començar a considerar altres camps diferents dels malalts, es va interessar per altres aspectes que no eren les malalties, i va deixar de ser essencialment clínica per començar a ser social. ²⁹⁸⁰

La medicina del segle XVIII va estar caracteritzada per quatre processos. En primer lloc, l'aparició de l'autoritat mèdica, no només com a autoritat del saber, sinó com a autoritat social, que, assenyalava, «pot adoptar decisions relatives a una ciutat, un barri, una institució, un reglament». ²⁹⁸¹ En segon lloc, l'aparició d'un camp d'intervenció de la medicina que anava més enllà dels

²⁹⁷⁶ Ibid., pàg. 49

²⁹⁷⁷ Ibid., pàg. 49-50

²⁹⁷⁸ Ibid., pàg. 50

²⁹⁷⁹ Ibid., pàg. 50

²⁹⁸⁰ Ibid., pàg. 50

²⁹⁸¹ Ibid., pàg. 50

malalts i les malalties, amb objectes com l'aire, l'aigua, les construccions, els terrenys, etcètera. En tercer lloc, l'aparició de l'hospital com a aparell de medicalització col·lectiva.²⁹⁸² Finalment, la introducció de mecanismes relacionats amb l'estadística, amb l'administració mèdica, etcètera.²⁹⁸³

Aquests quatre processos, considerava Foucault, i sobretot l'aparició de l'hospital, van ser els responsables que la medicina adquirís dimensions completament noves, que deixés de ser una pràctica individual per convertir-se en una pràctica social i que s'obrissin les possibilitats a l'anatomia patològica i la gran medicina hospitalària i els seus progressos.²⁹⁸⁴

La medicina es va dedicar, doncs, a altres camps que no eren el de les malalties i el de la demanda del pacient. Però, tal com apuntava, el que definia la medicina actual anava més enllà: «en exercir una acció que va més enllà de les fronteres tradicionals definides pels malalts i les malalties, comença a intervenir en tots els camps, cap dels quals li és aliè».²⁹⁸⁵ I constatava: «En la situació actual, el que és diabòlic és que, quan volem recórrer a un territori exterior a la medicina, ens trobem que ja ha estat medicalitzat».²⁹⁸⁶

Tot i que, durant el segle XIX, la medicina ja havia sobrepassat els límits del seu camp d'intervenció, existia un exterior, existien aspectes no medicalitzables. I apuntava: «La medicina tenia un exterior i es podia concebre l'existència d'una pràctica corporal, d'una higiene, d'una moral de la sexualitat, etcètera, que no estiguessin controlades ni codificades per la medicina».²⁹⁸⁷

En canvi, advertia, la medicina actual estava mancada d'un camp exterior. Existia una medicalització sense límits, i certes resistències a la medicalització «s'explicaven precisament per aquesta predominança perpètua i constant».²⁹⁸⁸

Les crítiques que s'intentaven fer a la medicina i a les seves conseqüències negatives s'acabaven fent en nom d'un saber mèdic més complet. I posava alguns exemples, com l'antimedicina –que «només pot contraposar a la medicina fets o projectes revestits d'una certa forma de

²⁹⁸² I aclaria: «Abans del segle XVIII, l'hospital no era una institució de medicalització sinó d'assistència als pobres en l'espera de la mort». Ibid., pàg. 50-51

²⁹⁸³ Ibid., pàg. 51

²⁹⁸⁴ Ibid., pàg. 51

²⁹⁸⁵ Ibid., pàg. 51

²⁹⁸⁶ Ibid., pàg. 51

²⁹⁸⁷ Ibid., pàg. 51

²⁹⁸⁸ Ibid., pàg. 53

medicina»²⁹⁸⁹–, i la psicoanàlisi –que va aparèixer com un «projecte de desmedicalització»²⁹⁹⁰ de diversos fenòmens que la psiquiatria havia classificat com a malalties, però que no aconseguia sortir d'aquesta medicalització i no deixava de ser un discurs elaborat en base a un saber mèdic. Finalment, posava l'exemple de la criminalitat. Al segle XIX, es tractava de saber si un individu era un malalt mental o un delinqüent, ja que no es podia ser les dues coses. Però, en l'actualitat, sostenia Foucault: «l'individu considerat com a delinqüent, i que com a tal serà condemnat, es veu sotmès a examen com si fos un dement. En definitiva, sempre se'l col·loca, en certa manera, com a boig».²⁹⁹¹ El pèrit havia de determinar si es tractava o no d'un individu perillós. I ho justificava així:

A què respon el concepte de perillós? Una de dues: o el psiquiatra respon que el subjecte no és perillós, és a dir, que no està malalt ni mostra cap signe patològic, i llavors no és perillós i no hi ha cap raó per condemnar-lo (la seva no patologització fa possible que se suprimeixi la condemna); o bé el metge afirma que l'individu és perillós, perquè va tenir una infància frustrada, perquè el seu superego és dèbil, perquè està mancat de sentit de la realitat, perquè mostra una constitució paranoica, etcètera. En aquest cas, l'individu és 'patologitzat' i se'l pot tancar. Però se'l tanca perquè és identificat com a malalt. D'aquesta manera, doncs, la vella dicotomia que, en els termes del Codi civil, qualificava al subjecte de delinqüent o de malalt, queda totalment eliminada.²⁹⁹²

Segons Foucault, en l'actualitat només hi havia dues possibilitats: «estar una mica malalt i ser realment delinqüent, o ser una mica delinqüent i estar realment malalt. El delinqüent no pot alliberar-se de la seva patologia».²⁹⁹³

²⁹⁸⁹ Ibid., pàg. 52

²⁹⁹⁰ Ibid., pàg. 52

²⁹⁹¹ Ibid., pàg. 52

²⁹⁹² Ibid., pàg. 53

²⁹⁹³ Ibid., pàg. 53

1.3.3. Economia política de la medicina

*La salut, convertida en objecte de consum [...] adquireix una importància econòmica i s'introdueix en el mercat.*²⁹⁹⁴

Michel Foucault

La tercera característica de la crisi de la medicina actual era el que Foucault anomenava l'economia política de la medicina. Aquest aspecte tenia l'origen al segle XVIII, quan la salut i la medicina van començar a presentar-se com un problema econòmic. I feia referència a alguns casos:

Cal no oblidar que la primera gran epidèmia estudiada a França al segle XVII, i que va donar lloc a una recopilació nacional de dades, no era en realitat una epidèmia, sinó una epizoòtia. El que va contribuir a la constitució de la Reial Societat de Medicina va ser la taxa catastròfica de mortalitat en una sèrie de ramats del sud de França. L'Acadèmia francesa de Medicina va néixer d'una epizoòtia, i no d'una epidèmia. Això demostra que els problemes econòmics van ser sens dubte els que van motivar el començament de la reorganització de la medicina.²⁹⁹⁵

També parlava dels accidents de treball que van succeir als voltants del 1860 –«moment en que es plantejaven el problema de les assegurances, la incapacitat de treballar, de la responsabilitat civil dels patrons i dels transportistes»–,²⁹⁹⁶ i com la gran neurologia,²⁹⁹⁷ per exemple, es va desenvolupar lligada a aquests temes. I constata: «La qüestió econòmica està molt present en la història de la medicina moderna».²⁹⁹⁸

Però aquest lligams entre la medicina i l'economia es donaven a través d'aspectes diferents en la situació de crisi que descrivia Foucault. I especificava com era aquesta relació en el passat:

En èpoques passades, efectivament, el que s'exigia a la medicina era que proporcionés a la societat individus forts, és a dir, capaços de treballar, d'assegurar el manteniment de la força de treball, la seva millora i la seva reproducció. Es recorria a la medicina com a instrument de manteniment i renovació de la força de treball per al funcionament de la societat.²⁹⁹⁹

La relació entre la medicina i l'economia era diferent, actualment, tal com apuntava:

²⁹⁹⁴ Ibid., pàg. 54

²⁹⁹⁵ Ibid., pàg. 53-54

²⁹⁹⁶ Ibid., pàg. 54

²⁹⁹⁷ En referència a la neurologia de Duchenne de Boulogne o de Charcot. Ibid., pàg. 54

²⁹⁹⁸ Ibid., pàg. 54

²⁹⁹⁹ Ibid., pàg. 54

Als nostres dies, la medicina entronca amb l'economia per una altre camí. No simplement perquè és capaç de reproduir la força de treball, sinó perquè pot produir directament una riquesa, en la mesura en què la salut representa un desig per a uns i un luxe per a altres. La salut, convertida en objecte de consum que pot ser fabricat per alguns laboratoris farmacèutics, pels metges, etcètera, i consumit per altres –els malalts possibles i reals–, adquireix una importància econòmica i s'introdueix en el mercat.³⁰⁰⁰

En aquesta situació, considerava Foucault, es va introduir el cos en el mercat de dues maneres: en un primer moment, a través del salari, amb relació a la venda de la força de treball, i a través de la salut, en un segon moment. Així, per mitjà del consum de salut, el cos humà «va entrar de nou en un mercat econòmic des del moment en què és susceptible de salut o de malaltia, de benestar o de malestar, d'alegria o de patiment, en la mesura en què és objecte de sensacions, desitjos, etcètera».³⁰⁰¹

Aquesta situació va donar lloc a nous fenòmens que van crear disfuncions en la medicina i el sistema de salut contemporani. D'entrada, que el cos humà i la salut haguessin passat a formar part del mercat, advertia Foucault, contràriament al que es podia esperar, «no va elevar de manera correlativa i proporcional, el nivell de salut».³⁰⁰² I ho formulava així:

La introducció de la salut en un sistema econòmic susceptible de ser calculat i mesurat indica que el nivell de salut no té els mateixos efectes sobre la societat que el nivell de vida. El nivell de vida es defineix per la capacitat de consum dels individus. Si l'augment del consum comporta una millora del nivell de vida, l'augment del consum mèdic, per contra, no millora, en la mateixa proporció, el nivell de salut.³⁰⁰³

Així, la primera paradoxa que es donava era que entre totes les variables que podien influir en la taxa de mortalitat, el consum mèdic era la que tenia el pes més dèbil. Malgrat que es donés un augment constant del consum mèdic, estadístiques del 1970, per exemple, van revelar que la taxa de mortalitat no va disminuir. I remarcava:

Per tant, el nivell de consum mèdic i el nivell de salut, no tenen entre si una correlació directa, cosa que revela la paradoxa econòmica d'un creixement de consum que no va acompanyat de cap fenomen positiu en relació amb la salut, la morbiditat i la mortalitat.³⁰⁰⁴

³⁰⁰⁰ Ibid., pàg. 54

³⁰⁰¹ Ibid., pàg. 54

³⁰⁰² Ibid., pàg. 55

³⁰⁰³ Ibid., pàg. 55

³⁰⁰⁴ Ibid., pàg. 55

La segona paradoxa que destacava Foucault era que no van complir la funció que tenien prevista les transferències esperades del sistema de la Seguretat Social. I especificava:

En realitat, avui la desigualtat del consum dels serveis mèdics és gairebé tan important com abans. Els rics continuen fent servir els serveis mèdics molt més que els pobres. [...] El resultat és que els consumidors més dèbils, que són també els més pobres, paguin amb les seves cotitzacions el superconsum dels més rics.³⁰⁰⁵

Així, el sistema de la Seguretat Social, assenyalava, es va pervertir de manera que tendia cada cop més a «restablir les grans desigualtats davant de la malaltia i de la mort que caracteritzava la societat del segle XIX».³⁰⁰⁶

Foucault conclouia aquest apartat sobre els aspectes de la crisi de la medicina de la manera següent:

Vivim una situació que determinats fets han conduït al paroxisme. I aquests fets, en el fons, són els mateixos que existien al llarg de tot el desenvolupament mèdic del sistema que es va produir a partir del segle XVIII, quan va sorgir una economia política de la salut, quan van sorgir els processos de medicalització generalitzada i els mecanismes de la biohistòria. La pretesa crisi actual de la medicina no és més que una sèrie de fenòmens suplementaris exacerbats que modifiquen, sense crear-la, alguns aspectes d'una tendència heretada.³⁰⁰⁷

³⁰⁰⁵ Ibid., pàg. 56

³⁰⁰⁶ Ibid., pàg. 56

³⁰⁰⁷ Ibid., pàg. 56-57

2.- El biopoder

2.1. Irrupció del concepte en l'obra de Foucault

[...] *vet aquí que ara apareix, amb aquesta tecnologia del biopoder, aquesta tecnologia del poder sobre 'la' població en tant que tal, sobre l'home en tant que ésser vivent, un poder continu, savi, que és el poder de 'fer viure'*.³⁰⁰⁸

Michel Foucault

El concepte de biopoder va aparèixer per primer cop a l'obra de Foucault l'any 1976, al capítol final del primer volum de la *Història de la sexualitat*, anomenat *La voluntat de saber*.³⁰⁰⁹ Igualment, va aparèixer a la lliçó del 17 de març del 1976, l'última lliçó del curs del Collège de France que portava per títol *Cal defensar la societat*,³⁰¹⁰ en què manifestava:

Em sembla que un dels fenòmens fonamentals del segle XIX va ser, és el que podríem anomenar la presa en consideració de la vida pel poder; si vostès volen, una presa de poder sobre l'home en tant que ésser vivent, una mena d'estatització d'allò biològic [...].³⁰¹¹

Foucault començava la primera lliçó del curs *Seguretat, territori, població*, de l'11 de gener del 1978, anunciant el següent:

Aquest any voldria començar l'estudi d'allò que fa un temps vaig anomenar, una mica a l'aire, el biopoder, és a dir, aquesta sèrie de fenòmens que em sembla bastant important, a saber, el conjunt de mecanismes per mitjà dels quals allò que, en l'espècie humana, constitueix els trets biològics fonamentals, podrà ser part d'una política, d'una estratègia política, d'una estratègia general de poder; altrament dit, com la societat, les societats occidentals modernes, a partir del segle XVIII, van encarregar-se del fet biològic fonamental que l'ésser humà constitueix una espècie humana.³⁰¹²

Tanmateix, a les lliçons següents d'aquest curs va desplegar una anàlisi dels mecanismes de seguretat³⁰¹³ per passar a parlar després de l'art de governar i la governamentabilitat.

³⁰⁰⁸ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 303

³⁰⁰⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 177-211

³⁰¹⁰ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 295-321

³⁰¹¹ Ibid., pàg. 295

³⁰¹² Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 3

³⁰¹³ A l'última lliçó abans esmentada del curs *Cal defensar la societat*, de 17 de març del 1976, Foucault també distingia per primera vegada els mecanismes disciplinaris dels de seguretat. Aquest concepte de seguretat, com s'especificava a una nota a peu de pàgina al curs *Seguretat, territori, població*, no es va desenvolupar a *La voluntat de saber*, en què Foucault va fer referència als controls reguladors que s'encarregaven de la salut i la vida de les poblacions. Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 7

Igualment, comentava que havia volgut dedicar el curs següent, el *Naixement de la biopolítica*, a aquest tema, però que, finalment, la qüestió desenvolupada va ser el liberalisme. I ho justificava així:

Havia cregut poder fer aquest any un curs sobre la biopolítica. Vaig intentar mostrar-los que tots els problemes que intento identificar actualment, que tots aquests problemes tenen com a nucli central, per descomptat, això que anomenem població. Per tant, serà a partir d'aquí que alguna cosa així com una biopolítica es podrà formar. Però em sembla que l'anàlisi de la biopolítica només pot fer-se quan s'ha comprés el règim general d'aquesta raó governamental de la que us parlo, aquest règim general que podem anomenar qüestió de la veritat, primerament de la veritat econòmica dins de la raó governamental; i, per tant, si es comprèn amb claredat de què es tracta en aquest règim que és el liberalisme, oposat a la raó d'Estat –o que, ara bé, la modifica de manera fonamental sense qüestionar potser els seus fonaments–, un cop se sàpiga què és aquest règim governamental anomenat liberalisme, es podrà, em sembla, captar què és la biopolítica.³⁰¹⁴

I afirmava més endavant, a l'inici de la classe del 7 de març del 1979: «Voldria assegurar-los que, malgrat tot, en un principi tenia, de veritat, la intenció de parlar-los de biopolítica; però després, les coses són el que són, i resulta que vaig acabar per parlar-los extensament [...] del neoliberalisme».³⁰¹⁵ I al resum del curs, Foucault advertia:

El curs d'aquest any ha estat consagrat, finalment, en la seva totalitat, a allò que només havia de ser-ne la introducció. El tema seleccionat era, aleshores, la 'biopolítica'; jo entenia per biopolítica la manera com s'ha procurat, des del segle XVIII, racionalitzar els problemes plantejats a la pràctica governamental pels fenòmens mateixos d'un conjunt d'éssers vius constituïts com a població: salut, higiene, natalitat, longevitat, races...³⁰¹⁶

El concepte de biopoder a l'obra de Foucault apareixia com un concepte equívoc. En un primer moment, a *La voluntat de saber* i a *Cal defensar la societat*, el va definir com un poder sobre la vida que integrava i englobava dues tècniques diferents: per un costat l'anatomia política dels cossos i, per l'altre, la biopolítica de les poblacions. Per tant, el biopoder englobava el poder disciplinari i un poder regulador que era la biopolítica.

Al curs següent, anomenat *Seguretat, territori, població*, Foucault va definir el biopoder com un tipus de poder nou i diferent del poder disciplinari i equivalent, en part, al que havia anomenat biopolítica de les poblacions. Però

³⁰¹⁴ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 23-24

³⁰¹⁵ Ibid., pàg. 191

³⁰¹⁶ Foucault, M., «Naissance de la biopolitique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 818

igualmente, en aquest mateix curs, començava a parlar d'aquest nou tipus de poder, que va aparèixer després del poder disciplinari, com el dispositiu de seguretat.

Finalment, al *Naixement de la biopolítica*, afirmava que havia volgut dedicar el curs a la biopolítica, sense reeixir en el propòsit.

Per tant, no només es tracta d'un concepte equívoc, sinó que, a més, Foucault va dedicar-hi un període de temps relativament curt: del 1976, quan va presentar oficialment el concepte, al 1979, quan, en part, el va abandonar.

2.2. Del poder sobre la mort al control de la vida

*La vella potència de la mort, en què se simbolitzava el poder sobirà, es troba ara curiosament recoberta per l'administració dels cossos i la gestió calculadora de la vida.*³⁰¹⁷

Michel Foucault

A «La presó vista per un filòsof francès», Foucault parlava del valor de la vida dels individus a l'època sobiranista en els termes següents:

En l'època dels prínceps, en una societat de tipus feudal, el valor de mercat de l'individu com a mà d'obra era mínim, la vida mateixa, a causa de les epidèmies violentes, la gran mortalitat infantil, etcètera, no tenia en absolut el mateix preu que en els segles posteriors. Com sigui, la finalitat del càstig no era la mort; l'art del suplici, al contrari, consistia a retardar la mort al màxim en una 'exquisida agonia', com diu un dels seus teòrics.³⁰¹⁸

Tal com plantejava a *Vigilar i castigar*, en aquest règim sobirà, la força de treball, i per tant el cos humà, no tenia ni el valor ni la utilitat que tindria més tard en una economia industrial. Igualment, aquest menyspreu del cos estava relacionat amb una actitud general davant de la mort, que podia ser analitzada des del cristianisme, o des de la situació demogràfica. I constatava:

[...] els estralls de la malaltia i de la fam, les mortaldats periòdiques de les epidèmies, la mortalitat formidable dels nens, la precarietat dels equilibris bioeconòmics. Tot això feia que la mort fos familiar i suscitava al seu entorn fets rituals per integrar-la, per fer-la acceptable i per donar un sentit a la seva agressió permanent.³⁰¹⁹

³⁰¹⁷ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 183-184

³⁰¹⁸ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 727

³⁰¹⁹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 58

El poder sobirà sobre la vida i la mort apareixia, en els teòrics clàssics, en una forma «considerablement atenuada»,³⁰²⁰ destacava Foucault a *La voluntat de saber*. Segons aquest teòrics, el poder sobre la vida i la mort del sobirà es podia donar de dues maneres. De manera indirecta, ja que el sobirà podia exigir que els seus súbdits exposessin les seves vides en defensa de l'estat i del sobirà, si aquest es veia amenaçat per un enemic exterior. També es podia donar de manera directa si era el súbdit qui s'alçava contra el sobirà. En aquest cas, el sobirà podia «exercir sobre la seva vida un poder directe: a títol de càstig, el matarà».³⁰²¹ Però Foucault qüestionava aquesta versió: «Així entès, el dret de vida i de mort ja no és un privilegi absolut: està condicionat per la defensa del sobirà i la seva supervivència».³⁰²² I més endavant contradeia obertament aquests teòrics: «Aquella mort, que es fundava en el dret del sobirà a defensar-se o a exigir ser defensat, va aparèixer com el simple revers del dret que posseeix el cos social d'assegurar la vida, mantenir-la i desenvolupar-la».³⁰²³ El poder sobre la mort es podia considerar com un complement del poder que administrava la vida.

En el model de la sobirania, el dret de vida i de mort era, efectivament, un privilegi del sobirà. I, es preguntava, a *Cal defensar la societat*:

Ara bé, el dret de vida i de mort és un dret que és estrany, estrany ja en un nivell teòric; en efecte, què és tenir dret de vida i de mort? En un cert sentit, dir que el sobirà té dret de vida i de mort significa, en el fons, que pot fer morir i deixar viure; en tot cas, que la vida i la mort no són aquests fenòmens naturals, immediats, en certa manera originaris o radicals, que caurien fora del camp del poder polític. Quan aprofundim una mica més i, si vostès volen, arribem fins a la paradoxa, això vol dir en el fons que, enfront del poder, el subjecte no és, de ple dret, ni viu ni mort. És, des del punt de vista de la vida i la mort, neutre, i és simplement a causa del sobirà que el súbdit té dret a estar viu o té dret, eventualment, a estar mort.³⁰²⁴

Aquesta paradoxa teòrica, que apuntava Foucault, es convertia en un desequilibri en la pràctica. El dret del sobirà s'exercia en el moment en què podia matar,³⁰²⁵ o, tal com ho formulava a *La voluntat de saber*, «no indica el poder sobre la vida, sinó en virtut de la mort que pot exigir».³⁰²⁶ Per tant, especificava

³⁰²⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 177

³⁰²¹ Ibid., pàg. 178

³⁰²² Ibid., pàg. 178

³⁰²³ Ibid., pàg. 179

³⁰²⁴ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 296

³⁰²⁵ Ibid., pàg. 296

³⁰²⁶ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 178

a *Cal defensar la societat*: «El dret de vida i de mort només s'exerceix d'una manera desequilibrada, i sempre del costat de la mort».³⁰²⁷ Quan el sobirà podia matar era quan estava exercint el seu poder sobre la vida. I constatava:

Per tant, no hi ha una simetria real, en aquest dret de vida i de mort. No és el dret de fer viure o de fer morir. Tampoc no és el dret de deixar viure o de deixar morir. És el dret de fer morir o de deixar viure. La qual cosa, per descomptat, introdueix una dissimetria esclatant.³⁰²⁸

El poder sobirà, que no casualment estava representat per una espasa, apareixia sempre desequilibrat pel costat de la mort. Era, en definitiva, un poder no simètric, assenyalava a *La voluntat de saber*. I aclaria: «El poder era sobretot dret de captació: de les coses, del temps, dels cossos i finalment la vida; culminava en el privilegi d'apoderar-se d'ella per suprimir-la».³⁰²⁹

Durant el segle XIX, sostenia Foucault a *Cal defensar la societat*, es va donar una profunda transformació dels mecanismes de poder, des del poder sobirà a la instal·lació d'un nou dret. Apareixia, així, un nou dret «que no esborrarà el primer, sinó que el penetrarà, el travessarà, el modificarà i que serà un dret, o més aviat un poder exactament invers: poder de 'fer' viure i de 'deixar' morir».³⁰³⁰ I, a *La voluntat de saber*, ho plantejava així: «Podria dir-se que el vell dret de *fer* morir o *deixar* viure va ser substituït pel poder de *fer* viure o de *rebutjar* la mort».³⁰³¹

A *Cal defensar la societat*, seguia el recorregut d'aquesta transformació a través de la teoria del dret per demostrar que aquest canvi no s'havia produït de cop. El que volia analitzar era la transformació per mitjà de les tecnologies i els mecanismes del poder, i no en l'àmbit de la teoria política. El tema del dret de vida i de mort ja el plantejaven els juristes del segle XVII i XVIII. Quan es preguntaven el per què els individus delegaven al sobirà un poder absolut sobre ells, mitjançant el contracte social, apareixia la resposta següent: «Ho fan perquè són empesos pel perill o per la necessitat. Ho fan, per consegüent, per a protegir les seves vides. És per poder viure que constitueixen un sobirà».³⁰³² I remarcava, en aquest punt, que la pregunta que apareixia immediatament després era si

³⁰²⁷ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 296

³⁰²⁸ Ibid., pàg. 296

³⁰²⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 179

³⁰³⁰ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 297

³⁰³¹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 181

³⁰³² Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 297

aquesta vida podia incloure's entre els drets del sobirà. O, si el fet que aquesta vida fos el motiu principal per fer el contracte social, no havia de comportar que quedés al marge del contracte. O, finalment, si no es tractava de la mateixa vida que fundava aquests drets del sobirà. I apuntava: «Tot això és una discussió de filosofia política que podem deixar de banda, però que fa palès com el problema de la vida comença a problematitzar-se en el camp del pensament polític, de l'anàlisi del poder polític».³⁰³³

Foucault deixava constància de les tècniques de poder que van aparèixer durant els segles XVII i XVIII, i que passaven per les disciplines sobre el cos, sobre el cos individual. I ho caracteritzava així:

En tots aquells procediments per mitjà dels quals s'assegurava la distribució espacial dels cossos individuals (la seva separació, el seu alineament, la seva seriació i vigilància) i l'organització, al voltant d'aquests cossos individuals, de tot un camp de visibilitat. Eren també aquelles tècniques per les quals es prenia cura d'aquests cossos, s'intentava majorar la seva força útil per l'exercici, l'ensinistrament, etcètera. Eren igualment unes tècniques de racionalització i d'economia estricta d'un poder que s'havia d'exercir, de la manera menys costosa possible, per tot un sistema de vigilància, de jerarquies, d'inspeccions, d'escriptures, d'informes: tota aquesta tecnologia que podem anomenar tecnologia disciplinària del treball. Es posa en circulació des de finals del segle XVII i en el transcurs del segle XVIII.³⁰³⁴

Durant la segona meitat del segle XVIII, va aparèixer una tecnologia del poder, nova i diferent a la disciplinària: el biopoder. I, tot i així, considerava Foucault aleshores, aquesta nova tecnologia no exclouïa la disciplinària, ja que la integrava modificant-la en part: «l'utilitzarà implantant-se en certa manera, i incrustant-se efectivament gràcies a aquesta tècnica disciplinària prèvia».³⁰³⁵ Tampoc no suprimia la disciplina, perquè, puntualitzava, actuava en un altre pla: «simplement perquè és d'un altre nivell, està en una altra escala, té una altra superfície de sosteniment, i s'ajuda d'uns instruments molt diferents».³⁰³⁶

Amb l'aparició del biopoder, el poder va tendir a incitar, reforçar, controlar, organitzar i, sobretot, augmentar les forces que sotmetia. El dret a fer morir va començar a desaparèixer sota les exigències d'un poder que administrava la vida. El poder s'exercia positivament sobre la vida, a través de controls i regulacions. Allò que és propi del poder va passar a ser la consideració de la

³⁰³³ Ibid., pàg. 297

³⁰³⁴ Ibid., pàg. 297-298

³⁰³⁵ Ibid., pàg. 298

³⁰³⁶ Ibid., pàg. 298

vida, l'estatització d'allò que és biològic, l'exercici del poder sobre l'home en tant que ésser viu. A *La voluntat de saber*, remarcava: «un poder destinat a produir forces, a fer-les créixer i ordenar-les més que a obstaculitzar-les, doblegar-les o destruir-les».³⁰³⁷

El poder havia d'assegurar la vida de la població, havia de mantenir-la i desenvolupar-la. Es tractava de vigilar la vida, però també de produir-hi efectes. El poder segrestava la vida de les persones –a través del seu cos, dels seus desitjos i dels seus plaers–, i la vida de l'espècie –a través del control de poblacions, natalitat, mortalitat, fecunditat o nivell de vida. L'aparició del biopoder va esdevenir en el moment quan els fenòmens de la vida de l'espècie humana van entrar en l'ordre del saber i del poder. I, a *Cal defensar la societat*, ho il·lustrava així:

Per tant, en deçà d'aquest gran poder absolut, dramàtic, fosc que era el poder de la sobirania, i que consistia a poder fer morir, vet aquí que ara apareix, amb aquesta tecnologia del biopoder, aquesta tecnologia del poder sobre 'la' població en tant que tal, sobre l'home en tant que ésser vivent, un poder continu, savi, que és el poder de 'fer viure'. La sobirania feia morir i deixava viure. I vet aquí que ara apareix un poder que jo anomenaria de regularització i que consisteix, al contrari, a fer viure i deixar morir.³⁰³⁸

2.3. Aspectes del biopoder

[...] d'instal·lar uns mecanismes de seguretat al voltant d'aquest aleatori que és inherent a una població d'éssers vivents; optimitzar, si vostès volen, un estat de vida.³⁰³⁹

Michel Foucault

Foucault considerava que amb la irrupció del biopoder van aparèixer elements nous o diferents respecte al poder sobirà i al poder disciplinari.

El primer va ser la població, element que, puntualitzava, «no coneixen ni la teoria del dret ni la pràctica disciplinària».³⁰⁴⁰ I ho especificava així:

La teoria del dret, en el fons, no coneixia més que l'individu i la societat: l'individu contractant i el cos social que havia estat constituït pel contracte voluntari o implícit dels individus. Les disciplines, aquestes tractaran pràcticament a l'individu i al seu cos. D'allò que es tracta, en aquesta nova tecnologia de poder,

³⁰³⁷ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 179

³⁰³⁸ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 303

³⁰³⁹ Ibid., pàg. 303

³⁰⁴⁰ Ibid., pàg. 301

no és exactament de la societat (o, en fi, del cos social tal com el defineixen els juristes); tampoc no és de l'individu/cos. És un nou cos: cos múltiple, cos de testes nombroses, si no infinit, almenys no necessàriament innumerable. És la idea de 'població'.³⁰⁴¹

La població va aparèixer davant del biopoder com un problema a la vegada polític i científic, un problema de poder i biològic al mateix temps, indicava Foucault.³⁰⁴²

El segon aspecte del biopoder estava relacionat amb la naturalesa dels fenòmens dels quals s'ocupava, que eren col·lectius, que mostraven constants i que es donaven en la duració. Es tractava de fenòmens col·lectius perquè, en primer lloc, es manifestaven i mostraven la seva importància en l'àmbit de les masses. En segon lloc, eren fenòmens que, malgrat que presos en si mateixos podien aparèixer com a aleatoris i imprevisibles, des del punt de vista col·lectiu mostraven constants que era possible establir. Finalment, es tractava de fenòmens que es donaven en un període de temps més o menys llarg, en la duració, ja que eren fenòmens de sèrie. Així, aclaria: «La biopolítica s'adreçarà, en suma, als esdeveniments aleatoris que es produeixen en una població agafada en la seva durada».³⁰⁴³

Afegia un tercer aspecte del biopoder, que considerava important, i que estava relacionat amb la introducció de les estimacions estadístiques, les previsions, de les mesures globals, com a interès principal dels mecanismes de poder. Aquests mecanismes tenien unes funcions molt diferents de les dels mecanismes disciplinaris. L'objectiu no era canviar un comportament particular, individual, sinó intervenir «en el nivell del que són les determinacions d'aquests fenòmens generals, d'aquests fenòmens en allò que tenen de global».³⁰⁴⁴ I constatava:

Caldrà modificar, reduir la morbiditat; caldrà allargar la vida; caldrà estimular la natalitat. I es tracta sobretot d'establir mecanismes reguladors que, en aquesta població global amb el seu camp aleatori, podran fixar un equilibri, mantenir una mitjana, establir una mena d'homeòstasi, garantir unes compensacions; en definitiva, d'instal·lar uns mecanismes de seguretat al voltant d'aquest aleatori que és inherent a una població d'éssers vivents; d'optimitzar, si vostès volen, un estat de vida: mecanismes, com vostès veuen, com els mecanismes disciplinaris, destinats en suma a maximitzar forces i a extreure-les, però que passen per

³⁰⁴¹ Ibid., pàg. 301-302

³⁰⁴² Ibid., pàg. 302

³⁰⁴³ Ibid., pàg. 302

³⁰⁴⁴ Ibid., pàg. 302

camins enterament diferents.³⁰⁴⁵

Els mecanismes disciplinaris, sostenia, efectuaven un treball sobre el cos per aconseguir un ensinistrament individual; connectaven amb el cos individual, amb l'individu a nivell del detall. Aquests nous mecanismes, en canvi, no tenien com a objectiu el cos individual a nivell del detall, sinó que actuaven mitjançant mecanismes globals a fi d'obtenir «estats globals d'equilibrament, de regularitat».³⁰⁴⁶ En definitiva, constatava Foucault, es tractava «de prendre en compte la vida, els processos biològics de l'home-espècie, i d'assegurar en ells no una disciplina, sinó una regularització».³⁰⁴⁷

2.4. Camps d'aplicació del biopoder

*[...] serà de la natalitat, de la morbiditat, de les incapacitats biològiques diverses, dels efectes del medi, serà de tot això d'on la biopolítica agafarà el seu saber i definirà el camp d'intervenció del seu poder.*³⁰⁴⁸

Michel Foucault

Foucault es preguntava quin era l'interès central en aquesta nova tecnologia del poder. I responia el següent:

*[...] es tracta d'un conjunt de processos com la proporció dels naixements i de les defuncions, la taxa de reproducció, la fecunditat d'una població, etc. Són aquests processos de natalitat, mortalitat i longevitat els que, justament a la segona meitat del segle XVIII, juntament amb un munt de problemes econòmics i polítics (als quals ara no revindré), van constituir, crec, els primers objectes de saber i les primeres fites de control d'aquesta biopolítica.*³⁰⁴⁹

Aleshores, les primeres demografies van començar a mesurar estadísticament aquests fenòmens: els fenòmens de control dels naixements, o els procediments posats en pràctica en referència a la natalitat a la població. Va ser llavors, també, quan van començar les primeres polítiques a favor de la natalitat. Per altra banda, també s'analitzava el problema de la morbiditat, més enllà de com s'havia analitzat fins llavors. I especificava:

Es tracta també del problema de la morbiditat, ja no simplement, com s'havia esdevingut fins aleshores, en el nivell de les famoses epidèmies el perill de les

³⁰⁴⁵ Ibid., pàg. 302-303

³⁰⁴⁶ Ibid., pàg. 303

³⁰⁴⁷ Ibid., pàg. 303

³⁰⁴⁸ Ibid., pàg. 301

³⁰⁴⁹ Ibid., pàg. 299

quals turmentà talment els poders públics des del fons de l'edat mitjana (aquestes famoses epidèmies que eren drames temporanis de la mort multiplicada, la mort esdevinguda imminent per a tothom).³⁰⁵⁰

Es volia analitzar, a partir de finals del segle XVIII, un fenomen diferent de les epidèmies, i que eren les endèmies. Calia analitzar, doncs, l'extensió, la durada, la forma, la naturalesa i la intensitat d'aquelles malalties «imperants»³⁰⁵¹ en una població. I ho il·lustrava així:

Malalties més o menys difícils d'extirpar i que no són contemplades com les epidèmies a títol de causes de mort més freqüent, sinó com a factors permanents –i així és com se les tracta– de sostracció de forces, disminució del temps de treball, baixa d'energies, costos econòmics, tant a causa de la manca de producció com de les cures que poden requerir. En definitiva, la malaltia com a fenomen de població: ja no com la mort que s'abat brutalment sobre la vida –és l'epidèmia– sinó com la mort permanent que s'escola en la vida, la corca perpètuament, la disminueix i l'afebleix.³⁰⁵²

Aquests fenòmens relacionats amb la reproducció, la natalitat i la morbiditat van propiciar la introducció de la medicina, amb el paper principal d'ocupar-se de la higiene pública. Segons Foucault, la medicina es va fer càrrec de la funció crucial de la higiene pública «amb organismes de coordinació de les atencions mèdiques, de centralització de la informació, de normalització del saber, i que també adopta l'aspecte de campanya d'aprenentatge de la higiene i de la medicalització de la població».³⁰⁵³

Un altre camp d'intervenció va ser aquell que agrupava un seguit de fenòmens que «no són mai enterament compressibles»,³⁰⁵⁴ i que poden ser universals o accidentals, relacionats amb la vellesa i la invalidesa. I que també poden tenir com a conseqüència la incapacitat o la marginalització dels individus. En relació amb aquests fenòmens es van introduir institucions assistencials – cosa que no era nova–, però també un seguit de mecanismes «molt més subtils, econòmicament molt més racionals, que la gran assistència, a la vegada massiva i llacunària, que estava essencialment vinculada a l'Església».³⁰⁵⁵

Finalment, un últim camp d'intervenció del biopoder va ser aquell de les relacions entre els humans i el seu medi;³⁰⁵⁶ els éssers humans com a espècie i

³⁰⁵⁰ Ibid., pàg. 299-300

³⁰⁵¹ Ibid., pàg. 300

³⁰⁵² Ibid., pàg. 300

³⁰⁵³ Ibid., pàg. 300

³⁰⁵⁴ Ibid., pàg. 300

³⁰⁵⁵ Ibid., pàg. 300-301

³⁰⁵⁶ El concepte del medi es reprèn i es desenvolupa més endavant, al capítol *El medi*

el seu medi de supervivència. Aquí es podia fer referència al medi geogràfic, climàtic o hidrogràfic, i podia estar relacionat amb els pantans i les epidèmies lligades a les zones pantanoses durant el segle XIX, per exemple. Però no feia referència només al medi natural, advertia: «I, igualment, el problema d'aquest medi, en tant que no és un medi natural i que té efectes de retorn sobre la població; un medi que ha estat creat per ella. Serà, essencialment, el problema de la ciutat».³⁰⁵⁷

I finalitzava l'apunt dels camps d'intervenció amb aquestes paraules:

Els assenyalo aquí, simplement, alguns punts a partir dels quals es va constituir aquesta biopolítica, algunes de les seves pràctiques i els seus primers àmbits d'intervenció, de saber i de poder alhora: serà de la natalitat, de la morbiditat, de les incapacitats biològiques diverses, dels efectes del medi, serà de tot això d'on la biopolítica agafarà el seu saber i definirà el camp d'intervenció del seu poder.³⁰⁵⁸

2.5. Dues estratègies

*[...] aquesta gran tecnologia de doble tall –anatòmica i biològica, individualitzant i especificant, girada cap a les realitzacions del cos i atenta als processos de la vida– caracteritza un poder la funció més alta del qual ja no és matar sinó envair la vida completament.*³⁰⁵⁹

Michel Foucault

En un primer moment, l'any 1976, Foucault plantejava que el poder va passar a ser gestor de la vida a partir del segle XVII, a partir de dues formes principals. Es tractava de dues sèries de mecanismes que s'articulaven entre si. A *La voluntat de saber*, especificava: «no són antitètiques; més aviat constitueixen dos pols de desenvolupament enllaçats per tot un feix intermedi de relacions».³⁰⁶⁰ A *Cal defensar la societat*, assenyalava que, des del segle XVIII, les dues sèries de poder estaven en funcionament, tot i que es donava un desfasament cronològic entre elles i que estaven superposades: una tecnologia disciplinària del cos i una de reguladora de la vida.³⁰⁶¹

³⁰⁵⁷ Ibid., pàg. 301

³⁰⁵⁸ Ibid., pàg. 301

³⁰⁵⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 183

³⁰⁶⁰ Ibid., pàg. 182-183

³⁰⁶¹ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 305-306

En primer lloc, es van desenvolupar una sèrie de mecanismes que se centraven, sostenia a *La voluntat de saber*, en el cos com a màquina:

[...] l'educació, l'augment de les aptituds, l'extorsió de les forces, el creixement paral·lel de la utilitat i la docilitat, la seva integració en sistemes de control eficaços i econòmics, tot això va quedar assegurat per procediments de poder característics de les *disciplines: anatomopolítica del cos humà*.³⁰⁶²

A *Cal defensar la societat*, indicava que aquesta tècnica disciplinària, «està centrada en el cos, produeix efectes individualitzadors, manipula el cos com a focus de forces que cal fer útils i dòcils alhora».³⁰⁶³ Es tractava, doncs, d'un conjunt de mecanismes que tenien per objecte el cos, a través de mètodes de vigilància i ensinistrament. Es tractava del poder disciplinari i el seu camp d'intervenció era l'educació del cos, l'augment de les seves forces i aptituds. Es tractava d'un poder que controlava el cos social fins a l'element més tènue: l'individu. El poder disciplinari es donava dins l'espai tancat de les institucions, en l'àmbit ínfim, local, del detall.

En segon lloc, cap a mitjans del segle XVIII, es van desenvolupar una sèrie de mecanismes que, indicava a *La voluntat de saber*, estaven centrats en el cos en tant que espècie:

[...] la proliferació, els naixements i la mortalitat, el nivell de salut, la duració de la vida i la longevitat, amb totes les condicions que poden fer-los variar; de tots aquests problemes se n'encarreguen una sèrie d'intervencions i *controls reguladors: una biopolítica de la població*.³⁰⁶⁴

Aquests mecanismes se centraven en els fenòmens globals de la població, en els processos biològics dels éssers humans.³⁰⁶⁵ A *Cal defensar la societat* els detallava així:

I, per altra banda, tenim una tecnologia que està, aquesta, centrada no en el cos, sinó en la vida; una tecnologia que reagrupa els efectes de massa propis d'una població, que pretén controlar la sèrie d'esdeveniments atzarosos que poden produir-se en una massa viva; una tecnologia que pretén controlar-ne (eventualment modificar-ne) la probabilitat, en tot cas, compensar-ne els efectes. És una tecnologia que té com a fita, aleshores, no mitjançant l'ensinistrament individual, sinó mitjançant l'equilibri global, quelcom com una homeòstasi: la seguretat del conjunt respecte als seus perills interns.³⁰⁶⁶

I assenyalava altres diferències entre els dos mecanismes: per un costat,

³⁰⁶² Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 183

³⁰⁶³ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 305-306

³⁰⁶⁴ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 183

³⁰⁶⁵ Ibid., pàg. 183

³⁰⁶⁶ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 306

la disciplina, que es dirigia al cos, i, per l'altre, aquest nou poder que s'aplicava a la vida humana. Segons Foucault: «s'adreça no pas a l'home-cos, sinó a l'home vivent, a l'home ésser vivent; a tot estirar, per dir-ho així, a l'home-espècie».³⁰⁶⁷

I destacava:

[...] la disciplina intenta regir la multiplicitat dels homes en tant que aquesta multiplicitat pot i deu de resoldre's en cossos individuals que cal vigilar, que cal ensinistrar, que cal utilitzar, eventualment, que cal castigar. I llavors la nova tecnologia que es posa en circulació s'adreça a la multiplicitat dels homes, però no en tant que aquests es resumeixen en cossos, sinó, al contrari, en tant que aquesta forma una massa global, afectada per processos de conjunt que són propis de la vida, i que són uns processos com el naixement, la mort, la producció, la malaltia, etc. Per tant, després d'una primera presa de poder sobre el cos que es fa sota un model d'individualització, tenim una segona presa de poder la qual no és individualitzadora sinó que és massificadora, si vostès volen, que es fa en direcció no de l'home-cos, sinó l'home-espècie.³⁰⁶⁸

Una tecnologia d'ensinistrament, per un costat, i una tecnologia de seguretat, per l'altre. I ho especificava així:

[...] una tecnologia que sens dubte és, en ambdós casos, tecnologia del cos, però en un cas, es tracta d'una tecnologia en què el cos està individualitzat com a organisme dotat de capacitats, i en l'altre d'una tecnologia en què els cossos estan resituats en els processos biològics de conjunt.³⁰⁶⁹

Dues tecnologies oposades i que tenien un abordatge diferent respecte al cos, puntualitzava a *La voluntat de saber*. Cos com a màquina per a les disciplines i cos com a espècie per a la biopolítica. Conjunt orgànic i institucional pel costat de les disciplines i conjunt biològic i estatal pel costat de la biopolítica.

I constatava:

[...] aquesta gran tecnologia de doble tall –anatòmica i biològica, individualitzant i especificant, girada cap a les realitzacions del cos i atenta als processos de la vida– caracteritza un poder la funció més alta del qual ja no és matar sinó envair la vida completament.³⁰⁷⁰

A *Cal defensar la societat*, Foucault plantejava que semblava com si el poder sobirà s'hagués mostrat «inoperant»³⁰⁷¹ davant de la gestió econòmica i política que comportava una societat que es trobava en ple desenvolupament demogràfic i industrial. I aclaria: «a la vella mecànica del poder de sobirania se li escapaven massa coses, a la vegada per baix i per dalt, en el nivell del detall i

³⁰⁶⁷ Ibid., pàg. 298

³⁰⁶⁸ Ibid., pàg. 298-299

³⁰⁶⁹ Ibid., pàg. 306

³⁰⁷⁰ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 183

³⁰⁷¹ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 306

en el nivell de la massa».³⁰⁷² És per aquest motiu que van tenir lloc dues adaptacions. En primer lloc, i per recuperar el poder a nivell del detall, es va dur a terme una primera adaptació:

[...] acomodació dels mecanismes de poder al cos individual, amb vigilància i ensinistrament; això va ser la disciplina. Per descomptat, aquesta va ser de l'acomodació més fàcil, la més còmoda de realitzar. Aquesta és la raó per la qual es va realitzar més aviat –d'ençà del XVII, principis del segle XVIII– a un nivell local, en formes intuïtives, empíriques, fraccionades, i en el marc limitat d'institucions com l'escola, l'hospital, la caserna, el taller, etc.³⁰⁷³

En segon lloc, i per recuperar el poder a nivell de la massa, es va realitzar una altra adaptació:

I llavors a continuació vostès tenen, a finals del segle XVIII, una segona acomodació, als fenòmens globals, als fenòmens de la població, amb els processos biològics o biosociològics de les masses humanes. Acomodació molt més difícil perquè implicava, per descomptat, òrgans complexos de coordinació i centralització.³⁰⁷⁴

A *La voluntat de saber* sostenia que, en el camp de les intervencions polítiques i econòmiques, paral·lelament al desenvolupament de les disciplines –tallers, fàbriques, casernes, escoles–, van aparèixer un seguit de problemes tals com la mortalitat, la natalitat, la salut pública, la longevitat, l'habitatge. I Foucault constata: «explosió, doncs, de tècniques diverses i nombroses per obtenir la subjecció dels cossos i el control de les poblacions. S'inicia així l'era d'un 'bio-poder'».³⁰⁷⁵

A *Cal defensar la societat* Foucault especificava:

Dir que el poder, en el segle XIX, pren possessió de la vida, dir almenys que el poder, en el segle XIX, té cura de la vida, és a dir que arriba a cobrir tota la superfície que s'estén des d'allò orgànic a allò biològic, del cos a la població, pel doble joc de les tecnologies de disciplina d'una banda, i les tecnologies de regulació de l'altra.³⁰⁷⁶

³⁰⁷² Ibid., pàg. 306

³⁰⁷³ Ibid., pàg. 306

³⁰⁷⁴ Ibid., pàg. 306-307

³⁰⁷⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 184

³⁰⁷⁶ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 310

2.5.1. Observacions

Teníem al davant dues sèries de mecanismes. Per un costat, la sèrie cos-organisme-disciplina-institucions, i, per l'altre, la sèrie població-processos biològics-mecanismes regularitzadors-estat. I detallava: «Un conjunt orgànic institucional: l'organodisciplina de la institució, si vostès volen, i per una altra banda, un conjunt biològic i estatal: la biorregulació per l'Estat».³⁰⁷⁷ En aquest punt, Foucault volia fer la primera observació:

No vull assignar un caràcter absolut a aquesta oposició entre Estat i institució, perquè les disciplines tendeixen, de fet, sempre, a desbordar el marc institucional i local que les conté. I llavors, agafen fàcilment una dimensió estatal en alguns aparells com la policia, per exemple, que és a la vegada un aparell de disciplina i un aparell d'Estat (cosa que prova que la disciplina no sempre és institucional).³⁰⁷⁸

Així doncs, de la mateixa manera que les disciplines no deixaven d'escapar-se i de desbordar el marc institucional que tenien assignat, les regulacions estatals també podien proliferar en les institucions. I ho formulava així:

I de la mateixa manera, aquestes grans regulacions globals que van proliferar al llarg del segle XIX les trobem, per descomptat, en el nivell estatal, però també dessota del nivell estatal, amb tota una sèrie d'institucions subestatals, com les institucions mèdiques, les caixes de socors, les assegurances, etcètera.³⁰⁷⁹

La segona observació que feia Foucault estava relacionada amb la manera com s'articulaven aquests dos mecanismes, un sobre l'altre, sobre el cos i sobre la població. En no estar al mateix nivell, això els permetia «no excloure's i poder articular-se l'un en l'altre».³⁰⁸⁰ Un exemple era el de la ciutat obrera del segle XIX o més concretament «aquesta disposició espacial, reflexionada, concertada que constitueix la ciutat-model, la ciutat artificial, la ciutat de realitat utòpica, tal com fou no solament somiada, sinó efectivament construïda en el segle XIX».³⁰⁸¹ I especificava:

Es veu molt bé com articula, en certa manera en la perpendicular, uns mecanismes disciplinaris de control del cos, sobre els cossos, per mitjà de la seva quadrícula, per mitjà del retallament mateix de la ciutat, per mitjà de la localització de les famílies (cada una en una casa) i dels individus (cada un en una estança). Retallament, posada en visibilitat dels individus, normalització de les conductes, mena de control policial espontani que s'exerceix així per la

³⁰⁷⁷ Ibid., pàg. 307

³⁰⁷⁸ Ibid., pàg. 307

³⁰⁷⁹ Ibid., pàg. 307

³⁰⁸⁰ Ibid., pàg. 307

³⁰⁸¹ Ibid., pàg. 307

disposició espacial mateixa de la ciutat: tota una sèrie de mecanismes disciplinaris que són fàcils de trobar en la ciutat obrera.³⁰⁸²

Però, a part d'aquests mecanismes disciplinaris, a la ciutat també hi trobàvem tota una sèrie de mecanismes regularitzadors que, puntualitzava Foucault, «concerneixen la població en tant que tal»:³⁰⁸³

Sistemes d'assegurança de salut o d'assegurança de vellesa; regles d'higiene que assegurin la longevitat òptima de la població; pressions que l'organització mateixa de la ciutat aplica a la sexualitat, per tant a la procreació; les pressions que s'exerceixen sobre la higiene de les famílies; l'atenció als infants; l'escolaritat, etcètera.³⁰⁸⁴

Aquest era un exemple que aportava, de com podien funcionar conjuntament els mecanismes disciplinaris i els regularitzadors. A *La voluntat de saber*, assenyalava que la filosofia dels 'ideòlegs' va ser un intent de fer funcionar conjuntament aquestes dues tècniques sota un discurs abstracte. En realitat, advertia, «la seva articulació no es durà a terme en l'àmbit d'un discurs especulatiu sinó en forma d'arranjaments concrets que constituïran la gran tecnologia del poder al segle XIX: el dispositiu de sexualitat n'és un, i dels més importants».³⁰⁸⁵

2.6. El dispositiu de la sexualitat

*El sexe és, a la vegada,
accés a la vida del cos i
a la vida de l'espècie.*³⁰⁸⁶

Michel Foucault

La sexualitat, plantejava Foucault a *Cal defensar la societat*, es va convertir en un àmbit «la importància estratègica del qual fou cabdal»,³⁰⁸⁷ al segle XIX, sobretot pels motius següents:

[...] d'una banda, la sexualitat en tant que conducta exactament corporal, competeix a un control disciplinari, individualitzador, en forma de vigilància permanent (i els famosos controls, per exemple, de la masturbació que s'exerciren sobre els nens des de finals del segle XVIII fins al segle XX, i això en l'àmbit familiar, en l'àmbit escolar, etc., representen exactament aquest costat del control disciplinari de la sexualitat); i llavors, per una altra banda, la sexualitat

³⁰⁸² Ibid., pàg. 308

³⁰⁸³ Ibid., pàg. 308

³⁰⁸⁴ Ibid., pàg. 308

³⁰⁸⁵ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 185

³⁰⁸⁶ Ibid., pàg. 192

³⁰⁸⁷ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 308

s'inscriu i pren efecte, pels seus efectes procreadors, en uns processos biològics amplis que concerneixen ja no el cos de l'individu sinó aquest element, aquesta unitat múltiple que constitueix la població. La sexualitat, està exactament a la cruïlla del cos i de la població. Per tant, competeix a la disciplina, però també competeix a la regularització.³⁰⁸⁸

A *La voluntat de saber*, Foucault parlava de com el sexe havia adquirit una gran importància com a «qüestió política».³⁰⁸⁹ Tota la tecnologia política de la vida s'havia desenvolupat al voltant d'aquest dos eixos que es creuaven en el sexe. I ho il·lustrava així:

Per un costat, participa de les disciplines del cos: ensinistrament, intensificació i distribució de les forces, ajust i economia de les energies. Per l'altre, participa de la regulació de les poblacions, per tots els efectes globals que hi indueix. S'insereix, simultàniament, en ambdós registres; dona lloc a vigilàncies infinitesimals, a controls de tots els instants, a distribucions espacials d'una meticulositat extrema, a exàmens mèdics o psicològics definits, a tot un micropoder sobre el cos; però també dona lloc a mesures massives, a estimacions estadístiques, a intervencions que apunten al cos social sencer o a grups presos en conjunt. El sexe és, a la vegada, accés a la vida del cos i a la vida de l'espècie. Serveix com a matriu de les disciplines i principi de les regulacions.³⁰⁹⁰

Posició privilegiada, doncs, de la sexualitat en relació amb el cos i la població. A *Cal defensar la societat*, Foucault sostenia que d'aquí venia l'«extrema valoració mèdica de la sexualitat en el segle XIX»;³⁰⁹¹ i d'aquí també provenia la idea mèdica que si la sexualitat era «indisciplinada i irregular»³⁰⁹² això comportava dos ordres d'efectes:

[...] l'un sobre el cos, sobre el cos indisciplinat que és immediatament sancionat per totes les malalties individuals que la disbauxa sexual atreu sobre si mateixa. Un infant que es masturbi massa estarà malalt tota la vida: sanció disciplinària en el nivell del cos. Però, al mateix temps, una sexualitat disbauxada, perversa, etc., té efectes en el nivell de la població, perquè qui ha sigut disbauxat sexualment se suposa que tindrà una herència, una descendència que també estarà pertorbada, i això durant generacions i generacions [...].³⁰⁹³

A *La voluntat de saber*, Foucault destacava que aquesta posició privilegiada, entre el cos individual i la vida de l'espècie, va provocar que, durant el segle XIX, la sexualitat fos perseguida «fins al detall més ínfim de les existències».³⁰⁹⁴ I ho il·lustrava així:

³⁰⁸⁸ Ibid., pàg. 308-309

³⁰⁸⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 191

³⁰⁹⁰ Ibid., pàg. 191-192

³⁰⁹¹ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 309

³⁰⁹² Ibid., pàg. 309

³⁰⁹³ Ibid., pàg. 309

³⁰⁹⁴ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 192

[...] és acorralada en les conductes, perseguida en els somnis; se la sospita en les petites bogeries, se la persegueix fins als primers anys de la infància; esdevé la figura de la individualitat, a la vegada que permet analitzar-la i fa possible ensinistrar-la.³⁰⁹⁵

Però, a part d'això, advertia, la sexualitat també es va convertir «en tema d'operacions polítiques, d'intervencions econòmiques (mitjançant incitacions o frens a la procreació), de campanyes ideològiques de moralització o de responsabilització».³⁰⁹⁶ I puntualitzava:

[...] se la fa valer com a índex de la força d'una societat, revelant, així, tant la seva energia política com el seu vigor biològic. D'un a l'altre pol d'aquesta tecnologia del sexe s'esglaona tota una sèrie de tàctiques diverses que en proporcions variades combinen l'objectiu de les disciplines del cos i el de la regulació de les poblacions.³⁰⁹⁷

Les quatre grans estratègies a partir de les quals s'havia desplegat el dispositiu de la sexualitat –la sexualització del nen, la histerització del cos de la dona, el control dels naixements i la psiquiatrització de les perversions– van ser quatre maneres de fer funcionar les tècniques disciplinàries amb els procediments de regularització. Les dues primeres estaven relacionades amb l'espècie, la descendència, la salut, i es van recolzar especialment en el procediment regulador, però per obtenir efectes en l'àmbit de la disciplina. I especificava:

[...] la sexualització del nen es va dur a terme amb la forma d'una campanya per la salut de la raça (la sexualitat precoç, des del segle XVIII fins a finals del XIX, va ser presentada com una amenaça epidèmica capaç de comprometre, no només la salut futura dels adults, sinó també l'esdevenidor de la societat i de l'espècie sencera); la histerització de les dones, que va exigir una medicalització minuciosa del seu cos i del seu sexe, es va dur a terme en nom de la responsabilitat que tenien respecte de la salut i dels seus fills, de la solidesa de la institució familiar i de la salvació de la societat.³⁰⁹⁸

En el cas de les altres dues estratègies –el control dels naixements i la psiquiatrització de les perversions– es va donar una relació inversa, manifestava, ja que es van recolzar en les exigències de la disciplina per obtenir efectes regularitzadors. En qualsevol cas, constatava: «D'una manera general, en la unió del 'cos' i la 'població', el sexe es va convertir en blanc central per a un poder organitzat al voltant de l'administració de la vida i no de l'amenaça de la mort».³⁰⁹⁹

³⁰⁹⁵ Ibid., pàg. 192

³⁰⁹⁶ Ibid., pàg. 192

³⁰⁹⁷ Ibid., pàg. 192-193

³⁰⁹⁸ Ibid., pàg. 193

³⁰⁹⁹ Ibid., pàg. 193

2.6.1. Analítica de la sexualitat

[...] *el poder parla de la sexualitat i a la sexualitat; no és marca o símbol, n'és objecte i blanc. [...] El poder la dibuixa, la suscita i la fa servir com el sentit proliferant que sempre s'ha de mantenir sota control perquè no s'escapi.*³¹⁰⁰

Michel Foucault

En els mecanismes de poder i els seus rituals, plantejava a *La voluntat de saber*, la sang va ser-hi un element important durant molt de temps. La societat de sang estava relacionada amb el sistema d'aliances, la diferenciació de castes i el valor dels llinatges, amb la por a la fam, amb l'honor en les guerres, en el triomf sobre la mort. I ho caracteritzava així:

[...] per a una societat on la fam, les epidèmies i les violències feien imminent la mort, la sang constituïa un dels valors essencials: el seu preu provenia a la vegada del paper instrumental (poder vessar la sang), del funcionament a l'ordre dels signes (posseir determinada sang, ser de la mateixa sang, acceptar arriscar la sang), i també de la seva precarietat (fàcil de difondre, subjecta a esgotar-se, massa presta a barrejar-se, ràpidament susceptible de corrompre's).³¹⁰¹

El poder, representat pel sobirà amb l'espasa, acompanyat de botxins i suplicis, parlava, segons Foucault, «a través de la sang»,³¹⁰² i aquesta era una «*realitat amb funció simbòlica*».³¹⁰³ I, en referència a la simbòlica de la sang, remarcava: «si hi ha quelcom que estigui del costat de la llei, de la mort, de la transgressió, d'allò que és simbòlic i de la sobirania, això és la sang».³¹⁰⁴

Els mecanismes de poder, però, van fer passar la societat de la simbòlica de la sang a una analítica de la sexualitat, que en la nostra societat estava permanentment suscitada. I aclaria: «la sexualitat està del costat de la norma, del saber, de la vida, del sentit, de les disciplines i les regulacions».³¹⁰⁵ I el poder, advertia, intentava mantenir la sexualitat sota control i aquesta era una realitat que tenia «*efecte amb valor de sentit*».³¹⁰⁶ I ho il·lustrava així:

[...] els mecanismes de poder s'adrecen al cos, a la vida, a allò que la fa proliferar, a allò que reforça l'espècie, el seu vigor, la seva capacitat de dominar o la seva aptitud per ser emprada. Salut, progenitura, raça, futur de l'espècie, vitalitat del cos social, el poder parla de la sexualitat i a la sexualitat; no és marca o símbol, n'és objecte i blanc. I allò que determina la seva importància és menys la seva raresa o la seva precarietat que la seva insistència, la seva presència insidiosa,

³¹⁰⁰ Ibid., pàg. 194-195

³¹⁰¹ Ibid., pàg. 194

³¹⁰² Ibid., pàg. 194

³¹⁰³ Ibid., pàg. 194

³¹⁰⁴ Ibid., pàg. 195

³¹⁰⁵ Ibid., pàg. 195

³¹⁰⁶ Ibid., pàg. 195

el fet que a tot arreu sigui a la vegada encesa i temuda. El poder la dibuixa, la suscita i la fa servir com el sentit proliferant que sempre s'ha de mantenir sota control perquè no s'escapi.³¹⁰⁷

La simbòlica de la sang i l'analítica de la sexualitat, assenyalava Foucault, depenien de dos sistemes de poder diferents, però que no es van succeir «sense encavalcaments, interaccions i ecos».³¹⁰⁸ Així, sostenia, «la preocupació per la sang i la llei va obsessionar durant gairebé dos segles la gestió de la sexualitat».³¹⁰⁹

2.7. El desenvolupament del biopoder

*Per primera vegada en la història, sens dubte, allò que és biològic es reflecteix en allò que és polític; el fet de viure [...] passa en part al camp del control del saber i de la intervenció del poder.*³¹¹⁰

Michel Foucault

El biopoder, defensava Foucault a *La voluntat de saber*, va ser un dels factors imprescindibles del desenvolupament del capitalisme:

[...] aquest no va poder afirmar-se sinó al preu de la inserció controlada dels cossos a l'aparell de producció i mitjançant un ajustament dels fenòmens de població als processos econòmics. Però va exigir més; va necessitar el creixement d'uns i altres, el seu reforçament al mateix temps que la seva usabilitat i docilitat; va requerir de mètodes de poder capaços d'augmentar les forces, les aptituds i la vida en general, sense per això tornar-les més difícils de dominar.³¹¹¹

Les grans institucions de poder, els aparells de l'estat, van assegurar la conservació de les relacions de producció. De la mateixa manera, indicava, les tècniques relatives al biopoder que van sorgir al segle XVIII, i que estaven presents a tots els àmbits del cos social, van actuar a l'àmbit del desenvolupament dels processos econòmics i de les forces que els mantenien.

I remarcava:

Van operar també com a factors de segregació i jerarquització socials, incidint sobre les forces respectives d'uns i altres, garantint relacions de dominació i

³¹⁰⁷ Ibid., pàg. 194-195

³¹⁰⁸ Ibid., pàg. 196

³¹⁰⁹ Ibid., pàg. 196

³¹¹⁰ Ibid., pàg. 187

³¹¹¹ Ibid., pàg. 185

efectes d'hegemonia; l'ajustament entre l'acumulació dels homes i la del capital, l'articulació entre el creixement dels grups humans i l'expansió de les forces productives i el repartiment diferencial dels guanys, en part van ser possibles gràcies a l'exercici del biopoder en les seves formes i procediments múltiples. La invasió del cos vivent, la seva valorització i la gestió distributiva de les seves forces van ser en aquest moment indispensables.³¹¹²

Allò que va aparèixer lligat al desenvolupament del capitalisme als països occidentals, al segle XVIII, va ser «l'entrada de la vida en la història».³¹¹³ És a dir, aclaria, l'entrada «dels fenòmens propis de la vida de l'espècie humana en l'ordre del saber i del poder–, en el camp de les tècniques polítiques».³¹¹⁴

Això no significava, advertia, que aquell fos el primer contacte entre la vida i la història. I puntualitzava:

Al contrari, la pressió d'allò que és biològic sobre allò que és històric, durant mil·lennis, va ser extremadament forta; l'epidèmia i la fam constituïen les dues grans formes dramàtiques d'aquesta relació que restava així col·locada sota el signe de la mort.³¹¹⁵

Durant el segle XVIII, el desenvolupament econòmic i l'augment de la productivitat van fer disminuir aquestes amenaces: «l'era dels grans estralls de la fam i de la pesta –excepte algunes ressurgències– es va tancar abans de la Revolució Francesa; la mort va deixar, o va començar a deixar, de fustigar directament a la vida».³¹¹⁶ L'augment de coneixements sobre la vida en general també van contribuir a fer disminuir aquesta amenaça. I Foucault constata: «un relatiu domini sobre la vida apartava algunes imminències de mort».³¹¹⁷ Així, els mecanismes de poder i de saber van començar la tasca de controlar i modificar els processos de vida. Com a conseqüència d'això, considerava: «L'home occidental aprèn, a poc a poc, en què consisteix ser una espècie vivent en un món vivent, tenir un cos, condicions d'existència, probabilitats de vida, salut individual o col·lectiva».³¹¹⁸ I aquestes eren forces que es podien modificar i podien ser repartides de manera òptima. I destacava:

Per primera vegada en la història, sens dubte, allò que és biològic es reflecteix en allò que és polític; el fet de viure [...] passa en part al camp del control del saber i de la intervenció del poder. Aquest ja no ha d'enfrontar-se només amb subjectes de dret, sobre els quals l'últim poder és la mort, sinó amb éssers vius,

³¹¹² Ibid., pàg. 185-186

³¹¹³ Ibid., pàg. 186

³¹¹⁴ Ibid., pàg. 186

³¹¹⁵ Ibid., pàg. 186

³¹¹⁶ Ibid., pàg. 187

³¹¹⁷ Ibid., pàg. 187

³¹¹⁸ Ibid., pàg. 187

i el domini que pugui exercir sobre ells haurà de col·locar-se a l'àmbit de la vida mateixa.³¹¹⁹

Foucault considerava que aquest fer-se càrrec de la vida per part del poder li va donar un accés directe al cos. I posava de manifest:

Si es pot denominar 'biohistòria' a les pressions mitjançant les quals els moviments de la vida i els processos de la història s'interfereixen mútuament, s'hauria de parlar de 'biopolítica' per designar allò que fa entrar la vida i els seus mecanismes en el domini dels càlculs explícits i converteix el poder-saber en un agent de transformació de la vida humana; això no significa que la vida hagi estat exhaustivament integrada a tècniques que la dominen o administren; s'escapa d'elles constantment.³¹²⁰

Al llindar de la modernitat, sostenia, l'ésser humà va aparèixer com un animal «en la política del qual es qüestiona la seva vida d'ésser vivent».³¹²¹ El llindar de modernitat biològica d'una societat es podia situar en el moment en què l'espècie «entra com a aposta del joc en les seves estratègies polítiques».³¹²² I aquesta transformació, constatava, va tenir conseqüències considerables.

2.7.1. Conseqüències

*[...] això no significa que la vida hagi estat exhaustivament integrada a tècniques que la dominen o administren; s'escapa d'elles constantment.*³¹²³

Michel Foucault

En primer lloc, aquesta nova relació entre la vida i la història va ser la raó del plantejament del problema de l'ésser humà, en la seva especificitat d'ésser viu i per les característiques de la seva relació amb els éssers vius. En aquest nova manera de relacionar-se entre la història i la vida, la vida prenia una doble posició que, segons Foucault, «la posa a l'exterior de la història, com a entorn biològic, i, al mateix temps, a l'interior de la historicitat humana, penetrada per les seves tècniques de saber i de poder».³¹²⁴ Sostenia que era inútil insistir en la ruptura que es va donar en el règim discursiu científic i en com el doble problema de la vida i de l'ésser humà «va travessar i redistribuir l'ordre de l'episteme

³¹¹⁹ Ibid., pàg. 187-188

³¹²⁰ Ibid., pàg. 188

³¹²¹ Ibid., pàg. 188

³¹²² Ibid., pàg. 188

³¹²³ Ibid., pàg. 188

³¹²⁴ Ibid., pàg. 189

clàssica». ³¹²⁵ De la mateixa manera, amb relació a les conseqüències d'aquesta nova relació entre la vida i la història, apuntava: «És igualment inútil insistir sobre la proliferació de les tecnologies polítiques, que a partir d'aquí envairan el cos, la salut, les maneres d'alimentar-se i d'allotjar-se, les condicions de vida, l'espai sencer de l'existència». ³¹²⁶

En segon lloc, es va donar una creixent importància de la norma sobre el sistema jurídic de la llei. Respecte a aquest canvi, puntualitzava:

La llei no pot no estar armada, i la seva arma per excel·lència és la mort; a aquells que la transgredeixen els respon, almenys a títol d'últim recurs, amb aquesta amenaça absoluta. La llei es refereix sempre a l'espasa. Però un poder que té com a tasca prendre la vida al seu càrrec necessita mecanismes continuats, reguladors i correctius. Ja no es tracta de fer jugar la mort al camp de la sobirania, sinó de distribuir allò que és vivent en un domini de valor i d'utilitat. Un poder tal ha de qualificar, mesurar, apreciar i jerarquitzar, més que manifestar-se amb el seu esplendor assassí; no ha de traçar la línia que separa als súbdits obedients dels enemics del sobirà; duu a terme distribucions al voltant de la norma. ³¹²⁷

D'aquesta manera, la llei, que no va quedar esborrada ni va desaparèixer, va tendir, considerava Foucault, a integrar-se en els aparells que tenien funcions bàsicament reguladores, en un poder principalment normalitzador. I sostenia: «Una societat normalitzadora va ser l'efecte històric d'una tecnologia de poder centrada en la vida». ³¹²⁸ Però va ser aquesta vida mateixa la que es va girar contra el poder que l'envaïa. Va ser en aquesta vida mateixa on les resistències a aquest poder es van recolzar. Les grans lluites contra el poder ja no es feien en nom dels drets i la justícia:

[...] allò que es reivindica i serveix d'objectiu, és la vida, entesa com a necessitats fonamentals, essència concreta de l'home, compliment de les seves virtualitats, plenitud d'allò que és possible. Importa poc si es tracta o no d'una utopia; tenim aquí un procés de lluita molt real; la vida com a objecte polític va ser en certa mesura presa al peu de la lletra i girada en contra del sistema que pretenia controlar-la. La vida, doncs, molt més que un dret, es va convertir aleshores en l'aposta de les lluites polítiques, inclús si aquestes es formulaven a través d'afirmacions de dret. ³¹²⁹

Així, el 'dret' a la vida, entès com el dret a la salut, a la felicitat, o a tenir les necessitats cobertes, i que resultava incomprendible pel sistema jurídic clàssic, «va ser la rèplica política a tots els nous procediments de poder». ³¹³⁰

³¹²⁵ Ibid., pàg. 189

³¹²⁶ Ibid., pàg. 189

³¹²⁷ Ibid., pàg. 189-190

³¹²⁸ Ibid., pàg. 190

³¹²⁹ Ibid., pàg. 190-191

³¹³⁰ Ibid., pàg. 191

3.- Paradoxes del biopoder

*Biopoder, per consegüent, del qual de seguida en podem identificar les paradoxes que apareixen en el límit mateix del seu exercici.*³¹³¹

Michel Foucault

Foucault sostenia, a *La voluntat de saber*, que a partir del moment en què el poder va començar a dedicar-se a augmentar, multiplicar i regular la vida, van aparèixer diverses paradoxes. La primera paradoxa estava relacionada amb la virulència de les guerres. I advertia: «Les guerres no van ser mai tan sagnants, malgrat tot, com a partir del segle XIX i, inclús salvant les distàncies, els règims no havien practicat mai abans sobre les poblacions tals holocausts».³¹³² I destacava:

Les guerres ja no es fan en nom del sobirà que cal defensar; es fan en nom de l'existència de tots; s'educa poblacions senceres perquè es matin mútuament en nom de la necessitat que tenen de viure. Les matances han esdevingut vitals. Va ser com a gestors de la vida i la supervivència, dels cossos i la raça, com tants règims van poder fer tantes guerres, fent matar a tants homes.³¹³³

En definitiva, posava de manifest: «Si el genocidi és, per cert, el somni dels poders moderns, això no es deu a un retorn, avui, del vell dret de matar; és perquè el poder se situa i s'exerceix al nivell de la vida, de l'espècie, de la raça i dels fenòmens massius de població».³¹³⁴

D'acord amb el principi de «poder matar per poder viure»,³¹³⁵ també apareixia la paradoxa atòmica. I assenyalava: «el poder d'exposar una població a una mort general és el revers del poder de garantir a una altra la seva existència».³¹³⁶ Però la paradoxa atòmica, especificava a *Cal defensar la societat*, anava més enllà del poder de matar a milions de persones:

[...] allò que fa que el poder atòmic sigui, per al funcionament del poder polític actual, una mena de paradoxa difícil d'eludir, si no del tot ineludible, és que, en el poder de fabricar i d'utilitzar la bomba atòmica, tenim la posada en joc d'un poder de sobirania que mata, però, igualment, d'un poder que és el de matar la vida mateixa. De manera que, en aquest poder atòmic, el poder que s'exerceix, s'exerceix de tal manera que és capaç de suprimir la vida. I de suprimir-se, per consegüent, com a poder capaç d'assegurar la vida.³¹³⁷

³¹³¹ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 310

³¹³² Foucault, M., *La voluntat de saber*, op. cit., pàg. 179

³¹³³ Ibid., pàg. 180

³¹³⁴ Ibid., pàg. 180

³¹³⁵ Ibid., pàg. 180

³¹³⁶ Ibid., pàg. 180

³¹³⁷ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 311

Aquest poder atòmic es trobava en un extrem, en el qual el poder d'usar la bomba era excés de poder sobirà i no de biopoder –ja que deixava de ser poder d'assegurar la vida. A l'altre extrem, considerava, hi havia l'excés del biopoder sobre el poder sobirà. I ho formulava així:

Aquest excés de biopoder apareix quan la possibilitat està tècnicament i políticament donada a l'home, no només de condicionar la vida, sinó de fer proliferar la vida, de fabricar allò vivent, de fabricar allò monstruós, de fabricar – al límit– virus incontrolables i universalment destructors. Extensió formidable del biopoder que, en oposició al que jo estava dient ara mateix sobre el poder atòmic, desbordarà qualsevulla sobirania humana.³¹³⁸

També el suïcidi apareixia com una contradicció, en aquest poder, exposava a *La voluntat de saber*. El suïcidi, que era considerat un crim en l'època sobiranista, ja que privava del dret de mort al poder sobirà o al poder diví, va passar a ser, durant el segle XIX, objecte del camp d'anàlisi sociològic. Segons Foucault, el suïcidi:

[...] feia aparèixer, a les fronteres i als intersticis del poder que s'exerceix sobre la vida, el dret individual i privat de morir. Aquesta obstinació a morir, tan estranya i, tanmateix, tan regular, tan constant en les seves manifestacions, igualment tan inexplicable per particularitats o accidents individuals, va ser una de les primeres perplexitats d'una societat en la qual el poder polític acabava de posar-se com a tasca l'administració de la vida.³¹³⁹

Entre les paradoxes que presentava aquest nou poder sobre la vida, també feia referència a la pena de mort. Aquesta, que havia estat característica del poder sobirà, com a resposta del sobirà a qui l'atacava, a qui s'aixecava contra ell, va començar a escassejar. De fet, tal com assenyalava, la pena de mort evolucionava de manera inversament proporcional a les morts a les guerres: «Aquells que moren en el patíbul són cada cop més escassos, a la inversa d'aquells que moren en les guerres».³¹⁴⁰ I ho justificava així:

Des que el poder va assumir com a funció administrar la vida, no va ser el naixement de sentiments humanitaris el que va fer cada vegada més difícil l'aplicació de la pena de mort, sinó la raó de ser del poder i la lògica del seu exercici. Com pot un poder exercir en l'acte de matar les més altes prerrogatives, si el seu paper principal és assegurar, reforçar, sostenir, multiplicar la vida i posar-la en ordre? Per a un poder tal l'execució capital és a la vegada el límit, l'escàndol i la contradicció. D'aquí el fet que no se la va poder mantenir sinó invocant menys l'enormitat del crim mateix que la monstruositat del criminal, la seva incorregibilitat, i la salvaguarda de la societat. Es mata legítimament a aquells que signifiquen per als altres una espècie de perill biològic.³¹⁴¹

³¹³⁸ Ibid., pàg. 311

³¹³⁹ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 182

³¹⁴⁰ Ibid., pàg. 181

³¹⁴¹ Ibid., pàg. 181

A *Cal defensar la societat*, preguntava com podia exercir el dret de matar un poder que tenia per objecte la vida, realçar la vida, prolongar la seva durada, multiplicar les seves oportunitats. Davant d'aquesta situació, es plantejava:

Com, en aquestes condicions, és possible, per a un poder polític, matar, reclamar la mort, demanar la mort, fer matar, donar l'ordre de matar, exposar a la mort no tan sols els seus enemics sinó fins i tot els seus propis ciutadans? Com pot deixar morir, aquest poder que té essencialment per objectiu fer viure? Com exercir el poder de la mort, com exercir la funció de la mort, en un sistema centrat en el biopoder?³¹⁴²

3.1. Racisme

*La raça, el racisme, és la condició d'acceptabilitat del donar mort en una societat de normalització.*³¹⁴³

Michel Foucault

A *La voluntat de saber*, Foucault parlava del racisme i el nazisme en relació amb la simbòlica de la sang i l'anàlisi de la sexualitat. La temàtica de la sang va servir per sostenir un tipus de poder que s'exercia a través del dispositiu de la sexualitat. I ho especificava així:

El racisme es forma en aquest punt (el racisme sota la seva forma moderna, estatal, biològic): tota una política de poblament, de la família, del matrimoni, de l'educació, de la jerarquització social i de la propietat, i una llarga sèrie d'intervencions permanents a l'àmbit del cos, les conductes, la salut i la vida quotidiana van rebre, aleshores, el color i la justificació de la preocupació mítica de protegir la puresa de la sang i fer triomfar la raça. El nazisme va ser, sens dubte, la combinació més ingènua i més astuta –i una cosa per l'altra– de les fantasies de la sang amb els paroxismes d'un poder disciplinari. Una ordenació eugenèsica de la societat [...] anava acompanyada de l'exaltació onírica d'una sang superior; aquella que implicava el genocidi sistemàtic dels altres i el risc d'exposar-se a si mateixa a un sacrifici total.³¹⁴⁴

A *Cal defensar la societat*, considerava que va ser en el sorgiment del biopoder quan el racisme es va inscriure en els mecanismes d'estat. La primera funció del racisme va ser establir un tall, una incisió, una fragmentació en l'àmbit de la vida. I aclaria: «el tall entre allò que ha de viure i allò que ha de morir».³¹⁴⁵ I remarcava:

En el *continuum* biològic de l'espècie humana, l'aparició de les races, la distinció de les races, la jerarquia de les races, la qualificació d'algunes races com a bones i d'altres, al contrari, com a inferiors, tot això serà una manera de fragmentar

³¹⁴² Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 311-312

³¹⁴³ Ibid., pàg. 313

³¹⁴⁴ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 197

³¹⁴⁵ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 312

aquest camp d'allò biològic el qual té cura el poder; una manera de decalar, dins de la població, uns grups respecte a uns altres.³¹⁴⁶

Es va establir així, una incisió de tipus biològic que va permetre al poder tractar a una població «com una mescla de races»,³¹⁴⁷ que va permetre subdividir l'espècie humana en «subgrups que seran, precisament, races».³¹⁴⁸

La segona funció del racisme va ser, constatava Foucault, establir una relació biològica entre la vida mateixa i la necessitat de la mort de l'altre. L'antiga relació bèl·lica que establia que «si vols viure, cal que facis morir, cal que puguis matar»³¹⁴⁹ va començar a funcionar dins de l'exercici del biopoder, i gràcies al racisme, d'una manera completament nova. El racisme permetia així relacionar la meua vida i la mort dels altres d'una manera biològica, i no guerrera o militar. I ho caracteritzava així:

[...] «com més tendeixin a desaparèixer les espècies inferiors, més individus anormals seran eliminats, menys degenerats hi haurà respecte a l'espècie, jo – no en tant que individu sinó en tant que espècie– viuré més, seré més fort, seré més vigorós, podré proliferar». La mort de l'altre no és simplement la meua vida, en la mesura que seria la meua seguretat personal; la mort de l'altre, la mort de la mala raça, de la raça inferior (o del degenerat, o l'anormal), és allò que farà que la vida en general sigui més sana; més sana i més pura.³¹⁵⁰

Aquesta relació –no bèl·lica o militar, sinó biològica– permetia que el mecanisme pogués actuar, ja que «els enemics als que convé suprimir no són els adversaris en el sentit polític del terme; són els perills, externs o interns, respecte a la població i per a la població».³¹⁵¹ I sostenia:

[...] el donar mort, l'imperatiu de mort, només és procedent, en el sistema del biopoder, si tendeix no a la victòria sobre els adversaris polítics, sinó a l'eliminació del perill biològic i a l'enfortiment –directament vinculat a aquesta eliminació– de l'espècie mateixa o de la raça. La raça, el racisme, és la condició d'acceptabilitat del donar mort en una societat de normalització.³¹⁵²

Així, el racisme es convertia en la condició indispensable per poder exercir el dret de matar, per poder donar mort als altres. Amb aquesta expressió, Foucault no només feia referència al fet de donar mort de manera directa, amb l'assassinat, sinó també de manera indirecta: «el fet d'exposar a la mort, de

³¹⁴⁶ Ibid., pàg. 312

³¹⁴⁷ Ibid., pàg. 312

³¹⁴⁸ Ibid., pàg. 312

³¹⁴⁹ Ibid., pàg. 312

³¹⁵⁰ Ibid., pàg. 313

³¹⁵¹ Ibid., pàg. 313

³¹⁵² Ibid., pàg. 313

multiplicar el risc de mort d'alguns o, simplement, la mort política, l'expulsió, el rebuig, etc.». ³¹⁵³

Dos fenòmens van poder ser entesos a partir d'aquí, considerava. El primer va ser el vincle que es va donar entre el discurs evolucionista i el discurs del poder. El discurs evolucionista ³¹⁵⁴ va passar a ser la manera com es pensaven les relacions colonials, les guerres, els crims, les classes socials, i fins i tot fenòmens com la malaltia mental o la bogeria. És a dir, puntualitzava, «cada cop que hi ha hagut enfrontament, mort, lluita, risc de mort, hi ha hagut l'obligació, literalment, de pensar-ho en la forma de l'evolucionisme». ³¹⁵⁵

El segon va ser la manera com el racisme va funcionar dins del biopoder. La pregunta, assenyalava, era la següent: «Quan calgui matar gent, matar poblacions, matar civilitzacions, com es podrà fer si es funciona sota el biopoder?». ³¹⁵⁶ La resposta era que seria possible gràcies al racisme, ja que estava centrat en els punts en què era necessari el dret a mort. I apuntava:

En gros, el racisme, crec, assegura la funció de mort en l'economia del biopoder, segons el principi que la mort dels altres és el reforçament biològic d'un mateix en tant que s'és membre d'una raça o d'una població, en tant que s'és element en una pluralitat unitària i vivent. ³¹⁵⁷

A finals del segle XIX, va aparèixer un nou racisme de guerra, necessari perquè la guerra fos possible dins del biopoder. I es preguntava: «com es podia articular la voluntat de destruir l'adversari i el risc que corria de matar aquells mateixos que havia, per definició, de protegir, condicionar, multiplicar la vida?». ³¹⁵⁸ La guerra, doncs, va passar a tenir dos interessos, destacava. En primer lloc, fer una «extrapolació biològica del tema de l'enemic polític», ³¹⁵⁹ destruir la raça rival, i no simplement l'enemic polític. I aclaria: «aquesta [mena] de perill biològic que representen, per a la raça que nosaltres som, els de davant». ³¹⁶⁰ Amb l'eliminació de l'altra raça, doncs, s'enfortia la raça mateixa. En

³¹⁵³ Ibid., pàg. 314

³¹⁵⁴ Foucault parlava d'aquest discurs evolucionista com a «jerarquia de les espècies en l'arbre comú de l'evolució, lluita per la vida entre les espècies, selecció que elimina els menys adaptats». Ibid., pàg. 314

³¹⁵⁵ Ibid., pàg. 314

³¹⁵⁶ Ibid., pàg. 314

³¹⁵⁷ Ibid., pàg. 315

³¹⁵⁸ Ibid., pàg. 315

³¹⁵⁹ Ibid., pàg. 315

³¹⁶⁰ Ibid., pàg. 315

segon lloc, regenerar la raça mateixa. I especificava: «A més nombre de morts entre nosaltres, més pura la raça a la qual pertanyem».³¹⁶¹

En definitiva, segons Foucault, el racisme va passar a ser un mecanisme del poder. I ho justificava així:

L'especificitat del racisme modern –allò que en fa la seva especificitat– no està lligada a unes mentalitats, a unes ideologies, a les mentides del poder. Està lligada a la tècnica del poder, a la tecnologia del poder. Està lligada a això, que ens situa, ben lluny de la guerra de races i d'aquesta intel·ligibilitat de la història, en un mecanisme que permet que el biopoder s'exerceixi. Per tant, el racisme està lligat al funcionament d'un Estat que està obligat a servir-se de la raça, de l'eliminació de les races i de la purificació de la raça, per exercir el seu poder sobirà. La juxtaposició, o més ben dit, el funcionament, a través del biopoder, del vell poder sobirà del dret de mort implica el funcionament, la introducció i l'activació del racisme. I crec que és precisament aquí on s'arrela. Aleshores vostès comprenen, en aquestes condicions, com i per què els Estats més anihiladors són, al mateix temps, forçosament els més racistes.³¹⁶²

3.1.1. Nazisme i estat socialista

*Com es pot fer funcionar un biopoder i al mateix temps exercir els drets de la guerra, els drets de mort i de la funció de la mort, si no és passant pel racisme? El problema era aquest, i crec que encara l'és.*³¹⁶³

Michel Foucault

L'any 1978, a «La filosofia analítica de la política», Foucault manifestava el següent:

Per descomptat, tant el feixisme com l'estalinisme responien a una conjuntura precisa i ben específica. Sens dubte el feixisme i l'estalinisme van portar els seus efectes a dimensions fins aleshores desconegudes, i que cal esperar, si no pensar racionalment, que no tornarem a conèixer. Fenòmens singulars, per tant, però no es pot negar que en molts punts el feixisme i l'estalinisme no van fer més que prolongar tota una sèrie de mecanismes que ja existien als sistemes socials i polítics d'Occident. Després de tot, l'organització dels grans partits, el desenvolupament d'aparells policials, l'existència de tècniques de repressió com els camps de treball són una herència realment constituïda de les societats occidentals liberals que l'estalinisme i el feixisme només van haver de recollir.³¹⁶⁴

³¹⁶¹ Ibid., pàg. 315. L'exemple de la guerra es podia aplicar a la bogeria, a les anomalies, a la criminalitat. I assenyalava: «Si la criminalitat va ser pensada en termes de racisme, va ser igualment a partir del moment en què calia fer possible, en un mecanisme de biopoder, el donar mort a un criminal o el bandejar-lo». Ibid., pàg. 315

³¹⁶² Ibid., pàg. 316

³¹⁶³ Ibid., pàg. 321

³¹⁶⁴ Foucault, M., «La philosophie analytique de la politique», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 535-536

En una línia semblant, l'any 1982, a «El subjecte i el poder», expressava aquesta idea:

Una de les nombroses raons que fan que ens resultin tan desconcertants és que, a despit de la seva singularitat històrica, no són del tot originals. El feixisme i l'estalinisme van fer servir i estendre els mecanismes ja presents en la majoria de les altres societats. No només això, sinó que, malgrat la seva bogeria interna, van fer servir, en gran mesura, les idees i els procediments de la nostra racionalitat política.³¹⁶⁵

La societat nazi, defensava a *Cal defensar la societat*, va ser a la vegada la més disciplinària i també la més asseguradora. I especificava:

Cap Estat més disciplinari, per descomptat, que el règim nazi; cap Estat, tampoc, on les regulacions biològiques es tinguin en compte d'una manera més estreta i més insistent. Poder disciplinari, biopoder: tot això va recórrer, defensat amb gran esforç, la societat nazi (assumpció d'allò biològic, de la procreació, de l'herència; assumpció també de la malaltia, dels accidents).³¹⁶⁶

En aquesta societat, el poder de matar, indicava, «travessa tot el cos social»,³¹⁶⁷ ja que es concentrava en una gran quantitat d'individus (com les SS o les SA).³¹⁶⁸ I constatava: «En darrera instància, fins i tot, tota persona té dret de vida i de mort sobre el seu veí –a l'Estat nazi– si més no per la conducta de denúncia, la qual permet efectivament de suprimir, o de fer suprimir, aquell que tenim al costat nostre».³¹⁶⁹

Un dels objectius del règim nazi va ser la destrucció d'altres races. Però un altre dels aspectes va ser el d'exposar la raça mateixa al perill «absolut i universal de la mort»,³¹⁷⁰ per enfortir-la. I Foucault ho caracteritzava així:

El risc de morir, l'exposició a la destrucció total, és un dels principis inscrits entre els deures fonamentals de l'obediència nazi, i entre els objectius essencials de la política. Cal que arribis a un punt tal que la població sencera s'exposi a la mort. Sols aquesta exposició universal de tota la població a la mort podrà efectivament constituir-la com a raça superior i regenerar-la definitivament de cara a les races que hauran estat totalment exterminades o que seran definitivament asservides.³¹⁷¹

Generalització, doncs, considerava Foucault, dels mecanismes del biopoder –mecanismes disciplinaris i de regulació– que va coincidir amb la

³¹⁶⁵ Foucault, M., «Le sujet et le pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 224

³¹⁶⁶ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 316

³¹⁶⁷ Ibid., pàg. 317

³¹⁶⁸ Foucault feia referència a l'*Schutzstaffel*, o esquadra de protecció, coneguda amb l'abreviatura SS, i a l'*Strumabteilung*, o secció d'assalt, coneguda amb l'abreviatura SA, del Partit Nazi.

³¹⁶⁹ Ibid., pàg. 317

³¹⁷⁰ Ibid., pàg. 317

³¹⁷¹ Ibid., pàg. 317

generalització del poder sobirà de mort –el dret de vida i de mort sobre els ciutadans. I sostenia: «L'Estat nazi va fer absolutament coextensius el camp d'una vida que condiona, protegeix, garanteix, cultivava biològicament i, al mateix temps, el dret sobirà de matar qualsevol –no només els altres, sinó els seus propis».³¹⁷² En el règim nazi van coincidir una dictadura amb una enorme multiplicació del dret de vida i de mort, i també d'exposició a la mort, amb un biopoder generalitzat. I remarcava:

Tenim un Estat absolutament racista, un Estat absolutament anihilador i un Estat absolutament suïcidari. Estat racista, Estat anihilador, Estat suïcidari. Això es superposa necessàriament i desemboca, per descomptat, a la vegada a la 'solució final' (amb la qual es va voler eliminar, a través dels jueus, totes les altres races, de les que aquells eren a la vegada el símbol i la manifestació) dels anys 1942 i 1943 i llavors al telegrama 71 amb el qual, l'abril del 1945, Hitler donava l'ordre de destruir les condicions de vida del mateix poble alemany. Solució final per a les altres races, suïcidi absolut de la raça [alemanya].³¹⁷³

El nazisme va portar «fins al paroxisme»³¹⁷⁴ aquesta relació entre el poder de matar del sobirà i els mecanismes del biopoder. Però aquesta relació, puntualitzava Foucault, funcionava a l'interior de tots els estats. Els estats socialistes eren, també, estats racistes. I ho sostenia en el sentit següent:

I jo crec que eren racistes en la mesura en què no van reconsiderar –o van admetre, per dir-ho així, com a evidents per si mateixos– aquests mecanismes de biopoder que el desenvolupament de la societat i de l'Estat, d'ençà del segle XVIII, havia posat en joc. Com es pot fer funcionar un biopoder i al mateix temps exercir els drets de guerra, els drets de mort i de la funció de la mort, si no és passant pel racisme? El problema era aquest, i crec que encara l'és.³¹⁷⁵

Així, l'estat socialista no era diferent de l'estat modern o capitalista. En la mesura en què no plantejava els problemes econòmics del tipus de propietat o de producció, seguia repetint i investint els mecanismes de poder de l'estat capitalista. A més, considerava Foucault, l'estat socialista no va qüestionar ni discutir el tema del biopoder, sinó que: «va ser reprès per ell, desenvolupat, reimplantat, modificat en alguns punts, però en absolut reexaminat en les seves bases i en els seus modes de funcionament».³¹⁷⁶ L'estat socialista va acceptar, sense modificar-la, la idea que l'estat:

[...] té essencialment la funció de tenir cura de la vida, de condicionar-la, de multiplicar-la, de compensar-ne els avatars, de recórrer o delimitar les sorts i

³¹⁷² Ibid., pàg. 317-318

³¹⁷³ Ibid., pàg. 318

³¹⁷⁴ Ibid., pàg. 318

³¹⁷⁵ Ibid., pàg. 321

³¹⁷⁶ Ibid., pàg. 319

possibilitats biològiques, em sembla que això ho va reprendre tal qual el socialisme. Amb les conseqüències que té això, així que ens trobem en un Estat socialista que ha d'exercir el dret de matar o d'eliminar, o el dret de desqualificar.³¹⁷⁷

L'estat socialista no necessitava, d'entrada, el racisme. Però quan havia de parlar de l'eliminació de l'enemic, de la lluita contra l'adversari, el racisme, va ressorgir com a única manera «de pensar la raó de matar l'adversari».³¹⁷⁸ I advertia:

Quan es tracta simplement d'eliminar-lo econòmicament, de fer-li perdre els privilegis, no es necessita el racisme. Però, així que es tracta de pensar que s'estarà cara a cara amb ell, i que caldrà lluitar amb ell físicament, arriscar la pròpia vida i procurar matar-lo, cal el racisme.³¹⁷⁹

L'any 1983, en una entrevista amb Stephen Riggins, amb relació als esdeveniments històrics de la seva infantesa, en el moment de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, Foucault comentava:

L'amenaça de la guerra era el nostre teló de fons, el marc de la nostra existència. Aleshores va arribar la guerra. Molt més que les escenes de la vida familiar, la substància de la nostra memòria són aquests esdeveniments que concernien al món. Dic "la nostra memòria" perquè estic gairebé segur que la majoria dels joves francesos i franceses de l'època van viure la mateixa experiència. Una veritable amenaça pesava sobre la nostra vida privada. Potser sigui per això que em fascina la història i la relació entre l'experiència personal i els esdeveniments en els quals ens inscrivim. Aquest és, penso, el nucli dels meus desitjos teòrics.³¹⁸⁰

En una altra ocasió, en una entrevista amb Trombardini, Foucault posava de manifest:

L'experiència de la guerra ens havia mostrat la necessitat i la urgència d'una societat radicalment diferent d'aquella en la qual havíem viscut. Aquesta societat que havia permès el nazisme, que s'havia prostituït davant d'ell, i que s'havia passat en bloc al costat de De Gaulle. Davant de tot això, una gran part dels joves francesos va tenir una reacció de rebuig total. Desitjàvem un món i una societat no només diferents, sinó que volíem ser un altre nosaltres mateixos; volíem ser completament altres en un món completament altre.³¹⁸¹

³¹⁷⁷ Ibid., pàg. 319

³¹⁷⁸ Ibid., pàg. 320

³¹⁷⁹ Ibid., pàg. 320

³¹⁸⁰ Foucault, M., «Une interview de Michel Foucault par Stephen Riggins», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 528

³¹⁸¹ Foucault, M., «Entretien avec Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 49

III. Canvi d'estatut de la mort

*La relació de cadascú amb la malaltia i la mort
passa per les instàncies del poder [...].³¹⁸²*

Michel Foucault

0.- Introducció

Dedicarem aquest apartat a parlar de la mort, de les diferents interpretacions que se n'han fet fins a arribar a la nostra interpretació actual.

Al primer capítol farem un recorregut pel que Foucault va dir sobre la mort al *Naixement de la clínica*, fins a arribar al concepte de mort tal com apareix en el biopoder. Parlarem de la pràctica d'obrir cadàvers i de la relació entre l'anatomia patològica i la clínica. També de com Xavier Bichat va canviar la consideració tradicional sobre la mort, en fer-la aparèixer com una mort múltiple i dispersa. Ens aturarem en els canvis que hi va haver en el saber sobre la vida i la malaltia, tal com Foucault exposava al *Naixement de la clínica*. En un segon moment, reprenent el tema plantejat al final de l'apartat anterior sota el títol de les paradoxes del biopoder, parlarem del concepte de mort que es dona en el biopoder. Exposarem aquesta nova relació entre el poder i la mort, en la qual el poder no deixa d'esquivar-la i de desqualificar-la, a partir d'allò plantejat a *La voluntat de saber* i al curs *Cal defensar la societat*

Al segon capítol analitzarem el cas de la mort cerebral i com aquest ens ha fet redefinir el nostre concepte de mort, a partir de diverses obres. Farem un recorregut que començarà amb la invenció, per part de Pierre Mollaret i Maurice Goulon, l'any 1959, del coma *depassé* o irreversible: coma que obre un estadi de vida que va més enllà de la fi de totes els funcions vitals. Aquest nou estadi del coma va forçar a fixar noves definicions i criteris, és a dir, a revisar la definició mateixa de la mort, tal com exposaven el filòsof italià Giorgio Agamben i la neuròloga i historiadora de la ciència francesa Laura Bossi. Seguirem el desenvolupament de les tècniques de transplantaments d'òrgans fins a la

³¹⁸² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 198

irrupció, el 1968, del concepte de mort cerebral. I també detallarem el desenvolupament d'aquest concepte i la seva expansió geogràfica. Aquest nou concepte de mort, malgrat tot, va generar moltes confusions, va posar en dubte les fronteres últimes de la vida i, finalment, va posar en joc la nostra definició de mort. Ens aturarem, breument, en la proposta que feia Willard Gaylin pel cas dels neomorts, que és com anomenava a aquells que es trobaven en aquest estadi entre la vida i la mort; i també del fals vivent, que és com els anomenava François Dagognet. I de com, tal com plantejava Agamben, la sala de reanimació s'havia convertit en un espai d'excepció.

1.- La relació entre el poder i la mort

1.1. La pràctica d'obrir cadàvers

*Obriu alguns cadàvers: veureu desaparèixer de seguida l'obscuritat que la mera observació no havia pogut dissipar.*³¹⁸³

Xavier Bichat

Durant 150 anys, plantejava Foucault al *Naixement de la clínica*, es va repetir l'explicació que la medicina va aconseguir l'accés al seu fonament científic quan va poder salvar –«amb lentitud i prudència»–,³¹⁸⁴ un obstacle decisiu: «aquell que la religió, la moral i prejudicis obtusos oposaven a l'obertura de cadàvers».³¹⁸⁵ D'acord amb aquesta hipòtesi:

L'anatomia patològica va viure una vida de penombra, a les fronteres d'allò que és prohibit, i gràcies a aquest coratge dels sabers clandestins que van suportar la maledicció; no es disseccionava sinó a l'empara de crepuscles dubtosos, en la gran por dels morts. [...] Aleshores van arribar les Llums; la mort va tenir dret a la claredat i es va convertir per a l'esperit filosòfic en objecte i font de saber. [...] Bonica transmutació del cadàver: un respecte apagat el condemnava a podrir-se, al treball negre de la destrucció; en la intrepidesa del gest que no viola sinó per treure a la llum, el cadàver es converteix en el moment més clar en els rostres de la veritat. El saber sorgeix on es formava la larva.³¹⁸⁶

Foucault desmuntava aquesta reconstrucció, que qualificava com a «històricament falsa»,³¹⁸⁷ i posava els exemples de Giambattista Morgagni i John Hunter, que a mitjans del segle XVIII feien autòpsies sense cap dificultat. I sentenciava: «Així doncs, no hi va haver penúria de cadàvers al segle XVIII, no hi van haver sepultures violades ni misses negres anatòmiques; ens trobem en ple dia de la dissecció».³¹⁸⁸ Però, tot i així, aquesta explicació, advertia, servia com a justificació retrospectiva a la història de la medicina:

[...] des del dia en què es va admetre que les lesions explicaven els símptomes, i que l'anatomia patològica fundava la clínica, va caldre convocar una història transfigurada, en la qual obrir cadàvers, almenys a títol d'exigència científica, precedia l'observació, finalment positiva, dels malalts; la necessitat de conèixer els morts havia d'existir ja quan apareixia la preocupació per comprendre els vius.³¹⁸⁹

³¹⁸³ Bichat, X., *Anatomie Générale appliquée à la physiologie et à la médecine*, Brosson, Gabon et Cie, París, 1801, pròleg, pàg. XCIX, citat a: Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 149

³¹⁸⁴ Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 125

³¹⁸⁵ Ibid., pàg. 125

³¹⁸⁶ Ibid., pàg. 125-126

³¹⁸⁷ Ibid., pàg. 126

³¹⁸⁸ Ibid., pàg. 126

³¹⁸⁹ Ibid., pàg. 127

Malgrat que no hi havia hagut oposició –ni moral ni religiosa– en el camp de la medicina perquè el cadàver en formés part, quaranta anys més tard, a l'època de Xavier Bichat, es va tenir la sensació, destacava Foucault, «de *tornar a descobrir* l'anatomia patològica més enllà d'una zona d'ombra». ³¹⁹⁰ Durant aquest temps, s'havia format la clínica, que tenia un esperit diferent al de l'anatomia, i entraven en conflicte com «dos rostres del saber». ³¹⁹¹ La clínica estava preocupada per relacionar i entendre símptomes i es plantejava com una mirada neutra sobre manifestacions i cronologies. I advertia: «era, per la seva estructura, estranya a aquesta investigació dels cossos muts i intemporals; les causes o els espais la deixaven indiferent: història, i no geografia». ³¹⁹² Va caldre un acord mutu per poder incorporar l'anatomia patològica dins de la clínica. I ho il·lustrava així: «En els termes d'aquesta estructuració en litigi, el coneixement de la malaltia viva i sospitosa podrà alinear-se sobre la visibilitat blanca dels morts». ³¹⁹³

El projecte de Bichat era diferent del de Morgagni, que tenia la intenció de «percebre sota la superfície del cos l'espessor dels òrgans, les figures variades dels quals especifiquen la malaltia», ³¹⁹⁴ assenyalava Foucault. Bichat, en canvi, volia dur a terme «una lectura diagonal del cos que es fa segons capes de semblances anatòmiques, que travessen els òrgans, els embolcallen, els divideixen, els componen i els descomponen, els analitzen i al mateix temps els *vinculen*». ³¹⁹⁵ Bichat volia reduir el volum orgànic a l'espai del teixit. I Foucault constata: «L'ull de Bichat és un ull de clínic perquè concedeix el privilegi epistemològic absolut a la *mirada de superfície*». ³¹⁹⁶

Aquesta mirada, que no era exactament la de la clínica, va fer que, gràcies a Bichat, la superficialitat s'encarnés en les superfícies de les membranes. D'aquesta manera, remarcava Foucault, la superfície, com a estructura de qui mira, es va convertir «en el rostre d'allò que és mirat, per un desplaçament realista en el qual el positivisme mèdic trobarà el seu origen». ³¹⁹⁷ D'això ve la

³¹⁹⁰ Ibid., pàg. 127

³¹⁹¹ Ibid., pàg. 127

³¹⁹² Ibid., pàg. 127

³¹⁹³ Ibid., pàg. 127

³¹⁹⁴ Ibid., pàg. 130

³¹⁹⁵ Ibid., pàg. 130

³¹⁹⁶ Ibid., pàg. 130

³¹⁹⁷ Ibid., pàg. 130

importància de l'anatomia patològica des del seu inici, ja que es convertia en el «fonament finalment objectiu, real i indubtable d'una descripció de malalties».³¹⁹⁸

A diferència de la concepció dels metges, Bichat donava un valor nou i decisiu a l'anàlisi en defensar el següent, especificava Foucault: «que la malaltia no és l'objecte passiu i confús al qual cal aplicar-li [l'anàlisi], sinó en la mesura en què és ja i per si mateixa el subjecte actiu que l'exerceix implacablement sobre l'organisme».³¹⁹⁹ La malaltia podia ser analitzable, perquè era en si mateixa anàlisi. D'aquesta manera, l'anàlisi es convertia en un moment del procés patològic, dins de la malaltia, com a part de la seva història. I remarcava: «L'anatomia no ha pogut esdevenir patològica sinó en la mesura en què allò que és patològic anatomitza espontàniament. La malaltia, autòpsia en la nit del cos, dissecció sobre el que és viu».³²⁰⁰ I aquí s'explicava l'entusiasme de Bichat i dels seus deixebles amb el descobriment de l'anatomia patològica, que Foucault il·lustrava així:

Trobaven l'anàlisi en el cos mateix; treien a la llum, dins la profunditat de les coses, l'ordre de les superfícies; definien per a la malaltia un sistema de *classes analítiques* l'element de descomposició patològica del qual era principi de generalització de les espècies mòrbides. Es passava d'una percepció analítica a la percepció de les anàlisis reals.³²⁰¹

Era difícil, assenyalava Foucault, posar d'acord l'anatomia patològica i la lectura dels símptomes. No estava clar què podien dir de l'essència d'una malaltia les lesions visibles en un cadàver; tampoc com aquestes últimes podien explicar una sèrie temporal anterior. I especificava:

No narrant mai sinó allò que és visible, i en la forma simple, final i abstracta de la seva coexistència espacial, l'anatomia no pot dir allò que és encadenament, procés i text llegible en l'ordre del temps. Una clínica dels símptomes busca el cos vivent de la malaltia; l'anatomia no li ofereix més que el cadàver. Cadàver doblement enganyador ja que, als fenòmens que la mort interromp s'hi afegeixen aquells que aquesta provoca i deposita en els òrgans segons un temps que li és propi.³²⁰²

³¹⁹⁸ Ibid., pàg. 130. Foucault apuntava que l'anàlisi dels teixits va permetre a l'anatomia patològica dibuixar formes patològiques generals, més enllà de les reparticions geogràfiques que proposava Morgagni. Les grans famílies de malalties van prendre forma, amb els mateixos tipus de símptomes i d'evolucions. L'anatomia patològica de Bichat unia generalitats concretes, segons un sistema d'implicacions organitzat, que tenia la mateixa forma lògica que la nosologia. I Foucault destacava: «I més enllà de la clínica de la qual parteix i vol fundar, Bichat no troba la geografia dels òrgans, sinó l'ordre de les classificacions. L'anatomia patològica ha estat *ordinal* abans de ser *localitzadora*». Ibid., pàg. 131

³¹⁹⁹ Ibid., pàg. 131

³²⁰⁰ Ibid., pàg. 132

³²⁰¹ Ibid., pàg. 132-133

³²⁰² Ibid., pàg. 135

El cadàver, efectivament, pateix fenòmens de descomposició, de retrocés o de desaparició, a part d'allò que fa que s'aturi la vida i que no necessàriament ha de pertànyer a la malaltia de la qual depèn. I sostenia: «En tot cas, els fenòmens d'esgotament que es produeixen al final d'una malaltia crònica [...] revelen més una certa relació de la vida amb la mort que una estructura patològica definida».³²⁰³

L'anatomia de Bichat, subratllava Foucault, va intentar resoldre dos tipus de problemes: la necessitat de relacionar un conjunt temporal de símptomes i una coexistència espacial de teixits, en primer lloc, i el problema de la mort, sobretot en relació amb la vida i la malaltia, en segon lloc. I constatava: «En el seu esforç per resoldre aquests problemes, l'anatomia de Bichat capgira totes les significacions primitives».³²⁰⁴

Per resoldre el primer problema, plantejava Foucault, no calia modificar l'estructura de la mirada clínica, sinó mirar els morts de la mateixa manera que els vius, i aplicar als cadàvers el principi d'observació mèdica. Calia comparar els cossos sans i els malalts, per poder trobar una malaltia en un cadàver; també calia comparar cadàvers morts per la mateixa malaltia; calia comparar, finalment, entre el que era observat en un òrgan alterat i el seu funcionament normal. I apuntava:

Però allò que és propi de l'experiència anatomoclínica és haver aplicat el principi diacrític a una dimensió molt més complexa i problemàtica: aquella en la qual s'articulen les formes reconeixibles de la història patològica i els elements visibles que aquesta deixa aparèixer un cop conclosa.³²⁰⁵

L'anatomia patològica, a partir de la pràctica d'obrir cadàvers, s'havia convertit en el coneixement d'aquelles alteracions produïdes en el cos per una malaltia. Aquest coneixement, considerava Foucault, s'havia de relacionar amb l'observació dels símptomes. La mirada mèdica va començar a recórrer un camí vertical des de la superfície dels símptomes a la dels teixits; un camí que anava d'allò que era manifest a allò que era ocult, i que havia de recórrer en ambdós sentits i sense parar. La mirada mèdica, que havia treballat en la dimensió dels

³²⁰³ Ibid., pàg. 136

³²⁰⁴ Ibid., pàg. 136

³²⁰⁵ Ibid., pàg. 137

teixits i en la del símptoma, es desplaçava ara per una tercera dimensió, i definia, així, el volum anatomopolític. I ho caracteritzava així:

La mirada s'enfonsa en el camp que s'ha donat la tasca de recórrer. [...] En l'experiència anatomoclínica, l'ull mèdic ha de veure la malaltia estesa i esglaonada davant seu a mesura que penetra el propi cos, a mesura que avança entre els seus volums, a mesura que esquiva o eleva les seves masses, a mesura que descendeix a les seves profunditats. La malaltia ja no és el cúmul de característiques disperses aquí i allà a la superfície del cos i vinculades entre si per concomitàncies i successions estadísticament observables; és un conjunt de formes i deformacions, figures, accidents, elements desplaçats, destruïts o modificats que s'enllacen entre si segons una geografia que es pot seguir pas a pas. Ja no es tracta d'una espècie patològica que s'introdueix en el cos, quan és possible; és el propi cos el que emmalalteix.³²⁰⁶

L'anàlisi de l'anatomia patològica va introduir la història patològica a l'interior del volum del cos, i, per primera vegada en el pensament mèdic, va fer que es trobessin el temps mòrbid i el recorregut dels òrgans. I exposava:

«Què és l'observació –preguntava ja Bichat– si s'ignora el lloc del mal?». ³²⁰⁷ I Bouillaud havia de contestar: «Si hi ha un axioma en medicina és l'afirmació que no existeix malaltia sense seu. Si s'admetia l'opinió contrària, caldria admetre també que existeixen funcions sense òrgans, cosa que és d'una absurditat palpable. La determinació de la seu de les malalties, o la seva localització, és una de les més grans conquestes de la medicina moderna»^{3208 3209}.

Per a Bichat, la noció de la seu de les malalties es dirigia cap al futur, més que cap al passat, i era el punt a partir del qual irradiava l'organització patològica, constatava Foucault.

³²⁰⁶ Ibid., pàg. 138

³²⁰⁷ Bichat, X., *Anatomie Générale appliquée à la physiologie et à la médecine*, op. cit., pàg. XCIX, citat a: Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 142

³²⁰⁸ Bouillaud, J., *Essai sur la philosophie médicale et sur les généralités de la clinique médicale*, Librairie des Sciences Médicales, París, 1836, pàg., 259, citat a: Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 142

³²⁰⁹ Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 142

1.1.1. Una mort múltiple i dispersa

*En lloc de ser allò que havia estat durant tant temps, aquesta nit en la qual s'esvaeix la vida, en la qual la malaltia mateixa es desdibuixa, a partir d'ara [la mort] està dotada d'aquest gran poder d'il·luminació que domina i treu a la llum tant l'espai de l'organisme com el temps de la malaltia.*³²¹⁰

Michel Foucault

En el pensament mèdic del segle XVIII, sostenia Foucault, la mort era:

[...] a la vegada el fet absolut i el fenomen més relatiu. Era el terme de la vida i, igualment, el de la malaltia si era en la seva naturalesa ser fatal; a partir d'ella, el límit s'assolia, la veritat s'acomplia i per això mateix es franquejava. En la mort, la malaltia, que havia seguit el seu curs, callava i esdevenia una cosa de la memòria. Però si els rastres de la malaltia mossegaven el cadàver, aleshores no hi hauria cap evidència per distingir allò que era d'ella i el que era de la mort; els seus signes s'entrecruaven en un desordre indesxifrabable. Malgrat que la mort era aquest desordre absolut, a partir del qual no hi ha ja ni vida ni malaltia, les seves desorganitzacions eren de la mateixa naturalesa que tots els fenòmens mòrbids.³²¹¹

L'experiència clínica, en la seva forma inicial, no va posar en dubte aquest concepte de mort, considerava Foucault. Però l'anatomia patològica, com a tècnica dedicada als cadàvers, tenia la missió de dotar la concepció de la mort d'un «estatut més rigorós, és a dir, més instrumental».³²¹² I ho caracteritzava així: «La possibilitat d'obrir immediatament els cossos disminuint al mínim possible el temps latent entre el decés i l'autòpsia ha permès fer coincidir, o gairebé, l'últim moment del temps patològic i el primer del temps cadavèric».³²¹³ De la mateixa manera, aquesta tècnica permetia reduir els efectes de la descomposició, «almenys sota la seva forma més manifesta i més pertorbadora».³²¹⁴ A partir d'aleshores, la mort, especificava, «ja no és sinó la línia vertical i absolutament tènue que separa però permet relacionar la sèrie dels símptomes i de les lesions».³²¹⁵

Bichat, sostenia Foucault, intentava distingir els fenòmens que eren manifestacions de la malaltia dels antecedents de la mort. Una alteració, apuntava, no havia de remetre necessàriament a la malaltia, sinó que «pot

³²¹⁰ Ibid., pàg. 146

³²¹¹ Ibid., pàg. 143

³²¹² Ibid., pàg. 143

³²¹³ Ibid., pàg. 143

³²¹⁴ Ibid., pàg. 143

³²¹⁵ Ibid., pàg. 143

remetre a un procés diferent, en part autònom i en part dependent, que anuncia l'avanç de la mort». ³²¹⁶ I remarcava:

El fenomen, que no hauria tingut lloc sense la malaltia, no és, no obstant, la malaltia mateixa: duplica la seva durada amb una evolució que no indica una figura patològica, sinó una proximitat de la mort; designa, sota el procés mòrbid, el procés associat però diferent de la 'mortificació'. ³²¹⁷

Els fenòmens de mort revelaven un procés que es trobava en curs de realització. ³²¹⁸ Aquestes processos no indicaven sinó accessòriament «la fatalitat mortal de la malaltia; parlen de la permeabilitat de la vida a la mort». ³²¹⁹ I constatava:

La mort és per tant múltiple i està dispersa en el temps: no és aquest punt absolut i privilegiat, a partir del qual el temps s'atura per girar-se; té, com la malaltia mateixa, una presència formiguejant que l'anàlisi pot repartir en el temps i en l'espai; poc a poc, aquí o allà, cada un dels nusos es trenquen, fins que cessa la vida orgànica, almenys en les seves formes més importants, ja que durant molt de temps encara després de la mort de l'individu, morts minúscules i parcials vindran a la vegada a dissociar els illots de vida que s'obstinen. ³²²⁰

La mort presentava un quadre cronològic de morts successives, ³²²¹ i Foucault hi afegia la dimensió espacial de les morts en cadena. Aquesta dimensió estava formada de tres centres principals, que eren el cor, els pulmons i el cervell. I ho plantejava així:

Es pot establir que la mort del cor no comporta la del cervell per la via nerviosa, sinó per la xarxa arterial (aturada del moviment que manté la vida cerebral), o per la xarxa vascular (aturada del moviment, o al contrari, reflux de sang negra que obstrueix el cervell, el comprimeix i li impedeix actuar). Es pot mostrar també com la mort del pulmó comporta la del cor: sigui perquè la sang ha trobat en el pulmó un obstacle mecànic a la circulació; sigui perquè, en el moment en què el pulmó deixa d'actuar, les reaccions químiques no tenen ja aliment i la contracció del cor s'interromp. ³²²²

Els processos de la mort eren processos que ja no es podien identificar amb els de la malaltia o els de la vida, sinó que revelaven fenòmens orgànics

³²¹⁶ Ibid., pàg. 143

³²¹⁷ Ibid., pàg. 144

³²¹⁸ Foucault especificava que podia ser que la mort hagués començat en una part de les funcions naturals suspeses per una apoplexia, per exemple, mentre que les funcions orgàniques continuaven la seva vida pròpia. Ibid., pàg. 144

³²¹⁹ Ibid., pàg. 144

³²²⁰ Ibid., pàg. 144-145

³²²¹ Que passaven de l'extinció sensorial, a l'entorpidiment del cervell, al debilitament de la locomoció i la rigidesa dels músculs, a la disminució de la contractilitat dels músculs, la paràlisi dels intestins i, finalment, la immobilització del cor, detallava Foucault. Ibid., pàg. 145

³²²² Ibid., pàg. 145

amb les seves pertorbacions. Igualment, l'anàlisi de les morts particulars posava llum al sistema d'interaccions i dependències funcionals. I sostenia:

[...] es pot reconèixer que, si hi ha acció directa del pulmó sobre el cor, aquest només està influenciat pel cervell de manera indirecta: l'apoplexia, l'epilèpsia, la necrosi, les commocions cerebrals, no provoquen cap modificació immediata i corresponent del cor; només efectes secundaris que podran produir-se per mediació de la paràlisi muscular, de la interrupció de la respiració o dels problemes circulatoris. Així fixada, en els seus mateixos mecanismes, la mort, amb la seva xarxa orgànica, no pot ja ser confosa amb la malaltia o les seves empremtes; contràriament, pot servir de punt de vista sobre allò que és patològic i permetre fixar les seves formes o etapes.³²²³

Foucault posava l'exemple de la tisis, i com Gaspard Laurent Bayle, en estudiar-ne les causes, considerava la mort com «una situació experimental espontània que obre l'accés a la veritat mateixa de la malaltia i a les seves diferents fases cronològiques»,³²²⁴ i no ja com quelcom que els apartava de la malaltia. Durant el calendari patològic, es podia donar la mort com a conseqüència de la malaltia, o per causes accidentals o sobrevingudes. I Foucault indicava: «Un cop coneguts i dominats els fenòmens invariables i les manifestacions variables de la mort, es pot reconstruir, gràcies a aquesta obertura sobre el temps, l'evolució de tota una sèrie mòrbida».³²²⁵ Plantejava que «el temps de la mort pot esmunyir-se al llarg de l'evolució mòrbida».³²²⁶ Així, la mort perdia «el seu caràcter opac»,³²²⁷ manifestava, i per un efecte paradoxal i pel fet de representar una interrupció temporal, la mort es convertia «en l'instrument que permet integrar la durada de la malaltia en l'espai immòbil d'un cos retallat».³²²⁸ I ho caracteritzava així:

La vida, la malaltia i la mort constitueixen ara una trinitat tècnica conceptual. La vella continuïtat de les obsessions mil·lenàries que col·locaven en la vida l'amenaça de la malaltia, i en la malaltia la presència pròxima de la mort, s'ha trencat: en el seu lloc, s'hi articula una figura triangular, la part superior de la qual és definida per la mort. És des del punt més alt de la mort que es poden veure i analitzar les dependències orgàniques i les seqüències patològiques. En lloc de ser allò que havia estat durant tant temps, aquesta nit en la qual s'esvaeix la vida, en la qual la malaltia mateixa es desdibuixa, a partir d'ara, està dotada d'aquest gran poder d'il·luminació que domina i treu a la llum tant l'espai de l'organisme com el temps de la malaltia.³²²⁹

³²²³ Ibid., pàg. 145-146

³²²⁴ Ibid., pàg. 146

³²²⁵ Ibid., pàg. 146

³²²⁶ Ibid., pàg. 146

³²²⁷ Ibid., pàg. 146

³²²⁸ Ibid., pàg. 146

³²²⁹ Ibid., pàg. 146

La intemporalitat de la mort es va convertir, a parer de Foucault, en un «instrument tècnic que dona comptes sobre la veritat de la vida i la naturalesa del mal».³²³⁰ La mort mostrava les connexions en desplegar-les i «fa esclatar les meravelles de la gènesi en el rigor de la descomposició; i cal deixar que la paraula *descomposició* ensopegui en la pesadesa del seu significat».³²³¹ I constatava:

L'Anàlisi, filosofia dels elements i de les seves lleis, troba en la mort allò que en va havia buscat en les matemàtiques, en la química, en el llenguatge mateix: un model insuperable i prescrit per la naturalesa; sobre aquest gran exemple, es basarà la mirada mèdica a partir d'ara. No és ja la d'un ull viu; sinó la mirada d'un ull que ha vist la mort. Gran ull blanc que desfà la vida.³²³²

1.1.2. Un saber sobre la vida i la malaltia

*La nit viva es dissipa
a la llum de la mort.*³²³³
Michel Foucault

Foucault exposava el 'vitalisme' de Bichat, que havia relacionat el risc de la malaltia al caràcter específic del fenomen viu. Però això no evitava «que l'anàlisi de la malaltia es faci només des del punt de vista de la mort –d'aquesta mort a la qual la vida es resisteix per definició».³²³⁴ I manifestava:

Bichat ha relativitzat el concepte de mort, en fer-lo decaure en aquest absolut, en el qual apareixia com un esdeveniment indivisible, decisiu i irrecuperable: l'ha volatilitzat i l'ha repartit per la vida, sota la forma de morts en detall, morts parcials, progressives i tan lentes com per concloure's més enllà de la mort mateixa. Però amb aquest fet, formava una estructura essencial de pensament i de la percepció mèdica; és a què s'oposa la vida i a què s'exposa; és allò en relació amb el qual és *oposició* viva, per tant, *vida*; allò en relació amb el qual està analíticament *exposada*, per tant, *veritat*.³²³⁵

Aquesta concepció de Bichat, s'enfrontava a la de biòlegs com François Magendie i F. R. Buisson, que criticaven aquesta definició de la vida de Bichat en els termes següents: «Idea falsa ja que morir significa en totes les llengües deixar de viure i que des de llavors la pretesa definició es redueix a aquest cercle

³²³⁰ Ibid., pàg. 147

³²³¹ Ibid., pàg. 147

³²³² Ibid., pàg. 149

³²³³ Ibid., pàg. 147

³²³⁴ Ibid., pàg. 147

³²³⁵ Ibid., pàg. 147

viciós: la vida és el conjunt de funcions que es resisteixen a l'absència de vida».³²³⁶ Però Bichat, advertia Foucault, des de la seva experiència d'anatomopatòleg, defensava que «la mort era l'única possibilitat de donar a la vida una veritat positiva».³²³⁷ En definitiva, el vitalisme de Bichat es trobava sobre un fons de 'mortalisme'.³²³⁸ I Foucault considerava:

Amb Bichat, el coneixement de la vida troba l'origen en la destrucció de la vida i en el seu extrem oposat; la malaltia i la vida diuen la seva veritat a la mort: veritat específica, irreductible, protegida amb totes les assimilacions d'allò que és inorgànic pel cercle de la mort que les designava pel que són.³²³⁹

Al segle XVIII, Pierre Cabanis entenia que el coneixement de la vida es basava en l'essència d'allò que és viu, plantejava Foucault. Aleshores, es pensava la malaltia a partir d'allò que era viu i dels seus models. I d'aquesta «anterioritat fonamental de la vida en l'experiència de la malaltia»,³²⁴⁰ apuntava, en van néixer el vitalisme i l'antivitalisme. I ho detallava així:

Des de l'inici del Renaixement fins a finals del segle XVIII, el saber de la vida estava atrapat en el cercle de la vida que es replega sobre si mateixa i s'observa; a partir de Bichat s'ha desplaçat amb relació a la vida, i separat d'ella per l'infranquejable límit de la mort, en el mirall de la qual la mira.³²⁴¹

Aquest gir, sostenia Foucault, va suposar que la mirada mèdica es trobés davant d'una tasca «ben difícil i paradoxal».³²⁴² I constatava:

Una propensió immemorial, tan antiga com la por dels homes, feia girar els ulls dels metges cap a la il·luminació de la malaltia, cap a la curació, cap a la vida: no podia tractar-se només de restaurar-la. La mort restava a l'esquena del metge com la gran amenaça ombrívola en la qual s'abolien el seu saber i la seva habilitat; era el risc no només de la vida i de la malaltia, sinó del saber que les interrogava. Amb Bichat, la mirada mèdica girava sobre si mateixa i demanava a la mort comptes de la vida i de la malaltia, a la seva immobilitat definitiva dels seus temps i moviments.³²⁴³

La tasca de Bichat, destacava Foucault, va anar més enllà «d'alliberar la medicina de la por a la mort».³²⁴⁴ Bichat va fer entrar la mort en una estructura

³²³⁶ Buisson, F.R., *De la division la plus naturelle des phénomènes physiologiques*, París, 1802, pàg. 57; i Magendie, F., *Recherches physiologiques et médicales sur les causes, les symptômes et le traitement de la gravelle*, Méquignon-Marvis, París, 1818, pàg. 2. Citats a: Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 147

³²³⁷ Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 147

³²³⁸ Ibid., pàg. 148

³²³⁹ Ibid., pàg. 148

³²⁴⁰ Ibid., pàg. 148

³²⁴¹ Ibid., pàg. 148

³²⁴² Ibid., pàg. 148

³²⁴³ Ibid., pàg. 148-149

³²⁴⁴ Ibid., pàg. 149

tècnica i conceptual, en la qual va adquirir la seva especificitat i el seu valor d'experiència. Ja havia relegat a la història el desxiframent dels símptomes i havia imposat les regles d'anàlisi abans de la gran ruptura en la història de la medicina occidental que es va donar quan la clínica va adoptar la mirada anatomoclínica. Bichat, remarcava Foucault, havia relegat així el desxiframent dels símptomes:

«Vostè pot prendre notes durant vint-i-cinc anys, del matí a la nit, al llit dels malalts sobre les afeccions del cor, els pulmons, de la víscera gàstrica, i tot això només serà confusió en els símptomes que, en no vincular-se a res, li oferiran una sèrie de fenòmens incoherents. Obriu alguns cadàvers: veureu desaparèixer de seguida l'obscuritat que la mera observació no havia pogut dissipar».³²⁴⁵ La nit viva es dissipa a la llum de la mort.³²⁴⁶

1.2. El biopoder i la desqualificació de la mort

*El poder ja no coneix la mort.
En sentit estricte, el poder
abandona la mort.*³²⁴⁷
Michel Foucault

En el cas del biopoder, la relació amb la mort va canviar completament. A *La voluntat de saber*, Foucault ho caracteritzava així: «L'atenció posada a esquivar la mort està lligada menys a una nova angoixa que la faria insuportable per a les nostres societats, que al fet que els procediments del poder no han deixat d'apartar-se'n».³²⁴⁸ Aquesta desqualificació de la mort –que apareixia darrere de totes les paradoxes del biopoder–³²⁴⁹ quedava revelada per com s'havien deixat de celebrar els rituals que tradicionalment l'acompanyaven.³²⁵⁰ I manifestava, a *Cal defensar la societat*:

Tothom sap, sobretot després d'alguns estudis recents, que la gran ritualització pública de la mort ha desaparegut, o en tot cas s'ha esborrat, progressivament, d'ençà de la fi del segle XVIII, i fins ara. Fins al punt que ara la mort –deixant de ser una d'aquestes cerimònies esclatants en la qual els individus, la família, el grup, gairebé la societat sencera, participaven– s'ha convertit, al contrari, en allò

³²⁴⁵ Bichat, X., *Anatomie Générale*, op. cit., pàg. XCIX, citat a: Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg. 149

³²⁴⁶ Foucault, M., *Naissance de la clinique*, op. cit., pàg., 149

³²⁴⁷ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 305

³²⁴⁸ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 182

³²⁴⁹ Hem parlat sobre aquest tema al capítol *Les paradoxes del biopoder*

³²⁵⁰ *Ibid.*, pàg. 181

que s'amaga; s'ha convertit en la cosa més privada i més vergonyosa (i, en darrera instància, actualment l'objecte de tabú és menys el sexe que la mort).³²⁵¹

Aquest desplaçament no es devia tant a un desplaçament de l'angoixa, sinó a un canvi dels mecanismes del poder. I ho justificava així:

Allò que abans donava (i s'esdevingué així fins a la fi del segle XVIII) esclat a la mort, allò que li imposava la seva tan elevada ritualització, era el fet de ser la manifestació d'un pas d'un poder a un altre. La mort, era el moment en què es passava d'un poder, que era el del sobirà d'aquí baix, a aquest altre poder, que era aquell del sobirà del més enllà. Es passava d'una instància de judici a una altra, es passava d'un dret civil o públic, de vida i de mort, a un dret que era aquell de la vida eterna o de la condemna eterna. Pas d'un poder a un altre. La mort, era igualment una transmissió del poder del moribund, poder que es transmetia a aquells que sobreviuen: últimes paraules, últimes recomanacions, últimes voluntats, testaments, etc. Eren tots aquests fenòmens de poder els que estaven ritualitzats.³²⁵²

La mort, en el poder sobirà, era, en definitiva, el trànsit del poder terrenal del sobirà al poder diví. Tanmateix, advertia a *La voluntat de saber*: «Ara és en la vida i al llarg del seu desenvolupament on el poder estableix la seva força; la mort és el límit, el moment que se li escapa; esdevé el punt més secret de l'existència, el més 'privat'». ³²⁵³ I a *Cal defensar la societat* especificava:

Ara bé, ara que el poder és cada vegada menys el dret de fer morir i cada vegada més el dret d'intervenir per fer viure, i sobre la manera de viure, i sobre el 'com' de la vida, a partir del moment per tant en què el poder intervé sobretot a aquest nivell per a majorar la vida, per a controlar-ne els accidents, els atzars, les deficiències, de cop la mort, com a terme de la vida, és evidentment el terme, el límit, l'extrem del poder. Ella està del costat exterior, respecte al poder: és allò que cau fora del seu abast i que el poder només podrà abastar en general, globalment, estadísticament. El que està dins de l'abast del poder no és la mort, és la mortalitat. I en aquesta mesura, és molt normal que la mort, ara, recaigui del costat d'allò privat i d'allò més privat que hi ha. Així com, en el dret de sobirania, la mort era el punt on esclatava, de la manera més manifesta, l'absolut poder del sobirà, la mort serà, al contrari, ara, el moment en què l'individu escapa a tot poder, recau sobre si mateix i es replega, en certa manera, sobre la seva part més privada. El poder ja no coneix la mort. En sentit estricte, el poder abandona la mort.³²⁵⁴

La cristal·lització d'aquest canvi en el poder respecte la vida i la mort, va quedar exemplificada en la mort de Francisco Franco. El «més sanguinari»³²⁵⁵ dictador, segons Foucault, va exercir un poder sobirà de vida i de mort de manera absoluta durant més de quaranta anys. Tot i així, advertia, en el moment en què

³²⁵¹ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 303-304

³²⁵² Ibid., pàg. 304

³²⁵³ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 182

³²⁵⁴ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 304-305

³²⁵⁵ Ibid., pàg. 305

s'estava morint, «entra en aquesta espècie de nou camp del poder sobre la vida que consisteix no solament a condicionar la vida, no solament a fer viure, sinó finalment a fer viure l'individu més enllà inclús de la seva mort».³²⁵⁶ I això era a causa més de l'exercici del biopoder, que a la «proesa científica».³²⁵⁷ I constatava:

Així és com qui havia exercit el poder absolut de vida i de mort sobre centenars de milers de persones, aquest, va caure sota el pes d'un poder que condicionava tan bé la vida, que mirava tan poc la mort, que ni tan sols s'havia adonat que ja estava mort i que se'l feia viure després de la seva mort. Jo crec que el xoc entre aquests dos sistemes de poder –el de la sobirania sobre la mort i el de la regularització de la vida– es troba simbolitzat en aquest petit i joiós esdeveniment.³²⁵⁸

³²⁵⁶ Ibid., pàg. 305

³²⁵⁷ Ibid., pàg. 305

³²⁵⁸ Ibid., pàg. 305

2. Redefinir la mort: el cas de la mort cerebral

*Ja res a la vida és senzill, ni tan sols deixar-la.
Fa un temps, no calia que el metge considerés el concepte de mort;
amb el fet de la mort n'hi havia prou.
La diferència entre la vida i la mort era un abisme infinit
trencat en un moment infinitesimal.
La vida i la mort eren oposats
últims i evidents.³²⁵⁹*
Willard Gaylin

2.1. El coma *dépassé*

*La mort cerebral ha obligat als metges (i al conjunt de la societat)
a revalorar supòsits que es remunten a mil·lennis.³²⁶⁰*
Christopher Pallis i D.H. Harley

El 1959, Pierre Mollaret i Maurice Goulon, dos neurofisiòlegs francesos, van publicar un article en què descriuen una nova forma de coma, assenyalava Laura Bossi a l'obra *Les frontières de la mort*, basant-se en un estudi amb 23 pacients.³²⁶¹ Fins llavors, especificava Giorgio Agamben a *Homo sacer*, es coneixien tres graus de coma. En primer lloc, el coma clàssic que estava «caracteritzat per la pèrdua de les funcions de la vida de relació (consciència, mobilitat, sensibilitat, reflexos) i la conservació de les de la vida vegetativa (respiració, circulació, termoregulació)». ³²⁶² En segon lloc, hi havia el coma *vigil* en què «la pèrdua de les funcions de relació no era completa». ³²⁶³ Finalment, hi havia el coma *carus*, «en què la conservació de les funcions de la vida vegetativa quedava greument pertorbada». ³²⁶⁴ A aquests tres graus de coma, Mollaret i Goulon hi van afegir «una figura nova i extrema», ³²⁶⁵ en paraules d'Agamben, que els autors van anomenar coma *dépassé* –o ultracoma, d'acord amb la traducció aproximada que proposava Agamben.³²⁶⁶ En el seu article, Mollaret i Goulon escriuen:

³²⁵⁹ Gaylin W., «Harvesting The Death», *Harper's Magazine*, 23 de setembre de 1974, pàg. 163

³²⁶⁰ Pallis, C., Harley, DH., *ABC of Brainstem Death*, Segona edició, BMJ Publishing Group, Londres, 1996, pàg. 1

³²⁶¹ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, Éditions Payot & Rivages, París, 2012, pàg. 24

³²⁶² Agamben, G., *Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita*, Einaudi, Torí, 1995, pàg. 178

³²⁶³ Ibid., pàg. 178

³²⁶⁴ Ibid., pàg. 178

³²⁶⁵ Ibid., pàg. 178

³²⁶⁶ Ibid., pàg. 178

A aquests tres graus tradicionals de coma, proposem afegir-hi un quart grau, el coma *dépassé*. Volem advertir que aquest terme no és completament satisfactori i que acceptarem qualsevol suggeriment d'un terme millor. Però ha estat el terme que hem fet servir durant els últims quatre anys en el departament, des que vam definir el coma *dépassé* com *el coma en el qual, a part de l'abolició total de les funcions de la vida de relació, no hi ha una pertorbació, sinó una abolició igualment total de les funcions de la vida vegetativa*.³²⁶⁷

La formulació de Mollaret i Goulon estava escrita de manera provocativa, destacava Agamben, i «volgudament paradoxal (un estadi de la vida més enllà del cessament de totes les funcions vitals)».³²⁶⁸ I convidava a pensar que el coma *dépassé* era la raó o el preu a pagar de les noves tecnologies, especialment les noves tecnologies de reanimació, és a dir, la respiració artificial, la circulació cardíaca, el control de la temperatura, etcètera.³²⁶⁹ I remarcava:

La supervivència de l'ultracomatós cessava automàticament, gairebé immediatament, en interrompre aquests tractaments de reanimació: a la completa absència de tota reacció als estímuls que caracteritzava el coma profund seguia aleshores el col·lapse cardiovascular immediat i el cessament de qualsevol moviment respiratori.³²⁷⁰

Aquest estat de coma, sostenien Mollaret i Goulon, significava dues coses: «una revelació i un pagament de rescat»³²⁷¹ dels avenços en termes de reanimació. I Bossi especificava: «Revelació, ja que la supervivència d'aquests malalts només pot ser garantida per aquestes tècniques, però també un preu a pagar»,³²⁷² ja que, en paraules de Mollaret i Goulon:

[...] la supervivència en el coma *dépassé* imposa esforços creixents als equips de reanimació i prolonga un espectacle cada vegada més dolorós per a les famílies. Tot això, sumat al fet d'una molt probable evolució fatal, mena ineluctablement a elevar el problema fins a la discussió respecte a les fronteres últimes de la vida, i, inclús, fins al concepte del dret a fixar l'hora de la mort legal.³²⁷³

³²⁶⁷ Mollaret, P., Goulon, M., «Le coma dépassé», *Revue neurologique*, 101, París, 1959, pàg. 4. Pallis i Harley, defensors del concepte de mort del tronc cerebral, escriuen en un text del 1996 el següent, en referència a l'article de Mollaret i Goulon: «Totes les característiques clàssiques de la mort cerebral es troben en aquest primer informe». Pallis, C., Harley, DH., *ABC of Brainstem Death*, op. cit., pàg. 8. Segons ells, i malgrat que hi havia hagut algunes referències prèvies, el coma *dépassé* seria la primera descripció detallada de la mort cerebral. *Ibid.*, pàg. 8

³²⁶⁸ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 178

³²⁶⁹ *Ibid.*, pàg. 178-179. Escriuen Pallis i Harley, el 1996, que durant els últims 40 anys s'havien desenvolupat tècniques que podien mantenir artificialment la ventilació, la circulació, la nutrició (per via intravenosa) i l'eliminació dels rebuigs del metabolisme (mitjançant diàlisi) «en un cos el cervell del qual irreversiblement ha deixat de funcionar». Pallis, C., Harley, DH., *ABC of Brainstem Death*, op. cit., pàg. 1. I manifestaven: «Un cervell mort en un cos amb un cor que encara batega és un dels productes més macabres de la tecnologia moderna». *Ibid.*, pàg. 1

³²⁷⁰ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 179

³²⁷¹ Mollaret, P., Goulon, M., «Le coma dépassé», op. cit., pàg. 4

³²⁷² Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 24

³²⁷³ Mollaret, P., Goulon, M., «Le coma dépassé», op. cit., pàg. 4

Agamben es platejava si realment es podia parlar de supervivència, en aquest cas, i també es preguntava: «Què era aquesta zona de la vida que es trobava més enllà del coma? Qui o què és l'ultracomatós?».³²⁷⁴

Mollaret i Goulon havien manifestat:

Davant d'aquests desgraciats, que encarnen els estats que hem definit amb el terme coma *dépassé*, quan el cor continua bategant, dia rere dia, sense que es produeixi el més petit despertar d'una funció, la desesperació acaba per vèncer la pietat i la temptació de prémer l'interruptor alliberador es fa lacerant.³²⁷⁵

El tema del coma *dépassé* sobrepassava el problema mateix de la supervivència i de la reanimació, i, d'això, ja se n'havien adonat els autors, sostenia Agamben. I constatava: «allò que estava en joc era ni més ni menys que la definició de la mort».³²⁷⁶

2.2. Una nova definició de mort

*Excepte en el cas de la donació voluntària d'òrgans,
la pràctica del trasplantament implica que hem racionalitzat
el fenomen de la mort en fragmentar-lo.*³²⁷⁷
Georges Canguilhem

El diagnòstic de la mort que duien a terme els metges havia seguit uns criteris que, apuntava Agamben, «eren substancialment els mateixos des de feia segles: el cessament del batec cardíac o l'aturada respiratòria».³²⁷⁸ I advertia: «L'ultracoma relegava clarament a la caducitat aquests dos antiquíssims criteris de la comprovació de la mort i, en obrir una terra de ningú entre el coma i la defunció, obligava a establir nous criteris i a fixar noves definicions».³²⁷⁹ El problema, com també havien explicitat els dos neurofisiòlegs i hem apuntat

³²⁷⁴ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 179

³²⁷⁵ Mollaret, P., Goulon, M., «Le coma *dépassé*», op. cit., pàg. 14

³²⁷⁶ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 179

³²⁷⁷ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 8. Bossi no facilitava la referència exacta de la citació de Georges Canguilhem.

³²⁷⁸ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 179

³²⁷⁹ *Ibid.*, pàg. 179-180. Pallis i Harley sostenien: «Tot el que es digui sobre els criteris de la mort –i, per tant, tots els arguments sobre els millors criteris– ha d'estar relacionat amb algun concepte general del que significa la mort. Quan considerem la mort, la prova que duem a terme i les decisions que prenem han de derivar-se lògicament de premisses conceptuals i filosòfiques establertes explícitament. No hi pot haver cap criteri lliure, que no estigui relacionat amb tals premisses». Pallis, C., Harley, DH., *ABC of Brainstem Death*, op. cit., pàg. 2

anteriorment, s'ampliava i posava en qüestió la frontera última de la vida i el dret de fixar l'hora de la mort, des del punt de vista legal.³²⁸⁰

Una coincidència històrica –d'aquelles que, segons Agamben, «no se sap si són fortuïtes o no»³²⁸¹– va fer més urgent i complicada tota aquesta problemàtica. Efectivament, coincidint amb el progrés de les tècniques de reanimació va tenir lloc el desenvolupament de les tècniques de transplantament.³²⁸² I Bossi es preguntava:

Sense el desenvolupament de les tecnologies que permeten els trasplantaments d'òrgans, ens hauríem plantejat la qüestió de si aquests pacients estaven vius o morts? Parlaríem de 'mort encefàlica' respecte d'ells? Sens dubte, no. Hauríem parlat de 'coma *depassé*', de coma irreversible, o, potser, de fallada o aturada de les funcions cerebrals, i ens hauríem plantejat la qüestió sobre la futilitat de les cures, de l'obstinació terapèutica, de la suspensió de la reanimació.³²⁸³

L'èxit en la tècnica de trasplantaments,³²⁸⁴ considerava Bossi, va fer necessari trobar «òrgans 'prou vius' per ser trasplantats amb èxit, de donants 'prou morts' per ser declarats legalment morts».³²⁸⁵ Aquesta situació, sostenia, requeria establir nous criteris de mort «que, aquesta vegada, no pretén no tractar un viu com un mort, sinó, al contrari, avançar el moment de la mort legal, per no tractar un mort com un viu».³²⁸⁶

I Agamben posava en evidència: «L'estat de l'ultracomatós era la condició ideal per a l'extracció dels òrgans, però això implicava que es definís amb certesa el moment de la mort, a fi que el cirurgià que efectuava el trasplantament no pogués ser acusat d'homicidi».³²⁸⁷

³²⁸⁰ Mollaret, P., Goulon, M., «Le coma dépassé», op. cit., pàg. 4

³²⁸¹ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 180

³²⁸² Ibid., pàg. 180. Pallis i Harley, en defensa davant de les sospites suscitades per aquesta coincidència històrica, especificaven que ja s'havia descrit bé la mort cerebral el 1959, quan el transplantament de ronyó «es trobava aleshores en la seva infància». Pallis, C., Harley, DH., *ABC of Brainstem Death*, op. cit., pàg. 1. I manifestaven: «És important destacar això perquè alguns crítics semblen creure que la mort cerebral va ser inventada per neuròlegs, neurocirurgians, anestesisistes o especialistes en cures intensives per satisfer les demandes dels cirurgians de trasplantaments. Si els trasplantaments fossin substituïts demà per mètodes millors de tractament de la insuficiència dels òrgans en fase terminal, les unitats de cures intensives ben gestionades continuarien assegurant la producció de moltes persones amb mort cerebral arreu del món». Ibid., pàg. 1

³²⁸³ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 27

³²⁸⁴ El 1954 es va efectuar, amb èxit, el primer trasplantament de ronyó; el 1967, el primer trasplantament de cor; el 1972, el de fetge; el 1981, el del bloc cor-pulmó; i el 1983, el de pulmó, recordava Bossi. Ibid., pàg. 27

³²⁸⁵ Ibid., pàg. 27

³²⁸⁶ Ibid., pàg. 28

³²⁸⁷ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 180

En referència als trasplantaments d'òrgans i la definició de la mort, Bossi compartia, a l'inici de la seva obra, la citació següent de Canguilhem:

Les tècniques de trasplantament d'òrgans suposen, en les societats en les quals s'apliquen, una actitud general d'indiferència davant del problema de la identitat congènita dels individus amb tot el seu organisme. Excepte en el cas de la donació voluntària d'òrgans, la pràctica del trasplantament implica que hem racionalitzat el fenomen de la mort en fragmentar-lo. Quan sabem definir la mort cerebral segons el criteri d'irreversibilitat de la desintegració funcional, podem permetre'ns sostreure un òrgan que segueix viu, com el cor. Inventem llavors protocols d'intercanvi d'òrgans separats. Ens sembla possible la constitució d'un *pool*³²⁸⁸ nacional, o inclús internacional, de vísceres separades, disponibles a demanda. En inventar així, per al benefici d'una elit de pacients, una tècnica de producció d'òrgans anònims, els metges, ¿han oblidat que la racionalitat de la seva disciplina es va manifestar a tots, en un principi, per l'evidència que els va donar el poder d'assistència per acomplir un dels seus somnis més antics, la conservació i el bon ús de la salut?³²⁸⁹

El 1968, pocs mesos després que Christiaan Barnard portés a terme el primer trasplantament de cor, apuntava Bossi, una comissió especial de la Universitat de Harvard³²⁹⁰ va proposar una nova definició de mort i va inaugurar el concepte de 'mort cerebral' (*brain death*). Aquesta nova definició de mort, subratllava Bossi, estava «fonamentada en la "pèrdua completa i irreversible de l'activitat cerebral"»,³²⁹¹ que quedava constatada en l'absència de resposta, de moviment, de receptivitat, de respiració espontània, de reflexos i amb un encefalograma pla.³²⁹² L'informe del comitè de Harvard començava, segons Bossi, amb «gran honestedat»:³²⁹³

El nostre principal objectiu és definir el coma irreversible com un nou criteri de mort. Una definició d'aquest tipus és necessària per dues raons. 1) Els progressos en les tècniques de reanimació i les teràpies de suport han permès augmentar els esforços per salvar els malalts en condicions desesperades. De vegades, aquests esforços no tenen més que un èxit parcial, i el resultat és un individu amb un cor que batega, però el cervell del qual es troba irreversiblement danyat. La càrrega és pesada per a aquests pacients que pateixen d'una pèrdua permanent de l'intel·lecte, per a les seves famílies, per als hospitals, i per a aquells que necessitarien llits d'hospital que estan ocupats per aquests pacients en coma. 2) Els criteris obsolets per definir la mort poden portar a controvèrsies quan es tracta d'obtenir òrgans per als trasplantaments.³²⁹⁴

³²⁸⁸ En anglès a l'original: piscina

³²⁸⁹ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 8. Bossi no facilitava la referència exacta de la citació de Georges Canguilhem.

³²⁹⁰ The ad hoc Committee of the Harvard Medical School. Aquesta comissió, detallava Bossi, estava presidida per Henry Beecher i constava de deu metges, un jurista, un historiador i un teòleg. Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 28

³²⁹¹ Ibid., pàg. 28

³²⁹² Ibid., pàg. 28

³²⁹³ Ibid., pàg. 29

³²⁹⁴ Harvard Ad Hoc Committee, «A definition of irreversible coma. Report of the Ad Hoc Committee of the Harvard Medical School to examine the definition of brain death», *Journal of*

El comitè, especificaven Christopher Pallis i D. H. Harley, va descriure la mort cerebral fent servir, en un principi –i segurament per influència dels francesos–, el terme ‘coma irreversible’. I constataren: «això ha donat lloc a una confusió incalculable, ja que els termes ‘coma irreversible’ es farien servir més endavant per descriure una entitat clínica molt diferent».³²⁹⁵

L’informe del comitè de Harvard, apuntava Bossi, portava a concloure que el coma irreversible o la mort encefàlica, com a condició neurològica, «indica “una disfunció (*disease*)³²⁹⁶ difusa”, amb una “abolició de les funcions del cervell superior, del tronc i de vegades també a nivell espinal”».³²⁹⁷ I Bossi subratllava: «Veiem, en l’elecció mateixa de les paraules, que persisteix una confusió entre un moribund i un mort».³²⁹⁸

Sostenia Willard Gaylin, en un article del 1974, que aquest informe del comitè de Harvard va donar «un impuls considerable»³²⁹⁹ al moviment cap a la redefinició de la mort. I advertia: «Tanmateix, allò que es va oferir originalment com una definició opcional de mort s’està convertint progressivament en *la* definició de mort».³³⁰⁰

I Agamben ho caracteritzava així:

La zona fosca més enllà del coma, que Mollaret i Goulon van deixar flotant sense prejudicis entre la vida i la mort, proporciona ara precisament el nou criteri de la mort («el nostre primer objectiu –assenyala el *Harvard Report*– és el de definir el coma irreversible com un nou criteri de mort»)³³⁰¹ Un cop les proves mèdiques apropiades haguessin certificat la mort de tot el cervell (no només del neocòrtex, sinó també del *brain stem*),³³⁰² el pacient havia de ser considerat mort, encara que, gràcies a les tècniques de reanimació, continués respirant.³³⁰³

the American Medical Association, Volum 205, número 6, 5 agost de 1968, pàg. 337. Bossi trobava estrany que en aquest informe no es defensés l’argument que hi havia molts llits d’hospital ocupats per pacients que estaven connectats a respiradors ja que la llei no reconeixia que estaven morts. En lloc d’això, a l’informe s’hi defensava que hi havia un problema amb les donacions d’òrgans i que els pacients en coma eren una càrrega per a la societat i per a ells mateixos –Bossi puntualitzava que era «difícil imaginar com un mort pot ser una càrrega per a si mateix». Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 30

³²⁹⁵ Pallis, C., Harley, DH., *ABC of Brainstem Death*, op. cit., pàg. 8

³²⁹⁶ En anglès a l’original: malaltia

³²⁹⁷ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 31

³²⁹⁸ *Ibid.*, pàg. 31

³²⁹⁹ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit., pàg. 164

³³⁰⁰ *Ibid.*, pàg. 164

³³⁰¹ Harvard Ad Hoc Committee, «A definition of irreversible coma. Report of the Ad Hoc Committee of the Harvard Medical School to examine the definition of brain death», op. cit., pàg. 337

³³⁰² En anglès a l’original: tronc cerebral

³³⁰³ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 180-181

2.3. Desenvolupament del concepte de mort cerebral

*Ens trobem, doncs, davant la tasca de decidir
si allò que hem mantingut viu és encara un ésser humà,
o, altrament dit, si aquest ésser humà que mantenim
ha de ser considerat 'viu'.³³⁰⁴*

Willard Gaylin

Després de la publicació dels criteris de Harvard, plantejava Bossi, es van publicar diversos estudis, entre els quals un informe, publicat el 1981, que proposava una nova definició legal de la mort a partir de criteris neurològics. L'informe, que abordava tant els aspectes legals i ètics com els mèdics d'aquesta determinació de la mort, va recollir el testimoni de filòsofs, teòlegs, metges i representants d'associacions de juristes i metges. I Bossi especificava:

[Aquest informe] presenta i discuteix les diferents formulacions proposades pels metges per a una nova definició de la mort basada en criteris neurològics, defensa la necessitat d'una "redefinició de la mort" inscrita en la llei, i recomana l'adopció d'una definició uniforme en tots els Estats o *Uniform Determination of Death Act*³³⁰⁵ (UDDA).³³⁰⁶

Als annexos de l'informe s'hi descrivia, en referència als transplantaments d'òrgans i la seva definició als Estats Units i altres països,³³⁰⁷ la jurisprudència i legislació relacionada amb la definició de la mort. Segons els autors de l'informe, els transplantaments d'òrgans van ser un element clau pel desenvolupament del concepte de mort cerebral, manifestava Bossi. I ho il·lustrava així:

Per aconseguir l'èxit en els transplantaments, calen òrgans vius; els òrgans més 'desitjables' són aquells de subjectes sans morts per lesions cerebrals traumàtiques i la respiració i la circulació dels quals s'ha mantingut artificialment fins al moment de l'extracció. D'aquí la importància per als metges de determinar el moment en què el cervell d'aquests pacients ha deixat de funcionar de manera irreversible.³³⁰⁸

Els autors també feien servir l'argument utilitarista, sostenia Bossi, que apareixia a l'informe de Harvard:

Consagrar recursos limitats i costosos, com les unitats de reanimació, a "cossos desproveïts de funcions cerebrals" no només prolongaria la incertesa i el patiment de les famílies, sinó que impediria que altres pacients amb lesions reversibles tinguessin accés a aquests recursos.³³⁰⁹

³³⁰⁴ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit., pàg. 163

³³⁰⁵ En anglès a l'original: Llei de determinació uniforme de la mort

³³⁰⁶ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 32-33

³³⁰⁷ Països com Argentina, Austràlia, Canadà, Eslovàquia, Espanya, Finlàndia, França, Grècia, Noruega, Regne Unit i República Txeca. Ibid., pàg. 33

³³⁰⁸ Ibid., pàg. 34

³³⁰⁹ Ibid., pàg. 34

Els arguments que van plantejar els metges consultats, i recollits en aquest informe, a favor d'una definició de mort legal que estigués basada en la pèrdua de les funcions cerebrals, eren sobretot cinc, remarcava Bossi. En primer lloc, la llei asseguraria la legalitat de la declaració de mort basada en criteris encefàlics. En segon lloc, aquests criteris encefàlics, usats quan els criteris cardiorespiratoris habituals no es poguessin aplicar, «protegiria als pacients del risc d'una declaració de mort imprudent o idiosincràtica».³³¹⁰ En tercer lloc, aquest reconeixement legal facilitaria que s'acceptés als pacients sense funcions cerebrals com a donants d'òrgans, sobretot en alguns estats on persistien els dubtes al respecte. En quart lloc, la unificació de criteris per declarar la mort podia ser apropiada per a tots els assumptes legals, que anaven d'herències a processos criminals, passant per impostos o tractaments mèdics. Finalment, en cinquè i últim lloc, recollia Bossi: «Mantenir un cos mort sota el suport vital artificial consumeix recursos mèdics limitats i pot minvar inútilment els recursos emocionals i financers de la família».³³¹¹

Els teòlegs consultats per dur a terme l'estudi van considerar que redefinir la mort era una tasca dels metges i no seva, i no van tenir cap objecció sobre el tema, sempre i quan no s'animés a fer transplantaments d'òrgans prematurs. I Bossi advertia: «Els religiosos van assenyalar també el fet que el terme de 'mort encefàlica' o 'mort virtual' indueix a la confusió, ja que la mort és un fenomen absolut».³³¹²

Els criteris de Harvard van ser sotmesos a diverses crítiques, constatava Bossi. Per començar, si bé el concepte coma irreversible feia referència a una persona viva, «els pacients en estat de mort encefàlica es trobarien en un estat "més enllà del coma"».³³¹³ Els criteris de Harvard van rebre altres crítiques, com que alguns reflexos espinals existents en pacients en estat de mort encefàlica o la seva absència no haurien de ser un criteri de mort; que no es podia avaluar la receptivitat si el cos estava desproveït de consciència; que hi havia aspectes que no quedaven prou explicitats, com la necessitat de verificar els reflexos del tronc

³³¹⁰ Ibid., pàg. 34

³³¹¹ Ibid., pàg. 35

³³¹² Ibid., pàg. 35

³³¹³ Ibid., pàg. 36

cerebral, o d'excloure intoxicacions causades per medicaments o metabòliques que possibilitessin el coma.³³¹⁴ Finalment, Bossi destacava l'última crítica:

[...] si tots els malalts que responen als criteris de Harvard estan efectivament morts (segons el criteri d'una aturada irreversible de totes les funcions del cervell), hi hauria, segons la comissió, molts més individus que ja estan morts, però la circulació sanguínia dels quals no pot ser mantinguda prou temps per permetre una segona observació 24 hores després.³³¹⁵

Totes aquestes mancances van fer que es proposessin altres criteris per contrarestar-les, constatava Bossi.³³¹⁶

2.3.1. De la mort cerebral a la mort del tronc cerebral

*[...] els malalts el cervell dels quals està 'mort' han de ser considerats com a morts, ja que el cervell, i en particular el tronc cerebral, és l'integrador dels principals sistemes d'òrgans del cos.*³³¹⁷

Laura Bossi

En l'informe, també es van analitzar els criteris desenvolupats per neuròlegs del Regne Unit, i que estaven fonamentats en la pèrdua irreversible de les funcions del tronc cerebral, és a dir, la regió del cervell que controla la respiració i el cor. La comissió nord-americana, plantejava Bossi, acceptava l'argument dels neuròlegs del Regne Unit, segons el qual el cervell no podia funcionar com un tot si es produïa la mort del tronc cerebral, és a dir, la pèrdua total de la funció del tronc. Tot i així, qüestionaven la fiabilitat de les proves que havien d'avaluar aquestes funcions del tronc i recomanaven dur a terme una angiografia o un encefalograma per confirmar l'extensió de la lesió i la irreversibilitat de l'aturada de les funcions del cervell.³³¹⁸

Entre ambdues posicions, sostenia Bossi, hi havia una diferència d'enfocaments:

De fet, els britànics utilitzarien el diagnòstic de la mort encefàlica d'acord amb un enfocament pronòstic (la mort encefàlica seria el 'punt de no retorn' en el procés de la mort), mentre que la Comissió vol conservar un enfocament diagnòstic, que

³³¹⁴ Ibid., pàg. 36

³³¹⁵ Ibid., pàg. 36

³³¹⁶ Ibid., pàg. 36

³³¹⁷ Ibid., pàg. 40

³³¹⁸ Ibid., pàg. 36-37

tendeix a provar que totes les funcions del cervell han cessat de manera irreversible en el moment de la constatació de la mort.³³¹⁹

El significat de la mort, remarcava Bossi, quedava detallat en l'informe amb dues formulacions. En primer lloc, es definia la mort encefàlica (*whole brain death*). Aquesta definició estava basada en l'obra de James L. Bernat, neuròleg i especialista en bioètica, i consistia en la pèrdua del funcionament integrat de l'organisme, en considerar que el cervell era l'òrgan principal i responsable de la consciència, però també l'encarregat de regular i integrar tots els subsistemes complexos de l'organisme. I Bossi ho formulava així:

Segons Bernat, «la interrelació espontània i innata de tots o de la majoria dels subsistemes i la interacció de l'organisme [...] amb l'entorn han de ser considerades com el funcionament de l'organisme com un tot».³³²⁰ Els pacients que han perdut aquesta funció d'integració no funcionen ja d'una manera 'organísmica' i ja no se'ls considera vius, encara que òrgans i teixits puguin mantenir una activitat residual.³³²¹

En segon lloc, es definia la mort neocortical (*higher brain death*), que va tenir molts defensors, però que presentava uns criteris considerats problemàtics i que s'allunyaven, sostenia Bossi, de «la sensibilitat comuna i dels 'estàndards' tradicionals».³³²² D'acord amb aquesta definició, es considerarien morts subjectes desproveïts de funcions cerebrals superiors –és a dir, de la consciència i de les funcions cognitives– que, segons els seus defensors, «serien necessàries per constituir una 'persona'»,³³²³ encara que persistís activitat biològica a la resta del cos.

Aquests criteris presentaven problemes greus i, tal com advertia Bossi, «persones senils, o que pateixen de retards greus, o inclús pacients en estat vegetatiu persistent (com la pacient Karen Quinlan,³³²⁴ el cas de la qual havia trastornat als Estats Units) correrien el risc de ser considerats com a morts».³³²⁵ Aquesta proposta de mort neocortical va ser rebutjada, apuntava, «perquè tindria la conseqüència nefasta d'enterrar pacients que respiren i el cor dels quals

³³¹⁹ Ibid., pàg. 37

³³²⁰ Bernat, J.L., Culver, C.M., Gert, B., «On the Definition and Criterion of Death», *Annals of Internal Medicine*, núm. 94, 1981, citat a: Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 38

³³²¹ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 38

³³²² Ibid., pàg. 39

³³²³ Ibid., pàg. 39

³³²⁴ Exposarem més detalladament el cas de Karen Quinlan al capítol *Límits i fronteres de la mort*

³³²⁵ Ibid., pàg. 39-40

encara batega».³³²⁶ La definició que es va acceptar finalment va ser la que feia referència a la mort encefàlica. I ho especificava així:

Les conclusions van ser les següents: els malalts el cervell dels quals està 'mort' (*whole brain death*)³³²⁷ han de ser considerats com a morts, ja que el cervell, i en particular el tronc cerebral, és l'integrador dels principals sistemes d'òrgans del cos. Sense aquesta activitat d'integració, la vida dels òrgans pot ser, per descomptat, mantinguda 'artificialment' en una unitat de reanimació, però no constitueix una vida 'organísmica'.³³²⁸

La definició de mort es va modificar en gairebé tots els estats dels Estats Units i a la majoria dels països occidentals després de la publicació d'aquest informe, remarcava Bossi. La Llei de determinació uniforme de la mort (UDDA) va ser recomanada a les instàncies legislatives dels Estats Units. Aquesta definició especificava que un subjecte estava mort si havia patit una aturada cardiorespiratòria irreversible o l'aturada de totes les funcions del cervell en la seva totalitat, inclòs el tronc cerebral. I la determinació de la mort s'havia de dur a terme d'acord amb les pràctiques mèdiques acceptades. Tot i així, advertia, la UDDA no detallava aquestes pràctiques mèdiques acceptades. I apuntava: «Seran precisades el 1995 per l'American Academy of Neurology (ANN), que va publicar unes pautes ('*guidelines*')³³²⁹ per determinar la mort encefàlica, menys exigents que els criteris de Harvard». ³³³⁰ Gràcies a la millora en l'especificació d'aquests criteris,³³³¹ el temps d'observació per al diagnòstic de la mort encefàlica es reduïa de 24 hores a sis i els electroencefalogrames només calien en cas de dubte. En aquest article, també s'hi proposaven criteris per als estats vegetatius persistents, perquè quedessin clarament diferenciats de la mort encefàlica.³³³²

Al mateix temps que es publicava l'UDDA, s'estudiava l'ús com a immunodepressor de la ciclosporina en pacients que havien rebut un trasplantament. El 1980, a Pittsburgh, una pacient va rebre per primera vegada

³³²⁶ Ibid., pàg. 40

³³²⁷ En anglès a l'original: mort encefàlica

³³²⁸ Ibid., pàg. 40

³³²⁹ En anglès a l'original: directrius, pautes, regles generals, normes

³³³⁰ Ibid., pàg. 41

³³³¹ Els requisits, considerava Bossi, s'especificaven millor: «evidència clínica o per imatges d'una lesió cerebral massiva compatible amb el diagnòstic de mort encefàlica, exclusió de condicions mèdiques i d'intoxicacions que poden interferir amb el quadre clínic». Ibid., pàg. 41. També es feia més precisa la prova de l'apnea, de manera que la persistència dels reflexos tendinosos va deixar de ser un obstacle per al diagnòstic de mort cerebral. Ibid., pàg. 41-42

³³³² Ibid., pàg. 42

aquest tractament, assenyalava Bossi, que es va començar a comercialitzar l'any 1983, i que permetia un control millor de les reaccions de rebuig. I constatava: «Els trasplantaments es van generalitzar, i els pacients en estat de mort encefàlica es van convertir en la principal font d'òrgans».³³³³

2.4. Expansió geogràfica del concepte de mort cerebral

*N'hi haurà prou amb alguns exemples per mostrar que el rumb d'aquesta 'revolució' no va succeir completament sense oposició, però que, malgrat tot, es va dur a terme amb una rapidesa i un èxit sorprenents.*³³³⁴

Laura Bossi

França va legislar i legalitzar l'extracció d'òrgans de pacients en mort encefàlica l'any 1968, i es va convertir, així, en el primer país a fer-ho, abans que els Estats Units, feia ressaltar Bossi. En la circular Jeanneney, del 24 d'abril, es criticava el criteri cardiorespiratori per definir la mort i es completava amb un criteri neurològic. El criteri de l'aturada cardíaca semblava, tal com recollia la circular, «doblement enganyós»³³³⁵ i insuficient, ja que era possible, per un costat, la supervivència d'alguns òrgans a través de tècniques artificials malgrat que el cor i els pulmons s'haguessin aturat, i, per l'altre, fer retornar a la vida pacients després d'una aturada cardíaca. I Bossi citava aquestes paraules de la circular:

Malgrat que els antics procediments continuen essent vàlids per a la majoria de certificats de decés, pot ser que ja no siguin aplicables en alguns dels casos esmentats anteriorment. Per a aquests casos és indispensable recórrer a nous criteris de mort.³³³⁶

Igualment, s'exigia la signatura de dos metges, no implicats en el trasplantament dels òrgans, en els certificats de defunció dels subjectes sotmesos a una reanimació prolongada. I s'establien, puntualitzava Bossi, criteris

³³³³ Ibid., pàg. 41

³³³⁴ Ibid., pàg. 48-49

³³³⁵ Circular núm. 27 del 24 d'abril de 1968, citat a: Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 43

³³³⁶ Ibid., pàg. 44

específics per declarar la mort encefàlica.³³³⁷ I manifestava: «També a França aquests subjectes en estat de mort encefàlica [...] es converteixen en els principals 'donants' d'òrgans per a transplantaments».³³³⁸ El 1976, es van establir uns principis per a l'extracció d'òrgans que eren el del consentiment presumpte,³³³⁹ de l'anonimat i de la gratitud.³³⁴⁰

L'any 1994, les lleis de bioètica, de 29 de juliol, van delegar el pronunciament sobre la mort encefàlica –sobre la definició de les condicions per a constatar-la i també sobre els criteris de mort– al Consell d'Estat, cosa que va dur a terme el 2006, assenyalava Bossi. En aquestes lleis es diferenciava entre la mort cardiorespiratòria i la mort encefàlica. I ho caracteritzava així:

En el cas de les persones que presenten una aturada cardíaca i respiratòria, es demana que es constati també una absència d'activitat nerviosa (absència total de consciència i d'activitat espontània, extinció de tots els reflexos del tronc cerebral, absència de ventilació espontània); és, doncs, la mort encefàlica la que es considera com la mort 'veritable', mentre que la mort cardiorespiratòria és vista com una etapa que condueix de manera ineludible a la mort encefàlica.³³⁴¹

Al Regne Unit, la mort segons criteris neurològics va ser validada per la jurisprudència, plantejava Bossi, i adoptada per les facultats de Medicina. El que determinava la mort era l'aturada de les funcions del tronc cerebral (*brainstem death*), a diferència del que es considerava a França i als Estats Units. Al Regne Unit el procés es va iniciar amb un primer memoràndum, del 1976, en què es consideraven aquests criteris de pronòstic que indicaven un punt de no retorn a partir del qual les cures intensives esdevenien inútils; continuava en un segon memoràndum, del 1979, en què aquests criteris de pronòstic es van convertir en criteris de diagnòstic per constatar la mort del pacient, i el cessament permanent i irreversible de totes les funcions cerebrals; i, finalment, en un tercer memoràndum, del 1995, en què es va introduir el terme de mort del tronc cerebral (*brainstem death*).³³⁴²

³³³⁷ Els criteris eren els següents: verificar l'absència de la respiració espontània, la desaparició de qualsevol signe electroencefalogràfic, fos espontani o provocat, i, l'extinció dels reflexos, hipotonia i midriasi. Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 44

³³³⁸ Ibid., pàg. 44

³³³⁹ Es tractava de preveure que qualsevol ciutadà que no estigués inscrit en un 'registre de rebuig' seria considerat com a donant d'òrgans potencial, puntualitzava Bossi. Ibid., pàg. 45

³³⁴⁰ Això es va fer, apuntava Bossi, durant el període en què Simone Veil va ser ministra de Salut, entre 1974 i 1979. Ibid., pàg. 45

³³⁴¹ Ibid., pàg. 46

³³⁴² Ibid., pàg. 48

Bossi plantejava que, segons Pallis, si es validava la mort del tronc cerebral, responsable de coordinar tant la respiració com la consciència –malgrat les activitats residuals que poguessin mantenir-se–, es podia assegurar la mort del subjecte.³³⁴³ I ho recollia així:

Ell ho resumeix d'una manera lapidària: “El tronc cerebral és la consciència, i la consciència és la persona”. Pallis també assegura que cap d'aquests pacients recuperarà mai ni la consciència ni la vida. Però és difícil validar aquest argument basat en la fisiologia i en l'experiència clínica, ja que quan es declara la mort s'atura la reanimació per deixar morir els pacients o bé per extreure'ls els òrgans. [...] Publicacions més recents exposen casos de 'supervivències' prolongades (fins a 20 anys en un pacient rècord [...]). També hi va haver casos de dones embarassades en estat de mort del tronc cerebral o de mort encefàlica que van ser mantingudes durant diversos mesos 'amb vida' per poder completar el seu embaràs.³³⁴⁴

Bossi plantejava que diversos anestesistes britànics, com David Hill, es van oposar a aquesta definició de mort del tronc cerebral, i suggerien anestesiar aquests pacients «en cas que persistís un residu de vida i de sensibilitat».³³⁴⁵ Els anestesistes sostenien que ho indicaven així determinades respostes que es podien observar quan es duïen a terme operacions sense anestèsia, com podien ser l'augment del pols o de la pressió arterial.³³⁴⁶

A l'Estat espanyol es va crear una llei sobre els transplants d'òrgans l'any 1979, i es va adoptar la definició de mort encefàlica l'any 1980. I Bossi recollia la definició de mort que, l'any 1986, va fer la Sociedad Española de Neurofisiología Clínica:

Un subjecte en estat de mort encefàlica és aquell en el qual s'ha produït una aturada irreversible de totes les funcions dels hemisferis cerebrals i del tronc de l'encèfal, però el funcionament del sistema cardiovascular i respiratori del qual és mantingut amb ajuda de mitjans artificials. [...] La mort de l'encèfal equival a la mort de l'individu com un tot.³³⁴⁷

A Alemanya, l'adopció dels criteris de mort encefàlica van ser recomanats per l'Associació de cirurgia l'any 1967, ja que es tractava, assenyalava Bossi, de «proporcionar una base científica més segura a les pràctiques existents

³³⁴³ Bossi feia referència a l'article de Pallis ja citat (Pallis, C., Harley, D.H., *ABC of Brainstem Death*, op. cit.), però no en facilitava la referència exacta.

³³⁴⁴ Ibid., pàg. 49-50

³³⁴⁵ Ibid., pàg. 51

³³⁴⁶ En aquesta línia, subratllava Bossi, l'any 2000, un editorial de la revista *Anesthesiology* recomanava fer servir l'anestèsia durant l'extracció d'òrgans. Ibid., pàg. 51

³³⁴⁷ Sociedad Española de Neurofisiología Clínica, *Diagnóstico neurofisiológico de muerte cerebral en la donación de órganos*, Saned, Madrid, 1986, citat a: Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 52

d'extracció d'òrgans en pacients amb aturada cardíaca». ³³⁴⁸ Però no va ser fins al 1997, que el criteri de mort encefàlica no va entrar de manera oficial a la llei de transplantaments, puntualitzava, «després de discussions acalorades». ³³⁴⁹ I manifestava:

La mort és declarada, i les extraccions permeses, quan es pot documentar l'aturada irreversible de totes les funcions del cervell (hemisferis, cerebel i tronc). El record de la medicina nacionalsocialista i dels programes d'eutanàsia va ser, sens dubte, una de les principals raons de la sensibilitat dels ciutadans respecte dels problemes de bioètica, i d'una certa desconfiança cap a l'*hybris* ³³⁵⁰ mèdic. ³³⁵¹

A Alemanya, la premsa es va fer ressò de dos casos de dones embarassades en estat de mort encefàlica. El primer va tenir lloc el 1991 a Stuttgart: una dona de 33 anys, embarassada de 17 setmanes, va patir un accident i se li va diagnosticar la mort encefàlica. I Bossi especificava:

D'acord amb el marit, els metges, aleshores, van decidir intentar deixar que l'embaràs prosseguís fins al moment en què el fetus fos viable. A la setmana 29, ella va parir un nen per cesària. Dos dies més tard, ella 'va morir' d'una aturada cardíaca espontània. El seu fill Max avui [2012] ³³⁵² té 20 anys. ³³⁵³

El segon cas, detallava, va tenir lloc el 1992 a Erlangen: una dona de 19 anys, embarassada de 14 setmanes, va patir un traumatisme cranial. Tot i que es va intentar que l'embaràs prosseguís, al cap de cinc setmanes va patir un avortament espontani. ³³⁵⁴

A finals de la dècada del 1990, la mort encefàlica havia estat legalitzada a tots els països europeus i a Nord Amèrica. L'Índia es va veure influïda pels criteris britànics, i Austràlia i Nova Zelanda van adoptar-ne uns de propers als estatunidencs. ³³⁵⁵ Finalment, Bossi exposava el cas del Japó:

El Japó es va resistir durant molt de temps a la idea de la mort encefàlica, potser a causa de la controvèrsia, àmpliament coberta pels mitjans, al voltant del primer transplantament de cor dut a terme el 1968 per Juro Wada, que va acabar amb la mort del 'donant' i del 'receptor'. ³³⁵⁶ Aquest cirurgià, acusat de dur a terme una

³³⁴⁸ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 54

³³⁴⁹ Ibid., pàg. 54

³³⁵⁰ En grec a l'original: arrogància, orgull extrem o exagerat

³³⁵¹ Ibid., pàg. 54-55

³³⁵² El 2012, any de publicació de l'obra de Bossi

³³⁵³ Ibid., pàg. 56

³³⁵⁴ Ibid., pàg. 56. Aquest cas va fer intervenir el filòsof Hans Jonas al debat. Bossi ho desenvolupava al capítol *Cinquanta anys després: la controvèrsia persisteix*, a partir de la pàgina 81.

³³⁵⁵ Ibid., pàg. 59

³³⁵⁶ El 16 de febrer de 2011, va aparèixer, a *The Japan Times*, la notícia de la mort de Juro Wada. En aquest obituari s'especificava que, en el transplantament del 1968, el donant de cor era un estudiant universitari de 21 anys que havia mort ofegat i que el receptor era un jove de 18 anys

intervenció inútil i perillosa en un pacient que no es trobava en condicions desesperades, i d'haver emprat un 'donant' que no es trobava en estat de mort encefàlica, va ser absolt per la justícia, però la sospita va persistir.³³⁵⁷

Entre els motius que destacava Bossi per explicar aquesta resistència del Japó davant de la mort encefàlica, també hi afegia la pèrdua de confiança en la medicina que es va donar després dels esdeveniments de la Segona Guerra Mundial: «les atrocitats comeses pels japonesos a Manxúria, així com els experiments duts a terme pels metges estatunidencs i japonesos en les víctimes de les radiacions d'Hiroshima i Nagasaki».³³⁵⁸ I, finalment, també subratllava que, per als japonesos, la metàfora de la 'donació de vida' no semblava apropiada.³³⁵⁹

La definició de mort encefàlica va ser elaborada l'any 1985, i acceptada parcialment el 1997,³³⁶⁰ després de molts debats, i amb uns criteris molt restrictius, remarcava Bossi. Entre 1997 i 2010, al Japó només es van extreure els òrgans de 86 subjectes en mort encefàlica. Tanmateix, advertia:

Aquests criteris restrictius es van relaxar durant la recent revisió de la llei de transplants l'any 2009, imposada per la Declaració d'Istanbul sobre el tràfic d'òrgans, que recomana que cada país garanteixi l'autosuficiència pel que fa a la 'recol·lecta' d'òrgans.³³⁶¹

que patia una malaltia valvular cardíaca. El dia 29 d'octubre, 83 dies després de l'operació, el receptor va morir. Wada va ser acusat d'homicidi involuntari per aquella operació i pel diagnòstic de mort cerebral. «Obituary: Juro Wada», *The Japan Times*, 16 de febrer de 2011. Enllaç consultat el juny de 2020: <https://www.japantimes.co.jp/news/2011/02/16/national/obituary-juro-wada/>

³³⁵⁷ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 56

³³⁵⁸ Ibid., pàg. 57

³³⁵⁹ Ibid., pàg. 57

³³⁶⁰ L'any 1999, a la revista *Time*, va aparèixer aquesta notícia, sota el títol «Un canvi de cor», en la qual es relatava l'expectació aixecada arran del primer transplantament de cor dut a terme al Japó 30 anys després del cas Wada. Larimer, T., «A change of heart», *Time*, 15 de març de 1999. Enllaç consultat el juny de 2020:

<http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2054268,00.html>

³³⁶¹ Bossi, L., *Les frontières de la mort*, op. cit., pàg. 58

2.5. Tot i així, la confusió persisteix

*[...] les reanimacions, congelacions i altres, no eliminen la qüestió metafísica que planteja la mort, ja que fa referència al sentit de la vida. Malgrat tot, 'l'última hora' se'ns escapa entre els dits.*³³⁶²

André Malraux

Semblava, efectivament, que el consens respecte a la mort cerebral era total, però, tanmateix, advertia Bossi, «una certa confusió persisteix».³³⁶³ Entre els diferents països o equips, les discordances en els criteris de diagnòstic de mort cerebral van romandre. Una enquesta duta a terme als Estats Units, i publicada l'any 2008, va mostrar que no s'aplicaven de manera uniforme els criteris recomanats per l'American Academy of Neurology. Així, depenent dels centres, la mort era certificada per un metge o dos; amb qualificacions variables; en alguns casos no es demanava que es repetissin els exàmens; la diferència entre els dos exàmens podia anar d'entre una a 24 hores; finalment, apareixien moltes variacions en els exàmens preclínic necessaris per excloure altres factors i determinar la mort encefàlica com a causa de mort.³³⁶⁴

Les diferències també apareixien, sostenia Bossi, entre diferents països i institucions. A França, per exemple, calia dur a terme un examen complementari als criteris clínics, que podia ser un electroencefalograma repetit o una angiografia cerebral. Al Canadà, els exàmens complementaris es requerien només en alguns casos, sobretot a pediatria. A Noruega i Suècia, una angiografia cerebral havia de ser practicada de manera sistemàtica per confirmar l'aturada definitiva de la circulació. Al Japó, a Itàlia i a Harvard, s'exigien criteris encefalogràfics, però a altres països o institucions, com a Minnesota o a Anglaterra, no.³³⁶⁵ I Bossi ho il·lustrava així:

³³⁶² Ibid., pàg. 7. Bossi no facilitava la referència exacta de la citació d'André Malraux, de l'obra *Lazare*, del 1974. La citació completa és la següent: «Finalment, les reanimacions, congelacions i altres, no eliminen la qüestió metafísica que planteja la mort, ja que fa referència al sentit de la vida. Malgrat tot, 'l'última hora' se'ns escapa entre els dits [...] Saben què li va passar al codirector d'aquesta clínica, Lhermitte. Una noia està en coma, a Necker: ja no hi ha activitat nerviosa, però la respiració, la circulació i el cor es mantenen gràcies a la reanimació. Cridat a consulta, va dur a terme exàmens, els va repetir, encara perplex. Finalment: "Em sembla que aquesta pacient fa tres dies que està morta". L'autòpsia ho va confirmar. Liqüefacció cerebral. De tant en tant penso que hauria de congelar els meus pacients durant cent anys: quan tornessin a la vida, la medicina hauria progressat prou per curar-los. Quina idea més estranya. Ignorar quan mor el pacient ens complica la mort; però, en última instància, buscar el quan ens distrauria de buscar el per què...». Ibid., pàg. 7

³³⁶³ Ibid., pàg. 59

³³⁶⁴ Ibid., pàg. 64-65

³³⁶⁵ Ibid., pàg. 65

Teòricament, aleshores, un pacient podria ser declarat mort en un país, però no en un altre, on s'apliquen altres criteris per establir la mort encefàlica. I hem vist que els metges britànics recomanen extreure els òrgans sota anestèsia general, ja que els criteris de mort acceptats al Regne Unit (mort del tronc cerebral) permetrien la possibilitat de certa persistència de funcions cerebrals superiors, i, per tant, no es podria excloure que els 'morts' així diagnosticats poguessin experimentar dolor en el moment de l'extracció.³³⁶⁶

A França, l'hora de decés que constava al certificat de mort dels donants variava depenent dels hospitals. I puntualitzava: «en alguns casos el personal indicava l'hora d'entrada a la sala d'operacions per a les extraccions, o l'hora en què s'havia posat un clamp a l'aorta, o bé l'hora de la desconexió del respirador artificial».³³⁶⁷ A l'hospital d'Addenbroke, al Regne Unit, en canvi, les infermeres sempre indicaven l'hora de decés a unes hores abans de l'inici de la cirurgia per l'extracció dels òrgans.³³⁶⁸ La terminologia que es feia servir en les recomanacions o articles, també mostrava aquesta confusió persistent. I ho caracteritzava així:

Les directrius franceses per a la cura dels subjectes en estat de mort encefàlica, per exemple, parlen de la 'instal·lació del malalt' i no del cadàver, i, encara recentment, el professor Jean-Michel Dubernard, cèlebre cirurgià de transplantaments, declarava, durant l'audició duta a terme davant de la comissió d'informació per a la revisió de les lleis de bioètica, que "la majoria de les extraccions són realitzades en donants en estat de mort encefàlica, *mantinguts amb vida* [l'èmfasi és meu]³³⁶⁹ gràcies a respiradors artificials i el cor dels quals encara batega".³³⁷⁰

Entre el personal mèdic, la confusió també hi era present, feia ressaltar Bossi. Es tractava de considerar morts subjectes que semblaven adormits, que se'ls veia respirar i el cor dels quals bategava; subjectes que estaven calents, que podien moure's ocasionalment, i que eren rentats, alimentats, medicats i cuidats. I Bossi es preguntava:

Com demanar-li [a una mare desconsolada] la seva autorització per extreure del cos del noi 'mort' òrgans que, contràriament, estan encara vius? I tot això amb l'objectiu de trasplantar-los a un altre pacient el cervell del qual està efectivament viu, però que té un altre òrgan menys vital defectuós o moribund, i que podria ser avantatjosament reemplaçat?³³⁷¹

³³⁶⁶ Ibid., pàg. 65-66

³³⁶⁷ Ibid., pàg. 63

³³⁶⁸ Ibid., pàg. 63

³³⁶⁹ L'èmfasi és de l'autora, Laura Bossi, i així és com apareix a l'original

³³⁷⁰ Ibid., pàg. 63-64

³³⁷¹ Ibid., pàg. 60

A França, entre els metges anestesistes i reanimadors, es va dur a terme una enquesta que es va publicar el 2003, i que va revelar que «tots afirmaven conèixer els criteris de mort encefàlica, però que el 41% d'ells no considerava a aquests subjectes com a 'morts'...»,³³⁷² manifestava Bossi.

Una enquesta duta a terme als Estats Units, i publicada l'any 1997, va mostrar que el 35% del personal mèdic i paramèdic «no coneixia amb precisió aquests criteris de la mort».³³⁷³ Bossi qualificava aquests resultats com a «inquietants».³³⁷⁴

Altres enquestes dutes a terme entre el personal de les unitats de reanimació i de neurocirurgia, i publicades entre 1989 i 2007, confirmaven que la definició de mort encefàlica era àmpliament acceptada, assenyalava Bossi, però «per raons diverses i sovint incoherents».³³⁷⁵ I advertia:

Confusió entre aturada funcional i destrucció total del cervell. Confusió entre un moribund i un mort. Confusió entre un ésser viu amb una mala qualitat de vida o amb un mal pronòstic vital i un mort. Confusió entre pèrdua permanent de la consciència i mort. Argument fal·laç respecte a la dependència de les màquines que asseguruen les funcions cardiorespiratòries (nombrosos pacients que pateixen de poliomielitis o de miopaties són dependents de maquinàries mèdiques, però a ningú no se li acudiria dir que estan morts).³³⁷⁶

Sobre el tema de la mort encefàlica i els transplantaments d'òrgans, es va dur a terme un estudi internacional entre el personal de salut de França, Estats Units i Espanya, per analitzar les seves creences i actituds professionals, publicat l'any 2006. Aquest estudi, destacava Bossi, va mostrar que hi havia una defensa unànime dels transplantaments i també que hi havia un gran convenciment que «cap persona correctament diagnosticada com en estat de mort encefàlica ha recuperat la consciència».³³⁷⁷ Tanmateix, advertia:

Tot i així, més de la meitat dels professionals interrogats proporcionen respostes incoherents quan se'ls demana d'atribuir un estatus vital als subjectes en estat de mort encefàlica o en estat vegetatiu persistent. Molts d'ells pensen que els pacients en estat de mort encefàlica no estan morts; d'altres pensen que la definició hauria d'integrar als pacients en estat vegetatiu permanent; d'altres, que un pacient en assistència no està mort; molts semblen compartir una visió gradualista de la mort.³³⁷⁸

³³⁷² Ibid., pàg. 61

³³⁷³ Ibid., pàg. 61

³³⁷⁴ Ibid., pàg. 61

³³⁷⁵ Ibid., pàg. 60

³³⁷⁶ Ibid., pàg. 60-61

³³⁷⁷ Ibid., pàg. 62

³³⁷⁸ Ibid., pàg. 62

Els autors de l'enquesta, remarcava Bossi, afirmaven que «l'assimilació de la mort encefàlica a la mort és altament contrainuïtiva, fins i tot per aquells que estan acostumats a declarar la mort i a dur a terme les extraccions d'òrgans».³³⁷⁹ La mort encefàlica depenia d'interpretacions i no només de fets empírics, i les interpretacions estaven influïdes per concepcions morals, filosòfiques, religioses o culturals sobre el significat d'estar viu o de ser humà, segons els autors de l'article.³³⁸⁰

Pel que fa a la ciutadania en general, subratllava Bossi, les enquestes demostraven que, en general, aquesta estava mal informada sobre els criteris de mort que es feien servir en el marc de l'extracció d'òrgans. Una enquesta que es va dur a terme sobre 1.351 persones a Ohio, i va ser publicada el 2004, mostrava que un 98% dels enquestats havia sentit el terme mort encefàlica. Tot i així, només una tercera part dels enquestats sabia que si un subjecte estava en estat de mort encefàlica això comportava que estava legalment mort. L'enquesta també mostrava que un 86% dels enquestats sabia que els subjectes en estat de mort encefàlica estaven morts; però un 57% pensava que els pacients en coma estaven morts, i un 34% ho pensava també dels pacients en estat vegetatiu. I Bossi constatava: «Una tercera part de les persones estava disposada a acceptar l'extracció d'òrgans en donants considerats encara vius».³³⁸¹

A França, es va dur a terme una enquesta sobre 1.000 persones, que es va publicar l'any 2010 i que, tal com destacava Bossi, va mostrar el següent:

[...] que un 42% dels enquestats ignorava el significat de l'expressió 'mort encefàlica'; que dins del 58% que sabia que aquesta es referia a l'aturada definitiva de les funcions del cervell, només un 57% sabia que aquesta és equivalent a la mort legal, i un 42% creia que aquest estat no implica mort.³³⁸²

³³⁷⁹ Ibid., pàg. 62

³³⁸⁰ Ibid., pàg. 62-63

³³⁸¹ Ibid., pàg. 66-67

³³⁸² Ibid., pàg. 67

2.6. Límits i fronteres de la mort

*Preferim abordar tots els problemes relacionats amb la mort
negant la seva existència.*

*Però la mort i els seus dilemes persisteixen.*³³⁸³

Willard Gaylin

El concepte de mort cerebral, sostenia Agamben, es va imposar, progressivament en la comunitat científica internacional i en la legislació, «malgrat que no sense una polèmica intensa».³³⁸⁴ Al voltant d'aquest nou concepte de mort cerebral van desenvolupar-s'hi nombrosos debats, sobretot per determinar si la mort cerebral era un criteri suficient per declarar la mort o si només valien els criteris tradicionals. I declarava:

Malgrat tot, no és possible sostreure's de la impressió que tot aquest debat està envoltat de contradiccions lògiques inextricables i que el concepte 'mort', lluny d'haver-se fet més exacte, oscil·la d'un pol a l'altre en la indeterminació més gran, descrivint un cercle viciós realment exemplar. Per un costat, efectivament, la mort cerebral substitueix com a únic criteri rigorós la mort sistemàtica o somàtica, considerada ara com a insuficient; per l'altre, tanmateix, aquesta última continua essent la que, d'una manera més o menys conscient, ha de proporcionar el criteri decisiu.³³⁸⁵

Agamben posava alguns exemples d'aquesta definició circular, aportats pels partidaris de la mort cerebral. Per exemple, Douglas N. Walton defensava que la mort cerebral «conduïx inevitablement en un termini breu a la mort».³³⁸⁶ O David Lamb, que recollia les paraules d'un informe de l'Oficina per a la salut de Finlàndia, en què s'hi especificava, amb relació a pacients diagnosticats de mort cerebral i que, per tant, estaven ja morts: «Aquests pacients van morir en un dia».³³⁸⁷ Lamb, com a advocat partidari de la mort cerebral, va aportar molts casos per demostrar que l'aturada cardiorespiratòria succeïa als pacients diagnosticats de mort cerebral al cap de pocs dies. I destacava: «En molts d'aquests estudis hi ha petites variacions en els exàmens clínics, però, malgrat això, tots proven el caràcter inevitable de la mort somàtica amb posterioritat a la mort cerebral».³³⁸⁸ I Agamben sentenciava: «Amb una patent inconseqüència

³³⁸³ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit., pàg. 163

³³⁸⁴ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 180

³³⁸⁵ Ibid., pàg. 181

³³⁸⁶ Walton, D. N., *Brain death*, Indiana, 1980, pag. 51, citat a: Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 181

³³⁸⁷ Lamb, D., *Death, Brain death and Ethics*, Croom Helm, Londres, 1985, pàg., 56

³³⁸⁸ Ibid., pàg. 63

lògica, l'aturada cardíaca –que acabava de ser substituïda com a criteri vàlid de mort– reapareix per provar l'exactitud del criteri que havia de substituir-la».³³⁸⁹

Gaylin constatava que aquest problema no havia deixat d'aguditzar-se:

[...] ja que, si bé el cor pot haver quedat reduït per la nova definició de mort a merament un altre òrgan, sempre ocuparà una posició central en el pensament popular sobre la vida i la mort. Té la capacitat de generar la passió que transforma les decisions mèdiques en qüestions polítiques.³³⁹⁰

En canvi, en un sentit oposat, Pallis i Harley defensaven que, inconscientment, sempre s'havia percebut la centralitat del cervell en el procés de la mort. I ho caracteritzaven així:

La majoria de la gent, davant de la pregunta sobre què entenen per mort, probablement parlarà del cor "havent-se aturat per sempre". Aquest és, de llarg, el mecanisme més comú de mort (i, fins fa relativament poc, també era un atribut universal d'un cadàver). Però, és realment un concepte de mort? Davant de la pregunta de si una persona, la funció cardíaca de la qual ha estat assumida per una màquina durant un temps, està morta, moltes persones comencen a adonar-se que un cor que batega no és un fi en si mateix, sinó un medi per a un altre fi: la perfusió del cervell amb sang oxigenada. Aquesta centralitat del cervell ha estat percebuda, inconscientment, per persones amb poc o cap coneixement de fisiologia: hem estat penjant i decapitant gent durant segles.³³⁹¹

Així, el concepte de mort, considerava Agamben, no s'havia fet més clar, sinó que s'havia quedat atrapat en aquest cercle viciós entre ser criteri necessari i suficient de mort i necessitar del criteri tradicional per confirmar-se, en primer lloc. I en segon lloc, el concepte de mort quedava igualment atrapat entre la medicina i el dret, i posava un exemple de maig del 1974.³³⁹² En aquest cas – d'acord amb el relat que en feia també Gaylin– John Cruikshank, advocat defensor, va al·legar davant d'un tribunal de l'Estat de Califòrnia que la causa de la mort d'un home havia estat el fet d'extreure-li, en estat de mort cerebral, el cor per dur a terme un trasplantament, i no el tret que li havia disparat el seu client, Andrew D. Lyons. I Gaylin advertia: «Malgrat l'argument de Cruikshank, el jurat va trobar el seu client culpable d'homicidi voluntari».³³⁹³ El cirurgià de

³³⁸⁹ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 181-182

³³⁹⁰ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit., pàg. 165

³³⁹¹ Pallis, C., Harley, DH., *ABC of Brainstem Death*, op. cit., pàg. 3. Pallis i Harley posaven l'exemple de la decapitació per mostrar que la mort pot precedir l'aturada dels batecs del cor. I plantejaven la pregunta següent: «Una vegada que el cap ha estat tallat del coll, el cor pot continuar bategant fins a una hora. Aquesta persona està viva o morta?». Ibid., pàg. 4. Es tractava d'un exemple de decapitació anatòmica, aclarien, i sostenien que amb la mort cerebral es tractava d'una decapitació fisiològica. Les implicacions, consideraven, eren similars: «Són que la mort del cervell és la condició necessària i suficient per la mort de la persona». Ibid., pàg. 4

³³⁹² Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 182

³³⁹³ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit., pàg. 164

trasplantaments, el Doctor Shumway, responsable d'haver-li extret el cor a la víctima, va declarar, en la seva defensa, recollia Gaylin: «Afirmo que un home el cervell del qual està mort, està mort. Aquest és l'únic criteri que seria universalment aplicable, perquè el cervell és l'únic òrgan que no pot ser trasplantat».³³⁹⁴

Agamben manifestava que no es podia llegir aquesta declaració «sense incomoditat».³³⁹⁵ I, a més a més, la qüestionava així:

Seguint aquesta lògica, això implicaria que, com que la mort cardíaca ha deixat de proporcionar un criteri vàlid, amb el descobriment de les tecnologies de reanimació i trasplantament, la mort cerebral deixaria de ser tal, en conseqüència, el dia en què es produís, hipotèticament, el primer trasplantament de cervell. La mort passa a convertir-se d'aquesta manera en un epifenomen de la tecnologia del trasplantament.³³⁹⁶

El cas de Karen Quinlan, una jove de 21 anys que va entrar en coma profund, suposava, remarcava Agamben, un exemple perfecte «d'aquesta fluctuació de la mort».³³⁹⁷ L'any 1976, un tribunal estatunidenc va admetre la petició dels pares de la Karen de retirar la respiració i l'alimentació artificials que l'havien mantingut amb vida durant anys, «ja que la noia havia de ser considerada morta».³³⁹⁸ Tot i així, ella va continuar respirat naturalment i «va sobreviure»³³⁹⁹ fins que el 1985 es va produir la seva «'mort' natural».³⁴⁰⁰ Agamben declarava: «És evident que el cos de Karen Quinlan havia entrat, en realitat, en una zona d'indeterminació, on les paraules 'vida' i 'mort' havien perdut el seu significat».³⁴⁰¹ I manifestava:

Això significa que avui (com està implícit en l'observació de Medawar, segons el qual "les discussions sobre el significat de les paraules 'vida' i 'mort' són, en biologia, índex d'una conversa de baix nivell")³⁴⁰² vida i mort no són pròpiament conceptes científics, sinó conceptes polítics que, com a tals, només adquireixen un significat precís per mitjà d'una decisió. Les «fronteres angoixants i incessantment ampliades»³⁴⁰³ de les quals parlaven Mollaret i Goulon són fronteres mòbils, perquè són fronteres *biopolítiques*, i el fet que avui estigui en curs un ampli procés *en què* allò que està en joc és, precisament, la seva definició, indica que l'exercici del poder sobirà passa més que mai a través

³³⁹⁴ Ibid., pàg. 164

³³⁹⁵ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 182

³³⁹⁶ Ibid., pàg. 182

³³⁹⁷ Ibid., pàg. 182

³³⁹⁸ Ibid., pàg. 182

³³⁹⁹ Ibid., pàg. 183

³⁴⁰⁰ Ibid., pàg. 183

³⁴⁰¹ Ibid., pàg. 183

³⁴⁰² Agamben no facilita la referència de l'observació de Medawar

³⁴⁰³ Mollaret, P., Goulon, M., «Le coma dépassé», op. cit., pàg. 15

d'aquelles i s'ha situat novament a l'encreuament de les ciències mèdiques i biològiques.³⁴⁰⁴

2.6.1. Els neomorts

*Mantenir la vida és un argument urgent per a qualsevol mesura, però no si aquesta mesura destrueix les qualitats que fan que valgui la pena mantenir la vida.*³⁴⁰⁵

Willard Gaylin

En un article titulat *Cultivant els morts*,³⁴⁰⁶ del 1974, Gaylin plantejava que si una part del cor, per exemple, perdía el subministrament vascular «podem perdre aquesta part i, tot i així, sobreviure».³⁴⁰⁷ Malgrat tot, advertia:

Si una part del cervell es veu privada d'oxigen, depenent de la ubicació, podem perdre-la i sobreviure. Però aquí paguem un preu especial, perquè les funcions perdudes són aquelles que identifiquem amb el jo, l'ànima o la humanitat, és a dir: la memòria, el coneixement, la sensibilitat, el pensament, percebre, sentir, conèixer, aprendre i estimar.³⁴⁰⁸

La majoria de la gent, considerava, estava disposada a admetre que «quan tot el cervell és destruït, la 'persona' ja no existeix».³⁴⁰⁹ Quan el cervell estava danyat en la seva totalitat, es destruïen els controls de la circulació i de la respiració i, per tant, «s'esdevindrà la mort en totes les seves formes».³⁴¹⁰ Tanmateix, el desenvolupament dels respiradors va permetre mantenir artificialment la respiració i la circulació, la qual cosa va possibilitar una redefinició de la mort. I especificava:

Aquesta nova definició, independent del desig de transplantament, permet ara al metge 'desconnectar' algú sense ni tan sols cometre un acte d'eutanàsia passiva. En primer lloc, el pacient serà definit com a mort; desconnectar l'endoll serà simplement l'acte inofensiu d'aturar un tractament inútil en un cadàver.³⁴¹¹

³⁴⁰⁴ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 183

³⁴⁰⁵ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit., pàg. 170

³⁴⁰⁶ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit. Agamben qualificava aquest article de «brillant», Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 183, però bé podria ser qualificat d'esgarrifós o aterrador.

³⁴⁰⁷ Gaylin W., «Harvesting The Death», op. cit., pàg. 163

³⁴⁰⁸ Ibid., pàg. 163

³⁴⁰⁹ Ibid., pàg. 164. Gaylin puntualitzava: «amb tot el respecte per les complexitats del debat ment/cervell, la 'persona' (i la condició de persona) generalment s'associa a la part funcional del cap: el cervell». Ibid., pàg. 164

³⁴¹⁰ Ibid., pàg. 164

³⁴¹¹ Ibid., pàg. 164

La nova definició de mort que, segons Gaylin, permetia evitar el complex problema de l'eutanàsia, en creava d'altres que encara no havien estat completament definits o visualitzats. I posava en evidència:

Aquests cadàvers tindrien l'estatus legal dels morts sense cap de les qualitats que ara s'associen a la mort. Aquests cossos estarien calents, respirarien, tindrien pols, evacuarien i excretarien, requeririen atenció d'infermeria, dietètica i d'higiene en general –i *probablement podrien mantenir-se així durant anys*.³⁴¹²

Gaylin proposava i desenvolupava com, gràcies a la tecnologia, es podien emprar aquests cadàvers. I ho justificava així:

Per salvar vides i alleujar el patiment –motius tradicionals per transgredir la tradició– podríem desenvolupar hospitals (una paraula inapropiada ja que suggereix la presència d'éssers humans vius), bancs o granges de cadàvers que requereixen alimentació i manteniment per ser cultivats. Per als no iniciats, els 'nous cadàvers' en les files de respiradors semblarien indistingibles dels pacients comatosos que ara resideixen en sales d'hospitals neurològics crònics.³⁴¹³

Existien precedents de la recuperació sistemàtica de parts útils del cos, apuntava, i posava d'exemple la donació del cos com a material d'ensenyament a les facultats de medicina. En aquest cas, la utilitat immediata era l'educació mèdica, que inevitablement salvaria vides en el futur. I subratllava: «No és anormal que una persona que s'enfronta a la mort vulgui que la seva utilitat s'estengui més enllà de la seva mortalitat».³⁴¹⁴ Amb relació a aquesta qüestió, Gaylin sostenia que els prejudicis i valors que regien la nostra vida «persistien en el moment de deixar-la».³⁴¹⁵ Així, mentre que a les universitats de Tufts i Boston hi solia haver escassetat de cadàvers, la Facultat de Medicina de Harvard no tenia cap dificultat per rebre tantes donacions de cadàvers com necessitaven. I constatava: «A Boston, evidentment, el prestigi d'entrar a Harvard s'estén inclús a la taula de dissecció».³⁴¹⁶

Posava també l'exemple de com, dins dels confins d'un mateix individu, s'havien pogut transferir parts del cos a altres llocs més necessitats: «Agafarem la pell de les parts menys visibles del cos per salvar una cara. Si un múscul està paralitzat, solem substituir-lo per un múscul que tingui una funció menys important».³⁴¹⁷ Aquest sistema deixava de funcionar quan l'individu no tenia un

³⁴¹² Ibid., pàg. 164

³⁴¹³ Ibid., pàg. 165

³⁴¹⁴ Ibid., pàg. 166

³⁴¹⁵ Ibid., pàg. 166

³⁴¹⁶ Ibid., pàg. 166

³⁴¹⁷ Ibid., pàg. 165

segon substituït i es veia forçat a demanar-lo a un altre individu amb un excedent.

I Gaylin ho exemplificava així:

El prototip, per descomptat, és la donació de sang. La sang pot ser vista com un òrgan regenerable, i tenim una llarga tradició de donació de sang. El que pot ser més important, i potser més perillós, és que amb la sang hem establert un precedent en matèria de comercialització: no només som lliures de demanar-la, sinó que ens veiem obligats a comprar-la i, de fet, almenys al nostre país, se'n permet vendre-la.³⁴¹⁸

La controvèrsia apareixia amb els avenços en el camp dels transplaments d'òrgans, destacava, «un regal dramàtic de vida de part dels moribunds als que estan a punt de morir».³⁴¹⁹ I com més èxit s'aconseguís en el camp dels transplaments, manifestava, més s'aguditzaria el problema.

Gaylin proposava el terme 'neomorts' per referir-se a aquests nous cadàvers, mentre que el terme 'cadàver' conservaria el significat habitual. I, proposava també anomenar el pavelló o hospital on es conservessin aquests neomorts *bioemporium*. A partir d'aquí, iniciava una llista de suggeriments relacionats amb l'espectre de possibilitats que oferia aquest pavelló de neomorts. I els classificava en diferents categories: banc, cultiu, fabricació, proves, entrenament, i experimentació.³⁴²⁰

En el cas de l'ús dels neomorts com a banc, plantejava que l'emmagatzematge de plaquetes, globus blancs o d'alguns antígens –és a dir, molècules capaces d'originar una resposta immunitària en un organisme– era complicat. Tanmateix, advertia: «L'ús de neomorts permetria dur a terme proves intensives de supervivència plaquetària i probablement conduiria al ràpid desenvolupament d'una tècnica d'emmagatzematge millor».³⁴²¹ I defensava:

Una població mantinguda de neomorts, amb parts del cos informatitzades i catalogades per compatibilitat, produiria un sistema molt més eficient. Així com ara tenim bancs de sang, podríem tenir bancs per a tots els òrgans principals que algun dia puguin ser trasplantables: pulmons, ronyons, cor, ovaris.³⁴²²

³⁴¹⁸ Ibid., pàg. 165. Gaylin també posava l'exemple de la compra-venda de semen per a les inseminacions artificials. I remarcava: «És molt probable que en un futur proper permetem la compra i venda d'òvuls madurs perquè una dona estèril pugui concebre el nadó si té un úter funcional. Per descomptat, un cop que la fertilització *in vitro* es converteixi en una realitat... podrem inclús permetre el lloguer d'espai en l'úter per gestió per a una dona amb òvuls però sense úter». Ibid., pàg. 165

³⁴¹⁹ Ibid., pàg. 166

³⁴²⁰ Ibid., pàg. 166

³⁴²¹ Ibid., pàg. 167

³⁴²² Ibid., pàg. 167

Gaylin també proposava fer servir els neomorts com a cultiu. I destacava: «Òbviament, una població considerable de neomorts proporcionarà un subministrament constant de sang, ja que poden ser drenats periòdicament».³⁴²³ Els neomorts podrien ser una font de sang –i, per tant, també de plaquetes, leucòcits i globus rojos–, de medul·la òssia, i, igualment, es podria cultivar la seva pell, còrnies, cartílag, os, etcètera.³⁴²⁴

Suggeria, també, fer servir els neomorts com a unitat de fabricació. D'hormones, per exemple, però també d'anticossos, simplement injectant els virus o bacteris als neomorts. I puntualitzava: «Potser l'extensió més encoratjadora del procés de fabricació sorgeix de la nova investigació sobre el càncer, en la qual la immunologia està cobrant protagonisme».³⁴²⁵

El neomort també podria servir per fer proves. I ho detallava així: «Es podria fer servir el neomort en moltes proves de drogues i procediments quirúrgics que ara normalment realitzem en presoners, nens amb retard mental i voluntaris».³⁴²⁶ Es podria determinar l'eficàcia d'un medicament; es podrien evitar els procediments experimentals inútils; els procediments exitosos podrien estar disponibles molt abans; es podrien evitar, finalment, «els retards massius que mantenen a algunes drogues fora del mercat mentre els moribunds les reclamen».³⁴²⁷

Els neomorts també podrien servir com a entrenament, proposava Gaylin. Els estudiants de medicina podrien practicar-hi des d'exàmens físics fins a procediments diagnòstics, com la punció de la columna vertebral o la neumoencefalografia. I apuntava: «la majoria dels procediments que ara s'ensenyen, normalment, amb els indigents als pavellons dels principals hospitals de la ciutat es podrien ensenyar amb neomorts».³⁴²⁸ Igualment, també proposava poder practicar extirpació real d'òrgans, o procediments més exòtics, com operacions oculars, empelts de pell, cirurgia plàstica, amputació de membres, etcètera.³⁴²⁹

³⁴²³ Ibid., pàg. 167

³⁴²⁴ Ibid., pàg. 168

³⁴²⁵ Ibid., pàg. 168

³⁴²⁶ Ibid., pàg. 166

³⁴²⁷ Ibid., pàg. 167

³⁴²⁸ Ibid., pàg. 166

³⁴²⁹ Ibid., pàg. 166

Finalment, el neomort podria servir com a camp d'experimentació. I ho justificava així:

Cada nou procediment mèdic exigeix un acte de fe. [...] Cada cop que un cirurgià intenta un procediment per primera vegada, en el millor dels casos, està generalitzant a partir de l'experimentació amb animals inferiors. Ara podem protegir el pacient d'un salt massa gran fent servir el neomort com a pont experimental. Les formes òbvies d'experimentació serien la cura per a malalties que primer serien induïdes al neomort.³⁴³⁰

Els neomorts també podrien servir per a l'experimentació en el camp dels trasplantaments de medul·la que, quan es va publicar aquest article l'any 1974, només havien tingut èxit en un nombre molt reduït. I defensava:

Inclús investigacions com la recent experimentació a Willowbrook –on nens amb retard mental van ser infectats amb el virus de l'hepatitis (que encara no era cultivable fora del cos humà) en un intent per trobar una cura per a aquesta malaltia perniciosa–, es podria fer sense arriscar la salut dels subjectes.³⁴³¹

Després de tots aquests suggeriments, Gaylin efectuava una anàlisi cost-benefici per mirar com es podria justificar aquest ús dels neomorts. I ho detallava així:

Tot i que certs productes no justificarien el cost de mantenir una comunitat de neomorts, l'enorme despesa d'altres productes, com els glòbuls rojos amb antígens inusuals, certament el justificarien. Llavors, evidentment, l'equació es desplaça. Tan aviat com es troba una raó econòmicament sòlida per al manteniment de la comunitat, tots els altres ingredients es converteixen en productes gratuïts, un problema familiar de la fabricació. No hi ha investigacions en curs que indiquin el cost de manteniment d'un *bioemporium* o inclús la duració mitjana potencial d'un neomort. Donat que en aquest moment no fomentem el manteniment de la vida en les persones amb mort cerebral, desconeixem els límits fins als quals es podria estendre.³⁴³²

Igualment, manifestava, era difícil avaluar quants neomorts estarien disponibles anualment per satisfer aquesta demanda. I, en qualsevol cas, després d'haver exposat tots els beneficis i, sobretot, el potencial de salvar vides, juntament amb la tecnologia adequada, i una motivació pura, Gaylin es preguntava com podríem reconciliar les nostres emocions. I declarava:

L'anàlisi cost-benefici és sempre menys satisfactori quan els costos han de mesurar-se en un àmbit i els beneficis en un altre. L'anàlisi està particularment esbiaixada quan els beneficis són específics, materials, aparents i immediats, i el preu a pagar és general, espiritual, abstracte i del futur.³⁴³³

³⁴³⁰ Ibid., pàg. 167

³⁴³¹ Ibid., pàg. 167

³⁴³² Ibid., pàg. 168

³⁴³³ Ibid., pàg. 169

2.6.2. La sala de reanimació com a espai d'excepció

*La sala de reanimació on el neomort, l'ultracomatós
i el faux vivant fluctuen entre la vida i la mort
delimita un espai d'excepció [...].³⁴³⁴
Giorgio Agamben*

El 1988, François Dagognet parlava del cos a la sala de reanimació –sota el nom de ‘fals vivent’ (*faux vivant*)–,³⁴³⁵ que, segons Agamben, estava considerat com a mort pels partidaris de la mort cerebral, malgrat que presentés característiques de la vida, i sobre el qual es podia intervenir «sense reserves».³⁴³⁶ Agamben remarcava que Dagognet, entre d'altres, demanava la intervenció de l'estat per poder procedir sobre el fals vivent sense problemes:

No és estrany, doncs, que entre els partidaris més decidits de la mort cerebral i de la biopolítica moderna, s'hi trobin aquells que invoquen la intervenció de l'Estat, a fi que, decidint el moment de la mort, es permeti procedir sense obstacle sobre el ‘fals vivent’ a la sala de reanimació.³⁴³⁷

Els organismes eren propietat del poder públic, i Dagognet ho manifestava així: «Els organismes pertanyen al poder públic (es nacionalitzen els cossos),³⁴³⁸ no amb finalitats possessives o dominants, sinó pels vincles entre generacions que poden i, sens dubte, han d'ajudar-se mútuament».³⁴³⁹ Igualment, Dagognet considerava que «cal revisar paral·lelament la definició de mort i la seva hora».³⁴⁴⁰ I es preguntava: «No va ser Bichat qui ja va observar que un no mor de cop (excepte en el cas de la mort sobtada), sinó que els teixits deixen de viure en moments diferents? La noció de mort mereix ser repensada, aclarida i fins i tot descomposta».³⁴⁴¹

Per poder dur a terme un trasplantament, calia que els òrgans continuessin funcionant dins l'organisme del donant; que aquest organisme continués irrigant els òrgans, malgrat que només fos tènueament. Aquest era el motiu principal, defensava Dagognet, pel qual «cal d'avançar en la definició del

³⁴³⁴ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 183-184

³⁴³⁵ Dagognet, F., *La maîtrise du vivant*, Hachette, París, 1988, pàg. 190

³⁴³⁶ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 183

³⁴³⁷ Ibid., pàg. 184

³⁴³⁸ Com a comentari a aquesta frase, Agamben declarava: «Ni Reiter ni Verschuer no havien anat mai tan lluny en el camí de la politització de la *nuda* vida; però (signe evident que la biopolítica ha traspassat un nou llinar) en les democràcies modernes és possible dir públicament allò que els biopolítics nazis no s'atrevien a dir». Ibid., pàg. 184

³⁴³⁹ Dagognet, F., *La maîtrise du vivant*, op. cit., pàg. 189

³⁴⁴⁰ Ibid., pàg. 189

³⁴⁴¹ Ibid., pàg. 189

moment de la fi, que ja no es basi [...] en el *rigor mortis*, ni menys encara en els signes de putrefacció, sinó només en la mort cerebral».³⁴⁴² La mort cerebral, remarcava, es donava en primer lloc i el fet de caracteritzar-se per la seva irreversibilitat feia que assegurés la mort. I sostenia:

El cor, efectivament, pot deixar de bategar i després tornar a començar, la respiració pot aturar-se i tornar a començar, etcètera, mentre que el cervell no pot suspendre les seves activitats durant més de quatre o cinc minuts: no tornarà si ha interromput el seu treball.³⁴⁴³

El que es preguntava Dagognet era qui prendria la decisió de separar la vida vegetativa, que encara continuava, de la neurològica, que apareixia com l'únic criteri per a la finalització definitiva de la vida. I destacava:

Això donarà lloc a la possibilitat d'intervenir sobre el 'fals vivent'. Només l'Estat pot i ha de fer-ho. Ens sembla, a més a més, bastant correcte i coherent que 'el moment de la mort' coincideixi amb el de l'extinció de la consciència i de la voluntat –el cessament del còrtex. [...] Com no podem admetre que l'organisme forma un tot fenomenalment continu, així com heterogeni: si certes funcions s'esvaeixen amb la mort, d'altres s'allarguen durant un temps.³⁴⁴⁴

Per establir el moment de la mort, assenyalava Dagognet, ens havíem d'allunyar dels «criteris dubtosos i relliscosos a favor dels més irreversibles i antropològics».³⁴⁴⁵ I constatava:

Correspon als poder públics circumscriure jurídicament l'home, definir tant el principi com la fi de la vida, i els mitjans per reconèixer un i altre. En quant a la naturalesa, aquesta no es pronuncia: només ofereix una situació tèrbola. La neurobiologia sola, l'activitat de la qual està ben controlada, sembla suggerir la solució, sense risc d'error o de desafiament.³⁴⁴⁶

Agamben manifestava: «La sala de reanimació on el *neomort*, l'ultracomatós i el *faux vivant* fluctuen entre la vida i la mort delimita un espai d'excepció»,³⁴⁴⁷ i en aquest espai, sostenia, la vida es trobava «totalment controlada per primera vegada per l'home i la seva tecnologia».³⁴⁴⁸

Les noves tecnologies de poder que van aparèixer per conservar la vida, constatava, van acabar posant en joc la definició mateixa de mort. Es va obrir, aleshores, un espai entre la vida i la mort, en què els cossos havien perdut el seu estatut polític normal. Una terra de ningú a través de la qual es movien metges i

³⁴⁴² Ibid., pàg. 189

³⁴⁴³ Ibid., pàg. 189

³⁴⁴⁴ Ibid., pàg. 190

³⁴⁴⁵ Ibid., pàg. 190

³⁴⁴⁶ Ibid., pàg. 190

³⁴⁴⁷ Agamben, G., *Homo sacer*, op. cit., pàg. 183-184

³⁴⁴⁸ Ibid., pàg. 184

científics, però que en altres temps «només el sobirà podia penetrar».³⁴⁴⁹ En aquest espai, els cossos no estaven realment vius ni morts. Es tractava de cossos que fluctuaven entre la vida i la mort al ritme dels avenços de la medicina i de les variacions de les decisions jurídiques i ètiques. Es tractava d'uns cossos pels quals les paraules 'vida' i 'mort' havien perdut completament el seu significat.

³⁴⁴⁹ Ibid., pàg. 177

IV. El dispositiu de seguretat

*Dispositiu de seguretat que [...] inserirà el fenomen en qüestió [...] dins d'una sèrie d'esdeveniments probables. En segon lloc, les reaccions del poder davant d'aquest fenomen s'incorporaran a un càlcul que és un càlcul de costos. I en tercer i últim lloc, en comptes d'establir una divisió binària entre allò que està permès i allò que està vetat, es fixaran, per una banda, una mitjana considerada com a òptima i, per l'altra, límits d'allò que és acceptable, més enllà dels quals no s'haurà de passar. D'aquesta manera s'esbossa, aleshores, tota una altra distribució de les coses i dels mecanismes.*³⁴⁵⁰

Michel Foucault

0.- Introducció

Dedicarem aquest apartat exclusivament al dispositiu de seguretat. Tindrem en compte que, a part de plantejar el concepte de seguretat, Foucault definia quatre grans àmbits del dispositiu de seguretat, i que són els que seguirem en aquest apartat: els espais de seguretat, el tractament d'allò aleatori, la població i, finalment, la normalització.

El primer capítol està centrat a desenvolupar el concepte de seguretat, tal com Foucault el presentava al curs *Seguretat, territori, població*. Ens aturarem en el cas de la penalitat, que exposava al curs *Naixement de la biopolítica*, per il·lustrar aquest concepte de seguretat, i també en l'exemple de la droga. Parlarem de com el concepte de seguretat està relacionat, sobretot, amb la ciutat, la circulació i la no prohibició, d'acord amb el que manifestava al curs *Seguretat, territori, població*. Finalment, i a partir d'una entrevista sobre seguretat i estat, parlarem del pacte de seguretat.

Al segon capítol, parlarem dels espais de seguretat, tal com ho plantejava al curs *Seguretat, territori, població*. Farem servir l'exemple de la ciutat per parlar de com els problemes en relació amb l'espai del poder sobirà o del poder disciplinari no eren els mateixos que els del dispositiu de seguretat. També parlarem del medi, com a àmbit on té lloc la circulació, i que apareixia com a conjunt de dades naturals i també com a camp d'intervenció del poder. Finalment, mirarem les diferències entre els diferents dispositius de seguretat pel que fa als espais de seguretat.

³⁴⁵⁰ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 8

El tercer capítol està dedicat al tractament d'allò que és aleatori, seguint la formulació que en fa al curs *Seguretat, territori, població*. Aquí exposarem el problema de l'escassetat tal com apareixia per a la gestió dels diferents sistemes de govern i de les diferents maneres de tractar-la. Ens aturarem en el concepte de poble, com a contrapartida del concepte de població i com aquell que es resisteix a la regulació de la població. També ens aturarem en el plantejament del liberalisme, en relació amb el concepte de llibertat. Finalment, mirarem les diferències entre els diferents dispositius de seguretat amb relació al tractament d'allò que és aleatori.

Exposarem el concepte de població al quart capítol, a partir de *La voluntat de saber* i de *Seguretat, territori, població*. Caracteritzarem els diversos aspectes d'aquest concepte, que era nou i diferent en relació amb la noció de població que podia aparèixer en el poder sobirà i el poder disciplinari. Ens aturarem en la naturalitat de la població, cosa que no la feia inaccessible a l'acció del poder, i detallarem com es manifestava aquesta naturalitat. També exposarem com podia aparèixer com a espècie –en tant que conjunt d'elements que s'inscriuen en el règim general des éssers vius– o com a públic –és a dir, la població presa des del punt de vista de les seves opinions i comportaments–, tal com plantejava a *Seguretat, territori, població*. Desenvoluparem, posteriorment, el concepte de societat civil, que formulava, sobretot, al curs *Naixement de la biopolítica*, i que apareixia com a correlat de la tecnologia governamental. Finalment, mirarem la relació de la població amb l'economia, la biologia i la filologia.

El cinquè capítol està dedicat a la normalització que apareix al dispositiu de seguretat. I començarem mirant les diferències que presenta respecte dels mecanismes anteriors, a partir dels cursos *Cal defensar la societat* i *Seguretat, territori, població*. Il·lustrarem aquesta normalització amb l'exemple de les malalties, tal com plantejava a *Vigilar i castigar* i als cursos *Els anormals* i *Seguretat, territori, població*. Exposarem el model de la lepra i el de la pesta, el pas de l'un a l'altre, fins a arribar al model de la verola. Aquest últim model, el de la verola, desenvolupat exclusivament al curs *Seguretat, territori, població*, és el que ens servirà per analitzar el cas de la sida, a la quarta part.

1.- Seguretat

[...] per veure si es pot parlar realment
d'una societat de seguretat.³⁴⁵¹

Michel Foucault

A la primera classe del curs *Seguretat, territori, població*, de l'11 de gener del 1978, Foucault formulava la pregunta següent: «què podem entendre per 'seguretat'?». ³⁴⁵² Per respondre-la, proposava seguir l'exemple de la llei penal, modulada en tres temps. En un primer temps –anomenat arcaic i que abastava des de l'edat mitjana fins als segles XVII-XVIII–, una llei penal, en la forma simple de prohibició tipus «no mataràs, no robaràs», ³⁴⁵³ tenia un càstig com la multa, el desterrament o la forca. Es tractava d'un sistema legal, jurídic. I especificava: «consisteix a fixar una llei i establir un càstig a qui la infringeixi, és el sistema del codi legal amb partició binària entre allò que està permès i allò que està vetat i un acoblament [...] entre un tipus d'acció prohibida i un tipus de càstig». ³⁴⁵⁴

En un segon temps –anomenat modern i que començava a partir del segle XVIII– la mateixa llei tindria igualment una sèrie de càstigs si se la infringia, però dins d'un altre marc. I ho caracteritzava així:

[...] aquesta vegada el conjunt està emmarcat, d'una banda, per tota una sèrie de vigilàncies, controls, mirades, quadrícules diverses que permeten advertir, fins i tot abans que el lladre hagi robat, si robarà, etcètera. I d'altra banda, en l'altre extrem, el càstig no és simplement el moment espectacular, definitiu de la forca, de la multa o del desterrament, sinó una pràctica com l'empresonament, amb tota una sèrie d'exercicis i treballs que recauen sobre el culpable; treball de transformació sota la forma, simplement, d'allò que es denomina tècniques penitenciàries, treball obligatori, moralització, correcció, etcètera. ³⁴⁵⁵

En aquest marc, la llei apareixia enquadrada per mecanismes de vigilància i correcció, dins d'un sistema disciplinari. Al sistema binari del codi, s'hi afegia el culpable, per un costat, i tota una sèrie de tècniques adjacents, per l'altre. Tècniques «policials, mèdiques, psicològiques, que corresponen a la vigilància, al diagnòstic, la transformació eventual dels individus». ³⁴⁵⁶

En un tercer temps –anomenat contemporani–, en l'aplicació de la mateixa llei, la prevenció i l'organització del càstig estaven regits per una sèrie de

³⁴⁵¹ Ibid., pàg. 12

³⁴⁵² Ibid., pàg. 6

³⁴⁵³ Ibid., pàg. 6

³⁴⁵⁴ Ibid., pàg. 7

³⁴⁵⁵ Ibid., pàg. 6

³⁴⁵⁶ Ibid., pàg. 7

preguntes, sostenia Foucault. Es demanava per l'índex mitjà d'aquest tipus de criminalitat;³⁴⁵⁷ i si existia un augment o disminució d'aquest índex depenent de diferents moments, sistemes penals o regions.³⁴⁵⁸ Es preguntava quin cost tenia el robatori en la societat,³⁴⁵⁹ i quin cost tenia la repressió d'aquests robatoris. En definitiva, es preguntava:

És més costós tenir una repressió severa i rigorosa, una repressió tova, una repressió de tipus exemplar i discontinu o, al contrari, una repressió contínua? Quin és, doncs, el cost comparat del robatori i la seva repressió? Què val més: afliuixar una mica el robatori o la repressió?³⁴⁶⁰

També es demanava sobre si valia la pena castigar el culpable, un cop detingut, i quin cost tindria això.³⁴⁶¹ I apuntava la consideració general:

[...] l'interrogant serà, en el fons, saber com mantenir un tipus de criminalitat, diguem-ne el robatori, dins dels límits que siguin socialment i econòmicament acceptables i al voltant d'una mitjana que es consideri, per dir-ho d'alguna manera, com a òptima per a un funcionament social donat.³⁴⁶²

El tercer temps estava caracteritzat pel dispositiu de seguretat, i no pel codi, ni pel mecanisme disciplinari, aclaria. I remarcava:

Dispositiu de seguretat que, per dir les coses de manera absolutament global, inserirà el fenomen en qüestió, a saber, el robatori, dins d'una sèrie d'esdeveniments probables. En segon lloc, les reaccions del poder davant d'aquest fenomen s'incorporaran a un càlcul que és un càlcul de costos. I en tercer i últim lloc, en comptes d'establir una divisió binària entre allò que està permès i allò que està vetat, es fixaran, per una banda, una mitjana considerada com a òptima i, per l'altra, límits d'allò que és acceptable, més enllà dels quals no s'haurà de passar. D'aquesta manera s'esbossa, aleshores, tota una altra distribució de les coses i dels mecanismes.³⁴⁶³

Amb aquest exemple, Foucault volia aclarir³⁴⁶⁴ que no considerava del tot correcta la caracterització d'aquests tres moments com l'antic, el modern i el

³⁴⁵⁷ I també es preguntava al següent: «Com es pot preveure estadísticament si hi haurà tal o tal altra quantitat de robatoris en un moment donat, en una societat donada, en una ciutat determinada, en la ciutat, en el camp, en tal o qual estrat social, etcètera?». Ibid., pàg. 6

³⁴⁵⁸ I afegia la pregunta: «Les crisis, les fams, les guerres, els càstigs rigorosos o, al contrari, els càstigs lleus produiran alguna modificació en aquestes proporcions?». Ibid., pàg. 7

³⁴⁵⁹ Sota la pregunta: «quant costa a la societat, quins danys genera, quina pèrdua d'ingressos?». Ibid., pàg. 7

³⁴⁶⁰ Ibid., pàg. 7

³⁴⁶¹ Amb relació al culpable plantejava una sèrie de preguntes: «Què s'hauria de fer per castigar-lo i, d'aquesta manera, reeducar-lo? És efectivament reeducable? Representa, al marge de l'acte concret que ha comès, un perill permanent, de manera que, condemnat o no, tornarà a fer-ho?». Ibid., pàg. 7

³⁴⁶² Ibid., pàg. 7

³⁴⁶³ Ibid., pàg. 8

³⁴⁶⁴ Aquests aclariments, especificava, eren «per a tots vostès i, per descomptat, per a mi el primer». Ibid., pàg. 8

contemporani. I puntualitzava:

[...] no tenim, en cap cas, una sèrie en la qual els elements se succeeixin els uns als altres, i que els que apareixen facin desaparèixer els precedents. No hi ha l'era d'allò que és legal, l'era d'allò que és disciplinari, l'era de la seguretat. No tenim mecanismes de seguretat que prenguin el lloc dels mecanismes juridicolègals.³⁴⁶⁵

Seguint el cas de la penalitat, posava alguns exemples de com les fronteres entre ells no eren tan clares. El sistema juridicolègal utilitzava mecanismes disciplinaris i de seguretat. En imposar un càstig exemplar a un culpable el que es buscava era «obtenir un efecte correctiu»³⁴⁶⁶ sobre la població. I assenyalava: «I en aquesta mesura pot dir-se que la pràctica del suplici com a exemple era una tècnica correctiva i disciplinària».³⁴⁶⁷ I era en aquest sentit que es podia parlar d'un mecanisme similar al de seguretat.³⁴⁶⁸

El sistema disciplinari també utilitzava mecanismes de seguretat. I ho justificava així:

En el fons, quan es pren la iniciativa de corregir un detingut, un condemnat, es tracta de corregir-lo en funció dels riscos de recaiguda, de reincidència que presenta, és a dir, en funció d'allò que des de molt aviat es denominarà la seva perillositat; és a dir, altre cop un mecanisme de seguretat.³⁴⁶⁹

Igualment, en el sistema de seguretat, s'aplicaven i s'ampliaven mecanismes juridicolègals i mecanismes disciplinaris. Per exemple, indicava: «El conjunt de mesures legislatives, de decrets, de reglaments, de circulars, que permeten introduir mecanismes de seguretat, és cada cop més gegantí».³⁴⁷⁰ Per fer funcionar el sistema de seguretat calia una inflació del codi juridicolègal. Pel que fa als mecanismes disciplinaris dins del sistema de seguretat, manifestava:

De la mateixa manera, el corpus disciplinari també és activat i fecundat, en gran mesura, per l'establiment dels mecanismes de seguretat. Després de tot, efectivament, per assegurar correctament aquesta seguretat, cal recórrer per exemple –i és només un exemple– a tota una sèrie de tècniques de vigilància, de vigilància dels individus, de diagnòstic d'allò que són, de classificació de la seva estructura mental, de la seva patologia, etcètera; tot un conjunt disciplinari que prolifera sota els mecanismes de seguretat i que els fa funcionar.³⁴⁷¹

³⁴⁶⁵ Ibid., pàg. 10

³⁴⁶⁶ Ibid., pàg. 8

³⁴⁶⁷ Ibid., pàg. 8. Foucault remarcava que, en imposar, a algú que treballava com a servent en una casa, un càstig molt sever, com la pena de mort per un robatori poc important, «era obvi que, en el fons, s'apuntava a un crim que només era important per la seva probabilitat». Ibid., pàg. 9

³⁴⁶⁸ Ibid., pàg. 9

³⁴⁶⁹ Ibid., pàg. 9

³⁴⁷⁰ Ibid., pàg. 9

³⁴⁷¹ Ibid., pàg. 9-10

En l'actualitat, considerava, el tema de la penalitat es pensava i plantejava en termes de seguretat, bàsicament la relació econòmica entre costos: el cost de la repressió i el cost de la delinqüència.³⁴⁷² Els mecanismes de seguretat consistien «en gran mesura a la reactivació i la transformació de les tècniques juridicolegals i de les tècniques disciplinàries».³⁴⁷³ Així doncs, no hi havia una sèrie de mecanismes que substituïssin els anteriors. I ho especificava així:

De fet, hi ha una sèrie d'edificis complexos en els quals allò que canviarà, sens dubte, són les tècniques mateixes que es perfeccionaran, o en tot cas es complicaran, però allò que canviarà és sobretot la dominant, o més exactament, el sistema de correlació entre els mecanismes juridicolegals, els mecanismes disciplinaris i els mecanismes de seguretat. Altrament dit, veurem una història que serà la història de les tècniques pròpiament dites.³⁴⁷⁴

Es podia resseguir la història de les tècniques concretes, sostenia Foucault, com la història de la tècnica de l'ús de la cel·la o de l'estadística criminal.³⁴⁷⁵ I constatava:

Però hi ha una altra història, que seria la història de les tecnologies, és a dir, la història molt més global, però sens dubte també molt més vaga, de les correlacions i els sistemes de dominació que fan que, en una societat donada i per tal o qual sector específic –ja que les coses no sempre evolucionaran forçadament al mateix ritme en un o altre sector, en un moment donat, en una societat donada o en un país determinat–, s'introdueixi, per exemple, una tecnologia de seguretat té en compte i fa funcionar, dins la seva pròpia tàctica elements jurídics, elements disciplinaris, i de vegades arriba a multiplicar-los.³⁴⁷⁶

Foucault es preguntava si l'economia general de les nostres societats havia passat a ser de l'ordre de la seguretat; si la forma de l'economia general del poder era el de la tecnologia de la seguretat, o, en qualsevol cas, estava dominada per ella. Per tant, es proposava fer una història de les tecnologies de la seguretat «per veure si es pot parlar realment d'una societat de seguretat».³⁴⁷⁷

Foucault va definir quatre trets generals dels dispositius de seguretat: els

³⁴⁷² Tot i així, advertia, va ser la multiplicació de les tècniques disciplinàries la que va provocar les reaccions més importants: «[...] el punt on va sorgir, si no l'escàndol, sí almenys la fricció –i la ferida va ser prou delicada per provocar reaccions, reaccions violentes i reals–, va ser aquesta multiplicació disciplinària. Altrament dit, en l'època mateixa d'establiment dels mecanismes de seguretat, allò disciplinari va provocar, no l'explosió, ja que no n'hi va haver, sinó els conflictes més manifestos i visibles». Ibid., pàg. 11

³⁴⁷³ Ibid., pàg. 11

³⁴⁷⁴ Ibid., pàg. 10

³⁴⁷⁵ En el cas de l'ús de la cel·la, detallava, s'hi podien veure els desplaçaments i l'ús, i, també, «a partir de quin moment la tècnica cel·lular, la disciplina cel·lular, s'utilitza en el sistema penal comú, quins conflictes suscita, com retrocedeix». Ibid., pàg. 10. Pel que fa a l'ús de l'estadística criminal, aquest es pot remuntar a 1826, en el cas de França. Ibid., pàg. 10

³⁴⁷⁶ Ibid., pàg. 10

³⁴⁷⁷ Ibid., pàg. 12

espais de seguretat; el tractament d'allò que és aleatori; la normalització; i, finalment, la població, «com a objecte i subjecte a la vegada d'aquests mecanismes de seguretat».³⁴⁷⁸ I especificava que es referia al següent: «el sorgiment no només d'aquesta noció, sinó de la realitat de la població».³⁴⁷⁹ Aquesta noció era absolutament moderna respecte al saber i a la teoria política d'abans del segle XVIII.³⁴⁸⁰

1.1. El cas de la penalitat

*És més costós tenir una repressió severa i rigorosa, una repressió tova, una repressió de tipus exemplar i discontinu o, al contrari, una repressió contínua? Quin és, doncs, el cost comparat del robatori i la seva repressió? Què val més: afluixar una mica el robatori o la repressió?*³⁴⁸¹

Michel Foucault

Al curs *Naixement de la biopolítica*, exposava que els neoliberals analitzaven els comportaments no econòmics a través d'un principi economicista, i criticaven l'acció del poder públic en termes de mercat. I això és el que van fer amb l'anàlisi del funcionament de la justícia penal, de la criminalitat. Aquestes anàlisis, segons Foucault, mostraven com els reformadors del segle XVIII plantejaven l'exercici del poder com una qüestió econòmica, ja que «es tractava de calcular econòmicament o, en tot cas, de criticar en nom d'una lògica i d'una racionalitat econòmica, el funcionament de la justícia penal».³⁴⁸² Per això, en diversos textos de l'època, s'hi podia trobar l'existència:

[...] de consideracions amb xifres bastes sobre el cost de la delinqüència: quant costa, a un país o a una ciutat, sigui el que sigui, que els lladres puguin circular com vulguin; el problema, també, del cost de la pròpia pràctica judicial i de la institució judicial tal com funciona; una crítica referida, també, a la poca eficàcia del sistema punitiu: el fet, per exemple, que els suplicis o el desterrament no tinguin cap efecte sensible sobre la baixada de l'índex de criminalitat —en la mesura en que es podia estimar en aquella època. Però, finalment, hi havia una clau econòmica que circulava per sota del raonament crític dels reformadors del segle XVIII.³⁴⁸³

³⁴⁷⁸ Ibid., pàg. 13

³⁴⁷⁹ Ibid., pàg. 13

³⁴⁸⁰ Ibid., pàg. 13

³⁴⁸¹ Ibid., pàg. 7

³⁴⁸² Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 253

³⁴⁸³ Ibid., pàg. 254

Els reformadors buscaven que el cost del sistema penal fos el més baix possible, considerava. El principi que imperava era que perquè un sistema penal funcionés bé calia tenir una bona llei, i, per tant, la solució passava per la llei: «La llei és la solució més econòmica per castigar bé a la gent i perquè el càstig sigui eficaç». ³⁴⁸⁴ En primer lloc, perquè el crim s'havia de definir com la infracció d'una llei formulada, i si no hi havia llei, tampoc no hi havia crim. En segon lloc, perquè les penes eren fixades, d'una vegada i per totes, per la llei. En tercer lloc, perquè aquesta llei fixava les penes d'acord amb la gravetat del crim. I, finalment, en quart lloc, perquè el tribunal només havia de fer una cosa: «aplicar al crim tal com ha estat establert i provat una llei que determini per endavant quina és la pena que el criminal ha de patir en funció de la gravetat del seu delict». ³⁴⁸⁵ La llei, doncs, a finals del segle XVIII, apareixia com el principi més econòmic, en el sentit més ampli de la paraula, en el poder penal. I constatava:

Mecànica absolutament simple, mecànica aparentment del tot evident, que constitueix la forma més econòmica, és a dir, la menys costosa i més segura, d'obtenir el càstig i l'eliminació de les conductes considerades com a nocives per a la societat. ³⁴⁸⁶

Tot i així, aquest sistema va provocar un efecte paradoxal, al segle XIX, advertia Foucault, ja que existia una ambigüïtat en el fet que la llei només castigues actes delictius. I ho il·lustrava així:

[...] l'aplicació efectiva de la llei penal només tenia sentit en la mesura en què no es castigava un acte –ja que és inútil castigar un acte–; només tenia sentit en tant que es castigava un individu, un individu infractor a qui era precís castigar, corregir, posar com a exemple als altres infractors possibles. De manera que, en aquest equívoc entre una forma de llei que defineix una relació amb l'acte i l'aplicació efectiva de la llei que només pot apuntar a un individu, en aquest equívoc entre el crim i el criminal, veiem com es va poder insinuar una línia de pendent interna a tot el sistema. [...] L'*homo penalis* comença a derivar, al llarg del segle XIX, cap al que podríem anomenar l'*homo criminalis*. ³⁴⁸⁷

Tota una antropologia del crim, puntualitzava, va substituir la mecànica de la llei, molt rigorosa i econòmica, per tota una inflació de saber i de coneixements i de discursos, i, finalment, «una multiplicació de les instàncies, les institucions,

³⁴⁸⁴ Ibid., pàg. 254

³⁴⁸⁵ Ibid., pàg. 254

³⁴⁸⁶ Ibid., pàg. 254

³⁴⁸⁷ Ibid., pàg. 255

els elements de decisió, i tot el parasitisme de la sentència en nom de la llei per mesures individualitzadores en termes de norma».³⁴⁸⁸

Segons Foucault, els neoliberals, en referència a aquests discursos, van assenyalar que, al segle XVIII, es va intentar que la utilitat tingués lloc dins del dret penal i que aquest s'aixequés a partir del càlcul d'utilitat, i que aquest va ser el principi de desplaçament del dret penal.³⁴⁸⁹

Foucault es preguntava com podien els neoliberals mantenir el problema del crim dins de la problemàtica econòmica. I presentava la definició de crim que donava Gary Becker.³⁴⁹⁰ «anomeno crim tota acció que fa que un individu corri el risc de ser condemnat a una pena».³⁴⁹¹ Aquesta definició era la que, amb algunes diferències, apareixia al codi penal francès actual: «el delictes és allò que es castiga mitjançant penes correccionals».³⁴⁹² El crim era allò que es castigava, doncs, mitjançant penes. Tot i així, Foucault destacava que hi havia una diferència important. En la primera definició, el punt de vista es situava en l'acte i es preguntava per l'acte, sense donar una definició substancial del crim. I ho especificava així:

Caldrà considerar com a crim tot acte que estigui penat per la llei. Definició objectiva, operativa, feta des del punt de vista del jutge. Quan els neoliberals diuen: el crim és tota acció que fa que un individu corri el risc de ser condemnat a una pena, advertiran simplement que la definició és la mateixa, però el punt de vista ha canviat. Ens situem en la perspectiva de qui comet el crim o el cometrà, i reservem el contingut mateix de la definició. Es planteja la següent pregunta: què és el crim per a ell, és a dir, per al subjecte d'una acció, per al subjecte d'una conducta o un comportament? I bé, és allò que fa que s'arrisqui a ser castigat.³⁴⁹³

Hi havia hagut, doncs, un desplaçament del punt de vista cap a la perspectiva del subjecte. Però això només es feia, considerava Foucault, quan «se'l pot prendre pel biaix, l'aspecte, l'espècie de xarxa d'intel·ligibilitat del seu

³⁴⁸⁸ Ibid., pàg. 255

³⁴⁸⁹ Ibid., pàg. 255

³⁴⁹⁰ Segons la nota a peu de pàgina, aquesta frase no apareix a l'article de Becker. Foucault es va basar en la síntesi que va fer de l'autor F. Jenny. Ibid., pàg. 256

³⁴⁹¹ Ibid., pàg. 256. En aquest punt del curs, s'especificava que aquesta definició va arrencar algunes riallades entre els assistents a la classe. I Foucault va comentar: «Em sorprèn que riguin, perquè es tracta, amb gairebé només alguna que altra excepció, de la definició que el codi penal francès, i per tant, tots els codis que se n'hi inspiren, dona del crim. [...] El codi penal no proposa cap definició substancial, cap definició qualitativa, cap definició moral del crim. El crim és allò que es castiga mitjançant la llei, i punt». Ibid., pàg. 256-257

³⁴⁹² Ibid., pàg. 256

³⁴⁹³ Ibid., pàg. 257

comportament que fa d'aquest un comportament econòmic». ³⁴⁹⁴ I era prenent-lo com a subjecte econòmic que el poder podia tenir influx sobre ell.

Si es definia el crim com l'acció comesa per un individu en córrer el risc de ser castigat per la llei, no es podia diferenciar una infracció d'un assassinat premeditat, i el criminal no estava marcat sobre trets morals o antropològics, sinó que podia ser qualsevol. I constatava:

És una persona qualsevol o, en fi, se'l tracta com a qualsevol altra persona que inverteix en una acció, n'espera un guany i accepta el risc d'una pèrdua. Des d'aquest punt de vista, el criminal no és res més que això i no ha de ser res més que això. ³⁴⁹⁵

En aquest marc de condicions, sostenia Foucault, el càstig, i d'acord amb la definició de Becker, era «el mitjà utilitzat per limitar les externalitats negatives de determinats actes». ³⁴⁹⁶ Tot i que aquesta problemàtica del segle XVIII seguia essent molt propera a Bentham i a Beccaria, ja que allò que justificava el càstig era que l'acte punible era nociu, hi havia un canvi important, advertia. Els neoliberals van fer una desarticulació diferent del càstig, en dir el següent: «hi ha la llei, però, què és la llei? La llei no és altra cosa que una prohibició, i la formulació d'aquesta, [...] és, sens dubte, una realitat, una realitat institucional». ³⁴⁹⁷ També hi havia, continuava Foucault, l'*enforcement of law*, ³⁴⁹⁸ que era tota una sèrie d'instruments que servien per aplicar la llei, ³⁴⁹⁹ i aquest *enforcement* no era «ni neutre ni indefinidament extensible». ³⁵⁰⁰ En primer lloc, perquè l'oferta del crim no era «indefinida i uniformement elàstica», ³⁵⁰¹ i no responia igual a totes les formes i tots els nivells de la demanda negativa que se

³⁴⁹⁴ Ibid., pàg. 257

³⁴⁹⁵ Ibid., pàg. 258

³⁴⁹⁶ Ibid., pàg. 258

³⁴⁹⁷ Ibid., pàg. 259

³⁴⁹⁸ En anglès a l'original: aplicació de la llei

³⁴⁹⁹ Foucault detallava els instruments que formaven part de l'*enforcement of law*: «serà la quantitat de càstig prevista per cada un dels crims. Seran la importància, l'activitat, el zel, la idoneïtat de l'aparell encarregat de detectar els crims. Seran la importància i la qualitat de l'aparell encarregat de perseguir els criminals i d'aportar les proves que, efectivament, han comès el crim. Serà el grau de rapidesa dels jutges per jutjar, el grau de severitat dels jutges en els marges que fixa la llei. Serà, també, el grau d'eficàcia del càstig, d'estabilitat de la pena aplicada que l'administració penitenciària pot modificar, atenuar i, arribat el cas, agreujar. Tot aquest conjunt de coses constitueix l'*enforcement* de la llei». Ibid., pàg. 259-260

³⁵⁰⁰ Ibid., pàg. 260

³⁵⁰¹ Ibid., pàg. 260

li oposava; i, en segon lloc, perquè l'*enforcement* mateix tenia un cost i també externalitats negatives.³⁵⁰²

La política penal dels reformadors del segle XVIII tenia per objectiu, indicava Foucault, la desaparició total del crim. La llei penal amb què somiava Bentham havia d'aconseguir que hi deixessin d'haver crims, malgrat que en la realitat això no pogués succeir. I ho caracteritzava així:

I la idea del panòptic; la idea d'una transparència; la idea d'una mirada posada sobre cada un dels individus; la idea d'una gradació de les penes prou subtil perquè cada individu en el seu càlcul, en el seu fur intern, en el seu càlcul econòmic, pogués dir-se: no, en qualsevol cas, si cometo aquest crim, la pena a què m'arrisco és massa important i, consegüentment, no el cometré. Aquesta espècie d'anul·lació general del crim que hi havia en el punt de mira era el principi de racionalitat, el principi organitzador del càlcul penal en l'esperit reformador del segle XVIII.³⁵⁰³

Contràriament, la política penal havia de renunciar «de manera absoluta, en concepte d'objectiu, a aquesta supressió, aquesta anul·lació exhaustiva del crim».³⁵⁰⁴ La política penal tenia la simple intervenció en el mercat del crim, segons la seva oferta, com a principi regulador. I Foucault destacava:

[...] la bona política penal no apunta, de cap manera, a una extinció del crim, sinó a un equilibri entre corbes d'oferta del crim i de demanda negativa. O bé: la societat no té una necessitat indefinida de conformitat. La societat no té cap necessitat d'obeir un sistema disciplinari exhaustiu. Una societat es troba còmoda amb cert índex d'il·legalitat i estaria molt malament si volgués reduir-lo indefinidament. Cosa que equival, a més a més, a plantejar, com a pregunta essencial de la política penal, no: com castigar els crims?, ni tan sols: quines són les accions que és precís considerar com a crims?, sinó: què és el que s'ha de tolerar com a crim?. O bé: què seria intolerable no tolerar? És la definició de Becker a «Crim i càstig». Dos interrogants, diu: «Quants delictes han de ser permesos? I en segon lloc: quants delinqüents s'han de deixar impunes?».³⁵⁰⁵ Aquesta és la qüestió de la penalitat.³⁵⁰⁶

³⁵⁰² Segons Foucault, tot allò que s'invertia en l'aparell d'*enforcement* de la llei no es podia invertir en un altre lloc, i això tenia un cost i presentava inconvenients polítics, i socials, entre d'altres. Ibid., pàg. 260-261

³⁵⁰³ Ibid., pàg. 261

³⁵⁰⁴ Ibid., pàg. 261

³⁵⁰⁵ Becker, G., «Crime and punishment: an econòmic approach», *Journal of Political Economy*, 76 (2), març-abril de 1968, pàg. 40, citat a: Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 262

³⁵⁰⁶ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 261-262

1.1.1. L'exemple de la droga

[...] *l'acció penal ha de ser una acció sobre el joc dels guanys i de les pèrdues possibles, és a dir, una acció ambiental. Cal actuar sobre el medi del mercat en el qual l'individu fa la seva oferta de crim i hi troba una demanda positiva o negativa.*³⁵⁰⁷

Michel Foucault

Foucault considerava que aquest tipus d'anàlisi era interessant quan s'aplicava a la criminalitat relacionada amb el fenomen del mercat. I posava d'exemple el problema de la droga,³⁵⁰⁸ que «en ser en si mateixa un fenomen de mercat, suposa una anàlisi econòmica, una economia de la criminalitat molt més accessible, molt més immediata».³⁵⁰⁹ Fins a 1970, la política d'*enforcement* de la llei en referència a la droga com a mercat apuntava, sobretot, a reduir-ne l'oferta. Això volia dir, per descomptat, reduir la quantitat de droga col·locada al mercat, i volia dir, també, controlar i desmantellar les xarxes de refinament i també les de distribució de la droga. Tanmateix, Foucault advertia: «Ara bé, sabem perfectament quins van ser els resultats d'aquesta política de la dècada dels seixanta».³⁵¹⁰

El que es va aconseguir, en desmantellar –només parcialment ja que era impossible fer-ho de forma exhaustiva– aquestes xarxes va ser el següent, sostenia. En primer lloc, augmentar el preu de la droga. En segon lloc, i com a efecte de l'alça dels preus, afavorir i enfortir el monopoli o oligopoli d'uns quants grans venedors, grans traficants i grans xarxes de refinament i de redistribució de droga. I, finalment, en tercer lloc, va tenir una conseqüència important en l'àmbit de la criminalitat: en ser el consum de drogues, en el cas dels drogoaddictes greus, una demanda absolutament inelàstica, és a dir, que qualsevol que fos el preu, el drogoaddicte en voldria i estaria disposat a pagar-ne el que fos, això va fer que la delinqüència augmentés. I Foucault conclouia: «l'estil d'*enforcement* de la llei que s'havia desenvolupat durant la dècada dels seixanta va mostrar ser un fracàs sensacional».³⁵¹¹

³⁵⁰⁷ Ibid., pàg. 264-265

³⁵⁰⁸ Parlarem més extensament del problema de la droga al capítol *Droga*

³⁵⁰⁹ Ibid., pàg. 262

³⁵¹⁰ Ibid., pàg. 262

³⁵¹¹ Ibid., pàg. 263

A partir del 1973, apuntava, es va proposar una solució en termes d'economia liberal. En lloc de voler limitar l'oferta de la droga, el que es proposava era desplaçar cap a l'esquerra aquesta oferta. És a dir, intentar que la droga fos més accessible i menys costosa, amb diverses modulacions i precisions. Calia tenir en compte que existeixen dues categories de demanda de droga: la demanda elàstica, que tenen els qui comencen a consumir-la i poden fer-se enrere davant d'uns preus massa elevats i renunciar, així, al consum perquè, malgrat el plaer proporcionat, no poden pagar-la, d'una banda; i, d'altra banda, la demanda inelàstica, dels qui compraran la droga independentment del preu que tingui. Aleshores, assenyalava Foucault, l'estratègia dels venedors de droga era oferir un preu de mercat relativament baix als nous consumidors, la demanda dels quals era elàstica, i apujar els preus quan la demanda s'havia convertit en inelàstica. I es preguntava:

Quina ha de ser, aleshores, l'actitud d'aquells que orienten la política de l'*enforcement* de la llei? Doncs bé, serà necessari, al contrari, que els denominats preus d'entrada, és a dir, els preus per als nous consumidors, sigui el màxim d'alts possibles, de manera tal que el preu sigui en si mateix una arma de dissuasió i que els petits consumidors, que els consumidors eventuais, no puguin, a causa d'un problema de llindar econòmic, fer el pas que els porti al consum habitual. I, en canvi, per a aquells la demanda dels quals és inelàstica, que estan disposats de tota manera a pagar qualsevol preu, caldrà donar-los la droga al millor preu possible, és a dir, el més baix, perquè no estiguin obligats a procurar-se diners per qualsevol mitjà per comprar-la; en altres paraules: perquè el seu consum de drogues causi el mínim de crims possibles. Llavors, cal donar als drogoaddictes drogues a preu baix, i als no drogoaddictes, drogues a preus molt alts.³⁵¹²

Aquesta política intentava, sobretot, diferenciar entre els dos tipus de consumidors, l'elàstic i l'inelàstic. I remarcava: «l d'aquí tota una política d'*enforcement* de la llei del costat dels nous consumidors, del costat dels consumidors potencials, del costat dels petits *dealers*,³⁵¹³ del costat del petit comerç que es desplega a les cantonades».³⁵¹⁴ Aquesta llei, doncs, obeïa a una racionalitat econòmica, que era la racionalitat d'un mercat.

I Foucault destacava dues conseqüències de tot aquest procés. La primera conseqüència era l'esborrada antropològica del criminal. I ho il·lustrava així:

³⁵¹² Ibid., pàg. 263-264

³⁵¹³ En anglès a l'original: distribuïdors

³⁵¹⁴ Ibid., pàg. 264

[...] totes les distincions que hi havia, que s'havien pogut introduir entre criminals nats, criminals ocasionals, perversos i no perversos, reincidents, no tenen cap importància. Cal admetre que, en qualsevol cas, per patològic, si es vol, que sigui el subjecte a determinat nivell i vist des de determinada perspectiva, fins a cert punt, en certa mesura, és *responsive*³⁵¹⁵ als canvis en els guanys i les pèrdues; és a dir, que l'acció penal ha de ser una acció sobre el joc dels guanys i de les pèrdues possibles, és a dir, una acció ambiental. Cal actuar sobre el medi del mercat en què l'individu fa la seva oferta de crim i hi troba una demanda positiva o negativa.³⁵¹⁶

La segona conseqüència, manifestava Foucault, era que el que apareixia a l'horitzó d'aquesta anàlisi no era un ideal o un projecte de societat «exhaustivament disciplinada en què la xarxa legal que ceneix els individus sigui rellevada i prolongada des de dins per mecanismes normatius».³⁵¹⁷ No era, tampoc, una societat «en què s'exigeixi el mecanisme de la normalització general i l'exclusió d'allò que és no normalitzable».³⁵¹⁸ I puntualitzava:

A l'horitzó d'aquesta anàlisi hi tenim, contràriament, la imatge, la idea o el tema-programa d'una societat en la qual hi hagi una optimització dels sistemes de diferència; en la qual es deixi camp lliure als processos oscil·latoris; en la qual hi hagi una tolerància atorgada als individus i a les pràctiques minoritàries; en la qual hi hagi una acció, no sobre els participants en el joc, sinó sobre les regles d'aquest; i, per acabar, en la qual hi hagi una intervenció que no sigui del tipus de la subjecció interna dels individus, sinó de tipus ambiental.³⁵¹⁹

³⁵¹⁵ En anglès a l'original: *receptiu*

³⁵¹⁶ *Ibid.*, pàg. 264-265

³⁵¹⁷ *Ibid.*, pàg. 265

³⁵¹⁸ *Ibid.*, pàg. 265

³⁵¹⁹ *Ibid.*, pàg. 265

1.2. La ciutat, la circulació i la no prohibició

[...] una anul·lació progressiva dels fenòmens
per obra dels fenòmens mateixos.³⁵²⁰

Michel Foucault

Foucault utilitzava, en les lliçons posteriors del curs *Seguretat, territori, població*, i per explicar el funcionament del dispositiu de seguretat, els exemples de la ciutat, de l'escassetat i de l'epidèmia;³⁵²¹ i els vinculava a tres fenòmens: la ciutat, la circulació i la no prohibició.³⁵²²

En primer lloc, parlava del vincle del carrer, el gra i el contagi amb la ciutat:

[...] el problema de l'escassetat i del gra és un problema de la ciutat mercat; el problema del contagi i de les malalties epidèmiques és el problema de la ciutat com a focus infecciosos. La ciutat com a mercat és també la ciutat com a lloc de revolta; la ciutat, focus de malalties, és la ciutat com a lloc de miasmes i mort.³⁵²³

En definitiva, al centre d'aquestes tecnologies de seguretat apareixia el problema de la ciutat. O més específicament, aquestes tècniques van aparèixer al segle XVIII quan la ciutat plantejava «problemes econòmics i polítics, problemes de tècnica de govern que eren, a la vegada, nous i específics».³⁵²⁴

Foucault considerava que la ciutat havia estat plantejada com a excepció en els sistemes anteriors. I ho il·lustrava així:

[...] dins d'un sistema de poder que era essencialment territorial, i que s'havia fundat i desenvolupat a partir de la dominació territorial, tal com la definia el feudalisme, la ciutat havia constituït sempre una excepció. Per altra banda, la ciutat per excel·lència era la ciutat franca. La ciutat que tenia la possibilitat, el dret, a la qual se li reconeixia el dret de governar-se a si mateixa fins a cert punt, en certa mesura i amb certa quantitat de límits ben marcats. Però la ciutat representava sempre un tipus d'àmbit d'autonomia en relació amb les grans organitzacions i els grans mecanismes de poder territorials que caracteritzaven un poder desenvolupat a partir del feudalisme.³⁵²⁵

Però entre el segle XVII i principis del segle XIX, el tema de la ciutat va suscitar nous problemes i va caldre respondre'ls a través de nous mecanismes que van adoptar la forma dels mecanismes de seguretat. I puntualitzava: «En el fons, va caldre conciliar l'existència de la ciutat i la legitimitat de la sobirania. Com

³⁵²⁰ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., 68

³⁵²¹ Aquests tres exemples, que li servien a Foucault per explicar el mecanisme de seguretat en el cas de l'espai de seguretat, el tractament d'allò aleatori i la normalització, es desenvolupen i s'amplien als capítols següents: l'exemple de la ciutat, el problema de l'escassetat i el cas de l'epidèmia.

³⁵²² Ibid., pàg. 65-67

³⁵²³ Ibid., pàg. 65

³⁵²⁴ Ibid., pàg. 66

³⁵²⁵ Ibid., pàg. 66

exercir la sobirania sobre la ciutat? No era tan senzill i per aconseguir-ho van haver-se de produir tota una sèrie de transformacions». ³⁵²⁶

En segon lloc, indicava que els tres fenòmens analitzats –el carrer, el gra i el contagi– giraven al voltant del tema de la circulació. I especificava: «Circulació entesa, per descomptat, en un sentit molt ampli, com a desplaçament, com a intercanvi, com a contacte, com a forma de dispersió i també de distribució, i el problema llavors era: com ha de circular o no això?». ³⁵²⁷

En el model de sobirania, el problema del territori podia ser plantejat com la manera de marcar un territori i fixar-lo, protegir-lo i ampliar-lo. I aquest era, apuntava, el problema de Maquiavel:

El problema que plantejava Maquiavel era, justament, saber com fer que, en un territori donat, fos conquistat o rebut en herència –no importa gaire la legitimitat o il·legitimitat del poder–, el poder del sobirà no patís amenaces o perquè aquest pogués, amb tota certesa, desfer-se de les amenaces que pesaven sobre ell. ³⁵²⁸

Amb el dispositiu de seguretat, el tema de la circulació apareixia com un problema completament diferent. I Foucault ho caracteritzava així:

[...] no fixar i marcar el territori, sinó deixar fluir les circulacions, controlar les circulacions, seleccionar les bones i les dolentes, permetre que la cosa es mogui sempre, es desplaci sense parar, que vagi perpètuament d'un punt a un altre, però de tal manera que els perills inherents a aquesta circulació siguin anul·lats. Ja no la seguretat del príncep i del seu territori, sinó la seguretat de la població i, per tant, dels qui la governen. ³⁵²⁹

En tercer lloc, els tres fenòmens estaven lligats a la no prohibició. En el model anterior, sostenia, aquests fenòmens estaven en una relació d'obediència: per un costat, la voluntat del sobirà, que apareixia com a superior, i, per l'altre, les voluntats sotmeses al sobirà. Amb els mecanismes de seguretat, ja no es tractava d'això, sinó de fer interactuar els elements de la realitat, o, com els anomenaven els fisiòcrates, els elements físics o naturals. I remarcava:

Aquests mecanismes tendeixen, igualment, a una anul·lació dels fenòmens, però no sota la forma de la prohibició: "no faràs això". I, ni tan sols, "això no succeirà"; sinó que és una anul·lació progressiva dels fenòmens per obra dels fenòmens mateixos. En certa mesura, la qüestió passa per circumscriure'ls en límits acceptables en lloc d'imposar-los una llei que els digui que no. En conseqüència, els mecanismes de seguretat no escullen per actuar l'eix sobirà-súbdits, ni tampoc adopten la forma de la prohibició. ³⁵³⁰

³⁵²⁶ Ibid., pàg. 66

³⁵²⁷ Ibid., pàg. 66

³⁵²⁸ Ibid., pàg. 67

³⁵²⁹ Ibid., pàg. 67

³⁵³⁰ Ibid., pàg. 67-68

1.3. Pacte de seguretat

*Aquest aspecte de sol·licitud omnipresent és
l'aspecte sota el qual l'Estat es presenta.
Aquesta és la modalitat de poder
que es desenvolupa.*³⁵³¹

Michel Foucault

A l'entrevista amb Robert Lefort, «Michel Foucault: la seguretat i l'Estat», del 1977, Foucault sostenia que, en el passat, l'estat garantia un territori, garantia el poder viure en pau a l'interior d'unes fronteres. I especificava: «Aquest era el pacte territorial, i la garantia de les fronteres era la gran funció de l'Estat».³⁵³² Actualment, la relació fonamental entre l'estat i la població, en canvi, «es dona, essencialment, sota la forma d'allò que podríem anomenar 'pacte de seguretat'».³⁵³³ I ho justificava així:

Avui, el problema fronterer gairebé no es planteja. El que l'Estat proposa com a pacte a la població és: 'estaran garantits'. Garantits contra tot allò que pugui ser incertesa, accident, dany, risc. Vostè està malalt? Tindrà la seguretat social! No té feina? Tindrà una prestació d'atur! Hi ha un sisme? Crearem un fons de solidaritat! Hi ha delinqüents? Ens assegurarem de redreçar-los i d'exercir una bona vigilància policial!³⁵³⁴

Aquest pacte de seguretat, advertia, no podia ser del mateix tipus que el sistema de legalitat anterior, a partir del qual l'estat podia amenaçar de castigar o no els ciutadans depenent del que feien. I especificava:

L'Estat que garanteix la seguretat és un Estat que està obligat a intervenir en tots els casos en què un esdeveniment singular, excepcional, perfora la trama de la vida quotidiana. Per això, la llei es torna inadequada; per això, fan falta aquestes intervencions el caràcter excepcional, extralegal, de les quals no haurà de semblar en absolut un signe de l'arbitrarietat o d'un excés de poder, sinó, al contrari, d'una sol·licitud: "Mirin: estem tan disposats a protegir-los que, quan succeeixi quelcom extraordinari, intervindrem amb tots els mitjans necessaris, sense tenir en compte, clar, aquests vells costums que són les lleis o les jurisprudències". Aquest aspecte de sol·licitud omnipresent és l'aspecte sota el qual es presenta l'Estat. Aquesta és la modalitat de poder que es desenvolupa.³⁵³⁵

La societat de seguretat que s'estava formant era capaç de tolerar comportaments diferents, antagònics entre si i variats, però, segons Foucault, «amb la condició, certament, que s'inscriguin dins d'un cert marc que elimini

³⁵³¹ Foucault, M., «Michel Foucault: la sécurité et l'État», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 385

³⁵³² Ibid., pàg. 385

³⁵³³ Ibid., pàg. 385

³⁵³⁴ Ibid., pàg. 385

³⁵³⁵ Ibid., pàg. 385

coses, persones i comportaments considerats com a accidentals i perillosos». ³⁵³⁶
Aquesta delimitació dels comportaments perillosos era una tasca del poder. Un poder, en definitiva, «més hàbil, més subtil que el del totalitarisme». ³⁵³⁷

A la mateixa entrevista, sostenia que els vells esquemes de lluita contra el poder ja no servien. No servia dir a la gent que vivia en un estat feixista, o que les seves llibertats estaven amenaçades i limitades. I constatava:

En canvi, si se'ls parla de la seva experiència real, de la relació inquieta, ansiosa, que tenen amb els mecanismes de seguretat –què comporta, per exemple, una societat completament medicalitzada?, què es deriva, en quant a efecte de poder, dels mecanismes de seguretat social que els vigilaran dia a dia?–, en aquest cas, aleshores, ho senten perfectament, saben que això no és feixisme, sinó quelcom nou. ³⁵³⁸

³⁵³⁶ Ibid., pàg. 386

³⁵³⁷ Ibid., pàg. 386

³⁵³⁸ Ibid., pàg. 387

2.- Espais de seguretat

*Cal saber, justament, dins de quina economia general de poder se situen [...] aquesta estructuració de l'espai i el territori. Es tracta de marcar un territori o de conquerir-lo? Es tracta de disciplinar els súbdits i fer-los produir riqueses o de construir per a una població quelcom que s'assembla a un medi de vida, d'existència, de treball?*³⁵³⁹

Michel Foucault

En encarar la qüestió de l'espai, a la lliçó de l'11 de gener de *Seguretat, territori, població*, Foucault proposava una explicació esquemàtica que seguidament ampliava: «la sobirania s'exerceix als límits d'un territori, la disciplina s'exerceix sobre el cos dels individus i, finalment, la seguretat s'exerceix sobre el conjunt de la població».³⁵⁴⁰ Aquest esquema, tanmateix, no funcionava del tot perquè la sobirania i la disciplina ja s'havien hagut d'enfrontar al problema de les multiplicitats. En el cas de la sobirania, amb la multiplicitat de súbdits, com a multiplicitat d'un poble. En el cas de la disciplina, especificava:

Només hi ha disciplina en la mesura en què hi ha multiplicitat i un fi, o un objectiu, o un resultat a obtenir a partir d'aquesta multiplicitat. La disciplina escolar, la disciplina militar i també la disciplina penal, la disciplina als tallers, la disciplina obrera, tot això, és una manera determinada de gestionar la multiplicitat, d'organitzar-la, de fixar els seus punts d'implantació, les coordinacions, les trajectòries laterals o horitzontals, les trajectòries verticals i piramidals, la jerarquia, etcètera. I l'individu, per a una disciplina, és molt més una manera determinada de retallar la multiplicitat que la matèria prima a partir de la qual es construeix. La disciplina és un mode d'individualització de les multiplicitats [...].³⁵⁴¹

A l'entrevista «Espai, saber i poder», Foucault considerava que hi havia hagut un canvi en la importància de l'espai i havien sorgit noves relacions entre l'exercici del poder polític i l'espai, com a territori, o com a ciutat.³⁵⁴² I ho expressava així, una mica més endavant: «L'espai és fonamental en tota forma de vida comunitària; l'espai és fonamental en tot exercici del poder».³⁵⁴³

A partir de Napoleó, assenyalava, van aparèixer un seguit de problemes de l'ordre de l'espai:

L'espai urbà té els seus propis perills: la malaltia, per exemple l'epidèmia de còlera que va fer estralls a Europa a partir del 1830 i fins al voltant del 1880; també la revolució, sota la forma de les revoltes urbanes van agitar tota Europa

³⁵³⁹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 31-32

³⁵⁴⁰ Ibid., pàg. 13

³⁵⁴¹ Ibid., pàg. 13-14

³⁵⁴² Foucault, M., «Espace, savoir et pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 274

³⁵⁴³ Ibid., pàg. 282

a la mateixa època. Aquesta problemes d'espai, que potser no són nous, cobren a partir d'aleshores una importància nova.³⁵⁴⁴

A part de la malaltia i la revolució, Foucault posava un altre exemple, de l'aspecte nou de la relació entre l'espai i el poder: el del ferrocarril. La xarxa de ferrocarrils ja no corresponia a la dels camins i havia de tenir en compte la naturalesa de la societat i la seva història. El ferrocarril, a més, creava moviments de resistència en la població, però també transformacions en l'actitud de la gent.

I ho il·lustrava així:

A França va prendre forma una teoria segons la qual els ferrocarrils afavoririen la familiaritat entre els pobles, i les noves formes d'universalitat humana així produïdes farien impossible la guerra. Però el que la gent no havia previst –tot i que l'alt comandament militar alemany, molt més perspicaç que el seu homòleg francès, tingués plena consciència d'això– era que, al contrari, la invenció del ferrocarril feia molt més fàcil la guerra.³⁵⁴⁵

A partir del segle XVIII, sostenia, va aparèixer una reflexió sobre l'arquitectura com a subordinada als objectius i tècniques del govern. I remarcava:

Es veu aparèixer una forma de literatura política que s'interroga sobre allò que ha de ser l'ordre d'una societat, allò que ha de ser una ciutat, tenint en compte les exigències del manteniment de l'ordre, tenint en compte, també, la necessitat d'evitar les epidèmies, d'evitar les revoltes, de promoure una vida familiar convenient i conforme a la moral. En funció d'aquests objectius, com han de concebre's tant l'organització d'una ciutat com la construcció d'una infraestructura col·lectiva? I com han de construir-se les cases?³⁵⁴⁶

A partir del segle XIX, apuntava, els problemes d'espai van passar a ser d'una naturalesa diferent, tot i que no es van deixar enrere els problemes d'ordre arquitectònic. L'arquitectura tenia un paper molt important en relació amb qüestions com la malaltia o problemes polítics, i també es van incloure les noves reflexions sobre l'urbanisme i els habitatges obrers.³⁵⁴⁷ Tot i així, advertia:

Amb el naixement d'aquestes noves tècniques i d'aquests nous processos econòmics veiem sorgir una concepció de l'espai que ja no pren el model de la urbanització del territori tal com la concep l'Estat de policia, sinó que va molt més enllà dels límits de l'urbanisme i l'arquitectura.³⁵⁴⁸

³⁵⁴⁴ Ibid., pàg. 273

³⁵⁴⁵ Ibid., pàg. 274

³⁵⁴⁶ Ibid., pàg. 270

³⁵⁴⁷ Ibid., pàg. 274. Més endavant Foucault especificava que, segons les seves anàlisis, l'arquitectura: «constitueix exclusivament un element de sostén, que assegura certa distribució de les persones en l'espai, una canalització de la seva circulació, així com la codificació de les relacions que mantenen entre elles. En conseqüència, l'arquitectura no només constitueix un element de l'espai: se la pensa precisament com a inscrita en un camp de relacions socials, a l'interior del qual introdueix uns quants efectes específics». Ibid., pàg. 283

³⁵⁴⁸ Ibid., pàg. 274-275

2.1. L'exemple de la ciutat

[...] la ciutat no serà concebuda ni condicionada en funció d'una percepció estàtica que assegurí, a l'instant, la perfecció del seu funcionament, sinó que s'obrirà cap a un esdevenidor no exactament controlat ni controlable, no exactament mesurat ni mesurable; el bon ordenament de la ciutat serà justament aquest: tenir en compte allò que pot passar.³⁵⁴⁹

Michel Foucault

Els problemes d'espai, exposava Foucault a *Seguretat, territori, població*, eren comuns a la sobirania, a la disciplina i a la seguretat. I agafava l'exemple de la ciutat per il·lustrar-ho.³⁵⁵⁰

La ciutat en l'època disciplinària estava caracteritzada per un seguit d'elements: en primer lloc, «una especificitat jurídica i administrativa»³⁵⁵¹ aïllava la ciutat o, en qualsevol cas, la caracteritzava respecte a la resta del territori; en segon lloc, la ciutat estava caracteritzada «pel tancament dins d'un espai emmurallat i estret»,³⁵⁵² que tenia funcions més enllà de les militars; finalment, a diferència del camp, la ciutat estava caracteritzada per «una heterogeneïtat econòmica i social molt pronunciada».³⁵⁵³

Un seguit de problemes van canviar aquesta situació al llarg dels segles XVII i XVIII. Foucault parlava dels problemes relacionats amb el desenvolupament dels estats administratius; dels problemes relacionats amb el creixement del comerç; i, durant el segle XVIII, de l'augment demogràfic a les zones urbanes. Tots ells «plantejaven el problema del seu confinament i tancament darrere d'uns murs».³⁵⁵⁴ La necessitat d'intercanvis econòmics amb l'entorn proper i llunyà de les ciutats també convertien aquest tancament en un problema. En definitiva, el repte del segle XVIII era «ressituar la ciutat en un espai de circulació».³⁵⁵⁵

Foucault posava diversos exemples. En primer lloc, l'exemple de l'anàlisi de Le Maître anomenat *La Métropolité*,³⁵⁵⁶ que plantejava aquests problemes de la ciutat en termes de sobirania, segons Foucault: «la relació de la sobirania

³⁵⁴⁹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 21

³⁵⁵⁰ Ibid., pàg. 14

³⁵⁵¹ Ibid., pàg. 14

³⁵⁵² Ibid., pàg. 14

³⁵⁵³ Ibid., pàg. 14

³⁵⁵⁴ Ibid., pàg. 14

³⁵⁵⁵ Ibid., pàg. 14

³⁵⁵⁶ Le Maître, A., *La Métropolité, o De l'établissement des villes Capitales, de leur Utilité passive & active, de l'Union de leur parties & de leur anatomie, de leur commerce, etc.*, Amsterdam. B. Boekholt, 1682 (reedició Éditions d'histoire sociale, París, 1973), citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 15

amb el territori és allò que és primordial i serveix d'esquema, de quadrícula per arribar a comprendre com ha de ser una ciutat capital i com pot i ha de funcionar».³⁵⁵⁷

Le Maître connectava l'eficàcia del sobirà a la distribució espacial. I Foucault ho recollia així: «Un bon sobirà, es tracti d'un sobirà col·lectiu o individual, és algú que està ben situat a l'interior d'un territori, i un territori que està ben controlat a nivell d'obediència al sobirà és un territori amb una bona disposició espacial».³⁵⁵⁸ I aquesta idea estava relacionada, assenyalava, a la intensitat de les circulacions:

[...] circulació de les idees, circulació de les voluntats i les ordres i també circulació comercial. En el fons, per a Le Maître la qüestió passa –i la idea és a la vegada antiga, perquè es tracta de la sobirania, i moderna, perquè es tracta de la circulació– per la superposició de l'Estat sobirà, l'Estat territorial i l'Estat comercial. Es tracta d'enllaçar-los i enfortir-los de manera recíproca.³⁵⁵⁹

En segon lloc, Foucault posava l'exemple de les ciutats artificials del segle XVII, i es centrava, concretament, en una petita ciutat francesa anomenada Richelieu. I feia ressaltar: «Allà on no hi havia res, s'hi construïa una ciutat».³⁵⁶⁰ Aquestes es construïen seguint la forma del campament romà, que «en aquells temps acabava de ser reutilitzada dins de la institució militar com a instrument fonamental de la disciplina».³⁵⁶¹ A diferència de la ciutat plantejada per Le Maître, que es construïa pensant en una categoria més global com el territori, aquestes ciutats eren concebudes «a partir de quelcom més petit, d'una figura geomètrica que és una espècie de mòdul arquitectònic, a saber, el quadrat o el rectangle subdividits a la vegada, per mitjà de creus, en altres quadrats o rectangles».³⁵⁶²

³⁵⁵⁷ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 16. Foucault detallava les característiques que havia de tenir la capital d'un estat segons Le Maître. La capital havia de ser el lloc de residència del sobirà i dels seus funcionaris. Havia de situar-se al centre del territori, ja que la capital havia de mantenir una relació amb el territori «estètica i simbòlica». Ibid., pàg. 15. Havia de tenir també una relació política amb el territori que passava per implementar les lleis i ordenances de manera que «cap racó del regne s'escapi d'aquesta xarxa general constituïda per les lleis i ordenances del sobirà». Ibid., pàg. 16. La capital havia de tenir un paper moral i donar exemple de bones conductes, de bons costums. Havia de ser la seu de les acadèmies ja que el saber i la veritat havien de propagar-se des de la ciutat a la resta del territori. Finalment, la capital havia de tenir un paper econòmic, com a lloc d'arribada de les mercaderies i com a punt de distribució comercial. Ibid., pàg. 16

³⁵⁵⁸ Ibid., pàg. 16. En definitiva, segons Foucault, el problema de Le Maître era: «com consolidar un estat ben capitalitzat, és a dir ben organitzat el voltant d'una capital, seu de la sobirania i punt central de circulació política i comercial». Ibid., pàg. 17

³⁵⁵⁹ Ibid., pàg. 16

³⁵⁶⁰ Ibid., pàg. 17

³⁵⁶¹ Ibid., pàg. 17

³⁵⁶² Ibid., pàg. 18. En l'exemple de la ciutat de Richelieu, especificava Foucault, hi havia una

I Foucault constatava:

Jo crec que, en aquest esquema simple, retrobem exactament el tractament disciplinari de les multiplicitats en l'espai, és a dir, la constitució d'un espai buit i tancat dins del qual es construiran multiplicitats artificials, que s'organitzen segons el triple principi de jerarquització, de la comunicació exacta de les relacions de poder i dels efectes funcionals específics d'aquesta distribució, per exemple assegurar el comerç, assegurar l'habitatge, etcètera. En el cas de Le Maître i la seva *Métropolitée* es tractava, en definitiva, de 'capitalitzar' un territori. Ara es tractarà d'arquitecturar un espai. La disciplina és de l'ordre de l'edificació (edificació en sentit ampli).³⁵⁶³

Plantejava un tercer exemple, i era el de la ciutat de Nantes durant el segle XVIII. En aquesta ciutat, per les seves relacions amb Anglaterra, es va seguir el model de construcció anglès. Els problemes de Nantes eren els següents: «eliminar els amuntegaments, donar cabuda a les noves funcions econòmiques i administratives, regular les relacions amb el camp circumdant i, per últim, preveure el creixement».³⁵⁶⁴ Sobre Nantes s'hi van dur a terme diversos projectes que tenien unes funcions precises i concretes, especificava Foucault: «obrir eixos que travessessin la ciutat i carrers prou amplis»,³⁵⁶⁵ que havien de garantir quatre funcions: una funció higiènica;³⁵⁶⁶ una funció que garantia el comerç; una que articulava carrers, rutes i duanes per millorar la circulació de mercaderies; i una que permetia la vigilància. I, amb relació a aquesta última funció, la desenvolupava així:

I per últim –aquest era un dels problemes més importants en les ciutats del segle XVIII–, permetre la vigilància, ja que l'eliminació de les muralles, indispensable en virtut del desenvolupament econòmic, feia ara impossible tancar les ciutats a la nit o vigilar amb exactitud les anades i vingudes durant el dia, raó per la qual la inseguretat urbana s'incrementava degut a l'afluència de totes les poblacions flotants, mendicants, vagabunds, delinqüents, criminals, lladres, assassins, etcètera, que, com tothom sap, podien procedir del camp [...]. Altrament dit, es tractava d'organitzar la circulació, d'eliminar els aspectes perillosos, de distingir entre la bona i la mala circulació, de maximitzar la primera i reduir la segona.³⁵⁶⁷

Pel que fa a la qüestió de l'espai, en general, Foucault ho resumia de la

simetria definida per un eix, però la seva funcionalitat era definida per unes «dissimetries ben calculades». Ibid., pàg. 18. En definitiva, detallava: «la ciutat es divideix en rectangles, sí, però uns són grans i d'altres petits». Ibid., pàg. 18. I segons aquests requadres es dividia i distribuïen els comerços, els habitatges, els habitants, especificava. Ibid., pàg. 18

³⁵⁶³ Ibid., pàg. 18-19

³⁵⁶⁴ Ibid., pàg. 19

³⁵⁶⁵ Ibid., pàg. 19

³⁵⁶⁶ Que feia referència al següent: «la ventilació, desembarassar tota aquesta espècie de clots on s'hi acumulaven les miasmes mòrbides en barris massa estrets i habitatges amuntegats». Ibid., pàg. 19-20

³⁵⁶⁷ Ibid., pàg. 20

manera següent:

[...] així com la sobirania capitalitza un territori i planteja el gran problema de la seu del govern, i així com la disciplina arquitectura un espai i planteja com a problema essencial una distribució jeràrquica i funcional dels elements, la seguretat tractarà de condicionar un medi en funció d'esdeveniments o de sèries d'esdeveniments o d'elements possibles, sèries que serà precis regularitzar en un marc polivalent i transformable. L'espai propi de la seguretat remet llavors a una sèrie d'esdeveniments possibles, remet a allò que és temporal i aleatori, una temporalitat i una aleatorietat que s'hauran d'inscriure en un espai donat. L'espai en el qual es despleguen sèries d'elements aleatoris és, em sembla, més o menys allò que anomenem un medi.³⁵⁶⁸

Més endavant, a la classe del 18 de gener, feia referència a la qüestió del territori en els termes següents:

Vaig intentar mostrar-los [...] que el sobirà del territori s'havia convertit en arquitecte de l'espai disciplinat, però també, i gairebé al mateix temps, en regulador d'un medi en el qual no es tractava tant de fixar els límits i les fronteres, en el qual no es tractava de determinar els emplaçaments, sinó, sobretot i especialment, de permetre, de garantir, d'assegurar les circulacions: circulació de la gent, circulació de les mercaderies, circulació de l'aire, etcètera.³⁵⁶⁹

2.2. El medi

*Els dispositius de seguretat treballen, fabriquen, organitzen, condicionen un medi fins i tot abans que la noció s'hagi format i aïllat.*³⁵⁷⁰
Michel Foucault

Foucault, a la lliçó d'11 de gener, donava la resposta següent davant de la qüestió sobre què era el medi.³⁵⁷¹ «És el que és necessari per explicar l'acció a distància d'un cos sobre un altre. Es tracta, per tant, del suport i l'element de circulació d'una acció».³⁵⁷² El medi, doncs, tal com remarcava, posava sobre la taula la qüestió de la circulació i de la causalitat.³⁵⁷³

Malgrat que aquesta noció no existís en el camp de l'urbanisme,³⁵⁷⁴

³⁵⁶⁸ Ibid., pàg. 22

³⁵⁶⁹ Ibid., pàg. 31

³⁵⁷⁰ Ibid., pàg. 22

³⁵⁷¹ El medi, segons Foucault, era una noció que Lamarck havia introduït recentment al camp de la biologia, però que ja utilitzava Newton al camp de la física. Ibid., pàg. 22

³⁵⁷² Ibid., pàg. 22

³⁵⁷³ Ibid., pàg. 22

³⁵⁷⁴ En el cas de l'urbanisme, sostenia Foucault, el concepte de medi no era utilitzat pels arquitectes i urbanistes del segle XVIII per referir-se a les ciutats o als espais urbanitzats. Ibid., pàg. 22

advertia, «és present en la manera com els urbanistes intenten reflectir i modificar l'espai urbà».³⁵⁷⁵ I constata: «Els dispositius de seguretat treballen, fabriquen, organitzen, condicionen un medi fins i tot abans que la noció s'hagi format i aïllat».³⁵⁷⁶

El medi era l'àmbit on tenia lloc la circulació. Era, també, un conjunt de dades naturals –rius, turons, pantans– i artificials –individus, cases. Era, considerava, «una quantitat d'efectes massius que afecten a aquells que hi resideixen».³⁵⁷⁷ Una altra característica del medi era que suposava un cercle tancat d'efectes i causes. I posava l'exemple següent: «Com més gran és l'amuntegament, més miasmes hi haurà, més malalts hi haurà. Com més malalts, més morts, per descomptat. Com més morts, més cadàvers hi haurà, i, conseqüentment, més miasmes, etcètera».³⁵⁷⁸ Finalment, el medi tenia la característica següent, especificava Foucault:

[...] apareix, per últim, com un camp d'intervenció on, en lloc d'afectar els individus com un conjunt de subjectes de dret capaços d'accions voluntàries – així succeïa en el cas de la sobirania–, en lloc d'afectar-los com una multiplicitat d'organismes, de cossos susceptibles de prestacions, i de prestacions exigides com en la disciplina, es tractarà d'afectar, precisament, una població. Em refereixo a una multiplicitat d'individus que són i que només existeixen, profundament, essencial i biològica, lligats a la materialitat dins de la qual existeixen.³⁵⁷⁹

Era a través del medi, indicava, com es podia intentar intervenir sobre el moment en què la sèrie d'esdeveniments produïts per aquests individus interferien amb esdeveniments gairebé naturals del seu entorn.³⁵⁸⁰

Amb el problema de la ciutat es veia la «irrupció del problema de la 'naturalitat' de l'espècie humana dins d'un medi artificial»,³⁵⁸¹ sostenia Foucault, «dins de l'artificialitat política d'una relació de poder».³⁵⁸² I ho il·lustrava així:

Dir que és la irrupció de la 'naturalitat' de l'espècie humana en el camp de les tècniques de poder seria anar massa lluny. Però mentre que [fins] aquí ella apareixia, sobretot, sota la forma de la necessitat, de la insuficiència o de la debilitat, del mal, ara apareix com a intersecció entre una multiplicitat d'individus que viuen, treballen i coexisteixen els uns amb altres en un conjunt d'elements materials que actuen sobre ells i sobre els quals, recíprocament, ells també

³⁵⁷⁵ Ibid., pàg. 22

³⁵⁷⁶ Ibid., pàg. 22

³⁵⁷⁷ Ibid., pàg. 23

³⁵⁷⁸ Ibid., pàg. 23

³⁵⁷⁹ Ibid., pàg. 23

³⁵⁸⁰ Ibid., pàg. 23

³⁵⁸¹ Ibid., pàg. 23

³⁵⁸² Ibid., pàg. 23

actuen.³⁵⁸³

Foucault finalitzava aquesta explicació sobre el medi fent referència al que ell considerava el primer teòric del biopoder, Jean-Baptiste Moheau. A *Investigacions i consideracions sobre la població de França*,³⁵⁸⁴ Moheau introduïa la noció d'un «medi històric natural com a blanc d'una intervenció del poder»,³⁵⁸⁵ assenyalava Foucault, des d'un punt de vista diferent del de la sobirania o la disciplina. Es tractava d'un medi que era artificial i natural alhora, «en el qual l'artifici actua com una naturalesa respecte a una població que, teixida de relacions socials i polítiques, també funciona a la vegada com una espècie».³⁵⁸⁶ I Moheau ho expressava així:

Depèn del govern canviar la temperatura de l'aire i millorar el clima; un curs donat a les aigües estancades, boscos plantats o cremats, muntanyes destruïdes pel temps o el cultiu constant de la seva superfície, formen un sol i un clima nous. Tal és l'efecte del temps, de l'habitació de la terra i de les vicissituds en l'ordre físic, que fins i tot els cantons més saludables s'han tornat morbífics.³⁵⁸⁷

Manifestava Foucault que, segons Moheau, el clima no canviava, sinó era per les intervencions polítiques i econòmiques del govern, que «han modificat el curs de les coses fins a tal punt que la naturalesa mateixa ha constituït per a l'home, anava a dir un altre medi, excepte que la paraula 'medi' no figura en Moheau».³⁵⁸⁸

Els sobirans, d'acord amb Moheau, eren els encarregats de dirigir l'existència dels seus súbdits, tant a nivell físic com moral. Però, per a Foucault, aquest sobirà no era l'encarregat d'exercir la seva sobirania sobre un territori. I ho caracteritzava així:

[...] es quelcom que té a veure amb una naturalesa o, millor, amb la interferència, amb l'embolic perpetu d'un medi geogràfic, climàtic i físic amb l'espècie humana, en tant que aquesta té un cos i una ànima, una existència física [i] moral; i el sobirà serà qui hagi d'exercir el poder en aquest punt d'articulació on la naturalesa, en el sentit dels elements físics, interfereix amb la naturalesa en el sentit de naturalesa de l'espècie humana; en aquest punt d'articulació on el medi esdevé determinant de la naturalesa. És allà on el sobirà intervindrà, i si vol

³⁵⁸³ Ibid., pàg. 23. Nota a peu de pàgina

³⁵⁸⁴ Moheau, J.B., *Recherches et considérations sur la population de la France*, París, Moutard, 1778 (reedició a P. Geuthner, París, 1912), citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 24

³⁵⁸⁵ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 23-24

³⁵⁸⁶ Ibid., pàg. 24

³⁵⁸⁷ Moheau, *Recherches et considérations sur la population de la France*, op. cit., pàg. 154-155, citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 24

³⁵⁸⁸ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 24

modificar l'espècie humana, haurà d'actuar, diu Moheau, sobre el medi.³⁵⁸⁹

El medi, constatava Foucault, va suposar un dels elements principals de la irrupció dels mecanismes de seguretat. I especificava: «l'aparició, encara no d'una noció de medi, sinó d'un projecte, una tècnica política que es dirigeix al medi».³⁵⁹⁰

2.3. Diferències respecte dels mecanismes anteriors

*És la gestió d'aquestes sèries obertes, i que, per tant, només poden controlar-se mitjançant un càlcul de possibilitats, crec, allò que caracteritza essencialment el mecanisme de seguretat.*³⁵⁹¹

Michel Foucault

Foucault plantejava, a l'inici de la lliçó del 25 de gener, que, en els cursos anteriors al Collège de France, havia intentat especificar, sobretot, les diferències entre els mecanismes disciplinaris i els del sistema de la llei. En el curs *Seguretat, territori, població*, en canvi, tenia com a objectiu presentar les diferències entre els dispositius de seguretat respecte als disciplinaris. I manifestava:

Volia insistir, doncs, en l'oposició, o la distinció, en tot cas, entre seguretat i disciplina. Amb l'objecte immediat, i immediatament sensible i visible, per descomptat, de posar terme a la invocació repetida de l'amo i també a l'afirmació monòtona del poder. Ni poder ni amo, ni el poder ni l'amo i ni l'un ni l'altre com Déu.³⁵⁹²

Foucault va analitzar les diferències entre els dispositius de seguretat i els dispositius disciplinaris en les quatre grans tecnologies del dispositiu de seguretat: espais de seguretat, tractament d'allò que és aleatori, normalització i població.

En el cas dels espais de seguretat, presentava les diferències següents entre la disciplina i la seguretat, a la classe de l'11 de gener.

En primer lloc, la disciplina construïa la ciutat disciplinària dins d'un espai buit (o buidat): «La disciplina treballa en un espai buit, artificial, que es construirà

³⁵⁸⁹ Ibid., pàg. 24

³⁵⁹⁰ Ibid., pàg. 25

³⁵⁹¹ Ibid., pàg. 22

³⁵⁹² Ibid., pàg. 57

completament». ³⁵⁹³ En canvi, la seguretat es recolzava en les dades materials – desguassos, illes, aire, etcètera–, i treballava sobre elles. ³⁵⁹⁴

En segon lloc, en les disciplines es reconstruïa una dada per tal d'aconseguir la perfecció. En canvi, en la seguretat, no es tractava d'això. I ho especificava així:

Es tracta, simplement, de maximitzar els elements positius, que se circuli de la millor manera possible, i de minimitzar, al contrari, els aspectes de risc o inconvenients com el robatori, les malalties, sense desconèixer, és clar, que no se'ls suprimirà mai del tot. Per tant, es treballa no només sobre dades naturals, sinó també sobre quantitats que són relativament reduïbles, però mai completament. Com que no se les pot anul·lar mai, es treballarà sobre probabilitats. ³⁵⁹⁵

En tercer lloc, a l'hora de fer l'ordenament de les ciutats, s'organitzaven les diferents funcions, tan positives com negatives. Per un carrer, posava Foucault d'exemple, hi circulaven miasmes i, per tant, malalties, i aquest element indesitjable s'havia de gestionar; també hi circulaven mercaderies, lladres i amotinats. ³⁵⁹⁶

Finalment, en quart lloc, en la seguretat, sempre es treballava mirant al futur. I constatava:

[...] la ciutat no serà concebuda ni condicionada en funció d'una percepció estàtica que asseguri, a l'instant, la perfecció del seu funcionament, sinó que s'obrirà cap a un esdevenidor no exactament controlat ni controlable, no exactament mesurat ni mesurable; el bon ordenament de la ciutat serà justament aquest: tenir en compte allò que pot passar. ³⁵⁹⁷

El problema de la seguretat, en definitiva, era un problema de sèries. I ho il·lustrava així:

Sèrie indefinida dels elements que es desplacen: la circulació, nombre x de carros, nombre x de transeünts, nombre x de lladres, nombre x de miasmes, etcètera. Sèrie indefinida d'esdeveniments que es produeixen: tants vaixells atracaran, tants carros arribaran, etcètera. Sèrie indefinida, igualment, de les unitats que s'acumulen: quants habitants, quantes casses, etcètera. És la gestió d'aquestes sèries obertes, i que, per tant, només poden controlar-se mitjançant un càlcul de possibilitats, crec, allò que caracteritza essencialment el mecanisme de seguretat. ³⁵⁹⁸

³⁵⁹³ Ibid., pàg. 21

³⁵⁹⁴ Ibid., pàg. 21

³⁵⁹⁵ Ibid., pàg. 21

³⁵⁹⁶ Ibid., pàg. 21

³⁵⁹⁷ Ibid., pàg. 21

³⁵⁹⁸ Ibid., pàg. 22

3.- Tractament d'allò que és aleatori

3.1. El problema de l'escassetat

*[El dispositiu de seguretat] deixa que els preus pugin, deixa que la penúria s'instal·li, deixa que la gent tingui gana, per no deixar que succeeixi una cosa, a saber, que s'instal·li la calamitat general de l'escassetat.*³⁵⁹⁹

Michel Foucault

Per tractar el problema de la relació del govern amb l'esdeveniment, Foucault va utilitzar, a la lliçó del 18 de gener, l'exemple de l'escassetat,³⁶⁰⁰ que «és un estat de penúria que té la propietat d'engendrar un procés que la dilata i que tendeix, a falta d'un altre mecanisme que l'aturi, a prolongar-la i accentuar-la».³⁶⁰¹ L'escassetat, sostenia, produïa una pujada dels preus, cosa que feia que els que posseïen objectes escassos tendissin a emmagatzemar-los, i això provocava que els preus pugessin encara més. I remarcava: «i el procés segueix fins que les necessitats més elementals de la població deixen de satisfer-se».³⁶⁰²

L'escassetat, doncs, es va convertir, per als governs del segle XVII i XVIII, en un dels fenòmens que havia de ser evitat, per diversos motius, però sobretot perquè podia donar lloc a una revolta urbana, considerava Foucault. Les conseqüències immediates i més sensibles de l'escassetat es manifestaven, sobretot, al medi urbà –ja que el medi rural tenia més recursos per suportar-la– i comportaven, gairebé immediatament, la revolta, que era un fenomen que el govern també havia d'evitar. Per tant, sentenciava: «Flagell pel costat de la població; catàstrofe o crisi, si ho prefereixen, pel costat del govern».³⁶⁰³ En

³⁵⁹⁹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 47

³⁶⁰⁰ Foucault especificava que l'escassetat no era exactament la fam. Ibid., pàg. 32

³⁶⁰¹ Ibid., pàg. 32

³⁶⁰² Ibid., pàg. 32

³⁶⁰³ Ibid., pàg. 32. En l'horitzó filosòficopolític sobre el qual apareixia l'escassetat com a flagell, especificava Foucault, l'escassetat podia ser considerada de dues maneres: segons el concepte 'cosmològic polític' de la mala fortuna i segons el concepte 'juridicomoral' de la mala índole humana, o de la «naturalesa caiguda». Ibid., pàg. 33. Des del vell concepte de l'antiguitat grecollatina de la fortuna, o de la mala fortuna, detallava: «Després de tot, l'escassetat és la mala sort en estat pur, perquè el seu factor més immediat, més evident, és precisament la intempèrie, la sequera, les gelades, l'excés d'humitat; en tot cas factors sobre els quals no es té control. I aquesta mala fortuna, com saben, no és una mera constatació d'impotència. És tot un concepte polític, moral, cosmològic igualment, que, des de l'Antiguitat fins a Maquiavel, i en definitiva, fins a Napoleó, ha estat no només una manera de pensar filosòficament la desventura política, sinó inclús un esquema de comportament en el camp polític». Ibid., pàg. 33. Des del punt de vista de mala índole humana, sostenia: «Mala índole que es lligarà al fenomen de l'escassetat en tant que aquesta aparegui com un càstig. Però d'una manera més precisa i concreta, la mala índole de l'home influirà sobre l'escassetat i es manifestarà com un dels seus principis, vista que

aquest sistema jurídic disciplinari, apuntava una mica més endavant, es concebia el fenomen de l'escassetat de la manera següent:

En el fons, el flagell, l'escassetat, tal com se la concebia fins aleshores, era un fenomen a la vegada individual i col·lectiu, i de la mateixa manera la gent tenia gana, poblacions senceres tenien gana, la nació tenia gana i precisament això, aquesta espècie de solidaritat immediata, de caràcter massiu de l'esdeveniment, li donava el seu caràcter de flagell.³⁶⁰⁴

El que era important, segons Foucault, era veure com s'havia abordat el problema de l'escassetat des de la gestió del govern. S'havia establert un model que era a la vegada jurídic i disciplinari, i especificava: «un sistema de legalitat i un sistema de reglaments la funció essencial dels quals és impedir l'escassetat, és a dir, no només aturar-la quan es produeix, no només erradicar-la, sinó literalment prevenir-la: que no pugui ocórrer en absolut».³⁶⁰⁵ I ho caracteritzava així:

Per què s'organitza tot això, tot aquest sistema jurídic i disciplinari de limitacions, coaccions, vigilància permanent? L'objectiu és, sens dubte, que el gra es vengui al preu més baix possible, que els camperols, en conseqüència, tinguin el menor guany possible i que els habitants de les ciutats puguin així alimentar-se de la forma més barata possible, cosa que farà que els salaris que hàgim de donar-los siguin els més baixos possibles.³⁶⁰⁶

I Foucault anomenava aquest sistema com a mercantilisme, entès com «les tècniques de govern i gestió de l'economia que pràcticament van dominar Europa des de començaments del segle XVII fins a començaments del segle XVIII».³⁶⁰⁷ Aquest sistema intentava, mitjançant prohibicions, que tot el gra anés immediatament al mercat, de manera que el fenomen de l'escassetat seria limitat, i, amb les prohibicions d'exportació i de provisió, impedir que els preus pugessin i la gent es revelés. Tanmateix, advertia Foucault:

Sistema antiescassetat, sistema essencialment centrat en un esdeveniment eventual, un esdeveniment que podria produir-se i que s'intenta impedir, fins i tot abans que s'inscrigui en la realitat. No fa falta insistir en els coneguts fracassos,

l'avidesa dels homes –la seva necessitat de guanyar, el seu desig de guanyar encara més, el seu egoisme– provocarà tots aquests fenòmens d'emmagatzematge, acaparament, retenció de la mercaderia que accentuaran la magnitud d'aquest flagell». Ibid., pàg. 33

³⁶⁰⁴ Ibid., pàg. 43

³⁶⁰⁵ Ibid., pàg. 33. En aquest sistema, s'hi havia aplicat mesures com la limitació de preus i del dret de provisió; la prohibició d'emmagatzemar, cosa que comportava la necessitat de vendre immediatament; i la limitació de l'exportació a l'estranger. També es va imposar un sistema de coaccions que obligava a sembrar una quantitat determinada i es prohibia el cultiu d'alguns productes. Es va imposar un sistema de vigilància per controlar les reserves, i per impedir les exportacions a altres països o províncies. Ibid., pàg. 33-34

³⁶⁰⁶ Ibid., pàg. 34

³⁶⁰⁷ Ibid., pàg. 34

mil vegades constatats, d'aquest sistema.³⁶⁰⁸

Un dels grans canvis en les tècniques del poder va ser la introducció de la lliure circulació de gra, que van plantejar els fisiòcrates sota el principi de la llibertat de comerç i de circulació del gra. Aquest va ser un dels elements dels dispositius de seguretat. I destacava:

Altrament dit, el principi de la lliure circulació de grans pot llegir-se com la conseqüència d'un camp teòric, i al mateix temps com un episodi en la mutació de les tecnologies de poder i en l'establiment de les tècniques dels dispositius de seguretat que, segons el meu parer, és característica o és una de les característiques de les societats modernes.³⁶⁰⁹

Alguns governs, sostenia, ja s'havien adonat que la lliure circulació de grans «no era només una font de guanys millor, sinó sens dubte un mecanisme de seguretat molt més eficient contra el flagel de l'escassetat».³⁶¹⁰

Els fisiòcrates consideraven l'escassetat i la carestia, ja no com un mal – que era la consideració que aquestes tenien en el sistema jurídic disciplinari–, sinó com un fet de la naturalesa. Així no feien desqualificacions en termes morals, de bé i mal, sinó que ho consideraven com un fet. I Foucault ho il·lustrava així:

La unitat d'anàlisi ja no serà, doncs, el mercat amb els seus efectes d'escassetat i carestia, sinó el gra, amb tot allò que pot succeir-li i, en certa mesura, li succeirà naturalment, en funció d'un mecanisme i de lleis que seran alterades tant per la qualitat del terreny, la cura posada en el cultiu, les condicions climàtiques de sequera, calor, humitat com, en definitiva, per l'abundància o l'escassetat, l'enviament al mercat, etcètera. L'esdeveniment sobre el qual s'intentarà influir serà la realitat del gra, molt més que l'obsessió per l'escassetat.³⁶¹¹

En lloc d'imposar impediments i prohibicions per un sistema jurídic disciplinari, que intentava impedir o evitar que quelcom esdevingués, remarcava Foucault, en la realitat del gra, amb les seves oscil·lacions i desplaçaments respecte a la línia ideal, els fisiòcrates optaven per una altra solució:

³⁶⁰⁸ Ibid., pàg. 34-35. Aquest sistema antiescassetat comportava, destacava Foucault, la ruïna dels camperols, per la tendència dels preus a la baixa, per un costat; i perquè feia que els camperols sembressin poc, per l'altre, cosa que comportava menys guanys i que poguessin sembrar menys l'any següent, i així, successivament. I assenyalava: «Com a conseqüència immediata d'aquesta sembra escassa, un trastorn climàtic menor, em refereixo a la més mínima oscil·lació del clima, una mica massa de fred, una mica de sequera de més, una mica massa d'humitat, farà que la quantitat de blat que és amb prou feines suficient per alimentar a la població caigui per sota de les normes requerides, i l'any següent apareixerà l'escassetat. De manera que aquesta política del preu més baix possible exposa en tot moment a l'escassetat i al flagell mateix que es tractava de conjurar». Ibid., pàg. 35

³⁶⁰⁹ Ibid., pàg. 36

³⁶¹⁰ Ibid., pàg. 36

³⁶¹¹ Ibid., pàg. 38

[...] intenten obtenir un dispositiu que, en connectar-se a la realitat mateixa d'aquestes oscil·lacions faci, per mitjà d'una sèrie de vinculacions amb altres elements de la realitat, que aquest fenomen, sense perdre, en certa mesura, res de la seva realitat, sense veure's davant de cap impediment, quedi poc a poc compensat, frenat i limitat i, en última instància, anul·lat.³⁶¹²

Els fisiòcrates treballaven sobre un element mateix d'aquesta realitat, que era l'oscil·lació entre l'abundància i l'escassetat, i intervenien sobre ella però no intentaven evitar que s'esdevingués. I aquest sistema apareixia com un dispositiu de seguretat, considerava Foucault, i no com un dispositiu jurídic ni disciplinari.³⁶¹³ Més endavant, a la lliçó següent, ho resumia així:

[...] mentre que els reglaments juridicodisciplinaris vigents fins a mitjans del segle XVIII procuraven impedir el fenomen de l'escassetat, a partir de mitjans del segle XVIII, amb els fisiòcrates, però també amb molts altres economistes, es va intentar buscar suport en el procés mateix de l'escassetat, en aquesta espècie d'oscil·lació quantitativa que produïa tan aviat l'abundància com la penúria: recolzar-se en la realitat d'aquest fenomen, no intentar impedir-lo, sinó, al contrari, posar en joc respecte a aquest, altres elements d'allò que és real, de manera que el fenomen, en certa mesura, s'anul·li a si mateix.³⁶¹⁴

Aquest dispositiu tenia, concretava, diferents mecanismes: permetia i afavoria una alça dels preus del gra; en permetia l'emmagatzematge,³⁶¹⁵ en suprimir totes les prohibicions de provisió; i, finalment, en permetia l'exportació. Aquestes mesures produïen el fenomen del manteniment de preus alts fins i tot en períodes d'abundància. I Foucault destacava: «S'aconseguirà així quelcom paradoxal en relació amb el sistema precedent, i que era impossible i no desitjat en ell, a saber, que, quan hi hagi abundància, hi haurà, al mateix temps, preus relativament alts».³⁶¹⁶ Com a conseqüència d'aquest augment de preu, s'ampliaven els cultius, pel fet d'haver estat ben remunerats en les collites anteriors. I, encara que les condicions climàtiques fossin adverses, es compensaven per una extensió més gran de camps sembrats i cultius millors. D'aquesta manera, s'evitava l'escassetat i els preus tendien a mantenir-se. Com apuntava Foucault, «una primera pujada dels preus tindrà com a conseqüència necessària una reducció del risc d'escassetat i una caiguda dels preus o una

³⁶¹² Ibid., pàg. 39

³⁶¹³ Ibid., pàg. 39

³⁶¹⁴ Ibid., pàg. 61

³⁶¹⁵ Foucault aclaria que se'n permetia l'emmagatzematge «de manera que la gent pugui, com vulgui, quan vulgui i en les quantitats que vulgui, d'emmagatzemar el gra i retenir-lo, alleujant així un mercat en el qual hi regna l'abundància». Ibid., pàg. 39

³⁶¹⁶ Ibid., pàg. 39

desacceleració del seu augment». ³⁶¹⁷ En definitiva, manifestava, disminuïen al mateix temps, les probabilitats de l'escassetat i de l'augment de preus. ³⁶¹⁸

El fisiòcrata Louis-Paul Abeille reflexionava sobre l'escassetat, tal com ho recollia Foucault:

En el fons, diu, què és una escassetat? No és mai l'absència pura i simple, l'absència total d'articles de subsistència per a una població. Ja que, si fos així, aquesta, simplement, es moriria. Es moriria al cap d'uns dies o d'algunes setmanes i, diu ell, no s'ha vist mai la desaparició d'una població sencera per falta d'aliments. L'escassetat, diu, és «una quimera». ³⁶¹⁹ Val a dir que, per petita que sigui una collita, sempre n'hi ha prou per alimentar a la població durant deu mesos, o vuit, o sis; per tant, almenys durant un cert temps, la població podrà viure. ³⁶²⁰

Amb els mecanismes de seguretat, el problema de l'escassetat era poc a poc corregit, compensat, frenat i, finalment anul·lat, per mecanismes individuals i col·lectius que s'activaven quan es donava una mala collita. La llibertat de circulació del gra evitava, sostenia Foucault, que es donés l'escassetat. Aquests mecanismes eren concebuts des d'una anàlisi, que no era anàlisi d'allò que succeïa, sinó d'allò que succeïa i d'allò que havia de succeir. ³⁶²¹

La nova concepció, també tenia implicacions sobre la possibilitat de la revolta, i no només sobre l'escassetat i la penúria. A diferència del sistema anterior –segons el qual l'escassetat era un fenomen individual i col·lectiu a la vegada i mostrava un caràcter massiu, cosa que li proporcionava el seu caràcter de flagell–, en els mecanismes de seguretat, l'esdeveniment es dissociava en dos nivells. Gràcies a les mesures aplicades, l'escassetat esdevenia, realment, una quimera. I Foucault ho il·lustrava així:

Es mostra que, per un costat, no pot existir i que, quan existia, lluny de ser una realitat, una realitat en certa mesura natural, no era altra cosa que el resultat aberrant d'una sèrie de mesures artificials, i també aberrants. En endavant,

³⁶¹⁷ Ibid., pàg. 40

³⁶¹⁸ Ibid., pàg. 40

³⁶¹⁹ Abeille, L.P., *Lettre d'un négociant sur la nature du commerce des grains*, Marsella, 1763, pàg. 4, citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 40

³⁶²⁰ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 40

³⁶²¹ Segons Foucault, s'havien de donar unes condicions que possibilitaven aquesta anàlisi: no considerar només el mercat, sinó la totalitat del cicle –des dels productors fins al guany final–; calia considerar el mercat mundial, i no només el local; i, finalment, calia comprendre el comportament de la població. Calia ampliar l'anàlisi pel costat dels protagonistes, en intentar comprendre el comportament de la població: «quin càlcul fan quan, davant d'una alça de preus, retenen el gra, i, al contrari, quin és el càlcul quan saben que hi ha llibertat, desconeixen la quantitat de gra que arribarà i ignoren si hi haurà una alça o una baixada de preus». Ibid., pàg. 42. En definitiva, remarcava: «una economia o una anàlisi economicopolítica que integra el moment de la producció, que integra el mercat mundial i, finalment, els comportaments econòmics de la població, productors i consumidors». Ibid., pàg. 42

doncs, s'ha acabat l'escassetat. Ja no hi haurà escassetat com a flagell, ja no hi haurà aquest fenomen de penúria, de fam massiva, individual i col·lectiva, que es produeix absolutament al mateix ritme i sense discontinuïtat, per dir-ho d'alguna manera, en els individus i la població en general. Ara, s'ha acabat l'escassetat a nivell de la població. Però, què vol dir això? Vol dir que l'escassetat es frena en virtut d'un cert 'deixar fer', d'un cert 'deixar passar', d'una certa 'permissivitat', en el sentit de 'deixar que les coses passin'.³⁶²²

I aclaria: «al cap i a la fi, pot ben ser que alguns es morin de gana. Però en deixar-los morir de gana es podrà fer de l'escassetat una quimera i es podrà impedir que es produeixi amb aquesta forma massiva de flagell que la caracteritzava»,³⁶²³ i que així apareixia en els sistemes anteriors. D'aquesta manera, el fenomen escassetat quedava dissociat, concloïa Foucault: «L'escassetat com a flagell desapareix, però la penúria, que fa que els individus morin, no només no desapareix sinó que no ha de desaparèixer». ³⁶²⁴

3.1.1. El poble

*[...] el poble apareix, de manera general, com aquell que es resisteix a la regulació de la població, com aquell que tracta de sostreure's a aquest dispositiu pel qual la població existeix, es manté i subsisteix, i subsisteix a nivell òptim.*³⁶²⁵

Michel Foucault

Hi havia, plantejava Foucault a la lliçó del 18 de gener, dos nivells de fenòmens: un d'individual i un de col·lectiu, «ja que, finalment, no és simplement un individu qui morirà o, en tot cas, patirà aquesta penúria. És tot un conjunt d'individus». ³⁶²⁶ L'acció econòmica i política del govern era pertinent a nivell de la població, i deixava de ser-ho a nivell dels individus, de les sèries o multiplicitats d'individus. Aquesta divisió era important pel dispositiu de poder, però no existia en la realitat. I ho justificava així:

Aquesta incisió dins del que constituïa la totalitat dels subjectes o dels habitants d'un regne no és una incisió real. No hi haurà els uns i els altres. Però dins del saber-poder mateix, dins de la tecnologia i gestió econòmica mateixa, hi tindrem aquest tall entre el nivell pertinent de la població i el nivell no pertinent, o bé el nivell simplement instrumental. L'objectiu final serà la població. La població és pertinent com a objectiu i els individus, les sèries d'individus, els grups

³⁶²² Ibid., pàg. 43

³⁶²³ Ibid., pàg. 43

³⁶²⁴ Ibid., pàg. 43

³⁶²⁵ Ibid., pàg. 46

³⁶²⁶ Ibid., pàg. 44

d'individus, la multiplicitat d'individus, per la seva banda, no ho seran com a objectiu. Ho seran, senzillament, com a instrument, relleu o condició per a obtenir quelcom en el pla de la població.³⁶²⁷

D'aquesta manera, considerava Foucault, la població apareixia com a objecte del poder, és a dir, «el blanc al qual apunten els mecanismes per obtenir-ne un determinat efecte».³⁶²⁸ La població, però, també apareixia com a subjecte polític, advertia: «com a nou subjecte col·lectiu absolutament aliè al pensament jurídic i polític dels segles precedents, la població comença a aparèixer allà en la seva complexitat i amb les seves fissures».³⁶²⁹ La població apareixia com a subjecte, davant dels mecanismes de poder, ja que se li demanava que actués de maneres determinades, apuntava.³⁶³⁰

Al text d'Abeille,³⁶³¹ exposava Foucault, hi apareixia la distinció entre població i poble. Segons Abeille, si la gent feia el que tocava, si acceptaven patir l'escassetat i la penúria, aleshores l'escassetat com a flagell es convertia, efectivament, en una quimera. Aquests individus actuarien correctament com a membres de la població, apuntava Foucault, «com a element d'allò que es vol gestionar de la millor manera possible, a saber, la població».³⁶³² El problema apareixia quan la gent no es comportava així: no acceptava i suportava la penúria i la fam, no acceptava l'encariment dels preus, no volia esperar l'arribada de blat i la baixada de preu consegüent. I Foucault advertia:

[...] suposem que en lloc de tot això, per un costat, [la gent] es precipiti sobre els aprovisionaments i els prengui sense ni tan sols pagar-los; i suposem que, per l'altre, hi hagi una sèrie de persones que retinguin el gra d'una manera irracional i mal calculada; llavors tot deixarà de funcionar. I com a resultat hi haurà revolta per una part i acaparament per l'altra, o acaparament i revolta.³⁶³³

Segons Foucault, per a Abeille això demostrava que la gent no formava part de la població, sinó del poble. I especificava:

El poble és el que, respecte a aquest ús de la població, en el nivell mateix d'aquesta, es comporta com si no formés part d'aquest subjecte-objecte col·lectiu que és la població, com si se situés al marge d'ella i, per tant, està compost per aquells que, en tant que poble que es nega a ser població,

³⁶²⁷ Ibid., pàg. 44

³⁶²⁸ Ibid., pàg. 44

³⁶²⁹ Ibid., pàg. 44

³⁶³⁰ Ibid., pàg. 44

³⁶³¹ Abeille, L.-P., *Lettre d'un negociant...* op. cit., pàg. 16-17, citat a: Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 44-45

³⁶³² Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 45

³⁶³³ Ibid., pàg. 45

provocaran el trastorn del sistema.³⁶³⁴

L'oposició entre poble i població era molt important, constatava Foucault. Just quan es començava a dibuixar la noció de població, apareixia també una divisió d'acord amb la qual «el poble apareix, de manera general, com aquell que es resisteix a la regulació de la població, com aquell que tracta de sostreure's al dispositiu pel qual la població existeix, es manté i subsisteix, i subsisteix en un nivell òptim».³⁶³⁵

3.2. Liberalisme³⁶³⁶

*[...] aquesta llibertat, a la vegada ideologia i tècnica de govern, aquesta llibertat ha de ser compresa dins de les mutacions i transformacions de les tecnologies de poder. I, d'una manera més precisa i particular, la llibertat no és altra cosa que el correlat de la introducció dels dispositius de seguretat.*³⁶³⁷

Michel Foucault

La seguretat, no treballava sobre allò que era imaginari, com la llei, ni sobre allò que era complementari a la realitat, com la disciplina, manifestava Foucault. La seguretat treballava sobre la pròpia realitat, i intentava fer actuar els elements els uns respecte dels altres, a través d'anàlisis i disposicions específiques. I aquí, aclaria, els fisiòcrates havien introduït un concepte important:

Així arribem, crec, a un punt que és essencial i en el qual estan compromesos tot el pensament i tota l'organització de les societats polítiques modernes, la idea que la política no ha d'estendre fins al comportament dels homes el conjunt de regles que són les imposades per Déu a l'home o resulten necessàries per la mera existència de la seva mala índole. La política ha d'actuar en l'element d'una realitat que els fisiòcrates anomenen precisament física.³⁶³⁸

La política, segons els fisiòcrates, els economistes i el pensament polític

³⁶³⁴ Ibid., pàg. 45

³⁶³⁵ Ibid., pàg. 46

³⁶³⁶ Foucault va analitzar el tema del liberalisme i de l'economia a partir de la classe de l'1 de febrer del 1978, al curs *Seguretat, territori, població*; però sobretot, i amb profunditat, al curs següent, de 1978-1979, que va impartir al Collège de France: Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit.

³⁶³⁷ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 50

³⁶³⁸ Ibid., pàg. 49

del segle XVIII en general, s'havia de situar en el joc de la realitat en si mateixa. Amb això es referien quan deien que, en qualsevol cas, «restem en l'ordre de la física i que actuar en l'ordre de la política és actuar encara en l'ordre de la naturalesa».³⁶³⁹ Aquest principi que establia que la tècnica política no havia de deslligar-se del joc de la realitat en si mateixa, estava a la base del liberalisme, destacava Foucault. I ho caracteritzava així:

El liberalisme, el joc: deixar que la gent faci i les coses passin, que les coses passin, significa, essencialment i fonamental, fer de tal manera que la realitat es desenvolupi i passi, segueixi el seu curs d'acord amb les lleis, els principis i els mecanismes que li són propis.³⁶⁴⁰

Una de les condicions de possibilitat del desenvolupament de les formes capitalistes de l'economia, va ser aquesta ideologia que reivindicava la llibertat.

I advertia:

Aquesta llibertat, a la vegada ideologia i tècnica de govern, aquesta llibertat ha de ser compresa dins de les mutacions i transformacions de les tecnologies de poder. I, d'una manera més precisa i particular, la llibertat no és altra cosa que el correlat de la introducció dels dispositius de seguretat.³⁶⁴¹

Allò que possibilitava el funcionament correcte dels dispositius de seguretat era la llibertat, assenyalava Foucault, en aquest sentit que adoptava al segle XVIII: com «la possibilitat de moviment, desplaçament, procés de circulació de la gent i les coses».³⁶⁴² I constatava:

I és aquesta llibertat de circulació en el sentit ampli de l'expressió, aquesta facultat de circulació, allò que és necessari entendre, crec, per la paraula llibertat, i comprendre-la com una de les facetes, un dels aspectes, una de les dimensions de la introducció dels dispositius de seguretat.³⁶⁴³

No es tractava, en sentit estricte, d'una ideologia, sinó, sobretot, d'una tecnologia de poder. I Foucault ho resumia de la manera següent:

La idea d'un govern dels homes que pensi abans que res i fonamentalment en la naturalesa de les coses i ja no en la mala naturalesa dels homes, la idea d'una administració de les coses que tingui en compte, abans que res, la llibertat dels homes, el que aquests volen fer, el que tenen interès de fer, el que pensen fer, tot això, són elements correlatius. Em sembla que hi ha quelcom absolutament essencial en una física del poder o un poder que es pensi com a acció física en l'element de la naturalesa i un poder que es pensi com a regulació només capaç de produir-se a través de la llibertat de cada un i recolzant-s'hi.³⁶⁴⁴

³⁶³⁹ Ibid., pàg. 49

³⁶⁴⁰ Ibid., pàg. 49

³⁶⁴¹ Ibid., pàg. 50

³⁶⁴² Ibid., pàg. 50

³⁶⁴³ Ibid., pàg. 50

³⁶⁴⁴ Ibid., pàg. 50

3.3. Diferències respecte dels mecanismes anteriors

*[...] la llei prohibeix, la disciplina prescriu i la seguretat [...] té, essencialment, la funció de respondre a una realitat de tal manera que la resposta anul·li aquesta realitat: l'anul·li, la limitació, la frenada o la regulació.*³⁶⁴⁵

Michel Foucault

Pel que fa al tractament d'allò que és aleatori, els mecanismes de seguretat també mostraven diferències significatives respecte al model disciplinari, plantejava a la classe del 18 de gener.

En primer lloc, la disciplina era una tècnica centrípeta i, en canvi, la seguretat era una tècnica centrífuga. I així en parlava:

La disciplina és, essencialment, centrípeta. Vull dir que la disciplina funciona aïllant un espai, determinant un segment. La disciplina concentra, centra, tanca. El primer gest de la disciplina, en efecte, radica a circumscriure un espai dins del qual el seu poder i els mecanismes d'aquest actuaran plenament i sense límits.³⁶⁴⁶

Els mecanismes de seguretat, en canvi, es comportaven de manera diferent. I ho il·lustrava així:

Al contrari, podeu advertir que els dispositius de seguretat, tal com vaig intentar presentar-vos-els, tenen, contràriament, una tendència constant a ampliar-se: són centrífugs. S'hi integren, sense cessar, elements nous [...]. Es tracta, per tant, d'organitzar o, en tot cas, de permetre el desenvolupament de circuits cada vegada més grans.³⁶⁴⁷

En segon lloc, a diferència de la disciplina, que tendia a reglamentar-ho tot, el dispositiu de seguretat deixava fer. I remarcava:

[...] la disciplina, per definició, ho reglamenta tot. No deixa escapar res. No només no deixa fer, sinó que el seu principi estableix que ni tan sols les coses més petites han de quedar abandonades a si mateixes. La més mínima infracció a la disciplina ha de ser assenyalada amb cura extrema, justament perquè és petita. El dispositiu de seguretat, al contrari [...], deixa fer. No ho deixa fer tot, però hi ha un nivell en el qual el deixar fer és indispensable.³⁶⁴⁸

Aquesta diferència també es podia remarcar en el tractament del detall. La disciplina tenia per funció impedir-ho tot, i, per sobre de tot, el detall. Els mecanismes de seguretat, en canvi, es recolzaven en els detalls, segons Foucault, «no valorats en si mateixos com a bé o mal, i presos com a processos necessaris, inevitables, com a processos de la naturalesa en sentit ampli».³⁶⁴⁹

³⁶⁴⁵ Ibid., pàg. 48

³⁶⁴⁶ Ibid., pàg. 46

³⁶⁴⁷ Ibid., pàg. 46

³⁶⁴⁸ Ibid., pàg. 47

³⁶⁴⁹ Ibid., pàg. 47

En tercer lloc, hi havia diferències en el propi funcionament, assenyalava Foucault. El sistema de legalitat, és a dir, el sistema sobirà, funcionava distribuint les coses segons un codi que determinava allò que estava permès i allò que estava prohibit. Aquest sistema d'especificació i de determinació, advertia, sempre tenia efecte, i ho feia amb més precisió quan es tractava d'allò que havia d'impedir-se o prohibir-se. I especificava:

Altrament dit, en prendre el punt de vista del desordre, s'analitza cada vegada més finament i s'estableix l'ordre, és a dir: allò que queda. L'ordre, en efecte, és allò que queda un cop s'ha impedit tot allò que està prohibit. Aquest pensament negatiu és, crec, l'element característic d'un codi legal. Pensament i tècnica negatius.³⁶⁵⁰

En el cas de la disciplina, sostenia Foucault, també es codificava entre el que estava permès i el que estava prohibit, però no tant des del punt de vista d'allò que no havia de fer-se, sinó d'allò que havia de fer-se. I constata: «Una bona disciplina és la que ens diu, a cada instant, el que hem de fer».³⁶⁵¹ En el sistema de la llei, considerava, «el que és indeterminat és allò que està permès; en el sistema del reglament disciplinari, allò que és determinat és el que s'ha de fer, i, per tant, tota la resta, en estar indeterminat, està prohibit».³⁶⁵²

El sistema de seguretat, en canvi, funcionava a partir de la realitat, fos o no desitjable, remarcava. No partia d'allò que s'havia de prohibir, o d'allò que era obligatori. Sinó que pren la distància suficient per veure les coses a nivell de la seva realitat efectiva. Els mecanismes de seguretat es recolzaven en aquesta realitat, la utilitzaven i la feien actuar. I resumia així aquestes diferències:

En altres paraules, la llei prohibeix, la disciplina prescriu i la seguretat, sense prohibir ni prescriure, i encara que eventualment es donin alguns instruments del costat de la interdicció i de la prescripció, la seguretat té, essencialment, la funció de respondre a una realitat de tal manera que la resposta anul·li aquesta realitat: l'anul·li, la limiti, la freni o la reguli. Aquesta regulació en l'element de la realitat és, crec, el que és fonamental en els dispositius de seguretat.³⁶⁵³

En quart i últim lloc, hi havia una diferència entre els diferents dispositius de poder, respecte a l'àmbit d'aplicació. La llei treballava en un àmbit imaginari, ja que imaginava tot allò que podia fer-se i no s'havia de fer. I puntualitzava: «Imagina el que és negatiu».³⁶⁵⁴ La disciplina treballava en un àmbit

³⁶⁵⁰ Ibid., pàg. 47

³⁶⁵¹ Ibid., pàg. 48

³⁶⁵² Ibid., pàg. 48

³⁶⁵³ Ibid., pàg. 48

³⁶⁵⁴ Ibid., pàg. 48

complementari de la realitat. L'espai disciplinari construïa un element complementari a aquesta realitat. I remarcava: «prescripcions i obligacions tant més artificials i urgents quan la realitat és la que és, insistent i difícil de vèncer».³⁶⁵⁵ La seguretat no treballava sobre allò que era imaginari, com la llei, ni sobre allò que era complementari a la realitat, com la disciplina. La seguretat treballava sobre la pròpia realitat, i intentava fer actuar els elements els uns respecte dels altres, a través d'anàlisis i disposicions específiques.³⁶⁵⁶

³⁶⁵⁵ Ibid., pàg. 48-49

³⁶⁵⁶ Ibid., pàg. 49

4.- Població

[...] la població apareix com una realitat molt més densa, espessa, natural, que aquesta sèrie de súbdits sotmesos al sobirà.³⁶⁵⁷

Michel Foucault

El tema de la població ja s'havia tractat en el cas del poder sobirà i del poder disciplinari, sostenia Foucault, però des de punts de vista diferents. No es tractava aquesta qüestió de manera positiva i en la seva generalitat, sinó que es plantejava «en relació amb una mortalitat dramàtica».³⁶⁵⁸ Tal com exposava Foucault, a la lliçó del 25 de gener de *Seguretat, territori, població*, la població s'havia presentat en una modalitat negativa: la població era el contrari a la despoblació.³⁶⁵⁹ I ho caracteritzava així:

[...] s'entenia per 'població' el moviment pel qual, després d'algun gran desastre, fos l'epidèmia, la guerra o l'escassetat, després d'un d'aquests grans moments dramàtics en els quals els homes morien amb una rapidesa i una intensitat espectaculars, el moviment pel qual es repoblava un territori que havia quedat desert. Diguem, encara, que el problema de la població es plantejava respecte al desert o la desertificació deguda a les grans catàstrofes humanes.³⁶⁶⁰

La demografia, considerava Foucault, es va poder desenvolupar durant el segle XVIII gràcies a les taules de mortalitat, que es van elaborar en alguns països i que permetien «tota una sèrie de quantificacions, i permetien també saber de què es moria la gent».³⁶⁶¹ Les taules de mortalitat no van existir sempre, i tampoc no van existir de manera continuada. A Anglaterra, durant el segle XVI, posava d'exemple Foucault, «només s'elaboraven taules de mortalitat en els moments de les grans epidèmies i quan alguna calamitat feia tan dramàtica la mortalitat que es volia saber exactament quanta gent moria, on i a causa de què».³⁶⁶²

Hi havia una altra manera de concebre el problema de la població, assenyalava, i era com un dels elements del poder del sobirà. El poder del sobirà venia determinat per l'extensió del territori, per la importància dels tresors i per com de nombrosa era la seva població. I ho il·lustrava així:

[...] aquesta població es manifestava en el fet que ell [el sobirà] disposava de

³⁶⁵⁷ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, pàg. 360

³⁶⁵⁸ Ibid., pàg. 70

³⁶⁵⁹ En el fons, considerava Foucault a la lliçó del 5 d'abril, fins aquell moment «no es tractava tant de la població com del poblament o d'allò contrari, de la despoblació». Ibid., pàg. 359

³⁶⁶⁰ Ibid., pàg. 69

³⁶⁶¹ Ibid., pàg. 69

³⁶⁶² Ibid., pàg. 69

tropes nombroses, de ciutats poblades i, finalment, en el fet que els mercats eren molt freqüentats. Aquesta població nombrosa només podia caracteritzar el poder del sobirà amb dues condicions suplementàries. Que fos obedient, per un costat, i, per l'altre, que estigués animada per un zel, un gust al treball, una activitat que permetés al sobirà ser efectivament poderós, és a dir, obeït, i ric al mateix temps. Tot això correspon a la manera més tradicional de concebre la població.³⁶⁶³

Al segle XVII, amb els mercantilistes, es va donar un canvi en la manera de concebre la població, indicava Foucault. La població, per a ells, no apareixia com un dels elements del poder del sobirà, sinó que apareixia, de manera positiva, com un element fonamental dins de la dinàmica del poder de l'estat i del sobirà. La població proporcionava braços per a les collites, cosa que assegurava collites abundants; també proporcionava braços per a les manufactures i permetia prescindir en part de les importacions; assegurava, també, mà d'obra disponible, cosa que permetia l'existència de salaris baixos. I puntualitzava: «Salaris baixos vol dir preus baixos de les mercaderies produïdes i possibilitat d'exportació, i, d'allà, una garantia nova del poder, un principi nou per al poder mateix de l'Estat».³⁶⁶⁴

Pels mercantilistes, la població era concebuda com a força productiva, en un sentit estricte, ja que era la base de la riquesa i el poder de l'estat. La població havia de ser reglamentada per un aparell que tenia diversos objectius: impedir l'emigració; fomentar la immigració; afavorir la natalitat; definir les produccions útils i exportables; determinar què s'havia de produir, amb quins mitjans i quins salaris; i, finalment, prohibir l'ociositat i la vagabunderia. En definitiva, considerava Foucault: «tot un aparell que farà que aquesta població, considerada com a principi i en certa mesura com a arrel del poder i la riquesa de l'estat, treballi com cal, on cal i en el què cal».³⁶⁶⁵

Els mercantilistes van ser els responsables d'aquesta concepció de la població, puntualitzava, «i amb la condició, està clar, que fos efectivament ensinistrada, repartida, distribuïda i fixada segons els mecanismes disciplinaris».³⁶⁶⁶ La població va aparèixer com a força productiva, base de la riquesa i reglamentació disciplinària. Tanmateix, advertia, quan els mercantilistes parlaven de la població:

[...] només la consideraven encara com el conjunt dels súbdits d'un sobirà, als

³⁶⁶³ Ibid., pàg. 70

³⁶⁶⁴ Ibid., pàg. 71

³⁶⁶⁵ Ibid., pàg. 71

³⁶⁶⁶ Ibid., pàg. 71

quals es podia imposar precisament des de dalt, d'una manera completament voluntarista, una sèrie de lleis i reglaments que els indicaven què fer i on i com fer-ho. Altrament dit, els mercantilistes, en certa mesura, veien el problema de la població essencialment en l'eix del sobirà i dels súbdits.³⁶⁶⁷

Més endavant, a la classe del 5 d'abril, Foucault tornava sobre aquesta qüestió i apuntava que, en aquest sistema mercantilista, la població era considerada, d'entrada, a partir del seu valor numèric: «Hi ha prou població? I la resposta sempre era: no, no n'hi ha mai prou».³⁶⁶⁸ Calien sempre braços per treballar, braços dòcils i que respectessin els reglaments imposats. Per tant, s'havia de procurar que la gent es reproduís, al màxim possible. I especificava: «Els individus que constitueixen la població no són altra cosa que subjectes, subjectes de dret [...], en qualsevol cas, subjectes que han de complir els reglaments».³⁶⁶⁹

Al segle XVIII, tal com plantejava a la lliçó del 25 de gener, ja no es va entendre la població en aquest sentit tan estricte. Els fisiòcrates del segle XVIII, a diferència dels mercantilistes del període anterior, tenien una concepció molt més matisada de la població. I manifestava:

[...] crec que amb els fisiòcrates i, de manera general, amb els economistes del segle XVIII, la població deixarà de presentar-se com un conjunt de subjectes de dret, com una col·lecció de voluntats sotmeses que han d'obeir la voluntat del sobirà per la intermediació dels reglaments, les lleis, els edictes, etcètera. Se la considerarà com un conjunt de processos que cal gestionar en el què tenen de natural i a partir d'allò que tenen de natural.³⁶⁷⁰

A la classe del 5 d'abril, assenyalava que, per als fisiòcrates, el nombre no seria un valor en si mateix. Calia que hi hagués població suficient per produir, però no massa perquè si no baixarien els salaris. Per tant, la població no tenia un valor absolut, sinó relatiu, i el seu nombre no havia de ser fixat de manera autoritària. I ho justificava així:

[...] en tot cas hi ha una regulació espontània de la població que fa [...] que sempre es tingui la quantitat de gent naturalment determinada per la situació en un moment donat. [...] Aquest nombre quedarà fixat en funció de la situació i sense que sigui precís intervenir de cap manera a través d'una regulació. La població, aleshores, no és una dada que pugui ser modificada indefinidament.³⁶⁷¹

A l'entrevista «El joc de Michel Foucault», assenyalava que la població –

³⁶⁶⁷ Ibid., pàg. 72

³⁶⁶⁸ Ibid., pàg. 352

³⁶⁶⁹ Ibid., pàg. 352

³⁶⁷⁰ Ibid., pàg. 72

³⁶⁷¹ Ibid., pàg. 353

sota la forma de determinar si és o no massa nombrosa— feia molt de temps que es plantejava com a problema, «i fa molt de temps que es donen solucions legislatives diverses: impostos per als solters, desgravacions per a les famílies nombroses....».³⁶⁷² Però Foucault volia destacar tres elements interessants que es van donar al segle XVIII amb relació a aquest tema. En primer lloc, hi va haver una generalització d'aquests elements: «tots els aspectes del fenomen població comencen a ser considerats (epidèmies, condicions d'habitabilitat, d'higiene...) i a integrar-se dins d'un problema central».³⁶⁷³ En segon lloc, es van aplicar uns tipus de sabers nous sobre aquests problemes: «aparició de la demografia, observacions sobre la repartició de les epidèmies, investigacions sobre les nodrisses i les condicions de lactància».³⁶⁷⁴ Finalment, en tercer lloc, van aparèixer aparells de poder que no només permetien observar, sinó també manipular aquests elements. I ho caracteritzava així:

Diria que en aquest moment comença el que es pot anomenar el poder sobre la vida, mentre que anteriorment no es tenien més que vagues incitacions, de tant en tant, per modificar una situació que no es coneixia bé. Al segle XVIII, per exemple, malgrat esforços estadístics importants, la gent estava convençuda que hi havia despoblament, quan els historiadors saben ara que, al contrari, hi havia un augment formidable de la població.³⁶⁷⁵

A *La voluntat de saber*, Foucault parlava d'una de les grans novetats de les tècniques de poder del segle XVIII, que va ser el sorgiment de la població com

³⁶⁷² Foucault, M., «Le jeu de Michel Foucault», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 327

³⁶⁷³ Ibid., pàg. 327

³⁶⁷⁴ Ibid., pàg. 327. A la mateixa entrevista, Alain Grosrichard li preguntava a Foucault pel punt de vista de l'historiador Flandrin sobre les pràctiques contraceptives del segle XVIII. Foucault trobava interessant la idea de Flandrin, amb relació al joc entre la lactància i la contracepció, que destacava que «la veritable qüestió era la supervivència dels infants i no la seva creació. Dit d'una altra manera, es practicava la contracepció, no perquè els infants no nasquessin, sinó perquè poguessin viure un cop nascuts. La contracepció induïda per una política de natalitat, és molt graciós!». Ibid., pàg. 328. La tradició mèdica de l'època volia que quan una dona estigués criant, indicava Foucault, «no tingués ja dret a tenir relacions sexuals, o si no la llet es faria malbé». Ibid., pàg. 328. I remarcava: «Aleshores, les dones, sobretot les riques, per poder tornar a tenir relacions sexuals i conservar els marits, enviaven els fills a una nodrissa. Hi havia una veritable indústria de la lactància. Les dones pobres ho feien per guanyar diners. Però no hi havia cap mitjà per verificar com s'educava l'infant, ni tan sols si l'infant estava viu o mort. De manera que les nodrisses, i sobretot els intermediaris entre les nodrisses i els pares, seguien percebent la pensió d'un nadó que ja estava mort. Algunes nodrisses van aconseguir batre el rècord de dinou nens morts sobre vint que se'ls havien confiat. Era espantós! Per evitar tot aquest embolic, per establir una mica d'ordre, es convidava a les mares a criar els seus fills. De sobte, es va fer caure la incompatibilitat entre la relació sexual i l'alletament, però amb la condició, per descomptat, que les dones es tornessin a quedar embarassades immediatament després. D'aquí la necessitat de la contracepció. I tot el truc, al cap i a la fi, consisteix en això, en que un cop s'ha fet un infant, se'l conservi». Ibid., pàg. 328

³⁶⁷⁵ Ibid., pàg. 327

a problema econòmic i polític.³⁶⁷⁶ Els governants no havien d'afrontar-se a individus o al poble, sinó a una població amb «els seus fenòmens específics, les seves variables pròpies: natalitat, morbiditat, esperança de vida, fecunditat, estat de salut, freqüència de les malalties, formes d'alimentació i d'habitatge».³⁶⁷⁷ En l'encreuament entre els efectes particulars de les institucions i els moviments propis de la vida, sostenia, s'hi trobaven aquestes variables. I el sexe apareixia al centre d'aquest problema economicopolític que era la població: «cal analitzar la taxa de natalitat, l'edat del matrimoni, els naixements legítims i il·legítims, la precocitat i la freqüència de les relacions sexuals, la manera de tornar-les fecundes o estèrils»,³⁶⁷⁸ entre d'altres. Foucault apuntava que ja feia temps que se sabia que si un país volia ser ric i poderós, havia d'estar poblat, però, per primera vegada, s'entenia que el futur i la fortuna d'una societat estaven lligades «a la manera en què cadascú fa ús del seu sexe»,³⁶⁷⁹ i no només a la virtut o nombre dels seus individus, o a les regles matrimonials o d'organització familiar. D'aquesta manera, considerava, es passava a un discurs «en què la conducta sexual de la població és presa com a objecte d'anàlisi i, a la vegada, blanc d'intervenció».³⁶⁸⁰ Així, va néixer una anàlisi «de les conductes sexuals, de les seves determinacions i efectes, al límit entre allò que és biològic i allò que és econòmic».³⁶⁸¹ Igualment, van aparèixer campanyes sistemàtiques per convertir el comportament de les parelles en conductes concertades econòmicament i política. I ho formulava així:

Que l'Estat sàpiga què succeeix amb el sexe dels ciutadans i l'ús que li'n donen, però que cadascú, també, sigui capaç de controlar l'ús que en fa. Entre l'Estat i l'individu, el sexe s'ha convertit en un problema, i un problema públic; tota una trama de discursos, de sabers, d'anàlisis i comminacions l'han investit.³⁶⁸²

L'acció del govern en els dispositius de seguretat, sostenia a la lliçó del 25 de gener, de *Seguretat, territori, població*, es trobava en un nivell en què era «necessària i suficient».³⁶⁸³ I puntualitzava: «Aquest nivell de pertinència per a

³⁶⁷⁶ Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 35-36. I detallava: «la població-riquesa, la població-mà d'obra o capacitat de treball, la població en equilibri entre el seu propi creixement i els recursos de què disposa». Ibid., pàg. 35-36

³⁶⁷⁷ Ibid., pàg. 36

³⁶⁷⁸ Ibid., pàg. 36

³⁶⁷⁹ Ibid., pàg. 37

³⁶⁸⁰ Ibid., pàg. 37

³⁶⁸¹ Ibid., pàg. 37

³⁶⁸² Ibid., pàg. 37

³⁶⁸³ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 68

l'acció d'un govern no és la totalitat concreta i puntual dels subjectes, sinó la població amb els seus fenòmens i els seus processos propis».³⁶⁸⁴ A diferència del sistema disciplinari, advertia Foucault, aquí s'hi veia aparèixer una cosa diferent:

[...] [no] la idea d'un poder que adopti la forma d'una vigilància exhaustiva dels individus perquè cada un d'ells estigui, en tot moment i en tots els seus actes, sota els ulls del sobirà, sinó el conjunt de mecanismes que seran pertinents per al govern i per a aquells que governen uns fenòmens molt específics que no són exactament els fenòmens individuals, malgrat que els individus [...] hi figurin d'alguna manera i els processos d'individualització hi siguin un dels trets específics. És tota una altra manera de posar en joc la relació col·lectiu/individu, totalitat del cos social/fragmentació elemental, és una altra manera que actuarà en allò que anomenen població. I el govern de les poblacions és, crec, quelcom completament diferent de l'exercici d'una sobirania fins al gra més fi dels comportaments individuals. Tenim aquí dues economies de poder que em semblen molt diferents.³⁶⁸⁵

La població era un personatge polític, constatava Foucault, «absolutament nou, [...] que no havia existit, no se l'havia percebut, reconegut, retallat fins aleshores».³⁶⁸⁶ Aquest personatge, apuntava, va fer la seva entrada, «notable i a més a més assenyalada»,³⁶⁸⁷ al segle XVIII.

Tal com sostenia a la classe del 5 d'abril, a partir d'aleshores, la població es presentava com una realitat que era relativa –relativa als salaris, als preus, a les possibilitats de feina–, però, al mateix temps, específica. Era específica perquè, per un costat, la població estava sotmesa a processos naturals i tenia les seves pròpies lleis de transformació i desplaçament. De la mateixa manera que la riquesa, que es transforma, augmenta i disminueix, i es desplaça, la població «es transformarà, creixerà, decreixerà i es desplaçarà. Hi ha, per tant, una naturalitat intrínseca a la població».³⁶⁸⁸ Era específica, per l'altre, perquè existia un vincle espontani, no constituït ni promogut per l'Estat, entre els individus. I precisava: «entre cada un dels individus i tots els altres es produeixen tota una sèrie d'interaccions, d'efectes circulars, d'efectes de difusió que fan que hi hagi, entre un individu i la resta, un vincle».³⁶⁸⁹ Finalment, remarcava:

[...] la població apareix com una realitat molt més densa, espessa, natural, que aquesta sèrie de súbdits sotmesos al sobirà i a la intervenció de la policia [...]. I

³⁶⁸⁴ Ibid., pàg. 68

³⁶⁸⁵ Ibid., pàg. 68

³⁶⁸⁶ Ibid., pàg. 69

³⁶⁸⁷ Ibid., pàg. 69

³⁶⁸⁸ Ibid., pàg. 359

³⁶⁸⁹ Ibid., pàg. 359

per això, si la població està, efectivament, dotada d'aquesta naturalitat, d'aquesta espessor i d'aquests mecanismes interns de regulació, poden veure que l'Estat haurà de fer-se càrrec, no tant dels individus que cal sotmetre i sotmetre a una reglamentació, com d'aquesta realitat nova.³⁶⁹⁰

Tot això va comportar el desenvolupament i el desplegament, durant la segona meitat del segle XVIII, de tècniques d'intervenció com la medicina social –que aleshores s'anomenava higiene pública– i els problemes de la demografia. En definitiva, feia ressaltar, la població «com a conjunt de fenòmens naturals pren el relleu de la població com a agrupament de súbdits».³⁶⁹¹

4.1. La naturalitat de la població

*Un fenomen de la naturalesa que no es pot canviar per decret, cosa que no significa, però, que la població sigui una naturalesa inaccessible i impenetrable, al contrari.*³⁶⁹²

Michel Foucault

Foucault es demanava, a la lliçó del 25 de gener, què era la naturalitat de la població,³⁶⁹³ i en destacava tres grans aspectes. En primer lloc, que la població depenia d'una sèrie de variables, com el clima, l'entorn, la circulació de riqueses, etcètera. En segon lloc, que la població estava composta d'individus diferents i amb comportaments imprevisibles. Finalment, en tercer lloc, destacava la regularitat dels fenòmens que, en principi, apareixien com a accidentals o atzarosos.

El primer gran aspecte d'aquesta naturalitat, assenyalava Foucault, era que la població variava segons factors climàtics, econòmics, religiosos, entre d'altres.³⁶⁹⁴ En definitiva, especificava:

[...] no és la simple suma dels individus que habiten un territori. No és tampoc el mer resultat de la seva voluntat de reproduir-se. Tampoc no és la contrapartida d'una voluntat sobirana que pot afavorir-la o apartar-la. De fet, la població no és una dada primera; es troba sota la dependència de tota una sèrie de variables.³⁶⁹⁵

³⁶⁹⁰ Ibid., pàg. 360

³⁶⁹¹ Ibid., pàg. 360

³⁶⁹² Ibid., pàg. 73

³⁶⁹³ Ibid., pàg. 72

³⁶⁹⁴ Variava segons el clima o l'entorn material, detallava Foucault; variava segons el comerç i la circulació de riqueses; variava segons les lleis a la qual es veia sotmesa; també segons els costums, els valors morals i religiosos; segons la situació dels articles de subsistència. Ibid., pàg. 72-73

³⁶⁹⁵ Ibid., pàg. 72

La població, així entesa, escapava de l'acció del sobirà. No podia aparèixer com a quelcom transparent a l'acció del sobirà, i la relació entre ells, remarcava, «no pot ser del mer ordre de l'obediència o el rebuig a l'obediència, l'obediència o la revolta».³⁶⁹⁶ I ho formulava així:

De fet, les variables de les quals depèn la població la porten, en una mesura molt considerable, a escapar de l'acció voluntarista i directa del sobirà expressada sota la forma de la llei. Si se li diu a una població "fes això", res no prova no només que ho farà, sinó simplement que podrà fer-ho. El límit de la llei, mentre es consideri únicament la relació sobirà-subjecte, és la desobediència del súbdit, és el 'no' oposat pel subjecte al sobirà. Però quan es tracta de la relació del govern amb la població, el límit d'allò que és decidit pel sobirà o pel govern no és forçosament el rebuig de la gent a la qual s'adrecen.³⁶⁹⁷

La població apareixia com un fenomen de la naturalesa, però això no implicava que no pogués ser transformat, advertia Foucault: «Un fenomen de la naturalesa que no es pot canviar per decret, cosa que no significa, tanmateix, que la població sigui una naturalesa inaccessible i impenetrable; al contrari».³⁶⁹⁸ La naturalitat de la població era accessible a agents i tècniques de transformació, puntualitzava, «sempre que aquests agents i aquestes tècniques siguin a la vegada il·lustrats, meditats, analítics, calculats i calculadors».³⁶⁹⁹ Per aconseguir canvis en la població, calia actuar sobre una multiplicitat de factors que aparentment estaven allunyats de la població mateixa, la seva fertilitat, reproducció o comportament: com els fluxos de moneda, les exportacions i les importacions. En definitiva, assenyalava:

En tot cas, a través del joc de tots aquests factors llunyans serà possible actuar efectivament sobre la població. Com poden veure, doncs, es perfila una tècnica molt diferent: no obtenir l'obediència dels súbdits a la voluntat del sobirà, sinó influir sobre coses aparentment allunyades de la població, però que, segons fan saber el càlcul, l'anàlisi i la reflexió, poden actuar en concret sobre ella. Aquesta naturalitat penetrable de la població constitueix, em sembla, una mutació molt important en l'organització i la racionalització dels mètodes de poder.³⁷⁰⁰

El segon gran aspecte d'aquesta naturalitat de la població era que apareixia com a composta per un conjunt d'individus amb comportaments imprevisibles, o, com precisava, «el comportament dels quals, almenys dins de certs límits, no es pot preveure amb exactitud».³⁷⁰¹

³⁶⁹⁶ Ibid., pàg. 73

³⁶⁹⁷ Ibid., pàg. 73

³⁶⁹⁸ Ibid., pàg. 73

³⁶⁹⁹ Ibid., pàg. 73

³⁷⁰⁰ Ibid., pàg. 74

³⁷⁰¹ Ibid., pàg. 74

Els primers teòrics del segle XVIII, segons Foucault, destacaven l'existència d'una constant: «presa en el seu conjunt, [la població] té i només pot tenir un únic motor d'acció».³⁷⁰² Aquest únic motor, aquest element que impulsava l'acció de tots els individus, era el desig. «Desig contra el qual no s'hi pot fer res»,³⁷⁰³ constatava. Es tractava d'un desig individual i no es podia impedir, per exemple, que la gent visqués on creia que podia obtenir més guanys. Però, aquest desig, advertia, «és tal que, si se'l deixa actuar i a condició de deixar-lo actuar, dins d'un cert límit i gràcies a una sèrie de relacions i connexions, produirà, en definitiva, en l'interès general de la població».³⁷⁰⁴ Així, de l'interès individual es podia produir un interès col·lectiu, a través d'un joc espontani i a la vegada regulat del desig. I sostenia: «Producció de l'interès col·lectiu pel joc del desig: això marca al mateix temps la naturalitat de la població i l'artificialitat possible dels mitjans que es donaran per gestionar-la».³⁷⁰⁵

En el model sobirà, els governants deien 'no' al desig dels individus, apuntava Foucault: «el problema consistia a saber de quina manera aquest 'no' oposat al desig dels individus podia ser legítim i fundar-se sobre la voluntat mateixa d'aquests individus».³⁷⁰⁶ Amb els dispositius de seguretat el problema era molt diferent. I ho justificava així:

[...] el problema d'aquells que governen no ha de ser de cap manera saber com poden dir no, fins a on poden dir-ho i amb quina legitimitat. El problema és saber com dir sí, com dir sí a aquest desig. No es tracta, llavors, del límit de la concupiscència o de l'amor propi entès com amor a si mateix, sinó, al contrari, de tot allò que estimularà, afavorirà aquest amor propi, aquest desig, a fi que pugui produir els efectes benèfics que ha de produir necessàriament.³⁷⁰⁷

La naturalitat de la població, remarcava, es manifestava d'una tercera manera, a part de les dues esmentades anteriorment –«en aquest benefici universal del desig i també en el fet que la població sempre depengui de variables complexes i modificables»–,³⁷⁰⁸ i era a través de la regularitat dels fenòmens. Aparentment, es tractava de variables accidentals, atzaroses, que depenien de conductes individuals i també, detallava Foucault, de causes conjunturals. Però,

³⁷⁰² Ibid., pàg. 74

³⁷⁰³ Ibid., pàg. 74

³⁷⁰⁴ Ibid., pàg. 75

³⁷⁰⁵ Ibid., pàg. 75

³⁷⁰⁶ Ibid., pàg. 75

³⁷⁰⁷ Ibid., pàg. 75

³⁷⁰⁸ Ibid., pàg. 76

si es mirava atentament, si s'observaven i comptabilitzaven aquests fenòmens aparentment irregulars, s'hi podia veure una constància, una regularitat. Ho exemplificava parlant de John Graunt, qui era considerat el fundador de la demografia moderna:

I aquest va ser el gran descobriment, a finals del segle XVII, de l'anglès Graunt, qui, justament a propòsit de les taules de mortalitat, va ser capaç d'establir no només que hi havia un nombre constant de morts, cada any, a cada ciutat, sinó que hi havia una proporció constant dels diferents accidents, malgrat que molt variats, que produïen aquesta mort. La mateixa proporció de gent mor de consumpció, la mateixa proporció mor de febres, de càlculs, de gota o d'icterícia. I allò que, sens dubte, no va deixar de despertar l'estupefacció absoluta de Graunt és que la proporció de suïcidis és exactament la mateixa d'un any a un altre a les taules de mortalitat de Londres.³⁷⁰⁹

En definitiva, sostenia Foucault, la població apareixia «com un conjunt d'elements al si dels quals podem assenyalar-hi constants i regularitats fins i tot en els accidents».³⁷¹⁰

Més endavant, a la classe del 5 d'abril, Foucault plantejava què significava que els fets de població obeïssin processos naturals: volia dir «que no només no hi haurà cap justificació, sinó ni tan sols cap interès a tractar d'imposar-los sistemes reglamentaris de mandats, d'imperatius, de prohibicions».³⁷¹¹ La forma de governamentalitat de l'estat havia de tenir, per tant, el respecte d'aquests processos naturals com a principi fonamental. La intervenció de l'estat, considerava, no consistia en imposar un límit negatiu, ja que entre el domini d'intervencions possibles i necessàries, aquestes no tenien un caràcter reglamentari. I constatava:

Caldrà manipular, caldrà suscitar, caldrà facilitar, caldrà deixar fer; en altres paraules, caldrà gestionar i ja no reglamentar. L'objectiu essencial d'aquesta gestió no serà tant impedir les coses com procurar que les regulacions necessàries i naturals actuïn, i, fins i tot, establir regulacions que facilitin les regulacions naturals. [...] Caldrà introduir, doncs, mecanismes de seguretat. Com que els mecanismes de seguretat o la intervenció de l'Estat tenen la funció essencial de garantir el desenvolupament d'aquests fenòmens naturals que són els processos econòmics o els processos intrínsecs a la població, aquest serà l'objectiu fonamental de la governamentalitat.³⁷¹²

³⁷⁰⁹ Ibid., pàg. 76. Les constants es manifestaven en altres fenòmens com, per exemple, detallava Foucault, la proporció entre homes i dones: malgrat que naixien menys dones, els homes eren víctimes de més accidents i això feia que la proporció es restablís amb el temps. També com a constant apareixia que la mortalitat infantil era superior a la dels adults, i que la de la ciutat era superior a la del camp. Ibid., pàg. 76

³⁷¹⁰ Ibid., pàg. 76

³⁷¹¹ Ibid., pàg. 360

³⁷¹² Ibid., pàg. 360-361

Era per aquest motiu, puntualitzava Foucault, que la llibertat apareixia com un element indispensable de la mateixa governamentalitat, i no només com un dret dels individus que podien, legítimament, oposar-se al poder i als abusos del sobirà. I ho justificava així: «Només es pot governar bé a condició de respectar efectivament la llibertat o una sèrie de llibertats. [...] La integració de les llibertats i els seus límits dins del camp de la pràctica governamental és ara un imperatiu».³⁷¹³

Igualment, especificava, va aparèixer una policia diferent. En endavant, hi hauria un sistema doble: per un costat, tota una sèrie de mecanismes que tenien com a funció incrementar les forces de l'estat, com l'economia i la gestió de la població; i, per l'altre, un aparell, o uns instruments que «asseguraran que el desordre, les irregularitats, les il·legalitats, les delinqüències seran prohibides o reprimides».³⁷¹⁴ És a dir, l'objectiu clàssic de la policia, detallava Foucault, es va desarticular i va incorporar-se en les institucions i mecanismes que incitaven i regulaven els fenòmens –com l'economia i la gestió de la població. I manifestava:

[...] amb funcions merament negatives, tindrem la institució de la policia en el sentit modern del terme, que no serà simplement l'instrument mitjançant el qual s'impedirà que es produeixin una certa quantitat de desordres. [...] I l'eliminació del desordre serà responsabilitat de la policia. I, per tant, el concepte de policia pateix un tomb complet, es margina i cobra el sentit purament negatiu que li coneixem.³⁷¹⁵

4.2. La població com a espècie i com a públic

*De l'espècie al públic, tenim tot un camp de realitats noves, realitats noves en el sentit que, per als mecanismes de poder, són els elements pertinents, l'espai pertinent dins del qual i respecte del qual cal actuar.*³⁷¹⁶

Michel Foucault

A la lliçó del 25 de gener, Foucault considerava que es donava un fenomen molt important quan el poder s'encarregava de la població: «l'entrada en el camp de les tècniques de poder d'una naturalesa que no és allò al qual, per sobre del qual o contra el qual el sobirà ha d'imposar lleis justes».³⁷¹⁷ La població

³⁷¹³ Ibid., pàg. 361

³⁷¹⁴ Ibid., pàg. 361

³⁷¹⁵ Ibid., pàg. 361-362

³⁷¹⁶ Ibid., pàg. 77

³⁷¹⁷ Ibid., pàg. 77

ja no apareixia com un conjunt de subjectes jurídics, que es trobaven en una relació individual o col·lectiva respecte al sobirà, tampoc no es tractava de subjectes de dret diferenciats per la seva localització, el seu ofici, els seus béns o el seu estatus. La naturalesa de la població feia que el poder hagués de desplegar-hi «procediments meditats de govern».³⁷¹⁸ Amb la població apareixia, sostenia, «un conjunt d'elements que, per un costat, s'inscriuen en el règim general dels éssers vius, i, per l'altre, ofereixen una superfície de contacte a transformacions autoritàries, però meditades i calculades».³⁷¹⁹ La naturalitat de la població es va manifestar, també, quan es va deixar d'anomenar als humans 'el gènere humà' i es va començar a parlar de 'l'espècie humana'. I remarcava: «A partir del moment en què el gènere humà apareix com a espècie en el camp de la determinació de totes les espècies vivents, llavors, podem dir que l'home apareixerà en la seva inserció biològica primordial».³⁷²⁰

La població es manifestava, per un costat, com a espècie humana, i, per l'altre, com a públic. L'ús que se'n va fer de la noció de públic era nova, malgrat que la noció en si mateixa no ho era, advertia. I ho caracteritzava així:

El públic, noció capital al segle XVIII, és la població presa des del punt de vista de les seves opinions, de les seves maneres de fer, dels seus comportaments, dels seus hàbits, dels seus temors, dels seus prejudicis, de les seves exigències: és el que s'està gestionant amb l'educació, les campanyes, les conviccions. La població, per tant, és tot allò que s'estendrà des de l'arrelament biològic de l'espècie fins a la superfície de contacte presentada pel públic. De l'espècie al públic tenim tot un camp de realitats noves, realitats noves en el sentit que, per als mecanismes de poder, són els elements pertinents, l'espai pertinent dins del qual i respecte del qual cal actuar.³⁷²¹

En referència a la població, Foucault feia servir cada cop menys la paraula 'sobirà' i cada cop més la paraula 'govern'. I manifestava: «Em veia amb la necessitat de designar o apuntar quelcom que, crec encara, també és relativament nou, no en la paraula, no a cert nivell de realitat, sinó com a tècnica nova».³⁷²² El problema polític de la modernitat estava lligat a la població, i parlava de la seqüència població-mecanismes de seguretat-govern com a sèrie que volia analitzar.³⁷²³

³⁷¹⁸ Ibid., pàg. 77

³⁷¹⁹ Ibid., pàg. 77

³⁷²⁰ Ibid., pàg. 77

³⁷²¹ Ibid., pàg. 77

³⁷²² Ibid., pàg. 77-78

³⁷²³ Ibid., pàg. 78

A l'entrevista «Espai, saber i poder», Foucault sostenia que en les noves formes d'estat modern, a partir del segle XVIII, es van adonar que governar massa podia portar a resultats no desitjats. I ho justificava així:

El que es va descobrir a l'època –i va ser un dels grans descobriments del pensament polític de finals del segle XVIII– és la idea de la societat. La idea, a saber, que el govern no només ha d'administrar un territori, un domini, i ocupar-se dels seus súbdits, sinó també tractar amb una realitat complexa i independent, que té les seves pròpies lleis i mecanismes de reacció, les seves reglamentacions així com les seves possibilitats de desordre. Aquesta nova realitat és la societat. Des del moment en què s'ha de manipular una societat, no pot considerar-se que sigui completament penetrable per la policia. Es torna necessari reflexionar sobre ella, sobre les seves pròpies característiques, constants i les seves variables.³⁷²⁴

4.3. La societat civil

*Què és la societat civil? [...] És, en síntesi, una temptativa per respondre l'interrogant [...]: com governar, d'acord amb regles del dret, un espai de sobirania que té la desventura o l'avantatge d'estar poblat per subjectes econòmics?*³⁷²⁵

Michel Foucault

A la classe del 5 d'abril, de *Seguretat, territori, població*, Foucault parlava d'una altra naturalitat que va aparèixer al pensament dels economistes,³⁷²⁶ i que ja no era la naturalitat pròpia de la raó governamental fins al segle XVI. I remarcava:

És una naturalitat que s'oposarà, justament, a l'artificialitat de la política, de la raó d'Estat, de la policia. S'hi oposarà, però d'una manera específica i particular. No es tracta de processos de la naturalesa mateixa, entesa com a naturalesa del món; és una naturalitat específica de les relacions dels homes entre sí, del que s'esdevé espontàniament quan cohabituen, quan estan units, quan fan intercanvis, quan treballen, quan produeixen. [...] És la naturalitat de la societat.³⁷²⁷

Per als economistes, indicava Foucault, la societat com a naturalitat específica de l'existència dels humans en comú apareixia com un àmbit d'anàlisi, com un domini d'intervenció i de coneixement. I ho formulava així:

La societat com a camp específic de naturalitat propi de l'home posarà en relleu

³⁷²⁴ Foucault, M., «Espace, savoir et pouvoir», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, IV, op. cit., pàg. 273

³⁷²⁵ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 299

³⁷²⁶ Es tractava, segons Foucault, de la naturalitat dels mecanismes que permetien, per exemple, que, quan els preus pujaven, si se'ls deixava pujar, s'aturessin per si mateixos. Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 357

³⁷²⁷ *Ibid.*, pàg. 357

com a contrapartida de l'Estat allò que s'anomenarà societat civil. Què és la societat civil, si no, precisament, allò que no pot pensar-se simplement, com a producte i resultat de l'Estat? Però tampoc és quelcom que pugui concebre's com a existència natural de l'home. La societat civil és allò que el pensament governamental, les noves formes de governamentalitat nascudes en el segle XVIII, fan aparèixer com a correlat necessari de l'Estat. [...] L'Estat té al seu càrrec una societat, una societat civil, i n'ha de garantir la gestió.³⁷²⁸

Foucault puntualitzava que això va anar acompanyat de l'aparició d'una racionalitat científica que va ser indispensable per al govern, és a dir: «aparició d'una relació del poder i el saber, del govern i la ciència, que és d'un tipus molt particular».³⁷²⁹

Al curs *Naixement de la biopolítica*, també es preguntava per la societat civil. I responia el següent:

Què és la societat civil? [...] És, en síntesi, una temptativa per respondre l'interrogant que acabo de plantejar: com governar, d'acord amb regles del dret, un espai de sobirania que té la desventura o l'avantatge d'estar poblat per subjectes econòmics? Com trobar una raó, com trobar un principi racional per limitar d'una manera que no apel·li al dret, que no apel·li a la dominació d'una ciència econòmica, una pràctica governamental que ha de fer-se càrrec de l'heterogeneïtat d'allò que és econòmic i d'allò que és jurídic?³⁷³⁰

La societat civil, sostenia, no era una idea filosòfica, sinó un concepte de la tecnologia de govern, o, més concretament, «el correlat d'una tecnologia de govern la mesura racional del qual ha d'ajustar-se jurídicament a una economia entesa com a procés de producció i intercanvi».³⁷³¹ La pràctica governamental no podia transgredir les lleis econòmiques, els principis del dret ni tampoc la necessitat d'omnipresència del govern. I assenyalava: «Un govern omnipresent, un govern a qui res no se li escapi, un govern que obeeixi les regles del dret i un govern que, malgrat tot, respecti l'especificitat de l'economia, serà un govern que ha d'administrar la societat civil».³⁷³²

Foucault plantejava que la noció de societat civil va canviar completament durant el segle XVIII. Fins a mitjans del segle XVIII, quan es parlava de societat civil es feia referència a una societat caracteritzada per una estructura

³⁷²⁸ Ibid., pàg. 357-358

³⁷²⁹ Ibid., pàg. 359

³⁷³⁰ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 299

³⁷³¹ Ibid., pàg. 299-300. L'economia jurídica de la governamentalitat, puntualitzava, s'havia d'ajustar a l'economia econòmica. La societat civil era qui permetia a una pràctica governamental imposar-se una autolimitació per no transgredir ni les lleis econòmiques ni els principis del dret. Ibid., pàg. 300

³⁷³² Ibid., pàg. 300

juridicopolítica. El que lligava el conjunt dels individus entre si era un vincle jurídic i polític. A partir de la segona meitat del segle XVIII, amb el plantejament de qüestions com la governamentalitat, l'economia política i els subjectes econòmics, la noció de societat civil va canviar considerablement, i va ser revisada de dalt a baix.³⁷³³

Efectivament, durant la segona meitat del segle XVIII, es van formular diferents perspectives de la idea de societat civil. Una d'elles va ser la d'Adam Ferguson, a l'*Assaig sobre la història de la societat civil*,³⁷³⁴ que suposava el correlat polític d'allò que Adam Smith analitzava en termes econòmics. I Foucault especificava: «La societat civil de Ferguson és, efectivament, l'element concret, la globalitat concreta, dins del qual funcionen els homes econòmics que Smith procurava estudiar».³⁷³⁵ En aquesta concepció, la societat civil era entesa, en primer lloc, com una constant historiconatural:

[...] la societat civil és una dada més enllà de la qual no cal buscar-hi res més. Abans de la societat civil no existeix res o, si existeix alguna cosa, diu Ferguson, ens és absolutament inaccessible, tan remot en el fons dels temps, d'alguna manera tan anterior al que constitueix la humanitat de l'home, que és impossible saber què hauria pogut produir-se, què hauria pogut succeir abans de l'existència de la societat civil. Altrament dit, no és útil plantejar-se la qüestió de la no societat.³⁷³⁶

Era inútil, doncs, intentar imaginar el pas de la naturalesa a la història, o de la no societat a la societat, ja que la condició humana «consisteix a ser històrica, ja que consisteix a ser social».³⁷³⁷ A més, manifestava Foucault, el llaç social es formava de manera espontània i no podia ser establert o fundat; no es podia instaurar la societat. I l'estat de naturalesa sempre restava en l'estat de la societat. I advertia: «La societat estudiada inclús en les formes més complexes, més desenvolupades, l'estat de societat en la seva màxima espessor, sempre ens dirà quin és l'estat de naturalesa, perquè aquest estat vol que visquem en societat».³⁷³⁸

En segon lloc, en aquesta concepció, la societat civil era entesa com a principi de síntesi espontània dels individus, considerava Foucault. I ho il·lustrava

³⁷³³ Ibid., pàg. 301

³⁷³⁴ Ferguson, A., *An Essay on the History of Civil Society*, A. Kincaid & J. Bell, Londres, 1767, citat a: Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 302

³⁷³⁵ Foucault, M., *Naissance de la biopolitique*, op. cit., pàg. 302

³⁷³⁶ Ibid., pàg. 302

³⁷³⁷ Ibid., pàg. 303

³⁷³⁸ Ibid., pàg. 303

així:

[...] res de contracte explícit, res d'unió voluntària, res de renúncia a drets, res de delegació de drets naturals a alguna altra persona, en fi, res de constitució d'una sobirania mitjançant una espècie de pacte de subjecció. De fet, si la societat civil duu a terme, efectivament, una síntesi, ho farà simplement per una suma de les satisfaccions individuals en el mateix llaç social.³⁷³⁹

Foucault destacava que no es tractava d'un sistema d'intercanvi de drets, sinó d'un mecanisme de multiplicació de guanys dins la mecànica purament econòmica dels interessos. I aquí, la societat civil apareixia com un suport del procés i dels llaços econòmics, i al mateix temps, «anava més enllà i no podia reduir-se a ells».³⁷⁴⁰

Això era possible perquè, a diferència dels subjectes econòmics, allò que unia els individus en la societat civil eren interessos desinteressats, apuntava Foucault. I ho detallava així:

[...] allò que uneix els individus a la societat civil és l'instint, el sentiment, la simpatia, les nocions de benevolència recíproca, la compassió i també la repugnància per a altres persones, la repugnància per la seva dissort, però, eventualment, inclús el plaer que se sentiria davant l'infortuni d'altres individus de qui un s'apartarà. [...] Hi ha tot un interès no egoista, tot un joc d'interessos no egoistes, un joc d'interessos desinteressats molt més ampli que el propi egoisme.³⁷⁴¹

També, a diferència dels subjectes econòmics, que tenien un llaç no local,³⁷⁴² els llaços en la societat civil eren correlatius els uns dels altres. La societat civil no era el conjunt de la humanitat, en general, sinó que es presentava com un conjunt limitat o singular. I especificava: «La societat civil no és humanitària, és comunitària. I és ella la que veiem aparèixer en la família, el poble, la corporació, i la que veiem aparèixer a nivells més elevats fins a la nació».³⁷⁴³

Per tant, considerava Foucault, en relació amb aquests llaços de la societat civil –«llaços que són els de l'interès desinteressat i que adopten la forma d'unitats locals i de nivells diferents»–,³⁷⁴⁴ el llaç de l'interès econòmic es trobava en una posició ambigua. Dins de la societat civil, el llaç econòmic hi tenia un

³⁷³⁹ Ibid., pàg. 304

³⁷⁴⁰ Ibid., pàg. 304

³⁷⁴¹ Ibid., pàg. 305

³⁷⁴² Foucault ho expressava així: «No hi ha localització, no hi ha territorialitat, no hi ha agrupament singular en l'espai global del mercat». Ibid., pàg. 305

³⁷⁴³ Ibid., pàg. 305

³⁷⁴⁴ Ibid., pàg. 306

paper molt curiós, era un principi de dissociació, ja que, respecte «d'aquests llaços actius que són els de la compassió, la benevolència, l'amor al pròxim, el sentiment mutu de comunitat dels individus, el llaç econòmic tendirà [...] a desfer constantment allò que és nuat pel llaç espontani de la societat civil».³⁷⁴⁵ Per tant, el llaç econòmic només era possible dins de la societat civil: en cert sentit, l'estrenyia, però la desfeia per l'altre costat, advertia, l'«amenança sense descans».³⁷⁴⁶

La societat civil també apareixia entesa com una matriu permanent del poder polític, en aquesta concepció de Ferguson. No calia fer un pacte, ni renunciar a drets, ni cedir la sobirania a un altre perquè el poder pogués funcionar dins de la societat civil. Hi havia una formació espontània del poder. I ho justificava així:

[...] el fet del poder precedeix el dret que l'instaurarà, el justificarà, el limitarà o l'intensificarà. Abans que el poder es decideixi, abans que es delegui, abans que s'estableixi jurídicament, ja existeix. [...] L'estructura jurídica del poder sempre ve després, posteriorment, després de l'existència mateixa del poder.³⁷⁴⁷

Finalment, la societat civil també s'entenia com a element motor de la història. Les societats civils, segons Ferguson, passaven per tres fases: salvatgisme, barbàrie i civilització. El que permetia el pas de la societat salvatge a la societat bàrbara eren la intervenció dels interessos egoistes econòmics. I Foucault indicava: «L'interès egoista i, per tant, el joc econòmic introduiran a la societat civil aquesta dimensió per la qual la història hi té una presència constant, i els processos a través dels quals està involucrada fatalment i necessària en la història».³⁷⁴⁸

Entre finals del segle XVIII i principis del XIX, va aparèixer un encreuament important, considerava Foucault, i es van posar sobre la taula tres elements. En primer lloc, una obertura d'un domini de relacions socials, de llaços individuals que constituïen unitats col·lectives i polítiques, tot i no ser llaços ni merament jurídics ni merament econòmics. I assenyalava: «impossibles de sobreposar a les estructures del contracte, del joc dels drets concedits, delegats, alienats, i diferents, també, en la seva naturalesa, sinó en la seva forma, del joc econòmic;

³⁷⁴⁵ Ibid., pàg. 306

³⁷⁴⁶ Ibid., pàg. 307

³⁷⁴⁷ Ibid., pàg. 308

³⁷⁴⁸ Ibid., pàg. 311

això és el que caracteritza la societat civil».³⁷⁴⁹ En segon lloc, una articulació entre la història i el llaç social. Hi havia una creació perpètua de la història, sense degeneració, sense ser una conseqüència lògica i jurídica, sinó «una formació constant de nou teixit social, de noves relacions socials, de noves estructures econòmiques i, per tant, de nous tipus de govern».³⁷⁵⁰ Finalment, en tercer lloc, sostenia que la societat civil «permet designar i mostrar una vinculació interna i complexa entre el llaç social i la relació d'autoritat sota la forma de govern».³⁷⁵¹ Aquests tres elements, remarcava Foucault, van ser els que van delimitar la noció de societat civil de Hobbes, Rousseau i Montesquieu, respectivament. Es tractava d'una reflexió política «interna a una nova tecnologia de govern o a un nou problema plantejat a les tècniques de govern, pel sorgiment d'un problema econòmic».³⁷⁵²

Foucault destacava dues sèries de problemes, amb relació a aquest tema. En primer lloc, es presentava el problema de la relació entre l'estat i la societat civil, i especificava que el problema de l'exercici del poder dins de la societat civil apareixia, en cert sentit, a la inversa. Als segles XVII i XVIII, es tractava de saber com recuperar la forma jurídica, a l'origen de la societat, que limités l'exercici del poder, d'entrada. I especificava:

Ara, al contrari, som davant d'una societat en l'existència de la qual hi ha fenòmens de subordinació i, per tant, fenòmens de poder, i el problema serà simplement saber com reglamentar el poder, com limitar-lo dins d'una societat on la subordinació ja hi actua. I així es plantejarà la qüestió que recorrent pràcticament tot el pensament polític des de finals del segle XVII fins als nostres dies: la de les relacions de la societat civil i l'Estat. [...] I que ara es presentarà de la manera següent: serà quelcom que ja està donat i que és la societat. Què pot fer l'Estat en la seva estructura jurídica i el seu aparell institucional, i com pot funcionar respecte d'ella?³⁷⁵³

En segon lloc, es presentava el problema de la governamentalitat, ja que amb la noció de la societat civil, apuntava, es donava una redistribució de la raó governamental. La qüestió, apareguda al segle XVI, de com reglamentar, amidar i, per tant, limitar l'exercici del poder, es va intentar respondre, durant molt de temps, des del punt de vista de la saviesa del governant.³⁷⁵⁴ A partir dels segles

³⁷⁴⁹ Ibid., pàg. 311

³⁷⁵⁰ Ibid., pàg. 311

³⁷⁵¹ Ibid., pàg. 311-312

³⁷⁵² Ibid., pàg. 312

³⁷⁵³ Ibid., pàg. 312

³⁷⁵⁴ I Foucault puntualitzava: «[Saviesa] vol dir governar segons el que prescriu l'ordre general de les coses divines i humanes. Altrament dit, quan es procurava, aleshores, assenyalar en què

xvi i xvii, es va respondre a partir del càlcul de les forces, de les riqueses, de les relacions i dels factors de poder. I puntualitzava: «Ja no es procura ajustar el govern a la veritat, sinó ajustar-lo a la racionalitat. L'ajust del govern a la racionalitat constitueix, al meu parer, allò que podríem anomenar les formes modernes de la tecnologia governamental».³⁷⁵⁵

Aquest ajustament de la racionalitat va prendre dues formes successives. En primer lloc, es va prendre com a barem, per ajustar el poder, la racionalitat de l'estat entesa com a individualitat sobirana. En aquell moment, la racionalitat governamental era la racionalitat del mateix sobirà, que podia dir: «Jo, l'Estat».³⁷⁵⁶ Però Foucault es qüestionava com podia exercir la racionalitat aquest sobirà quan es tractava de problemes generals com els processos econòmics. Es va passar, doncs, en segon lloc, a una forma nova de racionalitat en la qual es tractava d'ajustar el govern a la racionalitat d'aquells que són governats, com a subjectes econòmics i com a subjectes d'interès, i no a la racionalitat del sobirà que pot dir 'jo'.³⁷⁵⁷

Això no significava, aclaria, que s'haguessin abandonat la racionalitat de l'individu sobirà, o del govern ajustat a la veritat. Des del segle XIX, podíem veure tota una sèrie de racionalitats governamentals «que s'encavalquen, es recolzen, es rebaten, es combaten les unes a les altres».³⁷⁵⁸ I totes aquestes maneres diferents de calcular o racionalitzar l'art de governar van ser objecte del debat polític del segle XIX. I es preguntava Foucault: «Què és la política, en definitiva, sinó el joc d'aquestes diferents arts de governar amb els seus diferents ajustos i, a la vegada, el debat que elles susciten? És aquí, em sembla, on neix la política».³⁷⁵⁹

La societat civil, plantejava una mica abans, a la mateixa lliçó del *Naixement de la biopolítica*, va ser una constant en el discurs filosòfic i polític, des del segle XIX, «com una realitat que s'imposa, lluita i s'aixeca, que es revolta

devia ser savi el sobirà, quan s'intentava saber en què devia consistir la seva saviesa, en el fons s'intentava ajustar el govern a la veritat. Veritat del text religiós, veritat de la revelació, veritat de l'ordre del món, aquest havia de ser el principi de reglamentació o d'ajust de l'exercici del poder». Ibid., pàg. 315

³⁷⁵⁵ Ibid., pàg. 315

³⁷⁵⁶ Ibid., pàg. 315. Foucault manifestava que això plantejava diversos problemes: «Abans que res, qui és aquest 'jo' (*moi*), o inclús aquest 'jo' (*je*), que refereix la racionalitat del govern a la seva pròpia racionalitat de sobirà que maximitza el seu poder?». Ibid., pàg. 315

³⁷⁵⁷ Ibid., pàg. 315-316

³⁷⁵⁸ Ibid., pàg. 316

³⁷⁵⁹ Ibid., pàg. 317

i s'escapa del govern, de l'Estat, de l'aparell de l'Estat o la institució».³⁷⁶⁰ Tot i així, Foucault aconsellava ser molt prudent en referència «al grau de realitat que es concedeix a aquesta societat civil».³⁷⁶¹ No es tractava d'una realitat primera i immediata, sinó que formava part de la tecnologia governamental. I advertia:

Dir que en forma part no significa que sigui, simplement, un producte, i tampoc que no tingui realitat. La societat civil és com la bogeria, com la sexualitat. Es tracta d'allò que anomenaré realitats de transacció, és a dir: precisament, en el joc de les relacions de poder i d'allò que se n'escapa sense parar, neixen, d'alguna manera en la interfície dels governats i els governats, aquestes figures transaccionals i transitòries que no per no haver existit des de sempre són menys reals, i que podem denominar, en aquest cas, societat civil, en un altre cas, bogeria, etcètera.³⁷⁶²

Van aparèixer conductes contràries al sistema modern de governamentalitat, que rebutjaven la raó d'estat i les seves exigències fonamental, constatava Foucault, a *Seguretat, territori, població*. Tot i així, feien servir els mateixos elements que s'havien manifestat gràcies a la governamentalitat, a saber:

[...] la societat oposada a l'Estat; la veritat econòmica respecte de l'error, la incomprensió o la ceguesa; l'interès de tots en oposició a l'interès particular; el valor absolut de la població com a realitat natural i vivent; la seguretat respecte de la inseguretat i el perill; la llibertat en relació amb la reglamentació.³⁷⁶³

La primera contra conducta es va donar contra un tema formulat a finals del segle XVI –i que encara persistia, segons Foucault– i era que la raó d'estat va postular la necessitat que els humans visquessin en un temps indefinit, com a primera llei: «De governs, n'hi haurà sempre, l'Estat hi serà sempre, i no cal esperar una aturada».³⁷⁶⁴ En contra d'això, apareixia l'afirmació que arribaria un dia que el temps acabaria, arribaria un temps últim, una consumació del temps històric i polític. I ho formulava així:

[...] pel sorgiment de quelcom que serà la societat mateixa. El dia en què la societat civil hagi pogut alliberar-se de les coaccions i tuteles de l'Estat, quan el poder de l'Estat hagi pogut, per fi, ser reabsorbit en aquesta societat civil [...], i per això, el temps, si no de la història sí almenys de la política, haurà acabat.³⁷⁶⁵

La segona contra conducta s'oposava al principi de la raó d'estat d'obediència dels individus. La població, segons aquesta contra conducta, podria

³⁷⁶⁰ Ibid., pàg. 300

³⁷⁶¹ Ibid., pàg. 300

³⁷⁶² Ibid., pàg. 300-301

³⁷⁶³ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 363

³⁷⁶⁴ Ibid., pàg. 363

³⁷⁶⁵ Ibid., pàg. 363-364

trencar els llaços d'obediència i tindria dret –no en termes jurídics, sinó de drets fonamentals, aclaria Foucault– d'aixecar-se contra l'estat per dir el següent:

[...] és la meua llei, és la llei de les meves exigències, és la llei de la naturalesa mateixa de població, és la llei de les meves necessitats fonamentals, la que ha de substituir aquestes regles d'obediència. Escatologia, per tant, que adoptarà la forma del dret absolut a la revolta, a la sedició, a la ruptura de tots els llaços d'obediència –el dret a la pròpia revolució.³⁷⁶⁶

Finalment, hi havia una tercera contra conducta que oposava a l'estat com a posseïdor de la veritat, i era la nació mateixa. La nació, apuntava Foucault, havia de ser capaç de posseir la veritat sobre la seva identitat, sobre el que volia i el que havia de fer. I remarcava: «La idea d'una nació titular del seu propi saber, i inclús la idea d'una societat que seria transparent a si mateixa i que posseiria la seva pròpia veritat».³⁷⁶⁷

4.4. La població amb relació a l'economia, la biologia i la filologia

*[...] la població va poder constituir-se, prolongar-se, mantenir-se com a correlat privilegiat dels mecanismes moderns de poder.*³⁷⁶⁸

Michel Foucault

El fenomen de la població, plantejava a la lliçó del 25 de gener, de *Seguretat, territori, població*, va portar-lo a posar sota aquesta perspectiva els tres grans dominis epistèmics que havia analitzat a *Les paraules i les coses*. Els presentava com a tres grans dominis, o sabers, en què apareixia el problema de la població: l'economia política, la biologia i la filologia.³⁷⁶⁹

El primer domini va passar de l'anàlisi econòmica a l'economia política. Segons Foucault, aquest domini es va concebre com una anàlisi econòmica, de les riqueses, fins al segle XVIII. Es tractava de quantificar les riqueses, la seva circulació, determinar si calia devaluar o revaluar la moneda, sostenir fluxos de comerç exterior, etcètera. Es va poder començar a parlar d'economia política a partir del moment en què es va introduir aquest nou subjecte-objecte, la població,

³⁷⁶⁶ Ibid., pàg. 364

³⁷⁶⁷ Ibid., pàg. 364

³⁷⁶⁸ Ibid., pàg. 80-81

³⁷⁶⁹ Ibid., pàg. 78

en la pràctica econòmica –en l'aspecte demogràfic, en el paper com a productors i consumidors, com a propietaris, com a creadors de guanys i extractors–. I remarcava:

[...] crec que a partir del moment en què, en l'anàlisi de la riquesa, s'hi va poder incloure el subjecte-objecte que és la població, amb tots els efectes pertorbadors que això va poder tenir en el camp de la reflexió i de la pràctica econòmiques, es va deixar de fer l'anàlisi de les riqueses i es va obrir un nou domini de saber que és l'economia política.³⁷⁷⁰

El problema de la població va tenir un lloc central en el pensament economicopolític fins al segle XIX. En l'afirmació de François Quesnay, posava Foucault com a exemple, segons la qual «el veritable govern econòmic era el govern que s'ocupava de la població».³⁷⁷¹ O en el debat entre Thomas Malthus i Karl Marx, sobre el paper de la població: Malthus la va pensar com un problema de bioeconomia, i Marx, en canvi, la va retrobar en la forma historicopolítica de classe social, de lluita de classes. I Foucault ho especificava així:

Sens dubte és això: o la població o les classes, i aquest és el punt de ruptura, a partir d'un pensament econòmic, d'un pensament de l'economia política que només va ser possible com a tal en virtut de la introducció del subjecte població.³⁷⁷²

El segon camp va passar de la història natural a la biologia. La història natural tenia com a funció determinar els caràcters classificatoris dels éssers vius per tal d'assignar-los a una casella determinada del quadre, apuntava Foucault. A partir de transformacions que es van donar entre el segle XVIII i principis del XIX, la qüestió va passar a ser una anàlisi de les relacions entre els éssers i el seu medi de vida; i després es va passar del medi de vida a la població.

Tal com exposava Foucault, Charles Darwin mostrava que la població era «l'element a través del qual el medi produïa els seus efectes sobre l'organisme».³⁷⁷³ I sostenia:

[...] Darwin, al seu torn, va comprovar que la població era l'intermediari entre el medi i l'organisme, amb tots els seus efectes propis: mutacions, eliminacions, etcètera. Per tant, allò que va permetre passar de la història natural a la biologia va ser la problematització de la població dins d'aquesta anàlisi dels éssers vius. La frontissa entre la història natural i la biologia cal buscar-la pel costat de la població.³⁷⁷⁴

³⁷⁷⁰ Ibid., pàg. 78-79

³⁷⁷¹ Ibid., pàg. 79

³⁷⁷² Ibid., pàg. 79

³⁷⁷³ Ibid., pàg. 79

³⁷⁷⁴ Ibid., pàg. 80

El tercer domini va passar de la gramàtica general a la filologia històrica. Amb la gramàtica general s'estudiava la relació entre els signes lingüístics i les representacions del subjecte parlant. El naixement de la filologia es va donar quan diversos estudis van identificar la relació que existia entre una població i una llengua. El subjecte-objecte població va permetre aquest pas de la gramàtica general a la filologia, ja que a partir de llavors, el problema va consistir en el següent: «saber de quina manera la població, com a subjecte col·lectiu i segons regularitats, per altra banda, no pròpies d'ella, sinó de la llengua, podia, en el curs de la història, transformar la llengua que parlava».³⁷⁷⁵

La població, assenyalava, va ser «l'operador de transformació»³⁷⁷⁶ que va permetre que es passés de la història natural a la biologia, de l'anàlisi de les riqueses a l'economia política, i de la gramàtica general a la filologia històrica. La població va ser «l'operador que va inclinar així tots aquests sistemes, aquests conjunts de sabers cap a les ciències de la vida, el treball i la producció, cap a les ciències de les llengües».³⁷⁷⁷ I va succeir d'una manera determinada:

[...] un joc incessant entre les tècniques de poder i el seu objecte va retallar, poc a poc, en allò que és real, i com a camp de realitat, la població i els seus fenòmens específics. I a partir de la constitució de la població com a correlat de les tècniques de poder va poder veure's l'obertura de tota una sèrie de dominis d'objectes per a sabers possibles. I, a canvi, com que aquests sabers retallaven sense parar nous objectes, la població va poder constituir-se, prolongar-se, mantenir-se com a correlat privilegiat dels mecanismes moderns de poder.³⁷⁷⁸

Foucault considerava que l'"home", tal com les ciències humanes del segle XIX l'havien pensat i definit, «no és altre cosa que una figura de la població».³⁷⁷⁹ La temàtica de l'"home", analitzat per les ciències humanes com a ser que treballa, que parla, que viu, «ha de comprendre's a partir del sorgiment de la població com a correlat del poder i objecte de saber».³⁷⁸⁰ I constatava:

[...] mentre el problema del poder es formulava en la teoria de la sobirania, davant d'aquesta no podia existir l'home, sinó només la noció jurídica de subjecte de dret. A partir del moment, al contrari, en què, com a contrapartida ja no de la sobirania sinó del govern, de l'art de governar, va aparèixer la població, podem dir que l'home va ser en la població allò que el subjecte de dret havia estat al sobirà.³⁷⁸¹

³⁷⁷⁵ Ibid., pàg. 80

³⁷⁷⁶ Ibid., pàg. 80

³⁷⁷⁷ Ibid., pàg. 80

³⁷⁷⁸ Ibid., pàg. 80-81

³⁷⁷⁹ Ibid., pàg. 81

³⁷⁸⁰ Ibid., pàg. 81

³⁷⁸¹ Ibid., pàg. 81

5.- Normalització

5.1. Diferències respecte dels mecanismes anteriors

*Tenim llavors quelcom que parteix d'allò que és normal i es val de certes distribucions considerades, per dir-ho d'alguna manera, com més normals o, en tot cas, més favorables que altres. I aquestes distribucions serviran de norma. La norma és un joc dins de les normalitats diferencials.*³⁷⁸²

Michel Foucault

Foucault sostenia, a *Cal defensar la societat*, que la norma era l'element que circulava entre allò que és disciplinari i allò que és regularitzador, «que s'aplicarà, de la mateixa manera, al cos i a la població, que permet a la vegada controlar l'ordre disciplinari del cos i els esdeveniments aleatoris d'una multiplicitat biològica».³⁷⁸³ Segons Foucault, «la norma és allò que pot aplicar-se tant a un cos que es vol disciplinar, com a una població que es vol regularitzar».³⁷⁸⁴ I constatava:

La societat de normalització no és, aleshores, en aquestes condicions, una mena de societat disciplinària generalitzada les institucions disciplinàries de la qual haurien anat estenent-se i, finalment, haurien recobert tot l'espai –aquesta no és, crec, més que una primera interpretació, i insuficient, de la idea d'una societat de normalització. La societat de normalització, és una societat on es creuen, segons una articulació octogonal, la norma de la disciplina i la norma de la regularització.³⁷⁸⁵

A la lliçó del 25 de gener, de *Seguretat, territori, població*, Foucault també va tractar el tema de la normalització com a tecnologia de la seguretat, i va marcar les diferències entre la seguretat i la disciplina, és a dir, entre la normalització de la seguretat i la normalització disciplinària.

Considerava que existia una relació fonamental entre la llei i la norma, i «tot sistema de lleis es remet a un sistema de normes».³⁷⁸⁶ Però, per sota d'aquesta relació hi havia una normativitat, i, advertia, «aquesta normativitat intrínseca a la llei, fundadora potser de la llei, no pot confondre's en cap cas amb allò que es tracta d'identificar aquí amb el nom de procediments, mètodes, tècniques de normalització».³⁷⁸⁷ El que Foucault intentava de mostrar era el següent: «que, a partir de i per sota, als marges i inclús a contrapel d'un sistema

³⁷⁸² Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 65

³⁷⁸³ Foucault, M., *Cal defensar la societat*, op. cit., pàg. 310

³⁷⁸⁴ Ibid., pàg. 310

³⁷⁸⁵ Ibid., pàg. 310

³⁷⁸⁶ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 58

³⁷⁸⁷ Ibid., pàg. 58

de la llei, es desenvolupen les tècniques de normalització».³⁷⁸⁸

La disciplina normalitza «i crec que això amb prou feines es pot discutir»,³⁷⁸⁹ manifestava. La disciplina normalitzava de cinc maneres diferents, exposades a grans trets.³⁷⁹⁰ En primer lloc, la disciplina descomponia els elements en perceptibles, per un costat, i en modificables, per l'altre. I puntualitzava: la disciplina «analitza, descompon els individus, els llocs, els temps, els gestos, els actes, les operacions».³⁷⁹¹ En segon lloc, la disciplina classificava «els elements així identificats en funció d'objectius determinats».³⁷⁹² En tercer lloc, la disciplina establia seqüències òptimes. En quart lloc, la disciplina ensinistrava. I aclaria: «fixa els procediments d'ensinistrament progressiu i control permanent».³⁷⁹³ En cinquè i últim lloc, la disciplina distingia entre els capaços i els ineptes. I ho formulava així:

És a dir, que a partir d'aquí fa una partició entre allò que és normal i allò que és anormal. La normalització disciplinària consisteix a plantejar d'entrada un model, un model òptim que es construeix en funció de determinat resultat, i l'operació de normalització disciplinària passa per intentar que la gent, els gestos i els actes s'ajustin a aquest model; allò que és normal és, precisament, allò que és capaç d'adequar-se a la norma, i allò que és anormal, allò que és incapaç de fer-ho.³⁷⁹⁴

La norma, en el sistema disciplinari, adquiria un caràcter primari i fonamental, remarcava:

En altres paraules, el que és primer i fonamental en la normalització disciplinària no és allò que és normal i allò que és anormal, sinó la norma. Altrament dit, la norma té un caràcter primàriament prescriptiu, i la determinació i l'assenyalament d'allò que és normal i allò que és anormal resulten possibles respecte a aquesta norma postulada.³⁷⁹⁵

En la normalització disciplinària es va de la norma a la distinció entre allò que és normal i allò que és anormal, considerava Foucault, i això justificava que cregués que: «es tracta més d'una normació que d'una normalització».³⁷⁹⁶

En el dispositiu de seguretat, en canvi, es partia de les diferents normalitats, del repartiment que hi havia entre allò que és normal i allò que és

³⁷⁸⁸ Ibid., pàg. 58

³⁷⁸⁹ Ibid., pàg. 58

³⁷⁹⁰ Foucault es disculpava així: «Resumeixo d'una manera molt esquemàtica i grollera coses dites mil vegades; els demano que em perdonin». Ibid., pàg. 58

³⁷⁹¹ Ibid., pàg. 58

³⁷⁹² Ibid., pàg. 58

³⁷⁹³ Ibid., pàg. 59

³⁷⁹⁴ Ibid., pàg. 59

³⁷⁹⁵ Ibid., pàg. 59

³⁷⁹⁶ Ibid., pàg. 59. També en aquest punt es disculpava: «Perdonin el barbarisme; és per destacar, en fi, el caràcter primer i fonamental de la norma». Ibid., pàg. 59

anormal, de les diferents distribucions de normalitat. En el cas de les epidèmies, posava per exemple, ja no es tractava de distingir entre malalts i no malalts, sinó de tenir en compte la població –«sense discontinuïtat, sense ruptura»–,³⁷⁹⁷ i establir-ne els coeficients de morbiditat i de mortalitat probables. A partir d'aquí, apuntava, calia distingir les diferents normalitats –que depenien de l'edat, lloc de residència, professió, entre d'altres–, i dibuixar d'aquesta manera la corba normal global. La funció del dispositiu de seguretat, remarcava, era la de gestionar aquestes distribucions. La norma es deduïa d'allò que era normal i es fixava a partir de l'estudi de les normalitats. Del que es tractava era del següent: «l'operació de normalització consistirà a fer jugar les unes en relació amb les altres aquestes diferents distribucions de normalitat i procurar que les més desfavorides s'assimilin a les més afavorides».³⁷⁹⁸ I ho caracteritzava així:

Tenim, llavors, quelcom que parteix d'allò que és normal i es val de certes distribucions considerades, per dir-ho d'alguna manera, com més normals o, en tot cas, més favorables que les altres. I aquestes distribucions serviran de norma. La norma és un joc dins de les normalitats diferencials. Allò que és normal és el primer i se'n dedueix la norma, o es fixa i compleix el seu paper operatiu a partir de l'estudi de les normalitats. Per tant, jo diria que ja no es tracta d'una normació sinó més aviat, o en sentit estricte, d'una normalització.³⁷⁹⁹

5.2. La lepra i la pesta

*[...] en referència al control dels individus, en el fons, Occident no ha tingut més que dos grans models: l'un és el de l'exclusió del leprós; l'altre és el model de la inclusió de l'empestat.*³⁸⁰⁰

Michel Foucault

Foucault va utilitzar l'exemple de les malalties per explicar el funcionament de les diferents tecnologies de poder en diverses de les seves obres. A *Vigilar i castigar*³⁸⁰¹ parlava del model de la lepra per explicar el funcionament del poder sobirà i del model de la pesta per parlar del poder disciplinari. Al curs *Els anormals*,³⁸⁰² feia servir l'exemple de les malalties per aplicar un altre tipus

³⁷⁹⁷ Ibid., pàg. 64

³⁷⁹⁸ Ibid., pàg. 65

³⁷⁹⁹ Ibid., pàg. 65

³⁸⁰⁰ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 41

³⁸⁰¹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 197-210

³⁸⁰² Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 40-48

d'anàlisi del poder, no ja com un poder la principal funció del qual era la repressió, sinó a través de l'anàlisi del poder com a poder de normalització.

A la lliçó de l'11 de gener, del curs *Seguretat, territori, població*, Foucault va reprendre l'exemple de les malalties per a explicar com funcionaven les diferents tecnologies –les juridicolegals, les disciplinàries i les de seguretat–, i com, cada una d'aquestes suposava en part la reactivació o la transformació de les anteriors. Foucault ho utilitzava com a exemple de les fronteres difuses entre les diferents etapes: sobiranista, disciplinària, de seguretat. I hi va afegir un tercer model: la verola.³⁸⁰³

5.2.1. El model de la lepra

*[...] és a dir, tot l'arsenal dels conceptes o dels mecanismes negatius de l'exclusió.*³⁸⁰⁴

Michel Foucault

L'exclusió de la lepra era una pràctica social que tenia tres funcions principals, considerava Foucault a *Els anormals*. En primer lloc, s'imposava una «divisió rigorosa, una posada a distància, una regla de no contacte»³⁸⁰⁵ entre un grup d'individus i un altre –o entre un i altre individu. En segon lloc, es constituïen dos grups aliens entre ells, ja que aquesta tècnica suposava l'expulsió d'aquests individus «cap a un món exterior, confús, més enllà de les muralles de la ciutat, més enllà dels límits de la comunitat».³⁸⁰⁶ La massa expulsada, puntualitzava, «era expulsada, en sentit estricte, cap a les tenebres exteriors».³⁸⁰⁷ Finalment, aquesta pràctica social tenia una altra funció principal:

[...] aquesta exclusió del leprós implicava la desqualificació –potser no exactament moral, però en tot cas sí jurídica i política– dels individus així exclosos i expulsats. Aquests entraven a la mort, i com sabran, l'exclusió del leprós estava acompanyada regularment per una espècie de cerimònia fúnebre, durant la qual es declarava morts (i, per tant, els seus béns eren transmissibles) els individus que patien la malaltia i partien cap a aquesta món exterior i estranger.³⁸⁰⁸

³⁸⁰³ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 11-12

³⁸⁰⁴ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 40

³⁸⁰⁵ Ibid., pàg. 40

³⁸⁰⁶ Ibid., pàg. 40

³⁸⁰⁷ Ibid., pàg. 40

³⁸⁰⁸ Ibid., pàg. 40

Al curs *Seguretat, territori, població*, sostenia que el fenomen de l'exclusió dels leprosos, que va tenir lloc a l'edat mitjana, es donava a partir d'un conjunt jurídic de lleis i reglaments, per un costat, i d'un conjunt religiós, de rituals, per l'altre, «que introduïen en tot cas una partició de tipus binari entre aquells que eren leprosos i aquells que no ho eren».³⁸⁰⁹

Així, es tractava de pràctiques de rebuig, d'exclusió i de marginació, assenyalava a *Els anormals*. Es tractava d'un model encara històricament actiu en la nostra societat, considerava, que descrivia «la manera com s'exerceix el poder sobre els bojos, els malalts, els criminals, els desviats, els nens, els pobres».³⁸¹⁰ En definitiva, es tractava de mecanismes i efectes «d'exclusió, desqualificació, exili, rebuig, privació, negació, desconeixement»,³⁸¹¹ que s'aplicava, i encara s'aplica, sobre aquests individus. I constatava:

En tot cas, quan a mitjans del segle XVII es va iniciar la gran caça dels mendicants, els vagabunds, els ociosos, els llibertins, etcètera –i se'ls va sancionar, ja fos amb l'expulsió de les ciutats de tota aquesta població flotant, o bé amb el confinament als hospitals generals– crec que allò que l'administració real activava políticament era un cop més l'exclusió del leprós, o aquest model.³⁸¹²

El model de la lepra responia, ens deia a *Els anormals*, al somni mèdic i polític del poder sobirà, i va desaparèixer com a forma genera entre finals del segle XVII i principis del segle XVIII. El següent model, va ser el de la pesta.³⁸¹³

5.2.2. El model de la pesta

*La ciutat empestada oferia un model disciplinari excepcional: perfecte, però absolutament violent; a la malaltia que aportava la mort, el poder hi oposava la seva perpètua amenaça de mort; la vida estava reduïda a la seva expressió més simple.*³⁸¹⁴

Michel Foucault

El següent model que plantejava Foucault era el de la pesta i, concretament, la gestió de la ciutat empestada. I remarcava a *Els anormals*: «crec que la substitució, com a model de control, de l'exclusió del leprós per la

³⁸⁰⁹ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 11

³⁸¹⁰ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 40

³⁸¹¹ Ibid., pàg. 40

³⁸¹² Ibid., pàg. 40-41

³⁸¹³ Ibid., pàg. 41

³⁸¹⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 209

inclusió de l'empestat és un dels grans fenòmens que es van produir al segle XVIII». ³⁸¹⁵ La pràctica en referència a la pesta, especificava, era molt diferent de la de la lepra. ³⁸¹⁶ A *Seguretat, territori, població*, Foucault destacava que els reglaments de la pesta, que es van formular entre finals de l'edat mitjana i principis del segle XVII, «susciten una impressió molt diferent, actuen de tota una altra manera, tenen un fi completament diferent i, sobretot, instruments molt diferents». ³⁸¹⁷ I ho justificava així:

Es tracta, amb aquests reglaments de la pesta, de quadricular literalment les regions, les ciutats dins les quals hi ha la pesta, amb una reglamentació que indica a les persones quan poden sortir, com, a quines hores, què han de fer a casa seva, quin tipus d'alimentació han de seguir, els prohibeix tal o qual tipus de contacte, els obliga a presentar-se davant d'inspectors, a deixar-los entrar a casa seva. Podem dir que aquí hi ha un sistema de tipus disciplinari. ³⁸¹⁸

La ciutat es posava en quarantena, un cop s'hi declarava la pesta. I, a *Els anormals*, ho detallava així: «Sens dubte, se circumscribia –i realment s'aïllava– un territori determinat: el d'una ciutat, eventualment el d'una ciutat i el seu extraradi, que quedava configurat com un territori tancat». ³⁸¹⁹ A *Vigilar i castigar*, ho formulava de la manera següent: «En primer lloc, una estricta divisió espacial: tancament, naturalment, de la ciutat i del 'terreny', prohibició de sortir de la zona sota pena de la vida, sacrifici de tots els animals errants». ³⁸²⁰

Un cop aïllada i tancada, es realitzava una «divisió de la ciutat en seccions diferents en les quals s'estableix el poder d'un intendent». ³⁸²¹ Segons exposava a *Els anormals*, es dividia la ciutat en districtes, amb els seus vigilants; després en barris, que tenien un inspector cada un; i, finalment, en carrers, amb sentinelles. La ciutat tenia un governador o uns regidors. D'aquesta manera es podia analitzar el territori «en els seus elements més fins», ³⁸²² i es podia organitzar un poder continu, en dos sentits. Per un costat, a través de la piràmide dels vigilants fins al governador. I especificava:

Des dels sentinelles que vigilaven davant de les portes de les cases, en els extrems dels carrers, fins als responsables dels barris, els responsables dels districtes i els responsables de les ciutats, aquí hi tenim una espècie de gran

³⁸¹⁵ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., 41

³⁸¹⁶ Ibid., pàg. 41

³⁸¹⁷ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 11

³⁸¹⁸ Ibid., pàg. 11-12

³⁸¹⁹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., 41

³⁸²⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 197

³⁸²¹ Ibid., pàg. 197

³⁸²² Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 42

piràmide de poder en la qual no s'hi havia de produir cap interrupció.³⁸²³

El poder, per l'altre, també era continu en el seu exercici, ja que «la vigilància s'havia d'exercir sense cap interrupció».³⁸²⁴ I ho caracteritzava així:

Els sentinelles havien d'estar sempre presents als extrems dels carrers, els inspectors dels barris i dels districtes havien de fer la inspecció dos cops al dia, de manera que res del que passava a la ciutat pogués escapar a la seva mirada. I tot allò que s'observava d'aquesta manera havia de ser registrat, de manera permanent, mitjançant aquesta espècie d'examen visual i, igualment, amb la retranscripció de totes les informacions en grans registres.³⁸²⁵

A *Vigilar i castigar*, Foucault remarcava: «La inspecció funciona sense cessar. La mirada és a tot arreu en moviment».³⁸²⁶ Cada ciutadà havia de tancar-se a casa seva, en començar la quarantena, «amb la prohibició de sortir-ne sota pena de la vida».³⁸²⁷ La casa era tancada per fora pel síndic en persona, i, seguidament, la clau era entregada a l'intendent de la secció, que la guardava fins al final de la quarantena. Les famílies havien d'haver fet provisions de menjar i aigua. Pel carrer només hi podien circular els vigilants, els sentinelles, els soldats i les persones encarregades de transportar als malalts i enterrar els morts. I constatava: «Espai retallat, immòbil, petrificat. Cadascú està enganxat al seu lloc. I si es mou, li va la vida, contagi o càstig».³⁸²⁸

A l'inici de la quarantena, apuntava a *Els anormals*, es registrava el nom de tots els ciutadans, i cada ciutadà, quan els inspectors passaven per davant de casa seva i hi trucaven, havia de treure el cap per una finestra concreta i presentar-se pel seu nom.³⁸²⁹ A *Vigilar i castigar*, Foucault destacava que d'aquesta manera els inspectors s'informaven de l'estat de salut de tots els veïns, ja que estaven amenaçats amb la pena de mort si mentien; i detectaven si les famílies ocultaven malalts o cadàvers. I ho il·lustrava així: «Cadascú tancat a la seva gàbia, cadascú sortint a la seva finestra, responent en ser nombrat i mostrant-se quan se'l crida, és la gran revista dels vius i dels morts».³⁸³⁰ I assenyalava, a *Els anormals*, que, quan es cridava un individu pel seu nom, aquest estava obligat a treure el cap per la finestra:

³⁸²³ Ibid., pàg. 42

³⁸²⁴ Ibid., pàg. 42

³⁸²⁵ Ibid., pàg. 42

³⁸²⁶ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 198

³⁸²⁷ Ibid., pàg. 197

³⁸²⁸ Ibid., pàg. 198

³⁸²⁹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 42

³⁸³⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 198

[...] s'entenia que si no es presentava, era perquè estava al llit; i si estava al llit, era perquè estava malalt; i si estava malalt, era perillós. I, per tant, calia intervenir. En aquest moment es classificava als individus entre aquells que estaven malalts i aquells que no ho estaven. Totes aquestes informacions, així constituïdes, dos cops al dia, per la visita –aquesta espècie de revista, de desfilada dels vius i els morts que complia l'inspector– i transcrites al registre, es comparaven a continuació amb el registre central que els regidors conservaven en l'administració central de la ciutat.³⁸³¹

D'aquesta manera, tal com formulava a *Vigilar i castigar*, «aquesta vigilància es recolza en un sistema de registre permanent: informes dels síndics als intendants, dels intendants als regidors o a l'alcalde».³⁸³² En començar el confinament, especificava, s'assignava el paper de cada veí i es registrava; també es designava el metge responsable «i ningú més no pot atendre malalts, cap apotecari preparar medicaments, cap confessor visitar un malalt»,³⁸³³ a no ser que haguessin rebut un permís especial. I assenyalava: «El registre d'allò que és patològic ha de ser constant i centralitzat. La relació de cadascú amb la seva malaltia i la seva mort passa per les instàncies del poder, el registre al qual aquestes la sotmeten i les decisions que prenen».³⁸³⁴ En definitiva, manifestava:

Aquest espai tancat, retallat, vigilat en tots els seus punts; en què els individus estan inserits en un lloc fix; en què els menors moviments són controlats; en què tots els esdeveniments estan registrats; en què un treball ininterromput d'escriptura uneix el centre i la perifèria; en què el poder s'exerceix completament, d'acord amb una figura jeràrquica contínua; en què cada individu està constantment localitzat, examinat i distribuït entre els vius, els malalts i els morts –tot això constitueix un model compacte del dispositiu disciplinari.³⁸³⁵

Aquest model disciplinari, que responia amb l'ordre a la pesta, tenia unes funcions principals. Per començar, «té per funció desenredar totes les confusions: la de la malaltia que es transmet quan els cossos es barregen; la del mal que es multiplica quan la por i la mort esborren les prohibicions».³⁸³⁶ Però també tenia altres funcions. I les detallava així:

Prescriu a cadascú el seu lloc, a cadascú el seu cos, a cadascú la seva malaltia i la seva mort, a cadascú el seu bé, per efecte d'un poder omnipresent i omniscient que se subdivideix ell mateix de manera regular i ininterrompuda fins a la determinació final de l'individu, d'allò que el caracteritza, d'allò que li pertany, d'allò que li succeeix. Contra la pesta que és barreja, la disciplina fa valer el seu poder que és anàlisi.³⁸³⁷

³⁸³¹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 42

³⁸³² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 198

³⁸³³ Ibid., pàg. 198

³⁸³⁴ Ibid., pàg. 198

³⁸³⁵ Ibid., pàg. 199

³⁸³⁶ Ibid., pàg. 199

³⁸³⁷ Ibid., pàg. 199

A l'entrevista «La presó vista per un filòsof francès», Foucault també parlava d'aquest tema:

El nou ideal del poder passa a ser la 'ciutat empestada', que és també la ciutat punitiva. Allà on hi ha pesta, hi ha quarantena; tothom està controlat, catalogat, tancat, sotmès a la regla. Per defensar la vida i la seguretat de la col·lectivitat, s'atorga el dret de matar qualsevol que circuli sense autorització, excepte alguns grups d'ínfima importància, els individus descrits per Manzaoni, aquells a qui s'assignen les tasques més innobles, com el transport de cadàvers empestats. Bentham proporciona el 1791 l'estructura arquitectònica d'aquesta exigència tecnològica, amb el seu Panòptic.³⁸³⁸

A diferència del panòptic, que era un model generalitzable de funcionament i que definia les relacions del poder en la quotidianitat dels individus, en el cas de la ciutat empestada, es tractava d'una situació d'excepció, tal com exposava a *Vigilar i castigar*:

[...] contra un mal extraordinari, el poder s'alça; es fa present i visible per tot arreu; inventa engranatges nous; compartimenta, immobilitza, quadricula; constitueix durant un temps allò que és a la vegada la contra-ciutat i la societat perfecta; imposa un funcionament ideal, però que es redueix finalment, com el mal que combat, al dualisme simple vida-mort; allò que es mou porta la mort, i un mata allò que es mou.³⁸³⁹

A *Els anormals*, Foucault parlava del somni literari de la pesta, que consistia en una literatura que tractava de la descomposició de la individualitat. Segons aquest somni, la pesta era un moment de «gran confusió»,³⁸⁴⁰ en què els individus, «amenaçats per la mort que recorre els carrers, abandonen la seva identitat, llancen les màscares, obliden l'estatus i s'entreguen al gran desenfrenament de la gent que sap que morirà». ³⁸⁴¹ Es tractava d'un moment en el qual la regularitat de la ciutat era anul·lada, en el qual «les individualitats es desfan i s'oblida la llei». ³⁸⁴² I feia ressaltar: «La pesta travessa la llei, com la pesta travessa els cossos». ³⁸⁴³

A *Vigilar i castigar*, Foucault també feia referència a aquest somni literari, en els termes següents:

[...] les lleis suspeses, les prohibicions aixecades, el frenesí del temps que passa, els cossos barrejant sense respecte, els individus que es desemmascaren, que

³⁸³⁸ Foucault, M., «La prison vue par un philosophe français», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 728-729

³⁸³⁹ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 206

³⁸⁴⁰ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 43

³⁸⁴¹ Ibid., pàg. 43

³⁸⁴² Ibid., pàg. 43

³⁸⁴³ Ibid., pàg. 43

abandonen la seva identitat estatutària i la figura sota la qual se'ls reconeixia, en deixar aparèixer una veritat totalment diferent.³⁸⁴⁴

Davant d'aquest somni literari, hi havia un somni polític contrari, advertia a *Els anormals*, que consistia en «el moment meravellós en què el poder s'exerceix de ple».³⁸⁴⁵ A *Vigilar i castigar*, especificava així en què consistia aquest somni invers:

[...] no la festa col·lectiva, sinó les particions estrictes; no les lleis transgredides, sinó la penetració del reglament fins als més fins detalls de l'existència i amb la intermediació d'una jerarquia completa que garanteix el funcionament capil·lar del poder; no les màscares que es posen i es treuen, sinó l'assignació de cadascú del seu 'veritable' nom, del seu 'veritable' lloc, del seu 'veritable' cos i de la seva 'veritable' malaltia.³⁸⁴⁶

En la pesta, considerava a *Els anormals*, es portava a l'extrem la divisió d'una població per zones, en les quals no s'hi podien produir «les comunicacions perilloses, les comunitats confuses, els contactes prohibits».³⁸⁴⁷ Es tractava d'un poder polític «les ramificacions capil·lars del qual arriben sense parar fins al centre dels individus mateixos, del seu temps, del seu habitatge, de la seva localització, del seu cos».³⁸⁴⁸ I constatava:

La pesta comporta, tal vegada, el somni literari o teatral del gran moment orgiàstic; la pesta comporta, també, el somni polític d'un poder exhaustiu, d'un poder sense obstacles, un poder completament transparent en el seu objecte, un poder que s'exerceix de ple.³⁸⁴⁹

I a *Vigilar i castigar*, parlava de la manera següent de la ciutat afectada per la pesta:

La ciutat empestada, tota ella travessada de jerarquia, de vigilància, d'inspecció, d'escriptura, la ciutat immobilitzada en el funcionament d'un poder extensiu que s'exerceix de manera diferent sobre tots els cossos individuals, aquesta és la utopia de la ciutat perfectament governada. La pesta (almenys la que es manté en estat de previsió) és la prova en el curs de la qual es pot definir idealment l'exercici del poder disciplinari. Per fer funcionar d'acord amb la teoria pura dels drets i les lleis, els juristes s'imaginaven en l'estat de naturalesa; per veure funcionar les disciplines perfectes, els governants somniaven amb l'estat de pesta.³⁸⁵⁰

Al segle XVIII, el model de la pesta, com a model de control polític, va

³⁸⁴⁴ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 199

³⁸⁴⁵ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 44

³⁸⁴⁶ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 199

³⁸⁴⁷ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 44

³⁸⁴⁸ Ibid., pàg. 44

³⁸⁴⁹ Ibid., pàg. 44

³⁸⁵⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 200

prendre el relleu del model de la lepra, apuntava a *Els anormals*.³⁸⁵¹ I de la mateixa manera que la lepra responia a rituals d'exclusió, la pesta suscitava mecanismes disciplinaris, com destacava a *Vigilar i castigar*.

La pesta com a forma a la vegada real i imaginària del desordre té per correlat mèdic i polític la disciplina. Darrere dels dispositius disciplinaris, s'hi llegeix l'obsessió dels 'contagis', de la pesta, de les revoltes, dels crims, del vagabundeig, de les desercions, dels individus que apareixen i desapareixen, viuen i moren en el desordre.³⁸⁵²

5.2.3. Del model de la lepra al model de la pesta

*Al fons dels esquemes disciplinaris
la imatge de la pesta val per totes les confusions i desordres;
de la mateixa manera que la imatge de la lepra, del contacte a tallar,
es troba al fons dels esquemes d'exclusió.*³⁸⁵³

Michel Foucault

A *Els anormals*, Foucault sostenia que, malgrat que en el model de la pesta es circumscribia –«i realment s'aïllava»–³⁸⁵⁴ un territori concret, que apareixia com a tancat, no es tractava del mateix tipus de territori que tenia relació amb la lepra. El territori de la pesta, advertia, «no era el territori confús cap on s'expulsava la població de la qual calia purificar-se, sinó que se'l feia objecte d'una anàlisi fina i detallada, d'un enquadrament minuciós».³⁸⁵⁵

Malgrat aquesta analogia, puntualitzava, es tractava d'organitzacions oposades o antitètiques. En primer lloc, en el model de la pesta, no es tractava d'excloure, sinó d'incloure. S'imposava la quarantena, que en lloc d'expulsar havia «d'establir, de fixar, de donar el seu lloc, d'assignar llocs, de definir presències, i presències controlades».³⁸⁵⁶ Per tant, no es tractava d'expulsar, ni d'excloure, ni de rebutjar, sinó d'incloure.³⁸⁵⁷

En segon lloc, en el cas de la lepra, es donava una partició entre dues comunitats, la pura i la impura, la sana i la leprosa. En el cas de la pesta, en canvi, es tractava «d'una sèrie de diferències fines i constantment observades

³⁸⁵¹ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 44

³⁸⁵² Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 199-200

³⁸⁵³ Ibid., pàg. 200

³⁸⁵⁴ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 41

³⁸⁵⁵ Ibid., pàg. 41

³⁸⁵⁶ Ibid., pàg. 43

³⁸⁵⁷ Ibid., pàg. 43

entre els individus que estan malalts i els que no ho estan».³⁸⁵⁸ Per tant, en lloc de la partició massiva que comportava l'exclusió dels leprosos, en el cas de la pesta es donava una individualització.³⁸⁵⁹

A *Vigilar i castigar*, plantejava que el model de la lepra suposava una «divisió massiva i binària»³⁸⁶⁰ entre la població; en canvi, el model de la pesta «apel·la a separacions múltiples, a distribucions individualitzants, a una organització en profunditat de les vigilàncies i dels controls, a una intensificació i a una ramificació del poder».³⁸⁶¹ I ho justificava així:

El leprós està pres en una pràctica de rebuig, de l'exili-clausura; se'l deixa perdre's allà com en una massa que importa poc diferenciar; els empestats estan presos en un reticulat tàctic meticulós en el qual les diferenciacions individuals són els efectes coactius d'un poder que es multiplica, s'articula i se subdivideix. La gran reclusió d'una banda; la bona canalització de la conducta, d'altra banda. La lepra i la seva divisió; la pesta i el seu reticulat. L'una està marcada; l'altra, analitzada i repartida.³⁸⁶²

En tercer lloc, apuntava a *Els anormals*, el model de la pesta implicava una aproximació «cada cop més fina del poder en relació amb els individus, una observació cada cop més constant, cada cop més insistent».³⁸⁶³ En canvi, el model de la lepra comportava una distància, «de ruptura de contacte, de marginació»,³⁸⁶⁴ i no l'observació que havia de ser propera i meticulosa de la pesta.

Finalment, destacava, davant dels grans rituals de purificació de la lepra, en el model de la pesta «som davant d'un intent de maximitzar la salut, la vida, la longevitat, la força dels individus. Es tracta, en el fons, de produir una població sana».³⁸⁶⁵ En el model de la pesta no es tractava de purificar o de marcar els individus o la població, sinó que es tractava «de l'examen perpetu d'un camp de regularitat, dins del qual es calibrarà sense descans a cada individu per saber si s'ajusta a la regla, a la norma de salut que s'ha definit».³⁸⁶⁶

El model de la pesta comportava una nova tecnologia de poder, una tecnologia positiva. Davant de la lepra es donava una reacció de rebuig i

³⁸⁵⁸ Ibid., pàg. 43

³⁸⁵⁹ Ibid., pàg. 43

³⁸⁶⁰ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 200

³⁸⁶¹ Ibid., pàg. 200

³⁸⁶² Ibid., pàg. 200

³⁸⁶³ Foucault, M., *Les anormaux*, op. cit., pàg. 43

³⁸⁶⁴ Ibid., pàg. 43

³⁸⁶⁵ Ibid., pàg. 43

³⁸⁶⁶ Ibid., pàg. 43

d'exclusió, una reacció negativa. En canvi, davant de la pesta, apareixia una reacció positiva. I especificava:

[...] una reacció d'inclusió, d'observació, de formació de saber, de multiplicació dels efectes de poder a partir de l'acumulació de l'observació i el saber. Passem d'una tecnologia de poder que expulsa, exclou, prohibeix, margina i reprimeix, a un poder que és, finalment, un poder positiu, un poder que fabrica, que observa, un poder que sap i es multiplica a partir dels seus propis efectes.³⁸⁶⁷

El model de l'exili de la lepra i el model de la detenció de la pesta, sostenia a *Vigilar i castigar*, comportaven dos somnis polítics diferents: «L'un és el d'una comunitat pura, l'altre el d'una societat disciplinada. Dues maneres d'exercir el poder sobre els homes, de controlar les seves relacions, de desenllaçar les seves barreges perilloses».³⁸⁶⁸

Es tractava, sens dubte, de dos models diferents. I especificava: «Al fons dels esquemes disciplinaris la imatge de la pesta val per totes les confusions i desordres; de la mateixa manera que la imatge de la lepra, del contacte a tallar, es troba al fons dels esquemes d'exclusió».³⁸⁶⁹ Però aquests dos esquemes no eren incompatibles i s'havien anat acostant lentament. I ho il·lustrava així:

[...] i és la característica del segle XIX haver aplicat a l'espai de l'exclusió, l'habitant simbòlic del qual era el leprós (i els mendicants, els vagabunds, els bojos, els violents, formaven la seva població real), la tècnica de poder pròpia del reticulat disciplinari. Tractar els 'leprosos' com a 'empestats', projectar els desglossaments fins de la disciplina sobre l'espai confús de l'internament, treballar-lo amb els mètodes de distribució analítica del poder, individualitzar els exclosos, però servir-se dels procediments d'individualització per marcar exclusions –això és el que ha estat dut a terme regularment pel poder disciplinari des dels inicis del segle XIX.³⁸⁷⁰

El funcionament de les institucions –l'hospital, el psiquiàtric, el correccional, etcètera–, com a instàncies de control, es va veure modificat. A partir del segle XIX van començar a funcionar amb una modalitat doble. I puntualitzava:

[...] el de la divisió binària i la marcació (boig-no boig; perillós-inofensiu; normal-anormal); i el de l'assignació coercitiva, de la distribució diferencial (qui és; on ha de ser; per què caracteritzar-lo; com reconèixer-lo; com exercir sobre d'ell, de manera individual, una vigilància constant, etcètera). Per un costat, s'empesta' els leprosos; s'imposa als exclosos la tàctica de les disciplines individualitzants; i, per l'altre, la universalitat dels controls disciplinaris permet marcar qui és 'leprós' i fer jugar-hi en contra els mecanismes dualistes de l'exclusió. La divisió constant d'allò que és normal i d'allò que és anormal, a què tot individu està

³⁸⁶⁷ Ibid., pàg. 44

³⁸⁶⁸ Foucault, M., *Surveiller et punir*, op. cit., pàg. 200

³⁸⁶⁹ Ibid., pàg. 200

³⁸⁷⁰ Ibid., pàg. 200-201

sotmès, prolonga fins a nosaltres i aplicant-los a altres objectes diferents, la marcació binària i l'exili del leprós; l'existència de tot un conjunt de tècniques i d'institucions que s'atribueixen com a tasca mesurar, controlar i corregir els anormals, fa funcionar els dispositius disciplinaris a què apel·lava la por de la pesta.³⁸⁷¹

Al curs *Seguretat, territori, població*, Foucault hi afegia un tercer model: el de la verola, o de les tècniques d'inoculació. En aquest cas, no es tractava d'imposar una disciplina, encara que aquesta pogués ser requerida. Es tractava d'un problema diferent:

[...] el problema fonamental serà saber quantes persones són víctimes de la verola, a quina edat, amb quins efectes, amb quina mortalitat, quines lesions o seqüeles, quins riscos es corren en inocular-se, quina és la probabilitat que un individu es mori o es contagiï la malaltia malgrat la inoculació, quins són els efectes estadístics sobre la població en general; en síntesi, tot un problema que ja no és el de l'exclusió com en el cas de la lepra, que ja no és el de la quarantena com en la pesta, i que serà el problema de les epidèmies i les campanyes mèdiques mitjançant les quals s'intenten erradicar els fenòmens, siguin epidèmics, siguin endèmics.³⁸⁷²

5.3. El model de la verola

*La medicina preventiva –que no és encara l'epidemiologia, la medicina de les epidèmies– actuarà en aquest nivell de les normalitats diferencials, de la seva dislocació i del replegament de les unes sobre les altres.*³⁸⁷³

Michel Foucault

Per analitzar com succeïen les coses des del punt de vista de la normalització del dispositiu de seguretat, Foucault, a *Seguretat, territori, població*, posava l'exemple d'una malaltia que era endemoepidèmica al segle XVIII: la verola. Es tractava d'un problema important per diversos motius. En primer lloc, perquè la verola era una malaltia àmpliament endèmica i que tenia un índex de mortalitat molt elevat. I precisava: «en néixer cada infant tenia dues probabilitats sobre tres de contagiar-se'n».³⁸⁷⁴ En segon lloc, la verola tenia onades epidèmiques «molt fortes i intenses».³⁸⁷⁵ En tercer i darrer lloc, especificava que suposava un exemple privilegiat. Amb les tècniques

³⁸⁷¹ Ibid., pàg. 201

³⁸⁷² Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 12

³⁸⁷³ Ibid., pàg. 65

³⁸⁷⁴ Ibid., pàg. 59

³⁸⁷⁵ Ibid., pàg. 60

d'inoculació, a partir del 1720, i de vacunació, a partir del 1800, es va passar a tenir accés a unes tècniques que destacaven pel següent:

[...] tècniques que presenten el quàdruple caràcter, absolutament insòlit en les pràctiques mèdiques de l'època, de ser, primer, absolutament preventives; segon, de presentar un caràcter de certesa, d'èxit gairebé total; tercer, de poder, en principi i sense grans dificultats materials o econòmiques, generalitzar-se a la totalitat de la població; i, per últim i sobretot, la variolització d'entrada, però també la vacunació a principis del segle XIX, presentaven un quart i considerable avantatge: eren completament alienes a tota teoria mèdica.³⁸⁷⁶

Fins a Louis Pasteur, que va donar una explicació racional del fenomen, l'èxit d'aquestes tècniques s'explicava només a través de l'experiència; i Foucault ho formulava així: «l'èxit de la variolització i la vacunació eren impensables en els termes de la racionalitat mèdica de l'època. Es tractava d'una pura dada de fet; ens trobàvem en l'empirisme més despul·lat».³⁸⁷⁷

Es tractava, doncs, en definitiva, de «tècniques absolutament impensables en termes de la teoria mèdica, generalitzables, segures, preventives».³⁸⁷⁸ Per poder-se inscriure en les pràctiques reals dels governs sobre la població, es van aprofitar de dos suports, especificava Foucault. En primer lloc, es van aprofitar del caràcter generalitzable i segur d'aquestes tècniques, que permetia fer càlculs de probabilitats sobre el fenomen, a través d'instruments estadístics. Per tant, es van aprofitar del suport matemàtic que va permetre la seva integració dins dels camps de racionalitat de l'època. En segon lloc, es van aprofitar de la semblança entre la variolització i la vacunació i altres mecanismes de seguretat. Era propi dels mecanismes de seguretat no intentar evitar o impedir els fenòmens, sinó posar en joc altres elements de la realitat per aconseguir que aquest fenomen s'anul·lés a si mateix. I així passava, puntualitzava Foucault, amb la variolització i la vacunació de la verola:

[...] no procurava tant impedir la verola com, contràriament, de provocar en els individus inoculats alguna cosa que era la pròpia verola, però en condicions tals que l'anul·lació podia produir-se en el moment mateix d'una vacunació, que no desembocava en una malaltia total i completa; sobre la base d'aquesta mena de petita malaltia artificialment inoculada era possible prevenir els altres atacs eventuais de la verola.³⁸⁷⁹

D'aquesta manera, aquesta tècnica s'integrava dins dels mecanismes de

³⁸⁷⁶ Ibid., pàg. 60

³⁸⁷⁷ Ibid., pàg. 60

³⁸⁷⁸ Ibid., pàg. 60

³⁸⁷⁹ Ibid., pàg. 61

seguretat, «dins de la racionalització de l'atzar i les probabilitats».³⁸⁸⁰ I això la convertia en acceptable, sostenia, «si no pel pensament mèdic, acceptables almenys per als metges, per als administradors, per aquells que estaven a càrrec de la policia mèdica i, finalment, per a la pròpia gent».³⁸⁸¹

Amb la inoculació, considerava, es donava fi a la noció de 'malaltia regnant', de la qual, en donava la definició següent:

Una malalta regnant, tal com se la defineix o descriu en la medicina del segle XVII i inclús del segle XVIII, és una espècie de malaltia consubstancial, per dir-ho d'alguna manera, que es confon amb un país, amb una ciutat, amb un clima, amb un grup de gent, amb una regió, amb una manera de viure. En aquesta relació massiva i global entre un mal i un lloc, un mal i una determinada gent, es definia i caracteritzava la malaltia regnant.³⁸⁸²

Amb la inoculació s'introduïen unes tècniques determinades, detallava: la vigilància de les persones inoculades, els càlculs sobre la pertinença o no de la inoculació, els càlculs sobre el risc de morir per la inoculació o per la malaltia mateixa. Amb aquestes pràctiques, la malaltia deixava de caracteritzar-se com a malaltia regnant. I ho justificava així:

A partir del moment en què, en relació amb la verola, es facin anàlisis quantitatives de bons i mals resultats, èxits i fracassos, quan es calculin les diferents eventualitats de mort o contagi, l'afecció deixarà d'aparèixer en aquesta relació massiva de la malaltia regnant amb el seu lloc, el seu medi, i apareixerà com una distribució de casos, en una població que serà circumscrita en el temps i l'espai.³⁸⁸³

I aquest va ser el primer element nou que va aparèixer en la pràctica de la seguretat, destacava Foucault, és a dir, la noció de cas. I especificava:

[...] que no és el cas individual, sinó que és una manera d'individualitzar el fenomen col·lectiu de la malaltia, o de col·lectivitzar –però segons la modalitat de la quantificació i d'allò que és racional i identificable– els fenòmens, d'integrar dins d'un camp col·lectiu els fenòmens individuals.³⁸⁸⁴

El segon element nou que va aparèixer, sostenia Foucault, va ser la noció de risc. Amb l'anàlisi de la distribució de casos es podien assenyalar diverses coses, respecte a cada individu o grup individualitzat. Es podia assenyalar, per començar, el risc de cada individu de contagiar-se de la verola, i també el risc de morir-se o de curar-se de la malaltia. Es podia assenyalar, també, el risc de

³⁸⁸⁰ Ibid., pàg. 61

³⁸⁸¹ Ibid., pàg. 61

³⁸⁸² Ibid., pàg. 61-62

³⁸⁸³ Ibid., pàg. 62

³⁸⁸⁴ Ibid., pàg. 62

mortalitat i de morbiditat de cada individu depenent de la seva edat, lloc de residència, professió, etcètera. Un cop un individu es contagiés de la verola, se'n podia determinar el risc de mort segons la franja d'edat, el medi o la professió. Finalment, es podia calcular el risc que tenien les persones inoculades de desenvolupar la malaltia o de contagiar-se'n en algun moment, malgrat la variolització.³⁸⁸⁵

El tercer element nou va ser la noció de perill. I Foucault ho formulava així:

[...] aquest càlcul dels riscos mostra de seguida que aquests no són els mateixos per a tots els individus, per a totes les edats, per a totes les condicions i tots els llocs o medis. Hi ha, per tant, riscos diferencials que posen de manifest, d'alguna manera, zones de major risc i altres, al contrari, de menor risc, on el risc és, d'alguna manera, més baix. És a dir, que es pot identificar allò que és perillós.³⁸⁸⁶

Finalment, apareixia un quart element nou, que era la noció de crisi. La crisi, considerava, era un fenomen d'intensificació de la malaltia –que es produïa i s'anul·lava de manera regular– que només podia ser frenat a través d'un mecanisme natural o d'una intervenció artificial. I remarcava:

[...] es possible identificar, al marge de la categoria general de l'epidèmia, tipus de fenòmens d'escalada, d'acceleració, de multiplicació; que fan que la multiplicació de la malaltia, en un moment donat, en un lloc concret, corri el risc, –per la via del contagi, per descomptat– de multiplicar els casos, que a la vegada multiplicaran altres casos, i així segons una tendència, una línia de pendent que corre el risc de no aturar-se a menys que, mitjançant un mecanisme artificial i inclús mitjançant un mecanisme natural tot i que enigmàtic, resulti possible frenar el fenomen i fer-ho amb eficàcia.³⁸⁸⁷

Es tractava, doncs, concloïa Foucault, de quatre nocions noves en el seu camp d'aplicació i en les tècniques exigides, i que presentaven un nou objectiu: en el cas de la seguretat, puntualitzava, no es tractava d'anul·lar la malaltia en els individus malalts o d'impedir el contagi entre els individus sans. En el tractament de les malalties, la disciplina aspirava a aconseguir dues coses: «En primer lloc, per descomptat, a tractar la malaltia en el malalt, en tots els malalts que apareguin, en la mesura en què es pugui curar; i segon, a anul·lar el contagi mitjançant l'aïllament dels individus malalts respecte d'aquells que no ho són».³⁸⁸⁸ En el cas de la seguretat, amb les tècniques de variolització i vacunació, el dispositiu que s'imposava aspirava a coses diferents. I ho detallava així:

Ja no a distingir entre malalts i no malalts. Consistirà a tenir en compte el conjunt

³⁸⁸⁵ Ibid., pàg. 62-63

³⁸⁸⁶ Ibid., pàg. 63

³⁸⁸⁷ Ibid., pàg. 63

³⁸⁸⁸ Ibid., pàg. 64

sense discontinuïtat, sense ruptura, de malalts i no malalts, és a dir, en definitiva, la població; i veure en aquesta població quin és el coeficient de morbiditat probable, o de mortalitat probable, és a dir, allò que s'espera normalment en matèria d'afectats per la malaltia, en matèria de mort lligada a aquesta població. I d'aquesta manera s'estableix –al respecte, totes les estadístiques del segle XVIII coincideixen– que l'índex de mortalitat normal degut a la verola és de 1 cada 7.782. Tenim, doncs, la idea d'una morbiditat o una mortalitats normals.³⁸⁸⁹

Un cop es tenia l'índex de morbiditat o de mortalitat normal, es tractava de distingir entre les diferents normalitats, a través d'una anàlisi més fina. Hi havia una distribució normal dels casos, sostenia, depenent de l'edat, la regió, el barri, les ciutats, la professió, etcètera, i aquesta dibuixava una corba normal global i també les diferents corbes normals. El que es tractava, a partir d'aquestes dades era, segons Foucault, «de reduir les normalitats més desfavorables, més desviades respecte a la corba normal, general, a aquesta mateixa corba».³⁸⁹⁰ I especificava:

Així, per exemple, quan es va descobrir –cosa que va succeir, per descomptat, molt aviat– que la verola afectava molt més ràpid, molt més fàcilment, amb molta més força i un índex de morbiditat més elevat als nens de menys de tres anys, es va plantejar el problema de reduir aquests índexs infantils a fi que s'assimilessin al nivell mitjà de morbiditat i mortalitat [...]. La medicina preventiva –que no és encara l'epidemiologia, la medicina de les epidèmies– actuarà en aquest nivell de les normalitats diferencials, de la seva dislocació i del replegament de les unes sobre les altres.³⁸⁹¹

A diferència del sistema disciplinari, que partia d'una norma i a partir d'aquí distingia entre allò que és normal i allò que és anormal, o entre allò que és sa i allò que és patològic; el sistema de seguretat parteix d'un assenyalament de les diferents corbes de normalitat, d'allò que és normal i d'allò que és anormal.

³⁸⁸⁹ Ibid., pàg. 64

³⁸⁹⁰ Ibid., pàg. 64

³⁸⁹¹ Ibid., pàg. 64-65

6.- Conclusions

En aquesta tercera part, ens hem centrat en el biopoder i el dispositiu de seguretat. Efectivament, a partir de l'obra *La voluntat de saber*, Foucault es va enfrontar a la possibilitat que ens trobàvem davant d'un nou règim de poder. La societat disciplinària, després d'anys de funcionament eficaç, estava en crisi. Havien aparegut nocions noves, conceptes nous, que ja no podien ser explicats a través del poder disciplinari. Es tractava de nous personatges, com la població com a blanc de poder i objecte de saber; com la sexualitat, que desbordava l'àmbit institucional i posava en joc nocions com la d'espècie; com la vida, com a nou camp de batalla, com a nou objectiu de la gestió del poder. Aquestes nocions són les que funcionen en el dispositiu de seguretat.

Hem analitzat la relació entre el poder i la mort, a l'obra de Foucault, i, en especial, entre aquest poder que gestiona la vida i la mort, ja que és aquí on apareixen les paradoxes més importants. El tema de la mort ens ha portat fins a la irrupció del concepte de mort cerebral, el 1968, que ens va fer repensar i redefinir la mort. Encara estem debatent-nos, enfrontant-nos i reflexionant sobre les distorsions i confusions que aquesta nova definició de mort va comportar, i que encara no hem estat capaços de resoldre del tot.

Hem dedicat, finalment, un apartat a fer un estudi exhaustiu del dispositiu de seguretat, tal com apareixia a la seva obra. Ja que és des d'aquest dispositiu de seguretat des d'on analitzarem el cas de la malaltia de la sida. Foucault havia considerat la lepra com a malaltia model del poder sobirà i la pesta com a malaltia model del poder disciplinari. El dispositiu de seguretat ja no pot fer servir aquests models de funcionament, i Foucault proposava un nou model, el de la verola. El model de la verola és el que ens servirà per analitzar la malaltia de la sida, a la quarta part d'aquesta investigació.

Quarta part

El cas de la sida

Introducció

La quarta part d'aquesta investigació està dedicada a analitzar la malaltia de la sida centrant-nos en quatre grans àmbits: la seva irrupció i la investigació científica que l'acompanyava; les condicions de possibilitat que van permetre aquesta irrupció; la malaltia de la sida com a malaltia de risc; i, finalment, el procés de normalització que suscitava. En aquesta anàlisi, tindrem en compte els conceptes nous que apareixen lligats a la irrupció del biopoder i del dispositiu de seguretat que proposa Foucault i que hem exposat a les tres parts anteriors.

Aquesta part està dividida en cinc apartats: la irrupció de la malaltia, la investigació científica, les condicions d'aparició, el risc de la sida, i la normalització de la sida.

Per bastir tota aquesta part dedicada a la sida, hem escollit algunes obres de referència principals. Com a obra més important, hem tingut en compte la *Història de la sida*, del científic i historiador de la ciència Mirko Grmek, que abasta fins l'any 1990. També hem fet servir l'obra de Didier Lestrade, periodista científic, i Gilles Pialoux, metge especialitzat en malalties infeccioses, anomenada *Sida 2.0*. i que va ser publicada 30 anys després de l'aparició de la malaltia. Hem tingut en compte, també, diverses obres, com *Vèncer la sida* i *Sobre virus i homes*, de Luc Montagnier,³⁸⁹² biòleg i viròleg, que va ser el descobridor del virus de la sida. El periodista científic, Éric Favereau, va recollir diverses entrevistes que havia fet a personatges importants i rellevants en la història de la sida a l'obra *Els nostres anys de sida*, publicat 25 anys després de l'inici de la pandèmia, i que també ens ha sigut molt útil. Hem fet referència a l'obra *Sida, realitats i fantasmes*, coescrit pel doctor Willy Rozenbaum, juntament

³⁸⁹² Tal com exposarem en aquesta investigació, Montagnier, que havia estat alumne del pare de Michel Foucault, va ser el responsable del descobriment del virus VIH, l'any 1983. Després de protagonitzar una polèmica que va durar anys i que va implicar els governs dels Estats Units i de França, l'any 2008 va rebre, juntament amb Françoise Barré-Sinoussi, el Premi Nobel de Medicina pel descobriment del virus de la Immunodeficiència Humana. Malauradament, durant els últims anys de la seva vida, Montagnier va defensar postures a favor de l'homeopatia, entre d'altres pseudociències, per acabar oposant-se a les vacunes per combatre el virus responsable de la covid-19, al final dels seus dies. Montagnier va morir el 8 de febrer del 2022, en un moment en què era aclamat pel moviment negacionista i antivacunes de la covid-19. El *The New York Times* va dedicar un article a la mort de Luc Montagnier: Hutter Epstein, R., «Luc Montagnier, Nobel-Winning Co-Discoverer of H.I.V., dies at 89», *The New York Times*, 10 de febrer de 2022. Article disponible a:

<https://www.nytimes.com/2022/02/10/science/luc-montagnier-dead.html?smid=tw-nytimesworld&smtyp=cur>

amb el doctor Didier Seux i la periodista Annie Kouchner, abans del descobriment del virus de la sida. També tindrem en compte l'obra de Charles Rosenberg, historiador nord-americà de la medicina, *Explicant les epidèmies*, i la del sociòleg i historiador francès Georges Vigarello, *Història de les pràctiques de la salut*. Entre les obres principals que hem fet servir, voldria destacar l'article de les nord-americanes Elizabet Fee, historiadora de la ciència, la medicina i la salut, i Nancy Krieger, epidemiòloga, «Les històries emergents de la sida: tres paradigmes successius». Finalment, cal fer un esment especial al número d'octubre de 1993, de la revista *Temps moderns*, titulat «Nova York, Londres, París. Toxicomania, sida, exclusió», que recollia articles i debats de múltiples autors i agents implicats d'alguna manera o altra en la malaltia. Evidentment, hi ha molts altres autors citats i referenciats, al llarg del text.³⁸⁹³

³⁸⁹³ M'agradaria deixar constància que soc conscient de dues mancances principals, pel que fa les referències bibliogràfiques, sobretot en aquest apartat de la tesi. Massa tard i, per tant, quan ja no era a temps de corregir-ho o canviar-ho, em vaig adonar que havia citat, principalment, autors homes, francesos i estatunidencs. Tot i que això podia tenir cert sentit i justificació ja que França i els Estats Units van ser focus principals de l'origen i la disseminació del virus de la sida en un primer moment, hauria hagut d'ampliar el meu punt de vista, sobretot tenint en compte que l'epidèmia es va convertir en un fenomen global i que va prendre unes proporcions terribles a Haití i, més endavant, al continent africà. Per tant, penso que hauria d'haver buscat i citat pensadors, metges, periodistes, historiadors haitians o del continent africà que haguessin reflexionat sobre aquest tema. En segon lloc, soc conscient que hauria d'haver citat més dones. En comparació amb els homes citats en aquesta tesi, són molt poques les dones a les quals faig referència. Lamento, doncs, haver contribuït, amb la meua investigació, a la invisibilització de les dones i dels autors no blancs. En aquesta tesi volia parlar de l'exclusió, del rebuig i de la discriminació i, malauradament, i sense ser-ne del tot conscient, hi he acabat contribuint.

I.- La irrupció de la sida

*Al principi, la sida no tenia història.
Es van produir una sèrie d'esdeveniments estranys
que van ser, bàsicament, ignorats.
Alguns joves aparentment sans presentaven
rars infeccions oportunistes i després morien;
només uns quants metges i epidemiòlegs eren conscients
que quelcom extraordinari estava passant.³⁸⁹⁴*
Elizabeth Fee i Nancy Krieger

0.- Introducció

En aquest primer apartat ens centrarem en la irrupció de la malaltia de la sida, des de diverses òptiques. Ens basarem en les obres *Història de la sida*, de Grmek, *Sida, realitats i fantasmes*, de Rozenbaum, *Sobre virus i homes*, de Montagnier, *Sida 2.0.*, de Lestrade i Pialoux, *Explicant les epidèmies*, de Rosenberg, *Història de les pràctiques de salut*, de Vigarello, *Els nostres anys sida*, de Favereau, i *La sida. 1981-1985. Els inicis d'una pandèmia* d'Strazzulla. També tindrem en compte articles de Kouchner, de Fee i Krieger, de Pérez, i de Moulin, entre d'altres.

Al primer capítol ens centrarem en la mirada mèdica i parlarem de la perplexitat de metges i investigadors davant de l'aparició d'una malaltia que semblava no encaixar en la definició clàssica; que apareixia com a estranya i estrangera; i que va suscitar comparacions immediates amb altres malalties del passat.

Al segon capítol, exposarem els primers casos que hi va haver als Estats Units, tant a la costa oest (Los Angeles i San Francisco) com a la costa est (Nova York); les primeres hipòtesis que es van plantejar davant de la inexplicable mort d'homes joves i homosexuals i fins aquell moment sans; els primers comunicats al butlletí del CDC d'Atlanta; i la impotència i la perplexitat de metges i pacients davant de la gravetat de la malaltia. També detallarem la investigació que va permetre de relacionar els casos en ambdues costes dels Estats Units; l'aparició dels primers articles a la premsa científica; i la ràpida expansió de la malaltia.

³⁸⁹⁴ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», *History and Philosophy of the Life Sciences*, volum 15, número 3, 1993, pàg. 460

El tercer capítol està dedicat a exposar els primers casos a Europa, que van aparèixer a Dinamarca i poc després a França, Anglaterra i Suïssa. Ens centrarem en el cas de França, i de com van relacionar els casos amb l'estranya malaltia que havia aparegut als Estats Units i que a Europa encara era desconeguda. Exposarem com es va crear el Grup de treball francès contra la sida per lluitar contra la malaltia, enmig del desconcert general. Finalment, ens aturarem al cas de l'antiga Unió Soviètica, que il·lustrava molt bé, segons Grmek, el mode de penetració del virus de la sida en un territori.

El quart capítol està dedicat al procés d'adjudicació del nom a la malaltia d'origen encara desconegut, en aquell moment. Exposarem les primeres denominacions de la malaltia, fins a arribar a la sigla SIDA, amb totes les dificultats i problemes que comporten. El 1983 es va registrar oficialment el naixement d'una nova malaltia i se'n va adoptar el nom. L'evolució dels fets i les investigacions posteriors van demostrar, ràpidament, que aquest nom, que quedarà per sempre, era impropï.

Al cinquè capítol ens centrarem en l'aspecte mediàtic de la malaltia. Destacarem el fet que la malaltia de la sida a ser la primera malaltia retransmesa gairebé en directe pels mitjans de comunicació; i el paper que van jugar en relació amb la malaltia. Ens aturarem en com la sida va ser tractada pels mitjans de comunicació i les implicacions que això va tenir en la recepció que en va fer el públic. Farem referència a la primera notícia que va sortir sobre la sida als mitjans de comunicació generals, més enllà de les revistes i publicacions especialitzades; i, a l'impacte que van tenir aquestes publicacions, sobretot en la comunitat homosexual, que, com a primers afectats, van veure com es confonia sida i homosexualitat. Finalment, analitzarem els primers titulars, que relacionaven la sida amb epidèmies i malalties del passat.

El sisè capítol està dedicat a l'article de Charles Rosenberg, anomenat *Què és una epidèmia?*, i en el qual proposava que les epidèmies es podien analitzar en la seva estructura dramàtica, com si fossin una obra de teatre. Aplicava aquest esquema a la malaltia de la sida i en detallava els tres actes: la revelació progressiva, la gestió de l'aleatorietat i la negociació de la resposta pública. I també hi afegia un epíleg, ja que totes les epidèmies, afirmava, donaven lloc a un judici moral retrospectiu. Finalment, exposava les particularitats de l'epidèmia de la sida.

1.- Sota la mirada mèdica

*La sida va commocionar el món mèdic occidental,
en aparèixer com un retrocés a una era anterior
d'epidèmies infeccioses i mortals.
La sida semblava aparèixer fora de context històric,
a la vegada completament nova, però també vella.*³⁸⁹⁵
Elizabeth Fee i Nancy Krieger

La sida³⁸⁹⁶ va aparèixer com una malaltia nova, davant de la mirada astorada dels metges. Quan va fer la seva irrupció, cap al 1980, no s'havia vist mai abans una malaltia semblant, destacava Mirko Grmek, i, per poder comprendre-la, els metges «havien de recórrer a models desconeguts en la patologia i l'epidemiologia clàssiques».³⁸⁹⁷ Núria Pérez advertia:

La sida irromp per sorpresa a la comunitat científica. No es coneixia cap altre agent patògen similar capaç de minar el sistema immunològic del malalt infectat. No hi havia antecedents de cap virus de característiques i repercussions similars. En aquest sentit, davant d'allò que és inesperat, qualsevol planificació de la investigació és inútil.³⁸⁹⁸

Així, es tractava d'un tipus de malaltia no contemplat en la teoria mèdica del moment, i, constatava Grmek, a aquesta sorpresa, se n'hi van afegir més: la infecció semblava impossible de controlar, s'estenia inexorablement, i els afectats «morien a pesar dels tractaments més perfeccionats».³⁸⁹⁹

Les reaccions d'histèria col·lectiva no van trigar a produir-se, sobretot amb el descobriment que la transmissió de la malaltia anava lligada a la sang, a les drogues i al sexe. I sostenia:

La malaltia va ser vista no només com a 'estranya', degut a les seves característiques epidemiològiques i clíniques singulars, sinó també com a

³⁸⁹⁵ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 461

³⁸⁹⁶ Farem servir el terme 'sida' per referir-nos a la malaltia infecciosa produïda pel virus VIH. Al capítol *Els noms no són mai innocents*, s'hi explica com aquesta malaltia va ser batejada, en un primer moment, com a sida (síndrome d'immunodeficiència adquirida), i com aquest nom va demostrar ser inapropiat en el moment en què es va descobrir que el virus VIH era la causa de la malaltia. La síndrome d'immunodeficiència adquirida va passar a ser, llavors, un estat d'una malaltia infecciosa causada pel virus VIH. Actualment, es fa servir el terme VIH/sida per parlar-ne, cosa que tampoc sembla molt apropiada per referir-nos a una malaltia, a part de la confusió que aquesta terminologia pot aportar al relat. Considerant que, sobretot, aquest estudi es dedica a la irrupció, descoberta i els primers anys de la malaltia, sobre un període que va de finals dels anys 70 fins a finals dels 90, la decisió presa ha estat utilitzar el terme 'sida' com a nom de la malaltia.

³⁸⁹⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 23

³⁸⁹⁸ Pérez, N., «Aspectos de la ciencia del siglo XX en torno al sida», *QUARK, Ciencia, Medicina, Comunicación y Cultura*, número 28-29, abril-setembre de 2003, pàg. 37

³⁸⁹⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 23

essencialment 'estrangera', perquè irrompia en el món ordenat, procedent dels països subdesenvolupats i a través de grups marginals i moralment repressibles. Com molt bé ho expressa el títol d'un dels primers llibres sobre la sida, la causa no podia ser sinó «un virus estrany vingut de fora»³⁹⁰⁰,³⁹⁰¹

Elizabeth Fee i Nancy Krieger consideraven que pensar la sida com una malaltia emergent plantejava, inevitablement, algunes comparacions: calien nous enfocaments per entendre l'etiologia de la nova malaltia o s'havia d'abordar prenent com a referència les malalties del passat? I la resposta no apareixia com a òbvia. I especificaven:

La història de la sida és un assumpte humà i el procés de comprensió de la sida és un esforç històric. Ambdós formen part del procés cultural d'intentar acceptar una sèrie d'esdeveniments nous i sovint aterradors: la mort de joves abans de temps, l'entrellaçament de sexe i mort, la impotència de la ciència i la medicina davant d'una amenaça desconeguda i inesperada.³⁹⁰²

El significat científic i social d'aquesta història de la sida, feien ressaltar, va afectar «íntimament les nostres idees sobre la malaltia i el desordre, la sexualitat i les divisions socials, la responsabilitat social i la privacitat individual, i, sobretot, la salut i la perspectiva de la felicitat».³⁹⁰³

Escrivia Kouchner, l'any 1993, que l'aparició de la sida no era només l'aparició d'una malaltia nova:

Des de la descoberta dels antibiòtics, fa mig segle, res no havia fet trontollar tant la seguretat de les nostres societats: seguíem confiant en els extraordinaris progressos de la medicina, convençuts d'estar protegits d'una epidèmia greu.

La sida va arribar.

Ho va transformar tot. D'entrada, les nostres certeses com a metges orgullosos dels seus coneixements. Va escombrar el nostre sistema de transfusió, que, segons ens havien dit, era el millor del món, i que estem reconstruint amb precaució i modèstia. Les alarmes no fan funcionar. Les estructures mèdiques, administratives i polítiques van ser qüestionades. La solidaritat nacional trontolla, i la societat amb ella, en la manera en què veu la seva medicina.³⁹⁰⁴

³⁹⁰⁰ Grmek fa referència a la obra següent: Leibowitch, J., *Un virus étrange venu d'ailleurs*, Grasset, París, 1984

³⁹⁰¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 23

³⁹⁰² Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 459-460

³⁹⁰³ Ibid., pàg. 460

³⁹⁰⁴ Kouchner, B., «Génération sida», *Les Temps Modernes*, n. 567, octubre de 1993, pàg. 272. Aquest és un número especial de *Les Temps Modernes* elaborat a partir dels actes del col·loqui Tri-Ville que va tenir lloc a París el gener del 1993, a iniciativa de Bernard Kouchner, en aquell moment ministre de Sanitat francès. El número portava per títol «New York, London, Paris. Toxicomanie, sida, exclusion».

2.- Els primers casos als Estats Units

2.1. Los Angeles

*A la costa oest dels Estats Units,
un senyal aparentment anodí:
l'hospitalització a Los Angeles
d'un home jove.*³⁹⁰⁵
Éric Favereau

Des de finals del 1979, a Los Angeles, el doctor Joel Weisman havia destacat, entre els seus pacients, l'augment de casos d'una malaltia que, en principi, no afectava adults, sinó nadons. Es tractava d'una síndrome mononucleòtica «amb brots febrils, aprímadament i tumefaccions limfàtiques»,³⁹⁰⁶ i havia aparegut entre homes joves i homosexuals, l'estat dels quals no millorava.³⁹⁰⁷ Grmek considerava que semblava evident que «a l'origen d'un quadre clínic semblant hi havia d'haver una fallada del sistema immunològic».³⁹⁰⁸

Un dels pacients³⁹⁰⁹ del doctor Weisman va ser ingressat al servei d'immunologia clínica de la Universitat de Califòrnia el febrer del 1981, on el doctor Michael Gottlieb el va comparar amb un cas semblant del mes de desembre del 1980. Les anàlisis de sang en tots dos casos havia revelat una disminució pràcticament total dels limfòcits T auxiliars i també una infecció

³⁹⁰⁵ Favereau, E, *Nos années sida*, op. cit., pàg. 13

³⁹⁰⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 24

³⁹⁰⁷ En un principi, manifestava Grmek, els símptomes encaixaven amb el quadre clínic de la malaltia d'inclusions citomegàliques. Des del 1956 i fins llavors, es tenia coneixement que el que causava aquesta malaltia era un citomegalovirus, del grup d'herpes, molt comú, i que, tot i que podia provocar lesions cel·lulars mortals en recent nascuts sense defenses immunològiques, no representava cap perill pels adults. De fet, les proves serològiques mostraven que la major part dels homosexuals nord-americans n'estaven infectats i, tot i que no hi havia un tractament eficaç, en general es curaven espontàniament. *Ibid.*, pàg. 24

³⁹⁰⁸ *Ibid.*, pàg. 24

³⁹⁰⁹ Es tractava, detallava Favereau, d'un jove homosexual que tenia brots inexplicables de febre, pèrdua de pes, cansament i que dormia malament. Els metges no van poder trobar res i el van remetre a una universitat per a la realització de més proves. Allà, els metges es van adonar que li faltaven gairebé tots els limfòcits T4. Va desenvolupar dificultats respiratòries, unes setmanes més tard i li van diagnosticar una pneumònia greu. El metge de l'hospital universitari, el Dr. Michael Gottlieb, intrigat, va descobrir dos casos més similars. Favereau, E, *Nos années sida*, op. cit., pàg. 13-14

pulmonar: pneumònia per *pneumocistis carinii*.³⁹¹⁰ Els pacient també tenien en comú el fet de ser homosexuals.³⁹¹¹ I Luc Montagnier³⁹¹² ho caracteritzava així:

Malgrat tot, a la primavera del 1981, el CDC va rebre una informació curiosa. A Los Angeles, un jove clínic, Michael Gottlieb, creu haver trobat el rastre d'una epidèmia inquietant: alguns joves homosexuals estaven a punt de morir en un hospital de la ciutat de pneumocistosi, una forma particularment severa de pneumònia. Tres d'ells, en particular, presenten una disminució del nombre de limfòcits T4, que defensen l'organisme contra les infeccions. Aquesta malaltia té com a origen una infecció produïda per un protozou *pneumocistis carinii*, paràsit normalment ben jugulat pel sistema immunitari. La pneumònia només es desenvolupa en els nens que neixen sense sistema immunitari o en els malalts les defenses dels quals estan deliberadament disminuïdes per evitar el rebuig d'un trasplantament d'òrgan. Ara bé, els casos no es corresponen a aquestes situacions.³⁹¹³

Grmek destacava que el doctor Weisman sostenia la hipòtesi que es tractava d'una acció combinada entre el citomegalovirus i el virus Epstein-Barr que atacava el sistema immunològic.³⁹¹⁴ El doctor Gottlieb, per la seva banda, advertia que els efectes del citomegalovirus sobre el sistema immunològic haurien de ser molt més freqüents, tenint en compte que el 94% dels homosexuals nord-americans n'estaven infectats.³⁹¹⁵ I Grmek constata: «Més aviat, calia invertir la relació causal».³⁹¹⁶

El mes de maig del 1981, el nombre de casos similars, hospitalitzats i estudiats a Los Angeles, arribava a cinc i es va donar llavors, comentava Grmek, «un senyal d'alarma, molt discret i sobri».³⁹¹⁷

³⁹¹⁰ Grmek assenyalava que aquest protozou parasitava nombrosos animals i també amb freqüència els humans, però, a no ser que hi hagués una deficiència immunològica, no provocava perturbacions serioses. Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 25-26

³⁹¹¹ Ibid., pàg. 25

³⁹¹² Aprofitem per fer ressaltar una dada curiosa: Montagnier es va matricular a la Facultat de Medicina i a la Facultat de Ciències de Poitiers, i, tal com narra a *Sobre virus i homes*: «Vaig començar a anar i tornar entre l'hospital, al matí i els cursos de ciències a la tarda, per acudir a continuació a l'escola de medicina a sentir les lliçons d'anatomia d'un tal Foucault, el pare de Michel...». Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, Editions Odile Jacob, París, 1994, pàg. 19

³⁹¹³ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 44

³⁹¹⁴ En una entrevista amb Favereau, Klatzmann exposava que la primera hipòtesi viral de la comunitat científica internacional va ser el citomegalovirus, ja que aquest virus podia causar una immunodeficiència transitòria i, per tant, era possible que una variant d'aquest virus causés una immunodeficiència més profunda i que fos el responsable de la malaltia. Però aquesta hipòtesi va ser descartada ja que hi havia pacients que no havien tingut mai contacte amb aquest virus. Igualment es va descartar ràpidament la hipòtesi del virus d'Epstein-Barr. Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 38

³⁹¹⁵ A menys que, aclaria Grmek, una soca del citomegalovirus s'hagués tornat més virulenta, tal com apuntava el doctor Weisman. Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 25

³⁹¹⁶ Ibid., pàg. 25

³⁹¹⁷ Ibid., pàg. 25

La pneumocistosi, assenyalava Montagnier, era una malaltia molt estranya i l'únic fabricant, en aquell moment, d'un dels medicaments que permetien tractar-la no havia iniciat els procediments per a la venda lliure. Les sol·licituds havien de passar per l'agència epidemiològica federal CDC (Centers for Disease Control), d'Atlanta, Geòrgia, que en controlava la difusió. I, en algunes setmanes, les sol·licituds d'aquest medicament havien augmentat «bruscament».³⁹¹⁸

Arran d'aquests casos, el 5 de juny del 1981 es va publicar el primer anunci oficial al butlletí setmanal del CDC.³⁹¹⁹ Però, de moment, sostenia Montagnier, «no sembla més interessant que la lletania habitual d'intoxicacions per ingestió d'aliments, de febres i d'enverinaments descoberts per tot el món».³⁹²⁰ Ningú no es podia imaginar en aquell moment, plantejava Favereau, que aquell breu relat faria història, però, tot i així, es tractava del «primer registre mèdic d'allò que es convertiria en la sida».³⁹²¹

L'article, indicava Grmek, feia una descripció dels cinc casos greus de pneumònia que s'havien observat en tres hospitals de Los Angeles en el període comprés entre octubre del 1980 i maig del 1981. I destacava: «Dos fets insòlits justificaven aquesta advertència: tots els malalts eren homes joves (entre 29 i 36 anys) homosexuals practicants, i s'atribuïen les seves pneumònies al *pneumocistis carinii*».³⁹²² A *Sida, realitats i fantasmes* plantejaven la qüestió següent:

³⁹¹⁸ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 44. Willy Rozenbaum, Didier Seux i Annie Kouchner, autors de *Sida, realitats i fantasmes*, remarcaven que la tasca dels CDC era registrar totes les malalties als Estats Units, i res no s'escapava a la seva atenció: ni les malalties infeccioses, ni les tumorals o degeneratives. I constataren: «Aquesta organització original i eficient fa del CDC un valuós observatori de la salut». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, P.O.L. Éditeur, París, 1984, pàg. 7. Igualment, aclarien, registrava i vigilava el consum d'uns productes farmacèutics determinats i per això va alertar de l'augment del consum d'un medicament utilitzat per tractar la pneumocistosi. Ibid., pàg. 7-8

³⁹¹⁹ CDC (Centers for Disease Control), «Pneumocystis pneumonia –Los Angeles», *Morb. Mortal. Weekly Rep.*, 30, 1981a, 250-252, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 25

³⁹²⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 45. A *Sida, realitats i fantasmes*, es manifestava que els CDC, el 5 de juny de 1981, van donar una informació molt estranya a la comunitat científica, i s'especificava: «I darrere d'aquesta observació bastant crua, ja s'estaven plantejant preguntes. Tanmateix, res no apunta als problemes que han afectat als metges americans des de fa diversos mesos». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 7

³⁹²¹ Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 14

³⁹²² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 25. A *Sida, realitats i fantasmes*, formulaven que la pneumònia per *pneumocistis* no s'havia considerat com a contagiosa: «Malgrat tot, davant del sorprenent augment dels casos als Estats Units, els metges, sense expressar-ho immediatament, pensen que només una immunodepressió podria ser a l'origen de tal recrudescència. Però per

La primera observació dels americans és en forma d'un interrogant. Per què la *pneumocistis*, que només apareix en casos d'immunodepressió, afecta aquests cinc homes? I el fet que siguin homosexuals va plantejar immediatament una altra pregunta: quin nou esdeveniment està tenint lloc perquè aquesta infecció sembli propagar-se en la comunitat homosexual malgrat la seva coneguda falta de contagi?³⁹²³

La biòpsia pulmonar havia confirmat la pneumocistosi en aquests pacients, i, a través de test serològics, mostrava Grmek, es va confirmar la infecció per citomegalovirus i, finalment, també la candidosi.³⁹²⁴ La disminució dels limfòcits T havia estat detectada en tres dels pacients. I constatava:

La gravetat de la malaltia era impressionant: malgrat una quimioteràpia intensiva dirigida principalment contra el *pneumocistis carinii* i certs agents virals, dos malalts sucumbien ràpidament i cap dels altres tres no donava la sensació de trobar-se en vies de recuperació.³⁹²⁵

Segons l'informe del CDC d'Atlanta, «l'aparició de la pneumocistosi en aquests cinc individus, abans sans i sense signes clínics d'immunodepressió, és insòlita».³⁹²⁶ Grmek assenyalava que en l'informe s'hi destacava l'homosexualitat dels pacients, malgrat que no se'n donava cap explicació causal, i també se sostenia la infecció per citomegalovirus com un factor etiològic probable,³⁹²⁷ tot i que mantenia que el paper en la patogènesi de la pneumocistosi «segueix essent enigmàtic».³⁹²⁸ I especificava:

La conclusió dels experts nord-americans és a la vegada prudent i profètica: «Totes aquestes observacions suggereixen la possibilitat d'una disfunció de la immunitat cel·lular lligada a una exposició comuna que predisposa els individus a les infeccions oportunistes, com la pneumocistosi i la candidosi».³⁹²⁹

què el nombre de persones immunodeprimides ha augmentat d'aquesta manera?». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 9. Una mica més endavant, especificaven que aquest anunci del CDC era, també, «un avís de precaució. El *pneumocistis*, adverteixen, pot donar-se en persones que no tenen una predisposició prèvia a tal infecció». *Ibid.*, pàg. 12

³⁹²³ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 10-11

³⁹²⁴ El fong de la càndida, aclarien a *Sida, realitats i fantasmes*, que ataca membranes mucoses, particularment de la boca, es va manifestar de manera agressiva en aquest pacients. *Ibid.*, pàg. 10

³⁹²⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 26

³⁹²⁶ CDC (Centers for Disease Control), «Pneumocystis pneumonia –Los Angeles», op. cit., pàg. 252, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 26

³⁹²⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 26

³⁹²⁸ CDC (Centers for Disease Control), «Pneumocystis pneumonia –Los Angeles», op. cit., pàg. 252, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 26

³⁹²⁹ CDC (Centers for Disease Control), «Pneumocystis pneumonia –Los Angeles», op. cit., pàg. 252, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 26-27

Si bé el document no és encara un certificat de naixement, és «el primer acte d'estat civil de la sida»^{3930, 3931}.

James Curran, cap del servei de malalties infeccioses del CDC, en aquell moment, havia declarat: «Podem dir que això és definitivament quelcom nou»,³⁹³² tal com ho recollia Favereau. Que destacava:

I és cert que, als Estats Units, es percep molt ràpidament que alguna cosa està passant. Els metges assenyalen observacions inquietants, els epidemiòlegs dels CDC estan cada vegada més desconcertats davant d'aquestes síndromes inèdites en pacients joves. Els rumors comencen a circular.³⁹³³

2.2. Nova York

*[...] s'estaven difonent informes extraoficials segons els quals havia aparegut una malaltia cancerosa raríssima a la comunitat homosexual de la ciutat de Nova York.*³⁹³⁴

Mirko Grmek

El 1980, a la ciutat de Nova York, s'havien observat casos d'immunodeficiència adquirida. En un principi, apuntava Grmek, ningú no va relacionar aquests casos amb els de Califòrnia.³⁹³⁵

El mes de març del 1980, Nick, un jove homosexual de Nova York, va començar a patir uns símptomes que deixaven perplexos als metges: «esgotament, aprimament, períodes febrils i, en definitiva, una consumació lenta de tot l'organisme, però sense signes específics».³⁹³⁶ Nick i el seu company van recórrer diverses ciutats dels Estats Units a la recerca d'una cura i propagant al seu pas, i sense saber-ho, el germen patogen. L'escàner va descobrir lesions cerebrals en Nick i va portar al diagnòstic d'infecció per *Toxoplasma gondii*. Aquesta infecció, manifestava Grmek, normalment benigne, no ho va ser en el cas de Nick, que va morir el 15 de gener del 1981. I destacava: «La gravetat del

³⁹³⁰ Lemaire, J. F., «Naissance du sida», *Revue des Deux Mondes*, 1987, 372-375, pàg. 372, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 27

³⁹³¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 26-27

³⁹³² Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 15

³⁹³³ *Ibid.*, pàg. 15

³⁹³⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 28

³⁹³⁵ *Ibid.*, pàg. 27

³⁹³⁶ *Ibid.*, pàg. 27

seu cas va fer pensar, doncs, que un desastre misteriós del sistema immunològic precedia altres esdeveniments patològics».³⁹³⁷

A Nova York, apuntava Favereau, va augmentar la demanda de pentamidina, un medicament utilitzat per tractar pneumocistosis resistents als antibiòtics convencionals. La tècnica responsable de les receptes de medicaments no comuns, Sandra Ford, va informar el director del Departament de malalties infeccioses de Nova York d'aquestes noves sol·licituds i també va informar «dels rumors que circulen sobre el desenvolupament de sarcomes estranys».³⁹³⁸ Efectivament, formulava Grmek, a Nova York es va destacar l'aparició inusual, entre la comunitat homosexual, del sarcoma de Kaposi,³⁹³⁹ una malaltia cancerosa raríssima. Van aparèixer dos casos de sarcoma de Kaposi de la tardor del 1979. Grmek detallava que es tractava de dos joves homosexuals, i que, «circumstància no menyspreable, tenien amics en comú. El març del 1981, es coneixien ja almenys vuit casos particularment agressius d'aquest sarcoma, entre els pacients de tres hospitals de Nova York».³⁹⁴⁰ El perfil dels vuit afectats per aquesta malaltia tampoc no es corresponia al perfil de les víctimes habituals, ja que es tractava d'homes joves homosexuals. A més a més, feia ressaltar Grmek, la malaltia tenia en ells «una malignitat sorprenent, no conforme al pronòstic tradicional».³⁹⁴¹ El març del 1981, ja havien mort quatre d'aquests vuit afectats.³⁹⁴² Els autors de *Sida, realitat i fantasmes* manifestaven:

[...] sobretot, intrigats per aquest tumor, bastant estrany als Estats Units, els epidemiòlegs d'Atlanta van buscar en els seus registres. Una primera sorpresa els espera. Van descobrir que, a mesura que el nombre de pneumònies de *pneumocistis* augmentava, el nombre de sarcomes de Kaposi agafava el mateix camí ascendent. Un segon fet els sembla encara més desconcertant. Tots els homes comptats fins aleshores, que patien aquest càncer, eren joves. Tenien entre vint-i-sis i cinquanta anys. Malgrat tot, en els països occidentals, el tumor generalment no afecta aquest grup d'edat. En vint anys, en tot el territori dels

³⁹³⁷ Ibid., pàg. 28

³⁹³⁸ Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 15

³⁹³⁹ El sarcoma de Kaposi és una malaltia greu de la pell, molt estranya, que apareix com una proliferació tumoral múltiple. Es descriu com una afectació crònica, benigna, que afecta a persones del sexe masculí, d'edat avançada i de pertinença ètnica ben definida –jueus; homes de pell fosca dels marges septentrionals del Mediterrani i determinats pobles negres d'Àfrica. Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 29

³⁹⁴⁰ Ibid., pàg. 28-29

³⁹⁴¹ Ibid., pàg. 29. Normalment, indicaven a *Sida, realitats i fantasmes*, el sarcoma de Kaposi es desenvolupava lentament, en progressar durant deu o quinze anys. I si atacava una persona gran, era més probable que aquesta morís de mort natural que pel tumor. I advertien: «Però si ataca un terreny inusual, es torna perillós». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 13

³⁹⁴² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 29

Estats Units, només s'han descrit deu casos de sarcoma de Kaposi en menors de cinquanta anys. En trenta mesos, se'n van detectar vint-i-sis.³⁹⁴³

Anne Marie Moulin destacava que, als Estats Units, «el Kaposi, de cop, semblava que havia trobat una nova categoria de malalts».³⁹⁴⁴ I ho caracteritzava així:

La gravetat d'aquesta malaltia, reconeguda com a ràpidament mortal, va aparèixer per primera vegada en relació amb la freqüència de les infeccions 'oportunistes', és a dir, les que es produeixen quan el sistema immunològic funciona de manera anormal.³⁹⁴⁵

Així, manifestava Grmek, a principis del 1981, alguns metges de Nova York «van expressar la sospita que una malaltia nova havia començat a matar els homosexuals destruint les seves defenses immunològiques».³⁹⁴⁶

2.3. Nova York i San Francisco

*L'enigma s'espessirà encara més quan s'adonin que aquesta malaltia ataca dues regions objectiu: l'estat de Nova York i Califòrnia.*³⁹⁴⁷

Willy Rozenbaum, Didier Seux, Annie Kouchner

A San Francisco, apuntava Grmek, apareixia el primer cas de sarcoma de Kaposi l'abril del 1981, en un pacient afectat també per pneumocistosi i que presentava símptomes d'immunodepressió des del 1978.³⁹⁴⁸

Alvin Friedman-Kien, professor al New York University Medical Center, va ser qui va fer una investigació sistemàtica sobre la situació a San Francisco i a Nova York i en va presentar un resum als CDC. El doctor James Curran era el responsable, en aquell moment, de les malalties relacionades amb la sexualitat dels CDC. Des de la publicació del primer informe, el 5 de juny del 1981, Curran s'havia desplaçat a Nova York, especificava Grmek, «per veure si hi havia algun vincle entre les observacions fetes a ambdues costes dels Estats Units»,³⁹⁴⁹ i va

³⁹⁴³ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 13

³⁹⁴⁴ Moulin, A.M., *Le dernier langage de la médecine. Histoire de l'immunologie de Pasteur au sida*, PUF, París, 1991, pàg. 428

³⁹⁴⁵ Ibid., pàg. 428

³⁹⁴⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 29

³⁹⁴⁷ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 8

³⁹⁴⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 29

³⁹⁴⁹ Ibid., pàg. 30

formar un equip amb «l'objectiu d'aclarir aquesta història del mal enigmàtic que matava els homosexuals».³⁹⁵⁰ I Grmek destacava:

Va ser llavors quan es van relacionar els informes dels doctors Gottlieb i Friedman-Kien. Les diverses formes malignes del sarcoma de Kaposi, de la pneumocistosi, del muguet i de la toxoplasmosi eren segurament expressions clíniques d'una mateixa i única infecció, que atacava quasi exclusivament els homosexuals.³⁹⁵¹

El 4 de juliol del 1981 va aparèixer el segon comunicat del butlletí *Morbidity and Mortality Weekly Report*, sota el títol: «Sarcoma de Kaposi i pneumònia de *pneumocistis* entre homes homosexuals –Ciutat de Nova York i Califòrnia».³⁹⁵² I Montagnier assenyalava: «Aquesta vegada, l'atenció es fixa clarament en el sarcoma de Kaposi, la pneumocistosi i, en general, en les infeccions que sorgeixen en casos de destrucció del sistema immunitari entre els homosexuals».³⁹⁵³

En aquest comunicat, detallava Favereau, s'informava que, des de principis del 1979, s'havia diagnosticat en 26 homes –vuit dels quals ja havien mort– el sarcoma de Kaposi:³⁹⁵⁴ 20 a Nova York i 6 a Califòrnia.³⁹⁵⁵ Tots els pacients, detallava Grmek, eren homosexuals i amb una mitjana d'edat de 39 anys. Sis d'ells patien també d'una pneumònia, un patia una toxoplasmosi i un, una meningitis causada per criptococs. Es van aplicar tests serològics a 12 dels malalts i tots estaven infectats per citomegalovirus.³⁹⁵⁶ Aquest nombre tan elevat de casos de sarcoma de Kaposi entre homes joves i homosexuals es va qualificar com a «altament insòlit».³⁹⁵⁷

El comunicat també afegia deu casos nous de pneumocistosi a Califòrnia –4 a Los Angeles i 6 a San Francisco– des que s'havia publicat el primer informe el 5 de juny del 1981.³⁹⁵⁸ Finalment, el comunicat, assenyalava Grmek, acabava amb un consell:

³⁹⁵⁰ Ibid., pàg. 30

³⁹⁵¹ Ibid., pàg. 30

³⁹⁵² CDC (Centers for Disease Control), «Kaposi's sarcoma and pneumocystis pneumonia among homosexual men –New York City and California», *Morb. Mortal. Weekly Rep.*, 30, 1981b, 305-308, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 30

³⁹⁵³ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 45

³⁹⁵⁴ Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 15

³⁹⁵⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 30

³⁹⁵⁶ Ibid., pàg. 30-31

³⁹⁵⁷ CDC (Centers for Disease Control), «Kaposi's sarcoma and pneumocystis pneumonia among homosexual men –New York City and California», op. cit., pàg. 308, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 31

³⁹⁵⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 31

Fins i tot quan no és segur que l'augment del sarcoma de Kaposi i de la pneumocistosi es limiti als homes homosexuals, la gran majoria d'aquests casos recents s'han observat en aquest grup. Els metges han d'estar alerta contra el sarcoma de Kaposi, la pneumocistosi i altres infeccions oportunistes associades a la immunodepressió entre els homosexuals.³⁹⁵⁹

El 2 de juliol del 1981, el periodista mèdic del *New York Times*, Lawrence Altman, va publicar un article titulat: «Càncer estrany observat en 41 homosexuals».³⁹⁶⁰ I Grmek constatava:

Va ser així com el públic no professional va ser informat per primera vegada per la gran premsa de l'aparició d'un fenomen patològic curiós que intrigava els especialistes i començava a espantar els homosexuals de la ciutat de Nova York. La notícia ocupava una columna de la pàgina 20 del *New York Times*, aixafada per la publicitat d'un banc. Ningú no podia sospitar que aquest 'càncer estrany' era el debut de la malaltia de la fi del segle, i que aquest tema aparentment esotèric ompliria molts milers de pàgines de tots els diaris del món.³⁹⁶¹

Aquest article relatava el que era essencial del contingut de l'informe epidemiològic oficial i també recollia les declaracions dels doctors Friedman-Kein i Curran. En l'article es parlava de 41 malalts, la gran majoria dels quals residien a la ciutat de Nova York. Els pacients de Califòrnia havien estat a Nova York abans de l'aparició dels símptomes. També es parlava de dos pacients diagnosticats a Copenhaguen, un dels quals havia visitat Nova York poc abans.³⁹⁶² I a l'article s'hi afegia: «La causa d'aquest mal és desconeguda; encara no hi ha prova de contagi».³⁹⁶³ En general, es pensava que les malalties canceroses no eren transmissibles, però sí que podien ser facilitades per algun virus o toxicomania, cosa que podria explicar l'aparició d'un càncer concret en un grup social determinat.³⁹⁶⁴ I Grmek ho caracteritzava així:

Friedman-Kein s'inclinava ja per la hipòtesi viral. Aquella que James Curran veia amb escepticisme. Segons Altman, «la millor prova en contra del contagi és que fins avui no s'ha assenyalat cap cas fora de la comunitat homosexual ni entre les dones».³⁹⁶⁵ Això era molt tranquil·litzador. Si hi havia algun perill, aparentment estava limitat a un grup de costums dubtoses. L'article en qüestió assenyalava que el major interès d'aquest fenomen epidemiològic no es trobava en la seva

³⁹⁵⁹ CDC (Centers for Disease Control), «Kaposi's sarcoma and pneumocystis pneumonia among homosexual men –New York City and California», op. cit., pàg. 308, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 31

³⁹⁶⁰ Altman, L. K., «Rare cancer seen in 41 homosexuals», *New York Times*, 3 de juliol de 1981, pàg. 20, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 31

³⁹⁶¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 31-32

³⁹⁶² Ibid., pàg. 32

³⁹⁶³ Altman, A. J., «Rare cancer seen in 41 homosexuals», op. cit., citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 32

³⁹⁶⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 32

³⁹⁶⁵ Altman, L. K., «Rare cancer seen in 41 homosexuals», op. cit., citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 32

perillositat a gran escala, sinó al contrari, en l'impuls que donava a la investigació «molt important per a la ciència i per a la salut pública, ja que d'ella podria extreure's informació sobre les causes de tipus més comuns de càncers»³⁹⁶⁶.³⁹⁶⁷

«L'agost del 1981, el misteri s'espesseix. El fenomen que semblava un incident aïllat es converteix, de cop, en un gran problema»,³⁹⁶⁸ manifestaven els autors de *Sida, realitats i fantasmes*. I feien ressaltar: «Les notícies que arriben dels Estats Units es precipiten. Són alarmants».³⁹⁶⁹ Efectivament, declarava Grmek, el 28 d'agost del 1981, el nombre de casos registrats superava el centenar, tal com anunciaven els CDC d'Atlanta, en un tercer comunicat.³⁹⁷⁰ Els afectats eren homes joves, homosexuals o bisexuals en la gran majoria de casos (94%), i entre els quals hi havia molt pocs negres i una sola dona.³⁹⁷¹ I Grmek constatava: «La letalitat era terrible: el 40% dels afectats ja havien mort en el moment de publicar-se aquest tercer comunicat, i els altres semblaven inexorablement encaminats cap a la mateixa sort».³⁹⁷²

A la premsa mèdica, hi van començar a aparèixer els primers articles científics. Un article³⁹⁷³ a l'*American Journal of Dermatology* que mostrava les particularitats histològiques del sarcoma de Kaposi disseminat entre els homosexuals als Estats Units, va passar, segons Grmek, gairebé inadvertit.³⁹⁷⁴ El 19 de setembre del 1981, es va publicar un article³⁹⁷⁵ a la revista mèdica anglesa *The Lancet* que va tenir molta més repercussió. Els autors, assenyalava Grmek, no es van atrevir «a plantejar obertament la possibilitat d'una malaltia 'nova'»,³⁹⁷⁶ i, per prudència, es limitaven a la següent conclusió: «Aquesta aparició inusitada del sarcoma de Kaposi en una població molt exposada als

³⁹⁶⁶ Altman, L. K., «Rare cancer seen in 41 homosexuals», op. cit., citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 32

³⁹⁶⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 32

³⁹⁶⁸ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 14

³⁹⁶⁹ Ibid., pàg. 14

³⁹⁷⁰ CDC (Centers for Disease Control), «Follow-up on Kaposi's sarcoma and Pneumocystis pneumonia», *Morb. Mortal. Weekly Rep.*, 30, 1981c, 409-410, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 33

³⁹⁷¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 33

³⁹⁷² Ibid., pàg. 33

³⁹⁷³ Gottlieb, G. J., Ragaz, A., Vogel, J. C., et al., «A preliminary communication on extensively disseminated Kaposi's sarcoma in young homosexual men», *Amer. J. Dermatopath.*, 3, 1981, 111-114, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 33

³⁹⁷⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 33

³⁹⁷⁵ Hymes, K. B., Greene, J. B., Marcus, A., et al., «Kaposi's sarcoma in homosexual men. A report of eight cases», *The Lancet*, 2, 1981, 598-600, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 34

³⁹⁷⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 34

agents sexualment transmissibles suggereix que aquesta exposició podria jugar un cert rol en la seva patogènesi». ³⁹⁷⁷

En una entrevista amb Favereau, Jean-Baptiste Brunet sostenia: «Hi havia quelcom paradoxal en la situació: d'una banda, hi havia un enigma mèdic. D'altra banda, no hi havia cap previsió, almenys fins al 1985, de l'impacte que aquesta malaltia tindria». ³⁹⁷⁸

2.4. L'expansió. Setembre-desembre del 1981

Un cop reconeguda, aquesta estranya malaltia semblava estendre's al ritme del creixement d'un ésser viu. ³⁹⁷⁹

Mirko Grmek

El novembre del 1981, ja hi havia 159 casos oficialment registrats als Estats Units, indicava Grmek. Però la xifra s'enfilava a gairebé 180, si s'hi inclouen els casos sospitosos. A principis del 1982, ja s'arribava als 200 casos. La malaltia ja no estava restringida a Nova York, Los Angeles i San Francisco – els tres focus inicials –, sinó que s'havien registrat casos a fins a 15 estats nord-americans. ³⁹⁸⁰

A Nova York apareixen casos ràpidament fatals de pneumocistosi en heterosexuats. Aquests malalts tenien en comú el fet de ser consumidors d'heroïna, i, entre ells, hi havia el primer cas oficialment reconegut d'immunodeficiència adquirida en una dona. Tot i que, anteriorment, no s'havia vist mai una complicació semblant amb l'heroïnomania, hi havia el precedent del virus de l'hepatitis B, que podia transmetre's tant per l'acte sexual com per xeringues infectades. ³⁹⁸¹

Els científics dels CDC van arribar a la conclusió que l'agent causal era infecció i que es transmetia per la via sexual, abans de finalitzar el 1981. Però Grmek puntualitzava: «És una convicció íntima, perquè encara no poden aportar

³⁹⁷⁷ Hymes, K. B., Greene, J. B., Marcus, A., *et al.*, «Kaposi's sarcoma in homosexual men. A report of eight cases», op. cit., citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 34

³⁹⁷⁸ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 53

³⁹⁷⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 39

³⁹⁸⁰ *Ibid.*, pàg. 34

³⁹⁸¹ *Ibid.*, pàg. 34-35

proves irrefutables». ³⁹⁸²

En aquells moments, la malaltia no tenia un nom científic. Es parlava de la pneumònia gai o del càncer gai i es va començar a fer servir l'acrònim GRID (*Gay-Related Immune Deficiency*). Els corresponents de *The Lancet* parlaven del *gay compromise syndrom*. En qualsevol cas, la premsa mèdica, especificava Grmek, evitava utilitzar aquests termes. ³⁹⁸³

La revista *New England Journal of Medicine* va publicar diversos articles sobre la malaltia, al numero del 10 de desembre del 1981. En un primer article, ³⁹⁸⁴ hi apareixien els resultats de la investigació epidemiològica realitzada als hospitals de Nova York, que demostraven que els primers casos eren més antics del que suposaven des dels CDC d'Atlanta, remuntant-se al mes de juliol del 1979. Els autors de l'article van investigar onze casos de pacients afectats de pneumocistosi greu, entre aquesta data i l'abril del 1981, vuit dels quals havien mort abans de finalitzar el 1981. Es tractava d'homes joves, d'entre 27 i 40 anys, sense antecedents mèdics importants. La novetat respecte a les investigacions dutes a terme a Califòrnia era que sis dels pacients eren homosexuals, però cinc es van declarar heterossexuals. Aquests cinc eren toxicòmans. I sostenia Grmek:

En aquests onze malalts es va creure descobrir, com a factor comú, no ja un cert comportament sexual particular, sinó la seva pertinença a un cert subgrup social, a una 'comunitat' d'alguna manera marginal. La síndrome en qüestió és 'community-acquired' ³⁹⁸⁵ i no simplement 'gai'. ³⁹⁸⁶

Al segon article, ³⁹⁸⁷ aparegut a la revista *New England Journal of Medicine*, s'investigaven quatre casos d'herpes particularment greus observats a Nova York en el període comprés entre juliol del 1979 i juliol del 1981. Es tractava d'homosexuals joves, els exàmens de laboratori dels quals van revelar limfopènia i depressió de l'activitat cel·lular, especificava Grmek. ³⁹⁸⁸ Finalment,

³⁹⁸² Ibid., pàg. 35

³⁹⁸³ Ibid., pàg. 35

³⁹⁸⁴ Masur, H., Michelis, M. A., Greene, J., *et al.*, «An outbreak of community-acquired *Pneumocystis carinii* pneumonia. Initial manifestation of cellular immune dysfunction», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, 1431-1438, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 35

³⁹⁸⁵ En anglès a l'original: adquirida en comunitat

³⁹⁸⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 36

³⁹⁸⁷ Siegal, F. P., Lopez, C., Hammer, G. *et al.*, «Severe acquired immunodeficiency in male homosexuals, manifested by chronic perianal ulcerative herpes simplex lesions», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, 1439-1444, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 36

³⁹⁸⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 36

en el tercer article³⁹⁸⁹ s'analitzaven quatre pacients afectats de pneumocistosi i candidosi (tres dels quals ja sortien al primer comunicat del *MMWR*). En tots aquests pacients s'hi va trobar una limfopènia important que afectava a una subpoblació particular dels limfòcits T responsables del bon desenvolupament de la defensa immunològica per intermediació cel·lular (OKT4), i un augment de la subpoblació de limfòcits T que tenen una funció de supressor/citotòxic (OKT8). I Grmek detallava: «En tots els malalts examinats, la relació quantitativa entre els T auxiliars i els T supressors es troba invertida».³⁹⁹⁰ I aclaria que, malgrat que els autors de l'article reconeixien haver trobat la mateixa síndrome en dos homes heterosexuales, la limitació de la malaltia als homosexuals suggeria, segons ells, que la causa era un agent infeccións transmès sexualment.³⁹⁹¹

Pérez sostenia que, «en un primer moment, mentre s'avaluaven els estranys casos de sida els anys 1981-1982, ningú no era conscient de la magnitud del risc».³⁹⁹² La reacció governamental va ser lenta, assenyalava, tant als Estats Units com a Gran Bretanya, Suècia o França, i s'atribuïa el retard «a la falta de consens dels científics que, a la vegada, va provocar una falta de consens polític».³⁹⁹³

«Un cop reconeguda», constatava Grmek, «aquesta estranya malaltia semblava estendre's al ritme del creixement d'un ésser viu: la seva prevalença augmentava de manera exponencial».³⁹⁹⁴ I manifestava que ningú no semblava disposat a imaginar que els casos reconeguts, com exposava ja, el 1981, el metge novaiorquès Friedman-Kien, «representaven a penes la punta d'un iceberg»,³⁹⁹⁵ I declarava:

Després d'una prehistòria la durada de la qual ignorem i d'un pròleg breu el sentit del qual es desxifrarà més tard, la sida entra a l'escenari de la història el juny del 1981. El primer acte durarà prop d'un any: en efecte, és a l'estiu del 1982 quan la malaltia serà batejada, quan s'obtindran proves indubtables de la seva causa viral i quan, malauradament, es reconeixerà l'existència de caps de pont en tots els continents.³⁹⁹⁶

³⁹⁸⁹ Gottlieb, M. S., Schroff, R., Schanker, H. M., Weisman, J.D., Fan, P.T., Wolf, R.A. i Saxon, A., «Pneumocystis carinii pneumonia and mucosal candidiasis in previously healthy homosexual men. Evidence of a new acquired cellular immunodeficiency», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, 1425-1431, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 36-37

³⁹⁹⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 37

³⁹⁹¹ Ibid., pàg. 37

³⁹⁹² Pérez, N., «Aspectos de la ciencia del siglo XX en torno al sida», op. cit., pàg. 39

³⁹⁹³ Ibid., pàg. 39

³⁹⁹⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 39

³⁹⁹⁵ Ibid., pàg. 39

³⁹⁹⁶ Ibid., pàg. 39

3.- Els primers casos a Europa

[...] aquesta estranya malaltia, de fet, era la mateixa a ambdós costats de l'Atlàntic.³⁹⁹⁷

David Klatzmann

3.1. Europa

«Actualment, fins i tot els virus viatgen en avió»,³⁹⁹⁸ feia ressaltar Grmek. Els agents patògens, efectivament, s'aprofiten de les vies de comunicació i del perfeccionament dels mitjans de transport. I especificava: «Els portadors de gèrmens [...] avui recorren les rutes del cel: i així, una malaltia infecciosa pot travessar un continent en un sol dia, o inclús saltar d'un continent a un altre».³⁹⁹⁹

Els dos primers casos de sida coneguts fora dels Estats Units van diagnosticar-se a Dinamarca. Els casos danesos tenien similituds amb els observats a Califòrnia i Nova York, i van ser notificats als investigadors nord-americans el juliol del 1981.⁴⁰⁰⁰

Un d'aquests malalts va morir el setembre del 1980 a Copenhaguen, a causa d'una pneumònia per *pneumocistis carinii*. L'homosexualitat del malalt només va despertar l'interès dels metges retrospectivament, a finals de juny del 1981, perquè, advertia Grmek, «les característiques clíniques corresponien exactament a les de la malaltia dels homosexuals nord-americans».⁴⁰⁰¹ Aquest pacient havia viatjat a Nova York el 1977.

Un mes després, s'havien diagnosticat a Copenhaguen dos casos de sarcoma de Kaposi en joves homosexuals. Així que, entre l'agost del 1980 i el desembre del 1981, van ser hospitalitzats quatre homosexuals a la ciutat danesa, indicava Grmek. Tots havien tingut relacions sexuals, de manera directa o per interposició d'una altra persona, amb homosexuals de Nova York.⁴⁰⁰²

Després de Copenhaguen, van aparèixer casos a Londres, París i Ginebra. El primer cas de pneumònia causada per *pneumocistis carinii* amb inclusions citomegàliques a Londres es va publicar el desembre del 1981.

³⁹⁹⁷ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 36

³⁹⁹⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 51

³⁹⁹⁹ Ibid., pàg. 51

⁴⁰⁰⁰ Ibid., pàg. 51-52

⁴⁰⁰¹ Ibid., pàg. 52

⁴⁰⁰² Ibid., pàg. 52

L'afectat, un homosexual de 49 anys, viatjava sovint a Miami, Florida.⁴⁰⁰³

El primer afectat a Catalunya va ser un jove homosexual de Barcelona, que havia tingut relacions sexuals a Nova York, el 1974, i a Turquia, el 1980. Va ser hospitalitzat el mes d'octubre del 1981 i va morir, tal com detallava Grmek, «a conseqüència d'un sarcoma de Kaposi visceral associat a una citomegalia i una candidosi».⁴⁰⁰⁴

El 1981, es van observar els primers casos a Suïssa. A Alemanya es van diagnosticar dos casos del 1976 i del 1979 de manera retrospectiva. A finals del 1981, segons dades de l'Organització Mundial de la Salut (OMS), el nombre d'afectats a Europa ascendia a 36: 17 casos a França, 6 casos a Bèlgica, 5 a Suïssa, 3 a Dinamarca, 2 al Regne Unit, 2 a Alemanya i 1 cas a Catalunya.⁴⁰⁰⁵

Aquesta malaltia, sostenia Klatzmann en una entrevista amb Favereau, «era molt enigmàtica, però estava sorgint un marc: els pacients eren joves que compartien un estil de vida similar i tenien una patologia molt inusual».⁴⁰⁰⁶ I Grmek advertia:

Els casos europeus que hem descrit semblaven confirmar plenament la hipòtesi estatunidenca inicial d'una malaltia pròpia dels homosexuals. En realitat, era una espècie d'auto-confirmació, de cercle viciós, ja que inicialment l'homosexualitat mateixa era un criteri essencial de diagnòstic.⁴⁰⁰⁷

El desembre del 1977, declarava Grmek, havia mort una dona a Copenhaguen en condicions que es corresponien al quadre clínic dels casos nord-americans amb exactitud. Però, malgrat tot, ningú «no es va atrevir a establir la connexió fins al 1983, és a dir, amb un retard significatiu i després de la publicació d'observacions estatunidenques sobre pacients heterosexuales».⁴⁰⁰⁸ Es tractava d'una dona que no era homosexual ni heroïnòmana i que no havia viatjat mai als Estats Units. Però sí que havia treballat de cirurgiana a l'Àfrica Central, i constatava: «i el seu cas, després d'haver estat exclòs per la definició, serviria per sostenir una altra definició de la naturalesa i l'origen de la síndrome de la immunodepressió adquirida».⁴⁰⁰⁹

⁴⁰⁰³ Ibid., pàg. 53

⁴⁰⁰⁴ Ibid., pàg. 53

⁴⁰⁰⁵ Ibid., pàg. 54

⁴⁰⁰⁶ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 36-37

⁴⁰⁰⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 54

⁴⁰⁰⁸ Ibid., pàg. 54

⁴⁰⁰⁹ Ibid., pàg. 54

3.2. França

*La malaltia que fa estralls als Estats Units, existeix igualment a França des de fa alguns anys, i continua manifestant-s'hi. Fins aleshores, havia estat subestimada o inclús completament ignorada.*⁴⁰¹⁰

Willy Rozenbaum

El primer cas a França, plantejava Grmek, va ser el d'un home homosexual de 38 anys, ingressat al servei de malalties infeccioses de l'hospital Claude Bernard de París el juliol del 1981. Presentava els símptomes següents: «febre oscil·lant evolucionant durant un mes, diarrea rebel, astènia, pèrdua de pes, tos seca».⁴⁰¹¹ El malalt va ser donat d'alta sense diagnòstic i se'l va tornar a hospitalitzar a l'agost d'aquell mateix any. Les proves van revelar una pneumònia per *pneumocistis carinii* i la presència d'un abscess cerebral. Se'l va tractar amb quimioteràpia, però el mes de novembre tornava a ingressar a l'hospital amb una nova pneumopatia provocada pel bacil de la tuberculosi, amb una candidosi mucosa i un herpes anal. El citomegalovirus va aparèixer a la seva sang i se li va detectar una limfopènia discreta.⁴⁰¹²

Grmek remarcava que, des del diagnòstic de pneumocistosi, Willy Rozenbaum havia relacionat aquest cas amb els casos nord-americans.⁴⁰¹³ Ell era una de les com a màxim cinc persones que, a França, rebien el butlletí setmanal dels CDC i que havien llegit l'article publicat el 5 de juny del 1981, esmentat anteriorment, en què es descrivien els cinc casos de pneumònia a Los Angeles.⁴⁰¹⁴ Gràcies a una «extraordinària coincidència»,⁴⁰¹⁵ com la va anomenar el mateix Rozenbaum, el dia que va rebre el butlletí d'Atlanta va arribar a la seva consulta un pacient que mostrava tots els signes de la infecció descrits

⁴⁰¹⁰ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 19

⁴⁰¹¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 56

⁴⁰¹² Ibid., pàg. 56

⁴⁰¹³ Ibid., pàg. 56

⁴⁰¹⁴ Favereau recollia aquest testimoni de Willy Rozenbaum, en el qual exposava que ell era una de les poques persones que rebien aquesta revista a França. En aquells moments, indicava Favereau, Rozenbaum treballava en la epidemiologia de les malalties transmissibles a l'hospital Claude-Bernard de París. Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 14

⁴⁰¹⁵ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 18

als pacients americans.⁴⁰¹⁶ «I com ells, és homosexual»,⁴⁰¹⁷ destacava. Es va poder fer un diagnòstic formal de *pneumocistis*, després de moltes proves i molts errors. Es va buscar la causa subjacent a la immunodepressió sense èxit. Els metges de l'entorn de Rozenbaum, s'ho miraven amb escepticisme,⁴⁰¹⁸ i més endavant, ell sostenia:

En aquesta etapa, estàvem tots molt desconcertats, sabíem molt bé que als Estats Units existia aquesta malaltia pulmonar sense cap causa coneguda d'immunosupressió. Malgrat tot, vam tenir dificultats, en el nostre enfocament mèdic, per assimilar aquest nou concepte. Ens aferràvem a allò que ens era conegut. I, per a nosaltres encara, la immunosupressió, si no és induïda per la quimioteràpia, només pot ser el resultat d'un limfoma. Així, vam treballar molt dur per trobar aquest càncer de sang en el pacient. Definitivament, hi va haver un hiat entre un nou fet que estàvem integrant en les nostres ments i la nostra pràctica diària.⁴⁰¹⁹

⁴⁰¹⁶ Favereau també recollia les declaracions següents de Rozenbaum: «El primer que em crida l'atenció és que em demana si pot portar un amic. Aleshores m'explica una història de tos, febre prolongada, diarrea. Em diu que deu ser d'un viatge que acaba de fer a Egipte. Demano que li facin una radiografia, i aquesta mostra una imatge difusa. I allà, de cop, es fa la connexió, com una evidència, amb l'article». Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 15

⁴⁰¹⁷ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 18. I Grmek ho il·lustrava així: «El cas parisenc era tan típic com es podia desitjar, tant pel quadre clínic com per l'anamnesi general. El pacient era *steward* [auxiliar de vol] en una línia aèria; havia viatjat per nombrosos països d'Amèrica i Àfrica. Entregat a la promiscuïtat, tenia relacions amb prop de 40 companys ocasionals per any i no havia escapat a la infecció sifilítica. Amb motiu de la seva primera estada a Nova York, el febrer del 1980, havia tingut relacions homosexuals i havia utilitzat productes derivats del nitrít d'amil». Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 56.

⁴⁰¹⁸ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 18. I Rozenbaum ho descrivia així: «Puc explicar la reticència dels meus col·legues. Pensaven, aleshores, que el fenomen observat als Estats Units era il·lusori. La pneumocistosi només podia desenvolupar-se d'aquesta manera en un entorn immunosuprimit. Aquest era el dogma. Hi devia haver hagut una causa per a aquesta immunosupressió, però no se l'havia pogut identificar. Malgrat tot, alguns van començar a admetre que l'observació americana no era un invent i que el cas del nostre pacient era estranyament similar al dels americans». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 18

⁴⁰¹⁹ *Ibid.*, pàg. 26-27. Rozenbaum també manifestava que, per als metges, el clima psicològic estava empitjorant i que aquest pacient li va obrir els ulls a les dificultats psicològiques que després veuria en tots els pacients de sida. *Ibid.*, pàg. 27-28. Igualment, compartia el record del seu segon pacient, que es va presentar amb una infecció, però que, malgrat la insistència de Rozenbaum d'hospitalitzar-lo, el pacient no volia posposar els seus plans de vacances. I ho relatava així: «Vaig insistir-hi, li vaig explicar que la seva infecció era greu, que corria el risc de complicacions, que podria ser més difícil per a nosaltres lluitar contra la malaltia. No hi havia res a fer. Estava decidit a anar-se'n i el tractament, va dir, podia esperar. La febre ja li havia durat setmanes. Vaig pensar que se'm permetia, en aquest moment, revelar-li les veritats que estava vivint. Li vaig dir que sospitava que patia una malaltia que podia ser greu. I que, als Estats Units, la taxa de mortalitat no era insignificant, ja que era del 40%. Sobretot, li vaig subratllar el fet que aquest dramàtic resultat es devia, en part, a un retard en el diagnòstic». *Ibid.*, pàg. 29. La seva responsabilitat com a metge, considerava, li exigia convèncer-lo de començar el tractament immediatament. I continuava el relat així: «Es va quedar, però després em vaig penedir d'haver-lo pressionat tant. La nostra relació va ser terrible. Va estar sempre ressentit amb mi per haver-li tirat en cara la seva mort potencial. Sé fins a quin punt aquesta eventualitat el traumatitzava. Però volia confrontar-lo amb els fets. Volia que prengués una decisió basada en la realitat, no en fantasmes». *Ibid.*, pàg. 29-30. Rozenbaum no va tornar a fer això, plantejava, malgrat que va tenir moltes oportunitats: «No m'he enfrontat mai tant a la negativa d'atenció com ho he fet amb els sospitosos de sida». *Ibid.*, pàg. 30. També va haver de convèncer el tercer pacient, que no

Tal com relatava Klatzmann, Rozenbaum es va posar en contacte amb ell perquè havia rebut «el que seria el seu primer pacient de sida»,⁴⁰²⁰ i volia saber si farien investigacions immunològiques d'aquest pacient. Klatzmann manifestava: «El que ens va dir sobre aquesta nova malaltia, que havia aparegut feia uns mesos als Estats Units, em va semblar molt intrigant i la tècnica que acabava d'aprendre podia ser essencial per aquestes investigacions».⁴⁰²¹ Als Estats Units, els pacients tenien unes infeccions que mostraven un dèficit de cèl·lules T, especificava Klatzmann, així que van decidir investigar i avaluar, més profundament, aquesta deficiència, com ja havien fet els estatunidencs amb els primers pacients. I ho caracteritzava així:

Com ells, vaig observar aquest resultat espectacular: una desaparició gairebé completa de les cèl·lules CD4 en aquesta pacients. Això ens va ajudar a mostrar que aquesta estranya malaltia era, de fet, la mateixa en ambdós costats de l'Atlàntic.⁴⁰²²

Els metges francesos, alertats pels articles publicats al desembre del 1981 al *New England Journal of Medicine* i a *The Lancet*, van començar a evocar casos antics, i, apuntava Grmek, «van alertar aleshores la comunitat homosexual i la gran premsa».⁴⁰²³ El gener del 1982, es va començar a parlar, a la premsa francesa, del «misteriós càncer dels homosexuals nord-americans»,⁴⁰²⁴ com l'anomenava Jacques Leibowitch, i que hi havia un malalt en observació a París. En qualsevol cas, durant el primer semestre del 1982 ja hi havia cinc casos sospitosos hospitalitzats a París, i, tal com apuntava Grmek, «tot feia pensar que això no era sinó la part més visible d'un mal més estès i, sobretot, en procés d'estendre's».⁴⁰²⁵ Es va constituir a París el Grup de treball francès sobre la sida, format per metges voluntaris, representants del ministeri de Salut, un

va acceptar l'hospitalització fins que la infecció del pulmó no li va impedir de respirar. Però aquesta vegada va anar amb compte de no tirar-li a la cara el 40% de mortalitat. I declarava: «He rebut molts malalts després. Però avui, el soroll que els mitjans de comunicació han fet sobre la sida m'allibera, almenys, de l'obligació d'informar sobre la seva gravetat». Ibid., pàg. 30

⁴⁰²⁰ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 35

⁴⁰²¹ Ibid., pàg. 35. Klatzmann duia a terme, en aquells moments, una investigació d'immunologia, amb Jean-Claude Gluckman, al departament de nefrologia de l'Hospital La Pitié-Salpêtrière. Investigava els limfòcits anomenats T4 i T8. Ibid., pàg. 34-35

⁴⁰²² Ibid., pàg. 35-36

⁴⁰²³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 56-57

⁴⁰²⁴ Leibowitch, J., *Un virus étrange venu d'ailleurs*, op. cit., pàg. 17, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 57

⁴⁰²⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 57

epidemiòleg i un representat de l'Associació de Metges Gais.⁴⁰²⁶ Favereau remarcava que es tractava d'un grup sense precedents: «La majoria d'ells són joves, més aviat als marges. Es reuneixen cada setmana. Procedeixen d'àmbits diversos de la medicina».⁴⁰²⁷ Brunet assenyalava que tenia una altra característica important: «la majoria de la gent s'havia escollit a si mateixa».⁴⁰²⁸ Tal com el caracteritzava Grmek, aquest grup tenia com a objectiu recollir i centralitzar la informació, sensibilitzar el personal mèdic, alertar els individus amenaçats (en aquest cas, els homosexuals) i descobrir i verificar tots els casos de la malaltia que apareixien a França.⁴⁰²⁹ I Klatzmann, en referència al Grup de treball, exposava: «Tots compartien el mateix desig d'entendre i lluitar contra aquesta misteriosa malaltia».⁴⁰³⁰ I declarava:

Era preocupant: a cap dels 10 primers pacients de sida no els quedaven limfòcits CD4 en els tres mesos anteriors a la seva mort. Com que morien per infeccions que normalment són combatudes eficaçment per les cèl·lules T, era clar que aquest col·lapse de les cèl·lules CD4 era la causa de la malaltia. Però això no ens va dir res sobre el seu origen.⁴⁰³¹

Tot semblava indicar, considerava Grmek, sobretot tenint en compte la separació important en el temps respecte del 'contaminador nord-americà', que es tractava d'un germen viu i que la naturalesa d'aquella malaltia era infecciosa. I sostenia: «Dues hipòtesis etiològiques havien atret d'entrada l'atenció dels metges francesos: la infecció pel citomegalovirus en condicions particulars encara no aclarides o la infecció per un virus nou o almenys desconegut totalment».⁴⁰³²

En una entrevista amb Brunet, Favereau li demanava: «Teníem ja la sensació que corríem darrere dels americans?».⁴⁰³³ I Brunet responia el següent:

La idea era que anàvem tard. Teníem la sensació que a França hi havia, realment, menys casos, però que acabaria passant el mateix. L'explicació que es va donar va ser que la nostra situació epidèmica anava amb dos anys de retard. De fet, no ens vam posar mai al dia; es probable que l'epidèmia comencés al mateix temps, però amb una intensitat diferent.⁴⁰³⁴

⁴⁰²⁶ Ibid., pàg. 57

⁴⁰²⁷ Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 16

⁴⁰²⁸ Ibid., pàg. 54

⁴⁰²⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 57

⁴⁰³⁰ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 36

⁴⁰³¹ Ibid., pàg. 37

⁴⁰³² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 58

⁴⁰³³ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 56

⁴⁰³⁴ Ibid., pàg. 56

Una preocupació planava sobre els responsables de la salut pública, manifestava Grmek:

Si el mal és infecció, es corre el risc que surti de l'ambient homosexual. *Le Figaro* del 24 de juliol del 1982 s'inquieta: assenyala "onze casos a França d'una malaltia que encara no té nom i que, en realitat, podria anomenar-se la síndrome gai". Els onze malalts registrats a França (3 amb pneumocistosi i 8 amb sarcoma de Kaposi) eren tots homosexuals, però el Grup de treball sobre la malaltia advertia els periodistes que l'amenaça ja planava també sobre els heterossexuals i inclús sobre les dones.⁴⁰³⁵

3.3. L'exemple de l'antiga Unió Soviètica

*[...] ens enfrontàvem a quelcom inimaginable: qui hauria pensat, el 1990, que a Europa, un país com Rússia tindria un milió de persones infectades o que més d'un adult de cada cent seria positiu a Ucraïna?*⁴⁰³⁶

Peter Piot

Grmek definia com a exemplar el mode de penetració del virus de la sida a l'antiga Unió Soviètica. L'estiu del 1982, un malalt conegut com a K. presentava febre, mal de cap, insomni, dificultats respiratòries i diarrea sanguinolenta. El malalt havia tingut relacions homosexuals a un país africà i a Rússia durant els anys anteriors. Des d'un país de l'est d'Àfrica on residia va ser repatriat a un hospital de Moscou. Grmek detallava: «Els metges van observar la tumefacció generalitzada dels ganglis limfàtics i van proposar el diagnòstic d'enteritis crònica del tipus de la malaltia de Crohn. Ningú no va pensar en la sida».⁴⁰³⁷ K. va tornar a la seva ciutat d'origen i va tenir relacions sexuals amb 22 persones del 1983 al 1986. Durant aquells anys va patir una pneumònia crònica i dues erupcions de zona, el 1984, i el sarcoma de Kaposi, que es va manifestar a finals del 1985. I Grmek constata: «El diagnòstic de sida no es va fer fins a finals del 1986, i el gener del 1987 les autoritats sanitàries iniciaren una indagació epidemiològica exhaustiva».⁴⁰³⁸

Les autoritats van localitzar les 22 persones que havien tingut relacions

⁴⁰³⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 58

⁴⁰³⁶ Favereau, E., «Peter Piot, les regrets et les espoirs du directeur d'Onusida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 193

⁴⁰³⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 312

⁴⁰³⁸ *Ibid.*, pàg. 312

sexuals amb K.. Totes elles van negar haver tingut altres relacions homosexuals, però van admetre haver-ne tingut d'heterosexuals. I sostenia: «Es tractava d'homes joves (18-20 anys). Cap d'ells no es considerava homosexual i, fins al gener del 1987, cap d'ells no havia sentit a parlar de la sida».⁴⁰³⁹ D'aquestes 22 persones, 5 van resultar ser seropositives, i només dos d'ells havien transmès la malaltia: un a una dona i l'altre a dues dones. Tal com Grmek formulava:

Aquest últim, tot i que la seva seropositivitat era molt dèbil, va provocar una cadena de tragèdies: per una banda, amb la seva sang s'havien fet transfusions a sis receptors, cinc dels quals van passar a ser seropositius; per l'altra, una de les dones infectades per via sexual va donar a llum un nen malalt i l'altra va donar sang per al tractament d'un hemofílic (que onze mesos després de la transfusió seguia sent seronegatiu). [...]

L'infant abans esmentat, víctima d'una infecció intrauterina, va morir a Odessa el 1987, entre el quart i el cinquè mes de vida.⁴⁰⁴⁰

Hi va haver un altre cas de sida pediàtric, en aquest cas postransfusional, que es coneixia des del 1985, però que, advertia, «es va mantenir en secret fins al 1987».⁴⁰⁴¹ El 5 de setembre del 1988, es va produir la primera mort d'una persona adulta a causa de la sida. Va ser una dona de 29 anys, anomenada Olga G., que treballava de prostituta a Leningrad i que s'havia infectat a través de relacions amb estrangers procedents d'Àfrica.⁴⁰⁴²

El novembre del 1988, una dona i un nen petit, sense relació entre ells, estaven infectats pel VIH. Només compartien la mateixa ciutat, Elistà, a Calmúquia. Un equip epidemiològic va descobrir que la dona havia tingut un nen que havia mort en el mateix hospital que el nen seropositiu. I Grmek plantejava:

L'estudi sistemàtic dels pacients d'aquest hospital pediàtric d'Elistà va conduir al descobriment d'una tragèdia única en la història de la sida, que havia tingut lloc entre de desembre del 1987 i gener del 1988: 29 nens petits (de dos anys de mitjana) i sis mares s'havien infectat durant l'hospitalització. Aparentment, la malaltia va ser introduïda a l'hospital per un dels adults, però és segur que la seva propagació fulminant va ser resultat de greus negligències en l'esterilització dels instruments.⁴⁰⁴³

⁴⁰³⁹ Ibid., pàg. 312

⁴⁰⁴⁰ Ibid., pàg. 312-313

⁴⁰⁴¹ Ibid., pàg. 313

⁴⁰⁴² Ibid., pàg. 313

⁴⁰⁴³ Ibid., pàg. 313. L'any 1990, al prefaci de la segona edició de la *Història de la sida*, Grmek sostenia que, finalment, l'antiga Unió Soviètica havia reconegut «la gravetat d'aquest problema al seu territori». Ibid., pàg. 7. Igualment, havia reconegut que l'opinió pública del país estava molt sensibilitzada «sobretot pels tràgics esdeveniments d'Elistà». Ibid., pàg. 7. I posava de manifest: «L'horror de la contaminació dels infants a l'hospital de Calmúquia acaba de ser superat per les novetats arribades de Romania: diversos centenars d'infants han estat infectats pel virus de la sida després de rebre transfusions de sang. Aquestes intervencions es feien no només sense el control serològic dels donants i sense les precaucions necessàries d'esterilitat del material, sinó inclús sense indicacions mèdiques que justificuessin la transfusió mateixa». Ibid., pàg. 7

4.- Els noms no són mai innocents

*En cert sentit, la malaltia no existeix
fins que no acordem que sí que existeix:
en percebre-la, anomenar-la,
i respondre d'ella.*⁴⁰⁴⁴

Charles E. Rosenberg

Les primeres denominacions de la malaltia, sostenia Grmek, no van perdurar.⁴⁰⁴⁵ Noms com el càncer gai,⁴⁰⁴⁶ la pneumònia gai, GRID (*Gay-Related Immuno Deficiency*), primer nom científic de la malaltia, o 'gay compromise syndrome' eren massa restrictius. Tot i així, destacava: «Aquests noms són interessants per a l'historiador en la mesura en què revelen a la vegada errors mèdics i prejudicis nacionalistes o morals».⁴⁰⁴⁷

Tal com plantejava Didier Lestrade, com que les recerques mèdiques encara no havien provat la causa viral de la malaltia, el nom no podia ser determinat. I assenyalava:

Això és el que va provocar tanta por, ja que els malalts veien com els investigadors feien front a una malaltia que no era als 'llibres'. No només no existia, aquesta malaltia, no només no tenia nom, i per tant no hi havia tractament, sinó que no n'hi hauria fins que no se li pogués donar un nom i una història.⁴⁰⁴⁸

A *Sida, realitat i fantasmes*, consideraven que, com que la gran majoria dels afectats eren joves homosexuals, els noms feien referència a aquesta

⁴⁰⁴⁴ Rosenberg, Ch. E., «Disease in History: Frames and Framers», *The Milbank Quarterly*, volum 67, Suppl. I, Milkband Memorial Fund., 1989, pàg. 1-2. La citació completa és la següent: «La malaltia és a la vegada un esdeveniment biològic, un repertori de construccions verbals específic d'una generació que reflecteix la història intel·lectual i institucional de la medicina, un aspecte i una possible legitimació de la política pública, un possible element definitori de la funció social, una sanció per a les normes culturals, i un element estructurador en les interaccions entre metge i pacient. En cert sentit, la malaltia no existeix fins que no hem acordat que sí que existeix: en percebre-la, anomenar-la, i respondre d'ella». *Ibid.*, pàg. 1-2. I insistia en aquesta idea una mica més endavant: «és just dir que en la nostra cultura una malaltia no existeix com a fenomen social fins que no estem d'acord que sí que existeix». *Ibid.*, pàg. 2

⁴⁰⁴⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 68

⁴⁰⁴⁶ La denominació de 'càncer gai' va durar bastant de temps i aquest fet era, segons Lestrade, «estranyament lògic, ja que les taques a la pell podien ben bé ser una forma de càncer». Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 47. Les taques de Kaposi, que van ser el principal símbol de la sida durant aquella època, podien aparèixer en qualsevol moment i en qualsevol part del cos, i, Lestrade constata: «els gais van començar a llevar-se cada matí i a revisar-se des de tots els angles davant del mirall». *Ibid.*, pàg. 48

⁴⁰⁴⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 68

⁴⁰⁴⁸ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 48. Lestrade també considerava que aquest misteri sobre l'origen de l'epidèmia va provocar que les teories de la conspiració i les teories negacionistes es propaguessin arreu del món. I advertia: «Inclús quan es va establir que el VIH, en tant que virus, era la causa del mal funcionament immunitari, moltes persones van continuar pensant que el problema no era pas viral, sinó de l'ordre de l'estil de vida». *Ibid.*, pàg. 48

homosexualitat. Més endavant, els metges van assenyalar les anormalitats immunològiques observades en els pacients i van començar a parlar de la 'síndrome gai' o a la 'immunodeficiència relacionada amb l'homosexualitat'.⁴⁰⁴⁹ I constataven:

Tanmateix, l'evolució de la malaltia obligarà els metges a abandonar aquests qualificatius massa específics.

De fet, a principis del 1982, van identificar altres poblacions denominades de risc. Entre ells: els drogoaddictes. Però no qualsevol drogoaddicte, només aquells que s'injecten per via intravenosa desenvolupen la malaltia. I els haitians, per raons que encara es desconeixen, també són víctimes de la malaltia. La síndrome ha perdut la seva particularitat gai.⁴⁰⁵⁰

Amb el reconeixement de la universalitat de la malaltia es va fer necessari, sostenia Grmek, donar-li «un nom neutre, de validesa més general».⁴⁰⁵¹ I plantejava que, a diferència d'altres malalties en el passat, aquesta «va ser batejada prosaicament amb una sigla: AIDS».⁴⁰⁵² Aquesta sigla corresponia, en un principi, a *Acquired Immuno Deficiency Syndrome*, i més endavant se la va considerar una abreviatura de *Acquired Immunodeficiency Syndrome*.⁴⁰⁵³ Moulin considerava que la immunosupressió «acabaria per definir la nova malaltia i, efectivament, li va donar el seu nom el 1982: Síndrome d'Immunodeficiència Adquirida».⁴⁰⁵⁴ I Grmek especificava:

L'ús oficial d'aquesta sigla va iniciar-se l'estiu del 1982 i va estendre's ràpidament gràcies als informes dels CDC. Va ser forjada en una reunió dels CDC d'Atlanta i, com que no es va preveure la seva importància futura, ningú no es va preocupar de precisar la identitat del creador.⁴⁰⁵⁵

Tal com apuntava Grmek, en crear aquest acrònim no es van tenir en compte ni les dificultats fonètiques i lingüístiques, ni els problemes que podria causar adaptar aquest nom a altres llengües. Això va fer que tant les llengües eslaves com algunes romàniques, preferissin altres termes.⁴⁰⁵⁶ En català, per exemple, es va crear una sigla anàloga, SIDA, que corresponia a Síndrome d'Immunodeficiència Adquirida, i es va adaptar progressivament tant en llengua parlada com escrita, des de la sigla SIDA al nom sida.

⁴⁰⁴⁹ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 14

⁴⁰⁵⁰ Ibid., pàg. 15

⁴⁰⁵¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 69

⁴⁰⁵² Ibid., pàg. 69

⁴⁰⁵³ Ibid., pàg. 69

⁴⁰⁵⁴ Moulin, A.M., *Le dernier langage de la médecine*, op. cit., pàg. 428

⁴⁰⁵⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 69

⁴⁰⁵⁶ Ibid., pàg. 69

Lestrade considerava que aquest fet era gairebé anecdòtic, ja que la majoria de països, amb excepció també de l'Estat espanyol i França, van conservar l'AIDS original. Lestrade relatava que, al si del Grup francès de lluita contra la sida, Leibowitch havia proposat el nom de CITÉ, per síndrome de *Cellulite Immunitaire T Épidémique*, però, malgrat tot, el 1982, es va aprovar el terme AIDS, en anglès.⁴⁰⁵⁷

A part del nom, calia crear un adjectiu per poder referir-se als malalts afectats. Tanmateix, advertia Grmek, «en aquesta ocasió es van manifestar sensibilitats particulars».⁴⁰⁵⁸ En anglès, per designar els pacients, es va escollir, en paraules de Grmek, «una sigla deliberadament neutra i fosca: PWA (*People with AIDS*)».⁴⁰⁵⁹ Més problemàtic, assenyalava, va ser el cas francès:

A França el terme *sidaïque*⁴⁰⁶⁰ utilitzat per Jean-Marie Le Pen, amb connotacions antisemítiques evidents, va provocar una forta reacció social de rebuig. Durant un temps, la qüestió va moure's indecisa entre *sidatique* i *sidéen*.⁴⁰⁶¹ Els membres de l'Alt comitè de la llengua francesa van resoldre-ho a favor d'aquest últim (1987).⁴⁰⁶²

Igualment, calia registrar aquest bateig de la nova malaltia. I Grmek ho il·lustrava així:

El 1983, l'expressió *acquired immunodeficiency syndrome* (AIDS) ingressa al *Cumulated Index Medicus*. És just aleshores quan els biògrafs i documentalistes registren el naixement d'una nova entitat nosològica. L'adopció del nom és ja definitiva. Però es va fixar massa aviat. L'evolució dels esdeveniments l'han tornat impropri.⁴⁰⁶³

Efectivament, el nom AIDS (o SIDA) feia referència a una síndrome, és a dir a «un conjunt de símptomes que constitueix una individualitat clínica, però no

⁴⁰⁵⁷ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 50. Lestrade recollia unes declaracions de Leibowitch, segons les quals AIDS, en francès, «té assonàncies compassives (*à l'aide!*)». Ibid., pàg. 50. La història, destacava Lestrade, atraparà aquesta assonància en unes paraules de Rozenbaum (a: Rozenbaum, W., *La vie est une maladie sexuellement transmissible constamment mortelle*, Éditions Stock, París, 1999): «AIDS, amb la seva sonoritat homònima positiva, sonava estrany en francès per referir-se a una síndrome assassina i volíem trobar una equivalència. Com que un dels meus amics més propers, sud-americà i homosexual, es deia Sida, vaig proposar aquesta combinació: síndrome d'immuno-deficiència adquirida... avui aquesta 'dedicatòria' –que volia ser una forma d'homenatge– d'una nova descoberta pot semblar singularment discutible, inclús francament odiosa». Ibid., pàg. 50.

⁴⁰⁵⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 69

⁴⁰⁵⁹ Ibid., pàg. 69. En anglès a l'original: *Persones amb SIDA*

⁴⁰⁶⁰ En francès a l'original: es tracta d'un terme despectiu per referir-se a les persones afectades per la malaltia de la sida, i, per tant, no traduïble.

⁴⁰⁶¹ En francès a l'original: ambdós casos es podrien traduir per *sidós/osa*.

⁴⁰⁶² Ibid., pàg. 69-70

⁴⁰⁶³ Ibid., pàg. 70

etiològica». ⁴⁰⁶⁴ Així, aquest nom no era adequat aplicat a una malaltia. Malgrat tot, Grmek aclaria: «En el moment de la seva creació encara regnava la incertesa sobre la veritable naturalesa i l'especificitat causal de l'estranya afecció». ⁴⁰⁶⁵

L'any 1982, apuntava Montagnier, es tenia el coneixement que la sida afectava, «persones de menys de seixanta anys que no presenten cap malaltia i que no experimenten cap tractament susceptible de comportar una depressió immunitària». ⁴⁰⁶⁶ Se sabia, també, que la malaltia es manifestava a través d'infeccions oportunistes o del sarcoma de Kaposi. I ho caracteritzava així:

L'epidèmia ha assolit ja 750 persones als Estats Units, un centenar a Europa i un nombre indeterminat a Àfrica. Totes són joves, presenten el mateix tipus d'immunodeficiència (una disminució dels limfòcits T4) i el 75% són homosexuals amb múltiples companys o bisexuals. El 25% restants són homes o dones heterosexuales, infants, usuaris de drogues intravenoses, haitians emigrats recentment als Estats Units i alguns hemofílics. El perfil de la malaltia comença a dibuixar-se, però el seu origen precís, inclús encara que es tracti probablement d'un virus, continua essent desconegut. Malgrat tot, s'ha realitzat un treball immens de gairebé dos anys: a més, se sap on i què buscar. ⁴⁰⁶⁷

L'any 1983, manifestava Grmek, l'OMS va acceptar la definició següent de la malaltia:

[...] la sida es caracteritza per l'aparició d'una síndrome tumoral o de les manifestacions infeccioses qualificades d'oportunistes o bé per l'associació d'ambdues coses en un adult de menys de 60 anys, sense patologia subjacent anteriorment coneguda i que no ha rebut cap tractament immunodepressor. ⁴⁰⁶⁸

A *Sida, realitats i fantasmes*, sostenien que aquesta definició «pot semblar molt obscura», ⁴⁰⁶⁹ fins i tot per a les ments més perspicaces. I especificaven: «Reflecteix les dificultats que han tingut els investigadors per identificar aquesta síndrome, o més aviat per assignar-li qualificatius específics. No és fàcil definir allò que és desconegut per referència a allò que és conegut». ⁴⁰⁷⁰ Més endavant els autors apuntaven:

La definició de sida adoptada per l'OMS permet establir límits a una malaltia els contorns de la qual encara són borrosos. És necessària per a la comunitat

⁴⁰⁶⁴ Ibid., pàg. 70

⁴⁰⁶⁵ Ibid., pàg. 70

⁴⁰⁶⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 46

⁴⁰⁶⁷ Ibid., pàg. 46

⁴⁰⁶⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 70

⁴⁰⁶⁹ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 31

⁴⁰⁷⁰ Ibid., pàg. 31. En el moment de la redacció de l'obra *Sida, realitats i fantasmes*, el 1984, aquesta definició encara era vigent. I ho caracteritzaven així: «Permet la vigilància de la malaltia amb finalitats epidemiològiques, i els límits que estableix serveixen almenys per evitar dos errors oposats però igualment perjudicials. El primer seria veure casos de sida per tot arreu. Això no faria més que augmentar una preocupació ja massa estesa. L'altre seria minimitzar la freqüència de la malaltia. Això portaria a retards perillosos en el diagnòstic». Ibid., pàg. 31-32

mèdica, que, gràcies a ella, parla el mateix idioma. Finalment, aquesta definició és indispensable per als epidemiòlegs. Efectivament, no convenç tots els metges i no satisfà a un bon nombre d'investigadors [...].⁴⁰⁷¹

Aquesta situació, però, va canviar radicalment quan es va demostrar, indicava Grmek, «que la sida en tant que estat clínic era resultat de l'acció d'un virus específic».⁴⁰⁷² Així, «la sida és un estat patològic degut a la infecció pel virus VIH, exactament igual que la tuberculosi és un estat patològic degut a la infecció pel bacil de Koch».⁴⁰⁷³ En definitiva, especificava, el que abans es designava com a sida passava a ser un estat d'una malaltia infecciosa.⁴⁰⁷⁴ I Moulin constatava:

La sida és la primera malaltia infecciosa el nom del qual va ser-li donat per la immunologia. En ser identificat el virus, no va ser la malaltia la que va adaptar-ne el nom, sinó el virus el qui el va prendre d'ella.
[...] La sida semblava enfrontar els immunòlegs a un enigma fet per a ells i elaborat per primera vegada d'acord amb els termes mateixos dels immunòlegs.⁴⁰⁷⁵

⁴⁰⁷¹ Ibid., pàg. 55

⁴⁰⁷² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 70-71

⁴⁰⁷³ Ibid., pàg. 71

⁴⁰⁷⁴ Ibid., pàg. 71. Respecte a aquest tema, Pérez destacava: «l'ús dels termes 'sida' com a sinònim de 'VIH', ha confós l'audiència durant un cert temps a l'hora de discernir entre la persona infectada (portadora, asimptomàtica o seropositiva) o la malalta (amb signes i símptomes suficients per ser diagnosticada com afectada de la síndrome)». Pérez, N., «Aspectos de la ciencia del siglo XX en torno al sida», op. cit., pàg. 41

⁴⁰⁷⁵ Moulin, A.M., *Le dernier langage de la médecine*, op. cit., pàg. 428-429

5.- Una malaltia mediàtica

*Allò que avui anomenem sida no va néixer amb el virus,
ni tan sols amb el primer malalt,
sinó que realment va començar a existir quan
la premsa escrita va informar a la població occidental
que una epidèmia mortal estava sorgint.
La història d'aquesta epidèmia és inseparable
de la de la seva cobertura mediàtica,
que té un inici molt específic.⁴⁰⁷⁶*

Jêrome Strazzulla

Escrivia Strazzulla que la sida tenia «la característica inèdita d'haver estat revelada pels mitjans de comunicació».⁴⁰⁷⁷ I ho il·lustrava així:

Abans, inclús, que tothom hagués tingut l'oportunitat de veure un ésser estimat afectat per la malaltia, els mitjans de comunicació n'havien estat informant durant molt de temps. Durant tres anys, 1982-1985, la premsa va ser, juntament amb el boca orella, l'única manera d'informar-se i protegir-se contra aquesta malaltia mortal.⁴⁰⁷⁸

Efectivament, com remarcaven a *Sida, realitats i fantasmes*, les notícies viatjaven ràpid. A finals del 1981 no hi havia cap capital europea que no conegués l'existència de la nova malaltia: «I ja podem entreveure, llegint els diaris, fins a quin punt se la podrà explotar».⁴⁰⁷⁹

Davant del que Strazzulla qualificava com el «fracàs dels funcionaris de la salut pública»,⁴⁰⁸⁰ dues professions competents –la premsa i la comunitat mèdica– així com els malalts –o més aviat, especificava, «els més ben organitzats d'aquestes minories, és a dir, la comunitat homosexual»⁴⁰⁸¹–, van ser els responsables «de dur a terme la quàdruple tasca de comprendre, explicar, conscienciar i prevenir, sense tenir poder veritable».⁴⁰⁸²

Tot i així, puntualitzava que la premsa havia dut a terme una tasca «notable»⁴⁰⁸³ de difusió de la informació. I constatava:

Només es van necessitar tres anys per fer assimilar a una gran part de la població el que significaven, per exemple, les paraules seropositiu, retrovirus, limfòcits, immunodepressió. Aquesta iniciació 'cultural' és estranya, i el més probable és que només els grans desastres de curta durada desencadenin aquest despertar

⁴⁰⁷⁶ Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985. Les débuts d'une pandémie*, La documentation Française, París, 1993, pàg. 12

⁴⁰⁷⁷ Ibid., pàg. 8

⁴⁰⁷⁸ Ibid., pàg. 8

⁴⁰⁷⁹ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 122

⁴⁰⁸⁰ Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985*, op. cit., pàg. 8

⁴⁰⁸¹ Ibid., pàg. 8

⁴⁰⁸² Ibid., pàg. 8

⁴⁰⁸³ Ibid., pàg. 8

intel·lectual. Tanmateix, la sida és un fet durador, la presència de la qual es farà sentir cada cop més dolorosament.⁴⁰⁸⁴

Strazzulla també feia referència al fet que, sovint, s'havia dit que la sida era un invent dels mitjans de comunicació. I recordava l'eslògan de Coluche, que declarava: «la sida, allò que es pot contreure a través dels diaris».⁴⁰⁸⁵ Tanmateix, advertia: «Com si els fets inventats per la premsa poguessin transformar-se en una realitat perdurable».⁴⁰⁸⁶ El seu objectiu era mostrar que el mite de la sida va ser superat constantment per la realitat mateixa de la sida. I ho caracteritzava així:

Amb algunes excepcions, els diaris veuen durant tres anys com les més apocalíptiques de les fantasies descrites eren confirmades per la realitat. Perquè sovint, contràriament al que es podria pensar, la premsa s'ha autocensurat sobre la magnitud d'una epidèmia que ha matat homes i dones, alguns dels quals podrien no haver mort si haguessin estat protegits.⁴⁰⁸⁷

L'interès dels mitjans de comunicació pel tema de la sida era «mantingut pel progrés inexorable de la contaminació i el desafiament que aquest virus maleït llança a la recerca biomèdica i als serveis de la salut pública»,⁴⁰⁸⁸ sostenia Grmek, al prefaci de la segona edició de la *Història de la sida*, el 1990. A més a més, en aquells moments, el tema s'havia tornat a revifar pel rebrot de l'afer Gallo⁴⁰⁸⁹ i també per les polèmiques que es van donar al voltant de la conferència sobre sida que es va celebrar a San Francisco aquell any i que va ser oficialment boicotejada per la majoria dels països europeus «en senyal de protesta contra l'exigència americana de refusar el visat d'entrada a persones seropositives».⁴⁰⁹⁰

⁴⁰⁸⁴ Ibid., pàg. 8

⁴⁰⁸⁵ Ibid., pàg. 9

⁴⁰⁸⁶ Ibid., pàg. 9

⁴⁰⁸⁷ Ibid., pàg. 9

⁴⁰⁸⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 7

⁴⁰⁸⁹ Parlarem de l'enfrontament entre Robert Gallo i Luc Montagnier als capítols *el descobriment del virus de la sida i la polèmica entre França i els Estats Units*

⁴⁰⁹⁰ Ibid., pàg. 8

5.1. La sida als mitjans de comunicació

*Ningú, en aquest moment, no imagina les proporcions que prendrà l'epidèmia en els propers mesos.*⁴⁰⁹¹

Jèrome Strazzulla

El 6 de juny del 1981, la revista homosexual nord-americana *New York Native* va publicar els resultats de l'informe del CDC d'Atlanta sobre un càncer estrany trobat en 41 homosexuals. I Strazzulla constata el següent: «Aquell dia, la sida comença a existir».⁴⁰⁹² I la seva existència va ser confirmada pel *New York Times*, en un article de 2 de juliol del 1981, titulat «Càncer estrany observat en 41 homosexuals»,⁴⁰⁹³ i que s'iniciava així:

Els metges de Nova York i de Califòrnia han diagnosticat quaranta-un casos d'una forma rara i sovint a curt termini mortal de càncer en homosexuals. Vuit de les víctimes van morir menys de dos anys després del diagnòstic. La causa de l'epidèmia és desconeguda i, a dia d'avui, no se n'ha demostrat el contagi.⁴⁰⁹⁴

Aquesta notícia es va veure caracteritzada per tres paraules: càncer, raresa i homosexualitat. I advertia: «tres informacions, totes exactes en aquell moment, però que seran severament desmentides en un futur pròxim».⁴⁰⁹⁵ Efectivament, uns mesos després s'havia comprès que la malaltia no afectava només als homosexuals, no era rara, i que no es tractava d'un càncer.⁴⁰⁹⁶

El setembre del 1981 va aparèixer el primer article a França, al *Gai Pied*,⁴⁰⁹⁷ en el qual es relatava que la comunitat gai nord-americana estava en estat de xoc i els metges, perplexos. A l'article, especificava Gilles Pialoux, es

⁴⁰⁹¹ Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985*, op. cit., pàg. 18. En aquesta citació, Strazzulla es refereix a gener del 1982, després de l'aparició a la revista *Gai Pied* d'un article titulat «Amour à risques».

⁴⁰⁹² *Ibid.*, pàg. 13

⁴⁰⁹³ Article esmentat al capítol *Sota la mirada mèdica*

⁴⁰⁹⁴ Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985*, op. cit., pàg. 13. Existien dos motius, considerava Strazzulla, pels quals el *New York Times* publicà aquesta notícia que, en aquell moment, podia semblar anecdòtica o d'un «interès secundari». *Ibid.*, pàg. 13. En primer lloc, perquè el *New York Times*, que era una de les màquines periodístiques més poderoses del món, estava caracteritzat per la rapidesa de la seva reacció i per la diversitat que presentava la seva producció. I remarcava: «És precisament perquè la informació és anecdòtica que es publica. Perquè no es tracta d'una anècdota qualsevol: fa referència al càncer i a l'homosexualitat. Malgrat que *The New York Times* és un diari per a 'tots els públics', té lectors homosexuals». *Ibid.*, pàg. 13. En segon lloc, en aquella època, un dels grans temes mediàtics als Estats Units era el de la salut i, més específicament, els problemes de la salut lligats a la sexualitat. Es parlava de malalties de transmissió sexual, assenyalava Strazzulla, per «resoldre les contradiccions d'un 'alliberament sexual' que no estava ben vist per la societat puritana». *Ibid.*, pàg. 14

⁴⁰⁹⁵ *Ibid.*, pàg. 15

⁴⁰⁹⁶ *Ibid.*, pàg. 15

⁴⁰⁹⁷ *La Gai Pied* era un mitjà de comunicació homosexual, fundat a França el 1979. Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*. op. cit., pàg. 49

preguntaven: «[...] per què aquesta afectació, ja que la seva naturalesa infecciosa o cancerosa és discutida, afecta de cop i volta un grup que no té cap característica genètica comuna?».⁴⁰⁹⁸ A *Sida, realitats i fantasmes*, mostraven que a l'article es denunciava el moralisme latent que suggerien els articles recents. Tot i així, advertien, el *Gai Pied* «minimitza l'abast de la informació en un cert desig de protegir la comunitat d'un possible rebug».⁴⁰⁹⁹

Strazzulla considerava que aquest article, titulat «l'amor en perill», «il·lustra la manera com es presentarà la sida als mitjans de comunicació en els propers dos anys».⁴¹⁰⁰ S'establí un vincle entre la malaltia, «encara anònima»,⁴¹⁰¹ i l'homosexualitat que va guiar durant els primers anys «tota la reflexió sobre aquest tema».⁴¹⁰² I ho il·lustrava així:

L'esment de la paraula sida ens retorna necessàriament a aquesta comunitat homosexual, al seu mode de vida, al seu comportament sexual, en un moment en què està a punt de concloure el debat iniciat sobre l'alliberament sexual dels anys setanta. Aquest és el moment en què els gais afirmen el seu dret a ser diferents, mentre lluiten pel seu reconeixement i integració.

Pel seu mode d'aparició, aquesta malaltia 'rara, cancerosa i americana' posa fi al debat, en oferir-los, de manera tràgica, aquest dret a la diferència i aquest reconeixement tan reivindicat.⁴¹⁰³

Davant d'aquesta situació, manifestava, molts homosexuals van pensar que s'havien de protegir més de la informació sobre el virus que del virus mateix. I apuntava: «A principis de setembre del 1981, la sida va arribar a França, fins i tot abans que el primer malalt fos conegut. Aquest és un exemple del poder de la premsa [...]».⁴¹⁰⁴

A *Sida, realitats i fantasmes*, remarcaven que la revista *Gai Pied* va tornar sobre el tema a l'octubre: «Constata d'una manera més amarga que abans el qüestionament emergent de la moral homosexual. Temen que la desaprovació que està caient sobre els gais americans arribi als homosexuals francesos».⁴¹⁰⁵

Però, Pialoux advertia: «cap dels editors mèdics o científics de *Le Monde*, de l'AFP, de *Libération* o de *du Figaro* no havien llegit el *New York Times* o el *Gai*

⁴⁰⁹⁸ Ibid., pàg. 40

⁴⁰⁹⁹ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 122

⁴¹⁰⁰ Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985*, op. cit., pàg. 16

⁴¹⁰¹ Ibid., pàg. 16

⁴¹⁰² Ibid., pàg. 16

⁴¹⁰³ Ibid., pàg. 16

⁴¹⁰⁴ Ibid., pàg. 16

⁴¹⁰⁵ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 122-123

Pied, i, per tant, no en van saber res, de la sida, fins al gener del 1982».⁴¹⁰⁶ Strazzulla destacava que, davant dels senyals d'alarma llançats per la premsa homosexual, la premsa convencional «respon amb silenci»,⁴¹⁰⁷ ja que la informació encara no havia arribat als periodistes pels canals habituals. I especificava:

Aquest hermetisme entre les dues premses és característic de la situació dels homosexuals a França en aquella època –una petita societat replegada sobre si mateixa, tancada entre murs que la sida revelarà més alts i gruixuts del que es pensava–, i explica el tractament mediàtic de l'epidèmia: els periodistes mèdics dels principals mitjans francesos ho ignoren tot de l'homosexualitat, que descobriran al mateix temps que el virus. I aquesta concomitància contribuirà encara a afavorir la confusió.⁴¹⁰⁸

Quan finalment van començar a publicar articles sobre el tema, a partir de principis del 1982, els periodistes dels diaris francesos no podien sospitar, sostenia Strazzulla, que estaven aprenent «sobre una malaltia que no trigarà a convertir-se en un dels principals temes de discussió dels propers anys».⁴¹⁰⁹ I ho detallava així:

Ningú no pot imaginar, aleshores, que aviat Occident comptarà els seus morts per centenars de milers, que els hospitals africans s'ompliran (menys de deu anys després, la meitat dels llits dels països de l'Àfrica central estan ocupats per malalts de sida), i que Àsia interpretarà les falses virtuts durant anys abans d'admetre finalment que està desbordada per l'onada.⁴¹¹⁰

La situació, en aquells moments, era de «total confusió»,⁴¹¹¹ tal com la qualificaven a *Sida, realitats i fantasmes*. I apuntaven: «L'homosexualitat és portadora de la malaltia, es confon amb ella».⁴¹¹² Molts articles i posicionaments en contra de l'homosexualitat van sorgir en aquell moment. I declaraven:

Dreceres massa cridaneres, conclusions precipitades, amalgames, especulacions arriscades –s'arriba al punt de preguntar-se seriosament si la malaltia no és cultural–, cosa que irrita molts pacients, les infermeres i, el punt d'encontre entre els dos, els membres de l'Associació de Metges Gais que coneixen molt bé el dany que causa el soroll que envolta la malaltia. L'AMG tem que la comunitat homosexual s'estigui tornant 'paranoica'. Tem que sigui usada com a boc expiatori.⁴¹¹³

⁴¹⁰⁶ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*. op. cit., pàg. 41

⁴¹⁰⁷ Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985*, op. cit., pàg. 22

⁴¹⁰⁸ Ibid., pàg. 22

⁴¹⁰⁹ Ibid., pàg. 22

⁴¹¹⁰ Ibid., pàg. 22

⁴¹¹¹ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 124

⁴¹¹² Ibid., pàg. 124

⁴¹¹³ Ibid., pàg. 125. L'Associació de Metges Gais insistia, entre els debats contradictoris de la premsa, en les diferències entre els estils de vida dels homosexuals nord-americans i els francesos, i assenyalava que l'epidèmia es podria desenvolupar a França de manera més modesta. I advertien, a *Sida, realitats i fantasmes*: «Com a resultat, a alguns periodistes els va

Fee i Krieger assenyalaven que, en aquells moments, «probablement, la població estava més confosa que il·luminada per la informació».⁴¹¹⁴ La sida aportava nous tipus de visibilitat a la comunitat homosexual que, davant de la indiferència dels governs, es va organitzar –en involucrar-se en manifestacions i grups de pressió, en crear serveis i clíniques alternatives– i va lluitar per fer front a l'emergència. I ho il·lustraven així:

Per primera vegada, un gran nombre d'homes (i dones) homosexuals apareixien a les pantalles de televisió i als diaris i revistes parlant sobre la sida, exercint pressió, recollint fons i articulant punts de vista alternatius. La política sanitària es feia, potser per primera vegada a escala tan gran, fora dels cercles professionals habituals.⁴¹¹⁵

El primer article a la premsa francesa en general sobre la sida va aparèixer el 2 de gener del 1982 a *Le Matin de Paris*, sota el títol «Els homosexuals castigats... pel càncer», que tractava més d'homosexualitat que de sida.⁴¹¹⁶ El 6 de gener d'aquell mateix any, *Libération* va publicar el primer article titulat «Misteriós càncer entre els homosexuals americans», que presentava «tot el que la professió mèdica sabia en aquell moment sobre aquest càncer incomprendible».⁴¹¹⁷ Aquell mateix dia, *Le Quotidien de Paris* publicava, igualment, un article sobre la sida, en què es parlava del primer cas detectat a França.⁴¹¹⁸ El primer article al diari *Le Monde* va aparèixer el 27 de gener d'aquell mateix any, amb el subtítol «Una misteriosa epidèmia als Estats Units». El periodista, metge de tradició universitària, va escriure un article d'un gran rigor mèdic.⁴¹¹⁹ Segons aquest article, feia ressaltar Strazzulla: «Les coses no poden ser més clares, aquest enigma patològic existeix. Pot afectar als homosexuals, però també als drogoaddictes, i és una malaltia, abans que un problema sociocultural o sociopolític».⁴¹²⁰

semblar que l'AMG negava l'existència de la malaltia». Ibid., pàg. 125. Però no era així, aclarien: «La posició dels metges homosexuals, expressada per Claude Lejeune a l'abril del 1982, és, malgrat tot, molt clara: "És impossible restar indiferent davant de tots aquests joves que moren per haver viscut massa, però no hem de crear pànic on no n'hi ha... Cal informar sense distorsionar". I, de fet, si els homosexuals es neguen a ser equiparats amb la malaltia, no voldran protegir-se». Ibid., pàg. 125

⁴¹¹⁴ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 467

⁴¹¹⁵ Ibid., pàg. 467

⁴¹¹⁶ Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985*, op. cit., pàg. 24

⁴¹¹⁷ Ibid., pàg. 25

⁴¹¹⁸ Ibid., pàg. 26

⁴¹¹⁹ Ibid., pàg. 27

⁴¹²⁰ Ibid., pàg. 29

A l'Estat espanyol, el primer article que va aparèixer sobre la sida a la premsa pel públic en general es va publicar a *El País*, el 21 d'agost del 1982. A la notícia, que portava per títol «200 morts als Estats Units per un mal desconegut», s'hi afirmava que la malaltia havia estat anomenada 'AIDS', que podia ser transmesa per la sang i que afectava, textualment, els «hemofílics, addictes a drogues dures (heroïnòmans), homosexuals i refugiats haitians»,⁴¹²¹ és a dir, els grups de risc que més tard serien identificats com 'el club de les quatre h' pel personal mèdic i científic estatunidenc.

El 16 de gener del 1983, *La Vanguardia* va publicar el seu primer article sobre sida sota el títol «AIDS: una nova i enigmàtica malaltia». L'article, d'alt contingut clínic, feia ressaltar el caràcter enigmàtic de la malaltia, que encara no tenia un nom traduït al castellà, en descrivia els grups de risc, parlava d'una alta mortalitat i de l'alteració dels limfòcits T.⁴¹²²

5.2. «La nova pesta»

*Aquestes fórmules suggereixen una necessitat
molt específica de les societats contemporànies:
la presentació alarmant del mal
per poder conjurar-lo.*⁴¹²³
Georges Vigarello

Lestrade deixava el testimoni de l'efecte terrible que va tenir un article que va aparèixer al *Paris Match* sota el títol «La nova pesta. La sida, aquesta malaltia que terroritza Amèrica», el 15 de juliol del 1983: «Aquestes fotos de cossos esquelètics, recoberts de taques de Kaposi, els ulls enfonsats a la cara sense carn. [...] Aquesta va ser durant molt de temps la imatge de la sida».⁴¹²⁴

Les primeres informacions a la premsa francesa, des del 1981 al 1983,

⁴¹²¹ Revuelta, G., Pérez, N., Almeida, E., de Semir, V., «El sida en los medios de comunicación. Análisis comparativo de El País, La Vanguardia y The New York Times en los 20 años de historia de la enfermedad (1981-2001)», *Quark*, 24, 48-61, 2002, pàg. 4

⁴¹²² *Ibid.*, pàg. 3

⁴¹²³ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé. Le sain et le malsain depuis le Moyen Âge*, Éditions du Seuil, París, 1999, pàg. 289

⁴¹²⁴ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*. op. cit., pàg. 34

van vincular aquesta nova malaltia a les «antigues catàstrofes»,⁴¹²⁵ apuntava Georges Vigarello. Per exemple, el 13 de novembre del 1981, el diari *Libération* va publicar un article sota el títol: «La pesta als Estats Units» i el 26 d'abril del 1985, al *Nouvel Observateur* apareixia un article titulat: «Sida: la nova pesta». El 28 d'abril del 1983, en el *Quotidien de Paris* apareixia el següent comentari, que també relacionava la sida amb antigues pestes: «Davant d'una calamitat equivalent a la pesta i a la lepra de l'edat mitjana, les reaccions són irracionals, irreflexives».⁴¹²⁶ Tanmateix, Vigarello advertia:

La comparació impacta, per descomptat, per la seva desproporció amb la realitat. La mortaldat en si mateixa és diferent de les velles epidèmies, encara que la xifra de 20.250 casos de sida declarats a França entre 1981 i 1992 sigui considerable, així com la xifra de 100.000 morts als Estats Units entre 1981 i 1991, o el cas de París: primera causa de mortaldat des del 1992 entre els homes parisencs d'entre 25 a 44 anys d'edat.⁴¹²⁷

Una inquietud social que va manifestar-se al voltant de la malaltia, considerava, va ser la del risc d'una desaparició col·lectiva. I ho exemplificava així:

[...] la resposta del 30% dels enquestats en la població francesa, que declaren el 1991 que la sida és "la seva preocupació essencial"; la súplica continguda en un informe del 1987 és precisa i pertinent: "continuem per aquesta via i donarem prova de la nostra ineptitud per reaccionar davant d'una urgència que posa en perill la nostra societat"; la frase, molt concisa, escrita a la part de baix d'un cartell del 1988: "França no vol morir de sida". La imatge que s'ofereix, llunyana, confusa però insistent, és la del 'fi', el fracàs de tots, la caiguda global, implacable.⁴¹²⁸

Davant de les reaccions d'alarma social que van desencadenar els articles publicats a la premsa, considerava Vigarello, els mitjans de comunicació van intentar arribar a un consens per «conjurar el pànic col·lectiu»⁴¹²⁹ que ells mateixos havien creat. Així, la premsa va començar a deixar d'evocar constantment la imatge de la pitjor de les plagues, d'un risc de desaparició col·lectiva, d'apocalipsi. El 26 de juliol del 1985, *L'Express* va publicar un article titulat: «S'ha de tenir por de la sida?». El 16 de setembre del mateix any, a *Le Point* hi va aparèixer un article titulat: «Psicosi o realitat? Sida: s'ha de tenir por del sexe?». L'any 1989, segons les xifres obtingudes per una enquesta nacional

⁴¹²⁵ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 288

⁴¹²⁶ Ibid., pàg. 288

⁴¹²⁷ Ibid., pàg. 288

⁴¹²⁸ Ibid., pàg. 289

⁴¹²⁹ Ibid., pàg. 289

que es va dur a terme el 1991, el nombre de persones contaminades a França era d'entre 100.000 i 200.000; xifra que queda lluny de les previsions que s'havien anunciat: entre 300.000 i 500.000 casos. I Vigarello manifestava: «Per això molts pensen que és necessari informar sense apassionaments: “La sida no és la pesta, és simplement la sida i això ja és suficient”».⁴¹³⁰

Malgrat que es va rebaixar el to d'alarma, i que no se l'evocava tan sovint, el tema del perill de la pitjor de les plagues no va desaparèixer del tot, sostenia Vigarello. Així, per exemple *Le Monde* publicava el 20 de juny del 1990 un article sobre la sida amb el següent subtítol: «Hem de considerar-nos en estat de guerra». El 20 de juny del 1992, el *Parisien libéré* publicava un article sota el títol: «Previsions catastròfiques». I, Vigarello també assenyalava frases de personalitats famoses de l'època que consideraven la sida com «la malaltia més devastadora i com el problema social més important de la nostra època».⁴¹³¹ I especificava: «Aquestes fórmules suggereixen una necessitat molt específica de les societats contemporànies: la presentació alarmant del mal per poder conjurar-lo. Una manera d'esquivar allò que és 'impossible' tenint-ho sempre present».⁴¹³²

5.3. El paper dels mitjans de comunicació

*La proliferació d'informació,
en lloc de conduir a la transparència de la societat, [...] produeix un efecte contrari de confusió i obscuritat.*⁴¹³³

Jacques Theys

En el cas de la malaltia de la sida, com es recollia a l'informe *Quaderns Quiral*, els mitjans de comunicació van jugar un paper clau, sobretot en dos sentits. En tractar-se d'una malaltia de grans conseqüències socials,

⁴¹³⁰ Ibid., pàg. 289

⁴¹³¹ Ibid., pàg. 289

⁴¹³² Ibid., pàg. 289. Aquest, segons Vigarello, és un procediment característic de les societats tecnificades per «construir-se un sentit i mantenir la seva cohesió». Ibid., pàg. 289. El relat sobre el cataclisme, especificava, «conserva actualment una força unificadora». Ibid., pàg. 289

⁴¹³³ Theys, J., «Postface», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, Éditions l'Harmattan, París, 1991, pàg. 292-293

econòmiques i de salut, van ser els responsables de la transmissió d'informació –en molts casos, i sobretot al principi, confusa i deficient– i en la creació i el manteniment d'estats generals d'opinió. I es puntualitzava:

De fet, la responsabilitat de la informació no només recau en els mitjans de comunicació, les estratègies de comunicació de les institucions i de les administracions sanitàries implicades és també decisiva. Però és difícil mantenir una política de comunicació ideal quan la informació és dispar i les previsions incertes. I és difícil cobrir bé una notícia quan es té la pressió del temps, es desconeix el tema i la informació que arriba és contradictòria.⁴¹³⁴

En qualsevol cas, a través de la premsa, la població es va poder informar sobre quines eren les vies de transmissió del virus, les mesures de prevenció, la problemàtica que tenien els afectats i com avançava la investigació.⁴¹³⁵ I Pérez ho il·lustrava així:

El públic ha assistit, en directe, al procés que va des de la identificació d'una patologia desconeguda, al reconeixement dels drets dels col·lectius socials de moment ignorats, fins al debat de com fer front a les despeses que l'epidèmia ocasiona. [...] Ara més que mai, els mitjans de comunicació fan eco i segueixen de prop els esdeveniments científics més recents.⁴¹³⁶

Els mitjans de comunicació també van jugar un paper important sobre la percepció social dels primers afectats. Es tracta d'una malaltia que va començar afectant col·lectius marginats –drogoaddictes, prostitutes, gais– que no van despertar comprensió en el moment de l'aparició de la malaltia. Els que llavors van ser anomenats 'grups de risc' o 'les quatre h' representaven un tema ideal de notícia, com es recollia a l'informe de *Quaderns Quiral*. Tanmateix, advertien:

Però des de les primeres notificacions del CDC, recollides dies més tard per Lawrence Altman al *The New York Times*, fins al moment actual ha passat tota una història. I si els anomenats 'grups de risc' no van sensibilitzar en un principi els poders públics i no van aconseguir actuacions immediates i contundents, tant en el terreny de la investigació com en el de l'aplicació de mesures de control, sí que van representar, per als mitjans de comunicació, un tema de notícia excel·lent. Sexe, drogues, morts, misteri, contradicció i una malaltia nova i desconeguda: quina altra patologia ha reunit tants ingredients de *noticiabilitat*?⁴¹³⁷

Els mitjans de comunicació van ser els responsables de fer arribar la informació al públic, i també, de crear o reforçar els estats d'opinió. En un principi,

⁴¹³⁴ «El sida y otras enfermedades emergentes De la alarma a la falsa sensación de seguridad», *Quaderns Quiral*, IX, any 3, desembre de 2001, pàg. 3

⁴¹³⁵ *Ibid.*, pàg. 4

⁴¹³⁶ Pérez, N., «Aspectos de la ciencia del siglo xx en torno al sida», op. cit., pàg. 40-41

⁴¹³⁷ «El sida y otras enfermedades emergentes De la alarma a la falsa sensación de seguridad», op. cit., pàg. 3-4

per exemple, es va parlar dels grups de risc com si es tractés d'un problema exclusivament seu; també es va afavorir la marginació dels seropositius i els seus familiars davant del desconeixement de les formes de transmissió i dels mètodes de prevenció. I constataven:

La participació dels mitjans de comunicació, alimentats pel terror de les xifres d'afectats i de víctimes mortals, i alimentats també pels actes mediàtics que protagonitzaven alguns grups de pressió, com el col·lectiu gai, va ser sens dubte decisiva en la història mateixa de la malaltia.⁴¹³⁸

⁴¹³⁸ Ibid., pàg. 4

6.- L'estructura dramàtica de l'epidèmia

*L'epidèmia comença en un moment en el temps,
procedeix en un escenari limitat d'espai i de durada,
segueix una línia argumental de tensió creixent i reveladora,
passa a una crisi de caràcter individual i col·lectiu,
i després deriva cap a un tancament.*⁴¹³⁹

Charles E. Rosenberg

L'any 1989, Charles Rosenberg va escriure un article, anomenat «Què és una epidèmia»,⁴¹⁴⁰ dedicat a la malaltia de la sida, i en el qual es proposava «descriure un patró arquetípic de resposta a allò que constitueix el fenomen històric que hem arribat a anomenar una epidèmia».⁴¹⁴¹ Tal com plantejava, tota epidèmia es desenvolupa, com en una obra de teatre, en tres actes –la revelació progressiva, la gestió de l'aleatorietat i la negociació de la resposta pública– i un epíleg.

A diferència dels fenòmens endèmics, que Rosenberg considerava fenòmens «domesticats»,⁴¹⁴² l'epidèmia, segons la seva definició original, «té una unitat d'espai i també de temps –i inclús les epidèmies mundials s'experimenten i es responen a nivell local com una sèrie d'incidents diferenciats».⁴¹⁴³ I ho justificava així:

Els aspectes que defineixen aquesta realitat mil·lenària són, per descomptat, la por i la mort sobtada i generalitzada. És la pesta i el còlera, la febre groga i el tifus que associem visceralment amb l'experiència de les epidèmies, i no l'alcohol i els automòbils. La sida ens ha recordat amb èmfasi aquesta comprensió tradicional. Però hi ha un altre aspecte de la definició de les epidèmies en la qual cal posar-hi èmfasi, i és la seva qualitat episòdica. Una veritable epidèmia és un esdeveniment, no una tendència. Suscita una resposta immediata i generalitzada.⁴¹⁴⁴

⁴¹³⁹ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics and other studies in the history of Medicine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, pàg. 279

⁴¹⁴⁰ L'article es titula «What is an epidemic? AIDS in Historical Perspective», i va ser publicat per primer cop l'any 1989 a: *Daedalus*, vol. 118, nº2, *Living with AIDS* (Primavera, 1989). Es troba recollit a l'obra: Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics and other studies in the history of Medicine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, que és la que citarem aquí.

⁴¹⁴¹ Tal com especificava Rosenberg, a un altre article recollit al mateix llibre i amb el títol «Explaining epidemics». Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 293

⁴¹⁴² Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 278. Sostenia que l'ús del terme 'epidèmia' s'allunyava cada vegada més del seu sentit original. A nivell de mitjans de comunicació, per exemple, s'aplicava a altres fenòmens: es parlava de l'epidèmia de l'alcoholisme o de la dels accidents d'automòbil. I remarcava: «Aquests són fenòmens endèmics, i un aspecte fonamental de l'arrel del significat d'epidèmia' descansa precisament en el seu contrast amb aquest fenòmens 'domesticats'». *Ibid.*, pàg. 278-279. Nota 1

⁴¹⁴³ *Ibid.*, pàg. 278-279. Nota 1

⁴¹⁴⁴ *Ibid.*, pàg. 279

A l'article «Explicant les epidèmies», Rosenberg assenyalava, en relació amb aquest tema: «Una epidèmia és, gairebé per definició, aterradora; un gran nombre de desafortunats es veuen afectats per malalties greus, un rere l'altre, exhibint símptomes similarment alarmants i alarmantment similars».⁴¹⁴⁵

També destacava la distinció fonamental que hi havia entre les malalties individuals i les col·lectives, és a dir, les epidèmies. Si molts individus contreïen la mateixa malaltia al mateix temps significava que hi havia d'haver una causa comuna, a diferència de quan diferents malalties apareixien al mateix temps. I constatava: «La diversitat de malalties reflectia la inevitable diversitat de les vides humanes; la uniformitat de la malaltia implicava una certa uniformitat –de temps i d'espai– de la causa».⁴¹⁴⁶

Els models explicatius de causalitat de les malalties individuals no servien per explicar les epidèmies. I ho caracteritzava així:

L'origen dels mals esporàdics, endèmics i crònics es veia en el que podria anomenar-se termes longitudinals, corresponents al curs de la vida de l'individu. Per altra banda, les explicacions de les epidèmies havien de ser necessàriament col·lectives i transversals (situades en un moment i un lloc determinats). Una dolència era el patró d'interaccions amb el seu entorn. Els mals epidèmics, contràriament, havien de ser considerats en termes d'un moment en el temps – en un tall transversal– i com el resultat de causes que afectarien un bon nombre d'individus a la vegada.⁴¹⁴⁷

A l'article «Què és una epidèmia», defensava que, en la seva vessant de fenomen social, l'epidèmia tenia «una forma dramàtica».⁴¹⁴⁸ I especificava:

L'epidèmia comença en un moment en el temps, procedeix en un escenari limitat d'espai i de durada, segueix una línia argumental de tensió creixent i reveladora, passa a una crisi de caràcter individual i col·lectiu, i després deriva cap a un tancament.⁴¹⁴⁹

L'epidèmia presenta altres aspectes dramàtics, segons Rosenberg, ja que adquireix la qualitat d'un espectacle: «mobilitza les comunitats perquè duguin a terme rituals apropiats que incorporin i reafirmen els valors socials fonamentals i els modes de comprensió».⁴¹⁵⁰ També presenta un caràcter públic i una intensitat dramàtica que s'adapta tant a «les preocupacions dels moralistes com a la

⁴¹⁴⁵ Ibid., pàg. 293

⁴¹⁴⁶ Ibid., pag. 294

⁴¹⁴⁷ Ibid., pàg. 294-295

⁴¹⁴⁸ Ibid., pàg. 279

⁴¹⁴⁹ Ibid., pàg. 279

⁴¹⁵⁰ Ibid., pàg. 279

investigació dels acadèmics». ⁴¹⁵¹ Finalment, els científics socials troben en les epidèmies «un dispositiu de mostres extraordinàriament útil». ⁴¹⁵² I manifestava:

Les epidèmies constitueixen una secció transversal a través de la societat, i en aquesta perspectiva transversal reflecteix una configuració particular de formes institucionals i assumpcions culturals. Així com el dramaturg escull un tema i gestiona el desenvolupament de la trama, així també una societat particular construeix la seva resposta característica a una epidèmia. ⁴¹⁵³

6.1. Primer acte: la revelació progressiva

*Ara es feia evident que aquell fenomen,
del qual no podíem precisar encara
ni la transcendència ni l'origen,
era realment amenaçador.* ⁴¹⁵⁴

Albert Camús

Rosenberg plantejava que, «com els actes d'una obra convencionalment estructurada, els esdeveniments d'una epidèmia clàssica se succeeixen en una seqüència narrativa previsible». ⁴¹⁵⁵ Les epidèmies acostumen a començar amb un esdeveniment menor, que sembla irrellevant en el seu moment, però que sovint es mostra revelador en perspectiva. ⁴¹⁵⁶ I posava d'exemple l'escena inicial de *La pesta*, d'Albert Camús:

El matí del 16 d'abril, el doctor Bernat Rieux, en sortir del seu gabinet, va ensopegar al mig del replà amb una rata morta. De moment, apartà l'animal sense preocupar-se de res més, i va baixar l'escala. Però, quan arribà al carrer, se li va acudir que aquell no era un lloc per a la rata, i va tornar enrere per avisar el porter. Davant la reacció del vell Miquel va comprendre més clarament com era d'insòlita la seva troballa. A ell, la presència de la rata morta li havia semblat simplement estranya, mentre que per al porter constituïa tot un escàndol. ⁴¹⁵⁷

Aquesta rata morta, apuntava Rosenberg, simbolitzava com les epidèmies comencen per un fet menor. Però també:

El cos de la rata, afectat per la pesta, subratlla també la manera en què l'home està lligat a una xarxa de relacions biològiques que no són fàcils de comprendre o de controlar. Des d'un punt de vista molt diferent, també il·lustra la manera en què la circumstancialitat implacable d'una epidèmia coexisteix –de fet, invoca necessàriament– amb marcs més amplis de significat. La textura particular de

⁴¹⁵¹ Ibid., pàg. 279

⁴¹⁵² Ibid., pàg. 279

⁴¹⁵³ Ibid., pàg. 279

⁴¹⁵⁴ Camús, A., *La pesta*, Edicions 62, Barcelona, 1986, pàg. 20

⁴¹⁵⁵ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 281

⁴¹⁵⁶ Ibid., pàg. 280

⁴¹⁵⁷ Camús, Albert, *La pesta*, op. cit., pàg. 12

tota epidèmia reflecteix la interacció continuada entre l'incident, la percepció, la interpretació i la resposta.⁴¹⁵⁸

Tal com advertia, «la majoria de comunitats són lentes a l'hora d'acceptar i reconèixer una epidèmia. Fins a cert punt, és un fracàs de la imaginació».⁴¹⁵⁹ Una epidèmia es presenta com una amenaça pels interessos –econòmics i institucionals– de la comunitat, però també per la seguretat emocional dels ciutadans. I especificava:

Només quan la presència d'una epidèmia esdevé inevitable, se n'admet públicament l'existència. Els cossos s'han d'acumular i cada cop més malalts han de patir abans que els funcionaris reconeixin el que ja no es pot ignorar. El patró s'ha repetit segle rere segle. [...] Els metges troben alguns casos 'sospitosos' i després, ocultant la seva pròpia ansietat, informen de les seves sospites a les autoritats que, en general, no es mostren entusiastes a l'hora de reconèixer públicament la presència d'un intrús tan perillós.⁴¹⁶⁰

Considerava que «admetre la presència d'una malaltia epidèmica comportava un risc de dissolució social».⁴¹⁶¹ Les persones que podien, fugien dels barris afectats; les que no podien fugir, havien d'evitar els malalts i els moribunds. Fins i tot en els casos en què els metges havien qüestionat la transmissibilitat d'una malaltia, «la majoria de la gent simplement havia assumit que la malaltia epidèmica era gairebé per definició transmissible de persona a persona i havien rebutjat aquells que podrien ser fonts potencials d'infecció».⁴¹⁶² I assenyalava:

En qualsevol epidèmia greu, l'acumulació inexorable de morts i malalties ha donat lloc al reconeixement final, encara que sigui a contracor. Si estiguéssim escrivint, efectivament, la història d'una epidèmia en la forma dramàtica convencional, aquest reconeixement seria una conclusió apropiada per un primer acte cada cop més sinistre.⁴¹⁶³

⁴¹⁵⁸ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 280

⁴¹⁵⁹ Ibid., pàg. 281

⁴¹⁶⁰ Ibid., pàg. 281

⁴¹⁶¹ Ibid., pàg. 281

⁴¹⁶² Ibid., pàg. 282

⁴¹⁶³ Ibid., pàg. 282

6.2. Segon acte: la gestió de l'aleatorietat

*Podem dir que la mort del porter marcà la fi d'aquell període
ple de senyals desconcertants i el principi d'un altre,
relativament més difícil, en el qual la sorpresa dels primers
temps va convertir-se en pànic de mica en mica. [...] Fou a partir d'aquell moment que la por,
i amb ella la reflexió, començaren.*⁴¹⁶⁴
Albert Camús

Segons Rosenberg, «acceptar l'existència d'una epidèmia implica –en cert sentit exigeix– la creació d'un marc amb el qual pugui gestionar-se l'arbitrarietat consternant».⁴¹⁶⁵ Aquest acord col·lectiu per acceptar un marc és, puntualitzava, la «inevitable segona etapa de tota epidèmia».⁴¹⁶⁶

El marc mental va ser, durant segles, moral i transcendent; però a partir de finals del segle XVI, les explicacions espirituals van començar a compartir espai amb explicacions més racionals i mecanicistes. I sostenia: «Aquesta barreja eclèctica d'assumpció moral i patologia mecanicista va proporcionar un estil d'explicació que ha estat fonamental per a la gestió social de les epidèmies a Occident durant els últims tres segles».⁴¹⁶⁷ Davant de l'amenaça d'una epidèmia, les persones busquen una comprensió racional «en termes que prometin control, sovint minimitzant la pròpia sensació de vulnerabilitat».⁴¹⁶⁸

I, dins d'aquests esquemes, sempre s'ha buscat explicar el fet diferencial d'alguns individus que, als segles XVIII i XIX, s'anomenava 'predisposició', i, actualment, 'factors de risc'. I ho formulava així:

De quina altra manera es pot explicar per què unes persones o tipus de persona sucumbeixen a la malaltia mentre d'altres no? Si la susceptibilitat no havia de ser vista com un accident aleatori o com el resultat de la idiosincràsia constitucional per si sola, havia de ser entesa en termes de mecanismes fisiològics que suggereixen els efectes físics –i que augmenten el risc– de la conducta, l'estil de vida i el medi ambient. Aquests plans hipotètics constituïen el marc en el qual les hipòtesis morals i socials podien expressar-se i legitimar-se a la vegada.⁴¹⁶⁹

Rosenberg exposava, a «Explicant les epidèmies», que l'element de la 'predisposició' era necessari per a qualsevol explicació d'una epidèmia: «Els doctors i els profans sempre han necessitat explicar la immunitat d'alguns

⁴¹⁶⁴ Camús, Albert, *La pesta*, op. cit., pàg. 25

⁴¹⁶⁵ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 282

⁴¹⁶⁶ Ibid., pàg. 282

⁴¹⁶⁷ Ibid., pàg. 283

⁴¹⁶⁸ Ibid., pàg. 282

⁴¹⁶⁹ Ibid., pàg. 283

individus a la 'influència' epidèmica que els envolta. Per què tants sucumbeixen i d'altres continuen sans?». ⁴¹⁷⁰ Aquesta susceptibilitat diferencial, remarcava, «explicava la selecció de les víctimes d'una epidèmia, que, si no, resultava terriblement arbitrària». ⁴¹⁷¹ I més endavant constatava: «la predisposició explicava les morts selectives d'aquells en risc, en termes de constitució: els pobres, els 'immorals' i els fràgils». ⁴¹⁷²

Hi havia també la creença, molt important, en la relació entre voluntat, responsabilitat i susceptibilitat, plantejava a «Què és una epidèmia». Al segle XIX, durant l'epidèmia de còlera, es va considerar que els mals comportaments –com per exemple, l'alcoholisme, la promiscuïtat sexual, la manca d'higiene personal– augmentaven la susceptibilitat, i també la probabilitat, d'agafar la malaltia. Tal com advertia, no es podia concebre que un alcohòlic, per exemple, escapés del còlera per no beure aigua. «Allò que era dolent era dolent, el culpable, culpable, en totes les dimensions de la vida», ⁴¹⁷³ remarcava Rosenberg. I constatava: «Inclús si s'admetés que una epidèmia pogués originar-se en alguna influència ambiental general, com l'atmosfera, la susceptibilitat selectiva continuaria exigint una explicació». ⁴¹⁷⁴

Les explicacions ambientalistes, que eren moralment exculpatòries, van anar adquirint importància, a partir dels segles XVIII i XIX. Es van començar a associar les epidèmies amb els llocs de residència o l'ocupació, i no només amb el comportament. I posava com a exemple: «les persones que treballaven massa hores i vivien en apartaments de veïns sense ventilació adequada, o sense accés a aigua, serien, necessàriament, menys capaces de combatre una malaltia». ⁴¹⁷⁵

A «Explicant les epidèmies», plantejava que la percepció implicava ja una explicació. I ho justificava així:

La percepció implica una explicació. Certament, aquest és el cas durant les epidèmies, quan la por i l'ansietat creen una necessitat imperiosa de comprensió i, per tant, de tranquil·litat. Aquests esforços explicatius necessàriament reflecteixen els supòsits culturals i intel·lectuals d'una determinada generació, el seu repertori d'eines intel·lectuals disponibles. ⁴¹⁷⁶

⁴¹⁷⁰ Ibid., pàg. 296

⁴¹⁷¹ Ibid., pàg. 296

⁴¹⁷² Ibid., pàg. 297

⁴¹⁷³ Ibid., pàg. 284

⁴¹⁷⁴ Ibid., pàg. 284

⁴¹⁷⁵ Ibid., pàg. 284

⁴¹⁷⁶ Ibid., pàg. 293-294

Així, cada generació, dins del seu marc cultural específic, ha de trobar la manera de comprendre les malalties epidèmiques. I especificava:

El clima, el pecat, l'aire o l'aigua alterats, els bacteris –en un passat recent, els retrovirus–, tots ells han dut a terme un paper en aquests esforços d'una generació específica a través dels quals la gent ha intentat explicar, i en l'explicació controlar, els brots de les malalties infeccioses.⁴¹⁷⁷

6.3. Tercer acte: la negociació de la resposta pública...

I l'epíleg

*Les epidèmies sempre han donat lloc a
judicis morals retrospectius.*⁴¹⁷⁸

Charles E. Rosenberg

Rosenberg defensava, a «Què és una epidèmia?», que reconèixer l'existència una malaltia comportava una acció col·lectiva: «Una de les característiques que defineixen una epidèmia és, de fet, la pressió que genera perquè la resposta de la comunitat sigui decisiva i visible».⁴¹⁷⁹

En aquest tercer acte, apareixia un altre aspecte dramàtic de l'epidèmia: «les mesures de prevenció d'una epidèmia constitueixen rituals, ritus col·lectius que integren elements cognitius i emocionals».⁴¹⁸⁰ Aquests rituals – que poden ser de molts tipus: la imposició d'una quarantena, dies de desdejuni i pregària, procediments de neteja i desinfecció– comporten, assenyalava, «l'actuació visible de la solidaritat comunitària».⁴¹⁸¹ Prometen una comprensió dels valors socials d'un moment determinat i donen informació sobre «les estructures d'autoritat i creença».⁴¹⁸² I, al mateix temps, confirmen creences, que

⁴¹⁷⁷ Ibid., pàg. 294. Rosenberg puntualitzava que no totes les explicacions es trobaven al mateix nivell, ja que n'hi havia que s'aproximaven molt més a la realitat que d'altres, però que el que volia destacar era la seva funció i no el contingut específic, tal com aclaria: «i aquesta funció és l'inevitable acte d'explicació en si mateix». Ibid., pàg. 294

⁴¹⁷⁸ Ibid., pàg. 287

⁴¹⁷⁹ Ibid., pàg. 285. La tuberculosi, per exemple, no va provocar la sensació de crisi d'altres malalties, com la febre groga i el còlera, tot i ser, advertia Rosenberg, molt més significativa des del punt de vista demogràfic. Tampoc no hi van haver pressions morals ni polítiques per adoptar mesures decisives. I declarava: «En l'estrès d'una epidèmia, per altra banda, la falta d'acció constitueix una acció». Ibid., pàg. 285

⁴¹⁸⁰ Ibid., pàg. 285

⁴¹⁸¹ Ibid., pàg. 285

⁴¹⁸² Ibid., pàg. 285

«prometen una mesura de control sobre una realitat intractable».⁴¹⁸³ I ho formulava així:

No és d'estranyar que, en moments de temor i d'incipient desorganització social, les comunitats busquin la tranquil·litat de marcs familiars d'explicació i polítiques lògicament conseqüents que proporcionin tant sentit com la promesa d'eficàcia.⁴¹⁸⁴

En les mesures de salut pública adoptades, s'hi poden veure reflectides les diferents actituds culturals. I posava d'exemple: «Els pobres i socialment marginats, [...] històricament, han estat etiquetats com les víctimes desproporcionadament probables de les malalties epidèmiques i tradicionalment han estat objecte d'una política de salut pública».⁴¹⁸⁵

Declarava Thomas Eliot, al poema *Els homes buits*: «I així acaba el món, no amb un cop sec, sinó amb un gemec».⁴¹⁸⁶ De la mateixa manera, manifestava Rosenberg, les epidèmies s'acaben no amb una explosió, sinó amb un lament:

Les epidèmies normalment acaben amb un gemec, no amb una explosió. Els individus susceptibles fugen, moren, o es recuperen, i la incidència de la malaltia disminueix gradualment. És una seqüència plana i ambigua, però inevitable per a un últim acte.⁴¹⁸⁷

Amb el tercer acte, doncs, finalitzava l'epidèmia. Tot i així, Rosenberg hi afegia un epíleg, a aquesta particular obra de teatre, que revelava una estructura moral. Historiadors i responsables polítics, després d'una epidèmia, miraven cap al passat per preguntar-se què s'havia après. I es preguntaven: «Els morts, han mort en va? Una societat descuidada ha tornat a les maneres habituals de fer les coses tan aviat com la negació s'ha convertit de nou en una opció plausible?».⁴¹⁸⁸ I sentenciava, com a conclusió: «Les epidèmies sempre han donat lloc a judicis morals retrospectius».⁴¹⁸⁹

⁴¹⁸³ Ibid., pàg. 285

⁴¹⁸⁴ Ibid., pàg. 285

⁴¹⁸⁵ Ibid., pàg. 286. Rosenberg posava d'exemple l'epidèmia de poliomièlitis del 1916 a Nova York. Les mesures profilàctiques no van ser imposades als barris pròspers i aparentment saludables, on es van donar la majoria dels casos, sinó a les barriades d'immigrants, que ja havien patit en el passat la febre tifoide i el tifus. Ibid., pàg. 286

⁴¹⁸⁶ Eliot, T.S., «The Hollow Men», 1925. Traducció d'Alfred Sargatal, *Re/s* 1 (2008). Article disponible a: https://projectetraces.uab.cat/tracesbd/rels/2008/rels_a2008n1p143.pdf

⁴¹⁸⁷ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 286

⁴¹⁸⁸ Ibid., pàg. 287

⁴¹⁸⁹ Ibid., pàg. 287

6.4. Les particularitats de l'epidèmia de la sida

*Es diu que la sida ens ha fet vigilar de manera
permanent l'aparició de virus nous.
Tant de bo que això fos cert.*⁴¹⁹⁰

Joshua Lederberg

Per entendre la nostra reacció a la sida, escrivia Rosenberg l'any 1989, calia distingir entre la particularitat d'aquesta epidèmia i la forma de resposta que s'havia donat en el passat a les epidèmies. I remarcava: «La sida ha demostrat ser un tipus d'epidèmia molt tradicional i molt moderna, que evoca nous patrons de resposta i, al mateix temps, en provoca –i així ens ho recorda– alguns de molt antics».⁴¹⁹¹

La nostra experiència de la sida ens havia enfrontat, declarava, a «algunes veritats molt tradicionals».⁴¹⁹² Per començar, que no s'havien vençut les malalties infeccioses, malgrat que les societats occidentals s'havien acostumat a pensar que les malalties infeccioses ja no suposaven un perill. I constatava: «La sida ens ha recordat que aquesta sensació de seguretat podria haver estat prematura, el producte actitudinal d'un moment històric particular».⁴¹⁹³

Ens havia recordat, també, que compartim el planeta, i també els nostres cossos, amb virus i bacteris des de fa mil·lennis. I constatava: «No ens hem alliberat, sembla ser, de les limitacions i la indeterminació de viure en una xarxa de relacions biològiques –que no podem controlar o predir completament».⁴¹⁹⁴ En aquest sentit, segons Rosenberg, «la sida és un fenomen molt tradicional».⁴¹⁹⁵

L'experiència de la sida no va canviar, tampoc, el marc des del qual una comunitat respon a una epidèmia. En alguns aspectes, la sida va recrear l'estructura dramàtica tradicional de les epidèmies del passat. També en la dificultat inicial a acceptar l'epidèmia com una realitat, el fet de fer-ho a contracor, i, destacava Rosenberg, «el ressentiment expressat cap als que porten males notícies, els metges i activistes que exigeixen una resposta a aquesta nova

⁴¹⁹⁰ Citació de Joshua Lederberg a: Solé, R.V., Broglio, E., Sandell, R., «Enfermedades emergentes en un mundo pequeño: las enseñanzas de la pandemia del SIDA». *Real Instituto El Cano de Estudios Internacionales y Estratégicos*, núm. 33, 2003

⁴¹⁹¹ *Ibid.*, pàg. 280

⁴¹⁹² *Ibid.*, pàg. 287

⁴¹⁹³ *Ibid.*, pàg. 280

⁴¹⁹⁴ *Ibid.*, pàg. 287

⁴¹⁹⁵ *Ibid.*, pàg. 287

amenança».⁴¹⁹⁶ En la fase de gestió de l'aleatorietat, es van reafirmar, igualment, els valors socials de la majoria, i es va culpar a les víctimes. I ho caracteritzava així: «Emmarcar i culpar estan inextricablement barrejats; els detalls varien, però el final és similar».⁴¹⁹⁷ En la barreja de mecanismes biològics investits de sentit moral, la sida va ser també una epidèmia tradicional. I declarava: «La sida ens ha recordat bé la juxtaposició aparentment inevitable del patiment i la mort amb la recerca de sentit que sempre ha caracteritzat les epidèmies. Els significats varien, però la necessitat d'imposar-los no».⁴¹⁹⁸

Finalment, apuntava, la sida també ens va recordar «la necessitat del ritual, inclús en una societat moderna i fragmentada»⁴¹⁹⁹ com la nostra. I posava diversos exemples, com el *patchwork* del memorial de la sida⁴²⁰⁰ que va recórrer tots els Estats Units; la distribució de preservatius en espais públics com els campus universitaris; o l'organització de conferències a càrrec de científics, historiadors o administradors. I especificava: «Cada un invoca un marc de

⁴¹⁹⁶ Ibid., pàg. 287

⁴¹⁹⁷ Ibid., pàg. 287-288

⁴¹⁹⁸ Ibid., pàg. 288. La majoria dels nord-americans, assenyalava Rosenberg, tenien fe en la resposta científica: «veuen la sida com un artefacte de temps limitat d'aquest desafortunat però essencialment transitori període entre el descobriment d'aquesta nova malaltia i els anuncis de la seva cura». Ibid., pàg. 288. Altres imposaven un marc mental el significat més important del qual era la moralitat. I malgrat que la majoria de nord-americans van mantenir la fe en el laboratori, també van creure que la sida revelava veritats sobre la política, el govern i la moralitat personal. I Rosenberg apuntava: «La seqüència vinculada entre l'esdeveniment biològic i la seva gestió moral sembla inevitable». Ibid., pàg. 288. En un altre article, anomenat «Malaltia i ordre social a Amèrica: Percepcions i expectatives», feia referència a aquesta capacitat d'entendre declaracions objectives a diversos nivells de manera simultània: «Quan certs immunòlegs suggereixen que la predisposició a la sida pot sorgir d'atacs successius al sistema immunològic, pot o no resultar ser una descripció exacta del món natural. Però per a molts estatunidencs comuns (i potser també per a molts metges) el significat d'aquesta hipòtesi es troba en un altre marc de referència. [...] L'èmfasi en les infeccions repetides explica com un individu es 'predisposa' a si mateix. El significat radica en el comportament incontrolat». Rosenberg, Ch. E., «Disease and Social Order in America: Perceptions and Expectations», a: Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 275-276. I afegia Rosenberg, en una altra ocasió: «I adequadament castigat». Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 288, nota 15

⁴¹⁹⁹ Ibid., pàg. 289

⁴²⁰⁰ Durant l'epidèmia de la sida, es van crear nombroses estructures associatives per donar resposta a les necessitats afectives o pràctiques dels afectats, especificava Lestrade. Hi havia associacions de voluntaris dedicades a portar menjar a domicili o a acompanyar els malalts a l'hospital. També n'hi havia que es dedicaven a organitzar marxes o vetllades, com les *AIDS vigils*, «en record dels amics desapareguts». Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.* op. cit., pàg. 107. I d'altres feien acompanyament del dol. Amb aquest objectiu, destacava, l'activista Clave Jones va crear el *NAMES Project*, «una organització que difon la idea que els morts de sida podien ser simbolitzats per *kilts* confeccionats per la gent propera i que, un al costat de l'altre, constitueixen el fenomen visual més gran per simbolitzar l'hecatombe. Un mort, un *kilt*». Ibid., pàg. 107. A finals dels anys 90, declarava Lestrade, el *NAMES Project* era tan imponent –el seva última presentació va ser el 1996 a Washington. Altres països van seguir aquesta iniciativa, com França amb el *Patchwork des noms*. Ibid., pàg. 107

significat amb diferents matisos: en el cas de l'edredó, un compromís amb la compassió igualitària; en la distribució de preservatius, un compromís amb el potencial de la ciència aplicada». ⁴²⁰¹

Malgrat tot, manifestava Rosenberg, la sida no encaixava tan fàcilment – «en maneres diverses i òbvies» – ⁴²⁰² en aquests patrons que havia esbossat. I ho caracteritzava així:

Una, per exemple, és la rapidesa de la seva difusió geogràfica i la rapidesa, en paral·lel, de la seva identificació com a entitat clínica unificada. Podria descriure's com a moderna, i inclús postmoderna, en la seva relació amb la medicina científica i les estructures institucionals. La sida és postmoderna en la desafecció autoconscient, reflexiva i burocràticament estructurada amb la qual la considerem. ⁴²⁰³

Rosenberg plantejava que la sida va tenir diverses característiques, que es van donar simultàniament i que no s'havien donat en epidèmies passades. Va ser, un fenomen mediàtic, de vegades exagerat i de vegades disminuït. Considerava que els mitjans de comunicació – «primer desinteressats i després erràticament atents» – ⁴²⁰⁴ van ser mediadors entre la malaltia i els ciutadans, i la van convertir en un producte de consum massiu. I aclaria: «La gran majoria dels estatunidencs han estat espectadors, *en* però no *de* l'epidèmia». ⁴²⁰⁵

Un altre aspecte que la diferenciava de les epidèmies anteriors va ser conseqüència de les noves capacitats de la medicina, ja que les noves eines intel·lectuals van permetre que la sida fos entesa com una epidèmia i també van permetre determinar quina era l'entitat clínica responsable. I ho formulava així: «En proporcionar un canvi cognitiu substancial durant el transcurs d'una epidèmia en curs, el laboratori i els seus productes intel·lectuals han jugat un paper nou en l'estructura narrativa de la nostra trobada amb la sida». ⁴²⁰⁶ Les noves eines intel·lectuals també van proporcionar l'opció d'un diagnòstic serològic. I remarcava: «Sense el coneixement d'un agent infecciós, les opcions de política pública haurien estat necessàriament definides d'una manera diferent». ⁴²⁰⁷

⁴²⁰¹ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 289

⁴²⁰² Ibid., pàg. 289

⁴²⁰³ Ibid., pàg. 289-290

⁴²⁰⁴ Ibid., pàg. 290

⁴²⁰⁵ Ibid., pàg. 290

⁴²⁰⁶ Ibid., pàg. 290

⁴²⁰⁷ Ibid., pàg. 290

Les formes institucionals preexistents i els valors imperants havien determinat, també en el passat, la resposta que es donava a les epidèmies. Però, tal com advertia Rosenberg, la complexitat institucional de la nostra societat va modelar, en molts sentits, les respostes davant la crisi de la sida. I constatava: «La complexitat institucional implica interessos institucionals i, per tant, conflictes».⁴²⁰⁸ En el cas de la sida això es va veure en el paper, «necessàriament vinculant i interactiu»,⁴²⁰⁹ sostenia, que van dur a terme els hospitals, els NIH, els bancs de sang, els departaments estatals i locals de salut pública. Els interessos particulars també es van revelar en les decisions dels governs, locals i nacionals, i dels partits polítics, que van contribuir, assenyalava, «a configurar la naturalesa i el rumb de la resposta de la nostra societat a la sida».⁴²¹⁰ I afectava també els tribunals, que van haver de resoldre els conflictes plantejats. I Rosenberg puntualitzava: «Inclús els pacients i els seus defensors s'han convertit en activistes públics en una generació que acaba de prendre consciència dels drets individuals i col·lectius».⁴²¹¹

El complex sistema de salut nord-americà també es va veure afectat per la crisi de la sida. I lamentava: «La sida, particularment, ens ha recordat amb èmfasi la dificultat de proporcionar una atenció adequada als malalts crònics en un sistema orientat desproporcionadament cap a la intervenció aguda».⁴²¹² A més a més, assenyalava, també revelava la preparació sovint menys que adequada del personal mèdic per enfrontar-se a les malalties mortals.⁴²¹³

I advertia: «La bretxa entre l'aïllament d'un agent infeccios en un laboratori de París o Bethesda i la imposició d'un programa preventiu per alterar el comportament de persones concretes a llocs concrets es difícil i problemàtica».⁴²¹⁴ Calia un enfocament integrat que estigués orientat al sistema de salut pública, defensava, i també a l'atenció de la salut. Les contribucions científiques i els contextos socials, sostenia, ja no es podien considerar aïlladament.⁴²¹⁵ Igualment, volia deixar constància del següent:

⁴²⁰⁸ Ibid., pàg. 290

⁴²⁰⁹ Ibid., pàg. 290

⁴²¹⁰ Ibid., pàg. 290

⁴²¹¹ Ibid., pàg. 291

⁴²¹² Ibid., pàg. 291

⁴²¹³ Ibid., pàg. 291, nota 21

⁴²¹⁴ Ibid., pàg. 291

⁴²¹⁵ Ibid., pàg. 291

L'epidèmia ha il·lustrat també la integració geogràfica de la societat; la sida ha posat de manifest la relació d'Amèrica del Nord amb altres països i continents. El nostre hàbit tradicional d'ignorar, en gran mesura, les condicions de salut d'Àfrica pot ser un luxe que ja no podem permetre'ns.⁴²¹⁶

Rosenberg finalitzava l'article apuntant que la sida podia ser una epidèmia postmoderna, tot i així, advertia:

Tanmateix, la sida ens ha recordat que tots compartim, almenys, alguns temors i formes comunes de respondre a les crisis socials. "Es creien lliures", com va escriure Camus sobre els ciutadans del futur Oran assolat per la pesta, "i ningú no serà lliure mentre hi hagi pestilències". Al final de la seva narració, el metge narrador de Camus reflexiona, inclús mentre escolta els crits d'alegria que saluden l'obertura de la ciutat i la conclusió oficial de l'epidèmia, "... que tal vegada arribaria el dia en què, per a la perdició i l'escleridor dels homes, la pesta despertarà de nou les seves rates i les enviarà a morir en una ciutat feliç". La pesta ens recorda que els éssers humans no escapen tan fàcilment de la immanència del mal i de l'ansietat de la indeterminació. La moralitat es construeix en els nostres cossos, en els nostres modes de comportament i en el nostre lloc en l'ecologia del planeta. De la mateixa manera que altres epidèmies, la sida ha servit per recordar-nos, finalment, aquestes realitats definitives.⁴²¹⁷

⁴²¹⁶ Ibid., pàg. 291, nota 22

⁴²¹⁷ Ibid., pàg. 292

II.- La investigació científica

0.- Introducció

En aquest segon apartat, ens centrarem en la investigació científica, des de les primeres hipòtesis sobre l'origen de la malaltia, fins al descobriment dels virus VIH-1 i VIH-2. En tot aquest apartat, tindrem en compte la *Història de la sida* de Grmek, les obres *Sida, realitats i fantasmes*, de Rozenbaum, *Els nostres anys de sida*, de Favereau, *Sobre virus i homes* i *Vèncer la sida* de Montagnier, *Sida 2.0.*, de Didier i Pialoux i *Explicant les epidèmies* de Rosenberg.

Al primer capítol, exposarem la situació de desconcert inicial, les primeres hipòtesis explicatives plantejades i les dues línies d'investigació que es van posar en marxa en aquell moment. Ens aturarem en el suposat pacient zero, que més endavant es va demostrar que no era tal. I també en la formulació de la hipòtesi africana, sobretot per les característiques específiques que mostraven els malalts de sida a França.

Al segon capítol, farem un recorregut per la que va ser la recerca del virus de la sida, començant pels primers sospitosos. Ens aturarem als antecedents històrics per explicar què és un virus i els diferents tipus de virus, fins arribar al descobriment dels retrovirus humans per part de Robert Gallo. També com aquest descobriment va comportar que la investigació per trobar l'agent responsable de la malaltia de la sida es desviés en la persecució d'un fals culpable.

Al tercer capítol, ens centrarem en el descobriment del virus de la sida, que es va dur a terme a l'Institut Pasteur de París, per part de Luc Montagnier, Françoise Barré-Sinoussi i el seu equip. Detallarem les particularitats de l'Institut Pasteur i com es va dur a terme el descobriment del virus LAV, que és com se'l va anomenar en un primer moment. Igualment, ens aturarem en la publicació dels resultats, i en les oposicions i dificultats que van trobar, sobretot per part dels investigadors estatunidencs.

El quart capítol està dedicat a la polèmica que es va desencadenar entre Luc Montagnier i Robert Gallo per proclamar-se els descobridors del virus de la

sida i també per la patent dels testos diagnòstics. Aquesta polèmica va ser molt important, va durar molts anys i va acabar amb una signatura entre els presidents de França i dels Estats Units.

Finalment, al cinquè capítol relatarem com es va descobrir el virus VIH-2, a partir de les investigacions que van començar a l'hospital de Kinshasa i que van culminar amb el descobriment del segon virus de la sida, per part de Luc Montagnier, Christine Rouzioux i Françoise Barré-Sinoussi. Com, en aquest cas, l'equip francès va poder evitar la polèmica que va acompanyar el descobriment del VIH-1, i també com el descobriment dels virus va obrir una nova etapa en la investigació científica de la malaltia.

1.- La investigació científica

*Cada nova malaltia té els seus misteris.
Els de la sida són profunds.*⁴²¹⁸
Willy Rozenbaum

Rosenberg sostenia que, «sense el coneixement d'un agent causal específic i en un període de confusió i inclús de pànic»,⁴²¹⁹ els epidemiòlegs van explorar una gran diversitat de variables ecològiques i ambientals. Van tenir un paper destacat durant els primers mesos després de la identificació de la sida, com a fenomen clínic discret. Tanmateix, advertia, les conclusions dels epidemiòlegs «solen ser tractades com a contingents i provisionals, descriptives i no definitives»,⁴²²⁰ fins que les proves clíniques no proporcionin una explicació més satisfactòria. I constata: «I en el cas de la sida, això va passar amb una rapidesa remarcable. El descobriment del retrovirus del VIH va canviar ràpidament l'equilibri d'èmfasi en la comprensió de la sida per part de la societat».⁴²²¹ Malgrat tot, van haver de passar moltes coses, abans no es va arribar a aquest descobriment.

David Durack, a l'editorial del *New England Journal of Medicine* de desembre del 1981, resumia una opinió aleshores molt estesa així:

Actualment ens trobem en tal estat d'ignorància que l'especulació franca sembla permisible. Suposem que els efectes conjugats d'una infecció viral persistent i d'una droga provoquen la immunodepressió en alguns homes genèticament predisposats. Durant les primeres etapes, els pacients poden no tenir altra cosa que una malaltia no específica i infeccions menors com el muguet. Aleshores pot desenvolupar-se el sarcoma de Kaposi com a tumor oportunista (potser induït pel citomegalovirus) a qui una deficiència de la vigilància immunològica ha obert el camí. Finalment, en la mesura en què la deficiència esdevé cada vegada més greu, apareixen infeccions oportunistes serioses.⁴²²²

Michael Gottlieb, especificava Grmek, havia afavorit la hipòtesi del citomegalovirus com a agent causal de la malaltia, tot i que aquesta hipòtesi no aconseguia explicar com era que només alguns dels infectats per aquest virus queien greument malalts, quan la majoria dels homosexuals n'estaven

⁴²¹⁸ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 75

⁴²¹⁹ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 303

⁴²²⁰ Ibid., pàg. 303

⁴²²¹ Ibid., pàg. 303

⁴²²² Durack, D.T., «Opportunistic infections and Kaposi's sarcoma in homosexual men», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, pàg. 1466-1467, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 43

infectats.⁴²²³ Els estudis epidemiològics, efectivament, havien demostrat anys abans, que el virus es trobava amb freqüència en homes homosexuals i que un 90% d'ells havia tingut una vegada una infecció per citomegalovirus. Altres estudis, que van reforçar la sospita sobre aquest virus, suggerien una estreta associació entre ell i el sarcoma de Kaposi. Per tant, tal com assenyalaven a *Sida, realitats i fantasmes*, hi havia molts arguments contra el citomegalovirus en aquestes primeres investigacions, però res no explicava per què s'havia tornat tan agressiu.⁴²²⁴ Es va fer una investigació sobre si l'abús dels *poppers*, una substància química que molts homosexuals nord-americans inhalaven, podia ser causa de la immunodepressió. Però no hi havia cap prova que justificués aquesta hipòtesi.⁴²²⁵ Friedman-Kein va fer una proposta que d'entrada semblava, en paraules de Grmek, «summament seductora».⁴²²⁶ I Grmek detallava la idea així:

[...] pressions repetides sobrecarregarien el sistema immunològic, que deixaria de funcionar. Segons ell [Friedman-Kein], els malalts sucumbirien a causa del *surmenage*⁴²²⁷ immunològic, un cop que el seu sistema immunològic es 'fatigués' fins a l'«esgotament».⁴²²⁸

Però aquesta explicació, advertia Grmek, com d'altres que es van presentar, no era més que, «una metàfora, tan poc científica com el *surmenage* mental en la gènesi de certes malalties psiquiàtriques».⁴²²⁹

⁴²²³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 42. A *Sida, realitats i fantasmes*, consideraven que l'associació entre el *pneumocistis carinii* i el citomegalovirus, que apareixien simultàniament i semblaven actuar d'acord, «incrimina el virus des del principi». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 11. Tot i així, advertien: «Però és una mica com una espiral de la qual s'estira un fil sense saber si és el final o el principi». Ibid., pàg. 11. I declaraven: «En el fenomen que s'està desenvolupant als Estats Units, de manera gairebé epidèmica, el citomegalovirus sembla un bon sospitós. És contagiós, a diferència del *pneumocistis carinii*. Es transmet per via aèria o sexual. Així, es pensa que els homosexuals, degut al seu estil de vida, es transmeten el citomegalovirus que fa caure les seves defenses immunitàries. El *pneumocistis* s'aprofita, aleshores, de la situació». Ibid., pàg. 11

⁴²²⁴ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 15-16

⁴²²⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 43-44. En una entrevista amb Favereau, Klatzmann assenyalava que totes les hipòtesis havien de ser explorades, així que els investigadors nord-americans van considerar que els *poppers* podien estar relacionats amb la malaltia durant un temps. Tot i així, advertia: «Aquesta hipòtesi no es van mantenir gaire temps, ja que el primer cas de sida aparentment degut a una transfusió de sang va aparèixer el 1982. Per tant, hi havia una probabilitat molt altra de trobar-se davant d'un agent transmissible». Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 37

⁴²²⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 44

⁴²²⁷ En anglès a l'original: treball excessiu.

⁴²²⁸ Ibid., pàg. 44

⁴²²⁹ Ibid., pàg. 44

1.1. Dues línies d'investigació

*Ja que, de moment, ningú no és capaç de respondre aquesta pregunta aparentment senzilla: per què aquests joves homosexuals es veuen, de cop, privats de defensa immunitària?*⁴²³⁰

Luc Montagnier

Immediatament després de l'aparició del segon comunicat dels CDC, apuntava Montagnier, es va posar en funcionament un grup de treball als Estats Units, dirigit per Curran. L'equip va seguir dues línies d'investigació: per un costat, la verificació de mostres de teixit i de sang per intentar determinar relacions clares entre aquests diferents símptomes; i, per l'altre, l'acumulació de dades dels pacients.⁴²³¹

Les investigacions al laboratori, que van suposar la primera línia d'investigació, van confirmar la limfopènia, amb una espectacular caiguda dels limfòcits T auxiliars, amb la consegüent inversió en la relació entre els T auxiliars i els T supressors; van mostrar la disminució dels anticossos contra el virus de la varicel·la; i, finalment, l'augment d'anticossos contra altres virus: el virus d'Epstein-Barr, el citomegalovirus, el virus de l'hepatitis B i la treponema de la sífilis. Però Grmek destacava: «No es va aconseguir descobrir la presència de cap substància química particular ni aïllar cap germen nou».⁴²³²

La segona línia d'investigació, especificava Grmek, va consistir a establir i explorar estadísticament totes les dades personals que poguessin tenir una significació especial a l'àmbit epidemiològic. Es va constituir un equip d'una trentena d'investigadors, coordinat per Curran.⁴²³³ I Montagnier detallava:

Els especialistes del CDC conceben 500 preguntes que ocupen 23 pàgines: constitueixen el 'CDC Protocol 477', que ha de proporcionar el perfil tipus de malalt. Ja que, de moment, ningú no és capaç de donar resposta a aquesta pregunta aparentment senzilla: per què aquestes joves homosexuals es veuen sobtadament privats de defensa immunitària?⁴²³⁴

⁴²³⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 45

⁴²³¹ Ibid., pàg. 45

⁴²³² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 45

⁴²³³ Ibid., pàg. 45. Sobre la tasca de l'equip de Curran, Grmek assenyalava: «Els membres d'aquest equip van interrogar tots els metges que havien tractat casos i dos terços dels malalts coneguts. Van establir un grup de control i es van fixar, atentament, en les circumstàncies més variades de la vida dels malalts i de les persones sanes del seu mateix ambient. L'informe, basat en l'anàlisi de tots els casos detectats pels CDC entre juny i octubre del 1981, va aparèixer el gener del 1982. Va ser seguit per una revisió més aprofundida de 50 casos representatius, els resultats de la qual van ser publicats l'agost del 1983, però que incloïa pacients registrats el 1981». Ibid., pàg. 45

⁴²³⁴ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 45

Aquesta investigació, iniciada l'octubre del 1981, va acabar l'1 de desembre del 1981. A partir d'aquell moment, es van començar a analitzar les dades. I Montagnier ho especificava així:

Sorgeixen les hipòtesis a gran velocitat –i també les pressions– que tendeixen a minimitzar l'impacte d'allò que a alguns els sembla una veritable epidèmia. Malgrat tot, la comunitat científica, poc alarmada inicialment per aquesta malaltia que afecta, aparentment, només als homosexuals, comença a fer-se preguntes quan es descobreixen casos entre els hemofílics tractats amb productes derivats de la sang.⁴²³⁵

Retrospectivament, els casos més antics daten de la primavera del 1978, tot i que l'expansió de la malaltia no es va fer visible fins al gener del 1981. En aquell moment, més de dos terços dels malalts coneguts residien a Nova York, Los Angeles i San Francisco, malgrat que s'havien detectat malalts a 15 estats nord-americans i a dos països més: Dinamarca i Haití. Concretament, apuntava Grmek: «Més de la meitat de tots els malalts diagnosticats en aquesta primera etapa de l'epidèmia provenien d'una sola aglomeració urbana (Nova York)».⁴²³⁶ A més, com que el nombre de malalts heterosexuales era insignificant, la investigació es va centrar en els homosexuals. També es van distribuir els pacients en blancs –que suposaven el 70% dels afectats–, hispans –que representaven el 16%–, i negres –amb el 14% dels afectats–, tot i que no es va observar cap diferència entre els tres grups. Finalment, l'estudi mostrava que l'edat mitjana era de 37 anys, ja que les edats oscil·laven entre els 15 i els 57 anys.⁴²³⁷

I constatava: «L'estat caracteritzat com a malaltia sovint era precedit per alguns símptomes poc específics i relativament lleugers: febre, sudoració nocturna, pèrdua de pes i diarrea crònica».⁴²³⁸

El fet que s'hagués diagnosticat una dona i alguns homes heterosexuales afavoria la tesi de l'origen infeccios de la malaltia. I Grmek ho caracteritzava així: «Les observacions referents a aquests malalts 'atípics' suggerien el rol de la sang en la transmissió del germen».⁴²³⁹

⁴²³⁵ Ibid., pàg. 45-46

⁴²³⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 46

⁴²³⁷ Ibid., pàg. 46

⁴²³⁸ Ibid., pàg. 46

⁴²³⁹ Ibid., pàg. 46

1.2. El suposat 'pacient zero'

*Resulta dubtós, malgrat tot, que l'epidèmia americana hagi pogut desenvolupar-se a partir d'un sol pacient.*⁴²⁴⁰

Luc Montagnier

La sang havia de tenir un paper en la transmissió d'aquest germen, però, tot i així, advertia Grmek, els investigadors van acceptar que en el cas de la infecció entre els homosexuals la via «havia de ser un contacte íntim, probablement el coit anal».⁴²⁴¹ Així, es tractaria d'una transmissió del mateix tipus que la del virus de l'hepatitis B. I remarcava: «A favor d'aquesta suposició, en aquella època, hi havia sobretot l'anàlisi epidemiològica d'un *cluster*⁴²⁴² d'amants al sud de Califòrnia. La formació del focus epidèmic al comtat d'Orange va ser paradigmàtica».⁴²⁴³

Una investigació dels CDC va posar en manifest una espècie de xarxa sexual entre nou dels tretze malalts homosexuals registrats als comptats de Los Angeles i Orange. I ho il·lustrava així:

Els nou malalts havien tingut relacions amb almenys un altre malalt del grup en els cinc anys anteriors. En la majoria dels casos aquestes relacions es remuntaven a un període anterior a l'aparició dels símptomes en el company. Per tant, persones aparentment sanes podien transmetre la malaltia. També es van establir relacions entre els membres de la xarxa californiana i un altre grup similar a Nova York. Al centre d'aquest diagrama de contactes homosexuals s'hi trobava un home jove: Gaëtan Dugas. Se l'anomena 'pacient zero'.⁴²⁴⁴

Gaëtan Dugas era comissari de la companyia Air Canadà i va ser company sexual de 9 dels 19 primers casos de Los Angeles, de 22 malalts de Nova York i de 9 malalts d'altres ciutats, com Chicago o Miami. Grmek ho detallava així: «hauria infectat, ja sigui directament o mitjançant altres, almenys 40 dels 284 pacients nord-americans diagnosticats fins a l'abril del 1982»,⁴²⁴⁵ i havia disseminat la malaltia durant els seus viatges «a un ritme de al voltant de 250 companys sexuals per any».⁴²⁴⁶ I destacava: «Els investigadors van descobrir amb horror que segurament havia estat realment contagiós abans de presentar el més mínim símptoma. Segons les seves anàlisis, la incubació

⁴²⁴⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 118

⁴²⁴¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 47

⁴²⁴² En anglès a l'original: ramificació

⁴²⁴³ Ibid., pàg. 47

⁴²⁴⁴ Ibid., pàg. 47

⁴²⁴⁵ Ibid., pàg. 47

⁴²⁴⁶ Ibid., pàg. 47

d'aquesta nova malaltia durava més de deu mesos». ⁴²⁴⁷ I manifestava:

Afectat el juny del 1980 pel sarcoma de Kaposi, identificat el novembre del 1982 com a portador de la desgràcia i advertit del risc a què exposava els seus companys sexuals, Dugas es va negar a modificar la seva manera de viure. Fins a la seva mort el 30 de març del 1984, als 32 anys d'edat, va tenir relacions sexuals sense cap mesura de protecció. ⁴²⁴⁸

El cas de Dugas, sostenia Grmek, mostrava errors inicials que van cometre tant els responsables de la salut pública com les organitzacions d'homosexuals. Gaëtan Dugas, que no era un ciutadà nord-americà, era un bon boc expiatori. Però, tot i així, no semblava que hi hagués cap evidència que la malaltia vingués del Canadà. I constatava:

Si bé, al principi de la malaltia, Dugas va ser-ne un 'promotor', això no prova que hagi estat efectivament el 'pacient zero' en el sentit estricte del terme. És cert que ell 'va donar' el germen a un bon nombre dels seus companys estatunidencs, però no es pot excloure la possibilitat que ell mateix l'hagués 'rebut' d'un estatunidenc. Cal tenir en compte que alguns dels seus companys van presentar símptomes abans que ell. ⁴²⁴⁹

⁴²⁴⁷ Ibid., pàg. 47-48. Shilts considerava que, durant aquesta investigació, es van confirmar els pitjors temors: «el virus tenia un llarg període de latència. Per exemple, l'home d'Orange Country que [...] havien entrevistat no havia experimentat cap símptoma fins al mes d'agost del 1981, uns deu mesos després que Gaëtan hagués passat amb ell el cap de setmana del Dia d'Acció de Gràcies del 1980. Un altre individu de Los Angeles va descobrir les lesions inequívokes del sarcoma de Kaposi al cap d'uns tretze mesos després d'haver tingut relacions amb el franco-canadenc durant un viatge que Gaëtan va realitzar al sud de Califòrnia el mes de febrer del 1980». Shilts, R., *And the band played on*, op. cit., pàg. 130

⁴²⁴⁸ Grmek, M., *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 48. Pialoux relatava, a *Sida 2.0*, que de vegades Dugas avisava les seves parelles sexuals, però després d'haver tingut relacions. Solia dir-los: «Tinc el càncer gai; moriré d'això; potser tu també». Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 47. I remarcava: «El més sorprenent del cas Dugas és que, ja el 1981, va anunciar un debat que enverinaria l'esfera política i interassociativa des de finals dels anys noranta: el de la contaminació conscient i la seva responsabilitat, i més en general, el debat sobre el *bareback* [a pèl]». Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 47

⁴²⁴⁹ Grmek, M., *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 49

1.3. La hipòtesi africana

*I vam observar un fenomen molt intrigant: d'entre els pacients europeus, alguns havien passat llargs períodes de temps en països africans.*⁴²⁵⁰

Willy Rozenbaum, Didier Seux, Annie Kouchner

Un taxista portuguès, resident a París des del 1976, i afectat per diverses infeccions recurrents, apuntava Grmek, va fer consultes regulars al servei de malalties infeccioses i tropicals de l'hospital Claude Bernard de París, entre 1977 i 1979. El cas, que havia tractat Leibowitch, va ser recordat el desembre del 1981, arran de la publicació dels articles sobre l'estranya malaltia nord-americana. El pacient, que a finals del 1979 va tornar a Portugal, va morir allà probablement afectat de toxoplasmosi cerebral, constatava Grmek.⁴²⁵¹ I especificava:

Era evident que es tractava d'una malaltia 'immunològica' i Leibowitch havia proposat la hipòtesi d'«una infecció maligna, fins aleshores desconeguda, d'origen africà».⁴²⁵² És que l'experiència secular no ens ensenya que el continent negre és bressol de gèrmens estranys?⁴²⁵³

Aquest pacient, detallava Grmek, havia servit la marina colonial durant els primers anys de la dècada dels 70, havia participat a la guerra d'Angola i després s'havia establert a Àfrica, com a conductor de camions. Havia recorregut durant anys la ruta entre Angola i Moçambic que passava per la zona aleshores anomenada Zaire, i probablement havia entrat en contacte amb dones de la regió.⁴²⁵⁴

Retrospectivament, també es van recordar tres casos del 1976, 1978 i 1980 admesos a l'hospital Tenon, amb diagnòstic de pneumocistosi. I destacava: «Aquests pacients havien mort a causa d'una deficiència immunològica inexplicable. Tots havien viscut abans a l'Àfrica Equatorial».⁴²⁵⁵

El 1982, hi havia tres casos hospitalitzats a París amb símptomes d'immunodeficiència adquirida. I ho il·lustrava així:

[...] presentaven en la seva anamnesi vinculacions amb Àfrica; en canvi no s'esmentaven ni pràctiques homosexuals ni cap estada als Estats Units. A més, dos d'aquests tres pacients eren del sexe femení. L'home era un nadiu del Zaire, de 25 anys d'edat. Una de les dues dones era africana, resident a les Illes del Cap Verd, davant de la costa senegalesa. L'altra dona era d'origen francès, però casada amb un nadiu del Zaire, havia passat molt de temps en aquest país abans

⁴²⁵⁰ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 59

⁴²⁵¹ Grmek, M., *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 61

⁴²⁵² Leibowitch, J., *Un virus étrange venu d'ailleurs*, op. cit., pàg. 48

⁴²⁵³ Grmek, M., *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 61

⁴²⁵⁴ Ibid., pàg. 61-62

⁴²⁵⁵ Ibid., pàg. 62

de tornar a París i caure malalta.⁴²⁵⁶

Durant el 1982, apuntava Grmek, «els metges del Grup de treball francès van assenyalar aquesta constel·lació africana als CDC d'Atlanta [...]».⁴²⁵⁷ I és que aquesta, destacaven a *Sida, realitats i fantasmes*, potser va ser «la peculiaritat de la sida a Europa: una connexió entre la malaltia i Àfrica».⁴²⁵⁸

També havia aparegut un cas similar a Alemanya. I, tot i que no es va fer públic fins el març de 1983, advertia Grmek, també hi havia el cas danès: es tractava d'una dona, Margarethe P. Rask, que va morir el 12 de desembre del 1977 a Copenhaguen, als 47 anys d'edat. Era una metgessa que havia treballat com a cirurgiana en un hospital rural a Abumombazi, al Zaire septentrional, del 1972 al 1975, i que havia tornat d'Àfrica amb una pneumocistosi d'una gravetat sorprenent.⁴²⁵⁹ I especificava:

Es va reconèixer la infecció per *pneumocystis carinii*. Malgrat un tractament enèrgic, l'estat de la malalta va empitjorar. A la pneumocistosi se li associaren una candidiosi orofaríngia i una septicèmia per *Staphylococcus albus*. No havia estat mai als Estats Units ni era toxicòmana. Pel seu treball a Àfrica havia estat exposada a la sang i als excrements dels pacients africans.⁴²⁶⁰

Leibowitch, el febrer del 1983 –en ocasió d'un seminari celebrat a Boston– i Brunet i Odile Picard el març del 1983 –durant un simposi a Nova York– van presentar la hipòtesi africana, formulada pel Grup de treball francès.⁴²⁶¹ En referència al simposi del 1983 a Nova York, Brunet ho formulava així:

En aquell moment, al Grup de treball, vam obtenir un resultat molt especial, a saber, que entre els nostres casos hi havia pacients africans, especialment del Zaire. Això era únic, aleshores. Érem els únics que teníem casos africans, no homosexuals. Això indicava que podria haver-hi un enfocament diferent del dels països desenvolupats. I, de passada, va desafiar les teories no infeccioses [...].⁴²⁶²

Brunet assenyala que tot passava enmig d'una «gran confusió».⁴²⁶³ Als investigadors nord-americans no els van agradar els resultats dels investigadors francesos, ja que ells no tenien pacients d'origen estranger i no donaven per

⁴²⁵⁶ Ibid., pàg. 62

⁴²⁵⁷ Ibid., pàg. 62

⁴²⁵⁸ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 59

⁴²⁵⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 62-63

⁴²⁶⁰ Ibid., pàg. 63

⁴²⁶¹ Ibid., pàg. 63

⁴²⁶² Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 55. Brunet feia referència a aquelles teories que implicaven l'ús dels *poppers*, per exemple. Ibid., pàg. 55

⁴²⁶³ Ibid., pàg. 55

vàlida la hipòtesi d'altres orígens de la malaltia. I Brunet sostenia: «L'observació dels casos africans va recolzar la hipòtesi viral d'aquesta malaltia. A més a més, va obrir la possibilitat que es tractés d'un virus que existia molt abans, i probablement a l'Àfrica».⁴²⁶⁴ En referència a aquell moment, a Nova York, el 1983, Brunet encara especificava: «Ningú no es va almar. Hi havia un enigma, però no s'albirava una gran catàstrofe de salut pública».⁴²⁶⁵

Grmek sostenia que, d'acord amb la hipòtesi africana:

[...] dues onades successives d'una nova malaltia infecciosa s'haurien abatut sobre el continent europeu, una primera procedent d'Àfrica, que atacava sense distinció de sexe, una segona arribada dels Estats Units i que es transmetia, preferentment, per les relacions homosexuals entre homes.⁴²⁶⁶

Van ser les investigacions dels metges belgues al seu país i a les antigues colònies d'Àfrica, les que van revelar la importància del focus africà de la malaltia. El 1977, per exemple, una dona de 34 anys d'edat, de Kinshasa va presentar-se a la ciutat belga de Lovaina per fer atendre a la seva filla, de tres mesos, afectada de candidosi bucal des del naixement. La dona havia tingut tres fills sans del seu primer marit i després, havia tingut dos nens més d'un segon matrimoni, que havien mort ràpidament a conseqüència d'una infecció respiratòria i d'una septicèmia. Durant l'hospitalització del tercer nadó, la mare es va trobar malament i va ser sotmesa a exàmens clínics. A la seva sang hi van trobar tot tipus de gèrmens: *Cryptococcus neoformans*, *Candida albicans*, *Staphylococcus aureus* i diversos tipus d'*Enterococcus*, a part d'una enteritis per *Salmonella Montevideo* i un herpes genital i perianal. I Grmek feia ressaltar: «El seu estat s'agreujava cada vegada més, i va decidir tornar a Kinshasa, on va morir el febrer del 1978».⁴²⁶⁷

Els primers malalts africans que van ser observats a Europa mostraven un quadre clínic semblant als malalts homosexuals dels Estats Units, però amb diferències, sobretot pel que fa a la freqüència i els tipus de les malalties oportunistes. I Grmek ho caracteritzava així:

Evidentment, les observacions europees no mostraven més que un pàlid reflex de la realitat nosològica africana. Al Zaire, els metges havien constatat un augment molt visible de la freqüència de la criptococcosi. En divuit mesos, el 1980-81, es van registrar quinze casos nous de meningitis per *Cryptococcus*

⁴²⁶⁴ Ibid., pàg. 55

⁴²⁶⁵ Ibid., pàg. 55

⁴²⁶⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 63

⁴²⁶⁷ Ibid., pàg. 64

neoformans a l'hospital Mama Yemo de Kinshasa, cosa que significava una incidència altíssima en relació al passat (al voltant d'un cas per any). Els metges europeus van tenir la impressió que un virus fins aleshores inexistent o adormit havia començat a estendre's cap a finals de la dècada del 1970 al Zaire, a Rwanda, al Txad i a Uganda. Retrospectivament, alguns metges belgues van proposar el diagnòstic clínic de sida a diversos pacients del Zaire i Burundi, les primers manifestacions dels quals eren anteriors a 1976. [...] Però fins a finals del 1982 no se sabia pràcticament res, de manera directa, sobre la situació africana.⁴²⁶⁸

1.3.1. Els casos a França

Entre març i desembre del 1982, formulava Grmek, el Grup de treball francès sobre la sida va registrar 29 casos a França que presentaven un quadre clínic que corresponia amb la definició que havien proposat els CDC d'Atlanta, i els va classificar en sis grups diferents. Entre ells, hi havia un primer grup de casos dubtosos.⁴²⁶⁹ Hi havia un segon grup de vuit pacients homosexuals, les històries mèdiques dels quals concordaven amb les descripcions nord-americanes. En aquest cas, considerava Grmek: «No hi ha cap dubte sobre l'origen de la infecció: la malaltia és resultat de contactes homosexuals als Estats Units (especialment a Nova York) el 1980 o 1981».⁴²⁷⁰ Hi havia un tercer grup de cinc pacients heterossexuals amb infeccions oportunistes, algunes també associades amb el sarcoma de Kaposi, que eren de nacionalitat haitiana o havien viatjat al Carib.⁴²⁷¹ Hi havia un quart grup de quatre pacients homosexuals que

⁴²⁶⁸ Ibid., pàg. 64-65

⁴²⁶⁹ Es tractava, especificava Grmek, d'alguns pacients, observats abans del 1981, que presentaven només el sarcoma de Kaposi, eren d'edat avançada i havien sobreviscut diversos anys. Van ser considerats com a casos dubtosos. Ibid., pàg. 59

⁴²⁷⁰ Ibid., pàg. 59. Es tractava, detallava, de vuit pacients homosexuals només amb infeccions oportunistes, només amb sarcoma de Kaposi o amb la combinació d'ambdós. Aquests casos van ser observats entre juliol del 1981 i desembre del 1982. Ibid., pàg. 59

⁴²⁷¹ Ibid., pàg. 59. Respecte a aquest grup, Grmek destacava: «A aquest grup pertany una parella d'haitians. La dona vivia a París des de l'agost del 1979; el 1980, va passar algun temps als Estats Units, on va tenir relacions extra-conjugals amb un haitià (que també va emmalaltir de sida el 1982); tornant a París, va ser hospitalitzada l'agost del 1981 i va morir sis mesos després d'una toxoplasmosi cerebral. El marit va arribar a París l'octubre del 1981, sense haver estat abans als Estats Units. Un any després moria d'una tuberculosi difusa, associada al sarcoma de Kaposi». Ibid., pàg. 59. També formava part d'aquest grup un geòleg francès que va patir un accident automobilístic a Haití el setembre del 1978 i se li van fer transfusions de sang extreta de vuit voluntaris haitians. El setembre del 1981, va començar a mostrar els símptomes clàssics de la immunodeficiència adquirida i va morir el mes d'octubre d'una cripto esporidiosi intestinal associada a una toxoplasmosi cerebral. Tal com advertia Grmek, aquest pacient no era homosexual ni prenia drogues. Ibid., pàg. 60. I, finalment, també hi ha el cas d'un científic francès de 40 anys que va anar a viure a Haití el 1978 amb una dona haitiana, i va tornar a París quatre

no havien sortit mai d'Europa. I especificava: «No podien haver-se infectat enlloc més que allà, a França. Però la seva activitat homosexual feia molt probable l'existència d'un vincle indirecte amb la font viral estatunidenca».⁴²⁷² Al cinquè grup, hi havia dos casos problemàtics, advertia Grmek. Podia tractar-se d'infecció per ús de drogues intravenoses, però es va observar poca incidència d'aquest ús en les primeres víctimes franceses.⁴²⁷³ Finalment, hi havia un sisè grup amb quatre pacients heterosexuales amb malalties oportunistes, que s'havien observat el 1976, el 1978 i el 1982. I detallava: «Havien estat a Àfrica Equatorial, però mai als Estats Units. Dos d'aquests casos, diagnosticats retrospectivament, van mostrar que, per als europeus, la infecció d'origen africà era anterior a la procedent d'Amèrica».⁴²⁷⁴

anys després afectat per una toxoplasmosi cerebral, que li va causar la mort el desembre del 1982. Ibid., pàg. 60

⁴²⁷² Ibid., pàg. 60. Aquests pacients, observats el 1982, estaven afectats només pel sarcoma de Kaposi, o per aquest en associació amb una malaltia oportunista. Ibid., pàg. 60

⁴²⁷³ Ibid., pàg. 61. Es tractava d'una dona que el 1980 estava afectada pel sarcoma de Kaposi i un home heterosexual que el 1982 presentava una malaltia oportunista. Cap dels dos no havia sortit mai de França. Ibid., pàg. 60-61

⁴²⁷⁴ Ibid., pàg. 61

2.- A la recerca del virus de la sida

*[...] els coneixements i les tècniques que van possibilitar l'aïllament de l'agent etiològic de la sida i l'explicació del mecanisme de la seva acció tenen una data molt recent. Iniciada una dotzena d'anys abans, la caça d'aquest virus no hauria tingut la més mínima possibilitat d'èxit.*⁴²⁷⁵

Mirko Grmek

En un protocol d'ús intern dels CDC amb data de 25 de maig del 1982, John Bennett afirmava que la nova malaltia era causada per una infecció viral transmesa per contacte sexual. I Grmek ho il·lustrava així:

Segons ell [John Bennett], podia tractar-se tant de virus comuns el efectes nous dels quals haurien estat desencadenats per cofactors ambientals particulars, o d'un o diversos agents nous, «és a dir, de soques mutants o recombinants de gèrmens patògens humans o animals».⁴²⁷⁶ En aquell moment, no era més que una hipòtesi. Cap a finals de l'estiu del 1982, l'aparició de la sida entre els hemofílics que havien rebut per perfusió productes sanguinis filtrats aportava la prova que la causa era en efecte una infecció viral. Aquestes substàncies orgàniques no són esterilitzades pels procediments habituals que corren el risc de destruir algunes molècules útils, però que eliminen els bacteris, els fongs i les protozoàries per filtració. Per tant, l'agent infeccios havia de ser necessàriament un virus.⁴²⁷⁷

El primer sospitós va ser el citomegalovirus. Abans de la irrupció de l'epidèmia de la sida, ja s'havien trobat indicis sobre el seu paper en l'etiologia del sarcoma de Kaposi. També s'havia detectat en els primers malalts de sida. I advertia:

Malgrat tot, la infecció per citomegalovirus era freqüent en gran nombre de subjectes sense cap manifestació de la sida i era molt anterior al començament de la nova epidèmia. Com saber si, en un organisme immunocompromès, la presència d'un germen és la causa o la conseqüència de la carència immunològica?⁴²⁷⁸

Altres sospitosos van ser l'adenovirus i també el virus de l'hepatitis B. Però considerava: «Malgrat tot, això no bastava per atribuir-los un paper decisiu en l'etiologia d'aquesta nova síndrome».⁴²⁷⁹ Entre aquests primers sospitosos, va tenir-hi un lloc destacat el virus d'Epstein-Barr. I assenyalava:

Però, també allà, es topaven amb les mateixes dificultats: per què un germen humà conegut abans de l'epidèmia de la sida hauria canviat tan completament

⁴²⁷⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 91

⁴²⁷⁶ Facsímil publicat a Koch (1987), pàg. 204, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 89

⁴²⁷⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 89

⁴²⁷⁸ Ibid., pàg. 90

⁴²⁷⁹ Ibid., pàg. 90

la seva acció patògena? Una mutació tan profunda equivalia pràcticament al naixement d'un nou germen.⁴²⁸⁰

Tal com manifestava Grmek: «Més seductora resultava la hipòtesi d'un virus animal que s'hauria adaptat bruscament a l'home. Analogies històriques feien possible aquest esdeveniment».⁴²⁸¹

Finalment, les investigacions es van dirigir als virus oncògens i es va veure una analogia entre la nova malaltia i la leucèmia felina. També van veure que l'agent de la malaltia de la sida combinava les característiques del retrovirus de la leucèmia felina i del virus humà de l'hepatitis B. I Grmek apuntava: «Certament les vies de transmissió recordaven les de l'hepatitis B⁴²⁸² i es podia sospitar que l'agent era un cofactor en la patogènia de la sida, però, per què evocar, amb relació a la sida, un virus maligne del gat?».⁴²⁸³ Per poder respondre a aquesta pregunta calia fer un repàs històric sobre el passat de la virologia:

[...] em sembla indispensable per mostrar fins a quin punt els coneixements i les tècniques que van possibilitar l'aïllament de l'agent etiològic de la sida i l'explicació del mecanisme de la seva acció tenen una data molt recent. Iniciada una dotzena d'anys abans, la caça d'aquest virus no hauria tingut la més mínima possibilitat d'èxit.⁴²⁸⁴

⁴²⁸⁰ Ibid., pàg. 90

⁴²⁸¹ Ibid., pàg. 90

⁴²⁸² A *Sida, realitats i fantasmes*, plantejaven que es va especular molt sobre la relació entre la sida i l'hepatitis B. L'hepatitis B es podia contagiar a través de la sang o de les relacions sexuals. Igualment, la sida es manifestava entre les poblacions més exposades als riscos de l'hepatitis B: homosexuals, drogoaddictes i africans. Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 79

⁴²⁸³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 91

⁴²⁸⁴ Ibid., pàg. 91

2.1. Antecedents històrics

2.1.1. Què és un virus?

*Els virus no tenen vida autònoma,
Però, malgrat tot, estan 'vius'.⁴²⁸⁵*

Mirko Grmek

Al segle XIX, sostenia Grmek, s'utilitzava el terme 'virus'⁴²⁸⁶ «per designar qualsevol matèria susceptible de multiplicar-se en un organisme i emmalaltir-lo»;⁴²⁸⁷ i s'aplicava indistintament a tots els gèrmens patògens.⁴²⁸⁸ Montagnier especificava: «En el passat, la paraula 'virus' significava principi de virulència i s'aplicava a tota malaltia».⁴²⁸⁹ Durant la segona meitat del segle XIX, considerava Grmek, es van intentar aïllar i identificar els gèrmens d'algunes malalties molt greus, com per exemple la verola o la ràbia, o molt freqüents, com la grip i el constipat, però sense èxit. I aclaria: «Es pensava que es tractava de microbis molt petits, per sota de la capacitat de resolució d'un microscopi, però per la resta, de la mateixa naturalesa que els bacteris».⁴²⁹⁰

A finals del segle XIX, sostenia Montagnier, es va reconèixer l'origen bacterià de les malalties infeccioses. I, a partir d'aquí, la paraula 'virus' es va aplicar a «agents transmissibles que són invisibles al microscopi i que travessen els filtres de porcellana que retenen els bacteris».⁴²⁹¹ A principis del segle XX es va comprovar la filtrabilitat de gèrmens com el de la febre groga (1901) i el de la ràbia (1903). I Grmek ho caracteritzava així:

El 1903, Émile Roux publica un treball sobre els 'microbis anomenats invisibles': aleshores, es coneixen només nou gèrmens d'aquest tipus. A partir de l'any següent, els pasteurians Henri Vallée i Henri Carré descobreixen el germen filtrable de l'anèmia infecciosa del cavall. Aïllen el primer lentivirus, el futur EIAV, cosí del virus de la sida. Però ningú no comprèn encara el caràcter particular i la importància d'aquests éssers minúsculs. Per a Roux encara no són més que 'petits bacteris'.⁴²⁹²

I Montagnier assenyalava:

⁴²⁸⁵ Ibid., pàg. 93

⁴²⁸⁶ En llatí significava suc, humor, però, sobretot, verí, especificava Grmek. Ibid., pàg. 91

⁴²⁸⁷ Ibid., pàg. 91

⁴²⁸⁸ Així, posava Grmek d'exemple, Pasteur parlava del 'virus de la ràbia'. Sabia que es trobava a la saliva i al cervell dels malalts, que podia exaltar o atenuar la seva virulència i que podia vacunar contra la ràbia, però no sabia res sobre l'aspecte del germen patògen i no va poder obtenir-lo en estat pur ni veure'l al microscopi. Ibid., pàg. 92

⁴²⁸⁹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 84

⁴²⁹⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 92

⁴²⁹¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 84

⁴²⁹² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 92-93

Però només va ser a partir dels anys trenta del nostre segle [segle XX] quan es van realitzar progressos decisius en referència al seu coneixement, gràcies a la posada a punt de procediments de cultiu cel·lular que permeten l'anàlisi curosa del cicle de multiplicació. A més, la invenció del microscopi electrònic va permetre observar-los directament.⁴²⁹³

El 1935, l'investigador nord-americà Wendell M. Stanley va aïllar el virus del mosaic del tabac i va comprovar que, aïllat en estat pur, el virus es comportava com un cristall. I Grmek es preguntava: «Un ésser viu cristal·litzable, és realment un ésser viu?».⁴²⁹⁴ Vint anys després es va resoldre aquest dilema, ja que després de moltes investigacions es va despendre que, per un costat, «els virus sols, en estat aïllat, no són capaços de cap activitat vital, és a dir, ni de metabolisme, ni de moviment, ni tan sols de creixement o de multiplicació»;⁴²⁹⁵ però que, per l'altre, «poden reproduir-se com a éssers vius si es troben en contacte amb les cèl·lules vives apropiades».⁴²⁹⁶ I Grmek apuntava: «Els virus no tenen vida autònoma, però, malgrat tot, estan 'vius', ja que expressen la 'vida', la reproducció controlada de si mateixos, mitjançant l'ús d'un aparell cel·lular estrany. Són paràsits absoluts».⁴²⁹⁷ I Montagnier plantejava: «Estan vius? No exactament. Ja que només existeixen a l'interior de les cèl·lules de les quals en són paràsits».⁴²⁹⁸

Així doncs, els virus eren diferents dels bacteris, ja que aquests últims només són paràsits relatius. Els virus, considerava Grmek, viuen «a expenses de l'hoste i es nodreixen de la seva substància, però utilitzen, per aconseguir aquest objectiu, la seva mateixa maquinària de metabolisme i de reproducció».⁴²⁹⁹

Va ser durant la Primera Guerra Mundial que es va descobrir el fenomen de la bacteriofàgia. Grmek el caracteritzava així: «un factor filtrable es pot autoreproduir en un medi bacterià i destruir els bacteris. Es tracta, doncs, d'un virus».⁴³⁰⁰ Es va comprovar que aquests bacteriòfags estaven compostos per proteïnes, una meitat, i per àcids nucleics, l'altra. I constatava: «La importància d'aquests descobriments no es comprendrà plenament fins vint anys després, un

⁴²⁹³ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 84

⁴²⁹⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 93

⁴²⁹⁵ Ibid., pàg. 93

⁴²⁹⁶ Ibid., pàg. 93

⁴²⁹⁷ Ibid., pàg. 93

⁴²⁹⁸ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 84

⁴²⁹⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 93

⁴³⁰⁰ Ibid., pàg. 94

cop s'hagi reconegut el paper fonamental dels àcids nucleics en l'herència i en la regulació cel·lular». ⁴³⁰¹ A mitjans del segle XX, es va demostrar que la infecció es devia a l'àcid nucleic viral. Així, manifestava, des de mitjans del segle XX:

[...] la virologia rep un impuls extraordinari: el seu desenvolupament i els seus èxits estan íntimament lligats al naixement i creixement de la biologia molecular. Els bacteriòfags, veritables virus dels bacteris, passen a ser un model privilegiat d'investigació en biologia molecular. ⁴³⁰²

Un bacteri és una cèl·lula viva completa, però un virus no ho és. Estan formats per proteïnes i una molècula molt llarga d'àcid desoxiribonucleic (ADN).

I Grmek especificava:

Aquesta molècula és el programa codificat que s'integra als cromosomes de la cèl·lula infectada. Quan el bacteriòfag infecta un bacteri, els gens del seu tall nucleic actuen com si fossin els gens de l'hoste. [...] Un virus patògen parasita una cèl·lula hoste apoderant-se dels seus comandaments genètics i reproduint-se mitjançant l'ús dels enzims del metabolisme intermediari, dels ARN de transferència i dels ribosomes que no li pertanyen. ⁴³⁰³

2.1.2. Virus latents, virus lents i virus oncogènics

L'èxit en la recerca de l'agent causal de la malaltia de la sida, considerava Grmek, no hauria estat possible sense uns coneixements previs que van ser adquirits durant la segona meitat del segle XX i que feien referència a virus d'acció lenta, a la latència i als virus oncogènics. ⁴³⁰⁴

Als anys 50 del segle XX, va néixer el concepte d'infecció viral d'evolució lenta entre els veterinaris i es va imposar després a la medicina. ⁴³⁰⁵ Grmek plantejava que «l'expressió 'infecció per virus lent' ⁴³⁰⁶ es reserva per les malalties que [...] evolucionen molt lentament però sense interrupció, sense intervals de salut aparent». ⁴³⁰⁷ Calia distingir, doncs, aquests virus lents dels virus latents,

⁴³⁰¹ Ibid., pàg. 94

⁴³⁰² Ibid., pàg. 94-95

⁴³⁰³ Ibid., pàg. 95

⁴³⁰⁴ Ibid., pàg. 95

⁴³⁰⁵ Fins aleshores es pensava que les malalties virals tenien un període d'incubació relativament curt i que evolucionaven després en la modalitat aguda, multiplicant-se i envaint l'hoste mentre aquest desenvolupava una resposta immunitària, i el resultat només podia ser o «l'eliminació de l'intrús o la mort de l'hoste». Ibid., pàg. 95

⁴³⁰⁶ Va ser l'any 1954 quan es va crear l'expressió *slow virus* (virus lent) per referir-se a tres malalties dels ovins i una de les cabres. Ibid., pàg. 96

⁴³⁰⁷ Ibid., pàg. 97

que després d'una primo-infecció clínicament evident o infraclínica, podien restar quiets durant un temps i manifestar-se només davant de certs estímuls.⁴³⁰⁸

Pel que fa als virus oncogènics, és a dir, els virus que podrien intervenir en el naixement de certs càncers, tot i que hi havia observacions i experiments puntuals que apuntaven el contrari, Grmek sostenia que «no s'aconseguia explotar aquestes observacions puntuals ni avançar en aquest terreny».⁴³⁰⁹ Calia que es donessin certs descobriments de la biologia molecular, a mitjans del segle XX, cosa que va permetre reprendre el fil de les investigacions sobre l'etiologia viral del càncer, amb tècniques més elaborades.⁴³¹⁰

En la línia d'aquestes investigacions, el 1966, un veterinari de la Universitat de Glasgow va descobrir el virus de la leucèmia del gat, *Feline Leucaemia Virus* (FeLV), que, assenyalava Grmek, «provoca una depressió immunitària similar a la que serà després una de les principals característiques de la sida».⁴³¹¹

2.2. El descobriment dels retrovirus humans

*[...] i finalment, l'any 1981, amb el descobriment de l'HTLV-I per Robert Gallo, convertint-lo en el primer retrovirus humà identificat. I el 1981 és també, per una inquietant coincidència, l'any en què la història de la sida va aixecar el vol.*⁴³¹²

Gilles Pialoux

Als anys seixanta es va proposar una hipòtesi per explicar la cancerització de les cèl·lules infectades que Grmek definia com a «senzilla i elegant»:⁴³¹³ els virus oncogènics no maten la cèl·lula infectada, sinó que el genoma del virus s'integra al genoma cel·lular formant una seqüència oncògena que incita la divisió cel·lular. Aquesta hipòtesi tenia un greu problema, i és que aquesta pirateria de l'aparell cel·lular de síntesi només podia ser realitzada per l'ADN, i no per l'ARN, i el centre d'alguns virus, com el del sarcoma aviar de Rous o el de

⁴³⁰⁸ Ibid., pàg. 97

⁴³⁰⁹ Ibid., pàg. 98. Fins a mitjans del segle XX, especificava Grmek, predominaven les teories que exclouïen l'índole infecciosa de les formacions canceroses. Ibid., pàg. 98

⁴³¹⁰ Ibid., pàg. 98

⁴³¹¹ Ibid., pàg. 101

⁴³¹² Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 415

⁴³¹³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 101

la leucèmia felina de Jarret, era ocupat per l'àcid ribonucleic (ARN). I Grmek constatava:

Segons l'esquema fonamental de la biologia molecular que un dels seus inventors, Francis Crick, anomenà –amb una expressió deliberadament provocativa– el 'dogma central', l'ADN determina la producció de l'ARN i l'ARN a la vegada la de les proteïnes. No s'admetia una inversió d'aquest ordre.⁴³¹⁴

Va ser el 1970 quan finalment es va donar la inversió del dogma –una veritable «heretgia»⁴³¹⁵ declarava Grmek– i es va demostrar experimentalment la possibilitat de la transcripció de l'ARN en ADN. I especificava:

És cert que un virus no pot integrar-se al genoma cel·lular més que en forma d'ADN, però els virus de l'ARN van resoldre aquesta dificultat mitjançant l'ús d'un enzim específic, la transcriptasa inversa, que permet la síntesi d'una cadena complementària d'ADN modelada sobre la cadena d'ARN viral. Després de la penetració en la cèl·lula infectada, l'enzim en qüestió, proporcionat pel virus mateix, transcriu l'ARN viral en ADN que penetra aleshores en l'aparell nuclear. Un grup de virus d'ARN posseeix aquest enzim: aquestes espècies virals transcorren una part del seu cicle biològic químic en marxa enrere, d'aquí el seu nom de retrovirus.⁴³¹⁶

Amb la identificació de la transcriptasa inversa s'eliminava l'obstacle epistemològic i, al mateix temps, manifestava Grmek, es donava als biòlegs un potent instrument d'investigació, ja que aquest enzim s'utilitzaria per detectar els retrovirus i per desenvolupar les tècniques de clonació cel·lular, a partir del 1975.⁴³¹⁷

Françoise Barré-Sinoussi, en una entrevista amb Favereau, declarava que en el moment en què va començar a treballar a l'Institut Pasteur, l'estudi dels retrovirus es trobava a l'inici d'una nova onada, amb el descobriment de la transcriptasa inversa. I ho il·lustrava així:

Aquesta va ser una gran època en la qual es va plantejar la qüestió de la responsabilitat dels retrovirus en els càncers o les leucèmies, perquè ja se sabia que en els animals –els pollastres, els ratolins i els gats– aquests virus

⁴³¹⁴ Ibid., pàg. 102

⁴³¹⁵ Ibid., pàg. 102

⁴³¹⁶ Ibid., pàg. 102-103. I Montagnier ho caracteritzava així: «Els retrovirus, grup al qual pertany el virus de la sida, són virus amb embolcall que amiden una deumil·lèsima part de mil·límetre i que tenen la particularitat de posseir un ARN que, gràcies a un enzim específic, es transcriu en una còpia d'ADN a l'interior de la cèl·lula. Aquesta còpia és la que arriba a integrar-se al si de les llargues cintes de l'ADN cel·lular que constitueixen els cromosomes. L'ADN del virus (denominat provirus) comporta un conjunt de gens, que són novament transcrits en ARN, denominats missatgers, perquè indueixen la síntesi de les proteïnes del virus, que es reuneixen per formar partícules víriques que broten a la superfície de la cèl·lula. El cicle pot llavors començar de nou». Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 85

⁴³¹⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 103

provocaven aquest tipus de malaltia. Vam pensar que aquests retrovirus també devien estar presents en els humans.⁴³¹⁸

Fins aleshores, sostenia Grmek, només es coneixien retrovirus que causaven càncer en animals⁴³¹⁹ i el somni de qualsevol investigador del càncer de l'època era descobrir un retrovirus oncogènic humà. I advertia:

Els estudis més elaborats de cultius virals havien fracassat, així com els exàmens més minuciosos amb el microscòpic electrònic. La possibilitat d'utilitzar la transcriptasa inversa com a marcador específic, la presència del qual traïa la del virus invisible, aportava una nova esperança.⁴³²⁰

Gallo, investigador del National Cancer Institute (NCI), que en aquell moment treballava sobre les polimerases ADN de les cèl·lules sanguínies, va comprendre de seguida que podia utilitzar la transcriptasa inversa per donar a la investigació una nova direcció.⁴³²¹ I Grmek aportava un fragment d'un article de Gallo:

«[...] vaig decidir investigar la transcriptasa inversa en les cèl·lules leucèmiques humanes amb l'esperança de trobar un retrovirus. Aquesta investigació va ser considerada amb escepticisme, perquè la majoria dels biòlegs pensava que no existien retrovirus humans».⁴³²²

Durant cinc anys, apuntava Grmek, Gallo i el seu equip van perfeccionar els tests amb transcriptasa inversa fins que van aconseguir dotar-los d'una sensibilitat superior a la del microscopi electrònic. I destacava:

Cal recordar aquestes dates. És només a partir d'aquest moment, entre 1976 i 1980, que els homes disposen potencialment dels mitjans intel·lectuals i tècnics indispensables per a la identificació i l'aïllament de l'agent causal de la sida. I és justament en aquests anys quan les autoritats sanitàries nord-americanes fixen el debut de l'epidèmia.⁴³²³

Finalment, el 1978-1979, Gallo va tenir èxit en el seu projecte i va descobrir el primer retrovirus humà: l'HTLV-I. L'acrònim HTLV significava inicialment *Human T-Cell Lymphoma Virus*. La *L* es va canviar inicialment per significar *Leukemia* i per convertir-se, finalment, en *Lymphotropic*. El número

⁴³¹⁸ Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 18

⁴³¹⁹ El 1908, apuntaven Lestrade i Pialoux, es va identificar el primer retrovirus en pollastres —el virus de la leucèmia aviar— i uns quaranta anys després es va identificar un retrovirus en mamífers —el virus de la leucèmia murí. Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 415

⁴³²⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 103

⁴³²¹ *Ibid.*, pàg. 103

⁴³²² Gallo, R., «The first human retrovirus», *Scient. Amer.*, 255, núm. 6, 1986, 88-98, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 104

⁴³²³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 104

ordinal es va afegir el 1982, quan l'equip de Gallo va aïllar un altre retrovirus de la mateixa família: l'HTLV-II.⁴³²⁴

2.3. Perseguint un fals culpable

*Quan has passat vint anys de la teva vida treballant en un virus
que podria ser-ne la causa [de la sida] estàs obligat a tenir
una mirada esbiaixada, fins i tot cega.*⁴³²⁵

David Klatzmann

Brunet remarcava que, en un principi, es va treballar «amb la idea que es tractava d'una malaltia sense causa coneguda».⁴³²⁶ Més endavant, es van convèncer que era d'una malaltia infecciosa, probablement deguda a un retrovirus proper a l'HTLV-I. I especificava: «Ara aquest retrovirus donarà forma a les nostres representacions».⁴³²⁷

El 1981, el NCI va mostrar interès cap a la nova malaltia que s'havia presentat entre els homosexuals a Nova York i Califòrnia. I Grmek ho justificava així: «El sarcoma de Kaposi era una malaltia d'aparença cancerosa i la hipòtesi del seu origen viral la convertia en un tema ineludible del programa d'investigacions d'aquest institut federal».⁴³²⁸ El 15 de setembre del 1985, es va celebrar una conferència nacional sobre el sarcoma de Kaposi i les infeccions oportunistes a Bethesda i «els viròlegs es van interessar més pels tumors que per la immunodepressió».⁴³²⁹ A més, advertia, ja es començaven a percebre les tensions entre els investigadors dels CDC d'Atlanta amb els del National Institute of Health (NIH) de Bethesda.⁴³³⁰

Els viròlegs dels CDC dedicaven esforços a identificar el germen causal de la sida des de la primavera del 1982, però, malauradament, assenyalava Grmek, «els procediments de rutina no donaven resultats satisfactoris».⁴³³¹

⁴³²⁴ Ibid., pàg. 104-105

⁴³²⁵ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 38

⁴³²⁶ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 53

⁴³²⁷ Ibid., pàg. 53

⁴³²⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 106

⁴³²⁹ Ibid., pàg. 106

⁴³³⁰ Ibid., pàg. 106

⁴³³¹ Ibid., pàg. 107

Myron Essex, de la Universitat de Harvard, es va sorprendre davant de l'analogia entre la nova malaltia i la leucèmia felina (FeLV).⁴³³² Altres investigacions mostraven que nombrosos pacients afectats de la nova malaltia estaven afectats també pel citomegalovirus, pel virus de l'hepatitis B i pel virus Epstein-Barr. Durant el 1982 i el 1983, Essex va fer testos que van determinar que una quarta part d'aquests malalts també eren portadors d'anticossos anti-HTLV. I Grmek destacava: «Aquests tests eren incorrectes, però van orientar inicialment la investigació en una direcció correcta».⁴³³³

En aquells moments, plantejava Brunet, se sabia que l'HTLV-I «no era tan dolent i que causava leucèmia en només el 2 o 3% dels pacients, i això després de vint anys d'evolució».⁴³³⁴ A més a més, tenia una mortalitat molt baixa. Per tant, en un primer moment, es va pensar que era a això al que s'enfrontaven, i amb una evolució semblant: una infecció viral, invisible i sense conseqüències clíniques i, per motius desconeguts, un petit nombre de casos en què la infecció tenia conseqüències clíniques. I aclaria: «Aquest era el nostre model, i no era gens dramàtic».⁴³³⁵

Tant Essex com Gallo, indicava Grmek, havien arribat a la conclusió que el germen de la sida havia de ser un retrovirus, i, més concretament, l'HTLV. Així, convençuts d'haver trobat el culpable, ho van fer saber a través de comunicats de premsa i d'articles publicats a la revista *Science*. I Grmek ho caracteritzava així:

Hi havia bons indicis, però cap prova, de la responsabilitat de l'HTLV en l'aparició de la sida. I podien formular-s'hi objeccions importants. Per què l'HTLV, virus bastant difós en el món, no havia provocat abans una epidèmia d'aquest tipus? Per què la sida no causava estralls al Japó, país amb el major índex de virèmia HTLV? Com és possible que un virus que fa proliferar els limfòcits sigui la causa de la seva desaparició? Els tests utilitzats per a detectar els anticossos anti-HTLV, eren realment específics?⁴³³⁶

L'equip de Gallo, constatava Grmek, havia estat seguint una pista equivocada: «Obnubilats pels seus èxits anteriors en els estudis sobre els retrovirus FeLV i HTLV, van perdre un any en entossudir-se a demostrar

⁴³³² Aquesta malaltia provocava en el gat leucèmies i deficiències immunològiques. Ibid., pàg. 107

⁴³³³ Ibid., pàg. 107

⁴³³⁴ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 53

⁴³³⁵ Ibid., pàg. 54

⁴³³⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 109

l'exactitud de la seva intuïció inicial». ⁴³³⁷ Tal com destacava Klatzmann, «quan has passat vint anys de la teva vida treballant en un virus que podria ser-ne la causa [de la sida] estàs obligat a tenir una mirada esbiaixada, fins i tot cega». ⁴³³⁸ L'equip francès, en canvi, estava format per gent jove i bastant lliure de la institució mèdica. I especificava: «Quan evoquem l'origen infecció de la sida, la nostra gran fortalesa va ser que no teníem una teoria particular per defensar. [...] Estàvem oberts a totes les hipòtesis». ⁴³³⁹ I ho il·lustrava així:

[...] m'agradaria dir que si aquest virus va ser aïllat en el primer intent és realment gràcies a la llibertat de pensament i acció d'aquest grup de treball. Diversos grups de retroviròlegs experimentats, tant als Estats Units com a Anglaterra, van adoptar el mateix enfocament al mateix temps. Però van fracassar. ⁴³⁴⁰

⁴³³⁷ Ibid., pàg. 109

⁴³³⁸ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 38

⁴³³⁹ Ibid., pàg. 38

⁴³⁴⁰ Ibid., pàg. 39

3.- El descobriment del virus de la sida

*L'epidèmia de la sida comença amb un enigma.
Abans de convertir-se en un drama mundial, protagonitza
una de les aventures mèdiques franceses més originals.
Un grup molt reduït de metges, científics i epidemiòlegs [...] serà a l'origen del descobriment del virus de la sida,
aconseguint avançar l'enorme màquina americana,
a l'entorn del professor Robert Gallo,
l'aleshores especialista indiscutible en retrovirus.⁴³⁴¹*
Éric Favereau

3.1. L'Institut Pasteur

En el cas de la investigació sobre la malaltia de la sida, plantejava Grmek, es va donar una situació paradoxal a l'àmbit de les institucions:⁴³⁴²

Malgrat que als Estats Units hi regna l'empresa privada, les investigacions fonamentals sobre la sida van ser realitzades en el marc de dues institucions governamentals, els *Centers for Disease Control* i els *National Institutes of Health*. I, paradoxalment, a Europa occidental, on les estructures d'ensenyament superior i d'investigació científica són generalment estatals, el primer lloc en l'estudi d'aquesta malaltia correspon sens dubte a una institució privada, l'Institut Pasteur de París.⁴³⁴³

L'Institut Pasteur, que va ser creat a París el 1888 a fi d'efectuar la vacunació contra la ràbia i d'estudiar les malalties contagioses, va passar a ser ràpidament un prestigiós centre d'investigacions microbiològiques i bioquímiques, i també un centre d'ensenyament especialitzat i de producció biomèdica, sostenia Grmek.⁴³⁴⁴ La virologia va ocupar un lloc important en l'Institut i, el 1972, es va ampliar i diversificar aquesta investigació: «es va crear un departament de virologia amb una unitat per a l'estudi dels virus cancerígens. La direcció va ser confiada a Luc Montagnier».⁴³⁴⁵ Però el més destacable d'aquesta unitat i dels col·laboradors que van començar a treballar amb Montagnier, considerava Grmek, és que: «l'equip pasteurianà posseïa, des del

⁴³⁴¹ Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 13

⁴³⁴² Hi va haver quatre institucions responsables de reconèixer la sida, identificar el seu agent etiològic i de la lluita contra aquesta malaltia. Es tractava de dues institucions nord-americanes, els CDC (*Centers for Disease Control*) i els NIH (*National Institutes of Health*), una de francesa, l'Institut Pasteur, i una d'internacional, l'OMS (Organització Mundial de la Salut). Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 39-40

⁴³⁴³ Ibid., pàg. 111

⁴³⁴⁴ Ibid., pàg. 111

⁴³⁴⁵ Ibid., pàg. 113

1977, tots els conceptes i tots els mètodes necessaris per aïllar el virus de la sida». ⁴³⁴⁶

L'Institut Pasteur produïa la vacuna contra l'hepatitis B, explotada per la seva filial, l'Institut Pasteur Production (IPP). Aquesta vacuna, indicava Grmek, era molt lucrativa i representava, l'any 1983, el 20% del pressupost de l'Institut. ⁴³⁴⁷ Per poder preparar la vacuna contra el virus de l'hepatitis B, detallava Montagnier, l'IPP necessitava utilitzar grans quantitats de plasma de donants infectats. Com que amb les donacions franceses no n'hi havia prou, l'any 1981 es van comprar 2.500 litres de plasma als Estats Units. I advertia:

En aquest país, efectivament, es paga per la donació de sang, cosa que atreu donants exposats a nombroses infeccions, en particular els toxicòmans que venen la sang per comprar droga. A França, en canvi, la donació de sang descansa exclusivament sobre la benevolència. ⁴³⁴⁸

Amb anterioritat, apuntava Montagnier, ja s'havia mencionat la presència de retrovirus a la sang comprada als Estats Units, i va proposar sotmetre a prova una mostra de tots els lots de plasma amb l'objectiu de trobar-hi una activitat de transcriptasa inversa, cosa que assenyalaria la presència d'un retrovirus. ⁴³⁴⁹

Paul Prunet, director de l'Institut Pasteur, va sensibilitzar-se, constatava Montagnier, «davant d'un nou perill: el plasma americà podia transmetre l'agent de la sida». ⁴³⁵⁰ A més, semblava possible que aquest agent pogués ser un

⁴³⁴⁶ Ibid., pàg. 114

⁴³⁴⁷ Ibid., pàg. 114

⁴³⁴⁸ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 47. I Grmek ho especificava així: «Una part, 856 litres, va ser barrejada amb plasma europeu i utilitzada per a la preparació de la vacuna. Es va provar en animals la innocuïtat dels primers lots fabricats a partir de plasmes barrejades. Un ximpanzé va tenir una 'reacció hepàtica inflamatòria no específica' i l'altre va morir [...]. La premsa va fer bastant soroll al voltant d'aquests esdeveniments, associant-los amb les informacions sobre la possible presència d'un germen infecciós a la sang procedent dels Estats Units». Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 114. Tal com exposava Pialoux, l'afer de la vacuna contra l'hepatitis B, preparada a partir del plasma extret de portadors crònics del virus, va passar als titulars dels diaris. Malgrat haver mostrat la seva efectivitat, el 1983 va ser acusada de presentar un risc de transmissió de la sida. Segons Pialoux, es podia veure a través d'aquest exemple, com «els vincles entre mitjans de comunicació i sida són constitutius de la història d'aquesta pandèmia sense precedent. L'ocasió també de tornar sobre els mecanismes de la distorsió de la informació i els moviments complexos impresos a la imatge d'aquesta malaltia tan pública i mediatitzada». Afegia que aquest afer va tenir unes conseqüències mèdiques que van ser desastroses. I que la via de transmissió sanguínia «quedarà atrapada en la immaduresa administrativa i política de l'època en què la incompetència es disputarà amb els interessos comercials, com revelarà l'afer dit 'de la sang contaminada'. Aquesta incompetència, o almenys certa inexperiència es traduirà a França, com se sap avui en dia, en milers de morts entre els hemofílics i els que han rebut una transfusió». Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 74-75

⁴³⁴⁹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 47

⁴³⁵⁰ Ibid., pàg. 48

retrovirus, i, en aquells moments, només es tenia coneixement de l'HTLV, aïllat recentment per l'equip de Gallo. I Montagnier exposava:

Però Paul Prunet va venir a veure'm a la tardor del 1982 per parlar-me d'aquest problema i demanar-me si estava disposat a investigar si l'HTLV es trobava present en els preparats destinats a la vacuna de l'hepatitis B. [...] Calia investigar el virus no només en el plasma, sinó també en els limfòcits de les persones afectades per la sida.⁴³⁵¹

El 5 d'octubre del 1982, Leibowitch va pronunciar una conferència sobre la hipòtesi retroviral de la sida a l'hospital Cochin, a París, en què va formular – d'acord amb el relat de Grmek, «amb èmfasi retòric»⁴³⁵²– la pregunta següent: «Hi ha algun retroviròleg francès a la sala?»⁴³⁵³ Ningú no va respondre. A mitjans d'octubre, Leibowitch va tenir una conversa telefònica amb Gallo, sobre les investigacions d'aquest últim sobre l'agent causal de la sida. Leibowitch, que en aquella època era el president del Grup francès d'investigacions sobre la sida, va informar-ne als seus col·laboradors i va insistir en la hipòtesi que la causa de la sida era un retrovirus molt proper, o idèntic, a l'HTLV-I. I Grmek ho il·lustrava així:

En la discussió sobre aquest tema, els membres del Grup havien adquirit per un costat la convicció que, efectivament, la causa de la sida havia de ser un retrovirus, i, per l'altre, que havien de buscar-lo en els ganglis limfàtics i no en la sang. La disminució del nombre de limfòcits T en la sang en circulació mostrava que el virus els matava i, per tant, es feia difícil de recollir d'aquesta font. La limfodenoïtosis apareixia sovint com un signe precoç de la sida, cosa que va suggerir la idea de buscar el virus en els ganglis en el moment de la seva proliferació inicial, i no en la fase més evolucionada en què ja dominava la destrucció cel·lular. [...] Els esdeveniments posteriors van demostrar que aquestes idees eren, a la vegada, infundades i metodològicament molt encertades.⁴³⁵⁴

⁴³⁵¹ Ibid., pàg. 48

⁴³⁵² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 115

⁴³⁵³ Ibid., pàg. 115. Segons el relat de Rozenbaum a *Sida, realitats i fantasmes*, aquesta frase la va pronunciar ell, quan, a principis del 1983, feia una xerrada sobre sida a un grup de col·legues de l'Institut Pasteur: «En acabar la meua intervenció, en què examinava les diferents hipòtesis de la malaltia i, sobretot, la relativa als retrovirus, recordo haver fet, de forma una mica provocativa, aquesta crida: "Hi ha un retroviròleg a la sala?". Tots van somriure davant de la broma, però ningú no em va dir que l'especialista que buscava era al pis de dalt. No hi havia malícia en aquesta actitud. La gent no estava suficientment convençuda d'aquesta hipòtesi. Dos mesos més tard vaig saber per Françoise Brun, viròloga, que aquests especialistes existien i que treballaven al Pasteur». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 83

⁴³⁵⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 115-116

3.2. El virus LAV

*–Era febrer del 1983.
–Sí que me'n recordo, estàvem tots molt emocionats.
Ens acabàvem d'adonar que ens enfrontàvem
a alguna cosa sense precedents.⁴³⁵⁵*
Françoise Barré-Sinoussi

La cap d'operacions del laboratori de virologia de l'hospital Claude-Bernard, Françoise Brun-Vézinet, va ser qui va proposar a Montagnier de col·laborar en la recerca del retrovirus en pacients malalts de sida. I Grmek constatava: «A França, i possiblement a tot Europa continental, el servei de virologia de l'Institut Pasteur segurament era, en aquell moment, el lloc més ben equipat, intel·lectualment i material, per abordar aquesta tasca».⁴³⁵⁶

Rozenbaum, especificava Grmek, especialista en patologia infecciosa a l'hospital Pitié-Salpêtrière, era qui portava la part clínica del treball d'investigació.⁴³⁵⁷ I, tal com relatava Montagnier, Brun-Vézinet «va proposar de portar-me una biòpsia d'un gangli extret d'un jove pacient de Willy Rozenbaum i d'investigar-hi la presència del retrovirus HTLV».⁴³⁵⁸

El dia 3 de gener del 1983, apuntava Grmek, a l'hospital Pitié-Salpêtrière, es va practicar una excisió d'un gangli cervical a Frédéric Brugière, de 33 anys. Aquest pacient, que va ser anomenat Bru..., i esmentat amb l'anagrama RUB als textos publicats, presentava problemes que feien sospitar que tenia sida en la seva forma limfadenopàtica inicial des de desembre del 1982. Era homosexual, tenia més de 50 companys per any i havia estat a Nova York el 1979.⁴³⁵⁹ I Montagnier ho il·lustrava així:

Per què la sang? Per què els ganglis? En aquella època se sap que la sida és una malaltia que destrueix els limfòcits T4 i que és precedida per inflamacions dels ganglis que poden persistir durant mesos, inclús anys. Per tant, és lògic pensar que l'agent responsable de la sida es troba no només a la sang, sinó també als ganglis limfàtics. [...] El Grup de treball sobre la sida havia arribat igualment a la conclusió que calia extirpar, en el pacient, un gangli susceptible d'allotjar el virus abans que aquest presentés senyals d'immunodepressió: en aquest estadi precoç, el virus que es trobaria tindria més possibilitats de ser la causa de la infecció que la seva conseqüència.⁴³⁶⁰

⁴³⁵⁵ Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 26

⁴³⁵⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 116

⁴³⁵⁷ Ibid., pàg. 116

⁴³⁵⁸ Montagnier., L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 48

⁴³⁵⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 116

⁴³⁶⁰ Montagnier., L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 49

Klatzmann assenyalava que van decidir buscar el virus en pacients que tenien un síndrome que anomenaven ARC (*AIDS Related Complex*), i que estava relacionat amb la sida, «en part perquè afectava els mateixos grups de pacients».⁴³⁶¹ Aquests pacients no patien una immunodeficiència greu, però tenien molts nòduls limfàtics i un dèficit de limfòcits CD4 més modest. I ho caracteritzava així:

Així que van ser les cèl·lules d'un nòdul limfàtic d'un pacient amb ARC i no les cèl·lules de la sang d'un pacient amb sida les que es van portar a l'Institut Pasteur. Cal dir aleshores, que els retrovirologues pasteurians, que probablement tampoc tenien idees preconcebudes, van buscar rastres d'un retrovirus en el cultiu d'aquestes cèl·lules des dels primers dies, mentre que els americans ho van fer molt més tard. I és en aquesta primers dies que el virus es va mostrar...⁴³⁶²

En una entrevista amb Favereau, Françoise Barré-Sinoussi sostenia que l'equip francès no partia de cap *a priori*, «al contrari que l'equip de Robert Gallo, que havia formulat la hipòtesi que podria tractar-se d'un retrovirus proper a l'HTLV-I, que el seu equip havia aïllat i publicat el 1980».⁴³⁶³ I destacava: «Nosaltres avançàvem sense idees preconcebudes».⁴³⁶⁴

Aquell mateix dia a la tarda, i segons el seu mateix relat, Montagnier va col·locar el material extret del gangli sota el seu microscopi, seguint el procediment habitual. El cultiu inicial va conservar-se durant setmanes per la utilització del factor de creixement dels limfòcits T, la interleukina-2. I constatava:

En la mostra del quinzè dia Françoise Barré-Sinoussi va aconseguir posar en evidència una activitat transcriptasa inversa dèbil, però significativa. Per evitar un error de laboratori, es va repetir el mateix experiment. A la vista d'aquests primers resultats Françoise Barré-Sinoussi, Jean-Claude Chermann i jo mateix vam tenir una reunió. Vam posar en pràctica un programa més important: per un costat, verificar que es tractava d'un retrovirus i, per l'altre, per saber si aquest retrovirus era diferent o no dels retrovirus humans ja coneguts, HTLV-I i HTLV-II.⁴³⁶⁵

Després d'això, Montagnier va trucar a Rozenbaum i el va informar dels resultats. El 12 de febrer van celebrar una reunió en què Rozenbaum els va explicar tot el que se sabia de la sida fins aleshores. I Montagnier especificava:

⁴³⁶¹ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 39

⁴³⁶² Ibid., pàg. 39-40

⁴³⁶³ Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 22

⁴³⁶⁴ Ibid., pàg. 22

⁴³⁶⁵ Montagnier, L., *Vaincre le SIDA*, Éditions Cana, París, 1986, pàg. 53

«Nosaltres li vam mostrar els nostres primers resultats: l'enzim descobert és efectivament una transcriptasa inversa i no un enzim cel·lular. Està clarament associat amb partícules virals que tenen la densitat dels retrovirus [...]». ⁴³⁶⁶ Però encara no es podia parlar realment d'aïllament del virus, ja que calia produir-lo en cultius de cèl·lules no infectades. El cultiu inicial, advertia Montagnier, «va començar a mostrar signes de fatiga: la producció del virus s'extingia, seguida per l'extinció de les cèl·lules mateixes». ⁴³⁶⁷ Calia propagar el virus en cultius de limfòcits no infectats. Es va obtenir sang d'un donant sa i es va afegir la meitat dels seus limfòcits al cultiu inicial. I Montagnier manifestava:

Vam tenir l'alegria de veure reiniciar-se la producció de transcriptasa inversa, i conseqüentment del virus, en el cultiu de la barreja: això significava que el virus produït pels limfòcits del malalt havia infectat els limfòcits del donant sa, que a la vegada estava produint el virus. ⁴³⁶⁸

Advertia Grmek que, en registrar tot aquest procés al diari de laboratori, Montagnier va cometre dos errors: en primer lloc es va equivocar de data, en posar el dia 4 de febrer com a inici, en lloc del dia 3 de gener; en segon lloc, va dir que l'augment de la transcriptasa va ser observat el quinzè dia (cosa que correspondria al 17 o 18 de gener), en lloc del dia 15 de gener. També va posar 'HTLV-I' al títol inicial, encara que la xifra 'I' semblava afegida en un altre moment, cosa que semblava confirmar que la seva hipòtesi inicial era la mateixa que la de l'equip de Gallo, però va tatxar aquesta paraula i la va substituir per 'BRU 1', acompanyada per l'exclamació '+ + (per fi)'. ⁴³⁶⁹ I ho il·lustrava així:

D'acord amb les notes de laboratori redactades diàriament per Françoise Barré-Sinoussi, va remarcar, el 25 de gener del 1983, que els limfòcits cultivats produïen transcriptasa inversa. L'activitat d'aquest enzim era summament dèbil al principi. Va augmentar fins el 7 de febrer i després va començar a disminuir. Això era sorprenent i inclús inquietant, perquè l'HTLV, l'únic retrovirus humà conegut fins aleshores, es comportava d'una altra manera: incitava els limfòcits a multiplicar-se i, per tant, a augmentar la producció de la transcriptasa inversa. Aquest nou virus semblava actuar d'una altra manera sobre els limfòcits: els matava. Segons Françoise Barré-Sinoussi, des d'aquest moment va sorgir la sospita que el virus en qüestió no s'assemblava a l'HTLV de Gallo. ⁴³⁷⁰

I Montagnier ho relatava així:

La pista del retrovirus sembla per tant fructuosa. Però les cèl·lules comencen a morir. Si haguessin estat infectades per l'HTLV, tendrien, contràriament, a

⁴³⁶⁶ Ibid., pàg. 53

⁴³⁶⁷ Ibid., pàg. 53

⁴³⁶⁸ Ibid., pàg. 54

⁴³⁶⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 118

⁴³⁷⁰ Ibid., pàg. 118

multiplicar-se indefinidament i a donar naixement d'allò que es denomina un cultiu 'immortal'. Ha de tractar-se, per tant, d'una variant d'aquest virus que infecta les cèl·lules sense 'immortalitzar-les'. En tot cas, els resultats són compatibles amb el quadre que llavors es té del virus: tenim un retrovirus capaç de multiplicar-se en les cèl·lules dels ganglis limfàtics i potser de matar-los a la llarga.⁴³⁷¹

I remarcava, més endavant: «Ens sembla, cada cop més, que aquest retrovirus nou podria ser a l'origen de la sida. A malaltia nova, agent nou, pensem...».⁴³⁷² Barré-Sinoussi sostenia que el que calia, aleshores, era poder veure el virus al microscopi, cosa que va dur a terme Charles Dauguet.⁴³⁷³ En les fotografies del nou virus a través del microscopi electrònic, indicava Grmek, hi van aparèixer diferències morfològiques notables amb relació al virus HTLV descobert per Gallo.⁴³⁷⁴ I Barré-Sinoussi especificava: «Aleshores vam haver de produir, estudiar, caracteritzar aquest retrovirus. I allà, molts altres membres de l'equip del Pasteur i altres col·laboradors externs al Pasteur van contribuir a aquesta tasca».⁴³⁷⁵ I ho detallava així:

Dèiem que havíem de moure'ns ràpid. Jean-Baptiste Brunet ja ens parlava de la propagació de l'epidèmia. Però hi havia moltes coses per fer: assegurar-nos que estàvem tractant amb un nou retrovirus, el responsable de la sida, caracteritzar el seu genoma, les seves proteïnes, produir-lo en quantitat, començar a desenvolupar proves de diagnòstic, comparar-lo amb altres retrovirus, especialment l'HTLV-I i II, i així successivament. Era un enfocament científic clàssic i no érem tants, en aquell moment.⁴³⁷⁶

Al Grup de treball francès sobre la sida, constatava Grmek, no tots els membres tenien la mateixa opinió: «Willy Rozenbaum defensava la importància

⁴³⁷¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 51

⁴³⁷² Ibid., pàg. 53

⁴³⁷³ Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 24

⁴³⁷⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 119

⁴³⁷⁵ Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 24

⁴³⁷⁶ Ibid., pàg. 24-25. Klatzmann assenyalava que, un cop es va haver aïllat el retrovirus, va començar la veritable col·laboració: «Cadascú tenia la seva tasca: els viròlegs intentaven establir un test de detecció del virus, els retroviròlegs estudiaven les propietats d'aquest nou virus, i els immunòlegs estudiaven els seus vincles amb el sistema immunològic. Tots els resultats eren discutits cada dissabte al matí». Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 40. Klatzmann, de fet, va ser el responsable de descobrir que el virus de la sida infectava i matava totes les cèl·lules CD4, però no afectava les CD8. I ho relata així: «Encara recordo aquell dissabte al matí a l'Institut Pasteur. No sé com expressar avui aquesta sensació de ser la primera persona al món de veure aquest fenomen. Va ser brillant, clar i completament emocionant». Ibid., pàg. 41

i l'originalitat del descobriment de l'equip de l'Institut Pasteur, mentre que Jacques Leibowitch continuava fidel a la seva opinió favorable a l'HTLV».⁴³⁷⁷

Gallo va ser ràpidament informat per Montagnier del descobriment fet a França, a través d'una carta que Leibowitch va portar a Bethesda el 2 de febrer del 1983. Segons Grmek: «Amb molta circumspècció, Montagnier deia en la seva carta que 'potser' havia descobert quelcom nou en un cas de 'síndrome immunoproliferant'». ⁴³⁷⁸ I, malgrat que el retrovirus descobert a l'Institut Pasteur no reaccionava als anticossos que reconeixien específicament dues proteïnes d'aquest virus que Gallo va enviar-los, aquest últim seguia convençut que el retrovirus de Montagnier havia de ser una variant del seu retrovirus.⁴³⁷⁹

Montagnier destacava que, després de l'èxit que van tenir aïllant el virus a partir del gangli de BRU, van intentar repetir l'experiment amb altres pacients. I ho detallava així:

Els resultats són negatius o engendren confusions. Així, el segon pacient, MOI, té anticossos contra el virus BRU i el virus HTLV. Robert Gallo, per part seva, es troba probablement amb el mateix tipus de pacient, però com que busca l'HTLV, només troba aquest últim virus. En certa manera, hem tingut la sort que BRU, el nostre primer pacient, només hagi estat infectat pel virus que hem aïllat.⁴³⁸⁰

Davant de la pregunta de si havia vist clarament la diferència entre el retrovirus que havien descobert i l'HTLV de Gallo, Barré-Sinoussi responia: «Sí, molt clarament. Però el vincle entre la malaltia i el virus que havíem aïllat encara no estava completament establert el maig del 1983». ⁴³⁸¹ Més endavant, van detectar virus similars en altres pacients i les dades mostraven que no es tractava de l'HTLV-I, ja que els van comparar amb les mostres rebudes per Gallo. I ho relatava així:

Quan van aparèixer els primers resultats al microscopi de fluorescència, la tècnica, Marie-Thérèse, ens va cridar immediatament. I tots ens en vam quedar convençuts: eren dos retrovirus diferents.
A més a més, en aquesta història del descobriment del virus, aquest episodi em va marcar molt, perquè va ser la primera prova que ens enfrontàvem a un nou retrovirus.⁴³⁸²

⁴³⁷⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 119

⁴³⁷⁸ Ibid., pàg. 119

⁴³⁷⁹ Ibid., pàg. 119

⁴³⁸⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 54-55

⁴³⁸¹ Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 26

⁴³⁸² Ibid., pàg. 26. Més endavant, Barré-Sinoussi remarcava que aquella va ser una època meravellosa: «en el sentit en què imaginaves un resultat i l'aconsegues. Aquestes no són situacions tan comunes per a un investigador i va ser molt estimulant. Per exemple, per establir un vincle entre el virus i la malaltia, intentàvem aïllar el virus i/o detectar anticossos contra el virus

Tal com plantejava Brunet, tot va canviar molt ràpidament:

La hipòtesi retroviral es confirma. Sentim que hem descobert la causa [de la sida], i que la nostra feina és confirmar-ho. Totes les dades que rebem són comparades amb la nostra hipòtesi. I no és senzill. Hem de provar que no es tracta del mateix virus que l'HTLV-I, el retrovirus de Robert Gallo.⁴³⁸³

3.3. La publicació de resultats

*Va ser l'època en què la tensió amb els americans
va començar a augmentar, en què hi va haver atacs molt violents
contra els francesos que deien que havien descobert la causa de la sida.
Fins i tot a França, teníem molt poc suport.*⁴³⁸⁴

David Klatzmann

L'equip de l'Institut Pasteur va considerar que havia arribat el moment de publicar els primers resultats: «l'aïllament i la caracterització d'un nou retrovirus diferent de l'HTLV, i que es desenvolupa en els limfòcits T sense immortalitzar-los en un pacient que es troba en una fase precursors de la sida».⁴³⁸⁵ A l'abril del 1983, Montagnier va començar a preparar un article per a la revista *Nature*, però després de parlar-ne amb Gallo, que continuava convençut que l'equip de Montagnier havia trobat un HTLV i que estava preparant un text també, l'article es va destinar a la revista *Science*. I Montagnier escrivia:

Amb les presses, m'oblido redactar el resum que ha de ser publicat a la capçalera de l'article. R. Gallo em proposa d'escriure'l ell. Accepto per guanyar temps. Però aquest resum tendeix a incloure el nostre virus a la família dels HTLV, mentre que la resta de l'article i el títol diuen el contrari. De fet, sense adonar-nos-en, acabem d'entrar en una querella científica que no finalitzarà fins diversos anys més tard.⁴³⁸⁶

El 20 de maig del 1983 va aparèixer l'article a la revista *Science*.⁴³⁸⁷ S'hi anomenava el nou virus T-Lymphotropic Retrovirus, i no RUB, com havia volgut

en pacients amb comportaments de risc, ganglis generalitzats o sida. I, cada vegada, la resposta era positiva [...]. Una coincidència perfecta entre el resultat esperat i el resultat obtingut». Ibid., pàg. 27-28

⁴³⁸³ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 56

⁴³⁸⁴ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 43

⁴³⁸⁵ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 55

⁴³⁸⁶ Ibid., pàg. 56

⁴³⁸⁷ Barré-Sinoussi, F., Chermann, J.-C., Rey, F., Nugeyre, M.T., Chamaret, S., Gruest, J., Dauguet, C., Exler-Blin, C., Vézinet-Brun, F., Rouzioux, C., Rozenbaum, W. i Montagnier, L.,

anomenar el seu virus Montagnier. En el cos del text de l'article, només s'hi admetia la possibilitat que el retrovirus descobert fos de la família de l'HTLV, ja que havien comprovat que l'element aïllat «posseeix en la seva càpsula interna proteïnes que no corresponen a les de l'HTLV-I».⁴³⁸⁸ I Grmek especificava:

Els investigadors francesos es contenen de cantar victòria. Acaben el seu article declarant que «encara falta determinar el paper d'aquest virus en l'etiologia de la sida».⁴³⁸⁹ El nou virus podria no ser més que un germen oportunista com d'altres. La potència proliferativa dels limfòcits infectats no ha augmentat, cosa que fa pensar que la hiperplàsia limfàtica és simplement una reacció inflamatòria. La causa de la sida podrien ser altres factors que una infecció específica per aquest virus, en particular, una espècie de sobrecàrrega del sistema immunològic per infeccions repetides.⁴³⁹⁰

Els investigadors de l'Institut Pasteur, però, van quedar-se amb una sensació desagradable després de la lectura d'aquest número de la revista *Science*, que contenia uns quants articles sobre retrovirologia humana, i també de les reaccions a la gran premsa i a la premsa mèdica. Montagnier advertia: «La comunitat científica internacional, en llegir el nostre article al *Science*, es mostra encara més moderada. Enfilat al tren de l'HTLV, el nostre virus passa desapercebut».⁴³⁹¹ Tal com remarcava Grmek: «L'especificitat del 'seu' virus no apareix sinó de forma secundària, oculta darrera la idea que la causa de la sida era un virus del tipus HTLV».⁴³⁹² I Montagnier destacava també la fredor de la reacció dels mateixos col·legues de l'Institut Pasteur: «Però per què hem de treballar en una malaltia d'homosexuals?, diuen els altres. Dona una mala imatge de l'Institut i pot perjudicar-ne el finançament, que descansa en part sobre donatius privats».⁴³⁹³

Des de finals de maig del 1983, apuntava Grmek, un equip de l'Institut Pasteur es va dedicar a buscar la presència d'aquest mateix virus en altres malalts, ja que el primer retrovirus provenia d'un malalt sense sida declarada. Es

«Isolation of a T-lymphotropic retrovirus from a patient at risk of acquired immune deficiency syndrome (AIDS)», *Science (Wash.)*, 220, 1983, 868-871, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 119

⁴³⁸⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 120

⁴³⁸⁹ Barré-Sinoussi, F., Chermann, J.-C., Rey, F., Nugeyre, M.T., Chamaret, S., Gruest, J., Dauguet, C., Exler-Blin, C., Vézinet-Brun, F., Rouzioux, C., Rozenbaum, W. i Montagnier, L., «Isolation of a T-lymphotropic retrovirus from a patient at risk of acquired immune deficiency syndrome (AIDS)», op. cit., citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 120

⁴³⁹⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 120-121

⁴³⁹¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 56

⁴³⁹² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 121

⁴³⁹³ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 56

va aïllar una segona soca del mateix virus en un malalt homosexual afectat pel sarcoma de Kaposi, una tercera soca en un hemofílic afectat de toxoplasmosi neuromeningia i un quart de la sang d'una jove del Zaire. En tots els casos, constatava, es va trobar el mateix tipus de virus, es va demostrar que atacava exclusivament els limfòcits T4 i que, en lloc d'estimular la seva reproducció com feien els virus HTLV-I i HTLV-II, aquest nou virus els destruïa.⁴³⁹⁴ I considerava:

A partir d'aquí i en endavant, cada cop més convençuts que no era de la família HTLV, sinó parent del lentivirus, Montagnier i els seus col·laboradors van anomenar el primer element aïllat per ells LAV i als següents IDAV (acrònims de les designacions en llengua anglesa: *Lymphadenopathy Associated Virus* i *Immune Deficiency Associated Virus*).⁴³⁹⁵

El portador de la soca inicial de LAV, M. Brugière, va viure alguns anys sense presentar símptomes, manifestava Grmek. Malgrat tot, advertia, «la malaltia va acabar per manifestar-se en tot el seu horror i la tardor del 1988 va morir de sida».⁴³⁹⁶

⁴³⁹⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 121

⁴³⁹⁵ Ibid., pàg. 121-122

⁴³⁹⁶ Ibid., pàg. 122

4.- La polèmica entre França i els Estats Units

*Conservo un record amarg d'aquell període.
Sabíem que teníem raó, però estàvem sols.*⁴³⁹⁷

Luc Montagnier

Fins al maig del 1983, assenyalava Grmek, l'equip d'investigadors nord-americans havia trobat elements idèntics o semblants a l'HTLV-I i a l'HTLV-II, però, sobretot, perquè no buscava cap retrovirus diferent. Igualment, a l'estiu del 1983, encara no es podia demostrar que el virus aïllat a l'Institut Pasteur tingués un paper decisiu en la causalitat de la sida. En l'ambient mèdic internacional es coneixia el descobriment francès, però es donava preferència a l'HTLV de Gallo i hi havia una desconfiança, advertia Grmek, envers el virus descobert a l'Institut Pasteur.⁴³⁹⁸

Al National Cancer Institute (NCI) hi havia un equip especial dedicat a demostrar el paper de l'HTLV-I en la sida. El setembre del 1983, es van reunir per valorar la comunicació de Montagnier, que va ser mal rebuda, però que, segons Grmek, va aportar descobriments d'una importància que, *a posteriori*, seria difícil subestimar:⁴³⁹⁹

[...] l'aïllament del virus del tipus LAV en cinc pacients afectats de limfadenopatia i en tres sidosos declarats (un homosexual, un hemofílic i un haitià); la prova de l'afinitat selectiva d'aquest virus pels limfòcits T4; la demostració pel test ELISA de la presència d'anticossos anti-LAV en el 63% dels casos de limfadenopatia i el 20% dels casos de sida manifesta; i, finalment, l'assenyalament de similituds morfològiques i immunològiques entre el LAV i el virus EIAV (responsable de l'anèmia infecciosa del cavall),⁴⁴⁰⁰ així com al diferència entre el LAV i els HTLV-I i HTLV-II.⁴⁴⁰¹

Gallo va posar en dubte que el LAV formés part de la família dels retrovirus, constatava Grmek, i també que tingués cap relació etiològica amb la sida. En definitiva, en aquesta reunió, «van minimitzar l'aportació francesa».⁴⁴⁰²

⁴³⁹⁷ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 64

⁴³⁹⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 122-123

⁴³⁹⁹ Ibid., pàg. 113

⁴⁴⁰⁰ Montagnier relatava que un dia de juny del 1983, parlant amb Oswald Edlinger, col·lega viròleg de l'Institut Pasteur, van arribar a la conclusió que el virus LAV s'assemblava molt al virus de l'anèmia infecciosa del cavall, que és un lentivirus. Després d'aquesta conversa, Montagnier va córrer a la biblioteca a buscar revistes de patologia veterinària fins que va trobar fotografies que s'assemblaven al virus LAV. Després d'algunes proves, Montagnier apuntava: «Em pregunto llavors si la sida no procedeix d'una variant d'aquest virus. Però no és així. El virus del cavall es nega a créixer en limfòcits humans i el nostre virus no creix en els del cavall». Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 59

⁴⁴⁰¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 123-124

⁴⁴⁰² Ibid., pàg. 124

A les actes de la reunió, que es van publicar el juny del 1984, hi van fer aparèixer el virus HTLV-III i van canviar el significat de les sigles: de l'*Human T-Cell Leukemia Virus* inicial, la sigla passava a significar *Human T-Lymphotropic Virus*.⁴⁴⁰³

Mentrestant, des de principis del 1983, l'equip de l'Institut Pasteur es va dedicar a mostrar les diferències morfològiques entre el virus LAV i l'HTLV-I, i les similituds entre el LAV i el virus de l'anèmia equina. I a més a més, sostenia Grmek, «van aïllar un virus del tipus LAV, no només en un hemofílic atacat de sida, sinó també en el seu germà hemofílic sense signes clínics d'infecció».⁴⁴⁰⁴ I Montagnier ho especificava així:

L'estiu aporta efectivament noves proves. Aïllem el virus LAV a partir de la sang d'un jove hemofílic i afectat per la sida. [...] Els primers estudis epidemiològics efectuats amb l'ajuda dels primeríssims tests ELISA [...] mostren que la majoria dels pacients afectats per linfodenopaties tenen anticossos contra el LAV. Per tant, estan infectats pel mateix tipus de virus.⁴⁴⁰⁵

L'agost del 1983, Montagnier va dirigir cartes a tots les autoritats competents, de les quals només en va rebre respostes corteses, i el desbloqueig, per part del Ministeri d'investigació, de cinc-cents mil francs. I aclaria: «No n'hi ha prou per construir un laboratori P3, laboratori de seguretat indispensable per produir el virus en massa sense perill».⁴⁴⁰⁶ I es preguntava: «Però, què passa amb el centenar de casos de sida registrats a França, la majoria dels quals són homosexuals? És que no es tracta d'un cas de salut pública?».⁴⁴⁰⁷

Pel que fa a la resposta dels especialistes, Montagnier la caracteritzava així:

Per part dels especialistes, l'acollida no és millor. Soc convidat per Robert Gallo a un col·loqui sobre els retrovirus. [...] El col·loqui està centrat en l'HTLV i les leucèmies; només una sessió, l'última, que tindria lloc a la nit, es refereix a la sida. Som al 15 de setembre del 1983. Molts congressistes han marxat ja i parlo davant d'una sala mig buida. [...] Pel que fa a Robert Gallo, li pregunto el motiu de la seva actitud, ja que el meu manuscrit disposa de tots els detalls de la nostra feina. «*You punched me out*»,⁴⁴⁰⁸ em diu: acabo de demolir tot el seu treball sobre

⁴⁴⁰³ Ibid., pàg. 124

⁴⁴⁰⁴ Ibid., pàg. 124

⁴⁴⁰⁵ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 61

⁴⁴⁰⁶ Ibid., pàg. 62

⁴⁴⁰⁷ Ibid., pàg. 62

⁴⁴⁰⁸ En anglès a l'original: M'has deixat fora de combat

l'HTLV i la sida. [...] Havia cregut, ingènuament, que els convenceria. Topo contra un mur d'indiferència o de mala fe.⁴⁴⁰⁹

I més endavant sentenciava:

Conservo –crec que el mateix els passa als meus col·laboradors i col·legues– un record amarg d'aquell període. Sabíem que teníem raó, però estàvem sols. Molts descobridors han degut tenir la mateixa impressió, però, aquesta vegada, es tractava d'un problema de salut pública. [...] La comunitat de viròlegs francesos estava resignada a veure només la llum que venia de l'altre costat de l'Atlàntic.⁴⁴¹⁰

Tot i així, els resultats, a l'Institut Pasteur, anaven arribant. Segons Montagnier: «Les investigacions sobre l'HTLV s'encallen mentre que les nostres avancen».⁴⁴¹¹

El 24 d'abril del 1984, la secretària d'Estat responsable de la salut, Margaret Heckler, va fer una conferència de premsa⁴⁴¹² a Washington en què, en paraules de Grmek, va declarar que:

[...] Robert Gallo i els seus col·laboradors del NCI havien aïllat un virus desconegut fins aleshores, en demostrar que causava la sida i en perfeccionar un test d'identificació que estaria disponible a partir de novembre. En menys de dos anys, deia, els laboratoris de l'Estat trobaran i produiran una vacuna que protegirà contra la sida.⁴⁴¹³

⁴⁴⁰⁹ Ibid., pàg. 62-63. Després d'aquest col·loqui, Montagnier va pronunciar una conferència a Nova York: «M'escolten de manera cortesa, sense més...». Ibid., pàg. 63. La revista *Nature* va rebutjar un article de l'equip Pasteur sobre el tropisme del virus per als limfòcits T4, que no es va publicar fins gairebé un any després del primer enviament. Ibid., pàg. 63. Klatzmann detallava, en una entrevista amb Favereau, els entrebancs amb els quals es va trobar la publicació d'aquell article. En un primer moment, els revisors es van declarar incompetents. Uns mesos després, Klatzmann va rebre una carta de rebuig de l'editor: «Amb comentaris com: "Això seria extremadament important si fos veritat"». Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 42-43. També remarcava que es parlava del 'virus francès' com si fos una «vulgar contaminació de laboratori». Ibid., pàg. 43. I especificava: «Karpas repetia que si el meu article hagués aparegut el 1983 i no el 1984, hauria contribuït a fer comprendre que aquest virus era en realitat la causa de la sida, sense haver d'esperar al seu 'redescobriment' per Gallo un any després. Deia que això hauria estalviat temps en el desenvolupament de les proves i salvat vides humanes...». Ibid., pàg. 46. Montagnier va enviar, també, a la revista *Nature* el manuscrit del col·loqui sobre els retrovirus, que no va ser publicat fins al juny del 1984, molt temps després del congrés, juntament amb capítols sobre el virus HTLV-III de Gallo. Un article de Montagnier sobre l'homologia del LAV amb el virus de l'anèmia del cavall, que havia enviat a *Science*, va ser finalment publicat el març del 1984 als *Annales* de l'Institut Pasteur. Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 63--64

⁴⁴¹⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 64

⁴⁴¹¹ Ibid., pàg. 67

⁴⁴¹² Barré-Sinoussi declarava que va ser en aquest moment quan va començar la cobertura mediàtica, «amb l'anunci americà que ells han descobert el virus, afirmant que hi havia un retrovirus de la família HTLV a l'origen de la sida, i que el nostre era una espècie de subfamília. Allà, de cop, vaig ser testimoni d'una exageració mediàtica, amb una massa de periodistes desembarcant a l'Institut Pasteur. Va ser al·lucinant». Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 28

⁴⁴¹³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 125

Abans d'aquesta conferència, remarcava Montagnier, Gallo s'havia compromès a comprovar que el virus que havien aïllat no era el mateix que el de l'Institut Pasteur. I manifestava:

Estàvem a la vegada satisfets, perquè el virus HTLV-III que l'americà ens descrivia s'assemblava com un germà bessó al LAV, i decebuts, perquè, deontològicament, hauria hagut de comparar-lo amb el virus que li havíem enviat, i si era idèntic, no canviar-l'hi el nom. Aquest és el meu principal retret contra Robert Gallo. Va reconèixer el seu error en converses privades, i considera que ho ha pagat molt car posteriorment.⁴⁴¹⁴

Gallo també es va comprometre, apuntava Montagnier, a esmentar la feina duta a terme a l'Institut Pasteur, cosa que no va fer. I declarava: «Després de deu anys, aquests esdeveniments em segueixen deixant un regust amarg, fins i tot, malgrat que reconec que l'extraordinària publicitat que Gallo va provocar al voltant del seu virus va repercutir sobre el nostre».⁴⁴¹⁵

Gallo va descriure les característiques del nou virus, mostrava Grmek, en diversos articles a la revista *Science* del 4 de maig del 1984 i també davant dels periodistes.⁴⁴¹⁶ Però el virus HTLV-III no representava un virus nou, ja que no diferia del LAV, descrit per Montagnier i el seu equip. James Mason, director del CDC d'Atlanta va publicar al *New York Times* un article alertant d'aquest fet. Els investigadors dels CDC, advertia Grmek, «estaven convençuts de l'exactitud de les tesis de Montagnier».⁴⁴¹⁷

Gallo havia tingut accés al virus LAV anteriorment en dues ocasions, apuntava Grmek. En primer lloc, havia rebut una mostra del virus el 17 de juliol del 1983 de la mà del mateix Montagnier, i, en segon lloc en van rebre una mostra per correu el dia 22 de setembre per una comanda expressa de Popovic. I remarcava:

Aquest últim havia signat aleshores un rebut que l'obligava a reconèixer la propietat francesa, a utilitzar el virus únicament per investigacions biològiques, immunològiques i moleculars, i, particularment, a no fer-ne cap ús comercial sense previ consentiment de l'Institut Pasteur.⁴⁴¹⁸

L'explicació més probable, sostenia Grmek, és que Gallo i el seu equip no van considerar la mostra rebuda al juliol, ja que estaven treballant per demostrar que el 'seu' virus era el causant de la sida. I plantejava: «Va ser només després

⁴⁴¹⁴ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 67

⁴⁴¹⁵ Ibid., pàg. 68

⁴⁴¹⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 125

⁴⁴¹⁷ Ibid., pàg. 126

⁴⁴¹⁸ Ibid., pàg. 127

de fracassos repetits, en enfrontar-se a una creixent resistència per part d'altres viròlegs nord-americans, que per fi van retrocedir i es van inclinar sobre el virus de l'Institut Pasteur». ⁴⁴¹⁹

Els testos serològics mostraven que el LAV i l'HTLV-III eren idèntics. Abans d'afirmar que havia aïllat un virus nou, constatava Grmek, Gallo «hauria d'haver-lo comparat amb el virus LAV, del qual en tenia mostres, publicar el resultat d'aquesta comparació i, si no podia provar la diferència, respectar el dret de prioritat en l'atribució del nom». ⁴⁴²⁰ I assenyalava:

Quan el terme HTLV-III va caure en manifesta sinonímia amb el LAV, Gallo i les autoritats oficials del seu país van fer tot el possible per conservar-lo. Durant un temps es va adoptar una solució tan poc pràctica com ridícula i injusta: es designava al virus de la sida amb el doble acrònim LAV/HTLV-III (ús recomanat per l'OMS), o més aviat HTLV-III/LAV (ús adoptat pel govern dels Estats Units i les redaccions de la majoria de les revistes científiques en llengua anglesa). El maig del 1986, una comissió de nomenclatura virològica va posar fi a aquesta situació absurda en adoptar una nova sigla: HIV (*Human Immunodeficiency Virus*). A fi de trobar una solució de compromís, la Comissió va privar al grup francès del seu dret a batejar el virus que havia descobert, però, essencialment, va desmentir a l'equip estatunidenc, en negar l'afiliació terminològica d'aquest virus a la família HTLV. ⁴⁴²¹

Segons el relat de Barré-Sinoussi:

La confirmació del nostre descobriment per un altre equip va convèncer la comunitat científica i va canviar les coses, tot i que és cert que va ser una pèrdua de temps. En termes financers, abans d'aquesta confirmació, hi va haver un període inicial difícil durant el qual vam sentir una cruel falta de recursos, braços, llocs i laboratoris apropiats. Tanmateix, com més resultats s'acumulaven, més reaccionava la direcció de l'Institut amb, per exemple, la mobilització de biòlegs moleculars i la decisió de construir un laboratori de seguretat de nivell P3, que va entrar en funcionament el 1984.

S'hagués pogut evitar aquesta situació? No ho sé, però, en qualsevol cas, em temo que podria tornar a passar davant d'altres situacions d'aquest tipus. ⁴⁴²²

En el cas de la recerca del virus de la sida, considerava Grmek, la 'ingenuïtat' de l'equip de l'Institut Pasteur els va jugar a favor. L'equip de Gallo es va trobar amb un obstacle epistemològic propi dels descobridors, i que prové dels seus mateixos descobriments. Sens dubte, ningú en tot el món tenia, en aquells moments, ni la preparació intel·lectual ni els mitjans tècnics de l'equip de

⁴⁴¹⁹ Ibid., pàg. 127

⁴⁴²⁰ Ibid., pàg. 127

⁴⁴²¹ Ibid., pàg. 127-128

⁴⁴²² Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 29

Gallo en el camp de la virologia. I malgrat tot, no van descobrir el virus de la sida.

I manifestava:

Els investigadors nord-americans, i, en particular, Gallo i el seu equip del National Cancer Institute de Bethesda i Myron Essex a la Universitat de Harvard, havien obert el camí que portava a la determinació de la veritable etiologia de la sida. Havien forjat els instruments indispensables per a la realització d'aquesta proesa. Però aquests mateixos investigadors havien passat de llarg del descobriment del virus VIH.⁴⁴²³

En qualsevol cas, advertia Grmek, hi havia grans interessos financers en joc, darrere del descobriment del virus de la sida. En el camp de la preparació de vacunes i de medicaments, les investigacions no van ser reeixides, però en el camp del perfeccionament dels tests diagnòstics van ser molt eficaces. Els investigadors de l'Institut Pasteur van produir reactius capaços de detectar els anticossos específics en el sèrum d'una persona malalta, des de juny del 1983. Van obtenir resultats encoratjadors per la radio-immunoprecipitació (test RIPA) i per la tècnica anomenada ELISA (*Enzyme-Linked Immuno-Sorbent Assay*), procediment mitjançant el qual es confirma o nega la presència d'anticossos dirigits contra certes proteïnes específiques del virus.⁴⁴²⁴

A l'octubre del 1983, Montagnier va anunciar la comercialització del test ELISA per part de l'Institut Pasteur, i, al desembre del 1983, es va registrar als Estats Units una sol·licitud de patent per al test, que va quedar en suspens. A l'abril del 1984, els *National Institutes of Health* van presentar una sol·licitud de patent i els va ser concedida, cosa que donava als NIH el dret de percebre drets sobre la venda dels equips de diagnòstic en tots els països del mercat nord-americà. La quantitat total d'aquests drets, que estava estimada inicialment en 5 milions de dòlars, va arribar als 8 milions i va seguir creixent. I Grmek constatava: «El que resultava insòlit d'aquests esdeveniments no era tant la demora en la concessió de la patent francesa com la rapidesa amb què es va concedir la patent nord-americana».⁴⁴²⁵

El 1984, un any després d'haver presentat la seva sol·licitud, l'Institut Pasteur va presentar una demanda judicial contra el govern dels Estats Units. I Grmek ho relatava així:

⁴⁴²³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 129

⁴⁴²⁴ Ibid., pàg. 130

⁴⁴²⁵ Ibid., pàg. 131

Els francesos al·legaven la prioritat de la seva sol·licitud de patent i acusaven Gallo d'haver utilitzat un LAV aïllat a l'Institut Pasteur que l'hi havia estat entregat amb la condició explícita que no en fes un ús comercial. Del costat estatunidenc, remarcaven que en el moment de presentar-se la sol·licitud de patent francesa, l'eficàcia del test semblava dubtosa, i que, per a la resta, no hi havia cap prova que Gallo hagués utilitzat el virus rebut de l'Institut Pasteur. Els francesos replicaven que, certament, el test inicial era encara poc sensible el desembre del 1983, ja que havia estat produït amb pocs antígens de LAV, però que mentrestant, en el moment en què es va concedir la patent als NIH, ja havia estat perfeccionat, sense modificar els principis en què es recolzava la sol·licitud de patent.⁴⁴²⁶

El 12 de desembre del 1985, l'Institut Pasteur va emetre un comunicat de premsa anunciant que havia interposat una denúncia davant del Tribunal de Reclamacions dels Estats Units:

«[...] a fi de reconèixer l'anterioritat de la descoberta del virus LAV (*Lymphadenopathy Associated Virus*), virus de la sida, per l'equip de Luc Montagnier, Jean-Claude Chermann i Françoise Barré-Sinoussi, així com les implicacions comercials i financeres. Després del fracàs de nombroses temptatives de negociacions per la seva part amb les autoritats americanes en els últims mesos, l'Institut Pasteur va adoptar aquesta decisió amb l'objectiu, en nom de l'ètica científica, de fer reconèixer els seus drets».⁴⁴²⁷

De manera paral·lela a aquest debat, plantejava Grmek, era necessari determinar la relació entre l'HTLV-III i el LAV. A França i als Estats Units es va realitzar la clonació i la seqüenciació dels virus al mateix temps, i els resultats, «en part esperats i en part sorprenents, van ser molt importants».⁴⁴²⁸ El virus de la sida era molt diferent dels virus HTLV-I i HTLV-II, com ja s'esperava. El virus de la sida tenia dos gens desconeguts fins aquell moment, cosa que era sorprenent. L'altra sorpresa va ser que el LAV de Montagnier i l'HTLV-III de Gallo van resultar ser idèntics. Això va fer sorgir la sospita que s'havia obtingut a partir de la mostra rebuda de l'Institut Pasteur. I Grmek manifestava:

En un primer moment, Gallo es va negar a admetre que la mostra, que el seu laboratori havia rebut de París el setembre del 1983, hagués servit per res, ja que no havia aconseguit fer-la reproduir-se més que transitòriament. Però després es va retractar: a l'abril del 1986, va reconèixer que havia utilitzat el virus LAV en les seves investigacions abans de la publicació del descobriment de l'HTLV-III. Inclús va revelar que el muntatge de fotografies de microscopi electrònic publicades a la revista *Science* del 4 de maig del 1984, en què s'anunciava el descobriment, presentava en realitat partícules del virus LAV i no, com deia la llegenda, del virus recentment aïllat per l'equip nord-americà.⁴⁴²⁹

⁴⁴²⁶ Ibid., pàg. 133

⁴⁴²⁷ Comunicat de premsa de l'Institut Pasteur, citat a: Lestrade, D., Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 108

⁴⁴²⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 136

⁴⁴²⁹ Ibid., pàg. 136-137

5.- El descobriment del VIH-2

«No ens robarien un altre virus». ⁴⁴³⁰

Christine Rouzioux

A l'hospital de Kinshasa, un equip zairès, belga i americà, sota la direcció de Peter Piot i Jonathan Mann, havien diagnosticat una trentena de casos de sida el 1983. Piot tenia guardats els sèrums d'aquells malalts i Montagnier li va proposar que passessin el test per detectar la presència d'anticossos anti-LAV. I constatava «tots els pacients en els quals el diagnòstic de sida s'havia dut a terme sobre una base clínica i sobre la caiguda dels limfòcits eren seropositius a la proteïna *gag* del LAV». ⁴⁴³¹ Aquest descobriment va ser precedit per l'aïllament d'un virus idèntic en la sang d'una pacient zairesa i la d'un jove zairès. En comparar les dues seqüències africanes amb BRU van sorgir divergències. I Montagnier remarcava: «Però una variabilitat més important va aparèixer al meu laboratori la tardor del 1985. Havia de conduir-nos al descobriment d'un altre tipus de virus associat amb la sida, el VIH-2». ⁴⁴³²

L'octubre del 1985, Odette Santos-Ferreira, microbiòloga de Lisboa, va portar al laboratori de Montagnier mostres de sang d'un malalt resident a Guinea-Bissau, atès a Lisboa a principis del 1985. Tal com advertia Grmek, malgrat que el malalt semblava patir indubtablement la sida, la mostra de sang responia negativament al test ELISA. ⁴⁴³³ I especificava:

Luc Montagnier i els seus col·legues van aplicar llavors el mètode que tan bons resultats els havia donat en ocasió del descobriment del LAV i així van aïllar, a partir dels limfòcits d'aquesta sang, un virus fins llavors desconegut. Aquest virus tenia el mateix tropisme cap als limfòcits T4 i els mateixos efectes citopatògens que el primer virus de la sida. Malgrat tot, les experiències d'hibridació fetes per Françoise Clavel van revelar que només una fracció molt petita del patrimoni genètic d'aquest nou retrovirus podia comparar-se amb el genoma de l'antic LAV. Els dos virus tenien una estructura genòmica similar, però en els detalls eren molt diferents. ⁴⁴³⁴

El segon representant d'aquest nou virus va ser trobat a principis del 1986 en un pacient provinent de Cap Verd i hospitalitzat a l'hospital Claude Bernard, a París, des del 1983. I sostenia:

⁴⁴³⁰ Declaracions de Christine Rouzioux, recollides a: Lestrade, D., Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 110

⁴⁴³¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 76-77

⁴⁴³² Ibid., pàg. 77

⁴⁴³³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 144

⁴⁴³⁴ Ibid., pàg. 144

Aquest retrovirus, batejat com a LAV-2, i tornat a batejat després com a VIH-2, va ser identificat mitjançant tests apropiats i considerat responsable d'un focus epidèmic important a Àfrica occidental, on es transmetia fonamentalment per relacions heterosexuales. [...] Entre la tardor del 1986 i la primavera del 1987, es realitzarà la clonació i la seqüenciació del genoma d'aquest segon virus de la sida.⁴⁴³⁵

Quedava la qüestió de donar el nom als dos tipus de virus. I Montagnier ho caracteritzava així:

Es va constituir un comitè de nomenclatura [...]. Es va pronunciar a favor del terme HIV, per *Human Immune Deficiency Virus*. Em vaig adherir a la proposta en obtenir de l'OMS que el terme tingués la seva traducció francesa, VIH. Vaig batejar immediatament el virus portuguès amb el nom de VIH-2, en oposició al VIH-1, que es refereix a tots els primers virus anàlegs a BRU.⁴⁴³⁶

Gallo va batallar contra aquesta nova nomenclatura durant un temps, destacava Montagnier, però va acabar adherint-s'hi també. Es trobaven enmig del conflicte jurídic entre l'Institut Pasteur i el NIH.⁴⁴³⁷

El 31 de març del 1987, apuntava Grmek, es va posar fi a aquesta disputa amb un acord amistós entre l'Institut Pasteur i el *US Department of Health and Human Services*. Segons aquest acord, els francesos renunciaven a qualsevol compensació pels drets percebuts per l'altra part i abandonaven la demanda judicial, i els nord-americans acceptaven afegir el nom de Montagnier al de Gallo a la patent i a presentar el test serològic com una invenció comuna. A més, van acordar repartir-se els drets a parts iguals i també van establir el detall cronològic de la investigació sobre la sida i es van comprometre a no contradir-la. Amb relació a aquest acord, Grmek constatava: «La seva importància política era tal que la firma de l'acord va ser anunciada a Washington per una declaració conjunta del president dels Estats Units, Ronald Reagan, i el cap del govern francès, Jacques Chirac».⁴⁴³⁸

El conflicte jurídic, considerava Pialoux, va acabar-se només parcialment en aquest acord històric. I manifestava:

El conflicte entre francesos i americans pel VIH-2 no es va repetir i els drets van ser escombrats cap a casa pels francesos: "No ens robarien un altre virus", diu avui Christine Rouzioux, codescobridora del VIH-1 i del VIH-2. La història acabarà amb l'entrega del Nobel de medicina el 2008 a Luc Montagnier i a Françoise Barré-Sinoussi.⁴⁴³⁹

⁴⁴³⁵ Ibid., pàg. 145

⁴⁴³⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 79

⁴⁴³⁷ Ibid., pàg. 79

⁴⁴³⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 138

⁴⁴³⁹ Lestrade, D., Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 110

El coneixement del descobriment del VIH-1 i el VIH-2, feia ressaltar Montagnier, van marcar etapes molt importants en la història de la sida. A partir d'aquests coneixements, escrivia al 1994, s'havia pogut aprofundir sobre l'evolució de la malaltia. Nombrosos equips van començar a treballar sobre aquesta malaltia, inclòs el del mateix Montagnier. I destacava: «L'estudi de la sida s'està convertint gairebé en una disciplina independent».⁴⁴⁴⁰ I finalitzava així el relat sobre aquest descobriment: «Però ja s'ha abandonat l'epopeia dels orígens per entrar en una història més banal, la que s'escriu dia a dia. Descansa sobre progressos menys espectaculars, aparentment més modestos. Aparentment, només».⁴⁴⁴¹

Vint-i-cinc anys després de l'inici de l'epidèmia, preguntada sobre si creia que la humanitat no havia estat capaç de fer gran cosa davant el virus de la sida, Barré-Sinoussi responia:

No podem dir això, perquè mai abans en la història de les malalties no havíem aconseguit identificar-ne tan ràpidament la causa, posar en pràctica mitjans per diagnosticar-la, tractar-la i vigilar l'eficàcia del tractament en els pacients, gràcies als progressos de la investigació. [...] El VIH i les seves interaccions amb el sistema de defensa de l'hoste són, sens dubte, molt complicades. Aquesta investigació encara pateix de les principals llacunes del nostre coneixement científic.⁴⁴⁴²

⁴⁴⁴⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 80

⁴⁴⁴¹ Ibid., pàg. 80

⁴⁴⁴² Favereau, E., «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 30-31

III. Condicions d'aparició

0.- Introducció

En aquest apartat, ens centrarem en les condicions que van permetre l'aparició de la sida. En tractar-se d'una malaltia infecciosa i que estava relacionada amb canvis tecnològics, mèdics i socials, caldrà analitzar les condicions d'emergència segons aquests àmbits: les condicions d'aparició biològiques, és a dir, les que tenen a veure amb el virus i el seu desenvolupament; les mèdiques, que estan relacionades en la situació de la medicina en el moment d'irrupció de la sida; i, finalment en les socials, sobretot pel què fa al tractament de la sang, les noves conductes en relació amb la droga i el sexe, i també d'altres factors socials. Igualment, veurem com la sida es presenta com una malaltia nova i també intentarem dur a terme una arqueologia patològica. En tot aquest apartat farem servir les obres de Grmek *Història de la sida* i *Realitats patològiques*. També farem referència a *Sobre virus i homes* i *Vèncer la sida*, de Montagnier, *Sida 2.0.*, *Sida, realitats i fantasmes*, *Els nostres anys de sida*, *El darrer llenguatge de la medicina* de la immunòloga Anne-Marie Moulin i diversos articles de Pérez, de Fee i Krieger, d'Arrizabalaga i també els publicats al número especial de *Temps moderns* dedicat a la malaltia.

Dedicarem el primer capítol a aclarir que, perquè tingui lloc una epidèmia cal que es donin una sèrie de factors biològics, per un costat, i socials, per l'altre, i que estan inextricablement entrelaçats, tal com sostenia Grmek.

Al segon capítol, exposarem l'explicació biològica de l'origen de l'epidèmia de la sida. Farem un recorregut per la genealogia dels retrovirus responsables de la malaltia. Plantejarem les hipòtesis que es van formular sobre l'origen de l'epidèmia. Igualment, ens aturarem en les teories de la conspiració i els discursos negacionistes que van envoltar la sida. Entre els aspectes biològics, també presentarem la relació entre la virulència i la transmissibilitat dels virus. Finalment, tindrem en compte l'explicació que oferia Grmek per explicar l'origen de les epidèmies a partir de la ruptura del que ell anomenava la patocenosi.

Dedicarem el tercer capítol a parlar de la medicina, és a dir, a exposar quina era la seva situació en el moment de l'esclat de l'epidèmia. Es tractava d'un moment d'optimisme sanitari, ja que, el 1977, s'havia anunciat l'erradicació

definitiva de la verola i l'any següent s'aïllava el primer retrovirus patogen. Semblava que les malalties infeccioses ja no serien un problema, amb els avenços en els camps de la virologia i la immunologia. I ens aturarem en l'apogeu de la immunologia que va coincidir amb l'inici d'una malaltia que afectava el sistema immunològic i semblava feta especialment per als immunòlegs.

Al quart capítol ens centrarem en les condicions de possibilitat que van permetre que les vies de transmissió s'eixampessin i que es pogués desencadenar l'epidèmia, i que tenien a veure amb factors o constructes socials i culturals. Començarem amb els que estan relacionats amb el moviment d'alliberament homosexual i amb el seu canvi de pràctiques i conductes. En segon lloc, ens centrarem en la transformació que hi va haver, en el cas de la drogoaddicció, per l'ús de xeringues per consumir heroïna. En tercer lloc, parlarem de la situació dels bancs de sang i en els nous mètodes en les transfusions i en el tractament de la sang. En quart lloc, considerarem els avenços en el tractament de l'hemofília, que va permetre millorar la vida dels afectats, però que també va exposar-los al perill molt elevat de rebre sang contaminada pel virus de la sida. Finalment, detallarem altres factors d'ordre cultural i social que van facilitar l'expansió de la malaltia

Al capítol cinquè, plantejarem si la sida va ser una malaltia nova. Farem un repàs, al llarg de la història, d'algunes malalties que, en el seu moment, es van considerar com a noves. Plantejarem una classificació de les cinc situacions diferents que permetien anomenar una malaltia com a nova, i també en donarem exemples històrics. Per aturar-nos, finalment, a intentar respondre la pregunta de si la sida era realment o no una malaltia nova, i en quin sentit.

Al capítol sisè, intentarem dur a terme una arqueologia patològica, tal com ho plantejava Grmek, per veure si el virus de la sida havia estat present en el passat o no, abans de l'esclat de l'epidèmia. En el cas de les infeccions oportunistes es van dur a terme dues vies d'investigació: per un costat, la investigació de mostres de sang i de teixits des del punt de vista del biòleg; per l'altre, recórrer als testimonis escrits per fer-ne una història documental, des del punt de vista de l'historiador. I ens aturarem, més concretament, en els registres antics.

1.- Condicions d'aparició de l'epidèmia

*Per què ara, i no abans?*⁴⁴⁴³

David Durack

Contràriament a una opinió molt estesa, però ingènua, –escrivia Grmek– un germen patògen no és la causa d'una epidèmia. Un microbi específic no és la causa d'una malaltia (en el sentit estricte) a l'àmbit col·lectiu; és una condició necessària, però no suficient. La introducció i la persistència d'una malaltia entre una població també depèn d'altres factors, que són tan biològics (l'estat immunitari de l'hoste, vectors, i gèrmens concomitants) com socials (particularitats dels comportaments, estàndards de vida, etcètera). Un fenomen microbiològic, com la mutació d'un germen patogènic i fenòmens immunològics en els cossos humans, juga un paper innegable en la transformació històrica de les malalties, però no pot induir-nos a ignorar l'impacte decisiu del comportament humà en aquest procés. [...] Les epidèmies, de fet, són gairebé sempre el resultat d'oportunitats noves ofertes a gèrmens antics per accions humanes, no el resultat de gèrmens nous com a tals.⁴⁴⁴⁴

Perquè tingui lloc una epidèmia, considerava Grmek, s'havien de donar un seguit de factors biològics, per començar. Calia considerar les propietats biològiques del germen, a l'hora d'explicar l'origen d'una epidèmia. Tanmateix, advertia: «això no és més que un primer pas en el camí que porta a la veritable comprensió històrica».⁴⁴⁴⁵ I especificava: «La consideració de la biologia humana s'imposa igualment, i, per comprendre la gènesi d'un esdeveniment que és essencialment històric, l'examen atent i crític de les circumstàncies sociològiques és imprescindible».⁴⁴⁴⁶ Una epidèmia, sostenia:

[...] és una catàstrofe en el sentit matemàtic del terme, una desviació violenta en una direcció com a conseqüència d'esdeveniments aparentment menors. Canvis quantitius continuats d'alguns factors provoquen una discontinuïtat i fan aparèixer un fenomen nou. La ruptura d'un equilibri es tradueix en la recerca dinàmica d'una nova estabilitat.⁴⁴⁴⁷

L'aparició de l'epidèmia de la sida es podria explicar per una mutació del virus, que el va fer tornar més virulent, o a través dels canvis socials que van donar-se durant la segona meitat del segle xx. Entre aquests canvis socials caldria destacar la barreja de poblacions, la diversificació dels transports, el canvi en els costums, sobretot sexuals, l'ús de xeringues per drogar-se, la

⁴⁴⁴³ Citació de David Durack, periodista del *New England Journal of Medicine*, citada a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 260

⁴⁴⁴⁴ Grmek, M., *Pathological realities. Essays on disease, experiments, and history*, Fordham University Press, Nova York, 2019, pàg. 46

⁴⁴⁴⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 257

⁴⁴⁴⁶ Ibid., pàg. 257

⁴⁴⁴⁷ Ibid., pàg. 257

generalització de les transfusions de sang, entre altres.⁴⁴⁴⁸ I constatava: «Invocar aquests factors socials en una explicació sobre l'inici de la sida és perfectament legítim, però no suficient. El seu rol no pot ser entès sense considerar l'aspecte biològic».⁴⁴⁴⁹ Grmek ho caracteritzava així:

El germen de la sida és un retrovirus extremadament variable. Es mantenia en activitat atenuada per la pressió de la selecció natural, que afavoria les soques poc virulentes. Els factors socials van permetre que el virus superés una espècie de llindar crític de les vies de transmissió, que limitava la seva propagació.⁴⁴⁵⁰

Conèixer la genealogia dels virus permetia aclarir algunes condicions biològiques necessàries sense les quals l'epidèmia de la sida no hagués tingut mai lloc.⁴⁴⁵¹ Tanmateix, advertia Grmek, aquests coneixements:

[...] no responen a la pregunta fonamental: per què ara? La resposta va més enllà del domini de la virologia. Per resoldre el problema de l'origen de la pandèmia de la sida, cal tenir en compte un complex de factors en què allò que és biològic i allò que és social estan inextricablement entrelaçats.⁴⁴⁵²

I, en aquest mateix sentit, Montagnier feia la següent reflexió:

Els estudis biològics realitzats retrospectivament sobre mostres sanguínies recollides a partir dels anys seixanta, així com certes descripcions clíniques, indiquen que el virus de la sida era present en l'home molt abans que es comencés a parlar d'aquesta malaltia. [...] Com es pot explicar que de sobte hagi començat a causar estralls en regions senceres fins al punt de suscitar una epidèmia? Què ha desencadenat aquest procés? [...] Importa sobretot conèixer amb precisió l'origen del virus i les condicions que han determinat la seva explosió a fi d'evitar el desenvolupament de noves epidèmies d'aquest tipus. Per això resulta convenient distingir l'origen del virus i el de l'epidèmia.⁴⁴⁵³

⁴⁴⁴⁸ Ibid., pàg. 257-258

⁴⁴⁴⁹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 67

⁴⁴⁵⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 18

⁴⁴⁵¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 235. El desembre del 1988, apuntava Grmek, va ser publicat l'arbre genealògic dels retrovirus, per part de Matthew Gonda i el seu equip, en què apareixia el càlcul de l'extensió relativa de les branques. En el camí evolutiu dels gèrmens de la sida hi va haver una sèrie de ramificacions. Les més significatives van ser, en primer lloc, el naixement dels retrovirus; en segon lloc, la divergència dels lentivirus i dels oncovirus a partir d'un avantpassat comú; després es va donar la separació entre dos llinatges de lentivirus, els que van parasitar els primats (entre els quals hi ha el SIV i el VIH), i els que van parasitar altres mamífers; en quart lloc, la separació dels llinatges del VIH-1 i del VIH-2; finalment, la diversificació del llinatge del VIH-1. Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 239

⁴⁴⁵² Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 66

⁴⁴⁵³ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 112

2.- Una explicació biològica

2.1. La genealogia dels retrovirus causants de la sida

*L'origen dels retrovirus es perd en la nit del temps.*⁴⁴⁵⁴

Mirko Grmek

Grmek plantejava que els virus capaços de produir la sida existien des de feia dècades o, amb tota probabilitat, segles.⁴⁴⁵⁵ I Montagnier especificava: «Els virus són paràsits molt antics, probablement tant com les cèl·lules que els alberguen».⁴⁴⁵⁶

L'epidèmia de sida va ser el resultat de la superposició, detallava Grmek, de dues epidèmies diferents, provocades per dos virus diferents. En primer lloc, es va donar una epidèmia causada pel VIH-1, i que «va ser identificada pels metges nord-americans com una malaltia específica i fins aleshores desconeguda».⁴⁴⁵⁷ En segon lloc, es va donar una epidèmia causada pel VIH-2 i que «probablement hauria passat inadvertida si la gravetat de la primera no hagués aguditzat la mirada dels metges i orientat les investigacions dels viròlegs».⁴⁴⁵⁸ Aquesta segona epidèmia va quedar limitada a l'Àfrica occidental, en un sol focus. Mentrestant, la propagació a àmbit mundial de la sida va tenir tres focus inicials: un a l'Àfrica central i els altres dos a les dues costes dels Estats Units. I constatava:

Cap virus patogen no és totalment nou. No sorgeix *ex nihilo*. Ve d'un avantpassat que devia tenir característiques genètiques properes i que es perpetuava en algun lloc, ja sigui en una població animal o en una població humana, al si de la qual havia aconseguit una espècie d'equilibri biològic.⁴⁴⁵⁹

I en una altra ocasió declarava: «És possible, fins i tot probable, que aquest ancestre fos inofensiu o només lleugerament patogènic en la població hoste original».⁴⁴⁶⁰ I ho il·lustrava així, una mica més endavant:

Potser durant alguns segles el virus va existir per tot el món, dispers i només manifest a baix nivell, en casos esporàdics i miniepidèmies invisibles a la medicina abans del 1980. En el passat, un virus així hauria d'haver estat menys virulent i les vies d'infecció, menys obertes.⁴⁴⁶¹

⁴⁴⁵⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 239

⁴⁴⁵⁵ Ibid., pàg. 235

⁴⁴⁵⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 112

⁴⁴⁵⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 235

⁴⁴⁵⁸ Ibid., pàg. 235

⁴⁴⁵⁹ Ibid., pàg. 238

⁴⁴⁶⁰ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 56

⁴⁴⁶¹ Ibid., pàg. 66

2.2. Hipòtesis sobre l'origen de l'epidèmia: la hipòtesi del caçador i la hipòtesi africana

*Un virus estrany vingut de fora.*⁴⁴⁶²
Jacques Leibowitch

La hipòtesi del caçador, apuntaven Lestrade i Pialoux, servia per explicar el pas del virus del simi als humans. Segons aquesta hipòtesi, els humans podrien haver estat infectats per la sang de l'animal en caçar-lo, o durant el seu desmembrament. En aquest moment, el virus podria haver entrat en contacte amb talls o ferides del cos del caçador. El primer infectat hauria arribat a Kinshasa des d'on la infecció s'hauria transmès a altres persones. Seguint el curs del riu del Congo, el virus hauria guanyat l'entrada a la resta de països i regions d'Àfrica.⁴⁴⁶³

Existien situacions que permetien que el virus superés la barrera entre els simis i els humans, tot i que la transmissió interespecífica no s'havia donat abans, destacava Grmek. A partir de la dècada del 1950, va augmentar el comerç i exportació de simis africans vius a Europa i als Estats Units, per ser utilitzats en l'experimentació mèdica i biotecnològica. Les intervencions sagnants sobre els simis es van intensificar cosa que va fer augmentar las probabilitats d'infecció humana per un virus dels simis. I remarcava: «En aquesta hipòtesi, el lloc del passatge hauria pogut ser tant la selva africana com un centre de cria o un laboratori occidental».⁴⁴⁶⁴

Sobre la hipòtesi africana, el 1986, Montagnier declarava:

[...] el virus existia, des de fa molt de temps, al si de certes poblacions africanes que viuen aïllades, sense provocar-hi el més mínim dany: no hi havia sida perquè la població s'havia *adaptat* genèticament al virus i el tolerava i transmetia des de moltes generacions abans.

Després, [...] el virus recentment havia passat a altres poblacions africanes molt més sensibles a ell, perquè no s'hi havia trobat mai abans.

I aquí va aparèixer la malaltia.⁴⁴⁶⁵

⁴⁴⁶² Leibowitch, J., *Un virus étrange venu d'ailleurs*, op. cit.

⁴⁴⁶³ Lestrade, D., Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 418

⁴⁴⁶⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 243

⁴⁴⁶⁵ Montagnier, L., *Vaincre le SIDA*, op. cit., pàg. 98

I, malgrat que Montagnier apuntava que era possible que el virus hagués sofert una mutació i que s'hagués tornat més virulent, d'acord amb Grmek, reapareixia la pregunta: per què ara?⁴⁴⁶⁶

Àfrica semblava l'indret ideal per ubicar una població que estaria afectada per la protosida, tot i que les investigacions no havien estat concloents, en aquest tema.⁴⁴⁶⁷ Gallo, apuntava Grmek, va ser un dels més fervents defensors d'aquesta hipòtesi africana, sobretot perquè responia a la seva convicció que el virus VIH pertanyia al grup HTLV i, per tant, havia de seguir el mateix model explicatiu historicogeogràfic que explicava la distribució de l'HTLV. Gallo va suggerir, doncs, que l'Àfrica era el lloc de naixement del germen de la sida.⁴⁴⁶⁸ Segons Grmek, Gallo «veia, en la gènesi d'aquest nou virus humà, una espècie de repetició d'allò que havia esdevingut en una època molt anterior amb l'aparició del HTLV-I».⁴⁴⁶⁹ Aquesta idea es va popularitzar a través de la premsa a tot el món, i ho il·lustrava així:

S'havia convertit en un lloc comú considerar Àfrica com el bressol, no només de la humanitat, sinó també de totes les principals malalties infeccioses. Jay Levy, biòleg de San Francisco, expressava una opinió molt difosa en declarar: «El virus de la sida és probablement originari d'Àfrica, està present a Àfrica des de fa molt de temps i s'hi manté en un estat de patogènia equilibrada. Prové, ja sigui dels animals nadius d'Àfrica central o de poblacions humanes que van desenvolupar una resistència al seu efecte patològic i podien estar infectades sense patir danys importants. Això és cert per a diverses malalties virals, i suposo que és igualment cert per al virus de la sida»⁴⁴⁷⁰ ⁴⁴⁷¹

Un altre defensor de la hipòtesi africana, William Haseltine destacava que els occidentals ja no tenien resistència innata davant dels agents patògens del seu medi original. Formulava Grmek que, segons Haseltine, en l'actualitat les dimensions del món havien canviat, i només unes quantes hores d'avió separaven els dos continents. Els nord-americans en contacte amb els africans, d'acord amb Haseltine, «estan tan desarmats immunològicament com els indis americans en ocasió del seu primer contacte amb els europeus».⁴⁴⁷² Però Grmek puntualitzava:

⁴⁴⁶⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 260

⁴⁴⁶⁷ Ibid., pàg. 246

⁴⁴⁶⁸ Ibid., pàg. 247

⁴⁴⁶⁹ Ibid., pàg. 249

⁴⁴⁷⁰ Handcock, G., Carim, E., *AIDS: the deadly epidemic*, Gollancz, Londres, 1986, pàg. 117, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 249

⁴⁴⁷¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 249

⁴⁴⁷² Ibid., pàg. 249

Haseltine té raó en destacar aquest fet, però també cal tenir en compte que les poblacions africanes no resisteixen la infecció pel VIH-1 millor que els nord-americans; que els conqueridors també van rebre malalties infeccioses; i, finalment, que la velocitat dels viatges aeris no determina la direcció en què viatja el virus.⁴⁴⁷³

Existien dos tipus de discursos en oposició a la hipòtesi africana, especificava. Per una banda, hi havia investigadors que s'hi oposaven per motius científics, ja que hi havia proves suficients de l'existència esporàdica de sida prèvia a la irrupció de l'epidèmia tant a Amèrica del nord com a Europa. Per altra banda, hi havia investigadors que s'hi oposaven per motius polítics. D'acord amb aquests últims, indicava:

[...] el germen de la sida existia des de feia molt en el món occidental i no cal invocar la seva introducció a partir d'un focus africà per explicar una epidèmia l'esclafit de la qual es deu exclusivament a algunes modificacions del mode de vida.⁴⁴⁷⁴

2.3. Negacionsime i teories de la conspiració

*Sense cap base en fets científics, aquestes idees
sedueixen la imaginació
amb les seves implicacions simbòliques.*⁴⁴⁷⁵

Mirko Grmek

Alguns científics es van negar a reconèixer que la sida era causada pel virus VIH. Aquest era el cas, per exemple, de Peter Duesberg, retroviròleg de la Universitat de Califòrnia, que va desafiar l'afirmació que el VIH era l'agent causal de la sida, «emparant-se en el fet que encara no s'havia pogut entendre el mecanisme d'acció»,⁴⁴⁷⁶ assenyalava Pérez, i que no satisfia els postulats de Koch.⁴⁴⁷⁷ Concretament, en contra del tercer postulat de Koch, Duesberg opinava que, en pacients amb sida, no hi havia prou evidència de la presència

⁴⁴⁷³ Ibid., pàg. 249

⁴⁴⁷⁴ Ibid., pàg. 250

⁴⁴⁷⁵ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 63

⁴⁴⁷⁶ Pérez, N., «Aspectos de la ciencia del siglo XX en torno al sida», op. cit., pàg. 38

⁴⁴⁷⁷ Ibid., pàg. 38. Els postulats de Koch, especificava Pérez, «van ser creats originàriament per Jacob Henle al segle XIX i modificats posteriorment pel seu alumne Robert Koch (descobridor del bacil de la tuberculosi). Tot agent causal d'una malaltia ha de satisfer els tres criteris següents: 1) el paràsit ha de ser-hi present sempre que es doni la malaltia, 2) ha de ser específic d'aquella malaltia i 3) ha de ser possible aïllar-lo en els subjectes infectats, el seu cultiu *in vitro*, i ha d'incloure la malaltia en ser inoculat a subjectes sans». Ibid., pàg. 42

de VIH. I presentava una possible causa alternativa segons la qual la malaltia es donava com a conseqüència de la combinació de determinats factors patògens. «Visió que va en contra d'una causa vírica única»,⁴⁴⁷⁸ advertia Pérez.

Segons la comunitat científica, considerava Pérez, Duesberg «estava fent una aplicació no realista»⁴⁴⁷⁹ dels postulats de Koch. I aquest fet va comportar que s'arribés a la conclusió que «els postulats de Koch són un bon exemple d'objectes històrics que han estat interpretats, modificats i utilitzats de diferents maneres en diferents períodes de la història».⁴⁴⁸⁰

Duesberg hi veia, en el VIH, un organisme oportunista inofensiu o només lleugerament patogènic, manifestava Grmek. I ho il·lustrava així:

Duesberg declara que està a punt per ser injectat amb una preparació de VIH, amb la condició que estigui realment purificada i lliure de tota sospita de contaminació. Per descomptat, com que aquesta sospita no pot ser eliminada, Duesberg mai no va intentar dur a terme una acció anàloga al famós experiment de Max von Pettenkofer (1818-1901) qui, en la seva disputa amb Robert Koch (1843-1910), va beure's un caldo de cultiu que contenia vibrions de còlera.⁴⁴⁸¹

Duesberg no aportava proves i els seus arguments estaven basats en consideracions estadístiques i metodològiques. Tanmateix, advertia Grmek, van tenir cert valor al principi ja que «delimitaven zones obscures en opinions acceptades i demostraven que alguns problemes importants encara no s'havien resolt de manera satisfactòria».⁴⁴⁸² Tot i així, apuntava, Duesberg va passar a conclusions negatives, un corol·lari de les quals era que la sida no es podia transmetre a través de l'activitat homosexual, per exemple. I lamentava: «La seva competició científica podria ser divertida si les apostes no fossin tan altes i les conseqüències pràctiques no fossin tant serioses».⁴⁴⁸³

⁴⁴⁷⁸ Ibid., pàg. 38. Pérez sostenia: «El temps i l'evidència científica no li han donat la raó a Duesberg». Ibid., pàg. 38. Però destacava que el seu punt de vista va aparèixer a publicacions com *Nature*, *San Francisco Chronicle*, *New York Times* o *London Times*. També a la premsa gai, com *The New York Native* i *Christopher Street*, els quals, segons Pérez, «van aplaudir el seu esforç». Ibid., pàg. 38. Igualment, Duesberg va poder atacar la comunitat científica en entrevistes a la ràdio o a la CNN i la seva explicació alternativa va tenir veu al Simposi Internacional d'Amsterdam del 1992. Ibid., pàg. 38

⁴⁴⁷⁹ Ibid., pàg. 38

⁴⁴⁸⁰ Ibid., pàg. 38. Efectivament, constata Pérez, els postulats havien patit diversos canvis des de la seva aparició, el 1900. I remarcava: «Amb això es demostra que els postulats de Koch poden canviar a mesura que canvien les tecnologies. En els postulats de Koch podem veure-hi allò que I. Hacking anomena *quasiestabilitat de la ciència*. Els postulats segueixen anomenant-se de la mateixa manera, malgrat que, de fet, les pràctiques, les tecnologies, i els elements que envolten la seva aplicació hagin canviat». Ibid., pàg. 39

⁴⁴⁸¹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 56

⁴⁴⁸² Ibid., pàg. 56-57

⁴⁴⁸³ Ibid., pàg. 57

Altres formes més dèbils de crítica, considerava Grmek, consistien a preguntar-se si el virus VIH no necessitava, obligatòriament, l'existència de còmplices, de cofactors o altres gèrmens, per poder causar la sida. A principis dels anys 70, els oncòlegs van definir l'apoptosi, un procés autodestructiu genèticament determinat que podia portar a nombroses cèl·lules a la mort. I sostenia, amb relació a aquesta hipòtesi:

La sida podria ser interpretada com una síndrome essencialment caracteritzada per l'autodestrucció del sistema immunològic i la reacció suïcida no específica de l'organisme. El VIH podria fer esclatar una 'bomba', un mecanisme molecular d'autodestrucció programat, que es troba a la part més profunda dels nostres cossos. Si aquest fos el cas, llavors els virus de la immunodeficiència humana serien només el detonant i no la causa eficient d'una malaltia mortal. No obstant, el VIH-1 i el VIH-2 provoquen sens dubte la sida i cal que siguin considerats responsables de les epidèmies actuals.⁴⁴⁸⁴

Es van difondre, també, diverses teories de la conspiració al voltant de l'origen del virus de la sida.⁴⁴⁸⁵ Existia una hipòtesi sobre la creació accidental o deliberada del VIH per part de l'enginyeria genètica que estava mancada de base genètica. Tot i així, feia ressaltar Grmek: «les circumstàncies de la seva formulació i disseminació en la premsa mereix consideració per part dels historiadors».⁴⁴⁸⁶

El 30 d'octubre del 1985, va aparèixer un article del periodista rus Zapevalov, al magazine soviètic *Literaturnaya Gazeta*,⁴⁴⁸⁷ en què s'hi afirmava que el virus de la sida s'havia creat en un laboratori americà com a arma biològica. L'autor –que citava revelacions aparegudes aquell mes mateix al diari d'influència comunista de Delhi *The Patriot*– sostenia que, el 1978, doctors nord-americans havien portat el virus des dels Estats Units al Zaire i l'havien fet servir per vacunar pacients, intencionadament o accidental. I Grmek advertia: «Seguint el mètode ben establert de la intoxicació mediàtica, els periodistes soviètics van declarar no saber res de fonts de primera mà i van citar només articles de la premsa estrangera».⁴⁴⁸⁸ L'inici de l'epidèmia, doncs, se situava així a l'Àfrica central i l'aparició del focus americà es podria explicar, assenyalava Grmek, «per

⁴⁴⁸⁴ Ibid., pàg. 58

⁴⁴⁸⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 250-252

⁴⁴⁸⁶ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 58-59

⁴⁴⁸⁷ Zapevalov, V., «Panic in the West, or What is behind the sensation about AIDS» [en rus], *Literaturnaya Gazeta*, 30 d'octubre del 1985, citat a: Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 59

⁴⁴⁸⁸ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 59

la negligència dels investigadors que van permetre que el virus letal s'escapés del laboratori militar on havia estat creat per la manipulació genètica». ⁴⁴⁸⁹ I conclouïa: «Malgrat tot, si bé aquesta malaltia no era sinó una pretesa arma biològica, com a arma psicològica realment va tenir bastant d'èxit». ⁴⁴⁹⁰

A la segona Conferència Internacional sobre sida, celebrada el juny del 1986, a París, un periodista va demanar al viròleg rus Viktor Zhdanov si els americans havien fabricat el VIH, especificava Grmek. Zhdanov va respondre: «És una pregunta ridícula. Potser van ser els marcians». ⁴⁴⁹¹

El setembre del 1986, a la cimera de Harare, a Zimbàbue, els assistents van rebre un informe en què s'hi defensava que l'origen del virus de la sida no podia ser altre que el de la manipulació genètica relacionada amb la guerra biològica; també s'hi apuntava que l'inici de la malaltia coincidia amb l'obertura del laboratori P4 a Fort Detrick, Maryland, i que la disseminació global de la malaltia va començar no gaire lluny d'allà, a la ciutat de Nova York. ⁴⁴⁹²

Després de la cimera, es va poder constatar que els signants de l'informe, Jacob i Lilli Segal, no eren investigadors de l'Institut Pasteur, tal com declaraven, sinó que eren professors a Berlín de l'Est. I Grmek manifestava:

Van entregar als polítics africans un text adornat amb suposicions no comprovables, mentides absolutes i impossibilitats científiques, malgrat que compost amb cura per a fins polítics precisos. Sense cap prova, l'acusació es va basar en unes quantes evidències circumstancials. ⁴⁴⁹³

⁴⁴⁸⁹ Ibid., pàg. 59. Els representants de les institucions científiques i mèdiques de la Unió Soviètica i de l'Alemanya de l'Est van començar a rebutjar aquestes afirmacions extraoficials i van declarar que el virus de la sida era un germen que existia a la naturalesa des de feia milers d'anys. Després de la caiguda de la Unió Soviètica, apuntava Grmek, es va poder confirmar que la desinformació que hi havia hagut al voltant de l'origen del virus de la sida –«veritablement, un 'virus dels mitjans'», ibid., pàg. 62–, havia estat produïda i disseminada per la KGB. Algunes veus, des de Rússia, van afirmar que aquesta campanya de desinformació contra els Estats Units per part de la KGB havia estat en resposta a la campanya nord-americana que havia tractat d'implicar la KGB en l'intent d'assassinat del Papa; d'altres, la presentaven com a resposta a les acusacions que el *Wall Street Journal* havia fet durant la primavera del 1984 i que afirmaven que la Unió Soviètica usava la manipulació genètica per preparar microbis altament letals. Ibid., pàg. 63

⁴⁴⁹⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 252

⁴⁴⁹¹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 63. I Grmek destacava: «Prou sorprenentment, la noció d'un origen extraterrestre per alguns 'nous' gèrmens patògens havia estat clarament formulada i mantinguda ja en el segle v aC pel filòsof grec Demòcrit (460-370 aC) i, més sorprenentment, de manera recent pel famós astrònom Fred Hoyle (1915-2001) i inclús pel guanyador del premi Nobel Francis Crick (1916-2004). La sorpresa prové del fet que Demòcrit no en sabia prou i Hoyle i Crick en sabien massa per avançar tal hipòtesi, que de fet pot ser lògicament possible, però que no és tècnicament verificable. El principal error és metodològic: no resol el problema, sinó que el fa retrocedir en el temps i l'espai». Ibid., pàg. 63

⁴⁴⁹² Ibid., pàg. 59

⁴⁴⁹³ Ibid., pàg. 60. Aquestes evidències circumstancials, detallava Grmek, eren tres: la primera era que el 1980 havien circulat rumors que l'Armada nord-americana experimentava amb armes

En l'informe també s'hi afirmava que Gallo es feia passar pel 'descobridor' del virus, però que en realitat n'era un dels creadors.⁴⁴⁹⁴

La hipòtesi de la creació del virus de la sida, remarcava Grmek, es va estendre per la Unió Soviètica, l'Alemanya de l'Est i l'Àfrica. Als països occidentals també va tenir-hi ressò, sobretot de la mà de la periodista francesa Rolande Girard i del reconegut especialista en malalties venèries anglès John Seale. La periodista Rolande Girard,⁴⁴⁹⁵ assenyalava Grmek, estava convençuda que el virus de la sida era un muntatge genètic:

[...] creat pels viròlegs estatunidencs sota el patrocini de la CIA i del Pentàgon, en combinar fragments de visna amb fragments tant del virus de la leucèmia bovina com de l'HTLV-I de Gallo. Segons Girard, el laboratori P4 a Fort Detrick no era operatiu abans del setembre del 1977, i, per tant, ella creia que el virus nou va ser fabricat "com a molt aviat, al quart trimestre del 1977".⁴⁴⁹⁶

Per la seva banda, el Dr. Seale va fer arribar aquesta hipòtesi a la comunitat mèdica a través d'una editorial de la revista oficial de la *Royal Society of Medicine*, i també al públic en general, a través d'una entrevista al *Sunday Express*, l'octubre del 1986.⁴⁴⁹⁷ El Dr. Seale defensava la idea que el virus de la sida era una creació humana produïda per investigadors militars.⁴⁴⁹⁸ Però més endavant va reaccionar precisant que, en el fons, no sabia si la creació del nou virus era responsabilitat dels científics nord-americans o dels biòlegs de l'Institut

biològiques ètniques (contra la gent negra); la segona, era l'increment del pressupost en recerca biològica del Departament de Defensa en els anys crítics; finalment, que les instal·lacions de guerra química i biològica eren a Fort Detrick, molt a prop dels laboratoris NIH, a Bethesda, on Gallo treballava en retrovirus. Ibid., pàg. 60

⁴⁴⁹⁴ Ibid., pàg. 60. A les seves memòries, Gallo va fer referència a aquestes acusacions: «Al Berlin Est [el 1988] vaig intentar, sense èxit, de conèixer el Professor Siegel, qui havia inventat i activament promogut la noció que el VIH havia estat creat pels científics del govern dels Estats Units, amb l'ajuda del *Frederick Cancer Research Facility* a Maryland. [...] Em van dir que la tesis de Siegel era que el VIH és una recombinació de l'HTLV-I amb un lentiretrovirus d'ovella conegut com el virus visna, construït per tecnologia recombinant d'ADN. Es tracta d'una noció interessant i que, superficialment, té un sentit científic temptador, ja que el component de l'HTLV possiblement proporcionaria la capacitat de dirigir-se als humans i a les cèl·lules T, mentre que el component de la visna li donaria el seu tropisme pels macròfags i la seva habilitat per mutar molt fàcilment. El problema és que s'ha demostrat que el VIH existia molt abans que s'inventés la tecnologia recombinant de l'ADN; a més a més, hi havia una petita relació entre la seqüència genètica publicada de l'HTLV-I i el VIH, i només una petita quantitat de similitud genètica entre la seqüència genètica del visna i del VIH. La noció era simplement estúpida, maliciosa, o ambdues coses». Gallo, R., *Virus Hunting: Aids, cancer, and the human retrovirus: a story of scientific discovery*, Basic Books, Nova York, 1993, pàg. 220

⁴⁴⁹⁵ Girard, R., *Tristes chimères. Sida*, Grasset, París, 1987, pàg. 80, 96, 112, 124 i 129, citat a: Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 61

⁴⁴⁹⁶ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 61

⁴⁴⁹⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 251

⁴⁴⁹⁸ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 61

Ivanovski de Moscou.⁴⁴⁹⁹ Segons el Dr. Seale: «És molt probable que l'epidèmia de la sida comencés als Estats Units deliberadament, per un poder hostil, a mitjans dels anys 70».⁴⁵⁰⁰ I Grmek destacava: «No podem oblidar, va observar [el Dr. Seale], que el món capitalista és la víctima principal d'aquest producte diabòlic i que la seva expansió pot ser més fàcilment continguda en estats totalitaris tancats».⁴⁵⁰¹

El 1987, a la tercera Conferència Internacional sobre sida, celebrada a Washington DC, es va repartir, entre els assistents, un pamflet en què s'hi afirmava que el virus de la sida era una arma bacteriològica usada pel govern nord-americà contra els homosexuals i els negres. Es tractava d'una «increïble xarxa de mentides i d'estaments pseudo-científics».⁴⁵⁰² I Grmek ho justificava així:

Molts arguments proven la impossibilitat d'aquestes al·legacions. Però n'hi ha prou en esmentar-ne tres: el VIH existia a la naturalesa abans del 1977; en aquell moment, cap científic del món no tenia els coneixements tecnològics per 'crear' aquest virus; i el VIH-1 no podria haver estat derivat per una mutació induïda o una recombinació genètica des del virus visna.⁴⁵⁰³

Una altra hipòtesi heterodoxa relacionava l'origen de la sida amb les explosions atòmiques experimentals franceses a l'Àfrica. En definitiva, sentenciava Grmek: «Sense cap base en fets científics, aquestes idees sedueixen la imaginació amb les seves implicacions simbòliques».⁴⁵⁰⁴

⁴⁴⁹⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 251

⁴⁵⁰⁰ Seale, J., «Origins of the AIDS Viruses, HIV-1 and HIV-2: Fact or Fiction? Discussion Paper», *Journal of the Royal Society of Medicine*, 81, Londres, 1988, citat a: Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 61

⁴⁵⁰¹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 61

⁴⁵⁰² Ibid., pàg. 62

⁴⁵⁰³ Ibid., pàg. 62

⁴⁵⁰⁴ Ibid., pàg. 63. El rebuig a la medicina i l'aparició de teories de la conspiració al voltant de l'aparició de noves malalties no és un fenomen nou. Per exemple, Foucault plantejava, al curs *Seguretat, territori, població*, que a partir del segle XVII va aparèixer un tipus de resistència contra el saber, les institucions i les pràctiques mèdiques, com a hereves de la pastoral cristiana. Des de finals del segle XVIII fins a l'actualitat, es van donar una sèrie de revoltes de conducta: « [...] que van [del] rebuig de certes medicacions, de certes prevencions com la vacunació, fins al rebuig d'un cert tipus de racionalitat mèdica: l'esforç per constituir alguna cosa semblant a heretgies mèdiques al voltant de pràctiques de medicació que utilitzen l'electricitat, el magnetisme, les herbes, la medicina tradicional; [el] rebuig de la medicina, en tots els casos, que és tant freqüent en uns quants grups religiosos. Aquí hi podem veure que els moviments de dissidència religiosa es van connectar amb la resistència a la conducta mèdica». Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, op. cit., pàg. 203

2.4. Relació entre virulència i transmissibilitat

*En general, el germen no té cap 'interès' de matar el seu hoste amb massa facilitat ni rapidesa perquè, en aquest cas, l'epidèmia s'aturaria.*⁴⁵⁰⁵

Luc Montagnier

Els retrovirus tenen una gran variabilitat genètica, sostenia Grmek, evolucionen més ràpidament que els virus d'ADN i «tenen un poder d'adaptació immens».⁴⁵⁰⁶ I manifestava:

El germen de la sida és extremadament variable. Per això, sovint produeix soques molt virulentes. L'aparició recent de tals soques no és, doncs, un accident històric extraordinari. Malgrat tot, en les condicions de vida d'abans, una soca molt poderosa no tenia futur: la selecció natural l'eliminava perquè matava el seu hoste abans que aquest hagués pogut transmetre-la a altres persones.⁴⁵⁰⁷

La virulència, tot i que sovint apareix associada a una major transmissibilitat, pot ser un inconvenient per al virus, ja que elimina molt ràpidament el seu hoste.⁴⁵⁰⁸ En una altra ocasió, Grmek apuntava:

En les malalties infeccioses essencialment humanes, s'estableix una espècie d'equilibri entre l'hoste i el germen patògen, en general amb disminució dels efectes mortals. La pressió de la selecció natural opera en aquest sentit, ja que matar ràpidament l'hoste és contrari a l'interès biològic del paràsit. L'equilibri entre l'home i els agents patògens vius es realitza habitualment de tal manera que una malaltia aguda es transforma gradualment en afecció crònica: així, la mortalitat baixa però la morbiditat augmenta. El procés s'insereix en una xarxa de relacions amb altres malalties.⁴⁵⁰⁹

Un temps d'incubació prolongat, considerava Montagnier, també facilitava la transmissió del germen a altres individus, sobretot si la via de transmissió era sexual. I ho caracteritzava així:

En general, el germen no té cap 'interès' de matar el seu hoste amb massa facilitat ni rapidesa perquè, en aquest cas, l'epidèmia s'aturaria. En el cas de la sida, que es transmet essencialment a través de relacions sexuals, el fet que el període d'incubació sigui llarg permet nombroses transmissions. Les variants del virus que podrien provocar una sida fulminant s'eliminen perquè les persones infectades per tals variants moririen abans de poder transmetre-les mitjançant contacte sexual.⁴⁵¹⁰

Grmek considerava que en la parella virulència-transmissibilitat la predominança variava depenent del nombre de persones susceptibles de ser

⁴⁵⁰⁵ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 117

⁴⁵⁰⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 258

⁴⁵⁰⁷ Ibid., pàg. 258

⁴⁵⁰⁸ Ibid., pàg. 259

⁴⁵⁰⁹ Ibid., pàg. 179

⁴⁵¹⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 117

exposades. Així, si el nombre de persones exposades era molt elevat augmentava la taxa d'expansió del germen, encara que la letalitat fos molt forta.

I especificava:

Des del punt de vista del germen, l'estratègia que li assegura la màxima aptitud depèn de la possibilitat d'infecció d'hostes nous: l'agressivitat està indicada quan les ocasions d'infectar altres víctimes són freqüents; en canvi, quan les persones encara no infectades són en gran part resistents o les vies de transmissió són molt reduïdes s'imposa la convivència pacífica.

En el passat, només l'estratègia del parasitisme silenciós podia assegurar la supervivència del VIH. [...] Com que les seves vies de contaminació particulars limitaven el nombre de les persones realment exposades a la infecció, una soca molt virulenta no tenia possibilitats de perpetuar-se a través de nombrosos passatges successius i provocar així una epidèmia de gran mortalitat.⁴⁵¹¹

A partir de la segona meitat del segle xx, indicava, aquest escenari va canviar radicalment, ja que les vies de transmissió es van ampliar considerablement, i noves vies es van obrir. També per la major supervivència de les persones afectades pel virus. I remarcava: «Els gèrmens virulents només provoquen una epidèmia quan el llindar de determinades condicions és superat».⁴⁵¹² I constatava:

El VIH-1 virulent, causa de la pandèmia actual, és, certament, el resultat d'un esdeveniment biològic nou. No té per què tractar-se d'un esdeveniment a curt termini, ja que l'explosió inicial de la sida se situa a mitjans d'aquest segle, sinó que possiblement és un procés que evoluciona amb el temps i que va assolir un llindar crític durant la dècada del 1970.

Per explicar l'emergència d'un virus tan altament patogènic, s'invoquen tant les explicacions sociològiques com les biològiques.⁴⁵¹³

I Montagnier apuntava: «[...] la qüestió que es planteja és saber per què l'epidèmia és recent. Per què en alguns anys s'ha passat, amb el mateix tipus de virus, d'una infecció esporàdica a una epidèmia explosiva?».⁴⁵¹⁴

L'epidèmia de la sida es va desencadenar gràcies a la coincidència de diverses circumstàncies que facilitaven la transmissió del virus: els nous tipus de relacions sexuals (promiscuïtat, sobretot homosexual; ampliació de la varietat de companys sexuals a través dels viatges; i barreja de poblacions, entre d'altres), introducció de sang aliena i també d'altres productes al torrent sanguini i, tal com considerava Grmek, la ruptura de la patocenosi deguda a la disminució d'altres

⁴⁵¹¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 259

⁴⁵¹² Ibid., pàg. 260

⁴⁵¹³ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 65

⁴⁵¹⁴ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 117

malalties infeccioses. I feia ressaltar: «La majoria d'aquests esdeveniments són productes culturals molt recents».⁴⁵¹⁵

2.4.1. La ruptura de la patocenosi

La freqüència i la distribució total de cada malaltia depèn, en gran mesura, de la freqüència i la distribució d'altres malalties en la mateixa població.

*La història de qualsevol malaltia és, per tant, un tribut a la història de totes les malalties.*⁴⁵¹⁶

Mirko Grmek

Hi havia un factor, apuntava Grmek, que no es va tenir en compte en les explicacions sobre l'origen de l'epidèmia de la sida: «el paper que duu a terme allò que anomeno patocenosi, és a dir, l'equilibri en la freqüència de totes les malalties que afecten una població determinada».⁴⁵¹⁷

La patocenosi era un terme encunyat per Grmek a partir del terme biocenosi. Segons aquesta, la distribució de la freqüència de les malalties que afecten una població obeeix a certes regles matemàtiques i pot ser estudiada a través de models matemàtics, de la mateixa manera que es pot estudiar la distribució de les espècies animals i vegetals en funció dels individus que viuen en una biocenosi. D'acord amb el concepte de patocenosi de Grmek, «es deriva que la freqüència de cada malaltia depèn, a més de diversos factors endògens i ecològics, de la freqüència de les altres malalties en la mateixa població».⁴⁵¹⁸

A mitjans del segle XX es va donar una gran ruptura de l'equilibri patocenòtic, considerava, «amb la unificació mundial del grup de gèrmens patògens i la caiguda espectacular de la majoria de les malalties infeccioses».⁴⁵¹⁹

Les poblacions pateixen malalties altament mortals amb freqüència. Aquestes malalties no sempre són les mateixes ja que «amb la desaparició d'un pla de morbiditat n'apareixia un altre».⁴⁵²⁰ Des del segle XIX, aquests canvis

⁴⁵¹⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 260

⁴⁵¹⁶ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 70

⁴⁵¹⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 258

⁴⁵¹⁸ Ibid., pàg. 261

⁴⁵¹⁹ Ibid., pàg. 262

⁴⁵²⁰ Ibid., pàg. 262

atacaven a persones d'edat cada vegada més avançada, fins que va irrompre la sida, que escapava a aquesta regla. I Grmek especificava:

Des de fa menys d'un segle, els triomfs en la lluita contra les malalties infeccioses han duplicat pràcticament la longevitat mitjana en els països occidentals. A la vigília de l'epidèmia de la sida, els estadistes van calcular que l'eliminació de totes les malalties infeccioses no afegiria ni tan sols un any a l'esperança de vida d'un recent nascut europeu.⁴⁵²¹

Un exemple de la transformació de la morbiditat al segle xx era, posava d'exemple, el cas de la tuberculosi. A principis del segle xx, la tuberculosi era mortal i estava molt estesa. Durant la primera meitat del segle xx, es van anar reduint les taxes de morbiditat deguda a la tuberculosi de manera gairebé constant, amb excepció del moment de la Segona Guerra Mundial, que va suposar un pas enrere. Fins a mitjans del segle xx, la mortalitat va disminuir sense aconseguir eliminar la infecció. I destacava: «la medicina transforma les formes mortals en formes cròniques».⁴⁵²²

Una malaltia com la sida, que actua a través del sistema immunològic, hauria passat completament desapercibuda en una època en què la causa predominant de mort eren les malalties infeccioses, considerava Grmek. Aquest cas es va donar, per exemple, en la invisibilitat de la sida a l'Àfrica equatorial, o en un hospital universitari de Nova York on no es va diagnosticar correctament la malaltia en una cinquantena de morts entre 1981 i 1987.⁴⁵²³

Les relacions entre la sida i les altres malalties infeccioses eren complexes. Les malalties infeccioses podien constituir una pantalla que amagava els efectes del VIH, però també podien oposar-se a la difusió epidèmica. I constatava:

Introduïdes en una població fortament impregnada per la tuberculosi i altres malalties infeccioses, les soques de sida havien de ser ràpidament eliminades o circumscrites. La sida no podia subsistir més que en forma de casos esporàdics o d'epidèmies molt restringides: la preponderància de les malalties infeccioses reduïa la supervivència dels malalts i les ocasions de disseminació del virus. L'expansió de la sida va ser impossible fins que els triomfs de la medicina moderna van suprimir la barrera que li oposaven altres malalties infeccioses particularment freqüents.⁴⁵²⁴

⁴⁵²¹ Ibid., pàg. 262

⁴⁵²² Ibid., pàg. 262

⁴⁵²³ Ibid., pàg. 263

⁴⁵²⁴ Ibid., pàg. 264

Montagnier sostenia que, davant les malalties, «la població s'ha fet més sensible».⁴⁵²⁵ I, en especial, en el cas de la sida hi tenia un paper destacat la medicina. I ho il·lustrava així:

La medicina, que controla la majoria de les malalties infeccioses amb el desenvolupament de les vacunes i dels antibiòtics, ha deixat el camp lliure a altres epidèmies, al mateix temps que la utilització d'injeccions i de transfusions n'afavoreix el desenvolupament.⁴⁵²⁶

⁴⁵²⁵ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 119

⁴⁵²⁶ *Ibid.*, pàg. 119

3.- La medicina

*És important tenir en compte que la ciència que permet de comprendre la sida i les seves causes profundes és tan recent com la malaltia.*⁴⁵²⁷

Didier Lestrade i Gilles Pialoux

L'aparició de la sida, consideraven Fee i Krieger, va commocionar el món mèdic occidental ja que feia pensar en una època anterior d'epidèmies infeccioses i mortals: «pertanyia pròpiament a un passat llunyà i menys confortable, abans que el progrés econòmic i científic s'hagués combinat per desterrar les antigues plagues».⁴⁵²⁸ Occident estava llavors familiaritzat amb un patró de malalties cròniques, «una lletania coneguda que començava amb les malalties del cor i el càncer i incloïa una llarga llista de malalties desagradables però no mortals».⁴⁵²⁹ Aquestes malalties, assenyalaven Fee i Krieger, estaven associades a l'envelliment de la població i, per a molts, eren considerades els mals característics de les societats avançades. I ho caracteritzaven així:

Les malalties infeccioses massives havien deixat d'acaparar l'atenció dels analistes de polítiques sanitàries del món industrialitzat avançat; la majoria es trobaven fermament relegades al tercer món com a malalties del subdesenvolupament. Inclús allà, l'erradicació mundial de la verola semblava suggerir que només era qüestió de temps, organització i recursos fins que s'erradiquessin les principals malalties infeccioses. La sida va desafiar aquesta arrogància [...]⁴⁵³⁰

Igualment, apuntaven les autores, va desafiar la suposició que existia una divisió de les malalties entre infeccioses i cròniques i que s'ajustava naturalment a una distribució geogràfica i econòmica, en què les malalties cròniques apareixien en els països industrialitzats i les malalties infeccioses apareixien en els països menys desenvolupats. La sida, en canvi, va aparèixer en primer lloc als Estats Units i a Europa, i les autores manifestaven: «Una malaltia d'origen desconegut, una infecció silenciosa i mortal que matava homes joves a la flor de la vida, semblava estar associada a les societats de l'opulència i potser inclús de l'hedonisme».⁴⁵³¹ Era veritat que no va trigar a aparèixer a Àfrica, constataren,

⁴⁵²⁷ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 27

⁴⁵²⁸ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 461

⁴⁵²⁹ Ibid., pàg. 461

⁴⁵³⁰ Ibid., pàg. 461

⁴⁵³¹ Ibid., pàg. 462

però ho va fer sota una aparença diferent, «com una malaltia de l'heterosexualitat i la pobresa».⁴⁵³²

L'inici de l'epidèmia de la sida va anar acompanyada de dues coincidències cronològiques que «poden resultar inquietants, o almenys sorprenents»,⁴⁵³³ considerava Grmek. La primera coincidència va ser l'erradicació definitiva, anunciada el 1977, de la verola, l'última malaltia infecciosa greu que havia afectat la humanitat. La segona va ser que, l'any 1978, per primera vegada en la història de la humanitat, es disposaven dels mitjans conceptuals i tècnics que permetien identificar i aïllar un retrovirus humà.⁴⁵³⁴ I destacava: «I va ser just aleshores quan la sida va començar a estendre's».⁴⁵³⁵

Que el virus de la sida hagués nascut per una mutació en aquell precís moment històric era, considerava, «concedir massa a l'atzar».⁴⁵³⁶ El descobriment del VIH-2 va fer desaparèixer aquestes suposicions, ja que no es podia sostenir la hipòtesi de dues mutacions «aleatòries, paral·leles i independents, que es produeixen exactament en el moment, en tota la història de la humanitat, en què per primera vegada estem en condicions de percebre-les».⁴⁵³⁷ Aquestes coincidències eren el resultat del progrés de la medicina i de les transformacions tecnològiques del món modern. I sentenciava: «Tots aquests esdeveniments no estaven relacionats entre si per casualitat, sinó que procedien d'una font comuna, és a dir, del progrés tecnològic».⁴⁵³⁸ I ho justificava així:

És gràcies a aquest progrés de les ciències i de les tècniques que els homes han vençut la verola, han perfeccionat els mitjans per estudiar els retrovirus i han obert el camí als atacs d'un germen amb el qual havien coexistit pacíficament fins aleshores. La medicina va contribuir-hi tant amb la ruptura de la patocenosi, és a dir, en suprimir les malalties que barraven el pas a la sida, com facilitant la transmissió del germen, especialment per les noves modalitats de contacte directe amb la sang. [...] L'epidèmia actual és el revers de la moneda, el preu inesperat que hem de pagar per haver alterat de forma tan radical els equilibris ecològics mil·lenaris.⁴⁵³⁹

S'havia cregut que la biotecnologia moderna ens havia de protegir d'aquest tipus de catàstrofes. I advertia: «No obstant, la investigació històrica

⁴⁵³² Ibid., pàg. 462

⁴⁵³³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 17

⁴⁵³⁴ Ibid., pàg. 17-18

⁴⁵³⁵ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 66

⁴⁵³⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 17

⁴⁵³⁷ Ibid., pàg. 17

⁴⁵³⁸ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 66

⁴⁵³⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 18

mostra que és precisament al progrés de la biotecnologia actual a qui li devem, per un efecte pervers, l'aparició de la pandèmia de la sida».⁴⁵⁴⁰

Jon Arrizabalaga ho il·lustrava així:

[...] cal destacar també que l'inesperat i espectacular esclat de la sida va tenir lloc en l'ambient d'exultant optimisme sanitari que des de darreries dels anys 70 irradiava la comunitat internacional, on va caure com una galleda d'aigua freda. El 1977, l'OMS declarava oficialment extingida la verola al món. El 1978, en la Declaració d'Alma Ata, l'OMS proclamava l'atenció primària de salut com a camí per assolir la 'Salut per a Tothom a l'Any 2000'. Aquell mateix any amb la identificació i aïllament del primer retrovirus patògen s'obria un futur prometedor per a les investigacions relatives al càncer, les anomenades 'infeccions per virus lents' i una sèrie d'enigmàtiques malalties (per exemple, l'esclerosi múltiple i el conjunt de les classificades dins del calaix de sastre de les anomenades 'malalties autoimmunes'). Durant un curt lapse va semblar que la humanitat tenia a l'abast de la mà la utopia d'aconseguir una victòria definitiva sobre les malalties infeccioses. És tanmateix irònic que hagi estat precisament un retrovirus el responsable de la pandèmia que, al cap de poc temps, esvairia aquella eufòria sanitària.⁴⁵⁴¹

Efectivament, sostenia Pérez, la sida va irrompre a Occident quan s'assumia «que la ciència i la medicina eren capaces de curar moltes de les malalties infeccioses i, fins i tot, d'erradicar-ne algunes».⁴⁵⁴²

En l'àmbit de les institucions, durant els anys anteriors a l'aparició de la sida van tenir lloc diversos esdeveniments. L'any 1948 es va crear l'Organització Mundial de la Salut (OMS) amb l'objectiu d'unificar diverses organitzacions. I detallava Pérez:

L'OMS va emprendre iniciatives relacionades amb el nou potencial de la penicil·lina i l'estandarització dels tests serològics. Les anomenades 'malalties de transmissió sexual' (MTS) van ser considerades un problema mèdic i es va sobreestimar l'eficàcia dels antibiòtics per a combatre-les.⁴⁵⁴³

Als Estats Units, després de la Segona Guerra Mundial, es va crear el National Institute of Health (NIH) i el Congrés estatunidenc «va definir la seva missió com la de promoure la investigació en aquelles malalties cròniques per a les que pràcticament no es disposava d'intervencions mèdiques».⁴⁵⁴⁴ I ho caracteritzava així:

En la dècada anterior a l'aparició de la sida, molts dels fons del NIH es van fer servir en projectes com l'estudi de la relació entre càncer i virus, l'estudi del

⁴⁵⁴⁰ Ibid., pàg. 6

⁴⁵⁴¹ Arrizabalaga, J., «La construcció de la sida: de la 'pesta dels gais' a la malaltia dels 'altres'», Actes de les III Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica als Països Catalans (Barcelona, SCHCT, 1995), 81-96, pàg. 84

⁴⁵⁴² Pérez, N., «Aspectos de la ciencia del siglo xx en torno al sida», op. cit., pàg. 35

⁴⁵⁴³ Ibid., pàg. 36

⁴⁵⁴⁴ Ibid., pàg. 36

sistema immunològic o la millora de les tècniques en biologia molecular. El 1977, el National Cancer Institute (NCI) proveïa el 48% de les inversions de l'NIH en immunologia, i el 69% del recolzament de l'NIH a la virologia. La conclusió que en podem treure és que en el moment en què la sida es detecta, l'NIH és una institució madura amb procediments i polítiques ben definides.⁴⁵⁴⁵

La investigació que es va promoure abans de la irrupció de la sida, considerava Pérez, «precisament en els camps de la immunologia i la virologia, van ajudar a entendre la malaltia».⁴⁵⁴⁶ Lestrade i Pialoux destacaven:

A partir del 1981, la sida realment va reanimar una especialitat, la de les malalties infeccioses i tropicals, que dormia sobre les victòries obtingudes amb l'antibioteràpia i la vacunació.

A l'octubre del 1979, l'OMS havia proclamat oficialment l'erradicació de la verola, i es parlava aleshores de la fi de les malalties transmissibles.

Amb el VIH, s'imposa una gran desil·lusió, aquella del control de les malalties transmissibles i de l'adaptació sanitària dels països rics a les malalties emergents.⁴⁵⁴⁷

L'any 1977, exposava Grmek, l'historiador de malalties William Beveridge va publicar una obra titulada *La grip, l'última pesta*. Segons Grmek, aquest autor s'equivocava i, en part, tenia raó: «La grip és, efectivament, l'última de les pestilències de tipus clàssic; la sida, epidèmia imprevista i imprevisible en el marc nosològic antic, és la primera de les pestilències postmodernes».⁴⁵⁴⁸

L'aparició de malalties noves era un problema que la societat occidental, fins a l'inici de la sida, havia començat a oblidar. Així, per exemple, el 6 d'octubre del 1981, quan ja s'havia descobert la malaltia de la sida, *La Vanguardia* publicava un article titulat «Malalties contagioses, fantasmes incontrolats».⁴⁵⁴⁹ En l'article no es feia esment de la sida i la notícia s'iniciava en els termes següents:

Les malalties anomenades contagioses ja no figuren a Europa en els titulars dels diaris i ningú no tem ja els estralls que podien desencadenar. Els grans patrons de la medicina diuen que són 'pestes vençudes'. [...] Sembla ser, doncs, que el perill epidèmic ha estat tallat.⁴⁵⁵⁰

⁴⁵⁴⁵ Ibid., pàg. 36

⁴⁵⁴⁶ Ibid., pàg. 37

⁴⁵⁴⁷ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 29. I tot seguit, afegien: «La sida va modificar les modalitats d'hospitalització, els coneixements en matèria de prevenció i de detecció, les ales sanitàries Nord-Sud, va imposar una aproximació multidisciplinària del malalt, va fer emergir la plaça de pacient-expert i la recerca clínica com a mode d'accés a les cures...». Ibid., pàg. 29

⁴⁵⁴⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 16

⁴⁵⁴⁹ Revuelta, G., Pérez, N., Almeida, E., de Semir, V., «El sida en los medios de comunicación», op. cit., pàg. 2

⁴⁵⁵⁰ Ibid., pàg. 3

A més a més, les malalties tenen la seva història, manifestava Arengo Vila-Gelda, a l'informe de *Quaderns Quiral*: neixen, es transformen i desapareixen. I constatava:

No hi ha res de sorprenent en el fet que apareguin malalties noves. La història de la humanitat, en la mesura limitada en què la coneixem, ens ho recorda amb èmfasi. En efecte, des del punt de vista dels microorganismes, aquesta és una successió de malalties que apareixen, amb freqüència evolucionen –sobretot en el sentit de ‘civilitzar-se’, amb la consegüent atenuació de la seva virulència per als humans– i inclús desapareixen. Res no reflexa millor aquesta ‘historicitat’ de les malalties que l’espectacular contrast que, en el lapse d’uns pocs anys, va contraposar l’eufòria causada per l’erradicació de la verola amb el pessimisme generat pel *descobrimet* de la sida.⁴⁵⁵¹

3.1. L’apogeu de la immunologia

*La sida sembla enfrontar els immunòlegs
a un enigma fet per a ells
i elaborat per primera vegada amb els termes
mateixos dels immunòlegs.*⁴⁵⁵²
Anne Marie Moulin

L’aparició de la malaltia de la sida també va coincidir, sostenia Moulin el 1991, amb l’apogeu de la immunologia. La revolució científica que va tenir lloc durant la segona meitat del segle XX va ser caracteritzada per «l’adopció d’un llenguatge i un raonament immunològic àmpliament dominant».⁴⁵⁵³ Al si de la immunologia es va donar pas a la idea de sistema immunològic. I ho il·lustrava així:

El sistema immunològic satisfà plenament el requisit fonamental de la medicina en el sentit que pot considerar-se un model bastant bo de tot l’organisme i inclús, en última instància, ser considerat el principal correlat de l’activitat mèdica. En efecte, resol el principal problema resultant de la llarga divisió del treball a la comunitat mèdica: l’esmicolament del cos humà dividit entre els especialistes dels diferents òrgans, difractat pels nous mètodes d’imatgeria.⁴⁵⁵⁴

⁴⁵⁵¹ «El sida y otras enfermedades emergentes De la alarma a la falsa sensación de seguridad», op. cit., pàg. 6

⁴⁵⁵² Moulin, A.M., *Le dernier langage de la médecine*, op. cit., pàg. 429

⁴⁵⁵³ Ibid., pàg. 423. Tal com assenyalava una mica més endavant, el 1909, Wright va proclamar, davant d’un públic de professionals, el següent: «El metge de demà serà un *immunologista*». Ibid., pàg. 424. I Moulin constatava: «La revolució immunològica va més enllà dels límits del programa de vacunació, encara que sigui tan vast com el de Pasteur o el programa, encara més ambiciós, de Wright». Ibid., pàg. 424

⁴⁵⁵⁴ Ibid., pàg. 423

El sistema immunològic, assenyalava, suposava, «la garantia d'una transcripció de la ciència biològica en una estructura que sigui significativa per al metge. El sistema immunològic és una nova construcció del cos humà individual i col·lectiu».⁴⁵⁵⁵

La revolució de la immunologia va anar més enllà, igualment, de les fronteres mèdiques ja que integrava grans àrees de la biologia. I Moulin destacava: «la ciència del sistema immunològic, en paraules d'Evelyn Fox-Keller, guarda 'secrets de la vida i secrets de la mort'».⁴⁵⁵⁶ Els metges, advertia, van segrestar la idea de sistema immunològic i la van fer servir per a la seva glòria: «Havent reivindicat sempre, com a clínics, el seu coneixement únic de la individualitat humana, poden, per fi, establir-se fermament en el camp que les ciències humanes els han estat disputant durant un segle».⁴⁵⁵⁷ En efecte, el sistema immunològic es definia com «un sistema de producció d'individus que són irreductibles entre si».⁴⁵⁵⁸ I constatava:

Aquesta superabundància de significat, a finals dels setanta, va acabar per inquietar els mateixos autors sobre aquesta gloriosa expansió. Just quan el sistema immunològic comença a funcionar com un tema important en la medicina, alguns biòlegs, entre d'altres, van predir la 'fi de la immunologia'.⁴⁵⁵⁹

Durant la dècada dels 70, es va accentuar la cobertura mediàtica del sistema immunològic. El 1975, indicava Moulin, es va desenvolupar la tècnica d'hibridació de cèl·lules malignes ('immortals') amb limfòcits productors d'anticossos, per part de Köhler i Milstein. La indústria va comprendre molt ràpidament el potencial d'aquesta nova tècnica i els immunòlegs es van veure abocats, enmig d'aquesta explosió industrial, «al camp de les impugnacions de patents i a l'embolic jurídic de les apropiacions».⁴⁵⁶⁰ I sostenia:

El llenguatge immunològic s'estava estenent molt més enllà del cercle mèdic i biològic, quan la sida el va portar a l'etapa final de popularització. [...]

Durant els mateixos anys en què els immunòlegs començaven a qüestionar la legitimitat de la seva ciència, el ressorgiment de les condicions relacionades amb el quadre de la immunosupressió començava a preocupar els metges. [...] En efecte, si suposem que una malaltia infecciosa és menys el resultat del geni

⁴⁵⁵⁵ Ibid., pàg. 424

⁴⁵⁵⁶ Ibid., pàg. 424

⁴⁵⁵⁷ Ibid., pàg. 425

⁴⁵⁵⁸ Ibid., pàg. 425. El metge, especificava Moulin, havia de confiar en el sistema immunològic de tots. Podia emmordassar-lo o domesticar-lo i, si tot sortia malament, podia fer-lo servir de coartada al·legant que el sistema immunològic d'aquell pacient no funcionava bé. Ibid., pàg. 425

⁴⁵⁵⁹ Ibid., pàg. 425

⁴⁵⁶⁰ Ibid., pàg. 427. I Moulin destacava: «Els advocats van escriure històries d'immunologia dignes de ser incloses com a peces d'antologia en la història de la ciència». Ibid., pàg. 427

epidèmic d'una bactèria o d'un virus que de la receptivitat de l'hoste, el brot d'una epidèmia té causes principalment immunològiques.⁴⁵⁶¹

Tal com exposaven a *Sida, realitats i fantasmes*, totes les manifestacions de la malaltia de la sida suggerien una falta d'immunitat cel·lular. El 1982 les dades van confirmar aquesta anomalia i, en menys d'un any, els estudis immunològics es van centrar en una immunodeficiència adquirida, en contraposició a un fenomen congènit i que aparegués des del naixement. I especificaven: «Tot sembla succeir com si, a l'edat adulta, un esdeveniment sobtat danyés les defenses del cos».⁴⁵⁶² Pialoux constatava que la immunologia es convertiria, sens dubte, en una de les especialitats mèdiques que més es van mobilitzar a partir de l'esclat de l'epidèmia de la sida.⁴⁵⁶³

Dins la categoria d'immunosupressió, que, segons Moulin, havia estat reservada inicialment a les reaccions adverses davant de certs medicaments, s'hi incloïa ara «la susceptibilitat anormal a diversos patògens, alguns dels quals s'havien considerat anteriorment com a inofensius comensals».⁴⁵⁶⁴ I es va començar a investigar el paper de la *Candida albicans*, del paràsit de la toxoplasmosi o el de la *Pneumocystis carinii*, ja que aquestes infeccions es produïen en homes joves.⁴⁵⁶⁵ Moulin recollia unes declaracions que va fer, el 1984, Anthony Fauci:

[...] la sida 'desmantella el sistema immunològic' i presenta un quadre prodigiós en deu minuts. Cap dels components del sistema immunològic, precisament perquè és un sistema en què totes les parts són interdependents, no surt indemne de la infecció [...]. Veiem clarament com la sida es descriu a través dels principals conceptes del sistema immunològic i, a la inversa, com, com també diu Fauci, la sida permet una 'dissecció perfecta del sistema immunològic'.⁴⁵⁶⁶

També en la immunologia es va començar a moure la recerca del tractament. I Moulin advertia: «Després d'haver-se beneficiat, per dir-ho així, d'una malaltia feta per a ella, la immunologia s'enfronta a un veritable desafiament: resoldre amb les seves armes intel·lectuals la malaltia que

⁴⁵⁶¹ Ibid., pàg. 427

⁴⁵⁶² Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 15. Tal com apuntaven els autors una mica més endavant, en aquesta malaltia hi havia un desafiament a les defenses naturals, que tenen uns mecanismes subtils i eficients. I constataven: «Quan parlem d'immunitat, sovint evoquem imatges de guerra. No es mobilitza l'organisme contra l'atac d'un cos estrany?». Ibid., pàg. 32

⁴⁵⁶³ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 35

⁴⁵⁶⁴ Moulin, A.M., *Le dernier langage de la médecine*, op. cit., pàg. 427

⁴⁵⁶⁵ Ibid., pàg. 427-428

⁴⁵⁶⁶ Ibid., pàg. 429

alberga».⁴⁵⁶⁷ Això posava en joc el seu estatus privilegiat i es preguntava si la immunologia podria sobreviure si fracassava i era incapaç de recuperar el control d'aquest sistema. I constatava: «Aquí s'hi juga la seva legitimitat, la seva autonomia i, sobretot, l'imperi sense precedents adquirit en els últims vint anys en el pensament i el llenguatge mèdic».⁴⁵⁶⁸

Moulin destacava: «En reactivar els vells temors i reflexos d'exclusió que els historiadors van atribuir, amb serenitat, als temps desapareguts de la pesta i la còlera, la sida fa evident la difusió del sistema immunològic més enllà dels límits del llenguatge mèdic».⁴⁵⁶⁹

⁴⁵⁶⁷ Ibid., pàg. 430

⁴⁵⁶⁸ Ibid., pàg. 430

⁴⁵⁶⁹ Ibid., pàg. 430

4.- Condicions d'aparició

*Però la sida no era una epidèmia com les altres: es propagava, principalment, a través de la conducta sexual i no pel simple contacte. Exigia resistència a la confusió –tan freqüent en una època en què la majoria dels pacients eren homosexuals– entre pràctiques i poblacions de risc, entre comportaments i identitats sexuals, una confusió que fomentava fantasies d'exclusió i que autoritzava la renúncia inicial dels poders públics i de bona part de la professió mèdica.*⁴⁵⁷⁰

Philippe Mangeot

4.1. El sexe

*Va ser a les files tancades dels homosexuals estatunidencs on el virus de la sida va superar el 'punt de no retorn' de la seva expansió epidèmica.*⁴⁵⁷¹

Mirko Grmek

L'inici i la disseminació de l'epidèmia de la sida entre els homosexuals nord-americans no va ser un simple atzar, o el resultat d'un joc de probabilitats, considerava Grmek, ja que, en ells, van donar-se les condicions de possibilitat que van fer possible que la sida es convertís en una epidèmia.⁴⁵⁷²

Des de mitjans dels anys seixanta, el moviment homosexual havia passat a la vida pública nord-americana. Es va donar una proliferació, sense precedents en el passat, de bars, clubs, agències de viatges, discoteques, diaris i revistes exclusivament per als homosexuals. Nova York, San Francisco i Los Angeles van esdevenir les tres ciutats on la comunitat homosexual era més nombrosa i visible.⁴⁵⁷³ I detallava:

Entre 1969 i 1973, almenys 9.000 homosexuals van arribar a San Francisco, seguits de 20.000 més entre 1974 i 1978. Entre 1979 i 1982, cada any es van instal·lar en aquesta ciutat al voltant de 5.000 homosexuals més. S'estima que el 1982 hi havia a San Francisco al voltant de 98.000 homosexuals, més de la meitat dels quals residia en una zona ben delimitada del centre.

En tota la història de la humanitat no s'ha conegut mai una concentració d'homosexuals semblant [...].⁴⁵⁷⁴

⁴⁵⁷⁰ Mangeot, P., «Sida: angles d'attaque», op. cit.

⁴⁵⁷¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 278

⁴⁵⁷² Ibid., pàg. 275-256

⁴⁵⁷³ Ibid., pàg. 276

⁴⁵⁷⁴ Ibid., pàg. 276-277

A part d'aquesta alta concentració, es van donar altres factors, com el rebuig a la polaritat de rols i l'ambivalència com a nova regla de conducta, i també la imposició de la promiscuïtat. Segons les enquestes, els homosexuals estatunidencs que vivien a les grans ciutats tenien d'entre 80 i 100 parelles sexuals de mitjana, i un 10% dels homosexuals interrogats havien tingut relacions sexuals amb més de 500 persones al llarg de la seva vida. I Grmek constatava:

En el pla mèdic, el resultat gairebé immediat va ser l'augment de les malalties sexualment transmissibles del tipus anomenat clàssic (especialment, la sífilis i la blenorràgia), d'algunes virosis (hepatitis, herpes, infecció per citomegalovirus) i de les parasitosis intestinals (amebosi i altres). Dermatitis abans realment estranyes i diarrees cròniques van passar a ser la sort gairebé comuna dels homosexuals. L'augment d'aquestes malalties va precedir l'eclosió de la sida i mostra ja fins a quin punt la situació epidemiològica havia arribat a ser explosiva. Al barri de Castro a San Francisco i al Greenwich Village a Nova York, la progressió de la sida als anys 1981-1982 va ser catastròfica, sense comparació possible amb allò que succeïa a la resta del món occidental. Va ser a les files tancades dels homosexuals estatunidencs on el virus de la sida va superar el 'punt de no retorn' de la seva expansió epidèmica.⁴⁵⁷⁵

Finalment, hi havia un altre factor important, destacava, i és que molts homosexuals nord-americans tenien mitjans per viatjar i també per oferir hospitalitat a estrangers. Segurament va ser a través d'aquests viatges que el virus va penetrar a Haití, a Europa i a Austràlia.⁴⁵⁷⁶

A Europa, els homosexuals van seguir l'exemple dels nord-americans, i, per exemple, un 25% dels homosexuals francesos mantenien una relació oberta amb la seva parella. I sostenia:

El germen de la sida va ser introduït a França en diverses ocasions, tant des d'Àfrica com des dels Estats Units, però l'epidèmia que va començar a fer estralls entre els homosexuals parisencs va ser clarament originada pel virus de la comunitat homosexual novaïorquesa.⁴⁵⁷⁷

Durant l'estiu del 1981, Klatzmann va assistir a una festa a Nova York, en una comunitat gai. I ho relatava així:

I un no podia evitar sentir-se impactat per una increïble promiscuïtat sexual, que també era molt òbvia. Tanmateix, els 'activistes' ja havien col·locat una taula en un racó de la plaça central amb rètols i opuscles que informaven sobre un misteriós 'càncer gai' que havia aparegut recentment a Nova York.

⁴⁵⁷⁵ Ibid., pàg. 277-278

⁴⁵⁷⁶ Ibid., pàg. 278

⁴⁵⁷⁷ Ibid., pàg. 278

Uns mesos més tard, els primers pacients que vam veure a París eren homosexuals, la majoria molt semblants físicament als homes que havia vist a Fire Island; i tots ells parlaven de la seva intensa activitat sexual.⁴⁵⁷⁸

I més endavant, remarcava que molts dels seus pacients, tot i ser molt diferents entre si, estaven angoixats: «Tots sospitaven que hi havia un lligam amb la seva vida sexual. Era com si sabessin, en el fons, que estaven pagant el preu de la seva llibertat sexual».⁴⁵⁷⁹

La situació dels homosexuals va canviar molt ràpidament, als primers anys de l'expansió de l'epidèmia. Brunet, en referència a un viatge que va fer a Nova York, declarava, en una entrevista amb Favereau:

Vam tornar a Nova York el novembre del 1983. La situació havia canviat. L'atmosfera ja no era la mateixa. Cada vegada hi havia un nombre més i més elevat de malalts. Tot era més difícil, i sentíem una tensió molt més forta. Hi havia cartells als barris gais. La sensació de pànic era omnipresent. Entre març i novembre del 1983, tot va canviar. No n'hi ha cap dubte.⁴⁵⁸⁰

Una mica més endavant, a la mateixa entrevista, Brunet manifestava que, al Grup de treball francès, pensaven que es trobaven davant d'un virus d'evolució lenta i que, per tant, moltes persones s'infectarien, però no emmalaltirien mai. Tanmateix, advertia:

Només al 1985, vaig tenir la sensació que s'aproximava una catàstrofe. Perquè les xifres van canviar. En la comunitat de San Francisco, el nombre de malats augmentava sense parar. En el moment de la conferència d'Atlanta del 1985, ningú no tenia més respostes, ni xifres, sobre la proporció de persones portadores de l'antigen que emmalaltirien. Cap al 1986, es pensava que potser tots contraurien la malaltia.⁴⁵⁸¹

⁴⁵⁷⁸ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 36

⁴⁵⁷⁹ Ibid., pàg. 37

⁴⁵⁸⁰ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 56

⁴⁵⁸¹ Ibid., pàg. 60-61

4.2. La droga

*En matèria d'estupefaents,
cada país té les seves tradicions.*⁴⁵⁸²

Bernard Kouchner

L'expansió mundial de la sida va tenir un factor molt important en la drogoaddicció, considerava Grmek. L'ús d'estupefaents és molt antic, però les seves modalitats van canviar des de mitjans del segle xx. Les substàncies euforitzants es poden beure, menjar, inhalar, fumar i, des de fa un temps també es poden injectar.⁴⁵⁸³

L'any 1853, el metge francès Charles Pravaz va construir el primer model modern de xeringa, malgrat que l'agulla buida es coneixia des del segle xviii. A principis del segle xx, l'ús terapèutic de la xeringa es va començar a estendre i després de la Segona Guerra Mundial va esdevenir corrent. Grmek apuntava que, en un principi, les injeccions eren subcutànies, després van passar a ser intramusculars, per acabar, finalment, essent intravenoses.⁴⁵⁸⁴

La introducció de la tècnica d'injecció va esdevenir al mateix temps que el perfeccionament dels mètodes d'esterilització del material, cosa que convertia el risc de transmetre una malaltia infecciosa a través d'aquest canal en pràcticament insignificant. I aclaria:

El virus de la sida, per exemple, és fàcilment destruït pels procediments habituals d'esterilització d'instruments, i la generalització de la teràpia que posa una substància en contacte directe amb la sang no podia contribuir a la seva disseminació.⁴⁵⁸⁵

Però aquesta situació va canviar a partir de mitjans del segle xx, i «la xeringa es va convertir, de sobte, en un vehicle perillós de gèrmens patògens, no pel seu ús mèdic convencional i ben controlat, sinó pel seu desbordament pel costat dels toxicòmans en els països rics [...]».⁴⁵⁸⁶ Les xeringues de vidre i de metall, que es podien esterilitzar fàcilment, van ser substituïdes, a partir del 1970, per les xeringues de plàstic d'un sol ús.⁴⁵⁸⁷

⁴⁵⁸² Kouchner, B., «Non assistance a personnes en danger», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 6

⁴⁵⁸³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 272

⁴⁵⁸⁴ Ibid., pàg. 272

⁴⁵⁸⁵ Ibid., pàg. 273

⁴⁵⁸⁶ Ibid., pàg. 273

⁴⁵⁸⁷ Ibid., pàg. 273

El consum d'heroïna va viure, manifestava Grmek, un apogeu sense precedents a finals dels anys seixanta.⁴⁵⁸⁸

L'esclat de la sida entre els drogoaddictes es va donar el 1982 als Estats Units, i cap a finals del 1984 a Europa. Entre aquestes poblacions, indicava Grmek, la malaltia s'hi va estendre a gran velocitat. Per exemple, a Itàlia, només hi havia onze heroïnòmans malalts de sida declarada l'any 1984; el 1985, ja n'eren 87; el 1986, el nombre era de 250; i el 1987, s'arribava a 639 casos.⁴⁵⁸⁹

A la majoria de les ciutats d'Europa, el 70% dels casos de sida es donaven entre els homosexuals. Els heroïnòmans només representaven un 8% del total. Però, Brunet advertia que, si es miraven les dades de les *banlieus* de París, per exemple, els casos entre els drogoaddictes arribaven al 30%.⁴⁵⁹⁰ També calia considerar el fet que el nombre de drogoaddictes augmentava, i, entre ells, hi havia els que consumien drogues intravenoses i podien contraure la sida. Per exemple, a França, indicava Kouchner, hi havia set mil drogoaddictes el 1970. L'any 1993, en canvi, el nombre havia augmentat a cent cinquanta mil.⁴⁵⁹¹

L'acte de compartir xeringues infectades va ser el factor que va permetre una gran propagació del virus entre els drogoaddictes. Les mesures per impedir-ho passaven per modificar radicalment aquest comportament. Però això no es veia facilitat pel fet que la venda de xeringues no era lliure i la seva tinença estava penalitzada. Les polítiques que van permetre la venda lliure de xeringues, la despenalització de la drogoaddicció, la posada en marxa d'actuacions a favor dels productes de substitució, com la metadona, per intentar reduir les injeccions, van ser objecte de molts debats i, en alguns països, van trigar molt a aplicar-s'hi. A França, posava Lebeau d'exemple, no es va posar en funcionament la venda lliure de xeringues fins al 1987, i, en aquell moment, els casos de sida entre els drogoaddictes ja representaven el 15% del total.⁴⁵⁹²

Lebeau també destacava el decalatge que hi va haver entre l'aparició dels primers casos de sida entre els drogoaddictes i la posada en funcionament de mitjans de prevenció: 39 mesos entre el primer cas i la primera mesura

⁴⁵⁸⁸ Ibid., pàg. 274

⁴⁵⁸⁹ Ibid., pàg. 274-275

⁴⁵⁹⁰ Brunet, J-B., «Comportement français», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 54

⁴⁵⁹¹ Kouchner, B., «Non assistance a personnes en danger», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg.

5

⁴⁵⁹² Lebeau, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 26

preventiva a l'Estat espanyol i als Països Baixos; 50 mesos a Alemanya, Itàlia, Dinamarca, Portugal i Anglaterra; finalment, 62 mesos a França i a Bèlgica.⁴⁵⁹³ Aquesta via de transmissió de la malaltia va estar completament oberta durant anys.

4.3. La sang

*Amb el possible contagi de la sida a través de la sang
hem fregat la catàstrofe.*⁴⁵⁹⁴

**Willy Rozenbaum, Didier Seux,
Annie Kouchner**

A principis del segle xx es van descobrir els grups sanguinis. Aquest descobriment obria el camí a les transfusions de sang, que es van mostrar molt útils durant la Primera Guerra Mundial. Durant la primera meitat del segle xx, les transfusions es van desenvolupar ràpidament i es van convertir en un mètode terapèutic molt eficaç i utilitzat. Va ser tot just cap a la meitat del segle xx quan, advertia Grmek: «la pràctica de la transfusió va obrir realment una esquerda en la barrera que, des del punt de vista epidemiològic, separa la sang d'un home de la dels altres».⁴⁵⁹⁵

Durant la segona meitat del segle xx, es van produir molts canvis en l'ús de les transfusions de sang, a través de nous procediments d'extracció i de conservació. L'augment de l'ús de les transfusions, apuntava, va donar a alguns virus «oportunitats de disseminació inconcebibles en el passat».⁴⁵⁹⁶ I detallava: «Anteriorment, la transfusió de sang era, per al virus, un camí estret pel qual no podien transitar més que algunes infeccions esporàdiques; avui és un camí real que requereix un control delicat i difícil».⁴⁵⁹⁷

Els bancs de sang dels Estats Units van ser contaminats pel virus de la sida l'any 1977, remarcava Grmek. L'estiu del 1982 van sorgir les sospites sobre aquest fet, i aquestes van ser confirmades durant la tardor del 1983. Però no va

⁴⁵⁹³ Ibid., pàg. 26

⁴⁵⁹⁴ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 125-126

⁴⁵⁹⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 264-265

⁴⁵⁹⁶ Ibid., pàg. 265

⁴⁵⁹⁷ Ibid., pàg. 265

ser fins a la primavera del 1985 que no es va fer res eficaç en contra. I aportava, a tall d'exemple:

Al Bellevue Hospital de Nova York, es va diagnosticar, des de l'agost del 1982, la sida en un pacient que havia rebut una transfusió i no presentava en la seva anamnesi cap altre factor de risc. Diverses publicacions mèdiques, entre elles el *New Journal England of Medicine* i els *Annals of Internal Medicine*, van rebutjar l'original que relatava aquest cas. Els redactors tenien por de donar un pas en fals i atreure les iras d'institucions poderoses. Per això, la descripció dels casos novaiorquesos no va ser publicada fins el 1984, amb un retard considerable i sobretot després de la publicació del cas de Rochester⁴⁵⁹⁸ (novembre del 1983) i del reconeixement oficial del perill de les transfusions pels epidemiòlegs dels CDC.⁴⁵⁹⁹

Fins a finals del 1984, els responsables dels bancs de sang dels Estats Units, apuntava Grmek, van insistir que els casos de sida post-transfusional eren casos menors i anecdòtics. Els CDC d'Atlanta es van comportar amb moltes consideracions envers les institucions afectades i no va ser fins al març del 1985 que no es va iniciar un programa d'identificació. I Grmek constata: «Per tant, durant vuit anys, una via d'infecció va quedar pràcticament oberta a la sida; una oportunitat així no s'havia donat mai en el passat».⁴⁶⁰⁰ Tot i així, a partir del moment en què es van aplicar les mesures de control als donants, el risc de ser infectat per una transfusió sanguínia va caure en picat.⁴⁶⁰¹

4.4. La situació dels hemofílics

*Totes les funcions de l'hemofílic es compleixen
d'un mode similar a les dels individus sans.
Però les hemorràgies són interminables,
com si la sang fos indiferent a la seva situació
dins o fora dels vasos.*⁴⁶⁰²
Georges Canguilhem

L'hemofília és una malaltia hereditària que consisteix en la incapacitat de l'organisme de sintetitzar una proteïna plasmàtica necessària per a la coagulació.

⁴⁵⁹⁸ El cas de Rochester fa referència al cas d'un home de 53 anys que va patir una angina de pit i va rebre sis unitats de sang en total, un concentrat de globus rojos, sis concentrats de plaquetes i quatre unitats de plasma congelat a la Clínica Mayo, a Rochester, el novembre del 1980. Al cap de gairebé dos anys i mig, aquest home tenia la sida. Ibid., pàg. 77

⁴⁵⁹⁹ Ibid., pàg. 265

⁴⁶⁰⁰ Ibid., pàg. 266

⁴⁶⁰¹ Ibid., pàg. 266

⁴⁶⁰² Canguilhem, G., *Le normal et le pathologique*, op. cit., pàg. 104

És transmesa per les dones, però afecta sobretot els homes. Fins a mitjans del segle xx, els hemofílics morien, generalment, abans dels vint anys. Gràcies al tractament transfusional substitutiu i, a partir dels anys seixanta, l'ús de les fraccions plasmàtiques, això va canviar. Grmek indicava: «Entre 1968 i 1979, l'esperança de vida dels hemofílics es va doblar».⁴⁶⁰³ Aquest tractament va transformar i millorar substancialment la vida dels hemofílics, però, advertia, «després es va demostrar que aquest regal de la biotecnologia podia estar enverinat».⁴⁶⁰⁴

A l'inici de l'epidèmia de la sida, els concentrats dels factors VIII i IX que rebien els hemofílics es preparaven a partir d'una barreja de plasmes de molts donants, de manera que cada lot podia contenir la sang de fins a 20.000 donants. Grmek destacava: «Amb la introducció d'aquest mètode de producció el risc de contaminació viral va passar a ser enorme».⁴⁶⁰⁵ Cada hemofílic estava exposat a la sang de desenes de milers de donants i un sol donant infectat podia infectar, potencialment, a centenars d'hemofílics. I advertia que el virus de la sida «no va deixar d'utilitzar aquesta possibilitat d'expansió».⁴⁶⁰⁶

Les anàlisis de mostres congelades de sang d'hemofílics va demostrar que els primers casos de contaminació es remunten al 1979, en el cas dels Estats Units, i al 1980-1981, en el cas d'Anglaterra i Dinamarca. I ho caracteritzava així:

La sida va començar a manifestar-se entre hemofílics nord-americans des de desembre del 1979, però no va ser reconeguda fins a febrer del 1982. Fins al juliol del 1982, els CDC van registrar-ne tres casos i van llançar una advertència, discreta en la seva formulació, però plena de presagis ombrívols. El 1983, se'n coneixien ja 21 casos estatunidencs i 8 d'uropeus.⁴⁶⁰⁷

El 13 de gener del 1983, va aparèixer un article de Jane Desforges al *New England Journal of Medicine*,⁴⁶⁰⁸ en què s'hi afirmava, en paraules de Grmek, que «els indicis de contaminació dels concentrats sanguinis eren tan greus que s'hauria hagut de reaccionar immediatament i prendre mesures de seguretat».⁴⁶⁰⁹ Especialment, s'hi insistia en què s'hauria hagut de substituir el

⁴⁶⁰³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 268

⁴⁶⁰⁴ Ibid., pàg. 268

⁴⁶⁰⁵ Ibid., pàg. 268

⁴⁶⁰⁶ Ibid., pàg. 268

⁴⁶⁰⁷ Ibid., pàg. 268

⁴⁶⁰⁸ Desforges, J.F., «AIDS and the preventive treatment in hemophilia», *New Engl. J. Med.*, 308, 1983, 94-95, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 268

⁴⁶⁰⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 268

recurs als concentrats per la utilització de crioprecipitats simples en tots els casos possibles. I constatava: «Malgrat tot, aquest crit d'alerta no va tenir efectes immediats».⁴⁶¹⁰

El 2 d'abril del 1983, un editorial de *The Lancet* mostrava les reticències per part del cos mèdic. I Grmek ho il·lustrava així:

La conclusió és a la vegada correcta i greument errònia en el pla pràctic: «Les vinculacions [entre la contaminació dels productes sanguinis i la sida] suggerides pels nord-americans han de considerar-se com a no demostrades».⁴⁶¹¹ Això tranquil·litzava els bancs de sang que, impertorbables, van continuar venent els seus productes.⁴⁶¹²

La hipòtesi de l'origen viral de la sida, sostenia Klatzmann, es va convertir ràpidament en una opció òptima en el moment en que es va constatar que la malaltia podia ser transmesa per les transfusions que rebien els hemofílics. Les transfusions, especificava, «es basaven en productes filtrats que només podien transmetre virus, però no bacteris, per exemple. Així que, probablement va ser un virus. Però quin?». ⁴⁶¹³

Entre 1984 i 1985, el nombre d'hemofílics contaminats va augmentar de manera impressionant, considerava Grmek, com es va poder comprovar gràcies a la identificació serològica. A Nova Anglaterra, per exemple, es va passar d'un 53% de sèrums d'hemofílics seropositius, l'any 1983, al 94%, l'any següent. A Califòrnia, l'any 1984, la xifra passava del 85%. La infecció d'hemofílics a França va començar l'any 1981, però l'augment dramàtic es va donar entre el 1983 i el 1984. Un estudi retrospectiu de sang d'hemofílics a França mostrava que el 1981, cap dels vuit sèrums era seropositius; aquesta xifra augmentava al 18% de 33 mostres de sèrum el 1982; i arribava al 55% de les 49 mostres el 1983. El febrer del 1986, una enquesta realitzada pel Centre Nacional de Transfusió Sanguínia de França mostrava que la prevalença de la seropositivitat sobre els hemofílics residents al país era del 50,5%.⁴⁶¹⁴ I ho caracteritzava així:

El plasma d'origen nord-americà era més perillós que el plasma recollit a Europa. Malgrat tot, la majoria dels fabricants europeus de concentrats sanguinis utilitzaven, almenys parcialment, plasma adquirit als bancs de sang nord-americans. Per la resta, el comerç internacional de plasma utilitzat per a la

⁴⁶¹⁰ Ibid., pàg. 269

⁴⁶¹¹ Editorial de la revista *The Lancet*, fascicle del 2 d'abril del 1983, pàg. 745, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 269

⁴⁶¹² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 269

⁴⁶¹³ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 38

⁴⁶¹⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 269-270

preparació de derivats sanguinis i de productes confeccionats és responsable de la difusió de la sida pel món sencer. Als Estats Units, la sida va penetrar per aquesta via a Ohio, Colorado i Alabama; diversos casos japonesos van tenir aquest origen; a Europa, la sida va arribar per derivats sanguinis a Espanya i Grècia i, paral·lelament a la via homosexual, a Itàlia.⁴⁶¹⁵

Grmek sostenia que, tot i que el perill dels derivats es va indicar a principis de l'any 1983 i va ser completament reconegut el 1984 a partir dels tests realitzats, no va ser fins a l'any 1985 que es van començar a prendre mesures al respecte. A finals del 1983, ja se sabia que si s'escalfaven els concentrats a 60 graus centígrads durant diversos dies, aquests mantenien la seva activitat coagulant però perdien la capacitat de transmetre la sida. I especificava:

El 1984, els CDC van recomanar els productes escalfats, però les opinions dels especialistes diferien. Els fabricants enfrontaven problemes econòmics plantejats per l'existència d'estocs antics i el cost de les tècniques noves. Als Estats Units, aquesta producció estava en mans de capitals privats i, per tant, estava sotmesa a les lleis del mercat i de la competència; a França, era monopolitzada per una fundació nacional, sense finalitats de lucre, però subjecte als retards de la burocràcia. Davant del desafiament plantejat per la sida, els dos sistemes van reaccionar de manera molt poc satisfactòria, amb negligències i retards que, vistos retrospectivament, semblen escandalosos. Els anys 1983-1984, van ser tràgics per als hemofílics. El perill era conegut, però no evitat [...].⁴⁶¹⁶

Grmek advertia que no es van retirar de la venda la majoria dels estocs antics i alguns bancs de sang van continuar distribuint-los fins al 1985. El juliol del 1985, el Ministeri de Salut francès va decretar que ja no reemborsarien els productes no escalfats, a partir de l'octubre d'aquell any. Segons Grmek: «Sembla una mesura destinada a incitar el consum ràpid dels estocs antics».⁴⁶¹⁷

4.5. Altres factors

*Actualment, fins i tot els virus viatgen en avió.*⁴⁶¹⁸

Mirko Grmek

Els moviments de població, plantejava Montagnier, sovint han contribuït al desenvolupament d'epidèmies. I especificava: «Un germen entra en una

⁴⁶¹⁵ Ibid., pàg. 270

⁴⁶¹⁶ Ibid., pàg. 271

⁴⁶¹⁷ Ibid., pàg. 271

⁴⁶¹⁸ Ibid., pàg. 51

població nova per a ell i causa danys ja que el sistema immunitari de les persones afectades no està, en absolut, adaptat per resistir-lo».⁴⁶¹⁹

Entre els factors importants per explicar l'epidèmia de la sida, també hi havia els intercanvis entre països i continents. Montagnier apuntava que, als Estats Units, fins i tot es va identificar un pacient zero, treballador d'Air Canada.⁴⁶²⁰ Però advertia: «Resulta dubtós, malgrat tot, que l'epidèmia nord-americana s'hagi pogut desenvolupar a partir d'un sol pacient».⁴⁶²¹

Per als occidentals, sostenia, «resulta temptador atribuir l'origen del VIH a Àfrica a través dels transports aeris intercontinentals. Igualment, a l'inici de l'epidèmia es va parlar molt del paper dels haitians».⁴⁶²² El cas és que, a principis dels anys seixanta, milers d'haitians van viatjar al Zaire i van tornar a Haití. A partir d'aquest fet, es va emetre la hipòtesi que havien portat el VIH a Haití i, des d'allà, l'havien transmès als turistes estatunidencs. Tanmateix, Montagnier aclaria:

Això resulta poc probable, ja que el virus sembla haver arribat a Haití en una data molt més recent. Al Quebec, s'han apreciat dues onades d'emigració haitiana. Els haitians de la primera onada dels anys seixanta no van ser contaminats pel virus, a diferència dels emigrants vinguts durant els anys vuitanta.⁴⁶²³

La transmissió del virus, considerava, es podia haver donat en l'altra direcció i arribar a Haití a través dels turistes nord-americans. De la mateixa manera, el virus podria haver viatjat directament d'Àfrica a Amèrica del Nord.⁴⁶²⁴

Entre els factors importants que havien contribuït a l'esclat de l'epidèmia, Montagnier també destacava diverses transformacions de la nostra societat, com els fenòmens socials lligats als moviments de la població. I remarcava:

Als països occidentals, es pot esmentar l'alliberament sexual, que va seguir a la difusió de l'anticoncepció hormonal, i el reconeixement de la homosexualitat; en els països del tercer món, la ruptura de les comunitats tradicionals vinculada al desenvolupament econòmic i social. Tots aquests factors, d'ordre cultural i social, han permès la transmissió en sèrie i la selecció del virus.⁴⁶²⁵

⁴⁶¹⁹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 117

⁴⁶²⁰ El cas està explicat al capítol *El suposat pacient zero*

⁴⁶²¹ Ibid., pàg. 118

⁴⁶²² Ibid., pàg. 118

⁴⁶²³ Ibid., pàg. 119

⁴⁶²⁴ Ibid., pàg. 119

⁴⁶²⁵ Ibid., pàg. 119

5.- La novetat de la sida

*La sida epidèmica és, certament, una novetat
d'introducció molt recent.*⁴⁶²⁶

Mirko Grmek

El 1981, als Estats Units, semblava que malalties conegudes anteriorment –com la pneumocistosi, el sarcoma de Kaposi o diverses infeccions– estaven adquirint una escala molt particular i es desenvolupaven en forma epidèmica, apuntaven els autors de *Sida, realitats i fantasmes*. Sorpresos per l'atac, els metges nord-americans, van creure que haurien d'enfrontar-se a una nova malaltia, ja que «aquest concepte de novetat havia estat acceptat per la comunitat mèdica des del principi».⁴⁶²⁷ I constataven que aquesta malaltia, com a esdeveniment, «en qualsevol cas era nou».⁴⁶²⁸

Grmek manifestava que, des de la primera definició de la sida, tan clínica com epidemiològica, havia sorgit la pregunta sobre si era realment una malaltia nova.⁴⁶²⁹ Pregunta que era, segons advertia, «incòmode o inclús mal plantejada, massa imprecisa».⁴⁶³⁰ I puntualitzava: «Plantejada així, sense matisos, aquesta pregunta suscita respostes equívokes i contradictòries».⁴⁶³¹ Per poder respondre a aquesta qüestió «la terminologia habitual ha de ser revisada i definida amb més precisió».⁴⁶³² I ho formulava així:

Què significa exactament l'expressió 'malaltia nova'? Una malaltia és nova perquè els metges no l'han reconegut abans d'una data determinada, o és nova en el sentit que no existia 'en realitat'? I en l'últim cas, una malaltia és nova només en un lloc concret o nova per al món sencer? És nova només respecte al passat recent o nova considerant tota la història de la humanitat.⁴⁶³³

⁴⁶²⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 215

⁴⁶²⁷ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 17. Els autors plantejaven que el sistema de registre de malalties estatunidenc era molt fiable i permetia un control molt estricte de les afeccions. I feien ressaltar: «Quan es dona la notícia de l'aparició d'una síndrome desconeguda no pot ser un error atribuïble a la metodologia, ja que no s'ha modificat significativament durant anys. En altres països, aquesta noció d'una nova malaltia és menys òbvia, o inclús impugnada». Ibid., pàg. 18. A França, sostenien, «la professió mèdica va vacil·lar durant molt de temps abans d'admetre la realitat de la sida». Ibid., pàg. 18

⁴⁶²⁸ Ibid., pàg. 22

⁴⁶²⁹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 41

⁴⁶³⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 171

⁴⁶³¹ Ibid., pàg. 16

⁴⁶³² Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 42

⁴⁶³³ Ibid., pàg. 42. Per tal d'evitar confusions, Grmek proposava substituir la noció de 'novetat' per la d'«emergència»: «L'epítet 'emergent' pot aplicar-se sense ambigüitats a totes les malalties percebudes com a 'noves' en un moment donat i en una població determinada, mentre que l'expressió 'nova' es limita a malalties que, abans d'un moment específic, no han existit en una població com a realitats clíniques». Ibid., pàg. 42

Davant de la pregunta de si la sida era una malaltia nova, Grmek responia: «Ràpidament es fa evident que, en cert sentit, la sida és una ‘nova’ malaltia, mentre que en un altre, no». ⁴⁶³⁴ En definitiva, especificava:

Sí, la sida és una malaltia nova en la mesura en què fins als anys 70 no era ni tan sols concebible. Una malaltia es definia pels símptomes o bé per les lesions de les estructures anatòmiques. Però ni els uns ni les altres caracteritzaven la sida, malaltia sense símptomes clínics propis, marcada per lesions subcel·lulars invisibles i provocades per un germen indetectable fins i tot pels mètodes analítics més recents. Sí, la sida és una malaltia nova també en la seva dimensió pandèmica actual. I, al mateix temps, no, la sida no és una malaltia realment nova en la mesura en què el seu germen existeix des de fa molt de temps i, ocult darrera d’altres malalties infeccioses, provoca estats patològics esporàdics o inclús col·lectius però molt limitats en el temps i en l’espai. ⁴⁶³⁵

En llengua anglesa, apuntava, existeixen dues paraules diferents i que es refereixen a dos aspectes diferents de la malaltia. Per referir-se a la malaltia tal com és viscuda pel malalt i com és percebuda pel seu entorn, s’utilitza el mot *illness*. En canvi, per referir-se a la malaltia en tant que concepte constituït en el si d’un sistema nosològic, s’utilitza el terme *disease*. I constatava:

Aquesta distinció és fonamental. La novetat d’una ‘malaltia’ (en sentit ampli) apareix tant del costat del patiment, de la vivència individual i col·lectiva, com del costat de la seva causa objectiva i de la seva elaboració científica (‘model mèdic de la malaltia’). ⁴⁶³⁶

⁴⁶³⁴ Ibid., pàg. 41

⁴⁶³⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 16. O, com ho formulava en una altra ocasió: «La sida és, en efecte, una malaltia nova amb relació a la seva dimensió pandèmica, però això no implica necessàriament que els virus VIH-1 i VIH-2 siguin, en sentit estricte, nous, mutants dels avantpassats dels quals no van ser mai patògens. Sembla, de manera cada vegada més clara, que la sida no és una malaltia nova en el sentit estricte del terme; els retrovirus VIH han existit durant bastant de temps, provocant –darrera la màscara d’altres malalties infeccioses– estats patològics esporàdics o inclús col·lectius, però limitats en el temps i l’espai». Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 41-42

⁴⁶³⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 171

5.1. L'aparició de malalties noves

*Els assajos de la natura en la via de la creació de malalties infeccioses noves són tan constants com ordinàriament vans. Allò que ha esdevingut en èpoques passades en què, excepcionalment, un assaig de la natura va tenir èxit, es repeteix en tots els instants presents i es repetirà sempre de la mateixa manera. Per tant, hi haurà malalties noves. És un fet fatal. Un altre fet, igualment fatal, és que no sabrem mai com detectar-les des de l'origen. Quan tinguem una idea d'aquestes malalties, ja estaran completament formades, seran, per dir-ho així, adultes.*⁴⁶³⁷

Charles Nicolle

Grmek considerava que, per poder captar «tota la significació i l'abast del problema»,⁴⁶³⁸ calia fer un breu repàs històric d'algunes malalties infeccioses que en el seu moment metges i malalts van considerar com a noves, tinguessin o no raó.⁴⁶³⁹

La noció de 'malaltia nova' és molt antiga. I Grmek posava d'exemple els decrets oraculars de l'Egipte faraònic, en què s'hi esmentaven «'totes les malalties dels llibres' i 'totes les malalties de les quals no n'estem informats' –és a dir, malalties per a les quals no es disposava de 'coneixements tècnics'». ⁴⁶⁴⁰ I ho il·lustrava així:

Els doctors de l'antic Egipte van elaborar el concepte de malalties que encara no s'havien trobat o, més ben dit, que encara no havien estat 'inventades' per forces divines hostils. Com una nova estratagema en mans d'aquestes forces, les malalties van ser creades per eludir els tractaments ordinaris i per ser més perjudicials que les antigues. A més d'aquest sentit fort, els metges de l'antic Egipte també consideraven un sentit més dèbil de la noció de malaltia nova: una malaltia pot ser nova perquè s'importa de l'estranger.⁴⁶⁴¹

El 430 aC una pestilència⁴⁶⁴² va assolir Àtica. Es tractava, especificava Grmek, «de la primera epidèmia greu d'alta mortalitat de la qual en posseïm una descripció històrica precisa». ⁴⁶⁴³ Aquesta malaltia va ser percebuda com a nova, i ho caracteritzava així:

⁴⁶³⁷ Nicolle, Ch., *Destin des maladies infectieuses*, Createspace Independent Publishing Platform, Estats Units, 2016, pàg. 147-148

⁴⁶³⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 171

⁴⁶³⁹ Ibid., pàg. 171

⁴⁶⁴⁰ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 42

⁴⁶⁴¹ Ibid., pàg. 42

⁴⁶⁴² Grmek puntualitzava que utilitzava el terme 'pestilència' i no 'pesta d'Atenes', com se la coneix, perquè no es tractava d'una pesta en el sentit modern del mot. Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 174. També destacava, en una altra ocasió, que els experts no van arribar mai a un consens sobre l'enigmàtic caràcter d'aquesta 'pestilència', que, segons Grmek, va ser un tifus exantemàtic, combinat amb trastorns nutricionals i infeccions secundàries, que va afectar un sòl verge a l'àmbit immunològic. Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 43

⁴⁶⁴³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 173

Tucídides en dona una descripció magistral i declara que «enlloc no es recordava res semblant, ni com a pestilència ni per la destrucció de vides humanes».⁴⁶⁴⁴ Els metges es trobaven desamparats i impotents, ja que –diu Tucídides, historiador erudit que coneixia bé els escrits mèdics– «per primera vegada s'enfrontaven a aquest mal i es trobaven davant del desconegut»^{4645, 4646}.

És possible, sostenia, «que la malaltia fos nova per a Grècia, com van pensar els atenencs, però certament no ho era per al conjunt de la humanitat».⁴⁶⁴⁷ Segons va deixar registrat Tucídides, la seva primera aparició va ser a Etiòpia. I Grmek remarcava: «Des de la més remota antiguitat, Àfrica tenia fama de ser el bressol de les pestilències i de la majoria de les malalties que passaven per noves».⁴⁶⁴⁸

Durant l'Imperi Romà, al segle I dC, van difondre's malalties ignorades en les obres mèdiques anteriors. Autors com Plini el Vell i Sèneca van atribuir la presència d'aquestes malalties noves «a la barreja de les poblacions i als canvis en l'estil de vida i subratllaven, concretament, la intemperància de la nova classe dominant a Roma».⁴⁶⁴⁹

«El rostre de l'home –escrivia Plini– va patir aleshores malalties noves que no s'havien conegut en tot el passat, no només a Itàlia sinó a gairebé tot Europa».⁴⁶⁵⁰ Plini descrivia un mal nou importat d'Àsia, anomenat liquen, que només afectava un grup social: «El mal no va toca ni les dones, ni els esclaus, ni el poble baix, ni la classe mitjana, sinó que afecta la gent gran, que transmet ràpidament la malaltia, sobretot pel contacte del petó».⁴⁶⁵¹

A mitjans del segle I, Sèneca també va parlar de malalties noves i, segons Grmek, «acusa d'elles a la intemperància dels nous temps».⁴⁶⁵² I Plutarc, al segle II, contraposava dues opinions que li semblaven, apuntava Grmek, sorprenents:

[...] o bé aquestes malalties noves apareixen realment per primera vegada i per tant hi ha canvis en la naturalesa mateixa, o bé totes les malalties existeixen des de sempre, però és possible que la seva aparició hagi escapat a l'atenció dels metges.⁴⁶⁵³

⁴⁶⁴⁴ Tucídides, *Guerra del Peloponès*, II, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 173

⁴⁶⁴⁵ Ibid., pàg. 174

⁴⁶⁴⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 173-174

⁴⁶⁴⁷ Ibid., pàg. 174

⁴⁶⁴⁸ Ibid., pàg. 174-175

⁴⁶⁴⁹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 43

⁴⁶⁵⁰ Plini, *Història Natural*, XXVI, 1, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 175

⁴⁶⁵¹ Ibid., pàg. 175

⁴⁶⁵² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 175

⁴⁶⁵³ Plutarc, *Qüestions de sobretaula*, VIII, 9, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 176

Plutarc, puntualitzava Grmek, s'inclinava per la hipòtesi següent: «creia que algunes malalties semblaven noves perquè venien de països distants, potser fins i tot d'un món exterior».⁴⁶⁵⁴ Demòcrit ja havia manifestat, formulava Grmek, l'origen extraterrestre d'algunes malalties i havia sostingut que eren «el resultat de la transferència de partícules perilloses pels rajos còsmics».⁴⁶⁵⁵

La irrupció, al segle XIV, de la Pesta Negra va ser «extraordinàriament sorprenent»,⁴⁶⁵⁶ destacava Grmek. I en no trobar-ne cap referència als escrits d'Hipòcrates i Galè, «la seva novetat havia de ser reconeguda i se li havien de proporcionar descripcions adequades».⁴⁶⁵⁷

Durant els segle XVII i XVIII, els metges europeus van observar i descriure malalties que apareixien com a noves. Per poder explicar «allò que als seus ulls era l'aparició inesperada d'entitats nosològiques noves»,⁴⁶⁵⁸ els metges van invocar diversos factors, entre els quals s'hi incloïen «la variabilitat intrínseca de les malalties, les noves conjuncions astrals, l'augment de la població, la intensificació dels contactes amb races no europees, i la degeneració de la humanitat en general i de la raça blanca en particular».⁴⁶⁵⁹

Es tractava, advertia Grmek, de malalties falsament noves, ja que, malgrat que existien des de feia molt de temps, no s'havien fet visibles a la mirada dels metges fins llavors.⁴⁶⁶⁰ Hi havia dues causes principals que explicaven aquesta eclosió de malalties noves. La irrupció de malalties aparentment noves es devia a «canvis significatius en les condicions de vida i a trastorns consecutius en l'estructura de la morbiditat»,⁴⁶⁶¹ per un costat i, per l'altre: «a una nova conceptualització clínica del model mèdic de la malaltia».⁴⁶⁶²

⁴⁶⁵⁴ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 43

⁴⁶⁵⁵ Ibid., pàg. 43

⁴⁶⁵⁶ Ibid., pàg. 43

⁴⁶⁵⁷ Ibid., pàg. 43

⁴⁶⁵⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 181

⁴⁶⁵⁹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 43-44

⁴⁶⁶⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 182

⁴⁶⁶¹ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 44

⁴⁶⁶² Ibid., pàg. 44

5.2. La novetat de les malalties: una classificació

*Potser serem capaços de predir,
encara que sigui vagament,
alguns esdeveniments epidemiològics futurs.*⁴⁶⁶³
Mirko Grmek

Una malaltia, considerava Grmek, pot ser classificada com a nova, com a mínim, en cinc situacions històriques diferents:⁴⁶⁶⁴

En primer lloc, la malaltia ja existia abans de la seva primera descripció, però havia escapat de la mirada mèdica perquè no havia pogut ser conceptualitzada com a entitat nosològica fins aleshores.

En segon lloc, la malaltia ja existia abans, però no va ser observada fins que no hi va haver un canvi qualitatiu i/o quantitatiu de les seves manifestacions.

En tercer lloc, la malaltia no existia en una regió determinada i va ser-hi introduïda des d'una altra regió.

En quart lloc, la malaltia ja afectava la població animal, però no existia entre la població humana.

I en cinquè lloc, es tractava d'una malaltia absolutament nova, ja que, abans de les primeres manifestacions, el germen causal no existia com a tal. Però, tal com advertia Grmek, fins i tot en aquest últim cas, existeix una certa continuïtat amb el passat, ja que la malaltia és el resultat de la transformació adaptativa d'un germen.⁴⁶⁶⁵

Finalment, sostenia, es podia contemplar la possibilitat que existissin malalties absolutament noves, produïdes artificialment, de manera intencional – com en la preparació d'una guerra biològica– o bé accidental –per exemple, en el context de manipulacions biotecnològiques.⁴⁶⁶⁶ I constatava:

La classificació de l'emergència d'una malaltia en una de les cinc categories anteriorment esmentades no és absoluta, sinó relativa a una situació històrica determinada. La mateixa malaltia pot ser endèmica en un país i emergent en un altre; alternativament, en una població donada, una malaltia pot ser emergent després del seu pas de l'animal a l'home en un moment històric específic o després d'un canvi en l'ecosistema en un altre moment.⁴⁶⁶⁷

⁴⁶⁶³ Ibid., pàg. 54

⁴⁶⁶⁴ Ibid., pàg. 44

⁴⁶⁶⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 186

⁴⁶⁶⁶ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 45

⁴⁶⁶⁷ Ibid., pàg. 45

5.2.1. Primera categoria: l'aparició d'entitats nosològiques com a conceptes

Els metges del Renaixement van descriure com a noves algunes malalties que clarament no ho eren, plantejava Grmek, com, per exemple, el tifus exantemàtic, les galteres i el xarampió. En el cas del tifus exantemàtic i les galteres, el seu quadre clínic es trobava clarament descrit en els textos mèdics de l'antiguitat. Tanmateix, advertia, aquest no va ser el cas del xarampió: «Com moltes altres malalties infantils, el xarampió probablement va passar desapercebut o va ser confós amb altres exanemes aguts en els nens». ⁴⁶⁶⁸

Durant les revolucions biomèdiques que es van donar a mitjans del segle XVII, i al segle XIX i XX, «un nombre considerable de malalties fins llavors desconegudes va ser descobert o intel·lectualment produït». ⁴⁶⁶⁹ I especificava: «Aquelles malalties eren, per descomptat, falsament noves; de llarga prevalença, només recentment havien esdevingut 'visibles' i accessibles a la mirada mèdica». ⁴⁶⁷⁰ L'aparició del mètode anatomoclínic, a la primera meitat del segle XIX, també va fer aparèixer altres malalties falsament noves; així com també ho va fer el triomf de la patologia cel·lular, la bacteriologia mèdica, i la biologia molecular més a prop del nostre present, segons Grmek. ⁴⁶⁷¹

5.2.2. Segona categoria: l'aparició de malalties per un canvi quantitatiu o qualitatiu de les seves manifestacions

Algunes malalties epidèmiques, com el dengue, la grip o la verola, i algunes malalties endèmiques, com la malària, havien estat considerades com a noves, per «l'aspecte cíclic de les seves manifestacions principals». ⁴⁶⁷² Algunes malalties –com la malària, la febre groga, la rickètsia o la malaltia de la son, totes elles transmissibles per artròpodes, especificava Grmek–, podien emergir a causa de canvis en la distribució geogràfica dels vectors. No només a causa de

⁴⁶⁶⁸ Ibid., pàg. 45

⁴⁶⁶⁹ Ibid., pàg. 46

⁴⁶⁷⁰ Ibid., pàg. 46

⁴⁶⁷¹ Ibid., pàg. 46

⁴⁶⁷² Ibid., pàg. 46. La grip, per exemple, a causa d'un procés molt particular de recombinació genètica, de manera cíclica aconsegueix evadir les defenses immunològiques del cos. La febre hemorràgica del dengue, detallava Grmek, també tornava periòdicament a causa d'un procés de recombinació que esdevé durant una infecció. Ibid., pàg. 47

canvis en l'ecosistema com la desforestació, «sinó també, i de manera inesperada, per variacions aparentment menors en el comportament humà».⁴⁶⁷³

I Grmek apuntava: «Va ser només en el passat recent que es van descriure un gran nombre de malalties infeccioses greus, desconegudes fins aleshores, tot i que, en principi, disposàvem dels mitjans per diagnosticar-les».⁴⁶⁷⁴ En la majoria de les ocasions, l'agent causal ja existia abans de la manifestació epidèmica i aquesta es devia a factors «purament socioecològics».⁴⁶⁷⁵

La síndrome del xoc tòxic i la legionel·losi, sostenia, són exemples instructius en aquest cas. La síndrome del xoc tòxic va ser descrita com una 'nova' malaltia femenina, el 1978, pels investigadors nord-americans, tot i que el seu germen és el bacteri estafilococ daurat, bacteri antic i ubic. I constatava: «L'emergència de la síndrome del xoc tòxic resulta tant d'aspectes particulars del comportament de les dones modernes com d'un canvi en la biologia del germen que el va fer més virulent».⁴⁶⁷⁶

El juliol del 1976, diversos participants de l'assemblea de la *American Legion*, celebrada en un luxós hotel de Filadèlfia, van ser víctimes d'una afectació febril. Els CDC d'Atlanta, que van fer una investigació epidemiològica exemplar considerava Grmek, van descobrir que el bacteri responsable, batejat com a *Legionella pneumophila*, era desconegut fins aleshores. I remarcava: «La malaltia dels legionaris es presentava, des de qualsevol punt de vista, com una entitat nosològica nova».⁴⁶⁷⁷ Però les investigacions posteriors van demostrar que les espècies del gènere *Legionella* existien des de feia molt de temps al nostre medi. Aquests gèrmens, relativament innocents, eren força difosos. I aclaria: «L'epidèmia de Filadèlfia, per tant, no va ser deguda a una mutació del germen que va conduir a una soca bacteriana particularment virulenta, sinó més aviat a un nou factor ecològic intermedi».⁴⁶⁷⁸ El que va desencadenar l'epidèmia a Filadèlfia va ser l'equip d'aire condicionat de l'edifici. Segons Grmek: «Les soques de *Legionella* es van tornar mortals perquè se'ls va permetre de

⁴⁶⁷³ Ibid., pàg. 47

⁴⁶⁷⁴ Ibid., pàg. 47

⁴⁶⁷⁵ Ibid., pàg. 47

⁴⁶⁷⁶ Ibid., pàg. 47

⁴⁶⁷⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 183

⁴⁶⁷⁸ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 48

multiplicar-se en aigua estancada dins d'un sistema d'aire condicionat i es van distribuir per aerosol». ⁴⁶⁷⁹ Després de Filadèlfia, van donar-se altres epidèmies de legionel·losi, a petita escala, en llocs amb instal·lacions sanitàries perfeccionades. I constatava:

D'això és possible extreure'n una lliçó inesperada: la tècnica contemporània pot provocar malalties 'noves', no només per la degradació del medi natural i la contaminació de tot tipus, sinó també pel seu esforç per crear condicions de vida aparentment més 'higièniques'. Els efectes indesitjables de la civilització no han parat de sorprendre'ns. ⁴⁶⁸⁰

5.2.3. Tercera categoria: L'aparició de malalties per la seva introducció a través d'una altra regió

El 1494 va aparèixer la sífilis en l'exèrcit del rei de França que estava en guerra a Itàlia. Grmek especificava que «va ser anomenada 'el mal de Nàpols' per uns i el 'mal francès' pels altres, perquè és comú veure en els estrangers els portadors de malalties insòlites». ⁴⁶⁸¹ Aquesta malaltia venèria podria ser una malaltia americana, un mutant inexistent a Europa fins aleshores i que va ser introduït al continent a través de la tripulació de Colom. ⁴⁶⁸²

Grmek remarcava que existeixen paral·lelismes curiosos entre l'expansió de la sífilis a l'inici de l'època moderna i l'expansió inicial de la sida, a finals del segle XX. I ho detallava així:

[...] la transmissió per l'acte sexual, el passatge del germen de la mare al fetus, les implicacions morals, la repercussió sobre els costums, el tancament de lavabos públics i de llocs considerats immorals, les reaccions de rebuig social i, en certa mesura, inclús la gravetat del mal. ⁴⁶⁸³

La sífilis era una afecció aguda severa que provocava l'aparició de pústules a tot el cos. Molts pacients morien mesos o anys després de la infecció, en la fase de la disseminació secundària. I, indicava Grmek, «causava més terror que la verola mateixa». ⁴⁶⁸⁴

A part d'això, el focus principal sembla que va ser la Espanyola, que actualment és l'illa d'Haití, cosa que també té paral·lelismes amb l'expansió de

⁴⁶⁷⁹ Ibid., pàg. 48

⁴⁶⁸⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 184

⁴⁶⁸¹ Ibid., pàg. 179

⁴⁶⁸² Ibid., pàg. 179

⁴⁶⁸³ Ibid., pàg. 179

⁴⁶⁸⁴ Ibid., pàg. 180

la sida. Finalment, sembla que existia una treponemosi autòctona, poc virulenta, entre els babuïns i els goril·les d'Àfrica. La malaltia hauria passat dels babuïns als humans i, mil·lennis després, la malaltia hauria tornat d'Amèrica a Àfrica en una forma més virulenta. I Grmek sostenia:

Després del descobriment del Nou Món, l'intercanvi de microbis es va fer en els dos sentits. Els mariners i els conqueridors van donar origen a una espècie de guerra biològica. Van tenir aliats poderosos en els virus transportats des d'Europa dins dels seus mateixos cossos o dels cossos dels animals domèstics. Els efectes de la verola i del xarampió sobre els indígenes americans van ser dramàtics. Aquestes malalties, noves per a les poblacions indígenes, els van colpejar amb una violència desconeguda en els països europeus.⁴⁶⁸⁵

L'impacte dels virus sobre les poblacions va tenir conseqüències demogràfiques greus. I apuntava: «Segons els cronistes espanyols, l'alè de l'home blanc portava la mort als indis».⁴⁶⁸⁶

Més actual, considerava Grmek, seria l'exemple que apareixia al relat de Robert Gessain, antropòleg i metge, que el 1935 va passar l'hivern en una població de 800 esquimals a la costa est de Groenlàndia. Els esquimals havien viscut allà, aïllats pel gel, durant segles. I Grmek especificava:

A la primavera, es va produir un fet raríssim: va arribar un vaixell noruec i van descendir-ne diversos mariners. Un d'ells estava lleugerament constipat. Va esternudar i, en pocs mesos, una dècima part de la població esquimal va morir de complicacions pulmonars d'una afectació viral que per a ells era nova i estranya.⁴⁶⁸⁷

5.2.4. Quarta categoria: l'aparició de malalties pel pas de gèrmens dels animals als humans

No va ser fins a finals de l'antiguitat, sostenia Grmek, que la pesta va afectar Europa. I puntualitzava: «És fins i tot bastant probable que no existís a cap part del món com una malaltia epidèmica humana abans de l'època històrica».⁴⁶⁸⁸ Malaltia contagiosa provocada pel bacil *Yersinia pestis*, la pesta va aparèixer en tres ocasions, indicava, en «una forma pandèmica terrible que no tenia antecedents immediats».⁴⁶⁸⁹ La primera ocasió va ser al segle VI, en la pesta anomenada de Justinià, i que suposadament va iniciar-se a Egipte. La

⁴⁶⁸⁵ Ibid., pàg. 180

⁴⁶⁸⁶ Ibid., pàg. 181

⁴⁶⁸⁷ Ibid., pàg. 181

⁴⁶⁸⁸ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 51

⁴⁶⁸⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 177

segona ocasió, remarcava, va ser la «tristament famosa»⁴⁶⁹⁰ Pesta Negra, que va tenir lloc al segle XIV i que va ser originària de la Xina. Finalment, hi va haver la pesta de Manxúria, a la Xina, que va tenir lloc al segle XIX. I advertia: «Si la supervivència del germen de la pesta depengués exclusivament del seu parasitisme en l'home, l'acció fulminant i l'elevadíssima mortalitat de la malaltia durant períodes històrics prolongats no es justificaria biològicament».⁴⁶⁹¹ Però, en realitat, la pesta és una malaltia pròpia dels rosegadors que només afecta els humans de manera accidental.⁴⁶⁹² Les condicions biològiques i ecològiques que van permetre el pas dels virus dels rosegadors als humans eren en gran part desconegudes. Però les mutacions, considerava, podien haver donat lloc a la irrupció de soques més virulentes que, en ser transmeses als humans, van provocar epidèmies devastadores.⁴⁶⁹³

En el cas de les febres africanes de Lassa, Ebola i Marburg, sostenia, no es tractava de malalties noves, sinó de malalties que s'havien «tornat visibles per als metges occidentals en abandonar els seus nínxols ecològics delimitats».⁴⁶⁹⁴ Els hostes naturals d'aquests virus eren els simis, en el cas de les febres de Marburg i Ebola, i els rosegadors selvàtics, en el cas de la febre de Lassa, però el pas als humans. Així, aquest fenomen, assenyalava, «no sembla ser, en si mateix, un esdeveniment nou».⁴⁶⁹⁵

El 1967, una trentena de persones van ser infectades en un laboratori de Marburg, a Alemanya, per un virus fins llavors desconegut, mentre manipulaven òrgans extrets de titís procedents d'Uganda. I Grmek aclaria: «L'estricta aïllament dels malalts va permetre extingir ràpidament aquesta virosi a Europa».⁴⁶⁹⁶ La febre de Lassa, a Nigèria, va ser transmesa accidentalment als humans per contacte amb rosegadors infectats, l'any 1969. Finalment, el 1976, diversos centenars de persones van morir d'una malaltia que va aparèixer a la zona fronterera entre el Sudan i el Zaire, i que es va anomenar febre d'Ebola. Es tractava, com en el cas de les febres de Marburg i de Lassa, d'una afecció aguda

⁴⁶⁹⁰ Ibid., pàg. 177

⁴⁶⁹¹ Ibid., pàg. 177

⁴⁶⁹² Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 51

⁴⁶⁹³ Ibid., pàg. 51-52

⁴⁶⁹⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 184

⁴⁶⁹⁵ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 52

⁴⁶⁹⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 184

molt greu, que sovint es manifestava per una síndrome hemorràgic i la letalitat de la qual era molt elevada.⁴⁶⁹⁷

Les investigacions van demostrar que aquests virus tenien una existència anterior a les epidèmies que els van donar a conèixer. Es tractava de virus endèmics silenciosos que, per poder sortir a la llum, era precis que es donés un concurs de circumstàncies inèdites. I ho caracteritzava així:

Aquest concurs de circumstàncies, realment insòlites fins a mitjans d'aquest segle [segle XX], es tornen una realitat corrent després de la Segona Guerra Mundial. Les transformacions del medi ambient natural i els trastorns de la vida social, així com certes pràctiques i derivacions de la medicina occidental, han creat a Àfrica una situació epidemiològica nova, absolutament inèdita.⁴⁶⁹⁸

I fent una analogia entre el virus de l'Ebola i el virus de la sida, Grmek es preguntava: «És pura coincidència que el virus de l'Ebola hagi sorgit en el territori on, més o menys en el mateix moment, una de les primers víctimes europees de la sida, Margrethe Rask, hauria contret aquesta malaltia nova?». ⁴⁶⁹⁹

5.2.5. Cinquena categoria: l'aparició de malalties noves en sentit estricte

Grmek considerava que «un germen patogènic no pot resultar de la generació espontània». ⁴⁷⁰⁰ Per tant, fins i tot en aquesta última categoria, existeix «una certa continuïtat amb el passat». ⁴⁷⁰¹

En el cas de la malaltia de la suor anglesa –que recordava les febres africanes, de Lassa, Ebola i Marburg–⁴⁷⁰² «el misteri envoltava»⁴⁷⁰³ el seu origen i naturalesa, destacava Grmek. Es tractava d'una malaltia epidèmica greu que es manifestava per símptomes clínics molt particulars. Els afectats morien gairebé sempre en menys de 24 hores, després d'un accés febril «d'una agressivitat inaudita». ⁴⁷⁰⁴ I ho il·lustrava així: «El col·lapse final era precedit per

⁴⁶⁹⁷ Ibid., pàg. 184-185

⁴⁶⁹⁸ Ibid., pàg. 185-186

⁴⁶⁹⁹ Ibid., pàg. 186. Grmek fa referència al cas de la cirurgiana danesa explicat al capítol *Els primers casos a Europa*.

⁴⁷⁰⁰ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 52

⁴⁷⁰¹ Ibid., pàg. 52

⁴⁷⁰² Ibid., pàg. 52

⁴⁷⁰³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 177

⁴⁷⁰⁴ Ibid., pàg. 178

una suor extraordinàriament abundant i pudent. Aquest símptoma passava per patognomònic⁴⁷⁰⁵ i dona nom a la malaltia». ⁴⁷⁰⁶

La malaltia de la suor va aparèixer a Anglaterra cap al 1480 i va causar una gran mortaldat, sobretot a la tardor de 1485. En aquell moment, els metges van creure que es tractava d'una malaltia nova, ja que no van trobar-ne cap altra comparable descrita en textos mèdics anteriors. I especificava:

Alguns metges [...] van creure que es limitava al temperament britànic; els estrangers que visitaven Anglaterra mai no se n'haurien vist afectats; en el continent, l'epidèmia de 1529 no hauria afectat més que als viatgers anglesos. Impressió falsa o almenys, de la mateixa manera que la de la sida dels homosexuals, vàlida amb bastant bona aproximació només per a la primera fase de la pandèmia. El fet és que intrigava als metges. ⁴⁷⁰⁷

A mitjans del segle XVI, la malaltia va desaparèixer completament. Grmek remarcava: «La seva emergència i la seva desaparició són igualment enigmàtiques». ⁴⁷⁰⁸ I manifestava: «L'evidència suggereix que el mal anglès de la suor va ser causat per un virus, malgrat que no pogué identificar-lo o connectar-lo ningú amb manifestacions patològiques observades en altres èpoques o en altres parts del món». ⁴⁷⁰⁹

L'encefalitis letàrgica entra en aquesta categoria de malalties considerades noves a principis del segle XX. Va aparèixer a la Xina, cap al 1916, detallava Grmek, «i després va assolir el món sencer; va causar aproximadament mig milió de morts en una dècada». ⁴⁷¹⁰ Descrita el 1917, sembla que va desaparèixer completament el 1930, tot i que «ningú no va poder identificar-ne l'agent causal». ⁴⁷¹¹

Un altre cas històric representatiu de malaltia nova en sentit estricte, assenyalava, va ser l'emergència del còlera durant el segle XIX: «Iniciada l'any 1817, set onades pandèmiques de còlera van arrasar gairebé tots els països del món». ⁴⁷¹² El còlera no existia a Europa abans de 1817, i hi va arribar des del delta del Ganges. En aquest sentit, des del punt de vista dels europeus, el còlera

⁴⁷⁰⁵ Patognomònic: dit del símptoma o signe d'un estat morbós determinat, suficient per identificar-lo. Font: <http://www.termcat.cat/ca/Cercaterm/>

⁴⁷⁰⁶ Ibid., pàg. 178

⁴⁷⁰⁷ Ibid., pàg. 178

⁴⁷⁰⁸ Grmek, M., *Pathological realities*, op. cit., pàg. 52

⁴⁷⁰⁹ Ibid., pàg. 52

⁴⁷¹⁰ Ibid., pàg. 53

⁴⁷¹¹ Ibid., pàg. 53

⁴⁷¹² Ibid., pàg. 53

entra en la tercera categoria en ser una malaltia introduïda des d'un país estranger. Però, sembla que a l'Índia va sorgir com a malaltia infecciosa greu entre finals del segle XVIII i principis del XIX, apuntava Grmek, «a través de la transformació genètica d'un vibrió sapròfit»,⁴⁷¹³ cosa que la faria entrar en aquesta última categoria.

Per concloure aquesta classificació, Grmek parlava del valor de la història en la recerca epidemiològica:

En el camp de l'epidemiologia, si la història no ens ensenya allò que hem de fer en el present per assegurar un futur millor, ens permet, malgrat tot, comprendre millor allò que apareix davant dels nostres ulls i ens pot posar en guàrdia contra accions nefastes. El desig de posar l'estudi del passat al servei del futur, en particular, inspira certes investigacions actuals sobre els 'virus emergents'. El més petit canvi en el nostre medi i en els nostres hàbits pot comportar que els gèrmens patògens passin de l'animal a l'home, i que els virus menys patògens o inclús completament inactius, ocults en el cos humà, puguin reaparèixer com a seriosos indicadors de problemes. Definitivament, no estem protegits de mutacions o adaptacions nefastes de virus normalment no patògens que són abundants en la naturalesa, particularment, en els ambients aquàtics. Potser serem capaços de predir, encara que sigui vagament, alguns esdeveniments epidemiològics futurs.⁴⁷¹⁴

5.3. La sida, és una malaltia nova?

[...] *l'esdeveniment, en tot cas, era nou.*⁴⁷¹⁵

**Willy Rozenbaum, Didier Seux,
Annie Kouchner**

Grmek considerava que la sida era, necessàriament, una malaltia nova. I ho justificava així:

[...] en la mesura en què un tal estat patològic no podia ni tan sols concebre's com a malaltia abans de l'elaboració de conceptes nous derivats del desenvolupament recent de les ciències de la vida. Abans, la malaltia es definia per símptomes clínics o per lesions patològiques. [...] Res semblant caracteritzava la sida, ni símptomes clínics ni lesions observables amb els mitjans de l'època. No és una malaltia en el sentit que els metges donaven al terme fins a la meitat del segle XX. Els malalts afectats pel virus VIH pateixen i moren amb signes i lesions que són típics d'altres malalties. Aquestes malalties oportunistes són l'única realitat que pot ser observada i conceptualitzada pels metges, fins fa tot just al voltant de vint anys.⁴⁷¹⁶

⁴⁷¹³ Ibid., pàg. 53

⁴⁷¹⁴ Ibid., pàg. 53-54

⁴⁷¹⁵ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 22

⁴⁷¹⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 186-187

La sida, assenyalava, no era una malaltia en el sentit antic, «en la mesura en què l'acció del virus és immunopatògena, és a dir, afecta el sistema immunològic i no produeix símptomes clínics més que a través d'una infecció oportunista». ⁴⁷¹⁷ Malgrat això, advertia, la sida també podia ser entesa com a malaltia «en la mesura en què el virus exerceix també una acció citopatògena, és a dir, afecta directament, trava o destrueix, certes cèl·lules». ⁴⁷¹⁸ I constatava:

La sida és certament una malaltia nova en la seva dimensió epidemiològica actual. Les condicions biològiques i socials d'abans impedièn el major progrés d'una retrovirosi que es transmet d'un mode tan particular i, sobretot, que ataca el sistema immunològic de manera tan despietada. Una epidèmia desastrosa d'aquest tipus no era possible abans de la barreja de poblacions actual, abans de la liberalització dels costums i sobretot abans que els progressos de la medicina moderna aconseguissin controlar la major part de les malalties infeccioses greus i introduïssin les tècniques d'injecció endovenosa i transfusió de sang. ⁴⁷¹⁹

Però tot això, sostenia, no implicava necessàriament que el virus de la sida fos un virus recent vingut. Tampoc no exclouïa que haguessin pogut donar-se en el passat petites epidèmies provocades per retrovirus similars. ⁴⁷²⁰

Segons Grmek, a l'aparició de la malaltia de la sida s'hi podia aplicar d'una manera admirable, la regla de Charles Nicolle: ⁴⁷²¹

Els assajos de la natura en la via de la creació de malalties infeccioses noves són tan constants com ordinàriament vans. Allò que ha esdevingut en èpoques antigues en què, excepcionalment, un assaig de la natura va tenir èxit, es repeteix en tots els instants presents i es repetirà sempre de la mateixa manera. Per tant, hi haurà malalties noves. És un fet fatal. Un altre fet, igualment fatal, és que no sabrem mai com detectar-les des de l'origen. Quan tinguem una idea d'aquestes malalties, ja estaran completament formades, seran per dir-ho així adultes [...]. Com podríem reconèixer aquestes malalties noves? com podríem sospitar-ne l'existència abans que adoptin el seu aspecte de símptomes? Cal resignar-se, també aquí, a la ignorància dels primers casos evidents. Seran desconeguts, confosos amb altres malalties ja existents, i només després d'un llarg període de vacil·lacions s'aconseguirà distingir el nou tipus patològic del quadre de les afeccions ja classificades. ⁴⁷²²

⁴⁷¹⁷ Ibid., pàg. 187

⁴⁷¹⁸ Ibid., pàg. 187

⁴⁷¹⁹ Ibid., pàg. 187-188

⁴⁷²⁰ Ibid., pàg. 188

⁴⁷²¹ Ibid., pàg. 204. Charles Nicolle, bacteriòleg i novel·lista, va guanyar el premi Nobel pel descobriment del paper del poll en la transmissió del tifus.

⁴⁷²² Nicolle, Ch., *Destin des maladies infectieuses*, op. cit., pàg. 147-148

6.- Una arqueologia patològica

*Després del reconeixement oficial d'una entitat nosològica,
sovint descobrim una extraordinària ceguera de la mirada mèdica,
en el passat, davant del mal en qüestió.*⁴⁷²³

Mirko Grmek

Grmek plantejava que era gairebé segur que els virus VIH-1 i VIH-2 no havien atacat els humans en un passat recent: «[...] no s'han trobat rastres serològics ni en les persones que, degut a la seva segregació geogràfica o social, hagin pogut tenir contactes amb les fonts virals de l'epidèmia actual, ni en les mostres de sang extretes abans de la meitat del nostre segle [segle XX]». ⁴⁷²⁴ I constatava:

Això exclou l'existència anterior d'una pandèmia de sida en el nostre segle [segle XX], però no la possibilitat d'una activitat subreptícia per part d'un altre retrovirus de propietats patògenes similars, ni tampoc, en un passat més llunyà, la d'un virus molt proper als VIH aïllats en l'actualitat.

Cal fer, per tant, un treball d'arqueologia patològica. ⁴⁷²⁵

El 1984, posava d'exemple, alguns metges belgues van proposar la hipòtesi que Erasme de Rotterdam havia mort víctima de sida. Erasme, que efectivament va morir el 1556 als 69 anys, va presentar, abans de morir, febre intermitent, diarrees, poliartritis dolorosa, tumefaccions a la pell i una limfadenopatia generalitzada. Va viatjar molt al llarg de la seva vida i se li atribuïen nombroses relacions amoroses. També s'havia pensat que era homosexual. Malgrat que el quadre clínic corresponia força amb el de la sida, no hi havia cap prova de la seva causa viral específica i les seves restes mortals, exhumades a Basilea el 1930, tenien estigmes de sífilis. ⁴⁷²⁶

No és sorprenent que aquest cas no fos el d'un pacient anònim, sinó d'algú famós. I remarcava: «Fins al segle XIX, els metges no tenien el costum de descriure els casos atípics. Des del punt de vista epidemiològic, la documentació mèdica només és fiable i suficient a partir del segle XIX». ⁴⁷²⁷

⁴⁷²³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 199

⁴⁷²⁴ Ibid., pàg. 189

⁴⁷²⁵ Ibid., pàg. 189

⁴⁷²⁶ Ibid., pàg. 190-191

⁴⁷²⁷ Ibid., pàg. 191

6.1. Les infeccions oportunistes

*Les malalties que marquen la sida, la seva virulència, les seves associacions nocives, evocuen fets d'extrema gravetat que estan a punt de provocar la mort.*⁴⁷²⁸

Willy Rozenbaum, Didier Seux, Annie Kouchner

Existien dos camins per provar o desmentir la presència de sida en el passat, plantejava Grmek. Per un costat, des del punt de vista del biòleg, es tractava d'investigar en els rastres de la infecció retroviral específica en les restes materials del cos. Els instituts científics, els hospitals i els museus d'anatomopatologia de tot el món conservaven gran quantitat de teixits i òrgans humans, del segle XVIII, XIX i XX. Pel que fa a les mostres de sang anteriors a 1950, malauradament, no eren gaires les que estiguessin conservades correctament.⁴⁷²⁹

Per l'altre costat, des del punt de vista de l'historiador, es tractava d'estudiar els testimonis escrits sobre el caràcter i la incidència de les infeccions oportunistes. Es podia fer la història documental de les infeccions oportunistes, considerava Grmek, que eren nombroses, però estaven ben delimitades. I especificava: «Els malalts de sida no emmalalteixen de qualsevol cosa».⁴⁷³⁰ Les infeccions més freqüents eren les següents: el sarcoma de Kaposi, el limfoma maligne no hodgkinià, la pneumònia per *Pneumocystis carinii*, la pneumònia o hiperplàsia limfoide, l'afecció polivisceral i la retinitis per citomegalovirus, la candidosi difusa bucal i esofàgica, l'herpes cutània o mucosa extensiva, la toxoplasmosi cerebral, la leucoencefalopatia multifocal progressiva, la meningitis per *Cryptococcus neoformans*, l'enterocolitis crònica per la protozoària *Cryptosporidium* o pels bacteris de gènere *Salmonella*, la histoplasmosi generalitzada i la tuberculosi disseminada causada pel bacil de Koch o per microbacteris atípics com el *M. avium*-intracel·lular.⁴⁷³¹ A *Sida, realitats i fantasmes* sostenien que aquestes infeccions podien desenvolupar-se de

⁴⁷²⁸ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 51

⁴⁷²⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 195-196

⁴⁷³⁰ Ibid., pàg. 196. Tal com plantejaven a *Sida, realitats i fantasmes*, les infeccions associades a la sida eren múltiples i variades, però no eren mai tan comunes com un refredat o un mal de coll. Hi havia una sèrie de malalties que tenien més probabilitats de manifestar-se en el cas d'immunodepressió, tot i que, advertien, «allò que caracteritza la sida és el grau de gravetat de la malaltia, no la naturalesa dels gèrmens infecciosos». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 36

⁴⁷³¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 196-197

manera independent. I especificaven: «En els pacients de sida, els petits paràsits causen estralls. Desfermen trastorns greus i generalitzats».⁴⁷³²

Amb excepció de la tuberculosi, apuntava Grmek, la majoria d'aquests agents no tenien uns efectes notables en un individu sa, malgrat estar molt difosos en la naturalesa. I ho caracteritzava així:

Pot semblar sorprenent que les afeccions que acompanyen la sida no siguin degudes a gèrmens 'banals' [...]. Això s'explica per l'atac selectiu a les defenses immunològiques en el moment de la infecció sidosa: la immunitat per mediació humoral, que el virus de la sida altera poc, és suficient per defensar l'organisme contra els estafilococs, els estreptococs i un bon nombre d'altres agents patògens. L'esfondrament del mecanisme de resposta immunològica per mediació cel·lular, degut a l'alteració dels limfòcits T4 i de les cèl·lules de la línia dels monòcits, deixa el malalt de sida vulnerable, immunològicament 'despullat', davant d'alguns microorganismes (en particular els gèrmens de replicació intracel·lular), però no davant de tots.⁴⁷³³

Sostenia que les infeccions oportunistes, que eren un indicatiu clar per al diagnòstic de la síndrome d'immunodeficiència, «no s'exclouen mútuament, al contrari».⁴⁷³⁴ També variaven depenent del medi ambient. Durant els primers anys de l'epidèmia es va observar que la pneumocistosi era la malaltia més freqüent a Europa i a Amèrica del nord; la criptococcosi i la toxoplasmosi eren les més freqüents entre els habitants del Zaire; i, finalment, la tuberculosi disseminada ho era a Haití. I remarcava: «La situació historicogeogràfica ha de jugar un paper decisiu tant per la diversitat de les vies d'infecció com per la dels gèrmens presents».⁴⁷³⁵

Grmek també advertia del fenomen següent:

Els metges del passat, abans del triomf de l'anatomoclínica al segle XIX, no veien cap interès en l'estudi i la publicació de casos en què una malaltia coneguda seguia un curs atípic. Així, les nostres fonts sovint callen sobre punts que avui ens semblarien extraordinàriament importants.⁴⁷³⁶

I conclouïa:

Si no és possible menystenir els fets històrics per apreciar correctament certs aspectes de l'actual epidèmia de sida, el contrari no és menys cert. El descobriment d'un agent infeccios que destrueix selectivament les defenses immunològiques llança una llum nova sobre els flagells del passat.⁴⁷³⁷

⁴⁷³² Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 36

⁴⁷³³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 197

⁴⁷³⁴ Ibid., pàg. 197

⁴⁷³⁵ Ibid., pàg. 197

⁴⁷³⁶ Ibid., pàg. 198

⁴⁷³⁷ Ibid., pàg. 201

6.2. Els registres antics

*La selecció del que és real és operada no només pel temps, que destrueix inexorablement una part essencial dels rastres del passat, sinó també pels metges, que són inevitablement cecs cap allò que no està científicament codificat.*⁴⁷³⁸

Mirko Grmek

Les investigacions oficials consideraven que l'epidèmia de la sida va tenir el seu inici el 1978 als Estats Units. Aquest inici podria remuntar-se fins al 1976, segons consideracions epidemiològiques. Retrospectivament, es van diagnosticar casos de persones ateses a Europa des del desembre del 1976. Però Grmek es preguntava si aquest va ser veritablement el començament de la malaltia. Semblava que va avançar primer, sostenia, «subreptíciament, per casos precursors esporàdics que passaven inadvertits sota la màscara d'una malaltia oportunista o d'una síndrome d'immunodepressió de diagnòstic vague i etiologia incerta».⁴⁷³⁹

Quan la malaltia va passar a ser definida com una entitat nosològica particular, metges d'Europa i dels Estats Units els va semblar reconèixer-la retrospectivament en pacients que havien tractat en el passat. I Grmek advertia: «Malauradament, tots aquests malalts ja havien mort quan les tècniques noves van proporcionar per fi la possibilitat de revisar amb certesa el diagnòstic antic».⁴⁷⁴⁰

La literatura mèdica és abundant des de l'inici del segle xx i immensa des de la Segona Guerra Mundial. Contenia una gran quantitat d'informes sobre casos clínics que quan van ser observats van aparèixer com a curiosos i no conformes a la patologia habitual. I destacava: «En rellegir alguns d'aquests informes a la llum dels coneixements nous s'hi descobreixen, no sense sorpresa, descripcions que recorden els quadres clínics actuals d'immunodepressió adquirida».⁴⁷⁴¹

El març del 1983, els CDC van donar una definició clínica de la síndrome d'immunodeficiència adquirida, «a fi d'estandaritzar la vigilància epidemiològica d'aquesta afectació als Estats Units».⁴⁷⁴² Els criteris que van proporcionar els

⁴⁷³⁸ Ibid., pàg. 210

⁴⁷³⁹ Ibid., pàg. 204

⁴⁷⁴⁰ Ibid., pàg. 204

⁴⁷⁴¹ Ibid., pàg. 205

⁴⁷⁴² Ibid., pàg. 205

CDC es van poder aplicar sense dificultats al diagnòstic retrospectiu. En la literatura mèdica d'abans del 1950, considerava Grmek, eren molt poques les descripcions que podien estar relacionades amb la sida. Després d'aquesta data, les descripcions eren cada vegada més freqüents i més conformes a la definició clínica de la malaltia.⁴⁷⁴³

Es podia deduir, per tant, que un virus del tipus VIH va estar present en els humans des d'almenys la meitat del segle XX. I ho caracteritzava així:

Els casos registrats en la literatura són esporàdics i estan disseminats en diversos continents. Són considerats estranys i atípics; és per això que es publiquen. La documentació que suggereix l'existència d'aquesta afectació molt abans del seu reconeixement oficial prova al mateix temps que no hi va haver cap onada epidèmica anterior a la pandèmia actual. Abans del 1978, la sida no sembla haver estat un mal col·lectiu, almenys a Amèrica del Nord i a Europa occidental.⁴⁷⁴⁴

⁴⁷⁴³ Ibid., pàg. 205

⁴⁷⁴⁴ Ibid., pàg. 205-206

IV.- El risc de la sida

*Sense temps ni espai per teixir res,
cos i ànima van perdent la capacitat d'ordir.
En invalidar-se les nostres defenses immunològiques,
ens tornem tan vulnerables que, al toc més lleu, ens dissolem.
I morim de sida.⁴⁷⁴⁵*
Félix Guattari i Suely Rolnik

0.- Introducció

Aquest apartat està dedicat a analitzar la malaltia de la sida en relació amb el risc, ja que la sida va aparèixer com un risc nou. Plantejarem com es van definir els grups més exposats, és a dir, els grups de risc, amb les implicacions i conseqüències que això va tenir. I farem un recorregut per les nocions de risc i de comportaments de risc. També, en aquest capítol, ens aturarem en exposar la geografia de la sida. Ens basarem en *Història de la sida, Sobre virus i homes, Els nostres anys de sida, Sida 2.0., Sida, realitats i fantasmes, Explicant les epidèmies, Història de les pràctiques de salut*, l'especial de *Temps moderns*, i diversos articles com els de Michael Pollak, o el de Fee i Krieger.

Al primer capítol, parlarem de com es van definir els grups de risc, d'on va néixer la denominació de les quatre h, i com van delimitar-se i aparèixer cada un dels grups.

Dedicarem el segon capítol a detallar cada un dels grups de risc: homosexuals, heroïnòmans, haitians i hemofílics. I hi afegirem la cinquena h, que va ser per les prostitutes. Ens centrarem en les particularitats de cada un dels grups, en les discriminacions que van rebre, en com van ser tractats pels metges, pels mitjans de comunicació, per les institucions. També en les dificultats que aquesta definició va comportar a nivell de prevenció i com la malaltia va desbordar molt ràpidament aquests grups tan ben delimitats al principi de l'epidèmia.

Al tercer capítol, ens centrarem en la transmissió de la malaltia més enllà de les quatre h, és a dir: les contaminacions produïdes per una transfusió de

⁴⁷⁴⁵ Guattari, F., Rolnik, S., «Micropolítica, Cartografías del deseo», *Traficantes de Sueños*, Madrid, 2006, pàg. 332

sang i la transmissió en relacions heterosexuales. I, en especial, en el cas de les dones, que van tendir a ser ignorades o excloses dels programes de prevenció, malgrat que s'infectaven més fàcilment que els homes en les relacions heterosexuales, i que eren les responsables de la possible transmissió maternofetal.

Al quart capítol exposarem l'ambient d'histèria col·lectiva que va caracteritzar les primers anys de l'epidèmia i com això va tenir conseqüències devastadores pels membres dels col·lectius més afectats. Aquests van patir rebuigs i discriminacions a molts nivells, alguns dels quals encara perduren avui en dia en l'imaginari col·lectiu.

El cinquè capítol està dedicat a la distinció entre grups de risc i comportaments o pràctiques de risc; en el debat que es va generar al voltant d'aquestes nocions; en les dificultats que va comportar per a la prevenció de la malaltia i per a establir una estratègia eficaç de gestió del risc.

Al sisè capítol, parlarem de la seropositivitat, com una nova dimensió epidemiològica. Aquesta noció va ajudar a posar fi a l'ús del concepte grups de risc, ja que es tractava del resultat obtingut a partir d'un test diagnòstic que permetia determinar si algú estava infectat o no.

Dedicarem el setè capítol a parlar de la geografia de la sida. Des del seu inici, va ser considerada una malaltia estrangera, vinguda de fora, tot i que ben aviat es va demostrar que els focus principals de propagació de l'epidèmia van ser a les dues costes dels Estats Units. Exposarem els tres models epidemiològics per explicar la seva propagació. Ens centrarem, també, en les particularitats de la sida al continent africà. Finalment, també proporcionarem dades estadístiques en relació a l'expansió de l'epidèmia.

1.- L'aparició de les quatre h

[...] si tenim en compte les dones, les prostitutes,
els homosexuals, els drogoaddictes,
hi ha allà una força d'objecció de la societat
que no tenim, penso, el dret de negligir
en la lluita política.⁴⁷⁴⁶

Michel Foucault

Durant el 1982, manifestava Grmek, es van poder determinar les característiques clíniques de la nova malaltia i se la va batejar definitivament. Tot i que les investigacions epidemiològiques preliminars havien demostrat la transmissibilitat de la malaltia, no va ser fins que hi va haver la infecció dels hemofílics, a finals d'estiu del 1982, que no es va provar que el seu agent etiològic fos un virus.⁴⁷⁴⁷

Segons Brunet, tot apuntava, al principi, en aquesta direcció:

[...] molts dels primers pacients i malalts tenien característiques –homosexuals amb múltiples parelles, drogoaddictes, etc.– que, per raons diferents, els van convertir en immunodeprimits. Tant els homosexuals com els drogoaddictes estan exposats a molts antígens virals a través de múltiples contactes sexuals o mitjançant l'acció de compartir xeringues; o, en fi, els hemofílics, per la injecció freqüent de productes sanguinis. Així que la idea era aquesta: un virus es propaga en diversos grups i, per raons que es desconeixen, aquesta infecció pot donar lloc a manifestacions clíniques greus.⁴⁷⁴⁸

El 1982, la sida va cridar l'atenció de Montagnier com a investigador. I apuntava:

Aleshores se sap, donat el nombre de casos recollits entre els homosexuals, que es tracta d'una malaltia transmissible. Els toxicòmans, segon grup afectat per la malaltia, utilitzen tots drogues dures per via intravenosa: s'han contaminat a través de la sang. Alguns casos comptabilitzats entre hemofílics indiquen també que la infecció pot procedir dels productes sanguinis. La sida no pot ser causada per un bacteri clàssic, un fong o un protozou. Tots aquests gèrmens són retinguts pels filtres a través dels quals passen els productes sanguinis necessaris per la

⁴⁷⁴⁶ Foucault, M., «À propos de la prison d'Attica», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, II, op. cit., pàg. 535. La citació sencera és la següent: «A les nostres societats hi trobem, avui en dia, [...] veritables forces revolucionàries que estan constituïdes, precisament, de totes aquestes capes mal integrades a la societat, perpètuament rebutjades i que, al seu torn, rebutgen l'ordre burgès. Com podem vincular-nos-hi, en la batalla política, si no ens desfem dels prejudicis morals que ens caracteritzen? Després de tot, si tenim en compte el desocupat empedreït que declara: "prefereixo estar desocupat que treballar"; si tenim en compte les dones, les prostitutes, els homosexuals, es drogoaddictes, hi ha allà una força d'objecció de la societat que no tenim, penso, el dret de negligir en la lluita política». Ibid., pàg. 535

⁴⁷⁴⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 67

⁴⁷⁴⁸ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 54

supervivència dels hemofílics. Només en queden els organismes més petits: l'agent responsable de la sida podia, per tant, ser un virus.⁴⁷⁴⁹

Des del moment en què es va determinar que la malaltia era infecciosa, advertia Grmek, va aparèixer el temor que «desbordés el cercle restringit dels homosexuals».⁴⁷⁵⁰ Tot i així, «la rapidesa i, sobretot, l'extensió de la difusió de la sida entre els heterosexuales, van causar sorpresa i van provocar un veritable xoc social».⁴⁷⁵¹

La premsa dels Estats Units va tractar el tema a partir de finals del 1982, mentre que, a Europa, van començar a aparèixer articles a partir de l'estiu del 1983. I remarcava: «Alerten i tranquil·litzen al mateix temps: un flagell nou s'ha abatut sobre la humanitat, però no massivament ni a cegues».⁴⁷⁵² La premsa insistia a parlar de 'grups de risc'. I ho caracteritzava així:

Com que els homosexuals ja no eren les úniques víctimes, es dediquen a insinuar que els grups de risc són tots d'alguna manera 'marginals'. El mal no posa en perill la 'gent decent', com tu i jo, sinó només a persones 'estigmatitzades' d'entrada pel seu comportament, el seu origen ètnic o per una tara.⁴⁷⁵³

També els metges i els epidemiòlegs nord-americans van assenyalar aquesta característica dels grups de risc. I Grmek constatava:

Amb una predilecció exquisida per l'humor negre, els epidemiòlegs estatunidencs van anomenar els grups particularment exposats a la sida 'el club de les quatre h': homosexuals, heroïnòmans, haitians i hemofílics. Alguns posaven en cinquè lloc a les *hookers*,⁴⁷⁵⁴ fent ascendir a cinc el nombre de les fatídiques h. Per no inquietar al públic, no s'inclouïa en aquest 'club de maleïts' a dos grups perfectament 'innocents': els receptors de les transfusions i els recent nascuts infectats durant la seva vida intrauterina.⁴⁷⁵⁵

En el seu llibre sobre Foucault, Miller també feia referència a aquest tema.

I manifestava:

Durant molts anys, la primera impressió que va provocar la malaltia –una espècie de maledicció biològica que queia sobre els pecadors– restaria en la imaginació popular i mantindria l'angoixa al voltant del 'virus del més enllà'. Els fets i la ciència ficció es van entreteixir d'una manera grotesca i van forçar a més d'un portador del virus a lluitar en dos fronts: contra una malaltia letal que la medicina moderna encara no domina i contra la atribució a priori d'una condemna moral. A molts conservadors [...] la sida els semblava un senyal de culpa si no el càstig diví per crims contra natura, malgrat que, com ha comentat un crític, "és molt

⁴⁷⁴⁹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 43

⁴⁷⁵⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 67

⁴⁷⁵¹ Ibid., pàg. 67

⁴⁷⁵² Ibid., pàg. 67

⁴⁷⁵³ Ibid., pàg. 67-68

⁴⁷⁵⁴ En anglès a l'original: prostitutes

⁴⁷⁵⁵ Ibid., pàg. 68

estrany un déu que escull castigar als homosexuals homes i no a les dones i que s'enfada amb els drogoaddictes que s'injecten droga i no amb els que la inhalen".⁴⁷⁵⁶

El 5 de juny del 1981, apareixia el primer anunci oficial sobre la sida al butlletí dels CDC d'Atlanta, en què es descrivien cinc casos greus de pneumònia per *Pneumocystis carinii* en homosexuals, detectats a Los Angeles.⁴⁷⁵⁷ Segons Pialoux, aquest document és «el debut de la sida en tant que malaltia».⁴⁷⁵⁸ I destacava:

Aquesta és la primera h de la història –h per homosexuals– i del que constituïria en els primers anys del seu mal naixement, les 'quatre h': homosexuals, heroïnòmans, haitians, hemofílics. Cinc casos, solament, per iniciar la història, cinc casos observats en homosexuals.⁴⁷⁵⁹

A *Sida, realitats i fantasmes*, els autors indicaven que el terme 'gai' es va afegir molt aviat a la descripció de la nova epidèmia. En aquell moment, aquesta actitud «estava justificada –sobre un pla estadístic i no pejoratiu»,⁴⁷⁶⁰ ja que durant aquell any 1981, i fins que els esdeveniments no van començar a canviar, el nombre de casos d'homosexuals afectats va seguir creixent.⁴⁷⁶¹

Tot i així, advertia Grmek, la realitat de la malaltia ja estava desmentint que es tractés només d'una malaltia exclusiva d'homes homosexuals. En el transcurs del 1981 van aparèixer els primers casos de pneumocistosi en heterosexuals que consumien drogues intravenoses.⁴⁷⁶² Pialoux especificava: «L'arribada de la segona H, els heroïnòmans (6 casos), caracteritza clarament, des del 1981, la transmissió probable per la sang i pel sexe».⁴⁷⁶³ A partir d'aquell moment, indicaven a *Sida, realitats i fantasmes*, es va confirmar que els heterosexuals podien contraure la malaltia, i també les dones, encara que corresponguessin a un perfil molt determinat: els usuaris de drogues intravenoses.⁴⁷⁶⁴

El juliol del 1982, va aparèixer la tercera h, que feia referència als hemofílics. I el mes de març de del 1983, va aparèixer la quarta h, en referència

⁴⁷⁵⁶ Miller, J., *The passion of Michel Foucault*, op. cit., pàg. 22

⁴⁷⁵⁷ CDC (Centers for Disease Control), «Pneumocystis pneumonia –Los Angeles», op. cit., citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 25

⁴⁷⁵⁸ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 37

⁴⁷⁵⁹ Ibid., pàg. 37

⁴⁷⁶⁰ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 57

⁴⁷⁶¹ Ibid., pàg. 57

⁴⁷⁶² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 34

⁴⁷⁶³ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 38

⁴⁷⁶⁴ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 57

als haitians.⁴⁷⁶⁵ El 1982, destacaven a *Sida, realitats i fantasmes*:

[...] van sortir a la llum dos fets sorprenents: els haitians que vivien als Estats Units també semblaven ser víctimes de la malaltia. Constituïren el 6% del total de malalts, és a dir, la meitat dels que no eren ni homosexuals ni drogoaddictes. Encara més preocupant és que, entre els 14 pacients que no pertanyen a cap dels grups esmentats (homosexuals, haitians, drogoaddictes), dos són hemofílics.⁴⁷⁶⁶

També en aquest moment un infant, que va necessitar una transfusió en néixer, tenia la sida, malaltia que coincidia amb un dels dinou donants que van contribuir a la seva difusió. Així, especificaven, «la inclusió de drogoaddictes i hemofílics suggereix una possible transmissió sanguínia de la malaltia».⁴⁷⁶⁷

La manera com la malaltia es va distribuir entre els grups de risc va evolucionar significativament. Els homosexuals van representar la majoria dels afectats durant tota la primera etapa de l'epidèmia, amb unes xifres molt superiors a qualsevol altre grup de risc. Per exemple, el 1982, el 92% dels malalts eren homes homosexuals. El gener 1983, representaven el 75%, i el percentatge descendia fins al 72%, a finals del 1984.⁴⁷⁶⁸

Entre els heroïnòmans, els nombre de casos va augmentar de manera constant. El 1981, representaven el 3-4%, mentre que el 1984, representaven el 17% dels malalts registrats. Els immigrants d'Haití, representaven el 6% dels malalts registrats, el 1984. I els hemofílics, l'1%.⁴⁷⁶⁹

La història dels malalts de la sida, tanmateix, no va acabar en aquests col·lectius, i va desbordar el cercle de les quatre h.

⁴⁷⁶⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 71 i 75

⁴⁷⁶⁶ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 58

⁴⁷⁶⁷ Ibid., pàg. 58

⁴⁷⁶⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 83

⁴⁷⁶⁹ Ibid., pàg. 83

2.- Els grups de risc: les quatre h

2.1. Els homosexuals

*Aquesta confusió ha creat, així, en molts homosexuals,
el sentiment que eren denunciats
menys pel que feien que pel que eren.*⁴⁷⁷⁰

Michael Pollak

La primera aparició, indiscutible i oficial de la sida es va donar amb la publicació, el 8 de juny del 1981, del comunicat del CDC sobre els cinc casos de pneumocistis en homes joves i homosexuals, abans esmentat. Aquests casos, específicava Pialoux, van ser observats en tres hospitals diferents de Los Angeles, entre l'octubre del 1980 i el maig del 1981. En tots ells es van detectar infeccions oportunistes que, tot i que ja havien estat registrades en persones immunodeprimides, no s'havien descrit mai en homes joves i sans.⁴⁷⁷¹

Un segon comunicat va aparèixer l'agost del 1981, amb la descripció de 26 casos de sarcoma de Kaposi i 15 casos més de pneumocistis, en pacients homosexuals.⁴⁷⁷² Pialoux apuntava que, a aquest «inici de comptabilitat mòrbida»,⁴⁷⁷³ les revistes *The Lancet* i la *New England Journal of Medicine*, hi van afegir 11 casos més. I subratllava: «La publicació en aquestes revistes internacionals expandeix l'audiència».⁴⁷⁷⁴ A França, la reacció per part dels investigadors i científics va començar a finals del 1981. I constatava:

Va caldre un retard de pocs mesos perquè la informació es difongués més àmpliament a tot el món, cosa que sens dubte donarà a l'epidèmia alguns mesos valuosos per instal·lar-se millor entre els més exposats, sense el coneixement de la comunicat científica internacional.⁴⁷⁷⁵

La causa de la malaltia era, en aquells moments, desconeguda i el contagi no s'havia demostrat. Sensibilitzats davant del problema, els metges que tractaven un gran nombre d'homosexuals intentaven detectar altres casos per poder començar més ràpidament el tractament. Pialoux destacava que van

⁴⁷⁷⁰ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée? La prise de conscience des homosexuels en Europe», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. op. cit., pàg. 144-145

⁴⁷⁷¹ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 37

⁴⁷⁷² CDC (Centers for Disease Control), «Pneumocystis pneumonia –Los Angeles», op. cit., citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 25

⁴⁷⁷³ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0*, op. cit., pàg. 38

⁴⁷⁷⁴ Ibid., pàg. 38

⁴⁷⁷⁵ Ibid., pàg. 37-38

descobrir que la majoria dels malalts havien estat tractats per infeccions virals, com el citomegalovirus, l'herpes o l'hepatitis B, o també per paràsits com l'amebosi o la giardiosi. També que molts d'ells havien consumit drogues, com *poppers* o LSD, a fi d'augmentar el plaer sexual. I especificava: «No es creu que aquest càncer sigui contagiós, però les condicions de la seva aparició, ja siguin virus particulars o factors ambientals, podrien explicar l'epidèmia al si d'un grup particular».⁴⁷⁷⁶

Un any després del descobriment dels primers casos de sida, remarcaven a *Sida, realitats i fantasmes*, ja estava clar el següent:

[...] que les persones afectades pertanyien a determinats grups de població. Que no eren exclusivament homosexuals. És important repetir-ho, ja que, en les mentalitats, aquesta etiqueta deliberadament infame s'utilitza tan sovint que queda enganxada a la imatge d'aquesta síndrome.⁴⁷⁷⁷

La malaltia tampoc no atacava de manera uniforme, dins d'aquests grups. Hi havia determinats factors de risc que podien afavorir l'aparició de la sida. Segons els autors, un factor de risc és «un esdeveniment extern que experimenta una persona i que augmenta la probabilitat de contraure una malaltia, és una dada estadística. Els factors de risc només intervenen sobre aquesta probabilitat. No són la causa de la malaltia».⁴⁷⁷⁸

Existien alguns factors, considerava Montagnier, que explicaven per què l'epidèmia havia atacat, en primer lloc i abastament, els homosexuals. Les relacions anals constituïen el factor de risc més important, ja que la maniobra traumatitzant per la mucosa anal augmentava el risc de transmissió.⁴⁷⁷⁹

Aquest risc augmentava amb el nombre de parelles. A principis dels anys vuitanta, molts homosexuals tenien múltiples parelles. També amb l'ús de *poppers*, compost de nitrit d'amil, que, a causa del seu efecte vasodilatador, va ser un factor de risc a l'inici de l'epidèmia. Finalment, puntualitzava Montagnier, la presència o els antecedents de malalties de transmissió sexual constituïen

⁴⁷⁷⁶ Ibid., pàg. 39

⁴⁷⁷⁷ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 65

⁴⁷⁷⁸ Ibid., pàg. 66. Els autors posaven l'exemple de la relació entre el tabac i el càncer de pulmó. Fumar es considera un perill que pot conduir al càncer, apuntaven, i això significa que els fumadors són deu vegades més propensos a desenvolupar un càncer que els no fumadors. Els individus de qualsevol dels dos grups poden agafar un càncer o no, però les possibilitats són desiguals. Per tant, el tabac apareix com un factor de risc en referència al càncer de pulmó. Ibid., pàg. 66

⁴⁷⁷⁹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 120

també un factor de risc molt important, en especial si es tractava d'úlceres genitals, la sífilis o la gonorrea.⁴⁷⁸⁰

A *Sida, realitats i fantasmes*, apuntaven que la noció de factor de risc, tal com es va concebre a principis dels vuitanta, es va veure anul·lada per l'aparició dels nous grups. Es va intentar definir, aleshores, l'expressió 'poblacions en perill'. Tot i així, sostenien que aquesta expressió tenia aspectes molt criticables. És cert que la malaltia es desenvolupa en una comunitat perquè l'agent hi és i que es transmet entre persones que es troben a prop les unes de les altres. Però als Estats Units, per exemple, no tots els homosexuals estaven en risc: corrien més risc aquells que tenien múltiples parelles, però encara més aquells que vivien a una determinada zona geogràfica: Nova York o Califòrnia.⁴⁷⁸¹ I ho caracteritzaven així:

La definició d'una població en risc apunta als grups que la societat rebutja. Perquè el públic considera que si hi ha risc, són ells qui el patiran, i s'exclou a 'aquell a través del qual esdevé el mal'. Les persones més exposades a la sida avui en dia [1984], en xifres absolutes, són els habitants de Nova York, molt més que els haitians. Malgrat tot, ningú no diu que els novaiorquesos representen una població en risc.⁴⁷⁸²

Un mes després de l'aparició del primer comunicat del CDC d'Atlanta, Lawrence Mass va escriure un article al *New York Native*. Els autors de *Sida, realitats i fantasmes* manifestaven que Mass estava preocupat perquè les hipòtesis plantejades posaven en dubte l'estil de vida dels homosexuals. Igualment, Larry Kramer va escriure una carta commovedora, que va tenir un gran impacte en la comunitat homosexual, «en què ja anticipa tots els excessos que es produiran arran de la malaltia».⁴⁷⁸³ I constataren, a *Sida, realitats i fantasmes*: «Ja se sent la por dels homosexuals a ser condemnats a l'ostracisme de nou».⁴⁷⁸⁴ Que la malaltia arribés a la resta de la població va ser només qüestió de temps, «i malgrat que ja no hi havia cap dubte que els homosexuals no eren els únics afectats, seguien essent els principals acusats».⁴⁷⁸⁵ I feien ressaltar, una mica més endavant:

El vincle entre la malaltia i l'homosexualitat és obvi i seguirà fent-se fort amb el pas dels mesos. Hi haurà una temptació molt gran de la comunitat homosexual

⁴⁷⁸⁰ Ibid., pàg. 121

⁴⁷⁸¹ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 67-68

⁴⁷⁸² Ibid., pàg. 68

⁴⁷⁸³ Ibid., pàg. 115

⁴⁷⁸⁴ Ibid., pàg. 115

⁴⁷⁸⁵ Ibid., pàg. 116

de considerar qualsevol informació sobre el tema com una maniobra dissenyada per desacreditar-la.⁴⁷⁸⁶

A mitjans de juny del 1983, i davant de la situació d'histèria generalitzada, la Secretària de Salut estatunidenca, Margaret Heckler, va declarar la sida com un problema de salut prioritari i va anunciar la inversió de 26,5 milions de dòlars a la lluita contra la malaltia. El seu discurs va anar acompanyat d'una crida a la calma, sostenien a *Sida, realitats i fantasmes*. I ho il·lustraven així:

A partir d'aquest moment, les paraules dels responsables mèdics es tornen tranquil·litzadores. Són seguits per la premsa, que gradualment deixa d'informar sobre la malaltia. [...] Fatiga dels mitjans, verificació de fets, l'onada de pànic disminueix. No sense deixar la seva marca en la comunitat homosexual, que es pregunta si no ha perdut el seu dret de ciutadania en aquesta batalla.⁴⁷⁸⁷

2.2. Els heroïnòmans

*He vist arribar al nostre centre
persones que es creïen seropositives
simplement perquè eren drogoaddictes.*⁴⁷⁸⁸

Françoise Régnier-Aeberhard

L'heroïna, obtinguda per l'acetilització de la morfina l'any 1874, va ser, durant anys, la principal droga intravenosa utilitzada als Estats Units i a Europa, sostenia Grmek.⁴⁷⁸⁹ I remarcava: «Diversos factors es conjuguen per exposar als estralls de la sida els heroïnòmans i els habituals a les drogues injectades».⁴⁷⁹⁰ Entre aquests factors destacaven els següents: les injeccions pluricotidianes, la vida en grup, l'ús compartit de xeringues, la promiscuïtat, el debilitament general del cos, la necessitat de diners per comprar droga i la incapacitat per conservar una feina estable que portava, en alguns casos, a la prostitució.⁴⁷⁹¹ Grmek especificava: «La prostitució dels toxicòmans bisexuals va ser en molts països una de les vies per les què la sida va passar de les xarxes homosexuals a la població general».⁴⁷⁹² Hi va haver regions, com la Costa Brava, Milà o Roma, on

⁴⁷⁸⁶ Ibid., pàg. 122

⁴⁷⁸⁷ Ibid., pàg. 120-121

⁴⁷⁸⁸ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 79

⁴⁷⁸⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 273

⁴⁷⁹⁰ Ibid., pàg. 274

⁴⁷⁹¹ Ibid., pàg. 274

⁴⁷⁹² Ibid., pàg. 274

els grups d'heroïnòmans formaven focus d'infecció inclús més importants que els dels homosexuals. I constatava: «Totes aquestes circumstàncies van tenir conseqüències greus i van facilitar l'expansió de la sida».⁴⁷⁹³

El consum de drogues intravenoses, especificava Montagnier, representava, a Europa i als Estats Units, el segon factor de transmissió del VIH, a través de l'intercanvi o la reutilització de xeringues. Va ser un factor molt important a Espanya, a Itàlia i també a França.⁴⁷⁹⁴ L'esclat de la sida entre els drogoaddictes estatunidencs va iniciar-se el 1984 i entre els drogoaddictes europeus, a finals d'aquell mateix any, indicava Grmek. Així, per exemple, a l'octubre del 1984, de tots els casos de sida registrats en tres països europeus, els drogoaddictes només representaven el 2% dels afectats, però l'any següent, ja eren el 8% dels afectats a nou països. A Itàlia, l'any 1984, el número de drogoaddictes afectats era 11; passava a 87, l'any 1985; a 250, l'any 1986; i arribava a 639, l'any 1987.⁴⁷⁹⁵ Per exemple, apuntava Montagnier, entre 1980 i 1985, a Bari o a Milà, el nombre de seropositius va passar del 4 al 76% entre els drogoaddictes. A França, els drogoaddictes representaven el 25% de casos de sida declarats i més de trenta mil drogoaddictes eren seropositius.⁴⁷⁹⁶

2.3. Els haitians

*La sida ha posat Haití al punt de mira sense pietat.*⁴⁷⁹⁷
**Willy Rozenbaum, Didier Seux,
Annie Kouchner**

A principis del 1982, es van detectar, a la Universitat de Miami, molts casos d'immunodepressió adquirida en habitants del comtat de Miami-Dade, a Florida. No eren homosexuals ni utilitzaven drogues intravenoses. L'únic que tenien en comú era el fet de ser d'origen haitià, manifestava Grmek.⁴⁷⁹⁸

Aquest descobriment, assenyalava, va motivar un estudi retrospectiu de tots els pacients d'origen haitià que hi havia hagut al Jackson Memorial Hospital

⁴⁷⁹³ Ibid., pàg. 274

⁴⁷⁹⁴ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 121

⁴⁷⁹⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 275

⁴⁷⁹⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 121

⁴⁷⁹⁷ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 121

⁴⁷⁹⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 71

de Miami, en el període comprés entre gener i juny del 1982. I destacava:

El resultat va ser impressionant: almenys vint immigrants haitians residents a Florida (17 homes i 3 dones) patien la nova malaltia. Patien tant el sarcoma de Kaposi com tota la gama d'infeccions oportunistes, amb una freqüència molt elevada de la tuberculosi i la toxoplasmosi cerebral. La meitat d'aquests pacients va morir abans del final de la investigació.⁴⁷⁹⁹

La perplexitat dels metges, sostenia, va sorgir del fet que gairebé tots aquests pacients declaraven no ser homosexuals ni consumir drogues intravenoses. I advertia: «S'observaren altres casos similars entre haitians a Nova York, Canadà i altres llocs. A l'estiu del 1982, el nombre va arribar al 6% del total d'afectats de sida als Estats Units».⁴⁸⁰⁰

Al juliol del 1982, remarcaven a *Sida, realitats i fantasmes*, el grup d'haitians «creix i continua essent un enigma».⁴⁸⁰¹ La pregunta que va sorgir aleshores, apuntava Grmek, era: «Per què els haitians? Per què només ells, a part dels que practicaven el coit anal o s'injectaven?».⁴⁸⁰² Un factor 'racial' no semblava concordar amb una malaltia la causa de la qual era infecciosa. I ho caracteritzava així:

Degut a les conviccions ideològiques d'una part del cos mèdic i del públic, qualsevol interpretació 'racista' del nou flagell resultava particularment molesta, mentre que les opcions polítiques i els sentiments nacionalistes d'una altra part, molt important, li eren favorables. Els haitians van ser declarats 'grup de risc' i en els informes oficials es va classificar aquest grup geopolític al costat de categories definides per una determinada pràctica social. Tots van ser estigmatitzats com a potencials portadors de la contaminació i inclús es va sospitar que alguns d'ells eren els importadors de la sida, la veritable font de l'epidèmia. S'havia trobat un boc expiatori.⁴⁸⁰³

Tres pacients hospitalitzats a Miami havien mostrat símptomes abans de sortir d'Haití. I Grmek feia ressaltar: «Alertats pels seus col·legues estatunidencs, els metges haitians van comprovar que, efectivament, la sida era molt present a la nació illenca».⁴⁸⁰⁴ Es van descriure onze casos de sarcoma de Kaposi a Puerto Príncipe, i hi destacava la freqüència de formes gastrointestinals de la malaltia. Tot i així, la investigació demostrava que la sida, a Haití, era un fenomen recent, i que els primers casos havien aparegut a finals de la dècada dels 70, cosa que

⁴⁷⁹⁹ Ibid., pàg. 71

⁴⁸⁰⁰ Ibid., pàg. 72

⁴⁸⁰¹ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 58

⁴⁸⁰² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 72

⁴⁸⁰³ Ibid., pàg. 72

⁴⁸⁰⁴ Ibid., pàg. 72

la convertia en contemporània de l'epidèmia nord-americana. Als Estats Units es van acusar els immigrants haitians de ser els portadors de la nova pesta, però, tal com advertia Grmek:

[...] en aquest cas concret era un greu prejudici científic i moral. S'especulava lliurement sobre la misèria incubadora de gèrmens, sobre l'aigua bruta i els paràsits externs i intestinals, sobre l'alcoholisme dels haitians, el seu ús de la marihuana i sobre tota classe de privacions o depravacions. Es va arribar inclús a dir que l'origen de la sida, almenys la seva transmissió, podia explicar-se per les pràctiques sagnats del vudú.⁴⁸⁰⁵

Igual que els homosexuals, els haitians també van patir intimidació. I ho presentaven així a *Sida, realitats i fantasmes*:

La sida ha posat Haití al punt de mira sense pietat. El seu sistema de salut arcaic és denunciat. S'estableix una gran polèmica en què els estatunidencs i els haitians es culpen mútuament de la malaltia, en acusar els primers als segons d'exportar la sida.⁴⁸⁰⁶

A finals de juliol del 1983, els serveis de salut de Nova York van decidir retirar els haitians dels grups de població de risc, però, tot i així, el CDC va mantenir Haití com a focus geogràfic de la sida. I remarcaven:

L'illa acusa del cop d'aquesta campanya. El turisme, que dona feina a gairebé 25.000 persones, s'esfondra. Els hotels estan gairebé buits i els creuers es resisteixen a atracar a Puerto Príncipe. Dos terços dels turistes són americans, i estan clarament disgustats amb Haití: el nombre de turistes ha baixat de 70.000, a l'hivern del 81-82, a 10.000 l'any següent.⁴⁸⁰⁷

Malgrat que els metges estatunidencs i francesos van declarar que la contaminació de la sida a Haití era, segons Grmek, inexplicable i misteriosa, l'explicació era molt més senzilla. Les investigacions dutes a terme van mostrar que gairebé el 30% dels afectats de sida a Haití havia tingut relacions homosexuals, sobretot amb estrangers, per necessitat econòmica. En aquest cas, es tractava d'homes prostituïts a altres homes, però que seguien mantenint relacions heterosexuales. Puerto Príncipe va ser un centre molt important de turisme sexual fins a principis dels 80, i hi acudien massivament homosexuals provinents dels Estats Units i d'Europa. I apuntava: «Els haitians tenien arguments de pes per passar als estatunidencs la responsabilitat de la malaltia».⁴⁸⁰⁸ La major part dels afectats registrats a Haití vivien en centres

⁴⁸⁰⁵ Ibid., pàg. 73

⁴⁸⁰⁶ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 121

⁴⁸⁰⁷ Ibid., pàg. 121

⁴⁸⁰⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 74

turístics. En qualsevol cas, apareixia un dubte important: «Si la malaltia era endèmica a la illa, per què no hi havia malalts a la República Dominicana?». ⁴⁸⁰⁹

Tanmateix, considerava Grmek, un cop introduïda, la malaltia va trobar a Haití «les condicions propícies per a la seva expansió fora del cercle inicial». ⁴⁸¹⁰ A diferència dels homosexuals nord-americans, que formaven una comunitat bastant tancada, la prostitució bisexual que es donava a Haití facilitava el pas de la malaltia a la població general. ⁴⁸¹¹

Grmek sostenia que la introducció de la sida al Carib va ser posterior a 1972. I ho justificava així:

El virus va provenir probablement dels Estats Units, malgrat que no es pot excloure la possibilitat que fos d'origen africà. En un segon moment, els haitians van contribuir molt a la disseminació mundial de l'epidèmia. D'entrada, per la comercialització internacional del sexe a la seva terra, i després per l'emigració. Les condicions polítiques i socioeconòmiques del país obligaven a un nombre considerable dels seus habitants a buscar refugi als Estats Units, al Canadà, a Amèrica del Sud i a Europa occidental. El setembre del 1983 hi havia a la diàspora haitiana almenys 250 malalts amb la sida declarada, i diversos milers de portadors aparentment sans. ⁴⁸¹²

2.4. Els hemofílics

S'haurien pogut evitar aquestes contaminacions? ⁴⁸¹³

Luc Montagnier

El primer hemofílic afectat, sostenien a *Sida, realitats i fantasmes*, «evoca l'aterradora possibilitat d'una transmissió a traves de la sang». ⁴⁸¹⁴ L'amenaça de la malaltia planava sobre tota la població i recollien, del Dr. Curran del CDC, les declaracions següents: «Les noves víctimes podrien ser persones com nosaltres, metges, personal de l'hospital, cirurgians, tècnics de laboratori que manipulen la sang». ⁴⁸¹⁵

El primer cas d'infecció oportunista en un hemofílic va ser assenyalat el 1982, als CDC d'Atlanta. A principis d'estiu, ja se n'havien detectat dos casos més. Al juliol d'aquell mateix any, plantejava Grmek, els CDC feien públics tres

⁴⁸⁰⁹ Ibid., pàg. 74

⁴⁸¹⁰ Ibid., pàg. 74

⁴⁸¹¹ Ibid., pàg. 74

⁴⁸¹² Ibid., pàg. 74

⁴⁸¹³ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 232

⁴⁸¹⁴ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 116

⁴⁸¹⁵ Ibid., pàg. 116

casos de sida «en hemofílics heterosexuels que havien rebut perfusions massives del concentrat del factor VIII de la sang».⁴⁸¹⁶ Durant el 1982, el nombre d'hemofílics afectats va ascendir a 8, i va arribar als 21 casos als Estats Units, el 1983.⁴⁸¹⁷

Un dels tres primers casos fets públics pels CDC el 1982, era el d'un home de 27 anys, afectat d'hemofília A, i que rebia entre dues i quatre perfusions al mes d'un producte sanguini comercial, des del 1974, detallava Grmek. Va començar a mostrar símptomes l'estiu del 1981, amb una candidosi oral, i després va patir una infecció difusa per *Mycobacterium avium*.⁴⁸¹⁸ I destacava:

Aquest cas és particularment important, des del punt de vista epidemiològic, ja que el malalt vivia a Canton, Ohio, estat on, fins aleshores, la malaltia no havia penetrat entre els homosexuals o els toxicòmans. Els altres dos malalts també eren del tipus A i utilitzaven perfusions del mateix producte sanguini. Un vivia a Westchester Country, Nova York, i l'altre a Denver, Colorado. La pneumocistosi se'ls va endur.⁴⁸¹⁹

El cas més antic d'un hemofílic afectat pel virus de la sida és el d'un jove de 18 anys d'edat, de Pittsburg, Pennsilvània, que, entre 1978 i 1979 va rebre diverses perfusions del factor VIII. Per a la preparació d'aquests concentrats sanguinis, dels factors VIII i IX de la sang, es barrejaven, els plasmes de milers de donants, cosa que augmenta molt el risc d'infecció. Però el problema era més greu, i Grmek ho constata així:

Ja s'havia observat la presència de limfadenopaties i problemes immunològics menors en nombrosos hemofílics. L'amplitud del fenomen es presentava com un fet nou. Una pregunta angoixant cremava els llavis dels hematòlegs i dels hemofílics: els casos manifestos de sida eren només la punta visible d'una tràgica infecció massiva?⁴⁸²⁰

2.5. La cinquena h: les prostitutes

*Excloses entre les excloses, són excloses fins i tot dels col·loquis sobre l'exclusió.*⁴⁸²¹

Jean-Baptiste Brunet

Es va reconèixer, des del 1984, com d'important va ser la prostitució

⁴⁸¹⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 75

⁴⁸¹⁷ Ibid., pàg. 75

⁴⁸¹⁸ Ibid., pàg. 75

⁴⁸¹⁹ Ibid., pàg. 75

⁴⁸²⁰ Ibid., pàg. 76

⁴⁸²¹ Brunet, J.-B., «Comportement français», *Les Temps Modernes*, op. cit. pàg. 56

femenina en la propagació de la sida a la zona a l'Àfrica equatorial, apuntava Grmek. A Amèrica del Nord i a Europa, les prostitutes van tenir una incidència menor en l'expansió inicial de l'epidèmia.⁴⁸²²

Les prostitutes, per la seva activitat, tenien diversos factors de risc, que anaven de les infeccions genitals, a la drogoaddicció, plantejava Montagnier. I especificava, amb relació a la prostitució: «Un estudi dut a terme el 1992 al centre i a la perifèria de París va posar en evidència les diferències de seropositivitat segons les pràctiques sexuals, l'ús del preservatiu i la toxicomania».⁴⁸²³

El 1993, al debat *Sida, toxicomania i exclusió*, Brunet plantejava un problema greu que va afectar París i que va ser la política de salut pública davant de la prostitució:

Els llocs de prostitució tradicionals del centre han estat tancats, cosa que comporta el desplaçament de les prostitutes cap als afores, a les portes de París i als bulevards exteriors, i especialment les més fràgils, les més necessitades, sovint toxicòmanes. Aquesta població acumula les situacions irregulars. [...] Les prostitutes s'enfronten a enormes dificultats per fer valer els seus drets socials i tenir accés a cobertura de l'assegurança mèdica.⁴⁸²⁴

Entre les que treballaven als afores, un terç estava infectada pel VIH. I advertia: «Aquestes dones són molt més sovint les víctimes de la sida que les propagadores de l'epidèmia»,⁴⁸²⁵ ja que en les seves pràctiques sexuals, l'ús del preservatiu era molt més freqüent i sostingut que en la població en general. I es preguntava:

[...] però, a qui importen, públicament, a part de les vagues propostes demagògiques de tornar als bordells, és a dir, al confinament i a una forma ben poc moderna d'esclavatge?

En aquest col·loqui,⁴⁸²⁶ en què ens enfrontem als problemes de París, Nova York i Londres, sobre els temes de sida i d'exclusió, aquest problema no és al programa de la nostra taula rodona i cap dona prostituta no hi ha estat convidada. Excloses entre les excloses, són excloses fins i tot dels col·loquis sobre l'exclusió.⁴⁸²⁷

⁴⁸²² Grmek, *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 78-79

⁴⁸²³ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 125

⁴⁸²⁴ Brunet, J-B., «Comportement français», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 56

⁴⁸²⁵ Ibid., pàg. 56

⁴⁸²⁶ En referència al col·loqui *Toxicomania, sida i exclusió* celebrat a París el gener del 1993, a iniciativa de Bernard Kouchner i recollit al número 567, d'octubre del 1993, de *Les Temps Modernes*

⁴⁸²⁷ Ibid., pàg. 56

3.- Més enllà de les quatre h

3.1. La sang dels altres

*La propagació de la sida a través del sistema d'emmagatzematge i de processament de la sang representa un exemple d'aquesta categoria d'intervenció, en què la transmissió d'una malaltia pot ser limitada o aturada sense provocar canvis de comportament en les possibles víctimes.*⁴⁸²⁸

Charles E. Rosenberg

El 1982, plantejava Grmek, no es parlava de la possible transmissió de sida a través de transfusions de sang o dels productes sanguinis a no hemofílics. Però, apuntava: «Certament, es va pensar immediatament en la possibilitat d'aquesta via, encara que amb molta reticència. Es retrocedia davant de les conseqüències socials, econòmiques i psicològiques d'aquesta hipòtesi».⁴⁸²⁹

Es dubtava d'aquesta possibilitat, en sostenir que els hemofílics representaven una excepció, puntualitzava Grmek, «perquè rebien quantitats massives de substàncies orgàniques alienes, sense comparació amb una transfusió ordinària».⁴⁸³⁰ També es va dubtar del primer cas d'un no hemofílic contaminat de sida després d'una transfusió, a San Francisco, el mes de març del 1981. Es tractava d'un recent nascut per cesària que havia rebut, durant els cinc primers dies de vida, sis transfusions de sang, ja que hi havia una incompatibilitat del factor Rhesus entre la mare i el nadó. I especificava: «A partir del quart mes, el nadó va començar a patir multitud d'infeccions oportunistes que el van portar inevitablement a la mort».⁴⁸³¹ Amb la investigació posterior, efectuada el desembre del 1982, es va descobrir que el nadó havia rebut plaquetes d'un donant que, tot i que estava aparentment sa en el moment de la donació i durant els set mesos posteriors, havia mort de sida.⁴⁸³²

El primer cas, que no va presentar cap mena de dubte, d'infecció per transfusió sanguínia va ser el d'un home de 53 anys, a la Clínica Mayo a Rochester, Minnesota, el mes de novembre del 1980. El pacient, que patia una angina de pit, va rebre «sis unitats de sang en total, un concentrat de globus

⁴⁸²⁸ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 288

⁴⁸²⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 76-77

⁴⁸³⁰ Ibid., pàg. 77

⁴⁸³¹ Ibid., pàg. 77

⁴⁸³² Ibid., pàg. 77

rojos, sis concentrats de plaquetes i quatre unitats de plasma congelat»,⁴⁸³³ detallava Grmek. Al cap de vint-i-nou mesos, aquest pacient, que no era homosexual, ni haitià, ni heroïnòman, tenia la sida. I constatava: «La publicació del cas de Rochester, el novembre del 1983, va caure com una bomba: un acte salvador, triomf de la medicina moderna, es convertia en una amenaça mortal». ⁴⁸³⁴

En el transcurs del 1983, els CDC van registrar l'aparició de sida en 39 casos de sida, l'única explicació possible de la qual era una transfusió sanguínia feta durant els cinc anys precedents. Els casos van augmentar de manera exponencial fins el 1986. ⁴⁸³⁵

La constatació de la transmissió de la malaltia a través de la transfusió de sang va comportar, entre d'altres conseqüències, un rebuig de la sang dels homosexuals, i la seva segregació a l'hora de ser donants. A *Sida, realitats i fantasmes* declaraven que l'onada epidèmica semblava estar escombrant tot Nord-Amèrica, i que els investigadors ja estaven segurs que la sang i els seus derivats podien ser portadors de la malaltia. Els autors feien ressaltar un fenomen concret: «'Els homosexuals fan mala sang' és el titular d'alguns diaris». ⁴⁸³⁶ El CDC va començar a demanar als bancs de sang que fossin més exigents en la selecció dels donants. El director de l'Associació Americana de Bancs de Sang va afirmar que des de la identificació de la malaltia, 20 milions de persones havien rebut sang i que no semblava que l'epidèmia es transmetés per aquella via. Tanmateix, els autors advertien:

El públic té la impressió que se li oculta alguna cosa i els donants tenen por de contraure la sida per les agulles utilitzades per extreure la sang. Una prova rigorosa examina els donants 'en risc'. A Los Angeles, 400 homosexuals són rebutjats. La Creu Roja deplora que la recollida de sang hagi disminuït un 16% en poques setmanes com a resultat d'aquest moviment. [...]
La *National Gay Task Force* i l'Associació de Metges pels Drets Humans es pronuncia contra la segregació dels gais. La sang dels homosexuals és impura? ⁴⁸³⁷

⁴⁸³³ Ibid., pàg. 77

⁴⁸³⁴ Ibid., pàg. 77

⁴⁸³⁵ Ibid., pàg. 78

⁴⁸³⁶ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 117

⁴⁸³⁷ Ibid., pàg. 118

3.2. La transmissió heterosexual

*El doctor Curran ha afirmat que els heterosexuals estan, molt probablement, fora de perill de contagi.*⁴⁸³⁸
The New York Times

El 1983, relativament tard segons Grmek, es va demostrar que era possible transmetre la sida a través de les relacions heterosexuals. En els casos observats, de vegades es tractava de la parella heterosexual d'un individu que tenia un factor de risc conegut. S'havia demostrat, igualment, que la sida podia transmetre's de l'home a la dona a través del coit vaginal, tot i que la transmissió en sentit invers seguia essent un misteri.⁴⁸³⁹

El 1994, la transmissió heterosexual era ja el mode de contaminació més important a escala planetària, plantejava Montagnier, i representava el 90% dels casos estudiats. A més a més, aquest mode de transmissió predominava en les regions tropicals i equatorials i, també, en els països occidentals. El virus de la sida podia estar present en l'esperma i en el líquid seminal, en el cas dels homes, i en les secrecions vaginals i la sang menstrual en el cas de les dones. Tanmateix, advertia, la transmissió heterosexual variava en funció de diferents factors: la importància de la infecció a la regió; la probabilitat de trobar un company sexual infectat; i el nombre de companys sexuals que es tenien en un temps determinat.⁴⁸⁴⁰ I ho caracteritzava així:

Gràcies a models matemàtics, es pot avaluar la taxa de transmissió per contacte sexual. A tall d'exemple pot dir-se que, l'any 1993, el risc era per als homes de 0,001 a Estats Units –és a dir: un risc d'un entre mil–, contra el 0,056 a Tailàndia –és a dir: cinc sobre cent. Cal multiplicar aquestes xifres per tres o per cinc en cas d'antecedents de malalties sexualment transmissibles. Hi intervenen, a més, altres factors: el grau d'infecció i la presència de malalties sexualment transmissibles del company, les relacions durant la regla, les relacions anals, l'absència de circumcisió en l'home i també la virulència de la soca vírica.⁴⁸⁴¹

⁴⁸³⁸ James Curran, membre dels CDC d'Atlanta, va pronunciar aquesta frase que recollia un article del *The New York Times* de 2 de juliol del 1981. Article gràcies al qual el gran públic va tenir coneixement de l'existència de la malaltia. N'hem parlat al capítol *Una malaltia mediàtica*. Strazzulla, J., *Le sida. 1981-1985*, op. cit., pàg. 13

⁴⁸³⁹ Grmek, *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 78

⁴⁸⁴⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 123

⁴⁸⁴¹ Ibid., pàg. 123

3.3. Les dones

*La sida traspasa totes les fronteres
i, especialment, per a les dones amb sida [...]»⁴⁸⁴²*
Elizabeth Fee i Nancy Krieger

L'estreta construcció dels grups de risc va ser, entre d'altres, responsable del retard en el reconeixement dels problemes de la sida entre les dones, consideraven Fee i Krieger.⁴⁸⁴³ I ho justificaven així:

[...] les dones han tendit a ser ignorades i deixades fora dels programes perquè no encaixaven fàcilment en els grups d'homes homosexuals, perquè els seus símptomes i constel·lació d'infeccions no s'ajustaven a les línies generals del CDC, o simplement perquè els programes de sida estaven dissenyats específicament per a homes.⁴⁸⁴⁴

En el cas de les relacions heterosexuals, especificava Grmek, les dones s'infectaven molt més fàcilment que els homes, encara que, pel paper preponderant de l'homosexualitat masculina al principi de l'epidèmia, el nombre de dones infectades era més reduït. I advertia: «L'exemple africà demostra que les dones no estan protegides contra la sida pel seu sexe, sinó, essencialment, per certes condicions socials de la transmissió del germen».⁴⁸⁴⁵

El problema de la transmissió del virus en les relacions heterosexuals, puntualitzava Montagnier, era que es transmetia dues vegades més fàcilment de l'home a la dona, que no pas en sentit invers.⁴⁸⁴⁶ Es van descriure diversos factors de risc, en el cas de la transmissió de l'home a la dona. Entre ells, hi havia la sodomia, que permetia al virus accedir a la circulació sanguínia, a causa de la fragilitat de la mucosa rectal; l'estat de la malaltia en l'home, que convertia la relació en més infecciosa si la malaltia estava més avançada; i, finalment, l'edat de la dona, ja que la mucosa vaginal es convertia en més fràgil i fina i permetia més fàcilment el pas del virus.⁴⁸⁴⁷

La proporció de dones infectades de sida als Estats Units va passar del 3 al 6,5%, entre 1981 i 1984, indicava Grmek. Es tractava, en la majoria dels casos, de dones drogoaddictes, però es mostrava un augment constant de les

⁴⁸⁴² Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 482

⁴⁸⁴³ Ibid., pàg. 481-482

⁴⁸⁴⁴ Ibid., pàg. 482

⁴⁸⁴⁵ Grmek, *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 78

⁴⁸⁴⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 123

⁴⁸⁴⁷ Ibid., pàg. 124-125

infeccions per una relació heterosexual.⁴⁸⁴⁸

Escrivia Montagnier, el 1994: «Fa uns quants anys, deu homes a tot el món estaven infectats per cada dona seropositiva. Aquesta relació tendeix avui en dia a igualar-se i, fins i tot, a invertir-se».⁴⁸⁴⁹ El nombre de dones seropositives a Àfrica podia anar del 5 al 30%, depenent de les regions, i, el 1994, s'estimava que el nombre de dones infectades era de quatre milions, i que el nombre d'infants orfes era d'entre 1,1 i 1,6 milions. A Àfrica i a alguns països asiàtics, la sida afectava, sobretot, nenes i dones de menys de 25 anys. A França, s'estimava entre vint-i-cinc i trenta mil el nombre de dones seropositives, i en quatre mil, els nous casos per any. Montagnier apuntava que les dones es contagiaven, principalment, a través de les relacions sexuals.⁴⁸⁵⁰

Jonathan Man considerava que la discriminació de les dones multiplicava el risc que corrien. I escrivia, el 1993: «Tenen menys possibilitats de prevenció, un accés més limitat a l'atenció sanitària i una participació menor en la investigació. Segueixen sent vulnerables perquè no són iguals que els homes i no es respecten els seus drets».⁴⁸⁵¹

Fee i Krieger plantejaven que el problema de la prevenció de la sida en el cas de les dones no era simplement una qüestió d'animar-les a comprar preservatius. Calia de tenir en compte la falta de poder de les dones respecte als homes, «les consegüents relacions entre la sexualitat, la dependència econòmica i el poder; la violació, la sexualitat forçada i la violència contra les dones».⁴⁸⁵²

⁴⁸⁴⁸ Grmek, *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 79

⁴⁸⁴⁹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 124

⁴⁸⁵⁰ Ibid., pàg. 124

⁴⁸⁵¹ Man, J., «Une stratégie insuffisante», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 65

⁴⁸⁵² Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 483

3.4. La transmissió maternofetal

*Les dones amb sida i les que consumeixen drogues
han vist restringits els seus drets reproductius
de totes les maneres possibles.*⁴⁸⁵³

Elizabeth Fee i Nancy Krieger

Hi havia una altra qüestió en la relació entre la sida i les dones, apuntava Grmek: «Les dones infectades duen a terme un paper epidemiològic capital en transmetre la sida a fetus i nadons».⁴⁸⁵⁴ I ho caracteritzava així:

El 1982 es constata l'aparició de la sida en quatre infants de dos mesos i dos anys d'edat. Tres infants van néixer de mares malaltes i, el quart, d'una mare aparentment sana, però d'origen haitià. Aviat, el nombre d'aquests infants augmenta de manera inquietant. D'entrada, es pensa que la via d'infecció més probable és el passatge transplacentari del virus durant la vida intrauterina. La contaminació és, sens dubte, vertical, de la mare al fill, però encara no se sap si es produeix durant l'embaràs, durant el part o després, per l'alletament o inclús per les relacions físiques estretes amb la mare en un moment de particular vulnerabilitat.⁴⁸⁵⁵

La taxa de transmissió maternofetal del VIH, remarcava Montagnier, era del 20%, l'any 1994. Aquests valors eren més importants a Àfrica i més dèbils a Europa.⁴⁸⁵⁶ A diferència d'altres infeccions víriques, el diagnòstic prenatal plantejava una sèrie de problemes. D'un costat, perquè la transmissió del virus era tardana, i «un diagnòstic positiu als vuit mesos de l'embaràs no pot comportar la seva interrupció».⁴⁸⁵⁷ De l'altre, amb aquest diagnòstic no es podria evitar la contaminació del fetus ni proposar un tractament eficaç.⁴⁸⁵⁸

Fee i Krieger destacaven que la sida també va desafiar les distincions i separacions que hi havia tradicionalment entre la salut maternoinfantil, la salut de la dona, la pediatria i el tractament de les malalties infeccioses. Les dones van tenir molts problemes per poder accedir a l'atenció i al suport, tant per a elles com pels seus fills. I especificaven:

⁴⁸⁵³ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 482

⁴⁸⁵⁴ Grmek, *Histoire du sida.*, op. cit., pàg. 79

⁴⁸⁵⁵ Ibid., pàg. 79

⁴⁸⁵⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 126

⁴⁸⁵⁷ Ibid., pàg. 128

⁴⁸⁵⁸ Ibid., pàg. 128. Montagnier parlava, el 1994, dels resultats encoratjadors d'un estudi franco-america que demostrava que l'administració de l'AZT en dones seropositives durant l'embaràs disminuïa la transmissió del virus als companys o als fills, cal que es faci un esforç important en matèria d'informació. En alguns països, hi ha en marxa tot un aprenentatge de control de la fertilitat; cal continuar amb aquesta tasca afavorint l'educació sexual, el fet que les dones es responsabilitzin del seu cos». Ibid., pàg. 128

Els supòsits tradicionals sobre l'atenció de les malalties cròniques impliquen una estructura familiar en què les dones estan disponibles per atendre a un membre de la família malalt. El model de la malaltia crònica rara vegada s'ocupa de la incidència familiar de la malaltia o de situacions en què diverses generacions dins d'una llar es veuen afectades per la malaltia al mateix temps. En el cas de la sida, mare i fills poden estar tots malalts; també estem veient com una nova generació queda orfe a una edat primerenca. Aquesta situació requereix noves formes d'atenció per als nens i l'atenció a l'impacte total de la malaltia a la llar, no només en l'individu malalt.⁴⁸⁵⁹

La sida també plantejava la qüestió dels drets reproductius de les dones en tractar amb dones sense poder, o les idees sobre maternitat de les quals podien no encaixar amb les dels metges o altres professionals de la salut, apuntaven les autores. Es va obrir un món de problemàtiques relacionades amb aquest tema. L'oposició entre els drets de la mare i els drets del fetus va donar lloc, en general, a actituds punitives cap a les dones que no s'atenien a les normes d'una maternitat sana. Es va negar el dret de les dones amb sida a tenir fills, i els professionals de la salut donaven per descomptat que qualsevol dona embarassada amb sida havia d'avortar. Tanmateix, constataren Fee i Krieger, «la presència de la malaltia no suprimeix el dret de la dona a controlar el seu cos ni significa que totes les dones vulguin deixar de tenir fills».⁴⁸⁶⁰ Les dones que volien tenir fills malgrat estar infectades, consideraven, haurien de tenir suport en aquesta elecció i se'ls hauria de proporcionar l'atenció sanitària necessària per a elles i els seus fills, de la mateixa manera que assessorament i ajudes per a la cura i l'habitatge.⁴⁸⁶¹

L'augment de casos de dones heterosexuales afectades de sida va passar a ser un problema molt greu. Les dones, sostenia Foucault a *La voluntat de saber*, pel fet de trobar-se en una situació privilegiada en l'encreuament entre la vida individual i la de les generacions futures, entre l'espai familiar i el cos social, tenen una responsabilitat biològica i moral sobre el seu cos i la seva salut.⁴⁸⁶² El sexe, plantejava més endavant, no pertany a l'àmbit privat i té una posició de responsabilitat biològica amb relació a l'espècie: a part de veure's afectat per les malalties pròpies, les podia encomanar –cosa que afecta la població en general– o podia crear-les a les generacions futures –cosa que afecta la salut de les

⁴⁸⁵⁹ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 482

⁴⁸⁶⁰ Ibid., pàg. 483

⁴⁸⁶¹ Ibid., pàg. 483

⁴⁸⁶² Foucault, M., *La volonté de savoir*, op. cit., pàg. 137

properes generacions.⁴⁸⁶³ Durant segles, assenyalava a «No al sexe rei», el sexe de les dones s'havia volgut convertir en fràgil, en inductor de malalties, en un objecte mèdic. I ho especificava així:

S'ha intentat, durant molt de temps, lligar la dona a la seva sexualitat. “No ets res més que el teu sexe”, se li ha dit durant segles. I aquest sexe, afegien els metges, és fràgil, gairebé sempre malalt i sempre inductor de malaltia. “Ets la malaltia de l'home”. Aquest moviment tan antic es va precipitar cap al segle XVIII i va conduir a la patologització de la dona: el cos de la dona es converteix en cosa mèdica per excel·lència.⁴⁸⁶⁴

⁴⁸⁶³ Ibid., pàg, 156

⁴⁸⁶⁴ Foucault, M., «Non au sexe roi», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III, op. cit., pàg. 261

4.- Pors i discriminacions

*Però, com bé sabem, la línia
que separa el risc de la culpa
és molt fina.*⁴⁸⁶⁵

Charles E. Rosenberg

Les sospites van néixer i propagar-se ràpidament: es podia contagiar la sida pel contacte amb la pell, per la higiene personal, per un petó o per l'ús de gots i coberts? I Grmek ho il·lustrava així:

Amplificats pels mitjans de comunicació impresos i audiovisuals, els temors dels metges alimenten una onada d'histèria col·lectiva que s'apodera dels nord-americans [...]. Tant els experts mèdics com els responsables polítics neguen la possibilitat de la transmissió del virus per la simple cohabitació o pels contactes socials quotidians normals, amb exclusió de l'acte sexual; però el públic no els creu més que a mitges. La gent havia retingut bé els principis de la lluita contra les malalties infeccioses comunes i els aplica obstinadament, i en part equivocadament, en aquest perill nou. Per la resta, amb la presa de consciència de la possibilitat de contaminació per l'acte heterosexuall i per la transfusió de sang n'hi ha prou per avivar l'odi contra determinades minories. Aquest mal inesperat, flagell diví, marca amb el seu segell infamant els homosexuals, els toxicòmans, els haitians i, en general, els 'marginals' i 'delinqüents'.⁴⁸⁶⁶

La malaltia, doncs, va despertar pors ancestrals i prejudicis en la població, constatava Grmek.⁴⁸⁶⁷ I remarcava que Friedman-Kien va arribar a relacionar els

⁴⁸⁶⁵ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 302. La citació completa de Rosenberg era la següent: «En l'escena americana, el paper de la predisposició va ser el primer aspecte de la sida que va afectar la consciència pública a principis del 1980; va ocupar un lloc igualment destacat en el treball de camp de l'epidemiòleg. Durant el primer període, una gran proporció de la població d'Amèrica es va familiaritzar amb l'ús tècnic del terme *risc* per part de l'epidemiòleg. Però, com bé sabem, la línia que separa el risc de la culpa és molt fina. És d'una òbvia i continua –però altament funcional– ambigüitat. El *risc* sembla ser un concepte originat en el món de la ciència lliure de valors; però aquesta identitat tècnica, i l'estatus que s'hi relaciona, fan que el contingut moral implícit del concepte només sigui més plausible. No culpa explícitament a les víctimes, però assenyalava les correlacions entre el comportament i la patologia subsegüent –entre el pecat i el càstig». Ibid., pàg. 302. En una altra ocasió, en una nota a peu de pàgina, també feia referència a aquest lligam entre el risc i la culpa: «Fins i tot els científics poden, i sens dubte ho fan, entendre declaracions aparentment objectives a diversos nivells simultàniament. “Quan certs immunòlegs suggereixen que la predisposició a la sida pot sorgir d'atacs successius al sistema immunològic, pot resultar ser o no una descripció exacta del món natural. Però per a molts estatunidencs comuns (i potser també per a molts metges) el significat d'aquesta hipòtesi es troba en una altre marc de referència. [...] L'èmfasi en les infeccions repetides explica com un individu s'ha predisposat a si mateix. El significat radica en el comportament incontrolat”. I adequadament castigat». Ibid., pàg. 288

⁴⁸⁶⁶ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 79-80. A *Sida, realitat i fantasmes*, els autors detallaven que les línies dels centres d'informació rebien milers de trucades, demanant si existia risc de contraure la malaltia al metro, o als seients dels vàters. Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 119

⁴⁸⁶⁷ Grmek compartia alguns exemples recollits en una obra de David Black: «"Aquesta malaltia –deia una dona estatunidenca entrevistada en aquella època– afecta homes homosexuals, drogoaddictes, haitians i hemofílics, però, gràcies a Déu, encara no s'ha propagat entre els éssers humans". [...] Un altre nord-americà declara que esperava que es trobés ràpidament un

homosexuals amb un tercer món sexual. I ho reproduïa així:

D'alguna manera, alguns homosexuals nord-americans havien reproduït als *back rooms*,⁴⁸⁶⁸ i amb una higiene deficient, les condicions sanitàries de l'Àfrica Equatorial. Al cor de les grans ciutats nord-americanes existia un 'tercer món sexual'. El retorn a una forma de vida més civilitzada i una mica més de neteja haurien de ser suficients per destruir aquest inici d'epidèmia tercermundista.⁴⁸⁶⁹

Entre els homosexuals –«el primer blanc de públic terroritzat»,⁴⁸⁷⁰ apuntava Grmek– es van donar reaccions contradictòries. I especificava:

Durant aquest estiu del 1981, la premsa gai i liberal de Nova York, San Francisco i Los Angeles es va alimentar d'il·lusions: el *càncer gai* era una invenció dels metges 'homòfobs' o, per ser rigorosos, l'efecte d'un factor ambiental no contagiós i sense cap vinculació amb el coït anal. S'esperava poder demostrar aviat que aquests pobres nois morien per haver respirat, menjat o begut alguna cosa especial (*poppers* de composició química particular, o *natural food* feta malbé), o per haver adoptat pràctiques extraordinàries (*fist-fucking?*), per haver freqüentat llocs bruts o malsans o per qualsevol altra raó.⁴⁸⁷¹

El terme 'càncer gai' va ser popularitzat pels mitjans de l'època i repetit pels mateixos homosexuals, apuntava Lestrade, «per continuïtat o burla, en un estrany canvi d'afirmació identitària».⁴⁸⁷² I ho caracteritzava així:

Efectivament, el 1981, si els gais eren capaços d'inventar, en tant que grup, una malaltia tan nova, tan majoritària, llavors això volia dir que la seva emancipació recent era capaç d'influir en la resta del món d'una manera tan positiva com negativa. Estranyament, els gais veïen amb terror que la seva sexualitat no restaria més a l'ombra i que el món sencer estaria obligat a analitzar com les seves pràctiques podien desencadenar allò que semblava una pesta homosexual, una epidèmia gai.⁴⁸⁷³

Els haitians també van patir el rebuig socials als Estats Units que, en el seu cas, constatava Grmek, va ser «particularment brutal i eficaç».⁴⁸⁷⁴ I ho justificava així:

Són més fàcils d'identificar que els membres dels altres grups de risc perquè són negres, francòfons i pobres. S'evita qualsevol contacte amb ells, se'ls expulsa dels habitatges i de les feines. A Haití, aquesta reacció nord-americana adquireix les dimensions d'una catàstrofe nacional, ja que el pressupost estatal depèn en

tractament eficaç, i afegia maliciosament: "Però no massa ràpid". Black, D., *The plague years. A chronicle of AIDS, the epidemic of our times*. Simon and Schuster, Nova York, 1986, pàg. 29, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 80

⁴⁸⁶⁸ En anglès a l'original: quarto fosc

⁴⁸⁶⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 33

⁴⁸⁷⁰ Ibid., pàg. 80

⁴⁸⁷¹ Ibid., pàg. 33. Apareixen en anglès a l'original el concepte *natural food*, que es pot traduir per menjar natural, i el concepte *fist-fucking*, que es pot traduir per sexe practicat amb el puny. Finalment, ja hem parlat dels *poppers* al capítol *La investigació científica*.

⁴⁸⁷² Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 48

⁴⁸⁷³ Ibid., pàg. 48-49

⁴⁸⁷⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 81

gran part del turisme.⁴⁸⁷⁵

A *Sida, realitats i fantasmes*, els autors detallaven diverses discriminacions que van patir els anomenats 'grups de risc', durant aquells primers anys de l'epidèmia. A Los Angeles, per exemple, el personal de l'hospital es negava a atendre els pacients amb símptomes de sida, i els tècnics de laboratori, a manipular la seva sang. A Nova York, els treballadors d'una empresa de transport no enviaven els paquets a l'*AIDS Foundation*. Els directors de les funeràries es negaven a embalsamar els cossos dels morts per sida. Als restaurants, els clients demanaven un canvi de cambrer si els semblava massa 'afeminat'.⁴⁸⁷⁶ I afegien:

Un homosexual malalt ha estat desallotjat dues vegades de dos apartaments durant l'hospitalització, i aquest tipus de reacció s'està generalitzant fins a tal punt que una associació d'ajuda mútua, la *Shanti Project*, ha assumit la tasca de realitzar els desnonats. Malgrat les crides a la calma que feia la Secretaria d'Estat de Salut –"El pànic que s'ha desenvolupat en el públic és totalment injustificat"–, és un gran temor de fi de mil·lenni que s'està estenent com un incendi forestal.⁴⁸⁷⁷

Fee i Krieger també parlaven d'aquest fenomen i consideraven que l'analogia amb la pesta «reflectia temors socials i també contribuïa a revifar-los».⁴⁸⁷⁸ Marcada pel pànic i la confusió, va sorgir una mentalitat de crisi: els serveis de salut van descriure els banys gais com a focus de contagi i els van tancar; diaris i revistes suggerien que la sida es podia propagar a través de les picades d'insectes, pels contactes domèstics o els petons; la gent va començar a sospitar dels seus companys de feina, dels treballadors dels restaurants, dels seients dels banys públics.⁴⁸⁷⁹ I ho relataven així:

Les afirmacions epidemiològiques curoses sobre la improbabilitat de la infecció per un contacte casual no van aconseguir apaivagar a gran part de la població, que volia tenir la seguretat definitiva que ni ells ni les seves famílies es trobaven en perill. [...] En aquest ambient de pànic, molts malalts de sida van perdre la feina, l'allotjament, l'assegurança mèdica i, fins i tot, els amics. Les estadístiques creixents sobre les quals informaven els mitjans de comunicació suggerien un augment exponencial de casos i morts, el caràcter ineludible de l'epidèmia, la seva possible propagació des dels grups de risc definits a la 'població en general', i la convicció que el sistema d'atenció sanitària, fràgil i aclaparat, aviat es veuria

⁴⁸⁷⁵ Ibid., pàg. 81

⁴⁸⁷⁶ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 119

⁴⁸⁷⁷ Ibid., pàg. 119

⁴⁸⁷⁸ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 465

⁴⁸⁷⁹ Ibid., pàg. 465

desbordat.⁴⁸⁸⁰

Les polítiques d'immigració estatunidenques, sostenien les autores, que van començar a excloure els seropositius es remuntaven «a l'antiga convicció que les malalties arribaven als Estats Units des de l'exterior i podien evitar-se identificant i negant-se a admetre als malalts».⁴⁸⁸¹ Al mateix temps, a les ciutats nord-americanes més afectades, denunciaven, «les comunitats homosexuals s'enfrontaven a la mort mentre els comentaristes conservadors declaraven que la malaltia era un càstig de Déu sobre els pecadors».⁴⁸⁸²

La sida com a epidèmia, manifestava Vigarello, «és única pel tipus de mal que representa, ja que, com en cap altra epidèmia fins ara, barreja la sang, el sexe i la mort, i també per tot allò que ens ensenya sobre les nostres societats».⁴⁸⁸³ I Grmek declarava al respecte:

Les primeres víctimes de la sida, escriu el viròleg anglès Robin Weis, van provocar pors i prejudicis totalment desproporcionats al seu nombre. Els morts per accidents automobilístics són molt més nombrosos i, malgrat tot, la nostra societat considera la seva sort com un tribut, acceptable, pagat als mitjans de transport moderns. És just que la sida ens preocupi, diu aquest savi, perquè és un mal nou i perquè s'estén. Jo afegiria que la sida fascina, a més, perquè té a veure amb el sexe i la sang: és un extraordinari evocador de fantasmes. La sida declarada és una afectació fatal. I havíem oblidat l'existència de tals flagells. L'epidèmia de la sida provoca el retorn de temors irracionals perquè mostra la impotència de la medicina en el precís moment en què començàvem a creure que les malalties infeccioses havien estat definitivament derrotades.⁴⁸⁸⁴

Fee i Krieger plantejaven que una de les tàctiques dels qui defensaven l'augment de recursos per lluitar contra la malaltia havia estat subratllar el fet que la sida amenaçava potencialment a tota la població. I ho caracteritzaven així:

Si havia afectat primer la població gai, això era simplement un fet contingent; la sida a Haití i a Àfrica era una malaltia heterosexual, i la propagació a la 'població general' era només qüestió de temps. La crisi no podia contenir-se en els bars i banys gai, sinó que aviat s'estendria als barris, les escoles i les esglésies dels Estats Units. Irònicament, la mort de l'ídol del cinema Rock Hudson, el 1985, va ser presa per molts als Estats Units com un senyal que 'qualsevol' podia contraure la malaltia; per primera vegada, el president Reagan va parlar sobre la sida.⁴⁸⁸⁵

⁴⁸⁸⁰ Ibid., pàg. 465-466

⁴⁸⁸¹ Ibid., pàg. 466

⁴⁸⁸² Ibid., pàg. 466

⁴⁸⁸³ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 287

⁴⁸⁸⁴ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 81-82

⁴⁸⁸⁵ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 468

Tot i així, apuntaven, amb el pas del temps es va veure que les advertències sobre una epidèmia en forma d'incendi forestal havien estat massa alarmistes. La malaltia, efectivament, s'havia estès en les poblacions minoritàries dels centre de les ciutats, sobretot entre els consumidors de drogues injectables i les seves parelles sexuals. I, advertien que, malgrat les «històries anecdòtiques dels diaris sobre noies joves blanques adinerades que havien contret la infecció»,⁴⁸⁸⁶ l'epidèmia no havia afectat profundament les «comunitats blanques preocupades»,⁴⁸⁸⁷ sinó que es trobava continguda, sobretot, en els diversos grups de risc ben definits. La sida, al cap i a la fi, no havia seguit el model de la pesta, ja que a diferència d'aquesta última, que es propaga molt fàcilment, la transmissió del VIH era bastant més difícil i requeria un contacte directe entre persones. La sida va començar a ser percebuda com un problema que potencialment es podia contenir, sostenien, «un cop el subministrament de sang es va fer segur i la gent es va conscienciar de la necessitat de tenir precaucions a l'hora de mantenir relacions sexuals o compartir drogues».⁴⁸⁸⁸ I constataven:

Amb la disminució de la preocupació per la possibilitat d'una 'epidèmia heterosexual' generalitzada, la sida va quedar relegada a ser una malaltia que afectava les comunitats de desposeïts: homes homosexuals, usuaris de drogues injectables, hemofílics, pobres i persones de color, en totes les seves permutacions. La sida, que s'ha convertit en una malaltia dels 'altres', ha trobat el seu nínxol en els centres urbans i, com a 'malaltia crònica', s'ha convertit en un marcador més de les desigualtats socials cròniques, que podien tolerar-se mentre només es morissin els 'altres'.⁴⁸⁸⁹

⁴⁸⁸⁶ Ibid., pàg. 468

⁴⁸⁸⁷ Ibid., pàg. 468

⁴⁸⁸⁸ Ibid., pàg. 469. L'altre motiu perquè disminuís la sensació d'emergència epidèmica va ser el descobriment d'alguns tractaments pal·liatius que eren, aparentment eficaços, i que donaven alguna esperança als infectats, aclarien Fee i Kreiger. Ibid., pàg. 469

⁴⁸⁸⁹ Ibid., pàg. 471

5.- Grups de risc o comportaments de risc

*La designació molt marcada de les víctimes potencials de la malaltia contrasta amb força amb la incertesa sobre les raons mèdiques d'aquests objectius privilegiats.*⁴⁸⁹⁰

Michael Pollak

Michael Pollak considerava que la noció de grup de risc, a falta d'un terme més adequat, s'utilitzava per designar les persones que formen part d'una població estadísticament més exposada a una infecció que la resta de la població.⁴⁸⁹¹ En un principi, respecte a l'epidèmia de la sida, es va fer una construcció estadística molt rígida dels grups de risc, entre els quals hi havia homosexuals, prostitutes, drogoaddictes, haitians i hemofílics.

La noció de grup de risc, però, va entrar gairebé des de l'inici de la malaltia en un llarg debat. Es tractava de la diferència entre grups i comportaments de risc, nocions que, malgrat ser diferents, es complementen. Brunet constata: «En la història de la lluita contra la sida, un dels debats més antics concerneix les nocions de grup i de comportament».⁴⁸⁹² I considerava que la confusió entre aquests dos termes havia jugat un paper negatiu en matèria de prevenció a França. Com en tots els fenòmens epidèmics, existeixen certes interaccions entre els grups i els comportaments. I ho caracteritzava així:

La transmissió d'una infecció depèn d'un comportament, però també de la freqüència en què aquest comportament es troba en un grup determinat. D'altra banda, amb un comportament idèntic, la probabilitat de trobar un company portador d'una malaltia sexualment transmissible no és la mateixa en una població infectada al 40% que en una població infectada a l'u per mil. Negar l'existència, en una població general, de grups de risc elevat, significa que la informació no és gaire creïble, que compromet la prevenció i perjudica aquests mateixos grups, en proporcionant-los un pretext per retardar o abandonar els programes dirigits.⁴⁸⁹³

I remarcava: «Si concebem els grups com el motor d'aquesta prevenció i no com els bocs expiatoris, designats amb antelació com a culpables de l'epidèmia, la lluita no pot més que guanyar-se».⁴⁸⁹⁴ Les nocions de grup i de

⁴⁸⁹⁰ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 144

⁴⁸⁹¹ Ibid., pàg. 145

⁴⁸⁹² Brunet, J-B., «Comportement français», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 52

⁴⁸⁹³ Ibid., pàg. 52-53

⁴⁸⁹⁴ Ibid., pag. 53

comportament, sostenia, són diferents, però complementàries. I advertia: «Sacrificar l'una per l'altra és un error».⁴⁸⁹⁵

Finalment, hi havia un altre punt fonamental, considerava Brunet, i era que les poblacions més exposades no eren «ni aïllades, ni aïllables de la població general de la qual formen part».⁴⁸⁹⁶ I aclaria: «La seva definició epidemiològica és en certa mesura arbitrària, i les fronteres d'aquest grup són imprecises».⁴⁸⁹⁷ I això, tenia dues conseqüències importants: en primer lloc, tenir una aproximació més qualitativa permetia definir millor les xarxes sociosexuals en què la difusió de l'epidèmia era més gran i que eren necessàries per millorar les estratègies de prevenció; i, en segon lloc, mantenia la idea que la sida afectava a tothom, sempre i quan no s'utilitzés com a pretext perquè les campanyes ja no s'adrecessin a ningú. Sobretot perquè la malaltia, assenyalava Brunet, afectava individus concrets, i el seu entorn familiar i afectiu.⁴⁸⁹⁸

En un principi, i des d'un punt de vista estadístic, tenia sentit parlar de grups de risc, ja que feien referència a un col·lectiu amb més possibilitats d'infectar-se que un altre. Però la noció de grup de risc no era adequada en un context d'educació sanitària per poder explicar que el que realment ajudava a difondre la infecció, era un comportament concret, i no pertànyer a un col·lectiu.

I Pollak ho formulava així:

Els descobriments, entre 1983 i 1985, de l'origen viral de la malaltia i després de les diferents vies de transmissió, van reforçar la confiança en el discurs mèdic. La posada a punt, a partir del 1985, dels tests de diagnòstic dels anticossos al virus VIH va modificar profundament les dades del problema. D'entrada, tendeix a fer visible l'extensió de la població ja afectada. En endavant, qui vulgui saber si ha estat o no en contacte amb el virus, ho pot saber. En aquest context, el terme 'grup de risc' és progressivament substituït per aquell de 'grup exposat' o 'grup afectat', canvia les connotacions, accelera la presa de consciència al si d'aquests mateixos grups i els condueix, com ho demostren les enquestes sociològiques, a una adaptació individual i col·lectiva al risc millor, a partir de llavors clarament designat com a risc de contagi per la sang o per l'esperma.⁴⁸⁹⁹

Però, a l'inici de l'epidèmia, els grups de risc van ser ràpidament designats i estigmatitzats; la població en general va percebre que aquesta malaltia no podia afectar-los; i les persones que pertanyien a aquests col·lectius van ser

⁴⁸⁹⁵ Ibid., pàg. 53

⁴⁸⁹⁶ Ibid., pàg. 55

⁴⁸⁹⁷ Ibid., pàg. 55

⁴⁸⁹⁸ Ibid., pàg. 55-56

⁴⁸⁹⁹ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 145

designades ràpidament com a víctimes probables. Fet que no ajudava, com assenyalava Pollak, a establir una estratègia eficaç de gestió del risc; i que creava, en moltes persones, el sentiment que eren denunciats més pel que eren que pel que feien. I ho il·lustrava així:

Fins a la descoberta del virus i la prova del seu rol en el desencadenament de la malaltia, el 1983-1984, es va establir, en absència d'un sol model etiològic admès comunament en l'àmbit científic, una construcció estadística molt rígida de 'grups de risc', que engendrava una profusió d'hipòtesis i d'interpretacions de vegades contradictòries. La designació molt marcada de les víctimes potencials de la malaltia contrasta amb força amb la incertesa sobre les raons mèdiques d'aquests objectius privilegiats. Aquest desconcert científic no ajuda les víctimes probables, o designades com a tals, a establir una estratègia eficaç de gestió del risc. Aquesta confusió ha creat, així, en molts homosexuals, el sentiments que eren denunciats menys pel que feien que pel que eren. D'aquí les reaccions més freqüents a l'època de contra-denúncia (denúncia dels denunciadors), de negació o... d'esperar i veure el què.⁴⁹⁰⁰

El desbordament del cercle de les quatre h va comportar molts problemes als responsables de la salut pública. I constatava:

La sida posa en relació a minories ja afectades per la malaltia i a una majoria encara indemne, però potencialment en risc; el missatge preventiu es troba afectat. En voler dirigir-se simultàniament a la majoria no exposada i a les minories exposades, el missatge tendeix a adoptar una estructura reflexiva negativa. En conseqüència, acostuma a semblar que nega allò que afirma i que afirma allò que nega.⁴⁹⁰¹

⁴⁹⁰⁰ Ibid., pàg. 144-145

⁴⁹⁰¹ Pollak, M., *Une identité blessée*, Éditions Anne-Marie Métailié, París, 1993, citat a: Glucksmann, A., *La fisura del mundo. Ética y sida*, Península, Barcelona, 1995, pàg. 132-133

6.- Una nova dimensió epidemiològica: la seropositivitat

*Aquest concepte va trastornar les dades epidemiològiques, va introduir en el pla teòric dificultats semàntiques, i va crear en el pla pràctic problemes psicològics i ètics enormes.*⁴⁹⁰²

Mirko Grmek

La malaltia de la sida va tenir un altre aspecte nou, que significava una nova dimensió epidemiològica: la seropositivitat. Grmek remarcava que, el 1985, «l'epidèmia de la sida entra en una nova fase: el reconeixement de l'estat de seropositivitat modifica la dimensió social de la malaltia i introdueix problemes mèdics, ètics i jurídics de complexitat sorprenent i gravetat extraordinària».⁴⁹⁰³

Igualment, el 1985, el focus africà de l'epidèmia mostrava una cara més inquietant que la del focus nord-americà. Grmek constata que s'estaven complint els pronòstics més pessimistes: «el creixement exponencial del nombre de seropositius i l'expansió geogràfica de la infecció prenen les proporcions d'una catàstrofe internacional. D'aquí en endavant, es tracta d'una veritable pandèmia».⁴⁹⁰⁴ I ho caracteritzava així:

Cada malaltia infecciosa té la seva història natural, el seu espectre d'estats patològics, que va de la infecció en sentit estricte (penetració del germen dins de l'organisme), fins a la cura, la cronicitat (equilibri permanent entre els efectes del germen i les defenses de l'hoste) o la mort. Al principi, els metges estaven fascinats pel descobriment dels aspectes originals i inesperats de l'afecció, que no es manifestava clínicament per lesions seves pròpies, sinó per mitjà d'altres malalties. Però, a partir del 1985, es fa cada cop més evident que, malgrat aquesta originalitat innegable, la infecció pel virus VIH entra en gran part en l'esquema patogenètic per dir-ho així 'clàssic'.⁴⁹⁰⁵

Els tractaments contra la malaltia s'anaven perfeccionant, però no representaven una cura i el seu efecte només era pal·liatiu. Malgrat tot, advertia, es va aconseguir precisar els mecanismes patogenètics i les característiques de les etapes de la sida, «mitjançant un esforç científic gegant, sense comparació en tota la història de la medicina».⁴⁹⁰⁶

El 1994, Montagnier manifestava:

La sida és d'origen víric. La seva gravetat deriva del fet que l'agent infecciós que la causa és un retrovirus que afecta sobretot les cèl·lules del sistema immunitari.

⁴⁹⁰² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 151

⁴⁹⁰³ Ibid., pàg. 149

⁴⁹⁰⁴ Ibid., pàg. 149

⁴⁹⁰⁵ Ibid., pàg. 149-150

⁴⁹⁰⁶ Ibid., pàg. 149

Malaltia crònica, la seva evolució és, en general, lenta: en una mica més de la meitat dels casos transcorren deu anys entre la contaminació i el moment en que el pacient, que fins aleshores no presentava cap signe clínic, desenvolupa la malaltia. En l'interval, és 'seropositiu'.⁴⁹⁰⁷

Per saber si algú estava infectat pel germen de la sida, calia buscar un mètode que no fos tan complicat, llarg i costós com ho era el de buscar el retrovirus específic en el cos de l'individu sospitós. Calia trobar proves indirectes de la presència del germen en l'organisme. Els equips de Gallo i Montagnier, apuntava Grmek, van fabricar tests específics que detectaven la presència, en el sèrum examinat, «d'anticossos específics que cada organisme humà produeix quan el seu sistema de defensa immunològic humoral entra en contacte amb una substància orgànica estranya, especialment un agent bacterià o viral». ⁴⁹⁰⁸ El test ELISA (*Enzyme-Linked Immuno-Sorbent Assay*), que era el més simple i fàcil, consistia a mostrar la presència de molècules lligades a les proteïnes purificades del VIH a través d'una reacció acolorida. ⁴⁹⁰⁹ Els tests Wester blot i RIPA (*Radio-Immuno-Precipitation Assay*) utilitzaven tècniques sofisticades d'anàlisi electroforesi amb l'objectiu d'identificar, en el sèrum analitzat, les immunoglobulines que es fixen per la incubació de proteïnes virals. ⁴⁹¹⁰ I destacava:

Gràcies al perfeccionament dels tests serològics, un concepte nou va entrar en la història de la sida: la seropositivitat. Aquest concepte va trastornar les dades epidemiològiques, va introduir en el pla teòric dificultats semàntiques i va crear en el pla pràctic problemes psicològics i ètics enormes. ⁴⁹¹¹

Malgrat tot, l'aparició de la seropositivitat va resoldre el tema de l'ús de la noció –«vaga i sovint humiliant», ⁴⁹¹² en paraules de Grmek– de 'grups de risc'. A partir d'aleshores, es va començar a utilitzar un concepte que tenia una definició

⁴⁹⁰⁷ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 83-84

⁴⁹⁰⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 150

⁴⁹⁰⁹ Ibid., pàg. 150-151

⁴⁹¹⁰ Ibid., pàg. 151. Grmek considerava que era molt important que els tests fossin molt fiables, ja que les conseqüències que tenia el resultat sobre la vida de la persona eren molt greus. La confiabilitat d'un test es mesurava per la seva sensibilitat i també per la seva especificitat. I especificava: «Com més sensible és un test, menys casos realment positius se li escapen; com més específic és, menys casos realment negatius apareixen com a positius». Ibid., pàg. 154. El test ELISA, aclaria, era molt sensible (amb un nombre de falsos negatius inferiors a l'1%), però no prou específic (el nombre de falsos positius superava el 2-3%). En canvi, els tests Western blot i RIPA eren molt costosos i requerien personal molt més qualificat, però donaven molt pocs falsos positius. A part d'això, hi havia l'inconvenient que la seroconversió es produïa al cap de setmanes, o fins i tot mesos, després de la infecció. Tot aquest procés, a més a més, es va veure complicat pel descobriment del segon virus de la sida. Ibid., pàg. 154

⁴⁹¹¹ Ibid., pàg. 151

⁴⁹¹² Ibid., pàg. 151

«clara i sense ambigüitats»:⁴⁹¹³ una persona és seropositiva quan el resultat del test és positiu.

Tot i que, en un principi, els tests no eren prou sensibles, es van anar modificant i perfeccionant de manera que, a l'estiu del 1985, el mètode ELISA ja era un procediment diagnòstic de rutina. I Grmek assenyalava: «Des de llavors, els governants de diversos països industrialitzats ordenen l'estudi serològic obligatori dels donants de sang».⁴⁹¹⁴

Aquests test convertien en visible una part de l'epidèmia que fins aleshores havia restat invisible. Es van dur a terme estudis en els centres de transfusió de sang de França i dels Estats Units i, segons els resultats obtinguts, «s'estima que el nombre de seropositius als Estats Units i a França és d'entre 50 i 100 vegades més gran que el de malalts amb sida declarat»,⁴⁹¹⁵ apuntava Grmek. I ho il·lustrava així:

El 1985, els CDC d'Atlanta avancen la xifra, vertiginosa per l'època, d'entre 500.000 i un milió de seropositius als Estats Units. A França, a la mateixa època, l'oficina de l'OMS estima que l'ordre de magnitud de la seroprevalença⁴⁹¹⁶ és de 50.000. A l'Àfrica equatorial, l'estudi de la seroprevalença sobre les mostres de donants de sang, de prostitutes i de pacients hospitalitzats per altres malalties, revela una situació que supera les pitjors suposicions.⁴⁹¹⁷

Hi havia un fet molt important, considerava Grmek, i és que a partir del 1984 es va reconèixer que els seropositius eren infecciosos. Es va començar a utilitzar el terme 'portadors sans',⁴⁹¹⁸ terme que formava part del bagatge explicatiu de l'epidemiologia clàssica, però que presentava dificultats aplicat a la infecció pel virus del VIH. I especificava:

El portador sa d'una de les malalties epidèmiques antigues, per exemple la febre tifoide, és una persona que posa en perill als altres, però no corre el risc de ser víctima ella mateixa del germen que allotja. No és aquest el cas dels seropositius infectats pel VIH.⁴⁹¹⁹

⁴⁹¹³ Ibid., pàg. 151

⁴⁹¹⁴ Ibid., pàg. 152

⁴⁹¹⁵ Ibid., pàg. 152

⁴⁹¹⁶ La seroprevalença és el nombre de seropositius en una població determinada

⁴⁹¹⁷ Ibid., pàg. 152

⁴⁹¹⁸ Nicolle plantejava que, entre els portadors de gèrmens, calia distingir entre els malalts o convalescents i els portadors sans. El terme portadors sans feia referència «als individus que sembla que no hagin patit cap trastorn com a conseqüència de la penetració i el cultiu en ells de microbis patògens o virus que conserven durant un temps més o menys llarg i que n'asseguren, durant aquest temps, la difusió. És poc probable que la seva infecció no hagi donat lloc, almenys al principi, a cap símptoma. És més probable és que l'afectació clínica fos tan lleu que passés desapercibuda». Nicolle, Ch., *Destin des maladies infectieuses*, op. cit., pàg. 66

⁴⁹¹⁹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 152-153

Grmek constatava que, en el cas de la infecció de la sida, tampoc no es donava el fet que, en les altres malalties, aquesta seropositivitat mostrava d'alguna manera el grau de protecció immunològica. En el cas de la sida, aquesta seropositivitat, no era «un bon auguri».⁴⁹²⁰ I advertia: «La paradoxa prové del fet que, per un costat, la taxa d'anticossos reflecteix la importància de la invasió viral, i que, per l'altre, els mecanismes habituals de defensa immunològica tenen efectes escassos sobre el VIH».⁴⁹²¹

La seropositivitat representava un estat precari per l'afectat, apuntava, el convertia en perillós per als seus companys sexuals i també per a qualsevol persona que entrés en contacte amb la seva sang. Això va causar problemes ètics i psicològics greus en els afectats. I plantejava les qüestions següents: «Cal dir la veritat a totes les persones? Tota la veritat? I com dir-la? Cal avisar els companys sexuals?».⁴⁹²²

Van començar a aparèixer casos, posava d'exemple, com un de Baviera, en què un malalt de sida, que conscientment va córrer el risc de transmetre la malaltia, va ser considerat delinqüent; o el d'una prostituta heroïnòmana que va ser condemnada a l'aïllament forçat per part d'un tribunal suec, per evitar que propagués el virus.⁴⁹²³ Durant els anys 1986 a 1989, hi van haver moltes publicacions sobre aquest tema cosa que mostrava, sostenia Grmek, «la novetat de les situacions i la gravetat dels conflictes morals provocats per la pandèmia de la sida».⁴⁹²⁴

La sida és una malaltia que necessitava, per poder ser entesa, un canvi de mentalitat, i Jean Bernard ho expressava així davant de la comissió d'investigació de l'Assemblea nacional, el 1992:

Entre 1984 i 1986, la noció de seropositivitat ha passat progressivament d'implicar protecció i defensa a implicar que el portador del virus no té cap protecció. Repeteixo que es tracta d'una noció nova en el camp de la medicina, que torna a posar en dubte les concepcions pasteurianes, ja que, fins a l'aparició d'aquesta malaltia, la presència d'anticossos significava estar protegit.⁴⁹²⁵

I Vigarello constatava:

⁴⁹²⁰ Ibid., pàg. 153

⁴⁹²¹ Ibid., pàg. 153

⁴⁹²² Ibid., pàg. 153

⁴⁹²³ Ibid., pàg. 153

⁴⁹²⁴ Ibid., pàg. 154

⁴⁹²⁵ Audició davant de la comissió d'investigació de l'Assemblea Nacional, 2 de desembre del 1992, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 320

L'antic referent de les malalties contagioses ha servit sens dubte d'obstacle per a la comprensió d'allò que és nou. D'aquí aquesta lliçó primordial extreta dels temptejos en la lluita contra la sida: el pes dels models tradicionalment eficaços, la dificultat de derrotar els marcs de referència clàssics, l'aposta de la ignorància i del fals coneixement, que durant molt de temps s'han barrejat amb les culpes que ningú no discuteix.⁴⁹²⁶

⁴⁹²⁶ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 320. Vigarello remarcava que, en el cas de 'la malaltia de les vaques boges' i de la malaltia de Creutzfeldt-Jakob, es van repetir mecanismes idèntics. Es va creure durant gairebé 10 anys, des del descobriment de l'epidèmia en l'animal, que la transmissió de la malaltia de les vaques boges als humans era impossible. El 1996, després d'una llarga sèrie de casos aclaparadors, el ministre britànic de sanitat va esmentar per primera vegada la relació possible entre la malaltia de les vaques boges i la de Creutzfeldt-Jakob. Ibid., pàg. 320

7.- Geografia de la sida

*Les nacions estaven ocupades culpant-se mútuament d'una epidèmia que cap d'elles volia reivindicar.*⁴⁹²⁷

Elisabeth Fee i Nancy Krieger

7.1. Una malaltia estrangera

Des de la seva irrupció, sostenia Grmek, la malaltia de la sida va ser considerada com una malaltia estranya, sobretot per les seves característiques epidemiològiques i clíniques. També va ser considerada estrangera, ja que semblava que arribava procedent de països subdesenvolupats.⁴⁹²⁸ I constatava:

Enfrontats a aquest flagell, gairebé tots els responsables polítics i socials van reaccionar, d'entrada, amb incredulitat. Haurien preferit que el mal no fos contagiós. I, tot i admetent, a contracor, la seva contagiositat, els semblava inconcebible que una malaltia tan estranya no fos també una malaltia estrangera, vinguda de fora. Però llavors, qui l'havia introduït als Estats Units, en quin moment i des de quin país?⁴⁹²⁹

En referència a l'inici de l'epidèmia causada pel VIH-1, independentment de l'origen del virus, la difusió mundial va produir-se a través de tres focus: un a l'Àfrica central, un a la costa est dels Estats Units –als estats de Nova York i Florida–, i l'altre a la costa oest –a San Francisco i Los Angeles.⁴⁹³⁰ S'ignorava si els esclats de l'epidèmia en els dos continents eren independents i s'havien donat en paral·lel o si un va causar l'altre.⁴⁹³¹ El que semblava segur era que els dos focus nord-americans tenien un origen comú. I Grmek ho justificava així:

La millor prova d'aquesta unitat d'origen és la limitació inicial de la malaltia als homosexuals. En un primer moment, la distribució geogràfica de la sida als Estats Units coincideix amb una xarxa de relacions homosexuals de tipus particular. [...] L'únic fet segur és que Nova York va ser, de llarg, l'escala més important de la difusió mundial.⁴⁹³²

A *Sida, realitats i fantasmes*, especificaven: «La sida ataca selectivament a certes poblacions. Però també s'insereix en territoris preferits».⁴⁹³³ Als Estats Units, la sida es manifestava, sobretot, a Nova York i a Califòrnia, i constataven:

⁴⁹²⁷ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 462

⁴⁹²⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 23

⁴⁹²⁹ Ibid., pàg. 49

⁴⁹³⁰ Ibid., pàg. 252

⁴⁹³¹ Ibid., pàg. 236

⁴⁹³² Ibid., pàg. 252-253

⁴⁹³³ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 61

«Avui en dia, la malaltia s'aferra a aquests dos llocs».⁴⁹³⁴ I ho caracteritzaven així:

Nova York és responsable de la meitat dels casos de sida i Califòrnia n'és de gairebé un quart. En tot el territori dels Estats Units, la distribució geogràfica de la sida és molt desigual. Un podria imaginar que s'estendria en llocs on la comunitat homosexual és nombrosa. Això és cert en els dos casos anteriors i fals en d'altres. A l'estat de Washington, per exemple, hi ha tants homosexuals com a Califòrnia. Tanmateix, només s'hi han registrat set casos de sida. Per altra banda, a Texas, poc conegut per la seva població de 'risc', els pacients hi són nombrosos. Per tant, la sida fluctua d'un estat a l'altre dels Estats Units. Però quan s'hi estableix, s'instal·la amb preferència a les grans ciutats: la sida és un fenomen urbà.⁴⁹³⁵

Més enllà dels Estats Units, la sida s'havia instal·lat a Haití, i a França, que apareixia com el país més afectat d'Europa. Fins a l'octubre del 1983, però, els països europeus no tenien cap sistema comú de vigilància de la sida i, per tant, era difícil comparar les xifres entre països. En qualsevol cas, consideraven a *Sida, realitats i fantasmes*, aviat es va poder comprovar la particularitat de la sida a Europa: l'existència d'un focus africà.⁴⁹³⁶

Grmek advertia que va sorgir «la temptació de suposar un sol lloc d'origen de l'epidèmia deguda al VIH-1 i d'ubicar-lo a Àfrica».⁴⁹³⁷ Podria ser, apuntava, que la sida fos originària d'Àfrica i que, efectivament, el focus africà fos més antic que l'americà, però, tot i així, això no exclouïa la possibilitat que s'hagués introduït de nou a l'Àfrica una soca «no autòctona i particularment virulenta».⁴⁹³⁸ Calia recordar dos fets epidemiològics molt importants: en primer lloc, la sida, en la seva forma epidèmica, era un esdeveniment nou tant a Àfrica com a Amèrica; i, en segon lloc, el món sencer va ser infectat, bàsicament, a partir de les soques nord-americanes. I especificava Grmek: «Abans de l'aparició de la sida entre els homosexuals nord-americans, les soques africanes de la sida van ser introduïdes a Europa diverses vegades, però no van donar lloc més que a infeccions esporàdiques».⁴⁹³⁹ I sostenia:

És possible, i inclús molt probable, que no hi hagi ni un reservori animal privilegiat del VIH-1, ni un reservori humà en forma d'una població aïllada i altament infectada, sinó que aquest virus existeixi, des de fa diversos segles, disseminat pel món, sense manifestar-se més que sordament, per casos esporàdics i petites

⁴⁹³⁴ Ibid., pàg. 61

⁴⁹³⁵ Ibid., pàg. 61

⁴⁹³⁶ Ibid., pàg. 62

⁴⁹³⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 253

⁴⁹³⁸ Ibid., pàg. 256

⁴⁹³⁹ Ibid., pàg. 256

epidèmies que, fins el 1980, escapaven completament a la mirada mèdica. En el passat el virus era menys virulent i les vies d'infecció eren més reduïdes.⁴⁹⁴⁰

En una entrevista amb Favereau, Brunet exposava que a finals del 1982, es va dir a si mateix que la història de la sida seria molt més terrible i aterridora del que havíem imaginat. Però quina seria aquesta història, es preguntava. I declarava: «No va ser fins al 1985, que no vam començar a amidar-ne les conseqüències. En concret, ens vam començar a adonar que no teníem ni idea de quina proporció de la gent emmalaltiria».⁴⁹⁴¹

L'octubre del 1987, apuntava Grmek, la sida va ser inclosa a l'ordre del dia de l'Assemblea General de les Nacions Unides. I especificava: «va ser la primera vegada que una malaltia era el tema d'un debat a aquest àmbit de col·laboració política internacional».⁴⁹⁴²

7.1.1. Tres models epidemiològics

La sida no es desenvolupava segons els mateixos esquemes epidemiològics a tots els països, aclaria Grmek, i en destacava tres.⁴⁹⁴³

Un primer esquema era el que va caracteritzar l'epidemiologia de la sida a Amèrica del Nord –Estats Units i Canadà–, a Europa occidental i a algunes regions d'Amèrica del Sud. Tal com assenyalava Grmek: «L'epidèmia s'inicia entre els homosexuals per guanyar després als heterossexuals i assolir als toxicòmans».⁴⁹⁴⁴ Tot i que la transmissió predominant va ser durant anys la de les relacions homosexuals i l'ús de les xeringues, les relacions heterossexuals augmentaven constantment. En aquest primer esquema, aclaria, els homes s'afectaven amb més freqüència que les dones.⁴⁹⁴⁵ I Montagnier remarcava: «Els contagis heterossexuals eren llavors estranys».⁴⁹⁴⁶

⁴⁹⁴⁰ Ibid., pàg. 256

⁴⁹⁴¹ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 60

⁴⁹⁴² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 298-299

⁴⁹⁴³ Ibid., pàg. 281-282

⁴⁹⁴⁴ Ibid., pàg. 282

⁴⁹⁴⁵ Ibid., pàg. 282

⁴⁹⁴⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 129

Un segon esquema feia referència a l'Àfrica equatorial. Es tractava d'un esquema diferent, advertia Grmek. I ho caracteritzava així:

La transmissió heterosexual hi predomina des del principi i les dones s'infecten tan sovint com els homes. Les prostitutes desenvolupen un paper important en la disseminació del virus. El nombre cada vegada més gran de nens que neixen contaminats planteja un greu problema mèdic i representa una amenaça demogràfica terrible.⁴⁹⁴⁷

Aquest segon esquema s'aplicava, en principi, només a l'Àfrica equatorial. Però, aclaria Grmek, la situació del Carib i de determinades regions d'Amèrica del Sud se li assemblava cada vegada més.⁴⁹⁴⁸

El tercer model feia referència a la situació d'Europa oriental, Austràlia, Oceania i també alguns països asiàtics. I ho il·lustrava així: «Allà la malaltia és relativament rara. Afecta els adeptes de la promiscuïtat sexual, tan heterosexual com homosexual. La prevalença és dèbil inclús entre les prostitutes, però això podria canviar».⁴⁹⁴⁹

7.2. L'epidèmia de la sida a l'Àfrica

*En qualsevol cas, tot havia col·lapsat.
Era realment l'aparença visual de l'epidèmia
en totes les seves dimensions.*⁴⁹⁵⁰

Jean-Baptiste Brunet

Investigacions dutes a terme a París i a Brussel·les durant el 1981-1982, van determinar que el focus epidèmic del VIH-1 estava ubicat a la zona occidental del Zaire⁴⁹⁵¹ i a Ruanda, plantejava Grmek. I ho desenvolupava així: «La infecció pel VIH-1 irradia a partir d'aquesta zona central i afecta greument el Congo-Brazzaville,⁴⁹⁵² Burundi, Uganda, Tanzània, la República Centreafricana, la part occidental de Kènia, Zàmbia, Malawi i Nigèria».⁴⁹⁵³

⁴⁹⁴⁷ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 282

⁴⁹⁴⁸ Ibid., pàg. 282

⁴⁹⁴⁹ Ibid., pàg. 282

⁴⁹⁵⁰ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 61

⁴⁹⁵¹ L'actual República Democràtica del Congo

⁴⁹⁵² L'actual República del Congo

⁴⁹⁵³ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 283

El VIH-1 existia a l'Àfrica probablement des de feia molt de temps, però només s'havia manifestat de manera relativament discreta, restringida a diverses zones, o limitada a casos esporàdics. I destacava: «Per a l'Àfrica, igual que per als altres continents, la sida en forma epidèmica és un esdeveniment recent».⁴⁹⁵⁴

Entre els casos observats a Kinshasa, cap al 1975, de diarrees persistents acompanyades de pèrdua de pes, es va detectar, a partir del 1981, un augment molt gran dels casos de meningitis per criptococs. A principis dels 80, es va observar l'aparició d'una forma de sarcoma de Kaposi al Zaire i també l'augment de casos greus de candidosi bucal i esofàgica a Ruanda. Des del 1982, es reconeixen a Uganda casos de la forma agressiva del sarcoma de Kaposi i d'una enteropatia sidoso. I Grmek apuntava: «És llavors quan augmenta també el nombre de malalts africans de sida que busquen ajuda mèdica a Europa».⁴⁹⁵⁵ I especificava:

El juliol del 1984, es va instituir a Kinshasa una vigilància internacional de la sida. Cap a finals del 1986, la veritat sobre la situació africana esclata: es tracta d'una conflagració epidèmica sense precedents. L'OMS dona una nova definició de la sida a Àfrica, adaptada a les particularitats d'aquesta malaltia en aquest continent. Comencen a posar-se xifres basades en sondejos seriosos. A començaments del 1987, el nombre de morts a tota l'Àfrica s'estima de 5.000 i es parla d'entre dos i tres milions de seropositius. La situació sembla summament alarmant, ja que la rapidesa amb què el virus s'expandeix impressiona encara més que el nombre de persones ja contaminades.⁴⁹⁵⁶

En una entrevista amb Favereau, Brunet assenyalava que, el novembre del 1984, va viatjar a Kinshasa, juntament amb Peter Piot –que més endavant va ser director d'ONUSIDA– i Jonathan Mann –que va ser el primer responsable de la sida de l'OMS.⁴⁹⁵⁷ I ho relatava així:

Vam anar a l'hospital Mama-Yemo a Kinshasa: una experiència única. De sobte, vaig descobrir l'epidèmia. No havia vist mai tants pacients, al mateix lloc, reunits a sales comunes. A França, veiem una persona malalta de tant en tant. Allà va ser quan ho vaig veure. Va ser extremadament impressionant...⁴⁹⁵⁸

⁴⁹⁵⁴ Ibid., pàg. 283

⁴⁹⁵⁵ Ibid., pàg. 284

⁴⁹⁵⁶ Ibid., pàg. 284

⁴⁹⁵⁷ Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 61

⁴⁹⁵⁸ Ibid., pàg. 61

Les situacions extraordinàries d'aquell viatge no es van acabar allà, advertia Brunet. A Lubumbashi, va coincidir amb un cirurgià belga, «òbviament malalt de sida».⁴⁹⁵⁹ I constatava:

En qualsevol cas, tot havia col·lapsat. Era realment l'aparença visual de l'epidèmia en totes les seves dimensions. Juntament amb Peter i Jonathan, estàvem molt impressionats. Amb aquest cirurgià de Lubumbashi, vam tenir el primer cas de contaminació professional just davant nostre. I a fora, aquesta epidèmia massiva, era visible a simple vista. A més a més, a Lubumbashi, el pediatre que ens havia avisat per a la reunió era haitià, portava deu anys treballant allà. El vincle del qual tothom parlava era allà, simbòlicament per descomptat. El pas d'Haití al Zaire... Va ser increïble. [...] Teníem al davant, sense adonar-nos-en, tots els elements del còctel que provocaria aquesta pandèmia global.⁴⁹⁶⁰

Àfrica es va veure assolada per una segona epidèmia, provocada pel VIH-2, i independent de la primera, manifestava Grmek. El focus inicial es va donar a la regió occidental de l'Àfrica subsahariana, al Senegal, Gàmbia, Cap Verd i, sobretot, Guinea-Bissau, des d'on es va propagar cap a Mali, la Costa de Marfil i la República Centreafricana. I sostenia:

La malaltia va ser reconeguda des del 1981 en nadius d'aquests països que van acudir a Portugal i a França per tractar-se, però la naturalesa particular i l'extensió del focus primari només van ser precisats molt més tard. Només després de l'aïllament del virus VIH-2, a finals del 1985, va ser possible disposar de tests serològics específics i iniciar estudis epidemiològics sistemàtics.⁴⁹⁶¹

El virus VIH-2 existia des de feia molt de temps, però, advertia, «no es manifestava sinó sordament i en un territori limitat».⁴⁹⁶² En alguns pacients atesos a París, a l'hospital Claude Bernard, la infecció es remuntava a principis de la dècada dels 60. A Guinea-Bissau, la gent moria de diarrees resistents i tisis galopants des de feia segles, però a partir del 1978-1979, es van multiplicar casos molt greus de diarrea crònica i complicacions pulmonars.⁴⁹⁶³

Segons Grmek: «La transmissió del VIH-2 es dona de manera predominant per les relacions heterosexuales i per la sang. La infecció pel VIH-2 evoluciona més lentament que la infecció pel VIH-1. La supervivència és més llarga [...]».⁴⁹⁶⁴ En algunes zones d'Àfrica, es va superposar les dues epidèmies,

⁴⁹⁵⁹ Ibid., pàg. 61. S'havia infectat, especificava Brunet, arran de la seva activitat professional. Brunet es va endur alguns tubs d'assaig amb mostres de la seva sang a la maleta i, en arribar a París, va veure que s'havien trencat i va haver de llençar totes les seves coses. Ibid., pàg. 61

⁴⁹⁶⁰ Ibid., pàg. 61-62

⁴⁹⁶¹ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 285

⁴⁹⁶² Ibid., pàg. 285

⁴⁹⁶³ Ibid., pàg. 286

⁴⁹⁶⁴ Ibid., pàg. 286

que estaven causades per dos virus diferents. La situació epidemiològica de la República Centreafricana, posava Grmek d'exemple, era «particularment instructiva»:⁴⁹⁶⁵ predominava el VIH-2, però el fet que la seva presència fos anterior a la del VIH, «no semblava haver interferit en absolut amb la introducció i l'expansió d'aquest últim».⁴⁹⁶⁶ I constatava:

La infecció per un d'aquests virus no protegeix contra la infecció per l'altre. El VIH-1 i el VIH-2 semblen actuar en sinergia i no en competència, tant en el conjunt de la població com en el dels individus. La infecció combinada és particularment greu; els dos virus potencien mútuament els seus efectes citopatògens.⁴⁹⁶⁷

7.3. Geografia de la sida

*Cada país, cada regió té la seva història: està relacionada amb les dates d'arribada del virus i de l'inici de l'epidèmia, amb les diferents pràctiques de risc que l'han originat i amb tots els factors culturals, socials, polítics, ambientals, que expliquen que en dos països a priori comparables, l'epidèmia es desenvolupi de manera diferent.*⁴⁹⁶⁸

Luc Montagnier

Escrivia Vigarello, el 1992, que hi havia una gran diferència del nombre de casos entre regions i continents: «La por occidental es conforma aquí amb certa ignorància: els països del tercer món registren actualment més del 80% dels casos de sida; les morts africanes representen, elles soles, el 75% de les morts degudes a l'epidèmia».⁴⁹⁶⁹

Les diferències també apareixien en les formes de transmissió, indicava Vigarello, quan, per exemple, la infecció per contacte homosexual variava d'un 10% a Amèrica del Nord enfront a un 70% a l'Àfrica subsahariana. Hi havia diferències entre formes de vida, en els mitjans instrumentals de què es disposava, i, finalment, en les inversions. I destacava: «sobre els mil milions i mig de dòlars que es gasten en prevenció al món sencer, només un 6% es destina

⁴⁹⁶⁵ Ibid., pàg. 286

⁴⁹⁶⁶ Ibid., pàg. 286

⁴⁹⁶⁷ Ibid., pàg. 286

⁴⁹⁶⁸ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 262-263

⁴⁹⁶⁹ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 296

als països en vies de desenvolupament. L'epidèmia té moltes cares, varia segons els continents». ⁴⁹⁷⁰

Montagnier també feia referència a això:

La catàstrofe anunciada es confirma. El 1993, dos milions d'homes, dones i infants han estat contagiats, dels quals probablement un milió i mig es troben a Àfrica. L'epidèmia guanya terreny sobretot a Àfrica i, des de fa alguns anys, al sud i sud-est d'Àsia. De manera més general, el 90% dels casos mundials de sida apareixeran en el curs dels propers anys als països en vies de desenvolupament, cosa que no deixarà de tenir per a aquests països conseqüències dramàtiques de caràcter social, econòmic i, a més llarg termini, demogràfic. [...] La sida es convertirà en un senyal i una causa de subdesenvolupament. ⁴⁹⁷¹

Vigarello considerava que el flux de la circulació de la sida, amb el desenvolupament «galopant» ⁴⁹⁷² que tenia a Àfrica i a Àsia, havia provocat un desplaçament del problema. La principal amenaça als països desenvolupats venia de l'existència d'una població significativa d'individus que, pel fet de tenir les defenses immunitàries debilitades, podien afavorir el ressorgiment d'antigues malalties contagioses, ja oblidades al primer món. Era per aquest motiu que les pràctiques preventives s'havien de donar amb les poblacions més desfavorides de la societat. I ho il·lustrava així:

D'aquí, aquesta ambigüitat tan contemporània: les malalties proliferen en les zones desheretades, relegades com les guerres a les perifèries de la indústria i del progrés, drames vagament ignorats, perduts en els fluxos televisius, i l'inici d'una nova solidaritat, encara mal percebuda, imposada més enllà del simple humanisme, amb aquestes regions 'allunyades'. ⁴⁹⁷³

I Montagnier constatava:

La sida ha estat a Occident un revelador de les mancances de les nostres societats; s'ha comportat de la mateixa manera a totes les altres regions: en particular ha posat de manifest la increïble vulnerabilitat de les dones i la difícil atenció als malalts en els sistemes sanitaris precaris dels països en vies de desenvolupament. ⁴⁹⁷⁴

⁴⁹⁷⁰ Ibid., pàg. 297

⁴⁹⁷¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 262

⁴⁹⁷² Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 297

⁴⁹⁷³ Ibid., pàg. 297

⁴⁹⁷⁴ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 262

7.4. Dades estadístiques: 1982-1984

A partir del 1982, la malaltia es va estendre, indicava Grmek, «com una reguera de pólvora».⁴⁹⁷⁵ El nombre de casos registrats pels CDC als Estats Units augmentava de manera regular. La incidència de la malaltia –és a dir, el nombre de casos nous– creixia de manera exponencial. El 1982, els malalts nous per setmana eren 10, mentre que el 1984, el nombre arribava a 100. I cada sis mesos es duplicava el nombre acumulat de casos. L'expansió no era tan ràpida entre els heterosexuales, i el nombre es duplicava cada 9 o 10 mesos.⁴⁹⁷⁶

Pel que fa al nombre total de malalts que els CDC tenien registrats, es va passar de 200, a finals del 1981, a 750 a finals del 1982. El nombre va arribar a 3.000 a finals del 1983 i va augmentar fins a 8.000 a finals del 1984. La taxa de letalitat –és a dir, el nombre de defuncions a l'any en relació amb el nombre de malalts– rondava el 40%. I Grmek declarava que, en el moment de la publicació del seu llibre, el 1989, «cap dels pacients nord-americans la malaltia dels quals va ser diagnosticada abans del 1983 segueix amb vida».⁴⁹⁷⁷

Al desembre del 1983, als Estats Units, els casos estaven distribuïts de manera irregular. Malgrat que s'havien detectat casos en 44 estats, cosa que suposava gairebé la totalitat d'estats dels Estats Units, el 80% dels casos es trobava als estats de Nova York, Califòrnia, Florida i Nova Jersey. I, constatava: «la ciutat de Nova York sola tenia més de la meitat d'aquesta xifra».⁴⁹⁷⁸

La distribució de la malaltia entre grups de risc també va evolucionar significativament. El 1982, els homes homosexuals representaven el 92% dels malalts registrats. Aquest nombre va descendir al 75%, el gener del 1983 i al 72% a finals del 1984. En canvi, el nombre de casos entre els heroïnòmans va augmentar de forma constant: del 3-4% el 1981, al 17% el 1984. Els immigrants d'Haití representaven el 6% dels malalts el 1984. I els hemofílics representaven l'1% dels malalts.⁴⁹⁷⁹ Igualment, apuntava Grmek, es va detectar un augment

⁴⁹⁷⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 82

⁴⁹⁷⁶ Ibid., pàg. 82

⁴⁹⁷⁷ Ibid., pàg. 82

⁴⁹⁷⁸ Ibid., pàg. 83

⁴⁹⁷⁹ Ibid., pàg. 83. A Catalunya, amb dades de 30 de juny del 1995, del Programa per a la Prevenció i Assistència de la sida de la Generalitat de Catalunya, el nombre de casos declarats en aquells moments era de 7.685. El 57,7% d'aquests casos corresponien a heterosexuales usuaris de drogues intravenoses; el 21,4% a homes amb pràctiques homosexuals o bisexuals; el 10,5% a heterosexuales, i l'1,8% a infants infectats congènitament. Arrizabalaga, J., «La construcció de la sida: de la 'pesta dels gais' a la malaltia dels 'altres'», op. cit., pàg. 84

constant de casos entre parelles heterosexuales de persones que pertanyien als grups de risc. I manifestava: «l el més tràgic, cada mes era més gran el nombre de nadons greument afectats». ⁴⁹⁸⁰

La distribució dels casos segons la malaltia diagnosticada mostrava el predomini de les infeccions oportunistes. De 2.000 malalts registrats a l'agost del 1983, una mica més de la meitat estava afectat de pneumocistosi, mentre que el sarcoma de Kaposi afectava a uns 500 pacients. Uns 150 pacients patien les dues malalties a la vegada. El perfeccionament en el diagnòstic va fer augmentar els casos reconeguts de toxoplasmosi cerebral i de cripto esporidiosi; i la tuberculosi difusa es feia cada cop més freqüent entre els haitians i els grups menys medicalitzats. ⁴⁹⁸¹

A Europa, l'inici de l'epidèmia es va donar amb retard respecte als Estats Units, i l'augment exponencial dels casos no va ser tan pronunciat. El nombre de casos es duplicava cada 8 o 9 mesos entre 1982 i 1984. ⁴⁹⁸²

L'octubre del 1983, l'OMS, que era l'encarregada de la vigilància epidemiològica a Europa, va comprovar que la malaltia s'havia manifestat en 15 països de la regió europea, i que els casos ascendien a 267. S'havien notificat casos a França, Alemanya Federal, Bèlgica, el Regne Unit, Suïssa, Dinamarca, els Països Baixos, Àustria, Espanya, Suècia, Noruega, Finlàndia, l'antiga Txecoslovàquia, Itàlia i Irlanda. A finals del 1981, a Europa, hi havia algunes desenes de casos diagnosticats. Aquest nombre va augmentar fins al centenar a finals del 1982, a 300 a finals del 1983 i, finalment, va arribar a més de 800 a finals del 1984. I Grmek remarcava: «Però s'observa també una particularitat que diferencia la sida europea de la sida nord-americana: al voltant del 22% dels malalts registrats a Europa són d'origen africà. En realitat, dues epidèmies se superposen en el territori europeu». ⁴⁹⁸³

Les característiques epidemiològiques que presentaven els casos europeus no africans, sostenia Grmek, corresponien a les observades als Estats Units: al voltant del 80% dels afectats eren homes homosexuals que vivien a les grans ciutats; més de la meitat dels malalts tenien edats compreses entre els 30

⁴⁹⁸⁰ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 83

⁴⁹⁸¹ Ibid., pàg. 83

⁴⁹⁸² Ibid., pàg. 83-84

⁴⁹⁸³ Ibid., pàg. 84

i els 40 anys; i, finalment, els heroïnòmans representaven el segon grup de risc, però amb una proporció clarament inferior (1,5%) que als Estats Units.⁴⁹⁸⁴

El 1983 es van diagnosticar casos de sida al Japó i a Austràlia. En aquells moments, Àfrica ja estava seriosament afectada, però les autoritats sanitàries del continent ho negaven.⁴⁹⁸⁵

El nombre de casos notificats a l'OMS al món sencer va passar de 408 a principis del 1982, a 1.573, el desembre del 1982. Aquesta xifra va arribar a 5.077 el 1983 i, a finals del 1984 ja era de 12.174. Tanmateix, Grmek advertia: «Totes les xifres citades són subestimacions de la situació real. La magnitud de la catàstrofe només es descobrirà després del perfeccionament del reconeixement serològic preventiu».⁴⁹⁸⁶

7.5. Dades estadístiques: 1985-1989

A principis de l'any 1985, el nombre de casos de sida a tot el món era de 12.000, segons l'OMS. A finals del mateix any, els casos ja ascendien a 26.700. El 1986, hi havia 53.000 casos; 96.500, l'any 1987; 145.000, l'any 1988; per superar els 200.000 l'any 1989. I Grmek destacava: «Igual que en els anys anteriors, la xifra representa amb prou feines una fracció del nombre real».⁴⁹⁸⁷ El 1987, el director del programa mundial de lluita contra la sida, Jonathan Mann, estimava que el nombre de malalts amb sida declarada era de 200.000 i hi havia 5 milions de seropositius aproximadament, exposava Grmek. El 1989, 500.000 persones tenien la sida declarada, i el nombre de seropositius arribava als 10 milions.⁴⁹⁸⁸

La zona afectada amb més gravetat continuava essent els Estats Units, amb 120.000 casos de sida declarada, segons els CDC, a principis del 1990. Les tendències que s'havien dibuixat abans del 1985, considerava Grmek, es van accentuar: «L'expansió es va alentir entre els homosexuals blancs però va adquirir proporcions aterradoras entre els toxicòmans i les seves famílies. Es

⁴⁹⁸⁴ Ibid., pàg. 84

⁴⁹⁸⁵ Ibid., pàg. 85

⁴⁹⁸⁶ Ibid., pàg. 85

⁴⁹⁸⁷ Ibid., pàg. 314

⁴⁹⁸⁸ Ibid., pàg. 314

tracta, majoritàriament, de persones joves, negres o hispanes». ⁴⁹⁸⁹ El tant per cent d'homosexuals afectats va descendir fins al 63%, mentre que la proporció de toxicòmans va arribar al 19%. Els casos de sida per infecció en relacions heterosexuals representaven només el 5%. ⁴⁹⁹⁰

A Europa, es va passar de 880 casos de sida declarada el desembre del 1984, a 30.000, el 1989. Gairebé un terç dels malalts europeus eren a França, tot i que Suïssa encapçalava el rànquing de concentració de malalts: 7,5 per cada 100.000 habitants. A Itàlia i als països del sud d'Europa, la sida atacava principalment els toxicòmans, mentre que als països del nord d'Europa, atacava principalment els homosexuals. A França, els dos tipus de propagació se sobreposaven. ⁴⁹⁹¹

A França, indicava Grmek, el nombre de casos registrats va passar de 400 a mitjans de l'any 1985, a 8.800 el 1989. Aproximadament, un 3% dels casos eren pediàtrics; el 53% eren per transmissió homosexual; un 18% dels afectats eren toxicòmans; un 7% s'havien infectat per transfusió sanguínia; els hemofílics representaven l'1,5% dels casos; i, finalment, les infeccions per relacions heterosexuals representaven aproximadament el 10% dels casos declarats. ⁴⁹⁹²

Segons les estadístiques oficials de l'OMS, per al conjunt del continent africà, es van declarar 100 morts de sida el 1984; 700, el 1985; 3.900, el 1986; 12.000, el 1987; 23.000, el 1988; per arribar als 60.000, el 1989. Malgrat tot, advertia Grmek:

Aquestes xifres no tenen cap relació amb la realitat. N'hi ha prou amb dir que segons les autoritats polítiques del Zaire, en aquest país, al centre del cicló de sida, no hi havia, fins al 1988, més que 335 malalts, i que el 1989 el nombre de casos declarats va ascendir a 4.636 per depassar, avui [1989] els 11.000. ⁴⁹⁹³

⁴⁹⁸⁹ Ibid., pàg. 314

⁴⁹⁹⁰ Ibid., pàg. 314

⁴⁹⁹¹ Ibid., pàg. 315

⁴⁹⁹² Ibid., pàg. 315

⁴⁹⁹³ Ibid., pàg. 316

V.- La normalització de la sida

*Les grans epidèmies no es caracteritzen només
pel nombre de malalts i de morts.
Una malaltia esdevé el mal del segle perquè cristal·litza,
Inclús perquè simbolitza, la manera en què una societat
viu col·lectivament la por i la mort.
En aquest sentit, la malaltia importa tant
pels seus efectes imaginaris com pels seus efectes reals.⁴⁹⁹⁴*
Michel Mafesoli

0.- Introducció

Aquest apartat està dedicat a analitzar la malaltia de la sida en relació amb la normalització. Veurem com es van dissenyar i dur a terme les estratègies de prevenció i també els canvis que es van produir en els tres àmbits principals: el tractament de la sang, els comportaments sexuals, i la gestió de la drogoaddicció. Tindrem en compte la bibliografia següent: *Història de la sida, Sobre virus i homes, Història de les pràctiques de salut, Els nostres anys de sida, Explicant les epidèmies, Sida 2.0., Sida, realitats i fantasmes*, l'obra de Thomas Szasz *Ètica de l'addicció*, l'especial de *Temps moderns*, i articles com el de Pollak, el de Fee i Krieger, entre d'altres.

Dedicarem el primer capítol a la prevenció de la sida. Començarem en com van afrontar les nostres societats la malaltia; en les dificultats que van sorgir, sobretot per les característiques especials de la malaltia, en comparació amb altres malalties del passat. Ens aturarem a detallar el dispositiu científic sense precedents que es va instal·lar davant de la sida i també les campanyes de prevenció que es van dur a terme.

Al segon capítol, exposarem el cas de la sang contaminada, un dels casos de negligència més escandalosos de tota l'epidèmia, i que va tenir lloc a França. I les conseqüències que va tenir aquest cas, pel que fa al tractament de la sang i dels productes sanguinis. Es va imposar un control de la sang, sobretot amb l'aparició de testos de detecció i a l'obligatorietat d'analitzar totes les donacions. El desenvolupament dels testos de detecció també es va veure afectat per la

⁴⁹⁹⁴ Article al diari *Libération*, del 27 d'octubre del 1987, citat a: Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 231

polèmica entre França i els Estats Units arran dels descobriment del virus i això en va retardar la comercialització i l'ús, amb les conseqüències que això va tenir en l'expansió de la malaltia.

El tercer capítol està dedicat al sexe, concretament al canvi de comportament sexual en el col·lectiu homosexual. En primer lloc, analitzarem el pas de l'anomenada 'plaga gai' a la malaltia crònica, tal com exposaven Fee i Krieger a l'article «Les històries emergents de la sida: tres paradigmes successius». En segon lloc, detallarem el pas de grup de risc a grup exemplar d'adaptació al risc que va protagonitzar el col·lectiu homosexual, sobretot a partir de l'anàlisi que Michael Pollak feia a l'article «La sida: una epidèmia autogestionada?».

El quart i últim capítol està dedicat a la droga. Començarem amb la relació entre la sida i l'exclusió social, és a dir amb les comunitats de drogoaddictes, de sensesostre, de vagabunds; en com la sida es va lligar a la pobresa i a la desigualtat social. Més concretament, analitzarem el lligam de la sida amb la drogoaddicció, en les dificultats per introduir canvis en les conductes per part dels consumidors de droga i també en el retard en l'aplicació de mesures de protecció eficaces per part de les autoritats. Veurem, tenint en compte l'obra de Thomas Szasz *Ètica de l'addicció*, com en el fons del problema de l'heroïna apareixia, de nou, l'imperatiu del treball. I ho compararem amb el cas dels moviments que va internar a pobres i a marginats, tal com exposava Foucault a la *Història de la bogeria*. Analitzarem, també aquí, l'article «La política de la salut al segle XVIII», de Foucault. També plantejarem els debats al voltant dels tractaments de substitució, de la venda lliure de xeringues i ens aturarem en la relació entre metges i policies respecte del problema de la drogoaddicció a França.

1.- Prevenció

1.1. Les nostres societats davant la sida

*El conjunt d'una cultura és present en la manera
en què perfila i prevé el mal.*⁴⁹⁹⁵

Georges Vigarello

El desenvolupament dels antibiòtics i de les vacunes, plantejava Montagnier, havien fet creure que, en els països occidentals, «l'època de les grans epidèmies s'havia acabat».⁴⁹⁹⁶ I ho il·lustrava així:

La lluita contra les malalties infeccioses es convertia en una qüestió de mitjans. Amb el progrés de les vacunacions, la prevenció dirigida a un nombre elevat de persones havia esdevingut obsoleta. La sida torna a qüestionar aquesta falsa seguretat, tal com ho demostren les xifres: cinc casos descoberts el 1981, disset milions de persones afectades avui en dia [1994] des de l'aparició de la malaltia. L'any 2000, el nombre acumulat de persones infectades al món hauria de ser de trenta a quaranta milions. Malgrat que aquestes xifres no tenen res a veure amb les del nombre de morts que implicaven les grans epidèmies de l'edat mitjana (a inicis del segle XIV, la pesta havia causat en dos anys vint-i-cinc milions de víctimes), es tracta tanmateix d'una epidèmia i inclús d'una pandèmia. Per si això fos poc, es relaciona amb allò que és essencial de la vida humana: la sang, les relacions sexuals, la procreació.⁴⁹⁹⁷

Després d'aquesta diagnosi, Montagnier apuntava:

En absència de solucions mèdiques, la prevenció és l'únic mitjà per reduir el nivell de contagi. Cada país, cada comunitat, té la seva història de la sida; l'inici de l'epidèmia, les formes de contaminació, el nombre de persones afectades s'insereixen en un context cultural específic.⁴⁹⁹⁸

Així, malgrat que el missatge i els mitjans de la prevenció de la sida eren universals, s'havien d'adaptar al context de cada país per aconseguir ser realment eficaços. I assenyala: «Tots els països han posat en funcionament campanyes de prevenció amb mitjans i èxits variats».⁴⁹⁹⁹

Pollak constata que hi havia factors que explicaven la diferència de velocitat de progressió de la malaltia en els diferents països. Un d'ells era, sens dubte, el debut de la circulació del virus a cada país. I detallava:

Així, les taxes elevades de seroprevalença a França i a Suïssa apunten, entre d'altres, al començament de l'epidèmia en aquells països on els primers casos van ser diagnosticats al mateix temps que als Estats Units, el 1981, principis del 1982. A Holanda, els primers diagnòstics daten del 1983 i a Alemanya de finals

⁴⁹⁹⁵ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 8

⁴⁹⁹⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 253

⁴⁹⁹⁷ Ibid., pàg. 254-255

⁴⁹⁹⁸ Ibid., pàg. 254

⁴⁹⁹⁹ Ibid., pàg. 254

del 1982. De la mateixa manera que es pot parlar de 'retard' de l'epidèmia a Europa en relació als Estats Units, el decalatge d'alguns mesos a l'inici d'una epidèmia pot produir diferències importants, encara més marcades pel fet que els països afectats més tard saben fer servir el temps que els ha estat concedit per preparar-se davant de l'epidèmia i contenir-la a temps.⁵⁰⁰⁰

Pollak considerava, també, que la taxa d'estralls en els homosexuals, per exemple, variava d'un país a un altre, i això no podia ser fàcilment explicat per les diferències culturals en les tradicions i els estils de vida homosexuals en els diferents països. I ho caracteritzava així:

Malgrat que les tradicions legals i penals eren molt diferents abans dels anys 70, les formes de sociabilitat homosexual no es distingeixen gaire d'un país a un altre, encara menys respecte els elements que podrien influir en la difusió de la malaltia. Les diferències 'culturals' són més sensibles en les formes d'adaptació al risc: l'abandonament de la penetració era més freqüent a Suïssa i Holanda que a França i Alemanya on no s'observa gaire aquest fenomen, però on el preservatiu no va tenir gaire dificultat per imposar-se.⁵⁰⁰¹

Al costat d'aquests paràmetres difícilment controlables, sostenia, apareixien els esforços en prevenció que es van anar introduint als països europeus: el 1983 a Suïssa, el 1984 a Alemanya i Holanda, i un any més tard a França. I especificava:

A part dels retards en l'inici dels esforços de prevenció, la seva escala és baixa, a França, on les associacions eren, abans del 1987, pràcticament els únics actors de la prevenció en no poder comptar amb un suport material substancial de part dels poders públics. En aquest sentit, i tant les nostres dades com les estadístiques de vigilància en són testimoni, Suïssa ha tingut una política preventiva particularment eficaç que li dona un any d'antelació en comparació amb els altres països. Aquest exemple encoratjador mostra que la prevenció pot funcionar, a condició de concebre accions locals properes a les preocupacions de les persones, tan diverses com les preocupacions i les pràctiques que poden exposar al risc de transmissió del VIH.⁵⁰⁰²

⁵⁰⁰⁰ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 159-160

⁵⁰⁰¹ Ibid., pàg. 159

⁵⁰⁰² Ibid., pàg. 160

1.2. Les dificultats en la prevenció

*Virus privat, malaltia pública, compromís col·lectiu:
va ser en aquest sorprenent tríode
on es va bastir la resposta a l'epidèmia.
Cada vegada, alguna cosa molt íntima ressonava
en una història comuna que s'estava escrivint.*⁵⁰⁰³

Éric Favereau

Per aconseguir una prevenció eficaç davant de la malaltia, Montagnier assenyalava factors importants, que anaven des de la involucració i la solidaritat de tothom en la lluita, fins al canvi de comportaments en les persones amb comportaments de risc, és a dir: en la solidaritat de tots i la responsabilització de cada un.⁵⁰⁰⁴ Apuntava, també, algunes dificultats que presentava la prevenció:

Com mantenir, de fet, un discurs de salut públic sobre comportaments privats? Com pronunciar un missatge racional fundat en estadístiques sobre un domini particularment subjecte a allò que és irracional, de l'amor i del desig sexual? Com adreçar-se a una majoria de la població al mateix temps que a les minories més exposades sense assenyalar-les amb el dit ni marginar-les? Tota la dificultat en matèria de prevenció contra la sida es troba en aquestes contradiccions.⁵⁰⁰⁵

A part d'aquest fet, Montagnier veia necessària l'educació prèvia sobre el cos i la salut, perquè una informació específica apareguda després tingués ressò. I ho especificava així: «No n'hi ha prou a tirar sobre el públic una suma d'informacions científiques perquè aquestes substitueixin com per art de màgia prejudicis i fantasmes».⁵⁰⁰⁶ I aquí residia el motiu que explicava l'efecte limitat dels missatges publicitaris i de les campanyes de prevenció.⁵⁰⁰⁷

Un altre aspecte important de les polítiques preventives va ser el control econòmic. Entre les polítiques preventives, plantejava Vigarello, hi havia les següents: «fer que els consells siguin 'realitzables' perquè siguin creïbles, facilitar l'accés als tests de detecció, per exemple, o augmentar la distribució de xeringues i de preservatius».⁵⁰⁰⁸ Tanmateix, advertia que, en aquest aspecte, la salut formava part del mercat, i van aparèixer diversos obstacles. Per exemple, els tests de detecció van quedar embrancats entre tensions financeres. I ho justificava així: «La competència entre les firmes franceses i americanes va

⁵⁰⁰³ Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 9

⁵⁰⁰⁴ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 255

⁵⁰⁰⁵ Ibid., pàg. 254

⁵⁰⁰⁶ Ibid., pàg. 255

⁵⁰⁰⁷ Ibid., pàg. 255

⁵⁰⁰⁸ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 294

frenar la seva aplicació el 1985 i el 1986, malgrat que [els tests] eren obligatoris en les donacions de sang». ⁵⁰⁰⁹ Un altre exemple era el dels centres de detecció, anònims i gratuïts, que van tenir molts problemes d'implementació per raons financeres, malgrat la recomanació de la Direcció General de Salut, el 1985. I constatava: «Un fet encara més greu: s'han produït contaminacions en condicions confuses, en les quals la voluntat de preservar els interessos mèdics o financers sembla haver dominat». ⁵⁰¹⁰

Però el problema principal del missatge de la prevenció, en el cas de la sida, era el següent, constatava Montagnier:

En el curs de la història de les epidèmies, s'han observat sempre reaccions de rebuig: els malalts són posats en quarantena, inclús cremats; s'aïllen les ciutats; els rics marxen al camp. En el cas de la sida, tots els elements estaven reunits, a l'inici de l'epidèmia, perquè es desenvolupés aquest tipus de fenomen d'exclusió [...]. Afortunadament, la tolerància ha prevalgut. [...] Però el dilema roman intacte: cal escollir entre un missatge destinat a tothom, però poc adaptat als seus blancs prioritaris, i un missatge més dur, que faci por, que no estigui molt afinat i que assenyali amb el dit. El límit entre ambdós és difús. ⁵⁰¹¹

També Kouchner feia referència a aquest problema:

Un fenomen, que es creia superat des de l'edat mitjana, es manifesta de nou: la vulneració dels drets humans a causa de la malaltia. A tots els continents i sigui quina sigui la cultura local, hem vist ressorgir aquesta por arcaica que fa del rebuig de l'altre, del contaminat, la garantia il·lusòria de la seva protecció. Combatre la sida és també combatre totes les mesures de discriminació. ⁵⁰¹²

L'epidèmia de la sida era «mundial, dinàmica, inestable», ⁵⁰¹³ tal com la qualificava Kouchner. I constatava:

Una aproximació global i internacional de l'epidèmia esdevé imperativa: cap país no pot esperar regular sol aquest problema ignorant els seus veïns. Això implica, més enllà del repte científic i mèdic, un compromís polític de la comunitat mundial. [...]

La sida és també una malaltia de la pobresa, de la desigualtat davant de l'atenció a la salut, l'educació i la informació. Al Tercer Món, el subdesenvolupament és una de les causes més importants de la seva progressió. A casa nostra, les poblacions marginals i precàries són les més exposades. ⁵⁰¹⁴

⁵⁰⁰⁹ Ibid., pàg. 294

⁵⁰¹⁰ Ibid., pàg. 294

⁵⁰¹¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 255-256

⁵⁰¹² Kouchner, B., «Génération sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 271

⁵⁰¹³ Ibid., pàg. 271

⁵⁰¹⁴ Ibid., pàg. 271. Rosenberg, a l'article «Explicant les epidèmies», considerava que la nostra interacció amb la malaltia reflecteix «una realitat complexa i multidimensional». Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 303. I posava l'exemple següent: «[...] és difícil tractar amb la sida en llocs com el sud del Bronx sense una comprensió del comportament dels usuaris de drogues i les realitats socioestructurals que fan que aquestes comunitats siguin el que són. Sense història i economia política, en altres paraules, no podem tenir ni una etnologia ni una ecologia significatives. I, ceratament, no podem tenir una epidemiologia efectiva». Ibid., pàg. 304

I Favereau es preguntava: «Va ser perquè aquesta lluita era absolutament desigual que va provocar reaccions en sèrie, una solidaritat nova que va donar lloc a una cadena humana inèdita en la història de les malalties?».⁵⁰¹⁵

En el moment de la irrupció de la malaltia, manifestava Vigarello, «moltes veus no van dubtar a reclamar l'aïllament dels malalts, en associar la persona infectada amb el perill que cal allunyar».⁵⁰¹⁶ I remarcava: «Era la imatge tradicional de l'atac 'exterior', la invasió, amb el seu seguici de repressions i rebuigs».⁵⁰¹⁷ Però, per sort, puntualitzava, les pràctiques discriminatòries no es van imposar.⁵⁰¹⁸

La malaltia de la sida pertanyia a un moment històric diferent del de les antigues epidèmies i, per tant, provocava una resposta defensiva diferent, apuntava Vigarello. El que es va considerar realment eficaç, i ho defensaven totes les campanyes publicitàries, era «el canvi de les pràctiques íntimes, i no el rebuig de les persones infectades».⁵⁰¹⁹ I ho caracteritzava així:

El comportament preventiu marca la fi d'un llarg trajecte històric, que inverteix, imperceptiblement, les defenses contra el mal: rebutjar menys al portador del risc, per exemple, i elaborar millor les defenses individuals; actuar menys sobre l'altre i més sobre un mateix. Aquesta inversió s'opera justament amb la sida per ser una epidèmia que afecta pràctiques eminentment individuals, com la sexualitat, la toxicomania.⁵⁰²⁰

⁵⁰¹⁵ Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 7

⁵⁰¹⁶ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 291

⁵⁰¹⁷ Ibid., pàg. 291

⁵⁰¹⁸ Ibid., pàg. 292

⁵⁰¹⁹ Ibid., pàg. 292. I en posava un exemple, d'això: «El debat sobre la reobertura dels prostíbuls ho va demostrar, el 1990. La proposta d'aïllar les prostitutes no va tenir cap eco: es considerava tant un acte indigne com perillós; la mesura podia desencadenar totes les estratègies de transgressió, el desig de les 'excloses' d'escapar a la vigilància, per exemple, i d'aquesta manera, no respectar ni les pràctiques preventives ni les cures necessàries. A més, es corria el risc que s'estengués un fals sentiment de seguretat: es tindria la sensació de resoldre el problema en enterrar-lo en el secret dels prostíbuls, quan el que en realitat calia controlar eren els comportaments individuals. S'ha consumat un canvi: la reclusió de la sífilis en l'àmbit exclusiu de la prostitució pertany al segle XIX». Ibid., pàg. 292

⁵⁰²⁰ Ibid., pàg. 291

1.2.1. Un dispositiu científic sense precedents

*La recerca sobre la sida avança a gran velocitat,
i en totes direccions.*⁵⁰²¹

David Klatzmann

La sensació d'un control més eficaç sobre les malalties infeccioses, plantejava Vigarello, és «el que fa que, des dels seus primers símptomes, els mals s'acceptin pitjor».⁵⁰²² Abans de l'epidèmia de la sida, s'havia demostrat l'eficàcia de multiplicar les polítiques preventives. I ho justificava així:

[...] la tuberculosi, per exemple, la mortalitat de la qual va descendir de 150 casos per cada 100.000 habitants a França, el 1935, a menys de 7 casos per cada 100.000 habitants el 1970; la sífilis, que registrava 15.000 casos declarats el 1945 i va descendir a 3.000 el 1970; o certs tipus de càncer, com per exemple el d'estómac, la mortalitat del qual va descendir de 20 casos per cada 100.000 habitants, el 1950, a 5 casos per cada 100.000 habitants el 1980.⁵⁰²³

És per aquest motiu que contra la sida es va instal·lar un «dispositiu científic sense precedents».⁵⁰²⁴ Vigarello assenyalava, per exemple, l'impacte de les conferències mundials, que tenien una àmplia difusió, «com la d'Amsterdam, el 1992, que va reunir a més d'onze mil participants i a prop de mil oradors que van dur a terme unes cinc mil comunicacions».⁵⁰²⁵ També feia ressaltar la creació de diversos organismes a França: el 1982 es va crear el Grup de treball francès contra la sida, en què hi havia representants de diverses especialitats; entre 1988 i 1989 es van crear organismes com l'Agència de Lluita contra la Sida, que coordinava les accions governamentals, l'Agència Nacional d'Investigació sobre la Sida, que seleccionava i coordinava les accions d'investigació i el Consell Nacional de la Sida, que proposava recomanacions ètiques.⁵⁰²⁶ I sostenia:

Es tracta d'organismes d'una utilitat evident, que posen en evidència el tractament 'particular' que rep el mal i li donen una importància nova a certes comparacions: "Cal fer amb les altres patologies el que es fa amb la sida... Podríem somiar amb una salut pública que seguís totes les patologies amb tanta atenció, amb estudis econòmics, epidemiològics, sociològics que cada sis mesos presentessin un balanç sobre l'evolució de la situació".⁵⁰²⁷

⁵⁰²¹ Favereau, E., «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 47

⁵⁰²² Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 290

⁵⁰²³ Ibid., pàg. 290

⁵⁰²⁴ Ibid., pàg. 290

⁵⁰²⁵ Ibid., pàg. 290

⁵⁰²⁶ Ibid., pàg. 290-291

⁵⁰²⁷ Ibid., pàg. 291

En el cas de la lluita contra la sida, manifestava Grmek, apareixia una «desproporció terrible entre la teoria i la pràctica, entre el progrés fulgurant dels coneixements científics i els temptejos ineficaços en el domini del tractament i de la prevenció biològica».⁵⁰²⁸ I recollia unes declaracions que Montagnier va fer el desembre del 1987, a *Le Point*, en referència a la lluita contra la sida:

Som aproximadament a mig camí. Hem identificat l'enemic, sabem com evitar la contaminació dels productes sanguinis, hem posat en marxa campanyes de prevenció. I tenim una petita esperança, en quant a la terapèutica, gràcies a un medicament, l'AZT,⁵⁰²⁹ que, si bé no cura, almenys retarda el progrés de la malaltia i prolonga la vida dels malalts... Allò que no hem aconseguit és la cura de la sida per mitjà d'un medicament o la seva prevenció per mitjà d'una vacuna.⁵⁰³⁰

El 1993, Kouchner manifestava:

Ens trobem davant d'una responsabilitat nova, la més planetària i íntima a la vegada: a partir d'ara, cadascú pel seu compte, i recíprocament, es descobreix com un petit Txernobil possible, al llit, a l'hospital, a Sarajevo, a Los Angeles, o a l'estació de metro de Les Halles. D'ara endavant, fent l'amor o practicant la medicina podem provocar la mort. Cal canviar els comportaments.⁵⁰³¹

⁵⁰²⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 297

⁵⁰²⁹ L'AZT és un fàrmac antiretroviral inhibidor de la transcriptasa inversa. Font: Termcat <https://www.termcat.cat/ca/cercaterm/AZT?type=basic>. Va ser un dels primers antiretrovirals que es van fer servir per tractar la sida, tot i que s'havia desenvolupat per tractar infeccions per la grip. A partir de 1997, es va deixar de fer servir.

⁵⁰³⁰ Entrevista a Luc Montagnier a *Le Point*, el 7 de desembre del 1987, citat a: Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., 297

⁵⁰³¹ Kouchner, B., «Génération sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 275

1.3. Campanyes de prevenció

*Tot esdevé com si representacions
molt profundament ancorades a la nostra cultura
provoquessin una espècie de resistència al discurs mèdic.*⁵⁰³²

Luc Montagnier

Vigarello considerava que «l'educació és la base de les pràctiques preventives».⁵⁰³³ I destacava: «D'aquí la importància decisiva de les campanyes i dels missatges públics. D'aquí, sobretot, el paper específic atribuït a l'Estat: contribuir a la pedagogia més que a la repressió».⁵⁰³⁴ Tot i així, advertia, els resultats no reflectien immediatament els objectius marcats. I ho caracteritzava així:

Les enquestes mostren que la comprensió del missatge no sempre implica la seva posada en pràctica. El 1990, diversos enquestats assenyalen que les campanyes han millorat el seu nivell de coneixements sobre la prevenció de la sida (66%), però, en canvi, són molts menys els qui declaren que han modificat les seves conductes personals (12%); xifres que amb prou feines augmenten a l'enquesta del 1992. El perfeccionament del missatge es transforma en la tasca constant, interminable, dels procediments preventius.⁵⁰³⁵

El 1994, Montagnier destacava, igualment, que les campanyes de prevenció no havien tingut els resultats esperats, i que ho demostraven així les enquestes fetes en aquella època: «Els joves de quinze a vint anys han estat sensibles a les campanyes sobre el preservatiu, però després dels vint-i-cinc anys, l'impacte és molt escàs. Encara avui, hi ha homosexuals que, malgrat estar informats, es contagien».⁵⁰³⁶

Plantejava que, a França, a diferència d'altres països europeus, es va donar la coincidència d'una població nombrosa d'homosexuals que, com als Estats Units o al nord d'Europa, tenien múltiples parelles, i una població també nombrosa de toxicòmans que usaven xeringues no esterilitzades, com passava al sud d'Europa. I, entre el grup de consumidors de drogues intravenoses, els casos continuaven augmentant a França i al sud d'Europa.⁵⁰³⁷

Les enquestes també posaven en evidència les falses creences que, el 1992, hi havia encara sobre les formes de transmissió, malgrat que n'havia

⁵⁰³² Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 256

⁵⁰³³ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 293

⁵⁰³⁴ Ibid., pàg. 293

⁵⁰³⁵ Ibid., pàg. 293

⁵⁰³⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 256

⁵⁰³⁷ Ibid., pàg. 256-257

augmentat el grau de coneixement. Això passava, advertia Montagnier, enmig de dos debats públics que van sacsejar França: el de la sang contaminada i el del test de detecció obligatori. I detallava:

[...] una de cada cinc persones interrogades [...] no sap que hi ha un temps de latència entre la infecció pel virus i la detecció dels anticossos, i el 49% creu que el VIH es transmet a través de la donació de sang. Per tant, no perquè el tema hagi estat tractat àmpliament a la premsa, tothom n'extreu una informació justa i concreta.⁵⁰³⁸

I constatava que s'havia de definir i ajustar el discurs de prevenció a cada població específica. I ho caracteritzava així:

Cal que es realitzi un esforç enorme en el medi escolar, i entre els joves en particular. Però també cal que es duguin a terme accions entre els toxicòmans, entre les prostitutes, a les presons, etcètera. I cal que les emprenguin els poders públics en col·laboració amb les associacions que actuen sobre el terreny. No n'hi ha prou, encara que sigui important, amb repetir a tothom i cada dia: "Utilitzeu preservatius!"⁵⁰³⁹

Els missatges de les campanyes de prevenció tenien la seva base en donar una informació mínima, i no en una consigna moral. Les velles fórmules i propagandes del segle XIX, considerava Vigarello, ja havien estat superades. I ho exemplificava així:

[...] com en el cas d'una dona jove despullada i còmplice, a la qual un cartell alemany li atorga una confiança precisa: 'soc teva amb total confiança, però amb condó'; o l'anunci d'una parella danesa sobre la imatge del preservatiu, acompanyat d'un breu consell: 'Posin una mica de sentit comú en les trobades ocasionals'. La fórmula francesa del 1989 és totalment realista: 'La sida, cadascú de nosaltres pot agafar-la'. Els suggeriments són directes, clars, no es jutgen ni es comenten els comportaments, perquè el públic se senti més a prop del perill 'real'. És la prolongació d'una dinàmica cultural que va començar ja fa molt de temps, un individualisme fundat sobre la racionalitat.⁵⁰⁴⁰

Un altre exemple va ser la campanya que va dur a terme l'administració Thatcher, a Anglaterra, a la dècada dels vuitanta, amb el lema "Sida. No moris d'ignorància", i que va ser una de les campanyes més exitoses de la política anglesa moderna.⁵⁰⁴¹

Els preservatius, apuntava Grmek, van ser tinguts en compte com a mitjà de protecció contra la transmissió del virus en les relacions homosexuals i heterossexuals des del principi de l'epidèmia. La seva eficàcia, però, no va ser

⁵⁰³⁸ Ibid., pàg. 258

⁵⁰³⁹ Ibid., pàg. 259

⁵⁰⁴⁰ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 293

⁵⁰⁴¹ Article consultat el gener de 2022: <https://wellcomecollection.org/works/kx943x59>

demostrada fins al 1986 i, en aquells moments «un bon nombre de productes existents en el mercat internacional van resultar ser d'una qualitat insuficient».⁵⁰⁴² I destacava: «Les campanyes incitant a l'ús dels preservatius com “un nou gest d'amor” es van intensificar el 1987».⁵⁰⁴³ Tot i així, advertia, la publicitat dels preservatius estava prohibida a molts països, com França, i l'església catòlica mantenia la condemna formal del seu ús. I constatava:

De tota manera, sembla que ni la publicitat de les autoritats civils ni la prohibició de les autoritats religioses no van tenir un impacte decisiu sobre el comportament de les poblacions objectiu. L'ús de preservatius continua a tot arreu en un nivell relativament baix [...].⁵⁰⁴⁴

Grmek recordava que, gairebé sempre, les campanyes publicitàries arribaven principalment «a aquells que ja n'estaven assabentats».⁵⁰⁴⁵

Algunes poblacions, com per exemple els adolescents, van ser objectiu de campanyes de prevenció molt dures, a finals dels anys 90. Això va suscitar polèmiques entre els mateixos responsables d'aquestes campanyes. Al debat dels *Quaderns Quirals*, s'interrogaven sobre això:

Durant molt de temps s'ha parlat de l'absoluta necessitat del preservatiu com a forma de prevenir la sida, [...] malgrat tot, possiblement l'augment de la transmissió sexual del VIH està lligat directament a les parelles dels seropositius drogodependents més que a l'eventual contacte heterosexual de dues persones que no tinguin en principi factors de risc coneguts. No s'està fent una mica de *terrorisme* en aquest sentit? És cert que la generalització del preservatiu evitarà moltes altres malalties i embarassos no desitjats, però no és just que un noi estigui absolutament terroritzat després d'una relació amb una noia perquè cregui que tindrà la sida, perquè això des del punt de vista científic és inacceptable i no és cert. No s'hauria de fer un examen de consciència i dirigir els recursos cap a àrees de molt més risc?⁵⁰⁴⁶

⁵⁰⁴² Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 307

⁵⁰⁴³ Ibid., pàg. 307

⁵⁰⁴⁴ Ibid., pàg. 307

⁵⁰⁴⁵ Ibid., pàg. 308

⁵⁰⁴⁶ «Sida y otras enfermedades emergentes. De la alarma a la falsa sensación de seguridad», *Quadernos Quiral*, nº IX, any 3, desembre de 2001, pàg. 12

2.- Sang

*Mentrestant, van fer falta cinc mesos perquè una informació essencial ('tots els nostres lots estan contaminats'), coneguda des de l'inici de l'any 1985, [...] arribés a la taula de Claude Weisselberg, conseller del ministre de sanitat. Cinc mesos, pel missatge del rei, ha estat el temps de travessar França a peu, al costat del cavall, i fent moltes parades.*⁵⁰⁴⁷

Anne-Marie Casteret

A l'àmbit de la història de la salut pública, plantejava Rosenberg, es podien dividir les malalties en dues categories principals, i la sida es trobava en ambdues categories. En primer lloc, hi havia aquelles malalties que requerien un canvi en el comportament individual, per a la seva prevenció, com per exemple el càncer de pulmó o la sífilis.⁵⁰⁴⁸

En segon lloc, hi havia les malalties que, com la febre tifoide, requerien compromisos polítics col·lectius, per poder-se prevenir.⁵⁰⁴⁹ En aquest segon cas, assenyalava Rosenberg, tots els estaments, des dels bacteriòlegs als polítics, passant pels enginyers civils i els administradors, havien de protegir les persones «els hàbits de les quals no tenen per què haver canviat en absolut».⁵⁰⁵⁰ I ho il·lustrava així:

La propagació de la sida a través del sistema d'emmagatzematge i de processament de la sang representa un exemple d'aquesta categoria d'intervenció, en què la transmissió d'una malaltia pot ser limitada o aturada sense provocar canvis de comportament en les possibles víctimes.⁵⁰⁵¹

Efectivament, el 1982, es va reconèixer la sida entre els hemofílics, demostrant, així, que l'agent responsable de la infecció es trobava present a la sang i, feia ressaltar Montagnier, «era relativament resistent perquè havia suportat les diferents etapes de purificació parcial d'aquests productes».⁵⁰⁵²

⁵⁰⁴⁷ Pialoux aportava aquesta citació d'Anne-Marie Casteret, datada del 1992. Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 175-176

⁵⁰⁴⁸ Rosenberg, Ch. E., «Disease in History: Frames and Framers», op. cit., pàg. 9. Amb relació a la sífilis, Rosenberg advertia: «Les actituds envers la sexualitat i la necessitat de canviar el comportament individual, per exemple, limiten els esforços per aturar la propagació de la sífilis». Ibid., pàg. 9

⁵⁰⁴⁹ Malalties com la febre tifoide o el còlera, sostenia Rosenberg, que es transmetien per l'aigua, «podrien ser interceptades per les habilitats dels bacteriòlegs i dels enginyers civils i les decisions dels governs locals, sense necessitat d'alterar els hàbits individuals». Rosenberg, Ch. E., «Disease in History: Frames and Framers», op. cit., pàg. 9. I remarcava que les decisions de construir nous sistemes d'aigua «reflectien aliances polítiques, pressions econòmiques i percepcions socials, incloent actituds cap a la professió mèdica i cap a les malalties infeccioses en si mateixes». Rosenberg, Ch. E., «Disease in History: Frames and Framers», op. cit., pàg. 10

⁵⁰⁵⁰ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 288

⁵⁰⁵¹ Ibid., pàg. 288

⁵⁰⁵² Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 232

Montagnier diferenciava els casos dels hemofílics dels qui havien rebut una transfusió de sang o dels seus derivats. En el primer cas, els factors antihemofílics eren relativament resistents a l'escalfor i, per tant, «resultava possible desactivar selectivament el VIH mitjançant l'aplicació de calor a les preparacions».⁵⁰⁵³ En el cas de les transfusions de sang, en canvi, no era possible escalfar la sang fresca, ja que els seus elements (globus rojos o plaquetes) es destruirien de manera inevitable. I constatava: «En aquest cas, només la prevenció i la detecció podien disminuir el risc de contaminació».⁵⁰⁵⁴

2.2. El cas de la sang contaminada

*Resulta més difícil de comprendre com van poder-se
«acceptar per als altres els riscos de mort»
quan la malaltia ja havia estat qualificada
com la 'pesta del segle XX' [...].⁵⁰⁵⁵*
Georges Vigarello

A principis dels anys noranta, la societat francesa es va veure commocionada pel cas de la sang contaminada,⁵⁰⁵⁶ «un dels escàndols sanitaris més importants que han sacsejat França»,⁵⁰⁵⁷ segons Pialoux. I ho justificava així:

[...] l'abril del 1991, la periodista Anne-Marie Casteret publica en el setmanari *L'Événement en Jeudi* un article provant que el Centre Nacional de Transfusió Sanguínia (CNTS), deliberadament, va distribuir als hemofílics, del 1984 fins a finals del 1985, productes sanguinis alguns dels quals estaven contaminats pel virus de la sida.⁵⁰⁵⁸

Montagnier ho relatava així:

Va sortir a la llum que diversos centenars d'hemofílics i de persones que havien rebut una transfusió havien estat contaminats pel virus de la sida entre 1983 i 1985. El doctor Michel Garetta, antic director del Centre Nacional de Transfusió Sanguínia (CNTS), i el doctor Jean-Pierre Allain, cap del departament de recerca i desenvolupament del CNTS, van ser acusats 'd'engany amb relació a les qualitats substancials d'un producte'. Es tractava de productes no sotmesos a escalfor destinat als hemofílics entre juny i octubre del 1985. El professor Jacques Roux, antic director general de Salut, i el doctor Robert Netter, antic

⁵⁰⁵³ Ibid., pàg. 232

⁵⁰⁵⁴ Ibid., pàg. 233

⁵⁰⁵⁵ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 295

⁵⁰⁵⁶ Tot aquest cas està recollit a la següent obra: Casteret, A.M., *L'affaire du sang*, Éditions La Découverte, París, 1992

⁵⁰⁵⁷ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 167

⁵⁰⁵⁸ Ibid., pàg. 166

director del Laboratori Nacional de la Salut, van ser acusats de 'no assistència a persones en perill'.

Aquestes persones van ser jutjades. Es van dictar sentències.⁵⁰⁵⁹

I Montagnier es demanava: «S'haurien pogut evitar aquestes contaminacions?». ⁵⁰⁶⁰

Pialoux citava també les declaracions de la jutgessa Bertella-Geffroy sobre la situació del 1985: «Qui posseïa aquestes informacions davant la crisi?». ⁵⁰⁶¹ I constatava: «si no van informar-ne, van informar-ne de manera incompleta o si les seves alertes no van arribar als responsables, la crisi sanitària esclata amb el resultat d'una pèrdua evitable de vides humanes i un descrèdit de l'Estat». ⁵⁰⁶²

L'ús i la circulació de la sang, constatava Vigarello, va provocar la contaminació del 50% dels hemofílics francesos. I ho caracteritzava així:

Diverses sentències de justícia en el cas de la 'sang contaminada' posen de manifest una terrible paradoxa: les excepcionals inversions en la prevenció del mal no han impedit «l'oblit de les regles de deontologia mèdica»⁵⁰⁶³ en la manipulació de la sang. Això va provocar la contaminació del 50% dels quatre mil hemofílics francesos.⁵⁰⁶⁴

Van ser els mateixos avanços tècnics, sostenia Vigarello, els que van fer possible la tragèdia. I remarcava: «Cal insistir sobre el fet que la tècnica ha creat aquesta situació, fins ara desconeguda: la fabricació de derivats de la sang portadors del virus sense ser detectats durant molt de temps». ⁵⁰⁶⁵ En efecte, indicava, el 1983 es posava en evidència el risc que un sol donant infectat podia contaminar la totalitat d'un lot. I advertia: «El perill es torna més seriós si es té en compte que es necessiten entre 4.000 i 5.000 donacions individuals per fabricar un lot industrialment. [...] Els lots posats en circulació són potencialment perillosos». ⁵⁰⁶⁶

⁵⁰⁵⁹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 232

⁵⁰⁶⁰ Ibid., pàg. 232

⁵⁰⁶¹ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 167

⁵⁰⁶² Ibid., pàg. 167

⁵⁰⁶³ Extracte de la sentència del 23 d'octubre del 1992, *Libération*, 24-25 octubre del 1992, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 294

⁵⁰⁶⁴ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 294

⁵⁰⁶⁵ Ibid., pàg. 375. Extreta d'una nota.

⁵⁰⁶⁶ Ibid., pàg. 294-295

L'agost del 1983, Montagnier va enviar cartes a tots les autoritats competents,⁵⁰⁶⁷ amb el contingut següent:

«Els resultats recents indiquen que un jove hemofílic afectat de Sida està infectat pel virus LAV (VIH), i el mode de contaminació més probable són els concentrats antihemofílics que rep regularment. Aquestes dades fragmentàries em permeten considerar aquest virus com a potencialment perillós per a l'home i alertar les autoritats responsables de l'interès que tindria França a desenvolupar, molt ràpidament, mitjans de diagnòstic i de prevenció contra l'extensió d'aquest virus, ja que no es pot excloure la via sanguínia».⁵⁰⁶⁸

I especificava: «Igualment, vaig escriure al professor Soulié, director del CNTS, per informar-lo de la utilitat d'escalfar els productes antihemofílics».⁵⁰⁶⁹

Efectivament, un procediment d'escalfament en la fabricació dels concentrats, constatava Vigarello, permetia inactivar el virus. A partir de maig del 1983, als Estats Units, aquests productes reescalfats van ser venuts i distribuïts, però a França això no va passar. A França, manifestava, les autoritats en la transfusió de sang semblaven «estar dominades per la inèrcia i les vacil·lacions».⁵⁰⁷⁰

L'any 1985, assenyalava Montagnier, s'havia generalitzat la recomanació d'usar els productes escalfats i els coneixements estaven molt més avançats. Tanmateix, advertia, malgrat aquestes recomanacions:

Els dirigents del CNTS van continuar difonent, entre el juliol i l'octubre del 1985, productes que sabien que estaven potencialment contaminats. [...] Habitualment, quan un producte demostra ser perillós, és retirat immediatament del circuit d'usuaris per la companyia que el fabrica.

L'error de les autoritats de salut pública va ser no haver considerat aquests productes com a medicaments i haver-ne confiat el monopoli a una empresa que no tenia la consideració d'empresa farmacèutica.⁵⁰⁷¹

A partir de l'any 1985, apuntava Vigarello, alguns centres francesos van començar a fabricar els productes reescalfats, els únics que garantien la protecció. Tot i així, advertia:

L'escàndol, malgrat tot, encara no havia esclatat: el maig del 1985, el Centre Nacional de Transfusió Sanguínia considera 'massa' costosa la pèrdua dels lots no reescalfats. El raonament econòmic, el de la rendibilitat d'una «veritable

⁵⁰⁶⁷ I detallava: al director general del CNRS, al director general de l'Inserm, al director general de la Salut, i al d'investigacions del Ministeri d'Investigació. Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 61

⁵⁰⁶⁸ Ibid., pàg. 61

⁵⁰⁶⁹ Ibid., pàg. 61

⁵⁰⁷⁰ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 295

⁵⁰⁷¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 238

fàbrica de sang»,⁵⁰⁷² s'imposa al raonament epidemiològic. Per això es converteix en terrible l'ordre del director del Centre, el 7 de maig del 1985, quan el risc ja ha estat detectat: «Això comporta, naturalment, que les existències de productes 'contaminants' seran distribuïdes en la seva totalitat abans d'oferir els nous productes reescalfats»^{5073, 5074}

Aquesta decisió va provocar una gran difusió de la infecció. I, malauradament, això no només va passar a França.⁵⁰⁷⁵ I Vigarello sentenciava:

Resulta més difícil de comprendre com van poder-se «acceptar per als altres els riscos de mort»⁵⁰⁷⁶ quan la malaltia ja havia estat qualificada com la 'pesta del segle XX' i quan els compromisos estatals s'havien intensificat. Un error en la salut pública en el moment en què les expectatives de seguretat semblaven imperar més que mai?⁵⁰⁷⁷

El cas de la sang contaminada, sostenia Vigarello, posava de manifest diverses coses. En primer lloc, la imposició de la lògica industrial que va portar a continuar fent servir productes, malgrat els seus perills potencials. En segon lloc, que els avenços mèdics i científics feien «néixer riscos allà on no eren ni percebuts ni tan sols imaginats».⁵⁰⁷⁸ Finalment, implicava un desconeixement «més confús i més col·lectiu».⁵⁰⁷⁹ I ho caracteritzava així: «La dificultat de comprendre ràpidament l'originalitat particular de cada epidèmia, la subestimació durant molt de temps de la transmissió de la sida a través de la sang, o la incomprensió del sentit exacte de la seropositivitat».⁵⁰⁸⁰ I constatava:

Això és el que ens ensenya un dels episodis més tràgics de la infecció pel virus de la sida: la tecnologia i l'exigència de rendibilitat han pogut més que la deontologia d'aquells que en sabien, però, també, que les velles nocions epidèmiques han pogut fer que es mantinguessin, a més d'un temor una mica difús, moltes esperances en aquells que haurien d'haver-ne sabut; inclús en alguns metges que avui declaren haver estat sorpresos per la nova epidèmia, en reconèixer «la formidable miopia de principis de la dècada dels vuitanta»⁵⁰⁸¹ i la dificultat per mesurar la importància de la transmissió a través de la sang. Heus

⁵⁰⁷² *Le Monde*, 23 de juny del 1992, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 295

⁵⁰⁷³ *Ibid.*, pàg. 295

⁵⁰⁷⁴ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 295

⁵⁰⁷⁵ A Gran Bretanya, el 44% dels hemofílics van ser contaminats. Les xifres d'hemofílics infectats van del 48 al 61%, a Alemanya; del 60 al 90% als Estats Units; del 40 al 70% a Irlanda; i el 72,4% al Brasil. *Libération*, 22 de juny del 1992, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 295

⁵⁰⁷⁶ Extracte de la sentència del 23 d'octubre del 1992, *Libération*, 24-25 octubre del 1992, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 295

⁵⁰⁷⁷ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 295

⁵⁰⁷⁸ *Ibid.*, pàg. 295

⁵⁰⁷⁹ *Ibid.*, pàg. 296

⁵⁰⁸⁰ *Ibid.*, pàg. 296

⁵⁰⁸¹ «Le silence des médecins», *Le Monde*, 16 de febrer del 1993, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 296

aquí la confessió d'un anestesista entrevistat per *Le Monde* el febrer del 1993: «Només ens queda un recurs: la humilitat»^{5082, 5083}

2.2. El control de la sang

*[La sida] va escombrar el nostre sistema de transfusió, que, segons ens havien dit, era el millor del món, i que estem reconstruint amb precaució i modèstia.*⁵⁰⁸⁴

Bernard Kouchner

Vigarello considerava que «les zones fosques s'han estès, i, retrospectivament, s'han tornat més ombrívols del que ja ho eren el 1993»,⁵⁰⁸⁵ moment en què se celebraven els judicis del cas de la sang contaminada, a França. Aquest cas, advertia, mostrava la falta inicial de vigilància en la selecció dels donants de sang: els centres de transfusió de sang no van tenir en compte una circular de la secretaria del Ministeri de Sanitat del 20 de juny del 1983 en què es demanava l'eliminació dels donants del grups de risc.⁵⁰⁸⁶ I ho plantejava així:

La falta, en altres paraules, no només és l'ús de lots contaminats per als hemofílics, el 1985, perquè no havien estat escalfats, sinó també la manca de precaució en l'ús de les mateixes donacions, abans de l'existència dels tests de diagnòstic i quan el risc ja havia estat designat. Això ha fet augmentar el nombre de víctimes i l'abast de la responsabilitat.⁵⁰⁸⁷

Però els errors no s'acabaven aquí, remarcava Vigarello. Va ser un error no retirar els lots contaminats un cop s'havia generalitzat el procés d'escalfament dels productes sanguinis destinats als hemofílics. També va ser un error no advertir del risc que corrien a les persones que havien rebut una transfusió. De fet, ja existia un informe del 30 de maig en què es demanava informar als receptors de sang, a fi de poder prevenir un possible risc de contagi i també de poder avaluar millor la seva contaminació possible.⁵⁰⁸⁸ I constatava:

Aquests comportaments, que vulneren les normes deontològiques, en no prendre precaucions en l'acte realitzat, són «el testimoni aclaparador de la

⁵⁰⁸² Ibid., pàg. 296

⁵⁰⁸³ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 296

⁵⁰⁸⁴ Kouchner, B., «Génération sida», op. cit., pàg. 272

⁵⁰⁸⁵ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 318

⁵⁰⁸⁶ Ibid., pàg. 318

⁵⁰⁸⁷ Ibid., pàg. 319

⁵⁰⁸⁸ Ibid., pàg. 319

ceguera col·lectiva dels professionals de la sanitat».⁵⁰⁸⁹ També confirmen el poder absolut d'una lògica administrativa en què la confiança confusa en els dispositius tècnics o institucionals ha estat capaç d'alterar els llindars de vigilància més tradicionals, provocant «aquest ball tràgic on els protagonistes són els pacients, els metges, els administratius, els periodistes, els jutges, els polítics electes»^{5090, 5091}

A França, especificava Montagnier, els centres de transfusió tenien la responsabilitat en la fabricació i la distribució de la sang i dels productes sanguinis. La seva intervenció es podia donar en diverses etapes. I les detallava així:

[...] en la selecció dels donants, en descartar la donació de persones amb risc, en escalfar els productes estables per desactivar els virus i en reduir les indicacions de transfusió. Les mesures de seguretat no van funcionar de manera urgent a cap d'aquests nivells.⁵⁰⁹²

Vigarello sostenia que l'absència de selecció de donants es devia a un rebuig a la discriminació per evitar estigmatitzar els grups de risc.⁵⁰⁹³ I Rozenbaum ho expressava així, el 1984:

Amb el possible contagi de la sida per la sang, hem estat a prop de la catàstrofe. En efecte, el maig del 1983, els centres de transfusió de sang van establir formularis a fi d'impedir de donar sang a certes poblacions de risc. Una mesura precipitada i poc delicada.⁵⁰⁹⁴

El Comitè d'urgència anti repressió homosexual considerava que aquesta mesura «intenta reintroduir la vella idea racista del contagi dels homosexuals»,⁵⁰⁹⁵ apuntava Rozenbaum.

La imatge tradicional de la donació de sang com un gest anònim i gratuït augmentava la dificultat per sospitar del donant i, tal com advertia Vigarello, «servia per anul·lar parcialment la desconfiança, en convertir el seu gest en aliè a qualsevol idea d'impuresa».⁵⁰⁹⁶

⁵⁰⁸⁹ Girard, J.F., *Quand la santé devient publique*, Hachette, París, 1998, pàg. 132, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 319

⁵⁰⁹⁰ Kriegel, B., *Le sang, La justice, La Politique*, Plon, París, 1999, pàg. 11, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 319

⁵⁰⁹¹ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 319

⁵⁰⁹² Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 239

⁵⁰⁹³ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 319

⁵⁰⁹⁴ Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 125-126

⁵⁰⁹⁵ Ibid., pàg. 127. La donació de sang va ser prohibida als homosexuals francesos i estatunidencs durant tres dècades. La prohibició va iniciar-se al 1983 i va finalitzar el 2015, en el cas dels Estats Units. Article consultat el gener de 2021:

https://cat.elpais.com/cat/2014/12/23/internacional/1419361913_909400.html

⁵⁰⁹⁶ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 319

L'1 d'agost del 1985 es va declarar l'obligatorietat de l'anàlisi sistemàtica de totes les donacions de sang. El test diagnòstic, considerava Montagnier, va permetre als individus saber si eren seropositius i, als centres de transfusió, els va permetre analitzar les donacions de sang i poder eliminar-les si eren perilloses. Però el problema, advertia, anava una mica més enllà. I ho especificava així:

Durant els anys 1983 i 1984, les autoritats franceses no percebien, encara, el perill que representava la sang. Els donants eren voluntaris. 'La sang era, per força, pura i les contaminacions procedien dels Estats Units': això era el que pensaven els responsables de les transfusions de sang. I el conjunt de la població compartia aquest sentiment. Van veure gent morir de sida, toxicòmans, homosexuals, africans. Pensaven que la malaltia només afectava marginats o 'grups de risc'. No es coneixien gaire bé les relacions que hi podia haver entre els símptomes benignes, com les adenopaties persistents, i la sida, que ja se sabia que era mortal.⁵⁰⁹⁷

A part d'això, fins a mitjans del 1985, encara hi havia dubtes sobre el significat de la seropositivitat. No se sabia amb certesa, sostenia, com evolucionaria un seropositiu, si evolucionaria cap a la sida o no, si podia transmetre o no el virus. Montagnier apuntava que fins i tot es parlava de 'portadors sans'.⁵⁰⁹⁸ I especificava:

Entre 1983 i 1985, la sida no constituïa un gran problema de salut pública, sobretot si se la comparava amb el nombre de casos d'altres malalties víriques i bacterianes. Certament, calia sensibilitzar la població, però sobretot calia evitar crear un pànic que suscitaria reaccions de rebuig com les que s'observaven, per exemple, als Estats Units.⁵⁰⁹⁹

Les autoritats sanitàries, però, van ser alertades des del principi de la malaltia, puntualitzava Montagnier.⁵¹⁰⁰ El 20 de juny del 1983, els centres de transfusió eren alertats, a través d'una circular, sobre el risc de transmissió del virus de la sida per la sang, i sobre la necessitat de fer una selecció dels donants, remarcava, «que eren susceptibles, pel seu mode de vida o pel seu origen geogràfic, de transmetre la malaltia».⁵¹⁰¹ Favereau especificava, en una entrevista a Brunet, que la circular del 1983 va ser «la primera decisió

⁵⁰⁹⁷ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 239

⁵⁰⁹⁸ Ibid., pàg. 239

⁵⁰⁹⁹ Ibid., pàg. 240

⁵¹⁰⁰ El març del 1982, per exemple, es va crear un grup de treball a l'hospital Poincaré. I detallava: «va començar a funcionar, immediatament, una supervisió epidemiològica de la malaltia, en el mateix moment en què es diagnosticaven tres casos de sida a França. Només n'hi havia un centenar als Estats Units. És difícil actuar més de pressa!». Ibid., pàg. 240

⁵¹⁰¹ Ibid., pàg. 240

governamental davant de l'epidèmia que s'aproximava». ⁵¹⁰² Brunet li responia que va parlar amb els representants del món de la transfusió de sang i va arribar a la conclusió que «no eren sensibles als riscos de discriminació que aquesta nova malaltia podia comportar», ⁵¹⁰³ i que, en general, no mostraven gaire interès en el tema. I advertia: «Repetien que no tenien persones de risc entre els seus donants, que eren donants sans». ⁵¹⁰⁴ I Montagnier especificava:

En matèria de transfusió, fins a l'aparició dels tests i dels productes escalfats, aquesta era l'única mesura possible en aquella època. No va tenir l'efecte esperat. Nombrosos directors de centres de transfusió, en absolut convençuts de la seva utilitat, van aplicar aquest text de manera lenta i incompleta. [...] Es va realitzar una enquesta a principis del 1984 sobre l'aplicació d'aquesta circular. A la pregunta, 'considera vostè que té una població de donants de risc?', 84 establiments de 93 van respondre-hi negativament. El 80% dels centres de transfusió de la regió parisenc declaraven que estaven segurs de no comptar amb donants de risc entre la seva població, malgrat que la regió de França era ja la més infectada. Només es preocuparan de veritat per la sida a partir de l'any 1985. ⁵¹⁰⁵

Per tant, advertia Montagnier, aquesta circular «que instaurava, no obstant, l'única mesura aleshores possible, va ser mal rebuda i mal aplicada». ⁵¹⁰⁶ En aquesta circular també es demanava que els responsables dels centres fessin un interrogatori als donants de sang, però sense informar-los del risc potencial que representava la sida. Altres països, com Suècia i Gran Bretanya, van decidir informar directament a tots els donants dels riscos potencials de la donació si tenien comportaments de risc. L'objectiu d'aquesta mesura, considerava Montagnier, era modificar els comportaments dels individus abans no es fes la donació. I constata: «El 1986, a Gran Bretanya i Suècia, hi havia un seropositiu per cada cinquanta-mil donacions, en canvi, a França, n'hi havia un per cada mil sis-centes: trenta-una vegades més! Pot mesurar-se l'eficàcia relativa dels diferents sistemes». ⁵¹⁰⁷

Els centres de transfusió, plantejava, no volien que la seva acció i competitivitat disminuïssin, si es privaven de donants. I ho caracteritzava així:

Tota la seva política estava fundada en la valoració de la donació de sang i del donant. Els resultava, per tant, difícil fer perillar aquesta relació en virtut d'un qüestionari que podia ser viscut com a indiscret i descortès. En canvi, els centres

⁵¹⁰² Favereau, E., «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: Favereau, E., *Nos années sida*, op. cit., pàg. 57

⁵¹⁰³ Ibid., pàg. 57

⁵¹⁰⁴ Ibid., pàg. 58

⁵¹⁰⁵ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 240-241

⁵¹⁰⁶ Ibid., pàg. 241

⁵¹⁰⁷ Ibid., pàg. 242

anglesos i suecs no tenien aquest problema. No tenien cap vinculació amb els donants i la seva preocupació no era la rendibilitat. Si no tenien prou sang, en compraven a l'estranger.⁵¹⁰⁸

El 1996, manifestava Vigarello, el codi penal va crear una incriminació de perillositat aliena que permetia estigmatitzar millor els delictes d'imprudència. El 1998, es va promulgar una llei «relativa al reforç de la vigilància sanitària i al control de la seguretat sanitària dels productes destinats a l'home»,⁵¹⁰⁹ orientada, exclusivament, al risc epidemiològic.⁵¹¹⁰

2.3. Els tests de detecció

*Es veu que, a ambdós costats de l'oceà,
l'imperatiu de salut pública s'havia esvaït una mica
davant dels interessos econòmics.*⁵¹¹¹

Luc Montagnier

L'octubre del 1983, Montagnier anunciava, a París, al congrés organitzat per l'Associació d'Investigacions contra el Càncer de Villejuif, que l'Institut Pasteur estava desenvolupant un test per detectar el virus descobert al mateix Institut. D'acord amb el relat de Montagnier, Robert Gallo es va aixecar per «posar en guàrdia l'Institut Pasteur contra tal aventura, perquè, segons ell, res no demostrava que el nostre virus fos la causa de la sida».⁵¹¹²

És normal, considerava Montagnier, que els descobriments científics suscitin controvèrsies, discussions, crítiques, de la comunitat científica. Tanmateix, advertia: «Però, en aquest cas concret, el que estava en joc era la vida de la gent: calia optar per l'eficàcia i no perdre un temps preciós».⁵¹¹³

Els investigadors nord-americans estaven intentant guanyar temps per trobar el seu virus i desenvolupar el seu test de diagnòstic. I ho relatava així:

El 23 d'abril del 1984, el món s'assabenta, a través de Margaret Heckler, Secretària americana de salut, que el professor Robert Gallo ha descobert el virus de la sida i ha posat a punt un test de diagnòstic per detectar la infecció

⁵¹⁰⁸ Ibid., pàg. 243

⁵¹⁰⁹ Llei n° 98-535, *Journal officiel*, 2 de juliol del 1998, citat a: Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 324

⁵¹¹⁰ Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 324

⁵¹¹¹ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 249

⁵¹¹² Ibid., pàg. 243

⁵¹¹³ Ibid., pàg. 243

mitjançant aquest virus; al mateix temps, el National Institute of Health presentava una sol·licitud de patent. La ironia fa que aquest descobriment del virus de la sida acredités el nostre mateix descobriment. Sense la commoció d'aquesta conferència de premsa, els responsables francesos no haurien pres cap decisió; inclús no s'hauria pogut convèncer els responsables de l'Institut Pasteur Production que calia desenvolupar un test de la manera més ràpida possible.⁵¹¹⁴

El maig del 1984, l'NHI va començar a treballar amb diverses societats farmacèutiques per produir el test, a partir de l'HTLV-III, que era com Gallo anomenava el virus de la sida. A França, l'Institut Pasteur tenia un acord que el vinculava amb l'Institut Pasteur Production, a l'hora de produir el test.⁵¹¹⁵ El desembre del 1984, especificava Montagnier, Diagnostics Pasteur va presentar un prototip de test comercial.⁵¹¹⁶ El juliol del 1985, els tests de diagnòstic ja estaven a disposició de tots els centres de transfusió, «un mes abans de l'obligació legal»,⁵¹¹⁷ destacava Montagnier.

França, que segons Montagnier havia anat un any avançada als Estats Units respecte al descobriment del virus, no ho va fer respecte a la difusió del test. I ho justificava així: «Em sembla que durant els anys 1983-1984, cal atribuir el motiu d'aquest retard a l'escassa presa de consciència dels àmbits científics, nacionals i internacionals, sobre la importància del nostre descobriment».⁵¹¹⁸ A partir del 1985, els motius del retard van ser uns altres, apuntava, que anaven des de causes tècniques a raons econòmiques i administratives.⁵¹¹⁹ I detallava:

Els mateixos metges que es dedicaven a realitzar transfusions no n'estaven convençuts, en viure encara sota el dogma de la puresa de la sang francesa, fruit de la donació gratuïta. A més, la sida encara apareixia com un risc aleatori de la seropositivitat, i no com una conseqüència gairebé inevitable. Els mateixos especialistes –entre els quals em trobava– navegaven amb prudència entre

⁵¹¹⁴ Ibid., pàg. 244

⁵¹¹⁵ Ibid., pàg. 245

⁵¹¹⁶ Ibid., pàg. 246

⁵¹¹⁷ Ibid., pàg. 247

⁵¹¹⁸ Ibid., pàg. 247

⁵¹¹⁹ Ibid., pàg. 247. Pialoux aportava el testimoni de Bertella-Geffroy, segons la qual hi va haver un retard en l'autorització i l'obligació del test sanguini el 1985, que es va decidir en el transcurs d'una reunió interministerial del 9 de maig del 1985: «Els responsables presents en aquesta reunió disposaven d'un butlletí d'informació global sobre la sida i la protecció de les víctimes potencials, butlletí provinent d'un funcionari de la sanitat, així com la nota oficial, dirigida pel director de la sanitat, aconseguida l'endemà d'aquesta reunió. Aquesta nota, només en possessió dels responsables, plantejava la qüestió de la protecció del ciutadà d'una manera global, recomanant al mateix temps que els tests sobre els productes sanguinis, la llibertat de venda de les xeringues i els preservatius, i negant, per tant, la urgència del perill de les persones que reben una transfusió i els hemofílics. En afegir a això la pressió del *lobby* de la indústria francesa, la decisió presa aquell dia va retardar tres mesos el test sanguini i ha causat nombroses víctimes evitables, entre les persones que han rebut una transfusió i hemofílics». Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 168

l'estat d'alerta permanent davant de les autoritats i els mitjans de comunicació, i la por de suscitar pànics injustificats i reaccions d'exclusió a les minories més afectades.⁵¹²⁰

Pel que fa al problema econòmic, no es van prendre seriosament el problema de salut pública que representava la sida, i això va fer que es retardés la posada en funcionament del test.⁵¹²¹

Als Estats Units, a causa de la disputa de les patents, l'ús del test diagnòstic de l'Institut Pasteur, tot i ser superior al test inicial d'Abbot, es va retardar prop d'un any. I Montagnier conclouïa: «Es veu que, a ambdós costats de l'oceà, l'imperatiu de salut pública s'havia esvaït una mica davant dels interessos econòmics».⁵¹²²

Sobre les reticències i els problemes que van afectar la posada en funcionament del test de detecció a França, Pollak manifestava:

Durant els primers anys després de la introducció del test de detecció dels anticossos contra el VIH, molts metges eren reticents dur a terme els tests en absència de signes clínics. De fet, la diferència entre la gran capacitat de diagnòstic i l'absència de teràpies provades planteja múltiples problemes, i, d'entrada, el de les conseqüències psicològiques de la descoberta de la pròpia seropositivitat.⁵¹²³

El debat sobre una política de detecció sistemàtica va ocupar la primera plana francesa durant anys. Tanmateix, advertia Pollak, independentment d'aquest debat, «el sentiment individual d'incertesa nascut de la informació (o del rumor) sobre la forta seroprevalença de la població homosexual de les grans ciutats, empeny la gent a recórrer al test».⁵¹²⁴ I ho detallava així:

Com que els primers a fer-se el test van ser aquells que se sabien més exposats, la taxa de seroprevalença entre els homosexuals testats a França va tenir la tendència a baixar del 22%, el 1986, al 20%, 1988, al mateix temps que disminuïa del 9 al 5% el nombre d'aquells que es neguen a indicar el resultat.⁵¹²⁵

Respecte el debat sobre els avantatges o els inconvenients de l'aplicació del test, Montagnier remarcava:

Els partidaris de la detecció apel·len a dos arguments: els imperatius de salut pública i la necessitat de protegir les persones seronegatives. Els opositors anteposen els drets individuals i la ineficàcia d'una mesura així en termes de

⁵¹²⁰ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 248

⁵¹²¹ Ibid., pàg. 248

⁵¹²² Ibid., pàg. 249

⁵¹²³ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 157

⁵¹²⁴ Ibid., pàg. 157

⁵¹²⁵ Ibid., pàg. 157

salut pública. Cal protegir a la vegada l'home i la societat, i el compromís òptim pot variar en funció de les circumstàncies.⁵¹²⁶

I constatava: «Hi ha molts transfons ideològics en la presa de posició a favor o en contra de la detecció obligatòria. I les associacions de lluita contra la sida temen que això engendri fenòmens d'exclusió».⁵¹²⁷

Les enquestes realitzades el 1990 i 1992 a França, plantejava Montagnier, mostraven que el 50% dels nous seropositius descoberts cada any declaraven haver-se fet el test amb anterioritat amb resultats negatius. I advertia: «Semblaria, per tant, que el test de detecció es presenta davant de molts com una garantia perillosament tranquil·litzadora. El seronegatiu que s'ha fet un test, afirmat en la seva condició serològica transitòria, pren menys precaucions».⁵¹²⁸

Pollak sostenia que el fet de passar un test «no era un acte aïllat que només tindria per funció tranquil·litzar l'individu sobre el seu estatus».⁵¹²⁹ I ho desenvolupava així:

Les proves voluntàries semblen formar part de l'adopció d'una sèrie de comportaments de *safer sex*,⁵¹³⁰ com l'ús del preservatiu o l'abandonament de la penetració. Si es tenen en compte els seropositius que, en el marc del seu seguiment mèdic, se sotmeten al test a intervals regulars, continua existint una minoria del 20% d'homosexuals que fan el test repetidament per tranquil·litzar-se i sense prendre, necessàriament, les precaucions sexuals necessàries. Aquesta estratègia de risc limitada és comuna als 23 anys d'edat, al començament d'una vida sexual més diversificada. Aquest enfocament tranquil·litza mentalment l'individu i li evita de prendre aquelles precaucions que consent intel·lectualment però que jutja com a 'desagradables' o 'frustrants'. Inútil dir que aquest mecanisme de defensa mental no té cap eficàcia preventiva.⁵¹³¹

Vigarello considerava que la negativa d'estendre els test de detecció era un exemple d'aquesta insistència en la responsabilitat individual, que es va imposar en les pràctiques preventives en el cas de la sida. El 1992, l'Acadèmia de Medicina francesa va voler demanar l'obligatorietat de la realització del test en els certificats prenupcials. Però aquesta iniciativa va rebre moltes crítiques, advertia, que insistien, sobretot, en dos punts. En primer lloc, s'insistia sobre l'efecte contraproductiu de l'obligació, que podria portar a la persona que coneixia així la seva seropositivitat, involuntàriament, a rebutjar el seu diagnòstic durant

⁵¹²⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 250

⁵¹²⁷ Ibid., pàg. 253

⁵¹²⁸ Ibid., pàg. 251

⁵¹²⁹ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 157-158

⁵¹³⁰ En anglès a l'original: *sexu segur*

⁵¹³¹ Ibid., pàg. 158

un temps. En segon lloc, s'insistia en què aquesta mesura podria tenir l'efecte psicològic de donar la falsa impressió d'estar protegit. Finalment, el març del 1992, es va resoldre el tema: els tests de detecció només serien obligatoris en el cas dels donants de sang, cosa que ja era així des de juny del 1985, per l'elevat risc que comportava. I Vigarello constata: «Aquesta actitud confirma una preocupació dominant: la defensa contra la sida depèn del comportament individual».⁵¹³²

⁵¹³² Vigarello, G., *Histoire des pratiques de santé*, op. cit., pàg. 293

3.- Sexe

3.1. De la 'plaga gai' a la malaltia crònica

*De fet, la sida desafia totes les nostres categories. Si és una plaga, és una plaga particularment lenta; si és una malaltia crònica, és una malaltia crònica especialment contagiosa.*⁵¹³³

Elizabeth Fee i Nancy Krieger

En la construcció de la història de la sida, sostenien Fee i Krieger, se la va concebre, inicialment, com una 'plaga gai', una malaltia epidèmica en analogia amb les epidèmies devastadores i sobtades del passat. En un segon moment, es va construir un relat en què la sida es va normalitzar com una malaltia crònica.⁵¹³⁴

En un principi, només els metges i alguns epidemiòlegs eren conscients que alguna cosa extraordinària estava passant: joves homosexuals aparentment sans, emmalaltien per infeccions oportunistes estranyes i morien. Fee i Krieger relataven que la sida va aparèixer als ulls dels metges com una malaltia relacionada amb els homosexuals i, a mesura que augmentaven els casos, «va començar a adquirir la seva identitat social com una nova epidèmia, una 'plaga gai'». ⁵¹³⁵ La malaltia va fer aparèixer l'homosexualitat com un problema polític i mèdic. I subratllaven: «l'antiga associació de l'homosexualitat amb la malaltia va ressorgir i es va reforçar en la percepció cultural». ⁵¹³⁶

A mesura que van anar augmentant els casos de sida, puntualitzaven, «la seva identitat com a 'plaga' ineludible semblava confirmar-se». ⁵¹³⁷ A més a més, la malaltia aparentment imitava les epidèmies del passat. I sostenien: «La història de la sida –la història que semblava rellevant per entendre la nova epidèmia– seria la història de les epidèmies del passat». ⁵¹³⁸ De sobte, va adquirir una nova

⁵¹³³ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 477

⁵¹³⁴ Ibid., pàg. 460. Les autores defensaven que ambdós relats, i les seves respectives implicacions per a la política sanitària i social, eren insuficients per explicar la malaltia. I detectaven, en el moment en què van redactar l'article, l'any 1993, l'aparició d'un nou model històric de pandèmia d'evolució lenta i llarga durada, un mal infecció i crònic que es manifestava a través de una tirallonga de malalties específiques relacionades amb el VIH. Ibid., pàg. 460. Tanmateix, considerem que aquests dos primers relats són importants per mostrar com es va viure i construir la sida durant els primers anys.

⁵¹³⁵ Ibid., pàg. 461

⁵¹³⁶ Ibid., pàg. 461

⁵¹³⁷ Ibid., pàg. 462

⁵¹³⁸ Ibid., pàg. 462

rellevància social aquesta branca de la història de la medicina, ja que tothom volia saber si les epidèmies del passat podien oferir alguna pista sobre l'epidèmia de la sida, en respondre a la pregunta de com les societats havien afrontat les epidèmies en el passat. I remarcaven: «El significat contemporani de la pesta es va llegir davant la sida».⁵¹³⁹

Amb aquesta primera lectura de la història de la sida, apuntaven les autores, «es va captar i reflectir amb precisió la por i la confusió que envoltaven la malaltia».⁵¹⁴⁰ Igualment, va proporcionar un marc de referència que va permetre parlar de les qüestions ètiques, jurídiques i sanitàries que plantejava. Des d'aquesta perspectiva, es va examinar el problema de la discriminació social dels grups percebuts com a proveïdors de la infecció.⁵¹⁴¹ I ho il·lustraven així:

Els prejudicis irracionals del passat semblaven reflectir-se ara en la discriminació social contemporània contra els homes homosexuals i els consumidors de drogues intravenoses. En un grau considerable, la història de les epidèmies del passat es llegia com una advertència sobre les polítiques sanitàries i socials que *no* s'havien d'adoptar en aquest dies més il·lustrats.⁵¹⁴²

Es va percebre la sida com una «epidèmia devastadora i discontinua amb el passat immediat»,⁵¹⁴³ i això va alimentar, segons les autores, «aquesta sensació de catàstrofe aclaparadora i apocalipsi continuat de finals del segle XX».⁵¹⁴⁴ I destacaven:

La creixent sensació de crisi, alimentada per l'atenció sobtada dels mitjans de comunicació i per les estadístiques cada vegada més altes de malalts i morts, va contribuir a l'adopció generalitzada de la metàfora històrica d'una 'plaga' inexorable.⁵¹⁴⁵

Aquest llenguatge va ser adoptat per la mateixa comunitat homosexual que es va organitzar per exigir atenció social i política de la malaltia, recursos econòmics pels afectats, investigació científica per desenvolupar tractaments i vacunes i educació pública per prevenir la transmissió de la malaltia.⁵¹⁴⁶ Així,

⁵¹³⁹ Ibid., pàg. 462

⁵¹⁴⁰ Ibid., pàg. 462

⁵¹⁴¹ En les epidèmies anteriors, especificaven els estigmatitzats van ser els pobres, les prostitutes i els grups racials minoritaris. Ibid., pàg. 463

⁵¹⁴² Ibid., pàg. 463

⁵¹⁴³ Ibid., pàg. 463

⁵¹⁴⁴ Ibid., pàg. 463

⁵¹⁴⁵ Ibid., pàg. 464

⁵¹⁴⁶ Les autores manifestaven que, davant de l'aparent indiferència de la societat, els activistes gais van exigir una 'guerra contra la sida', i d'aquesta manera van adoptar la metàfora militar que solia utilitzar el govern per indicar que un problema era prou seriós com per dedicar-hi recursos econòmics. Tanmateix, les autores apuntaven les diferències entre on es dedicaven recursos econòmics i on no, sota el nom de 'guerra contra...'. I advertien: «Així, hem tingut una 'guerra

l'any 1982 es va crear l'organització Gay Men's Health Crisis, a Nova York; l'any 1983, la Terrence Higgins Trust, a Londres; i, el 1984, l'Aides, a París. Aquestes organitzacions van ser creades per a homosexuals, però oferien serveis a tots els sectors afectats de la població. Tal com manifestava Defert, van ser les primeres a expressar públicament les necessitats emocionals, mèdiques, socials, legals, ètiques i domèstiques dels malalts; van inventar les primeres estratègies preventives comunitàries; van instaurar la vigilància contra la discriminació; van defensar l'afirmació de la dignitat i dels drets de les persones afectades mentre l'entorn social encara era «indiferent, incrèdul o hostil».⁵¹⁴⁷ En el cas de la sida, molt abans que els organismes de l'Estat hi intervinguessin, van ser les organitzacions no governamentals les primeres a posar en pràctica mitjans de lluita contra la malaltia, de suport a les víctimes i de difusió d'informació. I van ser els mateixos individus afectats els que van haver de responsabilitzar-se dels seus actes, de la informació que tenien i dels riscos que corrien.⁵¹⁴⁸ I Fee i Krieger ho caracteritzaven així:

Els límits professionals es van tornar permeables a mesura que les persones amb malalties relacionades amb el VIH es declaraven experts de facto i començaven el procés de renombrar-se, redefinir la seva malaltia, qüestionar l'autoritat mèdica, criticar els portaveus del govern, exigir serveis nous i més adequats i medicaments més eficaços, i insistir tant en els seus drets de confidencialitat com en els seus drets d'expressió i influència pública.⁵¹⁴⁹

A més a més, van rebutjar el diagnòstic de promiscuïtat i van insistir en el sexe segur com a solució. I destacaven: «En rebutjar el llenguatge de la culpa i la innocència, van reivindicar una visió més científica i més humanitària de l'epidèmia com el problema de contenir un virus mentre es protegeixen els interessos dels ja infectats».⁵¹⁵⁰

El descobriment del virus VIH, consideraven Fee i Krieger, va transformar tant la percepció científica com la pública de l'epidèmia, i va oferir «la primera esperança real que algun dia podria ser controlada».⁵¹⁵¹ Igualment, a finals de la

contra el càncer' i una 'guerra contra les drogues', però encara no hem tingut una 'guerra contra els sensesostre' o una 'guerra contra l'analfabetisme'. Ibid., pàg. 464

⁵¹⁴⁷ Defert, D. «Le ville malade du sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 44

⁵¹⁴⁸ Ibid., pàg. 44. Philippe Mangeot va dedicar un article a les diferents organitzacions de lluita contra la sida: Mangeot, P., «Sida: angles d'attaque», op. cit.

⁵¹⁴⁹ Fee, E., Krieger, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», op. cit., pàg. 467

⁵¹⁵⁰ Ibid., pàg. 467

⁵¹⁵¹ Ibid., pàg. 465

dècada dels 80, la sensació d'una epidèmia catastròfica i del retorn inesperat a un món desaparegut de malalties epidèmiques, va començar a canviar. I feien ressaltar: «Un cop passada la primera sèrie de sobresalts per la sida, la societat, de la mateixa manera que molts dels infectats, estava aprenent a viure amb la sida».⁵¹⁵² Els mateixos grups afectats «es negaven a considerar la malaltia com una sentència de mort»,⁵¹⁵³ i van insistir per aconseguir que es deixés de posar l'èmfasi en la mort per aconseguir un enfocament sobre viure amb la sida més optimista. I advertien: «No volien ser clausurats en una política de la por i rebutjaven ser etiquetats com a 'víctimes' de la malaltia».⁵¹⁵⁴ Calia, doncs, una nova orientació per desenvolupar una estratègia a llarg termini, pensada per a una malaltia a llarg termini.

Aquesta conceptualització de la sida com a malaltia crònica, especificaven Fee i Krieger, va ser el segon relat que se'n va fer. Així, indicaven, «la sida es va normalitzar i va aparèixer com una malaltia crònica més que calia gestionar».⁵¹⁵⁵ Aquesta història es va desenvolupar als països industrialitzats i relativament rics, com Estats Units i Europa, que podien permetre's serveis sanitaris per a malalties cròniques.⁵¹⁵⁶ I, a partir d'aquí, remarcaven, «les metàfores de la guerra i l'equilibri es van replegar en el cos i es van interioritzar»,⁵¹⁵⁷ mentre augmentaven les imatges del sistema immunitari com a defensa contra els invasors externs. Fora del cos, manifestaven, la crida a la guerra contra la sida es va dirigir cap als nous descobriments terapèutics, «i es va convertir en una façana per a la inacció de la societat en la prevenció de la propagació de la sida».⁵¹⁵⁸ Com a malaltia crònica, la sida havia de ser continguda dins dels seus límits i evitar que es propagués, i l'atenció es va centrar en la capacitat del

⁵¹⁵² Ibid., pàg. 468. A finals de la dècada dels 80, assenyalaven les autores, es va poder veure que els malalts ja no morien tan ràpidament, que les persones podien viure amb la infecció pel VIH durant 10 o 12 anys, i que l'epidèmia no s'estenia tan ràpidament per la població. Si es comparava la sida amb la grip del 1918, indicaven, «quan va emmalaltir un 20% de la població, i entre un 2 i un 3% de la qual va morir (és a dir, entre el 0,4 i el 0,6% de la població total); ara, el 0,1% de la població havia emmalaltit en un període de deu anys». Ibid., pàg. 468

⁵¹⁵³ Ibid., pàg. 469

⁵¹⁵⁴ Ibid., pàg. 469

⁵¹⁵⁵ Ibid., pàg. 469

⁵¹⁵⁶ La visió fonamental, consideraven Fee i Krieger, era la de les malalties cròniques com a mals que es desenvolupen al llarg d'un període de temps prolongat, comporten un ús a llarg termini dels serveis sanitaris, no es curen fàcilment i solen ser mortals a la llarga. Aquestes malalties, apuntaven, o no són infeccioses o no es transmeten fàcilment. Els exemples habituals eren les malalties cardiovasculars, la diabetis i alguns tipus de càncer. Ibid., pàg. 470

⁵¹⁵⁷ Ibid., pàg. 470

⁵¹⁵⁸ Ibid., pàg. 470

sistema sanitari de fer-li front. Cada cop més hospitals van començar a crear unitats especialitzades en la sida, cosa que suposava, a parer de les autores, «un signe de la institucionalització de la malaltia».⁵¹⁵⁹ La malaltia, constataven, «havia deixat de ser una anomalia i s'estava convertint en un aspecte més, rutinari i esperat, de la prestació d'assistència sanitària».⁵¹⁶⁰

3.2. De grup de risc a grup exemplar d'adaptació al risc

*L'impacte de la sida a la comunitat artística és que la nit de Cap d'Any una escriptora de 36 anys acompanyi un fotògraf de 31 anys a fer-se una radiografia de tòrax i li senti dir, amb el que només pot ser descrit com una certa esperança cautelosa: "Potser només tinc càncer de pulmó".*⁵¹⁶¹

Fran Lewowitz

Pollak remarcava que la difusió de les precaucions va seguir, en la seva lògica social, la difusió del virus. Els primers contaminats van ser els primers de prendre consciència del risc i de canviar les conductes. I ho il·lustrava així:

En un primer moment, la difusió de les precaucions va seguir, en la seva lògica social, la del virus, i els primers afectats van ser les classes mitjanes superiors. Malgrat tot, aquesta coincidència es deu menys a una relació causal entre el grau d'exposició, la presa de consciència i el canvi de pràctiques, que a un conjunt de factors que van fer que les primers homosexuals afectats, o directament enfrontats als malalts, disposessin, dins de la població homosexual, de les millors condicions per poder afrontar el risc: per la seva educació i, per tant, la seva proximitat amb la medicina, però també per l'acceptació social de què gaudien. Aquesta coincidència va atenuar, sense cap mena de dubte, els fenòmens de rebuig i de segregació, sense, malgrat tot, impedir-los.⁵¹⁶²

Efectivament, els primers homosexuals afectats van ser els que tenien les millors condicions per fer front al risc: es tractava d'homes joves, de classe mitja-

⁵¹⁵⁹ Ibid., pàg. 472

⁵¹⁶⁰ Ibid., pàg. 469

⁵¹⁶¹ Lebowitz, F., «The impact of AIDS in the Artistic Community», *The New York Times*, 13 de setembre del 1987. Article consultat el de febrer de 2021:

<https://www.nytimes.com/1987/09/13/arts/the-impact-of-aids-on-the-artistic-community.html>

⁵¹⁶² Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 154-155. Pollak aportava diverses dades. El 1987, un 42% dels homosexuals francesos, de classe alta i professions liberals, havien reduït el nombre de parelles sexuals; un 32% feia servir regularment el preservatiu i un 26%, irregularment. L'any 1988, el 47% dels homosexuals d'aquest grup utilitzaven regularment el preservatiu. Entre les classes treballadores, un 18% feia un ús regular del preservatiu i un 32%, un ús irregular, l'any 1987. El 1988, aquestes dades van passar al 31 i al 37% respectivament. Ibid., pàg. 155

alta, que vivien a grans ciutats, que tenien un nivell educatiu alt i que gaudien d'un bon estatus social.⁵¹⁶³ I Pollak constatava:

La lògica de circulació del virus en el grup homosexual, en xarxa i en relleu, ha començat per fer de la sida, a Amèrica del Nord i a Europa occidental [...], una malaltia de classes mitjanes urbanes. La lògica de difusió de les precaucions ha fet que aquestes mateixes categories hagin estat les més ràpides a l'hora de protegir-se.⁵¹⁶⁴

En efecte, feia ressaltar Grmek, els homosexuals van ser els primers afectats per la sida, els primers de ser considerats com a grup de risc, van ser els qui van donar els noms inicials a la malaltia. Dins de la comunitat homosexual nord-americana, el xoc d'aquesta epidèmia va provocar, durant els moments inicials, reaccions contradictòries. Al principi, van intentar minimitzar-la. I ho relatava així:

[...] no es poden creure allò que afirmen els metges, acusats de voler “reanimar la seva por simbòlica” a través d'un perill imaginari; refusen de fer el joc a l'adversari acceptant els arguments que podrien portar a la “repressió moral”; després, presos del pànic, reclamen als poders públics els mitjans financers suplementaris per lluitar contra la sida.⁵¹⁶⁵

Lestrade apuntava que al *New York Native*, mitjà de comunicació gai, es va discutir aquesta malaltia des del seu debut. I comentava:

Tot va ser dit, en temps real, entre aquells que s'enfrontaven feroçment. Hi havia els gais estatunidencs que pensaven que tot allò era una maquinació de la medicina, sempre preparada per desaprovar la sexualitat gai. Hi havia aquells que deien que havien d'adoptar, de seguida, el *safe sex*, i quan es va crear la primera associació de lluita contra la sida, la *Gay Men's Health Crisis*, aquest va ser un dels primers missatges. Hi havia aquells que van cridar que no s'havien batut contra la moral antigai per acceptar, en un instant, de renunciar a fer petons com volien.⁵¹⁶⁶

Els homosexuals francesos van seguir el mateix camí,⁵¹⁶⁷ un any més tard, sostenia Grmek. En un principi, es van indignar per la publicitat que se'n feia de la malaltia. Afirmaven que se'n parlaria menys, si la malaltia hagués

⁵¹⁶³ Ibid., pàg. 155

⁵¹⁶⁴ Ibid., pàg. 158-159

⁵¹⁶⁵ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 81

⁵¹⁶⁶ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 31. I constatava: «Als mitjans gais, els comentaris eren sarcàstics, la comunitat es dividia insultant-se, i és a partir d'aquestes divisions que neixen els moviments polítics posteriors. En la ràbia i l'enfrontament estaven brotant les llavors de la resposta a la malaltia. El militarisme sida no ha nascut d'un gran impuls solidari, com s'ha dit durant molt de temps. Ha nascut de l'insult». Ibid., pàg. 31

⁵¹⁶⁷ En canvi, els autors de *Sida, realitats i fantasmes* remarcaven que els homosexuals francesos no van seguir els passos de la histèria que s'havia estès pels Estats Units. Tot i que, advertien: «Però cada ràfega a través de l'Atlàntic ha fet que trontollin les actituds aparentment serenes». Rozenbaum, W., Seux, D., Kouchner, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, op. cit., pàg. 125

afectat als «xilens pobres».⁵¹⁶⁸ El retret invers es va donar després: «Els esforços en la lluita contra la malaltia serien, segurament, més importants si ataqués els jugadors de tennis».⁵¹⁶⁹ Grmek recollia unes declaracions de Claude Lejeune, president de l'Associació de Metges Gais i col·laborador de la revista *Gai Pied*, que havia escrit a l'abril del 1982: «Fer-se petons és perillós? I també creuar el carrer!».⁵¹⁷⁰ I el juliol del 1983, es queixava de «l'incessant engrossiment d'un fet minoritari, numèricament parlant».⁵¹⁷¹ I Grmek advertia: «Però l'estiu següent va escriure una nota en què admetia la gravetat de la situació i exhortava als homosexuals francesos a adoptar mesures voluntàries de prevenció».⁵¹⁷²

Lestrade, per la seva banda, oferia el seu testimoni personal:

No soc una d'aquestes persones que es van espantar des del principi. Seguia el que estava passant i el que s'estava dient, i vaig continuar vivint amb normalitat, durant molts anys, com molts gais, amb aquesta idea que la sida era lluny de mi, que no havia tocat encara el meu cercle d'amics i que els cercles concèntrics d'aquesta epidèmia estaven allunyats, molt allunyats (l'oceà Atlàntic, de fet). [...] Del 1981 al 1983, vaig empènyer aquesta actitud al màxim, amb la impressió que la corda es tensava més i més cada dia, però que es mantenia ferma, mentre les notícies sobre la sida es feien cada cop més precises. El 1983, les principals característiques d'aquest virus (ah, així doncs era un virus!) eren conegudes: es transmetia per la sang i l'esperma. El *safe sex* podia doncs ser oficialment establert.⁵¹⁷³

Un cop aïllat el virus i determinades les vies de transmissió, a partir del 1985, es van obrir les estratègies de prevenció amb la finalitat de contenir l'expansió de la malaltia. Pollak especificava que es van poder posar en pràctica els mitjans tècnics per poder eliminar el risc de contagi per transfusió, però en el cas del contagi per via sexual o per intercanvi de xeringues, la reducció del risc depenia de «canvis lliurement consentits»,⁵¹⁷⁴ amb relació a les conductes individuals i col·lectives. Per tant, l'adaptació al risc, en aquests casos, havia de ser per una decisió, en primer lloc, individual.⁵¹⁷⁵ Si alguna cosa ens havia recordat la sida, manifestava Rosenberg, va ser la dificultat d'aconseguir canvis

⁵¹⁶⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 81

⁵¹⁶⁹ Ibid., pàg. 81

⁵¹⁷⁰ Ibid., pàg. 81

⁵¹⁷¹ Ibid., pàg. 81

⁵¹⁷² Ibid., pàg. 81

⁵¹⁷³ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 32

⁵¹⁷⁴ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 143

⁵¹⁷⁵ Ibid., pàg. 143

en el comportament individual, i les dificultats que això comportava en les decisions polítiques i les autoritats de la salut pública.⁵¹⁷⁶

Pollak considerava que, com a malaltia de transmissió sexual, el VIH estava sotmès a la llei de probabilitat i es propagava segons la lògica de les xarxes. Així, per circular d'una xarxa d'intercanvis a una altra, havia de transitar per una persona relleu. Per poder contenir l'expansió de la malaltia calia conèixer tant les lògiques de xarxes com les conductes sexuals individuals considerades aïlladament. I advertia: «És en aquest context que tenen sentit les enquestes sociològiques sobre la posició dels homosexuals davant la sida».⁵¹⁷⁷

Les administracions van començar a dur a terme recerques socials sobre els comportaments dels col·lectius afectats, per determinar el grau variable d'exposició al risc de les diferents poblacions i els dispositius que podien aplicar per protegir-se del risc. També van analitzar, indicava Pollak, els circuits de circulació de la informació i els seus efectes en el canvi de comportaments. En definitiva, es tractava d'aclarir quins eren els processos preventius més útils en cada cas.⁵¹⁷⁸

La dificultat que apareixia, sostenia Pollak, era la següent: «com estudiar les formes d'intercanvis sexuals i l'adaptació al risc en una població si no se'n coneixen ni els contorns, ni la mida?».⁵¹⁷⁹ Davant d'això va aparèixer la doble problemàtica de les tècniques de recollida de dades i de l'acceptació d'aquestes entre les poblacions enquestades. Als Estats Units, els primers estudis, des de l'inici de l'epidèmia, es van fer entre el grup d'homosexuals que se sotmetien periòdicament als exàmens mèdics i a un interrogatori sobre les seves pràctiques sexuals. I destacava:

Aquest enfocament afavoreix el reclutament d'homosexuals conscients del problema, de classes mitjanes i residents a les grans ciutats més afectades per la malaltia. Si en un primer moment aquests estudis van poder consolidar la caricatura de l'homosexual desenfrenat, en un segon moment van alimentar un optimisme igualment poc realista sobre la velocitat de difusió del *safer sex*: en observar els homosexuals més motivats i conscients del problema, perquè passen periòdicament per una consulta, la major part d'aquest grup tendeix a demostrar, des del 1985 i 1986, que els homosexuals havien adoptat molt majoritàriament el *safer sex*.⁵¹⁸⁰

⁵¹⁷⁶ Rosenberg, Ch. E., *Explaining epidemics*, op. cit., pàg. 288-289

⁵¹⁷⁷ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 144

⁵¹⁷⁸ Ibid., pàg. 143

⁵¹⁷⁹ Ibid., pàg. 145

⁵¹⁸⁰ Ibid., pàg. 146. En anglès a l'original: *sexé més segur*

Es van provar diversos mètodes per aconseguir dades, indicava. De seguida va aparèixer el problema de les mostres: «Poder extreure d'una població donada una mostra representativa pressuposa el coneixement dels seus límits i del seu registre».⁵¹⁸¹ Es van utilitzar diverses tècniques, com l'anomenada 'bola de neu' –que consistia en què les primeres persones contactades en contactaven d'altres, i així successivament– o l'aproximació per un qüestionari inserit a la premsa homosexual.⁵¹⁸² I posava de manifest:

Al costat d'aquestes dificultats d'accés a la població i de mostrari, els mètodes sociològics també plantegen problemes de fiabilitat en el moment que no es tracta només de recollir les 'opinions' o les 'actituds', sinó les pràctiques tabús i culturalment definides com un afer privat. Les respostes són honestes, ¿o es troben influïdes per una preocupació de respectabilitat, o més mundanament, per la incapacitat de memoritzar de manera precisa el nombre de 'companys sexuals durant els sis darrers mesos'? Actualment, la preocupació de respectabilitat podria jugar a favor d'una auto-presentació conforme a les expectatives socials de conductes sexuals responsables i, d'aquesta manera, subestimar els èxits de la prevenció.⁵¹⁸³

Davant del problema de la respectabilitat, puntualitzava Pollak, existien solucions com l'estricta garantia d'anonimat i la possibilitat de fer les enquestes sense la presència de l'enquestador.⁵¹⁸⁴

Pollak plantejava que les enquestes van revelar que, presos aïlladament, els homosexuals van canviar ràpidament les seves conductes sexuals, passant de ser un 'grup de risc' a ser un «grup exemplar d'adaptació al risc».⁵¹⁸⁵ I constatava:

⁵¹⁸¹ Ibid., pàg. 146

⁵¹⁸² La majoria de les enquestes fetes als homosexuals van utilitzar la tècnica de la 'bola de neu'. Tot i així, advertia Pollak, «aquesta tècnica permet, efectivament, un augment del nombre sense garantir una mostra representativa». Ibid., pàg. 146. A més a més, era una tècnica extremadament costosa en temps i tenia l'inconvenient suplementari de la constitució i la gestió d'un fitxer, i de l'anonimat i la protecció de les dades. L'aproximació per un qüestionari inserit a la premsa homosexual va resultar ser molt més eficaç: el període de recollida de dades passava de diversos mesos a poques setmanes, remarcava, i, a més a més, facilitava l'organització d'enquestes en intervals regulars. A tot això, s'hi va afegir la velocitat dels canvis en la difusió del preservatiu, cosa que va ser observable en les enquestes a partir de cert moment. Ibid., pàg. 147

⁵¹⁸³ Ibid., pàg. 149

⁵¹⁸⁴ Ibid., pàg. 149

⁵¹⁸⁵ Ibid., pàg. 144. Les enquestes també van revelar, per exemple, diferents pols de reacció a França des del 1985. En primer lloc, es va donar una desolidarització del grup homosexual, que va conduir a un autoaïllament. Els homosexuals, sobretot aquells que vivien al camp i en entorns hostils, van assumir el risc de la sida com allò que era més difícil del seu destí homosexual. Aquí, les precaucions s'hi van difondre lentament. En segon lloc, es va donar una certa indiferència en les classes treballadores que se sentien poc exposades i que no van començar a canviar el seu comportament fins després del 1987. En tercer lloc, una reacció desconfiada i escèptica, que va precedir l'adaptació ràpida al risc, en els petits treballadors de grans ciutats que vivien una situació de rebuig social per la seva homosexualitat. En quart lloc, una pressa de consciència

Particularment afectats, els homosexuals han estat els primers de canviar les seves conductes sexuals. De 'grup de risc' s'han transformat en grup exemplar d'adaptació al risc. Els elements que intervenen en la gestió del risc dins d'aquest grup anticipen, d'alguna manera, el que passaria si l'epidèmia es generalitzés.⁵¹⁸⁶

També apuntava que totes les enquestes coincidien en la importància dels canals de comunicació comunitaris –com la premsa i les ràdios homosexuals, i les associacions de lluita contra la sida– i personals –discussions en el cercle d'amics. Aquests canals eren indispensables perquè la informació es pogués traduir en canvis de comportament i que aquests es mantinguessin en el temps.⁵¹⁸⁷

Brunet considerava que els resultats de les enquestes mostraven que la proporció de francesos que, durant els últims cinc anys, havia utilitzat el preservatiu havia augmentat molt. Però també mostraven, cosa que segons ell passava desapercebuda, que la taxa de malalties sexualment transmissibles, en aquestes persones que havien utilitzat el preservatiu almenys una vegada en els últims cinc anys, era vint vegades més important que entre aquells que no havien utilitzat mai el preservatiu.⁵¹⁸⁸ I ho justificava així:

Sembla absurd, però, malgrat tot, és lògic: si has fet servir el preservatiu una vegada, o inclús de manera irregular, en un lapse de temps de cinc anys, i has conegut quinze parelles, la meitat de les quals estava infectada, els riscos són evidentment més grans que si no utilitzes mai preservatius amb un sol company no infectat. En altres termes, l'eficàcia d'una estratègia individual o col·lectiva de prevenció no depèn només d'una pràctica, sinó d'un conjunt de factors complexos, i, en particular, de la importància de l'exposició al risc, i de la capacitat de sostenir aquesta estratègia en el temps.⁵¹⁸⁹

Des del punt de vista preventiu, constatava Pollak, només existia una mesura eficaç per evitar el risc de transmissió per la via sexual: la interrupció de qualsevol intercanvi de fluids corporals. Per tant, es van definir els cànons del sexe segur i es va intensificar la recomanació de l'ús del preservatiu. Tanmateix, subratllava, l'ús del preservatiu estava relacionat amb la gestió individual del risc i tenia, com gairebé tots els compromisos que intervenen en aquesta gestió, un caràcter pragmàtic. I remarcava: «Que es tracti de la reducció del nombre de

ràpida i una modificació del comportament en els homosexuals intel·lectuals de classes altes que van ser els més ben informats. Finalment, una certa desconfiança entre els joves homosexuals que se sentien injustament designats com a grup de risc i que tenien la sida identificada a la generació dels seus pares. Ibid., pàg. 153-154

⁵¹⁸⁶ Ibid., pàg. 144

⁵¹⁸⁷ Ibid., pàg. 156

⁵¹⁸⁸ Brunet, J-B., «Comportement français», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 53

⁵¹⁸⁹ Ibid., pàg. 53-54

parelles o de l'ús del preservatiu, efectivament, els canvis de conducta són rarament justificats en termes morals».⁵¹⁹⁰ Tots els mecanismes de prevenció, assenyalava, es dedicaven a la recerca de vies adaptables a una satisfacció amb el menor risc. I ho caracteritzava així:

En general, l'adaptació al risc comença per la disminució de les situacions d'exposició (reducció del nombre de parelles, de la freqüentació de saunes i *back rooms*),⁵¹⁹¹ abans d'estendre's a precaucions, considerades més eficaces, que interrompen la transmissió del virus (preservatiu, abandonament de la penetració). Com que impliquen una interacció i no una decisió solitària, aquestes últimes són més difícils de dur a terme. Exigeixen no només que el subjecte n'estigui convençut, sinó que sàpiga convèncer l'altre, és a dir, que pugui comprometre la seva imatge sencera i exposar-se així a la possibilitat d'un rebuig sexual i afectiu o a la sospita d'estar contaminat.⁵¹⁹²

Lestrade narrava, amb relació a aquestes qüestions:

Acabaria per descobrir, més tard, que els meus amics estaven efectivament passant a l'abandonament pur i simple del sexe per protegir-se d'aquesta malaltia, de la qual no en sabien res tret que, sobretot, no volien viure-la. En altres, havia vist produir-se el moviment de balanceig: es feien molts petons, després paraven, saciats o espantats, i travessaven un llarg període d'abstinència. [...]

Per a mi, com per a molts d'altres, la lluita contra la sida estava associada a un combat per salvar l'amor. Aquesta malaltia matava l'amor. [...] Si un no es mobilitzava, aquesta malaltia podia destruir el poc capital obtingut, en tant que gais, durant els deu anys precedents al 1981 –i encara hi havia tantes coses per aconseguir. Això volia dir que la sida canviaria per sempre la sexualitat gai. Ja no es podria estimar més com abans.⁵¹⁹³

Pollak considerava que haver d'escollir entre la vida i la mort hauria de portar, segons una elecció racional, a seguir de manera automàtica els passos preventius recomanats. Però calcular racionalment el risc i adaptar-s'hi depenia, també, de tenir la informació necessària i les condicions favorables. L'any 1985, es va registrar a França un rebuig força generalitzat del preservatiu i una difusió més o menys lenta segons l'edat i el nivell social, i així mostrava les dificultats de la prevenció sexual.⁵¹⁹⁴ I especificava:

Els dispositius posats en pràctica pels homosexuals per protegir-se de la infecció són compromisos entre objectius, habilitats i riscos concurrents; entre la salut i els impulsos sexuals; entre la capacitat de manipular l'acte sexual i la imatge d'un

⁵¹⁹⁰ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 153

⁵¹⁹¹ En anglès a l'original: quarto fosc

⁵¹⁹² Ibid., pàg. 154

⁵¹⁹³ Lestrade, D., i Pialoux, G., *Sida 2.0.*, op. cit., pàg. 32-33

⁵¹⁹⁴ Pollak, M., «Le sida: une épidémie autogérée?», a: Dourlens, C., Galland, J.P., Theys, J., Vidal-Naquet, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, op. cit., pàg. 144

mateix construïda al voltant de la sexualitat; entre el risc de contagi i el risc de solitud.⁵¹⁹⁵

El temps que anava de la presa de consciència a un canvi de comportament depenia i variava segons l'entorn i, també, segons els països. I detallava:

Fins i tot en absència d'un contacte personal amb la malaltia, la gran preocupació per la informació, evident a partir del 1984-1985, reflecteix una inquietud que combina la preocupació per la salut i el pressentiment d'una possible discriminació social, que encara és més marcada perquè l'homosexualitat és mal viscuda, ja que està mal acceptada per l'entorn; d'aquí la desconfiança i les susceptibilitats de nombrosos homosexuals al principi de l'epidèmia davant de la informació dels grans mitjans. S'ha assistit també, dins d'una minoria al mateix temps designada com a 'grup de risc', a un fenomen posat en evidència per Paul F. Lazarsfeld en el domini polític, el '*two step flow of communication*',⁵¹⁹⁶ a saber, que una informació, per ser retinguda, ha de ser confirmada per persones properes que comparteixen les mateixes preocupacions i els mateixos problemes. En el cas d'un canvi de pràctiques íntimes que impliquen la confiança i la timidesa, el gest preventiu del preservatiu és molt més probable que entri en els costums d'un grup, que esdevingui 'normal'. És per aquest motiu que la difusió del preservatiu, lenta al principi, no té un procés lineal, però s'accelera d'un any a un altre.⁵¹⁹⁷

El col·lectiu homosexual va ser el primer col·lectiu afectat per la sida. Amb els anys, l'expansió de la malaltia es va estabilitzar entre ells, cosa que va dur a un relaxament de les conductes i a un nou augment de la incidència de la malaltia, de manera que van tornar a ser un grup exposat. La percepció del perill i del risc de la malaltia també fluctuava i canviava depenent de la insistència amb què s'intentava protegir un grup exposat o se'l deixava temporalment de banda per dedicar-se a un altre més exposat en aquell moment. L'evolució de la malaltia entre els homosexuals mostrava aquestes fluctuacions.

⁵¹⁹⁵ Ibid., pàg. 153

⁵¹⁹⁶ En anglès a l'original: flux de comunicació en dos passos

⁵¹⁹⁷ Ibid., pàg. 155-156

4.- Droga

4.1. Sida i exclusió social

*[La sida] resumeix les angoixes de la nostra època:
el tràgic subdesenvolupament d'un continent,
l'existència de comunitats marginades en els països industrialitzats;
sabem que, a Nova York, l'epidèmia,
que abans era un flagell dels cercles intel·lectuals i artístics,
ara tendeix a desenvolupar-se en els guetos de la gran metròpoli.*⁵¹⁹⁸

Anne Marie Moulin

Amb la irrupció de la sida als anys vuitanta, l'exclusió social, política i econòmica de certes poblacions –drogoaddictes, vagabunds, sensesostre⁵¹⁹⁹ es va transformar en un drama sanitari. Les societats occidentals estaven desarmades davant de la propagació de la sida entre aquestes poblacions. En un article del 1993, Lebeau ho exposava així:

La sanitat pública, a Occident, es troba amb mil obstacles quan vol protegir la població vulnerable. Ghettos urbans, *banlieues* desfavorides, misèria social, quart món, sensesostre: ara i per molts anys aquesta és la part maleïda de la sida.⁵²⁰⁰

I més endavant, constatava: «La sida s'ha unit a la gran pobresa. El mode de vida caòtic dels sensesostre els exposa a l'epidèmia, i, recíprocament, els seropositius o els malalts acaben per perdre la feina i l'apartament per unir-se a la cohort dels *homeless...*».⁵²⁰¹ En aquestes poblacions, la drogodependència s'hi desenvolupava i la sida hi trobava un terreny per propagar-se. I remarcava: «Els subjectes més marginalitzats són els més vulnerables al virus».⁵²⁰²

Brunet donava algunes dades de la situació a França:

A finals del mes de setembre del 1992, amb més d'onze mil malalts censats des del debut de l'epidèmia, l'Île-de-France compta, ella sola, amb més casos de sida que tota la Gran Bretanya. Els casos observats a París mateix, cinc mil set-

⁵¹⁹⁸ Moulin, A.M., *Le dernier langage de la médecine*, op. cit., pàg. 430

⁵¹⁹⁹ Lebeau donava les xifres d'aquesta exclusió. Segons un cens del 1990, detallava, a França hi havia 200.000 persones excloses d'habitatge: 98.000 persones no tenien domicili fix, 45.000 vivien en refugis provisionals i 59.000 vivien en centres d'acollida o refugis d'urgència (és a dir, centres d'allotjament i de reinserció social, centres de trànsit o de promoció familiar). A aquestes 200.000 persones excloses d'habitatge, apuntava Lebeau, calia afegir-hi 470.000 persones que ocupaven allotjaments com habitacions moblades o d'hotel, i també els 576.000 suballotjats que ocupaven allotjaments mòbils, o llocs sense espai ni confort. Això afectava, sentenciava, un total de més de dos milions de persones. Lebeau, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 22

⁵²⁰⁰ Ibid., pàg. 14

⁵²⁰¹ Ibid., pàg. 17

⁵²⁰² Ibid., pàg. 24

cents, s'aproximen al total dels casos enregistrats entre els nostres veïns anglesos, sis mil cinc-cents.

La situació de l'Illa de França és també molt diferent de la que s'observa en la resta de països. D'entrada, la importància de l'epidèmia. La taxa d'incidència de la sida (el nombre de nous casos per miler d'habitants) és set vegades més important a París que la mitjana nacional i de tres a set vegades més important que en els departaments de la *banlieue*. La situació de París és catastròfica.⁵²⁰³

De la mateixa manera que en la majoria de ciutats del nord d'Europa, els homosexuals representaven el 70% dels casos, mentre que els drogoaddictes en representaven el 8%. Però, puntualitzava Brunet, si es miraven les dades a la perifèria de París, a les *banlieues*, allà els drogoaddictes representaven el 30% dels casos.⁵²⁰⁴

Lebeau posava l'exemple de la situació de Nova York:

Els *homeless*, els sense sostre, d'ara endavant formen part del paisatge urbà. Són més nombrosos avui que a l'època de la Gran Depressió.

De deu a vint mil d'ells estan infectats pel virus. Prop d'un terç té problemes psiquiàtrics. Més de dos terços viuen a les voreres. A tot el país, es diu que són tres milions vagant d'aquesta manera, d'un habitatge efímer a un altre, set-cents mil d'un refugi a un carrer. Un gran nombre de prostitutes de Nova York no té domicili fix, moltes d'elles es droguen, infectades pel virus o abatudes per la tuberculosi.

La majoria dels *homeless* infectats són negres o hispans, sovint joves, de vegades orfes quan la sida ha matat els seus pares.⁵²⁰⁵

Man parlava de la discriminació com a factor de risc de la sida. Als Estats Units, posava d'exemple, la comissió nacional sobre la sida acabava d'identificar el racisme com un dels principals factors de l'evolució de l'epidèmia. I constatava que el 40% de malalts de sida eren negres o hispans, malgrat que no representaven més del 20% de la població total, als Estats Units.⁵²⁰⁶

I Mindy Fullilove s'expressava així, sobre aquest tema:

Pels afroamericans dels Estats Units, el context social de les ciutats s'ha deteriorat dramàticament en els últims deu anys. Abans, les condicions no eren envejables, però la recessió ha tingut un impacte seriós en la comunitat negra. S'hi consumeixen cada cop més drogues.

[...] Un govern dominat per blancs ha acceptat la destrucció de barris on viuen els pobres. Com si, arrasant les cases es destruís la pobresa! [...]

El cor de l'epidèmia és justament allà, al Bronx, perquè no n'hi ha prou amb tancar la gent per impedir la propagació de la malaltia. I aquesta surt del Bronx i esclata a tot arreu. La droga depassa els ghettos. El crack, contràriament al que

⁵²⁰³ Brunet, J.B., «Comportement français», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 54

⁵²⁰⁴ Ibid., pàg. 54

⁵²⁰⁵ Lebeau, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 17

⁵²⁰⁶ Man, J., «Une stratégie insuffisante», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 65

s'ha dit, no està reservat als negres, devasta altres barris, desintegra les famílies, destrueix els infants, accelera la violència, contribueix a destruir les ciutats.⁵²⁰⁷

L'exclusió social, la drogoaddicció i la sida, considerava Lebeau, estaven efectivament lligades. I aquesta situació cristal·litzava en una institució concreta: la presó. I ho il·lustrava així:

Als països desenvolupats, les persones sense domicili fix, les poblacions marginalitzades de les *banlieues*, els abandonats dels ghettos urbans pateixen l'epidèmia i els seus estralls. Una institució resumeix aquesta situació: la presó. A l'estat de Nova York, s'arresten prop de 250.000 toxicòmans per any, entre els quals hi ha un bon nombre de sidosos. Segons estudis del New York State Department of Corrections, una quarta part dels nous detinguts estarien infectats pel virus. Les proporcions són menys alarmants a Anglaterra o a França, però els sistemes sanitaris de les nostres presons afronten malament aquesta situació nova. Les presons, en efecte, ja no s'assemblen a les galeries de Lluís XIV o als treballs forçats: un hi entra, un en surt, hi ha permisos de cap de setmana, es pot anar a la ciutat. En moltes presons, les tuberculosi pulmonars han començat per afectar les persones infectades pel virus; o, en aquests establiments mal ventilats i sovint superpoblats, els bacils poden transmetre's a altres detinguts i als guàrdies. Això reclama mesures urgents, costoses i prolongades.⁵²⁰⁸

La irrupció de la malaltia de la sida va convertir en vulnerables les societats occidentals, atacant els membres més fràgils, més febles, aquells que havien viscut als marges de les ciutats, a les perifèries, invisibles i ignorats durant anys.

4.2. Drogoaddicció

*Mentrestant, els malalts es moren!*⁵²⁰⁹

Manifestant

Segons Kouchner, la drogoaddicció comportava, conservava i mantenia la sida.⁵²¹⁰

Mann, amb relació a aquest tema, manifestava: «Hem de canviar radicalment la nostra aproximació a la plaga. L'experiència demostra que la sida

⁵²⁰⁷ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 105-106

⁵²⁰⁸ Lebeau, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 15

⁵²⁰⁹ Un manifestant interrompia amb aquest crit la xerrada de Bernard Kouchner durant la conferència Tri-Ville, celebrada a París el 1993. Kouchner, B., «Génération sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 278

⁵²¹⁰ Kouchner, B., «Non assistance a personnes en danger», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 6. A partir de l'afectació de la sida entre els drogoaddictes, especialment els heroïnòmans, les paraules 'heroïna' i 'sida' van quedar inevitablement unides. Aquestes nocions van aparèixer lligades a tots els programes de lluita contra la droga. Per exemple, l'any 1988, es va crear a l'Estat espanyol, la Direcció General de Drogas y Sida, lligat al Ministerio de Asuntos Sociales.

s'aprofita de les febleses de les nostres societats, la seva progressió porta sovint a la discriminació».⁵²¹¹

Kouchner donava la dada següent sobre la drogodependència a França: «El 1970, comptem set mil toxicòmans. Avui [1993] se'ls avalua en més de cent cinquanta mil».⁵²¹² I especificava: «En matèria d'estupefaents, cada país té les seves tradicions. Les drogues pertanyen al bagatge cultural i personal, a la manera amb què abordem la quotidianitat, les dificultats, la mort».⁵²¹³ Amb relació als drogoaddictes, es preguntava una mica més endavant: «Es parla del toxicòman o de l'alcohòlic com en el passat d'un boig o d'un incurable: el tanquem?».⁵²¹⁴

Lebeau també plantejava les diferents responsabilitats que requeien sobre els estats i les ciutats, depenent del pes de l'epidèmia:

Nova York té dues vegades més casos de sida que França sencera, set o vuit vegades més que Gran Bretanya: sida, toxicomania i exclusió social s'hi confonen profundament. A la inversa, a Gran Bretanya, tres quartes parts de casos de sida corresponen a homosexuals. [...] Això pot significar que la política anglesa en matèria de toxicomania ha donat els seus fruits: campanyes de prevenció dirigides, programes d'intercanvi de xeringues o programes de substitució, finalment, i sobretot, la cooperació indispensable entre la policia i la medicina. Pels anglesos, el virus és una amenaça bastant més greu que l'abús de les drogues. París i Nova York han trigat a donar aquest pas que té un nom: reducció de riscos.⁵²¹⁵

Lebeau caracteritzava com es propagava el virus entre els drogoaddictes: per compartir xeringues infectades –cosa que era molt probable perquè la venda de xeringues no era lliure–, per la inexistència de campanyes de prevenció amb l'objectiu d'aconseguir una injecció no contaminant, i, finalment, per la penalització de la tinença de xeringues. A França, el tant per cent de drogoaddictes afectats pel virus de la sida, que era del 7,3% el 1985, s'havia quadruplicat el 1993. I remarcava: «Les nostres societats es veuen desarmades per la propagació del virus entre els toxicòmans».⁵²¹⁶

El col·lectiu d'homosexuals va tenir la possibilitat d'organitzar-se i lluitar contra el virus, d'ajudar els seropositius i de mobilitzar-se, apuntava Lebeau. Van

⁵²¹¹ Mann, J., «Une stratégie insuffisante», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 65

⁵²¹² Kouchner, B., «Non assistance a personnes en danger», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 5

⁵²¹³ Ibid., pàg. 6

⁵²¹⁴ Ibid., pàg. 6-7

⁵²¹⁵ Lebeau, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 16

⁵²¹⁶ Ibid., pàg. 13

poder negociar alguns objectius de prevenció amb les autoritats. El resultat va ser que, en pocs anys, l'epidèmia es va estabilitzar entre ells. Malauradament, no va ser aquest el cas dels drogoaddictes. I ho manifestava així:

Reprimits, perseguits com a criminals, aconseguïen, malgrat tot, modificar algunes de les pràctiques de risc, com compartir xeringues, però no poden exercir cap pressió sobre els poders públics, no tenen cap influència sobre les polítiques que els afecten. Les primeres mesures preses per protegir-los són tardanes i insuficients. França no modifica fins al 1987 la seva legislació a fi de permetre la venda lliure de xeringues.⁵²¹⁷

Grmek sostenia: «A diferència dels homosexuals, molt atents a la informació, els toxicòmans són reticents a les campanyes d'educació mèdica».⁵²¹⁸ I Lebeau es preguntava:

Com canviar correctament els comportaments de risc? La sida ho altera tot. Abans, sens dubte, s'hauria pogut explicar a un toxicòman que es podia desintoxicar, començar una nova vida, però, avui en dia, què podem dir a un toxicòman afectat de sida, la malaltia del qual compromet totes les esperances? On podem trobar les raons per convèncer a un vell drogoaddicte que no s'ha de punxar, quan està infectat, quan la seva vida ja està amenaçada a curt termini? L'angoixa que comporta la sida pot conduir a un augment de l'ús de les drogues.⁵²¹⁹

Fins i tot, remarcava, els que preniën precaucions respecte a les injeccions, no modificaven gaire el comportament sexual i transmetien així el virus. Entre les polítiques de prevenció per intentar aturar l'epidèmia entre els drogoaddictes, Lebeau destacava l'intercanvi de xeringues, però només com un instrument juntament a campanyes de distribució de preservatius, d'informació i de detecció anònima i gratuïta. Plantejava, també, la importància dels productes de substitució, com la metadona, que permetien d'estabilitzar els modes de vida i reduir les injeccions, sense arribar, tanmateix, a suprimir del tot el perill de contraure la sida.⁵²²⁰

Una altra tècnica important per canviar una actitud era la que tenia a veure amb les relacions socials. Lebeau destacava l'exemple com a mode per convèncer les persones properes de modificar les seves pràctiques. I apuntava:

Els homosexuals, com que estan més ben integrats a la societat, han comprès aquest moviment, saben més bé com protegir-se de la plaga, i, des d'aquest punt de vista, les associacions d'usuaris de drogues, com les que existeixen a Holanda, Austràlia, Anglaterra, Alemanya, i tímidament a França, poden facilitar aquestes transformacions comunitàries. Evidentment, aquestes xoquen, en la

⁵²¹⁷ Ibid., pàg. 14

⁵²¹⁸ Grmek, M., *Histoire du sida*, op. cit., pàg. 275

⁵²¹⁹ Lebeau, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 20

⁵²²⁰ Ibid., pàg. 20

majoria dels casos, amb la criminalització dels usuaris. Caldria començar per modificar les lleis.⁵²²¹

Philippe Duneton considerava que la reducció dels riscos era una urgència i, a França, la majoria dels actors i organismes encarregats d'això no estaven preparats. La posada en funcionament de projectes –com l'accés ampliat a les xeringues, a través de la venda en farmàcies i dels programes d'intercanvi, o com la diversificació de l'oferta mèdica per entrar en contacte amb els drogoaddictes, amb productes de substitució com la metadona– van xocar amb múltiples obstacles a la mateixa administració i al govern, i també per part dels interventors especialitzats en drogodependència. A més a més, constatava:

La comunitat mèdica ha mostrat una passivitat remarcable sobre aquest tema. Pocs metges hi estan compromesos. Respecte d'aquesta problemàtica, com sobre d'altres, la comunitat mèdica mira passar els trens, inclús quan descarrilen.⁵²²²

Kouchner manifestava que, generalment, i tot i estar relacionat amb la delinqüència i l'exclusió social, la drogoaddicció era un estadi passatger. I puntualitzava: «[...] en la majoria dels casos, després d'alguns anys a la deriva, un en surt malgrat tot. Ara mateix, un no en surt de la sida».⁵²²³

⁵²²¹ Ibid., pàg. 21

⁵²²² Duneton, P., «La réduction des risques», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 191. Més endavant, Duneton també plantejava la marginalització dels especialistes en drogoaddicció dins del sistema sanitari: «Els metges especialistes en toxicomania haurien de treballar amb les mateixes regles que les altres especialitats, en termes de formació i de possibilitats de carrera. En el seu defecte, encarregar-se dels toxicòmans serà sempre considerat com a marginal. Es podria somiar en bastir un sistema en què es retrobarien els especialistes en toxicomania, els psiquiatres, els metges generalistes i hospitalaris. Clarament, no es resoluria el problema de la toxicomania, malgrat tot. La medicina no és més que un aspecte d'aquest problema, però almenys tindriem el millor sistema possible». Ibid., pàg. 209-210

⁵²²³ Kouchner, B., «Génération sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 273. Françoise Régner-Aeberhard manifestava: «Voldria insistir sobre el plaer del toxicòman. Dura un cert temps. Al cap de deu, quinze o vint anys, es complica i l'exclusió sembla inevitable, cosa que destrueix, sens dubte, el plaer. Com a resultat d'aquesta exclusió, que ha causat o endevinat a la mirada dels altres, el toxicòman té por. He vist arribar al nostre centre persones que es creien seropositives simplement perquè eren drogoaddictes. El nostre deure professional és preocupar-nos d'això». Ibid., pàg. 79

4.3. Treball i ociositat

*Parlem com si intentéssim determinar
quines drogues són tòxiques,
però actuem com si estiguéssim decidint
quines drogues haurien de ser prohibides.*⁵²²⁴
Thomas Szasz

El problema de l'heroïna era un problema lligat al treball i a l'ociositat, sostenia Thomas Szasz. Els consumidors d'heroïna no treballaven, no duïen una vida estable, vivien en l'ociositat. Just abans de la irrupció de la malaltia de la sida, plantejava:

En general, l'obligació de treballar és més important per als homes adults, blancs i amb bona salut. Tolerem l'ociositat en els infants [...], la gent gran, i els malalts, i, fins i tot, acceptem la responsabilitat de donar-los suport. Però la nova onada de drogoaddictes afecta sobretot a joves adults, sovint homes blancs, que són, com a mínim en principi, capaços de treballar i de sostenir-se a si mateixos. Però s'hi neguen.⁵²²⁵

Aquestes persones adoptaven un estil de vida en la qual no se sostenien a si mateixos, no treballaven, no eren útils per als altres, i que, per tant, desafiava «alguns dels valors més bàsics de la nostra societat».⁵²²⁶ I advertia: «Tot i que seria més barat mantenir els addictes en la beneficència pública que 'tractar-los', fer-ho implicaria legitimar el seu estil de vida. I això, una societat 'normal' es nega a fer-ho».⁵²²⁷

Així, manifestava, la societat va iniciar la seva croada particular contra l'addicció, i en va obtenir rèdits: «en definir una minoria com a malvada (o malalta), la majoria es confirma a si mateixa com bona (o saludable). (I si això es fa pel bé de la víctima, molt millor)».⁵²²⁸

Malgrat que fos un problema mèdic i farmacològic, la droga sempre apareixia en un horitzó moral i polític, constatava Szasz.⁵²²⁹ Una mateixa substància, receptada per un metge era un fàrmac, i auto-administrada es convertia en una droga, amb tot el que això comportava, malgrat que l'efecte sobre l'organisme fos el mateix. I ho il·lustrava així:

⁵²²⁴ Szasz, T., «The Ethics of Addiction» a: Szasz, T., *The Theology of Medicine*, Oxford University Press, Oxford, 1979, pàg. 39

⁵²²⁵ Ibid., pàg. 35

⁵²²⁶ Ibid., pàg. 35

⁵²²⁷ Ibid., pàg. 35

⁵²²⁸ Ibid., pàg. 35

⁵²²⁹ Ibid., pàg. 38

En matèria de salut, una categoria àmplia i cada cop més elàstica, [els metges] juguen un rol important com a legitimadors o no legitimadors. Un resultat és que, a pesar dels efectes farmacològics d'una droga en qui la pren, si l'obté a través d'un metge i la consumeix sota supervisió mèdica, aquest ús és, ipso facto, legítim i propi; però si l'obté a través d'altres canals i la consumeix sense supervisió mèdica (i especialment si la droga és il·legal i l'individu la consumeix només pel propòsit d'alterar el seu estat mental), llavors aquest ús és, ipso facto, no legítim i improp. En resum, ser medicat per un metge és ús de la droga, mentre que l'auto-medicació (especialment amb certes classes de substàncies) és abús de la droga.⁵²³⁰

En algun moment, plantejava Szasz, les societats haurien d'afrontar el problema moral subjacent al problema de la droga, a saber: «una persona té dret a prendre una droga –qualsevol droga– no perquè la necessiti per curar una malaltia, sinó perquè vol prendre-se-la?». ⁵²³¹

En el cas de les drogues, especificava Szasz, es justificava la prohibició per la seva perillositat, envers un mateix i els altres, i pel seu poder d'autolesió. A més a més, remarcava, la droga podia causar la mort en dos casos: per l'acte deliberat de suïcidi i per la sobredosi accidental.⁵²³² Amb la irrupció de la sida, va aparèixer una altra manera de causar-se la mort a través del consum de droga: contraure la malaltia.

El problema dels drogoaddictes, tal com el formulava Szasz, era que es negaven a dur una vida normal, a treballar, a mantenir una família. I una societat, com l'occidental, no podia legitimar aquest comportament. En el fons del problema de l'heroïna, apareixia de nou, com en el cas del moviment que va internar a pobres i marginats al segle XVII, l'imperatiu del treball. A *Història de la bogeria*, amb relació a l'internament del segle XVII, Foucault remarcava:

Abans de tenir el sentit mèdic que l'hi atribuïm, o que almenys volem concedir-l'hi, el confinament ha estat una exigència de quelcom molt diferent de la preocupació per la cura. El que l'ha fet necessari, ha estat un imperatiu de treball. On la nostra filantropia voldria reconèixer senyals de benevolència cap a la malaltia, només hi trobem la condemna de l'ociositat.⁵²³³

A «La política de la salut al segle XVIII», Foucault sostenia que la medicina, a través de la política de la salut, «com a càrrega col·lectiva, comença a alliberar-se en part de les tècniques de l'assistència». ⁵²³⁴ La cobertura de la malaltia per

⁵²³⁰ Ibid., pàg. 39-40

⁵²³¹ Ibid., pàg. 46

⁵²³² Ibid., pàg. 32

⁵²³³ Foucault, M., *Histoire de la folie à l'âge classique*, Gallimard, París, 1972, pàg. 75

⁵²³⁴ Foucault, M., «La politique de la santé au XVIIIe siècle», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, III op. cit., pàg. 727

part de la col·lectivitat, indicava, havia anat dirigida, principalment, a l'assistència dels pobres, excepte en èpoques d'epidèmies o en les quarantenes als ports, que «constituïen formes de medicalització autoritàries que no tenien un lligam orgànic amb les necessitats de l'assistència».⁵²³⁵ La medicina s'exercia, des de les fundacions dedicades a la caritat, com un servei de socors, dirigida «a una categoria molt important, malgrat la indecisió de les seves fronteres, la dels 'pobres malalts'».⁵²³⁶ Determinada institucionalment pel marc d'institucions, que podien ser religioses o laiques, aquesta medicina-servei, especificava, tenia diversos objectius: repartir aliments i roba, tenir cura dels infants abandonats, acollir els vells i els mutilats, educar i fer proselitisme moral, obrir tallers i obradors. I també:

[...] i donat el cas, la vigilància i les sancions aplicades als elements 'inestables' o 'problemàtics' (en les ciutats, les administracions dels hospitals tenien jurisdicció sobre els vagabunds i els mendicants; les oficines parroquials i les societats de caritat també s'atribuïen, i de manera molt explícita, un rol de denúncia de les 'males persones').⁵²³⁷

Durant l'època clàssica, considerava Foucault, la funció terapèutica dels hospitals era «limitat respecte a l'ajuda rudimentària indispensable per a la supervivència».⁵²³⁸ I advertia: «En la figura del 'pobre necessitat', que mereixia ser hospitalitzat, la malaltia no era més que un dels elements en un conjunt que comprenia, a més a més, la invalidesa, l'edat, la impossibilitat de trobar feina, la gana».⁵²³⁹

Durant el segle XVIII, assenyalava, aquests procediments d'assistència van ser durament criticats: es va exigir desmantellar-los i reexaminar la situació de les fundacions com a mode d'inversió. Les rentes de les fundacions servien, «no per donar feina a aquells que estan desocupats, sinó per mantenir aquells que volen restar ociosos; la caritat distribueix diners amb una arbitrarietat que no té en compte cap de les racionalitats econòmiques».⁵²⁴⁰ Les ajudes no havien de ser més el deure dels rics cap als pobres. I especificava:

Han de ser objecte d'un càlcul escrupolós. Això implica una quadriculació més ajustada de la població, i distincions que intentem establir entre les diferents categories de desventurats als quals es dirigeix confusament la caritat: en la lenta

⁵²³⁵ Ibid., pàg. 727

⁵²³⁶ Ibid., pàg. 727-728

⁵²³⁷ Ibid., pàg. 728

⁵²³⁸ Ibid., pàg. 728

⁵²³⁹ Ibid., pàg. 728

⁵²⁴⁰ Ibid., pàg. 728

atenuació dels estatus tradicionals, el 'pobre' és un dels primers a esborrar-se i deixar lloc a tota una sèrie de distincions funcionals (els bons i els mals pobres, els ociosos voluntaris i els desocupats involuntaris, els que poden fer certa feina i els que no poden).⁵²⁴¹

Es va proposar, destacava, una anàlisi més rigorosa de la ociositat, que dessacralitzava la noció de pobre. I ho caracteritzava així:

A la pràctica, aquesta anàlisi es proposa, en el millor dels casos, acoblar la pobresa a l'aparell de producció per fer-la útil, i en el pitjor, alleujar al màxim possible el pes que representa per a la resta de la societat: com posar a treballar els pobres 'vàlids', com transformar-los en mà d'obra útil? Però també: com fer que els menys rics autofinancin la seva malaltia i la incapacitat transitòria o definitiva de treballar? I, inclús, com fer rendibles, a curt i llarg termini, les despeses en educació dels nens abandonats i orfes? En aquesta descomposició utilitària de la pobresa comença a aparèixer el problema específic de la malaltia amb relació als imperatius laborals i la necessitat de producció.⁵²⁴²

La política de la salut, considerava Foucault, estava relacionada amb el tema del benestar de la societat, com un dels objectius del poder polític. La idea tradicional que els governs havien de treballar per al bé i la felicitat de la societat, va adquirir un «sentit molt més dens i precís que en el passat»,⁵²⁴³ als segles XVII i XVIII. I constatava:

Ja no es pensa només en aquesta forma de felicitat, tranquil·litat i justícia que sorgeix en la història humana quan s'han eliminat la guerra, el desordre, la iniquitat de les lleis i els jutges, les fams i les exaccions. El 'bé públic' es refereix, de manera positiva, a un camp material complex on entren en joc els recursos naturals, els fruits del treball, la seva circulació, i l'amplitud del comerç, però també l'ordenament de les ciutats i les carreteres, les condicions de vida (habitatge, alimentació, etc.), el nombre d'habitants, la seva longevitat, el seu vigor i la seva aptitud per al treball.⁵²⁴⁴

No es tractava que el govern es limités a complir les lleis i les tradicions, ja que aquest bé públic, advertia:

[...] no es podria aconseguir sense intervencions (o sense un joc subtil d'intervencions i llibertats) que s'ha de calcular segons un saber específic; cal tota una tècnica de gestió, aplicada a dominis particulars. No només una política, sinó polítiques.⁵²⁴⁵

⁵²⁴¹ Ibid., pàg. 728

⁵²⁴² Ibid., pàg. 728-729

⁵²⁴³ Ibid., pàg. 729

⁵²⁴⁴ Ibid., pàg. 729

⁵²⁴⁵ Ibid., pàg. 729

4.4. Tractaments de substitució

*Malgrat tot, em temo que hi ha una confusió:
volem ajudar els toxicòmans
o volem protegir-los de la sida?*⁵²⁴⁶

Alain Morel

La metadona, opiaci de síntesi, es va inventar a Alemanya durant la Segona Guerra Mundial, com a substància per desintoxicar-se de la morfina. Durant els anys seixanta, dos psiquiatres nord-americans, Vincent Dole i Marie Nyswander, la van utilitzar contra l'heroïna amb excel·lents resultats. Tal com es plantejava en el debat sobre metadona al número *Toxicomania, sida i exclusió*:

[...] després d'algun temps de tractament, els pacients renuncien a l'heroïna del carrer, la seva vida s'estabilitza, la delinqüència lligada a les necessitats disminueix. Un bon nombre es torna a posar a treballar i manté una vida familiar.⁵²⁴⁷

Als Estats Units, a partir dels anys seixanta, es van multiplicar els programes de metadona entre els drogoaddictes. En referència a Nova York, on es va desenvolupar el programa de metadona més antic i important del món, Nina Peyser manifestava:

Les persones que es van sotmetre al nostre tractament entre 1966 i 1968 no es van infectar perquè ja no consumien heroïna i no van fer servir cap xeringa contaminada. Els heroïnòmans que van continuar als carrers, aquests, van ser afectats: un terç dels pacients que venen a consultar-nos estan infectats, contra el 5 o 7% d'aquells que seguien el tractament abans de l'epidèmia.

El programa a base de metadona pot ser, doncs, considerat com una prevenció en la mesura en què els toxicòmans que renuncien a punxar-se heroïna ja no estan exposats a la transmissió del virus.⁵²⁴⁸

A més a més, sostenia Peyser, aquests programes també permetien aprofitar el contacte amb els drogoaddictes per dirigir la prevenció i informar-los dels riscos de compartir xeringues i per incitar-los a usar preservatius.⁵²⁴⁹

A Anglaterra, a la inversa que França, els metges no tenien la prohibició de prescriure opiacis. A finals dels anys setanta, aquesta actitud va ser qüestionada, però l'aparició de la sida va reforçar la seva decisió inicial, ja que els opiacis ajudaven a protegir-se de la sida. Segons els francesos, a diferència dels anglesos, la drogoaddicció era símptoma d'un patiment que calia tractar. I,

⁵²⁴⁶ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 72-73

⁵²⁴⁷ *Ibid.*, pàg. 69

⁵²⁴⁸ *Ibid.*, pàg. 71-72

⁵²⁴⁹ *Ibid.*, pàg. 72

respecte de França, al debat sobre metadona de *Les Temps Modernes* especificaven:

A partir d'aquesta teoria, prescriure un opiàci equival a tancar el toxicòman en la seva pràctica desastrosa i silenciar el símptoma. De fet, des de fa vint anys, els programes de metadona, àmpliament desenvolupats als Estats Units i a la Gran Bretanya, no tenen a casa nostra més que una existència confidencial. L'extensió de l'epidèmia de la sida, no obstant, ha fet trontollar la posició francesa sobre els productes de substitució: la prescripció d'aquests medicaments permet al drogoaddicte reduir el nombre d'injeccions i controlar millor les seves pràctiques de risc, com compartir xeringues, que es troben a l'origen de la propagació del virus.⁵²⁵⁰

L'ús de la metadona feia recular la drogoaddicció i, això, reduïa el risc de contraure la sida. Entre les persones que van començar a utilitzar metadona, es notava una incidència menor del virus de la sida, i una disminució de les conductes de risc, indicava Alain Morel. Tanmateix, advertia: «Malgrat tot, em temo que hi ha una confusió: volem ajudar als toxicòmans o volem protegir-los de la sida?». ⁵²⁵¹ I especificava:

Entre els usuaris de metadona es nota una incidència menor del virus, i això és coherent amb totes les formes de tractament dels toxicòmans: tan bon punt són sostinguts, tan social com psicològicament, les seves conductes de risc disminueixen. Així doncs, la millor manera de protegir els drogoaddictes de la sida és, abans que res, cuidar-los, amb metadona o no.⁵²⁵²

Ernest Drucker destacava que els programes d'assistència als drogoaddictes reduïen el risc de contraure la sida. Però es preguntava:

Quins són els avantatges de la metadona? Realment aconseguirà frenar l'epidèmia? Ningú no ho pensa. [...] El tema, en aquest cas, és la toxicomania i no la sida. La metadona permet fer recular la toxicomania, aquesta és una certesa.⁵²⁵³

I Peyser constatava:

Estendre el tractament amb metadona no està relacionat amb la prevenció de la sida. A Nova York, si haguéssim ofert altres tractaments farmacològics, a més de la metadona, l'epidèmia no hauria adquirit aquestes proporcions tràgiques. Aquí, hem fracassat. En establir el repartiment de xeringues podem evitar una propagació més ràpida de la malaltia.⁵²⁵⁴

⁵²⁵⁰ Ibid., pàg. 70

⁵²⁵¹ Ibid., pàg. 73

⁵²⁵² Ibid., pàg. 73

⁵²⁵³ Ibid., pàg. 75. Pierre Espinoza d'alguna manera tancava aquest debat sobre la metadona: «Penso que els nostres debats sobre la metadona són bastant extravagants. Caldrà superar algun dia aquesta polèmica perquè el producte trobi el seu lloc legítim: és una eina pels serveis sanitaris. Avui, potser podem considerar tres etapes en el debat. Comencem, d'entrada, pel rol que juga la metadona en la lluita contra la toxicomania, després reflexionem sobre l'impacte en la prevenció de la sida, i, finalment, discutim l'accés dels pacients al tractament». Ibid., pàg. 79

⁵²⁵⁴ Ibid., pàg. 73

4.5. Venda lliure de xeringues

*Mentre sigui il·legal o complicat
anar a la farmàcia a comprar una xeringa,
el risc romandrà.*⁵²⁵⁵

Alain Ephraïm

La reducció de riscos entre els drogoaddictes passava, en definitiva, per dues estratègies: pels tractaments de substitució i pels programes d'intercanvi de xeringues, sostenia Montagnier. I ho exemplificava així:

El vincle entre l'accés difícil a les xeringues i el desenvolupament de l'hepatitis B i la sida ha estat, tristament, posat en evidència a Gran Bretanya als anys vuitanta. Mentre que a Glasgow, l'accés a les xeringues va ser facilitat de manera que la taxa d'infecció pel VIH va passar del 4,8% el 1987 a l'1,1% el 1990, a Edimburg, on l'associació de farmacèutics va recomanar als seus membres no vendre xeringues als toxicòmans, la infecció va augmentar. A França, des de la venda lliure de xeringues, decidida el 1987, entre el 60 i el 80% dels que consumeixen drogues intravenoses ha renunciat a compartir xeringues.⁵²⁵⁶

El repartiment gratuït de xeringues es presentava com la millor estratègia per frenar l'epidèmia entre els drogoaddictes, però aquesta distribució comportava nombroses contradiccions internes per a la societat occidental, en haver de reconèixer el consum de drogues com un fet.⁵²⁵⁷

En la majoria dels països occidentals, manifestava Lebeau, la venda de xeringues no era lliure, i això augmentava el risc entre els drogoaddictes. La disseminació del virus, causat pel fet de compartir de xeringues entre ells, va obligar molts països a canviar les lleis sobre la venda i distribució de xeringues. A França, posava d'exemple Lebeau, una llei del 31 de desembre del 1970 incriminava l'ús de drogues i perseguia els consumidors. I lamentava: «El nostre país és l'únic d'Europa d'haver adoptat una actitud tan estricta»,⁵²⁵⁸ i els especialistes, preocupats per l'aspecte psicològic del problema, havien trigat molt a captar el valor de la prevenció. I sostenia: «L'abandonament de les drogues, que era el seu objectiu, es contradeia amb la promoció de xeringues estèrils».⁵²⁵⁹

La venda lliure de xeringues a França es va posar en funcionament el 1987, després que es dugués a terme a Bèlgica, Dinamarca, Alemanya, Grècia,

⁵²⁵⁵ Ibid., pàg. 100

⁵²⁵⁶ Montagnier, L., *Des virus et des hommes*, op. cit., pàg. 122

⁵²⁵⁷ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 137

⁵²⁵⁸ Lebeau, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 25

⁵²⁵⁹ Ibid., pàg. 26

Itàlia, Luxemburg, Holanda, Noruega, Portugal, Espanya, Suïssa (excepte dos cantons), i Anglaterra.⁵²⁶⁰ I declarava: «Ja era hora: en aquell moment, els toxicòmans ja representaven el 15% dels casos de sida».⁵²⁶¹

A Amsterdam, per exemple, els repartiments de xeringues van començar el 1984, indicava Ernst Buning, com a iniciativa d'un grup d'usuaris. I remarcava:

Una evidència va sorgir de seguida: el repartiment de xeringues permet reduir la velocitat d'expansió de la sida. A més, permet treballar amb usuaris de droga que no entren mai en contacte amb els agents de salut. D'altra banda, es pot afirmar que aquests repartiments no donen lloc a cap augment del consum. Aquest és un punt molt important.⁵²⁶²

Un estudi fet als Estats Units, posava d'exemple John Morgan, revelava que la sida impactava poc sobre els drogoaddictes diabètics:

La raó és senzilla. A Baltimore un no té dret de comprar xeringues a la farmàcia, ni tampoc de posseir-ne, excepte si s'és diabètic. Els diabètics van explicar que no compartien mai les xeringues amb d'altres, ja que podien procurar-se'n de noves sense cap problema, i portar-ne sense haver-se de preocupar de la policia.⁵²⁶³

⁵²⁶⁰ Lebeau també exposava el gran decalatge existent entre els primers casos de sida entre els drogoaddictes i la posada en funcionament dels mitjans de prevenció. A Espanya i als Països Baixos, el temps entre el primer cas i la primera mesura de prevenció va ser de 39 mesos, a Dinamarca, Alemanya, Itàlia, Portugal i Anglaterra, de 50 mesos. A França i Bèlgica el període de temps va ser de 62 mesos. Ibid., pàg. 26

⁵²⁶¹ Ibid., pàg. 26

⁵²⁶² *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 92. Buning relatava que va compartir les conclusions als col·legues nord-americans, però van replicar que no hi havia cap prova ni investigació per justificar-ho. A partir de llavors van començar a fer recerca i, de nou, van tornar als Estats Units a presentar els resultats. I declarava: «Se'ns va respondre: "Si això funciona d'aquesta manera als Països Baixos, entesos, però als Estats Units no funcionaria pas"». Ibid., pàg. 92

⁵²⁶³ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 94

4.6. Un problema legal i policial

[...] en qualsevol país normal, si entres en una farmàcia amb un cert aire, et proposen xeringues gratuïtes. A França, dos gendarmes t'esperen a la sortida i et posen les manilles.⁵²⁶⁴

Bernard Kouchner

La relació entre metges i policies, al voltant del tema del repartiment gratuït de xeringues, va ser problemàtica a França. Al debat de *Les Temps Modernes* ho il·lustraven així:

Uns quants dies abans, a París, el camió de repartiment de xeringues de Metges del Món, que operava a Barbès, se sotmet a una de les operacions de xoc impulsades pel ministre de l'Interior Paul Quilès i el seu prefecte Broussard. Els kits de prevenció, reconeguts pel ministeri de Sanitat, són sistemàticament confiscats als toxicòmans, després aixafats i destruïts pels policies. [...] Un psicòleg que participa en les operacions de Metges del Món comenta en aquests termes les males accions de la policia: "Les repercussions van ser immediates: rebuig del material de prevenció pels usuaris de drogues, relacions tenses a l'interior de la nostra sucursal mòbil, ja que més de vint toxicòmans refusaven de sortir del bus: els policies de paisà [...] els esperaven. [...] Ens vam reunir amb M. Broussard. Ens va dir, en essència: 'A cadascú la seva feina. La nostra és la repressió, no som dins del mateix sistema'".⁵²⁶⁵

Duneton posava de manifest que, el 1993, el ministre francès de l'Interior, Paul Quilès, havia decidit fer la guerra a la droga. I l'havia dut a terme a partir d'una llei del 1970 que es basava en dues estratègies: assetjament contra l'oferta –el tràfic de drogues– i contra la demanda –els drogoaddictes. Aquesta política va suscitar una gran polèmica a França. I Duneton ho relatava així:

Bernard Kouchner va ser l'encarregat, a Antenne 2, d'apagar l'incendi dient totes les coses bones que pensava de la distribució de les tasques: Interior reprimia el tràfic, Sanitat s'ocupava dels malalts. Alguns l'hi van recriminar, però nosaltres vam tenir la innocència de creure que una cooperació entre la policia i el personal mèdic era indispensable. No hem qüestionat mai el paper de la policia ni la importància de la lluita contra el tràfic.⁵²⁶⁶

L'enfrontament entre els dos ministeris va seguir, segons el relat de Duneton, en una reunió celebrada a finals d'aquell any:

Cadascú es va mantenir en la seva posició. El que sorprèn és la ignorància sobre els problemes sanitaris per part dels assessors de Paul Quilès. Això no els impedia de tenir idees fermes, especialment sobre la metadona. Una vella tècnica policial: n'hi havia un de bo, conciliant, que prometia arreglar els problemes del camió de Metges del Món, dient que estava preocupat per la

⁵²⁶⁴ Kouchner, B., «Non assistance a personnes en danger», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 8

⁵²⁶⁵ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 91

⁵²⁶⁶ Duneton, P., «La réduction des risques», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 206

informació que li donàvem sobre la importància de l'epidèmia de la sida; i un de dolent que subratllava la il·legalitat de les mesures que consideràvem, evocant les hordes de fiscals furiosos disposats, per exemple, a atacar els metges i els responsables de programes d'intercanvi de xeringues, pretenent que l'únic objectiu de Metges del Món era la publicitat.⁵²⁶⁷

El ministeri de l'Interior no volia aplicar aquestes mesures a tres mesos de les eleccions a França, ja que creia que els electors no ho entendrien, apuntava Duneton. I comentava: «Jo li vaig respondre que al ministeri de Sanitat havíem tingut l'experiència de la transfusió,⁵²⁶⁸ quan els arguments polítics i econòmics havien tingut prioritat sobre els imperatius tècnics. Ningú no desitjava repetir l'experiència».⁵²⁶⁹

L'observació més interessant va venir de Robert Broussard, que va qüestionar Metges del Món, en considerar-la una associació marginal d'il·luminats. Si era tan important distribuir xeringues entre els drogoaddictes per lluitar contra la sida, es preguntava, com era que se n'encarregava una associació, i no els hospitals o els dispensaris? Duneton compartia aquest punt de vista:

Perquè una política coherent fos posada en pràctica en aquest àmbit calia que el conjunt dels professionals n'estiguessin convençuts i en sostinguessin els objectius. De fet, un no pot demanar als policies d'estar més convençuts que els metges.⁵²⁷⁰

Sobre aquest tema, Soroko constatava:

Vaig anar a una farmàcia, a París, i vaig comprar una xeringa per cinc francs. Amb això no n'hi ha prou per trencar el vincle entre la sida i les injeccions de droga. Si no podem despenalitzar les drogues, hem de despenalitzar l'estatut del toxicòman, de manera que ja no el perseguim com a un animal. A Nova York, fins i tot ofereixen primes als agents de policies que atrapen als drogodependents.⁵²⁷¹

⁵²⁶⁷ Ibid., pàg. 207

⁵²⁶⁸ Duneton fa referència al cas de la sang contaminada.

⁵²⁶⁹ Ibid., pàg. 207

⁵²⁷⁰ Ibid., pàg. 207-208. Duneton volia mostrar «el clima general sobre la qüestió de la toxicomania en els temps de la sida». Ibid., pàg. 209. I remarcava: «Acabo per fer l'observació que si hi havia una cosa que no se li podia recriminar a la llei del 1970 era la de no haver previst l'epidèmia de la sida. Per tant, no era sostenible oposar la llei als escassos mitjans de prevenció disponibles en el moment en què d'un 30 a un 40% dels heroïnòmans estaven infectats pel VIH. En qualsevol cas, la seva missió va resultar inútil. [...] Interior havia perdut el temps». Ibid., pàg. 209. Al final de la conferència, manifestava: «Què extreure d'aquesta experiència? D'entrada l'amargor, una oportunitat en part perduda, però només en part. I cal començar. La idea d'enfrontar els problemes de la toxicomania sota l'angle de la sida fa el seu camí, però molt lentament. El debat resta confús. Mentrestant, hem fet una mica de soroll en aquest món de silenci [...]. No hem estat inútils». Ibid., pàg. 210. I constatava: «A l'oficina de Bernard Kouchner vaig aprendre que quan no saps què dir d'un tema delicat, és millor dir la veritat, de vegades inclús admetre els teus dubtes: és millor que veure passar els trens. Ibid., pàg. 210

⁵²⁷¹ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 95

Kouchner parlava també de com solucionar aquest problema:

Que els agents de la policia francesa compreguin finalment que atrapar un petit toxicòman, és a dir un persona greument malalta, en sortir d'una distribució de xeringues estèrils, allunyarà definitivament els consumidors de droga dels circuits mèdics i contribuirà a la propagació de la sida en secret.⁵²⁷²

En aquesta línia, Alain Ephraïm constatava: «Mentre sigui il·legal o complicat anar a comprar una xeringa a la farmàcia, el risc romandrà».⁵²⁷³

A la regió parisenca i a la Provença, les dues regions franceses més exposades a l'associació entre drogoaddicció i sida, s'hi van començar a desenvolupar programes d'intercanvi de xeringues. L'any 1990, Guy Roy va participar en un d'aquests programes, que, a part de l'intercanvi de xeringues, també tenia com a objectiu: informar els drogoaddictes contactats, distribuir-los altres materials (com preservatius) i orientar-los cap a les estructures sanitàries i de desintoxicació. Aquests programes, remarcava, van trobar-se amb múltiples obstacles. Feien servir un autobús que estacionaven prop dels barris difícils, per rebre allà els drogoaddictes. I ho relatava així:

Vam esperar durant molt de temps abans que els primers toxicòmans no pugessin a l'autobús. Eren molt desconfiats. No els podem culpar, donada la rigidesa de les lleis. No comprenien aquesta contradicció i temien ser detinguts per la policia si venien a visitar-nos a l'autobús.

Ens van ensenyar que tenien problemes per aconseguir xeringues. Malgrat que la llei permeti, en principi, de posseir-ne una, segueix essent motiu d'actuacions judicials, assetjament, inclús de persecució per part d'un estat que té un doble discurs: "Punxeu-vos amb garanties" i "Si porteu una xeringa correu altres riscos...". Ves allà i entén alguna cosa.⁵²⁷⁴

La drogoaddicció, sostenia Morel, comportava altres formes d'exclusió i la seva penalització reforçava aquests processos. I posava en evidència el següent:

L'usuari de droga és un delinqüent i un reincident, a causa del delictes d'ús previst en les lleis franceses. El toxicòman es troba atrapat en un procés de penalització sense fi. És el malentès que existeix entre la sanitat i la policia, és el malentès de la prevenció.⁵²⁷⁵

Christopher Flint, membre d'Scotland Yard, manifestava que el comportament de la policia havia canviat, i havia esdevingut complementari al del personal mèdic. I ho caracteritzava així:

⁵²⁷² Kouchner, B., «Génération sida», *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 274

⁵²⁷³ *Les Temps Modernes*, op. cit., pàg. 100

⁵²⁷⁴ *Ibid.*, pàg. 87

⁵²⁷⁵ *Ibid.*, pàg. 102

Al Regne Unit, el comportament de la policia es modifica: aquests funcionaris participen cada cop més en la investigació, en paral·lel amb els centres sanitaris. Aquesta evolució tan clara reduirà la diferència entre les nostres dues professions: reprimir i cuidar. Als nostres amics francesos, en particular, voldria dir-los que els nostres serveis ja no són percebuts com una força de repressió, sinó com una força de socors. Nosaltres som responsables de la població, ja sigui per impedir el crim, els delictes, o per assistir els sensesostre. [...]

Al Regne Unit, el programa d'intercanvi de xeringues ha estat totalment acceptat i sostingut pels serveis de policia. La llei ens dona suport. Portar una xeringa ja no és il·legal.⁵²⁷⁶

Drucker remarcava que, l'any 1993, la venda de xeringues era lliure sense recepta a les farmàcies de quaranta dels cinquanta estats dels Estats Units. I puntualitzava: «Si les xeringues són disponibles, als Estats Units, és contra el consell de les autoritats que volen, sobretot, prohibir l'ús de drogues».⁵²⁷⁷ El procés, relatava, no havia estat fàcil:

Hi va haver, llavors, una àmplia presa de consciència i es va parlar de desobediència civil. [...] Els grups homosexuals, amb el suport de voluntaris, van començar a repartir xeringues d'amagat, a mitjans de la dècada dels 80. Van ser detinguts i jutjats, i després alliberats per raons humanitàries: si se segueix una llei al peu de la lletra, si ens posem en vaga de zel, trobarem una altra llei que afirma que aquestes persones han intentat protegir la vida dels altres. En distribuir serveis gratuïts, sempre es pot demostrar que estan ajudant als altres.⁵²⁷⁸

En els últims anys, però, havien sorgit programes legals d'intercanvi de xeringues a diverses ciutats dels Estats Units, sobretot, subratllava Drucker, gràcies als casos guanyats pels activistes. I constatava:

La llei ha canviat sota la pressió dels esdeveniments. La desobediència civil és oblidada i els programes d'intercanvi es beneficien dels sistemes de finançament. L'estat d'ànim també ha canviat, així com els motius de la intervenció amb els drogoaddictes. En el passat, volíem treure'ls del seu infern, ara esperem que redueixin el consum i, sobretot, intentem protegir-los contra la sida. Per tant, aquest mecanisme ha canviat la naturalesa del diàleg i dels seus objectius. Per fi s'han presentat idees més innovadores i la situació està millorant.⁵²⁷⁹

⁵²⁷⁶ Ibid., pàg. 101

⁵²⁷⁷ Ibid., pàg. 89

⁵²⁷⁸ Ibid., pàg. 90

⁵²⁷⁹ Ibid., pàg. 90

5.- Conclusions

Hem dedicat la quarta part d'aquesta investigació a la malaltia de la sida. Hem plantejat com va ser la irrupció de la malaltia, en presentar els primers casos, tant als Estats Units com a Europa. Hem detallat el procés gràcies al qual se li va donar un nom i el paper que van jugar els mitjans de comunicació en relació amb ella. Igualment, ens hem aturat en la possibilitat d'analitzar qualsevol epidèmia com si es tractés d'una obra de teatre, en tres actes.

Hem fet un recorregut detallat pels camins que va seguir la investigació científica: pels desencerts, els atzucacs, els enfrontaments, les hipòtesis errònies i les encertades, fins a arribar al descobriment del virus responsable de la malaltia.

Hem analitzat les condicions que van possibilitar l'aparició de la sida en la seva forma epidèmica: les condicions d'aparició biològiques, que tenen a veure amb la història mateixa del virus; les condicions mèdiques, que estan relacionades amb la situació de la medicina en el moment de l'esclat de l'epidèmia; i, finalment, els canvis socials, que van permetre que les vies de transmissió s'eixampessin i es pogués desencadenar l'epidèmia. Aquestes transformacions estaven relacionades amb la manera d'efectuar les transfusions de sang, amb l'ús de la xeringa com a mètode per drogar-se, i amb determinats canvis en els costums del col·lectiu homosexual. Ens hem aturat, també, a intentar respondre la pregunta de si la sida va ser realment una malaltia nova o no, i a exposar la classificació de situacions en què una malaltia podia ser considerada nova. Finalment, hem presentat una arqueologia patològica, amb la investigació sobre les infeccions oportunistes i sobre els registres antics.

Hem presentat la sida com una malaltia de risc, i hem exposat com es van delimitar, al principi de l'epidèmia, els grups de risc. Hem detallat les característiques de cada un d'aquests grups i també les discriminacions que van patir. Més enllà dels grups de risc, hem parlat d'altres grups afectats, com els receptors d'una transfusió de sang; els infectats en una relació heterosexual; i, finalment, en les dones, i el seu paper fonamental en la transmissió maternofetal. Hem abordat el debat sobre grups de risc o comportaments de risc, i de com, els tests de detecció van permetre l'aparició de la noció de seropositivitat, i, d'aquesta manera, es va posar fi, en part, a aquest debat.

La sida no només va ser percebuda com una malaltia nova, sinó també com una malaltia estrangera. I és aquí on hem formulat una geografia de la sida, presentant l'expansió geogràfica de la malaltia, al principi de l'epidèmia, quan encara no s'havia convertit en una pandèmia. Igualment, hem aportat dades estadístiques en relació amb aquest primer moment, i que tenen a veure, no només amb l'expansió geogràfica, sinó també en l'evolució de la malaltia en els diferents grups de població.

L'última part d'aquesta investigació, ha estat dedicada a la normalització de la qual va anar acompanyada la malaltia. Hem exposat tots els problemes relacionats amb la prevenció; com les nostres societats van intentar enfrontar la malaltia; el dispositiu científic sense precedents que es va posar en funcionament en aquell moment; i, finalment, les campanyes de prevenció que es van aplicar, malgrat totes les dificultats i obstacles que es van trobar. Hem detallat com es va dur a terme, gràcies sobretot als tests de detecció, un control dels bancs de sang i de les transfusions, després del cas de la sang contaminada. Hem plantejat l'evolució de la malaltia que va passar de ser una 'plaga gai' a una malaltia crònica; i com el col·lectiu homosexual va passar de ser un grup de risc a un grup exemplar d'adaptació al risc. Ens hem aturat en el cas de la droga. Hem començat per abordar el cas de l'exclusió social i de la pobresa que van anar lligades inevitablement amb la sida. També els problemes ètics derivats de la drogoaddicció en relació amb l'imperatiu del treball i l'ociositat. Finalment, hem plantejat les campanyes que van tenir com a objectiu reduir el risc de contagi de la sida a través de la drogoaddicció amb l'establiment dels tractaments de substitució i de la venda lliure de xeringues. Tots aquests aspectes van aparèixer i van ser tractats com un problema legal i policial, tal com hem exposat.

L'àmbit de reflexió d'aquesta quarta part, doncs, s'ha centrat en uns aspectes molt concrets, en uns punts molt determinats de la història d'aquesta malaltia. I l'enfocament que s'ha efectuat, el marc teòric i filosòfic del qual s'ha partit, ha quedat definit des del primer moment. L'objectiu últim d'aquesta investigació era fer una aproximació a la sida a partir del dispositiu de seguretat. La intenció era analitzar la manera com funciona el poder en gestionar la malaltia, per així, saber com funciona realment el poder.

La sida, des de la seva irrupció, va aparèixer com una malaltia que només podia funcionar en el dispositiu de seguretat, que només podia ser analitzada des d'aquest punt de vista. La sida va aparèixer com una malaltia model d'un determinat tipus d'intervenció del poder i del saber sobre la població, sobre la salut, sobre el sexe, sobre la vida. Perquè en definitiva, finalment, el que s'ha dibuixat en el nostre present és un nou àmbit: la vida com a camp de batalla.

La sida és, efectivament, una malaltia del nostre present. Es calcula que, des de l'inici de l'epidèmia fins a l'actualitat, 78 milions de persones al món han estat infectades pel virus, i 39 milions de persones han mort a causa de la sida.⁵²⁸⁰ Entre elles, Michel Foucault.

Des de la irrupció de la malaltia fins avui, els progressos en l'àmbit de la medicina i la investigació, els avenços en els tractaments, els canvis en la percepció social de la malaltia i dels malalts, els mosaics d'afectats que s'han dibuixat i esborrat, la circulació pròpia del virus.... tots aquests elements han canviat dràsticament amb els anys. I ho continuaran fent. I algun dia, no gaire llunyà, la sida serà una pesta definitivament vençuda, com la verola o la sífilis. Potser els progressos de la medicina podran fer desaparèixer la sida com van fer desaparèixer la lepra i la tuberculosi, però podem dir, parafrasejant Foucault, que una cosa restarà, quan la sida hagi sortit definitivament del circuit d'allò patològic, i és la relació de cadascú amb els seus fantasmes, la relació d'una cultura amb allò que exclou.⁵²⁸¹

⁵²⁸⁰ Dades extretes del web d'IrsiCaixa, Institut de Recerca de la Sida. Es poden consultar a l'enllaç següent: <https://www.irsicaixa.es/ca/about-us/vihsida-al-mon>

⁵²⁸¹ Hem parafrasejant una citació de l'obra «La follia, l'absència d'obra», en la qual Foucault manifesta el següent: «Sé molt bé que proposant aquesta última hipòtesis impugno el que normalment s'admet: que els progressos de la medicina podran fer desaparèixer la malaltia mental, com la lepra i la tuberculosi; però una cosa restarà, i és la relació de l'home amb els seus fantasmes, amb el seu impossible, amb el seu dolor sense cos, amb el seu esquelet de nit; que un cop allò patològic estigui fora d'escena, la fosca pertinença de l'home a la bogeria serà el record sense edat d'un mal esborrat en la seva forma de malaltia, però que persisteix com a desgràcia. La veritat és que aquesta idea suposa inalterablement allò que, sens dubte, és el més precari, molt més precari que les constàncies d'allò que és patològic: la relació d'una cultura amb allò que exclou [...]». Foucault, M., «La folie, l'absence d'œuvre», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, I, op. cit., pàg. 413

Conclusions

La idea inicial d'aquesta tesi va néixer fa més de 20 anys, gairebé al final de la meva llicenciatura de filosofia a la Universitat de Barcelona. Era l'any 2001 i, inspirada per l'anàlisi que Foucault duia a terme de la lepra i la pesta com a malalties model del poder sobirà i del poder disciplinari, respectivament, vaig intentar instaurar la sida com a malaltia model del biopoder. Aquest va ser treball final d'una assignatura, de la qual no en recordo el nom. Però la idea ja m'havia atrapat, i necessitava desenvolupar-la, i d'aquesta manera es va convertir en la meva tesina, defensada l'any 2006, a la mateixa Universitat. Després d'alguns anys allunyada de l'acadèmia, l'any 2014 vaig decidir reprendre el projecte, que no m'havia abandonat mai, que havia quedat sempre pendent, i convertir-lo en la meva tesi doctoral.

Moltes coses han canviat durant aquests més de vint anys. Foucault era un autor del qual gairebé ningú no en parlava, a finals dels anys 90. A la llicenciatura, només se'n feia referència de manera puntual i marginal, i se'l dissimulava entremig d'un seguit d'altres noms d'autors francesos. Hi havia algunes excepcions destacables, com la de Miguel Morey. Vint anys després, podem afirmar, sense por d'equivocar-nos, que aquesta situació ha canviat radicalment, i, en l'actualitat, es tracta d'un dels autors més citats i referenciats, d'un autor destacat i respectat en l'àmbit de la filosofia i en molts d'altres camps, on les seves idees han tingut impacte i reconeixement.

Pel que fa a la malaltia de la sida, moltes coses han canviat, també, en aquests últims vint anys. Quan va néixer aquest projecte, la malaltia de la sida encapçalava els rànquings per ser el tema mèdic més citat als mitjans de comunicació, molt lluny del següent. Tot just finalitzava la dècada dels 90, que va ser una dècada fortament marcada per la malaltia. Aquest fenomen va durar fins a principis del 2000, moment a partir del qual, l'interès per la malaltia va anar decaient gradualment, fins a desaparèixer del tot. Finalment, va acabar per imposar-se una amnèsia generalitzada sobre el tema. Ningú no volia sentir a parlar de la sida, ningú no volia parlar de la sida, ni reflexionar-hi, ni pensar-hi. Excepte casos puntuals, o en sectors molt concrets, la sida era gairebé irrellevant. Va caldre l'arribada de la covid-19, l'any 2020, per recordar-nos l'existència de les epidèmies i fer-nos girar la mirada cap a l'última pandèmia

que, com a occidentals, havíem viscut. A partir del 2020, doncs, van reaparèixer reflexions sobre la sida, en les quals se la comparava amb la covid-19. I, només en relació amb la covid-19, en aquests moments, la sida torna a tenir certa importància.⁵²⁸²

Al llarg d'aquesta investigació, potser m'he perdut en els detalls, en alguns moments. Potser m'he deixat endur per les línies d'investigació que s'anaven obrint al meu pas, en molts casos, perquè m'abellia endinsar-m'hi. Tot i així, he intentat mantenir clar l'objectiu que m'ha acompanyat des del primer moment. En última instància, he parlat d'allò que em preocupa: de vida, de malaltia, de mort. Temes que no són pas nous, ni en l'àmbit de la història de la filosofia, ni en molts d'altres àmbits. Aquesta ha estat la meva proposta de reflexió, el meu intent d'intentar entendre i abordar aquests tres objectes que, inevitablement, ens acompanyen.

⁵²⁸² M'hauria agradat incorporar, en aquesta investigació una reflexió sobre la covid-19, ja que té unes característiques que potser la fan més adequada, com a malaltia model del dispositiu de seguretat, que la sida. Però penso que encara no tenim ni la perspectiva ni la distància històrica que ens permetin fer-ne una anàlisi desapassionada. En qualsevol cas, i tal com crec que mostra aquesta investigació, davant de la irrupció d'una epidèmia, d'una nova malaltia, Foucault ens va proporcionar una fórmula, un esquema, que ens permet enfrontar-la, pensar-la i, en definitiva, analitzar-la.

Bibliografia

- ABEILLE, L.P., *Lettre d'un négociant sur la nature du commerce des grains*, Marsella, 1763
- ABRAHAM, T., *La máscara de Foucault. De Paris a la Argentina*, Paidós, Buenos Aires, 2019
- AGAMBEN, G., *Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita*, Einaudi, Torí, 1995
- ALTMAN, L. K., «Rare cancer seen in 41 homosexuals», *New York Times*, 3 de juliol de 1981
- ARON, JP., «Mon Sida», *Le Nouvel Observateur*, 5 de novembre de 1987
- ARRIZABALAGA, J., «La construcció de la sida: de la 'pesta dels gais' a la malaltia dels 'altres'», Actes de les III Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica als Països Catalans (Barcelona, SCHCT, 1995), 81-96
- AUSTER, P., *The New York Trilogy*, Penguin Books, Nova York, 2006
- BARRÉ-SINOUSI, F., CHERMANN, J.-C., REY, F., NUGEYRE, M.T., CHAMARET, S., GRUEST, J., DAUGUET, C., EXLER-BLIN, C., VÉZINET-BRUN, F., ROUZIOUX, C., ROZENBAUM, W. I MONTAGNIER, L., «Isolation of a T-lymphotropic retrovirus from a patient at risk of acquired immune deficiency syndrome (AIDS)», *Science (Wash.)*, 220, 1983, 868-871
- BECKER, G., «Crime and punishment: an economic approach», *Journal of Political Economy*, 76 (2), març-abril de 1968
- BERGSON, H., *Les deux sources de la morale et de la religion*, Alcan, París, 1937
- BERNAT, J.L., CULVER, C.M., GERT, B., «On the Definition and Criterion of Death», *Annals of Internal Medicine*, núm. 94, 1981
- BERNARD, CL., *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*, J.-B. Baillière, París, 1865
- *Leçons sur la chaleur animale*, J.-B. Baillière, París, 1876
- *Leçons sur le diabète et la glycogénèse animale*, J.-B. Baillière, París, 1877
- BICHAT, X., *Anatomie Générale appliquée à la physiologie et à la médecine*, Brosson, Gabon et Cie, París, 1801
- *Anatomie Générale appliquée à la physiologie et à la médecine*, Béclard, París, 1821
- BLACK, D., *The plague years. A chronicle of AIDS, the epidemic of our times*. Simon and Schuster, Nova York, 1986
- BOSSI, L., *Les frontières de la mort*, Éditions Payot & Rivages, París, 2012
- BOUILLAUD, J., *Essai sur la philosophie médicale et sur les généralités de la clinique médicale*, Librairie des Sciences Médicales, París, 1836
- BROWN, J., *Éléments de médecine*, 1780, Demonville-Gabon, París, 1805

- BRUNET, J-B., «Comportement français», *Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octobre de 1993
- BUISSON, F.R., *De la division la plus naturelle des phénomènes physiologiques*, Paris, 1802
- CAMÚS, A., *La pesta*, Edicions 62, Barcelona, 1986
- CANGUILHEM, G., *Le normal et le pathologique*, PUF, Paris, 2017
- CASTERET, A.M., *L'affaire du sang*, Éditions La Découverte, Paris, 1992
- CASTRO, E., «Confesiones de la carne según Foucault», *Clarín Revista Ñ*, 23 de febrer de 2018. Article disponible a:
https://www.clarin.com/revista-enie/ideas/confesiones-carne-foucault_0_BJliyWCDM.html
- *El vocabulario de Michel Foucault. Un recorrido alfabético por sus conceptos, temas y autores*, Universidad Nacional de Quilmes, Buenos Aires, 2004
- CDC (CENTERS FOR DISEASE CONTROL), «Follow-up on Kaposi's sarcoma and Pneumocystis pneumonia», *Morb. Mortal. Weekly Rep.*, 30, 1981c, 409-410
- «Kaposi's sarcoma and pneumocystis pneumonia among homosexual men –New York City and California», *Morb. Mortal. Weekly Rep.*, 30, 1981b, 305-308
- «Pneumocystis pneumonia –Los Angeles», *Morb. Mortal. Weekly Rep.*, 30, 1981a, 250-252
- CHARPENTIER, JM., ISRAËL, H., PANIS, C., *Michel Foucault: une histoire de la vérité*, Syros, Paris, 1985
- CHESTERTON, G.K., *Ce qui cloche dans le monde*, Gallimard, Paris, 1948
- DAGOGNET, F., *La maîtrise du vivant*, Hachette, Paris, 1988
- DEFERT, D., «'Je crois au temps...' Daniel Defert légataire des manuscrits de Michel Foucault», *Recto/Verso*, n. 1, juny de 2007
- «Le ville malade du sida», *Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octobre de 1993
- «Plus on est honteux, plus on avoue», *Libération*, 31 d'octubre de 1987
- DELAMARE, N., *Traité de la police*, segona edició, Paris, M. Brunet, 1722
- DELEUZE, G., *Deux régimes de Fous. Textes et entretiens, 1975-1995*, Les Éditions de Minuit, Paris, 2003
- «Écrivain non: un nouveau cartographe», *Critique*, 343, 1975
- *Foucault*, Edicions 62, Barcelona, 1987
- «La vie comme une œuvre d'art», *Le Nouvel Observateur*, 29 d'agost de 1986
- «Qu'est-ce qu'un dispositif?», a: DELEUZE, G., *Deux régimes de Fous. Textes et entretiens, 1975-1995*, Les Éditions de Minuit, Paris, 2003

DELEUZE, G., GUATTARI, F., *L'Anti-Œdipe. Capitalisme et schizophrénie*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1972/1973

DESFORGES, J.F., «AIDS and the preventive treatment in hemophilia», *New Engl. J. Med.*, 308, 1983, 94-95

DOURLENS, C., GALLAND, J.P., THEYS, J., VIDAL-NAQUET, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, Éditions l'Harmattan, Paris, 1991

DREYFUS, H., RABINOW, P., *Michel Foucault, un parcours philosophique*, Gallimard, Paris 1984

DROIT, R.P., *Michel Foucault, entretiens*, Odile Jacob, Paris, 2004

DUNETON, P., «La réduction des risques», *Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octobre de 1993

DURACK, D.T., «Opportunistic infections and Kaposi's sarcoma in homosexual men», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, 1465-1467

«El sida y otras enfermedades emergentes De la alarma a la falsa sensación de seguridad», *Quadernos Quiral*, IX, any 3, desembre de 2001

ELIOT, T.S., «The Hollow Men», 1925. Traducció d'Alfred Sargatal, *Reis* 1 (2008)
Article disponible a:
https://projectetraces.uab.cat/tracesbd/rels/2008/rels_a2008n1p143.pdf

ERIBON, D., *Michel Foucault*, Flammarion, Paris, 1989

— *Michel Foucault et ses contemporains*, Fayard, Paris, 1987

FAVEREAU, E., *Nos années sida, 25 ans de guerres intimes*, Éditions La Découverte, Paris, 2006

— «David Klatzmann et la rude liberté du chercheur», a: FAVEREAU, E., *Nos années sida*, Éditions La Découverte, Paris, 2006

— «Daniel Defert, du deuil à la lutte», a: FAVEREAU, E., *Nos années sida*, Éditions La Découverte, Paris, 2006

— «Françoise Barré-Sinoussi et la découverte du rétrovirus», a: FAVEREAU, E., *Nos années sida*, Éditions La Découverte, Paris, 2006

— «Interview avec D. Defert sur la mort de M Foucault», *Libération*, 19 de juny de 2004

— «Jean-Baptiste Brunet, l'homme blessé des années sida», a: FAVEREAU, E., *Nos années sida*, Éditions La Découverte, Paris, 2006

— «Peter Piot, les regrets et les espoirs du directeur d'Onusida», a: FAVEREAU, E., *Nos années sida*, Éditions La Découverte, Paris, 2006

FEE, E., KRIEGER, N., «The Emerging Histories of AIDS: Three Successive Paradigms», *History and Philosophy of the Life Sciences*, volum 15, número 3, 1993

- FERGUSON, A., *An Essay on the History of Civil Society*, A. Kincaid & J. Bell, Londres, 1767
- FONTANA, A., BERTANI, M., «Situació del curs», a: Foucault, M., *Cal defensar la societat*, Proteus, Capellades, 2012
- FOUCAULT, M., «À propos de la généalogie de l'éthique: un aperçu du travail en cours», a: FOUCAULT, M., *Dits et écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- «À propos de la prison d'Attica», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- «À propos de l'enfermement pénitentiaire», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- *Cal defensar la societat*, Proteus, Capellades, 2012
- «Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Des espaces autres», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- *Dits et écrits*, I, Gallimard, Paris, 1994
- *Dits et écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- *Dits et écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- *Dits et écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- «Enfermement, psychiatrie, prison», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Entretien avec Michel Foucault», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Entretien avec Michel Foucault», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- «Espace, savoir et pouvoir», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- «Foucault», a: FOUCAULT, M., *Dits et écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- «Foucault étudie la raison d'État», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Foucault répond à Sartre», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, I, Gallimard, Paris, 1994
- *Histoire de la folie à l'âge classique*, Gallimard, Paris, 1972
- «Je perçois l'intolérable», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- *L'archéologie du savoir*, Gallimard, Paris, 1996
- «La folie, l'absence d'œuvre», a: Foucault, M., *Dits et Écrits*, I, Gallimard, Paris, 1994

- «La philosophie analytique de la politique», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «La politique de la santé au XVIIIe siècle», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «La prison vue par un philosophe français», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- «La stratégie du pourtour», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «La technologie politique des individus», a: Foucault, M. *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- «La torture, c'est la raison», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «La vérité et les formes juridiques», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- *La volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 2016
- «Le jeu de Michel Foucault», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- *Leçons sur la volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 2011
- «Leçons sur Nietzsche. Comment penser l'histoire de la vérité avec Nietzsche sans s'appuyer sur la vérité», a: FOUCAULT, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 2011
- «Le pouvoir, une bête magnifique», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- *Le pouvoir psychiatrique*, Gallimard/Seuil, Paris, 2003
- «Le savoir d'Œdipe», a: FOUCAULT, M., *Leçons sur la volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 2011
- «Le sujet et le pouvoir», a: FOUCAULT, M., *Dits et écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- *Les anormaux*, Gallimard/Seuil, Paris, 1999
- «Les intellectuels et le pouvoir», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- *Les mots et les choses*, Gallimard, Paris, 1966
- «Les rapports du pouvoir passent à l'intérieur des corps», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «L'intellectuel et les pouvoirs», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- «L'œil du pouvoir», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- *L'ordre du discours*, Gallimard, Paris, 2001

- *L'usage des plaisirs*, Gallimard, Paris, 1984
- «Michel Foucault: la sécurité et l'État», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «M. Foucault. Conversation sans complexes avec le philosophe qui analyse les "structures du pouvoir"», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «M. Foucault: entretien sur la prison; le livre et sa méthode», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- «Michel Foucault, une Interview: sexe, pouvoir et la politique de l'identité», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère...*, Gallimard, Paris, 1973
- *Naissance de la biopolitique*, Gallimard/Seuil, Paris, 2004
- «Naissance de la biopolitique», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- *Naissance de la clinique*, PUF, Paris, 1963
- «Nietzsche, la généalogie, l'histoire», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- «Non au sexe roi», a: FOUCAULT, M., *Dits et écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Pouvoir et corps», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- «Pouvoir et savoir», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Pouvoirs et stratégies», a: FOUCAULT, M., *Dits et écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Précisions sur le pouvoir. Réponses à certaines critiques», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, III, Gallimard, Paris, 1994
- «Qui êtes-vous, professeur Foucault», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, I, Gallimard, Paris, 1994
- *Sécurité, territoire, population*, Gallimard/Seuil, Paris, 2004
- *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Paris, 1975
- «Theatrum Philosophicum», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- «Tract ronéotypé (Manifeste du G.I.P.)», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, II, Gallimard, Paris, 1994
- «Un cours inédit», *Magazine Littéraire*, 207, 1984
- «Une esthétique de l'existence», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994

- «Une interview de Michel Foucault par Stephen Riggins», a: FOUCAULT, M., *Dits et Écrits*, IV, Gallimard, Paris, 1994
- GALLO, R., *Virus Hunting: Aids, cancer, and the human retrovirus: a story of scientific discovery*, Basic Books, Nova York, 1993
- «The first human retrovirus», *Scient. Amer.*, 255, núm. 6, 1986
- GAYLIN W., «Harvesting The Death», *Harper's Magazine*, 23 de setembre de 1974
- GEOFFROY SAINT-HILAIRE, I., *Histoire générale et particulière des anomalies de l'organisation chez l'homme et les animaux*, J.-B. Baillière, Paris, 1832
- GIRARD, J.F., *Quand la santé devient publique*, Hachette, Paris, 1998
- GIRARD, R., *Tristes chimères. Sida*, Grasset, Paris, 1987
- GLUCKSMANN, A., *La fisura del mundo. Ética y sida*, Península, Barcelona, 1995
- GOLDSTEIN, K., *Der Aufbau des Organismus*, Nijhoff, La Haia, 1934
- GOTTLIEB, G. J., RAGAZ, A., VOGEL, J. C., *et al.*, «A preliminary communication on extensively disseminated Kaposi's sarcoma in young homosexual men», *Amer. J. Dermatopath.*, 3, 1981, 111-114
- GOTTLIEB, M. S., SCHROFF, R., SCHANKER, H. M., WEISMAN, J.D., FAN, P.T., WOLF, R.A. I Saxon, A., «Pneumocystis carinii pneumonia and mucosal candidiasis in previously healthy homosexual men. Evidence of a new acquired cellular immunodeficiency», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, 1425-1431
- GRMEK. M., *Histoire du sida. Début et origine d'une pandémie actuelle*, Éditions Payot, Paris, 1990
- *Pathological realities. Essays on disease, experiments, and history*, Fordham University Press, Nova York, 2019
- GUATTARI, F., ROLNIK, S., «Micropolítica, Cartografías del deseo», *Traficantes de Sueños*, Madrid, 2006
- GUIBERT, H., *À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*, Gallimard, Paris, 1990
- *Mauve le Vierge*, Gallimard, Paris, 1988
- «Les Secrets d'un homme», a: Guibert, H., *Mauve le Vierge*, Gallimard, Paris, 1988
- HANDCOCK, G., CARIM, E., *AIDS: the deadly epidemic*, Gollancz, Londres, 1986
- Harvard Ad Hoc Committee, «A definition of irreversible coma. Report of the Ad Hoc Committee of the Harvard Medical School to examine the definition of brain death», *Journal of the American Medical Association*, volum 205, número 6, 5 agost del 1968
- «Hier à 13 heures...», *Libération*, 26 de juny de 1984, número 963
- HUTTER EPSTEIN, R., «Luc Montagnier, Nobel-Winning Co-Discoverer of H.I.V., dies at 89», *The New York Times*, 10 de febrer de 2022. Article disponible a:

<https://www.nytimes.com/2022/02/10/science/luc-montagnier-dead.html?smid=tw-nytimesworld&smtyp=cur>

HYMES, K. B., GREENE, J. B., MARCUS, A., *et al.*, «Kaposi's sarcoma in homosexual men. A report of eight cases», *The Lancet*, 2, 1981, 598-600

ILLICH, I., *Limits to medicine. Medical Nemesis: The Expropriation of Health*, Marion Boyars Publishers Ltd, Londres, 1976

JASPERS, K., *Psychopathologie générale*, Alcan, Paris, 1933

JULIUS, N.H., *Leçons sur les prisons: présentées en forme de cours au public de Berlin, en l'année 1827*, F.G. Levrant, Paris, 1831

JUSTI, J. H. G., *Éléments généraux de police*, Rozet, Paris, 1769

KAAN, H., *Psychopathia sexualis*, Apud Lepoldum Voss, Lipsiae, 1844

KOSKOVICH, G., «Letter from Paris», *The Advocate*, 4 de març de 1986

KOUCHNER, B., «Génération sida», *Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octobre de 1993

— «Non assistance a personnes en danger», *Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octobre de 1993

— «Un vrai samouraï», a: CHARPENTIER, JM., ISRAËL, H., PANIS, C., *Michel Foucault: une histoire de la vérité*, Syros, Paris, 1985

KRIEGEL, B., *Le sang, La justice, La Politique*, Plon, Paris, 1999

LALANDE, A., *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Alcan, Paris, 1938

LAMB, D., *Death, Brain death and Ethics*, Croom Helm, Londres, 1985

LA METTRIE, J., *L'home màquina*, Editorial Laia, Barcelona, 1983

LARIMER, T., «A change of heart», *Time*, 15 de març de 1999

Article disponible a: <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2054268,00.html>

LEBEAU, B., «L'exclusion rend vulnérable au sida», *Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octobre de 1993

LEBOWITZ, F., «The impact of AIDS in the Artistic Community», *The New York Times*, 13 de setembre de 1987. Article disponible a:

<https://www.nytimes.com/1987/09/13/arts/the-impact-of-aids-on-the-artistic-community.html>

LEIBOWITZ, J., *Un virus étrange venu d'ailleurs*, Grasset, Paris, 1984

LEMAIRE, J. F., «Naissance du sida», *Revue des Deux Mondes*, 1987, 372-375

LE MAITRE, A., *La Métropolitée, o De l'établissement des villes Capitales, de leur Utilité passive & active, de l'Union de leur parties & de leur anatomie, de leur commerce, etc.*, Amsterdam. B. Boekholt, 1682 (reedició Éditions d'histoire sociale, Paris, 1973)

- LERICHE, R., «Introduction générale»; «De la Santé a la Maladie»; «La douleur dans les maladies»; «Où va la médecine?», *Encyclopédie française*, t., VI, 1936
- LERICHE, R., *La chirurgie de la douleur*, Masson, París, 1940
- *Physiologie et pathologie du tissu osseux*, Masson, París, 1939
- Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octubre de 1993
- LESTRADE, D., PIALOUX, G., *Sida 2.0. Regards croisés sur 30 ans d'une pandémie... et demain?*, Fleuve Noir, París, 2012
- LITRE, E., ROBIN, CH., *Dictionnaire de médecine, chirurgie, pharmacie, de l'art vétérinaire et des sciences qui s'y rapportent*, J.-B. Baillière, París, 1873
- MACEY, D., *The lives of Michel Foucault*, Vintage, Londres, 1993
- MAGENDIE, F., *Recherches physiologiques et médicales sur les causes, les symptômes et le traitement de la gravelle*, Méquignon-Marvis, París, 1818
- MAIZ, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto. Lecturas sobre Michel Foucault*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1978
- MAN, J., «Une stratégie insuffisante», *Les Temps Modernes*, 'Toxicomanie, sida, exclusion', n. 567, octubre de 1993
- MANGEOT, P., «Sida: angles d'attaque», *Vacarme*, nº 29, octubre 2004
Article disponible a: <https://vacarme.org/article456.html>
- MASUR, H., MICHELIS, M. A., GREENE, J., *et al.*, «An outbreak of community-acquired Pneumocystis carinii pneumonia. Initial manifestation of cellular immune dysfunction», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, 1431-1438
- MAURIAC, C., «Le Temps immobile», volum 5, *Mauriac et fils*, Grasset, 1986
- MICHEA, C.-F., «Des déviations malades de l'appétit vénérien», *L'Union médicale*, III/85, 17 de juliol de 1849
- MILLER, J., *The passion of Michel Foucault*, Harper Collins Publishers, Londres, 1993
- MOHEAU, J.B., *Recherches et considérations sur la population de la France*, París, Moutard, 1778 (reedició a P. Geuthner, París, 1912)
- MOLLARET, P., GOULON, M., «Le coma dépassé», *Revue neurologique*, 101, París, 1959
- MONTAGNIER, L., *Des virus et des hommes*, Editions Odile Jacob, París, 1994
- *Vaincre le SIDA*, Éditions Cana, París, 1986
- MOREY, M., «El lugar de todos los lugares: consideraciones sobre el archivo», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
- «“Érase una vez...”: M. Foucault y el problema del sentido de la historia», a: Maiz, R. (compilador), *Discurso, poder, sujeto. Lecturas sobre Michel Foucault*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1978

- *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «Introducció», a: LA METTRIE, J., *L'home màquina*, Editorial Laia, Barcelona, 1983
 - «La escritura filosófica: pensar, leer, escribir». a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «La Ilustración parisina: del estructuralismo a las ontologías del presente», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «L'éclair des orages possibles...», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - *Lectura de Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «Prólogo (2001)», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «Prólogo a *Il faut défendre la société*», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*
 - «Prólogo a *Tecnologías del yo. La cuestión del método*», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «Sobre discurso y poder: esto no es un discurso», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «Sobre la locura (I): Una noche de la que nada sabemos...», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «Un murmullo infinito. Ontología de la literatura y arqueología del saber», a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
 - «Veinte años después» a: MOREY, M., *Escritos sobre Foucault*, Editorial Sexto Piso, Madrid, 2014
- MOULIN, A.M., *Le dernier langage de la médecine. Histoire de l'immunologie de Pasteur au sida*, PUF, París, 1991
- NICOLLE, CH., *Destin des maladies infectieuses*, Createspace Independent Publishing Platform, Etats Units, 2016
- NIETZSCHE, F., «Introduction théorique sur la vérité et le mensonge au sens extramoral» (1873), a: Nietzsche, F., *Le livre du philosophe. Études théorétiques*, Aubier-Flammarion, París, 1969
- *La Volonté de puissance*, § 533, trad. Bianquis, NRF, I
 - *Le livre du philosophe. Études théorétiques*, Aubier-Flammarion, París, 1969
- «Obituary: Juro Wada», *The Japan Times*, 16 de febrer de 2011
 Article disponible a: <https://www.japantimes.co.jp/news/2011/02/16/national/obituary-juro-wada/>
- PALLIS, C., HARLEY, DH., *ABC of Brainstem Death*, Segona edició, BMJ Publishing Group, Londres, 1996

- PEQUIGNOT, H., *Initiation à la médecine*, Masson, París, 1961
- PÉREZ, N., «Aspectos de la ciencia del siglo XX en torno al sida», *QUARK, Ciencia, Medicina, Comunicación y Cultura*, número 28-29, abril-setembre de 2003
- PINEL, PH., *Traité medico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou la Manie*, Richard, Caille et Ravier, París, any IX (1800)
- POLLAK, M., *Une identité blessée*, Éditions Anne-Marie Métailié, París, 1993
- «Le sida: une épidémie autogérée? La prise de conscience des homosexuels en Europe», a: DOURLENS, C., GALLAND, J.P., THEYS, J., VIDAL-NAQUET, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, Éditions l'Harmattan, París, 1991
- PRUS, V., *De l'irritation et de la phlegmasie, ou nouvelle doctrine médicale*, Panckoucke, París, 1825
- RENAN, E., *L'Avenir de la science, Pensées de 1848* (1890), Calmann-Lévy, París, 1923
- REVUELTA, G., PÉREZ, N., ALMEIDA, E., DE SEMIR, V., «El sida en los medios de comunicación. Análisis comparativo de El País, La Vanguardia y The New York Times en los 20 años de historia de la enfermedad (1981-2001)», *Quark*, 24, 48-61, 2002
- ROSENBERG, CH. E., *Explaining epidemics and other studies in the history of Medicine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001
- «Explaining epidemics», a: ROSENBERG, CH. E., *Explaining epidemics and other studies in the history of Medicine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001
- «Disease and Social Order in America: Perceptions and Expectations», a: ROSENBERG, CH. E., *Explaining epidemics and other studies in the history of Medicine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001
- «Disease in History: Frames and Framers», *The Milbank Quarterly*, volum 67, Suppl. I, Milkband Memorial Fund., 1989
- «What is an epidemic? AIDS in Historical Perspective», *Deadalus*, vol. 118, nº2, *Living with AIDS* (Spring, 1989)
- «What is an epidemic?», a: ROSENBERG, CH. E., *Explaining epidemics and other studies in the history of Medicine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001
- ROZENBAUM, W., *La vie est une maladie sexuellement transmissible constamment mortelle*, Éditions Stock, París, 1999
- ROZENBAUM, W., SEUX, D., KOUCHNER, A., *Sida. Réalités et fantasmes*, P.O.L. Éditeur, París, 1984
- SARTRE, J.P., «Sartre répond», *L'Arc*, número 30, 1966
- SEALE, J., «Origins of the AIDS Viruses, HIV-1 and HIV-2: Fact or Fiction? Discussion Paper», *Journal of the Royal Society of Medicine*, 81, Londres, 1988
- SIEGAL, F. P., LOPEZ, C., HAMMER, G., *et al.*, «Severe acquired immunodeficiency in male homosexuals, manifested by chronic perianal ulcerative herpes simplex lesions», *New Engl. J. Med.*, 305, 1981, 1439-1444

- SIGERIST, H.-E., *Introduction à la médecine*, Payot, París, 1932
- SHILTS, R., *And the band played on*, St. Martin's Press, New York, 1988
- Sociedad Española de Neurofisiología Clínica, *Diagnóstico neurofisiológico de muerte cerebral en la donación de órganos*, Saned, Madrid, 1986
- SOLÉ, R.V., BROGLIO, E., SANDELL, R., «Enfermedades emergentes en un mundo pequeño: las enseñanzas de la pandemia del SIDA». *Real Instituto El Cano de Estudios Internacionales y Estratégicos*, núm. 33, 2003
- STRAZZULLA, J., *Le sida. 1981-1985. Les débuts d'une pandémie*, La documentation Française, París, 1993
- SZASZ, T., *The Theology of Medicine*, Oxford University Press, Oxford, 1979
- «The Ethics of Addiction» a: Szasz, T., *The Theology of Medicine*, Oxford University Press, Oxford, 1979
- THEYS, J., «Postface», a: DOURLENS, C., GALLAND, J.P., THEYS, J., VIDAL-NAQUET, P.A., *Conquête de la sécurité. Gestion des risques*, Éditions l'Harmattan, París, 1991
- TORRA, T., «Foucault y Sartre. Muerte del hombre y ontología del presente», *Oxímora, Revista Internacional de Ética y Política*, número 5, 2014
 Article disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/oximora/article/view/11005>
- «Un rostre que no pugui canviar-se», *Oxímora, Revista Internacional de Ética y Política*, número 13, 2018
 Article disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/oximora/article/view/22111>
- TRELAT, U., *La Folie lucide étudiée et considérée au point de vue de la famille et de la Société*, Adrien Delahaye, Libraire-Éditeur, París, 1861
- TURQUET DE MAYERNE, *La Monarchie aristodémocratique, ou le Gouvernement composé et meslé des trois formes de légitimes Républiques*, Jean Berjon et Jean le Bouch, París, 1611
- VIGARELLO, G., *Histoire des pratiques de santé. Le sain et le malsain depuis le Moyen Âge*, Éditions du Seuil, París, 1999
- WALTON, D. N., *Brain death*, Indiana, 1980
- VEYNE, P., *Foucault. Sa pensée, sa personne*, Éditions Albin Michel, París, 2008
- ZAPEVALOV, V., «Panic in the West, or What is behind the sensation about AIDS», *Literaturnaya Gazeta*, 30 d'octubre de 1985